BHĪṢMAPARVAN

Ed. BELVALKAR

FASCICULE 15

BHĪṢMAPARVAN (1)

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJVADE †; N. B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA †; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ †; R. ZIMMERMANN †; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

...r the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Central Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma, and U. P.; the States of Baroda, Hyderabad (Deccan), Gwalior, Phaltan, Mysore, Bhavnagar, Sangli, Kolhapur, Patiala, Dhar and Ratlam; the Universities of Bombay, Calcutta and Trivandrum; and other Distinguished Donors

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

Reviews and Opinions

His Excellency Sir Leslie Wilson, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor Hermann Jacobi: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor Heinrich Lüders: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings.... Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. Washburn Hopkins: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should *have* fallen to Indian scholarship to produce the first *critical* edition of the *Mahābhārata*.... Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close.... In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus.... The new edition would be invaluable for this merit alone.... The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." — The late Professor A. Berriedale Keith.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda.... His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. Winternitz.

Carl G. Lohmann, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. ... There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor Sylvain Lévi.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology.... The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. Sten Konow (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

Editorial Note

Fascicule Fifteen

(Bhīṣmaparvan, Pt. 1)
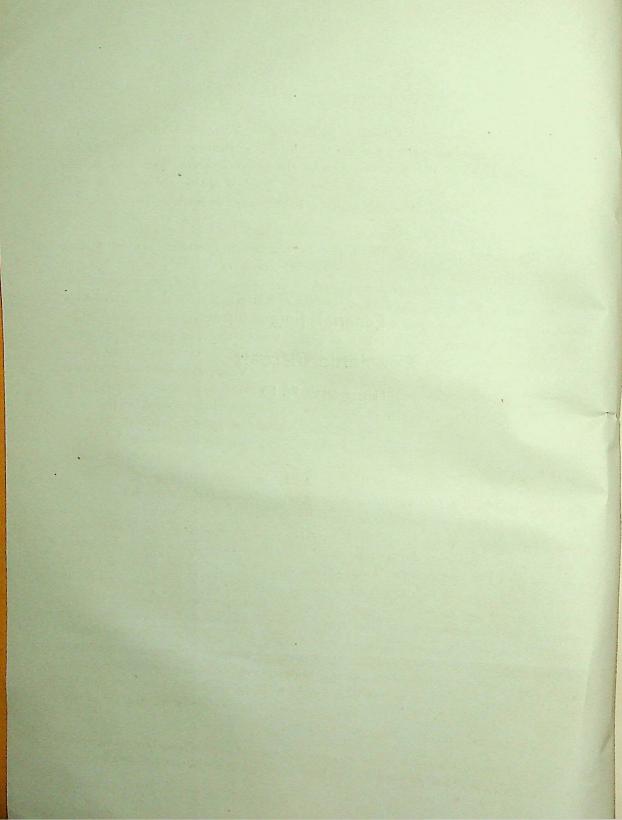
EDITORIAL NOTE

This, the 15th fascicule of the B. O. R. Institute's Critical Edition of the Mahābhārata, contains chapters 1–70 (Vulgate 1–74) of the Bhīṣmaparvan, carrying the narration to the end of the first five days of the great Bhārata War with Bhīṣma as the Generalissimo on the side of the Kauravas. The rest of the parvan, along with Appendices, Critical Notes, Introduction, etc., will be issued as fascicule 16.

The resolution of the Regulating Council of the B. O. R. Institute entrusting me with the work of editing the Bhīṣmaparvan was communicated to me in August 1935, when I was working as the University Professor of Sanskrit at the Benares Hindu University. Such time as I could then spare while the University was in session, and particularly during the summer vacations, I devoted to a preliminary study of the parvan with the help of the printed editions and the copies of the select collations of certain chapters of the parvan that were, at my desire and expense, prepared and supplied to me. I was able to complete the first draft of the constituted text of the Bhīṣmaparvan in July 1939. The writing out of the Critical Apparatus on the basis of the constituted text was soon taken in hand, and the work kept such collation staff of the Mbh. Department as could be spared for the purpose fully engaged for the next year and a half. Thereafter, availing myself of a couple of months privilege leave in conjunction with the summer vacation, I was able to go through the Critical Apparatus and in its light complete my revision of the first draft of the constituted text and submit it to the General Editor on 1–2–1941. This was in due course approved by the Editorial Committee; but before any funds could be set aside and arrangements for the printing thought of, Dr. V. S. Sukthankar, the General Editor, passed away (Jan. 21, 1943), with the result that this is the first volume of the Critical Edition of the Mahābhārata that is printed without receiving the benefit of Sukthankar's vigilant eye and paternal solicitude. — The Institute has thought it fit, in succession to the late General Editor, to entrust that onerous task to me, Sukthankar's senior by several years; and while I have — not without some hesitation — accepted a task by which Sukthankar brought international recognition to the Institute's work on the Great Epic of India, in all humility, and purely as a call of duty, I must not fail to record here my appreciation of the friendly advice and cooperation that I received from Dr. Sukthankar, not only while I was engaged on this edition of the Bhīṣmaparvan, but throughout the period of some eighteen years that we had been jointly working together in the cause of the Bhandarkar Oriental Research Institute in general, and of the Critical Edition of the Epic in particular.

This fascicule happens to be also the first part of the Critical Edition to be set in type and carried through press by the Institute's own Printing Department with the

assistance of the Nirnaya Sagar Foundry of Bombay which supplied expeditiously the beautiful types, of the Mysore Paper Mills at Bhadravati that undertook to manufacture and supply in one lot the special printing paper required, and of the Aryabhushan Press of Poona, our friendly neighbour, that looked to the actual printing. The result is before the reader, and those competent to judge have already pronounced it an unqualified success. If so, the credit for it belongs in a very large measure to the compositors in the Press as well as to the Mahābhārata collators, apparatus-writers and proof-readers, who have always given me their most loyal and ungrudging cooperation.

The following 34 MSS. of the Bhīṣmaparvan have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS.

These can be grouped as under :

I. N(ORTHERN) RECENSION (23 MSS.)

(*a*) *North-western Group* (ν)

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065); dated Laukika Saṁvat 85 (ca. A. D. **1709**).

Kaśmīrī Version [K], being

(i) Transcripts from Ś in Devanāgarī

K_0 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No. 207.

K_1 = London, India Office Library, No. 3226 (2137); dated V. Saṁvat 1839 (ca. A. D. **1783**).

K_2 = Poona, B.O.R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 15 (246); dated Śaka 1693 = V. Saṁvat 1828 (A. D. **1771**).

K_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882–83 ; dated Śaka 1616 (A. D. **1694**).

K_5 = Poona, No. 23, Kamat Collection of the BORI; dated Saṁvat 1742 (ca. A. D. **1686**).

(ii) Transcripts from Ś in Bengali

K_4 = Dacca, University Library, No. 669 ; dated Śaka (?) 1675.

(*b*) *Central Group* (γ)

Bengali Version [B]

B_1 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 780.

B_2 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 467 ; dated Śaka 1683 (A. D. **1761**).

B_3 = Dacca University Library, No. 2789 ; dated Śaka 1671 (A. D. **1749**).

B_4 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 7.

Devanāgarī Version [D], subdivided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

Da_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 482 of Viśrāmbāg I.

Da_2 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 10801 ; dated V. Saṁvat 1753 (ca. A. D. **1697**).

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn], the "Vulgate"

Dn_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 483 of Viśrāmbāg I.

Dn_2 = Indore, MS. (without number) belonging to the private collection of Sardar M. V. Kibe.

(iii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Madras, Adyar Library, No. XLI c 65 (orig. No. 34 L 65); dated V. Saṁvat 1562 (ca. A. D. **1506**).

D_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 481 of Viśrāmbāg I ; dated V. Saṁvat 1729 (ca. A. D. **1673**).

D_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 61 of 1882–83.

D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1204 ; dated V. Saṁvat 1622 (ca. A. D. **1566**)

D_5 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 7740.

D_6 = Madras, Adyar Library, No. 34 L 59 ; dated V. Saṁvat 1835 = Śaka 1701 (A. D. **1779**).

D_7 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 8858.

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 213 of 1887–91 ; dated Śaka 1606 (A. D. **1684**).

II. S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11810.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3945.

Grantha Version [G]

G_1 = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3764.

G_2 = Poona, B.O.R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 56 (267 B).

G_3 = Pudukotah, State Library, No. 260.

G_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11842.

Malayālam Version [M]

M_1 = Calicut, MS. (without number) belonging to the Paḍiññare Kovilakam Collection.

M_2 = Cochin, Chennamaṅgalam, MS. belonging to the Pāliyam family, No. 928; dated Kollam 1028 (ca. A. D. 1853).

M_3 = Alwaye, Travancore, MS. (without number) belonging to the Ponnokoṭṭu Mana Library.

M_4 = Malabar, Nāreri Mana Library, No. 504.

M_5 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 62 of 1924-28.

SUPPLEMENTARY APPARATUS

The following four MSS. which were at first included in the Critical Apparatus, but were subsequently rejected for the sake of economy, have been occasionally drawn upon in the Appendices and in Addenda et Corrigenda :

K_7 = Madras, Adyar Library, No. XC 7, a composite MS. of two separately paged parts, the first part, extending up to Bhagavadgītā adhy. 6, being alone critically important.

K_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 480 of Viśrāmbāg I ; dated V. Saṁvat 1806 (ca. A. D. 1750).

D_9 = *Tanjore*, Saraswathi Mahal Library No. 1274 ; dated V. Saṁvat 1622 (ca. A. *D. 1566*).

D_{10} = Pudukotah, MS. (without number) belonging to the State Library.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

The following five commentaries have been regularly collated, as far as available, the first and fourth given in MSS. along with the text, the others by themselves :

Ca, representing the Devanāgarī Version of Arjunamiśra, on the evidence of his comm. called *Bhāratārthadīpikā* (or °*pradīpikā*) as given in MSS. designated Da_1 and Da_2.

Cc, representing the Version of Caturbhujamiśra, on the evidence of his comm. called *Tātparyaprakāśikā* (?) as found in a solitary MS. belonging to the Baroda Oriental Institute, No. 13036.

Cd, representing the Version of Devabodha, the oldest Mahābhārata commentator so far known, on the evidence of his comm. called *Jñānadīpikā* as found in a solitary MS., No. 12982, belonging to the Oriental Institute, Baroda ; dated Śaka 1688 (A. D. 1766). In this MS. the commentary on the Bhagavadgītā portion is absent.

Cn, representing the Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (= the Vulgate), on the evidence of his commentary called *Bhāratabhāvadīpa* (or °*dīpikā*) as given in MSS. designated Dn1 and Dn2.

Cv, representing the Version of the Southern commentator Vādirāja, on the evidence of a transcript of his comm. called *Lakṣālaṁkāra* as given in MS. No. C 1577, belonging to the Govt. Oriental Library, Mysore.

The following three commentaries are far too meagre, and have been drawn upon only occasionally in the Addenda :

C Vimalabodha's *Durghaṭārthaprakāśinī*, Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 84 of 1869–70 ; dated Śaka 1724 (A. D. **1802**).

C Yajña(or Sarvajña)nārāyaṇa's *Bhāratatātparyasaṁgraha*, transcribed from MSS. Nos. R 2169 and R 1625 belonging to Govt. Or. MSS. Lib., Madras.

C Rāmānuja's *Viṣamaślokaṭīkā* also called the *Bhāvārthadīpikā*, as given in the India Office Codices Nos. 470 and 1411.

There are, besides, commentaries passing under the names of Sṛṣṭidhara (MS. in the RASB of Calcutta) and of Vidyāsāgara (MS. once reported to be in the Trivandrum Palace Library), which I have not examined, but which, from their descriptions, are, presumably, equally meagre.

(ii) *Epitomes*

The Kashmirian Kṣemendra's metrical summary called the *Bhāratamañjarī* (ca. A. D. **1050**). Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 497 stanzas.

The Jain poet Amaracandra's (13th cent. A. D.) poetic epitome called the *Bālabhāratam*. Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 384 stanzas.

(iii) *Translations and Adaptations*

The Javanese abridged paraphrase or adaptation (the critical value of which lies in its quotations from the original Sanskrit, given at variable intervals, and followed by their translation into Old-Javanese) as published in Bibliotheca Javanica, No. 7, *Het Oud-javaansche Bhīṣmaparwa*, and No. 7a, *Aanteekeningen bij het Oud-javaansche Bhīṣmaparwa*, both published by Dr. J. Gonda, 1936 and 1937. This is not later than the tenth century of the Christian era. The Sanskrit citations preserved in this Old-Javanese adaptation are gathered together in Appendix II.

The Telugu adaptation, the *Āndhra Bhāratamu*, begun (Ādi and half of Āraṇya) by the Telugu poet Nannaya Bhaṭṭa (11th cent. A. D.), and completed by his two successors, Tikkana (Sabhā, Virāṭa, Udyoga, etc. to the end) and Erra Pragada (remnant of Āraṇya), at long intervals.

The Persian version made by Muslim poets and scholars at the court of Akbar (1556–1605 A. D.). This is rather a free rendering of the original, which had to be explained to the translators by Hindu pandits under the orders of the Emperor.

ADDITIONAL APPARATUS FOR THE BHAGAVADGĪTĀ

Besides the above MSS. and Testimonia available for the entire Bhīṣmaparvan, for the Bhagavadgītā portion of the parvan (= chapters 25–42 of the Vulgate = chapters 23–40 of the present edition), owing to its great importance and popularity, there were available hundreds of MSS. and scores of commentators, old and new, which made it imperative to collate representative MSS. of the text proper, and to consult the leading commentaries and other testimonia bearing upon it. The following have been utilised for the purpose :

Śāradā Version of the Bhagavadgītā [Ś]

Ś2 = London, British Museum, Oriental MS. No. 6763 D.

Ś3 = The Śāradā MS. used by Pandit Lakshman Raina of Srinagar for his edition, published in 1933, which represents the text underlying the commentary of Abhinavagupta (Cg).

Ś4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 424 of 1875–76, representing the text underlying the commentary of Rājānaka Rāmakaṇṭha alias Rāmakavi (Ck).

Ś5 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 423 of 1875–76, representing Ck.

Ś6 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 179 of 1883–84, representing the text underlying the commentary of Ānandavardhana (Cā).

Kaśmīrī Version of the Bhagavadgītā, being a transcript from Ś in Devanāgarī [K]

K6 = Gondal, Kathiawad, MS. (without number) belonging to the Rasaśālā; dated V. Saṁvat 1545 (ca. A. D. 1489).

Nepālī Version of the Bhagavadgītā [Ñ]

Ñ1 = Cambridge, University Library, Additional MS. No. 1597; dated Nepalese Saṁvat 596 (ca. A. D. 1476), *the oldest MS. used.*

Commentators' Versions of the Bhagavadgītā as gathered from the following:

Cā = Ānandavardhana's comm. called *Jñānakarmasamuccaya*, as found in the Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), manuscript No. 179 of 1883–84.

Cb = Bhāskara's comm. called *Bhagavadāśayānusaraṇa*, as found in a fragmentary MS., readings from which are reported by T. R. Chintamani in his ed. of Ck, Madras, 1941.

Cc = Caturbhuja's comm. called *Tātparyaprakāśikā* (?), as found in MS. No. 13036 of Baroda Or. Institute, already mentioned above. The Gītā comm. in this MS. covers only the first two chapters.

Cg = Abhinavagupta's comm. called *Bhagavadgītārthasaṁgraha*, as found in Ś3.

Ck = Rājānaka Rāmakaṇṭha's (or Rāmakavi's) comm. called *Sarvatobhadra*, as found in Ś4 and Ś5.

Cl = Vallabha's comm. called *Sattattvadīpikā* (or *Tattvadīpikā*), as in the Gujarati Press edition (1935 [2]) of the BG. with Eleven Commentaries. The sub-comm. of Puruṣottama on Cl is at times cited.

Cm = Madhva's comm. called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm. of Jayatīrtha on Cm is also occasionally cited.

Cn = Nīlakaṇṭha's comm., as in MSS. Dn1 and Dn3.

Cr = Rāmānuja's comm. called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm., *Tātparyaprakāśikā* of Veṅkaṭanātha, is occasionally cited.

Cś = Śaṁkara's comm. called *Gītābhāṣya*, as in the Ānandāśrama edition, Poona (1909), and other standard editions.

Cu = Dhanapati's sub-comm., called *Bhāṣyotkarṣadīpikā* on Cś, as in the Nirnaya Sagar Press ed., Bombay (1936 [2]), of the BG. with Eight Commentaries.

Cv = Vādirāja's comm., as already described in the Testimonia for the parvan.

APPARATUS FOR THE "GĪTĀSĀRA"

Finally, for constituting the text of the "Gītāsāra" (Appendix I, No. 3), which has a critical value of its own out of all proportion to its intrinsic merit, in addition to MSS. K0–2 which give its longer version, the following MSS. (giving its shorter version) were utilised :

Ś7 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 179 of 1883–84, the first 15 folios of which give the text of the Gītāsāra with a commentary.

Ś8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 176 of 1883–84, giving the text of the Gītāsāra and accompanied by the same comm. as above, which is here called *Brahmasambodhinī*, and is attributed to Śrīdharācārya.

K9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 175 of 1883–84, giving only the text of the Gītāsāra.

A detailed description of the Critical Apparatus and general remarks on the Recensions and allied matters will be given in the Introduction to the Volume.

The seventy adhyāyas of the Bhīṣmaparvan presented in this fascicule contain two episodes of major importance that deserve a few remarks even at this preliminary stage. The first is the cosmographical account of the world (including the geography of Bhāratavarṣa), covering chapters 5 to 13, which occurs with more or less variations also in several Purāṇas, and so raises the great problem of the relation of the Epic to

the Purāṇas. The pioneering work in this line is W. Kirfel's *Die Kosmographie der Inder* (Bonn and Leipzig, 1920), which was followed[1] by the same writer's *Bhāratavarṣa* (Stuttgart, 1931), and his pupil Dr. Luise Hilgenberg's *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa* (Stuttgart, 1934). These works endeavour to establish the conclusion that the geographical and cosmographical account of the Mahābhārata is later than, and is in part derived from, that of the Purāṇas, the latter texts being, from this point of view, classified into an earlier group with a longer cosmography (namely, Brahmāṇḍa, Liṅga, Matsya, Varāha and Vāyu) and a later group with a shorter — and yet, in some respects, a more primitive — cosmography (namely, Agni, Brahma, Garuḍa, Kūrma, Mārkaṇḍeya, Śiva and Viṣṇu), while the textual similarity between the Bhīṣmaparvan and the Padmapurāṇa cosmographies is so intimate as to constitute a third distinctive group of these two texts alone. As regards this last group, in her above-mentioned thesis, Dr. L. Hilgenberg seeks to prove that the Epic cosmography is unmistakably secondary to that of Padma. On this point, however, my own conclusions[2] — which have been endorsed by Sukthankar — are quite opposed to those of Hilgenberg. It is, I think, demonstrably certain that the Padmapurāṇa has borrowed the Bhīṣmaparvan cosmography and worked it over to suit its own context. As to the relation that must be held to subsist between the Epic and the Purāṇa cosmographies, a detailed discussion of that larger problem has to be reserved for another place.

The second and by far the most well known episode contained in this fascicule is the Bhagavadgītā (chapters 23–40 = Vulgate chapters 25–42), which launches into a philosophical disquisition on the ethics of war, and convinces Arjuna, who at the eleventh hour feels a nervous recoil from engaging into a deadly and fratricidal combat, the righteousness of discharging under all circumstances one's unalienable duty as laid down in the Śāstras, in a mood of equanimity and trust. The teacher in this case is Lord Kṛṣṇa, an accepted Avatāra, who undertakes not only to guide towards victory his friend Arjuna's chariot on the battlefield, but also his footsteps on the more perilous path of life, with a view to ensure the attainment of the *Summum Bonum*. It is a short poem of just seven hundred stanzas, thrown into eighteen chapters ; but the problems raised and adjudicated therein have a universal appeal. The Poem has, in fact, already won a place all its own amongst the world's foremost Gospels of life and conduct. During the course of the two thousand and odd years since the Gītā was originally preached, it has attracted hosts of commentators, annotators, expositors and translators in practically all the important culture languages of the world. Even a select and classified bibliography on the subject will run into several pages.

[1] Kirfel's *Das Purāṇa Pañcalakṣaṇa* (Bonn, 1927) does not primarily deal with Cosmography.

[2] See my paper on "The Cosmographical Episode in Mahābhārata and the Padmapurāṇa" in *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof. F. W. Thomas*, 1939.

The present edition, however, is concerned mainly with the critical constitution of the text of the Bhagavadgītā, and not its exegesis. The footnotes printed below the constituted text will serve to dispel the commonly accepted notion that — whatever be the case with the rest of the Epic — there are, in the Bhagavadgītā itself, practically no *pāṭhabhedas*, no variant readings.[1] Hundreds of these will be found actually collected in this edition for the first time. In the matter of text-transmission as evidenced by the extant MSS., the Bhagavadgītā constitutes no exception to the rest of the Epic.

These *pāṭhabhedas* in the Bhagavadgītā — quite a considerable number of them — come from MSS., and are reported in the commentaries, which belong to what is called the "Kashmir Recension" of the Poem. This does not of course mean that the variants recorded in the other sources are altogether negligible in number or importance. In accordance with the principles of textual criticism formulated and evolved for the critical constitution of the Mahābhārata text presented in this edition — principles the correctness of which has been generally confirmed in the light of the experience gained in the editing of the portion of the Epic already published — the Kaśmirian variants[2] are, in the majority of cases, found to be more original and authentic, and in not a few cases they are supported by the best and the oldest MSS. of the other versions, in which case they are almost invariably accepted in the text. But in the case of the Bhagavadgītā, this has not been found to be the actual state of things, with the result that the peculiarly Kaśmirian readings in the Bhagavadgītā stand by themselves, without receiving adequate support from the other versions. Accordingly, in the present edition, these Kaśmirian variants will be found less often amongst the accepted readings in the constituted text printed at the top, and more often amongst the rejected readings recorded in the Critical Apparatus given at the bottom of the page. A detailed discussion of the reasons for this phenomenon (which is limited only to the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan) has been reseved[3].

The *variæ lectiones* gathered from the Sanskrit quotations embedded in the Old-Javanese paraphrase of the Bhīṣmaparvan (including the Bhagavadgītā) are not, following the practice of this edition, included in the critical annotations printed below the text, but are registered in a separate Appendix to be given in the next fascicule. In addition to these actual Sanskrit quotations, the abridged Old-Javanese paraphrase of the story not covered by the quotations is of considerable critical importance in

---

[1] See Edgerton, *JAOS*, 52 (1942), p. 68.

[2] It will be noted that the statement is limited to the variant readings, and not to the additional passages.

[3] Room has been found for it in the "Reprint" of the Bhagavadgītā portion of the Critical Edition, which, according to a special resolution of the Regulating Council, is to be published simultaneously with this fascicule.

view of the date when the paraphrase was made. For the Bhagavadgītā portion of the parvan, both the quotations and the paraphrase have been carefully registered and critically studied by Dr. J. Gonda[1], who, and in particular Dr. F. Otto Schrader[2], have deduced from this evidence (a part of it only negative in character) definitive pointers to certain conclusions regarding the "original" form of the Bhagavadgītā, which do not appear to me to be quite warranted. The problem will be found tackled in the Bhagavadgītā "Reprint", where also are reproduced, in advance, portions of the Critical Notes to the Bhīṣmaparvan, having an immediate bearing on the Bhagavadgītā.

Ṛṣipañcamī : Sept. 11, 1945
B. O. R. Institute, Poona

S. K. Belvalkar
General Editor

---

[1] See "*The Javanese Version of the Bhagavadgītā*", in the Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, 1935 (LXXV, i), pp. 36–82.

[2] See "Rezensionen der Bhagavadgītā", in *Festschrift für M. Winternitz*, Leipzig, 1933.

॥ भीष्मपर्व ॥
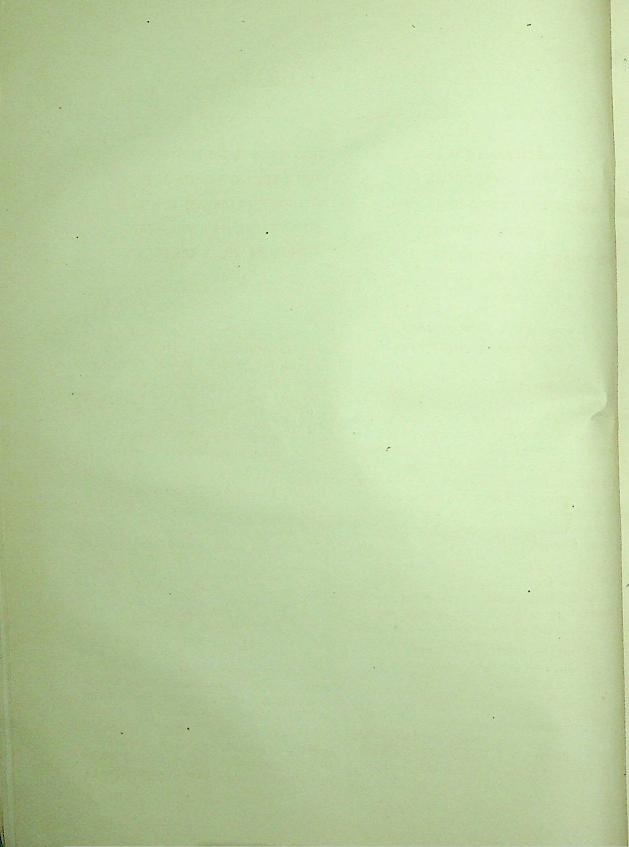
जनमेजय उवाच ।

कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु तत्पृथिवीपते ॥ २
अवतीर्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः ।
कौरवानभ्यवर्तन्त जिगीषन्तो महाबलाः ॥ ३
वेदाध्ययनसंपन्नाः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।
आशंसन्तो जयं युद्धे वधं वाभिमुखा रणे ॥ ४

C. 6. 5
B. 6. 1. 4
K. 6. 1. 4

☞ Ś1 commences with 6. 2. 31^{cd}.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K3 B2; Ś1 missing). Ko–2 D1. 4. 6 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ko ins.: ॐ नमो मनोहराय गुरवे । श्रीव्यासाय नमः ।; K1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय। श्रीगणेशाय नमः। श्रीकृष्णाय नमः। ॐ; K2 श्रीगणेशाय नमः। श्रीकृष्णाय नमः। ॐ; K4 B1 ॐ नमो गणेशाय; K5 D6. 7 श्रीगणेशाय नमः; B3 ॐ नमो नारायणाय; B4 ॐ श्रीकृष्णाय नमः; Da D5 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः। ॐ; D1 दुर्विघ्नवल्लीविध्वंसनाय श्रीगजवदनाय नमः; D2 श्रीगणपतये नमः; D3 ॐ नमो भगवते श्रीपुरुषोत्तमाय; D4 श्रीगणेशाय नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः; D8 श्रीमहागणपतये नमः.

K3 B2 T1 G2. 4 M, which like T2 G1. 3 om. the introductory mantra, begin as follows: K3 begins with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B2 ॐ गणेशाय नमः; T1 भीष्मपर्व । हरिः ॐ शुभमस्तु । श्रीनिवासगुरवे नमः. G2 reads हरिः ॐ शुभमस्तु भीष्मपर्व (in marg.), and ins.:

2* व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥ ॐ

[Cf. Ādi 7* and 11*, and similar stanzas at the beginning of other parvans]; G4 begins with शुभमस्तु । श्रीगणेशाय नमः । भीष्मपर्व; and, finally, M हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु.

1 Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning up to 6. 2. 31^{ab} is lost in Ś1. — 1^{ab} = (var.) 2^{ab}. — ^{a}) G2 Cd (quoting pratīka second time) युधिष्ठिरे (corruptly for युयुधिरे); cf. v.l. 2^{a}. Ca. d (first time) as in text. — ^{b}) = 2^{b}, 26^{b}, 33^{b}, etc. G3 °सैनिकाः. Cc cites °सोमकाः (as in text). — ^{c}) K4. 5 B Da Dn D2–5. 8 T1 G पार्थिवाः सु(D2. 3 T1 G2–4 °वाश्च)महात्मानो. — ^{d}) D1 तं देशं समुपागताः. — After 1, K2 D7 ins.:

3* प्रत्ययुध्यन्त समरे भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।
कथं वा कौरवाः सर्वे भीमसेने चमूपतौ ।;

while T1 G2. 4 ins.:

4* निवेशं चक्रिरे योद्धुं तन्मे शंस महामते ।

2 Owing to damaged fol., 2 is lost in G1, and 2^{ab} in K4 (both along with ref.). — 2^{ab} = (var.) 1^{ab}. — ^{a}) T2 G2 युधिष्ठिरे (for युयुधिरे); cf. v.l. 1^{a}. — ^{b}) = 1^{b}, 26^{b}, 33^{b}, etc. G3 °सैनिकाः (cf. v.l. 1^{b}). — ^{c}) Ca कुरुक्षेत्रे (as in text). T2 हतक्षेत्रे; M2 महत्क्षेत्रे; Ca.c.d तपःक्षेत्रे (as in text). — ^{d}) K4. 5 B Da Dn D4. 5. 8 त्वं (for तत्).

3 ^{a}) K4. 5 B Da Dn D4. 5. 8 G1 तेवतीर्य; D1 अथ तीर्थे; D3 ***र्य; G3 अवतेरुः; Cc अवतीर्य (as in text). K3 Da1 D1. 4. 7 M कुरुक्षेत्रे; B2 तु ते क्षेत्रं. — ^{b}) Ko–2 पांडवाः सोमकैः सह; M1–3. 5 °वाः सह सोमकैः. — ^{c}) K1 कौरवानभ्यवर्तंत; K4. 5 B Da Dn D4–8 G1 कौरवाः सम(D7 °वानन्व)वर्तंत. Cc cites समवर्तंत. — ^{d}) G1. 2 जिहीर्षंतो. M महारथाः.

4 ^{a}) Cc.d cite वेदाः. — ^{c}) Ko–2 आशासंतो; K4 आसंशंतो; Cc अनुशंसतो (hypermetric). — ^{d}) Ko. 2. 3 D7 T G M4 चाभिमुखा; K1 वाभिमुखे; D2 M2. 5 वाभिमुखं. K4. 5 B Da Dn D1. 4–6. 8 बलेना(D2 बांधवा)भिमुखा रणे.

C. 6. 6
B. 6. 1. 5
K. 6. 1. 5

अभियाय च दुर्धर्षां धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ।
प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त ससैनिकाः ॥ ५
समन्तपञ्चकाद्बाह्यं शिबिराणि सहस्रशः ।
कारयामास विधिवत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६
शून्येव पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
निरश्वपुरुषा चासीद्रथकुञ्जरवर्जिता ॥ ७
यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम् ।
तावदेव समावृत्तं बलं पार्थिवसत्तम ॥ ८
एकस्थाः सर्ववर्णास्ते मण्डलं बहुयोजनम् ।
पर्याक्रामन्त देशांश्च नदीः शैलान्वनानि च ॥ ९
तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ ।
आदिदेश सवाहानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १०
संज्ञाश्च विविधास्तास्तास्तेषां चक्रे युधिष्ठिरः ।
एवंवादी वेदितव्यः पाण्डवेयोऽयमित्युत ॥ ११
अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञाश्चाभरणानि च ।
योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते ॥ १२

— After 4, K3 D2. 3 ins. :

5* पूर्वभागे तु क्षेत्रस्य स्थिताः प्रत्यङ्मुखा युधि ।

5 ^{a}) K1 T2 अभिधा(K1 °षा)य; K3 D2. 3. 6 आहवाय; D1 अतिपापां; D7 अभियाता; T1 G4 अपिधाय. K0–2 D1. 7 T2 दुराधर्षां; K3 D2. 6 दुराधर्षां; K4 B2 Da2 D5 तु दुर्धर्षां; K5 तु दुद्धषं (sic); Da1 M4 तु दुर्धर्षां; Dn1 D4. 8 T1 G2–4 M1. 3. 5 च दुर्धर्षां; D3 **धर्षां (for च दुर्धर्षां). B3 अभ्यधावंत पुरुषा; M2 अभिनिर्याय दुर्धर्षां. — ^{b}) K3 D2. 3. 6 पार्थिवाः (for वाहिनीम्). — ^{c}) Ca प्राङ्मुखाः (as in text). Cc भागे (as in text). — ^{d}) K3 नाविशंत; D2. 3. 6. 8 न्यवसंत; T2 निवसंति.

6 ^{a}) K0 सामंत°; K3. 5 D1. 6 स्यमंत°, G2 समंतपंचकान्. D7 T2 बाह्ये. — ^{c}) T1 G2. 4 स्थाप°; G3 माप° (for कार°).

7 7^{ab} = (var.) 25^{ab}. — ^{a}) K2–5 B Da Dn D4. 5. 8 शून्या (K3 °न्ये) च; M2 Cv अन्येव. — ^{b}) K0–3 D1–3. 7 Cv वृद्धबालावशेषिता(K1 °तां; K3 D2 °ताः). — ^{cd}) D2 reads निरश्च- (for निरश्व-) and om. from पुरुषा up to अभिज्ञा in 12^{a}. K0–2. 4. 5 B Da Dn D3–7 T2 M4 Cv निरश्व(T2 Cv °स्त)पुरुषेवासीद्; D8 निरश्वपुरुषचासाद् (corrupt). K3 निरश्वपुरुषेवासिप्यथ कुंजर°; D1 निरश्वा पुरुषव्याघ्र रथकुंजरगर्जिता. Cv cites रथ° (as in text).

8 D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K3 D3 सूर्यस्तु; D6 सूर्योह्नि; D7 T2 सूर्योयं. D1 यावत्सूर्यो दिवा जातो. — ^{b}) K0–2 जंबु°. B4 कुंडलं; D1. 3 मंडले. — ^{c}) Cc cites तावत्. M1–3. 5 तावद्देशात्. K4. 5 B Da Dn D4. 5. 8 Ccp समायातं; Cc °वृत्तं (as in text). — ^{d}) K3 कुरुपांडवसोमयोः; D3 बलं तत्पार्थिवोत्तम.

9 D2 om. 9 (cf. v. l. 7). — ^{a}) Da D5 एकस्थान्सर्ववर्णास्ते. Cc cites एकस्थाः (as in text). — ^{b}) Cc cites मंडलं (as in text). — G3 om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) K0 M1. 2 पर्यक्रामंत; K1 पादाक्रामंत; D1. 6 T2 M3. 4 पर्याक्रमंत; D3 °क्रामत; D8 °क्रामंश्च. K5 Da2 D5 Cc देशे[...] — ^{d}) K2 D3 नदीः शैल-; K3. 5 Da1 नदीशैलान्; T[...] G4 M नदीशैल-; G1. 2 नानाशैल- (for नदीः शैलान्).

10 D2 om. 10; G3 om. 10^{ab} (cf. v. l. 7, 9). — ^{a}) B3 M2. 4 ततो; T1 G1. 2. 4 तथा; M1. 3. 5 तदा (for तेषां). — ^{b}) K0–2 B1. 2 °र्षभः; S (except T2; G[...] om.) भरतर्षभ(G1. 2 °भः). — ^{c}) K5 B1. 3 Da D[...] D4. 5. 8 व्यादिदेश; D6 आदिदेशे. K B Da Dn D4 (m as in text). 5–8 G1 सवाह्यानां; D1 ससैन्यानां; D3 **ह्यानां; T2 M3 Cc सवाह्या(T2 °माह्या)नां. — ^{d}) K5 Da1 Dn1 भक्ष°; D7 भक्ष्यं भो°. D6 अनंतकं (for अनुत्तमम्).

11 D2 om. 11 (cf. v. l. 7). — ^{a}) B1 Dn D4. 8 शय्याश्च; Da1 संज्ञा(m य्या)श्च; D6 शिक्षाश्च. Ca संज्ञाः (as in text). G2 विषयास् (for विविधास्). B1. 4 Dn D4. 8 तात; M चक्रे (for तास्तास्). Cv संज्ञान [? °श्च] विविधास्तास्ताः. — ^{b}) Dn D4. 7. 8 रात्रौ; Cv चक्रे (as in text). M1–4 स्वपरेषां च भारत; M3 (*inf. lin.*). 5 स्वेषां राजा युधिष्ठिरः. — ^{c}) Dn D4 एवंवेदी; D1 एवंसंज्ञो; Ca. c एवंवादी (as in text). D8 एवं वेदा वि(*sup. lin.* -विधो वे)दितव्यः; G2 एवं संसदि वक्तव्यः; G3 एवं वा कारयामास. — ^{d}) Ca cites पांडवेयः. K0. 1 D1 पांडवेयोहमित्युत; D6 °वेयो युधिष्ठिरः; G3 ताभिः संज्ञाभिराहवे.

12 G3 om. 12^{ab}. — ^{a}) K1 अभिज्ञा*नि; D1 T2 °जानामि; D6 °ज्ञातानि. Ca. c. v अभिज्ञानानि (as in text). — ^{b}) K4 damaged. D8 Cc संज्ञांश्च. Ca आभाषितानि; Cc आभाषणानि. K2. 3. 5 B1. 2. 4 Da D1. 3. 5–7 संज्ञाश्चाभाषणानि (K3 °श्चालापणानि; Da2 °श्च भाषणानि; D6 °श्चाभाषणेन) च; T1 G1. 2. 4 M संज्ञाश्च विविधास्तथा; T2 °श्चापि सहस्रशः. — ^{c}) T1 G कार°; T2 श्राव° (for योज°). Cc cites निजो[? यो]जयामास. — ^{d}) K1. 5 Da1 D6 युद्धकाले (without saṁdhi).

दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थानां धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
सह सर्वैर्महीपालैः प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
मध्ये नागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ १४
दृष्ट्वा दुर्योधनं हृष्टाः सर्वे पाण्डवसैनिकाः ।
दध्मुः सर्वे महाशङ्खान्भेरीर्जघ्नुः सहस्रशः ॥ १५
ततः प्रहृष्टां स्वां सेनामभिवीक्ष्याथ पाण्डवाः ।
बभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ १६
ततो योधान्हर्षयन्तौ वासुदेवधनंजयौ ।
दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ ॥१७
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः ।
श्रुत्वा सवाहना योधाः शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ १८
यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः ।
त्रसेयुस्तद्वदेवासीद्धार्तराष्ट्रबलं तदा ॥ १९
उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किंचन ।
अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २०

C. 6. 21
B. 6. 1. 20
K. 6. 1. 20

---

13 ^{a}) K3 B1 ध्वजाग्र्यं ; D3 M1. 3–5 °ग्रान् ; Cc as in text. K2. 4. 5 B Da Dn D4. 5. 8 T1 G M4 Cc पार्थस्य (for पार्थानां). — ^{b}) K2 महात्मनाः (sic) ; T1 G1. 3. 4 M1–3. 5 °बलः. D6 युद्धकाले सुयोधनः. — After 13^{ab}, D7 (erroneously) reads 15^{b}, *repeating* it in its proper place. — ^{c}) K1 सर्वैः सर्वैः (for सह सर्वैः). Da1 महीपाल. — ^{d}) K1 प्रत्यर्बोऽहत (sic) ; K5 Da D5 °लोभत ; B1 °व्यूहतु ; T2 M3. 5 °व्यूह्यत ; G3 प्रतिव्यूह्य तु ; M2 प्रत्यव्यूहंत. K3. 5 B1–3 Da Dn D2. 4. 5. 8 पांडवं. D6 पूज्य दृश्यत सन्मुखः.

14 ^{ab}) T G4 M1–4 पांडरेण. Cc cites आतपत्रेण. K1. 2 °णातपत्रेणा(K2 ण)ध्रियमानेन मूर्धनि. — ^{c}) D1. 4m T2 राजसहस्रस्य ; T1 G M राजसहस्राणां (for नागसहस्रस्य). — ^{d}) K4. 5 B1. 2. 4 D (except D2. 3. 7) G3 °वारितः.

15 ^{a}) The portion of the text from दृष्ट्वा up to the end of this st. is lost in K4 on a damaged fol. D1 प्रेक्ष्य दुर्योधनं राजा. — After 15^{a}, D1 ins. :

6* प्रहृष्टवदनं ततः ।
आयोधनं प्रविविशुः.

— ^{b}) K0–2 सर्वे (K1 °र्वे-) पार्थिवसैनिकाः ; K5 B Da Dn D4–6. 8 पांचाला युद्धनंदिनः (B1 °दुर्मदाः ; B2 °वंदिनः) ; T2 सर्वे पांडवसोमकाः. — ^{c}) K0–2 D2. 7 T2 (by transp.) सर्वे दध्मुर् ; B Da Dn D6. 8 दध्मुः प्रीता (Da1 °ध्मुर्दध्मुर्). K5 प्रीता (for सर्वे). K1 महाशंखं ; K5 Da D5 T3 महीपालाः. — ^{d}) K5 Da D5 T2 शंखाश्चापि ; D2 भेरींश्चैव ; G2 भेरीं जघ्नुः. K0–3 D1. 3 च सर्वतः (K0–2 °शः) (for सहस्रशः). B Dn D4. 6. 8 भेर्य(B1. 2. 4 °री)श्च मधुरस्वनाः. ❀ Cc भेर्य इति पाठे द्वितीयार्थे प्रथमा । ❀

16 ^{a}) K0–2 Da D5. 6 M2. 3. 5 प्रहृष्टाः ; D2 च हृष्टां. K3. 4 B Da1 Dn D3–6. 8 तां (for स्वां). K5 ततः प्रहृष्टास्ताः सेना ; D1 ततः प्रहृष्टं सैन्यं तु. — ^{b}) K0. 1 अभिवेक्ष्याथ ; D1 तदा संवीक्ष्य ; D3 अभिसंवीक्ष्य ; D7 °वीक्ष्य च.

17 ^{a}) K3 D2 ततो हर्षाय योधानां ; K4 योधयंतौ च तौ योधान् ; K5 B Da D3. 5. 6 योधयंतौ (K5 °यंतस् ; B3 हर्षयंतस् ; D3. 6 हर्षयंतौ) ततो योधान् ; Dn D4. 8 ततो हर्षं समागम्य ; T1 G स्वयो(G2 °यौ)धान्हर्षयंतौ तु ; T2 ततो यूथान्हर्षयंतो ; M स्वयो(M1. 3. 5 °यौ)धान्हर्षयंतौ तौ. — ^{d}) T1 दिव्यशंखौ. D3 M5 रथस्थितौ. D6 शंखौ रथवरे स्थितौ.

18 ^{ab}) K3 D2 निर्घोषो ; G3 शंखस्य ; Cc ध्वनितं. In K4, the portion of the text from चोभयोः to सवाहना in 18^{c}, is lost on a damaged fol. K0–2 पांचजन्यरवं श्रुत्वा देवदत्तस्वनं तथा. — ^{c}) K5 B Da D5 Ccp समंततो ; Dn D4. 8 तु निनदं ; G3 सवाहनं. M2. 4 यौधाः. — ^{d}) D2. 6 Cc सकृन्. D3 T2 -मूत्रे. K5 प्रशुश्रुवुः ; Cc प्रसुश्रुवुः.

19 T2 om. 19^{ab}. — ^{a}) M2 तथा. — ^{b}) D2 नादं ; G2 स्वरं (for स्वनं). D3 श्रुत्वा नादं वने मृगाः. — ^{c}) T2 निपेदुस् (for त्रसेयुस्). K3 °देवायुर् ; D2 °देवासं ; D3 °देवास्य ; M2 °देवासीर्. K1 त्रासेयुस्तद्वदे** ; K4. 5 B Da Dn D4. 5. 8 त्रसेयुर्निनदं श्रुत्वा ; G3 त्रसेयुः सर्वदेवासीद्. — ^{d}) D1 °वनं (for °बलं). K0. 2 T2 G3 M5 तथा ; D3 तु तत् (for तदा). K1 देवदत्तस्वनं तथा ; K3 D2 धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ; K4 B Dn D4 तथासीदत तद्बलं ; K5 Da D5. 8 तथा सीदति तद्बलं.

20 =(var.) 4. 31. 5. — ^{a}) D1 भूमौ. — ^{b}) = 5. 82. 6^{d}. K2 Da1 T2 G1. 3 M प्रज्ञायत ; K5 प्रजायत. — ^{c}) D3 अंतर्दीधत ; D7 °धीयत. K1 D2 G2 वादित्यः ; G3 चादित्याः. K4. 5 B Da Dn D4. 5. 8 अस्तं गत इवादित्ये (B3 °त्यः) ; D6 T2 अंतर्धाय तदादित्यः (T2 °थादित्यं). — ^{d}) K4. 5 B1 Da D5 सैन्ये च. K4. 5 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 T2 G3 M4 रजसावृते (B4 °हते ; T2 °वृतं ; G3 °वृताः).

C. 6. 22
B. 6. 1. 21
K. 6. 1. 21

ववर्ष चात्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् ।
व्युक्षन्सर्वाण्यनीकानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१
वायुस्ततः प्रादुरभून्नीचैः शर्करकर्षणः ।
विनिघ्नंस्तान्यनीकानि विधमंश्चैव तद्रजः ॥ २२
उभे सेने तदा राजन्युद्धाय मुदिते भृशम् ।
कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे ॥ २३
तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स समागमः ।
युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव ॥ २४
शून्यासीत्पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः ॥ २५
ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
धर्मांश्च स्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ ॥ २६
निवृत्ते चैव नो युद्धे प्रीतिश्च स्यात्परस्परम् ।
यथापुरं यथायोगं न च स्याच्छलनं पुनः ॥ २७

21 ^{a}) K2. 4. 5 B Da Dn D4-6. 8 T1 तत्र ; D3 चापि ; D7 चानु (for चात्र). — ^{b}) T1 G4 °कर्दमान्. — ^{c}) K2. 3 B1. 3. 4 Dn D4 दिक्षु ; K4 B2 Da1 धक्षन् ; K5 Da2 D5 धक्ष्यन् ; Dn2 (marg.) व्यूह्यन् ; D1 व्युषुः ; D2 ध्युक्षन् ; D8 damaged ; D7 वृण्वन् ; M4 व्युक्षत्. K3-5 B Da Dn D2-5 सैन्यानि (for अनीकानि). Ko. 1 व्युक्षत्स- (Ko °न्स)र्वाण्यनेकानि ; D8 दिक्षु सर्वासु सैन्यासु ; T2 युंक्ष्वन्सर्वाननीकानि. — ^{d}) = 1. 1. 77^{d} : 4. 52. 15^{d} : 5. 82. 9^{d} ; etc., etc. ("epic tag"). K5 तदद्भूतम्. T1 G2. 4 तस्य राजन्महामते.

22 ^{a}) Ko-2 B2 D2 G2 तत्र ; G3 तदा (for ततः). Ko-2 D3 T2 G2 प्रादुरासीत्. T1 G4 वातास्ततः प्रादुरासन्. — ^{b}) Cf. 6. 3. 37^{b}. K3 नीच- ; D1. 6 नादैः (for नीचैः). Ko-2 °वर्षणः ; D1 °कर्षिणः ; D6 T1 G2. 4 M4 °वर्षिणः . T2 नीचैश्शर्करकर्षणः (sic) ; Ca. c as in text. — ^{c}) Ko. 1 निर्विघ्नं तान्य° ; K2 G3 विनघ्नंस्तान्य° ; K3 निजिघ्नास्यत्र° ; K5 विनिघ्नंल्यान्यनी° ; D1 विजिघ्रासान्यनी° ; M1. 3. 5 विनिघ्नं- स्तान्यने°. Cc cites विनिघ्नन् (as in text). — ^{d}) D3 damaged. D2 विधिमांश्चैव ; D6 निबद्धश्चैव ; T2 विधमश्चैव ; G1-3 व्यधमं(G1 °म)श्चैव. Ko-2 तदद्भु(K1 °द्भ)तमिवाभवत् ; Ko(addl.). 1 (marg.) विधमंश्चै(K1 °श्च)व तद्राजः (sic) ; K3 D1 विधमन्वितत्तं रजः (K3 °तद्रजः) ; K4. 5 B Da Dn D4. 5. 8 शतशोऽथ सहस्रशः = 1. 1. 179 ; 33. 23 ; 53. 11 ; 211. 7 : 3. 93. 18 ; 105. 22 : 4. 52. 4 : 5. 54. 45 ; 149. 76 ; 150. 15 ; 181. 8 ; 196. 14 ; etc. ("epic tag").

23 ^{a}) D2 महाराज (for तदा राजन्). K4. 5 B Da Dn D4. 5. 8 उभे सैन्ये च राजेंद्र. — ^{b}) K3 युध्यमाने ततो भृशं ; D7. 8 T2 युद्धायाभ्युदि(T2 °द्य)ते भृशं. — ^{c}) T2 यत्ने (for यत्ते). — ^{d}) M3 (*inf. lin.*) °स्तिमितो° (for °क्षुभितो°) ; Ca. c as in text. D3 परस्परजिगीषया.

24 ^{b}) K3 D1. 6 तद(D1 °दा)द्भुतसमा° ; K4 अद्भुतः स तु समागमः (hypermetric) ; K5 B Da Dn D4. 5. 8 अद्भुतः स तु संगमः ; D3 त*द्भुत उपा° ; T2 तदा भूतसमा° . — ^{c}) D1 प्रलये ; Ca. c as in text.

25 25^{ab} = (var.) 7^{ab}. D7 om. 25^{ab}. — ^{a}) Ko. 1 D1-3 शून्येव ; K2 शून्ये च ; K3 शून्यैव ; K5 Da D शून्या च ; Cc शून्यासीत् (as in text). — ^{b}) N (except D4 ; Ś1 missing ; D7 om.) वृद्धबालावशे°. — After 25^{ab}, K2. 4 B Da Dn D3-5. 8 *repeat* 7^{cd} [with v. l. निरश्वपुरुषेवासीद् (D3 नि*श्वापुरुषा राजन्)]. — D6 om. 25^{cd}. — ^{cd}) G3 नीता (for सेना-). Ko समनीतेन Cc समा° (as in text). D1 ततः सेनानिवेशं च चक्रुः पांडवकौरवाः. — After 25, K3 ins. (cf. 26^{a} and 27^{b})

7^{*} ततस्ते समयं युद्धे स्यात्प्रीतिश्च परस्परम् ।;

while D3 ins. :

8^{*} समन्तान्नगकल्पेन गर्जमानेन *वैतः ।

26 ^{a}) K5 तस्मै च (for ततस्ते). Ca. c समत्रं (as in text). — ^{b}) = 1^{b}, 2^{b}, 33^{b}. Ko-3. 5 D1. 2. 6. 7 T2 °सैनिकाः . — ^{c}) K4 B Da Dn D4. 5. 8 G1 धर्मान्सं° ; D3 सैन्यं च ; D3 धर्मं च. Cc cites धर्मान्. K5 स्थापयामास. — ^{d}) Ko-2 D1. 7 T2 योधानां ; T1 G युद्धाय (for युद्धानां).

27 ^{a}) K4 B Da Dn D4. 5. 8 विहिते ; Cc निवृत्ते (as in text). D3 तु ततो (for चैव नो). G3 om. (hapl.) from युद्धे up to युद्ध- in 28^{a}. D1 निवृत्ते शस्त्रसंपाते ; D6 विहिते तु हते चैव. — ^{b}) K3. 5 B Da D2. 5. 8 T1 G1. 4 M स्यात्प्रीतिश्च (by transp.) ; Dn D3. 4 स्यात्प्रीतिर्न ; D1 वदंति स्म ; D7 T2 स्याच्च प्रीतिः ; G2 [ऽ]भ्युत्प्रीतिश्च. Cc परस्परं (as in text). K4 स्यात् *******; D6 नो युध्यात्तत्र कश्चन. — ^{c}) K2 Dn D4. 8 M2 यथापरं ; K4 damaged ; B D4m यथाबलं ; Da1 यथापमं (sic) ; Da2 D5 यथाकामं ; D1 यथातुरं ; D2. 3. 6 यथा पुरा ; D7 T2 G1 यथापूर्वं ; Cc यथापतं [? °यथं]. Cc यथायोगं (as in text). — ^{d}) T1 G4 न नः ; G1 न तु (for न च). Ko-2 [अ]- स्याच्छलनं ; B3 स्याच्चंचलं ; Dn D4. 8 स्यात्कस्यचित् ; D5 स्यात्स्खलनं ; S (G3 om.) स्याच्चलनं. Cc cites छलनं. Ko पुरा. K5 न स्याच लभनं पुनः ; D1 मंत्रं स्यापि पुनः पुनः.

वाचा युद्धे प्रवृत्ते नो वाचैव प्रतियोधनम् ।
निष्क्रान्तः पृतनामध्यान्न हन्तव्यः कथंचन ॥ २८
रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः ।
अश्वेनाश्वी पदातिश्च पदातेनैव भारत ॥ २९
यथायोगं यथावीर्यं यथोत्साहं यथावयः ।
समाभाष्य प्रहर्तव्यं न विश्वस्ते न विह्वले ॥ ३०
परेण सह संयुक्तः प्रमत्तो विमुखस्तथा ।
क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कथंचन ॥ ३१
न सूतेषु न धुर्येषु न च शस्त्रोपनायिषु ।
न भेरीशङ्खवादेषु प्रहर्तव्यं कथंचन ॥ ३२
एवं ते समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसोमकाः ।
विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ३३
निविश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः ।
हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ॥ ३४

C. 6. 35
B. 6. 1. 34
K. 6. 1. 34

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

28 a) K0-2 वाचा युद्धं प्रवर्तेत; K5 वाचा युद्धे प्रवृदते; G2 M वाचा युद्धे प्रवृत्ते तु; K4 B Da Dn D1.4.5.8 वाचा युद्ध(D1 °धि)प्रवृत्तानां; D6 वाचो युद्धप्रवृत्तेच्छं; T1 G4 वाचा युद्धे नः प्रवृत्ते; G3 **** प्रवृत्तो नो. — b) K0-3 D1-3.6.7 T2 °पेधनं; K5 °पेधत. — c) K1 निष्क्रातः (corrupt); K2.4 B Da Dn D1.4-6.8 T2 निष्क्रांताः; D2.7 निःक्रांत-; D3 निःक्रां*. K5 निःक्रांतपृतनामध्या. — d) K2.4 B D (except D2.3.5) हंतव्याः. K5 Dn D3 कदाचन.

29 a) T2 रथेन (for रथी च). Da1 रथिनो; M4 रथिनां. K0-2 योग्यो; Da1 योधा; G2 M4 योद्धा (for योध्यो). — b) B3 गजयोधिनः; D2 °धूर्यतः; D3 °मूर्धगः. Ca. c गजधूर्गतः (as in text). D6 गजे नागेन धूर्गते. — G3 om. 29^{cd}. — c) K3 D2 T2 M2 अश्वेनाश्वः; K5 अश्वेनाश्व-; Da2 D3.5 अश्विनाश्वी. Ccp अश्विना. B1.2.4 Da D5 पदातिस्तु. — d) K4 B2-4 D G1.2 M2.4 पादाते°. K0-2 पत्तिनै(K0 °नैं)व नरर्षभ.

30 a) G3 °बलं (for °योगं). K4 B2-4 Da Dn D4-6.8 य(B4 त)थाकामं; D3 यथाधैर्यं. K3 (by transp.) यथावीर्यं यथायोगं; B1 यथाकामं यथायोगं. — b) D6 यथाग्राहं; T2 यथात्माहं; M4 यथोत्साहो. K4 B Da Dn D4.5.8 °बलं (for °वयः). D1 यथाप्रज्ञं यथाश्रुतं. — c) Cc समाभाष्य (as in text). T2 प्रहर्तव्यो. D1 वयमाभाष्य हंतव्यो. — d) K4 damaged. K5 चाश्वस्ते; Cc विश्वस्ते (as in text). K0.1 विश्वेन च; K2 विश्वस्ते च; B3 विशस्त्रे न (for विश्वस्ते न).

31 a) K4 B D (except D1-3.7) Cc एकेन (for परेण). K4 संशक्तः; D2.3.7 संसक्तः; M4 संयुक्तं. — b) K3 प्ररेण (corrupt); K4 B Da Dn D4.5 Cc प्रपन्नो (for प्रमत्तो). — c) K0.1 विधर्माश्च; K2 विकर्मा च; D6 विवसनो; T2 [ऽ]सिचर्मा च; G1 विमर्दा च; M4 विचर्मा च. — d) K0-2 Dn D1.3.6.8 T1 G1.2.4 कदाचन.

32 K0.1 om. (hapl.) 32. — a) Cc सूतेषु (as in text). K2.3 Cv धूर्येषु; Da1 युद्धेषु; D5 धर्मेषु; D3 युग्येषु; M4 सूर्येषु; Cc धुर्येषु (as in text). — b) K3 शास्त्रोप°; Da1 ***नाम्रिषु; D3 शास्त्रोपनाधिषु; T2 शस्त्रोपदायिषु. Ca cites शस्त्रोपतापी. — c) K3.5 Da D2.5 न भेरी(D5 °रि)शंखनादेषु; D3 T1 G4 M3.5 न भेरीशंखवाद्येषु. — d) T2 °हर्तव्यः; Cv °हर्तव्यं (as in text). D1.3 कदाचन.

33 b) = 1^{b}, 2^{b}, 26^{b}. K0-3.5 D1.2.6 °सैनिकाः. — K2 om. (hapl.) 33^{c}–34^{d}. — d) K0.3.5 D3.5 प्रेक्ष्य°; T2 वीक्षमाणः.

34 K2 om. 34 (cf. v.l. 33). — Before 34, D7 ins. वैशं° उ°. — a) K4 damaged. K0.1.3.5 B D1-3 T2 M3.5 नि(B4 वि)वेश्य च; Da D5 निशम्य च; Dn D4.8 M1 निर्विश्य च; D6 निवेशाय; D7 निविश्य च. Da2 D2 महात्मानं. — b) K4 damaged. D2 सुतास्ते; D6 तत्र ते. K0 B1 °र्षभ; D3 G3 भरतर्षभाः. — c) T2 प्रहृष्टरूपाः सुमनो-.

Colophon. Ś1 missing. — *Adhy. name*: K0 सैन्यसमागमः; D6 युद्धधर्मरचना; T1 G1.2.4 युद्धसमयकथनं; M युद्धक(M2 °का)रणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 Da2 Dn D1.4.5 S 1 (as in text). — *Śloka no.*: Dn 33; D1 36; D5 34.

२

C. 6. 36
B. 6. 2. 1
K. 6. 2. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततः पूर्वापरे संध्ये समीक्ष्य भगवानृषिः ।
सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १
भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः ।
प्रत्यक्षदर्शी भगवान्भूतभव्यभविष्यवित् ॥ २
वैचित्रवीर्यं राजानं स रहस्यं ब्रवीदिदम् ।
शोचन्तमार्तं ध्यायन्तं पुत्राणामनयं तदा ॥ ३
व्यास उवाच ।
राजन्परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च भूमिपाः ।
ते हनिष्यन्ति संग्रामे समासाद्येतरेतरम् ॥ ४
तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्सु च भारत ।
कालपर्यायमाज्ञाय मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ५
यदि त्विच्छसि संग्रामे द्रष्टुमेनं विशां पते ।
चक्षुर्ददानि ते हन्त युद्धमेतन्निशामय ॥ ६
धृतराष्ट्र उवाच ।
न रोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम ।
युद्धमेतत्त्वशेषेण शृणुयां तव तेजसा ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्ननिच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतुमिच्छति ।
वराणामीश्वरो दाता संजयाय वरं ददौ ॥ ८

2

☞ Ś1 is missing up to 31^{ab} (cf. v. l. 6. 1. 1).

1 a) Cc पूर्वापरे (as in text). K2. 4 B Da1 (marg.) Dn1. n2 (marg.) D4 G2 M1 (*sup. lin.* as in text). 4 सैन्ये; Ca संध्ये (as in text). — b) M4 संवीक्ष्य ; Ca समीक्ष्य (as in text). D7 G3 मुनिः (for ऋषिः).

2 a) Ca भविष्यति (as in text). K3 रणो घोरो. — b) K3. 5 D2. 3. 6 T1 G4 भारतानां. — In K4, 2^{cd} is lost on a damaged fol. — c) T1 G1. 2. 4 M सर्वस्य (for भगवान्). G3 प्रत्यक्षमभवत्तत्र. — d) K3. 5 D1. 2 °भविष्यतां.

3 a) K5 विचित्र° ; Da2 D5. 6 वैचित्र्य°. — b) K1 संरहस्यं ; K2 M1. 4. 5 स रहस्य ; G1. 3 स रहः प्रा-. D3. 7 स रहस्येब्रवीदिदं. Ca cites रहसि. — c) Cc ध्यायंतं (as in text). — d) K0–3. 5 D1–3 T2 कुरु° (for पुत्रा°). D8 G3 अनयत् ; T1 G4 M अनयात्. Cc cites पुत्राणामनयं (as in text). B2 T2 तथा.

4 K0. 1. 3. 5 D1–3. 6 T2 om. the ref. — a) Ca. c परीतकालाः (as in text). T1 G4 राजन्कालपरीतास्ते ; Cv as in text. — b) K3 D2 °श्चैते च ; D3. 6 °श्चान्येपि ; G2 °श्चान्याश्च. K4 B Da Dn D4. 5. 8 S(except T2) पार्थिवाः. — c) Dn D1. 4. 6. 8 ते हिंसंतीव ; D3. 7 निहनिष्यंति. — d) K1 °साद्य (for °साद्य). B2 समासाद्य परस्परं.

5 b) B1. 4 Dn D4. 6. 8 विनश्यत्स्वेव भारत ; T1 G M विनशिष्यत्सु भारत. — c) D2 °र्यायतां ज्ञात्वा ; Cc as in text.

6 T2 om. 6^{ab}. — a) B Dn D3. 4. 8 यदि चेच्छसि D5 यदि त्विच्छति ; D6 यद्यन्विष्यसि ; T1 G1 M1–3. 5 यदीच्छसि त्वं ; G2–4 M4 यदिच्छासि त्वं. K0. 2. 3 D1–3. 6. 7 S (except M3 ; T2 om.) संग्रामं. — b) K4 B Da Dn D4. 5. 8 द्रष्टुमेतान् ; K5 D2 S (T2 om.) °मेतं (G1–3 °वं); D1 °मेतद्. B3 समागतान् (for विशां पते). — c) K3. 5 Da D2. 3. 5. 7. 8 G1. 2 ददामि. K2 Dn D4. 8 पुत्र ; K5 शीतं ; Da1 T1 G4 [ऽ]हं तु ; D1 दिव्यं ; Cc हन्त (as in text). — d) K4 B Da D5 पुत्र ; Dn D4. 8 G3 M5 तत्र (for एतन्). D6 दिदृक्षया ; Ca.c निशामय (as in text).

7 a) D1 नेच्छामि तं ; D8 न वोत्सहे ; D6 नैवोत्सहे ; T1 G2–4 M4 न रोचते ; Cnp नपरोक्षं. — T2 om. 7^{b}–18^{a}. — b) K3 देवर्षि°. — c) K3 B3 D7 युद्धमेतदशेषेण ; K5 D6 °मेतद्विशे° ; D2 °मेतन्नशे° ; T1 G2. 4 युद्धं त्वेतद्विशे° ; G3 युद्धं चैतद्विशे°. — d) D8 शृणुयात्. K5 तत्तु (for तव). Cc cites तेजसा (as in text).

8 T2 om. 8 (cf. v.l. 7). T1 G om. the ref. — a) D6 यस्मिन्. K1 °न्नविच्छति (sic) ; D2 °न्न गच्छति. K2. 4 B Da Dn D4. 5. 8 Ca.c एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं ; G3 तस्मिन्नैच्छति द्रष्टुं वै. — b) D8 °मिच्छसि. — c) In K4, the portion of the text from मीश्वरो up to ते in 9^{a} is lost on a damaged fol. B Da Dn D4. 5. 8 व्यासः (for दाता). K0–2 वाराणसीश्वरो धाता (K2 व्यासः). Cc cites ईश्वरः (as in text). — d) D1 ददौ वरान् (for वरं ददौ).

यत्र ते सेवको राजन्नुवसत्तद्वादश्यात ।

ततस्त्वं सर्वे संग्रामे नपरोक्ष भविष्यति ॥ १. २. १

व्यास उवाच ।

एष ते संजयो राजन्युद्धमेतद्वदिष्यति ।
एतस्य सर्वं संग्रामे नपरोक्षं भविष्यति ॥ ९

चक्षुषा संजयो राजन्दिव्येनैष समन्वितः ।
कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥ १०

प्रकाशं वा रहस्यं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति संजयः ॥ ११

नैनं शस्त्राणि भेत्स्यन्ति नैनं बाधिष्यते श्रमः ।
गावल्गणिरयं जीवन्युद्धादस्माद्विमोक्ष्यते ॥ १२

अहं च कीर्तिमेतेषां कुरूणां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः ॥ १३

दिष्टमेतत्पुरा चैव नात्र शोचितुमर्हसि ।
न चैव शक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्कुरूणां प्रपितामहः ।
पुनरेव महाबाहुं धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ १५

इह युद्धे महाराज भविष्यति महान्क्षयः ।
यथेमानि निमित्तानि भयायाद्योपलक्षये ॥ १६

श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता बलैः ।

C. 6. 51
B. 6. 2. 17
K. 6. 2. 17

---

9 T_2 om. 9 (cf. v. l. 7). D_5 T_1 om. 9^{ab}. N T_1 om. the ref. G_4 transp. 9 and 10. — a) Da_1 एतेषां (for एष ते). D_5 om. from संजयो to एतस्य in 9^c. K_5 समयो (for संजयो). — b) Da_1 विदिष्यति (sic). — Dn om. (hapl.) 9^c–10^d. T_1 transp. 9^{cd} and 10. — c) $G_{1.3}$ [क्ष]ण्वपि ; B_3 $D_{1.6}$ M_3 सर्व- ; $G_{2.4}$ [अ]-पि स (for सर्वं).

10 K_2 Dn (all by hapl.) T_2 $G_{2.3}$ (the latter two by hapl.) om. 10 (for Dn T_2, cf. v. l. 9, 7). G_4 transp. 9 and 10 ; T_1 transp. 9^{cd} and 10. — a) K_5 समयो (for संजयो). — b) $B_{1.2}$ $D_{7.8}$ T_1 G_4 °नैव (for °नैष). Cc cites दिव्येन (as in text). Ca cites 10^{ab} (as in text ; with v. l. पतयो [?] corrupt for संजयो). — G_1 om. 10^{cd}.

11 T_2 om. 11 (cf. v. l. 7). — a) $K_{0.1}$ प्रकाश्यं ; D_1 प्रत्यक्षं ; D_6 प्रवाशं (sic). K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$ [अ]-प्रकाशं वा ; D_7 रहो वापि (for रहस्यं वा). — b) B Da Dn $D_{4.5.8}$ दिवा (for रात्रौ), and निशि (for दिवा). — c) M चिंतितं वापि ; D_6 चिंतितेनापि. — d) D_6 पश्यसि ; Ca वेत्स्यति (as in text). K_3 Da_1 संजय.

12 T_2 om. 12 (cf. v. l. 7). — a) K_4 damaged ; Da_1(marg.) Dn $D_{4.8}$ छेत्स्यंति ; D_6 भेष्यंति (for भेत्स्यन्ति). — b) $B_{1.4}$ नैवं. K_3 व्याधिश्च ते ; D_2 वाविष्यते (for बाधि°). Da_1 श्रमं ; Cc श्रमः (as in text). — c) K_{0-2} D_6 गावल्गनिर् ; D_8 गालवाणिर् (sic) ; Ca गावल्गणिः (as in text). $B_{1.2.4}$ Da Dn $D_{4.5.8}$ सौम्य ; G_3 जीवेद् ; M धीमान् (for जीवन्). — d) G_3 अन्यद् (for अस्माद्). K_5 विमोक्ष्यसे ; Da_2 D_3 °क्षते ; Dn D_8 °क्ष्यति ; D_4 °क्षति.

13 T_2 om. 13 (cf. v. l. 7). — a) B Da Dn $D_{4.5.8}$ T_1 G_4 तु (for च). — b) B_3 पुरुषर्षभ. — d) B_3 कथ° ; D_7 कीर्ते° ; M_2 प्रथयिष्यति. D_2 M_5 मा शुच.

14 T_2 om. 14 (cf. v. l. 7). — a) K_1 घृष्टम् ; $K_{0.2}$ B D_8 S (except G_2 ; T_2 om.) दृष्टम् ; Ca. c दिष्टं (as in text). K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$ नरव्याघ्र ; D_7 पुरा चैतन्. — b) K_4 नाति- ; B Da Dn $D_{4.5.8}$ नाभि- ; D_7 न स (for नात्र). D_2 G_3 अर्हति. — c) G_2 चैष (for चैव). D_1 शक्यः. Da_1 संजंतुं ; D_2 संजेतुं ; $D_{7.8}$ संयत्तुं ; Ca. c संयंतुं (as in text). D_3 न हि शक्तः सुतं यंतुं. — d) = 5. 39. 7^d ; 141. 33^d ; 146. 16^d : 6. 21. 11^d ; 62. 34^d ; etc.

15 T_2 om. 15 (cf. v. l. 7). $K_{0-3.5}$ $D_{1.2.7}$ T_1 G_{2-4} $M_{1.2}$ om. the ref. — a) T_1 G_4 M_3 तु (for स). — b) D_7 च (for प्र-). — In K_4, 15^{cd} is lost on a damaged fol. — c) G_1 °रेवं. $K_{3.5}$ B Da Dn $D_{1-6.8}$ T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.2}$ महाभागो ; D_7 $G_{2.3}$ $M_{3.5}$ °बाहो.

16 T_2 om. 16 (cf. v. l. 7). — b) K_3 B_3 $D_{2.3.6}$ महाक्षयः. — c) Ccp अथ (for यथा). Dn D_6 तथेह च ; B Da $D_{5.8}$ T_1 G तथेमानि ; D_3 यथैतानि ; D_4 M तथैतानि (for यथेमानि). Cc निमित्तानि (as in text). — d) K_1 $D_{1.3}$ as in text ; K_2 Dn $D_{4.8}$ भयदान्युप° ; $K_{3.5}$ D_2 भयाय ह्युप° ; K_4 $B_{1.2.4}$ भयायाभ्योप° ; B_3 भयाय न्युप° ; Da D_5 भ(D_5 त)यायास्योप° ; D_6 भवायाद्योप° ; S (T_2 om.) इ(G_2 प)श्यंते भरतर्षभ.

17 T_2 om. 17 (cf. v. l. 7). — a) B_4 स्येन- (for श्येना). T_1 G M_5 transp. गृध्रा° and काका°. D_7 कंका° (for काका°). K $D_{1.2}$ श्येनाश्च सह कंका(K_2 काकै- ; D_1 गृध्रा)श्च ; B_2 श्येनगृध्रा बलाकाश्च ; $D_{3.6}$ श्येनाश्च शितिकंठाश्च ; M_{1-4} श्येनाः कंकाश्च गृध्राश्च. — b) K_1 कहाश्च ;

C. 6. 51
B. 6. 2. 17
K. 6. 2. 17

संपतन्ति वनान्तेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ १७
अत्युग्रं च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः ।
क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥ १८
खटाखटेति वाशन्तो भैरवं भयवेदिनः ।
कङ्काः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ १९
उभे पूर्वापरे संध्ये नित्यं पश्यामि भारत ।
उदयास्तमने सूर्यं कबन्धैः परिवारितम् ॥ २०

श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः ।
त्रिवर्णाः परिघाः संधौ भानुमावारयन्त्युत ॥ २१
ज्वलितार्केन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षपम् ।
अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति ॥ २२
अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमासीं च कार्त्तिकीम् ।
चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च समवर्णे नभस्तले ॥ २३
स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।

K2 गृध्राश्च; K3.5 D2.6.7 काकाश्च; M कङ्काश्च (M2 °च). K2 Dn2 वलैः; K3.5 D2.3.7 वडैः; D1 चकैः; D6 वलं; S चलैः. K4 सहिता वायसैर्वलैः. Ca cites सहिताः and वलैः (as in text). —[c]) D1 निपतंति; Cc संपतंति (as in text). K4 व्रलांतेषु; B Da Dn D4-6.8 Cc नगाग्रे°; S (T2 om.) ध्वजाग्रे°. —[d]) D1 समं वादांश्च कुर्वते; M5 समवांश्च प्रकु°. Ca. c cite समवायान् (as in text).

18 T2 om. 18[a] (cf. v.l. 7). —[a]) Ko अत्यग्रं; B2 अभ्युग्रं; B3 प्रत्युग्रं; Da D5 Ca अभ्यर्णं; Dn2 अभ्यग्रं; D3 (*sup. lin. sec. m.*) समीपे; Cap अत्युग्रं (as in text). Cc cites अत्युग्रमात्रं. K1-3.5 D1-3.6.7 हि (for च). Ko-2 पतिष्यंति; D6 प्रजल्पंति. T1 G अत्र चा- (G1 वा)पि च पश्यंति; M अत्र चानुभविष्यंति. — M2 om. (hapl.) 18[bc]. —[b]) D3 खगाः; D6 जनाः; Ca. c. v द्विजाः (as in text). T2 द्रष्टुमानंदनो द्विज. —[c]) Ko-3 D2 °ष्यंतो. —[d]) B3.4 गजयोधिनां.

19 In K4, 19[ab] is lost on a damaged fol. —[a]) Ko खड्कखटे°; K1 खटः खटे°; K2 पड्कपड्के°; Dn D4.8 निर्दयं चाभि°; D1.3 कटंक(D1 °प)टे°; D2 खराखरे°; S (except T2) कटाकटेति (G3 °टेषु). K3 D3 वासंते; K5 D2.7 वासंतो; D1 कुर्वंति; D6 न वासंते (hypermetric); T1 G3.4 वाश्यंतो (G3 °ते); G2 पश्यंतो. Cc cites [अति]-वाशंतः. B Da D5 निर्दयं चाभिभाषं(Da1 °वाचं-; Da2 D5 °वासं)तो; T2 वाश्यंति पक्षिणो रात्रौ; Cv खेटा हाहेति वाशंतः. —[b]) B Da Dn D4.5.8 भैरवा; D1 वासंति; D3.6 शकुना (for भैरवं). K3.5 B1.3 D2 T2 G3 °वादिनः. —[c]) K3-5 B. D T2 कंकाः (D5 काकाः); T1 G4 शिवाः; G1 कव्याः; G2 कूङ्काः; G3 कृङ्काः. D5.8 प्रयंति; D7 च यांति; S (except T2) क्रोशंति. D1 संध्यासु; S (except T2) मध्याह्ने (for मध्येन). —[d]) Da1 दिशः; Dn1 [ऽ]निशं. Ko-2 °णाभिमुखो (K2 °खा) दिशं.

20 [a]) D1 तथा (for उभे). K5 उभेयुचपिरेसंध्ये (corrupt). Cc cites उभे संध्ये. — After 20[a], D1 ins.:

9*
रजोयुक्ते च भारत ।

दुर्निमित्तानि सर्वाणि.

—[b]) G2 रक्ते च भरतर्षभ. —[c]) Ko-2.5 D1.6.7 S (except T1 G4) °स्तमये. K1.2 सूर्ये; K3 D2 G3 सूर्य; D6 भानो. —[d]) Ko कदंबैः; K1 कभंबैः (sic); K कबंध-; Cc कबंधैः (as in text). K3.5 D2.6 G2.3 परि-वारितः(D6 °ते).

21 [a]) D1 °पर्यंतं; D3 °पर्यंत-. —[b]) T2 कंबु° (for कृष्ण°). —[c]) Da D5.8 त्रिवर्ण-. Cv त्रिवर्णाः परिघाः (as in text). K4 संध्या; D1 संध्यौ; D6 सिद्धौ; Cc संधौ (as in text). T2 विवर्णाः परिधावंत; Ca as in text. —[d]) Ko-2 °वर° (for °वार°). K4 B Da Dn D4.5.8 भानुमंतमवारयन्; K5 भानुनावारयंत्युत; D6 मानमार्दवयत्युत; T2 भानुमादारयद्धृतः.

22 [a]) K1 °कैंन्सुनक्षत्रं; K2 °कैंदुनक्षत्रे; K5 ज्वरतार्कंदु नक्षत्रं; D6 ज्वलदर्कैंदु°; T2 °तार्कं तु नक्षत्रं. Cc cites ज्वलितानि. —[b]) G2 M3-5 निर्विशेषं. In K4, the text from क्षपं to भ in 22[d] is lost on a damaged fol. Ko-2.5 D2.3 निर्विवेश (K5 °शेष-) दिनक्षिपं (K2 °क्षयं); K3 Da Dn D1.4-8 T G4 M1 °शेष(D1 M1 °षं)दिनक्षयं; D6 °शेषदिनेक्षितं. —[c]) K5 दिष्टं (for दृष्टं). —[d]) B Da Dn D1.3-5.8 T1 G M1 तत्क्षयाय; D6 संक्ष°.

23 [a]) Ko-2 अलक्ष्म्या; K4 B2.3 Da D5 अलक्ष्या (Da2 D5 °क्ष्म्य-); K5 Dn1 D2.3.4 (m as in text). 6-8 अलक्ष्मः (D6 °क्षा); T1 G1.3.4 M2.4 आलक्ष्ये; T2 जलस्थ-; G2 अलक्ष्ये; M1.3.5 आलक्षे; Ca अ[ल]क्ष्मीः; K3 B1.4 Dn2 D4m Cc as in text. K4 T2 हीनं; T1 G M1-4 हीनां. D1 अलक्ष्म्या च प्रभाहीनः. —[b]) K1 पौर्णमस्यां; Ko.2 पौर्णमास्यां; K3.5 D2 पूर्णमासीं(K5 °सी); Cc पौर्णमासीं (as in text). Dn तु (for च). Ko.2.3 कार्तिके (K3 °की); T2 °कं; D6 पौर्णमासी च कार्तिका. —[d]) K4 B Da Dn D4-6.8 M1 Ca. c पद्मवर्णे; D1 सुधा°; D7 अग्नि°; T2 समवर्णं. D4 T G3.4 M1.4 नभस्थलं.

24 [a]) Ko.2 स्वप्यंति; K1 स्वपंति (corrupt). D2.3

राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः ॥ २४
अन्तरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः ।
प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये ॥ २५
देवताप्रतिमाश्चापि कम्पन्ति च हसन्ति च ।
वमन्ति रुधिरं चास्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ २६
अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशां पते ।
अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २७
कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भासाः शुकास्तथा ।
सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ २८
गृहीतशस्त्राभरणा वर्मिणो वाजिपृष्ठगाः ।
अरुणोदयेषु दृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः ॥ २९
उभे संध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते ।
आसीद्रुधिरवर्षं च अस्थिवर्षं च भारत ॥ ३०
या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसंमता ।
अरुन्धती तयाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ ३१
रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजञ्शनैश्चरः ।
व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥ ३२ C. 6. 66 B. 6. 2. 32 K. 6. 2. 32

निहिता. G3 राजन् (for वीरा). D1 स्वपिष्यंति हता राजन्. — b) K3. 5 D2. 3 आश्रित्य (for आवृत्य). B1. 2 Da D5 विष्टि(or ष्ठि)ताः; B4 वेष्टिताः; T2 पार्थिव (for पार्थिवाः). D1 संग्रामे क्षत्रियर्षभाः. — 24^{d} = 4. 31. 10^{b}.

25 a) K4 B Da1 D6 °रीक्षे. K2 वराहश्च. — b) D3 (marg. *sec. m.*) उर्मिजालस्य (with hiatus); T G2. 4 पृषदंशस्य; Cc °दंशस्य (as in text). Ca cites व्रषदंशो (sic). — c) D1 प्रणादो. D4 M1. 3 युद्धतो; G3 युध्यते. — d) K0. 1. 4 D3. 6. 7 नित्यं रौद्रं (by transp.); D1 नित्यं युद्धे. K4 वलक्षये; K5 च लक्षये; D8 प्रचक्षते.

26 a) K4 damaged. K2 B Da Dn D4. 5. 8 T1 G1. 2. 4 चैव (for चापि). — b) K0-2 D3. 6. 7 T2 कंपंते च; K4 damaged; B Da D5 प्रकंपंते; Da1 (by corr.) D4. 8 प्रकंपंति; G1 कंपयंति (for कम्पन्ति च). — K3. 5 D2 om. (hapl.) 26^{cd}. — c) B2 चान्यैः. S वमंति रुधिराण्यास्यैः (T1 G4 °स्यैः; T2 °स्ये). — d) K2 B Dn1 D8 खिद्यंति; D6 विद्यंति; D7 स्विद्यंते; T2 विद्यते; G3 स्वद्यंति; M4 सिद्यंति. Da1 (also as in text) M2 प्रपदंति; Dn1 G1 प्रतपंति; M1. 3. 5 प्रवदंति.

27 a) = Atharvapariśiṣṭa LXXI. 15. 8^{a}. Da1 (by corr.) अनाहुता; D5 अन्याहता; Cc अनाहता (as in text). — b) D7 प्रवाद्यंति. — c) Dn अप्रयुक्ताः; D3 आयुक्ताश्च. D7 अयुक्ताश्चाप्रव°; Ca अयुक्तं संप्रवर्तते. — d) K0. 1. 3. 5 D2. 6 महाभये; D1 °हवे; T G M3. 5 (*inf. lin.*) मनोरथाः.

28 a) D1 शतनेत्रा°; D3 सितपत्रा°. Cc cites शतपत्राः (as in text). — b) K0 चाषभाषाः; K1 चापभा*; K3. 5 D2 T1 G2. 4 चाषा हंसाः; B1. 4 चासा भाषाः; B2 G3 चाषा भाषाः; D5 चोषा भासाः. Cc. v cite भासाः. D6 नानारूपाः. Dn शुकास्तदा. — c) G2 रासभाश्च (for सारसाश्च). T2 सारसाश्चक्रवाकाश्च. — d) Cc cites वाचः. D1 वाचो रूक्षा भवंति हि.

29 a) M2 गृहीतः (for गृहीत-). K0. 1. 3. 5 D1-3. 7 °स्त्रावरणा; K4 B Da Dn D4. 5. 8 °स्त्राः क्रोशंति. Cc cites गृहीतशस्त्राः, while Cv °स्त्रावरणा. — b) K3 M2 वर्मणो; K5 B Dn D6 चर्मिणो; D1 दर्पिता. — In K4, 29^{cd} is lost on a damaged fol. — c) Hypermetric! K3. 5 D2 °ये च; B Dn D1. 3. 4. 6-8 °ये प्र- (for °येषु). Da D5 °दये प्रवर्तते. — d) K3 शलकव्रजाः; D5 °भप्रजाः; T1 G1. 3. 4 °भप्रभाः; G2 शूलभृत्प्रभाः. K0-2 शश्वन्नरपते प्रजाः; M संवृताः शलभव्रजैः (M4 °जाः).

30 a) D7 सेने (for संध्ये). D3. 8 प्रकाशंते; S चकाशेते. — b) K5 T1 G1. 2. 4 दिशा-; B1. 3. 4 Dn D1. 4-6. 8 G3 दिशो; K5 D1 °न्विताः. — c) K4 B Da Dn D4. 5. 8 पर्जन्यः पांसु(B Da D5 °शु)वर्षी च; D3 आसीद्रुधिरसंवर्षं. Cc cites पर्जन्यः. — d) K1 व्यस्थि°; K0. 2 [अ]प्यस्थि°; K4 B Da Dn D4. 5. 8 मांसवर्षी; D1. 3 S पुष्प(D3 M मांस)वर्षं. T2 कामतः (for भारत).

31 a) K1. 2 चैषां; K3. 5 D2 चैव; G3 वैषा. S दृश्यते (for विश्रुता). D3. 6 या वै पतिव्रता राजंस्. — b) K5 D2 G2 °संमताः. — Ś1 commences from 31^{cd}. — c) Cc अरुन्धती (as in text). K3. 5 D2. 6 तथाप्येष (K5 D6 °षा); G2 तया ह्येष; G3 यथा ह्येषा. — d) A few N MSS. वशिष्ठः. D6 कृशः.

32 a) K3. 5 D2 °यत्येष; B T2 °यन्नेव; Da D5 °यित्वैष; T1 G2-4 °यन्रा(G3 °द्रा)जन्. D1 आकाशे रोहिणीं भेत्तुं. — b) D3 स्थिरो राजन्; T1 G2-4 स्थित एव. Da1 M5 शनैश्वरः; Cc °श्वरः (as in text). — c) K5 यावत्तं; D1 व्यापृतं; Ca. c व्यावृत्तं (as in text). G2 यक्ष्म; Ca लक्ष्म (as in text). — d) K5 भविष्यंति. D3 महाक्षयः; M महान्क्षयः (for महद्भयम्).

C. 6. 67
B. 6. 2. 33
K. 6. 2. 33

अनभ्रे च महाघोरं स्तनितं श्रूयतेऽनिशम् । वाहनानां च रुदतां प्रपतन्त्यश्रुबिन्दवः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

व्यास उवाच ।

खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः ।
अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः ॥ १
गर्भिण्यो राजपुत्र्यश्च जनयन्ति विभीषणान् ।
क्रव्यादान्पक्षिणश्चैव गोमायूनपरान्मृगान् ॥ २
त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः ।
द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ ३
जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः ।
त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ ४
तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियश्च ब्रह्मवादिनाम् ।

---

33 ^{a}) Cc cites अनभ्रे (as in text). K3. 5 अनलेथ; B2 °भ्रेषु; B3 °भ्रं च; B4 अकस्माच्च; D1 अनंतं च; D2 अनिलेथ. Ś1 K0–2 महाघोषं; K4 damaged; B1. 4 Dn D4. 5. 8 G1. 2 M °घोरः; D1 °मेघ-. — ^{b}) B Dn D2. 8 G1. 2 M5 Cc स्तनितः. B1 Da Dn D4. 5. 8 स्वनः; B3 महत्; T G M4 भृशं (for ऽनिशम्). D6 मेघस्तनितनिस्वनं. — With 33^{cd}, cf. 6. 95. 23^{ab}. — ^{c}) Cc वाहनानां (as in text). D8 रुदनं; S नद(T2 नम्र)तां (for रुदतां). — ^{d}) K0 प्रपतंत्यस्तुबिंदुभिः; K1 प्रपतंत्यसुविसुभिः (corrupt); K2 B Da Dn D4. 5. 8 निपतंत्यश्रु°; T1 G प्रपतंत्या(G3 प्रापतन्ता)स्त्र°.

Colophon om. in K3; G1 damaged. — *Adhy. name:* D6 धृतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्यं; G2 दुर्निमित्तकथनं; M1. 3–5 संजयवरलाभः (M3. 5 °रप्रदानं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0. 1. 5 Da2 Dn D1. 4. 5 S (G1 damaged) 2 (as in text). — *Śloka no.*: Dn 31; D5 32.

3

1 ^{a}) D1 नरा; Cc खरा (as in text). — ^{b}) K3 रक्षंते; Cc रमन्ते (as in text). D3 मनुष्या गर्दभीषु च. — ^{c}) K1 आना°; K2 आन°. — ^{d}) B Da Dn D1. 4. 5. 8 S वन- (for वने).

2 In G1, st. 2 is lost on a damaged fol. — ^{a}) K0 राजपुत्र्याश्च; K2 (orig.) [ऽ]जातपुत्र्यश्च; K2 (by corr.) Dn1 [ऽ]जातपुत्राश्च; K3. 5 D2 राजपुत्राणां; K4 B Da2 D3–7 राजपुत्रां(D3. 4 °त्रा)श्च; D8 जातपुष्पाश्च. — ^{b}) D8 न जयंति (for जन°). Ca. c विभीषणान् (as in text). B1 जनयिष्यंति भीषणान्. — ^{c}) K4 B (except D1. 3–7) M5 क्रव्यादा:. S (except T2; G damaged) भक्षयिष्यंति; B Da Dn D4. 5. 8 पक्षिण(I °भि)श्चापि. Cc cites क्रव्यादः पक्षिणः. — ^{d}) D1 गोमायूरपरान्; D6 °युरपरे; T1 G2–4 °यूनितरे; M1. 2 °यूनपं; M3. 5 °यूनवरे; M4 °युमपरे. D6 S (except M4; damaged) मृगाः. K4 B Da Dn D4. 5. 8 सहाश्वंति परस्परं. Cc cites सह and परस्परं.

3 Owing to damaged fol., 3^{abc} is lost in G1 and 3^{ab} in K4. — ^{a}) Da D5 चतुर्दंताः; T2 त्रिणेत्राश्च (for चतुर्नेत्राः). M4 त्रिविषाणांश्चतुर्नेत्रान्. — ^{b}) M4 पंचपादान्; Cv °पादा (as in text). K5 द्विमोहनाः; T2 विमोहनाः; M4 द्विमेहनान्; Ca. c. v द्विमेहनाः (as in text). — ^{c}) K5 द्विपुजाश्च (for °च्छाश्च). Da1 M4 °र्षांश्च द्विपुच्छांश्च. — ^{d}) K3. 5 D2 पशवस्तथा; B1. 3. 4 Da D5 °वो मृगाः.

4 Owing to damaged fol. st. 4^a–6^b are lost in G1. — ^{a}) K0–2 व्या(K2 व्य)वृतास्याश्च; D3 विवृतास्या°; T2 विवृतास्य°; M4 °तास्यां°; Cc °तास्या° (as in text). — ^{b}) K3. 5 D2 व्याहरंत्य°. T2 गिरा; M4 गिरं. Da1 व्यहरंतोशिवां गिरः. — ^{c}) D3. 7 T G4 त्रिपादा-. Cc शिखिणो (sic). Da2 तार्क्ष्यंश्च; D3 तात; D7 तार्क्ष्यांश्च; Ca. c तार्क्ष्याः (as in text). Ś1 K0–2 त्रिपदास्त्रिशिखास्तार्क्ष्य(Ś1 °खस्तार्क्ष्या°; K0 °खास्तार्क्ष्या)श्च; K3 D2 त्रिपादास्त्रिशिखिनस्तार्क्ष्यांश्च; K5 त्रिपदास्त्रिशिखिनस्तार्क्षांश्च; D8 त्रिपादानशिनस्तात. — ^{d}) K3. 5 D2 °दंष्ट्रान्; D3 °दंता; G3 M4 °दंष्ट्र-.

5 ^{a}) K3. 5 D2, 3 M °वान्याः प्र°; D1 °वान्ये च; T1 G4 °वान्येपि; T2 °व चान्ये; G2. 3 °वान्ये प्र- (for

वैनतेयान्मयूरांश्च जनयन्त्यः पुरे तव ॥ ५
गोवत्सं वडवा सूते श्वा सृगालं महीपते ।
क्रकराञ्शारिकाश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥ ६
स्त्रियः काश्चित्प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः ।
ता जातमात्रा नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ॥ ७
पृथग्जनस्य कुडकाः स्तनपाः स्तेनवेश्मनि ।
नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ८
प्रतिमाश्चालिखन्त्यन्ये सशस्त्राः कालचोदिताः ।
अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः ।
उपरुन्धन्ति कृत्वा च नगराणि युयुत्सवः ॥ ९
पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च ।
विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो न व्युपशाम्यति ॥ १०
अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुस्तथाग्रसत् ।
श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति ॥ ११

C. 6. 79
B. 6. 3. 12
K. 6. 3. 12

°वान्याश्च). Ca अन्यादृशास्ते दृश्यंते. — b) K4 B Da Dn D4–6. 8 M स्त्रियो वै ; D3 स्त्रियस्तु ; T G2–4 शुका वै (for स्त्रियश्च). K1 बाह्यवादितां ; B1 T G2–4 Cc ब्रह्म(G3 बहु)-वादिनः ; D7 °वादिनी. — c) K3. 5 D2 वैनतेय ; T G2. 4 M3 वैनतेया ; Ca. c वैनतेयान् (as in text). T2 G2 M5 मयूराश्च. G3 °याश्च गृध्राश्च. — d) Da Dn1 D4. 5 °यंतः ; Dn2 D1. 6. 8 T G2. 4 M4 जनयंति ; G3 प्रवदंति. K5 जनयंत्र्यपुरे तथा.

6 a) Ś1 गोवत्स ; K3 °त्से. T2 M4 बडवा. — b) K3 स्वा ; D6 M3 श्वः. K4. 5 B D (except Dn1) शृगालं. — c) K0. 1 क्रका° ; K2 कुकु° ; K4 कुकु* ; B1–3 Da1 D4 कुक्कु° ; B4 Dn कुक्कुटान् ; Da2 कक्कुरान् ; D3. 7 कुर° ; D5 कंकु° ; D8 कुक्कू° ; S कुंज(M1–3. 5 कुर)राः. Ś1 सारिकाश्चैवं ; K0 शारिकांश्चैव ; K1 शरिकाश्चैव ; K3. 5 D2. 7 हारकां° ; K4 damaged ; B1–3 D8 करभा° ; B4 Da D5 गर्दभां° ; Dn D4 करभां° ; D3 सारसां° ; M5 शापिका°. D1 कंका चाषांश्चकोरांश्च ; D6 वाराहीसरभं चैव. — d) K0–2 शुभांश्चा° ; K4 damaged ; K5 B Da1 Dn1 D3. 4 G3 M शुकाश्चा° ; D1 शुकांश्चाब्रह्मवादिनां ; D6 शुकं च शुभवादिनं ; T1 G1. 2. 4 शुभाश्चाशुभवादिनः ; T2 शुभाश्चाहुक°.

7 a) K1. 2 कांचित्. Cv cites चतस्रः पंच कन्याः (submetrical). — c) K3 नृत्यंती ; K5 जल्पंति. K4 B Da Dn D4. 5. 8 जातमात्राश्च नृत्यंति. — M2 om. (hapl.) 7^{d}–9^{c}. — d) K3 गायंती ; K5 नृत्यंति. K4 B Da D5 Cc प्र- (for च). D8 सहंति (for हसन्ति). D1 वै (for च).

8 M2 om. 8 (cf. v.l. 7). — a) Ca पृथग्जनस्य (as in text). K2 कुरुकाः ; K3. 5 D2. 6 गुरुकाः ; K4 तनयाः ; B Da Dn D4. 5. 8 सर्वस्य ; D1. 3 T2 कुहुकाः ; D7 कटुकाः ; T1 G1. 3. 4 M1. 3–5 कुह° ; G2 बह्वी°. — b) K2. 3. 5 D1. 2. 6. 7 तनयाः (K3 °यः) ; K4 B Da Dn D4. 5. 8 क्षुद्रकाः ; S (M2 om.) तापसाः (for स्तनपाः). Ś1 स्तनवेश्मनि ; K3–5 D1. 2. 6 S (M2 om.) तव वेश्मनि ; B Da Dn D4. 5. 8 प्रहसंति च ; D7 सुरवेश्मनि. D3 उत्पद्यंते च वेश्मनि. — c) T1 G1–3 चैव (for परि-). K1 °पाठंति (for °गायन्ति). Da D5 नृत्यंत्यः (Da1 °त) परिगायंत्यो (Da1 °तो). — d) Ś1 K0–2 D1 वेदयंति ; K5 Da D5 °यंत्यो.

9 M2 om. 9^{abc} (cf. v.l. 7). — a) Ca प्रतिमा[:] (as in text). G1 damaged. K3 D2 °श्चावि(D2 पि)-लंत्यन्ये; K4 °श्चालिखंन्यन्येः ; B D6 °श्चालिखंत्येताः ; Da D4. 5. 8 °श्चालिखं(Da1 D8 °श्चाखिलं)त्येते ; Dn °श्च स्खलंत्येताः ; D1 °श्चालिखंश्चान्ये ; D3 धावंतश्च हसंतश्च ; D7 प्रतिमामालिखंत्यन्ये ; T G. 3. 4 M (M2 om.) प्रतिमाश्च लिखं(M4 चलं)त्यन्ये. — b) K1 सशास्त्राः ; D3 समस्ताः ; D8 सहस्राः. K3. 5 Da1 D1–3 °नोदिताः ; K4 °देशिताः. — c) Ś1 K0–2 °धावंतः ; D7 °धावंते. — d) K5 शशवो ; D6 शतशो. D3 युद्ध-लालसाः. — e) K2. 3 D2 उपरुंधति ; D3. 6 °तिष्ठंति ; T G उप(T1 G4 °पा)नदंति. K4 Dn अन्योन्यमभिमृद्नंति ; B1. 2. 4 Da D4. 5. 8 अन्योन्यमवमृद्यंते (B1 °नृत्यंते ; B4 °मृद्नंते ; D4 °मृद्नंति ; D8 °मृच्छंति) ; M1–3. 5 उपमर्दं तु कृत्वा वै ; M4 °नदंति कृत्याश्च. Cc cites अवमृद्यंते. — f) M1. 2. 5 ना(M1 न)गराश्च ; M4 नागरा वै. Cc युयुत्सवः (as in text).

10 ab) Cc पद्मोत्पलानि (as in text). B2 transp. वृक्षेषु and जायन्ते. Ś1 K0–3. 5 D1. 2. 7 कुसुमा° (for कुमुदा°). — c) Ca. c विष्वग्वाताः (as in text). Ś1 K0–2 °ग्वां(K0 °क्वां)त्युग्रमरुतो ; K3. 5 D2 °ग्वातास्तथा-त्युग्रा ; T2 G2 °ग्वाता विवांत्युग्रा. — d) K2. 4 B Da Dn D1. 4–6. 8 T G M2 नाप्यु(Da2 °प्य)प° ; K5 D3 M5 न ह्युप° (for न व्युप°).

11 a) Cc अभीक्ष्णं (as in text). Dn D1. 4 वर्तते ; Cnp कल्पते (for कम्पते). — b) K3 Da1 अर्क ; G2 चंद्रं. Da2 D5 राहुम्. Cc cites अर्कं राहुः. Ś1 अथाग्रसत् ; K0–3 अ(K3 त)थाग्रसीत् ; B Da Dn D1. 4. 5. 8 उपैति च ; D3 समाग्रसत् ; T2 तदाग्रहीत् ; G3 ग्रसंस्तथा (for तथाग्रसत्). — c) G3 बुधो (for श्वेतो). Ca. c. v cite श्वेतो ग्रहः (as in text).

C. 6. 79
B. 6. 3. 12
K. 6. 3. 12

अभावं हि विशेषेण कुरूणां प्रतिपश्यति ।
धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यमाक्रम्य तिष्ठति ॥ १२
सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ।
मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ॥ १३
भाग्यं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ।
शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विशां पते ।
उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः प्रत्युदीक्षते ॥ १४
श्यामो ग्रहः प्रज्वलितः सधूमः सहपावकः ।
ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ १५
ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्तते ।
चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः ॥ १६
वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणे पावकप्रभः ।
ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ १७
सर्वसस्यप्रतिच्छन्ना पृथिवी फलमालिनी ।
पञ्चशीर्षा यवाश्चैव शतशीर्षाश्च शालयः ॥ १८
प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् ।

12 K2 om. (hapl.) 12. — ^{a}) S अभावो (G1 °वे). D2 च (for हि). — ^{b}) K3 D2 गुरूणां. K1 प्रति*यति; K3 D2 °पश्यते; B Da Dn D4. 5. 8 तत्र पश्यति; S संप्रदृश्यते. — ^{c}) K3. 5 D2 ब्रह्म°; Dn1 D5 धूम्र°; Cc cites धूम° (as in text). K5 M4 °घोरं. — ^{d}) K4 damaged. B Da Dn D4. 5. 8 पुष्यं चाक्रम्य; D7 °ष्यमावृत्य. Cc cites पुष्यम् (as in text). — After 12, T2 *repeats* 12^{ab}.

13 ^{a}) K4 damaged. K5 °रविशं; D3 °रशुभं; T1 G1. 2. 4 °रुभयोर् (for °रशिवं). D6 अंधकारं शतं घोरं. — ^{b}) M4 *inf. lin.*) मखा° (for महा°). D3 प्रपश्यंति महाग्रहाः. — ^{c}) Ś1 ***गा°; K0-2 °स्वांगा°; Da1 °स्वंगा°; D3 °श्वांगा°; M1. 3. 4 मखास्वंगा°. K3 Da D2-5. 8 T2 M वक्रं; B4 वक्त्रं. — ^{d}) T2 कुवर्णश्च; Cc श्रवणेन (for श्रवणे च).

14 ^{a}) K3 D2. 6 G2 भाग्य-; B1. 4 Da1 (before corr. as in text) Dn D4 T2 भगं (Dn2 °ग-); B3 भोग्यं; D3 भागं; M5 भाग्र-; Ca. c भाग्यं (as in text). D7 °वृत्य (for °क्रम्य). — D2 om. 14^{cd}. — ^{c}) T2 D5 शुकः; M4 गुरुः (for शुक्रः). K1 प्रष्टो°; K3 पौष्ट°; Da2 D5 Ca प्रौष्ट°. K1 D4. 8 पूर्वं (D3 पूर्वे). Cc cites प्रोष्ठपदे and पूर्वे (as in text). — ^{d}) B D (except D1. 3. 7; D2 om.) विरोच(B3 °च्य)ते (for विशां पते). — After 14^{cd}, G2 reads 16^{c}–17^{b}. — ^{e}) K0-2 T1 G2. 4 उत्तरे च; D6 उत्तरेषु. — ^{f}) T2 सहितं; M1-3 सततं; Cc. v सहितः (as in text). Ś1 प्रत्युदी**; K1 प्रद्यु°; K4 B Da Dn D4. 5. 8 Cc समुदीक्ष(K4 °क्ष्य)ते; D1. 3. 7 M4 प्रत्युदीक्ष्यते; Cv as in text.

15 ^{ab}) N Cc श्वेतो (for श्यामो), and इव (for सह-). — In K4, 15^{cd} is lost on a damaged fol. — ^{c}) Cc cites इंद्रं. D3 तेजः स्व-; G2 तेजसि. — ^{d}) K0 G2 ज्येष्ठम्. D3 आवृत्य (for आक्रम्य).

16 ^{ab}) K4 B1. 2. 4 Dn1 D3. 4. 8 Cv ध्रुवं; Da D5 एवं; D6 ज्वलः; Cc ध्रुवः (as in text). K1 प्रज्वलिते; B Da D4. 5. 8 °लितं; D3 °लतो. K1 तीरो (for घोरम्). B समाक्रम्य; T2 ततः सव्यं (for अपसव्यं). Cc समाक्रम्य प्रवर्तते. Ccp ध्रुवं प्रज्वलितं घोरमपसव्यं प्रवर्तितम्. — After 16^{ab}, K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 Ca ins.:

10* रोहिणीं पीडयत्येवमुभौ च शशिभास्करौ ।

— G2 reads 16^{cd} after 14^{cd}. — ^{c}) T2 G1. 2 चैष; G4 चैक (for चैव). K3. 5 D2 चित्रः स्वात्युत्तरे (K5 °रं; D2 °रा) चैव; B1 M2 चित्रस्या(M2 °त्रास्वा)भ्यंतरे. — ^{d}) K1. 2 [अ]धिष्ठितः; K3 D2 विवृतः; K4 B Da Dn D5 विष्ठितः; K5 विवृत्तः; S संस्थितः (for धिष्ठितः). Ś1 K0-2 परितो; K3 पुरुतो; K5 B Da2 D2. 5. 8 T2 G Ca. c पुरुषो (T2 °षे); Da1 Dn1 Cap परुष-; G1 M पुरुष-. D6 स्थितो ह्यंगारको ग्रहः.

17 D1 om. 17^{ab}. For sequence of 17^{ab} in G2, cf. v.l. 14. — ^{a}) K1 °वक्रां; K2. 5 Da2 D2 वक्त्रानुवक्त्रं; D3. 6 वक्रानुवक्त्रं; D8 चक्रानुचक्रं; T2 चक्रार्धचक्रं. K3. 5 B2 Da D2. 3. 5 S कृत्वा तु; D7 गत्वा च. — ^{b}) Dn D3. 8 श्रवणं. K3 m अंगारकः [gloss]; Da1 पावकः. Ca पावकप्रभः (as in text). — ^{c}) Cc. v ब्रह्मराशिं (as in text). D7 समाक्रम्य; Cc समावृत्य (as in text). S ब्राह्मं (T1 G1. 2. 4 ब्रह्म-) नक्षत्रमाश्रित्य. — ^{d}) Cc. v लोहिं (as in text). D6 व्यतिष्ठत (for व्यवस्थितः). ❀ Ca ब्रह्मदैवतरोहिणीनक्षत्रस्य वृषराशित्वात् । ❀

18 ^{a}) K1. 4 B Da Dn D4. 5. 8 G2 Cc °सस्य परिच्छ(D1. 8 Cc °च्छि)न्ना; D6 °सस्यसमाच्छिन्ना; T2 °धान्यप्रतिच्छन्ना. — ^{b}) K4 damaged. Ś1 सस्यशा°; K0-2 Dn D4. 8 सस्यमा°; B D6 Cc फलशा°; Da1 यव***; Da2 D5 यवशा°; T2 वनपा°. — ^{c}) Cc पञ्चशीर्षा (as in text). B D (except D1-3. 7) T1 G M1. 3-5 चापि (for चैव). T2 °र्षा धवाश्चैव; M2 °र्षात पाश्चापि. Cd resumes here at 6. 3. 18^{c} and cites शीर्ष-. — ^{d}) D6 सप्तशीर्षा°; D3 शतवर्षा°.

19 ^{a}) M4 °शीर्षस्य (for °लोकस्य). — ^{b}) K1. 2 यास्वायत्वमि°; D6 यास्ता चक्रे त्वि°; D3 यास्वायंतमि°;

ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ १९
निश्चेरुरपिधानेभ्यः खड्गाः प्रज्वलिता भृशम् ।
व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् ॥ २०
अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च ।
कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महान्क्षयः ॥ २१
दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २२
एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ।
रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयन्मुहुः ॥ २३
ग्रहौ ताम्रारुणशिखौ प्रज्वलन्ताविव स्थितौ ।
सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्य वै प्रभाम् ॥ २४
संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलिताबुभौ ।
विशाखयोः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ २५
कृत्तिकासु ग्रहस्तीव्रो नक्षत्रे प्रथमे ज्वलन् ।

C. 6. 96
B. 6. 3. 30
K. 6. 3. 30

Ca यास्वायत्तमि[दं] (as in text). — c) K1 प्रसुता; K2 प्रस्नुता ; K3 प्रश्नुता ; Da प्रसृता ; Dn D5. 8 T2 प्रस्तुता. D1 देव्यः (for वत्सैः). — d) Cc शोभितं [? शोणितं]. K4 प्रस्फुरंत्युत ; B1. 2 प्रक्षरंति च ; M3 प्रक्षुरंत्युत.

20 a) Da1 damaged. Cd अवधानेभ्यः. Ś1 K3. 5 D2 निश्चेरुश्च पिधानेभ्यः ; K4 B Da2 Dn D4–6. 7 m. 8 °रुर्वचिपश्चापात् ; D1 °रुश्चावधानेभ्यः ; D3 °रुश्चैव कोशेभ्यः ; D7 °रुश्चापि धान्येभ्यः ; T1 G4 °रुरथ कोशेभ्यः ; T2 G1 °रुरपि राजेंद्र ; G2 °रुरपयानेभ्यः ; G3 °रुरवसा° ; M5 °रुरविधा°. — b) K1 खंगाः प्र- ; K4 B Dn D4. 8 खड्गाश्च ; Da1 पड्गाश्च ; Da2 D5 खंडाश्च ; G3 खगाः प्र-. Da ज्वलितो. M2 (*sup. lin.* as in text) इव (for भृशम्). — c) S पश्यामि (for पश्यन्ति). M2. 3. 5 शस्त्रैस्तु. K5 व्यक्तं पश्यति चास्त्राणि. — d) D1 संग्रामे समुपस्थिते ; S °मं प्रत्युपस्थितं.

21 b) K3 D2 पुलकस्य ; K5 फलकस्य ; T1 G4 उदरस्य ; Cc उदकस्य (as in text). — d) Cc भविष्यति (as in text). K1 B Da D1. 3. 5. 6 T2 महाक्षयः. — After 21, K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 Ca. c ins. :

11* पृथिवी शोणितावर्ता ध्वजोडुपसमाकुला ।
कुरूणां वैशसे राजन्पाण्डवैः सह भारत ।

[(L. 1) K4 सर्वतोभृत्समाकुला ; D7 ध्वजाः पूयसमाहताः. — (L. 2) Ca cites वैशसे (as above) ; Cc वैशसैर्.]

22 a) K3 °ताश्चास्य ; M5 °तास्यश्च. — b) Ś1 K1 मृगद्विजः ; K3 D2 मृगा द्विजाः. — c) K2 अव्या° ; K4 प्रत्या° ; Cd अभ्या° ; Cc अत्या° (as in text). Da2 दर्शयंत्यो ; D1 महाराज ; M2 दर्शयता ; Cc दर्शयन्तः (as in text). D6 अथाप्रकटितहितं (sic). — d) K3. 5 B2 Da D2. 5–7 वेदयंतो ; D1. 3 दर्शयंति ; S क्षत्रियाणां (for वेद°). — After 22, Ś1 ins. an addl. colophon.

23 a) K3 Da T1 G2–4 M5 °पक्षा(G3 °बाह्व)क्षिचरणाः. — b) S (except M1) शकुनाः. K3 D2. 3 खेचरो ; T G1. 3. 4 M1. 3–5 खेचरा ; G2 M2 खचरा. T2 [अ]निशं ; M दिवि (for निशि). — c) K0 वर्षति ; K3 वदंति ; K4 B1. 2 Da D5 नद(Da1 °दं)ति ; D3 रवति (for वदति). B1. 3 दुर्धर्षः (for संरब्धः). S (except M1) रौद्रं वदंति संरब्धाः. — d) D7 transp. शोणितं and छर्दयन्. Cc cites छर्दयत्. K4 B Da Dn D4. 5. 8 इव (for मुहुः). D3 शोणितं स वमन्मुखात्.

24 a) T2 वाहौ ; Cd as in text. S °निभौ (for °शिखौ). K4 B Da Dn D4. 6. 8 शस्त्राणि चैव (Da1 देव) राजेंद्र. — b) K2. 5 D3 प्रज्वलंता (D3 °तौ) व्यवस्थितौ ; K3 °ताविवोत्थितौ ; K4 B1–3 °तीव संयति ; B4 Da Dn D1. 4–6. 8 °तीव संप्रति (Dn1 D4. 8 °स्थिता ; D1 °स्थिताः) ; D7 G1. 3 °तावस्थितौ. — c) K3. 5 D2 °णां सदाराणां. — d) T1 G4 समं प्रच्छाद्य ; G2 समाच्छाद्यत ; G3 M1. 2 समवाच्छाद्य. K3 D2. 3 तौ (for वै). Cc समवछाद्यते. Ś1 K0. 1 प्रजां ; K5 T2 प्रभाः. K2. 4 B Da Dn D4–6 °च्छाद्यते प्रभा(K2 Da2 D5 °जा) ; D1 °च्छादितैः प्रभां.

25 a) Cc संवत्सरस्थायिनौ (as in text). — b) T1 G °लितप्रभौ. — c) K2–4 D (except D7) G3 विशाखायाः ; B °खायां ; Cd विशाखयोः (as in text). B4 समाहत्य. — d) K3 D3 °शनीश्वरौ ; K5 Da1 °शनिश्चरौ ; S शनैश्चरबृहस्पती (T2 °तिः) ; Cd as in text. — After 25, K4 reads 28^{cd} (28^{ab} damaged) followed by 29–30 ; while B Da Dn D4. 5. 8 read (with v. l.) st. 29 (*repeating* it in its proper place) followed by st. 30.

26 ab) D3 तीक्ष्णो (for तीव्रो). D6 शनैश्चरः कृत्तिकासु (for 26^{a}). K4 B Da Dn D4. 5. 8 कृत्तिकां पीडयंस्तीक्ष्णैर्न- (B1. 2. 4 Da D5 °क्ष्णं न)क्षत्रं पृथिवीपते (K4 damaged for the latter half). — c) D3 तासां (for भासा). K5 चक्षुष्यपहरन्भासा ; B Da Dn D4. 5. 8 अभीक्ष्णं (Dn °क्ष्ण-) वाता वायंते ; D1 वपुष्यपि हरन्भासा ; D6 वपुर्व्यपहरन्भासा ; D7 वपूंष्यपहरेन्द्भासां ; S वपूं(G3 ज्योतीं)ष्यपाहरत्तासां. — d) D5 धूम्र°. K0 °तुरिवोत्थितः ; K3. 5 D1. 2. 7 S °तुरव(M1 °तुरुप)स्थितः ; K4 B Da Dn D4. 5. 8

C. 6. 98
B. 6. 3. 30
K. 6. 3. 30

वपूंष्यपहरन्भासा धूमकेतुरिव स्थितः ॥ २६
त्रिषु पूर्वेषु सर्वेषु नक्षत्रेषु विशां पते ।
बुधः संपततेऽभीक्ष्णं जनयन्सुमहद्भयम् ॥ २७
चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां च षोडशीम् ।
इमां तु नाभिजानामि अमावास्यां त्रयोदशीम् ॥ २८
चन्द्रसूर्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् ।
अपर्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः ॥ २९
रजोवृता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समन्ततः ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ ३०
मांसवर्षं पुनस्तीव्रमासीत्कृष्णचतुर्दशीम् ।
अर्धरात्रे महाघोरमतृप्यंस्तत्र राक्षसाः ॥ ३१
प्रतिस्रोतोऽवहन्नद्यः सरितः शोणितोदकाः ।
फेनायमानाः कूपाश्च नर्दन्ति वृषभा इव ।
पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शुष्काशनिविमिश्रिताः ॥ ३[२]

°तुम(K4 °तुमि)वस्थिताः. — After 26, K4 B Da Dn D4. 5. 8 ins.:

12* विषमं वेदयन्त्येत आक्रन्दजननं महत् ।
[Dn D4. 8 जन° (for वेद°).]

27 a) B3 तेषु; Cc त्रिषु (as in text). K4 वर्षेषु; B1. 3. 4 Da Dn1 D4. 5. 8 सर्वेषु; Dn2 छत्रेषु; Cc पूर्वेषु (as in text). K3 D2 निक्षिप्त-; K4 B1-3 Da (Da1 lacuna) D5 सर्वत्र; B4 Dn D4 नक्षत्र-; D8 च सर्व- (for सर्वेषु). — c) K4 ध्रुवः; Dn D4. 8 Ccp गृध्रः (for बुधः). Dn1 D4 Ccp शीर्षं; Dn2 D8 शीर्षं; D6 शीघ्रं (for ऽभीक्ष्णं). — d) K4 B Da Dn D1. 4. 6. 8 भ(Dn2 क्ष)यमुत्तमं; S प्राणिनां भयं (for सुमहद्भयम्). Ccp दर्शयन्भयमुत्तमम्.

28 a) Ś1 K1. 5 °दशी पंचदशी; Cc. v as in text. — b) Cc. v भूतपूर्वां (as in text). T2 तु (for च). K5 भूतपूर्वा च षोडषी; B Da D5 कदाचिदपि षोडशीं. — Dn D4 om. (hapl.) 28^{cd}. D8 (*sec. m.*) reads 28^{cd} in marg. K4 reads 28^{cd} (28^{ab} damaged) and st. 29–30 after st. 25. — c) K1. 2 इमा तु; Da D6 इमं ते; D3 इमं नु. Ś1 K1. 2 D1. 6–8 नाभिजानेहम्; K0 नाभिजानीहि; K3 D2 °जानीमो; B2. 3 °जानासि (B3 °ति). K5 इमां तु जानीमो (submetrical). — d) K0 सामावास्यां; K4 B Da D5 भूतपूर्वां (for अमावास्यां). K5 त्रयोदशी. Cv as in text.

29 For sequence in K4, cf. v. l. 25. B Da Dn D4. 5. 8 read st. 29 (for the *first* time) and st. 30 after st. 25, *repeating* st. 29 here. D2. 6 G2. 3 om. (hapl.) 29^{ab}. — ab) B Da Dn D4. 5. 8 (all *first* time) चंद्रादित्यावुभौ. Cc ग्रस्तौ (as in text). K0. 1 ग्रस्तौ एकमासे; K3. 5 D2 ग्रस्तावेकमास-; K4 B Da D5 (B Da D5 *both* times) °वेकपक्षे; Dn D4. 8 (all *first* time) °वेकाह्ना हि; Dn D1. 4. 6. 8 (Dn D4. 8 *second* time) °वेकमासीं; D4 (marg. *sec. m.*) °वेकमासि; T1 G4 M2 °वेकत्राह्नि. K5 त्रयोदशी. — c) K0 अपूर्वणि; D8 आपर्वणि. K4 ग्रहं यातौ. Dn D4. 6. 8 M5 (Dn D4. 8 *second* time) ग्रहेणैतौ; G3 ग्रहावंतौ. B Da Dn D4. 5. 8 (all *fi[rst]* time) अपर्वणि ग्रहं यातौ; G2 अपाणिविग्रहावंतौ. —[d)] Ś1 K0–3. 5 D2 संक्षिपयि° (K0 °ति°); K4 संक्षययि°; [...] संक्षेपयि°. B (B2 *both* times) Da Dn D4. 5. 8 (all *f[irst]* time) प्रजासंक्षयमिच्छतः; B3 Da1 Dn1 (all *second* tim[e]) प्रजाः संक्षययि(B3 °मि)ष्यतः.

30 For the sequence of st. 30 in K4 B Da D[n] D4. 5. 8, cf. v. l. 25. — a) K4 B Da2 Dn D4. 5. 8 [सु] (Da2 D5 सु)शोभिता; Da1 सु(marg. अ)शोभना; [...] (except G3 M1. 4) रजोभूता. — b) K2–5 B Da D1–[5.] 6. 7 पांशु° (for पांसु°). — c) K3. 5 D2 घोराश्च (for रौद्राश्च). B1–3 °रौद्रा मेघाश्च; Da D5 °रौद्रमेघाश्च. Cc cites उत्पातरौद्रा.

31 K4 B Da Dn D4. 5. 8 om. 31^{ab}. — a) K3. 5 D2 तथा तीव्रम्; S ततश्चासीत् (for पुनस्तीव्रम्). — b) S तीव्रं (for आसीत्). K5 °चतुर्दशी. — c) K4 B Da Dn D4. 5. 8 शोणितैर्वक्त्र(B2 °सु)संपूर्णा; D3 अर्धरात्रे महाघोरे. — d) K2. 4 B Da Dn D4. 5. 8 अ(K4 ना-; Dn2 आ)तृप्तास्तत्र; K3. 5 D2 M3 अतृप्यंत (M3 °तं) च; D3 समदृश्यंत; D6 अदृश्यं तत्र; D7 अनृत्यंस्तत्र; G2 अग्रपुस्तत्र.

32 a) = (var.) Atharvapariśiṣṭa LXIV. 6. 6. Cc cites नद्यः (as in text). K2 प्रतिश्रोतोवहन्नद्यः; K3 °स्रोता वहंत्यश्च; B1. 2. 4 Dn D1. 3. 4. 8 °स्रो(B4 D3 °श्रो)तो महानद्यः; B3 Da D5 °स्रोता(B3 °श्रोतो-; Da1 °स्रोतो)वहा नद्यः; D2. 6. 7 T2 M °स्रोतो (D2 °श्रोता; D6 °श्रोतो) वहंत्यद्य; T1 G °स्रोता(G1 °तो) वहंत्यन्याः (G1 °त्यंत्याः). — d) Ś1 K0–2 नंदंति; K3 नदंते; K4 damaged; K5 D2 नर्दंते; B1. 2 Da1 Dn D4. 8 T1 G4 कूर्दंति(B2 °तो; Da1 °त); B3 D1 M1–3. 5 नदंति; D6 गर्द्धंती; D7 नर्दंतो. — e) Cc cites उल्का[:] and पतन्ति. — f) Ś1 K0–2 शुष्का(K2 °क्रा)शनिमिव श्रिताः (K1 °मिवाश्रितः); K3. 5 D2 G4 शुष्काशनिविनिसृ(K5 °श्रि)ताः; B Da1m Dn D4. [5.] 8 शक्राशनिसमप्रभाः; Da D5. 7 शुष्काशनिसमप्रभाः. Cc cites शुष्काशनिः.

अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहतः ।
ज्वलन्तीभिर्महोल्काभिश्चतुर्भिः सर्वतोदिशम् ॥ ३३
आदित्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।
भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३४
कैलासमन्दराभ्यां तु तथा हिमवतो गिरेः ।
सहस्रशो महाशब्दं शिखराणि पतन्ति च ॥ ३५
महाभूता भूमिकम्पे चतुरः सागरान्पृथक् ।
वेलामुद्वर्तयन्ति स्म क्षोभयन्तः पुनः पुनः ॥ ३६

वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः ।
पतन्ति चैत्यवृक्षाश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ३७
पीतलोहितनीलश्च ज्वलत्यग्निर्हुतो द्विजैः ।
वामार्चिः शावगन्धी च धूमप्रायः खरस्वनः ।
स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ॥ ३८
धूमायन्ते ध्वजा राज्ञां कम्पमाना मुहुर्मुहुः ।
मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षाणि भेर्योऽथ पटहास्तथा ॥ ३९

C. 6. 110
B. 6. 3. 42
K. 6. 3. 42

33 ^{a}) T2 अद्यैव च; G3 अन्यथैव (for अद्य चैव). D6 जुष्टाम्; Cc व्युष्टां (as in text). — ^{b}) B1. 3. 4 Cc मृगांको; D7 ह्युदये; G3 आदधे; Cd सदये [mislection] (for उदये). K0 भानुराहितः; K4 B T2 भानुनाहतः; T1 G2-4 भानुराव़्(G2. 3 °ग)तः; Cc मारुताहतः. Dn D4. 8 अनयं समवाप्स्यथ. — ^{c}) K4 विमिश्रितं; B1. 3. 4 विनाशितं; B2 Da D5 विनिःसृतं (Da2 D5 °त-); Dn D4. 8 विनिःसृत्य (for ज्वलन्तीभिर्). — ^{d}) K4 B Da Dn D4. 5. 8 तिमिरं; Cd चतुर्भिः (as in text). T2 °तो भृशं.

34 ^{a}) K4 B Da Dn D4. 5. 8 अन्योन्यम्; Cd. v आदित्यम् (as in text). Ś1 K0-2 Cd उपतिष्ठंति; Da D5 °सर्पद्भिस्; D7 °तिष्ठंतं; Cv °तिष्ठद्भिस् (as in text). — ^{b}) D1 प्रोक्तं. — With 34^{cd}, cf. Atharvapariśiṣṭa LXII. 2. 5^{cd}. — 34^d = 2. 68. 31^d: 3. 13. 5^d.

35 ^{a}) K4 damaged. K0. 1 °मंदिराभ्यां; Da D5. 6 °मंदराणां. Ś1 K0-3. 5 D1. 2. 6. 7 च (for तु). — ^{b}) K3 D2 हैमंत(D2 °ति)के; K5 हैमतिके; D6. 7 हे(D7 है)-मवतो. K3. 5 D2. 7 गिरौ; Dn1 D4. 8 G1-3 M1. 3-5 विभो; T1 G4 प्रभो; T2 M2 विभोः. — G3 om. 35^c—37^b. — ^{c}) S (G3 om.) सहस्राणि. Ś1 K0. 1 महाराज; K2 Da Dn2 D4. 5. 8 °शब्दः; K3 महा**; K5 D2 °प्राज्ञ; B °शब्दाः; Dn1 (marg.) D1. 3. 7 °ञ्छब्दः; D6 पतंत्येव. — ^{d}) Ś1 K0-2. 5 T2 पतंत्युत; D6 महांति च.

36 G3 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^{a}) K0-2 पंच भूता; S (G3 om.) महाद्भु(M3 °भू)ते; Cd महाभूता (as in text). K3. 5 D2 महांस्ततो (K5 महान्भूमौ) भूमिकंपश्च; D3 महांतो भूमिकंपाश्च; D4 महता भूमिकंपने. — ^{b}) All MSS. (except Ś1 K1. 2; G3 om.) चत्वारः सागराः पृथक्. — ^{c}) K1. 4 B Da Dn D4. 5. 8 °मुद्वर्तयंतीव; D6 °मुल्लंघयंत्येव; Cv वेलाभूर्धमयंति स्म. Cc. d cite वेलामुद्वर्तयन्ति (as in text). — ^{d}) K4 B Da Dn D4. 5. 8 वसुंधरां (for पुनः पुनः).

37 G3 om. 37^{ab} (cf. v.l. 35). — ^{a}) K5 °न्युन्मूल्य; D2 °नुन्मूल्य; T2 °व्रजंति. K3. 5 D2 चात्युग्रा; Da1 वात्युग्रा. D6 वृक्षानुन्मथयंत्युग्रा. — ^{b}) Cf. 6. 1. 22^b. Ś1 (*sup. lin.*) K0-2 B1 D2. 6 T G2. 4 °वर्षिणः; Da1 °कर्षणः; Dn2 °कर्षिताः. — After 37^{ab}, B Da Dn D4. 5. 8 ins.:

13* आभग्नाः सुमहावातैरशनीभिः समाहताः।
[D8 समाहिताः.]

— ^{c}) Cc cites चैत्याः. Cd चैत्यवृक्षाः (as in text). B Da Dn D4. 5. 8 G3 M5 वृक्षाः पतंति चैत्याश्च.

38 ^{a}) K0-2 पीतशोणितनीलश्च; K4 ***हितपीतश्च; B Da Dn D4. 5. 8 Cc नीललोहितपीतश्च; D6 S पीतलोहितवर्ण(T2 G3 °र्णा)श्च. — ^{b}) K1 D6 ज्वलत्यग्नि-; B Dn D4. 8 भवत्यग्निर्; D1 ज्वलद्यग्निर्; T ज्वलंत्यग्निर्; G3 ज्वलंत्यग्नि-. — ^{c}) K1 वामार्चितः (hypermetric); T2 वामाश्च; G2 ववाम; G3 वामाच; Cc वामार्चिः (as in text). K4 D3 S (except M3) शव(K4 °र)गंधी च; K5 शंखगंधी च; B Da Dn D1. 4. 5. 8 Cc दुष्टगंध(D1 °धि)श्च; D6. 7 शावगंधि(D7 °ध)श्च. — ^{d}) Ś1 M3 धूम्रपायः; K4. 5 B3 D6 M2 धूमः प्रायः (K5 °य-); B1. 2. 4 Da D5 Cc धूमान्वि(D5 Cc °चि)त-; D1 धूमयानः; T2 °प्रायाः; G2 °प्राय-. Ś1 M3 खरः स्वनः; Cc खरस्वनः (as in text). Dn D4. 8 मुंचन्वै दारुणं स्वनं. — ^{e}) D7 T G3. 4 M5 स्पर्शगंध-; G1 M1. 4 स्पर्शा गंध-. M2 स्पर्शगंधरसश्चैव. — ^{f}) Cc विपरीता (as in text). S (except M3) विशां पते (for मही°).

39 ^{a}) D3 धूमायंति; D6 °नीते. K4 B Da Dn D4. 5. 8 धूमं (B1. 3. 4 Da1 Dn1 °म-) ध्वजाः प्रमुंचंति. Cc cites धूमं. — ^{b}) K5 कंपयाना. — ^{c}) K1 Dn1 मुंचति; K3 Da1 मुचंति. B4 Dn D4. 8 °वर्षं च; G2 °वर्णानि; M2. 3. 5 °चूर्णानि (for °वर्षाणि). — ^{d}) K3. 5 B Da Dn D2. 4. 5. 8 भेर्यश्च; T2 भेर्योना-; G2 भेर्यो ह्-. Dn1 M4 पटहस्. D3 भेर्यो घंटपटास्तथा.

C. 6. 110
B. 6. 3. 43
K. 6. 3. 43

प्रासादशिखराग्रेषु पुरद्वारेषु चैव हि ।
गृध्राः परिपतन्त्युग्रा वामं मण्डलमाश्रिताः ॥ ४०
पक्वापक्केति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ।
निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ४१
ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च वालान्वेपथुसंयुताः ।
रुदन्ति दीनास्तुरगा मातङ्गाश्च सहस्रशः ॥ ४२
एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम् ।
यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

पितुर्वचो निशम्यैतद्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
दिष्टमेतत्पुरा मन्ये भविष्यति न संशयः ॥ ४४
क्षत्रियाः क्षत्रधर्मेण वध्यन्ते यदि संयुगे ।
वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलम् ॥ ४५
इह कीर्तिं परे लोके दीर्घकालं महत्सुखम् ।
प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

40 [ab]) K_{0-2} om. (hapl.) 40[b]–41[c]. — K_1 D_6 प्रसाद°. K_5 पुरुद्वारेषु; D_6 ज्वरे देशेषु (for पुरद्वारेषु). $Ś_1$ $K_{3.5}$ $D_{1-3.6}$ चोपरि; D_7 गोपुरे (for चैव हि). K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$ शिखराणां समृद्धानामुपरिष्टात्समंततः. — [c]) K_4 damaged. G_3 श्यामाः (for गृध्राः). T_2 परिवहंति. K_5 उग्रे; D_3 उग्र-. B Da Dn $D_{4.5.8}$ वायसाश्च रुवं(B_2 Da D_5 वसं)त्युग्रं. Cd cites सारसा. — [d]) $K_{3.5}$ Dn_1 $D_{2.6}$ G_{1-3} $M_{2.5}$ वाम-; K_4 damaged; K_5 व्योम-; D_1 नीचा (for वामं). Da_2 आस्थिताः; Cc as in text.

41 K_{0-2} om. 41[abc] (cf. v. l. 40); D_1 om. 41[ab]. — [a]) K_4 पक्षे पक्षेति; D_5 पक्वापर्केति; G_2 पक्कः पक्केति; G_3 पक्कपक्केति. Cc cites पक्वापक्के. Cv पक्षापक्षेति सुभृशं. — [b]) $Ś_1$ वावश्यंते; K_3 D_2 वावस्यंते; Da_1 वावास्यंते; D_3 धावस्यंते; D_6 वाचयंतो; D_7 वासंति च; S प्रवाश्यं($M_{1-3.5}$ °शं)ते; Cd वावाश्यन्ते (as in text). — [c]) D_2 विली°; D_6 लेलिहंते; D_8 न लीयंते; Cc निलीयन्ते (as in text). — [d]) D_1 वृथाय (sic); G_3 क्षयश्च. $Ś_1$ K_{0-2} भरतर्षभ; D_6 पृथिवीभुजां.

42 [a]) S (T_1 marg.) श्वसंतः (G_3 ज्वलंतः) (for ध्यायन्तः). K_3 च किरंत°; D_1 प्रोद्गिरंत°; G_1 प्ररुदंत°. D_6 ध्यायंत्यश्च किरंत्यश्च. — [b]) $Ś_1$ बाल-; K_0 बाले; K_1 वाले; K_2 व्याले; K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$ Cc व्याला; D_7 लाला; T_1 G_4 वाल-; $G_{1.3}$ M_5 बाला; G_2 बला; M_4 ज्वाला; Cd.v वालान् (as in text). D_1 बाणा वेश्मसु संगताः; D_6 वचो वै मधुसंयुताः; T_2 बाला वेपथुसंश्रिताः. — [c]) S नी(G_1 M_2 नै)चैस् (for दीनास्). K_4 रुदंति तुरंगमाः सर्वे (hypermetric); B D(except $D_{1-3.6.7}$) दीनास्तुरंगमाः सर्वे. — [d]) B Da Dn $D_{4.5.8}$ वारणाः सलिलाश्र- (Da D_5 °लेश)याः. — After 42, D_3 ins.:

14* गृहक्ष[? क्षे]त्रखलाग्रेषु वल्मीका मधुकानि च ।
हस्त्यश्वरथशालास्तु[? सु] कपोताश्चाश्रितास्तथा ।
एते चान्ये च बहव उत्पाता घोरदर्शनाः ।
पृथिवीपाललोकानां सर्वे वै नाशकारकाः ।;

while T_1 G_4 M_2 ins.:

15* एवंविधं दुर्निमित्तं क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ।
भौमं दिव्यं चान्तरिक्षं त्रिविधं जायतेऽनिशम् ।

43 [a]) M_4 भवानस्य. — [b]) Cc प्राप्तकालं (as in text). K_2 व्यवस्थितां; B_2 Da D_5 °स्यतु; D_1 °स्थितं; D_3 °स्य तं. — In K_4, 43[cd] is lost on a damaged fol. — [c]) $Ś_1$ K_{0-2} D_7 समुत्सादं; Da_2 D_5 °द्देशं. — [d]) B_3 नाशं; D_1 नोप- (for नायं). B D (except D_2) T G गच्छति (for गच्छेत). M_4 भारतं (for भारत).

44 [a]) D_1 पितुर्वाक्यं; D_6 एतद्वचो. Da_1 निशम्येति; D_1 °म्याथ; D_3 निशाम्यैतद्; D_6 T_1 G निशम्यैवं (G_{1-3} °व). — [c]) K_4 दृष्टम्. T_2 परं (for पुरा). D_6 दृष्टमेव परं मन्ये. — [d]) Da_1 (marg. *sec. m.*) Dn $D_{4.6.8}$ नरक्षयः (for न संशयः).

45 [a]) Dn $D_{4.8}$ राजानः (for क्षत्रियाः). — [b]) $Ś_1$ $K_{0.1}$ हन्यंते यदि; K_{3-5} $B_{1.3.4}$ Dn $D_{1.2.4.8}$ यदि वध्यंति; D_3 सर्वे नंक्ष्यंति; S यदि योत्स्यंति (for वध्यन्ते यदि). — [d]) K_{0-2} पश्यंति; Da_1 प्राप्सं°; T_1 G_{1-3} स्वप्स्यं°.

46 [a]) $D_{1-3.7}$ कीर्तिः. $K_{3.5}$ Dn_1 D_6 परां; D_3 परो. — [b]) K_4 B महासुखं. — In K_4, 46[cd] is lost on a damaged fol. — [c]) Da_1 प्राप्संति. — [d]) $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ D_2 G_3 त्यक्त्वा प्राणान् (by transp.); D_1 त्यक्त्वा कायां; G_2 प्राणांस्त्यक्ष्य. T_1 G महारणे.

४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो मुनिस्तत्त्वं कवीन्द्रो राजसत्तम ।
पुत्रेण धृतराष्ट्रेण ध्यानमन्वगमत्परम् ॥ १
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं कालवादी महातपाः ।
असंशयं पार्थिवेन्द्र कालः संक्षिपते जगत् ॥ २
सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतम् ।
ज्ञातीनां च कुरूणां च संबन्धिसुहृदां तथा ॥ ३
धर्म्यं देशय पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे ।
क्षुद्रं ज्ञातिवधं प्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ॥ ४
कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशां पते ।
न वधः पूज्यते वेदे हितं नैतत्कथंचन ॥ ५
हन्यात्स एव यो हन्यात्कुलधर्मं स्वकां तनुम् ।
कालेनोत्पथगन्तासि शक्ये सति यथापथि ॥ ६

C. 6. 123
B. 6. 3. 55
K. 6. 3. 56

Colophon om. in Ko. 1 Dn. — *Adhy. name:* K3. 5 D2 उत्पातवर्णनं; D1 अरिष्टाध्यायः; D6 व्यासवाक्यं; D7 उत्पातकथनं; G2 M दुर्निमित्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 4 (cf. v. l. 22); Da2 D1. 4–6 S 3 (as in text). — *Śloka no.:* D5 50. — *Aggregate śloka no.:* D1 117.

4

1 G2 M5 om. the ref. — a) K3 D8 एवमुक्त्वा; Dn D4. 8 एवं मुनिस्. K4 B Da Dn D4. 5. 8 तथेत्युक्त्वा; K5 महासत्वं; D6 M1. 2. 5 मुनिस्तत्र. — b) K5 कवेंद्रो. K5 M4 °सत्तमं; D2 T2 °सत्तमः. — c) Dn D4. 8 धृतराष्ट्रेण पुत्रेण (by transp.). — d) Ko. 1 अनु°; D3 अभ्या° (for अन्व°). D1 तदा; D8 पुरं. G3 ध्यानत्वमगमत्परं.

2 a) K3. 5 D2. 3 S राजन् (for वाक्यं). K4 B Da Dn D4. 5. 8 स मुहूर्तं तथा ध्यात्वा (Da1 °थात्मानं). — b) Ś1 Ko–2 काल्प°; K3. 6 D1–3. 7 Cv कल्प°; D6 शुभ° (for काल°). Cd cites कल्यं. K3. 5 D2 Cv महायशाः. K4 B Da Dn D4. 5. 8 पुनरेवाब्रवीद्वचः. — d) Dn D8 संक्ष(Dn1 °क्षी)यते; D8 संक्षियते.

3 D3 reads 3^{ab} (with v. l.) twice. — a) Ś1 Ko–3. 5 D2. 7 (m as in text) ससर्ज च; Da1 सृज्यते च; D3 (first time) ससृजे च; D6 सृजत्यसौ. D3 (second time) सर्वं (for लोकान्). D1 ससर्ज सहसा लोकान्. — b) Ś1 Ko–3. 5 D1. 2. 3 (second time). 7 विद्यते नेह; D3 (first time) नेह तिष्ठति; G2. 3 M4 ते भविष्यंति. D6 पालयत्यपि स स्वयं. — c) K4 damaged. B1 Dn D4. 5. 8 वै (for the first च). Ś1 Ko D1. 3. 6 गुरूणां (for कुरूणां). S ज्ञातीनां सुहृदां चैव. — d) S कुरुपांडवयोस्तथा.

4 a) K2. 3 D6 T1 G4 Cc धर्मं. K3. 5 D1–3. 6. 7 S दर्शय. — b) Ś1 Ko. 1 D4 धारणे. D7 °र्थोऽसि निवारणे. — After 4^{ab}, G3 reads (for the first time) 6^{cd} and 7, *repeating* them in their proper place. — c) K5 क्षुद्र-; Cd क्षुद्रं (as in text). K4 Dn2 जातिवधं. Ś1 Ko–2 D1. 3 ह्याहुः; K3. 5 D2 त्यक्त्वा; B2 चाहुर्. S अयं ज्ञा(G2. 3 जा)तिवधः प्राप्तो (G3 पार्थौ). — d) Ś1 Ko–3. 5 D1. 2. 6 प्रकुरुष्व मम प्रियं.

5 a) K3. 5 पुत्ररूपेणाभिवैरी (K5 °भिजातिस्); D2 पुत्ररूपेण कालोयं; D3 कालोयं सुतरूपेण. — b) K1 व्रातो; Da2 ज्ञातो. S महाद्युते (for विशां पते). — c) Ko. 1 Da1 न वुधः. K2 पूजिते. Cc cites वधो न पूज्यते. — d) D1 शास्त्रे हि न; D3 हितो नैव. K4 B Da Dn D2–5. 8 नैव (for नैतत्). B1 कदाचन.

6 a) K3. 5 D2 हन्यात्तम्; D6 हन्येत; T2 अहन्यात् (for हन्यात्स). K2. 4 B Da Dn D4. 5. 8 एनं (B4 °वं) यो; D1 एवं वै; T G च (T2 स) न वा; M च न यो (for एव यो). — b) K1 कुर्णवर्मं. (corrupt); K3 D2. 4 कुलं धर्मं; Dn1 °धर्मे; T1 G1. 2. 4 कालधर्मात्; T2 G3 M कुलधर्मात्. K4 D3. 6 स्विकां; D1 स्वकं; Cc. v as in text. — K2 om. 6^{c}—7^{b}. — For the repetition of 6^{cd} and 7 in G3, cf. v. l. 4. ꕥ Cd: य एव कुलधर्मं हन्यात् स एव स्वकां तनुं हन्यादित्यन्वयः। ꕥ — c) Ko कालेनोत्पथयंतासि; D8 °त्पथतां नीतः; G3 (first time) आनर्तपथगंतासि. Cd cites कालेन. — d) K1 शक्ते सति; D6 शक्तः सति; G1 शक्योऽसीति. K4 B Da Dn D4. 5. 8 यथापदि; D3. 7 समे पथि; T1 G4 निवारणं (G4 °णे); T2 यथा पतिः; G1–3 यथाविधि. Cd cites शक्ये सति and पथि. ꕥ Cc: अस्य कुलस्य महीक्षितामविनाशाय विनाशमपनेतुं शक्ये सति आपद्यशाकौ (sic) विषये यथा तथैवोत्पथं गंतासि। विपथं प्रवेक्ष्यसीत्यन्वयः। ꕥ

C. 6. 124
B. 6. 3. 56
K. 6. 3. 57

कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् ।
अनर्थो राज्यरूपेण त्यज्यतामसुखावहः ॥ ७
लुप्तप्रज्ञः परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतान् ।
किं ते राज्येन दुर्धर्ष येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम् ॥ ८
यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्स्वर्गमाप्स्यसि ।
लभन्तां पाण्डवा राज्यं शमं गच्छन्तु कौरवाः ॥ ९
एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्पथेनाप्ययात्पुनः ॥ १०

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथा भवान्वेद तथासि वेत्ता
भावाभावौ विदितौ मे यथावत् ।
स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको
मां चापि लोकात्मकमेव विद्धि ॥ ११
प्रसादये त्वामतुलप्रभावं
त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ।
न चापि ते वशगा मे महर्षे
न कल्मषं कर्तुमिहार्हसे माम् ॥ १२
त्वं हि धर्मः पवित्रं च यशः कीर्तिर्धृतिः स्मृतिः ।
कुरूणां पाण्डवानां च मान्यश्चासि पितामहः ॥ १३

व्यास उवाच ।

वैचित्रवीर्य नृपते यत्ते मनसि वर्तते ।

---

7 K2 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — ^{a}) S विनाशोयं. — ^{c}) D7 ह्यर्थं° ; Cc राज्य° (as in text). — ^{d}) K4 damaged. K5 T2 G1–3 M1. 3. 4 त्यजताम्; D1 युष्माकम्; D3 त्यजैनम् (for त्यज्यताम्). Da1 त्यजतामसुखावहं; Dn D4. 8 तव जातो विशां पते.

8 ^{a}) Da1 लुप्तः प्रज्ञः; Dn D4. 8 लुप्तधर्मा. D3 त्वमेव; M1–3. 5 सुतेन; Cd परेण (as in text). D6 प्रज्ञावतं विदुः सर्वे. — ^{b}) D6 धर्म्यं. Ś1 K0. 1 D7 देशय वै; Da1 दर्शयिते. Ś1 K0–2 सतां; D1 सुते; D6 सुतं. — ^{c}) K5 किं ते गजेन दुर्बुद्धे.

9 ^{a}) K5 यात्रा धर्मं च; D3 धर्मं यशश्च; D6 यशो धर्म्यं च. — In K4, 9^{bcd} is lost on a damaged fol. — ^{b}) Da1 Dn D5 पालय. D6 कीर्तिम् (for स्वर्गम्). — ^{c}) Ś1 K0–2 D7 T3 लभतां; K5 लभंत. Ś1 K0. 1 D7 T2 M4 पांडवो. — ^{d}) Cc समं (gloss अविरोधं). D6 G2 पांडवाः (for कौरवाः). — After 9, D3 ins.:

16* युधिष्ठिरं च भीमं च वारयिष्यामि संयुगे ।

10 ^{a}) K4 D7 T2 M2 वदति (for ब्रुवति). K1 विप्रेंद्र; D1 विप्रे वै. — ^{c}) K1 अक्षि*; Da1 Dn1 अक्षिप्य; S प्रशस्य; Cc. d आक्षिप्य (as in text). D6 वाक्यज्ञैर्; G1 °ज्ञे. — ^{d}) K1 वाक्षयेनाप्यया°; K3 वाक्पथे प्रत्यया°; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 वाक्यं चैवाब्रवी°; K5 D2 Cd वाक्पथेन प्रया°; D3 वाक्पथं नास्पृश°; D6 वाक्यत्वेन प्रया°; D7 बुद्धिमानब्रवी°; S वचनं चे(T2 M2 त्वि)दमब्रवीत्.

11 S (except M4. 5) om. the ref. — ^{a}) Ś1 K0–2 Dn D1. 4. 6–8 वेत्ति; D3 वेत्थ (for वेद). K2 तथा स्म; Dn D4. 8 तथैव. K4 B Da D5 यथा भवान्वेदयते तथासि. — ^{b}) B2 M2 भवाभवौ; Cc भावाभावौ (as in text). K5 D3. 8 वेदितौ Da1; विदितो. Dn2 ये (for मे). K4 यथा*; B Da Dn D4–6. 8 यथार्थं (Dn2 D6. 8 °र्थौ). — ^{c}) D1 M1–3. 5 स्वार्थेऽपि. Da1 (m as in text). Da2 D5 संयुज्य° (for संमुह्य°). K3 लोके. — In K4, 11^{d}–12^{c} is lost on a damaged fol. — ^{d}) K1 मां वापि; K5 मां चाति-; D3 मा चापि.

12 ^{a}) T2 प्राणा° (for प्रसा°). K3 Da1 D2 T1 G2–4 M5 °प्रभाव-. — ^{b}) K0. 1 त्वां. Cd cites गतिः. Cc cites दर्शयिता. Ś1 K0. 1 देशयितोत (K0. 1 °तो हि); D6 दर्शय तात; M3 °यता च. Da2 D5 T G2. 4 M धीर; D6 वीरं; G1. 3 वीर. — ^{c}) Ś1 K0–2 D7 न चाप्येते; G1 M2 न चापि मे. K5 वर्णगा मे; B1. 2. 4 Da1 (by corr.) Dn D4. 8 मद्वशगा; B3 Da1 (before corr.) D1. 5 मे वशगा (by transp.). K0 om. मे. S सुताश्च (for महर्षे). D3. 6 न चापि चैते वशगा महर्षे. — ^{d}) Ś1 K0–2 न किल्बिषं; B Da Dn D4. 5. 8 न चाधर्मं; D3. 6 अनुग्रहं. K4 B Da Dn D4. 5. 8 कर्तुमर्हो हि मे मतिः (K4 B2. 3 °र्हो मतिर्मे) (for °मिहार्हसे माम्). D3. 6 मे; S (except T1 G4) हि मां (hypermetric) (for माम्).

13 ^{a}) S त्वं हि शर्म (G1 शर्म हि by transp.); Cd त्वं हि धर्मः (as in text). K3. 5 D2 त्वं ह्रीर्धीः (K3 ह्रीस्त्वं) श्रीः सुखं त्वं च; K4 B Da Dn D4. 5. 8 त्वं हि धर्मप्रवृत्तिश्च. — ^{b}) K3. 5 D2 धर्मः (for यशः). Ś1 K3 M4 स्मृतिर्धृतिः (by transp.); K1 T2 श्रुतिस्मृतिः; B Da Dn D4. 5. 8 च भारती (Da1 °त). — ^{d}) K0. 1 °श्चास्य; K3. 4 B Dn D1. 2. 5. 6. 8 G1 M5 °श्चापि. K3 D2–4 T2 G1 M1. 3–5 पितामह. — After 13, D3 ins.:

17* कुरुष्व कार्यं यत्सत्यं त्वत्तो मान्यो न विद्यते ।

14 ^{a}) Ś1 K0–3. 5 D2. 6. 7 राजेंद्र (for नृपते).

अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तास्मि तव संशयम् ॥ १४

धृतराष्ट्र उवाच ।

यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।
तानि सर्वाणि भगवञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५

व्यास उवाच ।

प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः
प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।
पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १६

गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च
शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र ।
विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १७

इष्टा वाचः पृष्ठतो वायसानां
संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।
ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राज-
न्ये त्वग्रतस्ते प्रतिषेधयन्ति ॥ १८

कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः
शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र ।
प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति संख्ये
ध्रुवं जयं तत्र वदन्ति विप्राः ॥ १९

अलंकारैः कवचैः केतुभिश्च
मुखप्रसादैर्हेमवर्णैश्च नृणाम् ।
भ्राजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षणीया
येषां चमूस्ते विजयन्ति शत्रून् ॥ २०　　C. 6. 137　B. 6. 3. 69　K. 6. 3. 70

— ^{b}) D6 रोचते (for वर्त°). — ^{c}) D1 अभिधास्ये; G1 आपृच्छस्व. — ^{d}) D6 वक्तास्मि.

15 ^{a}) Ś1 K0–3. 5 D1. 2. 6 सर्वाणि; S सेनायां (for संग्रामे). Cd यानि लिंगानि सर्वाणि. — ^{b}) K4 damaged. K3 °यिष्यति; D1 °यैषिणां; D6 °यस्य वै; T G3. 4 M युधि जेष्यतां (T1 G3. 4 °तः). G1. 2 भविष्यंति युधिष्यतः. — ^{c}) K4 damaged. T1 G लिंगानि (for सर्वाणि). K5 भगवान्.

16 = (var.) B. 12. 102. 8. — ^{a}) Ś1 Da1 T2 °न्नभः; K0–3. 5 D2. 7 °न्नाभः; D1. 3 °न्नार्चिः; D6 न्नांभः; G1 °न्नाभाः; G3 प्रच्छन्नभाः. K5 पातक (sic). K1 Da1 G2 °रश्मि; Cc °रश्मिः (as in text). — ^{b}) D2 °शिखोवधूमः; D5 °शिखो विधर्मः. — ^{c}) T2 गंधवहाः; G3 ह्याहुतीनां (for चाहु°). — ^{d}) = 17^{d}. D7 लिंगम् (for रूपम्). D6 जयस्यैतल्लक्षणं निर्दिशंति.

17 D1 G3 om. (hapl.) 17; Da2 D5 om. (hapl.) 17^{c}–19^{b}. Da1 (*sec. m.*) reads 17^{c}–18^{d} in marg. — 17^{ab} = (var.) B. 12. 102. 9^{ab}. — ^{c}) D7 °श्मिस्तपते विवस्वान्. — ^{d}) = 16^{d}. D3 तद् (for [ए] तद्). B3 भूप मार्गः; D7 लिंगमाहुः.

18 = (var.) B. 12. 102. 10. — Da2 D5 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K4 damaged. Da1 वचः; D1 शब्दाः (for वाचः). B Da1 Dn D4. 6. 8 प्रसृता (for पृष्ठतो). — ^{b}) K4 damaged; D3 प्रतिस्थितानां; S आर्जि (T2 वार्जी) विजेतुं. — ^{c}) K0 पृष्ठतो ये; K3. 5 D2 पृष्ठगास्ते. — D1 om. (hapl.) from राज° (in 18^{c}) up to भवन्ति (in 19^{c}). T1 G2. 4 प्रेरयंति स्म (G2 °तीव) (for त्वरयन्ति). D3 शीघ्रं (for राजन्). — ^{d}) K4. 5 B Da1 Dn D4. 8 चाग्र° (for त्वग्र°).

19 D1 om. up to भवन्ति in 19^{c} (cf. v. l. 18). Da D5 om. 19^{ab} (for Da2 D5, cf. v. l. 17). — 19^{ab} = (var.) B. 12. 102. 11^{ab}. — ^{a}) G1 °राजाः; G2° वाचाः. Cc शकुना (as in text). — ^{b}) K3. 5 D2 क्रौंचाः शुकाः (by transp.), and ये वै (for यत्र). — ^{c}) M5 °णास्ते प्र- (for °णाश्चैव). T2 वहंति (for भवन्ति). S संखे. — ^{d}) Dn D1 जयस्तत्र; D7 जयांस्तत्र; S जयं त(T2 °यस्त)स्य.

20 = (var.) B. 12. 102. 12. — ^{a}) T2 हेतु° (for केतु°). — ^{b}) K1 D3 सुखप्रसादैर्; K3. 5 D1. 2 सुखप्रदैर्; K4 B Da Dn D4. 5. 8 Cc सुखप्रणादैर्. K3. 5 D2 3. 6. 7 S देहवर्णै(T2 G1 देववर्णै-; G3 भावमेतै)श्च; D1 देववर्षै° (for हेमवर्णै°). In G1, the portion of the text from श्च up to 21^{a} is lost on a damaged fol. K2. 4 B Da Dn D4. 5. 8 हेषितैर्वा हया(K2 °तैर्वाहना-; Da D5 हसितैर्वाहना)नां (for हेमवर्णैश्च नृणाम्). — ^{c}) K5 भ्राजिष्मतीं; D1 ज्योतिष्मती; T2 M4 भ्राजिष्ठं(M4 °ष्मं)-ति. Cc.d भ्राजिष्मती (as in text). K0 दुष्प्रतिप्रेक्षणेया; K4 B Da Dn D4. 5. 8 दुष्प्रतिवीक्ष°. — ^{d}) K3. 5 D2 तेभिजयंति; D1. 6. 7 तेभिभवंति. Da1 शत्रुहन्.

C. 6. 138
B. 6. 3. 70
K. 6. 3. 71

हृष्टा वाचस्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत ।
न म्लायन्ते स्रजश्चैव ते तरन्ति रणे रिपून् ॥ २१
इष्टो वातः प्रविष्टस्य दक्षिणा प्रविविक्षतः ।
पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधते ॥ २२
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चाविष्कृताः शुभाः ।
सदा योधाश्च हृष्टाश्च येषां तेषां ध्रुवं जयः ॥ २३
अन्वेव वायवो वान्ति तथाभ्राणि वयांसि च ।
अनुप्लवन्ते मेघाश्च तथैवेन्द्रधनूंषि च ॥ २४

एतानि जयमानानां लक्षणानि विशां पते ।
भवन्ति विपरीतानि मुमूर्षूणां जनाधिप ॥ २५
अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चितम् ।
हर्षो योधगणस्यैकं जयलक्षणमुच्यते ॥ २६
एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ।
तं दीर्णमनुदीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ॥ २७
दुर्निवारतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ।
अपामिव महावेगस्त्रस्ता मृगगणा इव ॥ २८

---

21 a) D1 G3 दृष्ट्वा (for हृष्टा). — b) G M3 यौधानां. Da D5 G2 तत्र (for यत्र). — c) N (except Ś1 Ko.1 D7) म्लायंति. T2 न सायं ते स्रजश्चैते. — d) K1 तरंति हि; D3 ते जयंति; T2 प्रातरंति; M ते तरंते. K4 B Da Dn D4.5.8 रणोदार्धिं; M4 रणे रिपुं.

22 = (var.) B. 12. 102. 15. — a) K2.4 B Da2 Dn D4.5.8 इष्टा वाचः; K3.5 D2.3 इष्टो (K3 °ष्टा) वामः; D1.7 इष्टो वायुः; Cd इष्टो वातः (as in text). Da1 इष्टा वाचप्रतिष्टस्य; D6 दृष्टो वामस्त्वरिष्टश्च; S प्रयाणे (G3 प्रायेण) वायसो (G2 °से) वामे (T1 G4 वामाद्; G3 व्राम°; M2 वामा). — b) Ś1 K2.4 B Da2 Dn D4.5.8 दक्षिणाः; Ko.3 D1–3.6.7 दाक्षिणः; K5 दाक्षिणस्य (hypermetric); T1 G M दक्षिणे; Da1 Cc दाक्षिणा (as in text). D2 प्रवक्षितः; G2 प्रविवक्षत; D4 °विक्षितः; T1 G4 °विक्षति; G1 °पक्षतः; M2 प्रतिवीक्षितः. T2 दक्षिणात्प्लवते यतः. — c) K5 स (for सं-). Ś1 पश्चात्संसाध***; Ko–2 °त्संसादयत्यर्थं; K4 B Dn D4.8 °त्संधारयंत्यर्थं; Da D5 G2 °त्संसाधयंत्यर्थं; D3 पृष्ठतः साधयत्यर्थं. — d) K3.5 D1–3.7 S °षेधति. K4 B Da Dn D4.5.8 अग्रे च प्रतिषेधिकाः (B Da D5 °धकाः).

23 With 23, cf. B. 12. 102. 14. — a) Ś1 Ko–3 Dn1 D1.4.6.8 °रसस्पर्शां. — b) K4 damaged. K2.3.5 B D T2 G3.4 M1 °श्चा (K3 B1–3 D2 °श्च; D3 °स्त्व)-विकृताः; T1 G1.2 °श्चापि कृताः; M1 (*sup. lin.*) 2–5 °श्चाधिकृताः. — K4 om. 23^{cd}. — c) T G तथा; M यदा (for सदा). K3.5 D1–3.6.7 S यो (G1.3 M यौ)-धाः प्र- (for योधाश्च). B Da Dn D4.5.8 सदा हर्षश्च योधानां. — d) M5 तेषां (for येषां). K3.5 D1.2.6.7 T1 G4 जयो ध्रुवः (D6 °वं); D8 T2 G1–3 M ध्रुवो जयः. B Da Dn D4.5.8 जयतामिह लक्षणं; Cc cites जयताम्.

24 = (var.) B. 12. 102. 6. — a) Ś1 Ko–2 अंतेन; K3.5 D1.2 अन्वेनं; K4 B Da Dn D4.5.7.8 Cc अनुगा; D6 अन्वयं (for अन्वेव). Ko.1 D[illegible] G3 यांति (for वान्ति). G2 अन्येव वायसा वांति. — T1 G4 तथा यांति; M1.2 तथा सूर्यो; M3.5 तत्राभ्रा[illegible] K5 वचांसि (for वयांसि). — K2 om. (hapl.) 24^{c}–25^{d}. — c) K4 B Da Dn D1.4–6.8 अनुप्लवं([illegible] °पूरयं)ति. K5 मेघात्स.

25 K2 om. 25 (cf. v. l. 24). — a) G3 यज° ([illegible] जय°). — c) K5 भविष्यंति परीतानि. — d) Ko D[illegible] °र्षाणां. K5 D1 T2 M3.5 नराधिप (K5 °पः).

26 a) K3.5 Da1 D2.7 अल्पीयस्यां (K5 °सां) ([illegible] °ल्पायां वा). Ś1 Ko Da2 D5 महत्यायां. — b) K4 B [illegible] (except D1.2.7) S निश्चयः (Dn2 °यं). — c) K[illegible] damaged. K3.5 B Da Dn D1–5.7.8 °ग (K5 °[illegible] णस्यैको. D6 हर्षो युद्धाय तस्यैको; G3 हर्षो योधगणानां च; M हर्षो यौधगण (M2 °जन) स्यैतज्. — d) K4 damaged. T1 G2–4 °णमिष्यते.

27 a) K4 damaged; T G दीनो; Cd दीर्णः (as in text). — c) With 27^{c}, cf. 134. 5. 2^{ab}. K2.4 B D (except D2.3.7) तां दीर्णाम्; T2 तद्दीनम्; M विदीर्णम्; T1 G4 अन्व° (for अनु°). Cc cites तां, दीर्णाः and अनु. — d) S (except T2) यौधाः. K4 B D (except D2.3.7) शूरत (D3 °ध) राः; M3.5 °तमान्. D6 ह्यपि.

28 28^{ab}) = (var.) B. 12. 102. 18^{cd}. — a) K[illegible] D7 दुर्निवारतरा (K4 °वा) चैव; B Da Dn D1.4–6.[illegible] दुर्निवर्त्या (Da1 °वारा; Da2 Dn2 D5 °वर्ता) तदा चैव; D3 S दुर्निवर्त्य (T2 G3 °पत्य) तरा चैव. Cc cites तदा. — b) T G प्रभिन्नानां (T2 °भग्ना सु-; G3 °भग्नानां) महाचमूः. — K3 D2 om. (hapl.) 28^{c}–29^{b}. — 28^{cd} = (var.) B. 12. 102. 18^{ab}. — c) K4 B Da Dn D1.5–7 T G M2 महावेगास्; K5 महावेगान्; D3 °न्वेगस्; M1.3.[illegible] महासाग. — d) K5 सृष्टा (for त्रस्ता).

नैव शक्या समाधातुं संनिपाते महाचमूः ।
दीर्णा इत्येव दीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ।
भीतान्भग्नांश्च संप्रेक्ष्य भयं भूयो विवर्धते ॥ २९
प्रभग्ना सहसा राजन्दिशो विभ्रामिता परैः ।
नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ॥ ३०
संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपतिः ।
उपायपूर्वं मेधावी यतेत सततोत्थितः ॥ ३१
उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् ।
जघन्य एष विजयो यो युद्धेन विशां पते ।
महादोषः संनिपातस्ततो व्यङ्गः स उच्यते ॥ ३२
परस्परज्ञाः संहृष्टा व्यवधूताः सुनिश्चिताः ।
पञ्चाशदपि ये शूरा मथ्नन्ति महतीं चमूम् ।
अथ वा पञ्च षट् सप्त विजयन्त्यनिवर्तिनः ॥ ३३
न वैनतेयो गरुडः प्रशंसति महाजनम् ।

C. 6. 152
B. 6. 3. 34
C. 6. 3. 85

---

29 K3 D2 T2 M2 om. 29^{ab} (for K3 D2, cf. v. l. 28). — ^{a}) Ś1 K0–2 समादातुं; Da1 °यातुं; M3. 5 °सातुं. — ^{b}) Cc. d संनिपाते (as in text). — ^{c}) K2. 3 D2 T1 G दीर्णे (G2 °न); K4 B Da Dn D1. 4–6. 8 दीर्णा(D4. 8 °र्णे)म्. T2 इत्येव दीना दीर्यंते. — ^{d}) D1 शूरतरा. K4 B Da Dn D3–5. 8 S सुविद्वांसोपि भारत. — ^{e}) D6 भीतैर्भावांश्च संप्रेक्ष्य; S दीनान्भग्नान्हि (G2 °ग्नानि) संप्रेक्ष्य. — ^{f}) K3–5 B4 Dn D1–7 T G2–4 M भयं भूयोभिवर्ध(D4 M2 °भिवर्त-; D7 °भिजाय-; T1 G4 हि वर्ध-; G3 °पि वर्ध-; M3. 5 °पि वर्त)ते. Cc cites भूयः (as in text).

30 T2 reads 30 after 32. In K4, 30^{ab} is lost on a damaged fol. — ^{a}) K0. 2 B3 D2 M1. 5 प्रभग्नाः. D7 चैव सा (for सहसा). — ^{b}) Ś1 K0–2 दिशां. Ś1 K0–3 D2 विभ्रमिताः (K3 D2 °ता); K5 विभ्रमतः; B1. 2 D3 M1. 4 °भ्रामिताः; B3 °भ्रमता; B4 °द्रमती; Da D5 °द्राविता; D3 °द्रवती; G3 °भ्रामितैः. D7 नरैः. Dn D4 दिशो निद्रवते चमूः; D6 तथैवाभ्यर्थिताः परैः. — K4 om. 30^{c}–34^{b}. — ^{c}) Dn2 नैवं स्था°; D3 नैवास्था°. M4 शक्यं. T2 नैव शक्याः समाधातुं. — ^{d}) K3. 5 D2 शूरेणापि; T2 संनिपाते.

31 K4 om. 31 (cf. v. l. 30). — With 31^{ab}, cf. B. 12. 102. 16^{ab}. — ^{a}) K5 सम्भृत्य; B1 T G संहृत्य; Dn1 D4 °स्मृत्य; Dn2 सत्कृत्य; D1 °सृत्य; D3. 7m °श्रित्य; Cc संस्कृत्य. — ^{b}) Cc चतुरङ्गां (as in text). B1. 3. 4 Da D5 महीपते. — After 31^{ab}, T1 G2. 4 ins.:

18* शक्नोति न समाधातुं दीर्णामिन्द्रसमो युधि ।

— B1 Dn S om. (hapl.) 31^{cd}. — ^{c}) D1 °सर्वं (for °पूर्वं). — ^{d}) K3 यतते. K5 स तथो° (for सततो°). D6 यतो जेतुं ततोश्रितः.

32 K4 om. 32 (cf. v. l. 30). — ^{a}) Ś1 K0. 1 B2 Da2 D5. 6 उपाये; T1 G4 M उपायैर्; G1. 2 उपायं (for उपाय-). Cc cites उपायौ. T2 G3 उपायैर्विजयैः श्रेष्ठम्. — ^{b}) Ś1 K0–2 °भेदं च; Da1 D6 G3 भेदन-; D3 भेदं न. K3. 5 D2 M4 मध्यमः. T1 G4 आहुर्भेद-मनुत्तमं; T2 आहुरेनममध्यमं. — With 32^{cd}, cf. B. 12. 94. 1^{cd}; 102. 17^{ab}. — ^{c}) Cc जघन्यः (as in text). K2. 3. 5 D2. 3. 7 T1 G एव (for एष). Dn1 विषयो. — ^{d}) K3. 5 D2 यश्च युद्धे; T2 युद्धेन तु (for यो युद्धेन). T G1. 3. 4 मही- (for विशां). — ^{e}) K2 B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 T2 महान्दोषः; K5 महाघोषः; T1 G महानेष. D2 संनियुद्धस्; T2 संनिपाते; Cd संनिपातः (as in text). — ^{f}) D1 ततोध्यक्षः; D3 तस्माद्धीनः; D7 तस्मात्त्यागः; S तस्माद्दुष्टः (for ततो व्यङ्गः). Cd cites व्यङ्गः (as in text). K3. 5 B Da Dn D2. 4. 5. 8 तस्याद्यः (K3 D2 °तोन्यः; K5 °न्योन्यः; Da2 °स्यायं) क्षय उच्यते. Cc cites आद्यः. — For 32^{ef}, D6 subst. (cf. 30):

19* परस्परेण संदष्टा सुरैरपि महाचमूः ।
नैव स्थापयितुं शक्या प्रभग्ना भयविह्वला ।

— After 32, T2 reads 30.

33 With 33, cf. B. 12. 102. 20. K4 om. 33 (cf. v. l. 30); D6 om. 33^{ab}. — ^{a}) T2 परस्परं च; Cd परस्परज्ञाः (as in text). — ^{b}) K3 अव°; Cd व्यवधुताः (sic). K0. 2 स्म; K5 स; D7 च; G2 तु (for सु-). — ^{c}) K3. 5 B Da Dn D3–5. 8 T2 अपि पंचाशतं (K5 °ताः; Da D3 °तः) शूरा; D1. 2. 6. 7 T1 G M अपि पंचशतं (D2 °शताः; D6 °तयाः) शूरा. Cc cites पंचशतं. — ^{d}) K1 मथंति; K3 B D S मृद्नं(D7 °हं; G3 °दं)ति; K5 गृह्णंति. — ^{e}) = B. 12. 102. 21^{a}. K3 B4 D1. 3. 6 S अपि वा. B1–3 Da Dn D4. 5. 8 अपि पंच च षट् सप्त. — ^{f}) Ś1 K0. 1 विजयंत्यपलायितः (K0 °नः); K2 °यंति पलायिनः; K3. 5 D1–3. 6. 7 °यंते(K5 °तो)निवर्तिनः (D3 °र्तकाः); T2 °यंश्च निवर्तिनः.

34 ^{b}) K0. 2. 3 D2 प्रशंसंति; T2 प्रवहेत. K3 D2 महाजनिं; K5 °जनः; B1–3 °जवं; Cc °जनं (as in

C. 6. 152
B. 6. 3. 84
K. 6. 3. 85

दृष्ट्वा सुपर्णोपचितिं महतीमपि भारत ॥ ३४
न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति भारत ।
अध्रुवो हि जयो नाम दैवं चात्र परायणम् ।
जयन्तो ह्यपि संग्रामे क्षयवन्तो भवन्त्युत ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ।
धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ।
संजयं संशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ ॥ २
संजयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभिनन्दिनः ।
अन्योन्यमभिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ ३
पार्थिवाः पृथिवीहेतोः समभित्यक्तजीविताः ।
न च शाम्यन्ति निघ्नन्तो वर्धयन्तो यमक्षयम् ॥ ४
भौममैश्वर्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते परस्परम् ।
मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

---

text). — c) T1 G4 M1-3 सुपर्णा°. Cc cites सुपर्णः and अपचितिं. Cv सुपर्णो° (as in text). — d) Ś1 K0-2 D7 महत्यामपि; K3.5 D2 महात्म्य°; K4 B Da Dn D1.4-6.8 महत्या अपि.

35 a) K0.3 D2 T1 G1.4 सेनायां; K5 सेनयो. D6 बाहुल्येन तु सेनायां; T2 बाहुल्येन च सेनाया. — b) K4 B Da Dn D1.3-5.7.8 M3 नित्यशः; D6 निश्चितं; T1 G पुत्रक (for भारत). — c) In K4, the portion of the text from जयो up to the end of st. 35 is lost on a damaged fol. Ś1 K0-2 D6.7 राजन् (for नाम). — d) Ś1 K0-2 दैवमत्र. Cc परायणम् (as in text). — e) D7 [ऽ]पि हि (for ह्यपि). B Da Dn D4.5.8 S जयवंतो हि (S °तोपि) संग्रामे. — f) K5 भयवंतो; D6 कृतकृत्या; Cc क्षयवन्तो (as in text). B1.3.4 Dn D4.8 कृतकृत्या भवंति हि (B1.3 °ति ते); Cd as in text.

Colophon om. in Ś1 K0.1. — *Adhy. name*: Dn उत्पातवर्णनं; D6 जयपराजयकथनं; G2 M जयनिमित्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 Da2 D1.4.5 S 4 (as in text); Dn 3. —*Śloka no.*: Dn1 84; Dn2 83; D6 32. — *Aggregate śloka no.*: K5 152; D1 151.

5

1 K4 om. 1^d–3^d. — a) Cd as in text. — d) K0.1 °vānupadyate (K0 °ta).

2 K4 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) D2 T1 G4 सु (for स). D6 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा. — b) K5 B Da1 T2 विनिश्वस्य; D7 विनिश्चित्य. K3 पुनः पुनः; S च भारत (for मुहुर्मुहुः). — c) K3.5 Dn D2.3.8 शंसिता°; D6 संस्मिता°.

3 K4 om. 3 (cf. v.l. 1). Before 3, B3 D7 T2 G1 M ins. धृतराष्ट्रः. — a) T2 संजयामी. — b) D1 G1-3 सर्वे (for शूरा). K2 °नंदितः; D1 क्षत्राभि°; D3 °कांक्षिणः. — c) D6 °जिघ्नंतो. — D6 om. (hapl.) 3^d–4^c. — d) B Da Dn D3-5.8 T2 G3 M °वचैरिह. D1 शस्त्रैरस्त्रैश्च संयुगे.

4 D6 om. 4^{abc} (cf. v.l. 3). — b) Ś1 °त्यक्तजीवितं; K2.4 Da Dn D4.5.8 समभि(K4 Da1 D5 °रे)त्यज्य जीवितं; B D1 G3 समरे (D1 संग्रामे) त्यक्तजीविताः. —K0.1 om. 4^c–5^d. — c) K2 Dn D1.8 वा (for च). In K4, the portion of the text from शाम्यन्ति up to 6^c is lost on a damaged fol. — d) K2 Da1 Dn D4.8 वर्धयंति. D6 महद्यशः (for यमक्षयम्). B2 Da2 D5 विना वैवस्वत° (B2 °तः) क्षयं.

5 K0.1 om. 5 (cf. v.l. 4). — b) M1.3.5 ना (for न). K3.5 D2.3.6.7 मृष्यंति; T G मृष्यंतः; Cc as in text. — c) Dn1 (by corr.) बहुगणा; T1 G M2.4 गुणाधिका. D1 मन्ये बहुगुणो भूमेस्; T2 M1.3.5 मन्ये गुणाधिकां भूमिं. — d) D6 त्वं (for तन्).

6 a) B2 बलानि च; D3 बहूनीह; D6 बहूनि ह. — b) = 1. 31. 18^b; 47. 23^b: 5. 101. 8^b; 162. 18^b;

कोव्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरुजाङ्गले ॥ ६
देशानां च परीमाणं नगराणां च संजय ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ॥ ७
दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा ।
प्रसादात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८

संजय उवाच ।

यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् ।
शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९
द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
त्रसानां त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजाः ॥ १०
त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजञ्जरायुजाः ।
जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ११
नानारूपाणि बिभ्राणास्तेषां भेदाश्चतुर्दश ।
अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः ॥ १२
सिंहव्याघ्रवराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।
ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप ॥ १३
गौरजो मनुजो मेषो वाज्यश्वतरगर्दभाः ।
एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥ १४
एते वै पशवो राजन्ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।
वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५

C. 6. 169
B. 6. 4. 19
K. 6. 4. 19

etc., etc. B2 प्रथि° (for प्रयु°). Ś1 Ko. 1 °ढुंधानि. —^{c}) K1 कठाश्च. T1 G4 °वीरांश्च. —^{d}) K3. 5 D2 संहताः; T1 समेतान्; M4 संमताः. Ko. 1. 4 B1. 2 (m as in text). 4 D2. 3 कुरुजंग(Ko °ध)ले.

7 ^{a}) Ś1 Ko–2 दिशां वापि (for देशानां च). G3 पुरीणां च; M2 परीणासं. —^{b}) K3. 5 D2 नगराणां तथैव च. —^{c}) M4 तत्वज्ञ (for तत्त्वेन). —^{d}) M4 समाहिताः.

8 ^{a}) K5 दिव्यबुद्धिप्रदानेन; D6 T1 G दिव्यबुद्ध्या (D6 G3 °द्धि-) प्रदीप्तेन. —^{b}) Ś1 Ko. 1 यु(Ko य)तस्त्वं; D7 द्रष्टा त्वं. —^{c}) K4 B Da Dn D4. 5. 8 T2 M प्रभावात् (for प्रसादात्). G2 तत्र. Da1 D6. 8 विप्रर्षे.

9 ^{a}) Ko. 1 यथाप्राज्ञं; G2 °प्रज्ञां; G3 °शास्त्रं; M5 °प्रज्ञा (for °प्रज्ञं). K1 महाप्रज्ञा; K5 °प्रज्ञ; Da D5 °प्रज्ञान्; D3 °राज; T G °भाग; M °बाहो. —^{c}) K5 शास्त्रचक्षूर्. K3 D6 अवेक्ष्यस्व. —^{d}) Cd नमस्ते (as in text).

10 ^{a}) K2 द्विविधानीहि; Da1 G1 °धानि ह (G1 हि); D6 T2 विविधानि ह (T2 °नीह). Cd भूतानि (as in text). —^{b}) K2. 4 B Dn D1. 4. 6. 8 T G चराणि; Co. d त्रसानि (as in text). Cd cites स्थावराणि (as in text). K3. 5 D2. 7 स्थावराणि चराणि च. — K3. 5 D2 om. (hapl.) 10^{cd}. —^{c}) Dn1 D1. 4. 7 T1 G2. 4 चराणां; D6 तेयांभु (sic); G1. 3 त्रयाणां (for त्रसानां). B2 D6 वि° (for त्रि°). Cc cites योनिः. Cd त्रिविधा योनिः (as in text). —^{d}) B4 Dn D3. 5. 8 T2 M2. 5 °स्वेदजरायुजा; G3 °स्वेदो जरायु च.

11 Ś1 Ko. 1 om. (hapl.) 11^{ab}. —^{a}) K5 जसानां; B1. 2. 4 D4 त्रासानां; B3 Dn1 (by corr.) D6. 7 त्रयाणां; D1 भूतानां; T1 G चराणां (for त्रसानां). K3 m सचेतनानां (for त्रसानां खलु). D6 चैव (for खलु). —^{b}) D6 G3 ज्येष्ठा. Da1 Dn2 D5 °युजा. K5 श्रेष्ठा राजञ्जरायुजः. —^{c}) G3 प्रभवा. Cd as in text. —^{d}) Ś1 M1. 3. 5 मानुषाः; K1 मानुष्याः; Ko. 2 G1. 2 मनुष्याः. D6 पशवांश्च. K3 D1 तथा; D3 च ह.

12 ^{a}) K3. 5 S बिभ्रंति (K3. 5 T2 °तस्). B D (except D1. 6. 7) °रूपधरा राजंस्. —^{b}) Ś1 Ko–2 M4 रूपा°. Cd as in text. — Dn D4. 8 transp. 12^{c}–15^{b} and 15^{c}–20^{d}. —^{c}) Ko. 2 आरण्य°. —^{d}) D6 सप्तैते; S सप्तैव.

13 For sequence in Dn D4. 8, cf. v.l. 12. —^{a}) K3 Da Dn D1–5. 8 सिंहा व्याघ्रा; K4 B M1. 3–5 सिंहव्याघ्रा (for सिंहव्याघ्र-). D6 सिंहा वराहा व्याघ्राश्च. —^{b}) G2. 3 महिषो. T1 G हरिणास्तथा. —^{d}) T1 G4 श्रिता इह; T2 स्मृतानघ; G1 श्रुता इह; M तथा नृप. G2. 3 °रण्या[:] श्रुताश्च ह (G3 श्रिता इह).

14 For sequence in Dn D4. 8, cf. v.l. 12. —^{a}) K3. 5 D2 पुरुषो (for मनुजो). Cc cites अविः. K4 B Da Dn D4. 5. 8 गौरजाविमनुष्याश्च; D3 °जोविमनुष्यश्च; D7 °जो मानुषाश्चोष्ट्रा; S °जो मनुजाश्वौ च (T2 °जो मानुजाश्चैव). —^{b}) Cc cites वाजी and अश्वः. K3–5 B D (except D1. 3. 6) अश्वाश्वतर°; T1 G गजाश्वतर°; T2 शाश्वतारथ°; M अव्य(M2. 5 °प्य)श्वतर°. —^{c}) K1 om. from समा up to रण्या in 15^{b}. —^{d}) M3. 5 धातु° (for साधु°).

15 For sequence in Dn D4. 8, cf. v.l. 12. — S om. 15^{ab}. K1 om. up to रण्या in 15^{b} (cf. v.l. 14). —^{b}) D3 ग्राम्यगोपाश्चतु°. —^{c}) Ś1 K1 वेदोक्तः; K2 D2 °क्ता; K5 भेदोक्ता. Da D5 G1 M2 °पाला. —^{d}) G1 येषां. T G संज्ञाः; Cd यज्ञाः (as in text). Cc. d प्रतिष्ठिताः (as in text). K2 Da1 येषु यज्ञा प्रतिष्ठिताः.

C. 6. 170
B. 6. 4. 13
K. 6. 4. 13

ग्राम्याणां पुरुषः श्रेष्ठः सिंहश्चारण्यवासिनाम् ।
सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनाभिजीवनम् ॥ १६
उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः ।
वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ १७
एषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु ।
चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता ॥ १८
य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोकान्न प्रणश्यति ॥ १९
भूमौ हि जायते सर्वं भूमौ सर्वं प्रणश्यति ।
भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव परायणम् ॥ २०
यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
तत्राभिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

16 For sequence in Dn D4. 8, cf. v. l. 12. — [a]) Ca पुरुषाः. K4 B D (except D3. 6) S Cc. d पुरुषाः श्रेष्ठाः (D2 M4 °पश्रेष्ठ). — [b]) Cc cites सिंहाः. K2. 4 B Dn D1. 4. 7. 8 S (except M4) सिंहाश्चा(K2 °हा वा)रण्यवा°; Da D3. 5 सिंहा(D3 °हो)रण्यनिवा°. — [d]) K4 damaged. Ko अन्योन्यं नाभि°; B Da Dn D4. 5. 8 °न्येनोपजीवनं; D1. 3 °न्येनाभि(D3 °नु)जीविनां; S अन्योन्यमुपजीविनां (T2 °वनं; M2 °वितां; M3. 5 °वतां). Cc. d cite उपजीवनं.

17 For sequence in Dn D4. 8, cf. v. l. 12. — [a]) K B Da1 D1. 2. 4 T1 G2 Cc. d उद्भिजाः; T2 G1. 3 M औद्भिदाः (T2 °द्याः; G1 °ज्जाः; G3 °जाः). — [b]) Ś1 Ko तेषां चैव च (Ko lacuna for च) जा°; K1 रत्तेषां (sic) चैव जा°. — D6 om. (hapl.) 17[cd]. — [c]) K1. 2 °वल्यास्. Cd cites वृक्षः, गुल्माः, लताः and वल्यः.

18 For sequence in Dn D4. 8, cf. v.l. 12. K2 *repeats* 18[a]–19[b] after 6. 6. 2. — [a]) K3 D3 T2 Cv येषां; K4 B Da Dn D1. 4–6. 8 तेषां; D2 एषा; D7 एवं. D6 °मेकोना. Cv विंशतिरेकोना (as in text). T1 G1 एकविंशतिरेषां वै. — [b]) K3 Da1 D2 सह (for महा°). — [c]) Cc. d. v cite चतुर्विंशति and गायत्री. — [d]) D2 °संमिता; Cc. v °संमता (as in text).

19 For sequence in Dn D4. 8, cf. v.l. 12. For repetition of 19[ab] in K2, cf. v.l. 6. 6. 2. — [a]) K5 G1–3 य एनां. Cc वेद (as in text). K1. 2 गायत्री. — [b]) K3 D2 लोक° (for सर्व°). K5 पुण्या श्लोकगुणान्विताः. — [c]) T2 सत्त्वेन; Cc. d तत्त्वेन (as in text). — [d]) Ko स लोकानु; K2. 4 B Da Dn D4. 5. 8 स लोके न; D3 न स लोकान् (by transp.). D2 प्रपश्यति; D7 विन° (for प्रण°). Cc न प्रणश्यति (as in text). S स लोकानश्नुते शुभान् (M5 सुखान्); Cd स लोके न प्रणश्यति.

20 For sequence in Dn D4. 8, cf. v. l. 12. — D1. 6 om. (hapl.) 20[ab]. — [a]) B D (except D2. 3; D1. 6 om.) च; T1 G4 प्र- (for हि). — [b]) K4 M5 (by dittography) सर्वं सर्वं; D7 T2 M1–4 सर्वं भूमौ (by transp.). B D (except D2. 3. 7; D1. 6 om.) S विन° (for प्रण°). — [c]) Ca. c प्रतिष्ठा (as in text). — [d]) Ś1 Dn D3 सनातनं; Cc परायणम् (as in text).

21 [b]) K4 स्यात्* (for जगत्). D3. 6 एवमाहुर्मनीषिणः. — [c]) K2 तत्राभिगृध्रा; K3 D2 °भिगृह्य; K4 Da1 Dn1 °तिगृद्धा; B1. 2. 4 Dn2 D4. 8 Cc ततोति°; B3 Da2 D5 ततोभि°; Da1 (marg.) ततो वृद्धाश्च; D7 तत्राभिलुब्धा; T1 G4 तस्यांगन्नंत (corrupt); T2 G3 M तस्यां हि गृधा (T2 °द्धा); G1. 2 तस्यां गृध्यंति. D6 तत्रातिलोलुपा राजा. — [d]) K2 Da1 विविघ्नंते(Da1 °ति)तरेतरं; D1. 6 विनिघ्नंति परस्परं.

Colophon om. in T G. — *Sub-parvan:* K3 Da2 D2. 5 जंबूखंडवि(D2. 5 om. वि)निर्माण; Da1 जंबूखंडनिस्सरण (sic). — *Adhy. name:* D6 धृतराष्ट्रं प्रति संजयवाक्यं; M1–4 भुवनकोशे जरायुजकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 Da2 D1. 4. 5 M 5 (as in text); K1 3; Dn 4. — *Śloka no.:* Dn 21. — *Aggregate śloka no.:* K5 124; D1 174.

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

नदीनां पर्वतानां च नामधेयानि संजय ।
तथा जनपदानां च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ १
प्रमाणं च प्रमाणज्ञ पृथिव्या अपि सर्वशः ।
निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च संजय ॥ २

संजय उवाच ।

पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात् ।
जगत्स्थितानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३
भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ५
चत्वारोऽप्सु गुणा राजन्गन्धस्तत्र न विद्यते ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव च ॥ ६
एते पञ्च गुणा राजन्महाभूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वलोकेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ७

C. 6. 183
B. 6. 5. 7
K. 6. 5. 7

6

☞ The passage of the text from 6. 6. 1 to 6. 13. 48 recurs almost *verbatim* in the Padma Purāṇa (Ānandāśrama ed., from 1. 3. 1 to 1. 9. 40; Veṅkaṭeśvara Press ed., from 2. 3. 1 to 2. 9. 42). On the whole question, cf. Dr. Luise Hilgenberg: *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa*, (Stuttgart, 1933); and S. K. Belvalkar: *The Cosmographical Episode in the Mahābhārata and the Padmapurāṇa*, in *Festschrift F. W. Thomas* (Poona, 1939), pp. 19–22.

1 [a]) T1 G नदीनां पर्वतेंद्राणां. — [b]) K3. 5 D2 द्वि- (K5 द्वी)पानां चैव संजय. — [d]) Cc ये चान्ये (as in text). B4 °मास्थिताः. Da1 ये चान्यो भूमिमाश्रितः.

2 [b]) Ś1 K0–2 पृथिवीम्; K3. 5 D2. 3. 6 पृथिव्यां. K4 B D (except D1–3. 6. 7) मम (for अपि). B4 Dn D8 सर्वतः. — Ś1 K0. 1 om. 2[cd]. — [c]) T2 निश्चयेन (for निखिलेन). K4 D1. 4. 6. 8 M त्वमा°; T1 (before corr.). 2 G तथा°; T1 (after corr.) तदा° (for समा°). — [d]) B1. 3 सर्वशः (for संजय). — After 2, K2 *repeats* 6. 5. 18[a]–19[b].

3 G3 M3. 5 om. the ref. — [a]) K1 Da1 पंचमानि; G1–3 पंचैतानि. — [c]) K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 T2 G3 M जगती(Da1 G3 M4. 5 °ति)स्थानि; D7 तदास्थितानि; T1 G4 जगत्स्थानानि; G1. 2 जगत्स्थानीह. S (except G3) भूतानि (for सर्वाणि). — [d]) K0. 1 सामान्या°; Cd समानानि (for समान्याहुर्). D1 ब्रवीमि ते (for मनीषिणः).

4 [a]) D1 पृथिव्यापस् (for भूमिरा°). K3. 5 D2. 6 तथा वह्निर्; S तथैवाग्निर्. D7 भूमिरापोथ वायुश्च. — [b]) K3. 5 D2. 6 S वायुर्; D7 ह्यग्निर् (for अग्निर्). D3. 7 G2 आकाश (for °काशम्). — [c]) Ca. d गुणोत्तराणि (as in text). D6 पूर्वा° (for सर्वा°). — [d]) K3 नैप; D3 तेषु (for तेषां). Ś1 K0–2 Cd भूमेः; D7 भागैः. Ś1 K0–3. 5 D1–3. 6. 7 T2 Cd प्रमाणतः; K4 परामता; Ca. c प्रधानतः (as in text). — After 4, D1 *repeats* 3[c] and 4[d].

5 5[ab] = Manu 12. 98[ab]; cf. 2. 11. 16[ab]. — [a]) Ś1 Da1 M3. 4 शब्द स्पर्श°. T2 शब्दः स्पर्श* रूप*. Cc cites शब्दः (as in text). — Ś1 K0. 1 D1 S om. 5[cd]. — [cd]) D7 °दर्शिभिः (for °वेदिभिः). K3. 5 D2. 3. 6 एते पंच गुणा भूमेर्विस्तरेण प्रकीर्तिताः. — After 5, K3. 5 D3. 7 ins.:

20* शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि प्रकीर्तिताः ।

6 B1. 2 D2 om. 6[ab]. — [a]) Ś1 K D6. 7 अपां गुणाश्च (K3 D6 °स्तु) चत्वारो; D1 एत एवाप्सु चत्वारो. — D3 om. (hapl.) 6[b]–7[a]. — [b]) M2 तस्य (for तत्र). — [c]) Ś1 K5 शब्द स्पर्शश्च; D6 शब्दः स्पर्श च. — [d]) S तेजसथ (T2 °स्तेते); D7 तेजसश्च. K5 गुणाश्रयः. — [e]) K0–2 Da D1. 5 वायोश्च; K3 D2 S (except T2) वायौ तु; K5 D6. 7 वायौ च. D3 शब्दः स्पर्शस्तथा वायोर्. — [f]) Ś1 K0–3. 5 D1. 2. 6. 7 शब्द आकाश (by transp.). Cd cites एव. Ś1 Dn D2–4 S (except T2) तु; D1 हि (for च).

7 D3 om. 7[a] (cf. v. l. 6). — [c]) K3–5 Da D1–3. 5–7 S °भूतेषु; Cc. d °लोकेषु (as in text). — [d]) Ś1 G2 तेषु; K1. 2 तेषां; G3 एषु. B Dn D4. 8 भूताः (for लोकाः).

C. 6. 183
B. 6. 5. 8
K. 6. 5. 8

अन्योन्यं नाभिवर्तन्ते साम्यं भवति वै यदा ।
यदा तु विषमीभावमाविशन्ति परस्परम् ।
तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ८
आनुपूर्व्याद्विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
सर्वाण्यपरिमेयानि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥ ९
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ १०
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ ११
सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपं ते कुरुनन्दन ।
परिमण्डलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ॥ १२
नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसंनिभैः ।
पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ १३
वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः संपन्नधनधान्यवान् ।
लावणेन समुद्रेण समन्तात्परिवारितः ॥ १४
यथा च पुरुषः पश्येदादर्शे मुखमात्मनः ।

---

8 a) K2 D3.6.7 अन्योन्ये; Cc °न्यं (as in text). K3 Da D1.5.6 S Cc नाति(D6 °नि)वर्तंते. — b) Ś1 K0–3 D1–3.6 संपद्; Da D5 Cc सम्यग् (for साम्यं). D7 सृष्टिर्भवति वै तदा; T1 G4 M समुद्भवति वै त(M5 य)दा; T2 अन्योन्यं संभवंति वै; G1 अन्योन्यस्माद्भवंति वै; G2.3 समं तिष्ठंति वै त(G3 स)दा. ❀ Cd: अन्योन्याभिवर्तनं परस्पराभावः। यदाभिवर्तंते तदा सम्यक् सृष्टिर्भवतीत्यन्वयः। ❀ — c) D7 ते; G1–3 च (for तु). K4 त्रिषया; D5 विषयी-; Cc.d विषमीभावम् (as in text). — d) K2 आदिशंति. — e) K5 तत्र (for तदा). D8 देहं (for देहैर्). D6 देहवतो. D7 तदा देही देहमन्यं. — f) D7° रोहति; Cc.d °रोहन्ति (as in text). G1.3 नान्यदा. D6 व्यतिरोचन्वनाधिपः. — After 8, D6 ins.:

21* भावं न च भजन्तस्ते नाशं गच्छन्ति नान्यथा ।

9 a) K1.3 अनुपूर्व्याद्; K2 आनुपूर्वाद्; K4 B D Cc.d आ(Da1 D2.8 अ)नुपूर्व्या. D3 हि नस्यंति; D7 विनश्यंते. — b) K5 B1 जायते; D6 वर्धंते. T1 G4 वानु° (for चानु°). — c) K4 B Dn2 D6 T2 °मेयाणि. — d) Ś1 K0–2 D1.7 न चैषां; D3 तदैषां; S तथै(T2 °त्रै)षां. K4 रूपमीश्वरं; D1 रूपमेव हि; Cv as in text. — After 9, D3 reads 11cd.

10 a) Cd तत्र तत्र (as in text). T1 G1.2.4 च; G3 M तु (for हि). — b) D6 धावंतः; G2 यावंतः; G3 तावतः (for धातवः). Ś1 K0–2 Da D5.7 M2.3.6 पंच भौ°; D3 T2 पांचभू°. K5 धावतः पंचभूतिकः. — In K4, 10cd is lost on a damaged fol. — 10cd = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 7ab; Vāyu 34. 7cd; Matsya 113. 6ab; Varāha 75. 4cd. — c) S तत्वेन; Cc.d तर्केण (as in text). — d) Ca.d प्रमाणानि (as in text). D6 प्रचक्षति; Cd °क्षते (as in text).

11 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 7c–8b; Vāyu 34. 8; Matsya 113. 6cdef; quoted (with v. l.) by Śaṁkara on Vedāntasūtra 2. 1. 6, 27. — a) K3 D2 ते (for ये). — b) Ś1 न तास्त° (sic); K3.5 D2.7 तांस्तु त°; Da D5 ता(Da2 त)न्न त°; D6 स तांस्त° (for न तांस्त°). K3 साधयन्; K5 साधये; B3 वारयेत्; D2 भावयत् (sic). — B2.4 Da Dn1 D5.8 T G M4 om. 11cd; D3 reads it after 9. ❀ Cn: अस्य श्लोकस्योत्तरार्धमन्यत्र पठन्ति – 'नाप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चयः' इति । ❀ — c) K3 D2 यत्तत्; M (M4 om.) यच्च (for यत्तु).

12 a) D1 सर्वमानं; D3 जंबूद्वीपं; Ca.c.d.v सुदर्शनं (as in text). K3.5 D2 ते; D1.6 च; D3 S तु (for प्र-). — b) K3.5 D2 वै; B4 Dn D4.8 तु; D1 च (for ते). B1.2.4 कुरुवर्धन; B3 D7 °सत्तम. — c) Hypermetric. D7 वर्तुलोयं; Ca.d परिमण्डलो (as in text). — d) K3 द्विपो°; Da D3.5.7 द्वीपोयं; D6 द्वीपोपि. K3.5 D2 चक्रवत्स्थितः.

13 a) K3.5 B4 D1.2 M1.3.4 नदीजालप्रतिच्छन्नः (D2 °च्छिन्नः); K4 D3 °जा(D3 °ज)लैः प्रति°; Da D5 T G °जलपरिच्छ(T1 [after corr.].2 G4 °च्छि)न्नः; D6 °जले प्रति°. — In K4, 13bcd is lost on a damaged fol. — b) K3 सर्वतैश्चा°; Da1 (m as in text). a2 D5 पर्वतैश्चापि वाम्बुभैः; D7 पर्वतैश्छत्रसं°; G2 °श्चाग्र°. — c) Ś1 K1 पुरश्च. — d) D6 जनैर्; M3 अन्यैर् (for रम्यैर्). K1 जनपरैस्.

14 a) Ś1 K0.1 वृंदैः (for वृक्षैः). — b) K3 Da D2.3.5–7 संपन्नो (for संपन्न-). — 14cd = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 13ab; Vāyu 34. 12ef; Varāha 75. 10cd. — c) K0–3 D (except Da1 D2.6.7) T2 G1–3 M2.5 लवणेन; Ca लावणेन (as in text). —) K3.5 D2.3 S (except T2) सर्वतः (for समन्तात्). Ś1 K0–2 D6 परिवेष्टितः (K0–2 °तं).

15 ab) K2 तथा. B Da Dn D3–5.8 S हि

एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले ॥ १५
द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् ।
सर्वौषधिसमावापैः सर्वतः परिबृंहितः ।
आपस्ततोऽन्या विज्ञेया एष संक्षेप उच्यते ॥ १६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विस्तरं ब्रूहि संजय ।
यावद्भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे ।
तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स राज्ञा तु संजयो वाक्यमब्रवीत् ।

C. 6. 196
B. 6. 6. 3
K. 6. 6. 3

(for च). Ko. 1 G3 पश्यदादर्शे मुख°; T G1. 2. 4 M पश्यत्या(T2 °त्रा)दर्शे रूप°. — c) Ś1 Ko-3 Da D2. 3. 5. 7 सुदर्शनो द्वीपो; D6 सुदर्शो द्वीपोसौ. — d) Ko-2 पश्यते. D3 °मंडलः.

16 a) Da1 द्विदंशे; D1 हिरण्या; Cv द्विरंशः; Ca. c. d द्विरंशे (as in text). K3 D2. 3 पिप्पलं; Ca. c. d. v पिप्पलः (as in text). K3. 5 D2-4 तस्य (for तत्र). D6 भागद्वये चंद्रमसो; T1 G4 द्विरंशस्तु ततः प्लक्षो. — b) D1 हिरण्यस् (for द्विरंशे). K5 Da D1. 2. 5 T2 M तु; B2 [s]पि (for च). Da1 यथा; G1. 2 कुशो; Cc शशो (as in text). Ca शशाकृतिः (for शशो महान्). Ś1 Ko. 1 त्रिरंशे शिंशि(Ko शिपि)पो महान्; D6 द्विरंशे पिप्पलं मतं; T1 G4 द्विरंशः शल्मली महान्. — c) In K4, the portion of the text from षधि up to the end of st. 16 is lost on a damaged fol. Ś1 Ko. 1 °समावापे; K2. 3. 5 B D °समावायः (K5 °वापः; Da1 °सखान्यस्य); T G °समाप(T2 °सुत्प)न्नः; Ca °समावायः. Cc. d cite समवायः. — d) S पर्वतैः; Ccp पर्वतः (for सर्वतः). K3 D1. 2. 6 T2 M °संवृतः; K5 संपरिवृतः; B Da Dn D3-5. 7. 8 T1 G Cc °वारितः (for °बृंहितः). — e) Cc आपस्ततो (as in text). Ca. d cite ततो. Ś1 आपाद स तु विज्ञेयः (sic); Ko. 1 अ(Ko आ)प **** ज्ञेयाः; T1 G अतो यदन्यथा भूप (G1. 3 आप); T2 M त(T2 अ)तो यदन्यत्ता आप. — f) Ś1 Ko-2 B Da2 Dn D1. 4. 5. 8 Cc शेषः; D3 अतः; D7 Cd सैष; M एवं (for एष). Ccp त्वाधारः शेष (for एष संक्षेप). K3 इत्युत (for उच्यते). Ca cites संक्षेप and उच्यते. — After 16, Ś1 reads 6. 7. 1; while K2 B2 Dn D4. 8 ins.:

22* ततोऽन्य उच्यते चायमेनं संक्षेपतः शृणु ।
[B2 तता यदुच्यते चाथ एष संक्षे°.]

Colophon om. in Ko. 1. — *Sub-parvan:* K2 जंबूषंड; K3. 4 B2 जंबूखं(B2 °षं)डविनिर्माण; K5 जंबूद्वीपविनिर्माण; B1 Da Dn2 D2. 4. 5. 8 जंबूखं(B1 °षं)डनिर्माण; B4 जंबूमंडलनिर्माण; Dn1 जंबूखंड. — *Adhy. name:* D6 द्वीपदर्शनः; G2 द्वीपकथनं; M भुवनकोशे द्वीपसंक्षेपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 Da2 D1. 5 M 6 (as in text); Dn2 D4 T G 5. — *Śloka no.:* Dn 18; D5 17. — *Aggregate śloka no.:* K5 203; D1 192.

7

1 Ś1 reads 1 after 6. 6. 16. — After 1a, B Da Dn D4. 5. 8 ins.:

23* विधिवद्बुद्धिमंस्त्वया ।
तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य.

[(L. 1) B Da D5 बुद्धिमन्विधिवत्त्वया (by transp).] — b) Ko. 2 G1. 2. 4 विस्तारं. — c) Cc भूम्यवकाशे. K4 B1. 3. 4 Dn D1. 4. 8 T1 G M4 यावा(D8 °व)न्भूम्य°. Ca. d cite अवकाशः. — d) Ś1 K5 D6 शशिलक्षणे (K5 °णं); K3 D2 शशलक्षणः; B2 °लक्ष्मणे; D7 °लांछने; S चंद्रमंडले; Cc °लक्षणे (as in text). — f) Ko. 1 वक्ष्यामि (sic); K2 वक्ष्यति; Da1 D3 वक्षसि; D6 वक्ष्यतु.

2 K4 B1. 2. 4 Da D3. 5. 7. 8 om. the ref. Dn2 om. 2ab. — a) D3 एवं स पृष्टो; S एवं पृष्टः स (for एवमुक्तः स). B Da Dn1 D1. 4. 5. 8 एवं राज्ञा स पृष्टस्तु (B3 °वं तु राज्ञा संपृष्टः). — Before 2cd, Ś1 Ko-2. 4 B D

C. 6. 197
B. 6. 6. 3
K. 6. 6. 3

प्रागायता महाराज षडेते रत्नपर्वताः ।
अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ २
हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः ।
नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतश्च रजतप्रभः ।
सर्वधातुविनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः ॥ ३
एते वै पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविताः ।
तेषामन्तरविष्कम्भो योजनानि सहस्रशः ॥ ४
तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ।
वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः ॥ ५
इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परम् ।
हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रचक्षते ॥ ६
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च ।
प्रागायतो महाराज माल्यवान्नाम पर्वतः ॥ ७
ततः परं माल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः ।
परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥ ८
आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ।

(except D2) M4 ins. संजय उवाच. — 2^{cdef} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 14; Vāyu 34. 13^{cdef}; Matsya 113. 10^{c}–11^{b}; Liṅga 49. 17; Varāha 75. 11. — ^{c}) K4 damaged. K3 Da1 D6. 8 G3 प्रगा°; Ca प्रागायता (as in text). — ^{d}) K4 damaged. K2 Dn D1 G2. 3 वर्ष° (for रत्न°). — After 2^{cd}, D6 ins.:

24* स्थिता समुद्रमाक्रम्य अवरूढा भवंस्ततः ।

— ^{e}) Cc. d अवगाढा (as in text). Cc cites उभयः [? °यतः]. Da2 D5 °गाढास्तूभयतः; D6 आयामे व्याप्य तिष्ठंतः; T2 अवगाढावुभयतः. — ^{f}) M समुद्रे पूर्वपश्चिमे.

3 ^{b}) Ś1 K0–2 नरोत्तम (for नगोत्तमः). — With 3^{cdef}, cf. Brahmāṇḍa 1. 15. 22; Vāyu 34. 20; Matsya 113. 17. — ^{c}) Ś1 K4 B Dn1 D1. 6. 8 G2. 3 वैडूर्य°. — ^{d}) B Da Dn D4. 5. 8 श्वेतश्च शशिसंनिभः. — ^{e}) K4 B Da Dn D4. 5. 8 °पिनद्धश्च; D1 S °विचित्रश्च; D6. 7 °निबद्धश्च.

4 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 23; Vāyu 34. 21; Matsya 113. 18; Liṅga 49. 6. — 4^{ab} = (var.) Varāha 75. 19^{ab}. — ^{c}) B3. 4 D1. 4. 8 G2 एषाम्. Cc तेषामनंतविष्कंभः. Cd cites विष्कंभः. — ^{d}) K0–2 योजनानां. Cc सहस्रशः (as in text). M1–3. 5 नवसाहस्र उच्यते.

5 ^{a}) K0–2 D6 °पदा. — ^{b}) K4 damaged. M3. 5 सर्वाणि (for वर्षा°). — 5^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 31^{ab}; Vāyu 34. 27^{ef}; Matsya 113. 28^{ab}. — ^{c}) K4 damaged. D6 सत्वानि नानाजातानि; T G तेषु सर्वेषु सत्वानि (T2 चत्वारि; G2 सत्वेषु). — ^{d}) D6 सर्वतः संति भारत; T G नानारूपाणि नित्यशः (T2 नामभेदानि नित्यतः); M4 नानाजातीषु नित्यशः. — After 5, Ś1 K0–2 ins.:

25* गन्धर्वाद्या वसन्ति स्म ह्यप्सरोगणसेविताः ।

6 ^{a}) D7 इदं हि. D6 वर्षं हैमवतं यश्च. Ca cites भारतं वर्षं and Cc इदं भारतं. — ^{b}) B T1 G1. 2. 4 हिमवतः. G3 पुरं. D6 पुण्यं चैव ततः परं. Cc cites ततो and परम्. — After 6^{ab}, T G M2. 4 ins.:

26* ततः किंपुरुषावासं वर्षं हिमवतः परम् ।

[Cc cites यावत् तच्च किंपुरुषमुच्यते.]

— ^{c}) D6 ततो हैमवताद्वर्षाद्; M2 हेमकूटं तत्परं च. — ^{d}) K5 D3 प्रचक्ष्यते.

7 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 38; Vāyu 34. 33^{c}–34^{b}; Matsya 113. 34^{c}–35^{b}; Liṅga 49. 13^{d}–14^{b}. — 7^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 19^{ab}; Vāyu 46. 19^{cd}. — ^{a}) = 6. 8. 2^{a}; (var.) 9. 2^{a}. G च (for तु). — ^{b}) K0 निपिधस्योत्तरेण; D6 °धश्चोत्तरेण; T2 °धस्योत्तरस्य. K4 B Da Dn D4. 5. 8 तु (for च). — ^{c}) K0. 1 Da1 D6 प्रगा°; Cc प्रागा° (as in text). B Da Dn D1. 5. 8 M2 महाभाग.

8 D4 om. (hapl.) 8. — After 8^{ab}, D3 ins.:

27* तेनैव क्रमयोगेन पर्वतो गन्धमादनः ।

— With 8^{cd}, cf. Brahmāṇḍa 1. 15. 41; Vāyu 34. 36^{abcd}; Matsya 113. 37; Varāha 75. 37^{ab}. — ^{c}) Hypermetric. K1 परिमंडलयोर्मध्ये. — ^{d}) M4 मेरुः कनकप्रभः.

9 With 9, cf. Varāha 75. 50^{c}–51^{b}. — 9^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 42^{cd}; Vāyu 34. 49^{ab}; Matsya 113. 39^{cd}. — ^{a}) K4 damaged. K5 आदित्यकिरणाभासो; Cc as in text. — ^{b}) = 6. 105. 33^{d}; 113. 45^{d}: B. 7. 114. 102^{d}; Brahmāṇḍa 1. 15. 25^{b}; Vāyu 34. 22^{f}; Matsya 113. 20^{b}. — Da reads (with v. l.) 9^{cd} twice. — ^{c}) Cc as in text. — ^{d}) K3. 5 Da1 (first time) D2. 6 षोडशाधारतः स्मृतः;

योजनानां सहस्राणि षोडशाधः किल स्मृतः ॥ ९
उच्चैश्च चतुराशीतिर्योजनानां महीपते ।
ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक्च लोकानावृत्य तिष्ठति ॥ १०
तस्य पार्श्वे त्विमे द्वीपाश्चत्वारः संस्थिताः प्रभो ।
भद्राश्वः केतुमालश्च जम्बूद्वीपश्च भारत ।
उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ११
विहगः सुमुखो यत्र सुपर्णस्यात्मजः किल ।
स वै विचिन्तयामास सौवर्णान्प्रेक्ष्य वायसान् ॥ १२
मेरुरुत्तममध्यानामधमानां च पक्षिणाम् ।
अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् ॥ १३
तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां पतिः ।
चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥ १४
स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः ।
भवनैरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदमयैः शुभैः ॥ १५
तत्र देवगणा राजन्गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति नित्यशः ॥ १६

C. 6. 213
B. 6. 6. 18
K. 6. 6. 18

K4 B Da2 (second time) D5. 8 चतुरशीतिमु(B °रु)-च्छ्रितः ; Da2 (first time) षोडशात्र ततस्ततः ; D3 षोडशाधस्तु स स्मृतः ; T1 G4 M2 °ध स्थितस्तथा ; T2 G1-3 M1. 3. 5 षोडशोत्तरतस्तथा.

10 ^{a}) K3 उच्छ्रयान् ; K4 B Da Dn D5. 8 T2 G1-3 M1. 3-5 अधस्तात् ; K5 उत्थायात् ; D1. 4 ऊर्ध्वं च (D4 तु); D2 उच्छ्रयात् ; D3. 7 उच्छ्रियात् ; D6 उच्छ्रेये ; T1 G4 उच्छ्रितः ; M2 ऊर्ध्वकश् (for उच्चैश्च). K4 B Da2 D5. 8 चतुर° ; Da1 धनुराशुभिः (sic). — ^{b}) D3 योजनानि. M1. 3-5 विशां पते. T1 G4 M2 द्वा(M2 पद्)त्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः. — ^{c}) Ko-2 B4 Dn D6. 8 ऊर्ध्वमधश्च ; D3 ऊर्ध्वं ततश्च ; D4 T2 M ऊर्ध्वं चाधश्च. T1 G3. 4 ऊर्ध्वस्तिर्यगधश्चैव ; G1 ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्चैव ; G2 उध्वमंति तिर्यक्चैव (sic). — ^{d}) D3 लोकम् ; S (except T2) मेरुर् (G1 °म्) (for लोकान्).

11 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 50^{a}–51^{b}; Vāyu 34. 56^{c}–57^{d}; Matsya 113. 43^{c}–44^{d}; Varāha 75. 57^{c}–58^{d}. — ^{a}) Ś1 D1. 7 पार्श्वेष्विमे ; Ko-2 B Da Dn D3-5. 8 पार्श्वेष्वमी ; T2 पार्श्वे इमे. K5 लोकाश् ; M वर्षाश् (for द्वीपाश्). — ^{b}) B1 भुवि ; B2-4 Da Dn D1. 4. 5. 8 विभो (for प्रभो). — ^{c}) Da1 D6 भद्राश्च. Ś1 Ko-2. 4 D1 कपिलाश्वश्च ; B2 केतुमाला°. — ^{d}) Ś1 K1-3 Da1 G3 M3. 5 जंबु°. M1 -द्वीपे तु. D7 भारतश्चापि भारत. — After 11^{cd}, D1 ins.:

28* केतुमालश्चतुर्थश्च मेरोः पश्चिमतः स्थितः ।

— 11^{ef} = (var.) Rām. 4. 43. 38^{cd}. — ^{e}) K3. 5 D2. 6 S कुरवश्चैव (by transp.). — ^{f}) K3. 5 D2. 6 महापुण्य(K5 °ण्यं)प्रति° ; B2 कृतपुण्यपरि° ; S कृतपुण्या (T2 M °ण्य-) जनाः शुभाः.

12 ^{a}) K3. 5 Da1 D2. 5 विहंगः. B Dn D4. 8 यस्तु (for यत्र). D6 विहंगमसुखो यत्र ; S सु(M4 सं)मुखो यत्र राजेंद्र. Cc cites विहगः and सुमुखः. — ^{b}) T2 °त्मनः. D1 खिलः ; M1. 3. 5 स्थितः ; Cc किल (as in text). M2 सुपर्णस्यात्मभास्थितः. — ^{c}) K5 शश्वैर् (for स वै). Dn1 स चैवं चिंत° ; S (except G2) स तु वै चिंत°. — ^{d}) D6 सौपर्णान् ; G2 सुवर्णान्. Dn D3 M4 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य).

13 ^{a}) K3 मेरुरुत्तर° ; K5 मेरोरुत्तमवर्णांश्च ; T2 कुरुरुत्तममध्यानां. — ^{b}) K1. 3. 5 Da1 D2 अध(K5 °व)मानं ; B3 मध्यमानां. — T2 om. (hapl.) 13^{c}–14^{d}. — ^{c}) Ko. 1 अवशेष° ; K2 अभिशेष° ; T1 G2-4 M5 अविशेषांतरो ; Cd अविशेषकरो (as in text). — ^{d}) Ko-2 वस्मादेवं (Ko. 1 °देनं) व्रजाम्य° ; S (T2 om.) °देनमुपैम्य°.

14 T2 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) T1 G M2 यम् (for तम्). B2 °त्येपु ; Da1 °त्ये तु (for °त्योऽनु-). Ś1 Ko-2 पर्येति तस्मादादित्यः. Ca. c cite पर्येति. — ^{b}) K5 पतिं ; B Da Dn D4. 5. 8 G1 वरः (for पतिः). — ^{c}) T1 G2-4 चंद्रश्चैव (for चन्द्रमाश्च). K5 सुनक्षत्रो. — ^{d}) K3-5 B D (except Dn2 D3. 7) Cc °क्षिणः.

15 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 47^{c}–48^{b}; Vāyu 34. 54 ; Matsya 113. 41^{c}–42^{b}; Varāha 75. 55. — ^{a}) Ko स सर्वतो ; B1 सर्वतो हि (for स पर्वतो). — ^{b}) K5 °फलप्रदः ; B1 °फलायुतः ; Da D5 °समन्वितः. — ^{c}) B1 भुवनैर् ; D1 मंडनैर् ; Ca भवनैर् (as in text). K3 Da1 सर्वैं ; K5 सर्वं ; D1-3 सर्वों ; D7 शुभ्रैर्. D6 शुभनैरागतः सर्वैर्. — ^{d}) D3 जंबू°. Dn °नदपरिष्कृतैः ; D4. 8 °नदविभूषितैः.

16 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 48^{c}–49^{b}; Vāyu 34. 55 ; Matsya 113. 42^{cdef}; Varāha 75. 56. — In G1, 16–17 are lost on a damaged fol. — ^{b}) K5 गंधर्वष्टस्तु राक्षसः. — ^{c}) Da1 °गुणसंत्यक्ताः ; D6 °गणसंवीताः. — ^{d}) Ś1 K3. 5 D2. 3. 7 नित्यदा ; K4 B Da Dn D4-6. 8 सर्वदा.

C. 6. 213
B. 6. 6. 19
K. 6. 6. 19

तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः ॥ १७
तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः ।
अभिगम्यामरश्रेष्ठाः स्तवैः स्तुन्वन्ति चाभिभो ॥ १८
सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १९
तस्यैव मूर्धन्युशनाः काव्यो दैत्यैर्महीपते ।
तस्य हीमानि रत्नानि तस्येमे रत्नपर्वताः ॥ २०
तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ।
ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥ २१
पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वर्तुकुसुमं शिवम् ।
कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् ॥ २२
तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ।
उमासहायो भगवान्रमते भूतभावनः ॥ २३
कर्णिकारमयीं मालां बिभ्रत्पादावलम्बिनीम् ।
त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्द्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ २४
तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
पश्यन्ति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः ॥ २५

---

17 [c]) Da2 °धैर्गंधैर्; D2 °धैर्याजैर्. — [d]) K5 जयते; B1 यजंतो (for यजन्ते). D2–4. 7. 8 T G3 M नैकदक्षिणैः; D5 दक्षिणैः सह. D6 यजते च सदक्षणैः.

18 [a]) K5 तुंबर°; D1. 3. 6 तुंबरु°. — [b]) Ś1 D2 °सुर्हहाहुहू; K0. 2. 3. 5 Da1 D3. 7 S °सुहहाहुहूः (K5 °हुः; T2 G1 M2 °हू); B Da2 Dn2 D1. 5. 8 °सुर्हाहा हुहूः; D6 °सुहाहाहुहुः. — [c]) K3–5 B1. 2 Da2 D2. 3. 5–7 [अ]मरश्रेष्टं; B3. 4 Dn D1. 4. 8 Cc [अ]मरश्रेष्ठान्; T G3. 4 नरश्रेष्ट; G1. 2 M1. 3. 5 नरश्रेष्ठं; M2 नगश्रेष्ठं; M4 गिरिश्रेष्ठं. — [d]) K2 तं वै (for स्तवै). K0 D6 स्तन्वंति; K3. 5 D7 स्तुवंति. K0. 1. 3 चाभिभोः; K2 D2 वा विभो; D1 वै प्रभो; D7 वै विभो (for चाभिभो). K4 B Da Dn D3–5. 8 S तुष्टुवुर्वि(K4 B1. 2 Da D3. 5 T2 G3 M2 स्तुवंति वि-; M1–4 तेस्तुवन्वि)विधैः स्तवैः; Ś1 only as in text.

19 [a]) D6 महाराज; D7 °त्मानं. — [b]) Dn S काश्यप°. — [c]) Ś1 K0. 1. 4 Da1 D1. 7 तत्राग°; M3. 5 ततो ग°. K5 भद्रं वः; D3 रुद्रं ते; D6 ते सर्वे; Ca भद्रं ते (as in text). — [d]) D5 चापरे (for the *second* पर्वणि).

20 [a]) K5 तस्यैकमूर्धन्युशना; Da1 Dn2 D3 M °व मूर्धन्युशना. — [b]) G3 कार्यो; Cc काव्यो (as in text). Ś1 K1 दिवि; K0 दिव्य-; K3. 5 Da D1–3. 5. 6 देवैर्; S राजन् (for दैत्यैर्). B2 महामते; D2. 8 M1 (*sup. lin.* as in text). 2. 3. 5 महीयते. — [c]) K4 B2 तस्या. K0. 1 D7 हेमानि; K2 B1. 4 Da D5 हैमानि; K4 B2. 3 इमानि; T1 (*sup. lin.*) चेमानि; T2 G4 भीमानि (for हीमानि). D3 लिंगानि (for रत्नानि). Dn D4 हैमानि तस्य रत्नानि (Dn2 marg. लिंगानि); D8 इमानि तस्य रत्नानि. — [d]) K1 D2. 3 तस्यैमे; D6. 7 तस्यैते. Da1 (marg. as in text) परिपर्वताः; Da2 D5 मणि°; T2 रत्नपर्वतं.

21 [a]) K0 कुबीरो; M2 कुमारो. D2 भगवन्. — [b]) Ca as in text. — [c]) Da D3. 5. 7 Ca कलां स; G3 कालांश-; M5 कलांश- (for कलांशं). Cd cites कलां. — [d]) M1. 3. 5 मानुषे°.

22 [a]) K3. 5 T2 तस्योत्तरं. T1 G M2 दिव्ये. — [b]) K4 damaged. T G शुभं (for शिवम्). B Da Dn D4. 5. 8 सर्वर्तुकुसुमैश्चितं. — [c]) Da1 कर्णिकारं वनं; D8 कार्णिकार°; T2 कर्णिकारमयं. D3. 4. 6 S दिव्यं (for रम्यं). — [d]) D3. 7 G1 °जालसमुद्भवं; T1 G2. 4 M1. 3. 4 °तलसमुद्गतं; T2 G3 M2. 5 °तल समुद्भवं.

23 [b]) K1 B2 Da2 D5 भीमैर्भूतैः (D5 °तः); D3 दिव्यैर्दूतैः; S सर्वभूतैः. B2 D1. 7 समन्वितः. D5 om. समावृतः and reads सूर्यैरिवोदितैः (cf. 24[d]). — [d]) D3 वसते; T2 भ्रमते (for रमते).

24 G3 om. 24[ab]. — [b]) T2 °लंबिनः. — After 24[ab], T1 G1. 2. 4 *repeat* 23[cd]. — [c]) K5 त्रिभिर्नेत्रात्; Da1 त्रिभिर्नेत्र-. D6 कृतज्योतिस्; S (except G1) कृतोद्द्योतैस्. D1 विकीर्णचंडैः कृतोद्योतैस् (hypermetric).

25 [a]) Ś1 K0. 1 °व्रतापसाः. — [b]) K4 damaged. D6 संवृताः; D7 धर्मज्ञाः (for सुव्रताः). — [c]) K4 damaged. D6 न तु (for न हि). D1 पश्यंति सहिमानेशैः. — [d]) B3 महेश्वरं.

तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारा नरेश्वर ।
त्रिंशद्बाहुपरिग्राह्या भीमनिर्घातनिस्वना ॥ २६
पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
पतत्यजस्रवेगेन ह्रदे चान्द्रमसे शुभे ।
तया ह्युत्पादितः पुण्यः स ह्रदः सागरोपमः ॥ २७
तां धारयामास पुरा दुर्धरां पर्वतैरपि ।
शतं वर्षसहस्राणां शिरसा वै महेश्वरः ॥ २८
मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ।
जम्बूषण्डश्च तत्रैव सुमहान्नन्दनोपमः ॥ २९
आयुर्दश सहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत ।
सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ ३०
अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।
जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ३१
गन्धमादनशृङ्गेषु कुबेरः सह राक्षसैः ।
संवृतोऽप्सरसां संघैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥ ३२
गन्धमादनपादेषु परेष्वपरगण्डिकाः ।

C. 6. 230
B. 6. 6. 35
K. 6. 6. 35

---

26 ^{a}) S शिखरे. — ^{b}) K0 क्षीरधाराज्. Ś1 K0-2 जनेश्वर; T G1-3 दिव(G2. 3 °वि)च्युता; G4 M दिवश्च्युता (for नरेश्वर). — ^{c}) K5 -परिग्राह्याद्; B3 -परिमिता (for -परिग्राह्या). K4 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 G2 Ca विश्वरूपा परिमिता (Da1 Ca °वृता); Cd बाहुव्यामपरिवृत्ता. — ^{d}) K5 भीमा (for भीम-). D8 °निर्वांत°. Some MSS. °निःस्वना.

27 ^{a}) B2 T2 पुण्यजनैर्. — ^{c}) K3-5 D1-3. 6. 7 S °त्यजस्रं (for °त्यजस्र-). B Da Dn D4. 5. 8 प्लु(B2 स्र)वंतीव प्र(Da1 °ती प्लव)वेगेन. Cc cites प्रवेगेन. — ^{d}) K0. 1 चांद्रसमे; K4 B Da Dn D4-6. 8 Cc चंद्रमसः. K3. 5 D1-3. 7 चंद्रसमप्रभे; S चंद्रप्रभे नृप. — ^{e}) T2 तयाभ्युत्पादितः; G2 तया ह्युत्पातितः. K5 तया ह्युत्पादिताः पुण्याः. Cc cites उत्पादितः. — ^{f}) K2 सुहृदः (for स ह्रदः). K5 सह्रदाः सागरोपमाः.

28 ^{a}) B4 तं (for तां). K2 B Da Dn D4. 8 G2 तदा (for पुरा). D5 om. पुरा. D6 तां गंगां धारयामास. — ^{b}) K B2 D2 T1 G1. 2. 4 M4 दुर्धर्षां; D5 तं जुष्टां (for दुर्धरां). D1 त्रिदशैरपि. —In K4, 28^{cd} is lost on a damaged fol. — ^{c}) K3 Da1 D2. 3. 6 S शतं वर्ष(T2 शतवर्ष-; G2 शतं वर्षं)सहस्राणि; B3 D8 शतवर्षसहस्राणां. — Da1 om. (hapl.) 28^{d}–30^{a}. — ^{d}) T1 G शिरस्येव; T2 M शिरसैव (for शिरसा वै). B Da2 Dn D4. 5. 8 शिरसैव पिनाकधृक्. — After 28, T G read 6. 8. 18–25.

29 Da1 om. 29 (cf. v. l. 28). — ^{a}) D6 मेरोश्च. G3 दक्षिणे (for पश्चिमे). Ś1 K0-2 D6 T1 G1. 2. 4 भागे (for पार्श्वे). — ^{b}) G1 M2 °माला; M3. 5 °माले. M4 महीधरः. — With 29^{c}–30^{d}, cf. Brahmāṇḍa 1. 17. 2^{c}–3^{d}; Vāyu 46. 4^{c}–5^{d}; Matsya 114. 62^{c}–63^{b}; Liṅga 52. 33^{c}–34^{b}. — ^{c}) K3. 5 D1-3. 6. 7 T1 जंबूखंडश्च; K4 खंडेति; B Da2 Dn D4. 5. 8 °खंडे तु. Ca cites जंबूखंडे. — ^{d}) K4 B Da2 Dn D4. 8 महाजनपदो नृप; T G सुमहान्सागरोपमः; D5 पर्वतैरपि (sic) शतं नृप. ※ Cc: तत्र जंबूखंड एव केतुमालो महाजनपद इत्यन्वयः । ※

30 Da1 om. 30^{a} (cf. v. l. 28). — ^{b}) Ś1 K0-2 वर्षाणां भरतर्षभ; S तत्र वर्षेषु (T G °र्षे तु) भारत. — ^{c}) T1 G4 °वस्त्राश्च. — ^{d}) = 6. 8. 8^{b}. D6 स्त्रियो देवांगनोपमाः. Ca. d अप्सरसोपमाः (as in text).

31 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 4; Vāyu 46. 6; Matsya 114. 63^{cd}. — 31^{ab} = (var.) 6. 8. 10^{ab}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 मानुषास्; K0 मनुष्यास् (for मानवास्). — ^{d}) K2 D1. 7 निस्तप्त-; K5 निष्टप्ता; D1 तिष्ठंति; D6 निघृष्ट- (for निष्टप्त-). — After 31, D3 ins. :

29* पूर्वेण यस्य विख्यातः पर्वतो गन्धमादनः ।

32 With 32, cf. Brahmāṇḍa 1. 18. 1^{c}–2^{b}; Vāyu 47. 1^{cdef}; Matsya 121. 2^{c}–3^{b}. — D2 om. (hapl.) 32. K2 om. (hapl.) 32^{b}–33^{a}. — ^{b}) D5 सर्व- (for सह). Da2 गुह्यकैः (for राक्षसैः). — ^{c}) D1 सार्धं; D6 सर्वैर् (for संघैर्). — ^{d}) K4 damaged. K3 D6 द्योतते (for मोदते). D1 क्रीडते ह्यलकाधिपः.

33 33^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 51^{cd}; Vāyu 43. 1^{ab}; Matsya 113. 48^{ab}. — K2 om. 33^{a} (cf. v. l. 32). — ^{a}) K4 B D (except D1. 3. 6. 7) °पार्श्वे तु (for °पादेषु). — ^{b}) K1 °ष्वपरगंटिकाः; K3. 5 D2. 6. 7 °ष्वमरगंडि(D6 °जि)काः; K4 B Da Dn D4. 5. 8 परे त्वपरगंडिकाः; D1 °षु परमाः प्रजाः; T G1. 3. 4 M परेषु पर(T1 G4 वरेषु वर-; T2 परेपरस-; G3 °षु वर)गंधिकाः; G2 °षु पदगंडिकाः. Ca. d अपरगण्डिकाः (as in text). — 33^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa

C. 6. 230
B. 6. 6. 36
K. 6. 6. 36

एकादश सहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥ ३३
तत्र कृष्णा नरा राजंस्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ३४
नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्धैरण्यकं परम् ।
वर्षमैरावतं नाम ततः शृङ्गवतः परम् ॥ ३५
धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।
इलावृतं मध्यमं तु पञ्च वर्षाणि चैव ह ॥ ३६
उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः ।
आयुष्प्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ३७
समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ।
एवमेषा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ॥ ३८
हेमकूटस्तु सुमहान्कैलासो नाम पर्वतः ।
यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ॥ ३९
अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।

---

1. 17. 8^{ab}; Vāyu 46. 10^{ab}; Matsya 114. 68^{cd}. — c) D6 एका भूमिः सह°. — d) Cc परमायुषः (as in text). D6 वर्षाणि. D3 °णां तत्र जीवितं; M4 °णां चरमायुषः.

34 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 54; Vāyu 43. 3; Matsya 1. 13. 49^{c}–50^{b}. — a) K4 B Dn D3. 4. 8 हृष्टा; Da2 D5 कृत्स्ना; D2 G3 क्षणा (for कृष्णा). G3 महाराज (for नरा राजंस्). — b) D1 तेजोयोगमहा°. — c) K3. 5 Dn D1. 2. 6 °त्पल(K5 °त्तर)वर्णाभाः. — d) K1. 2. 5 Da1 D6 सर्वासु प्रियदर्शनाः; B3 सर्वाश्च प्रिय°; T2 सर्वाः सप्रिय°.

35 a) K4 B Da D1. 4. 5. 9 M1. 2 Ca.np नीलोत्पल(M1 °र)धरं (K4 °वरं; B1. 4m °वनं; M1. 2 °तरं; Ca °धरः). K5 श्रेष्ठं; D6 श्वेतान्; T1 G4 वर्षं; Ca श्वेतः; Cc श्वेतं (as in text). G1–3 °त्परतरः श्वेतः. — b) T2 हिमवतं; G1–3 ऐरावतं (for हैरण्यकं). G3 वरं (for परम्). D6 हिरण्यं वर्षमुत्तमं; T1 G4 रम्यकं नाम भारत; Ca as in text. — After 35^{ab}, T1 G4 ins.:

30* हिरण्मयं च श्वेताद्रेः परं वर्षं नराधिप ।
कुरुवर्षं ततो राजञ्शृङ्गवत्पर्वतात्परम् ।

— c) K4 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 राजंस् (for नाम). T2 G1. 3 वर्षं चैरावतं नाम; G2 M3–5 वर्षं त्वि(G2 चै)लावृतं नाम; Ca वर्षमैरावतं पूर्वं. — d) K5 S (except M2. 4. 5) K5 तत्र (for ततः). M3. 5 शृंगमतः. K5 परः (for परम्). K4 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 नानाजनपदावृतं; Ca वर्षं भद्राश्वसंज्ञकं.

36 36^{ab} = (var.) Liṅga 49. 10^{cd}; Varāha 75. 33^{ab}: cf. Brahmāṇḍa 1. 15. 35; Vāyu 34. 31; Matsya 113. 32. — a) Ś1 धनःस्थितं; Ko धनुःस्थितं; K1 धन्वस्थितं; K2 धनुस्थितं; K3 D2. 3. 7 T1 G1. 4 M2 धनुःस्थिते; K4. 5 D5 G2 M1. 3–5 धनुस्थिते; Da1 धनुसंस्थे; D1 G3 तत्र स्थिते; T2 स तूत्थिते; Ca.c धनुःसंस्थे (as in text). — c) K5 इलावृते; K इलावृत्तं; M2 °वर्षं. G3 मध्यमे. Da D5 तं (for तु). — d) D3 S (except T1 G4) दीर्घाणि (for वर्षा°). Ko–3. 5 B3 Dn1 D1. 2. 4. 6. 7 T1 G M3. 5 चैव हि; T वै बहु; M1. 2. 4 चैव तु.

37 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 18. 83; Vāyu 47. 49; Matsya 121. 80^{c}–81^{b}. — a) Ca उत्तरोत्तरमेताभ्यां. Cc cites उत्तरोत्तरम् (as in text). — b) K5 वर्णम् (for वर्षम्). Ś1 Ko. 1 D1 उद्दिश्यते; D उच्छ्रियते; T G उद्दीप्यते; Cd उद्दिव्यते (sic). B वर्षेषु त्रिगुणैर्बुधैः; Ca as in text. Cc cites गुणैः and उद्रिच्यते. — c) D3 आयुःप्रमाणतारोग्यं; T G °युःप्रमाणादारोग्याद्; Cd आयुप्रमाणमारोग्यं. Cc cites आयुः and प्रमाणं. — d) Ca.c cite धर्मतः.

38 38^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 18. 84^{ab}; Vāyu 47. 80^{ab}; Matsya 121. 81^{cd}. — a) Cc.d समन्वितानि (as in text). — b) Dn1 D2. 6 सर्वेषु (for वर्षे°). — c) K5 एतन्; S एतैर् (for एषा). — d) T2 वृता; G1 चितः (*inf. lin.* हतः); Ca.c चिता (as in text). D7 (by transp.) पृथिवी पर्वतैश्चिता.

39 a) K3. 5 D2. 6 °टश्च. K5 च (for सु). — c) K4 तत्र. K3. 4 B D (except D1. 6. 7) राजन् (for राजा). — After 39, S ins.:

31* तत्र देवो महादेवो नित्यमास्ते सहोमया ।
चित्रे शिलातले रम्ये देवर्षिगणपूजितः ।

[(L. 1) G2 यत्र (for तत्र). — (L. 2) M3. 5 °पूजिते.]

40 = (var.) 2. 3. 8. — a) Ś1 Ko D1 अप्यु°; K5 S अध्यु°; D3 अभ्यु° (for अस्त्यु°). Ca.c

हिरण्यशृङ्गः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ४०
तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ॥ ४१
यूपा मणिमयास्तत्र चित्याश्चापि हिरण्मयाः ।
तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः ॥ ४२
स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकान्सनातनः ।
उपास्यते तिग्मतेजा वृतो भूतैः समागतैः ।
नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ४३
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ।
ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ४४
वस्वोकसारा नलिनी पावना च सरस्वती ।
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ४५
अचिन्त्या दिव्यसंकल्पा प्रभोरेषैव संविधिः ।
उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ ४६
दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ।

C. 6. 245
B. 6. 6. 50
C. 6. 6. 51

उत्तरेण (as in text). D3 कैलासान्; Cc कैलासं (as in text). — ^{b}) B2 (by transp.) प्रति पर्वतं. — K4 om. 40^{cd}. — 40^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 18. 24^{cd}; Vāyu 47. 23^{cd}; Matsya 121. 25^{ab}. — ^{c}) K5 तु (for सु-).

41 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 18. 25^{a}–26^{b}; Vāyu 47. 24^{a}–25^{b}; Matsya 1. 21. 25^{c}–26^{d}. — ^{a}) D1. 6 महादिव्यं. — ^{b}) K4 B Da Dn1 D4. 5. 8 शुभ्रं; T1 G2. 4 शुभ-. — 41^{cdef} = 2. 3. 9. — ^{e}) B2 D7 द्रष्टुं; T G गत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{f}) K1 D6 उवाच; T1 G4 उपास्त; G3 M4 उपास्ते.

42 = (var.) 2. 3. 11^{ab}, 12^{ab}: Brahmāṇḍa 1. 18. 28; Vāyu 47. 27; Matsya 121. 28^{c}–29^{d}. — ^{a}) D3 चित्राश्च; T1 G यत्र (for तत्र). — ^{b}) K2–5 B D (except D7) T G M4 Cc चैत्याश्च; M1. 3. 5 चित्यश्च. M1. 2 चैव (for चापि). — ^{c}) T1 G1–3 यत्रेष्ट्वा. Ko. 3 Da2 D1–6. 8 नु गतः; T1 G4 वर्धते; T2 तु ततः; G1. 2 वर्तते; G3 M4 च ततः; M1–3. 5 च गतः (for तु गतः). T G M4 सिद्धः.

43 = (var.) 2. 3. 12^{c}–13^{b}. — ^{a}) Ś1 स्पृष्ट्वा; K1. 2. 4 B Da Dn D4. 5. 8 T2 स्रष्टा; K3 D2 द्रष्टा; K5 D6 दृष्ट्वा. T1 G4 प्रजा°; G1 भूमि° (for भूत°). — ^{b}) K3. 5 B Da Dn D2. 4–6. 8 सर्व(Da D5 सह)लोकैः; T G M3. 5 सर्वांल्लोकान्. Ś1 Ko–2 D1. 3. 7 T G सनातनान्; K5 सनातनैः. — ^{c}) K4 Dn1 D4 उपासते; D1 T2 उत्पत्स्य(D1 °त्स्यं)ते. Cc तिग्मतेजा (as in text). — ^{d}) B D (except D1. 2. 6. 7) T1 G M यत्र (for वृतो). T2 सर्व- (for यत्र). K2 D6 सनातनैः; K4 B Da Dn D4. 5. 8 समंततः (for समागतैः). — ^{e}) K5 D3. 6 °यणो. — ^{f}) Ś1 Ko. 1. 3. 5 D1. 2 भवः; D3. 6 यमः; T G M4 देवः (for मनुः). G2 पंचमं.

44 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 18. 27^{cdef}; Vāyu 47. 26; Matsya 121. 27^{c}–28^{b}. — ^{a}) Ś1 Ko–2 यत्र; M4 ततस्. B1. 2. 4 D (except D1. 2. 6. 7) तत्र दिव्या त्रिपथगा. — ^{b}) T1 G2. 4 तत्; G3 च (for तु). K5 प्रतिष्ठितं; Cc °ष्ठिता (as in text). — ^{c}) T G1. 4 M अपा° (M5 अवा°) (for अप°). — ^{d}) Da2 °पाद्यते.

45 ^{a}) K1. 4 B1. 2. 4 Da Dn D2–7 T2 G1. 2 M2. 5 वस्वौ(D3 विस्वौ-; D6 विश्वौ)कसारा; K3 वनौक°; K5 वस्वैक°; B3 सा सप्तधारा. — ^{b}) K1. 2. 4 B Dn D4. 5. 8 पावनी; Da पाविनी. — Ś1 om. (hapl.) 45^{c}–47^{b}. — ^{c}) K3. 5 D6 T1 जांबू°. Ko–2 प्रसूता; K5 च सीतां; Dn1 D7. 8 च शीता; D5 च माता; D6 च गंगा (for च सीता). — ^{d}) D6 सीता (for गङ्गा). K5 सीधुश्च; Da2 D5 गंधश्च (for सिंधुश्च). T1 G M Ca सप्तमा (G3 °माः; M1–3. 5 Ca °मः; M4 °धा).

46 Ś1 om. 46 (cf. v. l. 45). — ^{a}) Ca अचिन्त्या (as in text). K3 D2. 6 T2 G1. 3 M देवसंकल्पा (D2 °संकल्पाः; M2 °साकल्पा); B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 देवसंकाशा (D4. 8 °शाः); D1. 7 दिव्यसंकल्पाः; D3 °रूपाश्च; Cc °संकाशा. T1 G4 देवैरचिंत्यसंकल्प-. — ^{b}) Da D5 प्रभावैरेष; D4. 8 प्रभोरेवैष. B1. 2. 4 संनिधिः. Ko. 1 प्रभोरेष समुद्भवः; K2 प्रभोरंशसमुद्भवाः; K3. 5 D1. 2 S प्रभोरेवैष संनिधिः (K3. 5 संभवः; D1 सप्त च; D2 संभ्रमः); K4 B3 D7 प्रभावैश्च समन्विताः; D3 प्रभावैरन्विता शुभैः; D6 प्रभावश्चैव संभवः; Cc as in text. — 46^{cd} = 2. 3. 13^{cd}. — ^{c}) Ko–2 शक्रं; K4 D8 शतं; G1. 2. 4 यत्र (for सत्रं). — ^{d}) G2 °युग-संक्षये; Cc as in text.

C. 6. 245
B. 6. 6. 50
K. 6. 6. 51

एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ ४७
रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ।
सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे च तपोधनाः ॥ ४८
देवासुराणां च गृहं श्वेतः पर्वत उच्यते ।
गन्धर्वा निषधे शैले नीले ब्रह्मर्षयो नृप ।
शृङ्गवांस्तु महाराज पितॄणां प्रतिसंचरः ॥ ४९
इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ।
भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ५०
तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ।
अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता ॥ ५१
यां तु पृच्छसि मा राजन्दिव्यामेतां शशाकृतिम् ।
पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उभये दक्षिणोत्तरे ।
कर्णौ तु नागद्वीपं च कश्यपद्वीपमेव च ॥ ५२

---

47 Ś1 om. 47^{ab} (cf. v. l. 45). — ^{a}) K3 D2 दृश्यापश्या; Da D5 दृश्यादृश्ये; G3 दूराद्दृश्या. K5 दृश्यादृश्या च भगवति (hypermetric !). — ^{b}) T1 G2-4 M1-3. 5 यत्र तत्र; T2 G1 M4 यत्र यत्र.

48 ^{a}) G1 रक्षंति; M राक्षसा (for रक्षांसि). K3 हैमवती; G3 हिमवती. — ^{b}) K5 D4. 6 G2 °कूटेषु; T2 °कूटे च. — ^{c}) Ca (by transp.) नागाः सर्पाश्च. K3 G1 निषधा. — ^{d}) K2-5 B Dn D2. 4. 8 G3 M गोकर्णं च; D6 कर्णिकारे; T1 G1. 4 गोकर्णे तु; G2 °र्णास्तु. K (except K1) B1. 3 Da Dn D2. 4. 8 S तपोवनं; B4 D5 °धनं.

49 With 49^{ab}, cf. Brahmāṇḍa 1. 17. 35^{cd}; Vāyu 46. 35^{ab}; Matsya 114. 84^{cd}. — T G transp. 49^{ab} and 49^{cd}. — ^{a}) K4 B Da Dn D4. 5. 8 सर्वेषां; M4 च गृहाः. T G देवासुरगृहाः (T2 °रा गृहे; G3 °रगृहं) श्वेते. — ^{b}) K2. 4. 5 B Da D1. 4-8 M श्वेतपर्वत उ°; T G पर्वते प्राय उ°. — D6 om. 49^{cd}. — ^{c}) M नैषधे. K4 B Da Dn D4. 5. 8 नित्यं; K5 शीले (for शैले). — ^{d}) K3. 5 B Da Dn D2. 4. 8 तथा; D5 यथा (for नृप). — 49^{ef} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 36^{ab}; Vāyu 46. 35^{cd}; Matsya 114. 85^{ab}. — ^{e}) D6 °वांश्च. — ^{f}) K4 B D (except D1-3. 6) G1 M3 देवानां (for पितॄणां). Ś1 Ko-2 °संवरः; K3 °संश्रयः; T2 °संचयाः; Ca. c °संचरः (as in text).

50 ^{a}) T1 G4 महाभाग. — ^{b}) K5 सम-; M (except M3) नव (for सप्त). Ca. c सप्त वर्षाणि (as in text). B3 भारत (for भागशः). — 50^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 37^{ab}; Vāyu 46. 36^{cd}; Matsya 114. 86^{ab}. — ^{c}) D2 भूतान्यतिविशिष्टानि; D3 भूतान्यपि निवि°; M (except M4) भूतैरुप निवि°. — ^{d}) Ca.c गतिमंति and ध्रुवाणि (as in text).

51 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 37^{cd}; Vāyu 46. 37; Matsya 114. 86^{cdef}. K5 D1 (both erroneously) read 51–53 after 6. 8. 7^{ab}. — ^{a}) K3 तेषामृद्धिं; M1-3. 5 एषामृद्धिर्; D1. 6 तेषामूर्द्धि; T G M4 एषां वृत्तिर्; Cc as in text. — ^{b}) K3 D1 दृश्यंते. K5 देवमानुषाः; B1 Da1 D1 T G2. 4 M4 देवमानुपी; M1-3. 5 नैव मा°. — ^{c}) Ś1 Ko. 1 असंख्या; D1. 6 अशक्याः; T1 G न शक्या. Ko पर°; K3. 5 D2. 6 प्रति° (for परि°). — ^{d}) T1 श्रद्धया च (G3 तु); T2 °द्धेया च. Ko-2 °षिता; T2 G2 M5 °पया. K5 D1 Ca श्रद्धेयातु बुभूषता.

52 For sequence in K5 D2, cf. v. l. 51. — ^{a}) B1. 2 यां च; D1 यत्तु; D3 यं तु. K5 पृच्छति. Ko. 3-5 B1. 3. 4 D T2 G1. 3. 4 मां; B2 मे (for मा). D8 महाराज (hypermetric) (for मा राजन्). — D3 om. (hapl.) 52^{b}–53^{a}. — ^{b}) Ko. 1 उमा° (for शशा°). — After 52^{ab}, K2 D3 ins.:

32* जम्बूद्वीपस्य सर्वस्य आकृतिं चन्द्रमण्डले ।;

while T1 G4 ins.:

33* स वै सुदर्शनद्वीपो दृश्यते शशवद्विधौ ।

— ^{c}) G3 शंखस्य (for शशस्य). K2 देववर्षे; K3 द्विवर्षे; D1 द्वे शीर्षे; D8 (by transp.) वर्षे द्वे; S वर्षे तु (for द्वे वर्षे). — ^{d}) K2 B Da Dn D4. 5. 8 उक्ते ये; D1 T2 G1 M2 उभयोर्; D3. 7 उभे ये (for उभये). — After 52^{cd}, T1 G4 ins.:

34* अन्यानि पञ्च वर्षाणि गलान्तं कल्पितानि च ।

— ^{e}) K3. 5 D1 °द्वीपस्य; K4 B Da Dn D2-5. 7. 8 °द्वीपश्च. S शाकद्वीपश्च (M2 °पं च) क्रौंचश्च. — ^{f}) K2-5 B Da Dn D2-5. 7. 8 T2 G1-3 M का(K2 D3. 7 क)श्यपद्वीप एव च; T1 G4 शल्मलिः पुष्करोपि च. ※ Ca: काश्यपद्वीपादयोवांतरद्वीपाः । ※

ताम्रवर्णः शिरो राजञ्श्रीमान्मलयपर्वतः । एतद्द्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

धृतराष्ट्र उवाच ।
मेरोरथोत्तरं पार्श्वं पूर्वं चाचक्ष्व संजय ।
निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तं च पर्वतम् ॥ १
संजय उवाच ।
दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ।
उत्तराः कुरवो राजन्पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २
तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः ।
पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप ।
अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४

C. 6. 256
B. 6. 7. 4
K. 6. 7. 4

53 For sequence in K5 D2, cf. v. l. 51. — D6 om. 53ª (cf. v. l. 52). — ª) Ś1 K0. 2 °वर्णशिला; K1. 4 Dn D4. 8 T2 °पर्ण(Dn1 T2 °पर्णी)शिलो; K5 ताम्रवर्षशरो; B °वर्णशिलो; Da D5 °द्वीपशिलो; D1 ताम्रावर्तशिरा; D2 ताम्रवर्णः शिखा; D3 ताम्र** शिलो; T1 °वर्णशिरो. G1 M °पर्णी(M2. 5 °र्णि)शिरोजश्च; G2. 3 °पर्णी(G3 °पाणि)शिरोजाश्च; G4 °वर्णशिरोजश्च. — ᵇ) K5 ग्रीवा मलय°; D1 क्रमात्कनक°. — ᶜ) M4 एते. Ś1 K1 द्वितीयो; D7 M5 °य-; Ca. c द्वितीयं (as in text). — ᵈ) K1 रुच्यते. K0. 1. 5 D3 M3. 5 शशसंस्थितिं (K5 °ते); K2 D2. 3. 6. 8 शशिसंस्थितं; D1 प्रांतरस्थितं; T1 G4 शशसंज्ञिकं (G4 °तं); Cc °स्थितं (as in text).

Colophon. — *Sub-parvan:* K3 B2-4 Da2 D3. 5 जंबूखं(B2. 3 D3 °पं)डविनिर्माण; K4 B1 Da1 D8 जंबूखं(K4 °पं)डनिर्माण; K5 जंबूद्वीपनिर्माण; D2 जंबू. — *Adhy. name:* K3 वार्षिकपर्वत; D1 भूगोलवर्णनं; D2 वार्षकपर्वतं; D3 जंबूद्वीपवर्णनं; D6 सुदर्शनद्वीपदर्शनः; M1-4 भुवनकोशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 D1. 5 M 7 (as in text); Dn T G 6. — *Śloka no.:* Dn 56; D5 59. — *Aggregate śloka no.:* K5 256; D1 247.

8

1 M5 om. the ref. — ª) K4 अथांतरं; D8 अथोत्तमं; T2 उत्तरं. D1 °[उ]त्तरे पार्श्वे. — ᵇ) D1 पूर्वे. Ś1 चाचक्ष; K2 वाचक्ष्व; K5 D3. 7 आचक्ष्व; D8 वाचस्व (sic). — ᶜ) K4 समाचक्ष (for महाबुद्धे). — ᵈ) K5 मालवतं. K3. 5 D2 महागिरिं (for च पर्वतम्).

2 ª) = 6. 8. 18ª. Cc दक्षिणेन (as in text). Ca cites नीलस्य, ननु, दक्षिणे. — ᵇ) K4 तथोत्तरः. K2. 5 D2 मेरोरुत्तरतस्तथा. Ca cites मेरो[रु]त्तरे. — 2ᶜᵈ = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 71ᶜᵈ; Vāyu. 45. 11ᶜᵈ; Matsya 113. 69ᶜᵈ. — ᵈ) S दिव्याः (for पुण्याः). K1. 2 सिद्धि°; M3 सिद्धा निषे°.

3 3ᵃᵇ = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 72ᵃᵇ; Vāyu 45. 12ᵃᵇ; Matsya 113. 70ᵃᵇ. — ª) Ś1 K0. 2 मृदु°; K1 मृग°; Ca मधुफला (as in text). — ᵇ) K0-2. 5 (*sup. lin.* as in text) °पमाः; B2 °गताः; Da1 D2 °दकाः; D6. 7 °द्रुमाः; T2 G1 °दया; M4 नित्यपुष्पाः फलोपगाः. — ᶜ) T1 G गंधवंति च माल्यानि. — ᵈ) T1 G2 फलानि रसवंति च (by transp.).

4 4ᵃᵇ = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 73ᵃᵇ; Vāyu 45. 13ᵃᵇ; Matsya 113. 71ᵃᵇ. — ª) T2 तूर्णं (for तत्र). D1 सर्वे कामफला वृक्षाः. — ᵇ) D1 तत्र (for वृक्षा). D5 om. (hapl.) from जना up to वृक्षा in 4ᵈ. K3. 5 D2. 3 G3 M नराधिप (K5 °पाः) (for जना°). — 4ᶜᵈ = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 74ᵃᵇ; Vāyu 45. 14ᵃᵇ; Matsya 113. 71ᶜᵈ. — Ś1 K0. 1 B2 om. (hapl.) 4ᶜᵈ. — ᶜ) K3 अपरे क्षिरि°; D2 अपरक्षीरि°; T2 °रे क्षणिका. T1 G2. 4 वृक्षास् (for नाम). — ᵈ) T1 G2. 4 तत्र तत्र (for वृक्षास्तत्र). K3 D2. 6 प्रकीर्तिताः; D7 T1 G1. 2. 4 जनाधिप; T2 M (except M4) नरर्षभ (for नराधिप). K5 वृक्षस्तत्र प्रकीर्तितः.

C. 6. 257
B. 6. 7. 5
K. 6. 7. 5

ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं ह्यमृतोपमम् ।
वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ ५
सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप ॥ ६
देवलोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ।
तुल्यरूपगुणोपेताः समेषु विषमेषु च ॥ ७
मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।
तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसंनिभम् ॥ ८
मिथुनं जायमानं वै समं तच्च प्रवर्धते ।
तुल्यरूपगुणोपेतं समवेषं तथैव च ।
एकैकमनुरक्तं च चक्रवाकसमं विभो ॥ ९
निरामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
जीवन्ति ते महाराज न चान्योन्यं जहत्युत ॥ १०

5 5^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 74^{cd}; Vāyu 45. 14^{cd}; Matsya 113. 71^{cf}. — ^{a}) Ko ये रक्षंति; K4 प्रक्षरंति; K5 ये रक्षंती; T2 ये क्षरंते. — ^{b}) K4 damaged. Ko-2 अमृतो°; B Da Dn D4.5.8 चामृतो° (for ह्यमृतो°). — 5^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 72^{cd}; Vāyu 45. 12^{cd}; Matsya 113. 70^{cd}. — ^{d}) K3.5 D2.6 T1 G3.4 M फलानि (for फलेषु).

6 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 75; Vāyu 45. 15; Matsya 113. 72. — ^{a}) Da D3 M2 मणिमया. K5 भूमी. — ^{b}) Ko-2 तप्त°; G1 शुभ° (for सूक्ष्म°). — After 6^{ab}, Ś1 Ko-2 ins.:

35* मणिरत्ननिभं रम्यं वज्रवैडूर्यसंनिभम् ।
भूभागो दृश्यते तत्र पद्मरागसमप्रभम् ।
[(L. 2) Ko-2 भूभागं.]

— ^{c}) K3.5 D2.3 सर्वतः; K4 B Da Dn D4.5.8 G3 सर्वर्तु- (for सर्वत्र). Ś1 सुखसंस्पर्शौ; Ko.1 दुःखसंस्पर्शा; K3.5 D2 सुखसंपन्ना; T2 °संकल्प-; M4 °संस्पर्शौ. — ^{d}) Ś1 Ko निष्पंकाश्च; K1 निष्पंकश्च; K5 निःपंका च; D1 निःशंका च; D8 निष्पंकां च; S दीर्घकालं. K3-5 D2 M6 नराधिप (K5 °पः). — After 6, Ś1 Ko-2 M5 ins.:

36* पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखस्पर्शा मनोहराः ।
[M5 मनोरमाः.]

7 7^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 76^{ab}; Vāyu 45. 16^{ab}; Matsya 113. 73^{ab}. — ^{a}) D6 G1 M °लोकाच्च्युताः. T1 G2.4 यत्र (for सर्वे). — ^{b}) = 6. 8. 25^{b}, 28^{d}. M4 यत्र (for तत्र). Ś1 K1 मानवः. —After 7^{ab}, K5 D2 (both erroneously) read 6. 7. 51–53. — Ś1 Ko.1 om. (hapl.) 7^{c}–9^{b}; K5 om. 7^{cd}. — ^{cd}) K2.4 B1.2.4 Da Dn D3-5.8 S शुक्ला(B1 तेजो-; D3 सत्वा-; T2 शुका)भिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः (cf. 6. 9. 3^{ab}). Ca मुक्ता(sic)भिजनसंपन्नाः. Cd समेषु (as in text).

8 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 77; Vāyu 45. 17; Matsya 113. 74. — Ś1 Ko.1 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) K3.5 प्र- (for च). — ^{b}) = 6. 7. 30^{d}. D6 °रसां समाः. — ^{c}) D1.7 तत् (for ते). — ^{d}) M °संमितं; T1 G2-4 °संभवं.

9 =(var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 78^{a}–79^{b}; Vāyu 45. 18^{a}–19^{b}; Matsya 113. 75^{a}–76^{b}; cf. Liṅga 52. 20. — Ś1 K1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) G2 मिथुने; Cc °नं (as in text). K2 B Da Dn D4.5.8 जायते काले; K3.5 D1-3.6.7 जायतेह्या वै (D2 °ह्यापि); K4 damaged; T2 जायमानं तं. — ^{b}) K4 damaged. K2 समं ते च; K3.5 Da D5 S समंताच्च; D1.6.7 समं तत्र; D3 संसक्तं च. K2 B3 Da D1.3.5 S प्रवर्तते. Ca cites समंताद्वर्तते. — ^{c}) D1.5 तुल्यरूपं गुणो°. Ca cites तुल्यं रूपं. — ^{d}) Ś1 K1.2.4 B D8 सम(K4 °मा)वेशं; Ko समवंशे; K5 समवर्षं; M1-3.5 समशीलं; T1 G M4 °वेतं; T2 समुपेतं. — ^{e}) B1 M एवमेवा(M4 °का)नु-; T1 एकमेवानु-; T2 G1 एकामेकानु-; G2 एषामेकानु-; G3.4 एकमेकानु- (for एकैकमनु-). K4 B2-4 Da Dn D4.5.8 एव(B3 Da1 D4 °क)मेवानुरूपं च. Ca cites एकं and अनुरक्तं. Cc cites अनुरूपं. — ^{f}) K5 D3.7 प्रभो. — After 9, D8 ins.:

37* मृत्युश्च समकालं च तयोर्मिथुनयुग्मयोः ।

10 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 79^{c}–80^{d}; Vāyu 45. 19^{c}–20^{d}; Matsya 113. 76^{c}–77^{d}; cf. Liṅga 52. 21. — 10^{ab} = (var.) 6. 7. 31^{ab}. — ^{a}) K4 B Da Dn D4.5.8 °मयाश्च ते लोका; D2 °मया विनिःशोका. — ^{d}) G1 वर्षायु° (for वर्षश°). — ^{f}) G3 जना° (for न चा°). K3.5 D2 जह(K3 °हा)त्यलं; D6.7 त्यजंति च (D7 वै); T2 जयंत्युत; M1.4 दहत्युत; M3.5 दहंत्युत. Ca cites जहति.

भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।
ते निर्हरन्ति हि मृतान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥ ११

उत्तराः कुरवो राजन्व्याख्यातास्ते समासतः ।
मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्याम्यथ यथातथम् ॥ १२

तस्य पूर्वाभिषेकस्तु भद्राश्वस्य विशां पते ।
भद्रसालवनं यत्र कालाम्रश्च महाद्रुमः ॥ १३

कालाम्रश्च महाराज नित्यपुष्पफलः शुभः ।
द्वीपश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः ॥ १४

तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
स्त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ १५

चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
चन्द्रशीतलगात्र्यश्च नृत्तगीतविशारदाः ॥ १६

दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ ।
कालाम्ररसपीतास्ते नित्यं संस्थितयौवनाः ॥ १७

दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
सुदर्शनो नाम महाञ्जम्बूवृक्षः सनातनः ॥ १८

C. 6. 273
B. 6. 7. 19
K. 6. 7. 19

---

11 ^{a}) K5 भारुंडा; Da1 D4 T1 भारंडा; D6 गारुंड; T2 M2 भेरुंडा; G2 हारुणा. — ^{b}) Ś1 Ko.1 तीक्ष्णदंष्ट्रा; S (except M2) तीव्रतुंडा. — ^{c}) K3-5 B D (except D6) तान् (for ते). K4 B Da Dn D4.5.8 M °हरंतीह; T1 G2-4 °हरंति च. T2 G1 ते निह्रं(T2 °हं)ति च भूतानि.

12 ^{b}) D6 आख्या° (for व्याख्या°). Ko-2 समागताः; K5 D8 समंततः; G3 समाहिताः. — ^{c}) D1 पूर्वे. — ^{d}) T1 G M3.5 वक्ष्यामि च; D6 °म्यद्य. — T1 G4 ins. after 12: M2, after 13^{ab}:

38* भद्राश्वं नाम वर्षं तु पुरो वै गन्धमादनात् ।

13 ^{a}) D3.7 T G2-4 M1.3-5 तत्र (for तस्य). Ś1 Ko-2 D7 पूर्वाभिषेकं तु; K3.5 D2.6 पूर्वाभिमुखतो; K4 B Da Dn D4.5.8 G1 मूर्धाभिषेकस्तु (D5 °स्य); D1 पूर्वविभागे तु. Ca मूर्द्धाभिषेकः; Cc मूर्द्धादिभेक (sic). — ^{b}) D3 सुभद्रस्य; D6 भद्राश्वश्च. M1-3.5 महीपते. — After 13^{ab}, M2 ins. 38*. — 13^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 58^{ab}; Vāyu 43. 6^{cd}; Matsya 113. 52^{cd}. — ^{c}) K2.4 B1-3 Da Dn D4.5.7.8 भद्रशाल°; K3.5 D2 भद्रं शाल°; D1.6 भद्रकाल°; D3 भद्रं काल°. Cc cites शालवने. T G2-4 तत्र; M चैव (for यत्र). — ^{d}) D8 G1.3 कालाभ्र°; G4 महाम्र°. B2 तथा द्रुमः; Da1 G2 महाद्रुमाः.

14 ^{a}) K4 B Dn D4.8 G1 M कालाम्रस्तु; K5 कालाश्वश्च; D1 °म्राश्च; G3 °भ्रश्च. Ś1 Ko-2 महाबाहो. — ^{b}) Ś1 Ko-2 नित्यं पुष्प°; D3 द्रुमो नित्य°; M5 नित्यशुद्ध°. K3 च सः; K5 च यः; Da D5 ततः (for शुभः). D1 नित्यं पुष्पफलाः शुभाः; D2 नित्यपुष्पफलस्य च; T1 G °फलोपगः (T1 °गाः; G2 °मः). — ^{c}) K3 D2.6 वृक्षश्च (D2 °स्य); K4 B Da Dn D4.5.8 द्रुमश्च; K5 वृक्षाश्च; D7 वृक्षस्त्रि-; T1 G4 सहस्र- (for द्वीपश्च). — 14^{d} = 19^{b}.

15 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 58^{c}–59^{b}; Vāyu 43. 7; Matsya 113. 53. — ^{a}) K4 तस्य ते; Da D5 त एते; S तत्र वै. — M1.2 read and M3.5 *repeat* 15^{c}–16^{d} after 25. — ^{c}) M3 (first time).4.5 °वर्णाभाः.

16 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 59^{c}–60^{b}; Vāyu 43. 8; Matsya 113. 54. — For sequence in M1.2, cf. v.l. 15. — In G1, 16^{ab} is lost on a damaged fol. — ^{a}) B1 चंद्रवर्णाश्चंद्रशुभ्राः; D1.2 T1 G4 चंद्रभा चं(T1 G4 °द्राभाश्चं)द्रवर्णाश्च; G2 चंद्राभभाश्चंद्रवर्णाः; G3 चंद्रप्रभाः सवर्णाश्च. — ^{b}) = (var.) 1. 213. 69^{d}: 4. 8. 12^{d}. T1 चंद्रवर्णनिभा°; G (G1 damaged) चंद्रबिंबनिभा°. — ^{c}) Ko °गात्र्याश्च; K1.2 °गंध्याश्च; K5 D1.6 S (except T2) °गात्राश्च. — ^{d}) K2-5 B D M2 नृत्यगीतविशारदाः (D3 °विचक्षणाः).

17 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 60^{c}–61^{b}; Vāyu 43. 9; Matsya 113. 55. — ^{b}) D6 तत्रायुश्चैव भारत; G2 °युः पुरुषर्षभ. — Ś1 om. 17^{c}–18^{d}. — ^{c}) Ko-2 °रसपीताश्च; D2 °रसपीतास्तैर्; D3 °रसपानेन; D6 °रसपानाश्च; G3 कालाभ्ररसपीता वै. — ^{d}) D3.6 G3 M1-4 नित्यं (G3 °त्य-) सुस्थिर(M2 °स्थित-; M4 °स्मित)यौ°; G1 नित्यसंस्थितयौ°.

18 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 23; Vāyu 46. 23^{c}–24^{b}; Matsya 114. 73^{c}–74^{b}. — Ś1 om. 18 (cf. v.l. 17). T G read 18–25 after 6. 7. 28. — ^{a}) = 6. 8. 2^{a}. T G दक्षिणेन च (T2 °णे नृप). T G M4 मेरोस्तु (for नीलस्य). Cc cites दक्षिणेन and नीलस्य. — ^{b}) Ko-3 D2.3.6.7 T G1.4 च (for तु). — ^{c}) Ko-3.5 D1.2.6.7 महाराज (for नाम महाञ्). — ^{d}) D1 जांबू°; M3 जंबु°.

C. 6. 273
B. 6. 7. 20
K. 6. 7. 20

सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ।
तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः ॥ १९
योजनानां सहस्रं च शतं च भरतर्षभ ।
उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृग्मनुजेश्वर ॥ २०
अरत्नीनां सहस्रं च शतानि दश पञ्च च ।
परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ॥ २१
पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनम् ।
मुञ्चन्ति च रसं राजंस्तस्मिन्रजतसंनिभम् ॥ २२
तस्या जम्ब्वाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।
मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान्कुरून् ॥ २३
पिबन्ति तद्रसं हृष्टा जना नित्यं जनाधिप ।
तस्मिन्फलरसे पीते न जरा बाधते च तान् ॥ २४
तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम् ।
तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २५

---

19 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 24; Vāyu 46. 24^{c}–25^{b}; Matsya 114. 74^{c}–75^{b}. — For sequence in T G, cf. v. l. 18. — D8 om. 19. — [a]) Da1 D6 G1 M3. 5 सर्वकाल°. Da2 D5 पुण्यः (for पुण्यः). T2 °फलैः पूर्णः. — 19^{b} = 14^{d}. — [c]) D3 [अ]भिविख्यातो (for समाख्यातो). — [d]) Ś1 K1 Da1 जंबु°.

20 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 25; Vāyu 46. 25^{cdef}; Matsya 114. 75^{c}–76^{b}. — For sequence in T G, cf. v. l. 18. — [a]) D3 सहस्रं तु; D6 °स्रस्य; T G M4 सहस्रे द्वे. — Ko. 1 om. (hapl.) 20^{b}–21^{a}. — [b]) D6 शतं तु; T2 ततश्च (for शतं च). T1 G पुरुषर्षभ. K2 शतानि दश पंच च. — [c]) Ca उत्सेधः (as in text). K5 वृक्षराजस्ता; Dn2 जंबुवृक्षस्य. — [d]) G2 विस्पृष्टं; G3. 4 दिविस्पृक्. K4 D7 मनुजाधिप; K5 मनुजेश्वरः.

21 With 21, cf. Brahmāṇḍa 1. 17. 26; Vāyu 46. 26. For sequence in T G, cf. v. l. 18.— Ko. 1 om. 21^{a} (cf. v. l. 20). — [a]) Ś1 अरत्रीणां; B3 अर्बुदानां; Ca. c अरत्नीनां (as in text). D1. 6 सहस्रं तु. — [b]) = 6. 9. 4^{b}, 7^{d}. T2 नव (for दश). Cc cites दश and पंच. B4 शतं च भरतर्षभ. — [c]) Ko–2 परिणाहश्च; D6 परिमामस्य; T G परिणाहोस्य; M1 परीणाहस्तु. Ca. c परिणाहः (as in text). Cv cites वृक्षस्य, फलानां and परिणाहः. T2 पक्वानां (for वृक्षस्य). — [d]) K3. 5 D2 रसदे(K5 °दो)हिनां; T2 फलभेदिनां; Ca. c रसभेदिनाम् (as in text).

22 For sequence in T G, cf. v. l. 18. — 22^{ab} = Brahmāṇḍa 1. 17. 27^{ab}; Vāyu 46. 27^{ab}. — [a]) K2 (by metathesis) तप°; Ca पतमानानि (as in text). Da1 Dn D4. 6. 8 T2 तान्यु(Da1 D6 °न्यू)र्वीं. — [b]) S कुर्व(M2 °र्वं)ते. Ś1 विविलं (sic). — [c]) T G1–3 M1. 2. 4 विमुंच(T1 M1. 4 °चं)ति (for मुञ्चन्ति च). T1 G1. 2. 4 चातु; T2 G3 M3. 5 जातु; M1. 2. 4 जातं (for राजंस्). — [d]) S महा- (for तस्मिन्).

23 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 27^{c}–28^{b}; Vāyu 46. 27^{c}–28^{b}; Matsya 114. 76^{c}–77^{b}. — For sequence in T G, cf. v. l. 18. — [a]) Da2 M1 तस्य; K5 D6 तस्माज्; T G स तु; M1. 2. 5 तत्र (for तस्या). S जंबू (for जम्ब्वाः). K3 फलरसान्; Da1 फलरसैः; D6 रसफलान्. — [b]) K3. 5 D2. 6 प्रवर्तते; D1 नराधिप (for जनाधिप). — [c]) K5 मेरोः. K5 D6 T2 °क्षिणी कृत्वा (D6 °त्य). — [d]) K3. 5 D2 सा प्रया°; D1 संप्राया°.

24 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 28^{c}–29^{b}; Vāyu 46. 28^{c}–29^{b}; Matsya 114. 77^{c}–78^{b}. For sequence in T G, cf. v. l. 18. — [a]) K3. 5 D1. 2. 6. 7 पिबंति तत्र संहृष्टा (D1° प्य); K4 damaged; B1. 3. 4 Dn1 D4. 8 तत्र तेषां मनःशांतिर्; B2 Da2 तत्र क्षुन्न क्रमश्चापि; Da1 तत्र तेषां क्रम(by corr. मन)श्चापि; Dn2 D3 S न क्षुधा न क्रमश्चा(T2 °धा क्षुधितस्या; G1–3 °धा न क्रमं चा)पि; D5 तत्र क्षुन्न नमश्चापि. — [b]) K4 damaged. B Dn D3. 4. 8 S न पिपासा; Da D5 क्षुत्पिपासा (for जना नित्यं). — [c]) G3 रसफले (for फलरसे). B2 प्रीते (for पीते). — [d]) D1 वर्धते (for बाधते). K5 चरान्; D1 जनं; D3 च तं; S हि तान् (G3 हिमान्). Ca cites तान्.

25 = (var.) Liṅga 52. 43. —For sequence in T G, cf. v. l. 18. — 25^{ab} = Brahmāṇḍa 1. 17. 30; Vāyu 46. 30; Matsya 114. 79. — [b]) D3 सौवर्णं; D6 सुवर्णं (for कनकं). — After 25^{ab}, K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 ins.:

39* इन्द्रगोपकसंकाशं जायते भास्वरं तु तत् ।
[D7 °वर्णाभं (for °संकाशं). D5 भासुरं.]

— [c]) K3 D2 °संकाशो (for °वर्णाश्च). — [d]) = 6. 8. 7^{b}, 28^{b}. M1. 2. 4 भुवि; M3. 5 यत्र (for तत्र). — After 25, M1. 2 read, and M3. 5 *repeat* 15^{c}–16^{d}.

तथा माल्यवतः शृङ्गे दीप्यते तत्र हव्यवाट् ।
नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ॥ २६

तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वे पूर्वान्तगण्डिका ।
योजनानां सहस्राणि पञ्चाशन्माल्यवान्स्थितः ॥ २७

महारजतसंकाशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
ब्रह्मलोकाच्च्युताः सर्वे सर्वे च ब्रह्मवादिनः ॥ २८

तपस्तु तप्यमानास्ते भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः ।
रक्षणार्थं तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् ॥ २९

षष्टिस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च ।
अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ॥ ३०

षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च ।
आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ३१ C. 6. 286 B. 6. 7. 32 K. 6. 7. 32

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

26 K4 om. (hapl.) 26^{a}–28^{b}; D2 om. 26. — ^{a}) = 27^{a}. T2 G1. 2 M1. 2. 4. 5 तत्र (for तथा). D7 पृष्ठे; Cc शृङ्गे (as in text). — ^{b}) D1. 6 दीप्यते. K3. 5 Da1 दीप्यते (Da1 दृश्यते) हव्यवाहनः; B Da2 Dn D4. 5. 8 S दृश्यते हव्यवाट् स(Dn2 त)दा. — ^{d}) Ca कालाग्निः (as in text).

27 K4 om. 27 (cf. v.l. 26). — ^{a}) = 26^{a}. D1 यथा; T1 G4 M2 तत्र; T2 ततो (for तथा). — ^{b}) Ca. d cite अनुगंडिका, and Cc पूर्वानु°. K2 पूर्वे पूर्वं तु गंडिका; K3 B D T2 M3 पूर्वे (B Dn2 °र्वं-) पूर्वानुगंडि°; T1 G3. 4 सर्वे स(G3 पूर्वे पू)र्वानुगंधि°; G1 damaged; G2 **** सुगंधिना; M1. 2. 4. 5 पूर्वे पूर्वा तु गंडि°. ❀ Cv: पूर्ववाहिनी गंडकानाम्नी नदी । ❀ — ^{d}) K3. 5 D1–3. 6. 7 स्मृतः (for स्थितः). K2 B Da Dn D4. 5. 8 पंचषण्माल्यवान्नृप (K2 °न्स्थितः). ❀ Cc: पंच षडित्येकादशसंख्यां गृह्य वा तस्याः सहस्रं च सहस्रं च सहस्राणीति त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणीत्येवं स्यात् । ❀

28 28^{ab} = Brahmāṇḍa 1. 17. 6^{cd}; Vāyu 46. 8^{cd}; Matsya 114. 66^{cd}. — ^{a}) K1 D1 G1. 2 M1 महाराजत°; D5 °रजतसंकाशाज्. Cc cites महारजतं. — 28^{b} = 6. 8. 25^{d}. — ^{c}) K1 °लोकाः शताः; K3. 4 B D (except D3) T2 G3 M2. 4 °लोकच्युताः; M3 (*inf. lin.*) °लोकाचिताः. — ^{d}) B1. 2 सर्वे स्युर्ब्रह्म°; Dn1. n2(marg.) D4. 8 सर्वे सर्वेषु साधवः; Dn2 ते सर्वे ब्रह्मवादिनः.

29 ^{a}) K3. 5 D1–3. 6 S तपस्ते तप्यमानास्तु (K3. 5 D2 °नाश्च); K4 B Da Dn D4. 5. 8 तपस्तप्यं(Da D5 °पं)ति ते तीव्रं. — ^{b}) K3. 5 D2 संभवंत्यूर्ध्व°; D3 प्रभवंति ह्यूर्ध्व° (hypermetric). — ^{c}) D1 T1 G1. 2. 4 °र्थं हि; D6 °र्थं च; D7 संरक्षणार्थं. — ^{d}) K2. 4 B4 Dn D4. 8 प्रविशंते. Da1 दिवाकरे.

30 D3 om. (hapl.) 30. — ^{a}) K4 damaged; K5 D6 षष्टिवर्ष-; B षष्टिं वर्ष-; D1 षष्टिं तानि; T1 G4 षष्टिस्तेषां. Cv as in text. — ^{b}) K4 damaged; K5 D6 षष्टिवर्ष-; B1. 2. 4 D1 °मेव; B3 षष्टिं वर्ष-; D5 षष्टिश्चैव; S षष्टिस्तानि (T1 G4 °स्तेषां). — After 30^{ab}, G2 reads 31^{cd}. — Ś1 K0–2 om. (hapl.) 30^{c}–31^{b}; B4 om. 30^{cd}.

31 Ś1 K0–2 D7 om. 31^{ab} (for Ś1 K0–2, cf. v.l. 30). — ^{a}) K3 D1. 2. 8 षष्टिर्वर्ष-; Da1 D6 T2 षष्टिवर्ष-. — ^{b}) K3 D2 षष्टिर्वर्ष-; Da2 षष्ट-मेव; D3 T1 G4 M षष्टिं वर्ष-; T2 G3 षष्टिवर्ष-. — G2 reads 31^{cd} after 30^{ab}. — ^{c}) K5 °त्यतप°; D6 °त्येनाभि° (for °त्यताप°). — ^{d}) K3. 5 D2 शशिमंडले; S (except M4) रविमंडलं. — After 31, Ś1 reads 6. 9. 1.

Colophon om. in K0. 1. — *Sub-parvan:* K3 B4 जंबूखं(B4 °षं)डविनिर्माण; K4 B1. 2 Da D2. 4. 8 जंबूखं(K4 B2 D2 °षं)डनिर्मा(D8 °र्वा)ण; K5 जंबूद्वीप-निर्माण. — *Adhy. name:* K3. 5 द्वीपवर्णनं; D1 भूगोळ; M1–4 भुवनकोशे उत्तरकुरुवर्णनं; M5 उत्तरकुरुवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K5 Da2 D5 M 8 (as in text); K3 Da1 Dn D1 T G 7. — *Śloka no.:* Dn 32; D5 33. — *Aggregate śloka no.:* D1 281.

९

C. 6. 287
B. 6. 8. 1
K. 6. 8. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
वर्षाणां चैव नामानि पर्वतानां च संजय ।
आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ॥ १
संजय उवाच ।
दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २
शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
रतिप्रधानाश्च तथा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ३
दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
जीवन्ति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः ॥ ४
दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च ।
वर्षं हैरण्वतं नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥ ५
यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः ।
महाबलास्तत्र सदा राजन्मुदितमानसाः ॥ ६
एकादश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।
आयुष्प्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ॥ ७

9

1 Ś1 reads 1 after 6. 8. 31. — T2 om. the ref. — ^{a}) G3 नामेति (for नामानि). B3.4 Da1 (marg. *sec. m.*; before corr. as in text) Dn D4.8 च त्वयाख्यातं (for चैव नामानि). — ^{c}) K5 यथावृत्तं; D6 यथातथ्यं.

2 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 61^{c}–62^{b}; Vāyu 45. 2; Matsya 113. 60^{c}–61^{b}. — ^{a}) Cc दक्षिणेन (as in text). — ^{b}) N (except K3 D2) निषधस्यो° (cf. 6. 7. 7^{b}; 8. 18^{b}); M नीलस्याथो°. K0–2 B4 D1.3.7 S च; D6 हि (for तु). — ^{c}) Ś1 रामणकं. — ^{d}) = 3^{d}. K3.5 D2 यत्र जातास्तु मानवाः.

3 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 62^{c}–63^{b}; Vāyu 45. 3; Matsya 113. 61^{cdef}. — K3.5 D2 om. (hapl.) 3. — 3^{ab} = (var.) 6. 8. 7^{cd}. — ^{a}) D7 शुद्धाभि° (for शुक्लाभि°). — ^{b}) B4 स्वप्रिय°; D6 सप्रिय°. — ^{c}) K4 B Da Dn D4.5.8 निःसपत्नाश्च ते सर्वे. — ^{d}) = 2^{d}. D3.6 M जायंते भरतर्षभ; T G °ते पुरुषर्षभाः (G1.3 °भ).

4 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 64^{c}–65^{b}; Vāyu 45. 5; Matsya 113, 63. — 4^{ab} = Liṅga 52. 16^{ab}; Kūrma 47. 3^{ab}. — ^{a}) M2 शत (for दश). — ^{b}) = 7^{d}; 6. 8. 21^{b}. D6.7 दश वर्षशतानि च. — K0.1 om. (hapl.) 4^{c}–7^{d}. — ^{c}) D1 च (for ते). K3.5 D2 सदा राजन् (for महाराज).

5 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 65^{c}–66^{b}; Vāyu 45. 6; Matsya 113. 64. — K0.1 om. 5 (cf. v. l. 4). K3.5 D2 read (with v. l.) 5^{ab} twice. — ^{ab}) T1 °त्तराणि (for °त्तरेण). N (K3.5 D2 all *sec*[ond] time; K1 om.) दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्यो(K[…] D2 शृंगिणश्चो)त्तरेण तु (B4 D1.3.6.7 च) (= 6.[…] 7^{ab}); K3.5 D2 (all *first* time) उत्तरेण तु श्वेत[…] शृंगिणो दक्षिणेन तु. — 5^{cd} = (var.) Varāha [8]4. 4^{d}. — ^{c}) Ś1 K3.5 D1.3.6.7 हैरण्यकं; K2.4 B D[…] Dn D4.5.8 हिरण्मयं; T2 भैरंडकं; G2 भैरुण्वती; [M…] (*sup. lin.*) हैरण्वकं. — ^{d}) K2 D3 T2 तत्र (fo[r] यत्र). K3.5 D2.6 हैमवती; B2 हैरण्मयी; G[…] भैरुण्वती. — After 5, K2.4 B Da2 Dn D4.5.[8] ins.:

40* यत्र चायं महाराज पक्षिराट् पतगोत्तमः ।

[K4 Da2 D5 वर्षे (for चायं).]

6 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 66^{d}–67^{b}; Vāyu 45. 7; Matsya 113. 65. K0.1 om. 6 (cf. v. l. 4). — ^{a}) Ś1 यक्षानुका; K3.5 D2.8 यक्षांतका; Da1 Dn1 Ca पक्षानुगा; D1 यक्षा मूका; D6 जितकामा; D7 पक्षानेका; T1 G यक्षोरगा; M5 यक्षानूगा. — ^{b}) K3 ध्वजिनः; K4 B2–4 Da D5 बलिनः; D2 ध्वनिनः; D6 कामिनः; G2.8 धन्विनः (for धनिनः). — ^{c}) K2.4 B Da2 Dn D4.5.8 जनाः; D1.3 नराः; G3 समा (for सदा). — ^{d}) D3 सर्वे (for राजन्). — After 6, D1 ins.:

41* यक्षः सोऽपि महाराज यक्षराजानुगौत[? °गोत्त]मः ।

7 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 67^{c}–68^{b}; Vāyu 45. 8; Matsya 113. 66; Varāha 84. 5. — K0.1 om. 7 (cf. v. l. 4). — ^{a}) T2 °स्राणां. — ^{b}) T2 तु (for ते). D1.3 नरा° (for जना°). — ^{d}) = 6. 8. 21^{b}; 9. 4^{d}.

शृङ्गाणि वै शृङ्गवतस्त्रीण्येव मनुजाधिप ।
एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतम् ॥ ८
सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितम् ।
तत्र स्वयंप्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली ॥ ९
उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप ।
वर्षमैरावतं नाम तस्माच्छृङ्गवतः परम् ॥ १०
न तत्र सूर्यस्तपति न ते जीर्यन्ति मानवाः ।
चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः ॥ ११

पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२
अनिष्पन्दाः सुगन्धाश्च निराहारा जितेन्द्रियाः ।
देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप ॥ १३
त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।
आयुष्प्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम ॥ १४
क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः ।
हरिर्वसति वैकुण्ठः शकटे कनकात्मके ॥ १५

C. 6. 301
B. 6. 8. 15
K. 6. 8. 15

---

8 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 69^{c}–70^{b}; Vāyu 45. 10^{abcd}; Matsya 113. 68^{abcd}. — ^{a}) Ko–2 Da D_5 शृंगानि. K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$ च विचित्राणि (for वै शृङ्गवतस्). — ^{b}) Ś1 Ko–2 विमलानि च; D_3 मनुजेश्वर; S च जनाधिप (for मनुजा°). — ^{c}) K_1 °मये; M_5 °मयस् (for °मयं). — ^{d}) Ś1 Ko–2 द्वितीयं (for तथैकं). K_5 T_1 $G_{2.4}$ रुक्ममम्; T_2 कूटम्; $G_{1.3}$ स्वर्णम्; M_5 रौग्ममम् (for रौक्मम्).

9 9^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 70^{cd}; Vāyu 45. 10^{ef}; Matsya 113. 68^{ef}. — ^{a}) Ś1 Ko–2 D_1 चैव (for चैकं). — ^{c}) D_6 यत्र. $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ सूर्य° (for स्वयं°). T_2 तत्राश्चर्यं प्रभा देवी. — ^{d}) D_6 स्वयं (for नित्यं). Ś1 Ko–2 मानद; $G_{3.4}$ शांडली.

10 10^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 71^{ab}; Vāyu 45. 11^{ab}; Matsya 113. 69^{ab}. — ^{a}) Ś1 Ko–2 $D_{1.7}$ °रेण च; $G_{1.2}$ °रे तु स. K_2 संगमस्य (for शृङ्गस्य). — ^{b}) Ś1 Ko–2 समुद्रांतं; Cc °द्रांते (as in text). G_3 नराधिप. — ^{c}) D_6 एलावृतं; M_4 हैरण्वतं; Ca ऐरावतं (as in text). — ^{d}) D_7 तस्य (for तस्मात्). Da Dn $D_{4.5.8}$ °मतः (for °वतः). Cc परम् (as in text).

11 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 10; Vāyu 46. 11^{c}–12^{b}; Matsya 114. 69^{c}–70^{b}; Liṅga 58. 38. — ^{a}) K_4 सूर्यस्तत्र (by transp.). — ^{b}) Da D_5 T_2 G न च; D_6 नात्र (for न ते). Ko जीर्यंति; $K_{3.5}$ D_2 जीवंति. B Dn $D_{4.8}$ T_1 न जीर्यंते (B_{1-3} °ति) च मानवाः; D_3 न ते जीर्यति मानवः; M नावजीर्यंति (M_4 °तु) मानवाः. Cc cites जीर्यंते. — ^{d}) Ś1 $Ko_{1.5}$ °भूंत इवावृते; K_3 D_2 °भूंत इवासते; $B_{3.4}$ °भूंत इवाहतः; D_1 (m as in text). G_7 °भूंत इलावृते; S °भूंतज($G_{1.3}$ °म)नावृतः. Cc cites आवृतः.

12 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 11; Vāyu 46. 12^{cdef}; Matsya 114. 70^{c}–71^{b}; Liṅga 52. 39. — ^{ab}) K_4 °मुखाः (for °वर्णाः). T_2 M_{2-5} पद्मपत्र(T_2 °वर्ण)निभाननाः (for ^{b}). Ś1 Ko_1 पद्मपत्रप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मनिभेक्षणाः. — ^{c}) K_5 यत्र यत्र (for पद्मपत्र-).

13 With 13^{ab}, cf. Brahmāṇḍa 1. 17. 12^{ab}; Vāyu 46. 13^{ab}; Matsya 114. 71^{cd}. — B_3 om. 13^{ab}. — ^{a}) Ś1 T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{2.5}$ Cc अनिष्पंदाः; $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ Cd अनिस्पंद- (D_3 Ca °दाः); K_4 सुनिष्पन्नाः; B_4 अनिस्पन्नाः. $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.8}$ इष्टगंधा; D_7 निराहाराः (for सुगंधाश्च). Da D_5 Ca °ष्पं(Ca °स्पं)दानिष्टगंधा; D_6 अतिस्वदादिरहिता. — ^{b}) D_7 सुगंधाश्च (for निराहारा). — With 13^{cd}, cf. Brahmāṇḍa 1. 17. 13^{ab}; Vāyu 46. 14^{ab}; Matsya 114. 72^{ab}. — ^{c}) K_3 $D_{1.3}$ T_2 $M_{1.3-5}$ देवलोकाच्च्यु(K_3 $M_{1.3}$ °च्यु)ताः सर्वे. — ^{d}) K_4 यथा (for तथा).

14 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 17. 13^{c}–14^{b}; Vāyu 46. 14^{c}–15^{b}; Matsya 114. 72^{c}–73^{b}. — Ko_1 om. 14^{ab}. — ^{b}) T_2 तु (for ते). D_3 नरा° (for जना°). — ^{cd}) D_6 त्रीणि वर्षसहस्राणि जीवंति भरतर्षभ.

15 ^{a}) K_3 $D_{2.3.6}$ क्षारोदस्य; Cc. v as in text. — ^{b}) K_5 तथैवेतरतः; B_2 °वोभयतः. S हरिः (for प्रभुः). — ^{c}) S (except T_2) शश्वद् (for हरिर्). D_6 वैकुंठे. — ^{d}) K_{3-5} B D Ca. c. d क(K_5 चा)नकामये; S कन(T_2 °ट)कोज्ज्वले.

C. 6. 301
B. 6. 8. 16
K. 6. 8. 16

अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवम् ।
अग्निवर्णं महावेगं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ १६
स प्रभुः सर्वभूतानां विभुश्च भरतर्षभ ।
संक्षेपो विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता च सः ॥ १७
पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव ।
स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य हुताशनः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः संजयेन धृतराष्ट्रो महामनाः ।
ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान्प्रति जनाधिप ॥ १९
स विचिन्त्य महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
असंशयं सूतपुत्र कालः संक्षिपते जगत् ।
सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शाश्वतम् ॥ २०
नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतभृत् ।
देवा वैकुण्ठ इत्याहुर्वेदा विष्णुरिति प्रभुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

16 [a]) D_1 अष्टा°. D_2 तत्स्थानं (for तद्यानं). — [b]) K_3 D_6 सूत° (for भूत°). D_2 मनोभवं. — [c]) K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$ महातेजो (for °वेगं). — [d]) K_5 $D_{1.6.7}$ °परिस्कृतं; B Da Dn $D_{4.5.8}$ °विभूषितं. Cd cites जांबूनदं.

17 [a]) Ca.c.d प्रभुः (as in text). S सर्व-लोकानां. — D_3 (*sec. m.*) reads 17^b–18^d in marg. — [b]) $K_{3.5}$ D_2 विभुः स; D_7 विष्णुश्च; T_2 स विभुर् (for विभुश्च). Ca.c.d cite विभुः. — [c]) $Ś_1$ सक्षेपं विस्तरं चैव. Ca.c.d.v cite संक्षेपः and विस्त(Cc.v °स्ता)रः. — [d]) Cc cites कर्ता and कार-यिता. $B_{1.3.4}$ Da Dn $D_{4.5.8}$ तथा; B_2 च ह; G_2 च यः (for च सः).

18 [a]) $Ś_1$ °काशो. — [b]) D_6 ध्यानमन्वगमद्रजो (cf. 19^c). — [c]) $Ś_1$ K_{0-2} D_1 सर्वज्ञः; D_6 यज्ञः स (by transp.). — [d]) D_3 मेध्यः स च; G_1 आस्यतेस्य (for आस्यं तस्य). — After 18, D_3 (marg. *sec. m.*) ins. :

42* स्थितः स्थानसहस्रेषु व्याप्य वै स चराचरम् ।

19 [b]) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ महीपतिः; B_3 महात्मना; T_2 महायशाः. — [c]) $K_{3.5}$ B D_2 T_1 G राजन् (for राजा). — [d]) G_2 पुनरेव; G_3 पुत्रं प्रति. K_3 Da_2 $D_{2.6}$ M_2 जनाधिपः (M_2 °पं); D_1 जनेश्वर; T_2 M_4 नराधिपः.

20 [a]) Ko सं- (for स). G_4 च (for वि-). K_4 B D (except D_{1-3}) S महातेजाः (for °राज). — [b]) Cc कालः (as in text). — [c]) K_3 सृज्यते. T_1 G_4 हि; G_{1-3} ह (for च). G_1 सर्वैं; M लोकान्. — [f]) C[illegible] विद्यति (as in text). $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ $D_{1-3.6.7}$ विद्यते [illegible] शाश्वतं.

21 [a]) T_1 G ततो (for नरो). Ca cites नरः and Cd नरनारायणौ. — [b]) S (except G_2) स यज्ञः. K[illegible] B_1 Da $D_{2.5}$ °कृत्; B_{2-4} Dn $D_{4.8}$ T G_4 °हृत् (for °भृत्). K_4 D_1 सर्वज्ञौ संबभूवतुः. — [c]) $Ś_1$ K_{0-2} D[illegible] T_1 G_4 $M_{1.3-5}$ देवो; D_6 वेदो. K_4 B D (except $D_{2.6.7}$) Ca.c वैकुंठम्; K_5 वैकुंज. G_3 देववैकुंठभूत्या हुर्; Cd वैकुंठो विष्णुरित्याहुर्. — [d]) $Ś_1$ K_{0-2} देवाः; $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ वेदो; B Da Dn $D_{4.5.8}$ नरा; Cd वेदा (as in text). K_4 B Da Dn $D_{3-5.8}$ Ca विष्णुमिति. $K_{3.5}$ $D_{2.5}$ प्रभुः; T G_4 श्रुतं; $G_{1.2}$ श्रुतिः; G_3 M श्रुतः (for प्रभुम्).

Colophon. — *Sub-parvan* : K_3 B_4 Dn_1 जंबूखं (B_4 °पं)डवि(Dn_1 °नि)निर्माण; K_4 B_{1-3} जंबूषंड निर्माण; K_5 जंबूद्वीपविनिर्माण; Da Dn_2 $D_{2.4.8}$ जंबू खंडनिर्माण. — *Adhy. name* : M भुवनकोशे वैकुंठ कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 5; K_1 Da_1 Dn T G 8; Da_2 $D_{1.5}$ M 9 (as in text). — *Śloka no.* : Dn_1 D_5 21; Dn_2 22. — *Aggregate śloka no.* : K_5 311; D_1 303.

१०

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्छितं बलम् ।
यत्रातिमात्रं लुब्धोऽयं पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १
यत्र गृद्धाः पाण्डुसुता यत्र मे सज्जते मनः ।
एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि संजय ॥ २

संजय उवाच ।

न तत्र पाण्डवा गृद्धाः शृणु राजन्वचो मम ।
गृद्धो दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ३
अपरे क्षत्रियाश्चापि नानाजनपदेश्वराः ।
ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परम् ॥ ४
अत्र ते वर्णयिष्यामि वर्षं भारत भारतम् ।
प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ५
पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मनः ।
ययातेरम्बरीपस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥ ६
तथैव मुचुकुन्दस्य शिबेरौशीनरस्य च ।
ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा ॥ ७

C. 6. 315
B. 6. 9. 7
K. 6. 9. 7

10

1 1^a = Brahmāṇḍa 1. 16. 2^a; Vāyu 45. 69^a; Matsya 114. 1^a. — ^{b}) Da D5 यदिदं (for यत्रेदं). Ś1 Ko. 2 मूर्च्छते; D7 मिलितं; S चोर्जितं (T2 °द्यते); Ca. c. d मूर्छितं (as in text). — ^{c}) K2–4 B3. 4 Dn D1. 2. 4. 6. 8 T2 G2 य(Dn D6 त)त्राति-मात्र-; Da D5 यच्चातिमात्रं (Da2 °त्रो); T1 G4 यत्रांशमात्र-. Ś1 Ko. 1 T1 लब्धो (for लुब्धो).

2 ^{a}) K2. 5 Da1 D4. 7 T2 G2. 3 Ca गृध्राः; T1 G4 गर्धाः. K3. 5 B1–3 Da Dn D2. 4–6. 8 पांडुपुत्राः; D3 S पांडवेयाः. — ^{b}) D4 तत्र. Ko–2 B1 मज्जते; D7 रज्यते. K5 पुनः (for मनः). — ^{c}) K4 damaged. K5 मतम् (for तत्त्वम्). D1 एवमेतन्ममाचक्ष्व; D7 S एतत्सर्वं म(D7 स)माचक्ष्व. — ^{d}) B Da Dn D4. 5. 8 S त्वं हि मे बुद्धिमान्मतः (B3. 4 °मान्यतः; T2 °मात्मनः; G2 °रात्मनः).

3 T2 om. the ref. — ^{a}) Ko. 2. 5 Da1 D4. 6. 7 T2 गृध्राः; T1 G4 गर्धाः. — ^{c}) Ko. 2. 5 Da1 D4. 6 G3 गृध्रो; T1 G4 गर्धो. D1 चैव (for तत्र). — ^{d}) Ś1 Ko–3 D1–3. 6 चैव; G3 च स (for चापि).

4 ^{a}) D6 अथ ते (for अपरे). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 T2 चैव (for चापि). — ^{c}) Some MSS. गृध्रा, गर्धा. K5 युद्धे (for वर्षे). — ^{d}) Ś1 Ko–2 D6 न स्पृशंति; B1 नामृष्यंति; Da1 न मृषंति; G1. 3 न मुह्यंति.

5 ^{a}) G2 तत्र ते; M4 अत्र मे. K3. 4 B3. 4 Da2 Dn D4–6. 8 कीर्त°; K5 B1. 4 Da1 S (except M2) वर्त° (for वर्ण°). — ^{b}) K3. 4 D2 सर्वं (for वर्षं). — ^{c}) B2 श्राद्धदेवस्य (for प्रियमिन्द्रस्य). K3. 5 D2 सोमस्य (for देवस्य). — 5^d = 1. 70. 1^b.

6 T2 om. (hapl.) 6^a–7^b; Dn1 om. (hapl.) 6. — In K4, 6^{ab} is lost on a damaged fol. — ^{a}) B Da D1. 4. 5. 8 पृथोस्तु. K1 वन्यस्य; K3 Da D5. 7 वैण्य°; D3 (*sup. lin.* as in text) वैश्य°. — ^{b}) Dn2 इक्ष्वाकोश्च; D1 तथैक्ष्वाकोर्. — After 6^{ab}, D6 reads 8^{ab}. — Ś1 Ko–2 om. (hapl.) 6^d and 7^a. — ^{d}) K5 D3. 6 नघुषस्य.

7 T2 om. 7^{ab}; Ś1 Ko–2 om. 7^a (cf. v. l. 6). — ^{b}) K3 शिबिर्; K5 शबेर्. Ko–2 औषी°. — ^{c}) S भरतस्य (for ऋषभ°). Ś1 Ko–2 D1. 3 तथैडस्य; B1 तथा वेणोर्; T1 G4 M5 तथेलस्य. — ^{d}) K5 नृपते. — After 7, K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 ins.:

43* कुशिकस्य च दुर्धर्षं गाधेश्चैव महात्मनः ।
सोमकस्य च दुर्धर्ष दिलीपस्य तथैव च ।

[D4 om. (hapl.) the post. half of line 1 and the prior half of line 2. — (L. 2) B4 D7 राजर्षेर् (for दुर्धर्ष). K4 Da D5 सोमस्य चैव राजर्षे (Da1 °र्षेर्).]

C. 6. 316
B. 6. 9. 9
K. 6. 9. 9

अन्येषां च महाराज क्षत्रियाणां बलीयसाम् ।
सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतम् ॥ ८
तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ।
शृणु मे गदतो राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ९
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ १०
तेषां सहस्रशो राजन्पर्वतास्तु समीपतः ।
अभिज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ॥ ११
अन्ये ततोऽपरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः ।
आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो ॥ १२
नदीः पिबन्ति बहुला गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ।
गोदावरीं नर्मदां च बाहुदां च महानदीम् ॥ १३
शतद्रुं चन्द्रभागां च यमुनां च महानदीम् ।
दृषद्वतीं विपाशां च विपापां स्थूलवालुकाम् ॥ १४
नदीं वेत्रवतीं चैव कृष्णवेणां च निम्नगाम् ।
इरावतीं वितस्तां च पयोष्णीं देविकामपि ॥ १५

---

8 D6 reads 8^{ab} after 6^{ab}. — ^{b}) Ś1 Ko. 1 D7 मही° (for बली°). — ^{c}) In K4, the portion of the text from राजेन्द्र up to 9^{b} is lost on a damaged fol. D2 सर्वेषामपि; G1. 3 पूर्वेषां चैव. T1 G2. 4 सर्वेषां च महाराज.

9 ^{a}) G2–4 सर्वं (for वर्षं). — ^{b}) K2 यथातथ्यम्; B Dn2 यथायथम्; Dn1 D4. 8 यथातथम्. D6 यथा तत्त्वेन वै श्रुतं. — ^{d}) K2 D2 यन्मा.

10 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 18^{c}–19^{b}; Vāyu 45. 88^{cdef}; Matsya 114. 17^{c}–18^{b}; Brahma 27. 19^{c}–20^{b}; Mārkaṇḍeya 54. 10^{c}–11^{b}; Garuḍa 1. 55. 7^{c}–8^{b}; Kūrma 47. 21^{c}–22^{b}; Viṣṇu 2. 3. 3; Vāmana 13. 14^{c}–15^{b}; Varāha, adhy. 85 (p. 365, l. 7–8). — ^{b}) Ś1 Ko. 1 D1. 2. 8 T2 शक्तिमान्; Da Dn1 D5 शुक्तिवान्; M1. 2. 4 शुक्तिमान्. Ś1 Ko. 1 B3 D1. 6. 7 (m as in text) गंधमादनः; K2 ऋक्षवानिति; K3 D2 अंजनाचलः; D3 ऋक्षपर्वतः; G3 (*inf. lin.* as in text) ऋक्षमानपि. K5 शक्तिमानंजनानलः. — ^{c}) K1 परियात्र°. — Cf. Johnston, *Two Notes on Ptolemy's Geography of India*, JRAS. 1941, p. 215.

11 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 15. 19^{c}–20^{b}; Vāyu 45. 89; Matsya 114. 18^{c}–19^{b}; Brahma 27. 20^{c}–21^{b}; Mārkaṇḍeya 54. 11^{c}–12^{b}. — ^{b}) K2. 4 B D (except D2. 7) पर्वतास्ते (B2 °तांते); G2 °तांस्तु. T2 समंततः (for समीपतः). — ^{c}) K3–5 B D (except D7) T2 G1 Cc अवि° (for अभि°). T1 G2. 4 M4 स्मृतिमतां (M4 °ता); G3 समुदिता; M1–3. 5 धातुमंतो (for सारवन्तो). — ^{d}) Ś1 Ko. 1 Da1 °मानवाः; K4 °भानवः (for °सानवः). D6 विपुलश्च प्रसानवः.

12 12^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 23^{cd}; Vāyu 45. 93^{ab}; Matsya 114. 19^{cd}. — ^{a}) Ś1 K4 B2 तत्रोपरि°; K3 D2. 3. 6. 7 तत्रापरि°; K5 तत्र परि°; M1–3. 5 तथापारि°; M4 ततो ह्यवि°. — ^{b}) Cc cites उपजीविनः. — With 12^{cd}, cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 24^{ab}; Vāyu 45. 94^{ab}; Matsya 114. 20^{ab}; Brahma 27. 24^{cd}; Mārkaṇḍeya 54. 15^{cd}. — ^{c}) Cc आर्याः (as in text). K5 T2 कौरव्यास्. — ^{d}) D2 M2 तैर्मिश्राः.

13 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 4^{c}–5^{b}; Vāyu 49. 4. — 13^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 24^{cd}; Vāyu 45. 94^{ab}; Matsya 114. 20^{cd}, and 122. 4^{cd}. — ^{a}) K3–5 B D (except D3. 7) T2 नदीं. K4. 5 M2 बहुलां; B Da Dn D4. 5. 8 T G विपुलां. — ^{b}) K1. 2 T1 गंगासिंधु-; D8 M5 गंगासिंधुं; G1 गंगां सिंधु-. T1 G2. 4 सरस्वतीः (G4 °तिः). K5 गंगा सिंधू सरस्वती. — ^{c}) K1 नर्मदाश्च. — ^{d}) K5 बहुदां; Da1 बाहुदा; D1 (*sup. lin.* as in text) बहुलां.

14 With 14^{ab}, cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 25^{ab}; Vāyu 45. 94^{cd}; Matsya 114. 21^{ab}. — Ś1 Ko. 1 T1 om. (hapl.) 14^{ab}. — ^{a}) K5 B Dn2 D1. 4. 5. 7 T2 G1. 3 M1–3 शतद्रूं. K4 शतह्रदां चद्रभागां. — ^{b}) D8 यमुना. — ^{d}) Ko. 2. 3. 5 B4 D2. 3. 6. 7 T2 विपाप्मां; K1 T1 G3. 4 M4 विपाशां; G1 विपासां; G2 पिशां च (for विपापां). B1 कुल°; T2 स्थल° (for स्थूल°).

15 D1 om. 15–16. — ^{a}) K1 वेद°; D2 वैत्र°; M3 वेत्रा°; M4 चैत्र°. T2 नाम; G1–3 M चापि (for चैव). — ^{b}) Ko. 1 कृष्णवेण्णां (Ko °ण्णां); K3 कृष्णां वेणां; K5 कृष्णवेगां; D2 कृष्णवर्णां; D6 G1. 3 °वेर्णीं; T1 G4 कृष्णां वेण्णां; T2 कृष्णवेण्यां; G2 कृष्णां वर्णां; M कृष्णवे(M5 °पे)ण्णां. — S (except T2 M2) om. (hapl.) 15^{c}–16^{d}. — 15^{c} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 25^{c}; Vāyu 45. 95^{a}; Matsya 114. 21^{c}. — ^{c}) D6 ईरा°; D7 T2 M2 ऐरा°. D6 वितसां; M2 वितस्त्यां. — After 15^{c}, K1 *repeats* 13^{d}, 14, 15^{c}. — ^{d}) Ś1 Ko. 1 देवकी°; K2 देवका°; K3 वेदिका°; D5 विदिका° (for देविका°).

वेदस्मृतिं वेतसिनीं त्रिदिवामिक्षुमालिनीम् ।
करीषिणीं चित्रवहां चित्रसेनां च निम्नगाम् ॥ १६
गोमतीं धूतपापां च वन्दनां च महानदीम् ।
कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां विचित्रां लोहतारिणीम् ॥१७
रथस्थां शतकुम्भां च सरयूं च नरेश्वर ।
चर्मण्वतीं वेत्रवतीं हस्तिसोमां दिशं तथा ॥ १८

शतावरीं पयोष्णीं च परां भैमरथीं तथा ।
कावेरीं चुलुकां चापि वापीं शतबलामपि ॥ १९
निचीरां महितां चापि सुप्रयोगां नराधिप ।
पवित्रां कुण्डलां सिन्धुं वाजिनीं पुरमालिनीम् ॥ २०
पूर्वाभिरामां वीरां च भीमामोघवतीं तथा ।
पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पिप्पलावतीम् ॥ २१　C. 6. 330 B. 6. 9. 22 K. 6. 9. 22

---

16 D1 S (except T2 M2) om. 16 (cf. v. l. 15). — a) K1 B4 Dn D4.8 °स्मृतीं. K1 चेतसिनी ; K3 B D (D1 om.) वेदसिनीं (B2 °शिलां ; Da D5 °शिरां ; D6 °वतीं) ; K4 damaged ; K5 वेदशनिं. T2 वेण्णां वेदवतीं चापि ; M2 वेण्णां वेदस्मृतिं चैव. — b) K3.5 D2.6.7 त्रिदिवामिकुलामिलां ; K4 B Da Dn D4.5.8 T2 त्रिदिवामिक्षु(B1 °क्ष्व- ; D3 °छु- ; T2 °पु)लां क्रमिं ; M2 °वामिक्षिलानदीं. — c) B3 कारु° ; B4 कारी°. Dn1 D4 चित्रवाहां ; D7 °वर्णां. K3.5 D2.6 करूपिणीं चित्रवतीं ; T2 M2 कर्षणीं (T2 तटिनीं) नित्यहर्षां च. — d) = 25b.

17 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 26a ; Vāyu 45. 95c ; Matsya 114. 22a ; Brahma 27. 26c ; Mārkaṇḍeya 54. 17c. — a) Ko.1.8 D2.3 धुतपापां (Ko.1 °प्मां) ; K5 सीधुपापां ; D6 धुतपाप्मा. — b) Ś1 K3 D1–4.8 बाहुदां ; K5 बह्हूदां ; Ko–2 गंडकीं ; Da Dn2 D5 चंदनां ; T1 G M वितस्तां (M2 °स्त्यां ; M3.5 °स्तां) ; T2 निम्नगां (for वन्दनां). — c) K5 कौशिकी- ; D3 G2.3 कौशिकां. Ś1 Ko.3.5 D1.2.6 निश्चि(D6 °चि)तां ; D3 निशितां ; T2 G2 त्रिपदां (for त्रिदिवां). S दिव्यां (for कृत्यां). — d) K3.5 D2 विहितां ; K4 B Da Dn D3–8 T2 निचितां ; D1 विनतां ; T1 G निश्च(G3 °श्वा)ल्यां ; M निश्चि(M2 °श्चि)त्यां (for विचित्रां). Ś1 D4.8 लोहितारिणीं ; K2 लोहतार° ; K4 B1.2.4 लोहितावलीं ; B3 Dn D1–3.6 S लोहितारणीं ; Da D5 लोहचारिणीं ; D7 लोहितारणिं.

18 a) Ś1 Ko.2 रथपां ; K1 रथसं ; K3 D2 रथ्यां च ; K4 B Da Dn D4.5.7.8 T2 रहस्यां ; K5 रथां च ; D3 रथाश्मी (for रथस्थां). K2 शतकुभांश्च ; K3 °कूलां च ; G2 शातकुंभां च. — b) K3 D4.8 शरयूं च. Ko–2 महानदीं ; B1.2 जनेश्वर ; Dn तथैव च. — c) = 3. 186. 33a. Ko–2 °ण्वतीं चंद्रभागां ; Da1 °ण्वती °वती. — d) Ko हस्तिसौमां ; B2 हस्तिलोमां ; T1 G M1.3–5 °हेमां ; T2 °सोम- ; M2.3 (*sup. lin.*) °होमां. D1.7 T2 दिशां ; D3 दिशस् ; T1 G2–4 M दशां. G2 तदा.

19 D2 om. (hapl.) 19ab. — a) K4 B Da Dn D1.4.5.7 m.8 T1 G4 M3.4 शरावतीं ; T2 शतावनीं. — b) K4 रेवां ; B Dn D4.7 m.8 वेणां (Dn1 °र्णां) ; Da वेण्वां ; D1.7 पारां ; D5 रेण्वां ; T1 G4 गयां ; T2 भरां ; G1–3 हयां ; M हृ(M4 भा)रां (for परां). K3–5 B Da Dn D3–6.8 T2 भीमरथीमपि (K3–5 D3.6 °थीं तथा) ; T1 G M भैमा(T1 हेम- ; G1 भैम- ; G2 होम- ; G3.4 हैम)करीमपि. — c) K4 damaged. Ś1 Ko–2 मुहुल(K2 °हूर्त)कां च कावेरीं ; K3.5 D2 कावेरीं च हरे(K3 हार)कां च ; Da D5 °रीं लुब्धकां चापि ; D1 °रीं तुंगभद्रां च ; D3 °रीं डहुताकां च ; D6 °रीं मुंडकां चैव ; D7 °रीं कृष्णलारूपां ; S °रीं ब्रह्मदंडां च. — d) K3.5 Da1 D2.3.7 तापीं ; K4 damaged ; Dn D4.8 T2 वाणीं ; D1 बलिं ; D6 वार्षिं. K3–5 B D (except D6.8) T1 G M4 शतब(or व)ली° ; T2 °पली°.

20 a) K1 निर्चारं ; K2 B1.2.4 Da D5 °वारां ; K3–5 B3 D2 °र्वारां ; D1 °विरां ; D3 °वीरां ; D6 °र्विरां ; T1 G4 °रजां ; T2 °श्रकां ; G1.3 °चिरां ; G2 नीरसां ; M निश्री(M2.4 °श्रि)रां. K1 *हितां ; Ko.3.5 Da D1.2.5.6 G1.3 M सहितां ; B3 महीतां ; T1 G2.4 संहितां ; T2 सुहितां. K1 D6 M2 वापि. Dn D4.7.8 नीवा(D7 निवी)रामहितां चापि. — b) T2 सुप्रशोकां. B Dn D4.8 जना° (for नरा°). — c) Ś1 Ko–2 D3.6 विचित्रां (for पवित्रां). K4 Da1 Dn D4.8 कुंडलीं ; D2 कुंडलं ; G1.3 कुलजां. T1 G2.4 सिंधूं ; M सिद्धां. — d) Ś1 Ko–2 D6 वाजिनां ; K4 Dn D4.8 राजनीं ; B D3 राजिनीं ; D7 वंजरां ; T1 G4 पारिजां ; T2 पुरजां ; G2 पारजां ; M वारिजां. D1 वंजरां निवृत्तां तथा ; G1.3 परजां परमालि°.

21 a) K1 पूर्वाभिरासां ; S पूर्णां विरो(G3 °रा)मां. — b) Ś1 Ko.1 वेमां मोघवती (Ko °तीं) ; K2 B1 Dn2 D3 भीमां मोघवतीं ; B2.4 भीमां घोर° ; D1.3 वेगां मोघ° (D1 मोह°) ; D4 भीमामोद° ; D7 वेणामोघ°. M3 अपि (for तथा). K3 D2 वैष्ण्या(D2 वेणा)मैरावतीं नदीं ; K5 वैणामैरावतीं गदां ; T1 G वेत्मां (T1 °त्रां ; G2 °त्मा ; G3 °दां) वेगवतीमपि ; T2 वेत्रां वेणवतीमपि ; M1.2.4.5 वेण्णां वेगवतीमपि. — Ś1 om.

C. 6. 350
B. 6. 9. 23
K. 6. 9. 23

पारिपेणामसिक्नीं च सरलां भारमर्दिनीम् ।
पुरुहीं प्रवरां मेनां मोघां घृतवतीं तथा ॥ २२
धूमत्यामतिकृष्णां च सूचीं छावीं च कौरव ।
सदानीरामधृष्यां च कुशधारां महानदीम् ॥ २३

शशिकान्तां शिवां चैव तथा वीरवतीमपि ।
वास्तुं सुवास्तुं गौरीं च कम्पनां सहिरण्वतीम् ॥ २४
हिरण्वतीं चित्रवतीं चित्रसेनां च निम्नगाम् ।
रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ॥ २५

(hapl.) 21^{c}–22^{d}; Da1 reads 21^{c}–22^{d} on marg. — ^{c}) K1 (before corr. as in text) D4.8 G1–3 पाला°; Dn D6 पाशा°. Da1 पाशिनीपापहारां च; T1 G4 पलायनीं पापहंत्रीं. — ^{d}) K3.5 D2 समुद्रां; M2 माहेंद्रां; M3.5 मृगेंद्रां. K4 B Da Dn D4.5.8 पा-(B3 प)टलावतीं; D2.3 पिप्पला°; T2 पिप्पलामपि; M4 विमलावतीं.

22 Ś1 om. 22; Da1 reads 22 on marg. (cf. v. l. 21). — ^{a}) K B3.4 D करीषि(Da1 D3 °प)-णीम्; B1 कारीषि°; B2 किरीटिनीम्. K3.5 D1.2.6.8 T1 G4 असिक्तां; B1.4 °शिक्नीं; B3 °सिद्धिं; Da1 °सक्तीं; Dn1 °सिक्किं; D3 °सिक्तां; D4 °शक्नीं; D7 ससक्तां. T2 कमलां नासिकां चापि. — ^{b}) Ko मुरुंडां; K1 मरुंडां; K2 सरुंडां; K3.5 D2.8 मरूढां; D6 आरूढां; D7 सुरघां (for सरलां). Ko–3.5 D3 चारिमर्दन; D2.6.7 वा-(D2 चा)रिमर्दिनीं. K4 B Da Dn D4.5.8 कुशची-(D8 °वी)रां महानदीं; D1 सुरसां च द्विषद्वतीं. — ^{c}) K3.5 D2.3 पुरुपीं; K4 B3.4 G1.3 M4 मरुहीं; B1 मलुहीं; B2 मरुत्वां; Da1 Dn1 D8 मकहीं; Da2 प्रवहां; Dn2 D6 मकरीं; D4 मकहां; D5 प्रवहां; D7 प्ररुहां; T1 G2 मरुभीं; T2 मरुभां; G4 मरुभिं; M1.3.5 मरुवीं; M2 मरुनीं (for पुरुहीं). K4 पुरु*; D1 G1 M1–3.5 प्रहरां. Ko–2.5 Da1 D5 T2 सेनां; Dn2 एतां; D1.7 एनां; T1 G M एकां (for मेनां). — ^{d}) Ko मोव-; K3.5 D3 T1 G4 M4 मेघां; K4 B Da Dn D4–6.8 हेमां; D1 गोमां; D2 G2 मेधां; G1 M3.5 ओघां (for मोघां). K1.2 G2 M2 कृतवतीं; G1.3 हृद°; D1 घृतमतीं. K3.5 D2 नदीं (for तथा). T2 हेमां व्रतवतीमपि.

23 ^{a}) K3.5 D2.6 श्रुतामन्यां (K5 °न्या) मध्यमां च; K4 damaged; B Dn D4.7.8 पुरावतीमनुष्णां च; Da D5 अनारतामनुष्णां (Da1 °ष्यां; D5 °ष्णीं) च; D1 अनावतीमरिष्टां च; D3 सूरामन्यामनिष्टां च; S मृणाव-(T1 मृणाम-; T2 G1.2 तृणाव)तीमकृष्णां च. — ^{b}) Ś1 Ko–2 सूचू(K1 °वा-; Ko.2 °चो)र्थावीं; K3.5 D2 शू(K5 शु)नां शूचीं; K4 सेव्यां वापीं; B Da Dn D4.5.8 शैव्यां (Da D5 सेव्यां) कापीं; D1 शून्यां तापीं; D3 स्वनां सूचीं; D6 शूनां शूनीं; D7 शूच्यां छावीं; T G सूरीं सूचीं; M1–3.5 साचीं सूचीं (M[illegible] °चिं); M4 सूचीं साचीं. K4 B Da Dn D4.5.8 भारत (for कौरव). — ^{c}) Ś1 Ko.1.5 D6 सदानीलाम्; D[illegible] महानिलाम्; M1–3.5 सदा(M2 समा-; M5 तथा)नराम्. K1 अधृष्टां च; K3 D2 अद्र(D2 °गृ)धृष्यां; K[illegible] अप्रधृष्यां; Dn अधुष्यां च; D1 ऋधश्यां च; D6 अप्र-दक्षां; T G M2 अपृष्ट्यां (T2 °कृष्ण्यां; G1 M2 °वृष्यां; G2 °वृष्ट्यां) च. — ^{d}) Ś1 कुशनारीं; Ko.1 कुसुनारां; K2 कुसधारां; K3 D2 कुशधानीं (D2 °नां); D6 शेष-धानीं; D7 सुकुमारां; T G कुश(G2 °शा)पारां; M कुथावारां. K5 कुशधामो महानदी.

24 Dn2 om. (hapl.) 24^{a}–25^{b}. — ^{a}) K3.5 D2 सदाकं(K3 °क)धां; K4 B Da Dn1 D1.3–8 सदाकांतां; S तथा कां(T2 विदिशां)तां. D2 शवां; T2 दिशां (for शिवां). K3.5 चापि. — ^{b}) Ś1 Ko.2 वीरमती°; K[illegible] चीरवती°; M गिरि(M2 नीरि-; M4 शिर)मती°. — D[illegible] om. 24^{cd}. — ^{c}) K2 B4 Dn1 D4.6.8 वस्त्रां सुवस्त्रां; K3.5 D2 वस्तुं सु(K5 स)वास्तुं; K4 वास्तुं सुपर्णां; B1.2 Da D5 वसुं सुवर्णां (B1 °र्णीं); D1 यशस्वतीं च. — ^{d}) K3.5 Da D2.3 किंपुनां; M कंपुनां. Ś1 Ko.1 सहिरण्विनीं; D1 सहिरण्मयीं; M च (M4 स-) हिर-ण्यदां (M2 °भां). T1 G कंबुं (G2.4 °बूं) चैव महा-नदीं; T2 द्रुमं चैव हिरण्वतीं.

25 T1 G4 om. (hapl.) 25^{a}–27^{b}; G1–3 om. (hapl.) 25–26. — Dn2 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{a}) K1 हिरण्यंतीं (for °ण्वतीं). K1 om. चित्रवतीं; K3.5 D2 हिरण्मयीं (K5 °ण्वतीं) चित्रसेनां; K4 B Dn1 D4.8 वरां (B1.2 वेण्वां) वीरकरां चापि; Da D5 वेल्लां वीरकरां चैव; D1.3.7 हिरण्वतीं चित्रव(D1 °वा)हां; D[illegible] चित्रवाहां हिरण्वतीं; T2 पल्वलां सूतकां चापि; M1–3.5 पल्लवीं श(M2 शं)करां चैव; M4 पल्लकीं सरकं चैव. — ^{b}) = 16^{d}. K3.5 D2 चित्रवाहां; D3 °तोयां (for °सेनां). K4 B Da Dn1 D4.5.8 पंचमीं च महा(Da D5 °मां च महीं)नदीं; T2 M पांचालीमथ रोहिणीं. — ^{c}) T2 अत्र; M1.3.5 अथ (for रथ-). K3 चित्रवाहां; K5 D2.8 चित्ररथां (for ज्योति°). D5 सर्वमेव महारथां. — ^{d}) D3.7 °मित्रीं. D2 कपिंजलिं. Ś1 Ko.1 विश्वाचित्रां कपिंजरां.

उपेन्द्रां बहुलां चैव कुचरामम्बुवाहिनीम् ।
वैनन्दीं पिञ्जलां वेण्णां तुङ्गवेणां महानदीम् ॥ २६
विदिशां कृष्णवेण्णां च ताम्रां च कपिलामपि ।
शलुं सुवामां वेदाश्वां हरिस्रावां महापगाम् ॥ २७
शीघ्रां च पिच्छिलां चैव भारद्वाजीं च निम्नगाम् ।
कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चन्दनाम् ॥ २८
दुर्गामन्तःशिलां चैव ब्रह्ममेध्यां बृहद्वतीम् ।
चरक्षां महिरोहीं च तथा जम्बुनदीमपि ॥ २९
सुनसां तमसां दासीं त्रसामन्यां वराणसीम् ।
लोलोद्धृतकरां चैव पूर्णाशां च महानदीम् ॥ ३०

C. 6. 339
B. 6. 9. 31
K. 6. 9. 31

26 D1 T1 G om. 26 (for T1 G, cf. v.l. 25). — a) T2 M बाहुदां (T2 °कां; M1 °लां). — b) K4 B Da Dn D4.5.7.8 कुवीरामंबु°; D2 कुवेरामंबु°; D3 कुवेरां मधु°; T2 रुचिरामंग°; M1.4.5 कुंजरामंग°; M2.3 रं(M3 कुं)जरामंबु°. — Ko om. 26c–27b. — c) K1.2 B3 Da1 D7.8 M1.3–5 वैनदीं; K3 वैण्णवीं; K5 वैणवां; Da2 वैनंदां; Dn D4 विनदीं; D2 वैणवीं; D5 चैनंदी-; T2 वैनतीं. T2 M पिप्पलां. K2.5 B2.3 Da Dn D2.4.5.7.8 वेणां; B4 केशां; T2 पर्णं (for वेण्णां). K4 वैनीं कपिंजलां वेणां; D6 वैनतेयीं पिगलां च. — d) Ś1 K1 तुवेण्णां (K1 °णां) च; K3.5 Da1 D2.3 कुवेणां (D3 °ण्णां) च; B1 तुंगवेण्णां; B4 D7 प्रवेण्णां (D7 °णां) च; D6 वैण्णवीं च; T2 M प्रवेणीं (M4 °णिं) च. T2 तथा नदीं.

27 Ko T1 G4 om. 27ab (cf. v.l. 25, 26). — a) B2 विपदां; D3 त्रिदिशां; G2 विशालां; G3 विशिदां (for विदिशां). K2–5 B2.3 D कृष्णवेणां; S (T1 G4 om.) ताम्रपर्णीं. — b) K1 ताम्रा च; K5 नाम्रां च. Ś1 कपिमामपि; K1 °मां तथा; K2 °लां तथा; K3.5 D2 °शामपि; G1 कमलामपि. — M1.3.5 om. 27c–28d. — c) K1 शलं; K3.5 D2 सलां; K4 Da1 (marg. sec. m.) Dn G4.6.8 खलुं; B1.2 Da D5 मलुं; B4 धेनुं (m मेनुं); D1 सुलुं; D3 सलुं; D7 सेलुं (for शलुं). Ś1 सरामां; Ko.1 सुरामां; K3 D1–3.6.7 सु(D3.7 स)नाम्नीं; K4 सुनादां; K5 सुनाम्नां; B1.2 Da D3 समानां; B4 सुकामां (for सुवामां). K3.5 B1 Da D1.2.5 वेद(Da1 D1 °दा)स्वां; K4 वैदश्वां; B2 वेदास्वां; B4 वैदस्वां; D7 वेदीं च. B3 आनिम्नगां वेदवहां; S (M1.3.5 om.) वरदां वेदवेदां च (T2 °वादां च; G3 °वेदाह्वां; M4 °वेदाश्वां). — After 27c, K1 (erroneously) *repeats* 24d–26d. — d) K2 Dn हरिश्रावां; K4 भूरिस्रा°; B1 हरिःस्रा°; B3 Da हरिद्रा° (Da2 °स्रा)रां. K2 महायशां; B3 महापथां. Ś1 Ko.1 ह(K1 हा)रिश्वां वशमापगां; K3.5 D2 हरिस्वां विषमां परां; D1 हरिणां विषमापगां; D3.6 हरिश्वां (D6 °स्वां) च महानदीं; D5 हरिस्वाहरिस्वामही (sic); T G M2 हरिश्रव(T2 °द्राय)समापगां; M4 हरिश्रुं वंशमापगां.

28 M1.3.5 om. 28 (cf. v.l. 27). — a) K4 damaged. K1 शीघ्रं; K5 शम्रां; D1 जिघ्रां. Ko–2 T2 M4 पिप्पलां; K3 Dn2 D2–4.8 पिच्छ°; Da1 कच्छि°; D6 पिश°; T1 G M2 विपु°. D7 चापि. — b) K4 damaged up to च. K3 भरद्वाजीं; Da2 D7.8 भा(D7 भ)रद्वाजां; M2 भरद्वाजिं. — D7 om. 28cd. — c) K4 M4 नर्मदां; T1 G2–4 दार्दरां; G1 दंदरां; M2 दार्दशां (for निम्नगां). T1 G2.4 पूर्णां; T2 बण्णां; G1 M2 पर्णां; G3 पेण्णां; M4 वेण्णां (for शोणां). — d) Ś1 K2.5 M4 बहुदाम्. K4 B Da Dn D4.5.8 चंद्रमां; D1 T1 G M2.4 वंदनां; D6 रुंधनां; T2 नंदनां (for चन्दनाम्).

29 a) Ś1 K1.2 दुर्गामंतशिलां; K3 D2 दुर्गामन्त°; K4 दुर्गामंत्र°; B1.2.4 Da Dn D4.5.8 दुर्गां मंत्र°; B3 दुर्गामस्र°; D1 दुर्गां मत्त°; D6 दुर्गामनः°; D7 दुर्गामभि°. K5 दुर्नामनःशलां चैव. — D3 om. (hapl.) 29b–30c. — b) Ś1 Ko.1 ब्रह्मवेर्थीं; K2 °वेर्दीं; K3.5 D2 °मध्यां; Dn D3.4 T1 G2.4 °वेद्यां (Dn1 D4 °ध्यां; D3 °ण्यां); G1.3 °विद्यां. Ś1 Ko–2 D1.3 सरस्वतीं; K3.5 D2.6 दृप(D6 °द्रा)द्वतीं; Dn1 G2 बृहस्पतीं. T2 ब्राह्मणीं च महानदीं. — D1 om. 29c–30d. — c) Ko सहि° (for महि°). K2 वरक्षामहिरोहीं च; K3.5 D2 तरक्षामा(K3 °मां)विरोहीं च; K4 B Da Dn D4–6 यव(Da D5 परो)-क्षामथ रोहीं च; D3.7 तरक्षा(D7 वरज्या)मधिरोहीं च; T1 G प(G1 व)रिण्णां रोहिणीं चैव; T2 हरक्षां च शिरोहां च; M परु(M1 पुरु-; M2 परू)ण्णीं रोहिणीं चैव. — d) Ś1 Ko–2 D7 तथ्यां (for तथा). K3 B1.4 Da D2.3 G1.4 M4.5 जंबू°; K4.5 B2.3 Dn D4–7 T G2.3 M1–3 जांबू° (for जम्बु°).

30 D1 om. 30; D3 om. 30abc (cf. v.l. 29). — a) Ś1 सुनामां; K3–5 B Da D2.3.5.6 सुर(B4 °रा)सां; D4.7 सुनासां; T1 G असनां; T2 समां च; M अनासां (for सुनासां). G1.3 तामसां. K3.5 Dn2 D2.3 देशीं; B4 दासां; D6 देशां; S दाशां. — b) K3.5 D2 सामान्यां (K5 °न्यं) तु वराणसीं; K4 D7 सामान्यां वरणामसीं; B1.2 सामान्यां वरणामसिं; B3

C. 6. 339
B. 6. 9. 32
K. 6. 9. 32

मानवीं वृषभां चैव महानद्यो जनाधिप ।
सदानिरामयां वृत्यां मन्दगां मन्दवाहिनीम् ॥ ३१
ब्रह्माणीं च महागौरीं दुर्गामपि च भारत ।
चित्रोपलां चित्रवर्हां मञ्जुं मकरवाहिनीम् ॥ ३२

मन्दाकिनीं वैतरणीं कोकां चैव महानदीम् ।
शुक्तिमतीमरण्यां च पुष्पवेण्युत्पलावतीम् ॥ ३३
लोहित्यां करतोयां च तथैव वृषभङ्गिनीम् ।
कुमारीमृषिकुल्यां च ब्रह्मकुल्यां च भारत ॥ ३४

सामान्यां वारणामसीं; B4 Dn D4. 6 वसाम(B4 वशाम°; Dn2 त्रिसामा)न्यां वराणसीं; Da D5 सामन्यां वरुणामसिं; T1 G रस(G1. 3 °सा)वंतीं परायणीं; T2 रासवंतीं परायणां; M रसा(M4 °सां)मतिपरायणीं. — c) K3. 5 D2. 3. 7 नीलां धू(D3. 7 धृ)तकरां चैव; K4 नीपां धृतिकरीं चैव; B Da D4. 5 नीलां धृति(B3 °त)करीं चैव; Dn नीलां धृतिमतीं चैव; D6 नीलां धृतवतीं चैव; T1 G M नीलां च धृतरां (T1 G4 पृतनां; G1. 3 प्रमदां; G2 प्रतरां) चैव; T2 शिलां च प्रदरां चैव. — d) K3–5 B Da2 Dn D2. 4–8 पर्णाशां (B1. 2 D7 °सां) च; T1 G2. 4 सुवर्णां च; T2 चूर्णिकां च; G1 M सुपूर्णां च; G3 संपूर्णां च.

31 D7 om. 31ab. — a) Ś1 Ko–2 तामसीं; K3. 5 D1–3. 6 मानसीं; B4 शानवीं (for मानवीं). K3. 5 D2. 6 ऋषिकां; T1 G2–4 पृ(G4 वृ)पतां; G1 वृपतीं (for वृषभां). K4 B2 भाषां; B1. 3 Da भासां (for चैव). — K4 B Da Dn D4. 5. 8 ins. after 31a:

44* ब्रह्ममेध्यां बृहद्वतीम् ।
एताश्चान्याश्च बहुधा.

[(L. 1) = 29b. Dn1 ब्रह्मवेध्यां. B3. 4 बृहद्धनीं; Da2 D5 °द्वलां; Dn1 °स्पतीं. — (L. 2) K4 damaged. Da D5 बहवो वै (for बहुधा).]

— b) M2 °नद्यां. K5 नराधिप. — c) K2 तदानि° (for सदानि°). K3 D2. 7 -नीरामयां; Da1 -निरामयीं. Ko वृत्तां; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 कृष्णां; D2 हृत्यां; D3 धृत्यां; D6 भृत्यां; T1 G4 धृष्टां; G1–3 M हृष्टां (for वृत्यां). D1 सदानिरामनाधृष्यां; T2 सदामयानिराकृष्णां. — With 31d, cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 38b; Vāyu 45. 107b; Matsya 114. 32b; Brahma 27. 38d; Mārkaṇḍeya 54. 29d. — d) K3. 5 D2 मंदरां (for मन्दगां). K4 D7 मंदगामिनीं. D5 मंदरां वाहिनीं चमू; T2 मगदां रुदवाहिनीं.

32 K2 om. (hapl.) 32; T2 om. 32ab. — a) K3–5 B D (except D1. 3. 7) T1 G1. 4 M2 ब्राह्मणीं; G2 ब्रह्मणां (for ब्रह्माणीं). K1 Da1 D3 महागौरी; D7 °शौरीं. — b) S (T2 om.) सुदुर्गामपि (T1 G1. 2. 4 °थ) भारत. — c) Ko. 1. 4 B3 D1 T2 M चित्रोत्पलां. K1 °वस्त्रां; K3 °ययां; K4 B Da Dn D... T2 °रथां; K5 °पथां; D1 °वर्णां; D3 °वहां; T1 M °जलां (for °वर्हां). — d) K3. 5 D1–3 मंजुकल(D1 °लु)वाहिनीं; K4 B Da Dn D4–6. 8 मंजुवाहिनीं तथा; D7 मुंजलां कनवाहिनीं; S अंजनां (... मजहां; G2 अजना-; M3 मंजुलां) वालुवा°.

33 a) Ko. 2 वैतरिणीं; K1 चैतरणीं. — b) Ś1 K... नोपां; K2 B1. 4 कोपां; K3 सोपां; K4 काकां; ... सोमां; Da1 कौकां; Dn D4 कोशां; D1 लोपां; ... सोयां; D3 रूपां; D6 सौपां; D7 तोयां; D8 केपां; ... नाकां (T2 मंदां). B Dn D4. 8 S चापि (for चैव). — B4 om. 33cd. — c) Ś1 Ko शक्तीमतीम्; K3 ... शक्तिमं(D3 °म)तीम्; K5 T1 G1. 2. 4 M2 शुक्तिमं° Dn2 सुक्तिम°; M1. 4 शुप्तिम°; M5 गुप्तिम°. ... सरन्यां; K4 B1–3 Da Dn D4. 5. 8 T1 G4 अनं(... °तं)गां; K5 D7 अरद्धां; D1 अरुद्धां; D3 अनद्धां; T2 G1–3 M अरं(M2 °रा)गां. K3 D2 नदीं शुद्धां भरदां च; D6 विदिशां कृष्णवेणीं च (cf. v. l. 27a). —With 33d, cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 36b; Vāyu 45. 105b; Matsya 114. 30b; Brahma 27. 36d; Mārkaṇḍeya 54. 27d. — d) K2 पुष्पवंत्युत्पलां; K3. 5 D2 पुष्पवर्णोत्प्रला(K3 °प्रभा)वतीं (K5 °नं); K4 B Da Dn D4. 5. 8 तथैव वृषसाह्वयां; D6 पुष्पवेलपुलावतीं; D7 S पुष्पवत्युत्प(T2 M5 °त्युलप-; G... °त्यां फ)लावतीं.

34 D5 om. 34. — a) K3. 5 Da1 D2. 6 लोहितां; Da2 लौहित्यं; D1 रोहिणीं; D4 लोहित्यं; T2 लोहिन्यां; G3 कतरोयां. — b) Ś1 D6 वृषभंगिनीं; K4 B Da Dn D4. 8 वृषकाह्वयां (B4 °यं); D1 भवभंगिनां; D7 वृषभंगिनीं; S दृढसाह्वयां. — K4 om. 34cd. — With 34c, cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 38a; Vāyu 45. 107a; Matsya 114. 32a; Brahma 27. 38c; Mārkaṇḍeya 54. 29c. — c) D4 कौमारीम्; T1 G4 कावेरीम्. ... ऋषिकुयां; Ko–2 वृषकुल्यां; B2 ऋषकुल्यां; S ऋषिकन्यां (T2 आर्षिकुल्यां). — d) Ś1 Ko. 1 ब्रह्मकुर्यां; ... (except T1) °कन्यां. T G मारिष (for भारत). ... Da Dn D4. 8 मारिषां च सरस्वतीं.

सरस्वतीः सुपुण्याश्च सर्वा गङ्गाश्च मारिष ।
विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाबलाः ॥ ३५
तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
इत्येताः सरितो राजन्समाख्याता यथास्मृति ॥ ३६
अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम ।
तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वमाद्रेयजाङ्गलाः ॥ ३७
शूरसेनाः कलिङ्गाश्च बोधा मौकास्तथैव च ।
मत्स्याः सुकुट्याः सौबल्याः कुन्तलाः काशिकोशलाः ३८
चेदिवत्साः करूषाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः ।
उत्तमौजा दशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥ ३९

C. 6. 348
B. 6. 9. 41
K. 6. 9. 41

35 With 35, cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 39; Vāyu 45. 108; Matsya 114. 33; Brahma 27. 39^{c}–40^{b}; Mārkaṇḍeya 54. 30^{c}–31^{b}. — D6 om. 35^{ab}. — ^{a}) Ś1 K D1. 2 S सरस्वतीं (K3 D2 °त्यः; K5 °त्याः); B Da Dn D4. 5. 8 मंदाकिनीं (for सरस्वतीः). All MSS. (except K3 D2. 3. 7; D6 om.) सुपुण्यां (K0 °पण्यां; Da D5 °पर्णा) च. — After 35^{a}, K1 *repeats* 33^{d}–34^{a}, and om. 35^{b}–36^{b}. — ^{b}) Ś1 K0. 2 सर्वा(K0. 2 °र्वे)-संगां च; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 सर्वां गंगां च (D1 °गांश्च); D7 सर्वगंगाश्च; सर्वगंधां (M2 सगंधर्वां) च. All MSS. (except Ś1 K0. 2 D3. 7; K1 D6 om.) भारत (for मारिष). — After 35^{ab}, T2 ins. (cf. 32^{ab}):

45* ब्रह्माणीं च महागौरीं सुवश्यामपि भारत । ;

while T1 G1–3 ins. :

46* मानवीं वृषभां चैव महानद्यो जनाधिप ।

[= 31^{ab}. T1 G2 ऋ(G2 ट्ट)षभां (for वृषभां), and नराधिप (for जना°).]

— ^{c}) D5 सर्वां विश्वस्य भारत. — ^{d}) D5 सर्वांश्चैव. K4 B D (except D2. 3. 6) महाफलाः; G3 M °जलाः (for °बलाः).

36 K1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) K2. 3 T2 M2 स्वप्रकाशाः. K5 तथा नद्यस्तु प्राकाशा. — 36^{b} = 1. 1. 179^{b}: 4. 52. 4^{d}: 5. 54. 45^{b}; etc. — ^{d}) B2 मया प्रोक्ता (for समाख्याता). B2 M यथामति; B3 D2. 3. 7 T2 यथास्मृतिः; Da D5 यथाश्रुति (Da1 °तिः); D6 समासतः. — After 36, D6 ins. an addl. colophon.

37 ^{a}) Da1 जानपदा; G2. 4 जनपदं. — 37^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 40^{cd}; Vāyu 45. 109^{cd}; Matsya 114. 34^{cd}. — ^{c}) K3. 5 D5. 6 T1 तत्र मे. K1 °पांचाल्याः. — ^{d}) K0. 1. 3 B2 D5. 7 शाल्वा (K0. 1 साल्व-) माद्रेयजंगलाः; K2. 4. 5 B1. 3. 4 Da Dn D2–4. 6. 8 T2 शाल्वा मा(K2 साल्वमा-; Da1 शाल्वा म)द्रेयजांगलाः; T1 G M साल्वाश्चैवेह जांगलाः. — After 37, G2 ins. (cf. v. l. 44^{ab}):

47* विदेहा मागधाः सिंहा महदायतयस्तथा ।

38 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 41; Vāyu 45. 110; Matsya 114. 35. — ^{a}) K4 damaged. K3 D2. 3. 7 सूरसेनाः; D5 शूरसिंहाः. K2 कुलिंगाश्च; B Da Dn D1–6. 8 पु(Da D5 कु-; D6 क)लिंदाश्च. — ^{b}) Ś1 K0. 2 बौधा मौ(K2 मै)कास्; K3 बौद्धा मोकास्; K4 damaged; K5 सौधा मौकास्; B Da Dn D1. 4. 5. 8 बोधा मालास्; D2 योधा मौकास्; D3 बोधा मोकास्; D7 मौरा मौकास्; T1 G बाहुलाकास्; T2 बाहुदामास्; M बहुपा(M5 °वा)कास्. K1 तवैव च. — 38^{cd} = (var.) Brahma 27. 41^{cd}; Mārkaṇḍeya 54. 32^{cd}. — ^{c}) K3 Da1 मत्साः; D2 सद्याः; T2 मंगाः; G2. 3 मात्स्याः. K0. 2 सुकुब्याः; K3. 5 °कुंताः; K4 °कूट्टाः; B1. 4 कुशट्टाः; B2 कुशाट्टाः; B3 D3 सकुट्टाः; Da D5 कुशंडाः; Dn D4 कुशद्याः (Dn2 °ल्यः); D2 सुकंताः; D6 कुशल्याः; D8 इम**; S कुशांगाः (T2 °लिंगाः; G3 °शांकाः). Some MSS. सौवल्याः; B1 मौकल्याः; B2 Da सौख°; B4 शौश°; Dn D4. 6 सौशल्याः (D4 °द्याः); D3 *शल्याः; S साल्वे(T1 G4 °ले)याः. D1 मत्स्या स्युः कुकुटाः सौक्याः; D7 मत्स्यास्सकुट्टाः कौशल्याः. — ^{d}) B1. 2. 4 D (except D1–3. 7) कुंतयः; T1 G2. 4 कुंदि(G2 °दी)हाः; G1. 3 कुंतिभाः; M कुंतिपाः (for कुन्तलाः). Ś1 K0. 2 काशिकौशजाः; K1 काशिकोशजाः; K3 नाशिकोशलाः; B1. 2. 4 Dn D6 G1 कांतिकोश(G1 °स)लाः; T G2–4 M °को(G3 °कौ)सलाः.

39 ^{a}) Cf. 1. 114. 31^{c}: 5. 197. 2^{a}. K4 चेदिवंशाः; B Da2 Dn D5. 6. 8 °मत्स्य-; D3. 4 T1 G °मत्स्याः; T2 °पालाः. Ś1 करूपांश्च; K1 कर्तपा°; K2. 5 कुरूपा°; T G क(T1 G4 कु)रूशा°. Da1 जेदिमत्सकुरुपा°; D7 चेदयश्च सकारूपाः; M चेदिवत्सक-(M1 °कु)रूशा°. — ^{b}) Ś1 भोज्याः; T1 G1. 4 काल-; G2 कालः (for भोजाः). D3 °कलिंगकाः. G3 काल-सिंधुंबुविंदकाः; M कालसिंधुकुलिंदकाः. — ^{c}) = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 64^{a}; Vāyu 45. 132^{c}; Matsya 115. 52^{c}; Brahma 27. 60^{a}; Mārkaṇḍeya 54. 55^{a}. K2–5 B Da Dn D1. 2. 4–8 G4 उत्तमाश्च;

C. 6. 349
B. 6. 9. 41
K. 6. 9. 41

पाञ्चालाः कौशिजाश्चैव एकपृष्ठा युगंधराः ।
सौधा मद्रा भुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः ॥ ४०
जठराः कुकुशाश्चैव सुदाशार्णाश्च भारत ।
कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः ॥ ४१
गोविन्दा मन्दकाः पण्डा विदर्भानूपवासिकाः ।
अश्मकाः पांसुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः पनीतकाः ॥ ४२
आदिराष्ट्राः सुकुट्टाश्च बलिराष्ट्रं च केवलम् ।
वानरास्याः प्रवाहाश्च वक्रा वक्रभयाः शकाः ॥ ४३

D3 T G1-3 M उत्तराश्च (for °मौजा). K1 *शार्णश्च ; K3 दशार्णांश्च. — ^{d}) = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 63^{d}; Vāyu 45. 132^{d}; Matsya 115. 52^{b}; Brahma 27. 59^{d}; Mārkaṇḍeya 54. 54^{d}. K1 मेकलांश्‌; Da कोशलाश्‌; T G मेख(G2 °ध)लाः. S को(G4 कौ)सलैः (for चोत्कलैः). D6 मेकलाश्चोत्कलास्तथा.

40 ^{a}) K4 B Da2 D1. 3 पंचालाः; M1-3. 5 वं-(M2 पं)चुलाः. K4. 5 D1. 3. 6. 7 कौ(D3 को)शिका°; B Da Dn D4. 5. 8 T G1. 3. 4 M4 कोस(B4 Da Dn1 D8 °श)ला°; G2 कौसला°; M1-3. 5 कुंतला°. D3. 6 चैवम्. K3 D2 पांचालकौशिकाश्चैव. — M1 om. (hapl.) 40^{b}-41^{c}. — ^{b}) Ś1 [अ]प्येकवृष्या; Ko. 1 [अ]प्येकघृष्या; K2 [अ]प्येकदृष्ट्या; K4 [अ]प्येकपृष्ठा; B D (except D2. 3. 6) नैकपृष्ठा; S (M1 om.) महापृष्ठा (G2 °ष्ठ-). Dn D8 धुरंधराः. — ^{c}) K3-5 B3 Da2 D1. 7 गोधा; B1. 2. 4 Da1 Dn D3. 4. 8 बोधा; D2. 5 गाधा; D6 बौद्धा (for सौधा). S (M1 om.) पाठा (T2 परा) वृद्धा (for सौधा मद्रा). B2 मदाः; D2 मंदा; D6 मंद्राः. B1. 3. 4 Dn D4. 8 मद्रकलिंगाश्च. K3. 5 D2. 3. 6 M (M1 om.) पुलिंदाश्च; K4 B2 Da D1. 5. 7 कलिंगाश्च; T1 G हुलुं(G2. 3 °लिं)गाश्च; T2 हुम्मगाश्च. — ^{d}) Da1 काशोयोपर°; D1 काशयः पर°; D6 °योपरकास्तथा.

41 M1 om. 41^{abc} (cf. v. l. 40). — ^{a}) K4 कुठराः; D1 जवसाः (for जठराः). K2. 4 B Da1 (after corr.) Dn D1. 5. 6. 8 M3. 5 कुकुरा° (B2 कुरवां°); K3. 5 D2. 3 कुर्कु(D2 °र्क)टा°; Da1 (orig.) कुंजरा°; Da2 D4 M2. 4 कुक्कुरा°; T1 कुरसा°; T2 कुरटा°; G कु(G2 कृ)सरा°. D7 कुकुभाश्चैव दाशार्णाः. — ^{b}) Ko. 2-4 B Da Dn D3-6. 8 स(K3. 4 D3 सु)दशार्ण(Ko °र्णा)श्च; D7 पिंजलाश्चैव; T1 G सुभ(G4 °भा)गार्णाश्च; T2 सुगर्णाश्चैव; M (M1 om.) वसुगार्णाश्च. — ^{c}) D8 कुंतपो. — ^{d}) Ś1 Ko-2 तथैव पर°; D7 तथैवाबर°.

42 ^{a}) K4 S गोमं(T1 °म)दा; B Da Dn D4. 5. 8 गोमंता (D8 °मेतां) (for गोविन्दा). K3 D2 नंदकास् (for मन्दकाः). Ś1 T G3. 4 मंदका(T2 °गा)पंडा; K4 मंदकापंडा. K2 Dn खंडा; K3 त्वंभ्रा; B1 पंडा; B3 पांडा; Da D5 पर्णा; D2 त्वंधा; D मंडा; D8 पंढा; M1 षड्डा (for षण्डा). K5 गोविंदमोदकास्त्वंधा; D1 गोविंदमदगोधांद्रा; D6 गोविंदा मंदपापांडु-; D7 गोविंदा मन्यकाः खंडा (marg. गोमंत मंदकाः पांड्या). — ^{b}) K1 °र्भा रूप°; K3. 5 D °र्भासुख°; K4 °र्भा नृप°; B1. 3. 4 Da Dn D1. 4. 5 m. 8 °र्भा रू(B1 D7 m. 8 °र्भानू-; B3 °र्भा नृ-; B °र्भा भू-; Da1 °र्भानु)पवाहिकाः; B2 °र्भानथ वाह्लिकाः; D6 विदेहा भूत*चिकाः; D7 विदर्भासूर्यवासिकाः; S °र्भान् (T1 G4 °र्भा नी-; T2 °र्भानु-; G1 °र्भा रू)पवासकाः. — ^{c}) Ś1 Ko-2 अश्मलाः; Dn अश्वकाः; D1 अलकाः (for अश्मकाः). K3-5 B3 D1. 2. 7 पांशु(K4 B पांडु-; D1 पशु)राष्ट्राश्च; B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 सोत्तराश्चैव. D6 S अश्मकाश्च सुराष्ट्राश्च. — ^{d}) K3. 5 D2 कनीडकाः; K4 कलीतकाः; B Da Dn D4-6. 8 करी(B1 Da2 D5 °ला-; B3 °ली-; Da1 °नी)तयः; D1. 3. 7 कनीन(D3 °त)काः (for पनी°). Ko गोपराष्ट्रापनीतकाः; S हे(T2 G1-3 गो)मराष्ट्राः सपीतयः (T2 °काः).

43 ^{a}) Ko सुकुट्टाश्च. K1 D1 आदिराष्ट्राः सुकंठ(D1 °कृत्वा)श्च; K3. 5 D2 °राष्ट्राश्मकूरा(K5 °कुट्टा-; D2 °कूटा)श्च; B अधिराज्याः (B2 °श्च; B3 °ष्ट्राः; B4 °ज्य-) कुशट्टाश्च; Da D5 अधिराज्या (Da2 °ज्यं; D5 °ज्य-) कुशंडाश्च; Dn D4. 5 अधिराज्य(D4 °ज्यं)कुशाद्यश्च; D आदिराज्याश्मकुट्टाश्च; D8 अधिराज्यकुशंट्टाश्च; T1 G आदिराज्याः कुविं(T1 G4 °सिं)दाश्च; T2 आरद्धिकाः कुणिंदाश्च; M आदिराज्याः सुकं(M2. 5 °कुं)दाश्च. — ^{b}) K2-4 D2. 7 वलि°; B1 Da Dn D4-6. 7m. 8 मह°; B2. 4 मंद°; B3 मनु°; D1 वर्व°; D3 वलिराज्यं. S वह (G4 खल्व-; M1. 3-5 वह्ली-; M2 वह्लि)राष्ट्राश्च केवलं. — ^{c}) Ko. 1 वानरास्याः पवाहाश्च; K2 वारकस्थापवाहाश्च; K3 वानवाश्चापवाहाश्च; K4 B वालवा(K4 °पा-; B °व)स्योपवाहाश्च; K5 दानवस्यापवाहाश्च; Da वानवा (Da2 °राः)स्योपवाहाश्च; Dn1 D4 वारव(D4 °वा)स्यायवाहाश्च; Dn2 D8 वारया(D8 °वा)स्यापवाहाश्च; D वातवास्यापवायाश्च; D2. 3. 7 वानवास्याय(D3 °प)वाहाश्च;

विदेहका मागधाश्च सुह्माश्च विजयास्तथा ।
अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च ॥ ४४
मल्लाः सुदेष्णाः प्राहूतास्तथा माहिषकार्षिकाः ।
वाहीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥ ४५

अपरन्ध्राश्च शूद्राश्च पह्लवाश्चर्मखण्डिकाः ।
अटवीशबराश्चैव मरुभौमाश्च मारिष ॥ ४६
उपावृत्ताश्चानुपावृत्ताश्च सुराष्ट्राः केकयास्तथा ।
कुट्टापरान्ता द्वैधेयाः काक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः ॥ ४७

C. 6. 356
B. 6. 9. 49
K. 6. 9. 49

D5 वातरासोपवाहाश्च; D6 मानवाः शपवाहाश्च; T1 G सावित्राः सापवादा(G4 °हा)श्च; T2 M2. 3 सा(T2 स)वित्राः साप(T2 °यु)वाताश्च; M1. 4. 5 सावित्राः साव- (M4 साल)पाताश्च. — ^{d}) K2 D3. 7 वक्रा वक्रा°; K3. 5 D2 चक्राश्चक्रधराः; K4 B D1. 6 चक्राश्चक्रातयः (D1 °वर्त°); Da Dn2 D4. 5. 8 वक्रा वक्रा(Da1 D8 °क्र)तयः; Dn1 वक्त्रा वक्त्रातयः; S वक्रावक्रतराः. K3. 5 D1. 2. 7 °सकाः; D5 शुचिः; D8 कशाः; S शुकाः (G2 °भाः).

44 T2 om. (hapl.) 44–45. — ^{a}) K3. 5 B1. 3 Da2 Dn D1. 3. 5. 6. 8 G4 वि(K5 वै)देहा मगधाः सुह्माः (Dn D1 स्वक्षाः; B1. 3 शुह्याः; D6 ब्रह्मा); K4 B2. 4 Da1 D4. 7 G1–3 M विदेहा मागधा सुह्माः (K4 सूक्ष्मं; B2 D4 स्वक्षाः; G2 सिह्माः; M1. 3. 4 सुंहाः); D2 वैदेहा मगधा सुह्माः; T1 विगेधा महताः सुह्माः. — ^{b}) K3. 5 D2. 3. 7 M2 मलदा; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 मलजा; D6 दरदा; M1 मलाटा (for सुह्माश्च). T1 G मह(G3 °ग)दायतयस्तथा; M3–5 मगधोद्दालकास्तथा. — ^{c}) K1 अंगवगः कलिंगश्च; S (T2 om.) अंगवंग- कलिंगाश्च. — ^{d}) Ś1 Ko–2 B1 सकृल्लोमान; K4 पह्लवो- मान; K5 जकृल्लोमान; D2 यत्तलोमान; D6 यकृल्लोमन; M1 °ह्लोकान; M2 °त्सोमान. K3 यकृल्लोमानसस्तथा.

45 T2 om. 45 (cf. v. l. 44). — ^{a}) Ś1 Ko. 1 मन्वाः; K2 मलाः; K4 B2. 4 मंदाः (for मल्लाः). Ś1 सदोष्णाः; Ko. 1 सुदोष्णाः; K2 सुदोलाः; D6 सुदेशाः; G3 सुदोषाः (for सुदेष्णाः). K1 प्रहतास्; K4 B1. 3. 4 Da Dn D4–6. 8 प्रह्ला(Da2 D5 °हा)दा; B2 प्रासादा; D1 सूताश्च; S (T2 om.) प्रह(M1. 2 °ह्व; M3. 5 °गु)- णास् (for प्राहूतास्). — ^{b}) K1 तथा महिषकार्षिकाः; K3. 5 D3. 6 G3 तथा माहिष(G3 °पु)कर्षकाः; K4 B3. 4 Dn D4 माहिषाः (Dn D4 °काः) शशिकास्तथा; B1. 2 Da D5. 8 महिषाः शशि(B1 गाल° ; B2 शश)- कास्तथा; D1 T1 G1. 2. 4 M तथा महिषकर्षकाः; D2. 7 तथा मा(D7 म)हिषवर्षकाः. — K2 om. (hapl.) 45^{c}–46^{b}. — 45^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 46^{ab}; Vāyu 45. 115^{ab}; Matsya 114. 40^{ab}; Brahma 27. 44^{cd}; Mārkaṇḍeya 54. 35^{cd}; Vāmana 13. 37^{cd}. — ^{c}) K3 D6 वाहिका; K4 राज्ञीका; B Da D5 वाह्लिका; Dn D1. 4. 7. 8 S (T2 om.) बाह्लीका; D3 वादीका (for वाहीका). S (T2 om.) बा(M1 व)ट्धा(G2 °दा)नाश्च. — ^{d}) Ś1 Ko काभीराः; K1 कभीराः; Da D5 अभीराः; D2. 3 [अ]प्याभीराः; T1 G1. 3 आ(G1 अ)भीलाः; G2 साभीलाः; G4 आभिलाः. B4 कालभोजकाः; D2 °तोयदाः; D3 °तौयकाः; D4 °कोयकाः; D7 कारतोयकाः. K3 भाराः कालायतायदाः (sic); K5 [अ]प्यभीताकालतोहराः.

46 46^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 46^{cd}; Vāyu 45. 115^{cd}; Matsya 114. 40^{cd}; Brahma 27. 45^{ab}; Mārkaṇḍeya 54. 36^{ab}. — K2 om. 46^{ab} (cf. v. l. 45). — ^{a}) K1 अपरंध्याश्च; K3. 5 D2. 3 उप- रंध्रा°; K4 अपराद्रा°; D1 अपरांध्रा°; D7 अपरांता°; T G2. 4 M पु(M2. 5 प)रंध्रा°; G1 पुराध्रका°; G3 पुरांधका°. K3. 5 D2 T1 G2. 4 शूराश्च; D7 सूरा°; M2. 5 रुद्रा° (for शूद्रा°). B Da Dn D4–6. 8 अपरांताः परांताश्च. — ^{b}) Ko पह्लवाश्; K4 पंककाश्; B1 Dn D8 पंचालाश्; B3. 4 Da D4 पंकला(Da1 °भा)श्; D1 पह्लवाश्; D5. 8 पंकालाश्; T1 G वल्लवाश्; T2 M पल्लवाश् (for पह्लवाश्). K4 B1. 3. 4 Da2 D4. 5. 8 चर्मचंडकाः; K5 चमपंडिकाः; Da1 चर्मचंपकाः; Dn °मंडलाः; D1 °खांडिकाः; D7 T2 G2 °खं(G2 °खां)- डकाः; M1–3. 5 °पंडिकाः. B2 पंकसाश्च सचंडकाः. — ^{c}) Ś1 Ko. 1 अटवीशवट°; K2 °शिविरा°; K4 °शररा°; B Da2 Dn D4. 5. 8 °शि(B2 °शे)खरा°; Da1 अट्टविशिखर°; D1 आटवीशिखरा°; D2 अटवीरोवरा°; D6 °सर्वरा°. — ^{d}) Ś1 Ko मरुभौमश्च; K1 °भोमश्च; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 मेरुभूता(D1 °मा)श्च; K5 S मरुभूमा(T2 °ता)श्च; D7 मारुभौमाश्च. Ś1 K1–3. 5 D1–3. 6. 7 भारत; T2 माहिषाः.

47 ^{a}) Ko उपवृत्तानुपावृत्त°; K1. 2 उपवृत्ताश्चानुपावृत्ताश्च- (K2 °श्चाः); K3. 5 D2. 3. 6 उदावृत्ता उ(D6 °त्तानु)- पावृत्ताः; K4 B1 Da Dn D1. 4. 5. 8 उपावृत्तानुपावृत्ताः; B2 D7 °वृत्तानुवृत्ताश्च; B3. 4 °वृत्तानुपावृत्त° (B4 °द्धाः); T G वयोवृद्धा उपा(T2 नयो)वृद्धाः; M वत्सवृद्धा उपा- वृद्धाः. — ^{b}) K4 Dn D8 स्वराष्ट्राः; D1 सौराष्ट्राः; G2 सराष्ट्राः. K3. 5 Da1 (by corr.) कैकयास्; B2 D1. 6 G2. 3 केकयस्. — T2 om. 47^{c}–48^{d}. — ^{c})

C. 6. 357
B. 6. 9. 49
K. 6. 9. 49

अन्ध्राश्च बहवो राजन्नन्तर्गिर्यास्तथैव च ।
बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मानवर्जकाः ॥ ४८
मह्युत्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप ।
पुण्ड्रा भार्गाः किराताश्च सुदोष्णाः प्रमुदास्तथा ॥ ४९
शका निषादा निषधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः ।
दुगूलाः प्रतिमत्स्याश्च कुशलाः कुनटास्तथा ॥ ५०
तीरग्राहास्तरतोया राजिका रस्यकागणाः ।
तिलकाः पारसीकाश्च मधुमन्तः प्रकुत्सकाः ॥ ५१

Ko कुट्टापरंता; K1 कुंटंपरांता; K2 Da1 D1 कुंदाप°; K4 कुंताप°; B1. 2 कुह्वाः प°; B3 कुंभाप°; Dn1 कुद्दाः प°; D5 कुदाप°; D7 कुंताः प°; T1 G कर्कप(T1 G4 °पा)-ताश्च; M कल्याः (M1. 2 °ब्याः) परंताः. K4 B Da Dn D4. 5. 8 माहेयाः; D1. 3. 7 T1 G1. 3. 4 M4 द्वैपेयाः; D6 वैणेयाः; G1 (before corr.) M1. 2. 5 द्वैतेयाः; G2 द्वेपाशाः; M3 द्वैपायाः (for द्वैधेयाः). K3. 5 D2 क्षुद्राधाराः द्वैत(K5 °रा वैन)पेयाः. —d) K3. 5 कक्ष्याः; K4 कांक्षाः; B Dn D1–4. 7. 8 M2 कक्षाः; Da D5. 6 कुक्षाः; T1 G कुल्याः (G3 °ल्लाः); M1. 3. 4 कस्थ्याः; M5 कल्याः (for काक्षाः). Ko. 1 सुसुद्रिनिष्कुठः (Ko °टाः); K2 सासुद्रिनिष्कुटाः; K5 सासुद्रकुक्कुटाः; D2 °द्रकुंकुटाः; T1 G1. 3. 4 °द्रनिष्कदाः; M °द्रनिष्कृकाः. — After 47, T1 G1. 2. 4 ins.:

48* कव्याश्च पातवैवोधा याकाः सासुद्रनिष्कदाः ।
[G1 पातवैवेया; G2 °वैवाधा.]

48 T2 om. 48 (cf. v. l. 47). —a) K1 अंध्याश्च; K3. 5 D2 आम्राश्च; Da1 आंध्राश्च; Dn1 अंधाश्च; Dn2 अभ्राश्च. S (T2 om.) अंधकारा(M1. 3–5 °धीरका-; M2 अर्यारका)श्च वै राजन्. —b) K3. 5 D2 अन्वगिर्यास्; Da1 अंतर्गीयास्; S (T2 om.) नाना(G2 °न)वीर्यास्. —c) K3 त्रिभिर्गिर्याममलदा; K4 B Dn D1. 4. 8 बहिर्गियांगमलजा (K4 °नदा); K5 खिभिगिर्यांगमलदा; Da1 बहिर्गौयोगमलदा; D2 त्रिभिर्गियांमिलयदा; D7 बहिर्गिर्यामलपदा; S (T2 om.) बहुद्वीपाः सुकेशाश्च. —d) Ko मागदा; K3–5 B Da Dn D1–5. 7. 8 मगधा. K5 D1 मानवर्जिताः; B1. 2 मानवज्जढाः (B2 °टाः); B3 मानवा जटाः; Da D5 मालवज्जटाः (Da1 °ज्जटः; D5 °ज्रटाः); D7 मानवर्यदाः. S (T2 om.) तथा पा(G2. 4 धा)वकवंशकाः. — For 48, D6 subst.:

49* अन्तर्गिर्यास्तथा चैव बहिर्गिर्यास्तथैव च ।

49 a) K3. 5 B2 Da D2–6. 8 सह्यु°; K4 समु°; Dn समंतराः; D1 सह्योत्तराः; D7 अत्यु°; T1 G सम्यग्जाताः; T2 M सह्यजाताः. Ś1 G1 प्रवृषयो; Ko. 1. 3–5 D2–6 T G2–4 M3–5 प्रावृपयो(M5 °योर्); B2 Da D5 प्राविशेषा; D3 प्रावृषाया; D7 °पेयो; M1 °पया; M2 प्रवृपया. —b) Ko. 1 भार्गवश्च. D6 नराधिप. —c) K1 पुत्र-; K2 D1 पुंडा; K3 शुंडा; K5 D2 सुंडा; D5 पुच्छा (for पुण्ड्रा). S विंध्यदेशा (M2 °जाताः) (for पुण्ड्रा भार्गाः). K4 अर्गाः; Da2 D8 भर्गाः; Dn1 D4 भीमाः (for भार्गाः). D6 हरिताश्च. —d) K1 सुदोष्णाश्च (hypermetric); K2–5 B D S सुदेष्णाः (B3 °देष्ट्राः; D4 °देष्टा; D6 °दिष्णाः; M2 °देक्ष्णाः). K3. 5 B1. 2. 4 Da Dn D1–6. 8 यामुना(K3 पांसुना-; K5 प्राशुना-; D2 प्रशुना-; D3 मलिना-; D6 सूतय)स्तथा; S द्रमिला(G3 द्रमिडा)स्तथा.

50 a) D3 सका; D8 शंका. Ś1 Ko. 1 °दास् (for °धास्). D6 शेका निषेधा निषधास्; T1 G4 मंदराहृतमंडाश्च; T2 कंदरा रकुदंडाश्च; G1–3 कंदरा हृतमंडा(G3 °धा)श्च; M1. 2 करका हृत(M2 °द)मंडाश्च; M3–5 करदा हृतमं(M5 °मुं)डाश्च. —b) Ś1 Ko. 1. 5 तथैवानर्तनैनृ(K5 °केरी)ताः; T G M2 कर्णाटा भूत(T2 हृद-; G1 भीत-; G3 हीत)लास्तथा; M1. 3–5 कुंदाद्या भूतलास्तथा. — K4 B om. 50c–51b. —c) K2 D1. 8 दुर्गलाः; K3 दुष्कूलाः; K5 दूकूलाः; Da Dn D4. 5 दुर्गालाः; D2. 3 दुकूलाः; D7 दुःशूलाः. Da1 प्रतिमत्साश्च. D6 उलूकाः शतमत्साश्च; S कच्छाः शैव(G2 कचाश्च शै)लकच्छाश्च. —d) K2 कोशलाः; K3 D2 कुत(D2 °न)दाः; K5 कुंदनाः; Da Dn D1. 4. 5. 8 कुंतलाः; D3. 6 कुनटाः; D7 कुरटाः; S जां(T2 छा)गला (for कुशलाः). K2 कुंतलास्तथा; K3. 5 D कुश(D4 कोस)लास्तथा; T G4 गल(T2 गंध)पल्लवाः; G1–3 ललप(G3 °पि)ल्लवाः; M1. 3. 4 ग(M1 ह)लवल्लकाः; M2. 5 गलवल्कलाः (M5 °पल्लकाः).

51 Ś1 Ko–2 om. (hapl.) 51a–54b. K4 B om. 51ab (cf. v. l. 50). —a) K5 नीरग्राहास्; D (except D2. 3. 7) तीरग्रहास्; S वीरवाहास् (for तीरग्राहास्). Da Dn D4. 5. 8 शूरसेना; D1 शूरवेयो; D3. 6 S शूरतोया; D7 °कोना. —b) Da1 इजिकाः; Da2 Dn ईजिकाः; D4 ईजकाः; D5. 8 इतिकाः; T1 G2–4 M राजितास् (for राजिका). Da Dn D4. 5. 8 कन्यकागु(Da D5 °ग)णाः; D1. 3. 6. 7 रम्यकौं(D6 °कौ;

काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा ।
अभीसारा कुलूताश्च शैवला बाह्लिकास्तथा ॥ ५२
दर्वीकाः सकचा दर्वा वातजामरथोरगाः ।
बहुवाद्याश्च कौरव्य सुदामानः सुमल्लिकाः ॥ ५३

वध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा ।
वानायवो दशापार्श्वा रोमाणः कुशबिन्दवः ॥ ५४
कच्छा गोपालकच्छाश्च लाङ्गलाः परवल्लकाः ।
किराता बर्बराः सिद्धा विदेहास्ताम्रलिङ्गकाः ॥ ५५

C. 6. 364
B. 6. 9. 57
C. 6. 9. 57

D7 °कों)कणाः ; D2 रस्यकागुणाः ; T G तस्य(T2 तुल्य)-कंकणाः ; M तव्य(M2 °प्य)कंकणाः. — c) B3 D3.6 भारसी(B3 °मी)रा° ; D7 पारसीरा° (for पारसीका°). K4 B1.2.4 Da Dn D1.4.5.8 तिलभारा मसी(K4 B1.4 समी- ; B2 Da D5 मसा)राश्च ; T1 G2.4 तिलवाराश्च (G4 °रा म°) सीराश्च ; T2 M नीलवा(M2 °ल्पा)-राश्च सीराश्च ; G1.3 तिलवा(G3 °पा)राश्च वीराश्च. — d) B2 Da Dn D4.5.7.8 मधुमत्ताः ; T G1.2.4 °मंदाः ; G3 °वीराः ; M °पत्नाः (for °मन्तः). K4 B1.3.4 Dn D1.4.8 सुकंदकाः ; K5 च कुत्सकाः ; B2 सकुल्लकाः ; Da D5 M2 सकंदकाः ; D3 प्रकुंजकाः ; D6 प्रकूपकाः ; D7 सकुंतलाः ; T1 G1.4 सु(G1 स)कुंदराः ; T2 सुमंदकाः ; G2 च सुंदराः ; G3 M4 सुकुंदकाः ; M1 सकंदुकाः ; M3.5 सकुंदकाः.

52 Ś1 Ko-2 om. 52 (cf. v. l. 51). — a) K3 काश्मिरा ; D3 कास्मीराः ; T2 काश्मीर-. — b) K5 D1 गंधारा. D3 दर्प° (for दर्श°). S गांधारावंतिका(T1 G4 °वंतय- ; M1 °पतका ; M3-5 °वतका)स्तथा. — S om. 52c–55b. — D5 om. 52cd. — c) K3 D2.6 अतीसाराः ; K5 B1 अभीसाहाः (K5 °राः) ; B2 °स्वाहाः ; D7 अभिसाराः. K3.5 D2 कुंतलाश्च ; B3 कुसृताश्च ; B4 Dn उलूताश्च ; D4 कलू°. — d) K5 सौवला ; B3 Da D2.7 सैवला ; D1 शिवला. K3-5 D1.2.7 बहु(K5 D2 वाहु- ; D1 बह्व)कातराः ; D3 बाहुकास्तथा ; D6 बाहूला°.

53 Ś1 Ko-2 S om. 53 (cf. v. l. 51, 52). — a) B1.4 Da1 Dn1 D4.8 दर्वी च ; B2.3 दर्वीक- ; Dn2 दार्वी च (for दर्वीकाः). B Da1 Dn वानवा ; D4 वानरा ; D3 दानवा (for सकचा). K3 दर्शिकाः सकंभा दार्वा ; K4 दर्वाकाः शार्करा दैर्या ; K5 दर्शीकास्मकभा दार्वा ; Da2 दर्वाकरालीवादर्वा ; D1 कदर्थिकाः सनादर्था ; D2 दर्शीकास्सकता दार्वा ; D5 दर्वाकरालिदूर्वावा ; D6 दार्वीकाराकचादुर्वा ; D7 दर्वीका उत्सवा दार्वी. — b) K3.5 D2 बलजालमथोरुगाः (K5 °जाः) ; K4 बलजावमथोवसाः ; Da D5 वातजामरथोरणाः ; D3.6 वलजा रमठोगराः (D6 °थोरगाः) ; D7 वलजा रमणारकाः. — c) K3.5 D2 बहुरंडाश्च ; K4 °रुद्याश्च ; B1 बद्धवह्वाश्च ; B2 बहुवह्वाश्च ; B3 °वद्याश्च ; B4 °वाद्याश्च ; Da D1.5 बह्वरद्वा(D1 °द्धा- ; D5 °स)श्च ; D3.6 बहुरंध्राश्च ; D7 (m as in text) °दाराश्च (for बहुवाद्याश्च). — d) K4 सुना° ; K5 सुदानामः (for सुदा°). K3.5 D2 सुपर्वताः ; K4 D3.6.7 सुव(D3 °प)र्णकाः ; Da D5 सुमालिका ; D1 सुवर्चकाः ; D4.8 सुमल्लिकाः.

54 S om. 54 (cf. v. l. 52). — Ś1 Ko-2 om. 54ab (cf. v. l. 51). — a) Dn2 बभ्राः ; D4 वद्धाः (for वध्राः). D5 करीषि°. K3.5 D2 वंदाः क(K3 स)हीसकाश्चैव ; K4 दर्भाः कुभीषकाश्चैव ; B4 वध्वाः करीषकाश्चैव ; D1 चर्चका हांसकाश्चैव ; D3 वर्चाका हीनकाश्चैव ; D6 ध्रुवंदार्करिकाश्चैव ; D7 दर्भाः कलीसकाश्चैव. — b) K3.5 D2 कुणिंदाः सत्य(K5 °प्य)का° ; K4 कालिंदोपत्यका° ; Da1 कुभिंदोपत्यका° ; D1 कुलिंदापत्यका° ; D6 कुलिंदामवता° ; D3 कुलिंदोत्पलका°. — c) K3 Da D1.2.5.6 वनायवो ; B1 वानाग° ; B3 D3.8 वातायवो. K4 दशापार्थ- ; B Dn D1 दशापार्श्व- ; D3 दशार्णाश्च ; D4.8 दशपार्श्व- ; D6 दाससर्पाश्च (hypermetric). — d) Ko-2 रोपाणाः ; Da2 D5 सेमाणाः ; D7 रोमाण- ; D3 रामाणः. D6 रोमानाः कुशनंदिनः.

55 S om. 55ab (cf. v. l. 52). — a) Ś1 Ko-2 काच्छा (Ko गाच्छा ; K1 गाश्छा ; K2 कक्षा) गोपालकाश्चैव ; K5 Dn1 D1.6 कच्छा (D1 वच्छ-) गोपालकक्षा(K5 °त्सा)श्च ; Da1 कच्छगोपालकच्छाश्च. — b) K2.4 B Da Dn D4.5.8 जांगलाः. Ko-2 परवल्लभाः ; K3.5 D2 पारवल्लकाः ; K4 B Dn D1.8 कुरुवर्णकाः ; Da D5 कुरुजांगलाः ; D1 परिलांगलाः ; D3.6.7 परप(D7 °व)-ल्लवाः. — c) B2 किढाता ; D1 विभाता ; D3 करिता ; M4 किरात-. K1 बर्धराः ; Da1 विवराः ; T2 बब्बराः. K5 सादा (for सिद्धा). K3 D2 किराताश्चर्चरासादा. — With 55d, cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 54d ; Vāyu 45. 123d ; Matsya 114. 45b ; Brahma 27. 53b ; Mārkaṇḍeya 54. 44b. — d) K2 B D (except D2-4.7) G3 वैदेहा. K2.4.5 B Da Dn D1.2.4-8 ताम्रलिप्तकाः ; K3 D3 T2 M ता(K3 त)मलिप्तकाः ; T G ताम्रमूलि(G3 °पि)काः.

C. 6. 365
B. 6. 9. 57
K. 6. 9. 57

ओष्ट्राः पुण्ड्राः ससैरन्ध्राः पार्वतीयाश्च मारिष ।
अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ ५६
द्रविडाः केरलाः प्राच्या भूषिका वनवासिनः ।
उन्नत्यका माहिषका विकल्पा मूषकास्तथा ॥ ५७
कर्णिकाः कुन्तिकाश्चैव सौद्भिदा नलकालकाः ।
कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवाणकाः ॥ ५८
समङ्गाः कोपनाश्चैव कुकुराङ्गदमारिषाः ।
ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताः सर्वसेनयः ॥ ५९
त्र्यङ्गाः केकरकाः प्रोष्ठाः परसंचरकास्तथा ।
तथैव विन्ध्यपुलकाः पुलिन्दाः कल्कलैः सह ॥ ६०

---

56 S om. 56^a–58^b. — ^a) K3 D2 त्वष्ट्राः; K4 B Dn D1. 4 ओंड्राः; K5 D8 उड्राः; Da D5. 7 उंड्राः; D3 ओडाः; D6 उडाः (for ओष्ट्राः). K3. 5 D2 पुंध्राः; B Da Dn D1. 4. 5. 8 म्ले(Dn2 D1 म्लें)च्छाः (for पुण्ड्राः). K1 ससैरंध्याः; K4 Da1 D4. 8 ससैरिंध्राः (K4 °रिंध्राः; D4 °रिंद्राः); B Da2 Dn D1. 5 सैसिरि(Dn °रिं)ध्राः; D6 सुसैरंध्राः. — ^b) K1 पार्वतीपश्च. — 56^cd = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 55^cd; Vāyu 45. 124^ab; Matsya 114. 46^ab; Brahma 27. 54^ab; Mārkaṇḍeya 54. 45^ab. — ^c) K4 B2 Da D5. 6 तथा° (for अथा°). — ^d) D3. 6 दक्षिणे.

57 S om. 57 (cf. v. l. 56). — ^a) Ś1 द्रमिडाः; Ko. 1 द्रामि°; K4 द्रविनाः. Ś1 Ko. 1 D3 केचलाः. K1 प्राइयाः. — ^b) K1–4 B Da2 D3. 5 मूषिका; Da1 (m as in text) पूषि°; D2 मूखि°; D7 मूष°; D8 मुषि°. K2 वनवालकाः; K3 B Da1 Dn D2. 6 वनवासिकाः; Da2 D3–5. 8 वान(D3 °ल)वासिकाः. K5 मूषिकवेनवासिकाः. — K2 om. (hapl.) 57^c–58^b. — ^c) K3 उत्तपि°; K4 B Da Dn D4. 7 m. 8 कर्णाट°; K5 उमेपि°; Da1 (before corr.) कंटात°; D1 उनद्र°; D2. 6 उतथि°; D3 उन्नाट°; D7 भरंत° (for उन्नत्यका). K3. 5 Da D2. 5 मा(K5 D5 म)-हिपिका; K4 B1. 2 D1. 4. 8 महिप°; D6 विकल्माश्च (for माहिषका). — ^d) D6 नत्तका; D8 विपका (for विकल्पा). K1 पूपका°; K3–5 B2 D1–3. 7 मूषिका°; D4 मूशका°; D6 मूपिका°.

58 K2 S om. 58^ab (cf. v. l. 56, 57). — ^a) B1–3 Da Dn1 D4. 5. 8 झि(Dn1 जि-; D8 नि)ल्लिकाः; B4 सिंदि°; D1 कुडयः (for कर्णिकाः). K3. 5 D2 कुञ्जि-काश्च; K4 B1. 3. 4 Da Dn D1. 3–8 कुंतलाश्च. — ^b) K3. 5 D2 मा(K5 म)हिदा; K4 B Da Dn D4. 5. 8 सौह्रदा; D6 सौद्रवा; D7 सोद्भिदा. K4 B Dn नभ(B2 मल)काननाः; Da D5 न(Da1 ना)लकानलाः; D4. 8 °काननाः; D6. 7 °कालिकाः. — ^c) K1 कौकुंठका°; K3. 5 D2 कुतूहला° (D2 °का°); K4 कोकुटका°; B1–3 को(B3 कौ)कुद्दका°; B4 कौकुत्तका°; Da1 D8 कौकुं(D8 °कु)टका°; D1 काकुवृक्षा°; D3 कोकुडका°; D6 कौकुट्टिका°; D7 M3. 4 कोकु(D7 °क)ट्टका°; T1 G2 कौकू(G2 °कू)टका°; T2 कोकुकटा°; G1 कोकुटाका°; G4 कौकूढका°; M1. 2 कोकुट्टका°. Da1 चैलाः; Dn1 D1. 5. 6. 8 चौलाः; D7 चोडाः; T1 G भृंगाः; T2 भ्यंगाः; M व्यंगाः (M3 °भ्याः) (for चोलाः). — ^d) K1 G2 कोकणा; K3 D6 कौक°; K5 Da Dn1 D2. 3. 5 कौंक°. K1 सालवाणकाः; K3. 5 D2. 3. 6 म(D6 मा)णवा°; K4 B Da Dn D4. 5. 8 मालवा नराः; D1 पणवा नराः; D7 मालवास्तथा; S मलयान(T1 G1 °ल)काः.

59 ^a) T2 संगमाः; M2 समगाः. K3. 5 D2 कौपराः; K4 damaged; B1 D8 करका°; B2–4 Da D5 कनका°; Dn कारका°; D1 कोपशा°; D4 कालका°; T2 G1–3 M कोपका° (G2 °ता°). — ^b) Ko कुकुरांगद°; K1 कनूराजाद°; K2 कुकुरांगाद°; K3. 5 D2 कुकु(K5 °कु)रा अथ मारिष; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 कुंकरांगार मारिषाः (Dn1 D7 °हिषाः); D1 T1 G कुर(D1 कुकुः; G1 कुन-; G3 वकु)रंगाश्च मारिष; D6 कुंकुरांगाश्च मारिष; T2 कुरु कागाश्च मारिष; M1. 3–5 कुकुरांगाश्च मारिष; M2 कुकुरादाश्च मारिषः. — ^c) D2 वजिन्युत्सव°; D6 ध्वजिन्युत्सनि°; D8 ध्वनिन्युत्सव°; S ध्वजा हु(G2 °भ्यु-; G3 °न्यु)त्सव°. — ^d) D5 त्रिगर्भाः; D7 सैनिकाः; S सत्रि(T2 साश्रि-; G1. 3 सुत्रि)यः (for त्रिगर्ताः). K1 सभेनयः (sic); K2. 4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 शाल्वसेनयः; K3 D2 सवसातयः; K5 सवसास्तथा.

60 ^a) Ko. 2 त्र्यंगाः; K1 वृंगाः; B2 त्र्यूढाः; B3. 4 D4 व्यूकाः; Da D5 वृकाः; Dn D8 व्युकाः; D1 अंकाः; D3. 7 श्यंकाः (for त्र्यङ्गाः). K4 कोकनकाः; B2–4 Dn D4 कोकबकाः (Dn2 °बलाः); Da D5 कोकनखाः; D1 कोपुरकाः; D3 कोरूपकाः; D8 कोकरकाः (for केकरकाः). D3 कोष्टाः (for प्रोष्ठाः). K3. 5 D2 यात्रांकाः कौरकाः प्रोष्ठाः (K5 °वाः प्रोक्ता); B1 त्र्यूढकाः कोरुकाः प्रोष्ठाः; D6 त्रैशंकाः करकाः कोष्टाः; T G3. 4 यंत्र(T2 त्रय-; G2 यत्र)काः कोकिलाः श्रेयाः; G1. 3

मालका मल्लकाश्चैव तथैवापरवर्तकाः ।
कुलिन्दाः कुलकाश्चैव करण्ठाः कुरकास्तथा ॥ ६१
मूषका स्तनवालाश्च सतियः पत्तिपञ्जकाः ।
आदिदायाः सिरालाश्च स्तूवका स्तनपास्तथा ॥ ६२
हूपीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गणाः परतङ्गणाः ।
उत्तराश्चापरे म्लेच्छा जना भरतसत्तम ॥ ६३

C. 6. 372
B. 6. 9. 65
K. 6. 9. 65

यंत्रकाः कोकिला ज्ञेयाः ; M धियकाः कोकिलाश्चैव. — [b]) $K_{1.2}$ परसंचारका° ; K_3 D_2 परमर्तरवा° ; K_4 समवेगल्म° ; K_5 परमार्तरव° ; B Dn $D_{1.4.7}$ m. 8 समवेगवशा- ($B_{1.3}$ Dn $D_{1.4}$ °सा)स्तथा ; Da D_5 सरा वेगसरा° ; D_3 पारमंचरथा° ; D_6 परमंथरथा° ; D_7 परमंचचका° ; S परमर्मा ($G_{2.4}$ °मर्म- ; M_2 °कर्मा) महारथाः. — K_3 om. (hapl.) 60^c–62^d. — [c]) K_1 विंध्यपलकाः ; K_2 °पुलिकाः ; K_4 $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.8}$ °चु(B_1 °नु)लिकाः ; K_5 चित्यविपुलाः ; Da D_5 विंध्यछुलिकाः ; D_2 चित्यपुलकाः ; S विंध्यमल्ली(T_1 °वल्ली- ; T_2 $G_{1.3}$ °मलि- ; G_4 °वल्लि)काः. — [d]) $K_{2.4}$ B D S वल्कलैः (D_2 वल्वलैः ; T_1 वल्लकैः ; T_2 वल्लवैः ; G_4 वल्ललैः) ; K_5 वाप्कलैः.

61 K_3 om. 61 (cf. v. l. 60). — [a]) $K_{4.5}$ B Da Dn $D_{1-5.7.8}$ मा(D_1 हा)लवा ; T_1 G M मल्लि(M_4 °ल्ली)का ; T_2 पल्लवा (for मालका). K_4 B Da $D_{4.5.8}$ बल्लवा° ; K_5 पह्लवा° ; Dn मल्लवा° ; $D_{1.6}$ वल्लका° ; D_2 पन्हवा° ; D_3 वल्लका° ; S मालवा° (T_1 $G_{1.3.4}$ °का°) (for मल्लका°). — K_1 om. (hapl.) 61^{bc}. — [b]) Ś1 °वापरवृत्तकाः ; K_5 D_2 °वापरव(D_2 °प)ल्लयः ; B_4 Dn $D_{4.8}$ °वापरबल्लवाः ; D_1 °वापरमंतपाः ; D_3 °वापरवर्तयः ; D_6 °वापरिवृत्तयः ; D_7 °वापरवर्णकाः ; T_1 $G_{3.4}$ °वापरमल्लकाः ; T_2 °वाटकमल्लकाः ; $G_{1.2}$ M °वापर(M_3 °रि)मल्लिकाः (for °वापरवर्तकाः). — [c]) K_5 $D_{2.3}$ कुणिंदाः ; Da_1 कलिंकाः ; D_6 कुछंदाः ; T_2 कलिशाः ; T_1 G M कु(M_1 क)- विंदाः (for कुलिन्दाः). K_5 D_2 कुकुटा° ; B Da Dn $D_{4.5.8}$ कालदा° (Da_1 दोलदा° ; Dn_2 कालवा°) ; $D_{3.6}$ कुलिका° ; T_1 $G_{2.4}$ कुकुटा° ; T_2 कुरवा° ; $G_{1.3}$ M_{3-5} ककुदा° ; M_1 ककदा° ; M_2 कुकदा°. — [d]) Ś1 करंडाः ; K_0 करंटाः ; K_4 कुरुव्याः ; K_5 D_2 कष्टकाः ; $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6.8}$ कुंडलाः ; B_3 कुरह्वाः ; Da संड्ढ- (Da_2 °ड)काः ; D_1 करंदाः ; D_3 कुरंदाः ; D_5 S मंडकाः ; D_7 करदाः (for करण्ठाः). Ś1 Dn करका° (Dn_1 °दा°) ; K_1 कुकरा° ; K_5 कुरठा° ; $B_{1.2.4}$ Da $D_{2.4.5.8}$ कु($B_{1.2}$ क)रटा° ; B_3 करह्वा° ; D_6 करजा° ; T_1 G ककु(G_2 कुकु- ; G_3 कर्क)दा° ; T_2 M करूणा°.

62 K_3 D_6 om. (hapl.) 62 (for K_3, cf. v. l. 60). — [a]) K_1 मूषकास्तुनबालाश्च ; K_5 D_2 सू(K_5 सु)- चकास्तलवाला° ; D_1 मूषका स्थूलबाला° ; D_3 मूषका- स्तालवाला° ; D_7 मूलकास्तरवाला° ; T_1 $G_{3.4}$ सुपता- स्तालवा(G_3 °वा)ला° ; T_2 मूषहा स्थलवाला° ; G_1 मूषका- स्तालवाला° ; G_2 तृषतास्तलवाला° ; $M_{1-3.5}$ मूषभा- स्तालपा(M_2 °वा)ला° ; M_4 मूषिकास्तालवाटा°. — [b]) K_2 सतिपा ; K_4 सभेर्याः ; K_5 D_2 सातिलाः ; B_1 सतीर्थाः ; B_2 सातिर्याः ; B_3 सभीहाः ; B_4 D_8 सतीपाः ; Da D_5 सतीर्याः ; Dn_1 सनीराः ; Dn_2 नारीयाः ; D_1 सभयाः ; D_3 सातेयाः ; D_4 सनीपाः ; D_7 सृतिजाः ; T $G_{1.3.4}$ सती- (T_1 °ति)काः ; G_2 M साति(G_2 °तं)काः (for सतियः). K_2 T_2 पूतिसृं(T_2 °पुं)जकाः ; $K_{4.5}$ $B_{2.3}$ $D_{1.2}$ प्रतिपुं(K_5 D_2 °मं- ; B_2 °सं)ज़याः ; $B_{1.4}$ Da D_5 पूतिसंजयाः ; Dn वटिसृंजयाः ; D_3 सरिपुंजयाः ; $D_{4.7.8}$ पू(D_8 पु)तिसृंजयाः ; T_1 $G_{2.4}$ सूतिपूजि(G_2 °ज)राः ; $G_{1.3}$ M सूतिपुंज($G_{1.3}$ °पुंजि)काः (for पत्तिपञ्जकाः). — [c]) K_5 D_2 अतिदायाः ; B_2 Da अनि- (Da_1 °निं)दायाः ; B_4 Dn $D_{4.8}$ अलि(Dn °लिं)- दायाः ; D_1 आदिदेयाः ; T_1 G अल्पिपा(G_1 °ल्पीपा- ; G_3 °ल्पीप)धाः ; T_2 M अल्पिपे(T_2 M_4 °पा)याः (for आदिदायाः). $K_{2.4}$ B_3 $D_{1.7}$ शिराला° ; K_5 D_2 शिरंध्रा° ; $B_{2.4}$ Da D_5 शि(B_2 गि- ; Da_1 वि)राटा° ; Dn $D_{2.4.8}$ शिवाटा° ; T_1 $G_{2.4}$ सिराल्वा° (G_2 °ह्ला°) ; T_2 $G_{1.3}$ M सि($G_{1.3}$ M_4 सु)राल्पा°. B_1 अलिदाः पाशवाटाश्च. — [d]) K_1 स्युवकास् ; K_4 B_3 स्तवका ; K_5 $D_{2.7}$ सूचका ; B_1 Dn $D_{4.8}$ तनयाः ; $B_{2.4}$ Da D_5 स्तनपाः ; D_1 सुदयाः ; D_3 सूनपाः ; T_1 G_4 मृपपा ; T_2 G_2 $M_{1.3}$ भूपपा ; G_1 वृपंगा ; G_3 भुपंगा ; $M_{2.5}$ भूपका (M_5 °गा) ; M_4 हूपका (for स्तूवका). K_1 तनया° ; K_4 B_3 स्तनदा° ; $B_{1.2}$ Da Dn $D_{1.4.5.8}$ सुनया° (D_1 °पा°) ; B_4 स्वनपा° ; D_3 सूनदा° ; T_1 $G_{2.4}$ स्तंतपा°.

63 [a]) Ś1 ऋपी° ; K_0 दपी° ; K_1 दधी° (for हूपी°). $K_{3.5}$ D_2 मि(K_5 मी)पाविदर्भाः कुंतीकास् ; K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$ ऋपिका विदर्भाः (B_1 Da D_5 विदर्भा ऋपिकाः by transp.) का(B_4 को)कास् ; D_1 प्रभाविदर्भाः काकास् (submetric) ; D_3 रुपका विदर्भाः कीकास् ; D_6 उषाविदर्भास्त्रैगर्तास् ; D_7 ऋषिका विदर्भाः कालीकास् (hypermetric) ; S मक्षिका(T_1 $G_{2.4}$ °पा)- श्च वितापा(T_2 पताका)श्च. — [b]) = 6. 46. 49^d. S तंकणाः परतंक(M_4 °ग)णाः. — D_6 om. 63^c–64^b. — [c]) D_1 M_4 उत्तरे (for उत्तराश्). Ś1 K_{0-2} $G_{2.3}$ च परे ; $K_{3.5}$ D_2 च यथा (for चापरे). — [d]) Dn $D_{1.4.7}$ m. 8 क्रूरा (for जना).

8

C. 6. 373
B. 6. 9. 65
K. 6. 9. 65

यवनाश्च सकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ।
सक्षद्द्रुहः कुन्तलाश्च हूणाः पारतकैः सह ॥ ६४
तथैव मरधाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः ।
क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ६५
शूद्राभीराथ दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह ।
खशिकाश्च तुखाराश्च पह्लवा गिरिगह्वराः ॥ ६६
आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनयोपिकाः ।
औपकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानां च जातयः ॥ ६७

64 D6 om. 64[ab] (cf. v. l. 63). — [a]) B3 जवनाश्च; S (except G1-3) च्यवनाश्च. Ś1 Ko-2 सकांभोजा; D7 सुकांबोजा. B4 Dn D4. 8 यव(Dn1 D4 यवा)नाश्चीनकांबोजा; D3 यवनाः शककांबोजा. — [b]) Ś1 Ko-2 म्लेच्छकादयः. — [c]) Ko. 1 सक्रुद्रुहः; K2-4 B1. 4 Da1 Dn2 D3-5. 8 सक्रुद्रहाः; B2. 3 Da2 सक्रुद्रहाः (B3 °र्हाः); Dn1 °द्रूहाः; D1 °त्तहाः; D2 °द्रडाः; D6 त्यक्तह्रदाः; D7 सक्रुद्रुहा; T1 G M सकद्रुहाः (M2 °काः); T2 सुकद्रुहः (for सक्षद्द्रुहः). K4 B Da Dn D4. 5. 8 कुलत्थाश्च; D6 कुमूला°; S कुंदला° (T2 °जरा°). K5 सक्रुद्रला कुतलाश्च. — [d]) Ś1 Ko-2 हूनाः; D3 कुणाः. K3 D2 पारावकैः; K4 B Da Dn D4. 5. 8 पारसिकैः; K5 D3. 7 पारदकैः; D1 परतकैः. T1 G2. 4 M य(G2 यौ)वनाः पारतैः सह; T2 यवनाः पादवैः सह; G1. 3 य(G3 या)वनाः पारकैः सह.

65 D1 om. (hapl.) 65[a]-66[b]. — [a]) Ko-2 मगधाश्च; K3 रमडाश्च; K4 B Da Dn D4. 5. 8 रम(Da1 श्च)णाश्च; K5 D3 रमठाश्च; D2 मरवाश्च; D6 मठराश्च; D7 समठा(before corr. °गा)श्च (for मरधाश्च). B2 चीरास्; B3 चोलास् (for चीनास्). S तथैव रामाश्चीनाश्च. — [b]) B2. 3 Da D5 तथा च (for तथैव). K5 तथैव दासमालिकाः; B4 तथा च दिशमासिकाः; M तथैव दशमालवाः (M4 °काः). — Dn1 om. 65[cd]. 65[cd] = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 49[ab]; Vāyu 45. 117[cd]; Matsya 114. 42[cd]; Brahma 27. 47[ab]; Mārkaṇḍeya 54. 38[ab]; Vāmana 13. 40[ab]. — [c]) Ś1 Ko-2 °योपरिकेशाश्च; K4 °योपविवेपाश्च; T G2. 4 M °योपनिवेश्या(T2 °द्या)श्च. — [d]) K3. 5 Da D2. 5 T2 वैश्याः (for वैश्य-).

66 D1 om. 66[ab] (cf. v. l. 65). — [a]) K3 क्षुद्राभीराश्च; K4 B Dn D2-4. 6. 8 शूद्राभीरा(Dn2 °मा)श्च; K5 Da2 D5 शूराभीराथ (K5 °श्च); S शूद्राः क्षी(T1 G क्ष)राश्च. K3 D2 दरयः; K5 दरपाः; T2 दारादाः; G2 दरिदाः. — [b]) Ś1 Ko-2 Dn1 G2 कश्मीराः; K5 काश्मीरात्; D6 काशिराः; M1 दरदाः (for काश्मीराः). Ś1 Ko-2 पत्तिभिः; K3 D2 ह्यसुभिः; B4 शिशुभिः; D6 पांशुभिः (for पशुभिः). M2-5 पशुभिः सह के(M2 कौ°; M4 का)शिकाः. — With 66[cd], cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 47[cd]. — [c]) K3 रेपिकाश्च; B1 वेपिका°; B2 खारीका°; B3 Da D5 खाशीका°; D1 समिका°; D2 वेपिका°; D3 पसाश्चैव; D6 स्वस्तिकाश्च; T1 G2. 4 कापिका°; T2 शिकरा°; G1. 3 मापिका°; M क(M2 का)श्मीरा° (for खशिका°). K3. 5 B3 D1-3. 8 S तुपाराश्च. K4 B1. 4 Dn D4. 8 खाशीरा(B1 °सीका; B4 खशोका)श्चांतचाराश्च. — [d]) K4 B D4. 7. 8 पह्लवा; Da1 (orig.) D6 पह्नवा; Da1 (by corr.) पन्नवा; G2 पल्वला; M वल्लवा (for पह्लवा). B1. 2. 4 गिरिगंधकाः (B4 °राः); D1 °कंधराः.

67 67[a] = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 50[a]; Vāyu 45. 119[a]; Matsya 114. 43[a]; Brahma 27. 48[c]; Mārkaṇḍeya 54. 39[c]. — [a]) K4 क्षात्रेयाः. T2 च (for स-). G2 अतृधाः सहजाद्वाजाः (corrupt). — [b]) K1 D7 स्तनयोधिकाः; K3. 5 D2 °पालकाः; K4 B Dn2 D1. 4. 6 °पो(B2. 4 °पौ)पिकाः; Da D5 °पायिकाः; D3 सुरयोपिकाः; D7 m स्तेनपोपिकाः; S स्तनयोपितः. — Ś1 om. (hapl.) 67[c]-68[b]. — With 67[cd], cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 51[cd]; Vāyu 45. 120[ab]; Brahma 27. 49[cd]; Mārkaṇḍeya 54. 40[cd]. — [c]) Ko-2 उपेकाश्च; K3. 5 D2. 3 रूपका°; K4 औपक्या°; B1 Dn D4. 8 प्रो(Dn2 मो)पका°; B2 तोपका°; B3 योषका°; B4 द्रोपका°; Da D5 द्रोणका°; D7 ओपगा°; D6 क्षापका°; T G1. 3. 4 M औपगा(T1 °ग्रा; M1. 3-5 °हा)श्च (for औपकाश्च, as in D7 G2). K5 कलिंगश्च; D1 पवंगा°; D6 करींदा°; M त्रिगर्ता° (for कलिङ्गा°). — [d]) T G त्रिगर्ता वंशजातयः; M कलिंगा वंश(M3 पार्श्व°; M4 वंग)जातयः. — After 67, S ins.:

50* कारस्कराश्च वंशाश्च आन्ध्राश्च द्रमिडास्तथा ।
चोलाश्चैव तथा पाण्ड्याश्चेराश्चैव सुसिंहलाः ।

[(L. 1) T1 G4 वंका°; M1. 3. 4 वंगा° (for वंशा°). M1. 3. 4 अंभाश्च. — (L. 2) G2 चरा अथ (for चेराश्चैव). T2 M चोलाश्च केरलाश्चैव तथा पांड्याः ससिंहलाः.]

तामरा हंसमार्गाश्च तथैव करभञ्जकाः ।
उद्देशमात्रेण मया देशाः संकीर्तिताः प्रभो ॥ ६८
यथागुणबलं चापि त्रिवर्गस्य महाफलम् ।
दुह्येद्धेनुः कामधुक्च भूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥ ६९
तस्यां गृध्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः ।
ते त्यजन्त्याहवे प्राणान्रसागृद्धास्तरस्विनः ॥ ७०
देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणम् ।
अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिषम् ॥ ७१
राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुंधराम् ।
न चापि तृप्तिः कामानां विद्यते चेह कस्यचित् ॥ ७२
तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनैव च पार्थिव ॥ ७३
पिता माता च पुत्रश्च खं द्यौश्च नरपुंगव ।
भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शिनी ॥ ७४

C. 6. 384
B. 6. 9. 76
K. 6. 9. 76

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

68 Ś1 om. 68^{ab} (cf. v. l. 67). — With 68^{a}, cf. Brahmāṇḍa 1. 16. 51^{c}; Vāyu 45. 120^{c}; Brahma 27. 50^{a}; Mārkaṇḍeya 54. 41^{a}. — ^{a}) K4 तोमत्रा; K5 B D (except D2. 3) तोमरा; T1 G नामका; T2 नाजरा; M नामरा (for तामरा). K3 हंसमग्राश्च; K4 °भांगाश्च; B Da Dn D4. 5. 8 हन्यमानाश्च; S भावकर्ता(T2 °रगर्ता-; G1–3 °वगर्ता-; M4 °वगर्भा)श्च (for हंसमार्गाश्च). — ^{b}) K3. 5 D2. 6 करभोजकाः; D1 कतुसंजकाः; T1 G2. 4 करतंजकाः; T2 स्मृतरंजकाः; G1. 3 करकंदकाः; M °कंजकाः. — After 68^{ab}, K2. 4 B D (except D1–3. 6) ins.:

51* एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।

— ^{c}) T1 G2. 4 उद्देशतो मया वीर. — ^{d}) B D (except D2. 3. 7) T G M1 विभो; M2–5 तव (for प्रभो).

69 ^{a}) T G2. 4 M1. 2. 4 येषां; G1. 3 तेषां; M3. 5 एषां (for यथा-). Ś1 Ko D6 यथागुणं बलं; D2 तथाबलगुणं; Ca. c यथागुणबलं (as in text). S (except M1) चात्र (for चापि). — ^{b}) Cc त्रिवर्गस्य (as in text). Ś1 Ko फलाफलं; K2 यथाबलं; K4 महत्फलं; T G1. 2. 4 महाबलं (G1 °लः); Cc महाफलम् (as in text). — ^{c}) K2 दुह्ये; K3 दुह्यो; T1 G1. 3. 4 M दुह्या; Cc दुह्येत (for दुह्येद्). K1 कामयुक्च; K3. 5 D2 कामदुघा; D7 कामधुगियं (hypermetric); G3 धुकु. Ca. c cite कामधुक्. K4 B Da Dn D1. 4–6. 8 दुह्येत धेनुः कामधुग्; G2 दुह्यते धेनुवत्कामान्. — ^{d}) Ca. c सम्यगनुष्ठिता (as in text).

70 ^{a}) Ś1 Ko. 1 च धृति; K2 गद्यंति (corrupt); G2. 4 गृध्नंति. — ^{c}) D6 ये (for ते). Da D5 तेत्यजन्त्याहवे प्राणान्. — ^{d}) K8 D2 नेसमृद्धा°; K4 B Dn D1. 4 वसुगृद्धा°; K5 D3 सुसमृद्धा°; Da D5. 7. 8 Cc रसगृद्धा° (Da2 °द्धा°); T1 G वासगृद्धा° (G3 °ध्रा°); T2 नरगृध्रा°; M रणगृद्धा°.

71 ^{a}) K1 देवमनुष्य°; Dn1 °मानुष्यकायानां; T G M3 (*sup. lin.* as in text). 4. 5 °मानुषकार्याणां (M3–5 °माना). — ^{b}) Ś1 Ko. 1 कामे; K2 काम-; T G M1. 3–5 (M3. 5 *inf. lin.*) कर्म-; Cc कामं (as in text). Ca. c परायणम् (as in text). — ^{c}) D3 °न्यस्याविलुंपंति; T2 °न्यं स्याव°; M2 नान्योन्यस्या°. Ca. c. d अवलुम्पन्ति (as in text). — ^{d}) K4 B Da Dn D4. 5. 8 यथामिषं.

72 ^{a}) K4 पुरुषव्याघ्र; G2. 3 भरतश्रेष्ठा. — ^{b}) G2 भोगकामा मनस्विनः. — ^{c}) T1 G न जातु; M2 न चाति. — Ś1 Ko–2 *repeat* 72^{d} and 73^{a} (with v. l.) after 74^{c}. — ^{d}) Ś1 (second time) नेह; Ko–2 (all second time) नैव; K3 [ऽ]चेह; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 [ऽ]चापि; D2 [ऽ]स्येह; D3 T1 G M1–3. 5 [ऽ]च हि; D6 ह्यपि; D7 त्विह; T2 [ऽ]न्यस्य; M4 [ऽ]स्यां हि (for चेह).

73 For repetition in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 72. — ^{a}) Da M तस्याः (for तस्मात्). Ko–2 (all both times) परग्र(K2 °गृ)हे; K5 परिग्रहो. Ś1 (second time) भूमिर्. — ^{b}) T2 भूरि (for कुरु-). — ^{c}) K4 B1. 3. 4 Da Dn D3–8 G1 transp. दानेन and भेदेन. B2 साम्ना भेदेन दंडेन. — ^{d}) B2 दानेन (for दण्डेन). K3. 5 B3 Da1 D1. 2. 6. 7 पार्थिवाः; Dn भारत (for पार्थिव).

74 ^{a}) B1 Dn D4. 6. 8 भ्राता (for माता). K4 Dn D2. 4 T2 M पुत्राश्च. — ^{b}) T1 G1. 2. 4 बांधवा; T2 खादंति; M खा(M4 मो)दंते (for खं द्यौश्च). Ca. c. d cite पिता, पुत्रः, द्यौः; Ca. d खं; and Ca cites माता also. — ^{c}) Ś1 भूपानां; Ko–2 पापानां.

११

C. 6. 385
B. 6. 10. 1
K. 6. 10. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च ।
प्रमाणमायुषः सूत फलं चापि शुभाशुभम् ॥ १
अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानं च संजय ।
आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥ २

संजय उवाच ।

चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।
कृतं त्रेता द्वापरं च पुष्यं च कुरुवर्धन ॥ ३
पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं विभो ।
संक्षेपाद्द्वापरस्याथ ततः पुष्यं प्रवर्तते ॥ ४
चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम ।
आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥ ५
तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप ।
द्विसहस्रं द्वापरे तु शते तिष्ठति संप्रति ॥ ६

— After 74^c, Ś1 K1. 2 *repeat* 72^d and 73^a (with v. l.). — ^{d}) K3. 5 D3 T G4 M1. 3–5 °दर्शिनां ; K4 B Da Dn D1. 4–6. 8 °दर्शना ; D2 M2 °दर्शनां ; G1–3 °दर्शनात्. D7 सम्यक्छिद्रप्रदर्शिनी. Ca. d cite सम्यक् and अच्छिद्रं.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 Ko. 2. 4 B1. 3 जंबूषंड(K2 °डा)निर्माण ; K1 B4 Da D5. 8 जंबूखंडनिर्माण ; B2 D4 जंबूखं((B2 °षं)डविनिर्माण ; D6 जंबूद्वीपखं*निर्माण ; M4 भुवनकोशे जंबूषंडविनिर्माण. — *Adhy. name :* K3. 5 D2 जनपदवर्णनं ; D6 धृतराष्ट्रं प्रति संजयवाक्यं ; M नदी(M4 नळिनी)जनपदकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ko 6 ; K5 Da2 D1. 5 M 10 (as in text) ; Dn T G 9. — *Śloka no. :* Dn 72 ; D5 71. — *Aggregate śloka no. :* K5 384.

11

☞ M2 om. this adhy.

1 D1 om. 1–2. — ^{a}) D6 °स्यापि ; T1 G4 °स्य च (for °स्यास्य). Dn1 सर्वे° (for वर्ष°). — ^{b}) K1 हेम° ; T2 हिम° ; Cc हैम° (as in text). — ^{c}) K5 तात (for सूत). — ^{d}) K4 B D (except D2. 7 ; D1 om.) Cc बलं ; S (M2 om.) लब्ध्वा (G1. 3 यथा). G1. 3 वापि (for चापि).

2 D1 om. 2 (cf. v. l. 1). Cc. d cite 2^a as in text. — ^{b}) Cc. d वर्तमानं (as in text). G1. 3 तु (for च). K4 सत्तम (for संजय). — ^{c}) Ś1 Ko–2. 4 प्रचक्ष्व. S (M2 om.) °रतो (for °रेण). — ^{d}) M3–5 च संजय (for तथैव च).

3 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 16. 68^c–69^b ; Vāyu 45. 137^{abcd} ; Matsya 115. 57^{abcd} ; Kūrma 47. 42 ; Viṣṇu 2. 3. 19^c–20^b. — K5 om. 3^{cd}. — ^{c}) Ś1 Ko–2 T2 द्वापरश्च. G3 कृतत्रेताद्वापरं च. — ^{d}) K3 सुष्यं च ; B Da Dn D1 (*sup. lin.*). 3–5 M3–5 तिष्यं च ; D2 तुर्यं च ; D6 कलिश्च ; D7 कलिं च (for पुष्यं च). Cc cites तिष्यं. Ko–2. 4 B3 D1. 3. 7. 8 कुरुनंदन ; K3 D2. 6 भरतर्षभ ; G3 कुरुसत्तम.

4 ^{b}) B Da Dn D1. 4–6. 8 S (except T2 M1 ; M2 om.) प्रभो ; D7 परं (for विभो). — ^{c}) T1 G M3. 5 संक्षेपो (T1 G4 °पे) ; Ca. c. d संक्षेपात् (as in text). D6 द्वापरं चाथ (for °रस्याथ). — ^{d}) K3 ततः सुष्यं ; K4. 5 B Da Dn D1. 3–8 Cv ततस्तिष्यं (D3 °स्तूर्यं) ; T1 G M1 पुष्यं तत्र ; T2 पुष्यस्तत्र ; M3–5 तिष्यं त्वत्र (for ततः पुष्यं).

5 ^{a}) K4 B D (except D1–3. 6) तु (for च). M1 शतान्येव (for सहस्राणि). — ^{b}) T1 G वर्षाणि ; Cc वर्षाणां (as in text). D6 कुरुनंदन ; T1 G1. 2. 4 °पुंगव ; T2 M (M2 om.) °वर्धन.

6 ^{a}) M1 शतान्येव (for सहस्राणि). — ^{b}) G3 मनुजर्षभ. — ^{c}) K3. 4 B Da Dn D4. 5. 8 T G M3–5 द्वे सहस्रे ; K5 D6 द्विसहस्रा ; D2. 7 द्विसाहस्रं ; M1 द्वे शते वै (for द्विसहस्रं). D7 द्वापरं तु. D3 द्वापरे च सहस्रे द्वे. — ^{d}) Ś1 Ko–2 सति ; K4 B2–4 Da Dn D1. 4–6. 8 भुवि ; B1 भूमिस् ; D7 यातं ; S (M2 om.) युगे (for शते). K4 B D1. 2. 4. 6 Da2 T2 तिष्ठंति. Ś1 Ko–2 भारत ; K4 B D (except D2) S (M2 om.) सांप्रतं (for संप्रति).

न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति पुष्येऽस्मिन्भरतर्षभ ।
गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽत्र तथा जाता म्रियन्ति च ॥ ७
महाबला महासत्त्वाः प्रजागुणसमन्विताः ।
अजायन्त कृते राजन्मुनयः सुतपोधनाः ॥ ८
महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ।
जाताः कृतयुगे राजन्धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ९
आयुष्मन्तो महावीरा धनुर्धरवरा युधि ।
जायन्ते क्षत्रियाः शूरास्त्रेतायां चक्रवर्तिनः ॥ १०
सर्ववर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे सति ।
महोत्साहा महावीर्याः परस्परवधैषिणः ॥ ११
तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप ।
लुब्धाश्चानृतकाश्चैव पुष्ये जायन्ति भारत ॥ १२
ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च ।
पुष्ये भवन्ति मर्त्यानां रागो लोभश्च भारत ॥ १३

C. 6. 399
B. 6. 10. 14
K. 6. 10. 14

---

7 ^{a}) K3. 4 T1 G4 M (M2 om.) प्रमाणं (for प्रमाण°). K4 स्थितं. Cc प्रमाणस्थितिः (as in text). T G M1 वात्र; M3. 5 वा तु; M4 वा न (for ह्यस्ति). — ^{b}) K5 B Da Dn D4. 5. 7. 8 M3-5 तिष्ये; D3 तिथ्ये (for पुष्ये). M3-5 भरतसत्तम. — ^{c}) B2 Da D5 G1-3 च; T2 वै (for ऽत्र). — ^{d}) Ś1 K0-2 D3. 7 नृपोत्तम; K4 नृपाधिप (for म्रियन्ति च).

8 ^{b}) B D (except D3) T2 G1 M1. 3. 4 प्रज्ञा-गुण°. — After 8^{ab}, K4 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 ins.:

52* प्रजायन्ते च जाताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

[D7 अजायंत (for प्रजा°). Ca cites प्रजायंते and जाताः.]

— After 52*, K4 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 read 9^{cd} (K4 *repeating* the line in its proper place). — ^{c}) K4 B3 D6 M4 प्रजायंते; M1. 5 अजायंतु. G2 कुतो; G4 M3 कृतो. B1. 2. 4 Da Dn D1. 4. 5. 8 प्रजायंते च जाताश्च. — K5 om. (hapl.) 8^d–9^c. — ^{d}) T1 G भावयन्; M1 मानवा (for मुनयः). K3. 4 D2 सतपोधनाः; T1 G M (M2 om.) भूतभावनः (M1. 3–5 °नाः); B1. 2. 4. Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 T2 वै (T2 ये) तपोधनाः.

9 K5 om. 9^{abc} (cf. v. l. 8). — ^{a}) D1 महाभागा (for °त्मानो). — K4 (first time) B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 read 9^{cd} after 52*. — ^{c}) D5 जनाः (for जाताः). S (except T2; M2 om.) जातास्तु वै कृतयुगे. — ^{d}) K3. 5 मुनयः; K4 (second time) B1. 2. 4 बलिनः (for धनिनः). K4 (first time) ***** दर्शिनः; Da D5 धर्मिणः प्रियदर्शिनः; D9 जायंते द्वापरे तथा.

10 D6 om. 10^a–11^b. — ^{a}) K3. 4 D1-3. 7 S (M2 om.) °वीर्या (for °वीरा). B Dn D4. 8 प्रियदर्शना वपुष्मंतो (hypermetric); Da D5 प्रियदर्शी वपुष्मंतो. — ^{b}) G4 M3. 4 °परा (for °वरा). B Da Dn D4. 5. 8 महावीर्या धनुर्धराः. — After 10^{ab}, K1 B Da Dn D4. 5. 8 ins.:

53* वराहा युधि जायन्ते क्षत्रियाः शूरसत्तमाः ।

— ^{cd}) K1 B Da Dn D4. 5. 8 त्रेतायां (for जायन्ते), राजन् (for शूरास्), and सर्वे वै (for त्रेतायां). T G च सहस्रशः; Cc चक्रवर्तिनः (as in text).

11 D3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) D7 सर्वे (for सर्व-). B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 सर्व(Da1 Dn °र्वे)वर्णाश्च जायंते. — ^{b}) D1. 7 जायते. G3 चापरे (for द्वापरे). K3-5 B3 D1-3. 7 सदा; S (M2 om.) युगे (for सति). B1. 2 सदैव द्वापरे युगे; B4 Da Dn D4. 5. 8 सदा चैव च (Da1 D3 चैव तु; Da2 त्वेव च) द्वापरे. — ^{c}) G2 महौजसा (for महोत्साहा). B Da Dn D4. 5. 8 वीर्यवंतः (for महावीर्याः). — ^{d}) Dn G3 °जयै° (for °वधै°).

12 ^{a}) M5 तेजसावेन (sic). — ^{b}) B4 D3 परुषा. D6 स्त्रियः (for नृप). — ^{c}) K2. 3. 5 B1. 2 Da D3. 5. 7 T2 M (M2 om.) लुब्धाश्चान्(K3 °क्र)तिकाः; K4 Dn D1. 4. 8 °ब्धा अनृतका°; D2 °ब्धाश्चासात्विका°; T1 G °ब्धाश्चानृतिन°. — ^{d}) K4. 5 B2-4 Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 M5 तिष्ये; D3 तिथ्ये (for पुष्ये). T2 [ऽ]जायंत. D6 जायंते भरतर्षभ.

13 ^{a}) M1 ईर्ष्य-. T1 (by corr.) ईर्ष्यमाणास्. T2 मानं; M5 मानास् (for मानस्). — ^{b}) K2. 5 D2. 3 मायासू(K5 °स्ते)यास्; D6 माया चर्या; T2 मात्सर्यं तु. — ^{c}) K5 B Da Dn D4. 5. 7. 8 M3-5 तिष्ये; D3 तिथ्ये; D6 तूर्यें (for पुष्ये). Ś1 K0. 2 B Dn D1. 4. 6-8 T G1. 3. 4 भवति. K1. 2 D6 मर्त्याणां; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 भूतानां. — ^{d}) D6 रागा लोभा°; T2 रागलोभौ च. D3 तथैव च (for च भारत).

C. 6. 400
B. 6. 10. 15
K. 6. 10. 15

संक्षेपो वर्तते राजन्द्वापरेऽस्मिन्नराधिप । गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तं जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।

जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह संजय ।
विष्कम्भमस्य प्रब्रूहि परिमाणं च तत्त्वतः ॥ १
समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शन ।
शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वीपं च संजय ॥ २
शाल्मलं चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च ।
ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ॥ ३

संजय उवाच ।

राजन्सुबहवो द्वीपा यैरिदं संततं जगत् ।
सप्त त्वहं प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहांस्तथा ॥ ४
अष्टादश सहस्राणि योजनानां विशां पते ।
षट्शतानि च पूर्णानि विष्कम्भो जम्बुपर्वतः ॥ ५

14 [a]) Ca. c. d संक्षेपः (as in text). — [b]) Ś1 Ko-2. 4 D1. 7 जना° (for नरा°). — [c]) Cc गुणोत्तरं (as in text). — [d]) D7 तथैव च; Cc ततः परम् (as in text).

Colophon om. in M2. — *Sub-parvan:* Ś1 Ko. 2. 4 B1 2. 4 Da Dn D5. 8 जंबूखं(some MSS. °षं)डनिर्माण; D4 जवूखंडविनिर्माण; D6 जंबुखंडनिर्माण. — *Adhy. name:* K3 D2 युगवर्णनं; M1 भुवनकोशः; M3-5 भुवनकोशे युगलक्षणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 7; K5 Da2 D1. 5 M1. 3-5 11 (as in text); Dn2 T G 10. — *Śloka no.:* Dn D5 15. — *Aggregate śloka no.:* K5 397.

12

1 [a]) K4 damaged. Ś1 Ko-2 B1. 3m °षंडस्; K3. 5 D1-3. 7 S °द्वीपस् (for °खण्डस्). M1. 3. 5 तथा (for त्वया). — [b]) = 12[b]. — [c]) D6 विस्तारम्; Ca. d विष्कम्भम् (as in text). K5 B4 Da D5 °ष्कंभस्य च प्रब्रूहि; S विष्कंभस्य (M1. 3. 5 °भं च) मम ब्रूहि. Cc cites विष्कंभस्य. Cv cites 1[c] as in text. — [d]) Ca परिमाणं (as in text). K4 B Da Dn D4. 5. 8 तु (for च).

2 [a]) K3. 5 D2 प्रमाणं तु; T2 परिमाणं. — [b]) B D (except D4. 7. 8) T2 G2 °दर्शनं. — [c]) D3 (by corr.) काश°; S (except M1. 3. 5) प्लक्ष° (for शाक°). — [d]) M4 शाक° (for कुश°). B3 तथैव च (for च संजय).

3 [a]) G1 damaged. Ś1 Ko. 1 शल्मलं; B1. 4 Dn D4. 6. 8 T2 G3 शाल्मलिं (D6 °लीं); D3 D5 शाल्मलिश्. D6 चापि (for चैव). — [b]) G3 °द्वीपम्. B3 D3 च संजय (for तथैव च). — [c]) K3. 5 D1 transp. ब्रूहि and गावल्गणे. Ś1 Ko-2 गावलाने; Da2 गाल्वावणे. Dn D4. 8 सार्धं; Cc सर्वं (as in text). T G M2 शाकद्वीपं च मे ब्रूहि. — [d]) D1 सोमार्कै (for °र्कयोस्). Ca. c राहोः सोमार्कयोः (as in text). D6 स्थितिं; Cc तथा (as in text).

4 T2 om. the ref. — [b]) K5 तैरिदं; D6 यैरिह. K3. 5 B3 D (except D2. 4. 7) G1-3 M2. 5 सततं; B4 संभृतं. — In K4, 4[cd] is lost on a damaged fol. — [c]) B D (except D2. 3. 6. 7) सप्त द्वीपान्; S तेषां तत्वं. — [d]) B4 D6 चंद्रादित्य-. Ś1 D1 T2 ग्रहास्तथा; Dn ग्रहं तथा.

5 [a]) G1 अष्टौ दश-; M2. 5 अष्टाशीति-; Ca. c as in text. — [b]) K4 Dn D1. 4. 6. 8 योजनानि. — [c]) Ś1 K1. 2 तु (for च). Ko om. च. M1. 2. 3 (*sup. lin.*). 5 द्वादशान्यानि पूर्णानि (M5 °र्वाणि); M3 षट् शतानि पूर्णा°. Ca षट्शतानि and पूर्णानि (as in text). — [d]) Ś1 Ko. 1 जंभपर्वतः; K5 D2 जंबुवर्पतः; D1. 3. 7 °पर्वते; D6 °पर्वणः; T1 G (G1 damaged) M2 °संज्ञितः; M3-5 °सर्वतः (sic); Cc as in text.

लावणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः ।
नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ६
नैकधातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः ।
सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः परिमण्डलः ॥ ७
शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव ।
शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनन्दन ॥ ८
जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप ।
विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ।
क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन संपरिवारितः ॥ ९
तत्र पुण्या जनपदा न तत्र म्रियते जनः ।
कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ॥ १०
शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावद्भरतर्षभ ।
उक्त एष महाराज किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह संजय ।
उक्तस्त्वया महाभाग विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १२

C. 6. 413
B. 6. 11. 13
K. 6. 11. 12

---

6 In G1, 6^{ab} is lost on a damaged fol. — ^{a}) Ko. 2. 5 D1. 2. 8 T2 लवण°; Da2 लावण्य°; Ca. c as in text. — ^{b}) D3 तथा; T1 G2–4 ततः (for स्मृतः). Ca cites विष्कंभो and द्विगुणः. — ^{c}) K2 D3 (by transp.) नानापदजनाकीर्णो; S नानाद्रुमगणा- (T1 °द्रुमलता-; T2 °मृगगणा-; G4 °द्रुमसमा)कीर्णो-. — ^{d}) T2 मणिद्रुमविचित्रितः.

7 ^{a}) T2 G1–3 °विचित्रश्च. — ^{b}) K4 °श्चोपशोभितः; T2 M3 °रुपशोभितं. — ^{c}) D6 °संपूर्णः. — ^{d}) K3 °शोभितः; T2 °मंडलं; Cc °मण्डलः (as in text).

8 With 8, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 1, 80; Vāyu 49. 1, 74^{cdef}; Matsya 122. 1^{ab}. — T1 G4 *repeat* 8^{ab} after 54*; T2 G1. 3 M1. 2 *repeat* 8^{ab} after 9^{cd}; G2 *repeats* 8 after 9^{cd}. — ^{a}) D3 (marg. *sec. m.*) T (first time) G (first time) M1. 2 (both first time). 4 प्लक्ष°; Cc शाक° (as in text). K3. 5 D2 T1 (second time). 2 (both times) G3. 4 M1 (all second time). 2 (first time) तु; K4 D3 प्र- (for च). — ^{b}) K4 D7 T1 (both times) G1. 2 (both first time). 3. 4 (both both times) M1. 2 (both second time) भारत (for पार्थिव). — After 8^{ab}, T1 G4 read 9^{abcd} and 54*, followed by the repetition of 8^{ab}. — ^{c}) Ś1 Ko. 2 यथान्याय्यं; M4 यथा न्यायः. — ^{d}) B2 °वर्धन.

9 T1 G4 read 9^{abcd} after 8^{ab}. In G1, 9^{abc} is lost on a damaged fol. — With 9^{ab}, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 2^{ab}; Vāyu 49. 2^{ab}; Matsya 122. 2^{ab}. — ^{a}) Ś1 Ko. 1 Da1 जंबुद्वीप°; K3 जंबूद्विपः (sic); Cc as in text. — ^{b}) T2 तु (for स). — ^{c}) Ś1 Ko. 2 D6 M3. 4 विष्कंभेन. — ^{d}) Cc विभागशः (as in text). T1 G4 इक्षूदःसागरस्तथा. — After 9^{cd}, T1 G4 M2 (om. line 2) ins.:

54* शल्मलिश्च कुश[ः] क्रौञ्चो द्विगुणो ह्युत्तरोत्तरम् ।
यथासंख्यं परिवृत्तः सुरासर्पिःपयोधिभिः ।

— T1 G4 *repeat* 8^{ab} after 54*; T2 G1. 3 M1. 2 *repeat* it after 9^{cd}; G2 *repeats* 8 after 9^{cd}. — ^{c}) K5 क्षारोदो. D6 इक्षुवारिवता सर्वा; S क्षीरोदेन नृप(M नर)श्रेष्ठ. — ^{f}) T1 G2. 4 M यश्च; G1. 3 स च (for येन). Ś1 Ko–2 °मंडितः; D1 °धारितः.

10 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 3^{c}–4^{b}, 82; Vāyu 49. 3, 76; Matsya 122. 3^{c}–4^{b}, 93. — ^{a}) B2 ततः (for तत्र). — ^{b}) K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 तत्र न (by transp.); D7 Cc नाकाले; Ca न तत्र (as in text). Ca. c. d म्रियते (as in text). — ^{c}) D3 नैव (for कुत). Ko–3 D2. 7 G1–3 M एव तु; D3 तत्र च (for एव हि). T1 G2–4 दुर्भिक्षः. — ^{d}) Ś1 Ko–2 आयुस्- (for क्षमा-). K3 °जोयुतोदिते. Ca क्षमातेजोयुता (as in text). Cc. d cite क्षमा and तेजः.

11 In G1, 11^{abc} is lost on a damaged fol. — ^{a}) = 12^{a}. — ^{b}) K2 D3 *यथा च* (for यथावद्). Da1 यथावदिह संजय (= 12^{b}); T2 यथावदिह भारत. — ^{c}) K2. 3 *B3. 4 D5. 8* S (G1 damaged) उक्त एव (T2 एवमुक्ता). Ś1 D6 मया राजन्; K4 महाबाहो (for °राज). — ^{d}) K3 D3 अर्हसि (for इच्छसि). K4 B Da Dn D1. 5. 8 किमन्यत्कथयामि ते; S °न्यद्वर्त(G2 °र्ण)यामि ते.

12 ^{a}) = 11^{a}. D3 (marg. *sec. m.*; orig. before corr. as in text) काश° (for शाक°). — ^{b}) = 1^{b}. — ^{c}) K4 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 S °प्राज्ञ; D2 °राज (for °भाग). — ^{d}) D5 संजय (for तत्त्वतः).

C. 6. 414
B. 6. 11. 13
K. 6. 11. 13

संजय उवाच ।

तथैव पर्वता राजन्सप्तात्र मणिभूषिताः ।
रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ।
अतीवगुणवत्सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप ॥ १३
देवर्षिगन्धर्वयुतः परमो मेरुरुच्यते ।
प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः ।
यतो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः ॥ १४
ततः परेण कौरव्य जलधारो महागिरिः ।
यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ।
यतो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनेश्वर ॥ १५
उच्चैर्गिरी रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितः ।
रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो विधिः ॥ १६
उत्तरेण तु राजेन्द्र श्यामो नाम महागिरिः ।
यतः श्यामत्वमापन्नाः प्रजा जनपदेश्वर ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुमहान्संशयो मेऽद्य प्रोक्तं संजय यत्त्वया ।
प्रजाः कथं सूतपुत्र संप्राप्ताः श्यामतामिह ॥ १८

संजय उवाच ।

सर्वेष्वेव महाप्राज्ञ द्वीपेषु कुरुनन्दन ।
गौरः कृष्णश्च वर्णौ द्वौ तयोर्वर्णान्तरं नृप ॥ १९

---

13 13^{abcd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 83; Vāyu 49. 77; Matsya 122. 4^{cd}, 51^{ab}. — S reads 13^{ef} before 13^{ab} (M3. 5 *repeating* 13^{ef} in its proper place). — a) K3 यथैव; D3 (*sup. lin. sec. m.*) तथैते; S विस्तृताः; Cc तथैव (as in text). — b) K3 ससान्वै; T2 ससर्षि॰. Dn D4. 8 मणिपर्वताः; D1 ॰पूजिताः; M5 मुनिभूषिताः. — With 13^{cd}, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 35^{ab}; Vāyu 49. 31^{cd}. — c) T1 G4 रत्नाकराश्च नद्यश्च; G1. 3 ॰रास्ते (G3 ॰रांते) नद्यश्च; G2 नानाकराश्चेन्नद्यश्च. — e) K3. 5 D2 अतीव गुणसंपन्नः. — f) Ś1 Ko. 2 तत्र पुण्ये; K1. 3. 5 D2. 7 तत्र पुण्यो; K4 B Da Dn1 D4. 5 तत्त्वं (B3 ॰त्र) पृच्छ. K4 नरा॰ (for जना॰).

14 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 84^{a}–85^{b}; Vāyu 49. 78^{a}–79^{b}; Matsya 122. 8^{a}–9^{b}. — b) K2. 4 B D (except D1. 2) प्रथमो (for परमो); Cv as in text. — c) T2 महाभाग. — d) T1 G जलदो; T2 ऋषभो (for मलयो). — e) K3. 5 B D (except D6. 8) S ततो (for यतो). B2 निवर्तंते. — f) M1. 2 प्रवहंति. K3. 5 B4 D2 T2 सर्वतः.

15 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 85^{c}–86^{d}; Vāyu 49. 79^{c}–80^{d}; Matsya 122. 9^{c}–10^{d}. — a) Da D5 अतः (for ततः). D7 पूर्वेण (for परेण). — b) B1 D6 जलाधारो. K1 ॰गिरः (for ॰गिरिः). — c) B Da Dn D1. 4. 5. 8 ततो; S यतो (for यत्र). Ś1 Ko. 2 दिव्यम्; K5 दत्तम् (for नित्यम्). Ko–2 ॰धत्ते; Da1 (m as in text). a2 D5 ॰दातुं. — d) D3. 6 पर(D6 ॰रि)मंडलं (for परमं जलम्). — e) B Da Dn D1. 4. 5. 8 M2. 3. 5 ततो (for यतो). G2 M5 वर्षः. G4 M3 (*inf. lin.* as in text) प्रवहति — f) K3. 4 B Dn D1. 4. 8 S (except G3) वर्षकाले K3. 5 D2 नरेश्वर; B2–4 जनाधिप.

16 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 87; Vāyu 49. 81. — a) Ś1 Ko–2 D7 ततो; D3 उच्चो; Cc उच्चै (as in text). T2 ॰शिरा (for गिरी). D2 रैवतिको — b) B2. 4 Da D5. 8 Ca ॰ष्ठिता; M2 ॰ष्ठितं; Cc ॰ष्ठित (as in text). — c) Cc दिवि (as in text). Da D5 नक्षत्रा; M5 ॰त्रः. Ko. 2 रेवतीं (Ko ॰ती) दिव्यनक्षत्रं.

17 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 88; Vāyu 49. 82; Matsya 122. 12. — a) D3. 6 ॰णास्य (for ॰ण तु). — b) B4 महान् (for महा-). — After 17^{ab}, K2. 4 B Da Dn D4–6. 8 ins. :

55* नवमेघप्रभः प्रांशुः श्रीमानुज्ज्वलविग्रहः ।
[B4 श्रीमान्ज्वलनविग्रहः.]

— c) K3 D1–3 यत्र; B4 ततः. — d) K4 damaged. G3 प्रभा (for प्रजा).

18 b) N (except Ś1 Ko–2) प्रोक्तोयं संजय त्वया; S त्वयोक्तः (T2 M2. 3 ॰क्ते) सूतनंदन. — c) K1. 2 D2. 7 प्रजा; G3 प्राणः. D1 ततः पुत्र; S महाप्राज्ञ (for सूतपुत्र). — d) D1 संपन्ना; D7 M4 संप्राप्ता.

19 a) K3 D2 सर्वे चैव (for ॰ष्वेव). Ko. 5 महाराज. — b) Da1 कुलनंदन. — c) Cc गौरः कृष्णश्च (as in text). B Da2 Dn D4–6. 8 Cc पतगः; D1 वर्णो वा; S वर्णोत्र. — d) Da2 D5 Ccp [अ]नयोर् (for तयोर्). K3–5 B Da Dn D1. 2. 4–6 T M4 Ca. d वर्णा(Da1 ॰र्णौ)तरे; G M1–3 वर्णांतरो (G2 ॰रा); M5 वर्णतरो; Cc वर्णांतरं (as in text).

श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै तत्ते वक्ष्यामि भारत ।
आस्तेऽत्र भगवान्कृष्णस्तत्कान्त्या श्यामतां गतः २०
ततः परं कौरवेन्द्र दुर्गशैलो महोदयः ।
केसरी केसरयुतो यतो वातः प्रवायति ॥ २१
तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ।
वर्षाणि तेषु कौरव्य संप्रोक्तानि मनीषिभिः ॥ २२
महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ।
जलधारात्परो राजन्सुकुमार इति स्मृतः ॥ २३
रैवतस्य तु कौमारः श्यामस्य तु मणीचकः ।
केसरस्याथ मोदाकी परेण तु महापुमान् ॥ २४
परिवार्य तु कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वत्वमेव च ।
जम्बूद्वीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ २५
शाको नाम महाराज तस्य द्वीपस्य मध्यगः ।
तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते तत्र शंकरः ॥ २६

C. 6. 429
B. 6. 11. 28
K. 6. 11. 28

---

20 a) M यत्र (for यस्मात्). D6 प्रवृत्तोयं; T1 G1. 3. 4 प्रवृद्धो वै. ❀ Cc: यस्माच्छ्यामः प्रवृत्तो जन इति शेषः । ❀ — b) D6 यत्ते; T G M3–5 तेन. K4 B Da Dn D4. 5. 7 (m as in text). 8 M1. 2 तस्माच्छ्यामो गिरिः स्मृतः. — All MSS. except D3 om. 20^{cd}.

21 b) K3 D3. 7 T G2. 4 M1. 3–5 दुर्गः; G3 दुग्ध- (for दुर्ग-). K5 दुर्गशीलो. — 21^{cd} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 90^{cd}; Vāyu 49. 84^{cd}; Matsya 122. 18^{cd}. — c) Ca केशरी; Cd केशरो; Cv केसरी. K4 B1. 2. 4 Da Dn D1. 5. 8 केशरी (K4 damaged; D1 °सरिः) केशरयुतो; M केसरः (M4 °रिः) केसरियुतो. — d) K3. 5 D2. 4. 6 S वायुः (for वातः). K2. 3. 5 B Dn D2. 4. 8 Ca प्रवर्तते; K4 प्रवर्त्सति; S प्रवाति वै (for प्रवायति).

22 a) Cc योजनविष्कम्भः (as in text). Ca cites तेषां and विष्कंभः. — b) T2 गुणतः; Ca. c द्विगुणः (as in text). Da D5 स वि- (for प्रवि-). — c) G1. 3 वर्षाणां. K3. 5 D2 तेषां; M1–3. 5 तेत्र (for तेषु). — T2 om. (hapl.) 22^{d}–25^{a}. — d) K4 B D (except D1–3) S सप्तो° (for संप्रो°). S महर्षि° (for मनीषि°).

23 T2 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) D6 महा- मेरोर् (for °मेरुर्). K3. 5 D2 °श्रोतो; B2 °व्यासो; D3 °कोशो; S °भागो (for °काशो). — ❀ Cc: महामेरुर्महता मेरुणावच्छिन्नो महानाकाश इवाकाशो यस्य । ❀ — b) D6 जलजः; S (T2 om.) ह्यचलः (for जलदः). K3 कुसुमोत्करः; K5 D2. 7 T1 G4 M कुसुमोत्तरः (T1 G4 M4 °रे); G1–3 कुसुमोत्तमः. — c) Ś1 K0–3 D1–3. 7 °धारोपरो राजन्; K4 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 T1 G °धारो महाराज; K5 B3 °धारापरा (K5 °रो) राजन्; D6 °धारोपमो राजन्. — d) D6 कुसु° (for सुकु°). G3 स्मृतिः.

24 T2 om. 24 (cf. v. l. 22). — 24^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 92^{ab}; Vāyu 49. 86^{cd}. — a) K1 B1. 2. 4 Da Dn D1. 4. 5. 8 T1 G1. 4 M2 रेवतस्य. K5 च (for तु). Ś1 K0. 1 कौमारं; D1 कौरव्य. — b) K2 B1. 2. 4 Da Dn D4–6. 8 S (T2 om.) मणिकांचनः; K3. 5 D2 च समीचकः; K4 B3 तु मणीवकः. — c) K4 B Da Dn D5. 8 केशरस्याथ (K4 °स्याव-; B2 °स्य तु); D1 M केसरस्यापि. B1. 3. 4 Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 मौदाकी (B4 °कीं). D6 केशवस्याथ यो दासः; T1 G केसरस्यास(G1–3 °थ)मोदारिः (T1 G4 °रः). — d) K3. 5 D2. 3 परस्य; B2 पुरेण; Cc परेण (as in text). B1. 4 Dn D4. 8 Ca. c महान्पुमान्; T1 G M4 महाद्रु(M4 °न्द्रु)मः; M1–3. 5 महांबुमान्.

25 T2 om. 25^{a} (cf. v. l. 22). — a) K3. 5 D1–3. 7 च (for तु). Cc परिवार्य (as in text). D6 °वार्य महाराज. — b) D6 दीर्घं. Ca. c cite दैर्घ्यं and ह्रस्वत्वं. — With 25^{cd}, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 29^{cd}, 49^{ab}, 94^{ab}; Vāyu 49. 27^{cd}, 44^{cd}, 88^{cd}; Matsya 122. 26^{cd}. — c) Ś1 K0–2 D1 जंबु(D1 °बू)द्वीपेति; K4 D3 जंबूद्वीपे च; Da D5 M °द्वीपस्य; T G क्रौंच(G2 शाक)द्वीपस्य; Ca जम्बूद्वीपेन (as in text). K1. 2 विख्याता; B Da Dn D4–6. 8 S सं(D5 स)ख्यातस्; D1 corrupt; D7 विख्यातं; Cv as in text. — d) B3 द्वीपे; B4 नाम; Dn1 तीरे (for मध्ये). Ś1 महाक्रमः; Cc °द्रुमः (as in text).

26 With 26, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 94^{c}–95^{b}; Vāyu 49. 88^{cr}, 90^{ab}. — a) M3. 5 श्यामो (for शाको). — b) K3 D2 तस्य पूजा महायुगा; K4 तस्य प्रजा सदानुगाः; K5 T1 G M तस्य पूजा महानुगा (K5 G2 °गाः); B Da Dn2 D3 प्रजा तस्य सहा- नुगाः (Dn2 D3 °गा); Dn1 D4 प्रजा तस्य सदानुगा; D1 पूजा ** महागुणा; D3. 6 तच्छाखा (D6 शाखाश्च) बहुयोजनाः; D5 प्रभास्तस्य सहानुगा; D7 पूजा यस्य मनोनुगा; T2 तस्य पूगो महानुजा. Ca cites तस्य and सहानुगाः. — d) D8 यत्र. Da1 D5 संकरः; D3 भास्करः; G3 शंकितः (for शंकरः).

C. 6. 429
B. 6. 11. 29
K. 6. 11. 29

तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च ।
धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारोऽतीव भारत ॥ २७
वर्णाः स्वकर्मनिरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते ।
दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्जिताः ॥ २८
प्रजास्तत्र विवर्धन्ते वर्षास्विव समुद्रगाः ।
नद्यः पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च बहुधागतिः ॥ २९
सुकुमारी कुमारी च सीता कावेरका तथा ।
महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी ।
इक्षुवर्धनिका चैव तथा भरतसत्तम ॥ ३०

ततः प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्वह ।
सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ॥ ३१
न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
शक्यते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः ॥ ३२
तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंमताः ।
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ ३३
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता नृप ।
मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ ३४
मानसेषु महाराज वैश्याः कर्मोपजीविनः ।

---

27 ^{a}) B4 M4. 5 तत्रागच्छंति. — ^{b}) K3 D2 चारणा दे(D2 दै)वतानपि; Da D5 चारणाः सह गुह्यकैः; S देवताश्चारणास्तथा. — B1 om. 27^{cd}. — ^{c}) B2 वार्षिकाश्च. K3 महाराज (for प्रजा राजंश्). — ^{d}) D3. 6 चत्वारश्चैच. Cd cites चत्वारः (as in text).

28 ^{a}) Ś1 Ko. 1 B4 स्वधर्म°; B2 प्रकर्ष° (for स्वकर्म°). — ^{b}) K3 स्तेनो प्र-; B3 स्तेनापि. — ^{d}) D2 नरा (for जरा-). K3 नजरा मृत्युवर्जिताः.

29 ^{a}) D6 प्रवर्तंते; T2 प्रवर्धंते. D1 प्रजाश्च तत्र वर्धंते. — ^{c}) K5 पुण्यजनास्. K4 चैव (for तत्र). — ^{d}) B Da Dn D4. 5. 7. 8 S वहुधा ग(B1. 2 म)ता.

30 30^{ab} = (var.) Kūrma 49. 34^{ab}. — ^{a}) = Brahmāṇḍa 1. 19. 96^{a}. D5 च शीता (for कुमारी). — ^{b}) K3. 5 D1. 2 कावेरिका. K4 D3. 6. 7 सीता सावेणिका तथा (K4 °कास्तथा; D3 °रेव च); B Da Dn D4. 8 शीता शीवे(B1. 4 सीताशी वे-; B2 सीता श्रीवे-; Da शीता श्रीवै)णिका तथा; D5 महाश्रीवैणिकी तथा; T G2. 4 सी(T2 सि)ता संवेणु(G2 सीवेणि)का तथा; G1. 3 सी(G3 सि)ता सीवेणुका तथा; M सी(M2 सि)ता श्रीवेणुका तथा. — ^{e}) Ś1 Ko. 1 इक्षुवर्धंतिका; K4 B3 D6 इक्षुर्वर्धनिका; B1. 4 Da2 Dn D1. 4. 5 चक्षुर्वर्ध°; B2 Da1 D8 वंक्षुर्वर्ध° (Da1 °बंद्ध°); T2 G1-3 इषुवर्ध°. — ^{f}) K4 B D (except D3. 6. 7) नदी (for तथा).

31 ^{a}) K4 तथा; B1 Dn D2. 8 T2 G1. 3 M1-3. 5 तत्र (for ततः). B4 प्रवृत्ताः पुण्यदा नद्यस्; D6 प्रवृत्ताश्चैव पुण्योदा. — ^{b}) B4 ततः (for नद्यः). — D5 om. 31^{c}-32^{d}. — With 31^{cd}, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 97^{cd}; Vāyu 49. 95^{cd}; Matsya 122. 35^{cd}. — ^{c}) T2 सहस्राणि. — ^{d}) = Brahmāṇḍa 1. 19. 2[illegible] 63^{b}; Vāyu 49. 18^{d}, 57^{d}; Matsya 122. 75^{b}. K[illegible] B2. 3 S ततो; Da1 नारा; Da2 नरो (for यतो). Ca as in text.

32 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 98; Vāyu 49. 96^{abcd}; Matsya 122. 36. — D5 om. 3[illegible] (cf. v. l. 31). — ^{a}) K5 B4 चासां; M4 तेषां (for तासां). — ^{c}) K4 B Dn2 S शक्यंते.

33 ^{b}) D6 लोकसंज्ञिकाः (*sup. lin.* °ताः). — 33^{cd} = (var.) Kūrma 49. 36^{ab}; Viṣṇu 2. 4. 69^{ab}. — ^{c}) K3 सगाश्च; K4 B1. 2. 4 Da1 Dn2 D1. 6 संगाश्च; T1 G मकाश्च; T2 मंकाश्च; M मदाश्च (for मगाश्च). Ś1 Ko. 1 मषगा°; K2 मखगा°; Da1 (m as in text). a2 D5 गणका°; D3 मगका° (marg. *sec. m.* °धा°); M1 मकशा° (for मशका°). — ^{d}) Ko-2 मानगा (for मानसा). K3. 5 D2 G1. 3 M1. 4. 5 मंदकां; Da D5 नंदका°; D1 T1 G2. 4 मदका°; M2 मनका°.

34 34^{ab} = (var.) Viṣṇu 2. 4. 69^{cd}. — ^{a}) K4 B Da1 Dn2 D1. 4 (before corr.). 6 मंगा; K5 नगा; T1 G मका; T2 मंका; M म(M1 मं)दा. Ko. 2 ब्रह्माणि (Ko °ण-) भूयिष्ठा. — ^{b}) Ko-2 सुकर्म°. B3 सदा; D4 भृशं; S च ते (for नृप). — ^{c}) Ś1 K2 मषकेषु; K4 B3 Cc मसके°; D3. 7 T2 मगधे (D3 marg. *sec. m.* °के°). K4 D6 T G2-4 M3. 5 च; Da2 D5 [अ]नु; D7 [अ]पि (for तु). Ko. 1 मषके तु राजधान्या; M1 मकशेरतुराजन्या (corrupt). — K3. 5 D2 om. 34^{d}-35^{a}. — ^{d}) Ś1 Ko-2 सत्यसंमताः; D3 सत्यवादिनः (for सर्वकामदाः).

35 K3. 5 D2 om. 35^{a} (cf. v. l. 34). — ^{a}) Ś1

सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ।
शूद्रास्तु मन्दगे नित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः ॥ ३५
न तत्र राजा राजेन्द्र न दण्डो न च दण्डिकाः ।
स्वधर्मेणैव धर्मं च ते रक्षन्ति परस्परम् ॥ ३६
एतावदेव शक्यं तु तस्मिन्द्वीपे प्रभाषितुम् ।
एतावदेव श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

संजय उवाच ।
उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा ।
यथाश्रुतं महाराज ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ १
घृततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकोऽपरः ।

C. 6. 443
B. 6. 12. 2
K. 6. 12. 2

Ko–2 मानगेषु; B D (except D1. 3. 7; D2 om.) मानसाश्च. — b) K5 B Da Dn D4. 5. 7. 8 T2 G2 वैश्यध(K5 D7 °क)र्मों°; T1 G1. 3. 4 M3. 4 वैश्या धर्मों°. — d) D3 धर्मकामार्थसंयुताः; S शूद्रा (T2 M1–3. 5 °रा) धर्मार्थकोविदाः. — Dn1 om. 35cd. — e) Ko. 2 Da2 D5 M1–3. 5 शूद्राश्च; T G M4 शू(G1 रु)द्रका (for शूद्रास्तु). K3–5 D1. 2 S मं(G4 म)दके; B D3. 4. 6. 8 मंदगा; Da1 Dn2 मंदका; Da2 D5 नंदका (for मन्दगे). — f) B3. 4 Da1 D3. 5 °शालिनः.

36 With 36, cf. B 12. 59. 14; Brahmāṇḍa 1. 19. 106; Vāyu 49. 103; Matsya 122. 44. — a) T1 G तस्य (for तत्र). M4 राज- (for राजा). D6 धर्मज्ञैर् (for राजेन्द्र) — b) T1 G4 दंड्यो. Ko. 2–5 B Da2 Dn2 D1–3. 5. 7. 8 G2 Ca दांडिकाः; D6 मुद्रिकाः; T1 G4 Cd दंडकाः; G1. 3 M दां(G3 दं)डिकः; Cc दण्डिकाः (as in text). — c) K1 (by corr.). 2 स्वधर्मेनैव; D6 स्वकर्मणि च. B Da1 (by corr.) Dn D4. 7. 8 धर्मज्ञास्; Da1 (before corr.). a2 D5 धर्मज्ञ; S राजेंद्र (for धर्मं च). Ko स्वधर्मेण न वै धर्मं. — d) K5 रक्ष्यंति.

37 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 107; cf. Vāyu 49. 104ab. — a) K4 Da D5 ते (for तु). — b) K4 ह्यस्मिन्; B D (except D2. 3. 7) T2 तत्र (for तस्मिन्). K3. 5 D2 देशे (for द्वीपे). K4 °पितं. T1 G द्वीपेत्र प्रतिभाषितुं; M4 तद्रूपं तु प्रभाषितुं. — c) K3. 5 B Dn D1. 2. 4. 8 M1–3. 5 एतदेव च (D2 om. च; M1–3. 5 हि) श्रो°; T G एतदेव च (T1 G4 तु) वक्तव्यं. — d) Da D5 शोकद्वीपे.

Colophon. — *Sub-parvan:* K3 जंबूद्विपविनिर्माण; K4 B जंबूषंडनिर्माण; K5 D3 जंबूद्वीपनिर्माण; Da D2. 4. 6. 8 जंबूखंडनिर्माण. — *Adhy. name:* D1 जंबूद्वीपवर्णनं; D3 शाकद्वीपनिरूपणः; M1–3. 5 जंबु(M5 °बु)द्वीपविष्कंभकथनं; M4 भुवनकोशे शाकद्वीपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 8; K5 Da2 D1. 5 M1. 3–5 12 (as in text); Dn T G M2 11. — *Śloka no.:* Dn1 D5 38; Dn2 37. — *Aggregate śloka no.:* K5 436; D1 423.

13

1 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 51; Vāyu 49. 46. — ab) Cc उत्तरेषु (as in text). K2. 4. 5 B Da Dn D4–6. 8 °षु च; D1 G2 °ण तु. T1 G transp. कौरव्य (G2 कौरव) and द्वीपेषु. M4 वर्षेषु (for द्वीपेषु). D3 M1–3. 5 श्रूयतां. K4 मया; B4 कथं; G2 कथाः; M2 यथा (for कथा). Cv उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपे द्विपु. — c) = 16c. B Da Dn D4–6. 8 एवं तत्र; G2 तथा श्रुतं; M यथाश्रुति. — d) K4 B Dn D4. 6. 8 ब्रुवतश्च; D7 °तस्तां; T2 °तस्तान्; G2 °तस्तं. — After 1, M1–3 ins.:

56* दुग्धोदकसमुद्रोऽन्यः पुनरिक्षुरसोदकः ।

[M2 दुग्धोदकः.]

2 a) K2 Da1 D1 G3 घृततोय-; G1 घृततोयः; G2 कृतोदकः; Cc घृततोयः (as in text). K4 समुद्रोद्-; D1 -समुद्रोयं; T2 G1–3 M °द्रो वै (M4 यः). — b) K4 दधिमंडस्ततः परः; B3 Da2 D5 °मंडोदकः परः; D6

C. 6. 443
B. 6. 12. 2
K. 6. 12. 2

सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो *धर्मसागरः ॥ २
परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपा नराधिप ।
सर्वतश्च महाराज पर्वतैः परिवारिताः ॥ ३
गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान् ।
पर्वतः पश्चिमः कृष्णो नारायणनिभो नृप ॥ ४
तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः ।
प्रजापतिमुपासीनः प्रजानां विदधे सुखम् ॥ ५
कुशद्वीपे कुशस्तम्बो मध्ये जनपदस्य ह ।
संपूज्यते शल्मलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप ॥ ६
क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरी रत्नचयाकरः ।
संपूज्यते महाराज चातुर्वर्ण्येन नित्यदा ॥ ७
गोमन्दः पर्वतो राजन्सुमहान्सर्वधातुमान् ।
यत्र नित्यं निवसति श्रीमान्कमललोचनः ।
मोक्षिभिः संस्तुतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ॥ ८

°दुग्धोदकोपरः; T2 °मंडोदकोपरं; M °मंडोदकस्तथा. Cc cites दधिमंडं. — T2 om. 2^c–4^d. — c) Cc सुरोदः (as in text). Ś1 K3–5 D2. 3 सुरस°; K0–2 परम° (for सागर°). D1 सुरासमरसश्चैव; D6 घृष्टश्च सुरसश्चैव; D7 सुरोदेक्षुरसौदैव. — d) M2 ततोन्यो. All MSS. (for T1 G4 see below; T2 om.) Cc धर्म(K0–2 D6 जल°; D1 ह्यीक्षु°; M4 गुळ)सागरः. — For 2, T1 G4 subst.:

57* इक्षूदश्च सुरोदश्च सर्पिःक्षीरोदधिस्तदा ।
दधिमण्डोदधिश्चान्यः शुद्धोदधिरथो महान् ।

3 T2 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) Cc as in text. — b) M1–3. 5 द्वीपाः सर्वे (by transp.). D5 सर्वद्वीपा ससागरा. — c) K4 सर्वतः सु°; B Da Dn D4. 5. 7. 8 पर्वताश्च; T1 G4 स्वस्वतुल्यैर् (for सर्वतश्च). — d) B D (except D2. 3. 6) S Cc समुद्रैः (for पर्वतैः).

4 T2 om. 4 (cf. v. l. 2). — a) Ś1 K0. 1 गिरि° (for गौर°). Cv गौरस्तु मध्यमे (as in text). K5 गोरस्तु मध्यमो द्वीपो. — b) Ś1 K0–2 गौरो (for गिरिर्). K3 ममशिळो; K5 D2 नामशिलो; Da1 Dn1 मानशिलो; D6 मेरुःशिला; D7 S (T2 om.) मणिशिलो; Ca. c. d मानःशिलो (Cd °ला). — c) K2. 3. 5 B1. 3. 4 D (except D7) Cc पश्चिमे (for °मः). D3 कृष्णे. B2 पश्चिमे पर्वतः कृष्णो. — d) K2 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 °सखो; K4 °मुखो; B3 °मथो (for °निभो). K3. 5 D2 नाम्नी(K5 नाना°; D2 नाम्नि)भो नृपसत्तम (sic).

5 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 42; Vāyu 49. 38^{cdef}; Matsya 122. 62^c–63^b. — a) B1–3 T2 तानि (for तत्र). T1 G M (except M4) transp. रत्नानि and दिव्यानि. — b) D7 वासवः; G1. 3 केवलं (for केशवः). — c) Ś1 K0–2 °मुपासीनं; K3. 5 D1–3. 6 S °रुपा(D1. 3 °रुदा)सीनः; K प्र*****सीनः; B4 Dn D4. 8 प्रसन्नश्चाभवत्त्र. — d) K4 B2–4 Da2 Dn D4. 5. 8 व्यदध(D3 °धा)त्. B1 S विदधत्. B3 स्वयं.

6 With 6^{ab}, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 139^{ab}; Vāyu 49. 133^{cd}; Matsya 123. 37^{ab}. — a) G: °द्वीपः. Ś1 K0–2 Da2 °स्तंभो (for °स्तम्बो). D: D4. 8 कुशस्तंभः (D8 °बः) कुशद्वीपे; T2 °स्तंभो मध्ये तु. — b) T2 द्वीपे (for मध्ये). B1. 3 T G2. 4 M1–3. 5 च; B2 G1. 3 M4 तु (for ह). Dn1 D: मध्ये जनपदैः सह; D6 मध्येजनपदं शुभः. — After 4^{ab}, T1 G4 M2 ins.:

58* संपूज्यते हि प्लक्षश्च स्वदी[? द्वी]पख्यातिकृद्यथा ।

— c) K2. 4 B1. 3–5 D शाल्मलिश्च; K3 शाल्मळी च; K5 शाल्मलिके; B2 शाल्मलश्च; T G1. 3. 4 शल्मली च. — d) K0 द्वीपं; Da द्वीपः. Ś1 K0. 1 शल्मलि°; B2 Da M2. 3. 5 शाल्मल°. K5 नृपः क्रौंचो तथापरः.

7 a) K3. 5 D2 S (except T2 M4) महान्; D7 तथा (for महा-). — b) Ś1 K3. 5 Dn1 (before corr.) D1. 3. 6 G2. 3 M2. 4 गिरिरत्न°; T2 गीतवादित्रनिस्वनैः. — c) Da1 स पूज्यते. — d) K0 चतुर्वर्ण्येन; K2 D6 चातुर्वर्णेन. K4 B3 D3 T1 नित्यशः.

8 a) K2. 4 B Da Dn D4. 5. 8 T2 G3 M1–3. 5 गोमंतः; K3. 5 D2. 3. 6. 7 °मेदः; T1 गामंदः; G1 °मंदः; G2 °मदः. — b) B Da Dn D4. 5. 8 स(D3 सा)र्वधातुकः. T2 सुमहान्सर्वथा महान्. — c) Ś1 K0–3 तत्र. T G M1–3. 5 वसते भगवान(T2 M2. 3. 5 °न्य)त्र; M4 सेवते भगवानत्र. — e) G2 मोक्षदः. K2 G3 संस्तुते; K4 **तो; B Da Dn D4. 5. 7. 8 संगतो. — f) M4 त्रिशूली परमेश्वरः.

कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्चितः ।
सुधामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ ९
द्युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः ।
चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः ॥ १०
षष्ठो हरिगिरिर्नाम षडेते पर्वतोत्तमाः ।
तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ॥ ११
औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम् ।
तृतीयं वै रथाकारं चतुर्थं पालनं स्मृतम् ॥ १२

धृतिमत्पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् ।
सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षपुञ्जकाः ॥ १३
एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर ।
विहरन्ति रमन्ते च न तेषु म्रियते जनः ॥ १४
न तेषु दस्यवः सन्ति म्लेच्छजात्योऽपि वा नृप ।
गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव ॥ १५
अवशिष्टेषु वर्षेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर ।
यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु ॥ १६

C. 6. 458
B. 6. 12. 17
C. 6. 12. 17

---

9 With 9, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 54; Vāyu 49. 19. —^{a}) D_1 कुशे; T_1 G M_2 शाक- (for कुश-). After कुशद्वीपे, K_1 *repeats* the portion of the text from कुशस्तम्भो in 6^a, up to the end of st. 8. —^{b}) K_5 विद्रुमे; $M_{1.3}$ [ऽ]तिद्रुमैश्; M_4 हि द्रुमैश्. $Ś_1$ $K_{0.1}$ चितैः; K_5 स्थितः (for चितः). —^{c}) K_2 Dn $D_{4.8}$ स्वनामनामा; K_4 $B_{1.2.4}$ Da $D_{1.5}$ सुनामनामा (Da_1 m D_1 °म); B_3 $D_{3.6.7}$ सुदामा नाम; T G सुनामा नाम; M सुदामो नाम ($M_{2.5}$ °मा). — ❀ Cc: हेमपर्वत इति द्युतिमतो विशेषणम् । ❀

10 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 55; Vāyu 49. 50. —^{a}) T_2 अत्रि° (for द्युति°). D_6 राजेंद्र (for कौरव्य). —^{b}) G_2 हरिः. — T_2 om. 10^c–12^b.

11 T_2 om. 11 (cf. v. l. 10). —^{a}) = Brahmāṇḍa 1. 19. 56^a; Vāyu 49. 51^a. T_1 G M_2 षष्ठो गिरिर्हि(G_3 °र्गि-; M_2 °ह)रिर्नाम. —^{b}) T_1 G सप्तैते (for षडेते). K_3 रत्नपर्वताः (for पर्वतो°). — 11^{cd} = (var.) 6. 12. 22^{ab}; Brahmāṇḍa 1. 19. 57^{ab}; Vāyu 49. 52^{ab}; Matsya 122. 63^{cd}. —^{c}) S (except $G_{1.3}$; T_2 om.) एषाम्; Cv तेषाम् (as in text). Cc. v अन्तरविष्कम्भः (as in text). —^{d}) K_4 **भागश; $B_{3.4}$ $D_{4.8}$ S (T_2 om.) सर्व°; $B_{1.2}$ पूर्व°; Da_1 m कर्म°; Da_2 Dn D_5 पर्व°.

12 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 57^c–58^b; Vāyu 49. 52^c–53^b. — T_2 om. 12^{ab} (cf. v. l. 10). —^{a}) $K_{3.5}$ D_7 उद्भिदं. —^{b}) Dn_2 रेणु° (for वेणु°). —^{c}) $Ś_1$ च सुधा°; K_{0-2} च सुरा°; $K_{3.5}$ B_4 Dn $D_{1-4.6.8}$ सु($K_{3.5}$ $D_{1.2}$ स्व)रथा°; K_4 B_{1-3} Da $D_{5.7}$ सु(D_7 स्व)रथं नाम; M_4 द्वैरथाकारं (for वै रथा°). —^{d}) K_4 लंमनं; B_1 लंभनं; $B_{2.3}$ T G_4 लंबनं; B_4 Da_2 Dn $D_{4.5.8}$ लं(Dn_1 जं)बकं; Da_1 लंबूकं; D_6 कंबलं; G_2 लंबलं; M द्राव(M_2 °वि)णं (for पालनं). D_3 मतं (for स्मृतम्). $G_{1.3}$ चतुर्थं वलि(G_3 °ल)मंडितं.

13 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 58^c–59^b; Vāyu 49. 53^{cdef}. —^{a}) T G transp. धृतिमत् and पञ्चमं. D_7 पंचमं धृतिमंतं च. —^{b}) $M_{2.5}$ वर्षं षष्ठं (by transp.). Da D_5 प्रभावनं; D_4 प्रभास्करं. K_4 प्रभाकरमतः परं. —^{c}) $K_{1.3}$ $B_{1.3}$ $D_{2.3.5-8}$ T $G_{2.4}$ M कपिलं; D_1 भारतं; $G_{1.3}$ पिप्पलं. —^{d}) K_2 पुंजवर्षकाः; B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ Ca. c वर्षलंभकाः (Dn_1 °जंभकाः; $D_{3.7}$ °पर्वताः; D_5 °संभवाः; Cc °लंबकाः); S वर्षपूजकाः (T_1 $G_{2.4}$ °जिताः).

14 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 17, 59^c–60^b; Vāyu 49. 15, 54; Matsya 122. 27^c–28^b. —^{b}) B $D_{6.7}$ T_1 G_4 जगदीश्वर (D_6 °रे; T_1 G_4 °राः); Da_1 T_2 G_3 M_2 °तीश्वरः (G_3 °राः). —^{c}) B_4 Da_2 Dn $D_{1.4.5.8}$ विहरंते; S विचरंति (G_2 °रन्त); Cc विहरन्ति (as in text). Da_1 विहरंते च रमंते च (hypermetric). —^{d}) $K_{3.5}$ D_2 तत्र (for तेषु). K_3 G_3 जनाः (for जनः).

15 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 60^c–61^b; Vāyu 49. 55. —^{a}) B_2 दन्यवः. —^{b}) K_0 D_7 °जातो; Da D_5 °जात्या. D_1 म्लेच्छा जात्या विकास्तथा (sic). —^{c}) D_7 T_1 G_4 °प्राया. K (except K_4) $D_{1-3.6.7}$ जनस्तत्र; T_1 G_4 जनाः सर्वे; $G_{2.3}$ जनः सर्वाः. —^{d}) D_7 $G_{2.3}$ सुकुमाराश्च. G_3 पार्थिवाः.

16 ^{a}) B Da Dn $D_{4-6.8}$ T_2 M_1 सर्वेषु. —^{b}) B_4 नृपसत्तम; Da D_5 मनुजाधिप; D_2 °जेश्वरं; D_3 जगतीश्वर. D_7 प्रवक्ष्यामि जनेश्वर. — B_1 om. 16^{cd}. —^{c}) = 1^c. Da D_5 श्रुता; D_9 °ष्टमं (for °श्रुतं). —^{d}) D_6 T G °प्येक° (for °व्यग्र°).

C. 6. 458
B. 6. 12. 17
K. 6. 12. 17

क्रौञ्चद्वीपे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः ॥ १७
अन्धकारात्परो राजन्मैनाकः पर्वतोत्तमः ।
मैनाकात्परतो राजन्गोविन्दो गिरिरुत्तमः ॥ १८
गोविन्दात्तु परो राजन्निविडो नाम पर्वतः ।
परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्धन ॥ १९
देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ॥ २०
मनोनुगात्परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्वह ।
उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्धकारकः ॥ २१
अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ।
मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ २२
सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जनाधिप ।
एते देशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः ॥ २३
पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नमान् ।
तत्र नित्यं निवसति स्वयं देवः प्रजापतिः ॥ २४
तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षिभिः ।
वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः पूजयन्तो जनाधिप ॥ २५

---

17 With 17, cf. Brahmāṇḍa 1. 119. 66^{c}–67^{b}; Vāyu 49. 61; Matsya 122. 81^{cd}. — a) G1. 3 क्रौंचद्वीपो. — b) M2 क्रौंच-. K1 om. from महागिरिः up to वामना in 17^{d}. — c) K3. 5 D2 वामनश्च; T1 वामनके (for °नको). Da1 क्रौंचात्परेण वामेन. — d) Da1 कोमनादंध°; G2 वामरादंड°; T2 वामनाद्दंड°.

18 a) T2 दंड°; G2 अंड° (for अन्ध°). — D2 om. (hapl.) 18^{bc}. — b) D6 मेनकः. T2 मैनाभं पर्वतोत्तमं. — c) K5 °त्परमो; Da1 D5 °त्पर्वतो; D3 °च्च परो; D6 मेनकाच्चापरो. — d) Ko. 2 T1 G1. 4 गोविंद-; M गोमंतो. D5 om. from गिरि up to विडो in 19^{b}. B2 गिरिरुच्यते; D1 T2 °सत्तमः.

19 D5 om. up to विडो in 19^{b} (cf. v. l. 18). — a) K5 गोमंदात्; T1 G4 M गोमंतात् (for गोविन्दात्). K3–5 B Dn D2. 4. 7. 8 T2 G1. 3 परतो; Da पर्वतो; D1. 6 च परो. D6 भूप (for राजन्). — b) K5 निधिर्गो; B1. 3 निर्विंदो; Da D7 निर्विंदो; D3 निबिडि- (marg. *sec. m.* °वडो); D6 द्रविडो; T1 G2. 4 M1–4 निबिळो; G1. 3 निश्चिलो; M5 निमिलो. D1 पार्थिवः (for पर्वतः). — c) Cc परः (as in text). G1 परं तद्; G3 परं तु. D6 द्रविणस् (for द्विगुणस्). — d) K2 विष्कुंभो; Da1 विकुंभो; D2 विकुंभो; Cc विष्कम्भो (as in text). Ś1 Ko–2 वर्षवर्धनः (K2 °न); Da D2. 5 S (except G1 M2) वंशवर्धनः; D3 वर्षपर्वतः.

20 a) Da1 देशास्. M च (for प्र-). — b) T1 G M1. 3. 5 तान्मे. D3 (before corr.). 8 निगदितः. — 20^{cd} = Brahmāṇḍa 1. 19. 71^{cd}; Vāyu 49. 66^{ab}; Matsya 122. 84^{cd}. — c) D6 कौशलो. — d) K5 वामनश्च. Ko मनोनगः; K1 °गतः.

21 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 72; Vāyu 49. 66^{c}–67^{b}; Matsya 122. 85. — a) Ko मनोनगात्. D7 (m as in text) चोष्ट्रो; T1 G4 तूष्णो; M4 कृष्णो (for चोष्णो). K1. 2 मनोरगा(K1 °शा)त्परो चोष्णो (sic). — b) M4 देशाः. Da1 D2 T2 G3 °द्वहः; G1 °त्तम. — Ko om. 21^{cd}. — c) D7 (m as in text) उष्ट्रात्; T2 चिष्णोत् (sic!); M4 कृष्णात्. B2 पं (for परः). B3 प्रावरश्च; Da1 प्रादरकः. — d) Ś1 K4 B Da Dn D4–8 G1. 2. 4 प्रावाराद्; G3 प्रवराद्; T2 दंड° (for अन्ध°).

22 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 73; Vāyu 49. 67^{c}–68^{d}; Matsya 122. 86. — a) K3 °कारकदेशांस्तु; D1 °कादेकदेशे तु; T2 दंडकारकदेशात्तु; M अंधकारात्परो देशो. — b) T G (except G2) °देशोपरः स्मृतः; M °देशः प्रकीर्तितः. — c) Da1 °देशोपर°. — d) K3 तंडुळिस्वनः; D6 दुंदुभिः सह.

23 23^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 74^{ab}; Vāyu 49. 68^{cd}; Matsya 122. 87^{ab}. — b) G2 गौरःप्रायो. Da1 T2 जनाधिपः; M2 नराधिप. D3 °प्रायजनावृतः. — c) G3 ये ते (for एते). — d) K3. 5 D2. 6 सिद्ध° (for देव°).

24 T2 om. 24–25. — b) K3 D2 गिरिश्च (for पर्वतो). D5 °दत्त° (for °रत्न°). K5 गिरिश्च मणिरत्नवान्. — c) B Dn D6. 8 प्रभवति; Da D4. 5 T1 G प्रवसति.

25 T2 om. 25 (cf. v. l. 24). — a) Ko पर्युपास्यते. — b) D3 सह (for सर्वे). Ś1 Ko–2 प्रजापतिं; K3 सहर्षिभिः; B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 म(Dn3 स)हर्षयः. — d) B2. 4 पूजयंते; D1 पूज्यंतेत्र. D3. 5 नराधिप.

जम्बूद्वीपात्प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधान्युत ।
द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुनन्दन ॥ २६
विप्राणां ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ २७
एको जनपदो राजन्द्वीपेष्वेतेषु भारत ।
उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चैकः प्रदृश्यते ॥ २८
ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ।
द्वीपानेतान्महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा ॥ २९
स राजा स शिवो राजन्स पिता स पितामहः ।
गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ ३०
भोजनं चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितम् ।
सिद्धमेव महाराज भुञ्जते तत्र नित्यदा ॥ ३१
ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः ।
चतुरश्रा महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ३२
तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसंमताः ।
दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ।

C. 6. 475
B. 6. 12. 33
K. 6. 12. 33

---

26 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 143; Vāyu 49. 137; Matsya 123. 41^c–42^b. — ^a) Ś1 Ko–2 Da1 M1. 3–5 जंबु°; K3 जंबूद्विपात्. — ^b) K3–5 D2. 3 T2 G2 च (for [उ]त). — ^c) K3 द्विपेषु. — ^d) K4 B1–3 D (except D1. 2. 6. 7) T G M4 कुरुसत्तम.

27 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 144; Vāyu 49. 138; Matsya 123. 42^c–43^b. — ^a) Dn D4. 8 ब्रह्मचर्येण सत्येन. — ^b) Dn D4 प्रजानां; D3 विप्राणां (for सत्येन). B2 Dn D4. 8 हि (for the first च). — B4 om. 27^c–28^d. — ^c) G2 आरोग्यायुषः (hypermetric). S (except T2) ॰प्रमाणेभ्यो. — ^d) Ko. 2 तथा; K3. 5 D2 मतं (for ततः).

28 B4 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^a) D1 T1 G1. 3. 4 एते (for एको). T1 G3. 4 °पदा. Ca. v एको जनपदः (as in text). — Ś1 Ko. 1 om. (hapl.) 28^b–30^a. — ^b) K2 G3 द्वीपेषु तेषु; K3 द्विपेष्वे°; M1 द्वीपेष्वेकेषु. — ^c) G4 जान°. D7 तेषु. — ^d) D1 °श्चैषः; T1 G1. 2. 4 °श्चैव; G3 °श्चैषु (for °श्चैकः). K3. 5 D2. 3 T2 प्रवर्तते.

29 Ś1 Ko. 1 B4 om. 29 (for Ś1 Ko. 1, cf. v. l. 28). — 29^ab = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 146^ab; Vāyu 49. 140^ab. — D6 om. (hapl.) 29^d–32^c. — ^d) K4 B1–3. सर्वशः; K5 सर्वदा; D1 S नित्यशः.

30 D6 om. 30 (cf. v. l. 29). — With 30^ab, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 146^cd; Vāyu 49. 140^cd. — Ś1 Ko. 1 om. 30^a (cf. v. l. 28). — ^a) K3. 5 D2. 7 स सखा; D1 स गुरू; T2 स चितान् (sic) (for स शिवो). — ^b) Ś1 Ko. 1 सदा लोक-; K2. 4 Da2 Dn D1. 4. 5. 8 स पिता प्र-; D3 पिनाकी स; T1 प्रेषितोयं; T2 प्रेषता यः; G1 M2. 3. 5 प्रेक्षको यः; G2. 3 प्रेक्षितायां; G4 पेपिताया (sic); M1. 4 प्रेक्षिता (M4 °तो) यः (for स पिता स). S प्रजापतिः. — With 30^cd, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 145; Vāyu 49. 139. Matsya 123. 43^c–44^b. — ^c) Cc गोपायति (as in text). K3 नरश्रेष्ठः (for °श्रेष्ठ). — ^d) Ko–2 सजडमंडिताः; B3 सततपंडिताः; D1 सर्वा यथा तथा; D3 स्वयमतंद्रिताः; T1 G1. 4 M1–4 सजळ(T1 G4 °ल)पंडिताः; T2 सप्रलयः स्थिताः.

31 = (var.) Brahmāṇḍa 1. 19. 147; Vāyu 49. 141; Matsya 123. 44^c–45^b; cf. Viṣṇu 2. 4. 93. — D6 om. 31 (cf. v. l. 29). — ^a) T2 भोज्यानि. K3. 5 D2 चैव (for चात्र). — ^c) D3 स्वयमेव; S (except T2) एवमेव (for सिद्ध°). B2–4 D (except D2. 3. 7; D6 om.) महाबाहो. — ^d) B3 भुज्यते. B3 Da D5 S तद्धि (G2 तस्य) (for तत्र). B2. 4 Dn D1. 3. 4. 8 तद्धि भुंजंति नित्यदा.

32 D6 om. 31^abc (cf. v. l. 29). — With 32^ab, cf. Brahmāṇḍa 1. 19. 149^ab; Vāyu 49. 143^ab. — ^a) K3. 5 D2. 3 अतः परं. K3. 5 D2. 7 सदा रम्या (for समा नाम). — ^b) Cc लोकसंस्थितिः (as in text). — ^c) K2. 4 B Dn D1. 3. 4. 8 T2 चतुरस्रं; K3. 5 Da D2. 5 Ca °रस्रा (K5 Da1 °स्रा); G1. 3 °रश्रं; Cc. v °रश्रा (as in text). — ^d) K5 त्रयस्त्रिंशतिमंडलं; Ca त्रयस्त्रिंशन्मंडः (sic). Cc. v cite त्रयस्त्रिंशत् and मंडलं.

33 ^b) S लोकविश्रुताः. — ^d) Ś1 Ko–2 °वतादिकाः; M °वतौ तथा (M4 °तोदयः). — ^e) Ko–2 सुप्रतीकास्; T2 सप्रतीकस्. Dn D4 T1 G2. 4 तदा; D1 तस्य (for तथा). — ^f) Ko. 5 D3 G3 M1. 3–5 °मुखाः; D6 °ननाः.

C. 6. 475
B. 6. 12. 34
K. 6. 12. 34

सुप्रतीकस्तथा राजन्प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ३३
तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ।
असंख्यातः स नित्यं हि तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ३४
तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव च ।
असंबाधा महाराज तान्निगृह्णन्ति ते गजाः ॥ ३५
पुष्करैः पद्मसंकाशैर्वर्ष्मवद्भिर्महाप्रभैः ।
ते शनैः पुनरेवाशु वायून्मुञ्चन्ति नित्यशः ॥ ३६
श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः ।
आगच्छन्ति महाराज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजाः ॥ ३७

धृतराष्ट्र उवाच ।
परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया संजय कीर्तितः ।
दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि संजय ॥ ३८

संजय उवाच ।
उक्ता द्वीपा महाराज ग्रहान्मे शृणु तत्त्वतः ।
स्वर्भानुः कौरवश्रेष्ठ यावदेष प्रभावतः ॥ ३९
परिमण्डलो महाराज स्वर्भानुः श्रूयते ग्रहः ।
योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य वै ॥ ४०
परिणाहेन षट्त्रिंशद्विपुलत्वेन चानघ ।

---

34 a) Ś1 K0–2 च (for तु). — b) K3. 5 D2 च वक्तुम् (for संख्यातुम्). K5 अहोत्सहे. — c) D1. 2. 6 °ख्याताः. Ś1 K0–2 च (for स). — d) K3 तदा; Da1 त्वथा.

35 a) S (except T2 G2) तत्रैव (for तत्र वै). K0 यांति. — b) K4 B1–3 Da Dn D4. 5. 7. 8 S हि (for च). — c) K4 B Da Dn D1. 3–6. 8 असंबद्धा; T G असंरु(G2 °क्रु)द्धा; M अविच्छिन्ना. — d) D8 G2 M5 तानि गृह्णंति. Da1 ते जनाः; D1. 6 वै गजाः.

36 a) Ca. c. d पुष्करैः (as in text). — b) K1 व**द्भिर्; K2 T1 G2. 4 वर्षव°; K4 B Da Dn D4. 5. 8 विकस°; D1 धर्मवि°; D2 वर्षम°; D6 प्रवर्ष°; D7 वर्षवह्निर्; T2 M वपुष्मद्भिर्; G1 corrupt; G3 संगवद्भिर्; Cc विवर्षद्भिः. D1 महाग्रहैः; D6 महाप्रभो; G1. 2 सहाप्रभैः. — c) K3. 5 D1. 2 ते करैः; B1. 2. 4 Da Dn D4–6. 8 शतधा; G2 आननैः (for ते शनैः). K4 B3 °वात्र (for °वाशु). — d) B1. 2. 4 Da2 Dn D1. 4–6. 8 ते तान्; D3 वातं; S वातान् (G2 M4 °ता; M5 °चान्) (for वायून्). Da1 ततोन्मुंचंति. T2 वृश्चंति; Cc मुञ्चन्ति (as in text). K3. 5 D1–3 नित्यदा.

37 a) G2 वसद्भिर्; M5 शश्वद्भिर्. Da1 (before corr.). a2 D5 °मानास्ते; D2 °मानात्तु; D8 G2 °मानस्तु. — b) B3 Da D5. 6 इव; D1 अपि (for इह). Ś1 K0–2 वायवः; D8 G2 मारुतः. — D8 om. 37c–38b. — c) T2 गच्छंति च (for आग°). B4 महाबाहो (for °राज). — D6 om. (hapl.) 37d–40a. — d) Cc तिष्ठन्ति (as in text). Ś1 K0. 2 ता(K1 त)न्निगृह्णंति ते गजाः (= 35d); K1 corrupt; Cs as in text.

38 D6 om. 38; D8 om. 38ab (cf. v. l. 37). — a) Cc परः (as in text). K5 पुरो वै; T1 G परमो; T2 M परो मे. T2 यावत् (for ऽत्यर्थं). — b) K4 T1 कीर्तितं. — c) K3. 5 दर्शनं; D2 दर्शतं. K3. 5 M5 द्विप°. — d) Cc उत्तरं (as in text). D3 वद (for ब्रूहि).

39 D6 om. 39 (cf. v. l. 37). — b) K0 गृहान्मे; K3 D2 ग्रहांश्च; K4 B Dn1 ग्रहं वै; K5 गृहाश्च; Da Dn2 D4. 5. 8 ग्रहान्वै. Cc cites मे. — c) K3. 5 D2 यथावत्; K4 B Da1 (before corr. as in text) Dn D4. 5. 8 Ca. c स्वर्भानोः. S पुरुषव्याघ्र (for कौरव°). — d) K2–5 B Dn D1. 2. 4. 7 G1–3 M1–3. 5 यावदेव. B3 प्रभापतः; S स्वभावतः (T2 सभावकाः); Ca. c प्रभावतः (as in text).

40 D6 om. 40a (cf. v. l. 37). — a) = 6. 6. 12c. Hypermetric. Ca. c परिमण्डलो (as in text). — M4 om. (hapl.) 40d–42a. — d) K0–3. 5 D8 D1. 2. 4 द्वादशस्य वै; T1 G4 °श(T1 °शा)स्य च; G1. 3 °श स वै; M1–3. 5 °दश स्मृतः.

41 M4 om. 41 (cf. v. l. 40). — a) D5 परीणा°; T2 परिमाणेन; Ca. c. v परिणाहेन (as in text). — b) Ca. c विपुलत्वेन (as in text). K2 विपुलं तेन चानघ; D1 विपुलश्चेत्तनानघ (corrupt); T G विपुलेन तथा(T2 °दा)नघ; M (M4 om.) द्विगुणं च तथानघ; Cv as in text. — c) Ś1 K0. 1. 3. 5 D1–3. 7 सहस्राणि (for शतान्यस्य). Cv षष्टिमाहु°

षष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ॥ ४१
चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः ।
विष्कम्भेण कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ।
एकोनषष्टिवैपुल्याच्छीतरश्मेर्महात्मनः ॥ ४२
सूर्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चान्ये कुरुनन्दन ।
विष्कम्भेण ततो राजन्मण्डलं त्रिंशतं समम् ॥ ४३
अष्टपञ्चाशतं राजन्विपुलत्वेन चानघ ।
श्रूयते परमोदारः पतंगोऽसौ विभावसुः ।
एतत्प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ॥ ४४
स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया ।
चन्द्रादित्यौ महाराज संक्षेपोऽयमुदाहृतः ॥ ४५
इत्येतत्ते महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा ।
सर्वमुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवाप्नुहि ॥ ४६
यथादृष्टं मया प्रोक्तं सनिर्याणमिदं जगत् ।
तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति ॥ ४७
श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम् ।
श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसंमतः ।
आयुर्बलं च वीर्यं च तस्य तेजश्च वर्धते ॥ ४८
यः शृणोति महीपाल पर्वणीदं यतव्रतः ।
प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः ॥ ४९

°C. 6. 493
B. 6. 12. 51
K. 6. 12. 51

सहस्राणि. — Ś1 Ko. 1 om. (hapl.) 41^{d}–43^{a}. —^{d}) S पुरा (for बुधाः).

42 Ś1 Ko. 1 om. 42 ; M4 om. 42^{a} (cf. v. l. 41, 40). —^{a}) K4 सहस्रेण. —^{b}) D3 राजन्नेकादशैव तु; T2 शतत्वेकादशस्थितः (sic). —^{c}) K2 विष्कुंभेन; K3. 5 Dn2 D1–3. 6. 7 विष्कंभेन; G4 °भेना. D6 नरश्रेष्ठ. —^{d}) D3 मंडलः. —^{e}) K2. 5 °ष्टिविष्कुंभः; K3 Da2 D5 M °ष्टिविष्कंभः; K4 B Dn D4. 6 °ष्टिविष्कंभं; Da1 °ष्टिर्विष्कुंभः; D1 °ष्टिविष्कंभाच्च; D2 °ष्टिविष्कुंतः; D3. 8 °ष्टिर्विष्कंभः; D3 (marg. *sec. m.*) °ष्टिविपुलः; D7 (*sup. lin.* as in Da1) °ष्टिविस्तारः. Ca. c cite एकोनषष्टिः. —^{f}) Da1 D1 °रश्मिर्; D5 °रश्मि°. T2 महात्मभिः.

43 Ś1 Ko. 1 om. 43^{a} (cf. v. l. 41). —^{a}) S सूर्यस्त्वष्ट° (G2 °स्त्विषा). —^{b}) T2 योजनानि कुरूद्वह. —^{c}) Ś1 Ko–3. 5 Da1 Dn1 D1–3. 7 M4 विष्कं(K2 °ष्कुं°; D2 °कुं)भेन. B2 S महाराज (for ततो राजन्). —^{d}) K2 D5 G1. 2 M4 त्रिशतं; K4 B2–4 Dn D1. 4. 6. 8 त्रिंशता; M1–3. 5 त्रिगुणं. B1 मतं; S स्मृतं (for समम्).

44 ^{a}) Ś1 Ko D1 अष्टापंचा°; Da1 Dn2 अष्टपंच°. —^{b}) M1–3. 5 भारत; M4 चायतः (for चानघ). K3. 5 D2 विपुलत्वे य(K5 त)थानघ(D2 °घः). —^{d}) Ś1 lacuna; Ko–2 मंडलस्तु; K3. 5 Da D5–7 पतंगो वै; K4 B Dn D1–3 पतगोसौ; S पतंगः स°. Cc cites पतंगः. Ś1 Ko–2 विभावसोः. —^{e}) D3 °णकर्मस्य.

45 ^{a}) D8 M4 तं राहुं. M4 °त्येको. —^{b}) K4 D1. 6 महातपाः (D1 °प); D4 G1 महत्तथा; M4 महीपते (for महत्तया). — B3 om. 45^{cd}. —^{c}) K5 चंद्रादित्योर्; M4 चंद्रश्चापि. — M2 om. (hapl.) 45^{d}–46^{a}. —^{d}) Da D5 °पो यदुदा°.

·10

46 M2 om. 46^{a} (cf. v. l. 45). —^{b}) Da D5. 8 पृष्टतः; T2 G1. 3 M1. 2. 4. 5 पृच्छते. D6 °चक्षुषः; T2 चात्र चक्षुषा. —^{c}) Da2 D5 सर्वभुक्तं. Ś1 Ko–2 T2 G मया तत्त्वं; M महाराज. K5 सर्वयुक्तं तथा तत्त्वं. —^{d}) G1 शुभम्; G2 धर्मम् (for शमम्). K3. 5 D2 तस्मात्त्वं शममाप्नुहि.

47 ^{a}) K4 B D (except D3. 7) यथोद्दिष्टं; T G4 यथादिष्टं. D7 तथा (for मया). —^{b}) K2–5 B D (except D3) Cc सनिर्माणम्; D3 (*sec. m.*) सनिर्वादम्. Cd cites निर्याणं. —^{c}) Ś1 Ko–2. 4 D7 तदाश्वसिहि; G2 तस्मादाश्वास (for °श्वस). Ś1 Ko–2 राजंस्त्वं (for कौरव्य). Cc आश्वस (as in text). Cd cites आश्वासं.

48 ^{a}) D3. 7 श्रुत्वैवं. D6 निखिलं मर्त्यो; G1 भारतश्रेष्ठ (for भरत°). —^{b}) Dn1 D4 मनोनुगः (for °नुगम्). D7 भूमिपर्वतगोचरां; G1–3 भूमिः सर्वमनोनुगं. —^{c}) K5 D2. 6 राजेंद्र (for राजन्यः). —^{d}) D2 सिद्धसंमतः; G1–3 साधुसत्तम (G1 °मः). —^{e}) K4 B Da Dn D4–6 कीर्तिश्च (for वीर्यं च). —^{f}) K5 तेजस्य (sic). S तेजश्चास्य (M2. 3. 5 °पि) विवर्धते.

49 ^{a}) Da D3. 5 महीपालः; S (except T2) महाराज. —^{b}) Ko पर्वाणीदं; D3 पर्वणीयं. —^{c}) K2 पीयंते; K3 प्रियंते. —^{d}) S (except G2) प्र° (for च). Da1 D6 °महः.

C. 6. 493
B. 6. 12. 52
K. 6. 12. 52

इदं तु भारतं वर्षं यत्र वर्तामहे वयम् । पूर्वं प्रवर्तते पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ समाप्तं भूमिपर्व ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।

अथ गावल्गणिर्धीमान्समरादेत्य संजयः ।
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १
ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोपेत्य दुःखितः ।
आचष्ट निहतं भीष्मं भरतानाममध्यमम् ॥ २
संजयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ ।
हतो भीष्मः शांतनवो भरतानां पितामहः ॥ ३
ककुदं सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मताम् ।
शरतल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ॥ ४
यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत् ।

---

50 ^{c}) K_{4} B_{2} Da D_{5} T_{1} $G_{2.4}$ यतः; D_{6} सूर्यं (for पूर्वं). $B_{1.3.4}$ Dn $D_{1.4.7.8}$ T_{2} पूर्वैः प्रवर्तितं पुण्यं.

Colophon. — *Sub-parvan :* K_{3} B_{4} Ca जंबूखं-(B_{4} °षं)डविनिर्माण; $K_{4.5}$ B_{1-3} Cc जंवू(B_{1} °बु)-षंड(K_{5} °द्वीप)निर्माण; Da_{1} जंबुखंडद्वीपनिर्माण; Da_{2} Dn $D_{2-6.8}$ जंबू(D_{6} °बु)खंडनिर्माण; T_{1} $G_{1.2.4}$ M भुवनकोश; Cv भूमिपर्वजंबूद्वीपखंडनिर्माण. All the above MSS. (except $B_{1.2}$ Dn_{1}) and Ca cont. समाप्तं. — *Adhy. name :* D_{1} जंबूखंडवर्णनं; $M_{1.3.4}$ उत्तरद्वीपग्रह(M_{4} °ग्रहण)कथनं; M_{2} उत्तरद्वीपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_{5} Da_{2} $D_{1.5}$ $M_{1.3-5}$ 13 (as in text); Dn_{2} T G M_{2} 12. — *Śloka no. :* Dn_{1} 53; Dn_{2} 50; D_{1} 47; D_{5} 51. — *Aggregate śloka no. :* K_{5} 485.

14

1 K_{3} G_{4} $M_{1.3.5}$ om. the ref. — After the ref., Da D_{5} ins. :

59* वचनाद्धृतराष्ट्रस्य कुरुक्षेत्रं जगाम ह ।
व्यासस्य वरदानेन त्वरमाणस्तु संजयः ।
दृष्ट्वा तु समरे राजन्क्षणेनैव समागतः ।

— ^{a}) $Ś_{1}$ K_{0-2} °ल्गनिर्; T_{1} G_{4} °ल्गणिर्. K_{4} B Dn $D_{3.4.8}$ S विद्वान्; D_{1} स्थानात् (for धीमान्). Cd as in text. — ^{b}) K_{4} B D (except $D_{1.2}$) S संयुगादेत्य (T_{2} °गांते तु). K_{4} B D (except $D_{1.2...}$) S भारत (for संजयः). — 1^{cd} = (var.) 6. 2. ... — ^{d}) $Ś_{1}$ K (except K_{4}) $D_{1.2.6}$ °भविष्य... Cc cites भव्यं.

2 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{0-2} ध्यायतो धृतराष्ट्रस्य. — ^{b}) K_{4} B D... Dn D_{3-7} सहसोत्पत्य; D_{1} T_{1} G °साभ्येत्य. — ^{c}) K... D_{1} आचष्टे. — ^{d}) K_{3} D_{2} $G_{1.2.4}$ भारतानाम्. K_{0-} अमध्यगं (K_{3} °पं); K_{4} B Da Dn D_{3} (marg. s... m.). $_{4-8}$ S (except G_{3}) पितामहं; D_{1} समुध... D_{2} अथ द्विपं.

3 G_{3} om. (hapl.) 3–4. Da_{1} reads (*sec. m.*) on marg. Before 3, K_{4} B Da_{1} (marg.). a_{2} D... $D_{4.5.8}$ T $G_{1.2.4}$ ins. संजय उ° (S MSS. om. उ°). — ^{a}) K_{1} °योयं; Da_{2} D_{5} °यो हि; D_{1} संशिष्टे... — ^{d}) $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ T_{1} $G_{2.4}$ भारतानां.

4 K_{2} (hapl.) G_{3} om. 4 (for G_{3}, cf. v. l. 3). — ^{a}) K_{5} ककुभः; B_{3} $G_{1.2}$ ककुदः; D_{7} प्रधानं. C... c. d ककुदं (as in text). $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ Cv °सैन्यानां... G_{1} $M_{1.3-5}$ °यौधानां. — ^{b}) D_{2} धामः; D_{3} राज... D_{5} धर्मं; T_{2} श्रेष्ठः; Ca. c धाम (as in text). D... वर्म (for सर्व-). G_{1} °धनुर्भृतां. — ^{cd}) K_{5} trans. सोऽद्य and शेते. B_{4} सोथ; T_{1} G_{4} सौम्य (i... सोऽद्य).

5 ^{a}) $K_{3.5}$ D_{2} °र्यमुपा°. — ^{b}) K_{4} युद्धं (for द्यूतं). — ^{d}) K_{4} Da_{1} संख्यो; T_{2} $G_{1.4}$ M_{1-4} संखे. $Ś_{1}$ ...

स शेते निहतो राजन्संख्ये भीष्मः शिखण्डिना ॥ ५
यः सर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे ।
जिगायैकरथेनैव काशिपुर्यां महारथः ॥ ६
जामदग्न्यं रणे राममायोध्य वसुसंभवः ।
न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ ७
महेन्द्रसदृशः शौर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव ।
समुद्र इव गाम्भीर्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ८
शरदंष्ट्रो धनुर्वक्त्रः खड्गजिह्वो दुरासदः ।
नरसिंहः पिता तेऽद्य पाञ्चाल्येन निपातितः ॥ ९
पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यन्तमाहवे ।
प्रवेपत भयोद्विग्नं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणः ॥ १०
परिरक्ष्य स सेनां ते दशरात्रमनीकहा ।
जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ११
यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्बाणान्सहस्रशः ।
जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १२
स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्यथा नार्हः स भारत ॥ १३

C. 6. 507
B. 6. 13. 13
K. 6. 13. 13

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

$D_{1.2.7}$ गांडी(K_5 °जी)वधन्व(K_5 $D_{1.2}$ °न्वि)ना.

6 ^{b}) K_4 Da_2 महाहवे; B_2 °बलान्. — ^{c}) G_2 जगाम (for जिगाय). $Ś_1$ K_{0-2} °नाशु; D_7 °नाजौ (for °नैव). — ^{d}) D_6 करपूर्यां; G_3 काशी°. Da D_5 महामृधे.

7 ^{a}) D_6 °दर्ग्निं; T_2 °दाग्नि-. — ^{b}) T G अयुध्यद्; M आसाद्य. K_1 D_8 च सु°; Ca. c अपसंभ्रमः; Cd वसुसंभवः (as in text). K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$ योयुध्यदपसंभ्रमः; K_5 अयोध्यवसुसंपदः (sic); D_1 अयोध्य-द्वसुसंमतः; D_7 आयोध्य वसुसंभवः (m °दप्यसंभ्रमः). — ^{c}) T_1 G_4 अहतो; G_2 अशक्यो. — ^{d}) S (except T_2) निहतो (for स हतो).

8 ^{a}) D_1 वीर्ये; Cc शौर्ये (as in text). — With 8^{bc}, cf. Rām. 1. 1. 17^{cd}. — ^{b}) S धैर्ये च (G M_2 °र्यैण). Da D_5 अपि (for इव). — ^{c}) D_8 ससुद्रवच्च गांभीर्ये. — With 8^{d}, cf. Rām. 1. 1. 18^{d}. — ^{d}) Cc धरासमः (as in text).

9 ^{a}) K_1 धनुश्चक्रः; K_3 धनुर्हर्यास्यः (sic); K_5 धनुर्व्यात्तः; D_2 °र्व्यास-; D_3 °र्व्यात्तं. — ^{b}) K_1 खंग°; D_6 खड्गदंष्ट्रो. — ^{c}) D_2 मेद्य. — ^{d}) M_4 पंचाल्येन.

10 10^{ab} = 6. 15. 12^{ab}. — ^{a}) B Dn $D_{1.3.4.8}$ T_2 महासैन्यं. — ^{b}) Cc उद्यतम्. K_{2-5} $B_{1.3.4}$ Dn $D_{2-4.6.7}$ m M_2 यं दृष्ट्वोद्यतमाहवे; B_2 Da D_5 T_1 G $M_{1.3-5}$ यं दृष्ट्वात्यंत(B_2 °ष्ट्वात्यर्थ-; M_4 °ष्ट्वा पर)माहवे; $D_{1.8}$ दृष्ट्वा चोद्यतमा(D_8 तच्च महा)हवे. — ^{c}) Ca cites समं वेपत. All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2}$) प्रावेपत भ(B_2 °त उभ-; M_4 संभ्राद्रवद्ध)यो°. — ^{d}) D_2 $G_{2.3}$ दृष्ट्वैव.

11 11–13 = (var.) 6. 15. 13–15. — ^{a}) K_5 परिरक्ष; Ca परिक्रम्य. S (except T_2) च (for स). K_5 Dn_1 $D_{2.4.6.8}$ S सेनां तु (T_2 सेनायां). — ^{b}) K_{0-2} °रात्रमनेकहा; $B_{2.3}$ Da D_5 °रात्रं त्वनी°; T_2 °रात्रमनीकिनीं; G_2 °रात्रममित्रहा; $M_{1-3.5}$ °रा($M_{3.5}$ °मा)त्रमनीकजित्; M_4 दानवीमिव शंबरः. — ^{c}) K_3 °स्तमथा°. — ^{d}) $K_{3.5}$ D_2 कर्म कृत्वा (by transp.).

12 ^{a}) T_2 सचक्र; M समुद्र (for स शक्र). D_3 °क्षोभ्यं. D_8 यः शक्र इव चाक्षोभ्यो. — ^{b}) $D_{3.7}$ वर्षं शरमयं महत् (D_7 सृजन्). — ^{c}) Some S MSS. यौधा°. — ^{d}) $Ś_1$ अंबुदं; Ko अर्बुधं; Ca. c. v अर्बुदं (as in text). M_4 °दं दशतीर्दश.

13 ^{a}) $Ś_1$ K B Da Dn $D_{1.2.4-6.8}$ $G_{1.3}$ निहतो; D_7 निःश्वसन्; T_2 निष्टनद्. — ^{b}) K_{3-5} $B_{1.4}$ Dn $D_{1.2.4.6}$ °भ(Dn_1 °भु)ग्न (for °रुग्ण). Cc cites रुग्णः. — ^{c}) K_2 दुर्मन्त्रिणो; G_3 M_2 °त्रितो. — ^{d}) D_2 यदा; D_3 तथा. $M_{1-3.5}$ नार्हति; M_4 [अ]नाथः स. T_2 भास्करः (for भारत). B_3 यथार्हः स हि भारतः; T_1 G_4 वधानर्हः स (G_4 °र्हस्त्व) भारत.

Colophon. — *Adhy. name:* D_8 धृतराष्ट्रसंजयसं (sic); M भीष्मवध(M_4 °ष्मनिधन)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 Da_2 $D_{1.5}$ $M_{1.3-5}$ 14 (as in text); Dn T G M_2 13. — *Śloka no.:* Dn 13; D_5 14. — *Aggregate śloka no.:* K_5 498.

१५

धृतराष्ट्र उवाच ।

C. 6. 509
B. 6. 14. 1
K. 6. 14. 1

कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना ।
कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवोपमः ॥ १
कथमासंश्च मे पुत्रा हीना भीष्मेण संजय ।
बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ २
तस्मिन्हते महासत्त्वे महेष्वासे महाबले ।
महारथे नरव्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तदा ॥ ३
आर्तिः परा माविशति यतः शंससि मे हतम् ।
कुरूणामृषभं वीरमकम्प्यं पुरुषर्षभम् ॥ ४
के तं यान्तमनुप्रेयुः के चास्यासन्पुरोगमाः ।
केऽतिष्ठन्के न्यवर्तन्त केऽभ्यवर्तन्त संजय ॥ ५
के शूरा रथशार्दूलमच्युतं क्षत्रियर्षभम् ।
रथानीकं गाहमानं सहसा पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ६
यस्तमोऽर्क इवापोहन्परसैन्यममित्रहा ।

15

1 In K4, 1^{ab} is lost on a damaged fol. — c) B4 °त्स न्यपतत्; D1 °त्समपतत्; D7 °त्स पतितः; G3 °त्संनिपतत्.

2 D6 om. 2. — a) B4 Dn D4. 8 आचक्ष्व (for आसंश्च). B1. 2. 4 Da Dn D3–5. 8 S मे योधा (T1 G योधा मे) (for मे पुत्रा). Ś1 K0–2 कथमासीच्च मे पुत्रो. — b) Ś1 K0–2 हीनो. G1–3 भीष्मेण सह संजय. — c) Cc देवतुल्येन. — d) K5 S गुर्वर्थं. Cc गुर्वर्थो ब्रह्मचारिणा.

3 a) M3. 5 गते (for हते). K4 B Da Dn D3–8 महाप्राज्ञे (B2 °प्रज्ञे; D6 °भागे); S महेष्वासे (M3. 5 °सो) (for महासत्त्वे). — b) S महाप्राज्ञे (for महेष्वासे). — c) K4 B Da Dn D3–8 S महासत्त्वे; Cc महासत्रे; D1 महौजसि (for °रथे). — d) K0–2 B1 किं वा; K3. 5 D3. 7 कथम्; Ś1 M1–3. 5 किं व (for किमु). Cc cites किं. Da D5 किमुतासीन्; D1 कीदृक्चासीन्; G1. 3 M4 किमिवासीन्. K3. 5 Dn1 D2. 7 तव; B3. 4 D6 तथा (for तदा). T G2. 4 किमिवासञ्जनास्तदा.

4 a) Ś1 K0. 1 माविशते; K2 मां विशते; K3 Da1 D2. 3 T1 G4 मां विशति. K4 B Da2 Dn D4. 5. 8 G2. 3 M5 Cc आर्तिं परामाविशति; D1 आर्तिं परं मां विशति; D6 आर्तिं मनो मे विशति; D7 आर्तिं परां समाश्रित्य. Cd cites आर्तिं. — b) K4 कथं; B Da Dn2 D4. 5. 8 मनः; Dn1 यत्नः; S यथा (for यतः). K2 B1–3 D6 शंसति; K4 संशसि (sic); S वदसि (G3 °ति). — c) K3. 5 D2 गांगेयम् (for कुरूणाम्). Ś1 वृष वीरः; K1 ऋषदं वादं (sic). — d) Om. in T Ś1 सकंप्य-; K1 प्रकस्यां (corrupt); K4 Da2 D D2. 4. 5. 8 अकंपं; B2–4 अकल्प्यं (B2 °ल्पं); D अगम्यं; D6 अजय्यं. K3 Da1 D3. 6 °र्षभ.

5 K3 om. (hapl.) 5^{a}–6^{b}. — a) Ś1 K0–2 D अनुययुः; K4 B Da Dn D4. 5. 8 अनुप्रासाः; K D1. 2. 7 अनुप्रापुः (K5 °युः); G3 अभिप्रेयुः. Cc cites अनु-. — b) Ś1 चाप्यासन्; K1. 4 B Da Dn D4. 5. 8 T2 G3 वास्या°; D6 चासंस्तत्-; T1 G1. 2. 4 M तस्या°. — c) Cc अपवर्तंत. K4 damaged. K0–2 केतिवर्तंत; K5 केभ्यवर्तंत; T1 G2. 4 केन्व°; G3 के निवर्तंति; M1–3. 5 केभ्यवर्तंत. D6 एनं केचिन्यवर्तंते. — d) C अभ्यवर्तन्त (as in text). K4 B Da Dn D4. 5 केन्वव°; D1 केथ व°; D6 केप्यव°; D7 M1–3. 5 के न्यव°; G1 यथा वदसि; G2 के ह्यवर्तंत. D7 केचन (for संजय).

6 K3 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — a) D6 के शूरं; G1. 3 कौरव्यं (for के शूरा). S राज° (for रथ°). — b) Ś1 K0–2. 5 D1–3. 6. 7 अत्युग्रं; K4 Da D4. 8 अद्भुतं; Cc अच्युतं (as in text). Da D1. 5. 6 T G M4 पुरुष°; M1–3. 5 भरत° (for क्षत्रिय°). — c) Ś1 K0–2 परा°; B Dn D1. 2. 4. 8 तथा° (for रथा°). D7 गाहमानं रथानीकं (by transp.). — d) Ś1 सहस्रा; K0 सहंसाः; G1. 3 बहवः (for सहसा). T G2. 4 ययुः (for ऽन्वयुः).

7 a) Ś1 K0–2 कस्तमो. K3 B4 D2. 3 G1. 3 M2. 4. 5 इवापोहत्; T1 G2. 4 °पोह्य. Cc अपोहन् (as in text). — c) G1. 3 सहस्रचक्षु°. — d) K0–2

सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् ।
अकरोद्दुष्करं कर्म रणे कौरवशासनात् ॥ ७
ग्रसमानमनीकानि य एनं पर्यवारयन् ।
कृतिनं तं दुराधर्षं सम्यग्व्यास्यन्तमन्तिके ।
कथं शांतनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥ ८
निकृन्तन्तमनीकानि शरदंष्ट्रं तरस्विनम् ।
चापव्यात्ताननं घोरमसिजिह्वं दुरासदम् ॥ ९
अत्यन्यान्पुरुषव्याघ्रान्हीमन्तमपराजितम् ।
पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि ॥ १०
उग्रधन्वानमुग्रेषुं वर्तमानं रथोत्तमे ।
परेषामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्तं शितेषुभिः ॥ ११
पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यन्तमाहवे ।
कालाग्निमिव दुर्धर्षं समवेष्टत नित्यशः ॥ १२
परिकृष्य स सेनां मे दशरात्रमनीकहा ।
जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
यः स शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं सृजन् ।
जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १४
स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः ।

C. 6. 523
B. 6. 14. 15
K. 6. 14. 15

भयमावहन्; K5 D2 °मासदत्; D6 °मादधे; T2 प्रतिमादधत्; G3 भयमादधुः. Cc cites आदधत् (as in text). — f) K3.5 D2.7 कौरववंशजः; B Da Dn D4.5.8 पांडुसुतेषु यः; S पांड(T1 G4 पार्थि)वशासनात्.

8 a) K0 अनेकानि. — D6 om. (hapl.) 8^{b}–9^{a}. — b) Dn2 क एनं; D3 योधानां; T1 य एतं; G4 क एतं (for य एनं). Ś1 K0–2 B4 M2.4 °वारयत्; G2 समवारयत्. S (except M1.4) om. (hapl.) 8^{cdef}. — c) M4 देवव्रतं (for कृतिनं तं). — d) Cc अस्यंतम्. K3 Da D1–3.5.7 M1.4 संजयास्यंतम्; K4 शरानस्यंतम्; K5 संजयापन्नम्; B Dn D4 संजयास्यत्वम्. K0–2 अंतके; M1 अंतिकात्. — e) D3 संख्ये (for युद्धे). — f) Ś1 K0–2 पांडवः प्रत्य(K0 पर्य)वारयत्; D1 °वाः पर्यवारयन्.

9 D6 om. 9^{a} (cf. v. l. 8). — a) K2 निकृतंतम्; K5 निकृतितम्; D1 निकृत्येत्थम्. — b) D1 शरवर्षैस्. K0–2 तपस्विनं; K4 तवस्विनं (sic); B D (except D1.2.7) S मन°. — c) K0.1 चापवृत्ता°; K2 वायव्याता° (sic); T2 चापव्यक्ता°. Cd cites व्यात्तं. — d) D3 खड्ग° (for असि°).

10 a) K1 अन्यथान्; K4 B Da Dn D4.5.8 अनर्हं; K5 अनन्यान्; D1 अत्यजन्; D6 अन्योन्यं; D7 अत्यन्यं; T2 G4 अत्यन्यात्; G1 अप्यन्यान्. K4 B D (except D2.6) S (except M1.2) पुरुषव्याघ्रं. Cv अत्यन्यं पुरुषव्याघ्रं. — b) D3 हिंसंतम्; T2 भीरुं तम्. Cc अपराजितं (as in text). — c) D7 M घात° (for पात°). — d) D1 स कथम् (for कथं तम्). D2.6 अयुतं; Cc अजितं (as in text). D3 कथं तमपराजितं.

11 a) D6 गुरूध°. K2 D5.8 M3 उग्रेषु; B3 उग्रेण. — b) K2 वर्तमाने. K4 B4 रथोत्तमं; D6 रणोत्तमं. — c) Cc उत्तमा° (as in text). — d) Ś1 K0–2 प्रजिघ्नंतं; D5 प्रभिन्वंतं; D7 प्रभिंदंतं; S विचिन्वंतं. K0–2 सिते°; K3 D2 T2 G1.2 M1 (*inf. lin.* as in text).2–5 रथे°; K5 तथे°; B1.2.4 Da Dn D4–6.8 T1 G4 अथे°; D3 इत्रे°; D7 महे°; G3 रणे°. D1 प्रविध्वंसरथे°.

12 12^{ab} = 6. 14. 10^{ab}. — a) K4 B1–3 Da1 D3 महासैन्यं. — b) G2 स (for यं). K3–5 B Da1 Dn D1.2.4.6.8 M5 दृष्ट्वोद्यत°; T G दृष्ट्वात्यं(T2 °न्य)त°. — d) K2.4 B Dn D4.6–8 Cc समचेष्टत; K3.5 D2 °वैक्षत; Da D5 समाचष्टत; G2 M5 समवेष्टंत.

13 13–15 = (var.) 6. 14. 11–13. — a) Cc. d परिकृष्य (as in text). K3 m पर्यरक्षत्स; D1.7 परिरक्ष्य स; D3 °पाल्य स; T1 G1 °कृष्य च; T2 °रक्ष्यंति; G2.4 °रक्ष्य च; G3 °व्रज्य च; M1 °रक्ष्य तु; M2 °रक्ष्यंतु; M3.5 °रक्षतु; M4 पर्यरक्षत (for परिकृष्य स). K4 B D (except D1–3.7) तु (for मे). — b) K0.1 अनेकहा; D2 अनेकदा; T1 G अनीकिनीं. — d) K3 D2 कर्म कृत्वा (by transp.).

14 a) G3 शक्रम्. K2 Cc °क्षयं; K3.5 D2.3.6 °जय्यो; D4 °सह्यं (for °क्षय्यं). — b) K3.5 D2 बाणमयं; T2 शरवर्षं (for शरमयं). B Da Dn D4.5.8 क्षिपन्; S महत् (G2 जगत्) (for सृजन्). — c) T1 जगाम. — d) T2 मर्दयन्; M4 अयुतं; Cd अर्बुदं (as in text). Ś1 K0–2.4 D1 अर्बुदा(K1 °बुधा; K4 D1 °दं)नि शितैः[:] शरैः.

15 D5 om. 15. — a) Ś1 निष्ठानन्; K1 निष्टनद्;

C. 6. 523
B. 6. 14. 16
K. 6. 14. 16

मम दुर्मन्त्रितेनासौ यथा नार्हः स भारतः ॥ १५
कथं शांतनवं दृष्ट्वा पाण्डवानामनीकिनी ।
प्रहर्तुमशकत्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ १६
कथं भीष्मेण संग्राममकुर्वन्पाण्डुनन्दनाः ।
कथं च नाजयद्भीष्मो द्रोणे जीवति संजय ॥ १७
कृपे संनिहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा ।
भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः ॥ १८
कथं चातिरथस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।
भीष्मो विनिहतो युद्धे दैवैरपि दुरुत्सहः ॥ १९
यः स्पर्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम् ।
अजितं जामदग्न्येन शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ २०
तं हतं समरे भीष्मं महारथबलोचितम् ।
संजयाचक्ष्व मे वीरं येन शर्म न विद्महे ॥ २१
मामकाः के महेष्वासा नाजहुः संजयाच्युतम् ।
दुर्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन् ॥ २२
यच्छिखण्डिमुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः ।

K2.4 B Da Dn D1.4.8 निहतो; K3.5 D2.6.7 निः- (K3 D6 नि)श्वसन्; T2 निष्टनद्; Cd निष्टनत्. — b) K3.5 Dn D1.2.6 °भग्न (for °रुग्ण). — c) K4 B D (except D1-3.7) T2 G3 M °नाजौ (for °नासौ). Cc cites भाजौ. — d) K4.5 B Da Dn D1.3.4.8 यथा नार्हति (K5 °सि); T1 G4 वधानर्हः स (for यथा नार्हः स). Ko.4.5 B2 Da1 D2.4.6.8 T2 G1.8 M1.3-5 भारत; D1 संजय.

16 Ś1 Ko-2 om. (hapl.) 16^a–17^b. — a) D8 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा). — c) K5 प्रहर्तुमशकं तत्र. — d) K5 D6 भीमं भीम°; D8 G3 भीष्मं भीष्म°.

17 Ś1 Ko-2 Dn2 (hapl.) om. 17^{ab} (for Ś1 Ko-2, cf. v. l. 16). — b) B Dn1 D4.8 G1.3 प्राकुर्वन्; G2 कुर्वन्वै (for अकुर्वन्). — c) K5 भीष्मं. B2 कथं जनाजयन्भीष्मो (corrupt). — d) संशयः (for संजय).

18 a) Da1 D3 संनिहते; D1 त्वनिहते; T1 G च (G3 [s]थ) नहते. — b) Ś1 Da D1.4.5.7.8 S (except T2 G2) भार° (for भर°). T1 G4 [s]जरे; G1.2 नरे; G3 [s]नघे (for तथा). D2 भारद्वाजात्मके तथा; D6 भरद्वाजात्मतेजसा. — c) K2 Da1 D2 श्रेष्ठ. — d) D1 स कथं (by transp.). T2 सं- (for स).

19 a) B2 वाति° (for चाति°). D3 कथं शिखंडिना तत्र; S कथं चापि महातेजाः. — b) K2 पांचालेन. D3 स्त्रीनाम्ना तु महामनाः. — c) K2 विहरतो; D8 विनिहितो; G1.3 M1-3.5 [s]पि निहतो. D7 वीरो (for युद्धे). — d) = 5. 54. 46^d; 90. 27^b; etc. K4 B Da Dn D1.4.5.7.8 दुरासदः; D6 M4 सुदुःसहः. T2 देवैरप्यसुरैः सह.

20 a) K4 damaged. T1 G M2 यः स्पर्धति; T2 M1.2 योस्पर्धत. — D1 om. 20^b–21^a. — b) D[illegible] जामदग्न्येन नित्यशः. — c) S अजितो. — d) K3 D[illegible] शतक्रतुपरा°; T1 G M शक्रतुल्यपराक्रमः; T2 शतक्र[illegible] महात्मनः.

21 D1 om. 21^a (cf. v. l. 25). — a) T2 [illegible]रथं; M तं कथं (for तं हतं). — b) Ś1 °बलोद्यतं; Ko-2 °बलोद्यतं; B Da Dn D4-6.8 °कुलोदि(B2 D[illegible] °चि)तं; D1 °बलार्दनं; T1 G4 महांतमतथोचितं; T[illegible] G1-3 महारथमथोदि(G1 °जि)तं; M °बलोदितं. — c) Ś1 Ko-2 D2.7 G4 मे वीर; D6 सर्वं मे (for [illegible] वीरं). — d) D7 मम शर्म; S शर्म (T1 G4 °मं) चाद्य (for येन शर्म). Cc cites येन (as in text). K3 B3 Da D1.5.7.8 T2 विद्यते.

22 a) Ś1 K2 तं; Ko.1 ते; M1-3.5 ये (for के). Ś1 Ko-2 D1.7 °ष्वासं. — b) Ko.2.3 Dn D1.2.8 नाजहुः; D8 विजहुः; D7 S न जहुः. Cc cites अजहुः. K5 नाजहुः संजयाश्च ते. — Ś1 Ko-2 D7 (which om. 22^c–23^d) read 39–54 after 22^{ab}. — Ś1 Ko-2 D7.8 om. (hapl.) 22^c–23^d. — d) S (except M1.3) के शूराः.

23 Ś1 Ko-2 D7.8 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) K3.5 D2 ये; D1 यं (for यत्). — b) D7 वीरम् (for भीष्मम्). K5 B3 D1.2.6 अन्वयुः (for अभ्ययुः). — c) K4 कश्चिन्नः (for °न्न), and damaged from कुरवो up to सं in 28^d. K3.5 B Da Dn D1-6 कच्चित्ते (K3 D6 केचिन्न; K5 कच्चितु; D1 केचिन्नु; D2.3 कच्चिन्नु) कुरवः सर्वे. — d) K3 Dn1 D1.2.5 नाजहुः; K5 B Da Dn2 D3.4.6 नाजहुः (for तत्यजुः). — After 23, Da1 (marg. *sec. m.*) Dn D4 (all first time). 6 read (with v. l.) 53–54; and K3.5 B1.2 and (presumably) Cd. v read 39–54.

कच्चिन्न कुरवो भीतास्तत्यजुः संजयाच्युतम् ॥ २३
मौर्वीघोपस्तनयित्नुः पृषत्कपृषतो महान् ।
धनुर्ह्रादमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः ॥ २४
यदभ्यवर्षत्कौन्तेयान्सपाञ्चालान्ससृञ्जयान् ।
निघ्नन्पररथान्वीरो दानवानिव वज्रभृत् ॥ २५
इष्वस्त्रसागरं घोरं बाणग्राहं दुरासदम् ।
कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपं समरेऽप्लवम् ।
गदासिमकरावर्तं हयग्राहं गजाकुलम् ॥ २६
हयान्गजान्पदातांश्च रथांश्च तरसा बहून् ।
निमज्जयन्तं समरे परवीरापहारिणम् ॥ २७
विदह्यमानं कोपेन तेजसा च परंतपम् ।
वेलेव मकरावासं के वीराः पर्यवारयन् ॥ २८
भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे संजयारिहा ।
दुर्योधनहितार्थाय के तदास्य पुरोऽभवन् ॥ २९
केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः ।
पृष्ठतः के परान्वीरा उपासेधन्यतव्रताः ॥ ३०

C. 6. 541
B. 6. 14. 34
K. 6. 14. 34

---

24 K4 om. 24–38. Ś1 K0–3. 5 D1. 2. 7 read 24–38 (K3 D2 om. 37–38) after 54. — [a]) T2 मौंजी° (for मौर्वी°). Cc. d cite मौर्वीघोपः and स्तनयित्नुः. — [b]) Ś1 K0. 1 पृषंक(K0 °पङ्क)पृषतो महान्; D1 पृथुकं पृ*दो महान्; D3 प्रावृट्जलधरो यथा; S पृषत्कान्वि(G2. 4 °ह्कान्वि- ; G3 °त्कान)- सृजन्महान्; Cv as in text. — [c]) Cc cites धनुर्नादः and महाशब्दः. Cd cites ह्रादः. — [d]) Cc [उ]द्गतः (for [उ]न्नतः). K2 महामेघ इवोत्थितः; B1 D3 °मेघ इवोद्यतः; D6 M1. 2. 5 °मेघ इवोन्नदन्; T2 °मेघमिवोन्नतः; M3 महान्मेघ इवोन्नतः.

25 K4 om. 25 (cf. v. l. 24). — [a]) Ś1 K1 उदभ्य°; K0. 2 D1 तदभ्य°; K3 D2 यदभ्यवर्षन्; B Da Dn D4. 5. 7. 8 M2. 5 योभ्यवर्ष(D3 °र्षं)त; D3 अभ्यवर्षत्स. — [b]) K3. 5 D2. 6 पांचालान्सहसंज°; S सहपांचालसंज°. — [c]) T1 G2. 4 निघ्नन्महा°. M4 वीरान्. — [d]) K5 वज्रभित्; T1 °हृत्.

26 K4 om. 26 (cf. v. l. 24). — [a]) K0–2 Cc इष्वस्त्रं. — [b]) Ś1 K0–2 B2 D3 बाणग्राह°; T2 प्राणग्राह°; G M5 बाहुग्राहं. — B2 om. 26[cd]. — [c]) Da D5 अक्षोभ्यम् (for अक्षय्यम्). — [d]) Ś1 K0–2 समरप्लवं; K3 सागरप्लवं; B1. 4 चलमप्लवं (for समरेऽप्लवम्). Cc अप्लवम् (as in text). D1 रथद्वीपं शरच्छदं; T1 चलद्वीपरथप्लवं; T2 ध्वजद्वीपं रथप्लवं; G1 चरद्वीपरथप्लवं; G2 ज्वलद्वीपरथप्लवं; G3 चरद्रथप्लवं; G4 बलद्वीपं रथप्लवं; M सद्वि(M5 °द्वी)पं सरथप्लवं. — [e]) B Da Dn D4. 5. 8 °वासं. Cc cites आवर्तः. — [f]) B Da Dn D4. 5. 8 हयावर्तं (D4 °र्तैः); S हयवेगं (T2 °मेघं). D1 T1 G2. 4 M गजाचलं; D3 °विलं; D8 गजांगुलं. K3. 5 D2. 6 हय(D3 व्यासं)ग्राह(K5 °हं)गजाविलं. — After 26, B2–4 D (except D2. 6) S ins.:

60* पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिस्वनम् ।

[D1 अस्त्रजस्त्यश्वसलिलं; T1 G पदातिमत्स्यसलिलं. Some MSS. °निःस्वनं. Cc cites कलिलं.]

27 K4 om. 27 (cf. v. l. 24). D3 (which ins. 60*) om. (hapl.) 27[a]–41[b]. — [a]) B4 Dn D4. 6. 8 °न्गाज-. K3. 5 B Dn D1–4. 6. 8 पदातींश्च. — In G1, 27[b]–28[a] is lost on a damaged fol. — [b]) K3. 5 D2 मृद्नंतं; D1 हयांश्च; M2 गजांश्च (for रथांश्च). — [c]) K3. 5 D2 विसर्जयंतं. — [d]) K3. 5 D2 के वीराः पर्यवारयन् (= 28[d]); Da D5. 6 परवीरापहारिणीं (D5. 6 °णी); S (except T2; G1 damaged) परवीरान् (M1. 3. 5 लोकवीराः; M2 लोकवीरान्) प्रहारिणः (T1 G4 M3 °णं).

28 K4 D3 om. 28 (cf. v. l. 24, 27). — [a]) M4 °ह्यमानः. T2 निदह्यमानं गोपेन. Cc cites कोपेन. — [b]) Da D5 परस्परं; K5 D1. 4 G3 M4 परंतप; T2 परंतपः. Cc cites तेजसा. — After 28[ab], K1 *repeats* 27, and M1–3. 5 read 34, *repeating* it in its proper place. — K1 om. 28[cd]. — [c]) Cc cites वेला. Da1 °वर्णं (for °वासं). — [d]) M2 ते (for के).

29 K4 D3 om. 29 (cf. v. l. 24, 27). — [b]) T1 समये. D3 T2 G3 °रिह. — [d]) B Dn D4. 8 तस्यास्य. Cc पुरो (as in text). S (G1 damaged) के तस्य (G3 °त्र) पुरतोभवन्.

30 K4 D3 om. 30 (cf. v. l. 24, 27). In G1, 30 is lost on a damaged fol. — [a]) M4 को. — K3. 5 D2 om. (hapl.) 30[b]–31[c]. — [b]) K1. 2 °तेजसा. — [c]) Ś1 K0–2 D1 M5 के परा वीराः; B Da Dn D4. 5. 8 T2 के परान्वीरान्; D5 स परा**; D7

C. 6. 542
B. 6. 14. 35
K. 6. 14. 35

के पुरस्तादवर्तन्त रक्षन्तो भीष्ममन्तिके ।
केऽरक्षन्नुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ॥ ३१
वामे चक्रे वर्तमानाः केऽघ्नन्संजय सृञ्जयान् ।
समेताग्रमनीकेषु केऽभ्यरक्षन्दुरासदम् ॥ ३२
पार्श्वतः केऽभ्यवर्तन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ।
समूहे के परान्वीरान्प्रत्ययुध्यन्त संजय ॥ ३३
रक्ष्यमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।
दुर्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ॥ ३४
सर्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठिप्रजापतेः ।
कथं प्रहर्तुमपि ते शेकुः संजय पाण्डवाः ॥ ३५
यस्मिन्द्वीपे समाश्रित्य युध्यन्ति कुरवः परैः ।
तं निमग्नं नरव्याघ्रं भीष्मं शंससि संजय ॥ ३६
यस्य वीर्यं समाश्वस्य मम पुत्रो बृहद्बलः ।
न पाण्डवानगणयत्कथं स निहतः परैः ॥ ३७

के परीवारा; T_1 G_{2-4} के वरान्वीरा; M_2 के पुरा वीरा; M_3 के परे वीरा. — K_{0-2} om. (hapl.) 30^d–31^c. — ^{d}) B Da Dn $D_{4.5.8}$ Cc अपासेधन्; D_7 उपासीरन् (for उपासेधन्). Da D_5 दढव्रतात्; Cc यतव्रतात् (for यतव्रताः). D_1 प्रत्ययुध्यंत संजय; D_6 के चांते चान्यतव्रतान्; S उपारक्षन्यतव्रतं.

31 K_4 D_3 om. 31 (cf. v. l. 24, 27). $K_{0-3.5}$ D_2 om. 31^{abc} (cf. v. l. 30). — ^{a}) S °दगच्छंत. — D_1 om. (hapl.) 31^{cd}. — ^{c}) Cc उत्तरं (as in text). — After 31^c, $Ś_1$ *repeats* 30^{bc}. — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} आसन् (for वीरा). K_5 D_2 धीरा धीरस्य युध्यतः; G_3 वीरवीरस्य पृष्ठतः.

32 K_4 D_3 om. 32 (cf. v. l. 24, 27). — ^{a}) M_4 वाम-. G_3 वर्तमानान्. — ^{c}) K_{0-2} गच्छताग्रम्; $K_{3.5}$ अग्रतोस्यम्; B D M_2 अग्रतोऽग्य(D_8 °ग्रा)म्; T G $M_{1.3-5}$ अग्रतोग्रम्. Cc cites अग्र्यम्. D_7 अनीकाग्रे. — ^{d}) B_4 तं केरक्षन्. D_7 केस्य रक्षन्; T_2 के न्यरक्षन्. $K_{3.5}$ D_2 पितामहं (for दुरासदम्).

33 K_4 D_3 om. 33 (cf. v. l. 24, 27). — ^{a}) $K_{3.5}$ D_2 पार्श्वं तु. K_3 D_2 केभ्यवर्तंतो; B Da Dn $D_{4-6.8}$ T G_4 केभ्य(G_4 के ह्य)रक्षंत. — ^{b}) $K_{3.5}$ D_2 $M_{1.5}$ गच्छंतं; D_7 गच्छतो. B_3 दुर्गतां. $Ś_1$ K_{0-2} गच्छतो दुर्गमावधिं. — ^{c}) $M_{1-3.5}$ प्रमुखे (for समूहे). T_1 $G_{2.4}$ वरान् (for परान्). D_1 वीरं; T_1 G (G_1 damaged) वीराः. $K_{3.5}$ D_2 समु(K_5 °मू)हैः के परान्धीरान्. — ^{d}) K_{0-2} प्रत्ययुध्यत. D_1 पार्थिवान् (for संजय).

34 K_4 D_3 om. 34 (cf. v. l. 24, 27). $M_{1-3.5}$ read 34 (for the first time) after 28^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ Da_1 Dn_1 D_7 रक्षमाणः; K_{0-2} रक्षमाणाः; D_6 M_3 (second time) रक्ष्यमाणं; G_2 °माणाः. K_{0-2} Da_1 वीरं. K_3 D_2 रक्ष्य(D_2 °क्ष)माणा रणे वीरा; K रक्षमाणो रणे वीरैर्. — ^{b}) K_5 गोप्यमानांश्च. M_{1-3} °माना($M_{1.3}$ °न)स्तथानघ. — ^{c}) K_0 °यानामते $K_{3.5}$ D_2 °यान्यप्यनी°. — ^{d}) K_{0-2} नाजयं; K D_2 नांतरंस्; T_1 नाजयेत्; T_2 G M वि(M_4 यो) जयेत् (for नाजयंस्).

35 K_4 D_3 om. 35 (cf. v. l. 24, 27). — ^{a}) Ca सर्वलोकेश्वरस्य (as in text). $Ś_1$ K_{0-2} $D_{2.7}$ T $G_{2.3}$ °स्यैव; D_6 °स्येष. — ^{b}) K_0 परमेष्ठेः; B D (except $D_{1.2.7}$) परमेष्ठी; S पर(G_2 प्रजा)मस्य. Da $D_{5.7}$ प्रजापतिः; $D_{2.6}$ °पते. Ca.c cite परमेष्ठी. Cc cites प्रजापतिः. — D_6 om. 35^c–55^d. — ^{c}) K °मप्येते (for °मपि ते). — ^{d}) K_2 शक्ताः; Da कुंतिः (sic); D_1 शक्तुः (for शेकुः). K_3 Dn_2 D $M_{1.5}$ सृंजय-.

36 K_4 $D_{3.6}$ om. 36 (cf. v. l. 24, 27, 35). — ^{a}) D_2 नयास्मिन्श्री (corrupt, for यस्मिन्द्वीपे). K $D_{1.2.7}$ पराश्वस्य; B Da Dn $D_{4.5.8}$ S समाश्व(B_4 T_2 G_3 °श्वा)स्य (for समाश्रित्य). — ^{b}) $K_{3.5}$ B D (except $D_{1.7}$; $D_{3.6}$ om.) T_2 युध्यंते. K_1 कुरवैः; K_3 D_2 कौरवाः. B_3 परे. — K_5 om. (hapl.) 36^c–37^d. — ^{c}) K_3 D_2 तं विमग्नं; B_4 $D_{4.7}$ संनिमग्नं; T_1 तन्निमित्तं. Cc cites निमग्नं (as in text). D_1 तमिमं पुरुषव्याघ्रं. — ^{d}) Da_1 (m as in text) भीमं (for भीष्मं). S transp. शंससि and संजय.

37 $K_{4.5}$ $D_{3.6}$ om. 37 (cf. v. l. 24, 27, 35; for K_5, cf. v. l. 36). K_3 D_2 om. 37–38. — ^{a}) K_{0-2} समाश्वास्य; D_1 °विश्य. B D ($D_{2.3.6}$ om.) S यस्य वीर्यं समाश्रित्य. — ^{b}) S सुमंदधीः (for बृहद्बलः). — ^{c}) D_1 °वाक्षगणयन् (sic); S °वान्नगणयते (M_4 °ति). — ^{d}) K_0 निहतः परः; T_1 G निधनं गतः; M_4 निहतो युधि.

यः पुरा विबुधैः सेन्द्रैः साहाय्ये युद्धदुर्मदः ।
काङ्क्षितो दानवान्घ्नद्भिः पिता मम महाव्रतः ॥ ३८
यस्मिञ्जाते महावीर्ये शंतनुर्लोकशंकरे ।
शोकं दुःखं च दैन्यं च प्राजहात्पुत्रलक्ष्मणि ॥ ३९
प्रज्ञापरायणं तज्ज्ञं सद्धर्मनिरतं शुचिम् ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं कथं शंससि मे हतम् ॥ ४०
सर्वास्त्रविनयोपेतं दान्तं शान्तं मनस्विनम् ।
हतं शांतनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं बलं हतम् ॥ ४१
धर्मादधर्मो बलवान्संप्राप्त इति मे मतिः ।
यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ४२
जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः ।
अम्बार्थमुद्यतः संख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः ॥ ४३
तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनाम् ।
हतं शंससि भीष्मं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ४४
असकृत्क्षत्रियव्राताः संख्ये येन विनिर्जिताः ।
जामदग्न्यस्तथा रामः परवीरनिघातिना ॥ ४५

C. 6. 556
B. 6. 14. 49
K. 6. 14. 49

---

38 K3.4 D2.3.6 om. 38 (cf. v. l. 24, 27, 35, 37). — a) K5 विवृतः; Dn1 G4 विविधैः; M4 विबुधाः. B D (except D1.7; D2.3.6 om.) G3 सर्वैः (for सेन्द्रैः). — b) Ko.1 सहाय्ये; Dn D4.8 सहाये; B2 कांक्षितो; Da1 G3 साहाय्यैर्. K5 M5 °दुर्मदाः. — c) B2 साहाय्ये; T2 कांक्षतो. Ś1 Ko.1 °वा घ्नंति; K2 °वान्क्षंति; K5 °वान्हंतुं; B2 °वान्वृद्धिः; D1 °वाद्धीतैः (for °वान्घ्नद्भिः). — d) Ś1 Ko.1 पितामहो; G3 पितामह. K2 °व्रत.

39 D3.6 om. 39 (cf. v. l. 27, 35). Ś1 Ko-2 D7 (all om. hapl. 22c–23d) read 39–54 after 22ab; while K3.5 D1.2 read 39–54 after 23. — a) D1 तस्मिञ्जिते. B3.4 D8 महावीरे. — b) K4 B Da D5.7.8 शांतनुर्; D1 शांतनौ. K3 D2 लोकशंकरः; B Da Dn D4.5.7.8 S लोकविश्रुतः. — c) K5 B D (except D1.7; D3.6 om.) T G M4 transp. दुःखं and दैन्यं. Ca cites शोकं, दुःखं and दैन्यं. — d) Ko-2 D1 G प्रजहात्; K3-5 Da Dn1 D2.4.5 M1.2.4.5 प्राजहत्. K4 B1.2.4 Ca °लक्ष्मणे; Dn1 °लक्षणैः; D1 °वत्सले; D4.8 °लक्षणे; D5 °लक्ष्मणः; S परमास्त्रवित्; Cc as in text. Cd मा जहुः पुत्रलक्ष्मणि.

40 D3.6 om. 40 (cf. v. l. 27, 35). — a) K2 प्रजापरा°; K3 D1.2.7 प्रोक्तं पारा°; K4 B Da Dn D1.5.8 S प्रो(B2 D4 यु)क्तं परा°; K5 प्रोक्तं रामा°. Ca cites प्रोक्तं and परायणं; Cd प्रोक्तपरायणं; Cc परायणं only. K4 दिव्यं; B D (except D1.2; D3.6 om.) प्राज्ञं; T2 तत्र; G1.3 तज्ज्ञैः. — b) K4 B D (except D2.7; D3.6 om.) स्वधर्म°; T1 G M4 तद्धर्म°; T2 M1-3.5 तं धर्म°. T1 G2-4 शुभं. — c) Cc cites वेदाः and वेदांगानि. Ca. d cite तत्त्वज्ञं only.

41 D6 om. 41 (cf. v. l. 35); D3 om. 41ab (cf. v. l. 27). — a) K4 सर्वेषु विनयो°; T1 G M1.3.4 धर्मास्त्रविन(T1 G2-4 °ज)यो°; M2.5 धर्मार्थविनयो°. Cc cites सर्वास्त्राणां विनयः. — b) K3.5 B1.2.4 D (except D1.7; D3.6 om.). S (except M4) Cc transp. दान्तं and शान्तं. B3 दांतं (for शान्तं). D7 अनुव्रतं; T1 G3.4 तपस्विनं; Cc मन° (as in text). — d) B D (except D1.2.7; D6 om.) S (except T2) transp. बलं and हतं.

42 D6 om. 42 (cf. v. l. 35). — b) Cc संप्राप्तः (as in text). B3 मनः (for मतिः). — 42cd = (var) 60cd. — c) D3 रणे (for गुरुं). — d) = 5. 137. 15d.

43 D6 om. 43 (cf. v. l. 35). — a) K5 G3 °दग्न्यं पुरा रामं (G3 नाम). — b) K5 °विदमुत्तमं. — c) K4 युद्धार्थम् (for अम्बार्थम्). K5 G3 उद्यतं. K5 संख्ये; T2 M1-4 संखे. — d) K5 निर्जितं; M1 निर्जिताः.

44 D6 om. 44 (cf. v. l. 35). D7 om. (hapl.) 44a–45b. — a) T G °धर्माणं. — b) D2 प्रधानं (for ककुदं). — Da2 D5 om. 44cd; Da1 reads it in marg. (sec. m.). — c) K3-5 B D (Da2 D5-7 om.) S (except G3) transp. भीष्मं and मे. — d) Da1 D3 किं तु; G1.3 किं च.

45 D6 om. 45 (cf. v. l. 35); D7 om. 45ab (cf. v. l. 44). — b) K2 T2 M संखे; G1.3 संघे. D3 समरे येन निर्जिताः. — c) B Da Dn D3-5.7 S जामदग्न्येन रामेण (Dn D3.4 M1-3.5 वीरेण; D8 वीर्येण). — d) K3 B2 Da D2.3.5 M1-3.5 °वीरविघा°; K4.5 °वीर्यविघातिना (K5 °नं); G1.3 °वीर्य-

11

C. 6. 557
B. 6. 14. 50
K. 6. 14. 50

तस्मान्नूनं महावीर्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्मदात् ।
तेजोवीर्यबलैर्भूयाञ्शिखण्डी द्रुपदात्मजः ॥ ४६

यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम् ।
परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभम् ॥ ४७

के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः शत्रुसंसदि ।
शंस मे तद्यथा वृत्तं युद्धं भीष्मस्य पाण्डवैः ॥ ४८

योषेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य संजय ।
अगोपमिव चोद्भ्रान्तं गोकुलं तद्बलं मम ॥ ४९

पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्य महाहवे ।
परासिक्ते च वस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा ॥ ५०

जीवितेऽप्यद्य सामर्थ्यं किमिवास्मासु संजय ।
घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकम् ॥ ५१

अगाधे सलिले मग्नां नावं दृष्ट्वेव पारगाः ।
भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ५२

अद्रिसारमयं नूनं सुदृढं हृदयं मम ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ ५३

निघा°. — B Da Dn D4.5.7.8 S ins. after 45: K4, after 51:

61* न हतो यो महाबुद्धिः स हतोऽद्य शिखण्डिना ।

[Cf. 6. 14. 7^{cd}. K4 B2 m T2 नि- (for न). Dn D4.8 मे (for यो).]

46 D6 om. 46 (cf. v. l. 35). — ^{a}) D3 कथं; Cc नूनं (as in text). K5 महावीर्यान्. — ^{b}) T2 भाग्याद्वा युद्ध°. — ^{c}) B3 °बलैः श्रेष्ठः; D3 S °बलोपेतः. Cc cites तेजः, वीर्यं and बलम्.

47 D6 om. 47 (cf. v. l. 35). — ^{a}) M5 यच्छूरं. G2 निकृतिं (for कृतिनं). D3 T1 संख्ये; T2 G2.4 संघे; G1.3 M संखे (for युद्धे). — ^{b}) K3.5 D3 M1-3 सर्वशस्त्र°; T G M3 (*inf. lin.*).4.5 सर्वशस्त्रभृतां वरं. — ^{c}) K3 S शूरं (G3 श्रेष्ठं); D1 धीरं (for वीरं). — ^{d}) M1-3.5 पुरुष° (for भरत°).

48 D6 om. 48 (cf. v. l. 35). — ^{a}) G1.3 M2 ते (for के). — ^{b}) K2 अध्वर्युः; T1 G4 अभ्ययुः. K3.5 D2 शक्रसंनिभं; K4 B Da Dn D4.5.8 T G शस्त्रसंसदि; Cv शत्रुसंनिधम्; Cc °संसदि (as in text). — ^{c}) Cc शंस (as in text). B3 एतद्यथा; T1 G1.3.4 मेद्य यथा. K4 D (except D1.2.7; D6 om.) S चासीद् (for वृत्तं).

49 D6 om. 49 (cf. v. l. 35). — ^{a}) G1.3 यैरेव; G2 येष्वेव (for योषेव). — ^{c}) K3 D2 च भ्रांतं; D1 तद्भ्रांतं; D3 चोद्धांतं; M2 चोद्दांतं. K5 अगोपमीव चेक्रांत-; M4 अगोपालमिव भ्रांतं. Cc cites उत्क्रांतं (as in text).

50 D6 om. 50 (cf. v. l. 35). — ^{a}) Ś1 K0-2 °लोकाश्च (K0 °च); S °लोकेषु (T1 G1.3.4 M4 °के तु); Cc °लोकस्य (as in text). — ^{b}) Cc परं (as in text). B1-3 Da Dn D4.5.8 यस्मिन् (f[or] यस्य). K3.5 D2 महामृधे. Ca.d cite यस्य पौ[रुषं] सर्वलोकस्य परं. — ^{c}) Ś1 K0-2 परिसिक्ते; K3 D[2] पराजिते; B4 परं सिक्ते; Da Dn D1.4.5.7.8 परास[क्ते] D3 (marg. *sec. m.*) परासु ये; Ca परा*क्ते; [C] as in text. K4 B वच(K4 °र)स्तस्मिन्; D1 [...] तातेस्मिन्; D3 ततस्तस्मिन्. K5 परासक्तवचस्तस्मि[न्] — ^{d}) D1 आसन्. Ś1 K0-2 M4 तथा.

51 D6 om. 51 (cf. v. l. 35). — ^{a}) D1 G[...] M2 °तेप्यस्य; D4 °तेप्येव; M4 °तेप्वद्य. — ^{b}) T[...] M1.3.5 किमिहा°; M2 इति हा°; M4 न हि चा° (for किमिवा°). — ^{c}) D1 पाल°; D1 m.3 पात° (for घात°). K0.1 महावीरं. — ^{d}) M1-3.5 लोक-विश्रुतं; Cc °धार्मिकं (as in text). — After 51, K4 ins. 61*.

52 D6 om. 52 (cf. v. l. 35). — ^{a}) K[...] अगाध-. K1 D3 T1 G2-4 M1.3-5 मग्ना; T2 मग्नं. — ^{b}) Da1 दृष्टैव. D1 पारगां. D5 नावं दृष्ट्वा परं गताः; T1 G नौभ्रेष्टा दूरचारिणः (G1.3 °वारिणा); T2 नौभ्रंष्टं दूरवारिणि; M नौभ्रंष्टा (M2 °ईदृष्ट्वा) दूरचारिणी (M[4] °पातिनी). — ^{c}) Ś1 K0-2 हते भीष्मे (by transp.). S भृशं तद्वन् (T2 °शं विश्वं). — ^{d}) = 71^{d}. G1.3 मन्ये शोचति पुत्रकः.

53 Da1 (marg. *sec. m.*) Dn D4 (all first time).6 read 53–54 after 23. Da1 (*sec. m.*) reads (second time) 53^{a}–54^{b} in marg. — ^{a}) K0-2 °मये; Da1 Dn D4 (all first time) S अश्म°; D1 वज्र°; Cc अद्रि° (as in text). Ca.d cite अद्रिसारं. — ^{b}) K3.5 Da Dn D2.4 (all first time).6 transp. सुदृढं and हृदयं. B Da Dn D3-5.7.8 S हृदयं मम संजय. — T2 om. (hapl.) 53^{c}–56^{d}. — ^{c}) Cc यत् (as in text). S तं श्रुत्वा.

यस्मिन्नस्त्रं च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे ।
अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ ५४
न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेधया न च ।
न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते ॥ ५५
कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः ।
यत्र शांतनवं भीष्मं हतं शंससि संजय ॥ ५६
पुत्रशोकाभिसंतप्तो महद्दुःखमचिन्तयन् ।
आशंसेऽहं पुरा त्राणं भीष्माच्छंतनुनन्दनात् ॥ ५७
यदादित्यमिवापश्यत्पतितं भुवि संजय ।
दुर्योधनः शांतनवं किं तदा प्रत्यपद्यत ॥ ५८
नाहं स्वेषां परेषां वा बुद्ध्या संजय चिन्तयन् ।
शेषं किंचित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम् ॥ ५९
दारुणः क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिः संप्रदर्शितः ।
यत्र शांतनवं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ६०
वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा पितामहम् ।
क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः ॥ ६१
एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु संजय ।
पराक्रमः परं शक्त्या तच्च तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ६२

C. 6. 574
B. 6. 14. 67
C. 6. 14. 66

— d) Da1 (second time) हतं श्रुत्वा; T1 G निहतं यन् (T1 G4 यं).

54 T2 om. 54 (cf. v. l. 53). — a) K4 अस्मिन्न, the portion of the text from स्त्रं च up to तप in 55^b being lost on a damaged fol. B Da Dn D4 (Da1 Dn D4 second time). 5. 8 य- (Dn1 अ)स्मिन्नस्त्राणि; Da1 Dn D4 (all first time). 6 त(D6 य)स्मिन्सत्यं च; D2 M2 तस्मिन्नस्त्रं च; G2 यस्मिन्नर्थं च. M4 वेदाश्च (for मेधा च). Cc cites मेधा (as in text). — b) K3. 5 M2 भरत-र्षभ; B Da Dn D4 (Da Dn D4 second time). 5. 8 पुरुषर्षभे. — c) Ś1 K (K4 damaged) D1–4 S (except M2; T2 om.) °यानि (for °याणि). — d) K5 संनिहितो. M1–3. 5 कथं स निह(M5 संनिहि)तः परैः. — After 54, Ś1 Ko–3. 5 D1. 2. 7 read 24–38 (K3 D2 om. 37–38).

55 K3 D2 om. 55–70. D6 T2 om. 55 (for T2, cf. v. l. 53). — a) Ś1 Ko–2 शास्त्रेण (for चास्त्रे°). K1. 2 न शौर्येन; K5 तु वीर्येण. — b) T1 G4 transp. न and च. — c) S (T2 om.) त्यागैर्; Cc त्यागात् (as in text). — d) M4 न (for वि-).

56 K3 D2 T2 om. 56 (cf. v. l. 55, 53). — a) K5 कालकर्ता; D6 कालो हर्ता (for कालो नूनं). — b) Cc as in text. — c) D1 यस्त्वं (for यत्र).

57 K3 D2 om. 57 (cf. v. l. 55). — a) T1 G2. 4 यत्र (for पुत्र-). — b) Ko. 2. 4 B T2 महा-दुःखम्. B1–3 Da D5 विचिंत°; D8 M4 अचिंतयं. M1–3. 5 युद्धार्णवविमोक्षणं. — c) Cc आशंसे (as in text). K2 परीत्राणं; K4 B Da D5. 7 परि°; Dn D4. 6. 8 परं त्राणं; M4 पुनस्त्राणं. T G M1–3. 5 आशंसे शर्म (G1. 3 मम; M1–3. 5 चेह) पुत्राणां. — In K4, 57^d–58^c is lost on a damaged fol. — d) B D (except D1. 3; D2 om.) °च्छांतनु°.

58 K3 D2 om. 58 (cf. v. l. 55). — a) D1 M3. 5 यदा नित्यम् (for °दित्यम्). — b) Ś1 Ko–2. 5 D6 पतंतं; D1 न हतं; M4 पतिता (for पतितं). Ś1 Ko. 1 संजयाः. — d) K5 D1. 6 प्रत्यभाषत (D6 °ते).

59 K3 D2 om. 59 (cf. v. l. 55). — a) Dn2 D6 तेषां (for स्वेषां). K5 Da D6 M2 च (for वा). T1 G परेषां स्वेषां (by transp.). — b) B1 चिंतयं (for चिन्तयन्). Ko बुध्वा संजय चिंतय; K5 बुध्या चिंतय संजय. — c) D1 न (for प्र-). — d) Ś1 Ko–2. 5 D3 °नीकं; Cc °नीके (as in text).

60 K3 D2 om. 60 (cf. v. l. 55). — ab) G2 क्षत्रधर्मोयमृषिभिर्दारुणः संप्र° (by transp.). — 60^{cd} = (var.) 42^{cd}.

61 K3 D2 om. 61 (cf. v. l. 55). — a) Ko–2 न; Da1 D3 च (for वा). Ko–2 Da D5 इच्छामि. — b) B D3 T1 G M यतव्रतं; Da Dn D4. 5. 8 महाव्रतं; T2 महाद्युतिं (for पितामहम्). — c) K1. 5 D1 क्षत्रधर्म-; Ko. 2 क्षत्रे धर्मे. T1 G पुत्रा (for पार्था). — d) K2 °राध्यंत; Da2 D5 °राध्यामि. T1 G पांडवाः (for पुत्रकाः).

62 K3 D2 om. 62 (cf. v. l. 55). — a) Cc आर्येण (as in text). Da1 तदार्येण प्रकर्तव्यं. — b) B2 °च्चापत्सु; B3 °दापत्सु; Da1 °त्वापत्सु (for °स्वापत्सु). — c) Ko–2 D1. 6. 7 °क्रमं; D3 °क्रम्य; Cc °क्रमः (as in text). Ko–2 पराशक्त्या; K4 B Da Dn

C. 6. 574
B. 6. 14. 67
K. 6. 14. 67

अनीकानि विनिघ्नन्तं ह्रीमन्तमपराजितम् ।
कथं शांतनवं तात पाण्डुपुत्रा न्यपातयन् ॥ ६३
कथं युक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः ।
कथं वा निहतो भीष्मः पिता संजय मे परैः ॥ ६४
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमब्रुवन् ॥ ६५
यच्छरीरैरुपस्तीर्णां नरवारणवाजिनाम् ।
शरशक्तिगदाखड्गतोमराक्षां भयावहाम् ॥ ६६
प्राविशन्कितवा मन्दाः सभां युधि दुरासदाम् ।
प्राणद्यूते प्रतिभये केऽदीव्यन्त नरर्षभाः ॥ ६७
केऽजयन्के जितास्तत्र हृतलक्षा निपातिताः ।
अन्ये भीष्माच्छांतनवात्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ६८
न हि मे शान्तिरस्तीह युधि देवव्रतं हतम् ।
पितरं भीमकर्माणं श्रुत्वा मे दुःखमाविशत् ॥ ६९

$D_{4.5.8}$ परा शक्तिस्. — ^{d}) $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.8}$ तत्तु; D_6 तस्य; S स च (for तच्च). D_7 तत्र (for तस्मिन्). S प्रतिष्ठितः.

63 K_3 D_2 om. 63 (cf. v. l. 55). — ^{a}) Ś$_1$ अनेकानि; K_5 यानि कानि. K_5 D_6 °घ्नंति. $G_{1.3}$ तान्यनीकानि निघ्नंतं. — ^{b}) Ś$_1$ K_{0-2} श्रीमंतम्; K_4 भीमं तम्; G_2 मृद्नंतम्; G_3 भीष्मं तम् (for ह्रीमन्तम्). — ^{c}) $B_{2.3}$ T_1 $G_{1.2.4}$ तातं; G_3 भीष्मं. — ^{d}) K_{0-2} °त्रानपातयन् (sic); K_4 B Da Dn $D_{3-6.8}$ G_{1-3} M_3 °त्रा न्यवारयन्; K_5 D_6 °त्रा अयोध°; T G_4 °त्रा ह्यवार°; M_1 °त्रा ह्यपात°; $M_{2.5}$ °त्राभ्यपात°; M_4 °त्रोभ्यपातयत्.

64 K_3 D_2 om. 64 (cf. v. l. 55). — ^{a}) B_4 Dn $D_{4.8}$ G_3 यथा (for कथं). Cc cites स्वत्तानि (for युक्तानि). K_4 त्यक्तान्य°; D_1 मुक्तान्य°; D_6 युद्धान्य°; T_2 युक्ता ह्य°. — ^{b}) Ś$_1$ K_{0-2} T युक्तं; D_6 युद्धे (for युद्धं). — ^{c}) K_2 $D_{3.7}$ च (for वा). D_1 कथं स हि रणे भीष्मः. — K_1 om. (hapl.) from 64^d up to भीष्मे in 65^d.

65 K_3 D_2 om. 65 (cf. v. l. 55). K_1 om. up to भीष्मे in 65^d (cf. v. l. 64). In K_4, 65^{cd} is lost on a damaged fol. — ^{c}) K_5 कितवात्; T_1 G दुर्धर्षौ; Cc कितवो (as in text). — ^{d}) $M_{1-3.5}$ तस्मिन् (for भीष्मे). K_5 D_3 M_4 किमब्रवीत्.

66 K_3 D_2 om. 66 (cf. v. l. 55). — ^{a}) T G या; M यां (for यत्). B Da Dn D_{4-8} उपास्तीर्णां; T_2 $G_{1.2}$ उप(G_2 °पा)स्तीर्णा. Ś$_1$ K (K_3 om.) D_1 यच्छरैरुपसंस्तीर्णां. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{0.1}$ °वारणवाजिनीं; K_5 $D_{1.6}$ °वारणवाहिनीं; Da_2 D_5 °वानरवाजिनां. — ^{c}) K_1 °महाखंग- (sic); K_5 °गदाखड्गां; Da_1 Dn $D_{4.7.8}$ M_5 °महाखड्ग-; D_6 हरशक्तिगदाशार्ङ्ग-. — ^{d}) Ś$_1$ $K_{0.1}$ D_7 °तोमरर्ष्टि-; K_2 °तोमराभ्यां; Dn_1 (by corr.) °तोमरक्षां; D_1 °तोमरक्ष-. B Dn D_4 महाभयां (B_2 °गदां; D_3 °भयं) (for भयावहाम्). K_4 °तोमर * भयावहं; Da D_5 °तोमरर्ष्टिमहाभयां (Da_1 °यं); D_3 °तोमरासिमहाभयां; S °प्रासतोमरसंकुला (G_1 °लं; $M_{3.5}$ °लाः).

67 K_3 D_2 om. 67 (cf. v. l. 55). — ^{a}) G_2 किंतुवा (sic). Da_1 भेदाः (for मन्दाः). D_1 प्राविशन्कितवान्मंदान्. — ^{b}) D_1 सभा; D_6 समं (for सभां). K_4 B_4 Da_2 $D_{4.5.8}$ युद्ध-; Da_1 Dn युद्धे (for युधि). $B_{1.2}$ $D_{1.7}$ युद्धविशारदाः (D_1 °दान्); B_3 युद्धदुरासदाः. S तां सभां युद्धदुर्गमां (T_1 G M_4 °मंदाः; T_2 °मंदां). — ^{c}) K_5 महाभये; $G_{1.3}$ प्रतिहते; Ca.c प्रतिभये (as in text). — ^{d}) K_5 के दीव्यंति; Da_1 Dn_2 G_4 केदिव्यंत; T_2 के दिव्यंति; G_2 केदीयंत. D_3 °र्षभ.

68 K_3 D_2 om. 68 (cf. v. l. 55). — ^{a}) $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6.8}$ के जीयंते; B_2 केजयंत; B_3 के जीवंति; Da D_5 के जयंति; T_2 तेजयन्के. — M_5 om. 68^b–70^a. — ^{b}) Ś$_1$ $D_{3.7}$ हतलक्षा; K_{0-2} D_5 हतलक्ष्या; K_4 B Da Dn $D_{1.4.5.8}$ Cc कृतलक्ष्या (B_3 Da_1 D_1 °क्षा); G_2 हृतलक्ष-. — ^{c}) Ś$_1$ K_{0-2} मन्ये (for अन्ये). — ^{d}) = 73^d. $G_{2.4}$ तान्; G_3 तं (for तन्). ❀ Cc: भीष्मादन्ये के जिता निपातिता वेत्यनुषंगः । ❀

69 K_3 D_2 M_5 om. 69 (cf. v. l. 55, 68). — ^{a}) K_5 न हीमे. Cc शान्तिः (as in text). — ^{b}) K_4 damaged. K_1 B Da Dn $D_{4.5.8}$ T G M_4 श्रुत्वा (for युधि). M_{1-3} श्रुत्वा भीष्मं निपातितं. — ^{c}) S (M_5 om.) तं वीरं (for पितरं). K_5 भीष्म°; M_4 वीर° (for भीम°). — ^{d}) $K_{4.5}$ $D_{1.3.6.7}$ मां (for मे). Ś$_1$ आविशेत्. B Da Dn $D_{4.5.8}$ S (M_5 om.) भीष्ममाहवशोभिनं.

आर्तिं मे हृदये रूढां महतीं पुत्रकारिताम् ।
त्वं सिञ्चन्सर्पिषेवाग्निमुद्दीपयसि संजय ॥ ७०
महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकम् ।
दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ७१
श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम् ।
तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र संजय ॥ ७२
संग्रामे पृथिवीशानां मन्दस्याबुद्धिसंभवम् ।
अपनीतं सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ७३
यत्कृतं तत्र भीष्मेण संग्रामे जयमिच्छता ।
तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यशेषतः ॥ ७४
यथा तदभवद्युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथा च तत् ॥ ७५

C. 6. 587
B. 6. 14. 80
K. 6. 14. 78

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

70 K3 D2 om. 70 (cf. v. l. 55); M5 om. 70^a (cf. v. l. 68). — ^{a}) K5 कीर्तिंमें; G1. 3 आसुक्तिं (for आर्तिं मे). K1. 2 हृदयं रूढां; Dn1 D4 हृदयारूढां; S (M5 om.) महतीं व्यू(T1 G4 °तीमू)ढां. — ^{b}) S हृदये (for महतीं). T2 शोककर्शिताः. B Da Dn D4. 5. 8 महतीं पुत्रहानिजां. — ^{c}) K0–2 त्वं शिंचन्; K5 सेचयन्; B Da Dn D4. 5. 8 त्वं हि मे (for त्वं सिञ्चन्). Cc cites हिमे (= gloss शिशिरे). G2 सर्पिषैव. ❀ Cc : आर्तिं त्वं दीपयसीत्यन्वयः । ❀

71 ^{a}) T2 महाभारतमुद्यम्य. — ^{b}) K0. 1 विद्रुतं; K2 विद्रुमं (for विश्रुतं). Ś1 K0–3. 5 Da1 D2 T2 G2 M2 सर्वलौ(K1 Da1 °लो)किकं; D1 समरे हतं. — After 71^{ab}, K5 ins. (= 36^{cd}):

62* तं विमग्नं नरव्याघ्रं भीष्मं शंससि संजय ।,

followed by a repetition of 71^{ab}. — ^{c}) B3 हि निहतं; Da1 G2 विनिहितं. — ^{d}) = 52^d. D6 पुत्रक.

72 ^{a}) K3. 5 D1–3. 6. 7 शोचामि (for श्रोष्यामि). Ś1 K0. 1. 3. 5 D1–3. 6. 7 तान्यनी(D3. 7 °ली)कानि; K2 तान्यनेकानि. T G तथा ग्रस्तानि दुःखानि; M अर्हः श्रोतुं हि दुःखानि. — ^{b}) D7 °कृतानि वै; Cv as in text. — ^{c}) K5 एतस्मान्मे समाचक्ष्व; D7 तस्मात्सर्वं समाचक्ष्व. — ^{d}) M4 सद्वृतं. G2 तस्य.

73 Ś1 K0–2 om. (hapl.) 73. In K4, 73 is lost on a damaged fol. — ^{a}) B Dn D3. 4. 8 यद्वृत्तं (D3 संमर्दं) तत्र संग्रामे. — ^{b}) G2 मतस्यां युधि सभवं (corrupt). — ^{c}) B1 स्वपनीतं; Cc अपनीतं (as in text). B1 T2 स्वनीतं; Cc सुनीतं (as in text). B Dn D4. 8 यत् (for वा). — ^{d}) = 68^d. B2 तत्समा° (for तन्ममा°). T2 M पृच्छते (M2 °तः) (for संजय).

74 ^{ab}) D3 यद्यत्कृतं हि (for यत्कृतं तत्र). K4 B Dn D3. 4. 8 S transp. भीष्मेण and संग्रामे. — ^{c}) D2 तेजो मुक्तं; D7 अजेयेन; T3 ततो युक्तं. K3. 5 D2 यतास्त्रेण. — ^{d}) S ब्रूहि (for शंस). Ś1 K0–2 अनेकशः (for अशेषतः).

75 ^{a}) B3. 4 G2 तथा; M2 कथं. S तच्चा° (for तद°). — ^{c}) K5 D2 यच्च; M4 केन (for येन). D1 यस्मिन्वा; G3 यस्यापि; M4. 5 कस्मिंश्च. — In K4, the portion of the text from 75^d up to the end of 6. 16. 16 is lost on a damaged fol. — ^{d}) G3 खले (for काले). K1. 2 यश्च; M1–3. 5 तच्च (for यच्च). K0–2 Dn1 T2 M2. 5 तथा (for यथा). K3 D3 G1. 3 च यत्; B Da Dn D4. 5. 8 [अ]भवत्; D6 भवेत्; M वद (for च तत्). — After 75, K3. 5 D2 ins. (cf. 75^{cd}):

63* यच्च यस्मिंश्च काले च वृत्तं यच्च यथा च तत् ।

Colophon. K4 damaged. — *Adhy. name:* K0. 3. 5 धृतराष्ट्रप्रश्नः; D2 °ष्ट्रप्रश्नानि; M °प्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 Dn (Dn2 on marg.) T G M2 14; Da2 D1. 5 M1. 3–5 15 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 79; Dn2 78; D5 76. — *Aggregate śloka no.:* K5 573; D1 566.

१६

C. 6. 588
B. 6. 15. 1
K. 6. 15. 1

संजय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।
न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ॥ १
य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
एनसा तेन नान्यं स उपाशङ्कितुमर्हति ॥ २
महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ ३
निकारो निकृतिप्रज्ञैः पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
अनुभूतः सहामात्यैः क्षान्तं च सुचिरं वने ॥ ४
हयानां च गजानां च शूराणां चामितौजसाम् ।
प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च ॥ ५
शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः ।
दिष्टमेतत्पुरा नूनमेवंभावि नराधिप ॥ ६
नमस्कृत्वा पितुस्तेऽहं पाराशर्याय धीमते ।

16

1 = 5. 156. 8[abcd]. — In K4, 6. 16. 1–16 are missing (cf. v. l. 6. 15. 75). — [a]) = 3. 181. 9[a]. Ś1 Ko. 1 T1 M3. 5 तद्युक्तो; B3 यद्युक्तो; D1 यदुक्तो; D6 त्वयोक्तो; G2 त्वदुक्तो. K2 उद्युक्तोयमनुप्रासो; Cv as in text. — [b]) M3 तथार्हसि. — [c]) K3. 5 D2 न च; S न हि. — [d]) Ś1 Ko. 2 आहर्तुम्; K1 आढरू° (corrupt); K3 D2. 6 आवक्तुम्; B1 D7 T G1. 2. 4 M आधातुम्; B2 आशक्तुम्; B4 D4 आसंक्तुम्; Cc as in text. G3 आरोप्तु त्वमर्हसि (sic).

2 = (var.) 5. 156. 9. K4 missing. — [a]) B3 यथात्मनो; M3–5 आत्मनो वै. — [b]) D1 प्राप्तवान्. — [c]) Cc एनसा. D6 नान्यत्वं (for नान्यं स). S एनसा न स दै(G1 दे)वं वा. — [d]) Ś1 तं न शंकि°; Ko–2 तेन शंकि°; K5 D2. 6. 7 उपशंकि°; S कालं वा गं° (T2 हं°). Cd cites आशंकितुम् and उप. Ko–3 B1. 3. 4 Da D1. 2. 4–6 T2 G1. 2 M4 अर्हसि.

3 = 5. 156. 10. K4 missing. — [a]) D1 यथा राजन् (for महा°). T2 मनुष्ये हि. — [b]) D1 द्यूतं; G3 M1. 3 नित्यं (for निन्द्यं). D6 सर्वदा° (for सर्वमा°). K3. 5 D2 कर्म यो निंद्यमाचरेत्; T1 G4 निकृतिं यः समा°. — [c]) Ś1 Ko. 1 D1. 6 T2 सर्वलोकेषु; G3 चास्य लोकस्य. — [d]) K5 T2 °चरेत्.

4 = (var.) 5. 156. 11. K4 missing. — [a]) D3 T2 G3 M1. 3–5 निकारा; G2 °रान्; Cc °कारः (as in text). Ś1 Ko–3 M4 °तिप्रज्ञः; K5 D2. 3 G1 M1–3 °तिप्रज्ञ; B2 D7 निष्कृतिप्रज्ञैः; Da1 °कृतैः प्रज्ञैः; D1 °तिप्राज्ञैः; D3 °तिः प्राज्ञैः; T2 G2. 3 M5 °ति प्रज्ञा. D6 अपकाराः कृता प्रज्ञैः (sic); T1 G4 न्यक्कारा हि महाप्राज्ञ. Cc अनिकृति°; Cd cites निकरः and निकृतिप्रज्ञः. — [b]) K5 Da D5 तत्प्रती(K5 °ति)क्षया; Cc त्वत्प्रती° (as in text). — [c]) D3 S (except T1 G1 M2) °भूताः. — [d]) Cc cites क्षांतः. K3 B Da Dn D2. 4. 5. 8 T2 क्षांतश्च; D3. 6 T1 G M4 क्षांताश्च; M1–3. 5 °तैश्च. K2 वनं; K3 D2 च ते. D4 क्षांतं च सुमहावने.

5 5[ab] = (var.) 5. 156. 12[ab]. K4 missing. Dn1 om. 5–6. — [a]) D6 M1–4 रथानां (for गजा°). — [b]) T G M1. 3. 5 रथानां; M2 गजानां (for शूराणां). T2 चातितेजसां; G2 च महौजसां. K3. 5 B D (Dn1 om.) राज्ञां चा(Da1 च)मिततेजसां (Da1 °सं). — [c]) Ś1 Ko–2 च मया; G2 समयो (for यन्मया). G3 दृष्टः. — [d]) G1. 3 यथा; G2 पुष्टं (for दृष्टं). D1 ज्ञान-; T1 G येन (for योग-). Cc. d योगबलेन (as in text). D3 वा; T2 ह (for च).

6 K4 missing. Dn1 om. 6 (cf. v. l. 5). — [b]) S (except T G4) मा स्म. — [c]) K3. 5 B1–3 D2. 3. 6 G1. 3 M2. 5 दृष्टम्; Cc दिष्टम् (as in text). Ś1 परा; M2 पुरो; Cc पुरा (as in text). Da Co भूतं; T G4 M1. 3. 4 भावि; G1–3 M2. 5 भावी (for नूनम्). — [d]) K1 एव भावि; K2 B Dn2 D4. 5. 8 इदमेव; Da इदमेवं; D1 एतद्भावि; S नूनमेतन् (for एवंभावि).

7 K4 missing. Before 7, B3 ins. संजय उ°. — [a]) K5 B1–3 Da D5–7 °स्कृत्य. D8 पितुस्तेद्य; S प्रवक्ष्यामि (for पितुस्तेऽहं). Cc. d cite पितुः. — [b]) Da1 परा°. B1. 2 °र्यस्य धीमतः. — [c]) T2 G2. 4 M

यस्य प्रसादाद्दिव्यं मे प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७
दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन्दूराच्छ्रवणमेव च ।
परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ ८
व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः सदा ।
शस्त्रैरसङ्गो युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ॥ ९
शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम् ।
भारतानां महद्युद्धं यथाभूल्लोमहर्षणम् ॥ १०
तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः ।
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ११
दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय ॥ १२
अयं मा समनुप्राप्तो वर्षपूगाभिचिन्तितः ।
पाण्डवानां ससैन्यानां कुरूणां च समागमः ॥ १३
नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् ।
हन्याद्गुप्तो ह्यसौ पार्थान्सोमकांश्च ससृञ्जयान् ॥ १४
अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्माद्वर्ज्यो रणे मम ॥ १५
तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः ।

C. 6. 603
B. 6. 15. 16
K. 6. 15. 16

प्राप्तं (for दिव्यं). B1. 2. 4 Da Dn D1. 4. 8 तत् (for मे). B3 यस्य प्रसादाज्ज्ञातव्यं; G1. 3 यत्प्रसादान्मया प्राप्तं. — ^{d}) Ko. 1 प्राज्ञं; T2 G1. 3 M2. 4 दिव्यं; T1 G2. 4 M1. 3. 5 दिव्य- (for प्राप्तं). B3 तत्प्राप्तं ज्ञानमुत्तमं.

8 K4 missing. — ^{a}) K2 दृष्टिर्वार्ती°. Cc अतींद्रिया (as in text). — ^{b}) T1 G2. 4 दूरश्रवणम्. D7 हि (for च). — After 8^{ab}, Da D5 *repeat* 6^{ab} and om. 8^{cd}. — D2 om. (hapl.) 8^{d}–9^{a}.

9 K4 missing. D2 om. 9^{a} (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ś1 Ko. 1 D1 द्यूतोपपत्ति°; K2 D7 व्यूहोपपत्ति°; K3. 5 D3. 6 भूतोपपत्ति°; S यथोपपत्ति°. Ca cites उत्पत्तिः; Cc as in text. — ^{b}) D6 स्व- (for च). B Da Dn D3–5. 8 गतिः शुभा; S गतिं विना. — ^{c}) Da1 Dn D4. 8 अस्त्रैर् (for शस्त्रैर्). K3 D2. 3. 6. 7 युद्धे च; K5 युद्धस्य (for युद्धेषु). Ś1 Ko–2 शस्त्रैरमरता युद्धे; S °रवध्यो युद्धे च (T1 G4 °द्धेहं). Cc. d cite असङ्गः (as in text).

10 K4 missing. — ^{b}) K3. 5 D2 Cv निवृत्तं; Da2 पवित्रं; Cc विचित्रं (as in text). Cd cites चित्रं. D3 परमद्भुतं; Cv as in text. — ^{c}) B D (except D6) G2 भर° (for भार°). Ś1 Ko–2 Da1 महायुद्धं; B Dn D1. 4. 7 T2 M2 अभूद्युद्धं. — ^{d}) B Da Dn D4. 5. 8 T2 G1. 2 M1–3. 5 य(Da D5 त)था तत्; D6 तुमुलं; T1 G3. 4 M4 यथावत् (for यथाभूत्). S (except M4) रोम° (for लोम°).

11 K4 missing. — ^{a}) S स्वेष्व(M2 स्वान्य)नी°. Ś1 Ko–2 G3 युक्तेषु; K5 युद्धेषु (for यत्तेषु). — ^{b}) Ś1 Ko. 2 व्यूढेष्वथ; K1 रूढेष्वथ; Dn D4. 8 व्यूहेषु च.

12 K4 missing. Before 12, D7 ins. दुर्योधन उ°. — ^{a}) K5 दुर्योधन (wrongly) (for दुःशासन). K5 Da1 D6 M2 रथात्तूर्णं. — ^{b}) Ś1 युज्यंतं; K1 युजितां (sic); K3 Da1 Dn1 (by corr.) T2 युज्यतां. Ko भीमरक्षिण्मः (sic); Da1 भीष्मरक्षणं; D3 M °रक्षणे. D6 युधि भीष्मस्य रक्षिणः. — ^{c}) G2 तानि तानि (for अनी°). Ś1 Ko–2 सहस्राणि (for च सर्वाणि). — ^{d}) M2 तम् (for त्वम्). Ko. 2 G3 (*inf. lin.* as in text) M3 °शोचय; K3 D2. 6 °नोदय (for °चोदय).

13 Cf. 5. 157. 4. K4 missing. — ^{a}) K3. 5 D2. 3 T1 G स; D1. 6 मां (for मा). Ko B Da Dn D4. 5. 7. 8 T2 M अयं स मामनु(Ko साममनु-; Dn1 स मामभि-; D4 स समभि-; D7 स समयः)प्राप्तो. — ^{b}) = 5. 166. 1^{d}. Dn1 वर्षपूर्णाभि°; D1 °पूगाभिसंचितः; D6 °वेदाभिसंचितः; T2 °पूगातिचिंतितः; M3. 5 °पूगाभिचिंतितं. Ca cites पूगः. — ^{c}) G3 च; M4 सु- (for स-).

14 K4 missing. — ^{a}) D3 अतः; D6 एतत् (for नातः). D3. 6 M4 °महं; T G M1–3. 5 °तरं (for °तमं). — ^{b}) D3 रक्षणं; D6 रक्षिणः. — ^{c}) K3. 5 D2 हंति (for हन्याद्). T1 G3. 4 गुप्तो यथा; T2 गुप्तोऽप्यसौ; G3 एकरथे (for गुप्तो ह्यसौ). D6 हंति युक्तो ह्यपार्थानां. — ^{d}) D1 सोमकान्सहसृंजयान्; T2 °कान्नाच्छसृं°; G2 °कांश्चैव सृं°.

15 K4 missing. — ^{a}) Ś1 Ko–2 D1. 7 °द्धि; D3 °त्स (for °च्च). B4 °द्धाश्वो (corrupt). — ^{b}) = 5. 169. 16^{b}. K5 नाहं (for नाहं). Da D5 शिखंडिनीं; G3 °नः. — ^{c}) Ś1 पूर्वस्. — ^{d}) K2 अस्माद् (for तस्माद्). B4 वार्यो; D2. 3 वर्यो (for वर्ज्यो). T2 वरो (for रणे).

16 K4 missing. — ^{a}) D3 एतस्माद्रक्षणीयश्च.

C. 6. 603
B. 6. 15. 16
K. 6. 15. 16

शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः ॥ १६
तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलास्ते रक्षन्तु पितामहम् ॥ १७
अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाबलम् ।
मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयामः शिखण्डिना ॥ १८
वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ।
गोप्तारौ फल्गुनस्यैतौ फल्गुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ १९
संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः ।
यथा न हन्याद्गाङ्गेयं दुःशासन तथा कुरु ॥ २०
ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभवन्महान् ।
क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति ॥ २१
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सिंहनादैश्च भारत ।
हयहेषितशब्दैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा ॥ २२
गजानां बृंहतां चैव योधानां चाभिगर्जताम् ।
क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ २३
उदतिष्ठन्महाराज सर्वं युक्तमशेषतः ।

—b) D3 भीष्मो भीमपराक्रमः; G3 यथावदिति मे मतिः. —c) T2 युक्ताः (for यत्ताः). —d) Ś1 Ko-2 तिष्ठत.

17 b) Ś1 Ko-2 Da1 दक्षिणा°; K3 B3 °रास्तथा; K5 दाक्षिणान्योत्तरास्तथा. —c) K2.4 सर्वशास्त्रार्थ-; K3.5 B Da Dn D1-6.8 S सर्वेश(B2.8 Dn1 D4 T2 °वेशा-; D1 °वैथा-; D3 °वैष्व)स्त्रेषु (for °शस्त्रास्त्र-).

18 a) K1 Da1 D2.3.7 अरक्षमाणं (D7 °णो). D1 संरक्षमाणो हि वृषो; G3 हरिक्षयं च वृको (sic). —b) Ś1 Ko-3 D1.2.7 °वने (for °बलम्). —c) Da1 D3 G °नैव (for °नेव). —d) Ś1 Ko.1 घातयेत; Da D5.7 °येथाः; D1.8 T2 G1 °येयं; D3 (marg. *sec. m.*) हन्यतेयं; T1 G2.4 M2.3.5 घातयेम; M1 घातयेमं; G3 खातयेयं; M4 वातयाम.

19 a) K5 चापचक्रं; Da2 वासं चक्रे; D2.8 वामचक्रं; D7 S वामे चक्रे. —b) K2 °मोजांश्च. K5 D7 S दक्षिणे. —c) Ko फल्गुण°; K1.5 D2.3.6 फाल्गुन(K1 °ण)स्येतौ; K2.3 D1.7 फाल्गुनस्यै°; K4 B4 Dn D4 फाल्गुनं प्राप्तौ; B1-3 Da D5 फाल्गुनस्याजौ; D8 om.; T1 G1.4 M फल्गुनस्यास्तां; T2 °नन्यस्तं; G2 °नस्यातां; G3 दक्षिणस्यास्तां. —d) N (except Ś1) फाल्गुनो° (Ko फल्गुणो°); G3 अर्जुनो°.

20 a) K1.2 D2 संरक्ष°; K5 D3 स रक्ष°; D6 M1 संरक्ष्यमाणं; T1 G M4 स रक्ष्य°. —b) K2 भीष्मेन. G2 विसर्जितः; M3 विनि°; Cc विव° (as in text). —d) Da1 यथा. — After 20, N (except Ś1 Ko.1) M ins. an addl. colophon (*Adhy. no.*: Da2 D1.5 M1.3-5 16; Dn M2 15. — *Aggregate śloka no.*: K5 593; D1 576).

21 Before 21, N M2.4 ins. संजय उ° (Ś1 K[illegible] M4 om. उ°). —a) Ko.2 तथा (for ततो). C[illegible] व्युष्टायां (as in text). —b) Da1 m (hypermetri[illegible]) स शब्दः (for शब्दः). B1.3 स शब्दः सुमहानभू[illegible] B2.4 Dn D4.8 स शब्दः समभून्महान्. —d) [illegible] युज्यतामिति भारत; D6 युध्यतां युध्यतामिति; [illegible] युज्यतां युध्यतामिति.

22 a) = 5. 92. 4c. K4 B Da1 (before corr.) D1.2.6.7 °भिर्घोषैश्च; Da Dn D4.5.8 °भिर्घोषाश्च. —b) B Da Dn2 D4.5.8 °नादाश्च (°नादैश्च). T1 G °नादरवेण च; T2 M °नादरवैरपि. —c) B Da Dn D3-6.8 °नादै(Dn1 °दा)श्च. —d) M4 °स्वनैरपि.

23 a) Ko.2 बृहितं; K1 Da1 (before corr.) D5 व्यूहतां; K3.5 D2 S बृंहितैश्च; D8 बृहतां. —b) K4 damaged. M यौधानां. Ś1 चाभिगर्जितां; B Da Dn D3.5.6.8 चापि गर्जतां; D1 अभिगर्जतां; T1 G1.3.4 M4 चैव गर्जतां; T2 चापि गर्जितात्; G2 चैव गर्जनं; M1-3.5 चैव गर्जितैः. —c) K[illegible] क्षोभि°; K4 B Da Dn D4-6.8 S क्ष्वेलि° (for क्ष्वेडि°). Ca.c cite क्ष्वेडितं. Cd आक्ष्वेडितं. K1.[illegible] °तोत्क्रोष्टैस्; Da1 °ताक्रुष्टैस्; D3 °तोत्क्रोशैस्; T2 G2.[illegible] M2 °तोद्धुष्टैस्; M3.5 °ताक्रुष्टैस्. Ca.c.d cite आस्फोटितं and उत्क्रुष्टं. —d) K1-3 D3 तुमलं; Da Dn1 D[illegible] S Cc तुमुलः.

24 a) Cd उदतिष्ठत् (as in text). —b) K[illegible] सर्वे युक्त°; K5 Da1 सर्वयुक्त°; D3.6 रजो भौम°; Ca.c.d cite युक्तं. — After 24ab, G2 reads 26ab repeating it in its proper place. —c) Da[illegible] महासैन्यं; D3.6 दिशो वृण्वन्. Cc cites सैन्यं. —d) K3.5 D2.8 °वयोस्तदा (K5 D3 °था); Dn1 °वसैन्ययोः

सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
तव राजेन्द्र पुत्राणां पाण्डवानां तथैव च ॥ २४
तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः ।
विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः ॥ २५
रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः ।
अतीव शुशुभे तत्र पिता ते पूर्णचन्द्रवत् ॥ २६
धनुर्भिर्ऋष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः ।
योधाः प्रहरणैः शुभ्रैः स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥ २७
गजा रथाः पदाताश्च तुरगाश्च विशां पते ।
व्यतिष्ठन्वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८
ध्वजा बहुविधाकारा व्यदृश्यन्त समुच्छ्रिताः ।
स्वेषां चैव परेषां च द्युतिमन्तः सहस्रशः ॥ २९
काञ्चना मणिचित्राङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः ।
अर्चिष्मन्तो व्यरोचन्त ध्वजा राज्ञां सहस्रशः ॥ ३०
महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ।
संनद्धास्तेषु ते वीरा ददृशुर्युद्धकाङ्क्षिणः ॥ ३१
उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलबद्धाः कलापिनः ।
ऋषभाक्षा मनुष्येन्द्राश्चमूमुखगता बभुः ॥ ३२

C. 6. 621
B. 6. 16. 14
K. 6. 16. 14

—[e]) B D (except $D_{2.3.6}$) transp. तव and राजेन्द्र. —[f]) K_5 तथा वचः (for तथैव च). — After 24, K_{3-5} B D S ins.:

64* दुष्प्रधृष्याणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च ।
ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्त भारत ।
त्वदीयानां परेषां च शस्त्रवन्ति महान्ति च ।

[(L. 1) $K_{3.5}$ D_2 अप्रधृष्याणि; Da D_5 दुष्प्रधर्षाणि; D_3 दुःप्रदृश्यानि; D_6 प्रवेशानि च. $K_{3.5}$ $D_{1.2.6.7}$ चार्म्णि; Da D_5 चापानि; D_3 रूपाणि; S शस्त्राणि (for चास्त्राणि). Cc cites अस्त्राणि. $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ सहस्र-; D_3 शलाक-; D_7 शस्त्राणि; S सचाप-. — (L. 3) K_5 स्वनवंति (for शस्त्र°).]

25 = (var.) 6. 18. 5. — In K_4, 25^{ab} is lost on a damaged fol. —[a]) B_1 ततो. K_1 D_6 T_2 नागरथा°; G_2 नागा रथै°. —[b]) Some N MSS. °परिस्कृताः; D_3 °विभूषिताः. —[c]) Da विराज°. S भ्राजमाना व्य(T_2 द्य)दृश्यंत. — After 25, D_7 ins. (cf. 37^{ab}):

65* संनाहाः समदृश्यन्त स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ।

26 [a]) G_3 तथा°; M_4 तदा° (for रथा°). K_2 $D_{1.3.7}$ °कानि दृश्यंते; K_4 °का नादृश्यंत; K_5 °कान्यदृश्यंते. —[b]) T_1 $G_{1.3}$ °णि च (for °णीव). —[d]) M_1 मे (for ते). K_1 पूर्णचंड° (sic).

27 [a]) K_1 नृष्टि°; $K_{2.3.5}$ D_2 T_1 G_{2-4} यष्टि°; B_2 Da $D_{3.5}$ इषु°; M_4 मुष्टि°. T_2 धनुर्वराभिः कवचैर्. —[c]) M यौधाः. M_4 उग्रैः (for शुभ्रैः). —[d]) = 37^b. $K_{3.4}$ B Da Dn $D_{1.2.5.6}$ T_2 तेष्वनीकेष्वव°; K_5 D_3 स्वे(K_5 ते)ष्वनीके व्यव°; M_4 स्वनीकेषु व्यव°.

28 [a]) K_3 गजा रथा[ः] पताकाश्च; B D (except $D_{1-3.7}$) S गजाः पदाता (T $G_{3.4}$ M_4 °ति-) रथिनस्. —[b]) K_4 damaged. Da $D_{1.5.7}$ T_1 G_4 तुरंगाश्च. —[c]) Da_1 अतिष्ठन्; Cc सर्वतो (for व्यति°). S दारुणा°; Ca. c. d वागुरा° (as in text). Cv as in text.

29 $Ś_1$ K_{0-2} T_2 om. (hapl.) 29–30. —[a]) = 6. 18. 6^a. —[b]) $K_{3.5}$ D_2 दृश्यंते समुपस्थिताः; Da_1 °श्यंत समुत्थिताः; D_1 दृश्यंते स समुच्छ्रिताः; D_5 °श्यंत समुच्चकाः.

30 $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ (hapl.) T_2 om. 30 (for $Ś_1$ K_{0-2} T_2, cf. v. l. 29). With 30^{ab}, cf. 6. 18. 6^{cd}. —[a]) D_7 °ना मणिरत्नाश्च; S (T_2 om.) मणिकांचनचित्रांगा. —[b]) S (T_2 om.) ज्वलिता. K_3 पर्वताः (for पावकाः). —[c]) K_4 D_1 व्यदृश्यंत; Da D_5 M_{1-3} व्यराजंत. —[d]) B_4 Dn_1 गजारोहाः; Dn_2 $D_{4.8}$ ध्वजारोहाः; T_1 G M_4 ध्वजा राजन् (for ध्वजा राज्ञां).

31 31^{ab} = 6. 18. 7^{cd}. —[a]) B_1 शुद्धा (for शुभ्रा). D_6 महेंद्रकेतनरुचो. —[b]) M_2 °भवने° (for °सदने°). — K_2 om. 31^c–34^b. —[c]) $Ś_1$ K_0 शूरा (for वीरा). B Dn $D_{4.8}$ संनद्धास्ते प्रवीराश्च; Da D_5 °द्धास्ते सुवीराश्च; D_7 °द्धास्ते महावीरा.

32 = (var.) 6. 18. 9. K_2 om. 32 (cf. v. l. 31). $Ś_1$ $K_{0.1}$ om. (hapl.) 32–33. —[a]) $K_{3.5}$ Da_1 (before corr.). a_2 Dn_2 $D_{3-5.8}$ S (except T_2 G_3 M_2) चित्रैस्; D_2 तीक्ष्णैस्. —[b]) Da_1 Dn_2 °बद्धा-; D_2 °बंधाः; Cc °बद्धाः (as in text). B_4 पता-

C. 6. 622
B. 6. 16. 15
K. 6. 16. 15

शकुनिः सौबलः शल्यः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ ३३
श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च पार्थिवः ।
बृहद्बलश्च कौशल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३४
दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघबाहवः ।
अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ३५
एते चान्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः ।
राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महाबलाः ॥ ३६
संनद्धाः समदृश्यन्त स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ।
बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे ध्वजिनो मुञ्जमालिनः ॥ ३७
सृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः ।
समृद्धा दश वाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः ॥ ३८
एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां यत्र शांतनवोऽग्रणीः ॥ ३९
श्वेतोष्णीषं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतम् ।
अपश्याम महाराज भीष्मं चन्द्रमिवोदितम् ॥ ४०
हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्यन्दने स्थितम् ।
श्वेताभ्र इव तीक्ष्णांशुं ददृशुः कुरुपाण्डवाः ॥ ४१
दृष्ट्वा चमूमुखे भीष्मं समकम्पन्त पाण्डवाः ।
सृञ्जयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ४२

किनः; Cc कलापिनः (as in text). — ^{c}) K3. 5 D2. 8 समक(K5 °कां)क्षा; Da1 ऋषभवृक्षाः (sic). S ऋषभा इव गर्जंतो. — ^{d}) D8 चमूमुखनता; S नृपाः सेनामुखे (M4 °मुखं). B3 भुवः; T2 M4 बहु (for बभुः).

33 Ś1 K0-2 om. 33 (cf. v. l. 31, 32). — ^{a}) T1 G4 सबलः (for सौबलः). D3 (marg. *sec. m.* as in text) T2 चैव (for शल्यः). — ^{b}) K3-5 B Da Dn D2. 3. 5. 8 आवंत्योथ; D1 कैकेयोथ; D6 T2 सैंधवश्च. — ^{c}) = 6. 17. 37^c. K3-5 B D (except D1. 6. 7) °विंदौ (K5 °दा) कैकेयाः; T2 °विंदौ चावंत्यौ. ❀ Cc: आवन्त्य इति । व्यवहितयोर्विन्दानुविन्दयोर्विशेषणमेकवचनं च । समुदायापेक्षमुभयोरेकाक्षौहिणीपतित्वमाचष्टे । ❀ — ^{d}) = 6. 17. 26^b. T2 कांभो°. — For 33^{cd}, M4 subst.:

66* भगदत्तो महावीर्यः कौसल्यश्च बृहद्रथः ।

34 K2 om. 34^{ab} (cf. v. l. 31). — ^{a}) K4 °युधः कलिंगोथ; S °युश्चाथ कालिंगः. — ^{b}) D7 जयसेनश्च. M3-5 कांबो(M5 °भो)जश्च सुदक्षिणः (= 33^d). — ^{c}) K2 बृहद्वनश्च; M3-5 जयत्सेनश्च. Ś1 K0-2 D3 M4 कौरव्यः (M4 °व्य); G1 M1-3. 5 कौसल्यः. — ^{d}) K1 °वर्मश्च. K1 साद्वतः; D5 सात्वती; D6 शाश्वतः.

35 ^{a}) Ś1 K0-3. 5 D1. 2. 6. 7 सर्वे ते (for दशैते). Cc cites पंच. — ^{b}) T2 राजन् (for शूराः). — ^{c}) S (mostly) अक्षो°. — ^{d}) G2 यज्विनो.

36 Da D5 om. 36^d–37^a. — ^{d}) B2-4 Dn D3. 4. 8 T G1. 3. 4 M3. 4 महारथाः.

37 Da D5 om. 37^a (cf. v. l. 36). — ^{a}) G2 समृद्धाः. K3 °दृश्यंते. Ca as in text. — ^{b}) = 27^d. K3 D2. 4. 7 तेष्वनीकेष्व°; K5 तेष्वनीके व्यव स्थिताः. Ca as in text. — ^{d}) K3 D2. 6 ध्वजिनोंबुज मालिनः; K5 धन्विनो युज°; Dn D4. 7 बलिनो युद्ध शालिनः; D1 ध्वजिनो मुंडमालिनः; D8 °नो मुंजमेखलाः T1 G °नो मुंज(T1 G4 दृष्ट)धारिणः; M3 (*inf. lin.*). 4 °नो मुक्तमौलिनः.

38 ^{a}) K3. 5 D2 स्थिता; K4 B Da2 Dn D1. 3-5. 7 G1 M1-3. 5 हृष्टा; Da1 D8 दृष्ट्वा; D6 सृद्धा (for सृष्टा). — ^{b}) D3 स्वर्ग° (for ब्रह्म°). T2 ब्रह्मणा कालदीक्षिताः. — Ś1 K1 G3 om. (hapl.) 38^{cd}. — ^{c}) B Dn2 D7 समर्था; D3 संनद्धा. Cc वाहिन्यः (as in text). Cv as in text. — ^{d}) Cv परिगृह्य (as in text).

39 ^{a}) K0 एकादशीर्धार्तराष्ट्रीः. — ^{c}) M4 °यौधानां (for °सैन्यानां). — ^{d}) Ś1 K0-2 D3 येषां (for यत्र). Cc अग्रणीः (as in text).

40 ^{a}) B2 °वस्त्रं (for °हयं). — ^{b}) Ś1 K0-2 श्वेतवर्णं तमच्युतं. — ^{c}) K3. 5 D2 प्रपश्यामि; B2 अपश्य मे (sic).

41 D6 om. 41^a–45^b. — ^{c}) Ś1 K0. 1 G2 शीं (K0 श्वे)तांशुं; K2 श्वेताश्वं; K5 तीरस्थं (for तीक्ष्णांशुं). — ^{d}) K5 कृष्ण° (for कुरु°).

42 D6 om. 42 (cf. v. l. 41). B Dn D4. 5 om. (hapl.) 42^{ab}. — ^{c}) D3 जृंभया° (for सृञ्जया°). D3 महेष्वासं; T2 महाभागा; G3 महेष्वासौ; M4 महाराज. K5 संजयश्च महेष्वासो.

जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा ।
धृष्टद्युम्नमुखाः सर्वे समुद्विविजिरे मुहुः ॥ ४३
एकादशैताः श्रीजुष्टा वाहिन्यस्तव भारत ।
पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः ॥ ४४
उन्मत्तमकरावर्तौ महाग्राहसमाकुलौ ।
युगान्ते समुपेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव ॥ ४५
नैव नस्तादृशो राजन्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ।
अनीकानां समेतानां समवायस्तथाविधः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

संजय उवाच ।
यथा स भगवान्व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १
मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत ।
दीप्यमानाश्च संपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः ॥ २
द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत ।

C. 6. 638
B. 6. 17. 3
K. 6. 17. 3

---

43 D6 om. 43 (cf. v.l. 41). — [b]) D1.3 इव (for यथा). — [c]) Da1 °म्नस्तथा सर्वे°. — [d]) Ca.d समुद्वि° (as in text). K5 D1 M1.5 समुद्विजिजिरे मुहुः; D3 °द्विग्ना विचेतसः; G2 सममुद्वेजिरे मुहुः.

44 D6 om. 44 (cf. v.l. 41). — [a]) K1 श्रीतुष्टा; K4 श्राजुष्टा; K5 श्रीर्जुष्टा; B2 श्रीहृष्टा; D1 ता जुष्टा; T2 जुष्टाश्च; G2 निजुषा (sic). — [b]) D1 तत्र (for तव). B D (except D1.2.7; D6 om.) S पार्थिव (for भारत). — [d]) D1 तथा; D2 महत्- (for महा-). S °मानिनां; M1 (*sup. lin.*) °वाहिनीं (for °पालिताः).

45 D6 om. 45[ab] (cf. v.l. 41). — [a]) K1 उन्मत्तौ मकरावर्तौ; T1 G4 M5 उद्वृत्तमकरावृत्तौ; G2.3 M1.3 उद्वृत्त(G3 °द्वर्त)मकरावर्तौ. — [c]) K5 समपेतौ; Dn D1.6 T2 समवेतौ (for समुपेतौ). — [d]) Ś1 K0-2 दृश्यते. B Da2 D4.5 Ca सागराविव दृश्यते (B2 D5 °त; Da2 °तः; D4 °तां); S सागराविव विष्टि(T1 G2.4 चेष्टि°; G1.3 वेष्टि°; M2 विक्षि)तौ.

46 [c]) K0.2 अने° (for अनी°). K4 Da D5 Ca समावेशः (for समेतानां). — [d]) Ś1 दृष्टो भीष्मो; K0-2 दृष्टपूर्वस्; K3.5 D2.4.7 समुदायस्; K4 B Da Dn D5 कौरवाणां; D1 समुद्दीपं; D3 समुद्योगो; Cd समुद्दर्पः (for समवायस्). Ś1 D3.6 M यथाविधः; T G यथाविधि; Ca तथाविधः.

Colophon om. in K0.1 D6. — *Adhy. name:* K3.5 D2 पृतनावर्णनं; M धार्तराष्ट्रसेनासमुत्थानकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 D1.5 M1.3-5 17; Dn M2 16 (as in text); T G 15. — *Śloka no.:* Dn1 28; Dn2 D5 27. — *Aggregate śloka no.:* K5 620; D1 604.

17

1 Before 1, Ś1 K0.1 ins.:

67* धृतराष्ट्रः ।
उभयोः सेनयोस्तत्र दृष्ट्वा च कुरुपाण्डवान् ।
अनिमित्तान्यथो ब्रूहि कुशलो ह्यसि संजय ।

— D6 om. 1-17. — [a]) T1 G2.4 M4 यथा च; T2 यथैव; G1.3 यथा हि. — [d]) B1 महीक्षितां; T1 G M4 महाग्रहाः.

2 D6 om. 2 (cf. v.l. 1). — [a]) K3.5 तथाविषयगः; D3 सर्वाविष°; T2 महाविष°; M1.3.4 मखाविष°; T1 G4 मवाविषयकः; Ca.c.d °विषयगः (as in text). D3 मेघावनद्धमाकाशं. — [b]) D3 दुर्दिनं; T G M4 स्तनितं; M1-3.5 तदानीं (for तद्दिनं). K1.2 D3 प्रतिपद्यत; B3 D3 G3 M2.5 प्रत्यदृश्यत; Cd °पद्यत (as in text). — [c]) Cc दीप्यमानाः (as in text). Ca.c संपेतुः (as in text); Cd संमिलुः. — [d]) Cc सप्त (as in text). T1 G ग्रहास्तथा; Cc महाग्रहाः (as in text).

3 D6 om. 3 (cf. v.l. 1). — [a]) K3 द्विधा-

C. 6. 638
B. 6. 17. 3
K. 6. 17. 3

ज्वलन्त्या शिखया भूयो भानुमानुदितो दिवि ॥ ३
ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः ।
लिप्समानाः शरीराणि मांसशोणितभोजनाः ॥ ४
अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ॥ ५
जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ ।
युयुधाते तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ ६
सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।
समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् ।
गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥ ८
एष वः शाश्वतः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैर्गतः ।
संभावयत चात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ९
नाभागो हि ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृगः ।
संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः ॥ १०
अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे ।
यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ ११
एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ ।
निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयन्तो रथोत्तमैः ॥ १२
स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सह बन्धुभिः ।

भूतम्; D2 °कृत; Cc °भूतः (as in text). D3 विगतांशुस्तथादित्य. — b) Dn2 उदग्रे; D3 उदितः. K0 पुत्र दृश्यत (sic); Da D5 प्रत्यपद्यत. — c) G1.2 M1.3.4 ज्वलत्या. Cd cites शिषा. S राजन्; Cc भूयो (as in text). — d) Cc भानुमान् (as in text). B1–3 Dn D1.3.4.8 रविः; G2 M2 भुवि (for दिवि). K3.5 D2 दृश्यते भानुमान्दिवि.

4 D6 om. 4 (cf. v.l. 1). — a) K3.5 D3.7 ववासिरे; D1 चकाशिरे; G2 विवाशिरे. Cc.d दीप्तायां (as in text). T2 ववाशिरे ह दीप्ता वा. — b) M4 दिवि (for दिशि). K5 °वाससाः. — c) कांक्षमाणाः (for लिप्स°). — d) B3 °कर्दमाः.

5 D6 om. 5 (cf. v.l. 1). — b) D3 T2 कुरुवृद्धः (for वृद्धः कुरु-). — c) T1 G4 M4 भारद्वाजा°. D3 भारद्वाजः कृपश्चैव. — d) K0.3 D2 संयुतौ; K5 संमते; D1 संगतौ; S दंसितौ; Cd संयतौ (as in text).

6 D6 om. 6 (cf. v.l. 1). — c) T1 वधा° (for तवा°). — d) T2 युधा (for यथा). Ca समयः (as in text). D3 यथा स सजयः ध्रुवः.

7 D6 om. 7 (cf. v.l. 1). — a) K3 M5 °पज्ञ.

8 D6 om. 8 (cf. v.l. 1). — a) D3 इह वः; M2 इमं वः. — b) K1.6 G3 °यापवृतं; B3 °च प्रवृतं. — c) K5 गच्छतस्तेन संक्रम्य. — d) Ca ब्रह्मणः (as in text). B Da Dn D1.4.6.8 °णः सहलोकतां.

9 D6 om. 9 (cf. v.l. 1). — a) K4 य एवं; M2 स एष (for एष वः). — b) D7 सर्वैः (for पूर्वैः). K1.5 T1 G M °रं गतः; K3 D2 T3 °रं कृतः; K4 °रः कृतः; B Da Dn D4.5.7.8 °रैः कृतः. D पूर्वैर्जुष्टो नराधिपैः. — c) Ca.c संभावयध्वं. K1 M. वात्मा°; D7 आत्मा° (for चात्मा°). K3.5 D2.3 सुसंभावयतात्मानम्; K4 B Da Dn D1.4.5.8 संभावयध्व मात्मानम्; T1 G4 समाधाय तथात्मानम्; G3 स भवाव तथात्मानम्. — d) S (M1 *inf. lin.* as in text) भुवि (for युधि).

10 D6 om. 10 (cf. v.l. 1). — a) K4 नहुषो (for नाभागो). B D (except D1.2; D6 om.) S [ऽ]श्च (for हि). — b) K3.5 Da1 D2 नघुषो; K4 नाभागो (for नहुषो). Ś1 K Dn (Dn2 m as in text) D2.3 नृपः; T2 ग्रहः. — After 10ab, D3 ins.:

68* अर्जुनः सगरो वैन्यो ये चान्ये क्षत्रियोत्तमाः ।

— c) D2 संविद्धाः. T2 परमाज्ञानं.

11 D6 om. 11 (cf. v.l. 1). — With 11ab, cf. B. 12. 97. 23ab. — a) Da1 M5 अधर्म. K4 °र्मः क्षत्रियाणां हि. — b) D7 नृपाः (for गृहे). — B2 om. 11cd. — c) S युद्धे तु (for यदाजौ). B3 Dn2 यदयोनिधनं याति. Cn cites अयोनिधनं.

12 D6 om. 12 (cf. v.l. 1). — b) D7 भरतोत्तम. — Ś1 K0 M2 om. (hapl.) 12c–13d. — c) K5 T2 G1 M (M2 om.) तान्य° (for स्वान्य°). — d) T1 G2.4 रथोत्तमाः.

13 Ś1 K0 D6 M2 om. 13 (cf. v.l. 1, 12).

न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ १३
अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः ।
निर्ययुः सिंहनादेन नादयन्तो दिशो दश ॥ १४
श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ।
तान्यनीकान्यशोभन्त रथैरथ पदातिभिः ॥ १५
भेरीपणवशब्दैश्च पटहानां च निस्वनैः ।
रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही ॥ १६
काञ्चनाङ्गदकेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः ।
भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जङ्गमाः पर्वता इव ॥ १७
तालेन महता भीष्मः पञ्चतारेण केतुना ।
विमलादित्यसंकाशस्तस्थौ कुरुचमूपतिः ॥ १८
ये त्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ ।
अवर्तन्त यथादेशं राजञ्शांतनवस्य ते ॥ १९
स तु गोवासनः शैब्यः सहितः सर्वराजभिः ।
ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ।
पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः स्थितः ॥ २०
अश्वत्थामा ययौ यत्तः सिंहलाङ्गूलकेतनः ।
श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ २१

C. 6. 657
B. 6. 17. 21
K. 6. 17. 21

—^{a}) D7 न (for स). B4 °तैर्नि:. —^{c}) T1 G2. 4 त्याजितः (for न्यासितः).

14 D6 om. 14 (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś1 K0–2 अतीत°; S व्यपेत°. —^{b}) M2 पावकाः. —^{d}) Da1 दिशश्च ते; Dn1 D2. 8 दिशो दिशः.

15 D6 om. 15 (cf. v. l. 1). —^{a}) K4 Da1 S श्वेतच्छत्रैः. —^{b}) K1 भुजवारण°; Da1 (before corr.). a2 D5 ध्वजवानर°. —^{c}) B Dn D1. 3 M5 °कानि शोभंते. —^{d}) K4 Da D5 राजन्रथपदा°; B Dn D4. 8 गजैरथ पदा°; D3 तथा रथपदा°; S रथैश्च स-पदा°.

16 D6 om. 16 (cf. v. l. 1). —^{a}) K0 भीरी-. S °शंखै(G1. 3 °संघै)श्च (for °शब्दैश्च). —^{b}) K4 B D (except D1. 2. 7; D6 om.) S दुंदुभीनां (for पटहानां). K1 om. from नां up to महा in 17^{b}. A few MSS. निःस्वनैः. —^{d}) Ś1 K0. 2 बभूव लुलिता; B3 °वाक्षोलिता; D3 °व क्षुभिता; S °वालोलिता.

17 D6 om. 17 (cf. v. l. 1). K1 om. up to महा in 17^{b} (cf. v. l. 16). —^{b}) T2 महारथैः. —^{c}) K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 G2. 3 व्यराजंत; D3 T G1. 4 M व्यरोचंत. —^{d}) K3. 5 D2 सशृंगाः; K4 B Da Dn D1. 3–5. 7. 8 S साम्रयः (for जङ्गमाः). K0–2 इव पर्वताः (by transp.).

18 ^{a}) B3 तानेव (for तालेन). B2 राजन् (for भीष्मः). —^{b}) K1. 3. 5 D1. 8 G1–3 °तालेन; D2 °मालेन; D7 °तोरण-; M4 (*sup. lin.*) °कारेण. Ca. d cite तारा. Cc cites पंचतारं; Ccp °तालं. —^{d}) M4 तथा (for तस्थौ). K1 गुरु- (for कुरु-). B Da D5. 7 S °मुखे; Dn D4. 6. 8 °परि (for °पतिः).

19 ^{a}) S (except M2) महात्मानो (for महेष्वासा). — D6 om. (hapl.) 19^{b}–22^{c}. — After 19^{ab}, Ś1 K0–2 ins. (K0. 2 om. post. half; see below):

69* पुत्राश्च तव राजेन्द्र सारोहा सरथा गजैः ।

— K0. 2 om. from the post. half of 69* up to 20^{c}. —^{c}) K3. 4 Da1 Dn2 D3 आवर्तंत. Ca. c यथादेशं (as in text). K5 S यथादेशमवर्तंत (by transp.). —^{d}) K1 राजा; S राज्ञः (for राजन्). B4 ह; D1 च (for ते).

20 K0. 2 D6 om. 20 (cf. v. l. 19). —^{a}) B3 मत्तगोधासनः; S यस्तु (M2 स तु) गोपायनः (T2 °ते; G2 °निः). Ca. c. d cite गोवासनः (as in text). D3 सैन्ये; G2 शल्यः (for शैब्यः). Cv शत्रुगावसनः सैन्यः (sic). —^{b}) Ś1 K1 सह राजभिः. S सर्वमागधैः. — After 20^{ab}, M4 reads 21^{cd}, *repeating* it in its proper place. —^{c}) D2 मतंग°. —^{d}) K0. 5 राजार्हेन पता°; K3 राजा हेमपता°; T1 G4 °र्हेण पदातिना. —^{e}) G2 पत्र°; Cc. v पद्म° (as in text).

21 D6 om. 21 (cf. v. l. 19). —^{a}) Ś1 K0. 1 राजा; K3. 5 D2 Cv तस्मिन्; D1. 7 तत्र; D3 यंतः (for यत्तः). —^{b}) K3. 4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 °के(B2 °हे)तुना; S °केतुमान्. Cc cites सिंहलांगूलः. —^{c}) K3–5 B (except B3) D (except D3) M श्रुतायुधश्चित्रसेनः.

C. 6. 657
B. 6. 17. 22
K. 6. 17. 22

शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च महारथः ।
एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।
स्यन्दनैर्वरवर्णाभैर्भीष्मस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्तो रथोत्तमान् ।
भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जाम्बूनदमया ध्वजाः ॥ २३
जाम्बूनदमयी वेदिः कमण्डलुविभूषिता ।
केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥ २४
अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः ।
महान्दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥ २५
तस्य पौरवकालिङ्गौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
क्षेमधन्वा सुमित्रश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः ॥ २६
स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च ।
प्रकर्षन्निव सेनाग्रं मागधश्च नृपो ययौ ॥ २७
तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च महात्मना ।
शारदाभ्रचयप्रख्यं प्राच्यानामभवद्बलम् ॥ २८
अनीकप्रमुखे तिष्ठन्वराहेण महायशाः ।
शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः ॥ २९
शतं रथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः ।

---

22 D6 om. 22^{abc} (cf. v. l. 19). — a) G1.3 शलो. — b) G1.3 महाबलः. — K4 om. 22^{ef}. — e) K3.5 D2 °वैरनागैश्च; B Da Dn D1.3-5.7.8 M1-3.5 °वैरव(B1 B3 °वैद्धव-; Da1 °वैरम)र्मणो; T G M4 °वीरक(T2 G1 °वरक-; G2 °वीरव)र्मणो. — f) K3.5 Da1 (by corr.) Dn D2.4.8 S °स्यासन्पु-(K5 °स्यासीत्पु)रोगमाः.

23 a) D3.6 एषामपि. B8 महायोधाः; B4 D7 T1 G4 महेष्वासाः; M4 महोत्साहाः; Cv महोत्सेधाः (as in text). — b) D6 शोभयंति. D8 महारथान्; T2 G1.3 रथोत्तमाः. — c) B4 राजमाना. K4 B1.4 Da Dn D3-5.8 T2 M1.3-5 व्यरोचंत; B2.3 व्यराजंत; G1-3 त्वदृश्यंत. — d) K5 D2 G2 °महाध्वजाः; D6.7 T2 G1.3 °मयध्वजाः; T1 G4 °महद्ध्वजाः; M5 °महारथाः.

24 a) K1 °मयी वेदः; K2.3.5 B D T2 G1 M1-3.5 °मयी (K3.5 D2.3 °मया) वेदी; K4 °मयी वेदीः; G2 °मयी वेष्टिः. — b) K1.4 Da1 T2 G3 °पिताः. — Ś1 K0-2 om. 24^{c}–25^{b}. — c) K5 केतूराचार्य°.

25 Ś1 K0-2 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — a) G2 अनेन शत°. — b) Cc अनुकर्षणः. D6 अनीकानि विकर्षतः. — After 25^{ab}, M4 reads 27-28. — c) Ś1 K0-2 राज्ञो; Dn2 M5 महा- (for महान्). — d) K5 नागे; T1 G2-4 अग्रे (for नागो).

26 a) Da D5 यस्य. Ś1 K3.5 D2 पौरवकालिंगो (K3 °ग्यो; K5 D2 °ग्यौ); K4 B Dn D1.4.6.8 M2 पौरवकालिंग-; Da D3.5 T1 G M1.3-5 पौरव-कालिंगाः (M5 °गः). — b) = 6. 16. 33^{d}. Ś1 K0 कांभोजश्च; K1 कांभूज°; B3 Da D3.5 T1 G कांबोजाश्च. K3.4 B1-3 Da1 D3.5.6 T1 G सुदक्षिणाः; K5 सुदारुणः. B4 Dn D1.4.8 कांबोजाः ससुदक्षिणाः. — c) K4 B Da Dn D1.3.4.8 T G2.4 M4 च शल्यश्च; D[?] सुधन्वा च; G1.3 M1-3.5 च शैब्यश्च (for सुमित्रश्च). K1 D2 °धन्वास्त्रमित्रश्च. — d) D6 तस्य; G1.3 स्थिता (for तस्थुः). M2 प्रहरतो; M4 प्रथमतो. D7 नृपाः.

27 M4 reads 27-28 after 25^{ab}. — b) K[?] मृषभेण; Da1 वृषणेन. — c) Ś1 K0-2 प्रकर्षश्चैव; K3.5 °र्षति च; B4 Dn D1.3.4.8 M3 °र्षन्नेव; D[?] प्रहसन्निव; M2.5 प्रहर्ष°. — d) K4 B Dn D4.6-[?] T G1.3.4 M Cc मागधस्य; Da D5 Ca.d माधवस्य. K0.2 रिपून्; K4 B D (except D1-3) T G1.3.4 M Ccp कृपो (for नृपो). G2 अंगदेशाधिपो युवा.

28 For sequence in M4, cf. v. l. 27. — a) D6 युक्तं (for गुप्तं). — b) K1 कृपेन; Dn D4.8 द्रुमेण (for कृपेण). B Dn D3-5.8 S मनस्विना (for महात्मना). — c) Ś1 K0 °दाभ्रमयप्रख्यं; K1 °दाख्यामय°; K2.3.5 Dn D2-4.6.8 °दाभ्रघनप्रख्यं (K3 D2 °क्षं); B °दांबुधरप्रख्यं; Da °दांबुघन°; D5 शरदां त्ववनप्रख्यं; S °दाभ्रप्रतीकाशं. — d) D1 पुत्राणाम् (for प्राच्यानाम्). B Da Dn D4.5.8 °नां सुमहद्बलं; M4 व्यरोचत महद्बलं.

29 a) K5 तस्मिन्; D6 हृष्टे (for तिष्ठन्). — b) Da1 D8 G1.3 M5 वराहेण; Dn1 D3.4.7 वाराहेण; Cc वराहेण (as in text). — d) K4 राजते च; G3 राजंस्तेन; M4 जामाता ते; Cc राजतेन (as in text). Ś1 K0-2 बलेन चतुरंगिणा.

30 a) Ś1 K0-2 शतं शतसह°; D6 शतं दश-सह°; T1 G1.3.4 M2.4 शतं रथाः सहस्राणां; M1.3.5 शतं रथसहस्राणि. — b) D2 (orig.) °वर्तिनां (by corr. °नं); Cd °वर्तिनः (as in text). — c) S अष्टौ (M2.3.5 °ष्ट) दंतिसह°. — d) B2.3 Da Dn1

अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि षट् ॥ ३०
तत्सिन्धुपतिना राजन्पालितं ध्वजिनीमुखम् ।
अनन्तरथनागाश्वमशोभत महद्बलम् ॥ ३१
षष्ट्या रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च ।
पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ॥ ३२
तस्य पर्वतसंकाशा व्यरोचन्त महागजाः ।
यन्त्रतोमरतूणीरैः पताकाभिश्च शोभिताः ॥ ३३
शुशुभे केतुमुख्येन पादपेन कलिङ्गपः ।
श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ३४
केतुमानपि मातङ्गं विचित्रपरमाङ्कुशम् ।
आस्थितः समरे राजन्मेघस्थ इव भानुमान् ॥ ३५
तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तममास्थितः ।
भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ॥ ३६
गजस्कन्धगतावास्तां भगदत्तेन संमितौ ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतुमन्तमनुव्रतौ ॥ ३७
स रथानीकवान्व्यूहो हस्त्यङ्गोत्तमशीर्षवान् ।
वाजिपक्षः पतन्नुग्रः प्राहरत्सर्वतोमुखः ॥ ३८
द्रोणेन विहितो राजन्राज्ञा शांतनवेन च ।
तथैवाचार्यपुत्रेण बाह्लीकेन कृपेण च ॥ ३९

C. 6. 675
B. 6. 17. 39
K. 6. 17. 39

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

(marg.) D4 हयानाम्; Dn1 रथानाम्; M1 सादीनाम्; Cd सादिनां (as in text). K3.5 Da (Da1 damaged) D2.5.6 च (for षट्). Cd cites षड्युतानि.

31 a) G3 तं (for तत्). Ś1 om. from न्पालितं up to नाम in 32^{b}. K3–5 B D राज्ञा (for राजन्). — b) K0 युतेन; K1 एतेन; K5 पालिता; G3 M1.3.4 पालित°. K0–2 समतिष्ठत; K3.5 D2 ध्वजिनीमुखे; Cc °मुखम् (as in text). T2 पालितध्वजिनीमुखः. — K0–2 om. 31^{c}–32^{b}. — cd) D6 अत्यंतरथ°. M4 महाबलं (for महद्बलम्). Da D5 °रथनागाश्वस(sic)शोभत मह°.

32 K0–2 om. 32^{ab}; Ś1 om. up to °नाम in 32^{b} (cf. v. l. 31). — a) D1 ययौ (for षष्ट्या). D2 S (except G1) °सहस्राणां; D6 °सहस्रेण (for °सहस्रैस्तु). — b) D2 तु (for च). D6 °युतैस्त्रिभिः; T2 °युतानि च. — c) Ś1 K0 पीतः; K1 येना (sic); D2 G2 पत्तिः; Cc पतिः (as in text). Cc सर्व° (as in text). — d) Ca.c.d केतुमता (as in text). K2 हत (for सह).

33 b) M4 प्ररो° (for व्यरो°). — c) K0–2 यत्र तोरणतूणीरैः; Da1 यंत्रतोरण°; D1.6 यत्र तोमरतूणीरैः; S यंत्र(M2 यत्र)तोमरतूणीर- (T2 °णीभिः). — d) Dn D3.4.8 पताकाश्च (D3 °भिः) सुशोभिताः; T1 G °भिरलंकृताः.

34 a) K1 °मुखेन. — b) K2 पादकेन; K3 B D S पावकेन. K4 B Da Dn D1.4–6.8 कलिंगकः; D3 S कलिंगराट् (T2 °वान्; G2 °कान्). — c) After श्वे, K1 repeats 29^{d}–31^{a}, 32^{c}–34^{a}. Da1 D2 Ca.c निष्केन; M1–3.5 शुभ्रेण (for निष्केण). Cd cites निष्कं. — d) Ś1 K0–2 पादप° (for चामर°). D2 वै (for च).

35 b) G3 M1.4 विचित्रं पर°. — c) D3 रमते (for समरे). D3.7 S (except T G4) राजा (for राजन्). — d) Cc भानु° (as in text).

36 a) T2 °मानस्य. — c) K1 °दंतो; Da1 D3 M5 °दत्तौ. D3 राजन्. — d) K4 यथा शक्रस्तथैव सः.

37 B1.2 om. 37. — b) K1 °दंतेन. T1 G4 संमतौ. — d) K5 केतूमंतम्. D5 अनुत्तमौ; Ca अनुव्रतौ (as in text).

38 a) G3 तथा° (for रथा°). D2 व्यूढो. Cv as in text. — b) K2.4.5 B D (except D2) हस्त्यंगो नृप°; D2 (marg. *sec. m.*) °त्तमवीर्यवान्; T2 °त्तमहर्षयात्; Cd as in text. Cc cites नृपशीर्षवान्. — c) D6 वाजिपत्युः; Cc °पक्षः (as in text). K3 D2.6.7 S पदात्युग्रः (M2 °ग्रं); K4 B2.4 Da Dn D1.4.5.8 Ca पतत्युग्रः; B1 पदानुग्रः; D3 पत्तिपादः. Cc cites पतति. K5 वाजिपदात्युग्रमुखः. — d) K0.2.5 प्राहरन्; K3 D7 T2 M2.5 प्रहरन्; K4 B Da Dn D1.4.5.8 T1 G M1.3.4 प्रहसन्; D3 प्राहसन्. G1–3 °मुखं.

39 B2 om. 39^{ab}. — a) K1 विहतो; T2 सहितो. D7 व्यूहो (for राजन्). — d) Ś1 K0 Da1 D3.7 M4 वाह्लिकेन; K1 वह्लिकेण; D3 शल्येन च. K1 कृपेन; G3 नृपेन. D3 वै.

१८

C. 6. 676
B. 6. 18. 1
K. 6. 18. 1

संजय उवाच ।

ततो मुहूर्तात्तुमुलः शब्दो हृदयकम्पनः ।
अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम् ॥ १
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वारणानां च बृंहितैः ।
रथानां नेमिघोषैश्च दीर्यतीव वसुंधरा ॥ २
हयानां हेषमाणानां योधानां तत्र गर्जताम् ।
क्षणेन खं दिशश्चैव शब्देनापूरितं तदा ॥ ३
पुत्राणां तव दुर्धर्ष पाण्डवानां तथैव च ।
समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमागमे ॥ ४
तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः ।
भ्राजमाना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ५
ध्वजा बहुविधाकारास्तावकानां नराधिप ।
काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥ ६
स्वेषां चैव परेषां च समदृश्यन्त भारत ।
महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ॥ ७
काञ्चनैः कवचैर्वीरा ज्वलनार्कसमप्रभैः ।
संनद्धाः प्रत्यदृश्यन्त ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ८
उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाः पताकिनः ।

Colophon. — *Adhy. name:* Ko भीष्मनिर्याणं; K3.5 D2 सेनानिर्या(D2 °र्मा)णं; D6 संग्रामोद्यमः; M कुरुचमूवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 D1.5 M1.3-5 18; Dn2 M2 17 (as in text); T G 16. — *Śloka no.:* Dn1 D5 40; Dn2 38. — *Aggregate śloka no.:* K5 661; D1 644.

18

1 ^{a}) T G2-4 मुहूर्तं. K3.5 D2.3.6 तुमलः. — ^{d}) G1 M1.3-5 यौधानां. K5 प्रययुः शतं; D6 प्रयुयुध्यतां; D7 च युयुत्स°.

2 ^{a}) Ko-2 °निर्घोषं; K4 B D (except D1-3.7) T1 °घोषैश्च. — ^{b}) D3 निस्वनैः (for बृंहितैः). — ^{c}) B D (except D1.2.7) S नेमिघोषै रथानां च (by transp.). — ^{d}) Ko-2 M5 दीर्यतेव.

3 ^{a}) B3 D7 हेषमाणानां; G3 हेषितानां च. — ^{b}) M यौधानां. K4 B D (except D1.2) S चैव (for तत्र). — ^{c}) M3 क्षणेनैव (for °न खं). K3.5 D1.2.6 दिशो भूमिः; S ततो (T1 G4 °था; G2 °दा) भूमिः (for दिशश्चैव). K4 B Da Dn D4.5.7.8 क्षणेनैव नभो भूमिः (Da2 D4.5 -भूमी). — K1 om. (hapl.) 3^{d}–5^{a}. — ^{d}) B Da D4.5.8 M4 °पूरिते (B3 °ता; M4 °तौ).

4 K1 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{a}) G2 राजेंद्र (for दुर्धर्ष). — ^{c}) K3.5 Da Dn2 D1.3 M3 °कंपत.

5 = (var.) 6. 16. 25. — K1 om. 5^{a} (cf. v. l. 3). — ^{a}) B2 D3 M2 नाग- (for नागा). — ^{c}) Ś1 K1.2 प्रेर्यमाणा (for भ्राजमाना). D3 प्रदृश्यंते.

^{a}) = 6. 16. 29^{a}. D6 ध्वजान्. K4 ध्वजा बहुविधा भांति; G2 ध्वजाश्च विविधाकारास्. — ^{b}) K4 तारकाणां. — With 6^{cd}, cf. 6. 16. 30^{ab}. — ^{c}) D3 राजन् (for रेजुर्). — ^{d}) K3.5 D2.6 transp. इव and पावकाः. D7 पावका ज्वलिता इव (by transp.).

7 7^{cd} = 6. 16. 31^{ab}. — ^{c}) Ś1 Ko-2 °केतना.

8 ^{b}) K3 D2 ज्वलिताग्निसमप्रभैः; B3 ज्वलनार्कज्वलत्प्रभाः; D1.6 ज्वलितार्कसमप्रभैः. — After 8^{ab}, B3 S ins. 70*. — B2 om. 8^{cd}. — ^{c}) K3 D2 °द्धाश्च प्रदृश्यंते; K4 B (B3 om.) Da Dn D4.5.7.8 S °द्धाः समदृ(T2 इव दृ)श्यंत. — ^{d}) K4 ग्रहाः ******; B (B3 om.) Da D5 Ca ग्रहार्क(Da1 ग्रहद्यु)ज्वलनप्रभाः; Dn D4.7.8 ज्वलनार्कसमप्रभाः. — K4 B1.2.4 Da Dn D4.5.7.8 ins. after 8^{cd}: B3 (which om. 8^{cd}) S ins. after 8^{ab}:

70* कुरुयोधवरा राजन्विचित्रायुधकार्मुकाः ।
[M कुरु(M5 क्रूर)यौधवरा.]

9 = (var.) 6. 16. 32. — ^{a}) K1 उदितै°; D3 उद्यानै°; T1 G M4 उज्ज्वलै°; M1 (*inf. lin.* as in

ऋषभाक्षा महेष्वासाश्चमूमुखगता बभुः ॥ ९
पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप ।
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा ॥ १०
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः ॥ ११
रथा विंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ १२
शाल्वा मत्स्यास्तथाम्बष्ठास्त्रिगर्ताः केकयास्तथा ।
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः १३
द्वादशैते जनपदाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।
महता रथवंशेन तेऽभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १४
अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
मागधो येन नृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात् ॥ १५
रथानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दन्तिनाम् ।
अभूवन्वाहिनीमध्ये शतानामयुतानि षट् ॥ १६
पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन्धनुश्चर्मासिपाणयः ।
अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः ॥ १७
अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत ।
अदृश्यन्त महाराज गङ्गेव यमुनान्तरे ॥ १८

C. 6. 694
B. 6. 18. 18
K. 6. 18. 18

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

text). 3. 5 उचितै°. T2 तत्र (for चित्रैस्). — ^{b}) K1 तलबंधाः; G3 तालबद्धाः. Cd cites ताल-. — ^{c}) K0 D2 वृष°; M4 ऋषभाक्ष-. — ^{d}) K5 चतुर्मुख°. B3 भुवः; T2 G4 बहु (for बभुः). K1 चमूमुखगतावुभौ.

10 ^{d}) T G1. 4 M1–4 दुष्प्रहस् (for दुःसहस्).

11 ^{b}) D6 पृष्टग° (for विकर्ण°). B2 S महाबलः. —^{c}) T2 G2 पुरुर्मित्रो; M2 पूरुमित्रो. K3. 5 D2 पुरुमित्रो जयो भोजो. — ^{d}) K3. 5 D2 भूरिर् (for जयो). K1 T2 °श्रवः; D2 °श्रवा.

12 ^{b}) D6 अनुशायिनः; T2 मनुजाधिप. — 12^{cd} = 6. 102. 7^{cd}. — ^{c}) D3 T1 G M1. 3. 5 अभीषहाः; T2 अतीषभाः. K3 D3 सूरसेनाः. K5 आभीरा सूरसेनाश्च. — ^{d}) Ś1 K0 Dn2 शिवयो°; K1 शिवरो°; G2. 3 कवयो°; M3. 5 शिबवो°. K4 B D7 वशातयः; T1 (by corr.) पदातयः; G2 वसादयः.

13 ^{a}) Ś1 K0–2 D7 शा(K0. 1 सा)ल्वमत्स्यास्; K4 शाल्वानूपास्; K5 शाल्वा म्लेच्छास्; B1. 2 Da शाल्वाश्रयास्; T1 G1. 4 M साल्वा मत्स्यास्. D6 तथा वत्सास्. — ^{b}) B3. 4 D (except D1–3. 6) त्रैगर्ताः; G2 त्रिकर्ताः. K3. 5 D (except Da2 D5. 8) कैकयास्तथा; S (T1 by corr.) केकयैः (T1 G4 °याः) सह. — 13^{cd} = 6. 102. 7^{ab}. — ^{c}) Da1 (before corr.) Dn D4. 8 T1 G4 कैतवाः. D7 जाल्माः (for प्राच्याः). — ^{d}) = B. 7. 7. 15^{b}. N °वासिनः; T G °प(T1 G2. 4 °पा)र्वताः (for °मालवाः).

14 ^{a}) K5 तादृशैस्ते (for द्वादशैते). — In K4, 14^{bc} is lost on a damaged fol. — ^{b}) D1 G2 °त्यजाः. — ^{c}) S सरथा (for महता). — ^{d}) K4 *** क्षन्; B Da Dn D4. 5. 8 ते ररक्षुः; D3 ते रक्ष्यंति; T2 G1 ते ह्यरक्षन्; G2 तेसरक्षन् (sic).

15 ^{a}) G2 अनीक-. — D6 om. (hapl.) 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) K5 यश्च; Da D5 M यत्र (for येन). D7 मागधेयोथ नृपतिस्; T1 G4 °धेयो नरपती; G2 °धेयेन नृपती. — ^{d}) K3. 5 D2. 7. 8 अन्वगात् (K5 °गाः); K4 B4 M अभ्ययात्. B3 तथानीकं समन्वयात्; Da1 तथानीकमवन्व°; T G रथानीकेन चाभ्ययात्.

16 D6 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) K0 दक्ष° (for चक्र°). — ^{b}) K4 दक्षिनां. — ^{c}) K3. 5 B Da Dn D1. 2. 4. 5. 8 अभवन्; D3. 6 अभवद्; D7 S बभूवुर्. D7 °मुख्याः (for °मध्ये). — ^{d}) K5 च (for षड्). Cd as in text.

17 Cf. 6. 19. 29. D7 reads 17^{a}–18^{b} on marg. — ^{a}) K0 B1 Da D3–5 T1 G4 M3 पदाताश्; T2 पताकाश्. S च ततो (for चाग्रतो). — ^{b}) K0. 1 -चर्मानि (K0 °णि). — ^{c}) M2 °रथ° (for °शत°). — ^{d}) Ś1 K0. 1 नखरप्रासयोनयः; B2 रथप्रासयोधिनः; B3 नरास्तु प्रास°; D2 मुद्गरप्रास°; D7 तत्परं प्रास°; T1 G2. 4 असंख्याः प्रास°; M1–3. 5 मुसलप्रास°; Ca as in text. Cd cites नखरः and प्रासः.

18 K5 om. 18. In K4, 18^{ab} is lost. — ^{a}) Some S MSS. अक्षो°. — ^{b}) Ś1 K0. 1 पुत्राश्च. — K3 D2 om. 18^{cd}. — ^{c}) T2 G1–3 अदृश्यत. — ^{d}) Ś1 यमुनांत*; B Da Dn D4. 5. 8 Cc °नांतरा; D3 °नामनु; D6 °नोत्तरा. — After 18, Ś1 reads 6. 19. 1–2.

13

१९

C. 6. 695
B. 6. 19. 1
K. 6. 19. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
अक्षौहिण्यो दशैकां च व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥ १
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
कथं भीष्मं स कौन्तेयः प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥ २
संजय उवाच ।
धार्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पाण्डवः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनंजयम् ॥ ३
महर्षेर्वचनात्तात वेदयन्ति बृहस्पतेः ।
संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ॥ ४
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ।
अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ॥ ५
एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूह पाण्डव ।
तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य प्रत्यभाषत फल्गुनः ॥ ६
एष व्यूहामि ते राजन्व्यूहं परमदुर्जयम् ।
अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ७

Colophon om. in Ko. 1; Ś1 reads it after 6. 19. 2. — *Adhy. name:* K3 D2 कुरुसेनानिर्या(D2 °र्मा)णं; K5 सेनानिर्याणं; D1 सैन्यसमुचयः; D6 सेनासंदर्शनः; M रक्षा(M3 भीष्मरक्षा)विधानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 Da2 D1. 5 M1. 3-5 19; Dn M2 18 (as in text); T G 17. — *Śloka no.:* Dn 18; D5 20. — *Aggregate śloka no.:* K5 679; D1 662.

19

1 Ś1 reads 1–2 after 6. 18. 18. — ^{a}) K4 Da2 T G1. 3. 4 अक्षौ(T G1. 4 °क्षो)हिणीं; K5 Da1 D2 G2 °हिणी; D1. 5. 7 °हिणीर्. Ko. 2. 3. 5 Dn D1–4. 6. 8 M दशैका च; K1 दशैकांश्च. — ^{b}) K3–6 B Da1 D2. 3. 7 M1–4 व्यूढा; Dn D4. 8 व्यूहं. ❀ Ca: अक्षौहिण्यो दशैका चागमन् तासां व्यूहं दृष्ट्वेति योजनम् । ❀ — ^{d}) K1 T2 G1. 3 प्रतिव्यूहत; M3 प्रत्यव्यूह्यत. K5 प्रत्यव्यूहंत पांडवाः. — After 1, G3 reads 3^{cd}, *repeating* it in its proper place.

2 For sequence in Ś1, cf. v. l. 1. With 2^{ab}, cf. 6. 20. 18^{ab}. — ^{a}) B3 M1 वेद मानुषं; B4 देवमानुषं. — ^{b}) Ko. 3. 5 Da Dn1 D1. 5. 6. 8 G3 दैवं गंधर्वम्; D3 देवगांधर्वम्; M3 दैवगांधर्वम्. — ^{c}) S (except T2) स भीष्मं (by transp.). M गांगेयं (for कौन्तेयः). — ^{d}) D6 प्रत्यव्यूह्यत; G1–3 प्रतिव्यूहत. K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 संजय (for पाण्डवः).

3 ^{a}) K3–5 D2. 6 M धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानि; Dn D1. 3. 4. 7. 8 T2 G2. 3 °ष्ट्रान्यनीकानि. — ^{b}) K1 damaged. Dn2 D8 G2 व्यूहानि. — ^{c}) K1 अभि° — ^{d}) D1 कुंतीपुत्रो (for धर्मराजो).

4 ^{a}) D3 वचनं. D7 महामुनिर्महाभागो. — ^{b}) D2 (marg. *sec. m.*). 3. 6 विदितं ते; Ca. c वेद° (as in text). M2 बृहस्पतिः. D7 यज्जगाद बृहस्पतिः. — 4^{cd} = B. 12. 100. 47^{ab}; Manu. 7. 131^{ab}. — ^{c}) T1 G4 M4 संगतान्; M1–3. 5 संहृतान्; Cv संयतान्; Cc संह° (as in text). K1 वेदयेद्; G3 M1–3. 5 योजयेद्; Cc योधयन्ते. D7 (m as in text) सर्वान्; M2 अश्वान्; M5 दर्पात्; Cc. v अल्पान् (as in text). — ^{d}) Cc. d कामं (as in text). G1. 3 विस्तारयन्; Cc. v °येत् (as in text). Ca cites 4^{cd} as in text.

5 5^{ab} = B. 12. 100. 47^{cd}. — ^{a}) K5 Cv शूची°. — ^{c}) D7 च यथा. — ^{d}) K5 D2 अल्पीयं; D1 अल्पं तु. Cc अल्पीयः सुतरां (as in text).

6 ^{a}) T2 स तद् (for एतद्). — ^{b}) K1. 3. 5 Da1 D6. 8 महर्षे. Ko. 3 D6 T2 व्यूह्य. K1. 5 D6 T2 G1. 3 M4 पांडवः. — ^{c}) Dn2 एतच्छ्रुत्वा धर्मराजं. — ^{d}) Ko फल्गुणः; K2–5 B3 D1–3 फाल्गुनः; B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 8 पांडवः.

7 ^{ab}) K4 transp. राजन् and व्यूहं. B Da Dn D4. 5. 8 व्यूहं; T1 G1. 3. 4 नित्यं; G2 सैन्यं (for राजन्). B Da Dn D4. 5. 8 राजसत्तम दुर्जयं (for ^{b}). — ^{c}) Cc cites अचलं and वज्राख्यं (as in text).

यः स वात इवोद्धूतः समरे दुःसहः परैः ।
स नः पुरो योत्स्यति वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ८
तेजांसि रिपुसैन्यानां मृद्नन्पुरुषसत्तमः ।
अग्रेऽग्रणीर्यास्यति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥ ९
यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।
निवर्तिष्यन्ति संभ्रान्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ १०
तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयम् ।
भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं वज्रपाणिमिवामराः ॥ ११
न हि सोऽस्ति पुमाँल्लोके यः संक्रुद्धं वृकोदरम् ।
द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत नरर्षभम् ॥ १२

C. 6. 703
B. 6. 19. 12
K 6. 19. 12

8 ^{a}) B3 D3 यस्तु; T1 G4 यो हि (for यः स). Dn D4. 6. 8 T2 इवोद्धूतः. Cc उद्धूतः (as in text). — ^{b}) T1 G1. 4 दुःषहः; T2 दुष्प्रहन्; M दुर्जयः. — ^{c}) K0 परो. K4. 5 यास्यति; B1. 2. 4 D (except D2. 3. 7)

These two pages (99–100) replace the original pages 99–100 in Fasc. 15.

9 ^{a}) K5 रिपुसैन्यानि; D3 कुरुसैन्यानां; S पार्थिवेद्राणां. — ^{b}) K0–2 Da1 D3 °सत्तम. S स मृद्न(T2 प्रभूता°; G2 स मृद)न्पुरुषर्षभः (T1 G4 M °भ). — ^{c}) K4 B1. 2 Da D5. 8 सोग्रे (for अग्रे). K3 Dn1 D1. 3. 7 योत्स्यति. T G M4 अग्रेण (T2 °ग्रतो) यास्यति स नो; M1–3. 5 अग्रे यास्यति नो युद्धे. — After 9, S (except M3) ins.:

72* सेनाप्रणेता योग्योऽयं देवानामिव पावकिः ।

[T1 G2. 4 योस्माकं (for योग्योऽयं).]

10 ^{a}) D2 तं (for यं). B4 Dn D4. 8 कुरवः (for पार्थिवाः). — ^{c}) G1–3 विव° (for निव°). K1. 2. 4 B D (except D2. 7) T2 M संत्रस्ताः; T1 G संक्रु(T1 °रु)द्धाः. — ^{d}) K3 D2. 7 सिंहान्; K4. 5 सिंहाः. T G सिंह(T2 °हं)त्रस्ता; M सिंहं दृष्ट्वा (for सिंहं क्षुद्र-). B3. 4 D (except D2. 6. 7) यथा (for इव).

11 ^{a}) K4. 5 °ष्यामि. S एवं (T1 M1–3. 5 °नं) सर्वेनुयास्यामः. — ^{b}) Da1 Cd प्रकारम्; T1 G1. 4 प्रकामम्; G2. 3 प्राकामम्; Ca. c प्राकारं (as in text). K3. 4 B D (except D7) S °भयाः. — ^{cd}) K0–2 वज्रपाणिर्; B Da Dn D4–6. 8 देवराज(B2 °वात)म्. D6 °पराः. S भीमसेनेन सहितं विष्णुनेव शतक्रतुं.

12 ^{a}) D6 स नरो नास्ति लोकेस्मिन्. — ^{b}) Ś1 K0. 1 D3 यः संक्रुद्धो; D6 यो हि क्रुद्धं. — ^{c}) Ś1 K0–2 क्रूरम् (for द्रष्टुम्). S दृष्ट्वा ह्यत्युग्र(T2 तं भीम)कर्माणं. — ^{d}) K3 B3 Dn1 D2. 6 नरर्पभ; K5 Da1 °र्षभः.

B4 D4. 8 विषहेन्द्ररतर्षभ.

Tabular Statement : Sequence of 12–28

[It will be noticed that the MSS. range themselves in two main groups : the Northern ... d the Southern

			I2	M4
12	12	12	12	12
—	13	13	13	—
—	14^{ab}	—	14^{ab}	—
—	14^{cdef}	14^{cdef}	14^{cdef}	—
—	15	15	15	—
16–18	16–18	16–18	16–18	16–18
—	13^{ab} (r)	13^{ab} (r)	13^{ab} (r)	13^{ab}
19^{ab}	—‡	—(M5)	—	19^{ab}
19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}
20–23	20–23	20–23	20–23	20–23
14^{ab}	—	14^{ab}	14^{ab} (r)	14^{ab}
13^{ab}	—	13^{ab} (r)	—	13^{ab}(r)
13^{cd}	—	13^{cd} (r)	—	13^{cd}
14^{cd}	—	14^{cd} (r)	—	14^{cd}
14^{ef}	—	14^{ef} (r)	—	14^{ef}
[73*]§	—	—	—	—
15	—	15 (r)	—	15
24	24	24	24	24
25^{ab}	25^{ab}	25^{ab}	25^{ab}	25^{ab}
—	27^{cd}	27^{cd}	27^{cd}	27^{cd}
25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}
26	26	26	26	26
27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}
27^{cd}	27^{cd} (r)	27^{cd} (r)	27^{cd} (r)	27^{cd}(r)
28	28	28	28	28

† D5 om. (hapl.) 24^{a}–27^{b}. ‡ Except T1 G4.
§ Ins. by K3 B Da1 (marg.) Dn D4. 7. 8 only.

यः स वात इवोद्धूतः समरे दुःसहः परैः ।
स नः पुरो योत्स्यति वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ८
तेजांसि रिपुसैन्यानां मृद्नन्पुरुषसत्तमः ।
अग्रेऽग्रणीर्यास्यति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥ ९
यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।
निवर्तिष्यन्ति संभ्रान्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ १०
तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयम् ।
भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं वज्रपाणिमिवामराः ॥ ११
न हि सोऽस्ति पुमाँल्लोके यः संक्रुद्धं वृकोदरम् ।
द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विपहेत नरर्षभम् ॥ १२

C. 6. 706
B. 6. 19. 12
K. 6. 19. 12

8 ^{a}) B3 D3 यस्तु; T1 G4 यो हि (for यः स). Dn D4. 6. 8 T2 इवोद्धूतः. Cc उद्धूतः (as in text). — ^{b}) T1 G1. 4 दुःषहः; T2 दुष्प्रहन्; M दुर्जयः. — ^{c}) Ko परो. K4. 5 यास्यति; B1. 2. 4 D (except D2. 3. 7) योत्स्यते. Da D5 च (for वै). — For 8^{cd}, S subst.:

71* धृष्टद्युम्नोऽग्रतो यातु रिपुसैन्यानि भीषयन् ।

[T2 M1. 3. 4 पर° (for रिपु°).]

9 ^{a}) K5 रिपुसैन्यानि; D3 कुरुसैन्यानां; S पार्थिवेंद्राणां. — ^{b}) Ko-2 Da1 D3 °सत्तम. S स मृद्न(T2 प्रभूता-; G2 स मृद)न्पुरुषर्षभः (T1 G4 M °भ). — ^{c}) K4 B1. 2 Da D5. 8 सोग्रे (for अग्रे). K3 Dn1 D1. 3. 7 योत्स्यति. T G M4 अग्रेण (T2 °ग्रतो) यास्यति स नो; M1-3. 5 अग्रे यास्यति नो युद्धे. — After 9, S (except M3) ins.:

72* सेनाप्रणेता योग्योऽयं देवानामिव पावकिः ।

[T1 G2. 4 योस्माकं (for योग्योऽयं).]

10 ^{a}) D2 तं (for यं). B4 Dn D4. 8 कुरवः (for पार्थिवाः). — ^{c}) G1-3 विव° (for निव°). K1. 2. 4 B D (except D2. 7) T2 M संत्रस्ताः; T1 G संक्रु(T1 °रु)द्धाः. — ^{d}) K3 D2. 7 सिंहान्; K4. 5 सिंहाः. T G सिंह(T2 °हं)त्रस्ता; M सिंहं दृष्ट्वा (for सिंहं क्षुद्र-). B3. 4 D (except D2. 6. 7) यथा (for इव).

11 ^{a}) K4. 5 °ष्यामि. S एवं (T1 M1-3. 5 °नं) सर्वेनुयास्यामः. — ^{b}) Da1 Cd प्रकारम्; T1 G1. 4 प्रकामम्; G2. 3 प्राकामम्; Ca. c प्राकारं (as in text). K3. 4 B D (except D7) S °भयाः. — ^{cd}) Ko-2 वज्रपाणिर्; B Da Dn D4-6. 8 देवराज(B2 °वात)म्. D6 °पराः. S भीमसेनेन सहितं विष्णुनेव शतक्रतुं.

12 ^{a}) D6 स नरो नास्ति लोकेस्मिन्. — ^{b}) Ś1 Ko. 1 D3 यः संक्रुद्धो; D6 यो हि क्रुद्धं. — ^{c}) Ś1 Ko-2 क्रूरम् (for द्रष्टुम्). S दृष्ट्वा ह्यत्युग्र(T2 तं भीम)कर्माणं. — ^{d}) K3 B3 Dn1 D2. 6 नरर्षभ; K5 Da1 °र्षभः. B4 D4. 8 विपहेद्भरतर्षभ.

Tabular Statement of the sequence of stanzas 12–28 in the Recensions

[It will the noticed that the MSS. range themselves in two groups : the Northern (including ŚKBD) on one side, and the Southern (including TGM) on the other.]

Ś1 K B D*	T G	M1. 3. 5	M2	M4
12	12	12	12	12
—	13	13	13	—
—	14^{ab}	—	14^{ab}	—
—	14^{cd}	14^{cd}	14^{cd}	—
—	14^{ef}	14^{ef}	14^{ef}	—
—	15	15	15	—
16–18	16–18	16–18	16–18	16–18
—	13^{ab}(r)	13^{ab}(r)	13^{ab}(r)	13^{ab}
19–23	19–23	19–23	19–23	19–23
14^{ab}	—	14^{ab}	14^{ab}(r)	14^{ab}
13^{ab}	—	13^{ab}(r)	—	13^{ab}(r)
13^{cd}	—	13^{cd}(r)	—	13^{cd}
14^{cd}	—	14^{cd}(r)	—	14^{cd}
14^{ef}	—	14^{ef}(r)	—	14^{ef}
—	74*	—	—	—
15	—	15(r)	—	15
24	24	24	24	24
25^{ab}	25^{ab}	25^{ab}	25^{ab}	25^{ab}
—	27^{cd}	27^{cd}	27^{cd}	27^{cd}
25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}
26	26	26	26	26
27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}
27^{cd}	27^{cd}(r)	27^{cd}(r)	27^{cd}(r)	27^{cd}(r)
28	28	28	28	28

* D5 om. (hapl.) 24^{a} – 25^{b}.

C. 6. 715
B. 6. 19. 21
K. 6. 19. 13

भीमसेनो गदां बिभ्रद्वज्रसारमयीं दृढाम् ।
चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् ॥ १३
केकया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ।
एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षकास्ते नरेश्वर ।
धृतराष्ट्रस्य दायादा इति बीभत्सुरब्रवीत् ॥ १४
ब्रुवाणं तु तथा पार्थं सर्वसैन्यानि मारिष ।
अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ १५
एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनंजयः ।
व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फल्गुनस्तदा ॥ १६
संप्रयातान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः ।
गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १७

भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १८
समुद्योज्य ततः पश्चाद्राजाप्यक्षौहिणीवृतः ।
भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ १९
चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती ।
द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्विनः ॥ २०
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः ।
सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ २१
शिखण्डी तु ततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः ।
यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ २२
पृष्ठगोपोऽर्जुनस्यापि युयुधानो महारथः ।

---

13 ^{a}) Da1 गदा. — ^{b}) Ca °मयी. Da1 °मयी दृढा; D8 गृहीत्वा पुरतः स्थितः. — ^{d}) D3 इव (for अपि).

14 ^{a}) K3 Da2 D1–3. 5. 8 T1 G2. 4 M1. 3. 4 कैकेया; K4. 5 B Da1 Dn D6 कैकेयो; D7 कैकया; G3 M2 (*inf. lin.*) कैकयो. D6 धृष्टद्युम्नश्च. — ^{c}) T1 G एते गच्छंति (T1 G4 °तु). — ^{d}) B Dn D1. 4. 6. 8 T2 M प्रेक्षंतस्ते (B4 °ते च); T1 G4 प्रपतंतो; G1. 3 प्रकर्षंतो; G2 प्राकंपंतो (for प्रेक्षकास्ते). K3–5 D7 नरर्षभाः; B Dn D1. 4. 6. 8 S जना(B4 नरा)धिप; D2 महारथाः; D3 जनेश्वराः. — ^{e}) T1 G2. 4 M2 दायादान्. — After 14, K3 B Da1 (marg.) Dn D4. 7. 8 ins.:

73* भीमसेनं तदा राजन्दर्शयन्स महाबलम् ।

[K3 B3 Da1 Dn2 D4 °य स्व-; B4 °यन्सु-; Dn1 °यन्स्व-; D7. 8 °यंतं.]

15 ^{a}) K5 तु यथा; Da D5 T G तं तथा; D1. 7 तु तदा (for तु तथा). Ś1 K0–2 एवं ब्रुवाणं पार्थं तु. — ^{b}) B1. 3. 4 D (except D1. 2. 6. 7) S भारत; B2 पार्थिव (for मारिष). — ^{c}) K3 D2 संपूजयंस्. K4. 5 B1. 4 Da D5 तथा.

16 ^{a}) G3 एवमेव. — ^{c}) K0 व्यूह. T2 बलान्प्राहुः. — ^{d}) N (except Ś1 K0. 1) T1 G2. 4 फाल्गु°. K5 Dn D1 T1 तथा; T2 M ततः (for तदा).

17 ^{a}) K5 प्रययातान् (for संप्रया°). — ^{c}) C3. 4 स्तिमिता (as in text). T2 गंगेव पूर्णतोयेन. — ^{d}) K2–5 B D (except D4. 8) Cc स्पंद° (for स्यन्द°). T G2–4 ह्यदृ° (for व्यदृ°). Da D5 °मानास्य दृश्यते.

18 ^{a}) G1. 3 ततः (for भीम-). — ^{b}) K0 पार्श्वतः; K3 D6 पार्थिवः; B Da Dn D3–5. 8 S वीर्यवान् (for पार्षतः). — ^{d}) B D (except D1. 2. 6. 7) पार्थिवः (for वीर्यवान्). S युयुधानश्च सात्वि(T2 G1 M2. 5 °त्य)किः. — After 18, S *repeats* 13^{ab}.

19 ^{a}) K4 B D (except D2. 3. 6) विराटश्च; K5 समज्योज्य; S समुद्यम्य (for °द्योज्य). B1. 2 Da1 तथा (for ततः). D7 तेषां (for पश्चाद्). — ^{b}) Ś1 K3. 5 D1–3. 6 राजा ह्यक्षौ°; K1 corrupt; K4 B Da Dn D4. 5. 8 राजाथाक्षौहिणीवृतः (B1–3 Da D5 °पतिः); D7 महानक्षौहिणीपतिः; S प्रायादक्षौ° (*or* °क्षो°). — ^{c}) K4 °भिः सहितैः पुत्रैः.

20 ^{b}) K2 महाद्युते; B2 महेषुधी. — ^{c}) D2 G1 च (for स-). — ^{d}) Ś1 पृष्ठगोप-; D1 पार्श्व°.

21 ^{a}) T2 °द्युम्नस्तु. K5 पांचालास्. — ^{b}) K5 Da1 M5 महारथाः. — ^{c}) G1. 3 पृष्ठतः शूरैः; Cc पृतना° (as in text).

22 ^{a}) Ś1 K1 शिखंडे. S च (for तु). — ^{c}) Ś1 K1 Dn1 यतो (for यत्तो). — ^{d}) Ś1 K0. 1. 5 Da1 (before corr.) D2 °र्षभः.

23 ^{a}) K0. 2 पृष्ठगोप्योर्जु°; K4 °गोप्यर्जु°; K5

चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ २३
राजा तु मध्यमानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव ॥ २४
अक्षौहिण्या च पाञ्चाल्यो यज्ञसेनो महामनाः ।
विराटमन्वयात्पश्चात्पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ २५
तेषामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः ।
नानाचिह्नधरा राजन्रथेष्वासन्महाध्वजाः ॥ २६
समुत्सर्प्य ततः पश्चाद्धृष्टद्युम्नो महारथः ।
भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षद्युधिष्ठिरम् ॥ २७
त्वदीयानां परेषां च रथेषु विविधान्ध्वजान् ।
अभिभूयार्जुनस्यैको ध्वजस्तस्थौ महाकपिः ॥ २८
पादातास्त्वग्रतोऽगच्छन्नसिशक्त्यृष्टिपाणयः ।
अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः ॥ २९
वारणा दशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
शूरा हेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ॥ ३०
क्षरन्त इव जीमूता मदार्द्राः पद्मगन्धिनः ।
राजानमन्वयुः पश्चाचलन्त इव पर्वताः ॥ ३१
भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन्परिघोपमाम् ।

C. 6. 727
B. 6. 19. 32
K. 6. 19. 33

°गोपैर्जु°; B D (except $D_{1-3.6.7}$) °तोप्यर्जु°; T_1 $G_{2.4}$ °गोप्तार्जु°; G_1 °गोपार्जु°. B D (except $D_{1-3.6.7}$) T_1 G $M_{1.3-5}$ °स्यासीद् (for °स्यापि). T_2 °गोपा ह्यर्जुनस्यासीद् (hypermetric); M_2 °गो*र्जुनस्य स्याद्. — ^{b}) Cc युयुधानः (as in text). B D (except $D_{1.2.6.7}$) T G M_4 महाबलः. — ^{c}) T_2 चक्ररक्षं. K_1 पंचाल्यौ. — ^{d}) Some MSS. °त्तमो°.

24 D_5 om. 24^a–25^b. — ^{a}) K_5 T_2 मध्यमेनीके. — ^{d}) D_2 चरद्भिर्.

25 D_5 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{a}) K_2 °ण्यां च; K_3 B Dn $D_{1.3.4.6.8}$ °ण्याथ; Da °ण्या तु; G_3 °ण्याश्च. D_7 पांचालो. — ^{b}) $G_{1.3}$ याज्ञसेनो; M_4 जयत्सेनो. K_3 महाबलः; D_3 °यशाः. — After 25^{ab}, S reads (for the first time) 27^{cd}, *repeating* it in its proper place. — ^{c}) S विराटः सह पुत्रैश्च. — ^{d}) K_4 B Dn D_1 °वार्थं; $D_{4.8}$ °वाय.

26 ^{a}) Ś1 K_{0-2} °चक्राभाः; B_4 Da D_5 °वर्णाभाः (for °चन्द्राभाः). — ^{b}) D_7 कनकोज्वल°; T_2 °त्तमभूषिताः. — ^{c}) K_5 $G_{1.3}$ नानाचित्र°; Da D_5 नानारूप°. — ^{d}) K_1 महामनाः; D_1 °रथाः.

27 ^{a}) K_1 समुत्सर्पिं (corrupt); K_2 °त्सर्यं; $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ °त्सर्पंस्; K_4 ***र्यं; B Da Dn $D_{1.4-6.7}$ m G_1 M_2 °त्सार्य; D_7 तमुत्सर्य; T_2 समुत्सर्प; G_2 °त्सर्पि. — ^{c}) G_2 स स- (for सह).

28 In K_4, the portion of the text from पां to the end of 29 is lost on a damaged fol. — ^{a}) D_3 तु (for च). — ^{b}) B D (except $D_{2.6.7}$) S विपुलान् (T_1 $G_{1.3.4}$ M_4 °पुल-) (for विविधान्). — ^{c}) K_1 अभ्य°. M °स्याजौ (for °स्यैको). — ^{d}) B Dn रथे; Da $D_{1.4-8}$ M ध्वजे. — After 28, D_3 ins.:

74* ध्वजाग्रे रुवतो भीमं कपेस्तस्य पुनः पुनः ।
श्रूयते भीमनिनदो नादयानो दिशो दश ।
दृष्ट्वा च भीषयामास विरावैर्वानरेश्वरः ।
भ्रूक्षेपो क्षेपविक्षेपैर्लाङ्गूलेन पुनः कपिः ।
आकाशे दर्शयामास प्रतिशब्दे महास्वनम् ।

29 Cf. 6. 18. 17. — K_4 damaged (cf. v. l. 28). — ^{a}) $K_{0.2}$ B Da_1 Dn_2 $D_{1.3.4.6.8}$ T G_{2-4} M_5 पदा° (for पादा°). S तु (M च). ततो (for त्वग्रतो). — ^{b}) $K_{3.5}$ D_2 °शक्त्यर्ष्टि°; Da_1 G_{1-3} M_2 °शक्त्यष्टि°. — ^{c}) T_2 °साहस्रं. — Da $D_{4.5}$ om. (hapl.) 29^d–30^a. — ^{d}) D_1 दक्षिणे.

30 K_1 om. 30^a–31^b. Da $D_{4.5}$ om. 30^a (cf. v. l. 29). — ^{c}) Ś1 शूरहेम°; Dn_1 $D_{4.8}$ G_3 शूरा हैम°; $M_{1.3}$ क्रूरा हैम°; M_2 क्रूरहेम°; M_5 क्रूरा हेम°. Cv as in text. — ^{d}) T_1 G_4 दीप्यमानाचला इव; G_2 दीप्यमानानला इव. — After 30, T_1 G_4 ins.:

75* सघण्टा हेमकक्ष्याभिः पताकाभिरलंकृताः ।

31 K_1 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^{a}) $D_{4.6}$ रक्षंत (by metathesis). — ^{b}) K_4 B Da Dn $D_{1.4-6.8}$ M_4 महार्हाः; K_5 मदाश्व-; T G $M_{1-3.5}$ मदांधाः. — ^{d}) K_4 B D (except $D_{2.7}$) T G_{2-4} M_{1-4} जीमूता (for चलन्त). B D (except $D_{1.2.6.7}$) T G_{2-4} M_{1-4} वार्षिकाः (for पर्वताः). G_1 M_5 जीमूत इव वार्षिकः.

32 ^{a}) D_7 गुर्वीं (for भीमां). — ^{b}) G_3 विकर्षन् (for प्र°). — ^{c}) K_3 स चकर्ष; D_1 प्रववर्ष;

C. 6. 727
B. 6. 19. 32
K. 6. 19. 33

प्रचकर्ष महत्सैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥ ३२
तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपन्तं रश्मिमालिनम् ।
न शेकुः सर्वतो योधाः प्रतिवीक्षितुमन्तिके ॥ ३३
वज्रो नामैष तु व्यूहो दुर्भिदः सर्वतोमुखः ।
चापविद्युद्ध्वजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ३४
यं प्रतिव्यूह्य तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
अजेयो मानुषे लोके पाण्डवैरभिरक्षितः ॥ ३५
संध्यां तिष्ठत्सु सैन्येषु सूर्यस्योदयनं प्रति ।
प्रावात्सपृषतो वायुरनभ्रे स्तनयित्नुमान् ॥ ३६
विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा नीचैः शर्करकर्षिणः ।
रजश्चोद्धूयमानं तु तमसाच्छादयज्जगत् ॥ ३७
पपात महती चोल्का प्राङ्मुखी भरतर्षभ ।
उद्यन्तं सूर्यमाहत्य व्यशीर्यत महास्वना ॥ ३८
अथ सज्जीयमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ।
निष्प्रभोऽभ्युदियात्सूर्यः सघोषो भूश्चचाल ह ।
व्यशीर्यत सनादा च तदा भरतसत्तम ॥ ३९

T_1 G प्रा($G_{1.3}$ प्र)कर्षत; C^a प्रचकर्ष (as in text). K_4 B Dn $D_{4.6}$ G_2 महासैन्यं; D_1 च तत्सैन्यं. — ^{d}) $M_{1.3-5}$ दुराधर्षं.

33 ^{a}) MSS. (indiscriminately) दुःप्रेक्षं, दुःप्रेक्ष्यं, दुष्प्रेक्षं. $K_{3.5}$ D_2 (m as in text) दुःप्रेक्ष्य ते महा- (K_5 °क्ष्य तमथ; D_2 °क्षं तं मम)व्यूहं. — ^{b}) K_5 $D_{1.2}$ पतंतम् (by metathesis). K_4 B Da Dn $D_{4-6.8}$ तपं(Dn_2 पतं)तमिव वाहिनीं (Da D_5 पावकं). — ^{c}) K_{3-5} B D सर्वयोधास्ते (for सर्वतो योधाः). — ^{d}) $K_{3.5}$ D_2 आहवे (for अन्तिके). S ते प्रती- ($M_{1.5}$ °वी)क्षितुमंतिके.

34 ^{a}) $B_{1.2.4}$ Da Dn $D_{4.5.8}$ स (for तु). K_2 व्यूढो. B_3 वज्राणामिव संव्यूहो; S वज्रो नाम महाव्यूहो. — ^{b}) K_2 दुर्भयः; K_4 B D (except $D_{2.3}$) T_1 G निर्भयः; T_2 दुर्जयः; M निर्भेद्यः (for दुर्भिदः). M_1 °मुखाः. — ^{c}) G_{1-3} M °ध्वजा घोरा. — ^{d}) G_{1-3} M गुप्ता. A few MSS. गांजीव-. $D_{1.2.7}$ G_3 °धन्विना.

35 B_4 om. 35–36. — ^{ab}) Da D_5 सं- (for यं). C^v यं प्रति° (as in text). S अभ्यतिष्ठत्प्रतिव्यूह्य पांडवानां तु वाहिनी (M_2 °नीं). — ^{c}) T_1 G_{2-4} M_{1-4} अजेया. G_2 मानुषा. — ^{d}) K_1 S °रक्षिता (K_1 G_1 °ताः).

36 B_4 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{a}) K_2 D_2 $M_{1.3}$ तिष्ठन्सु. — ^{c}) $K_{0.2.3.5}$ B_{1-3} Da Dn_1 $D_{1-3.7}$ प्रावात्स (K_5 °त्सु-; D_1 °त्सं-) पृष्टतो वायुर्; S प्रववौ पृष्ठतो (T_1 G_4 °ववौ निष्ठुरो; T_2 °ययौ पृष्ठतो; $G_{1.2}$ °ववौ तिष्ठतो; G_3 °ववौ तिष्ठते) वायुर्. — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4.6.8}$ निरभ्रे (for अनभ्रे). K_5 स्तनयित्नवः.

37 ^{a}) K_4 B D (except $D_{2.7}$) S विववुर् (T_2 विविधा; M_3 [अ]पि ववुर्) (for वान्त्युग्रा). — ^{b} = (var.) 3. 153. 2^b: 6. 1. 22^b; 3. 37^b. D_8 तीव्रै (for नीचैः). K_2 D_1 T $G_{2.4}$ °वर्षि(D_1 °र्षं)णः; $D_{3.7}$ $M_{3.5}$ °कर्षणः; $G_{1.3}$ °रक्षिणः. — ^{c}) $K_{3.5}$ B D T G रज(B_1 राजं)श्चोद्धूयत ($D_{2.4}$ °य सु-) महत्; K_4 वज्रश्चोद्धूयमानं यत्; M रजश्चोर्ध्वं($M_{2.5}$ °र्ध्वं)गं चासीत्. — ^{d}) T_1 $G_{1.2.4}$ तरसा (for तमसा). $K_{3.5}$ $D_{2.7}$ T_2 $M_{1.4.5}$ तमसाच्छादयज्जगत् (D_2 °न्नभः); K_4 B Da Dn $D_{1.4-6.8}$ तम आच्छादयज्जगत्; G_3 तरसाच्छादयज्जगत्; $M_{3.5}$ (*sup. lin.*) °सा हृदयं जगत्.

38 ^{b}) D_7 भरतोत्तम. — ^{c}) D_2 उद्यंत-; G_2 उद्यस्यं. $M_{1-3.5}$ भानुम् (for सूर्यम्). $K_{3.5}$ D_2 अभितः; T_1 $G_{2.4}$ आगम्य (for आहत्य). — ^{d}) K_2 G_3 °र्यंत; K_3 D_2 सस्फुलिंगा. $K_{3.4}$ $D_{3.6}$ T_2 M_2 °स्वनाः; $B_{1.4}$ D_4 °त्मना (B_1 °नः); B_2 G_4 °स्वनः. K_5 सस्फुलिंगमहास्वनः.

39 ^{a}) $Ś_1$ $K_{0.1.4}$ अथ वै संजि($Ś_1$ सज्जि)हानेषु; K_2 G_3 M_2 अथ संजीयमानेषु; $K_{3.5}$ $B_{1.2}$ $D_{2.6}$ अथ संनह्य°; B_3 अथ सहीय°; D_5 अथ संगाह°; T_2 अथ संजीव°. — D_1 om. 39^c–40^b; D_8 om. (hapl.) 39^{cdef}. — ^{c}) $K_{3.5}$ D_2 S °भ्यु(G_3 M_2 °ह्यु)दितः; K_4 B Da Dn $D_{1.5.6}$ °भ्यु(Da_1 °भू)द्ययौ; D_4 °भ्युद्यते; D_7 °भ्युदयात्. K_1 निष्प्रभूह्युदिवात्सर्वे (corrupt); D_3 उदगान्निष्प्रभः सूर्यः. — ^{d}) $K_{3.4}$ B Da_2 Dn $D_{3.5.6}$ सघोषं; K_5 Da_1 D_4 S सघोषा; D_2 सुघोषं. K_0 [s]भूश्चचाल. B_4 Dn_2 Dn $D_{3.5.6}$ M च (for ह). — T_1 om. 39^c–40^d. — ^{e}) S (T_1 om.) सनादा- भूस् (G_3 °दाभूत्). — ^{f}) K_4 B Da Dn D_{3-5} भूस्तदा भरतर्षभ; S (T_1 om.) तदानीं भरतर्षभ.

निर्घाता बहवो राजन्दिक्षु सर्वासु चाभवन् ।
प्रादुरासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४०
ध्वजानां धूयमानानां सहसा मातरिश्वना ।
किङ्किणीजालनद्धानां काञ्चनस्रग्वतां रवैः ॥ ४१
महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ।
सर्वं झणझणीभूतमासीत्तालवनेष्विव ॥ ४२
एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ।
व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ४३
स्रंसन्त इव मज्जानो योधानां भरतर्षभ ।
दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

धृतराष्ट्र उवाच ।
सूर्योदये संजय के नु पूर्वं
युयुत्सवो हृष्यमाणा इवासन् ।
मामका वा भीष्मनेत्राः समीके
पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदानीम् ॥ १
केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू

C. 6. 742
B. 6. 20. 2
K. 6. 20. 2

---

40 T1 om. 40; D1 om. 40[ab] (cf. v.l. 39). — a) D3 निर्वाता. Ca cites निर्घातः. — b) K4.5 D3.7 भारत (for चाभवन्). — c) D3 तमस् (for रजस्). — d) K0–2 D6 T2 G1.3 M प्रज्ञा° (for प्राज्ञा°).

41 D6 om. 41[ab]. — a) Cd ध्वजानां (as in text). — b) K3.5 D2 महता (for सहसा). — c) K3–5 B D (except D6.7) G2 °जालबद्धानां; T2 °जालनद्धानां. — d) K3 D2.3.6.7 कांचनस्रग्विणां तदा (K3 रवैः; D7 बलं); K4 B Da2 Dn D1.4.5.7m.8 °स्रग्वतां (D1 °स्रग्भृतां) वरैः; K5 Da1 S कांचन(G1.3 कनक)स्रग्विणां तथा (K5 °दा).

42 a) D6 रथानां सपदातानां. — b) M1 °चेतसां. — c) Ś1 K1 चणचणी°; K2 सनसणी°; K3 Dn1 (by corr.) D7 Cd रणरणी°; D1 रजोरुणी°; D2 ऋणऋणी° (m तत्कांचनी°); D3 रुणरुणी°; D8 ** द्रुणी°; T2 झणुझणी°; G2 झणाझणी°; G4 झराझणी°. D6 सर्वतः कांचनीभूतम्. — d) D1 तलवने°; D6 तालवनं यथा.

43 b) K5 D3 युद्धनंदनाः (D3 °नः); B2 °कांक्षिणः; D1 °दंशिताः; D7 °दंशिनः. — c) D6 T1 व्यवस्थिताः; G1.3 व्यवर्तंत. K1 D3 °व्यूह; K3 D2 °गृह्य; Da1 Dn1 °व्यूह्ये.

44 a) Ca.d स्रंसंते; K3 गिलंत; K4 B1 Dn भ्रसंत; D1 स्रवंत; D2.3.7 भ्रंसंत; D8 त्रसंत. T G आसंश्चलंतो मज्जानो; M1–3.5 चचाल हृदयं चैव; M4 आसंश्चलितमज्जानो; Cv स्रंसंत इव चाक्षीणि. — b) K5 रोधानां; M4 योधास्ते (for योधानां). — cd) K3 D2 प्रभो; D1 यत्तो; G3 भ्रांता (for [अ]ग्रतो). M transp. भीमसेनं and गदापाणिं. D6 °क्षितं (for °स्थितं).

Colophon om. in K0.1. — *Adhy. name:* K3.5 D2 पांडवसैन्यविन्यासः; D1 सेनयोः समागमः; D6 व्यूहरचनं; G2 M3.5 पांडवसेनासंनाहः; M1.2.4 पांडवसंनाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 D1.5 M1.3–5 20; Dn M2 19 (as in text); T G 18. — *Śloka no.:* Dn1 46; Dn2 D5 44. — *Aggregate śloka no.:* K5 724.

20

1 M3.5 om. the ref. — a) K2 के न्वपूर्वं; K5 केत्र पूर्वं; Dn2 D2.3.5.8 T G के (G3 ते) तु पूर्वं. — b) Ś1 K0.1 T1 G4 [ऽ]मृष्य°; K3 हृष्ट°. — c) D1.3 किं मामका (for मामका वा). T G भीष्मनीताः. Ca cites भीष्मनेत्रा. K2.4 B2–4 D (except D1–3) T2 G3 समीपे; K5 समीपं. B1 *तेषां वै पांडवानां समीपे. — d) K5 के पांडवा; D3 किं पांडवा (for पाण्डवा वा). G1 M5 om. वा. T G2–4 भीमनीतास् (for °नेत्रास्).

C. 6. 742
B. 6. 20. 2
K. 6. 20. 2

केषां सेनां श्वापदा व्याभषन्त ।
केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः
सर्वं ह्येतद्ब्रूहि तत्त्वं यथावत् ॥ २

संजय उवाच ।

उभे सेने तुल्यमिवोपयाते
उभे व्यूहे हृष्टरूपे नरेन्द्र ।
उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे
तथैवोभे नागरथाश्वपूर्णे ॥ ३
उभे सेने बृहती भीमरूपे
तथैवोभे भारत दुर्विषह्ये ।
तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे
तथा ह्युभे सत्पुरुषार्यगुप्ते ॥ ४
पश्चान्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः
स्थिताः पार्थाः प्राङ्मुखा योत्स्यमानाः ।
दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां
देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् ॥ ५
शुक्रो वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां
धार्तराष्ट्राञ्श्वापदा व्याभषन्त ।
गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रा-
न्न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ॥ ६

---

2 Cf. 1. 1. 129; and Sukthankar, "Epic Studies (II)", *ABORI* XI. 171ff. —^{a}) Cc जघन्या[:]; Cd जघन्यो; Ca as in text. K1 (by corr.). 2 Da1 केषां जघन्यो सोमसूर्यौ सवायुः. —^{b}) K3. 5 सेनाः; T1 G M2 सेनायां. K0–2 वाभषंत; K3 व्यारुषंतः; K4 B Dn D4. 6. 8 चाभषंत (Dn1 D4 °तः); K5 Da D2. 5 Cd व्याभषंतु (K5 D2 Cd °तः); T1 G2. 4 व्याहरंति; T2 व्याभजंत; Cc as in text. —^{c}) M युद्धे (for यूनां). K5 T1 G4 °वर्णः. K3 D2 प्रभिन्नाः; K5 T1 G4 प्रसन्नः; B2 संप्रसन्नाः. —^{d}) K4 B Dn D4. 7 मे त्वं; D3. 8 एतद् (for ह्येतद्). K4 B Dn2 मेवं; Da D5 मे त्वं; Dn1 D4 मे वै (for तत्त्वं). Nīlp सर्वमेतद्ब्रूहि मे त्वं यथावत्. Cv cites सर्वं तत्त्वं ब्रूहि तत्त्वं.

3 K5 transp. 3 and 4. —^{a}) B1 D3. 4 तुल्यमेवो°; T1 G2. 4 मध्यमेवो° (T1 °मे चो°); G1. 3 वृद्धिमेवो°; M तुल्य एवो°. —^{b}) K3. 5 Da D2 S (except T1 G4) उभे व्यूढे. Ś1 K0–2 कृष्ण°; D1 दृढ°; S युक्त° (T2 देव°) (for हृष्ट°). —^{c}) D3 °राजी°; G2 °राज°; Cv °राशी°. — T2 om. (hapl.) 3^d–4^a. —^{d}) Da1 D8 °थाश्च पूर्णे.

4 K5 transp. 3 and 4. T2 om. 4^a (cf. v. l. 3). —^{a}) Ś1 K0–2 वितते (K1 °ती); K4 Dn D4. 7. 8 बृ(D7 म)हत्यौ; D1 व्याहते (for बृहती). B Da D5 भीमरूपे बृ(B3 म)हत्यौ (for बृहती भीमरूपे). D6 भीमसेने; S (T2 om.) तुल्यरूपे (for भीम°). —^{b}) D6 °गाह्ये. — T2 transp. 4^c and 4^d. —^{c}) T2 तथा योगे (for तथै°). D2 om. (hapl.) from स्वर्ग upto भे in 4^d. D7 शत्रु (for स्वर्ग°). S स्वर्गजयो(M3 *inf. lin.* °देवो)पसृ(G1. 2 °हृ)ष्टे. Ś1 K1–3 D1. 3 हृष्टे; Dn1 (marg.) जुष्टे. K5 तथैवोभेस्याग्रजयाय हृष्टे. —^{d}) K3–5 Da Dn D4. 6. 8 T2 तथैवोभे; T1 G M तथा व्यूढे. Ś1 S स(G2 त)त्पुरुषार्यजुष्टे; K0 तत्पुरुषाय गुप्ते; K3. 5 D2. 6 सत्पुरुषाभिगुप्ते; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 °षोपजुष्टे.

5 ^{a}) D3 कौरवा. —^{b}) B Da2 Dn2 D4–8. 8 S पश्चात् (for स्थिताः). D6 खमुखे (for प्राङ्मुखा). D7 पांडुपुत्राः (for योत्स्यमानाः). —^{c}) M4 तु (for च). M1–3. 5 तावकानां (for कौरवाणां).

6 ^{a}) Ś1 शक्रावयू (sic); K0 शक्रावायू; K1 शक्रावाये; K2 B Da Dn D4. 5. 8 चक्रे वायुः; K3. 5 D2 Cd शक्तो वायुः; K4 रवौ वायुः; D1 श्लक्ष्णो वायुः; D3 G1. 3 शुभो वायुः; D7 ववौ वायुः; T2 शितो वायुः. D6 धार्तराष्ट्रान्सोमसूर्यौ जघन्यौ. —^{b}) K1 °राष्ट्रं; Dn1 (by corr.) °राष्ट्राः. G1 M5 श्वापदो. K3 D2 व्याभषंतः; K4 B2 T1 G4 व्याहरंति; B1. 3. 4 Dn D4. 8 व्याहरंत; Da D5 व्याहरंतु; T2 भाषयंतः; G2 व्याहरंतः. D1 तथा वायुः सन्मुखस्तावकानां; D6 तेषां सेनाः श्वापदा व्याभषंतः. —^{c}) T1 G4 तेषां गजेंद्रान्गजगंधातितीव्रान्; T2 तेषां गजेंद्रा मदगंधिश्च तीव्रान्; G1. 3 तेषां गजेंद्रा मदगंधानतीव; G2 M तेषां गजेंद्रा मदगंधतीव्रा (M4 °व्रान्). —^{d}) T2 G2 M नागान् (for नागाः).

दुर्योधनो हस्तिनं पद्मवर्णं
सुवर्णकक्ष्यं जातिबलं प्रभिन्नम् ।
समास्थितो मध्यगतः कुरूणां
संस्तूयमानो बन्दिभिर्मागधैश्च ॥ ७

चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं
सौवर्णी स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे ।
तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः
सार्धं गान्धारैः पाति गान्धारराजः ॥ ८

भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः
श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सशङ्खः ।
श्वेतोष्णीषः पाण्डुरेण ध्वजेन
श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः ॥ ९

तस्य सैन्यं धार्तराष्ट्राश्च सर्वे
बाह्लीकानामेकदेशः शलश्च ।
ये चाम्बष्ठाः क्षत्रिया ये च सिन्धौ
तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः ॥ १०

शोणैर्हयै रुक्मरथो महात्मा
द्रोणो महाबाहुरदीनसत्त्वः ।
आस्ते गुरुः प्रायशः सर्वराज्ञां
पश्चाच्चमूमिन्द्र इवाभिरक्षन् ॥ ११

वार्द्धक्षत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये
भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च ।

C. 6. 752
B. 6. 20. 12
K. 6. 20. 12

---

7 [a]) K3.4 °धनं. S दंतिनं (for हस्तिनं). Cc cites पद्मवर्णं. — [b]) Ś1 सवर्ण°; K1.4.5 B Da Dn D1.3-8 सुवर्णकक्षं (B1 °कंका; Da D5 °कक्षा); T2 G1-3 M सौवर्णकक्ष्यं (G1 °क्षं). Cc cites कक्षा. K3.5 D1-3.7 S जातब(T1 G4 M3 °फ)लं; K4 B Da Dn D4.6.8 जालवंतं. Ś1 K0-2 प्रपन्नं; Cc प्रभिन्नं (as in text). — [c]) D6 °गतो (for °स्थितो). — [d]) B2 T G2.4 मागधैर्वंदिभिश्च; M मागधवंदिभि(M3.5 °न)श्च. Cc cites बंदिभिः.

8 [a]) B Da Dn D1.4.5.8 श्वेतमथा° (B1-3 °सप्या°). — [b]) K4.5 B1.2.4 D S सौवर्णस्रग् (K4 °र्णा स्रग्; D6 °र्णाक्षं; G2 °र्णभृद्). B4 Da Dn D1.3-5 T1 G4 M3 भ्राजति; D6 राजति. G3 चोत्तमांगं. B3 सौवर्णं धूयमानं चोत्त°. — [c]) Ś1 K0-2 D1.7 पा(K1 प)र्वतीयः; D3 पार्षतीयैः. — [d]) K1 D5 om.; K4 B Da Dn D4.6.8 T2 गांधारैर्याति; D3 शूरैः पाति. K3.5 D2 °रैश्चाति गां(K5 °गं)धारराजः (D2 marg. sec. m. °रैः संहितः स्वानुयातः).

9 [a]) G3 भीष्मोग्रभूतः. — [b]) K5 श्वेतछत्रं. D3 °रथः; S °दंडः (for °धनुः). K2.4 B Da Dn D1.4.5.8 T1 G4 M1.3 सखड्गः (for सशङ्खः). — [c]) K1 पंडरेण; S (except T1 G4) पांडरेण. — [d]) Da1 श्वेतै रथैः. K4 B4 Dn D1.4.8 M °प्रकाशैः.

10 [a]) K1 तस्य सेनां; K2.5 B2-4 Dn D1.2 (orig.).4.6-8 तस्य सैन्ये (Dn1 D4 °न्यैर्); D2 (by corr. sec. m.) तस्मिन्सैन्ये; T2 G1-3 M2-5 सैन्यं तस्य (by transp.); M1 एते सैन्यं. K4.5 T2 G1-3 M (M1 inf. lin. as in text) °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्राश्च). G1 (sup. lin. as in text) मध्ये (for सर्वे). T1 G4 सैन्यं तु सर्वं धृतराष्ट्र त्वदीयं. — [b]) K3.5 °देशे; D1.3 °रथः; M4 °देशं. K5 शलस्य; G2 चलश्च. T1 G4 रथाश्वनागं सुदृढं चचाल. — [c]) Ś1 K1.2 तथा (for ये च). K3.4 B2-4 Dn D1-4.6-8 सिंधोस्; B1 Da D5 S सिद्धास् (for सिन्धौ). — [d]) Ś1 K1 सौवेराः; S (except T1 G4) वीराः (for सौवीराः). K3 B1 D2.3.6.7 T1 G4 पांचनदा°; T2 पांचजना°; G3 पंचनंदा°; M4 °जना°. B3 S (except M4) वीराः (for शूराः).

11 [a]) B1 शोणै रथैः; D3 S शोणै(G3 श्वेतै)रश्वैः. Da D5 °रथैर् (for °रथो). — [b]) K4 B D (except D1-3.6.7) S धनुष्पाणिर् (for महाबाहुर्). — [c]) S आप्तो (for आस्ते). K3 पुरः; D3 गोप्ता; D6 शूरः (for गुरुः). All MSS. प्रायशः (K1 प्रयशः; T1 G4 प्रथितः; G1.2 प्रश्रयः). K1 सर्वराजन्; G2 सन्स राज्ञां (for सर्व°). — K1 om. 11[d]. — [d]) K3-5 B Da Dn D4-8 °च्च भूमींद्र (K5 B3 Da1 D8 °मिंद्र; B2 °मित्र); T2 °त्सेनामिंद्र; G1.3 °च्चमूं (G3 °क्रं) मंत्र. K3 B2.3 D2 S °भिपाति; K5 B1.4 Da Dn D1.3-6.8 °भियाति (for °भिरक्षन्).

12 [a]) B3 वार्द्धक्षत्रं; Dn1 वार्द्धःक्षत्रिः; T G वार्द्धक्षत्रः; M3 °क्षत्रियः (hypermetric); Ca. c. d वा-

C. 6. 752
B. 6. 20. 12
K. 6. 20. 12

शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चापि सर्वे
गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्यमानाः ॥ १२
शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मा
महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी ।
शकैः किरातैर्यवनैः पह्लवैश्च
सार्धं चमूमुत्तरतोऽभिपाति ॥ १३
महारथैरन्धकवृष्णिभोजैः
सौराष्ट्रकैर्नैर्ऋतैरात्तशस्त्रैः ।
बृहद्बलः कृतवर्माभिगुप्तो
बलं त्वदीयं दक्षिणतोऽभिपाति ॥ १४
संशप्तकानामयुतं रथानां
मृत्युर्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः ।
येनार्जुनस्तेन राजन्कृतास्त्राः
प्रयाता वै ते त्रिगर्ताश्च शूराः ॥ १५
साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत ।
नागे नागे रथशतं शतं चाश्वा रथे रथे ॥ १६
अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः ।
एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥ १७

(Cc व)र्द्धक्षत्रिः (as in text). — [b]) D3 भूरी°; D8 भूरिःश्र°. Ś1 पूरु°; Da1 पुर°. — [c]) K0-2 S साल्वा. K4 B2 S (except G1 M4) मात्स्याः. K3. 5 Dn2 D2. 3 कैक°. B Da Dn D1. 4. 6. 8 चेति (B2 चैव) (for चापि). T1 G4 सर्वैर्. — [d]) M गजानीके भारत योत्स्य(M2 °ज-; M5 °ध्य)मानाः.

13 [a]) Ś1 K (except K4) D1-3. 6 S °श्चोत्तरार्धं महात्मा; B1-3 Da D5 °श्चोत्तरेभूर्न्म°; Dn2 °श्चोत्तरभूर्म°; D7 °श्चोत्तरजिन्म°. Ca cites उत्तरधूः (as in text). — [c]) M4 प्लवनैर् (for यवनैः). Ś1 K0-2 च बाह्लिकैः; K5 D2 च पह्लवैः; D3. 7 बाह्लिकैश्च; D6 T G1. 2. 4 M प्लु(M4 य)वैश्च. — [d]) Ś1 K0-2 सर्वां (for सार्धं). K B Da Dn D1. 3-8 °तोभियाति (B2 °तो भाति पाति; D7 °तोभ्यंरक्षत्); T2 °तो हि पाति.

14 Ś1 K0-2 Dn om. (hapl.) 14. — [a]) K3-5 B D2-6. 8 °थैर्वृष्णिभोजैः सुगुप्तं (K3. 5 D2. 6 °जैश्च शूरैः; Da1 D3 °जैश्च गुप्तं); D1 °थैर्ऋष्टिभिश्चाभिगुप्तैः; D7 °थैर्वृष्णिभिः संप्रयुक्तं. — [b]) K3-5 D2. 3. 7 G1 सौराष्ट्रकच्छैः (K5 °कुत्सैः); B D4. 6. 8 सुराष्ट्रकैः. B D4. 8 विहि(D4. 8 °दि)तैरात्त°; D3 नैर्ऋतैश्चात्त°; D6 चोद्धतैरात्त°; T1 G1. 4 नैकतरात्त°; M4 केतुभिश्चात्त°. — [c]) N (Ś1 K0-2 Dn om.) G1 M बृहद्बलं; T1 G2. 4 बृहत्कृतं; G3 °द्बली. All MSS. (except T2 G3; Ś1 K0-2 Dn om.) °गुप्तं (for °गुप्तो). — [d]) Cc cites त्वदीयं बलं (as in text). K4 B Da D4. 5. 8 T1 G1. 4 Cc दक्षिणेन (for दक्षिणतः). K4 B1. 3. 4 D (except D2; Dn om.) [ऽ]भियाति.

15 [a]) B2 Da Dn D1. 3. 5. 8 संसप्त°. M अ[...] वै. — [b]) Ś1 K0-2 M1. 3-5 मृत्युंजयो. K5 च ([...] वा). K2. 4 D1 सृष्टः; K3 पृष्टाः; D6 स्रष्टाः; [...] स्पृष्टाः; T2 सृष्टं. ❀ Cc : मृत्युर्वार्जुनस्य जयो [...] संसप्तकानां कृतशपथानामयुतं त्रिगर्ता इत्यन्वयः । ❀ — [c]) T1 G2-4 ततोर्जुनं तत्र; T2 G1 M य(T2 त)तोर्जुनस्तत्र. Cv येनार्जुनस्तेन राजन् (as in text). — [d]) K3. 5 D2. 7 प्रयातास्ते ये; K4 B Da Dn D1. [...] प्रयातारस्ते (Da1 °तास्ते वै) (for प्रयाता वै ते). D[...] प्रणेतारस्ते तुरगाश्च शूराः; T1 G1. 4 M4 प्रपा(G1 °वा; M4 °या)तारस्ते त्रिगर्ता बभूवुः; T2 G3 जेतारस्ते (G[...] °रं ते) त्रिजगतां बभूवुः; G2 M2 प्रपा(M2 °या)तारस्ते सत्रिगर्ता (M2 °वर्गा) बभूवुः; M1. 3. 5 प्रयातास्ते सत्रिगर्ता बभूवुः.

16 [a]) Cc साग्रं (as in text). T G4 शतं (i[...] शत-). T1 G2. 4 च (for तु). — [b]) D3 रथानां; D7 गजानां (for नागानां). Ś1 K0-3 D2. 3. 6. 7 त[त्र] (for तव). B3 नागानां भरतर्षभ. — [d]) K4 B D[a] Dn D4. 5. 8 शतमश्वा.

17 [a]) K3. 5 D2 अश्वाश्वं; D2 m T G1. 3 M2 अन्वश्वं; D3 अश्वे च; D7 प्रत्यश्वं; G[...] अन्वश्वा; M1 अवश्वान्; M3. 5 अश्वानां (for अश्वेऽश्वे). M1-3. 5 -धानुष्कं. M4 अश्वं दशधनुष्कं वै. — [b]) G2 धानुष्कैः. K3. 5 D1. 2. 4 S सप्त; B4 D[...] D6. 7 शत- (for दश). K1. 3. 5 Da1 D1. 7. 8 G1. [...] M2 वर्मिणः; K0. 2 खड्गिणः; M4 वर्षिणः. — [d]) K3. 5 D6 तत्र भारत; D3 भरतर्षभ. — After 17, D3 ins. :

76* दैवैरपि न शक्येत बलं क्षोभयितुं नृप ।

अव्यूहन्मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवोऽग्रणीः ॥ १८
महारथौघविपुलः समुद्र इव पर्वणि ।
भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो युधि ॥ १९
अनन्तरूपा ध्वजिनी त्वदीया
नरेन्द्र भीमा न तु पाण्डवानाम् ।
तां त्वेव मन्ये बृहतीं दुष्प्रधृष्यां
यस्या नेतारौ केशवश्चार्जुनश्च ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

संजय उवाच ।
बृहतीं धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा सेनां समुद्यताम् ।
विषादमगमद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।
अभेद्यमिव संप्रेक्ष्य विषण्णोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
धनंजय कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे ।
धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ॥ ३
अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकर्शिना ।

C. 6. 763
B. 6. 21. 4
K. 6. 21. 4

---

18 With 18[ab], cf. 6. 19. 2[ab]. — [a]) K_1 D_1 G_1 $M_{2.4}$ अव्यूहं; K_4 B Da Dn D_{4-8} संव्यूह्य; K_5 अव्यूहत (hypermetric); T_2 $G_{2.3}$ अव्यूह्य (G_2 °ह्यं); M_5 अव्यूह्यन्. — [b]) D_7 दिव्यं (for दैवं). K_4 D_1 गांधर्वमानुषं; K_5 गंधर्वमासुरं. Da_1 दैवगंधर्वमा°. — [d]) G_3 शारद्वतो (for शांत°). K_5 ग्रही (for ऽग्रणीः).

19 [a]) D_2 समो (for महा-). K_5 °रथौघो; T_2 °रथोपि (for °रथौघ-). — [b]) M_4 °द्रमिव. B D (except $D_{2.6.7}$) घोषवान् (for पर्वणि). — [d]) S पश्चान्मुखो (G_3 °खा); Cc प्रत्य° (as in text). T_1 G_4 ययौ; G_3 ययुः (for युधि).

20 [ab]) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2}$) नरेंद्र भीमा त्वदीया (by transp.). Da_1 T_2 G_1 न नु (for न तु). — [c]) K_0 त्वां त्वेव; K_2 B Da Dn $D_{3-6.8}$ M_3 तां चैव; K_3 D_2 M_5 तांस्त्वेव; K_4 D_7 T G तामेव; K_5 तान्वेव (for तां त्वेव). D_1 तां नेतुमन्यैर्. Cc cites पाण्डवानां. $K_{3.5}$ Da_1 $D_{2.3.6}$ M_2 महतीं (for बृहतीं). T_2 बृहतीह धृष्यां; G_3 बृहती महत्यां. $K_{0.2.4}$ B Da Dn $D_{1.4-8}$ दुष्प्रधर्षां (K_0 °र्ष्यां); K_1 दुष्प्रहृष्टां; K_3 सुप्रधृष्यां; K_5 दुःप्रधृष्या; D_3 दुष्प्रकंप्यां; T_1 $G_{1.2.4}$ अधृष्यां; M अप्रधृष्यां. — [d]) K_5 D_2 $M_{1.3.4}$ यस्यां. K_2 B Da Dn $D_{1.4-6.8}$ T_2 यस्या (Da_1 °स्यां; Dn_2 °स्य) नेता; D_3 यस्याः स नेता; G_3 यस्याग्रनेता (for यस्या नेतारौ). K_5 केशवार्जुनश्च. K_4 यस्यार्थे तावुभौ केशवश्चार्जुनश्च (hypermetric).

Colophon. — *Adhy. name:* K_0 भीष्मनिर्याणं; $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ कुरु(K_3 om. कुरु)सेनावर्णनं; D_1 सैन्यवर्णनं; G_2 M व्यूहतंत्र(G_2 °मार्ग)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da_2 $D_{1.5}$ $M_{1.3-5}$ 21; Dn M_2 20 (as in text); T G 19. — *Śloka no.:* Dn 19; D_5 21. — *Aggregate śloka no.:* K_5 744.

21

1 M_5 om. the ref. — [a]) $D_{3.7}$ G_3 महतीं (for बृहतीं). $K_{3.5}$ B D (except $D_{1.7}$) S (except T_2 G_3) °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्राणां). — [b]) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2}$) transp. दृष्ट्वा and सेनां. D_5 समुद्धतां; M समंततः. — [c]) M विषण्णवदनो राजा.

2 [a]) B_2 चाभिद्यं. — [b]) T G वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). $K_{1.2}$ पांडवाः. M कृतं वीक्ष्य स पांडवः. — [c]) $B_{1.2}$ अक्षोद्य° (for अभेद्य°). S युधिष्ठिरस्तदा राजा (T_1 G_4 $M_{1.3-5}$ राजन्). — [d]) $K_{0.1}$ विपुलो; $K_{2.5}$ B D (except $D_{1-3.7}$) विवर्णो; K_4 विपंदो (for विषण्णो).

3 Before 3, D_7 ins. युधिष्ठिर उ°. — [b]) Da D_5 M अस्माकं (for अस्माभिर्). — [d]) $K_{1.2}$ पितामह. G_1 योद्धा कुरुपितामहः.

4 [a]) Cc अयं (as in text). $K_{3.5}$ D_2 अक्षोभ्योयं महाव्यूहो. — [b]) $Ś_1$ $K_{0-2.4}$ B Da_2 Dn $D_{5.6.8}$ °कर्षिणा; K_3 °कर्षण; K_5 T_2 G_3 °कर्शन. Da_1 भाष्मेण

C. 6. 763
B. 6. 21. 4
K. 6. 21. 4

कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरितेजसा ॥ ४
ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्शन ।
कथमस्मान्महाव्यूहादुद्यानं नो भविष्यति ॥ ५
अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थं युधिष्ठिरममित्रहा ।
विषण्णमभिसंप्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनीम् ॥ ६
प्रज्ञयाभ्यधिकाञ्शूरान्गुणयुक्तान्बहूनपि ।
जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशां पते ॥ ७
तत्तु ते कारणं राजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
नारदस्तमृषिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ॥ ८
एतमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् ।
पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन्दिवौकसः ॥ ९
न तथा बलवीर्याभ्यां विजयन्ते जिगीषवः ।
यथा सत्यानृशंस्याभ्यां धर्मेणैवोद्यमेन च ॥ १०
त्यक्त्वाधर्मं च लोभं च मोहं चोद्यममास्थिताः ।
युध्यध्वमनहंकारा यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ११
एवं राजन्विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः ।

मित्रकर्षणः. —^{c}) K5 कल्पितं; M1. 3. 5 कल्पिताः. K1 शस्त्र°. —^{d}) B D (except D1. 2. 6. 7) S भूरिवर्चसा.

5 ^{a}) D8 वयं च (for ते वयं). D7 ते वयं संशयापन्नाः. —^{b}) K3. 5 D2. 6 सवीर्याः; B2 समेताः (for ससैन्याः). Ś1 K0. 4 B Dn3 °कर्षण; K1 °कर्षिणा; K2 °कर्षणः; K5 °कर्शनः; Da1 Dn1 D4 °कर्षिणः; D7 °सूदन; D8 °कर्शिनः; M2 °कर्शनाः. —^{c}) K5 कथयास्वान् (sic). —^{d}) K3. 5 D2. 3. 6 उत्तारो; K4 B Da1 (marg. *sec. m.*) Dn D4. 8 M1–3. 5 उत्थानं; D1 निस्तारो; D7 उद्यमो; T1 G4 उद्यातं; G1 उद्योगं; G2 उद्यतान्; Ca. c. d उद्यानं (as in text). D1 वो (for नो). K2 उद्यानो जनयिष्यति.

6 ^{a}) S (except M3) पार्थो; D7 वाक्यं. Ś1 अब्रवीदर्जुनः पार्थं. —^{c}) Dn D4. 6. 7 G2. 3 इव; M2 अपि (for अभि-). K4 विषण्णमनसं राजन्; K5 विषमामभिसंप्रेक्ष्य. ❀ Cc: तवानीकिनीमभि[सं]प्रेक्ष्य विपन्नमित्यन्वयः । ❀ — D6 om. 6^{d}–8^{a}. —^{d}) K4 संप्रेक्ष्य तव वाहिनीं; S त्र(M3. 4 स्त्र)स्तां च स्वामनीकिनीं.

7 D6 G3 om. 7 (for D6, cf. v. l. 6). —^{a}) T2 G1 °या ह्य° (for °याभ्य°). —^{c}) Ś1 K0–2 जयंत्यल्पा नरा; D4 जयंत्यन्यतरा; T2 जयंत्यल्पतमा. T1 G2. 4 सेना (for येन). —^{d}) M2 तन्निवेश. D2 जनेश्वर (for विशां पते).

8 D6 om. 8^{a} (cf. v. l. 6). —^{a}) K2. 4 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 G3 M5 तत्र ते; K3. 5 D2 तद्धि ते; M1–4 तत्त्वतः. Cc cites ते (as in text). —^{b}) = Gītā 9. 1^{b}. D3 °म्यनुपूर्वशः; D7 °म्यनुसूयवे; S °म्यनसूयया. —^{c}) K3. 5 D2. 3. 7 T1 G2. 4 M1. 3–5 तद्; Cc तं (as in text). —^{d}) B4 पांडवे; T2 G3 भारत.

9 ^{a}) K4 B3. 4 Dn D4. 8 एनमेवा°; B2 ए… एवा°; Da1 D6 T2 एवमेवा°; M4 एकमेवा°. —… G4 दैवासुरे (for देवा°). —^{c}) Cc किल (as in text). —^{d}) T1 G2–4 महेंद्रादिदिवौकसः (G… °सां); T2 °दीन्दिवौकसां.

10 ^{a}) Cd cites बलं and वीर्यं. —^{b}) K… D8 विजयंति. K0. 2 जिघांषवः; D3 मनीषवः (marg. *sec. m.* °षिणः); G3 दिवौकसां. B Da Dn D… T1 G1. 2. 4 जयंति (Da1 D5 यजंति; T1 G1. 2… जयंते) विजिगीषवः. —^{c}) K1. 3. 5 D (except D1. 4. …) S (except T1 M3. 4) °शंसाभ्यां.

11 ^{a}) K3–5 B3 D2. 6 च मोहं च; S तथा (M सुराः) सर्वे (for च लोभं च). B1. 2. 4 D… Dn D4. 5. 8 ज्ञात्वा धर्ममधर्मं च; D1 त्यक्त्वा लोभं च मोहं च. —^{b}) K3. 5 D1. 2 T1 G4 धर्मं; K… B Da Dn D4. 5. 8 T2 G1–3 M लोभं; D2 (marg. *sec. m.*) लाभं (for मोहं). K4 B1. 3 चोद्य(B… °त्त)ममाश्रिताः; B2. 4 Dn D5 T1 G चोत्तम(G… °द्यत)मास्थिताः; Da चोद्यममास्थितः. D6 धर्मेणैवोद्यमे स्थिताः. Cc cites उद्यमं (as in text). —^{d}) = 5. 39. 7^{d}; 141. 33^{d}; 146. 16^{d}: 6. 2. 14^{d}; 62. 34^{d}; etc. Cc यतो (as in text).

12 Ś1 K0–2 om. (hapl.) 12. —^{a}) B1 अतो (for एवं). —^{c}) B Dn D4. 7. 8 यथा तु; M1–3… तथा मे; M4 तथादौ. —^{d}) = 1. 197. 25^{d}: 5. 66. 9^{d}: 6. 21. 14^{d}: B. 9. 62. 32^{b}; etc. T1 G2. 4 धर्म° (for कृष्ण°). — D3 subst. for 12^{cd}: D… ins. after 12:

77* यत्र कृष्णश्च वेदात्मा सर्वसर्वेश्वरो हरिः ।
जयस्तत्र महाबाहो यथा मे प्राह नारदः ।

यथा मे नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १२
गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽन्वेति माधवम् ।
अन्यथा विजयश्चास्य संनतिश्चापरो गुणः ॥ १३
अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः ।
पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १४
पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा वैकुण्ठोऽकुण्ठसायकः ।
सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्के जयन्त्विति ॥ १५
अनु कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितम् ।
तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥ १६
तस्य ते न व्यथां कांचिदिह पश्यामि भारत ।
यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक्त्रिदशेश्वरः ॥ १७ C. 6. 776 B. 6. 21. 17 K. 6. 21. 17

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[(L. 1) D6 विश्वात्मा सर्ववेदे°. (L. 2) D6 यतः कृष्णस्ततो जयः (for post. half).]

13 M1. 2. 4 om. (hapl.) 13–14; T G M3. 5 om. 13^{ab}. — ^{a}) D1 गुणभूतोऽग्रतः कृष्णः; D6 चमूरूचशं नः कृष्णं (sic). Ca. c. d cite गुणभूतः. — ^{b}) K4 B Dn °तोऽभ्ये° (for °तोऽन्वे°). Ca cites पृष्ठतो (as in text). D1 चाहवे; Ca माधवं (as in text). — ^{c}) K4 B Da Dn D4. 5. 8 तथथा; D1 अव्ययो; D7 अनन्यो; T1 G4 M3. 5 ध्रुवस्तु; T2 G1–3 ध्रुवं तु; Ca. d अन्यथा (as in text). K3. 5 D2. 6 अव(D6 प्रति)भाति जयस्तस्य; Cv अभिजातिजयस्तस्य. Ca. d cite विजयः and अस्य (as in text). Cc cites यथा. — ^{d}) Ś1 K0–2 D7 संनतिश्चापरे गुणाः; K3. 5 D2 संन(K5 सन्म)तिश्च पुरो गुणः; D1. 6 संततिश्चापरान्गुणान् (D6 °परो गुणः); S (M1. 2. 4 om.) संनिधिश्चापरो गुणः. Ca. c. d cite संनतिः (as in text).

14 M1. 2. 4 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) D6 °जानिः; D8 G3 °तेजो (for °तेजा). — ^{b}) Ś1 °पूरेषु; Da2 D5 °पूर्गेषु. K1. 2 निर्वृथः; D6 निर्व्यथं; S (M1. 2. 4 om.) नित्यशः. — ^{c}) Hypermetric. B3 Dn D4. 6 °मयो (for °तमो). D3 पुरुषः शाश्वतोऽनंतो; S (M1. 2. 4 om.) सनातनोऽयं पुरुषो. — ^{d}) = 12^{d}.

15 ^{a}) K5 ह्येव (for ह्येष). Ś1 K2 हविर् (for हरिर्). Cc cites पुरा, एष and हरिः. — ^{b}) K1. 4 B1. 2. 4 Da1 Dn D1. 2. 7. 8 G3 M5 विकुंठो; G2 वैकुंठे. K5 कुत्ससायकः; T2 M1–3. 5 [s]कुण्ठसाधनः; T1 G °शासनः (for °सायकः). M4 वैकुंठः कुंठसाधनः. — ^{c}) Ś1 K0–2 Da1 सुरासुराणां विस्फूर्जन्; D1 °सुरान्पुरा देवः; D2 (marg. *sec. m.*) °सुरानथो राजन्; D6 °सुरे महायुद्धे. Ca. d अवस्फूर्जन् (as in text). Cc cites अवस्फूर्जयन् (sic). — ^{d}) D1 सोऽब्रवीत्. D6. 7 S (except M5) को (for के). K2 D6. 7 S जयत्वि(T2 °यिन्य°; M5 °यस्त्वि)ति.

16 ^{a}) Ś1 D2 अनुकृष्णं; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 8 कथं कृष्णं; G3 अनुपृष्ट; Cd अनुत्कृष्टं. K5 जयं नेति; B2 D2 जयेनेति; D6 जयश्चेति; T1 G1. 2. 4 M4 जयामेति; M1–3. 5 जयायेति. Cv अनु कृष्णं जयामेति. — ^{c}) K3. 5 D2. 6 त्रैलोक्यं त(D2 °त्व)त्प्रसादाद्धि; M तत्प्रसादाद्धि तैः प्राप्तं (M4 श्रेयः). — ^{d}) M1–3. 5 श्रेयः (for प्राप्तं). G3 कृष्णा° (for शक्रा°).

17 ^{a}) S तस्मात्ते (for तस्य ते). Da1 D3 काचिद्; G3 किंचिद्. — ^{b}) B3 पश्यसि. — ^{c}) Cc येन (for यस्य). D1 यस्यासौ; D6 यदा ते. — ^{d}) K3. 5 D2. 3 विश्वकृत्; D7 जयकृत्; Ca. c विश्वभुक् (as in text). B1. 3. 4 Da Dn D2–8 G1–3 M4. 5 त्रिदिवे(D3 °शे°; D3 °ने)श्वरः.

Colophon om. in Ś1 K0. 1. — *Adhy. name:* K3 समाश्वासनं; K5 युधिष्ठिरमाश्वासनं; D1 अर्जुनयुधिष्ठिरसंवादः; D2 युधिष्ठिरसमाश्वासनं; D6 युधिष्ठिरस्थानं; G2 M युधिष्ठिरार्जुनसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 23; Da2 D1. 5 M1. 3–5 22; Dn1 27 (wrongly for 21); Dn2 M2 21 (as in text); T G 20. — *Śloka no.:* Dn D3 17. — *Aggregate śloka no.:* K5 761; D1 743.

२२

C 6.777
B. 6. 22. 1
K. 6 22. 1

संजय उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समचोदयत् ।
प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ १
यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
स्वर्गं परमभीप्सन्तः सुयुद्धेन कुरूद्वहाः ॥ २
मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना ।
धृष्टद्युम्नस्य च स्वयं भीमेन परिपालितम् ॥ ३
अनीकं दक्षिणं राजन्युयुधानेन पालितम् ।
श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता ॥ ४
महेन्द्रयानप्रतिमं रथं तु
सोपस्करं हाटकरत्नचित्रम् ।
युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयोक्त्रं
समास्थितो नागकुलस्य मध्ये ॥ ५
समुच्छ्रितं दान्तशलाकमस्य
सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति ।
प्रदक्षिणं चैनमुपाचरन्ति

22

1 ^a^) D8 राजन् (for राजा). — ^b^) K3. 5 Da1 Dn D1. 2. 6 समनोदयत् (Da1 °न्); T2 समवे°; M अभ्यचो°. — ^c^) Ś1 प्रतिव्यूह्यान्य°; K0 प्रातिव्यूहान्न°; K1 प्रतिव्रूहानिने°; K2 प्रतिव्यूढान्य°; T2 G2. 3 प्रतिव्यूहम°; M3. 5 प्रतिव्यूह्यन्न°.

2 ^a^) K1 यथोद्दष्टानि नेकानि; K2 Da1 Dn1 D8 यथोदिष्टा°; D7 अथोद्दिष्टा°. — ^b^) K1 T2 G1. 3 प्रतिव्यू(K1 °व्रू)हंत; K2 प्रत्यव्यूहंति; K5 °व्यूहत; D2 प्रतिव्यूहंति; G2 प्रतिव्यूहानि; M3 प्रत्यव्यूह्यंत. — M1–3. 5 om. 2^cd^. — ^c^) K1. 2 स्वर्गं परममीप्संतः (K1 °मेप्संत); K4 B Da Dn D4. 5. 8 S (M1–3. 5 om.) स्वर्गं (T1 G4 °र्ग्यं) परम(T2 स्वजितं परं; G3 जयं परम)मिच्छंतः. — ^d^) K3 B Dn D1–4. 6. 8 S (M1–3. 5 om.) सु(Dn1 स्वं)युद्धं कुरुत्ता(D1 °ते)नघाः (T1 G4 °नंदन; T2 °तानघ); K5 सुयुद्धे कुरुत्तानथ.

3 T G M4. 5 ins. after 3^ab^: M1–3 ins. after inserting 79*:

78* भीमसेनमुखं सैन्यं धृष्टद्युम्नेन पालितम् ।;

while M1–3 ins. after 3^ab^: M5 ins. after 78*:

79* भीमसेनादिभिर्यस्य पृतना दिक्षु पालिता ।
[M5 पालितं.]

— K3 om. 3^c^–4^d^. — ^c^) K5 चाग्रे हि; D1 च तथा; D7 सेनाग्रं (for च स्वयं). B Da Dn D4. 5. 8 धृष्टद्युम्नश्चरक्षग्रे; D2 °म्नेन चास्यग्रे; D3 °म्नस्य (marg. sec. m. °स्तु) वासं च; D6 °म्नो यथा चाग्रे; T1 G4 °म्नस्तथात्युग्रो; T2 G1. 2 °म्नस्तथाव्यग्रं; G3 अनीकस्योत्तर पार्श्वौ; M धृष्टद्युम्नस्तु चाव्य(M3 °प्य)ग्रं. — ^d^) K4 बलं भीमेन पालितः; K5 B D S भीमसेनेन पालित (K5 °तितः; D1–3. 7 T2 G2 M2. 3. 5 °लितं).

☞ D5 writes the portion of the text from st. 4 up to the end of this adhy. *sec. m.*

4 K3 om. 4 (cf. v. l. 3). D8 reads 4^ab^ twice. — ^b^) D8 (first time) पालितः; T1 G रक्षितं (for पालितम्). — ^c^) K2. 5 Da1 Dn D2 G1 सात्वताग्रेण; K4 सात्वताख्येन; D6 सत्वता तेन; T1 G4 धनुषोग्रेण. **C**v cites श्रीमता सात्वतेतिना (sic).

5 ^a^) Ś1 K0–3. 5 D2. 7 °वाह° (for °यान°). **C**d cites वाहः. — ^b^) K3. 5 D1–3. 7 G1. 3. 4 M1. 3–5 सूप°; **C**c सोप° (as in text). Da हाटकरत्नभूषितं. — ^c^) K0. 2. 4 Dn1 D1. 6 G1. 3 M कांचनभांडयुक्तं; K4 °भारयुक्तं; T1 G4 °पट्टयुक्तं; T2 °चित्रभांडं; G2 °भासयुक्तं. **C**c. d cite भांडं (**C**d °डानि), and योक्त्राणि. — ^d^) B3 समाश्रितो. B1. 3. 4 Da1 (marg.; orig. as in text) Dn D1. 4. 8 °पुरस्य; S °बलस्य (for °कुलस्य).

6 ^a^) Da1 समुत्थितं. K1 om. (hapl.) from दान्त up to 7^a^. K4 B Da Dn D1. 3 (by corr.). 4. 5. 8 M2 दंतश°; K5 दांतशि°; G2 शतश°; **C**c दंतःश° (sic); **C**d दान्तशलाकं (as in text). In K4, the portion of text from शलाक up to the end of the st. is lost on a damaged fol. T2 °च्छ्रितं दांतशल्याक्षसुग्रं. — ^b^) Some S MSS. सुपां°

महर्षयः संस्तुतिभिर्नरेन्द्रम् ॥ ६
पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्तो
महर्षिवृद्धाः श्रुतवन्त एव ।
जप्यैश्च मन्त्रैश्च तथौषधीभिः
समन्ततः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ॥ ७
ततः स वस्त्राणि तथैव गाश्च
फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् ।
कुरूत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा
कुर्वन्ययौ शक्र इवामरेभ्यः ॥ ८
सहस्रसूर्यः शतकिङ्किणीकः
परार्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः ।
रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमाली
विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ॥ ९
तमास्थितः केशवसंगृहीतं
कपिध्वजं गाण्डिवबाणहस्तः ।
धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां
न विद्यते नो भविता वा कदाचित् ॥ १०
उद्वर्तयिष्यंस्तव पुत्रसेना-
मतीव रौद्रं स बिभर्ति रूपम् ।
अनायुधो यः सुभुजो भुजाभ्यां
नराश्वनागान्युधि भस्म कुर्यात् ॥ ११
स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां

C. 6. 783
B. 6. 22. 12
K. 6. 22. 12

द्रं. — c) B3 Dn2 T G1. 3. 4 चैवम्. B Da Dn D6. 8 उपाचरंत. — d) S तुष्टुवुस्तं (for संस्तुतिभिर्). K3. 5 D3 नरेंद्राः; Da1 नरेंद्र; D6 नरेंद्रैः.

7 K1 om. 7a (cf. v. l. 6). — a) K0 शात्रवधं. K4 वदंति; S ब्रुवंतो. — S (except M4) om. 7b. — b) B D (except D2. 3. 5) M4 ब्रह्मर्षिसिद्धाः (for महर्षिवृद्धाः). B D (except D2. 3. 5) एनं; M4 समेत्य (for एव). — c) K1 जपैश्च. K4 B Dn D4. 7 महौ°; K5 तथो° (for तथौ°). — T G om. 7d. — d) M सर्वे तथा (for समन्ततः). B Da Dn D4. 8 M ब्रुवंतः (for प्रचक्रुः). — After 7d, D3 ins.:

80* जपन्हि वेदाध्ययनं महान्तं
जयाय धौम्योऽपि जयाय मन्त्रान् ।;

while M2 ins.:

81* युधिष्ठिरं परिवव्रुः समेताः ।

8 Ś1 om. (hapl.) 8–9. — a) B3 सहस्राणि; D8 च वस्त्राणि; M सुवस्त्राणि. D1 गावः; T2 भूश्च; G1. 3 ताश्च (for गाश्च). — b) S (except G1) पुष्पाण्यथ चैव. K0–3. 5 D2. 6 निष्कं. — c) S (except G1) ब्राह्मणानां; Cd ब्राह्मणसात् (as in text). — d) K0–2 करोत्ययं; D3 सर्वं ददौ; T G M4 ददन्ययौ (G2 °त्यसौ); M1–3. 5 ददौ तदा (for कुर्वन्ययौ). Cd cites कुर्वन् (as in text). K3. 5 D2 इवासुरेभ्यः; K4 B Da Dn D4. 6–8 इवामरेशः. — For 8cd, D1 subst.:

82* तथैव विप्रेषु महार्हजातं
रुक्ममणिमौक्तिकहेमरौप्यम् ।

9 Ś1 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) B3 °रश्मिः (for °सूर्यः). — b) K0. 1 °देहचित्रः; T2 G4 °हेमचित्रं. Cc cites शतार्द्धं; Cd परार्धं. — c) K0–3. 5 D3 °रिवांशुमाली; S °रिव प्रदीप्तो. Cc cites अर्चिमाली (as in text). — d) K3 विराजते. B4 स्वचक्रः; D7 सचक्रः; T2 सशक्रः.

10 a) K0 Da तमास्थितं; M2. 3. 5 समा(M2 °म)स्थितः. D8 S (except T2 G1) °संगृहीतः. — b) K2. 4 B D (except D1–3. 5. 7) S °ध्वजो. K4 B D (except D1. 2. 5–7) S °पाणिः (for °हस्तः). — d) G1 भेद्यते (for विद्यते). D1 योधयिता; D5 न भविता. K0 om. नो. K2. 4 B1–3 D (except D2. 5) S om. वा. B4 °तापि कुत्र (for °ता वा कदा°). S कथं° (for कदा°).

11 a) Ś1 K2 Da Dn1 D1. 2. 5–8 G2. 3 M5 Cc उद्धर्त°; K1 तद्धर्त्त°; D3 उद्वेज°. D2 पुत्रस्य सेनाम्; D4 देव सेनाम्. — b) K5 अनीश्च (for अतीव). K3 transp. रौद्रं and रूपं. D7 तीव्रं स; S रौद्रं हि. — c) Dn2 सभुजो. G2 आयोधने यः सगदी भुजाभ्यां. — d) K5 नागंश्चनासन् (sic); Da1 D2 T G1. 4 M2. 4 नरांश्च नागान् (for नराश्व°). T G इह (for युधि).

12 a) K5 भीमसेनं. Ś1 K0–2 °तोनुजाभ्यां. — b)

C. 6. 768
B. 6. 22. 12
K. 6. 22. 12

वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता ।
तं प्रेक्ष्य मत्तर्षभसिंहखेलं
लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पम् ॥ १२
समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं
प्रविव्यथुः पङ्कगता इवोष्ट्राः ।
वृकोदरं वारणराजदर्पं
योधास्त्वदीया भयविग्नसत्त्वाः ॥ १३
अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं गुडाकेशं जनार्दनः ॥ १४

वासुदेव उवाच ।

य एष गोप्ता प्रतपन्बलस्थो
यो नः सेनां सिंह इवेक्षते च ।
स एष भीष्मः कुरुवंशकेतु-
र्येनाहृतास्त्रिशतो वाजिमेधाः ॥ १५
एतान्यनीकानि महानुभावं
गूहन्ति मेघा इव घर्मरश्मिम् ।
एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर
काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति संजय ।
उदग्रमनसः केऽत्र के वा दीना विचेतसः ॥ १७
के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पने ।

M_2 वीररथः स; Cc as in text. — ^{c}) D_8 तत्र (for प्रेक्ष्य). B Da Dn D_4 तं तत्र सिंहर्षभमत्तखेलं; S तं तत्र सिंहर्षभतुल्यवीर्यं (M_2 °रूपा). — ^{d}) $K_{3.5}$ $D_{2.3.5.6}$ °मानवीर्यं; D_7 °मप्रकोपं; Cc °मानमिंद्रः (sic).

13 ^{a}) $M_{1-3.5}$ तं वीक्ष्य. S त्वदीयाः (for दुरासदं). — D_6 reads 13^b after 13^d. — ^{b}) B Dn $D_{4.8}$ T_1 G_4 संविव्यथुः; D_6 प्रकंपते; M_2 विविव्यथुः. D_1 शत्रुगणास् (for पङ्कगता). K_1 om.; $K_{3.5}$ $D_{2.3.5.7}$ यथा गाः; K_4 M यथा गजाः; B Da Dn $D_{4.8}$ यथा द्विपाः; D_1 तदानीं; D_6 T G यथा गौः (for इवोष्ट्राः). — ^{c}) Da °राजदर्पणं. — ^{d}) S (mostly) यौधाः. Ś$_1$ K_{0-2} Da_1 D_3 °भग्न° (for °विग्न°). Cc cites विग्नं. — After 13, S (except M_3) ins.:

83* विषण्णरूपाः कुरुसैन्यमुख्या
बभूविरे शुष्ककण्ठा विरूपाः ।

[(L. 2) T_2 °कर्णा (for °कण्ठा).]

14 ^{c}) Ś$_1$ $K_{0-3.5}$ Da_1 Dn $D_{2.4.8}$ M_3 °श्रेष्ठ. — ^{d}) G_3 जनार्दनं.

15 T G om. the ref. Ś$_1$ $K_{0.1}$ श्रीवासुदेवः; K_5 संजय उ°; B_3 D_6 श्रीकृष्ण उ°; D_2 श्रीवासुदेव उवाच. — ^{a}) $K_{0.2}$ य एव. B_3 राजा; Da_1 (marg. *sec. m.*) Da_2 Dn $D_{4.8}$ रोपात् (for गोप्ता). D_6 प्रनयन् (for प्रतपन्). D_5 बलीयो; D_6 बलिस्थो. — ^{b}) B_3 Da_2 Dn $D_{4.8}$ Nīlp इवाररक्ष; Da_1 इवारराक्षसः (sic); D_3 इवेक्ष्यते च; S °क्षते ह (M_4 °क्षते सह). — ^{c}) $K_{0.2.3}$ $D_{2.4}$ G_{1-3} एव (D_4 °वं) (for एष). — ^{d}) $K_{0.5}$ त्रिशतो; K_1 ते शतो; B Da_2 Dn $D_{4.6.8}$ S त्रि(Da_2 D_6 $G_{2.3}$ M_5 त्रिं)शतं. K_3 वाजिमेकं. D_1 येनार्दितास्त्रैशताः शौरिसंघाः. — After 15^d, K_1 writes and cancels 17^{abc}.

16 ^{a}) K_5 महानुभावा. — ^{b}) $K_{2.3}$ D_2 T_1 $G_{1.3.4}$ गृह्णंति; T_2 वहंति; Cc गूहन्ति (as in text). K_0 धर्मरश्मिः. $B_{1.2.4}$ $D_{1.8}$ S रश्मिमंतं; B_3 Dn $D_{4.3}$ रश्मिवंतं; Da रश्मिजालं (for घर्मरश्मिम्). — ^{c}) K_1 हुत्वा; K_3 दत्वा; G_2 हंतुं. — ^{d}) K_4 कांक्षंति. M योद्धुं (for युद्धं). S (except M_3) पुरुष° (for भरत°). — K_2 B Da Dn D_2 (ins. only lines 1–7, with the remark "इत्यादि दुर्गास्तोत्रं त्यक्तमस्ति"). $_{4.7.8}$ ins. a passage, given in App. I (No. 1), containing the Durgāstotra, after 16; while K_4 ins. it after 18.

17 For the repetition in K_4, cf. v. l. 18. Ś$_1$ श्रीधृतराष्ट्रः. — ^{a}) T_2 M_2 के वा (for केषां). K_5 तत्राजौ (for तत्राग्रे). D_6 केषां प्रतिष्ठा युध्याजौ. — ^{b}) $K_{3.5}$ $D_{1-3.5.7}$ योधा युध्यंस्तु (K_5 $D_{1.3.7}$ °त) संजय; S योधा योद्धुं (T_2 योद्धारोद्य) व्यवस्थिताः. — K_3 om. (hapl.) 17^c–18^d. — ^{c}) K_5 D_5 अत्युग्र°; Cc उदग्र° (as in text). K_5 $B_{1.2.4}$ के तु; B_3 M के च; Dn $D_{1.4.6.8}$ के वा; $D_{2.5}$ के तु (for केऽत्र). — ^{d}) $D_{3.6}$ $G_{1.3}$ के च (G_3 -चिद्) (for के वा). B_2 D_6 विचेतनः.

मामकाः पाण्डवानां वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १८

कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः ।
वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जताम् ॥ १९

संजय उवाच ।

उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृषिरे मुदा ।
स्रग्धूपपानगन्धानामुभयत्र समुद्भवः ॥ २०

संहतानामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ ।
संसर्पतामुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत् ॥ २१

वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः ।
कुञ्जराणां च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यताम् ॥ २२ C. 6. 829 B. 6. 24. 7 K. 6. 24. 7

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

18 K3 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) K5 प्राह्वतंस् (for प्राहरंस्). — b) Ś1 Ko. 1 °कंपिनि; K2 °कंपिते; T1 G2. 4 °कंपनाः. — c) K4. 5 B Da Dn D1-5. 8 पांडवेया वा; D6 पांडुयोधा वा; T1 G पांडवाश्चैव; T2 पांडवानां च. M मामकानां पांडवानां. — After 18, K4 ins. a passage given in App. I (No. 1), followed by a repetition of st. 17-18.

19 D4 M2-5 om. 19. — b) Ś1 Ko-2. 5 Da2 Dn1 D1. 2. 8 G1-3 M1 गंधो (for गन्ध-). — c) K5 D5 T1 G वायुः (D5 °यु·); D1. 3 वातः (for वाचः). Cc प्रदक्षिणाः (as in text). Ko. 2. 5 D3. 5 T1 G प्रदक्षिणश्चैव (D5 °णंस्तत्र). — d) K3 D2. 7 M1 अपि; K5 इव (for अभि-).

20 a) D6 योधा (for तत्र). — b) Da1 समषिरे (for जहृ°). K4 B Da Dn D4. 8 T G तदा (for मुदा). D5 गर्जतां चक्रिरे मुदा. — c) Ś1 D2 स्रग्धूमपान°; K3 स्रगयूपपान° (hypermetric); K4 B1. 2. 4 Da Dn D1. 4. 8 स्रजः समाः सुगंधा(B2 °धी)नाम्; B3 स्रग्धूपपानसुगंधानाम् (hypermetric); D5 सुगंधवायोयोधानाम्; D6 स्रजां च पान°; D7 स्रग्धूपानां च गंधानाम्; S स्रजामुदार(G2. 4 M1. 3. 5 °द्दाम)गंधानाम्; Cv स्रजश्चोत्तमगन्धानाम्. — d) K4 B Da Dn1 D4 °ये तु; K5 °यत्रस्त (hypermetric) (for °यत्र). B3 °न्द्भवे; M5 °द्भवं.

21 a) K4 सहिता°; K5 संहृता°; Da1 सबद्धा°; Da2 संबंधा°. T1 G4 अभीतानां; Cc अनीकानां (as in text). — b) D5 व्यूहानां. Cc cites व्यूहाः. — c) K2 संसर्पतास्तुदीर्यानां (sic); K4 °र्पतां ह्युदीर्णानां; B Dn D1. 4. 8 संसर्गात्समुदी°; Da संसर्प(Da2 °र्प्यं)-समुदी°; D5 समेत्य सर्नतां नृणां (sic); D6 समेतानामघुर्णानां; T1 G संसर्पतामनीकानां. Cc cites संसर्पन्. — d) D4 विवर्णः; D5. 6 निनादः; Cc विमर्दः (as in text).

22 a) K3. 5 Dn1 D2. 6 तुमलः. — b) Ko शंखभीरीविमिश्रितः; K3 D1 °भेरीविनिसृतः; D5. 6 °भेरीसमुद्भवः; S °शब्द(M2 °चक्र)विमिश्रितः. — After 22^{ab}, K4 B Da Dn D4. 7. 8 ins.:

84* शूराणां रणशूराणां गर्जतामितरेतरम् ।
उभयोः सेनयो राजन्महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
अन्योन्यं वीक्ष्यमाणानां योधानां भरतर्षभ ।

[(L. 2) Cc cites व्यतिकरः. — (L. 3) Da1 वीक्ष°.]

— c) T1 G2. 4 वि· (for च). — d) G3 हयानां (for सैन्यानां). T G सं· (for च).

Colophon. — *Sub-parvan :* Dn जंबूद्वीप(Dn2 om. द्विप)खंड, followed by समाप्त. — *Adhy. name :* Ko भीष्मनिर्याणं; K3. 5 D2 सैन्यवर्णनं; D1 सेनासमागमः; D6 अर्जुनं प्रति कृष्णवाक्यं; D7 कुरुपांडवसेनयोः समागमः; G2 M1. 2. 4 युधिष्ठिर(G2 °ष्ठिरस्व)सेनाचोदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da1 Dn2 D1 M1. 3-5 23; Da2 Dn1 24; T1 (by corr. *sec. m.*). 2 G 21; M2 22 (as in text). — *Śloka no. :* Dn1 8; Dn2 7. — *Aggregate śloka no. :* K5 783; D1 765.

☞ After adhy. 22, S reads adhy. 41, followed by the Bhagavadgītā, adhy. 6. 23-40.

15

२३

C. 6. 830
B. 6. 25. 1
K. 6. 25. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १

संजय उवाच ।
दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६

23

[N. B. — Of the commentators drawn upon in the Critical Apparatus for the Bhīṣmaparvan, Arjunamiśra has no proper comm. on the Bhagavadgītā, i. e., adhyāyas 6. 23–40, but in its place the **Ca** MSS. write Śrīdhara's comm., which is not used in the Critical Apparatus. Devabodha probably wrote a commentary on the Gītā portion of the Parvan, but it has not so far come to light. — Seven additional MSS. for the text, viz., Ś$_{2-6}$ K$_6$ Ñ$_1$, and nine additional comm. (making twelve in all: viz., **Cā**. b. c. g. k. l. m. n. r. ś. u. v) are used in the Critical Apparatus of the Bhagavadgītā. Of these commentaries, **Cā** begins from Gītā 2. 6^d; **Cb** is fragmentary, extending up to stanza 16 of Gītā adhyāya 7; **Cc** comments on Gītā adhy. 1–2 only; **Cg**. k. m begin from Gītā adhy. 2; **Cl** begins from st. 12 of Gītā adhy. 1; and **Cś** begins from st. 11 of Gītā adhy. 2.]

☞ K$_4$ Da$_2$ om. adhy. 23–40; Ś$_2$ breaks off at the beginning of 6. 30. 18; Ś$_{4.5}$ om. adhy. 23; in Ś$_6$ the portion of text up to पाम in 6. 24. 6^c is missing.

Before the ref. of 6. 23. 1, K$_{0-2}$ ins. a passage given in App. I (No. 2); while Ś$_1$ ins. अथ गीता लिख्यते । श्रीगणेशाय नमः ।; K$_5$ अतः परं गीता लिख्यते; D$_1$ अथ गीता; D$_2$ अतः परं गीता भविष्यति । ॐ नमो नारायणाय । श्रीकृष्णाय नमः ।; G$_2$ श्रीकृष्णाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः। हरिः ॐ शुभमस्तु। followed by:

85* कृष्णं कमलपत्राक्षं पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।
वासुदेवं जगद्योनिं नौमि नारायणं हरिम् ।

and 1*, and श्रीकृष्णाय नमः। श्रीवेदव्यासाय नमः। ॐ.

1 ^{a}) Cf. 6. 1. 2^c. — ^{b}) Ś$_{2.3}$ K$_6$ **Cb** सर्वक्षत्रसमागमे; **C**n. v as in text. **Cc** cites समवेता (as in text). — ^{c}) Cf. 2. 66. 37^d: 6. 22. 18^c. — ^{d}) = B. 7. 121. 1^d: B. 9. 61. 1^d. Dn$_1$ D$_{3.5.6}$ G$_{1.3}$ M$_{2.3.5}$ किमकुर्वत; **C**u. v किमकुर्वत (as in text).

2 ^{b}) G$_3$ व्यूहं; **C**c. n व्यूढं (as in text). D$_3$ तथा. — ^{c}) = 6. 47. 2^a; 88. 16^c. — ^{d}) **C**up राजा + अवचनम्.

3 ^{b}) K$_1$ महती (sic). K$_1$ Dn$_1$ D$_5$ चमू (sic). — ^{c}) G$_3$ व्यूढं (sic).

4 ^{a}) Cf. B. 9. 2. 43^c. — ^{d}) = 6. 95. 12^b: B. 7. 85. 41^d.

5 ^{a}) D$_5$ °श्चकितातः (sic) (for °श्चेकितानः). — ^{b}) K$_3$ काशी°. — K$_1$ om. (hapl.) 5^c–6^b. — ^{c}) = 5. 169. 2^a: B. 8. 6. 22^c. — ^{d}) Ś$_1$ D$_5$ °पुंगव.

6 6^a = 5. 167. 5^c. — 6^b = B. 8. 6. 24^d. — ^{ab}) G$_{2.3}$ उत्तमो°. D$_3$ नकुलः सहदेवश्च (= 16^c) युधाम**मौजसौ. — ^{c}) = 5. 149. 50^c. K$_0$ द्रौपदीयाश्च (sic).

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १०
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६

C. 6. 845
B. 6. 25. 16
K. 6. 25. 16

7 ^{a}) = 5. 54. 59^{a}. — ^{c}) Ś$_{2}$ K$_{6}$ **Cb** नायकान्. — After 7, Ś$_{3}$ D$_{6}$ ins.:

86* सैन्ये महति ये सर्वे नेतारः शूरसंमताः ।
[D$_{6}$ ते नराः सर्वसंमताः (for the post. half).]

8 ^{b}) Ś$_{1.3}$ K$_{0-2.6}$ D$_{3.6}$ **Cb** कृपः शल्यो जयद्रथः; **Cu** as in text. — ^{c}) = 4. 36. 11^{c}: 5. 46. 6^{cd}; 56. 15^{c}: 6. 88. 22^{a}. — ^{d}) Cf. B. 7. 150. 34^{b}. K$_{5}$ Da$_{1}$ D$_{5.6}$ T$_{2}$ G$_{1.3}$ सोमदत्तिः (T$_{2}$ °त्तः); D$_{2}$ सौमदत्तः; **Cb.c.n.u** सौम° (as in text). Ś$_{1.3}$ K$_{0-2.6}$ D$_{3.6}$ **Cb** च वीर्यवान्; B G$_{1}$ **Cn** जयद्रथः; **Cnp** तथैव च (as in text).

9 ^{b}) = B. 7. 115. 16^{d}: cf. B. 8. 9. 94^{b}. M$_{3}$ मदर्थं; **Cu** मदर्थे (as in text). 9^{cd} = 6. 47. 4^{cd}. — ^{c}) G$_{2}$ °शास्त्र°; **Cn.u** °शस्त्र° (as in text). — ^{d}) = 2. 5. 37^{b}: 3. 260. 13^{b}: 4. 30. 25^{b}; 36. 12^{d}: 5. 149. 6^{d}; 169. 4^{d}: B. 7. 95. 51^{b}; 145. 44^{d}; 158. 61^{b}: B. 8. 6. 5^{b}. Ś$_{1-3}$ K$_{0-2.6}$ **Cb** नाना-; **Cu** सर्वे (as in text). D$_{6}$ नानाशास्त्र°.

10 = (var.) 6. 47. 6. — ^{b}) Ś$_{3}$ **Cb** भीमा°; **Cr.u** भीष्मा° (as in text). — G$_{1}$ om. from 10^{cd} up to 6. 24. 26. — ^{c}) D$_{6}$ तुदतां तेषां; G$_{3}$ त्विदमेवेदं; **Cu** त्विदमेतेषां (as in text). — ^{d}) Ś$_{3}$ **Cb** M$_{1}$ भीष्मा°; **Cr.u** भीमा° (as in text).

11 G$_{1}$ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) Ś$_{1.2.4}$ K$_{0-2.6}$ B$_{2}$ D$_{3}$ T$_{2}$ M **Cb** तु; **Cv** च (as in text). — ^{c}) = 6. 47. 9^{c}.

12 G$_{1}$ om. 12 (cf. v.l. 10) — 12^{bcd} = 6. 47. 22^{bcd}. — ^{b}) = (var.) 6. 17. 5^{b}. — ^{c}) = 6. 91. 49^{c}: B. 8. 3. 18^{a}. — ^{d}) = 6. 73. 46^{b}: B. 7. 14. 32^{d}; 88. 20^{d}.

13 Cf. 6. 47. 23. G$_{1}$ om. 13 (cf. v.l. 10). With 13^{ab}, cf. B. 8. 11. 36^{ab}. — ^{a}) = B. 7. 13. 15^{a}; 88. 27^{a}: (var.) 9. 16. 28^{c}. — ^{b}) = B. 7. 82. 4^{b}. — ^{c}) = 6. 41. 3^{c}. Ś$_{3}$ °वाभि-; **Cl.n.u** °वाभ्य- (as in text). — ^{d}) = 3. 127. 7^{d}: 4. 57. 3^{d}. A few MSS. तुमलो.

14 G$_{1}$ om. 14 (cf. v.l. 10). — 14^{ab} = 6. 47. 24^{ab}. — ^{a}) G$_{4}$ M$_{3.5}$ श्वेत-; **Cl.u** श्वेतैर् (as in text). K$_{3}$ युक्तो; D$_{6.8}$ युक्तैर्; **Cl.u** युक्ते (as in text). — ^{b}) K$_{3}$ Ñ$_{1}$ G$_{2}$ महती (sic).

15 = 6. 47. 25. G$_{1}$ om. 15 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K$_{1}$ पंचजन्यं (sic). — ^{d}) = 5. 141. 32^{b}; 154. 19^{d}: B. 15. 23. 9^{b}.

16 = 6. 47. 26. G$_{1}$ om. 16 (cf. v.l. 10). K$_{1}$ om. 16^{a}–17^{b}. — ^{b}) = 1. 135. 7^{b}; 182. 14^{b}: 3. 2. 1^{f}; 3. 1^{b}; 37. 1^{b}; 162. 9^{b}: 4. 21. 34^{d}; 32. 11^{b}, 24^{b}; 66. 1^{b}; 67. 12^{b}, 33^{d}: 5. 6. 4^{d}; 18. 22^{b}: 6. 19. 24^{b}; 21. 1^{d}: B. 7. 126. 30^{b}; 157. 41^{b}: B. 9. 55. 11^{b}: B. 12. 37. 31^{b}; 45. 4^{b}: B. 15. 3. 13^{d}; 9. 10^{d}; etc. etc. ("Epic tag"). Ñ$_{1}$ कुंति° (sic). — ^{c}) = 2. 44. 14^{c}: 3. 36. 14^{a}, 23^{c}; 48. 2^{c}; 141. 23^{a}; 158. 33^{c}; 296. 32^{c}: 4. 39. 2^{c}: 5. 56. 31^{a}; 124. 7^{c}; 138. 22^{c}; 139. 24^{c}, 36^{a}; 141. 36^{a}: 6. 19. 18^{c}; 46. 51^{c}; 95. 9^{c}; 97. 6^{c}; 101. 30^{c}; 106. 6^{a}; 117. 45^{a}: B. 7. 111. 46^{c}; 178. 7^{c}, 11^{c}; 184. 6^{c}: B. 8. 11. 30^{c}; 22. 8^{c}; 78. 16^{c}; 96. 49^{a}: B. 12. 167. 21^{c}: B. 15. 17. 8^{a}. — ^{d}) M$_{2}$ सघोष°; **Cl.u** सुघोष° (as in text).

C. 6. 846
B. 6. 25. 17
K. 6. 25. 17

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २०
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३
एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७

---

17 = (var.) 6. 47. 27. G_1 om. 17 (cf. v.l. 10); K_1 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) G_2 M_2 परमेष्वासाः ; **Cl.** u °ष्वासः (as in text). — ^{b}) = 5. 81. 31^{d}; 138. 23^{b}; 150. 6^{b} : B. 7. 111. 45^{d}. $Ś_1$ °रथाः. **Cl.** u °रथः (as in text). — ^{d}) = B. 7. 130. 4^{d}. G_2 सात्विकिश् (sic). K_1 reads सातिकिं वा (for सात्यकिश्चा-), and om. from पराजितः up to याश्च in 18^{b} (cf. v.l. 18^{ab} in $Ś_{1-3}$ $K_{0-2.6}$ D_3 **Cb**).

18 G_1 om. 18 (cf. v.l. 10). — ^{ab}) $Ś_{1-3}$ $K_{0-2.6}$ D_3 **Cb** पांचालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च (K_1 om. up to याश्च, cf. v.l. 17^{d}) पंच ये ($Ś_2$ के; $K_{0.6}$ च); **Cl.** u as in text. — ^{d}) = B. 7. 146. 137^{d} : B. 8. 87. 90^{b}. K_1 B_1 शंखं; **Cl.** r. u शङ्खान् (as in text).

19 G_1 om. 19 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K_1 सुघोषो; **Cl.** r. u स घोषो (as in text). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $Ñ_1$ $D_{2.3}$ **Cl** विदारयत् ($Ñ_1$ D_2 °न्); K_5 Da_1 Dn_1 $D_{5.6.8}$ M_2 व्यदारयन्; D_1 व्यकंपयत्; **Cu** व्यदारयत् (as in text). — 19^{cd} = (var.) 6. 47. 29^{cd}. — ^{c}) D_6 पृथिवी (sic). — ^{d}) A few MSS. तुमलो. K_3 $D_{1.3}$ व्यनुनादयत्; K_6 B_3 [ऽ]भ्यनुनादयन्; M_4 [ऽ]प्यनु°; **Cb**. l. u व्यनु° (as in text). **Cc** cites अनु°.

20 G_1 om. 20 (cf. v.l. 10). — ^{a}) **Cr** cites अवस्थितान्.

21 G_1 om. 21 (cf. v.l. 10). Before 21^{cd}, Ś $K_{2.6}$ $Ñ_1$ B Dn_2 (marg.) $D_{2.4.6.7}$ T_2 $G_{2.3}$ M_2 ins. अर्जुन उ° (S MSS. om. उ°). — ^{c}) = 24^{c}; 6. 24. 10^{c}. $Ś_{1.2}$ $K_{0.1.6}$ **Cb** उभयोः सेनयोर्मध्ये (by transp.); **Cl.** r. u as in text.

22 G_1 om. 22 (cf. v.l. 10). — ^{a}) $K_{3.5}$ Dn $D_{1-4.6}$ T $G_{2.4}$ निरीक्ष्ये (sic). — ^{c}) D_3 यैर्; M_2 तैर्; **Cl.** n. u कैर् (as in text). — ^{d}) Dn_1 °समुद्यते (sic).

23 G_1 om. 23 (cf. v.l. 10). — ^{a}) M_2 योद्य-मानान्; **Cn**. u योत्स्यमानान् (as in text). $K_{3.5}$ D (except D_7; Da_2 om.) T_2 $G_{2.3}$ अवेक्ष्ये (sic). — ^{c}) K_6 धृतराष्ट्रस्य; D_3 m दुर्योधनस्य; **Cu** धार्तराष्ट्रस्य (as in text). $K_{1.3}$ D_6 M_3 दुर्बुद्धे (sic).

24 G_1 om. 24 (cf. v.l. 10). Before 24, all MSS. (K_4 Da_2 G_1 om.) ins. संजय उ° ($Ś_1$ K_1 D_1 S om. उ°). — ^{c}) = 21^{c}; 6. 24. 10^{c}. $Ś_{1.2}$ $K_{0-2.6}$ **Cb** उभयोः सेनयोर्मध्ये (by transp.); **Cl.** u as in text.

25 G_1 om. 25 (cf. v.l. 10). — ^{b}) = 1. 1. 11^{f}.

26 G_1 om. 26 (cf. v.l. 10). — ^{a}) M_2 कुरून्; **Cl.** u स्थितान् (as in text). — ^{d}) = B. 10. 11. 1^{b}.

27 G_1 om. 27 (cf. v.l. 10). — ^{a}) Some MSS. श्वसुरान्, स्वसु°. $Ñ_1$ श्यालान् (for चैव). — ^{c}) K_5 D_2 समीक्ष्याथ; G_4 समीक्ष्य च; **Cl.** u समीक्ष्य स (as in text).

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।
दृष्ट्वेमान्स्वजनान्कृष्ण युयुत्सून्समवस्थितान् ॥ २८
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७

C. 6. 868
B. 6. 25. 37
K. 6. 25. 37

---

28 G1 om. 28 (cf. v. l. 10). — ^{a}) = 3. 284. 8^{c}: B. 12. 49. 55^{a}. — ^{b}) Ś (Ś6 om.) Ko–2. 6 B Cb. k सीदमानोब्रवीदिदं ; Cl. u as in text. — Before 28^{cd}, all MSS. (except D2. 3 ; K4 Da2 G1 om.) ins. अर्जुन उ° (Ś1 K1 D1 T G2–4 M om. उ°). — ^{c}) K3. 5 Ñ1 Da1 Dn D1. 4. 7 S (G1 om.) Cu दृष्ट्वेमं ; B4 D3. 6 दृष्ट्वैतान् ; D5 दृष्ट्वा सं- (sic) ; D8 दृष्ट्वेत्वं (for दृष्ट्वेमान्). Ko–2 सुजनान् ; K3. 5 Ñ1 D (except D2. 3 ; Da2 om.) Cn. u स्वजनं (for स्वजनान्). — ^{d}) = (var.) 5. 193. 61^{b}: B. 7. 139. 80^{b}. K3. 5 B1. 2. 4 D (except D2. 3. 6 ; Da2 om.) S (G1 om.) Cu युयुत्सुं ; Ñ1 युद्धाय (for युयुत्सून्). K3. 5 Ñ1 Da1 Dn D1. 4. 5. 7. 8 S (G1 om.) Cu समुप(K5 G4 M2 °मव)स्थितं ; B D3. 6 समुपस्थितान् (for समव°).

29 G1 om. 29 (cf. v. l. 10). — ^{a}) = B. 7. 74. 9^{c}. Ś2 सर्वे- ; Cb. u मम (as in text). — ^{b}) = B. 15. 3. 60^{b}. M1. 3. 5 परिशुष्यते ; Cl °शुष्यति (as in text). D6 मुखं चापि विशु°. — With 29^{cd}, cf. B 8. 26. 16^{c}.

30 G1 om. 30 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D3 गांडिवं ; D6 गाजीवं (sic) ; Cu गाण्डीवं (as in text). D2. 3. 6 श्रंसते (sic). Ś1. 2 Ko–2 Cb स्रंसते गांडिवं. — ^{b}) K5 D3. 6 परिदह्यति ; Cl. u °दह्यते (as in text).

31 G1 om. 31 (cf. v. l. 10). With 31^{ab}, cf. 5. 73. 16^{ab}. — After 31^{ab}, T1 G4 *repeat* 30^{cd}. — ^{c}) T1 G4 श्रेयो न ; Cu श्रेयोऽनु- (as in text). — ^{d}) K8 हत्वाहवे स्वबांधवान्.

32 G1 om. 32 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D3 न कांक्ष्ये ; G2 नाकांक्षे ; Cu न काङ्क्षे (as in text). — ^{b}) Ś2 K1. 6 न राज्यं न ; Cb. l न च राज्यं (as in text). — ^{d}) = 5. 131. 36^{d}; 133. 3^{d}. G2 (before corr.). 3 च ; Cu वा (as in text).

33 G1 om. 33 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D2 येमाम् ; M1–3. 5 एषाम् ; Cu येषाम् (as in text). Ś1 Ko–2 जीवितं मे ; Cl. u काङ्क्षितं नो (as in text). — ^{b}) T2 भोगैः ; Cu भोगाः (as in text). — ^{c}) Ś1. 2 Ko–2. 6 Cb त एव (K6 Cb एवे-) मे स्थिता योद्धुं. — ^{d}) = B. 9. 2. 21^{d}. Ś1. 2 Ko–2. 6 Cb सुदुस्त्यजान् ; Cu धनानि च (as in text).

34 G1 om. 34 (cf. v. l. 10). — ^{b}) = 3. 81. 23^{b}. K1 प्र- (for च). — ^{c}) MSS. (indiscriminately) श्वसुराः, स्वसुराः, स्वशुराः. K1 पुत्राः ; G3 पौराः (for पौत्राः). — ^{d}) N (except K1 B2 Dn2 D1 ; Ś6 K4 Da2 om.) श्यालाः ; Cn. u स्यालाः (as in text). D3 शालाः संबंधिबांधवाः.

35 G1 om. 35 (cf. v. l. 10). — ^{d}) Ś1–3 Ko. 6 किमु ; Cb. c. l किं नु (as in text). B4 (m as in text) महीपते ; Cn महीकृते (as in text).

36 G1 om. 36 (cf. v. l. 10). D6 om. 36^{cd}.

37 G1 om. 37 (cf. v. l. 10). — ^{b}) Ś2. 3 K2. 6 Dn2 Cb. l स्व- (for स-). — ^{c}) K6 स्वजनान् ; Dn1 सजनं ; Cn. u स्वजनं (as in text).

C. 6. 868
B. 6. 25. 38
K. 6 25. 38

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९
कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४०
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१
संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६
एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

---

38 G1 om. 38 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D6 यद्यथा ते (sic). — ^{c}) = 39^{c}. D6 कुलक्षत° (sic). D5 पापं; Cn. u दोषं (as in text). — ^{d}) = 5. 146. 20^{d}. Ś1 Ko. 1 मित्रद्रोहि; Cl °द्रोहे (as in text).

39 G1 om. 39 (cf. v. l. 10). — ^{c}) = 38^{c}. D6 कुलक्षत° (sic). — ^{d}) Ś1. 2 K1. 6 सं-; Cb. l. u प्र- (as in text).

40 G1 om. 40 (cf. v. l. 10). — ^{d}) G2 °र्मोपि (sic). Ñ1 अधर्मोभिभवाच्युत (sic).

41 G1 om. 41 (cf. v. l. 10). — ^{b}) T2 प्ररु°; G2 प्रदूष्यंति (sic).

42 G1 om. 42 (cf. v. l. 10). — ^{a}) = 5. 70. 33^{c}.

43 G1 om. 43 (cf. v. l. 10). — ^{cd}) D3 ज्ञातिधर्माः; Cu जाति° (as in text). Cb उत्साद्यते जातिधर्मः कुलधर्मश्च शाश्वतः.

44 G1 om. 44 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K2 उत्पन्न°; K3 उत्सिन्न°; B1. 3 D6 उच्छन्न°; D1. 2 उच्छिन्न°; Cu उत्सन्न° (as in text). — ^{d}) = B. 13. 68. 32^{b}. K1–3 Ñ1 Da1 Dn1 D1–3. 6 S (G1 om.) °शुश्रुमः; Cl. u °शुश्रुम (as in text).

45 G1 om. 45 (cf. v. l. 10). — ^{a}) = B. 7. 196. 50^{a}. — ^{b}) M2 कर्तव्येवसिता वयं (sic). — ^{c}) = B. 7. 196. 50^{c}. M1 °भोगेन; Cu °लोभेन (as in text). — ^{d}) K1 हंतुं सुजनमुद्यताः; K2 हंतुं स्वजनमु°; K6 स्वजनान्हंतुमु°; Cu as in text.

46 G1 om. 46 (cf. v. l. 10). — ^{c}) Da2 (*marg. sec. m.*) धार्तराष्ट्रान् (sic).

47 G1 om. 47 (cf. v. l. 10). Before 47, all MSS. (K4 Da2 G1 om.) ins. संजय उ° (Ś1 K1 D2 T G2–4 M om. उ°). — ^{a}) Cf. B. 7. 202. 154^{a}. S (mostly) संख्ये. — K6 transp. 47^{b} and 47^{d}. — ^{b}) = 3. 71. 29^{d}: 4. 41. 8^{d}: B. 7. 40. 13^{d}; 114. 95^{b}; 166. 38^{b}; 167. 34^{b}; 169. 16^{d}; 200. 69^{b}. D1 रथोपस्थम्; Cl. r. u रथोपस्थ (as in text). — ^{c}) = B. 7. 114. 95^{c}: cf. 4. 36. 25^{d}: B. 7. 200. 68^{c}. Ś1. 2 K1. 6 उत्सृज्य; Cl. r. u विसृज्य (as in text).

Colophon. — *Sub-parvan*: All MSS. (Ś3 K4 Da2 G1 om.) श्री- *or* श्रीमद्- (K5 G4 om. श्री- *or* श्रीमद्-) भगवद्गीतासु (K6 भगवद्गीतायां) उपनिषत्सु (K6 D7 om. उपनिषत्सु). Ko. 3. 5 Ñ1 B3 Da1 Dn D1. 2. 4–6. 8 Cv cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 M1. 3. 5 श्री(M5 om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे; T1 G4 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T2 G3 M2 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (G2 °शास्त्रनिर्णये) श्री(G3

२४

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४

गुरूनहत्वा हि महानुभावा-
ञ्श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५
न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ C. 6. 885 B. 6. 26. 7 K. 6. 26. 7

---

om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे . — *Adhy. name :* Ś1 K0–3. 5 Ñ1 Da1 Dn D1. 5. 8 अर्जुन(D5 om. अर्जुन)विषादः ; D4 T G2. 4 अर्जुनविषादयोगः ; K6 B3 सैन्यदर्शनः ; B2 सैन्योपदर्शनः ; D6 अर्जुनपरिखेदः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : D5 M2 24 ; T G2. 4 23 (as in text) ; M4 25. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 K (K4 om.) Ñ1 B Da1 Dn D1–4. 6–8 G2. 3 M1. 3. 5 1. — *Śloka no. :* K3. 5 Dn D1. 2. 5. 6 G2 47 ; Da1 (erroneously) 48 ; M4 46.

24

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 St. 1–10 are not noticed in Cś. — Ś8 om. up to पाम in 6^{c} (cf. note at the beginning of adhy. 23) ; G1 om. 1–26 (cf. v. l. 6. 23. 10) ; K1 om. 1. D3 om. the ref. — ^{b}) T2 अश्रुपूर्णसुलेक्षणं ; Cu as in text. — ^{c}) Ś (Ś8 om.) K6 B Cb सीदमानम् ; Cn. u विषीदन्तम् (as in text).

2 Ś3 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). K1 om. the ref. — ^{a}) K2. 5 D2 T1 G2. 4 Cb. k त्वां ; Cl. u त्वा (as in text). — ^{c}) = B. 9. 31. 24^{c}.

3 Ś8 G1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś (Ś8 om.) K6 B (B1 m. 4 m as in text) D3 (marg. *sec. m.* as in text). 6 T G4 Cb. k मा क्लैब्यं गच्छ कौंतेय ; Cl. n. u as in text. — ^{b}) = 3. 240. 23^{d} : B. 7. 143. 13^{d} ; 183. 24^{d} : B. 12. 106. 3^{d}.

5 Ś8 G1 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{b}) Ś1–4. 5 (m as in text) K0 Cb श्रेयश्चतुं ; K6 श्रेयस्करं ; D3 श्रेयो भुक्तं ; Cl. n. u. v श्रेयो भोक्तुं (as in text). Ś4. 5 K0. 3. 6 Ñ1 B Da1 Dn1 D2. 3. 5. 6. 8 भैक्ष्यम् ; Cc. l. n. u. v भैक्षम् (as in text). — ^{c}) D6 °कामांश्च ; G3 °काम्यांस्तु. Ś (Ś8 om.) K0. 1. 6 D3 Cb न त्वर्थकाम(Ś2. 5 K0 D3 °मां)स्तु गुरून्निहत्य ; Cl. n. u as in text. — ^{d}) D3. 6 भुंजीत ; Cl. n. u भुञ्जीय (as in text). D3 °प्रदग्धान् (sic).

6 G1 om. 6 ; Ś8 om. 6^{abc} (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś3. 5 (marg.) Cg. k नैतद्विद्मः ; G3 न चैतद्विदुः ; Cl. n. u. v न चैतद्विद्मः (as in text). — ^{b}) Ñ1 (m as in text) उत ; Cn. u यदि (as in text). — ^{d}) Ś1–3. 5. 6 K6 Cā. k ते नः स्थिताः ; K1 तेनास्थिताः ; Cb. l. u तेऽवस्थिताः (as in text). D2 प्रत्यनीकेषु योधाः ; Cu प्रमुखे धार्त° (as in text).

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^{b}) Ś3. 5 K2. 3. 5 B Da1 Dn1 D1–7 T1 G4 M3 त्वां ; Cā. b. k. l. u

C. 6. 886
B. 6. 26. 8
K. 6. 26. 8

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १०

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११
न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६

त्वा (as in text). — ^{d}) K1 D5 M2.3 त्वं; Cā. l. u त्वां (as in text).

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 1). — ^{b}) Ś2.3.4 m.5.6 K6 Cā. b यः; Cl. u. v यत् (as in text).

9 G1 om. 9 (cf. v. l. 1). — ^{b}) K5 B3.4 Da1 T G2 (orig.).3.4 M4.5 Cl. u परंतपः; Cā. b परंतप (as in text). — ^{c}) Ś3.6 B1 D1.3.6 T2 Cā न योत्स्यामीति; Cl. u न योत्स्य इति (as in text). — ^{d}) Da1 D6 तूष्णी-; Cl. u तूष्णीं (as in text).

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 1). — ^{b}) = 1. 151. 7^{b}, 14^{d}; 211. 16^{b}: 5. 179. 1^{b}: B. 7. 107. 14^{d}; 115. 38^{d}; 122. 47^{d}; 123. 23^{d}; 128. 4^{b}: B. 14. 74. 6^{b}. — ^{c}) = 6. 23. 21^{c}, 24^{c}. B1.4 D3 उभयोः सेनयोर्मध्ये (by transp.). — ^{d}) Ś K6 B1-3 D1.3 T2 Cā. b सीदमानम्; Cl. u विषीदन्तम् (as in text).

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 1). D3 om. the ref. — After the ref., Ś K6 Cā. b. g. k ins. :

87* त्वं मानुष्येणोपहतान्तरात्मा
विषादमोहाभिभवाद्विसंज्ञः ।
कृपागृहीतः समवेक्ष्य बन्धू-
नभिप्रपन्नान्मुखमन्तकस्य ।

[(L. 1) Ś1 Cb मानुषे°. — (L. 3) Ś5 Cb समवीक्ष्य.]
— ^{a}) Ś2-4 K6 Cb. c. k अनुशोचं(Cb. c °च)स्त्वं; T2 G3 अन्वशोच्यस्त्वं; G2 अवशोचस्त्वं; Cā. l. m. n. r. ś. u अन्वशोचस्त्वं (as in text). — ^{b}) Ś2-6 K6 Cā प्राज्ञव(K6 प्रज्ञावा)न्नाभिभाषसे; Cl. m. n. r. ś. u. v as in text. Cb cites प्रज्ञावादांश्च (as in text). — ^{d}) = 5. 131. 15^{b}.

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś1-3.5 K6 Cā. g न ह्येवाहं; Ś4 न एवाहं; D6 न त्वेनाहं; Cb. c. l. m. n. r. ś. u. v न त्वेवाहं (as in text). — ^{b}) Ś2.6 K6 Cg नामी; Cl. m. n. r. ś. u. v नेमे (as in text). — ^{c}) D6 चैवं; Cc. k. l. r. n. ś. u चैव (as in text). — ^{d}) Ś2-5 K6 वयमितः; Cā. b. c. l. r. ś. u. v वयमतः (as in text).

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 1). — ^{d}) K1 Da1 D3 वीरस्; Cā. c. g. l. m. n. r. ś. u धीरस् (as in text).

15 G1 om. 15 (cf. v. l. 1). — ^{b}) M2 पुरुषाः पुरुषर्षभाः; Cl. m. n. ś. u. v as in text. — ^{c}) Cf. B. 12. 297. 36^{c}. Ś6 समसुखदुःखं; Cc. k. l. m. n. r. ś. u °दुःखसुखं (as in text). G3 धीराः; M5 धीरः; Cc. l. m. n. r. ś. u धीरं (as in text). — ^{d}) = B. 12. 139. 80^{d}; 239. 22^{d}; (var.) 328. 50^{d}: (var.) B. 14. 48. 5^{d}. B4 कंपते; Cā. c. k. l. n. r. ś. u कल्पते (as in text).

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Cm [अ]भावो. — ^{c}) D6 reads उभयोरंतरं and om. from दृष्टो up to तद् in 17^{a}. — ^{d}) K1 वस्तु°; Cā. c. l. r. ś. u. v तत्त्व° (as in text).

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ ६. २४. १० (BG. २.१०)

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८
य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९
न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७

C. 6. 905
B. 6. 26. 27
K. 6. 26. 27

---

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K3 °नाशी (sic). — ^{b}) = Gītā 8. 22^d; 18. 46^b: B. 12. 59. 138^d; 239. 20^d. — ^{d}) D6 किंचित्; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u कश्चित् (as in text). Ko. 2 अर्हसि (sic).

18 G1 om. 18 (cf. v. l. 1). — ^{a}) = B. 12. 224. 6^a. — ^{c}) Ś1. 3. 5. 6 D1 Cb. g विना°; Cm. n. ś. u अना° (as in text). Ś4 (m as in text) विनाशमव्ययस्यास्य (= 17^c).

19 = (var.) Kaṭhopaniṣad 1. 2. 19. G1 om. 19 (cf. v. l. 1). — ^{a}) B1 वेद; Cg. k. l. r. ś. u. v वेत्ति (as in text). — ^{c}) = B. 12. 224. 14^a. Ś6 K1 D7 T2 G3 (before corr.) विजानीतौ; G3 (by corr.) °नीते; Ck. l. n. r. ś. u °नीतो (as in text).

20 = (var.) Kaṭhopaniṣad 1. 2. 18. G1 om. 20 (cf. v. l. 1). — ^{b}) Cc. ś [अ]भविता; Cā. g. l. m. n. r. u भविता (as in text). Ñ1 (marg. in Devanāgarī as in text) वा कदाचित्; G3 नावभूयः; Cc. l. n. r. ś. u वा न भूयः (as in text). — ^{c}) Cf. B. 12. 339. 23^c. — ^{d}) M2 अतीते (with hiatus); Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u शरीरे (as in text).

21 G1 om. 21 (cf. v. l. 1). — ^{c}) Dn1 पुरुषव्याघ्र (for पुरुषः पार्थ). — ^{d}) Ko किं (for कम्). Ś1-3 (Ś4. 5 marg.) K6 Cg. k हन्यते हंति वा कथं; Cā. b. c. l. m. n. r. ś. u. v as in text.

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 1). — ^{d}) D3 गृह्णाति; Cś. u संयाति (as in text).

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 1). — ^{c}) M2 क्लेश°; Ck. l. n. r. ś. u क्लेद° (as in text).

24 G1 om. 24 (cf. v. l. 1). — ^{c}) Ś1 सततगः; K1. 3 Da1 D3 G2. 3 M2 सर्वगत- (K1 G2 ता-); D2 सर्वत्रगः; Cā. c. l. m. n. ś. u सर्वगतः (as in text).

25 G1 om. 25 (cf. v. l. 1). — ^{c}) Ko D6 G3 °दैनं; Cā. c. k. l. n. r. ś. u °देवं (as in text). D6 विचिंत्यैनं; G2 विदित्वेह; Cā. g. l. n. r. ś. u °त्वैनं (as in text). — ^{d}) Cf. 6. 2. 14^b.

26 Ko. 2 G1 om. 26 (Ko. 2 hapl.; for G1, cf. v. l. 1). K5 reads 26 twice. — ^{a}) Ś1-3. 4 (marg.). 5. 6 K6 M1. 3 Cā. b. c. k वैनं; Cl. m. r. ś. v चैनं (as in text). Cg. u cite एनम्. — ^{d}) = B. 12. 6. 4^b: B. 13. 168. 32^b. Cf. 1. 1. 183^d: B. 12. 29. 11^d, 12^d. K1. 6 Dn D3. 5. 6 T G3. 4 M2 नैवं; Cā. k. l. m. r. ś. u नैनं (as in text).

27 D6 transp. 27 and 28. — ^{a}) B1 जातस्यैव; Cā. c. k. l. r. ś. u °स्य हि (as in text). Ś2 K6 ध्रुवं; Cā. k. l. r. ś. u ध्रुवो (as in text). — ^{c}) = B. 7. 11. 51^a. Ko तस्मादपरिहार्येर्थे. — ^{d}) = 6. 24. 30^d; 46. 27^b: B. 7. 80. 9^d; 114. 47^d.

16

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ ६. २४. १० (BG. २·१०)

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८
य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९
न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७

C. 6. 905
B. 6. 26. 27
K. 6. 26. 27

---

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K3 °नाशी (sic). — ^{b}) = Gītā 8. 22^d; 18. 46^b: B. 12. 59. 138^d; 239. 20^d. — ^{d}) D6 किंचित्; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u कश्चित् (as in text). Ko. 2 अर्हसि (sic).

18 G1 om. 18 (cf. v. l. 1). — ^{a}) = B. 12. 224. 6^a. — ^{c}) Ś1. 3. 5. 6 D1 Cb. g विना°; Cm. n. ś. u अना° (as in text). Ś4 (m as in text) विनाशमव्ययस्यास्य (= 17^c).

19 = (var.) Kaṭhopaniṣad 1. 2. 19. G1 om. 19 (cf. v. l. 1). — ^{a}) B1 वेद; Cg. k. l. r. ś. u. v वेत्ति (as in text). — ^{c}) = B. 12. 224. 14^a. Ś5 K1 D7 T2 G3 (before corr.) विजानीतौ; G3 (by corr.) °नीते; Ck. l. n. r. ś. u °नीतो (as in text).

20 = (var.) Kaṭhopaniṣad 1. 2. 18. G1 om. 20 (cf. v. l. 1). — ^{b}) Cc. ś [अ]भविता; Cā. g. l. m. n. r. u भविता (as in text). Ñ1 (marg. in Devanāgarī as in text) वा कदाचित्; G3 नावभूयः; Cc. l. n. r. ś. u वा न भूयः (as in text). — ^{c}) Cf. B. 12. 339. 23^c. — ^{d}) M2 अतीते (with hiatus); Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u शरीरे (as in text).

21 G1 om. 21 (cf. v. l. 1). — ^{c}) Dn1 पुरुषव्याघ्र (for पुरुषः पार्थ). — ^{d}) Ko किं (for कम्). Ś1-5 (Ś1. 5 marg.) K6 Cg. k हन्यते हंति वा कथं; Cā. b. c. l. m. n. r. ś. u. v as in text.

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 1). — ^{d}) D3 गृह्णाति; Cś. u संयाति (as in text).

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 1). — ^{c}) M2 क्लेश°; Ck. l. n. r. ś. u क्लेद° (as in text).

24 G1 om. 24 (cf. v. l. 1). — ^{c}) Ś1 सततगः; K1. 3 Da1 D8 G2. 3 M2 सर्वगत- (K1 G2 ता-); D2 सर्वत्रगः; Cā. c. l. m. n. ś. u सर्वगतः (as in text).

25 G1 om. 25 (cf. v. l. 1). — ^{c}) Ko D8 G3 °देनं; Cā. c. k. l. n. r. ś. u °देवं (as in text). D6 विचिंत्यैनं; G2 विदित्वेह; Cā. g. l. n. r. ś. u °त्वैनं (as in text). — ^{d}) Cf. 6. 2. 14^b.

26 Ko. 2 G1 om. 26 (Ko. 2 hapl.; for G1, cf. v. l. 1). K5 reads 26 twice. — ^{a}) Ś1-3. 4 (marg.). 5. 6 K6 M1. 3 Cā. b. c. k वैनं; Cl. m. r. ś. v चैनं (as in text). Cg. u cite एनम्. — ^{d}) = B. 12. 6. 4^b: B. 13. 168. 32^b. Cf. 1. 1. 183^d: B. 12. 29. 11^d, 12^d. K1. 6 Dn D3. 5. 6 T G3. 4 M2 नैवं; Cā. k. l. m. r. ś. u नैनं (as in text).

27 D6 transp. 27 and 28. — ^{a}) B1 जातस्यैव; Cā. c. k. l. r. ś. u °स्य हि (as in text). Ś2 K6 ध्रुवं; Cā. k. l. r. ś. u ध्रुवो (as in text). — ^{c}) = B. 7. 11. 51^a. Ko तस्मादपरिहार्येयें. — ^{d}) = 6. 24. 30^d; 46. 27^b: B. 7. 80. 9^d; 114. 47^d.

C. 6. 905
B. 6. 26. 28
K. 6. 26. 28

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३०

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८

---

28 = (var.) B. 11. 2. 6; 9. 11. — ^{c}) Cf. B. 12. 211. 1^{d}. — ^{d}) = 2. 44. 4^{d}, 6^{d}, 8^{d}: 3. 78. 9^{d}; 238. 42^{d}, 46^{d}: B. 12. 29. 15^{b}; 180. 27^{d}; 224. 17^{d}; 226. 20^{d}: B. 14. 3. 2^{d}. D2. 3 (before corr.). 8 T1 °वेदना ; Cā. c. k. l. n. r. ś. u °देवना (as in text).

29 Cf. Kaṭhopaniṣad 1. 2. 7. — ^{b}) Ś1. 3 तथैन- मन्यः ; Ko. 1 Cb तथैवमन्यः ; Cā. l. r. ś. u तथैव चान्यः (as in text).

30 ^{c}) = B. 12. 140. 8^{c}: B. 13. 162. 61^{c}. — ^{d}) = 27^{d}; 6. 46. 27^{b}: B. 7. 80. 9^{d}; 114. 47^{d}. Ś1 Cā. b नानु- ; Ś2 K6 नात्र ; Cl. ś. u न त्वं (as in text).

31 ^{b}) Ś1 Ko त्वं ; Ś6 Cā प्र- ; Cc. l. n. r. ś. u वि- (as in text). — 31^{cd} = (var.) 6. 118. 32^{cd}: cf. B. 11. 2. 18^{cd}. — ^{c}) K6 Ñ1 Da1 D6 M3. 5 Cc धर्माद्धि ; Cā. l. n. r. ś. u धर्म्याद्धि (as in text).

32 Cf. B. 8. 57. 2. Ś4 om. 32–37. — ^{a}) Ś1 चोपनतं ; Cā. c. l. n. ś. u चोपपन्नं (as in text). — ^{c}) Ś1. 3 सुकृतात् ; Cā. b. l. n. r. ś. u सुखिनः (as in text).

33 Ś4 K1 om. 33 (for Ś4, cf. v. l. 32). — ^{a}) Da1 D8 Cb त्वमिमं धर्मं ; D3. 6 S Cb त्वं धर्म्यमिमं (G3 M2. 3 °दं) ; Cā. l. r. ś. u त्वमिमं धर्म्यं (as in text). — ^{c}) K2 सुधर्मं ; Ñ1 स्वधर्म्यं ; Cā. l. r. ś. u स्वधर्मं (as in text).

34 Ś4 om. 34 (cf. v. l. 32). — ^{b}) K1 D[illegible] तेऽव्ययं ; Cā. c. l. n. r. ś. u तेऽव्ययाम् (as in text). — ^{c}) T2 साकीर्तिर् ; Cā. l. r. ś. u चाकीर्तिर् (as in text).

35 Ś4 om. 35 (cf. v. l. 32). — ^{b}) G[illegible] मन्यंते ; Cā. c. l. n. r. ś. u मंस्यंते (as in text). D[illegible] त्वा ; Cl. r. ś त्वां (as in text). — ^{c}) Ś2 K3 G1. [illegible] M1 एषां ; D6 केषां ; Cā. b. c. l. n. r. ś. u येषां (as in text).

36 Ś4 om. 36 (cf. v. l. 32). — ^{a}) D5 G[illegible] °वाचांश्च ; Cā. c. l. n. r. ś. u °वादांश्च (as in text). — ^{c}) M3. 5 विंदंतस् ; Cā. l. n. r. ś. u निन्दन्तस् (as in text). — ^{d}) = 3. 49. 7^{d}: (var.) 5. 70. 17^{d}: = 5. 88. 85^{d}; (var.) 137. 3^{d}.

37 Ś4 om. 37 (cf. v. l. 32). With 37^{cd}, cf. 4. 64. 25^{cd}: B. 9. 30. 12^{ab}. — ^{a}) K1. 3 T[illegible] G प्राप्स्यसे ; Cā. l. r. ś. u प्राप्स्यसि (as in text). — ^{b}) D1 भुवं ; Cā. l. r. ś. u महीम् (as in text). — ^{d}) M4 कृतनिश्चयं.

38 With 38^{ab}, cf. B. 12. 288. 37^{ab}. — ^{b}) = B. 12. 121. 30^{d}. — ^{c}) Ko Ñ1 D2 युध्य(Ñ[illegible] °द्ध)स्व ; Cā. k. l. n. r. ś. u युज्यस्व (as in text). — ^{d}) Ko. 2 Da1 D8 नैनं ; Cā. l. n. r. ś. u नैवं (as in text).

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४०
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५
यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७
योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९

C. 6. 927
B. 6. 26. 49
K. 6. 26. 49

---

39 ^{c}) K_1 G_3 यथा; Cā. c. g. k. l. r. ś. u यया (as in text).

40 ^{a}) $Ś_{2.3}$ K_6 Cb. c. g. k नेहाति°; Cā. l. n. r. ś. u नेहाभि° (as in text). — ^{b}) $Ś_2$ K_6 दृश्यते; Cā. c. k. l. n. r. ś. u विद्यते (as in text). — ^{d}) = 3. 30. 9^{b}; 245. 32^{d}: (var.) 5. 67. 12^{d}: B. 7. 195. 18^{b}: B. 12. 134. 5^{d}.

41 ^{a}) = 44^{c}. K_1 G_3 Cv °त्मका; Cc °तिका; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. °त्मिका (as in text). — ^{b}) Ś $K_{0.6}$ D_2 Cā. b. g. k एकैव; Cl. m. n. r. ś. u एकेह (as in text).

42 ^{b}) K_1 विपश्चितः; Cā. c. g. k. l. n. r. ś. u [अ]विपश्चितः (as in text). — ^{c}) $Ś_{1-3.5}$ K_6 Cb. k °पराः; Cā. l. m. n. r. ś. u °रताः (as in text).

43 $Ś_4$ om. 43–44. — ^{b}) $Ś_{1-3.5.6}$ K_6 Cā. g. k °फलेप्सवः; B_4 M_5 °फलप्रदाः; Cb. l. n. r. ś. u °फलप्रदाम् (as in text). — ^{c}) $Ś_{1-3.5}$ K_6 Ck °बहुला; K_1 °बहुलो; Cā. c. l. n. r. ś. u °बहुलां (as in text). — ^{d}) $Ś_{1.3.5}$ K_6 Ck °गतीः; $Ś_2$ °गतिः; K_0 °गतीं; Cā. b. l. m. n. r. ś. u °गतिं (as in text).

44 $Ś_4$ om. 44 (cf. v. l. 43). — ^{b}) $Ś_1$ D_5 तथापहृत°; K_1 D_5 तयापहत°; D_8 तया च हृत°; Cc तयापकृत°; Cā. k. l. m. n. r. ś. u तयापहृत° (as in text). — ^{c}) = 41^{a}. K_1 G_2 (by corr.).3 °यात्मका; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u °यात्मिका (as in text).

45 ^{a}) $Ś_1$ त्रैगुण्यो; $Ś_6$ Cā त्रैगुण-; Cc त्रिगुण्य-; Cg. k. l. m. n. r. ś. u. v त्रैगुण्य- (as in text). — ^{b}) K_1 Dn_1 Cv निस्त्रैगुण्ये; Cā. c. g. k. l. m. n. r. ś. u °गुण्यो (as in text). — ^{c}) Cf. B. 12. 195. 4^{a}. K_1 निर्द्वंद्वे. — ^{d}) = B. 14. 46. 45^{d}. $B_{3.4}$ निर्योगः; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u. v निर्योग- (as in text). B_4 आत्मनः; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u. v आत्मवान् (as in text).

46 = (var.) 5. 45. 23. — ^{a}) D_6 उदकपाने. — ^{b}) = B. 12. 103. 35^{b}. — ^{c}) $K_{0.2}$ भूतेषु; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u वेदेषु (as in text). — ^{d}) D_5 ब्राह्मण्यस्य.

47 ^{a}) $Ś_{1-5}$ K_6 Cb. k कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते; K_2 कर्मणेवाधिकारस्ते; Cā. c. l. m. n. r. ś. u as in text.

48 ^{c}) Cf. Gītā 18. 26^{c}. — ^{d}) T_2 समर्थं; Ck. l. n. r. ś. u समत्वं (as in text). — After 48, Ś K_6 Cā. g. k. ins. :

88* यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ।

[= (var.) 3. 203. 43. — (L. 1) Prior half = Gītā 4. 19^{a}.]

49 ^{a}) Cv ह्यपरं; Cā. c. l. m. n. r. ś. u ह्यवरं (as in text). — ^{c}) $Ñ_1$ $D_{2.6.8}$ G_3 अन्विच्छन्; Cā. c. g. k. l. m. n. r. ś. u. v अन्विच्छ (as in text). — ^{d}) = B. 12. 7. 16^{b}; 265. 7^{d}; cf. B. 12. 18. 13^{d}.

C. 6. 928
B. 6. 26. 50
K. 6. 26. 50

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५०
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३

अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

---

50 Ś4 om. 50. — ^{a}) G4 बुद्ध्या (for बुद्धि-). Ś1-3 K6 जहातीमे; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °तीह (as in text). — ^{d}) K1. 2 D3. 8 योग-; Cā. c. k. l. m. n. r. ś. u योगः (as in text).

51 ^{a}) Ś1 °युक्तात्मा; Cā. g. l. m. n. r. ś. u °युक्ता हि (as in text). — ^{c}) Ś2. 4 (marg. as in text). 6 Cā कर्मबंध°; Cg. l. n. r. ś. u जन्मबन्ध° (as in text).

52 ^{b}) Ś1 D3 Cā. b. k व्यवतरिष्यति (Cb. k °सि); D6 व्यतितरिष्यते; M3 व्यचकरिष्यति; Cl. n. r. ś. u व्यतितरिष्यति (as in text).

53 ^{b}) Ś6 यथा; Cā. l. m. n. r. ś. u यदा (as in text). Ś1. 3-5 Ck निश्चिता; B2 Cc निष्फला; T2 निश्चलं; Cā. l. m. n. r. ś. u निश्चला (as in text). — ^{d}) B1 अवाप्स्यति; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °प्स्यसि (as in text).

54 ^{a}) K6 G1 स्थिर°; Cc. g. k. l. m. n. r. ś. u. v स्थित° (as in text). — ^{b}) K2 T2 G2. 3 M5 Cc °धिस्तस्य; Cg. l. m. n. r. ś. u °धिस्थस्य (as in text). — ^{c}) Ś2. 3. 6 K6 D2 T2 G1. 2 Cg स्थिरधीः; Cl. n. r. ś. u. v स्थितधीः (as in text). D6 विभाषेत; Cā. c. l. n. r. ś. u. v प्रभा° (as in text). — ^{d}) Ś1-3. 4 (*sup. lin.* as in text). 6 K6 Cā व्रजेच्च; Cl. n. ś. u व्रजेत (as in text). Cc cites व्रजेत्. G3 समासेत व्रजेत कां.

55 K6 श्रीकृष्ण उ°; M1. 3-5 भगवान्. — ^{b}) Cc cites मनोहरान्. — ^{c}) Da1 तुष्टिः. — ^{d}) K6 D2 G1 Ck स्थिरप्र°; T2 स्थितः प्र°; Cā. c. g. k. l. n. r. ś. u स्थितप्र° (as in text). T2 तथो°.

56 Cb is missing from 56^{cd} up to 6. 25. 3^{d} along with the text. — ^{c}) Cf. Gītā 4. 10^{a} : B. 12. 162. 20^{c}. — ^{d}) Ś2-4. 6 K6 D2 G1 Cg स्थिरधीर्; Ck. l. n. r. ś. u स्थितधीर् (as in text).

57 D5 om. 57^{cd}. — ^{d}) = 58^{d}; 61^{d}; 68^{d}. K5 स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते (cf. 55^{d}); Cc. k. l. n. r. ś. u as in text.

58 D2 reads 58 after 69. — 58^{ab} = (var.) B. 12. 21. 3^{ab}; 174. 51^{ab}. — ^{b}) = B. 12. 26. 13^{d} : B. 14. 46. 44^{b}. Da1 G3 °नि च (for °नीव). Ś3. 4 (marg.). 5 Ck सर्वतः; Cl. r. ś. u सर्वशः (as in text). — 58^{cd} = 68^{cd}. — ^{c}) = B. 7. 42. 13^{a}; 54. 18^{c} : B. 12. 306. 10^{a} : cf. B. 12. 239. 13^{a}; 246. 6^{c} : B. 14. 42. 40^{a}. — ^{d}) = 57^{d}; 61^{d}. Ś K6 Ck स्थित(Ś2. 3 K6 °र)प्रज्ञस्तदोच्यते (cf. 55^{d}); Cl. r. ś. u as in text.

59 = B. 12. 204. 16. D3 reads 59 after 61. — ^{b}) D6 M1. 3-5 Cv रसवर्ज्यं.

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१
ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ C. 6. 947 B. 6. 26. 69 K. 6. 26. 69

---

60 a) Ś1 K6 Cā. g. k यत्तस्यापि हि; B4 D1 यततोपि हि; T2 यतयो ह्यपि; Cl. m. n. r. ś. u यततो ह्यपि (as in text). — b) D3 नरस्य तु; Cl. m. n. r. ś. u पुरुषस्य (as in text). G3 °स्याविपश्चितः. — c) = B. 12. 250. 3^{a}.

61 a) T2 संगम्य. Ś K6 Cā. k तानि संयम्य मनसा; Cl. r. ś. u as in text. Cg cites मनसा. — b) = Gītā 6. 14^{d}. D2 यत; Cā. k. l. m. n. r. ś. u युक्त (as in text). Ś1. 4 (*sup. lin.* as in text). 5. 6 Cā. k तत्परः; Cg. l. m. n. r. ś. u मत्परः (as in text). — T2 om. 61^{cd}. — d) = 57^{d}; 58^{d}; 68^{d}. K6 स्थिरप्रज्ञः स उच्यते; Cā. r. ś. u as in text. — After 61, D3 reads 59.

62 B2 om. (hapl.) 62–68. — b) Ś6 Cā संगस्तेष्वभिजायते; D6 °स्तेष्वप°; Cg. k. l. n. r. ś. u. v as in text. — d) Ś1 °धोपि; Ck. l. n. r. ś. u °धोऽभि- (as in text).

63 B2 om. 63 (cf. v. l. 62). — b) G3 विस्मृतिभ्रमः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u स्मृतिविभ्रमः (as in text). — d) D5 तथा च तत् (corrupt); Cā. k. l. m. r. ś. u बुद्धिनाशात् (as in text). D2 Cm. r विनश्यति; Cā. l. ś. u प्रण° (as in text).

64 B2 om. 64 (cf. v. l. 62). — a) Ś1. 2 -वियुक्तस्तु; Ś3 Ck -विमुक्तैस्तु; K6 -विमुक्तस्तु; B3. 4 D3 -वियुक्तैश्च; Cl. m. n. r. ś. u -वियुक्तैस्तु (as in text). — b) Ś3 G1. 2 M2 विषयाणींद्रियैश्चरन्; Ck. l. m. n. r. ś. u as in text.

65 B2 om. 65 (cf. v. l. 62). — d) Ñ1 (marg. as in text) D3–5. 7 T G M2. 4 °तिष्ठति; D6 °तिष्ठत; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °तिष्ठते (as in text).

66 Ś4. 5 Ck om. 66–67. B2 om. 66 (cf. v. l. 62). Ś1 transp. 66–67 and 68–69. — a) = B. 12. 286. 16^{a}. — d) = 3. 222. 12^{d}.

67 = (var.) 3. 202. 24. K1 om. 67^{a}–68^{b}; Ś4. 5 B2 Ck om. 67 (cf. v. l. 66, 62). For sequence in Ś1, cf. v. l. 66. — a) M1 विचरतां; Cl. n. r. ś. u हि चरतां (as in text). — b) G1 यन्मयोनु°; Cl. m. r. ś. u. v as in text. — c) D3 हरते; M2 हरतं; Cl. r. ś. v हरति (as in text).

68 B2 om. 68 (cf. v. l. 62); K1 om. 68^{ab} (cf. v. l. 67). — b) Ś3. 5 Ck सर्वतः; Cl. n. r. ś. u सर्वशः (as in text). — 68^{cd} = 58^{cd}. — d) = 57^{d}; 61^{d}. K6 स्थिरप्रज्ञा च सा स्मृता; Ck. l. n. r. ś. u as in text.

69 M2 om. (hapl.) 69^{c}–70^{d}. — b) K0 जाग्रति; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u जागर्ति (as in text). — c) B1 तस्यां. K0 Da1 D5. 8 T2 Cg जागर्ति; G2 जाग्रंति; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v जाग्रति (as in text). — d) Ś1–3. 6 K6 Cā. g रात्रिः; Ck. l. m. n. r. ś. u. v निशा (as in text). — After 69, D2 reads 58.

C. 6. 948
B. 6. 26. 70
K. 6. 26. 70

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

अर्जुन उवाच ।
ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १
व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २
श्रीभगवानुवाच ।
लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३

---

70 = (var.) B. 12. 251. 9. M2 om. 70 (cf. v. l. 69). — [a]) K1 अपूर्वं°; D8 अपूर्यं°. G1 अचलं प्रतिष्टं; M1. 8 अचलप्रतिष्ठितं; Cā. k. l. m. n. ś. u अचलप्रतिष्ठं (as in text).

71 [a]) K1 transp. कामान् and सर्वान्. — [b]) Some MSS. निस्पृहः. — [c]) = Gītā 12. 13[c] : B. 12. 222. 23[a] : B. 14. 35. 19[c]; 38. 5[a]; 44. 22[c]; 46. 45[c]; 47. 9[c], 15[c] : cf. B. 12. 158. 29[b], 33[c]; 307. 37[d] : B. 13. 108. 5[a] : B. 14. 40. 7[d]. — [d]) Ś1 स शांतम्. T2 अभि-; Cā. k. l. m. n. r. ś. u अधि- (as in text).

72 [a]) K1 D1. 6 G3 (by corr.) M5 ब्रह्मी. — [b]) Ś1 D8 विमुह्यसि; D6 विमुच्यति; G3 न मुह्यति; Cā. k. l. n. r. ś. u विमुह्यति (as in text). — [c]) Ś1 °काले तु; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °कालेऽपि (as in text). — [d]) D6 °निर्याणम्. Ś1 ऋच्छसि; Ñ1 M2 इच्छति; G3 ऋच्छतु; Ck. l. m. n. r. ś. u. v ऋच्छति (as in text).

Colophon om. in Ś3–6. — *Sub-parvan :* Ś1 Ko. 3. 5 Ñ1 B Da1 Dn D1. 2. 4–6. 8 T G3. 4 M1. 2. 4 (a few of these MSS. with prefixed श्री- or श्रीमद्-) भगवद्गीतासूपनिषत्सु; K2 श्रीभगवद्गीता; K6 D3. 7 भगवद्गीतासु (K6 °यां); G1 गीतायां. Ko. 3. 5 Ñ1 B2. 3 Da1 D2. 5. 8 T G4 cont. : ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 Dn2 G2 M1 श्री(G2 om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे; Dn1 ब्रह्मविद्यायां; D6 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे; G1 योगशास्त्रनिर्णयः; G3 योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name :* Ś1 Ko. 2. 3. 5 Ñ1 B1–4 Da1 Dn D1. 4. 5. 8 T G2. 4 Cn. r. ś सांख्ययोगः; K1 व्ययोगः; D2 इंद्रियसंयमयोगः; D6 स्मृतिक-. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 M4 26; D5 M2 25; T G 24 (as in text). — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 Ko–3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–3. 6. 8 G1. 3 M1. 3. 5 2. — *Śloka no. :* K3. 6 Da1 73; K5 Dn D2. 5. 6 G2 72 (as in text).

25

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 Before the ref., T1 G1. 4 ins. ॐ तत्सत्. — [b]) D6 मनोबुद्धिर्; Ck. l. m. n. r. ś. u. v मता बुद्धिर् (as in text).

2 [a]) Ś3 Ñ1 B D6 Cg. n. r. ś. u °श्रेणेव (for °श्रेणैव). — [b]) Da1 D8 G1 M1. 4 बुद्धिर्.

3 M1. 3–5 भगवान्. — [a]) K1 D6 विविधा; Cā.

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०
देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११
इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६

C. 6. 966
B. 6. 27. 16
K. 6. 27. 16

---

g. k. l. m. n. r. ś. u द्विविधा (as in text). — ^{b}) Ś3 Cā transp. पुरा and मया. — ^{c}) Cf. B. 12. 301. 62^{a}. Ś1 संख्यानां. — ^{d}) Ś1 कर्मिणां; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u योगिनाम् (as in text).

4 ^{c}) D3 नैव; Cā. g. l. m. n. r. ś. u न च (as in text). — ^{d}) D3.6 संसिद्धिमधि°; Cā. k. l. m. r. ś. u as in text.

5 ^{c}) K1.2 स्ववशः; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text. — ^{d}) Ś1 K1.2 सर्वैः; Ñ1 Da1 D2.8 T2 G3 सर्व·; Cā. k. l. n. r. ś. u सर्वः (as in text).

6 ^{b}) D3 आस्ते च; Ck तथास्ते; Cg. l. n. r. ś. u य आस्ते (as in text). — ^{d}) Ś3 Cg मूढाचारः; Cb. k. l. m. n. r. ś. u as in text.

7 ^{b}) Ko संयम्य; Ck. l. n. r. ś नियम्य (as in text). D3 नरः; Cn. ś. u [s]र्जुन (as in text).

9 ^{a}) G1 ह्यन्यत्र (hypermetric); Ck. l. n. r. ś. u [s]न्यत्र (as in text). — ^{b}) D1 (marg.) धर्म°; Ck. l. m. n. r. ś. u कर्म° (as in text).

10 ^{d}) K2 एष वोत्तिष्ठ कर्मकृत्; Ck. l. n. r. ś as in text.

11 Ś1 om. 11–13. — ^{c}) Cf. B. 14. 23. 24^{b}. K1 भावयंतु; Cl. n. r. ś. u भावयन्तः (as in text). — ^{d}) Cf. 3. 221. 28^{d} : B. 12. 123. 25^{b}. K1 श्रेयात्; Cg. k. l. n. r. ś. u श्रेयः (as in text). M3 अवीप्स्यसि (sic); Ck. l. r. ś. u अवाप्स्यथ (as in text).

12 Ś1 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ś3.5.6 Ck कामान्; Cl. r. ś. u भोगान् (as in text). — ^{c}) Ñ1 Da1 D3 G2.3 M1 Cv °येभ्यो.

13 Cf. Manu. 3. 118. Ś1 om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ś6 °शनाः; Ck. l. n. r. ś. u °शिनः (as in text). — ^{b}) Cf. 3. 81. 149^{c} : B. 12. 35. 17^{d}, 37^{d} : B. 13. 126. 15^{d}. Ko तेपि; Ck. l. n. r. ś. u सर्व· (as in text). — ^{c}) Ś6 K1–3 Ñ1 D2.6 G3 भुंजंते; Ck. l. n. r. ś. u भुञ्जते (as in text). T G1.2.4 ते त्वघं भुंजते पापा[:].

14 ^{c}) G3 धर्माद्; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u यज्ञाद् (as in text). — ^{d}) Ś1 K1.2 Ñ1 Da1 यज्ञ·; Cā. k. l. n. r. ś. u यज्ञः (as in text).

15 ^{a}) Ko ब्रह्म कर्मोद्भवं विद्धि; Ck. l. m. n. r. ś. u as in text.

16 Ś1 om. 16. — ^{a}) G3 कर्म; Ck. l. m. n. r. ś. u चक्रं (as in text). — ^{b}) K1.2 °यते ह; M1.4 °यतीव; Ck. l. m. n. r. ś. u °यतीह (as in text). — ^{c}) Ś6 K6 अल्पायुर्; Ck. l. m. n. r. ś. u अघायुर् (as in text). — ^{d}) G1 मोहं; Ck. l. n. r. ś. u मोघं (as in text).

C. 6. 987
B. 6. 27. 17
K. 6. 27. 17

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २०
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८

---

17 [a]) Ś1. 3–5 यश्चात्म°; Cb. l. m. n. r. ś. u. v यस्त्वात्म° (as in text). — [c]) D3 °नैव च; Cl. m. n. r. ś. u. v °न्येव च (as in text).

18 [b]) Ś6 किंचन; Cl. m. n. r. ś. u कश्चन (as in text).

19 Ś3 reads 19 after 24. — [b]) Ñ1 °चरः M2 °चरेत्; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °चर (as in text).. — [d]) Ś4 (*sup. lin.* as in text). 5 D1 Cā परं प्राप्नोति; Ck. l. n. r. ś. u परमाप्नोति (as in text). Ś1 T2 पूरुषं; Ck. l. r. ś. u पूरुषः (as in text).

20 [a]) D2 °णेव; Ck. l. n. r. ś. u. v °णैव (as in text).

21 [a]) Ś1 आचरते; Ck. l. r. ś. u. v आचरति (as in text).

22 [a]) G3 ते; Cl. r. ś. u मे (as in text). — [b]) = B. 12. 45. 16[b] : B. 13. 14. 31[b]; 147. 8[d]. — [c]) Ś1 नानुवाप्तमवा°; G3 नानावाप्तमवा°; M5 (*inf. lin.* as in text) नानवाप्तमवाप्तं वा; Ck. l. r. ś. u. v as in text. — [d]) Ś1. 3–6 K6 Cā. k प्रवर्तेथ; K5 कर्तुरेव; Cb वर्तास्म्येव; Cl. n. r. ś. u वर्त एव (as in text).

23 [a]) Ś1 यदि ह्यहं न वर्तेय; Ś6 Cb यद्यहं न प्रवर्तेयं (Cb °य); D3 यदहं न च वर्तेयं; Ck. l. n. r. ś. u यदि ह्यहं न वर्तेयं (as in text). — 23[cd] = Gītā 4. 11[cd]. — [c]) Ś3. 5 K6 Cb. k °वर्तेरन्; Cl. n. r. ś. u °वर्तन्ते (as in text).

24 With 24[ab], cf. 3. 33. 10[ab]. — [a]) Ś6 अमी; Ck. l. r. ś. u इमे (as in text). — [b]) D1 चेदिह; Cl. r. ś. u चेदहम् (as in text). — [c]) K3 तु; Cā. k. l. r. ś. u. v च (as in text). — [d]) Ś6 अप°; Cā. k. l. r. ś. u उप° (as in text). — After 24, Ś3 reads 19.

25 [b]) D6 यथाकुर्वंत; Cā. k. l. n. r. ś. u यथा कुर्वन्ति (as in text).

26 [c]) K6 योजयेत्; B3 जोज°; Cā. k. l. n. r. ś. u जोष° (as in text). — [d]) K2 मुक्तः; Cl. n. r. ś. u युक्तः (as in text).

27 [b]) Ś1. 3–5 Ko. 6 Cb. k भागशः; Cl. r. ś सर्वशः (as in text). — [d]) = B. 12. 226. 13[d]; cf. 227. 33[d]. M3. 5 कर्मा°; Cā. g. k. l. n. r. ś. u कर्ता° (as in text).

28 K5 om. 28. — [b]) D2 °विभागशः (Gītā 4. 13[b]); Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v °विभागयोः (as in text). — [c]) Cf. B. 12. 305. 23[a]. Ś3–6 K6 Cā. k गुणार्थे; Cb. l. m. n. r. ś. u. v गुणेषु (as in text). — [d]) Ko मज्जते; K1 संजते; M4 सज्यते; Cā. l. n. r. ś. u सज्जते (as in text).

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९
मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३०
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७

C. 6. 987
B. 6. 27. 37
K. 6. 27. 37

---

29 ^{b}) K_0 मज्जंते; G_2 सज्यंते; Cg सज्जंति; Cā. k. l. n. r. ś. u सज्जन्ते (as in text).

30 ^{b}) Ś$_1$ संन्यस्याध्यात्म°; D_8 विन्यस्याध्यात्म°; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u as in text. — ^{c}) = B. 12. 9. 14^{c}.

31 ^{a}) D_3 (marg. *sec. m.*) यो मे; D_6 ये ये; Cā. g. k. l. n. r. ś. u ये मे (as in text). K_6 इमं; Cā. l. r. ś. u इदं (as in text). — ^{b}) Ś$_{3-6}$ K_6 D_3 Cb. k °वर्तंति; Cā. l. n. r. ś. u °तिष्ठन्ति (as in text). — ^{c}) Cf. Gītā 18. 71^{a}. — Ś$_1$ om. (hapl.) 31^{d}–32^{a}. — ^{d}) Ś$_3$ K_6 मुच्यंते सर्वकर्मभिः; Ś$_{4-6}$ G_3 Cā. k मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः (= Gītā 3. 13^{b}); T_1 G_4 मुच्यंते ते हि कर्मभिः; Cb ते विमुच्यंति कर्मभिः; Cl. m. n. r. ś. u as in text.

32 Ś$_1$ om. 32^{a} (cf. v. l. 31). — ^{b}) Ś$_{3-6}$ K_6 D_3 °वर्तंति; Ck. l. r. ś. u °तिष्ठन्ति (as in text). — ^{d}) D_6 अचेतनः; T_1 G_4 विचेतसः; Cā. l. n. r. ś. u अचेतसः (as in text). K_6 Cb. k विनष्टान्विद्ध्यचेतसः.

33 ^{c}) = 2. 38. 17^{c}.

34 ^{a}) D_2 [इं]द्रियार्थेह; Ck. l. n. r. ś. u [इ]न्द्रियस्यार्थे (as in text). — ^{d}) G_2 परिबंधिनौ; Ck. l. ś. u परिपन्थिनौ (as in text).

35 35^{ab} = Gītā 18. 47^{ab}: cf. Manu. 10. 97^{ab}. — ^{a}) Cf. 3. 30. 23^{c}. — ^{c}) Cf. B. 12. 95. 17^{a}. — ^{d}) Ś$_{1. 3-5}$ K_6 Cb. k परधर्मोदयादपि; Cā. l. n. r. ś. u as in text.

36 ^{c}) K_2 इव; Da_1 नापि; Cā. b. l. r. ś. u अपि (as in text). Ś$_{3-5}$ K_6 Ck अनिच्छमानोपि बलाद्. — ^{d}) Ś$_{3-5}$ K_6 आक्रम्यैव; T_2 बलादपि; Cā. b. l. r. ś. u बलादिव (as in text). — After 36, K_6 ins. lines 1–2 of 89*.

37 G_3 $M_{1. 3-5}$ भगवान्. — ^{a}) K_1 T_1 G_4 Cā काम एव; Cg. k. l. m. n. r. ś. u काम एष (as in text). — Ś K_6 D_3 (marg. *sec. m.*) Cā. b. k ins. after 37 (K_6 ins. lines 1–2 after 36):

89* अर्जुन उवाच ।

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।
किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।

श्रीभगवानुवाच ।

एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह ।
सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ।
कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः । [5]
अहंकारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ।
हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ।
भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः ।
स एष कलुषः क्षुद्रश्छिद्रप्रेक्षी धनंजय ।
रजःप्रवृत्तो मोहात्मा मनुष्याणामुपद्रवः । [10]

[(L. 2) Ś$_6$ समाचक्ष्व (for ममा°). — Lines 5–8 missing in Cb. — (L. 6) Ś$_1$ दुःसहः; Cā. k दुस्तरः (as above). — (L. 7) Ś$_1$ निवर्त्यैव; D_3 निवृत्यैवं; Cā. k निवर्त्यैष (as above). Ś$_2$ हर्षं प्रवर्तयत्येष. D_3 मोहम्; Cā. k शोकम् (as above). — (L. 8) Ś$_1$ D_3 Cā. k करोत्येव. — (L. 10) Ś$_{2. 6}$ D_3 मानुषाणाम्; Ś$_4$ Cā मानुष्याणाम्.]

C. 6. 930
B. 6. 27. 38
K. 6. 27. 38

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१
इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

श्रीभगवानुवाच ।
इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

---

38 Ś4 om. 38. — a) K3 D6 धूमेनाव्रीयते; T2 विधूमेनायते; G2 धूमेनावृयते; G3 °नाद्रियते; M1. 5 (*inf. lin.* as in text) °नापिहितो; Cg. k. l. m. r. ś. u as in text. K1 om. from वह्नि up to मेते in 39a. — d) Ś3. 5. 6 K6 Cā. b. g. k तथाने (K6 Cb °था ते) नायमावृतः; Cl. m. n. r. ś. u as in text.

40 a) = B. 13. 149. 36a: B. 14. 51. 3c. — c) M3 °त्येषु; Cā. l. r. ś. u °त्येष (as in text). — d) K0. 6 Ñ1 B3 Dn1 (before corr.) D6. 8 G2. 3 देहिनां; M1. 3. 5 देहिनः; Cā. k. l. n. r. ś. u देहिनम् (as in text).

41 b) = 3. 34. 9d. T2 नियत्य; Ck. n. r. ś. u नियम्य (as in text). — c) Ś1-3. 6 Cā. b. k प्रजहीह्येनं; C. n. r. u प्रजहि ह्येनं; Cś प्रजहिह्येनं (as in text).

42 Cf. B. 12. 248. 2: Kaṭhopaniṣad 1. 3. 10. — b) = B. 12. 297. 19d. — c) = B. 12. 246. 3c. — d) K6 D6 बुद्धेर्यः (by transp.). Ś4 (m as in text) बुद्धेः परतरस्तु सः; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text.

43 a) Ś6 D2 Cā मत्वा; D6 बुद्धः; C. k. l. n. r. ś. u बुद्ध्वा (as in text). — b) Ś1 G2 सस्तंभ्य; K0 संस्तुत्य; G1 संयम्य; Cā. k. l. n. r. ś. u. v संस्तभ्य (as in text). — c) Cf. 3. 34. 59c.

Colophon om. in Ś3-6. — *Sub-parvan:* Ś1 K0. 3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn1 D1-3 T G2. 3 M2. 4 (a few of these MSS. with prefixed श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु (K6 °यां) उपनिषत्सु (K6 D1. 3. 7 om. उप°); G1 गीतायां. K3 Ñ1 B1 Da1 Dn1 D1 G2 cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (G2 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रनिर्णये) श्री (G2 om. श्री) कृष्णार्जुनसंवादे; K ब्रह्मविद्यायां; K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; D5. 6 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे. — *Adhy. name:* Ś1 कर्मप्रतिष्ठायोगः; K0-3. 6 Ñ1 B1-3 Da1 Dn D1-4. 8 T G1. 4 कर्मयोगः; K5 कर्मनिरूपणयोगः; B4 कर्मसंन्यासयोगः; D6 ज्ञानयोगः; G2 कर्मब्रह्मयोगः; Cś कर्मप्रशंसायोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D (wrongly) 62; T G 25; M2 26; M4 27. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0-3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn1 D1-4. 6. 8 G2. 3 M1. 3. 5 3. — *Śloka no.:* K1. 3. 5 Dn D1. 2. 5 G 43; K6 48; Da1 42.

26

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 a) Ś1. 3-5 K6 Ck एवं; Cl. m. n. r. ś. u इमं (as in text). Da1 T1 (before corr.) M3 विवस्वतो; Ck. l. m. n. r. ś. u विवस्वते (as in text).

2 a) Ś2. 4-6 K6 D3 Ck परंपराख्या (D3 °ख्या) तदा

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १०
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

C. 6. 1007
B. 6. 28. 14
K. 6. 28. 14

K0–2 परस्परा(K0 °रं)प्राप्तम्; Cl. n. r. ś. u परंपराप्राप्तम् (as in text). — b) G3 M3 इदं; Ck. l. r. ś. u इमं (as in text). — c) Ś4 (*sup. lin.* as in text) Ck कालेनैव; D2 तु कालेन; Cā. l. ś. u कालेनेह (as in text).

3 a) Cb स एव च; Cl. r. ś. u स एवायं (as in text). — b) Ś5.6 Cb सनातनः; Cā. k. l. r. ś. u पुरातनः (as in text). — c) Ś1 चासि; Cā. g. l. ś. u चेति (as in text). — d) Cf. B. 13. 17. 19d. Ś1.4 (*sup. lin.* as in text) °स्यं चैतद्; Ś3 Ck °स्यमेतद्; Dn1 °स्यं ह्येतम्; Cā. b. l. r. ś. u °स्यं ह्येतद् (as in text).

4 a) D4 m T1 G2.3 Cr अवरं; Cā. g. k. l. m. n. ś. u. v अपरं (as in text). D2 (marg. *sec. m.* as in text) आद्यं भगवतो जन्म. — c) = B. 12. 242. 3c. Ś1.3–5 Cb एवं; Ck. l. n. r. ś. u एतद् (as in text). — d) D3 असि; Ck. l. n. r. ś. u इति (as in text).

5 b) G2 (by corr.) वा; Cā. k. l. r. ś. u च (as in text). B4 च तव (by transp.). — c) Ś3 D2 वेद्मि; Ck. l. ś. u वेद (as in text). — d) B2 Cā वेत्सि; Cl. ś. u वेत्थ (as in text).

6 b) Cf. B. 7. 202. 115b. — c) Cf. Gītā 9. 8a.

7 = (var.) 3. 187. 26. — d) Ś3 Cg. k तदात्मांशं; Cā. b. l. r. ś. u as in text.

8 a) K1 साध्यानां; Ck. l. m. r. ś. u साधूनां (as in text). — c) = 6. 61. 63a: cf. 6. 57. 87c: B. 7. 181. 29a: B. 14. 54. 13d.

9 d) D6 T1 G3.4 नेति; Ck. l. r. ś. u. v नैति (as in text). K2 पांडव; Cl. ś. u सोऽर्जुन (as in text).

10 a) Cf. 6. 24. 56c: B. 12. 162. 20c. — b) Ś2.3.4 (*sup. lin.*).5.6 K6 Cā. b. k मद्यपाश्रयाः; K1 M1.4 मामपाश्रिताः; Cg. l. ś. u मामुपाश्रिताः (as in text).

11 11cd = Gītā 3. 23cd.

12 a) K2 कर्मणः; D3 परमां; Cā. k. l. n. r. ś. u कर्मणां (as in text). — b) M2 इति; Cg. l. n. r. ś. u इह (as in text).

13 a) K1 चतुर्वर्ण्यं; Ck. l. m. n. r. ś. u चातुर्वर्ण्यं (as in text). D6 चातुर्वर्णा मया सृष्टाः. — b) Ś1.3–6 K3.6 Cā. b. k °विभागतः; Cl. m. n. r. ś. u °विभागशः (as in text). — d) Da1 (before corr.) D3 T2 विद्धि क°; Cā. k. l. n. r. ś. u. v विद्ध्यक° (as in text).

14 a) K3 D2 लिपंति; Ck. m. n. r. ś. u लिम्पन्ति

C. 6. 1007
B. 6. 28. 14
K. 6. 28. 14

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५
किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८
यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २०
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४
दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

(as in text). — ^{b}) Ś1 T1 G4 कर्मफलस्पृहा; Ś2. 3. 4 (*sup. lin.*). 5. 6 K6 Cā. k कामः फलेष्वपि; Cb. l. m. n. r. ś. u कर्मफले स्पृहा (as in text). — ^{c}) G1 यो वि°; Cā. k. l. n. r. ś. u योऽभि° (as in text). — ^{d}) K1 पद्यते; Cā. k. l. n. r. ś. u बध्यते (as in text).

15 ^{b}) Ñ1 सर्वैर्; Ck. l. r. ś. u पूर्वैर् (as in text). — ^{c}) K2 कर्मेव; Ck. l. r. ś. u कर्मैव (as in text). — ^{d}) Cf. 6. 17. 9^{b}. Ś6 पूर्वैः पूर्वतरैः; D6 पूर्वं पूर्वतरैः; Ck. l. m. n. r. ś. u पूर्वैः पूर्वतरं (as in text).

16 ^{c}) K1 Ñ1 Da1 D6 प्रवक्षामि (sic). — ^{d}) = Gītā 9. 1^{d}. K2 Da1 Dn1 D1. 3. 6. 8 मोक्षसे. K2 श्रमात्; Cā. k. l. n. r. ś. u [ऽ]शुभात् (as in text).

17 ^{a}) Ś1. 2. 6 K6 कर्मणोपि हि; Cg. l. r. ś. u. v °णो ह्यपि (as in text). — ^{c}) Ś6 D2 अकर्मणोपि; D1 (by corr.) °णस्तु; Ck. l. m. r. ś. u °णश्च (as in text).

18 D6 reads from 18 up to समग्र in 23^{d} in margin. — ^{ab}) Ś1-3. 5 K6 Cg. k पश्यत्यकर्माणि; Cā. b. l. m. n. r. ś. u. v पश्येद° (as in text). — ^{d}) Ś K6 Cā. b स चोक्तः; K3 संयुक्तः; Cl. m. n. r. ś. u स युक्तः (as in text). Ś1 सर्वकर्मकृत्; B4 कृत्स्नकर्मसु; Cg. k. l. m. r. ś. u कृत्स्नकर्मकृत् (as in text).

19 ^{a}) = 3. 203. 43^{a}: Prior half of line 1, ... above. — ^{b}) K0 कामक्रोधविवर्जिताः; Cā. g. l. n. r. ś. u as in text.

20 ^{b}) D6 निरामयः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u निरा-श्रयः (as in text). — ^{c}) Dn1 G3 कर्मण्यपि प्रवृत्तो-पि; D2 कर्मभिः संप्रवृत्तोपि; G3 कर्मण्यभिप्रवर्तोपि; Ck. l. n. r. ś. u as in text. Cā cites कर्मणि and प्रवृत्तोपि. — ^{d}) Cf. Gītā 5. 8^{a}. D5 मे; Cl. n. r. ś. u सः (as in text).

21 ^{a}) Ñ1 (marg. as in text) यदाशीर्; Cā. g. l. m. n. r. ś. u. v निराशीर् (as in text). — ^{c}) G1 शरीरं. — ^{d}) = Gītā 18. 47^{d}.

22 ^{b}) Cf. B. 12. 174. 35^{b}. — ^{d}) D2 कृत्वा च; Cg. l. n. r. ś. u कृत्वापि (as in text). D1 स बध्यते; Cg. l. n. r. ś. u निबध्यते (as in text).

23 ^{a}) Ñ1 (marg. *sec. m.*) युक्तस्य; Ck. l. m. n. r. ś. u मुक्तस्य (as in text). — ^{c}) Ś K1 ... Cā. k यज्ञा(Ś1 ज्ञाना)यारभतः; Cl. n. r. ś. u यज्ञाया-चरतः (as in text).

24 ^{c}) B2 ब्रह्म तेनैव; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v ब्रह्मैव तेन (as in text).

25 ^{a}) G3 ज्ञेयं; Cv यज्ञः; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u यज्ञं (as in text). — ^{b}) Ś2. 4. 5 K6 Cb. k सद्युं; Cā. g. l. n. r. ś. u पर्यु° (as in text).

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१
एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५
अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

C. 6. 1032
B. 6. 28. 39
K. 6. 28. 39

---

26 M_3 om. (hapl.) 26^{c}—30^{b}; $Ś_1$ K_2 om. (hapl.) 26^{cd}. D_3 (*sec. m.*) writes 26^{cd} in marg.

27 M_3 om. 27 (cf. v. l. 26). M_4 lacuna for 27^{a}. —^{d}) T_2 °दीपिके; **C**ā. k. l. n. r. ś. u as in text.

28 M_3 om. 28 (cf. v. l. 26). —^{ab}) Da_1 ज्ञान°; **C**ā. k. l. m. n. r. ś. u योग° (as in text). **C**g द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञयोगयज्ञः. — After 28^{ab}, D_6 reads 35^{cd} (*repeating* it in its proper place). —^{d}) D_3 मुनयः; **C**k. l. n. r. ś. u यतयः (as in text). A few MSS. शंसित°.

29 M_3 om. 29 (cf. v. l. 26). —^{a}) **C**v अपानं; **C**vp as in text. K_1 निर्जहति (hypermetric !); G_2 जुह्वती; **C**ā. g. k. l. m. n. r. ś. u जुह्वति (as in text). — K_2 om. (hapl.) 29^{b}–30^{a}.

30 M_3 om. 30^{ab}; K_2 om. 30^{a} (cf. v. l. 26, 29). —^{d}) $Ś_4$ (m as in text) K_0 $D_{1.6}$ °किल्बिषाः; **C**g. k. l. n. r. ś. u °कल्मषाः (as in text).

31 ^{c}) Cf. B. 12. 268. 40^{a}. —^{d}) G_3 कुतोन्यत्; **C**k. l. n. r. ś. u as in text.

32 ^{b}) D_2 मखे; **C**ā. g. k. l. m. n. r. ś. u मुखे (as in text). —^{d}) $Ś_1$ एतज्; D_6 एनं; **C**g. k. l. m. n. r. ś. u एवं (as in text). K_3 $Ñ_1$ Da_1 Dn $D_{1.3.5.6}$ विमोक्षसे.

33 ^{a}) T_1 G_4 द्रव्यमयाद्यज्ञो; M_2 ब्रह्ममयाद्यज्ञाज्; **C**ā. g. k. l. n. r. ś. u द्रव्यमयाद्यज्ञाज् (as in text). —^{c}) Dn_1 D_3 सर्वकर्मा°; **C**ā. g. k. n. v सर्वं कर्मा° (as in text).

35 $Ś_6$ om. 35. D_6 reads 35^{cd} (for the first time) after 28^{ab}. —^{c}) **C**v ज्ञान- (for येन). $Ś_{1.2.4}$ (m as in text).$_5$ K_6 $D_{2.3}$ M_3 **C**b अशेषाणि; **C**l. m. r. ś. u अशेषेण (as in text). —^{d}) A few MSS. द्रक्षसि.

36 ^{c}) D_6 सर्वे-; **C**ā. r. ś. u सर्वं (as in text).

37 D_5 om. 37^{cd}. D_3 reads 37^{cd} twice, the repetition being subsequently deleted. —^{d}) D_3 (before corr.) [ऽ]र्जुन (for तथा).

38 ^{a}) D_3 सज्ञान-; **C**g. k. l. r. ś. u ज्ञानेन (as in text). —^{c}) $Ś_1$ °संसिद्धं; D_3 (before corr.) T_1 G_2 (before corr.).$_4$ °संसिद्धिः; **C**k. l. n. r. ś. u °संसिद्धः (as in text). —^{d}) $Ś_3$ विंदते; **C**ā. l. r. ś. u विन्दति (as in text).

39 ^{b}) D_2 मत्परः संजितेंद्रियः; **C**k. l. r. ś. u as

C. 6. 1032
B. 6. 28. 39
K. 6. 28. 39

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

अर्जुन उवाच ।
संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।
संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

---

in text. — ^{c}) K6 G3 परं; Ck. l. n. r. ś. u परां (as in text).

40 ^{c}) = B. 12. 133. 14^{a}; 199. 61^{a}.

41 ^{a}) T2 वेदं; Cg. k. l. n. r. ś. u योग॰ (as in text). — ^{b}) K3 D3 M3. 5 Cn ॰संशयः; Ck. l. r. ś. u as in text. — ^{d}) = Gītā 9. 9^{b}.

42 ^{b}) Ś1 कृत्स्नं; Cā. k. l. n. r. ś. u हृत्स्थं (as in text). — ^{c}) Ś2. 3 K6 Ck छित्त्वैवं; Cg. l. r. ś. u छित्त्वैनं (as in text).

Colophon om. in Ś3–6. In D2, after श्रीकृष्णार्जुन, it is lost on a missing fol. — *Sub-parvan:* Ś1 K0–3. 5 Ñ1 B Da1 Dn1 D2–4. 6–8 T G2–4 M2. 4 (a few of these MSS. with the prefix श्री or श्रीमद्-) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K1. 2 D3. 7 om. उप॰); K6 G1 भगवद् (G1 om. भगवद्) गीतायां. K0. 3 Ñ1 B1 Da1 Dn D2. 4. 8 cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री (B1 om. श्री) कृष्णार्जुनसंवादे; K5 ब्रह्मविद्यायां; K6 D5 T2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; B2 योगशास्त्रे; D1 संवादे; D6 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे; G2 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name:* Ś1 मनःसंयोगः; K0 Da1 D8 कर्मसंन्यासयोगः; K3 D1 ब्रह्मार्पणयोगः; K5 ब्रह्मज्ञानप्रशंसायोगः; K6 ज्ञानकर्मसंन्यासविविधयज्ञविभागः; Ñ1 विवस्वतयोगः; B1. 2 कर्मयोगः; B3 संध्यासंयोगः; Dn (!) यज्ञयोगः; D4 T2 ज्ञानयोगः; D5 यज्ञप्रशंसायोगः; D6 ज्ञानसंशययोगः; T1 G2. 4 विवस्वज्ज्ञानयोगः; Cn यज्ञविभागयोगः; Cś ज्ञानकर्मसंन्यासयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 27; T G 26 (T2, wrongly, 36); M4 28. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0–3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1. 3. 4. 6. 8 G2. 3 M1. 3. 5 4. — *Śloka no.:* K1. 3. 5 Da1 Dn D2. 5. 6 42.

27

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 Owing to a missing fol. st. 1–26 are lost in D2. — ^{a}) A few MSS. सन्यासं. — ^{b}) Ñ1 B4 संशसि. — ^{c}) Ś3–5 Cā. b यच्छ्रेयानेतयोरेकस्; Cl. n. r. ś. u as in text. — ^{d}) Ś3 Cā. b. v तं; Ck. l. n. r. ś. u तन् (as in text). Ś1–5 K6 Cb विनिश्चितं; Cā. l. n. r. ś. u as in text.

2 D2 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) Some MSS. निश्रेय॰. — ^{d}) Da1 (m as in text) विशां पते (for विशिष्यते).

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १०
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३

C. 6. 1048
B. 6. 29. 13
K. 6. 29. 13

---

3 D2 missing. —^{a}) Da1 नित्यं; M2 एव; Ck. l. n. r. ś. u नित्य- (as in text). —^{c}) G3 निर्वंद्वौ (sic). In G1, owing to a damaged fol., the portion of the text from हि महा up to 5^{b} is lost. —^{d}) Ś1–5 K6 M2 Cb विमुच्यते; Cl. r. ś. u प्रमुच्यते (as in text).

4 D2 G1 missing (cf. v. l. 1, 3). —^{c}) D8 [आ]श्रितः; Cā. k. l. n. r. ś. u [आ]स्थितः (as in text). —^{d}) K6 उभयोः फलमश्नुते; Cā. k. l. r. ś. u as in text.

5 Cf. B. 12. 305. 19; 316. 4. D2 missing. Ś3 om. 5. —^{a}) M2 ज्ञानं; Ck. l. m. n. r. ś. u स्थानं (as in text). —^{b}) Ś1–5 K1. 2. 6 D3 तद्योगैरनुगम्य(Ś1 °नुगीय-; D3 °धिगम्य)ते; Ñ1 (before corr.) तद्योगेनाधिगम्यते; Ck. l. m. r. ś. u as in text. —^{d}) = Gītā 13. 27^{d}.

6 D2 missing. —^{a}) Cf. Gītā 18. 1^{d}. —^{c}) K2 Ñ1 (marg.) D8 ब्रह्मन्; Cā. k. l. n. r. ś. u ब्रह्म (as in text). —^{d}) Ñ1 अचिरेण; Cā. k. l. n. r. ś. u नचिरेण (as in text).

7 D2 missing. Owing to a damaged fol. 7^{abc} is lost in G1. —^{b}) Da1 D3 संयतात्मा; Cā. k. l. n. r. ś. u विजि° (as in text). —^{c}) Cf. B. 12. 182. 20^{c}; 210. 35^{c}; 214. 3^{a}; 239. 23^{a}; 248. 19^{c}; 262. 32^{d}; 269. 22^{a}, 33^{c}; 339. 33^{a}. —^{d}) Cb कुर्वन्यापि; Cg कुर्वाणोपि; Cā. l. n. r. ś. u कुर्वन्नपि (as in text).

8 D2 missing. —^{a}) Cf. Gītā 4. 20^{d}. —^{d}) Ś1. 3. 6 Da1 Cā श्वसन्स्वपन् (by transp.); Ś4 श्वसञ्जपन्; Cl. r. u स्वपञ्श्वसन् (as in text). Cb भुंजन्गच्छञ्श्वसन्स्मयन्.

9 D2 missing. —^{a}) K6 विलपन्; Cā. k. l. r. u विसृजन् (as in text). —^{c}) Cf. Gītā 2. 58^{c}, 68^{c}.

10 D2 missing. —^{a}) Ś1. 4 (*sup. lin.* as in text). 5 K2 आदाय; Cā. k. l. m. n. r. ś. u आधाय (as in text). — M4 om. (hapl.) 10^{b}–11^{c}. —^{c}) Cf. B. 13. 18. 67^{b}. —^{d}) = B. 12. 351. 15^{b}.

11 D2 missing. M4 om. 11^{abc} (cf. v. l. 10). —^{d}) Ś3. 4 (*sup. lin.*). 5. 6 K6 Cā. k °सिद्धये; Cb. l. m. n. r. ś. u °शुद्धये (as in text).

12 D2 missing. —^{c}) D1 कामचारेण D7 कर्मकारेण; Cā. l. n. r. ś. u कामकारेण (as in text). —^{d}) Da1 निबाध्यते; Cā. l. n. r. ś. u निबध्यते (as in text).

13 D2 missing. —^{a}) K0 सर्वद्वाराणि मनसा; Cā. k. l. m. n. r. ś. u as in text. —^{c}) = Śvetāśvataropaniṣad 3. 18^{a}. Cv नवद्वारपुरे. Ś1. 3. 5 K1 T2 Cl. r. ś देहे; Cā गेहे; Cu [ऽ]देही; Cb. n देही (as in text). —^{d}) Cf. B. 14. 46. 39^{d}. K3 (before corr.) D3. 5 कारयेत्; Cā. k. l. r. ś. u कारयन् (as in text).

C. 6. 1049
B. 6. 29. 14
K. 6. 29. 14

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७
विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८
इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २०
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१
ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३

14 D$_2$ missing. — [a]) Ś$_1$ नाकर्तृत्वं न कर्तृत्वं; Cā. g. k. l. n. r. ś. u as in text. — [c]) Ñ$_1$ °संयोगः; Cā. g. l. r. ś. u. v °संयोगं (as in text).

15 D$_2$ missing. — [b]) Da$_1$ चैवं; Cl. n. r. ś चैव (as in text). K$_{0.1}$ B$_2$ प्रभुः; D$_5$ विभो; Cl. n. r. ś. u. v विभुः (as in text).

16 D$_2$ missing. — [a]) K$_2$ अज्ञानेना-; Da$_1$ ज्ञानेन नु; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v ज्ञानेन तु (as in text). M$_{2.5}$ तदाज्ञानं; Cā. k. l. n. r. ś. u तदज्ञानं (as in text). — [b]) G$_2$ एषां; Cā. l. n. r. ś. u येषां (as in text). Da$_1$ G$_3$ नाशितुम्; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text.

17 D$_2$ missing. — [d]) Cf. B. 15. 33. 30[b]. Ś$_{1-3.4}$ (*sup. lin.*)$_{.5}$ K$_6$ Ck ज्ञाननिर्धौत°; Cā. b. l. m. n. r. ś. u ज्ञाननिर्धूत° (as in text). — After 17, Ś$_{2.3}$ K$_6$ ins.:

90* स्मरन्तोऽपि मुहुस्त्वेतत्स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न सज्जन्ति पङ्के रविकरा इव ।

[(L. 1) Ś$_2$ मुहुस्त्वेवं.]

18 = (var.) B. 12. 239. 19.

19 D$_2$ missing. Ś$_2$ *repeats* 19 after 6. 28. 9. Ś$_{3.5}$ read 19 after 6. 28. 9. Ś$_4$ reads 19 in marg. ❀ Cā: केचिदिमं श्लोकं षष्ठेऽध्याये पठन्ति । शंकरेण त्वस्मिन्नध्यायेऽत्रैव विवृतः । संगच्छते चात्रैव । ❀ — [a]) Da$_1$ निर्जितः; Cb. g. k. l. n. r. ś. u तैर्जितः (as in text). Ś$_1$ D$_{3.6.8}$ G$_{1.3}$ M$_{2.4}$ स्वर्गो; Cā. b. g. k. l. n. r. ś. u सर्गो (as in text). — [b]) K$_1$ सामे; T$_3$ सांख्यैः; Cā. b. g. k. l. n. r. ś. u. v साम्ये (as in text).

20 D$_2$ missing. With 20[ab], cf. 3. 198. 41[cd]: B. 12. 178. 5[cd]. — [a]) K$_1$ om. from प्रिय up to स्प in 21[a]. — [b]) K$_6$ नो द्वेष्टि; Cā. l. n. r. ś. u नोद्विजेत् (as in text). D$_6$ विप्रियं; Cā. l. n. r. ś. v चाप्रियम् (as in text). Ś$_6$ नाप्रियं प्राप्य चोद्विजेत्. — [d]) Ś$_1$ स्थितिः; Ñ$_1$ स्थिताः; Ck. l. n. r. ś. u as in text.

21 D$_2$ missing. — [a]) Da$_1$ ब्राह्म-; M$_2$ बाहु-; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u बाह्य- (as in text). — G$_3$ om. (hapl.) 21[bc]. — [b]) Ś$_{1.2.4.5}$ K$_{1.6}$ D$_{1.3}$ G$_3$ M$_{1.3.4}$ Cr यः; Cā. l. m. n. ś. u यत् (as in text). — [c]) M$_3$ ब्रह्मलोक°; Cā. k. l. m. n. r. ś. u ब्रह्मयोग° (as in text). — [d]) Cf. B. 12. 246. 10[d]; 251. 16[d]: B. 14. 50. 18[d]. Ś$_{2-6}$ K$_6$ Cā अव्ययम्; K$_3$ B Dn$_1$ (by corr.) D$_{4.5.8}$ Cn अक्षय्यम्; Cl. m. r. ś. u अक्षयम् (as in text).

22 D$_2$ missing. — [a]) M$_{1.3.5}$ च; Cg. l. m. r. ś. u हि (as in text). Ś$_2$ K$_6$ संसर्गजा; Ck. l. n. r. ś. u. v संस्पर्शजा (as in text). D$_1$ (m as in text) भावा; Cg. k. l. r. ś. u भोगा (as in text).

23 D$_2$ missing. — [b]) Ś$_{1.3-6}$ Cb °विमोचनात्; Cl. m. r. ś. u °विमोक्षणात् (as in text). — [c]) Cf. 2. 58. 13[a]. Cb कामोत्थवेगानुरोधः (sic). — [d]) Ś K$_6$ D$_3$ Cā. k स योगी; G$_{2.3}$ M$_{1.3-5}$ संयुक्तः; Cb. l. n. r. ś. u स युक्तः (as in text). D$_8$ परमो; G$_3$ सुसुखी; Cā. b. l. r. ś. u स सुखी (as in text). Ś$_{1-5}$ K$_6$ D$_3$ मतः; Cb. l. r. ś. u नरः (as in text).

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ C. 6. 1064 B. 6. 29. 29 K. 6. 29. 29

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

24 D2 missing. — a) Ś K6 Cā. g अंतः॰; K0 युक्तः; K3 D3 योतः॰; Cb. g. l. m. n. r. ś. u. v योऽन्तः॰ (as in text). — c) Ś K6 Cb. k स पार्थ परमं योगं; Cl. n. r. ś. u as in text. — K2 om. (hapl.) 24d–25a.

25 D2 missing. K2 om. 25a (cf. v. l. 24). — b) K0 ॰किल्बिषाः; Cā. k. l. m. r. ś. u ॰कल्मषाः (as in text). — c) D6 छिन्नद्विधा; Ck. l. m. n. r. ś. u. v छिन्नद्वैधा (as in text). D5. 6 जितात्मानः; Cl. m. n. r. ś. u यतात्मानः (as in text). Ś1. 6 Cā छिन्न(Ś6 भिन्न)द्वैता यता(Ś6 Cā महा)त्मानः. — d) = Gītā 12. 4d: B. 12. 229. 15b; 240. 21d; 241. 14d; 270. 7d: cf. 1. 110. 10d: 3. 160. 26d; 244. 9b; 277. 6d: 5. 147. 19b: B. 12. 50. 22b; 153. 115b: B. 13. 29. 7d; 107. 91d: B. 14. 92. 5d.

26 D2 missing. — a) Ś3–5 K6 D3. 4. 6 Ck ॰विमुक्तानां; Cl. r. ś. u ॰वियुक्तानां (as in text). — b) Ś3 Cg सर्वतो; Cā. k. l. m. n. r. ś. u अभितो (as in text). — d) K3 विदितात्मवान्; T2 G1 M1 Cr विजितात्मनां; Cā. k. l. ś. u विदितात्मनाम् (as in text).

27 a) K3 G3 बाह्याश्च; Ck. l. m. n. r. ś. u बाह्यांश्च (as in text).

28 a) Dn1 D1. 2. 8 जितेंद्रिय॰; Ck. l. n. r. ś. u यतेन्द्रिय॰ (as in text). — c) Ś2 K6 ॰द्वेषो; Ck. l. n. r. ś. u ॰क्रोधो (as in text).

29 b) = 5. 67. 1b: B. 13. 149. 6b: cf. 6. 62. 13d. Ś6 Cā सर्वभूतमहेश्वरं; Ñ1 सर्वलोकमहेश्वरः; Cl. r. ś. u as in text. — c) = B. 12. 227. 109c. — d) Cb मा; Ck. l. n. r. ś. u मां (as in text). K1 इच्छति; Cā. l. n. r. ś. u ऋच्छति (as in text).

Colophon om. in Ś3–6. K3 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ś1 K0. 5 Ñ1 B Da1 Dn D2–7 T G2–4 M2. 4 (a few of these MSS. with the prefix श्री॰ or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (D3. 4 om. उप॰); K2. 6 श्रीभगवद्गीता (K6 ॰तायां); K3 m G1 गीतायां; D2. 8 श्रीभग.... K0 Ñ1 B3 Da1 Dn D5 T G2. 4 cont.: ब्रह्म(T1 G2. 4 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे (G2 ॰शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K5 ब्रह्मविद्यायां; K6 D4 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; B2 D6 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे. D1 योग॰. — *Adhy. name:* Ś1 D7 योगगर्भः; K0–2. 5. 6 Ñ1 Dn D6 T2 G1 Cn संन्यासयोगः; B2 योगसमुच्चयः; Da1 ज्ञानयोगः; D1 T1 G2. 4 Cr. ś कर्मसंन्यासयोगः; D2. 8 प्रकृतियोगः; D4 सांख्ययोगः; D5 भक्तियोगः; Csp प्रकृतिगर्भः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 28; T G 27; M4 29. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): K0–2. 3 m. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–4. 6–8 G2. 3 M1. 3. 5 5. — *Śloka no.:* K1. 3. 5 Da1 Dn D1. 2. 5. 6 G2 29.

२८

C. 6. 1065
B. 6. 30. 1
K. 6. 30. 1

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १
यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६
जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८
सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९
योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

28

☞ K_4 Da_2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^{b}) $Ś_4$ (*sup. lin.* as in text) सः; D_2 च; Cā. k. l. n. r. ś. u यः (as in text). — ^{c}) D_3 Cb स योगी; Cā. g. k. l. m. r. ś. u च योगी (as in text). — ^{d}) Cg निष्क्रियः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u चाक्रियः (as in text).

2 St. 2–26 are missing in Cb. — ^{a}) $Ś_1$ संन्यास इति; Cā. g. k. l. m. r. ś. u संन्यासमिति (as in text). — ^{c}) M_3 ह्यसंनद्ध°; Cā. g. k. l. m. r. ś. u. v as in text. — ^{d}) $Ś_1$ योगो भवति दुःखहा (= 17^{d}); Cā. l. m. r. ś. u as in text.

3 After 3^{a}, G_3 (erroneously) *repeats* 6. 27. 21^{bc}. — K_1 om. (hapl.) 3^{c}–4^{d}; D_3 om. (hapl.) 3^{cd}. — ^{c}) $Ś_6$ आरूढस्य तु; Cā. k. l. m. n. r. ś. u योगारूढस्य (as in text).

4 K_1 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{b}) B D_6 °सज्जते; D_3 °रज्यते; S °षज्यते; Cl. m. n. r. ś. u °षज्जते (as in text). $Ś_1$ सर्वकर्मसु षज्जते. — ^{d}) $Ś_5$ K_2 $\tilde{N}_1$ तदुच्यते; G_3 ततोच्यते; Cl. n. r. ś. u तदोच्यते (as in text).

5 ^{b}) = B. 12. 130. 17^{d}. $D_{2.3.8}$ G_1 आत्मानम्; Cā. l. r. ś. u नात्मानम् (as in text). K_1 अवसाधयेत्; Ck. l. r. ś. u अवसादयेत् (as in text). — 5^{cd} = 5. 3[illegible] 62^{cd} : B. 11. 2. 35^{ab} : B. 13. 6. 27^{ab}. — ^{c}) Cf. 1. [illegible] 7^{a}. D_6 बुद्धिर्; Ck. l. r. ś. u. v बन्धुर् (as in text).

6 ^{b}) K_5 परमात्मैवात्मना जितः (hypermetric); [illegible] Da_1 येनैवात्मात्मना जितः; Ck. l. m. n. r. ś. u. v as in text. — D_6 om. 6^{cd}. — ^{c}) $Ś_{3.4}$ Ck अजितात्मन[illegible] (hypermetric); Cl. m. r. ś. u. v अनात्मनस्तु (as in text). — ^{d}) D_2 शत्रुजित्; Cl. m. r. ś. u. v शत्रुव[त्] (as in text).

7 ^{a}) Da_1 M_5 जितात्मानः; Ck. l. m. n. r. ś. [u] जितात्मनः (as in text). — ^{b}) $Ś_{1-3}$ K_6 Cg. k. [illegible] परात्मसु समा म($Ś_2$ ग)तिः; $Ś_{4-6}$ Cā परमात्म($Ś_5$ °त्मा) समा मतिः; Cl. m. r. ś. u as in text. — ^{c}) = Gītā 12. 18^{c}. — ^{d}) = Gītā 12. 18^{b}. $K_{1-3.5}$ $\tilde{N}_1$ B [illegible] (Da_2 om.) Cl. ś. u मानाप°; Ck. r मानाव° (as in text).

8 ^{d}) = Gītā. 14. 24^{b} : 3. 247. 42^{b} : B. 1[2]. 236. 38^{b}; 240. 33^{b}; cf. 262. 12^{d}; 326. 49^{d}.

9 ^{ab}) $Ś_6$ सुहृन्मित्रावुदासीनमध्यस्थौ द्वेष्य° (sic). — ^{c}) $Ś_1$ [अ]थ; Ck. l. m. r. ś. u [अ]पि) as in text). — ^{d}) $Ś_1$ समदृष्टिर्; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v सम[बु]द्धिर् (as in text). Cśp. up विमुच्यते; Cā. g. [k. l.] m. n. r. u विशिष्यते (as in text). — After 9, [illegible] *repeats*, while $Ś_{3.5}$ read, Gītā 5. 19.

10 ^{a}) D_3 (*marg. sec. m.*) ध्यायी; Ck. l. m. n. r. ś. u योगी (as in text). — ^{c}) $Ś_1$ निराशीर्; [illegible]

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८
यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २०
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

C. 6. 1085
B. 6. 30. 21
K. 6. 30. 21

एकाकीद्; Cg. k. l. n. r. ś. u. v एकाकी (as in text). D6 Cv जित°; Cā. k. l. n. r. ś. u यत° (as in text). —^{d}) Cf. B. 12. 329. 14^{b}. Ś1 चैकाकी निष्परिग्रहः; D1 निराशीर्ह्यपरि°; Cā. k. l. n. r. ś. u निराशीरपरि° (as in text).

11 ^{b}) Dn1 (before corr.) D6 स्थिरमानस° (by metathesis); Cā. k. l. n. ś. u स्थिरमासन° (as in text). —^{c}) K2 °च्छ्रिते; Ck. l. n. r. ś. u °च्छ्रितं (as in text). —^{d}) Cf. B. 15. 27. 25^{b}. G M Ck. r चेला°; Cl. n. ś. u चैला° (as in text).

12 ^{a}) Cf. B. 14. 30. 28^{c}. —^{b}) Ñ1 यतचित्तें-द्रियः क्रियः; Da1 Cg °द्रियक्रियाः; D2. 6 जितचित्तेंद्रिय-क्रियः; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text. —^{c}) K2 Da1 T2 M2. 5 युज्याद् (sic).

13 ^{a}) Ś2. 6 K3. 5 D2 समकाय°; B2 समः काय°; Cā. k. l. n. r. ś. u समं काय° (as in text). —^{b}) Ś1. 2. 4–6 K6 Ck °न्नचलः स्थितः (Ś4 *sup. lin.* °रं); K0 M1. 5 (*sup. lin.* as in text) °न्नचलं स्थितः; K3 D1. 3 T2 M4 Cr °न्नचलं स्थिरं; Ñ1 °न्नचलस्थिरः; D2. 5 °न्नचलं मनः; G1 °न्नचलं स्थितं; G3 °न्नचलस्थितः (by corr. °रः); Cl. n. ś. u °न्नचलं स्थिरः (as in text). —^{c}) Ś K6 D3 Ck संपश्यन्; Cl. n. r. ś. u संप्रेक्ष्य (as in text). Ś1 च; Ck. l. n. r. ś. u स्वं (as in text). —^{d}) K3 °लोकयेत्; Ck. l. n. r. ś. u °लोकयन् (as in text).

14 ^{b}) Ñ1 D6 G1–3 M3. 5 ब्रह्मचारी व्रते; Cā. k. l. n. r. ś. u °चारिव्रते (as in text). —^{d}) = Gītā 2. 61^{b}. Cup [ऽ]युक्त (for युक्त).

15 ^{a}) = 28^{a}. Ñ1 Da1 D7 एवं युञ्जन् (by transp.); T1 G4 युंजन्नेव; Cā. k. l. n. r. ś. u युञ्जन्नेवं (as in text). —^{b}) Ś2–5 K6 Ck मद्भक्तोन(Ś2 K6 ना)न्यमानसः; Cl. n. r. ś. u as in text.

16 ^{a}) Ś K6 Ck योगोस्ति नैवात्यशतो; Cl. r. ś. u as in text. —^{d}) Ś K6 Ck नाति (Ś1 न च) जागरतोर्जुन; Cl. r. ś. u as in text. Cg cites जागरतः. ❀ Ck: विकरणानियमोऽत्र च्छान्दसः। संस्कर्तमन्यास्तु पाठान्तराणि योजयन्ति। ❀

17 ^{c}) K3 युक्तः; Ck. l. r. ś. u युक्त- (as in text). G3 °बोरस्य; Ck. r. ś. u °बोधस्य (as in text).

18 Ś1 om. (hapl.) from आत्म up to चित्त in 19^{c}. —^{b}) Cf. B. 14. 19. 30^{b}. T1 G4 °तिष्ठति; Ck. l. m. n. r. ś. u °तिष्ठते (as in text).

19 Ś1 om. up to चित्त in 19^{c} (cf. v. l. 18). —^{a}) = B. 12. 46. 6^{a}; cf. 246. 11^{c}. T2 यदा; Cg. k. l. n. r. ś. u यथा (as in text). —^{c}) D3. 6 जित-; Ck. l. n. r. ś. u यत- (as in text). —^{d}) T2 युंजते; Ck. l. m. n. r. ś. u युञ्जतो (as in text). Ś K6 Cā. k. r आत्मनि; Cl. m. n. ś. u आत्मनः (as in text).

20 ^{b}) Ś2. 3. 4 (*sup. lin.*). 5 (marg.). 6 K6 Cā. k °सेवनात्; Cl. n. r. ś. u °सेवया (as in text). —^{c}) T1 G4 तत्र; Cā. k. l. m. n. r. ś. u यत्र (as in text). —^{d}) Ś1 तिष्ठति; B2 पश्यति; Cā. k. l. n. r. ś. u तुष्यति (as in text).

21 ^{a}) Ś1. 2. 4–6 K1. 2. 6 D3 (before corr.) Cā.

C. 6. 1085
B. 6. 30. 21
K. 6. 30. 21

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३
संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६
प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३०
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

---

k. v यत्र; B1. 3. 4 यत्तु; Cl. n. r. ś. u यत्तद् (as in text). — ^{d}) G1 स्थिरश्च; Cā. l. n. r. ś. u स्थितश्च (as in text). Ś2. 4–6 K6 Cā. k च्यवति; Cl. n. r. ś. u चलति (as in text).

22 With 22^{ab}, cf. B. 13. 16. 41^{ab}. — ^{a}) M3 (*inf. lin.*) दृष्ट्वा; Cl. r. ś. u लब्ध्वा (as in text). Ś1 Ck चाधिकं लाभं; Ś6 नापरं लाभं; Cg चापरो लाभो; Cl. r. ś. u चापरं लाभं (as in text). — ^{b}) Ś1 Ck नापरं; Cl. ś. u नाधिकं (as in text). — ^{d}) G3 विमुच्यते; Cā. g. k. l. r. ś. u विचाल्यते (as in text).

23 With 23^{ab}, cf. 3. 203. 44^{cd}. — ^{a}) K0 Da1 D2. 6. 8 विंद्याद्; Ck. l. n. r. ś. u. v विद्याद् (as in text). K2 °संयोगः; K3. 5 Ñ1 D4. 8 M4 °संयोगं; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v °संयोग- (as in text). — ^{d}) Cup योगो निर्विण्ण°.

24 ^{b}) T2 कामान्; G3 धर्मान्; Ck. l. m. r. ś. u सर्वान् (as in text). — ^{c}) Cf. B. 12. 206. 25^{c}.

25 ^{b}) K1 T2 दिति°; D6 रति°; Cā. l. n. r. ś. u धृति° (as in text).

26 K2 om. (hapl.) 26. — ^{a}) Ś1 निश्च*ति; Ś6 D2. 6 Cu निःसरति; K1. 6 B2. 4 D4 m G2. 3 Cl निश्चलति; Cg निवर्तते; Ck. n. r. ś. u निश्चरति (as in text). — ^{b}) Ś6 मनश्च चलम्; Cā. k. l. r. ś. u मनश्चञ्चलम् (as in text). — ^{d}) Ś3 Cg शमं; Ck. l. m. n. r. ś. u वशं (as in text).

27 ^{b}) Ś6 योगिनं सुखमुत्तरं; Cb यस्माद्योगिनमुत्तमं; Ck. l. m. n. r. ś. u as in text. — ^{c}) Ś1 अभ्येति; Ck. l. m. n. r. ś. u उपैति (as in text). K3 Ñ1 D[illegible] (before corr.). 8 शांतिरजसं (Ñ1 °यं); D2 शांतमनसं; Ck. l. m. n. r. ś. u शान्तरजसं (as in text).

28 ^{a}) = 15^{a}. K0. 3 Dn2 D8 युजन्नेवं; K[illegible] Cm. r एवं युंजन् (by transp.); Ck. l. n. ś. u. v युञ्जन्नेवं (as in text). — ^{b}) Ś K6 Cb. k योगी नियतमानसः; B1 (m as in text) मद्भक्तो नान्यमानसः; (cf. v. l. in Ś K5 K6 Ck in 15^{b}); Cl. n. r. ś. u योगी विगतकल्मषः (as in text). — ^{c}) Ś2–6 K6 Ck °संयोगम्; Cl. n. r. ś. u. v °संस्पर्शम् (as in text). — ^{d}) Ś1 अत्यंतसुखमश्नुते; Ś2–6 K6 Cb. k अत्यंतमधिगच्छति; Cl. n. r. ś. u as in text.

29 K1. 2 om. 29. — 29^{ab} = (var.) B. 12. 32[illegible] 29^{ab} : Manu. 12. 91^{ab}. — ^{a}) = B. 14. 35. 16^{c}; 46. 49^{c}; 47. 6^{c} : cf. Īśāvāsyopaniṣad 6^{c}. — After 29^{ab}, G2 *repeats* 27^{c}–29^{b}. — ^{c}) Ś2 पश्यते; Da[illegible] ईक्षेत; Cb पश्यतो; Cā. l. n. r. ś. u ईक्षते (as in text). — ^{d}) Cf. B. 12. 76. 2^{b}; 240. 32^{b} : B. 14. 51. 39^{d}. D4 (before corr.) G2 °दर्शिनः; Cā. k. l. n. r. ś. u °दर्शनः (as in text).

30 T2 om. (hapl.) 30^{b}–32^{a}. — ^{b}) D6 मयि पश्यति चाप्यहं. — ^{cd}) D6 न प्रणस्यामि स च मे मा प्रणश्यति तेऽव्ययम् (corrupt).

31 T2 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{b}) G3 एकस्थम्; Cā. l. m. n. r. u. v एकत्वम् (as in text). — ^{c}) = Gītā 13. 23^{c} : B. 13. 18. 63^{c}. K2 Cā सर्वेषां;

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२

अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६

अर्जुन उवाच ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४०
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१
अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

C. 6. 1106
B. 6. 30. 42
K. 6. 30. 42

Ck. l. m. n. r. ś. u सर्वथा (as in text). Cup [आ]वर्त° (for वर्त°). — ^{d}) D$_8$ न नि· ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u मयि (as in text). Cb मय्येवासौ च वर्तते.

32 T$_2$ om. 32^a (cf. v. l. 30). — ^{b}) G$_3$ सो ; Cl. n. r. ś. u यो (as in text). — ^{c}) = B. 12. 25. 26^a; 28. 16^a ; cf. 293. 7^a.

33 K$_5$ transp. 33 and 34. — ^{a}) G$_3$ भोगस् ; Ck. l. n. r. ś. u योगस् (as in text). — ^{b}) Ś$_1$ G$_2$ सौम्येन ; Cl. n. r. ś. u साम्येन (as in text). — ^{d}) G$_3$ मनः ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u स्थितिं (as in text). Ś$_{1.3-6}$ Cā. k परां ; Cl. m. n. r. ś. u स्थिराम् (as in text).

34 ^{b}) K$_3$ Ñ$_1$ D$_3$ G$_{1.3}$ M$_5$ प्रमाथी ; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u प्रमाथि (as in text).

35 D$_8$ om. 35^c–36^d. — ^{a}) = 3. 49. 26^a. — ^{b}) = 3. 246. 25^b. — ^{d}) K$_{1.2}$ Ñ$_1$ D$_3$ वैराग्येन (for वैराग्येण).

36 D$_8$ om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{a}) Ś$_{1.3}$ K$_{1.3}$ D$_{a1}$ Cg असंयतात्मनौ ; D$_4$ (also as in text) G$_3$ असंशयात्मना ; Cā. b. k. l. m. n. r. ś. u असंयतात्मना (as in text).

37 ^{a}) Ś$_{2-4.6}$ K$_6$ Cā. k अयतः ; Cb. l. m. n. ś. u अयतिः (as in text). T$_2$ अयं निःसंशयो योगो. — After 37^{ab}, Ś K$_6$ Cā. b. k ins. :

91* लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ।
अनेकचित्तो विभ्रान्तो मोहस्यैव वशं गतः ।

[(L. 1) With post. half, cf. 38^d. — (L. 2) Ś$_4$ K$_6$ Ck °चित्तोविश्रांतो ; Ś$_6$ °चित्तविभ्रांतो.]

38 ^{a}) Ś$_{3-6}$ Cā. k °विभ्रंशाच् ; K$_2$ °विभ्रष्टं ; Cb. l. n. r. ś. u °विभ्रष्टश् (as in text). — ^{b}) Ś$_2$ K$_0$ D$_3$ Cl छिन्नाभ्र ; Cā. k. n. r. ś. u छिन्नाभ्रम् (as in text). — ^{d}) Ś K$_6$ Ck विनाशं वाधिगच्छति ; Cb. l. n. r. ś. u as in text.

39 ^{a}) Cf. 3. 29. 3^c. Ś$_1$ D$_1$ Cb. k. r एतं मे ; Cl एनं मे ; Cn. ś. u एतन्मे (as in text). Cup [ऽ]संशयं. — With 39^{cd}, cf. 2. 14. 1^{cd} : B. 14. 35. 12^{ab}.

40 ^{d}) Ś$_{1-3}$ K$_6$ जातु ; Cb. l. ś. u तात (as in text).

41 ^{a}) Cf B. 11. 20. 27^c : B. 14. 90. 101^a. Ś$_{1-3}$ B D$_{2.3.7}$ G$_{1.2}$ Ck. r. ś. u पुण्यकृतां लो° ; K$_3$ पुण्यतमाँल्लो° ; Cl पुण्यकृताँल्लो° (as in text). — ^{b}) K$_6$ D$_2$ शाश्वती (sic). — ^{d}) K$_2$ योगनष्टोभि· ; D$_{1.5}$ °भ्रष्टो हि ; G$_2$ °भ्रष्टोपि ; Ck. l. r. ś. u °भ्रष्टोऽभि· (as in text).

42 ^{b}) K$_0$ Ñ$_1$ T G$_{2-4}$ महति ; Cl. r. ś. u भवति (as in text). Ś$_1$ निर्मले ; Cl. r. ś. u धीमताम् (as

C. 6. 1106
B. 6. 30. 42
K. 6. 30. 42

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

---

in text). Ś3-6 K6 D3.6 Cb.g.k जायते धी(Ś4.5 [by corr.] Cg श्री)मतां कुले. — c) Cf. B. 13. 68. 21c.

43 a) M2 संबुद्धि°; Ck.l.n.r.ś.u तं बुद्धि° (as in text). — b) Ś4.6 Ñ1 D6 पूर्वदेहिकं; Ś4 (marg.).5 K0.1.5 Da1 D4.5 पौर्वदैहिकं; K3 Dn1 (before corr.) D1 (m as in text).2.3.7 (m as in text) पूर्वदेहिकं; Cb.k.l.n.r.ś.u पौर्वदेहिकं (as in text). — c) Ś K6 Cā.b.k ततो भूयोपि यतते; Cl.n.r.ś.u as in text. — d) Ś2 K6 सिद्धये; Cā.g.k.l.n.r.ś.u संसिद्धौ (as in text).

44 b) K3 Ñ1 G2.3 ह्रीयते; K6 क्रियते; Cā.k.l.n.r.ś.u ह्रियते (as in text). Ś6 Cā [ऽ]प्यवशो; Cg.k.l.n.r.ś.u ह्यवशो (as in text). Ś K1.2.6 D3 M3 Cā सन्; Cl.n.r.ś.u सः (as in text). — c) Ś1 लोकस्य; Cā.g.k.l.m.n.r.ś.u योगस्य (as in text). — d) D8 °ब्रह्मापि वर्तते; T2 शब्दे ब्रह्मादि वर्तते; G3 शब्दब्रह्मा निव°; M4 °ब्रह्माभिव°; Cā.g.k.l.m.n.r.ś.u.v as in text.

45 b) K5 M4 संशुद्धकल्मषः; D8 विगतकिल्बिषः; D3 G3 संसिद्धकिल्बिशः; Cā.k.l.m.n.r.ś.u संशुद्धकिल्बिषः (as in text). — c) Ś1 K1 °संशुद्धस्; Ś5 °संसिद्धिस्; Cā.k.l.m.n.r.ś.u °संसिद्धस् (as in text). — d) = Gītā 13. 28d; 16. 22d: Cf. Gītā 9. 32d: B. 12. 348. 74d: Maitryupaniṣad 6. 30 (stanza 3d). Ś5 Da1 यांति; Cā.l.m.n.r.ś.u as in text.

46 b) Ś2 K6 ज्ञानिभ्यश्च; D8 ज्ञानिनोपि; Cn ज्ञानिनश्च; Cā.g.k.l.m.r.ś ज्ञानिभ्योऽपि (as in text). Ś1.4.6 K0 D1-8 ज्ञानिभ्योप्य(D1.8 °भ्य)धिको मतः. — c) K1 कर्मभिश्च; K2 कर्मिभिश्च; G3 कर्मभ्यश्च; C[ā]. g.k.l.m.r.ś.u कर्मिभ्यश्च (as in text). D2 [ब्र]ऽधिको; Cā.k.l.n.r.ś.u चाधिको (as in text).

47 a) K3 Da1 D6 योगीनाम् (sic). K1 मन:; Cā.l.r.ś.u अपि (as in text). — b) K2 °त्मनः; Cā.k.l.n.r.ś.u °त्मना (as in text). — c) T[?] G2 लभते; Cā.g.k.l.n.r.ś.u भजते (as in text). — After 47, Ś1 ins.:

94* भगवन्नामसंप्राप्तिमात्रात्सर्वमवाप्यते ।
फलिताः शालयः सम्यग्वृष्टिमात्रेऽवलोकिते ।

[This is just the संग्रहश्लोक to adhy. 6 in Cg.]

Colophon om. in Ś4-6. — *Sub-parvan*: Ś[1] K0.2.3.5 Ñ1 B Da1 Dn D2.4-8 T G2-4 M2.4 ([a] few of these MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K2.3 D2.8 om. उप°); K[1] G1 श्रीभगवद् (G1 om. it) गीतायां; D1 partly damaged. K0 Ñ1 B3 Dn2 D6 G2 cont.: ब्रह्म(G[2] परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे (G2 °शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K1 D4 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे; K5 Dn1 ब्रह्मविद्यायां; K6 T2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name*: Ś1 D6 आत्मसंयोगः; K0.5 D2.8 Cśp आत्मसंयमयोगः; K3 D5 T G2.4 Cś अभ्यासयोगः; K6 ध्यानयोगब्रह्मप्राप्तिमार्गदर्शकरूपः(?); Ñ1 योगगर्भः; B2.3 D4 संन्यासयोगः; B1 योगाभ्यासः; Da1 आत्मयोगः; Dn Cn अध्यात्मयोगः; D1 संयमयोगः; D7 ध्यानयोगः; G1 स्वरूपयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 29; T G 28; M4 30. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0-3.5.[6] Ñ1 B Da1 Dn D1-4.6-8 G2.3 M1.3.5 Cv 6. — *Śloka no.*: K3.5 Da1 Dn D1.5 G2 47; D2 48.

२९

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६
मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७
रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११
ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । C. 6. 1124 B. 6. 31. 13 K. 6. 31. 13

29

☞ K$_4$ Da$_2$ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^{b}) Ś$_{2-4.6}$ K$_6$ Cā. k मदाश्रितः; Cl. m. n. r. ś. u मदाश्रयः (as in text). — ^{d}) Ś$_6$ K$_0$ Cā ज्ञास्यति; T$_2$ ज्ञानस्य; Ck. l. n. r. ś. u ज्ञास्यसि (as in text).

2 ^{a}) G$_2$ देहं; Cg. l. n. r. ś. u तेऽहं (as in text). — ^{b}) K$_1$ शेषतः; Ck. l. n. r. ś. u अशेषतः (as in text). — T$_2$ om. (hapl.) 2^{c}–3^{d}. — ^{cd}) Ś$_{1-4.5}$ (marg.). $_6$ K$_6$ Ck यज्ज्ञात्वा न पुनः किंचिज् (Ś$_2$ पुनश्चान्यज्); Cb. l. r. ś. u as in text. G$_3$ इह; Cg. k. l. r. ś. u अव- (as in text). Cb चिंतनीयं यदु- त्कृष्टं सत्त्वं तदुपदिश्यते.

4 ^{a}) Cf. 6. 6. 4^{a}. G$_3$ अनिलो (sic).

5 ^{c}) B$_1$ बीज°; Cā. k. l. m. n. r. ś. u जीव° (as in text).

6 Da$_1$ om. 6. — 6^{a} = B. 12. 224. 17^{c}. — ^{ab}) Ś$_1$ transp. भूतानि and सर्वाणि. G$_3$ M$_{3.5}$ [अ]व-; Cā. g. k. l. n. r. ś. u [उ]प- (as in text). — ^{c}) Ś$_6$ Cā सर्वस्य; Ck. l. n. r. ś. u. v कृत्स्नस्य (as in text). — ^{d}) Cf. Gītā 9. 18^{c}. Ś$_4$ K$_6$ transp. प्रभवः and प्रलयः.

7 ^{c}) T$_2$ G$_{2.3}$ M$_3$ प्रोक्तं; Cā. k. l. n. r. ś. u प्रोतं (as in text). — ^{d}) = B. 12. 47. 21^{d}.

8 ^{b}) Ś$_{1.3-6}$ Cā. g. k प्रकाशः; Cb. l. ś. u प्रभास्मि (as in text). — ^{c}) T$_2$ °भूतेषु; Cā. k. l. ś. u °वेदेषु (as in text).

9 ^{a}) Ś K$_6$ Cā. k पुण्यः पृथिव्यां गंधोस्मि; Cl. m. ś. u as in text.

10 ^{d}) = Gītā 10. 36^{b}.

11 ^{a}) K$_{1.2}$ Ñ$_1$ बलवता; Ck. l. ś. u °वतां (as in text). Ś$_3$ अस्मि; Cb. k. l. r. ś चाहं (as in text).

12 ^{b}) Ś तामसा राजसाश्च (by transp.); Ck. l. n. r. ś. u राजसास्तामसाश्च (as in text). — ^{c}) Ś$_{1.2.4.5}$ K$_6$ एवेह; Cb. l. n. r. ś. v एवेति (as in text).

13 ^{b}) Cb कृत्स्नम्; Cg. k. l. m. r. ś. u सर्वम् (as

C. 6. 1124
B. 6. 31. 13
K. 6. 31. 13

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५
चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

---

in text). — c) D6 मोहनं (sic).

14 a) K3 D8 देवी; T2 दिवि; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v दैवी (as in text). — c) K1 प्रपद्यंति; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °द्यन्ते (as in text). — d) Ś1. 3. 5. 6 (marg.) Cg. k मायामति°; Cā. l. n. r. ś. u मायामेतां (as in text).

15 a) D8 मे; Cv मा; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u मां (as in text). — c) K1 D4 (before corr.) T2 मायया प्रहृत°; D6 °या मद्रृत°; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °यापहृत° (as in text). — d) Ś6 B4 (m as in text) आस्थिताः; Cā. l. m. n. r. ś. u आश्रिताः (as in text). — After 15, D8 reads (for the first time) Gītā 16. 20.

16 In Cb the text and comm. from st. 16 to the end of the Gītā is missing. — b) Ś3–5 सदा; Cl. ś. u [ऽ] र्जुन (as in text).

17 b) Ś1 एकभक्तो; Cā. l. m. n. r. ś. u. v °भक्तिर् (as in text). K2 विशिष्यति; Cā. k. l. n. r. ś. u. v °ष्यते (as in text). — d) D6 स मे; Cā. k. l. n. r. ś. u मम (as in text).

18 b) Ś K6 B4 D1. 3 G1 M1. 4. 5 Cā मतः; Cl. n. r. ś. u मतम् (as in text). — d) Ś1. 2. 4–6 K6 ममैव; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v मामेव (as in text). Cr cites अनुत्तमं.

19 Ś4 om. 19. — d) Da1 मम माहात्म्यदुर्लभः (sic).

20 a) Ś6 Cā (by transp.) तैस्तैः कामैर्. — c) K2 D6 नियतः; K3 G2. 3 M1. 3. 4 नियता; Cā. k. l. n. r. ś. u नियताः (as in text). Ś5 D5 T1 (marg.) स्वयं; K1. 2 त्वया; Cā. k. l. n. r. ś. u स्वया (as in text).

21 a) T1 M4 भक्त्या; Ck. l. n. r. ś. u भक्तः (as in text). — b) Ś1 अच्छति (sic). — d) K3 व्यद°; Cā. l. n. r. ś. u विद° (as in text). Ś1 तस्यां तस्यां ददाम्यहं.

22 a) Cf. 1. 123. 14a. — d) M3 मयेव; Cā. k. l. n. r. ś. u. v मयैव (as in text). Ś3 K0. 5 Ck. n. śp up हितान्; Cl. r. ś. u हि तान् (as in text).

23 After 23abc, Ś2 K6 Cā ins.:

93* सिद्धान्यान्ति सिद्धव्रताः ।
भूतान्भूतयजो यान्ति ;

while Ś0 Cā ins. (= Gītā 9. 25bc):

94* पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या.

24 Ś3–5 om. 24. — c) = Gītā 9. 11c. — d) D3 ममात्ययम्; Cl. n. r. ś. u ममाव्ययम् (as in text). D6 अनन्वयं; Cā. l. n. r. ś. u अनुत्तमम् (as in text).

25 a) D2 सर्वश्च; Cg सर्वेषां; Cā. k. l. n. r. ś. u सर्वस्य (as in text). — cd) Ś1 transp. मूढो and लोको. M2 लोके; Cā. k. l. r. ś. u लोको (as in text).

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७
येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

अर्जुन उवाच ।
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

C. 6. 1143
B. 6. 32. 2
K. 6. 32. 2

D2 अत्ययं; Cā. l. n. r. ś. u अव्ययम् (as in text).

26 c) Ś K6 भविष्यन्ति; Cl. r. ś. u भविष्याणि (as in text). — d) D2 मा; Ck. l. m. r. ś. u मां (as in text). Ś6 न तु मां वेद कश्चन.

27 a) G3 °समूढेन; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °समुत्थेन (as in text). — c) Cg cites आमोहं. — d) G3 स्वर्गे; Cā. k. l. m. n. r. ś. u सर्गे (as in text). Ś6 यांति सर्गे (by transp.).

28 a) Ś1–5 K1 Ck त्वंतं गतं; K2. 5 Ñ1 D8 त्वंतर्गतं; D1. 3 Cn अंतगतं; T2 द्वंद्वगतं; Cā. l. r. ś. u त्वन्तगतं (as in text). — b) Da1 नराणां; Cā. k. l. n. r. ś. u जनानां (as in text). D2 °कर्मिणां; Cā. k. l. n. r. ś. u °कर्मणाम् (as in text).

29 b) Ś1 भजंति; Ś4 (*sup. lin.* as in text) D2 यजंति; Cl. n. r. ś. u यतन्ति (as in text). D1. 6 ते; Cg. k. l. n. r. ś. u ये (as in text).

30 a) K1. 2 °भूतादिदैवं; D1 (*sup. lin.* as in text) °भूताधिभूतं; Cl. n. r. ś. u. v °भूताधिदैवं (as in text). — b) Ś6 G2. 3 च ते; Ś4 (*sup. lin.*) यथा; Ś5 तथा; Da1 च तद्; Cl. n. r. ś. u च ये (as in text). — D8 om. 30cd. — After 30, Ś1 ins.:

95* स्फुटं भगवतो भक्तिर्विहिता कल्पमञ्जरी ।
साधनेच्छासमुचितां येनाशां परिपूरयेत् ।

[This is (with var.) the संग्रहश्लोक to adhy. 7 in Cg.]

19

Colophon om. in Ś4–6. — *Sub-parvan* : Ś1 K0. 3. 5 Ñ1 B Da1 Dn D1. 2. 4–6. 8 T G2–4 M2. 4 (a few of these MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु (Ñ1 °यां also) उपनिषत्सु; K2 श्रीभगवद्गीता; K6 D3. 7 श्रीभगवद्गीतासु (K6 °यां); G1 गीतायां. K0. 3. 5 Ñ1 B3 Dn D2. 4–6. 8 cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 T2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G2 परब्रह्मविद्यायां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; M2 ब्रह्मविद्यायां. — *Adhy. name* : Ś1 D6 जगत्प्रसूतियोगः; K0 प्रकृतिभेदः; K1. 2 D1. 4. 8 ज्ञानयोगः; K3. 5 Ñ1 D7 T1 G4 विज्ञानयोगः; K6 विज्ञानयोगो ब्रह्मप्राप्तिमार्गदर्शकयोगः(?); B2 गुणविज्ञानयोगः समग्रदर्शनः; B3 समग्रदर्शनः; B4 परापरयोगः; Da1 D5 परमहंसयोगः; Dn ज्ञान(Dn1 om. ज्ञान)विज्ञानवर्णनयोगः; D2 ज्ञानयोगकथनं; T2 परमहंसविज्ञानब्रह्मयोगः; G1 परावरप्रकृतियोगः; G2 Cś ज्ञानविज्ञानयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 30; T1 M4 31; T2 G 29 (as in text). — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0–3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–4. 6–8 G2. 3 M1. 3. 5 Cv 7. — *Śloka no.* : K1. 3. 5 Da1 Dn D1. 2. 5 G2 30; K6 31.

30

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 a) Ś5 अध्यात्म; G2 अध्यात्मन्; G3 अध्यात्मा; Ck. l. r. u अध्यात्मं (as in text). — c) D7 आधिभूतं; Cl. r. u अधि° (as in text). T2 मे; Cl. r. u किं (as in text).

C. 6. 1143
B. 6. 32. 2
K. 6. 32. 2

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २

श्रीभगवानुवाच ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८

कविं पुराणमनुशासितार-
मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९

प्रयाणकाले मनसाचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य-
क्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १०

---

2 a) Da1 आधि°; Cg. l. n. r. u अधि° (as in text). B1 अधियज्ञश्च कस्तत्र. — c) Ś1. 2. 6 K6 T2 °कालेपि; Cl. r. u °काले च (as in text).

3 a) Cf. B. 13. 14. 5c; 17. 80a. Ś1. 4–6 Ñ1 B Da1 D1. 8 Cā. n परमं ब्रह्म (by transp.); Ck. l. m. r. ś. u ब्रह्म परमं (as in text). — b) Da1 D2 G4 M1 [ऽ]ध्यात्म; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v ऽध्यात्मम् (as in text). — d) K6 कर्मसंज्ञितं; Da1 (marg. as in text) कर्मसंज्ञकः; Cā. k. m. n. r. ś. u. v °संज्ञितः (as in text).

4 a) Ś1 अधिभूतोक्षरो; G3 °भूतंकरो; M5 °भूताक्षरो; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v °भूतं क्षरो (as in text). — b) Ś5 चादि-; K1 चाद्य-; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v चाधि- (as in text). — c) Ñ1 (marg. *sec. m.* as in text) °यज्ञोंतम् (sic); T2 °यज्ञोयम्; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u °यज्ञोऽहम् (as in text). Cv cites अधियज्ञः.

5 a) Ś1. 3–5 Cg. k °कालेपि; Cl. n. r. ś. u °काले च (as in text). Ś9 Cā प्रयाणकालेपि च मां (= Gītā 7. 30c). — c) K1 या; G3 M3. 5 यत्; M4 यं; Cā. g. k. l. n. r. ś. u यः (as in text). — d) Da1 D6 यांति; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v याति (as in text).

6 a) B Da1 Cup चापि; D1 चांते; Cā. g. k. r. ś. u वापि (as in text). — b) D1 एतत्; Cā. g. k. l. r. ś. u अन्ते (as in text). — c) Ś1. 6 Ñ1 Da1 Dn2 D4. 6 T1 G1. 2. 4 °मेवेति; Cā. g. l. r. ś. u °मेवैति (as in text). — d) Ñ1 Da1 M4 मद्भाव°; D6. 8 G1 सद्भाव°; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u तद्भाव° (as in text).

7 a) = 27c. — b) K1 जुद्य; D3. 6 बुध्य; Cā. k. l. n. r. ś. u युध्य (as in text). — c) = Gītā 12. 14c. Ś4 (marg.). 5 मदर्पित°; Cā. l. n. r. ś. u मय्यर्पित° (as in text). — d) Ś K1. 2. 6 Ñ1 B3 Da1 Dn2 D1–3. 5. 7 G1 Cā. k. n [अ]संशयं; Cl. r. ś. u [अ]संशयः (as in text). D6 मामेवैश्यन्नसंशयं (sic).

8 b) Ś1. 3–5 K0. 1 Da1 D1. 2 M1–3. 5 Cā. k °सानन्य-; Cl. n. r. ś. u °सा नान्य- (as in text). — c) K5 परमे; Ck. l. n. r. ś. u परमं (as in text). — d) K5 यांति. Ś5 [अ]न्व°; K0 [अ]नुचिंतनं; M4 [अ]नुचिंतया; Cā. g. l. n. ś. u [अ]नुचिन्तयन् (as in text). Ck cites चिन्तयन्.

9 a) D1 G1 ह्यनु°; Cā. k. n. r. ś. u अनु° (as in text). — b) M1. 8 अणोरमणीयांसम्; Cā. k. l. n. r. ś. u °रणीयांसम् (as in text). — c) T1 G4 °शक्तिम्; Cā. n. r. ś. u °रूपम् (as in text). — d) = Śvetāśvataropaniṣad 3. 8b. Ś1 B1 °रूपं; Cā. g. k. l. n. r. ś. u °वर्णं (as in text). Ś1. 6 K0 Cā. k पुरस्तात्; Cl. m. n. r. ś. u परस्तात् (as in text).

10 b) K6 D3 युतो; Cā. n. r. ś. u युक्तो (as in text). — d) G3 संतं पारं; Cā. k. l. n. ś. u स तं परं (as in text).

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११
सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५
आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६
सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७
अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९
परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० C. 6. 1161 B. 6. 32. 20 K. 6. 32. 20

---

11 ^{b}) M$_3$ विदंति; Ck. l. n. r. ś. u विशन्ति (as in text). Ś$_1$ यद्यातयो (sic). — ^{c}) Ckp विदंति (for चरन्ति). — With 11^{cd}, cf. Kaṭhopaniṣad 1. 2. 15^{cd}. — ^{d}) K$_1$ ततो; Cg. k. l. n. r. ś. u. v तत्ते (as in text). Ś K$_6$ Cg. k संग्रहेणाभिधास्ये; Da$_1$ °हेणेव वक्षे; D$_1$ (m as in text) °हेण ब्रवीमि; M$_{1.3}$ °हणे प्रवक्ष्ये; Cl. n. r. ś. u °हेण प्रवक्ष्ये (as in text). — After 11, D$_1$ ins. (= Kaṭhopaniṣad 1. 2. 15; cf. 11^{cd} above):

96* सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ।

12 ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ Ck मूर्ध्न्यादायात्मनः; Ś$_4$ °धाय मनः; Da$_1$ D$_6$ °ध्यायात्मनः; Cg. m. r. ś. u मूर्ध्न्याधायात्मनः (as in text). Cn cites मूर्ध्नि आधाय. T$_1$ (by corr.) प्राणान्; Cā. g. k. m. n. r. ś. u प्राणम् (as in text). — ^{d}) Da$_1$ D$_8$ G$_2$ °धारणं; T$_1$ °धारणात्; Ck. m. n. r. ś. u °धारणाम् (as in text).

13 ^{a}) = B. 7. 192. 52^a : B. 14. 26. 8^c. — ^{c}) Ś$_1$ स मद्भावं; Cg. k. n. r. ś. u त्यजन्देहं (as in text). — ^{d}) Ś$_1$ यांति नास्त्यत्र संशयः; Ck. l. n. r. ś. u as in text. Cg cites स याति.

14 ^{d}) B$_2$ नित्ययोगस्य; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °युक्तस्य (as in text). Ś$_{1.2}$ (marg. as in text) .$_6$ K$_6$ M$_4$ देहिनः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u योगिनः (as in text).

15 ^{d}) = B. 12. 143. 3^d. K$_{1.2}$ गतः (sic).

16 ^{a}) D$_4$ (by corr.) .$_7$ T$_2$ G$_{1-3}$ M$_{1.2.3}$ (*inf. lin.*) .$_4$ Cā °भवनाल्; Cāp. g. k. l. m. n. r. ś. u. v °भुवनाल् (as in text). Ñ$_1$ लोकान्; T लोकात्; Cā. k. l. m. n. r. ś. u लोकाः (as in text). — ^{b}) M$_4$ °वृत्तिनो; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v °वर्तिनो (as in text). — ^{c}) K$_2$ °मुपेयति; Cā. k. l. r. ś. u °मुपेत्य तु (as in text).

17 Cf. Manu. 1. 73. — ^{b}) Ś$_{1-5}$ K$_{1.6}$ Cg. k अहर्ये; Cā. r. ś. u अहर्यद् (as in text). — ^{c}) Da$_1$ रात्रिर्; Cg. k. n. r. ś. u रात्रिं (as in text). K$_3$ D$_6$ T$_2$ °सहस्रांते; Ck. n. r. ś. u °सहस्रान्तां (as in text). — ^{d}) Ś$_6$ तेहोरात्रि°; D$_6$ T$_2$ अहोरात्र°; Ck. n. r. ś. u तेऽहोरात्र° (as in text).

18 Ś$_2$ breaks off here. — ^{a}) K$_1$ G$_3$ अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः; Cā. k. l. r. ś. u. v as in text. — ^{b}) Cf. 19^d. D$_4$ (m as in text) प्रलयंति; Ck. l. r. ś. u प्रभवन्ति (as in text). — ^{d}) K$_2$ D$_{1.2.5.8}$ G$_{2.3}$ °संज्ञिके (D$_1$ °ते); Ck. l. r. ś. u °संज्ञके (as in text).

19 ^{a}) K$_2$ एवाहं; Ck. l. n. r. ś. u एवायं (as in text). — ^{b}) T$_2$ एवं भूत्वा; Ck. m. n. r. ś. u भूत्वा भूत्वा (as in text). — ^{c}) M$_3$ °गमेवशं; Ck. l. n. r. ś. u °गमेऽवशः (as in text). — ^{d}) Cf. 18^b. K$_5$ D$_8$ T$_2$ M$_2$ प्रभवंति; Ck. r. ś. u प्रभवति (as in text).

20 D$_8$ om. 20^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ परात्; Cā. k. l. n. r. ś. u. v परस् (as in text). — ^{b}) Ś$_{1.3-5}$ K$_5$ T$_2$ [s]व्यक्ताव्यक्तः; Ś$_6$ Cā पुरुषाख्यः; Ck व्यक्ताव्यक्तः; Cr. ś. u. v ऽव्यक्तोऽव्यक्तात् (as in text). Cl cites अव्यक्तः-

C. 6. 1162
B. 6. 32. 21
K. 6. 32. 21

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६
नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

Cn cites अव्यक्तात्. M4 सनातनात्; Cā. k. l. n. r. ś. u °तनः (as in text). — ^{c}) Ś6 Cā यः सर्वेष्वपि; K0 D1 G2 यस्तु सर्वेषु; B4 यः समः सर्व-; D6 सर्व एवेषु; Cn. r. ś. u यः स सर्वेषु (as in text). Cl cites सर्वेषु.

21 ^{b}) = (var.) Kaṭhopaniṣad 2. 3. 10^{d}. —21^{cd} = (var.) Gītā 15. 6^{cd}. — ^{c}) Ś1 यत्; Ś4 यः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u यं (as in text). K3 निवर्तेत; Cā. k. l. m. n. r. ś. u निवर्तन्ते (as in text). — ^{d}) = Gītā 15. 6^{d}.

22 ^{a}) K1. 2 स परा; B2 परमः; G3 स परं; Cā. k. l. n. r. ś. u. v स परः (as in text). — ^{b}) Ś6 हि; Cā. n. r. ś. u तु (as in text). — After 22^{ab}, Ś3–6 K6 Ck ins.:

97* यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ।
[Ś6 मां (for यं).]

— ^{c}) K5 यस्यांतस्थानि. — ^{d}) = Gītā 2. 17^{b}: B. 12. 59. 138^{d}. Ś3–6 K6 Ck यत्र सर्वं प्रतिष्ठितं; Cl. n. r. ś. u as in text.

23 ^{b}) Ñ1 प्रवृत्तिं; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u आवृत्तिं (as in text). — ^{c}) Ś1 प्रयांता; D6 प्रयता; Cā. k. l. r. ś. u प्रयाता (as in text). K1 Da1 याति; Cā. k. l. r. ś. u यान्ति (as in text). — ^{d}) T2 पुरुषर्षभ; Cā. ś. u भरतर्षभ (as in text).

24 ^{a}) K3 G2. 3 अग्नि-; Ck. l. m. n. r. ś. u अग्निर् (as in text). Ś6 K1 Cā शुक्ला; Ck. l. m. n. r. ś. u शुक्लः (as in text). — ^{b}) G2 षण्मासाद्; Ck. n. n. r. ś. u षण्मासा (as in text).

25 ^{a}) Ś6 K1 Cā कृष्णा; Ck. l. r. ś. u कृष्णः (as in text). Ś4. 5 धूमः कृष्णस्तथा रात्रिः (by transp.) — ^{d}) K0 न मुह्यति; Cā. k. ś. u निवर्तते (as in text).

26 ^{a}) Ś1. 4–6 K6 शुक्लकृष्ण-; Cl. n. r. ś. u °कृष्णे (as in text). — ^{b}) K0 M3 (*sup. lin.* as in text) शाश्वती; Ck. r. ś. u शाश्वते (as in text). Ś K0 समे; Da1 मतः; Cr. ś मते (as in text). — ^{c}) Ś3–6 K6 Cg अनयोर्यात्यनावृत्तिम्; K3. 5 एकयान्यात्म(K5 °या यांत्य)नावृत्तिम्; Ck. r. ś. u as in text. Cn cites एकया. — ^{d}) Ś3–6 K6 D3 Cg. k एक(Ś3 Cg आद्य)यावर्ततेन्यया (D3 °ते पुनः); Cr. ś. u as in text. Cn cites अन्यया.

27 ^{a}) Ś1 नैते गती; Ś5 नैते सृते; K3 नृते सृती; M3 (*inf. lin.*) नैते नृती (sic); Ck. m. n. r. ś. u नैते सृती (as in text). Cg cites एते सृती; Cv नैते सती. D6 जाने (sic). — ^{c}) = 7^{c}.

28 ^{b}) Ś1 K5 D2. 6 T2 M3 दाने च; Cn. r. ś. u दानेषु (as in text). K0 पुण्यफल-; Cl. n. r. ś. u पुण्यफलं (as in text). — ^{c}) Ś1. 3 D7 Cg अभ्येति; K0 अभ्येत्य; G4 अन्वेति; Ck. l. n. r. ś. u अत्येति (as in text). — ^{d}) Ś4 (*sup. lin.* as in text) दिव्यं; M5 शांतं; Ck. l. n. r. ś. u चाद्यम् (as in text).

३१

श्रीभगवानुवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २
अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५
यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

C. 6. 1175
B. 6. 33. 6
K. 6. 33. 6

— After 28, Ś1 ins.:

98* सर्वतत्त्वगतत्वेन विज्ञाते परमेश्वरे ।
अन्तर्बहिर्न सावस्था न यस्यां भासते विभुः ।

[This is just the संग्रहश्लोक to adhy. 8 in Cg.]

Colophon om. in Ś4-6. — *Sub-parvan:* Ś1 K0. 3. 5 Ñ1 B D (Da2 om.) T1 G2-4 M2. 4 (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (D7 om. उप°); K2 श्रीमद्भगवद्गीता; K6 श्रीमद्भगवद्गीतायां; G1 गीतायां. K0. 3. 5 Ñ1 Da1 Dn D1. 2. 6. 8 cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (K3 om. योग°) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; D5 ब्रह्मविद्यायां; G2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; M2 परब्रह्मविद्यायां. — *Adhy. name:* Ś1 प्रयाणकालयोगः; K0 क्षरनिर्देशः; K5 D6 महापुरुषयोगः; K6 अक्षरब्रह्मयोगज्ञानेन परमगतिप्राप्तिनिरूपणं(?); Ñ1 ब्रह्मयोगः; B2 अध्यात्मपुरुषदर्शः; B3 महापुरुषदर्शनः; B4 धारणायोगः; Dn पुरुषोत्तमयोगः; D1 Cś ब्रह्माक्षरनिर्देशः; D2. 8 पुरुषयोगः; D5 आत्मयोगः; T G1. 2 अक्षरब्रह्मयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 31; T G 30 (as in text); M4 32. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0-3. 5. 6 B Da1 Dn D1-4. 6-8 G2. 3 M1. 3. 5 Cv 8. — *Śloka no.:* K1. 3. 5 Da1 Dn D1. 2. 5. 6 G2 28; K6 29. — *Aggregate śloka no.:* D1 1103.

31

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 [b]) = 6. 21. 8[b]. Ñ1 °सूयते; Cg. k. l. n. r. ś °सूयवे (as in text). — [c]) K1. 3. 5 Da1 D3 Cg ज्ञान-; Ck. l. n. r. ś. u ज्ञानं (as in text). — [d]) = Gītā 4. 16[d]. K1. 2 Dn2 D1 (m as in text). 2 मोक्षसे (sic).

2 [b]) Cf. B. 12. 142. 36[d]: B. 13. 34. 22[b]. B2 अद्भुतं; B4 (m as in text) अव्ययं; Ck. n. r. ś. u उत्तमम् (as in text). — [c]) K1 D1 प्रत्यक्ष्याव°; G3 प्रत्यक्षर°; Ck. l. m. n. r. ś. u. v प्रत्यक्षाव° (as in text). Ñ1 धर्मं; Ck. l. m. n. r. ś. u धर्म्यं (as in text). — [d]) Ś1. 5 K2. 5 M1 ससुखं; Cg. k. l. n. r. ś. u सुसुखं (as in text).

3 [b]) Cl ज्ञानस्य; Ck. lp. r. ś. u धर्मस्य (as in text). — [d]) Ñ1 G3 मृत्युः (sic).

4 [a]) Ś3-6 कृत्स्नं; Cl. n. r. ś. u सर्वं (as in text). — [b]) K0 D1 अव्यय°; Ck. l. m. n. r. ś. u अव्यक्त° (as in text). — G3 om. (hapl.) 4[d]-6[c]; D8 om. (hapl.) 4[d]-5[a]. — [d]) Da1 ते व्यवस्थितः; Cg. n. r. ś. u तेष्ववस्थितः (as in text). Ck न च तेषु व्यवस्थितः.

5 G3 om. 5; D8 om. 5[a] (cf. v. l. 4). — [b]) = Gītā 11. 8[d]. — [d]) Cf. B. 12. 209. 31[d], 34[b]. D1. 3 M3. 5 (*inf. lin.* as in text) भूतात्मा; T2 धर्मात्मा; Ck. l. m. n. r. ś. u ममात्मा (as in text). — After 5, D3 ins.:

99* सर्वगः सर्वविश्वाद्यः सर्वकृत्सर्वदर्शनः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वात्मा सर्वतोमुखः ।

6 G3 om. 6[abc] (cf. v. l. 4). — [ab]) Ś1 transp. नित्यं and वायुः. — [c]) = B. 13. 79. 4[a]. — [d]) G3 [अ]व°; Ck. r. ś. u [उ]प° (as in text). Ñ1 मत्स्थानित्युपधारयन् (sic). — After 6, Ś3-6 K6 Ñ1 (marg.) D3 Cā. g. k ins.:

C. 6. 1175
B. 6. 33. 6
K. 6. 33. 6

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १०

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

100* एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः ।
भूतप्रकृतिमास्थाय सहैव च विनैव च ।

[(L. 1) Ś$_3$ सर्वभावेषु; Ck सर्वभूतेषु (as above). Ś$_6$ एवं सर्वेषु भूतेषु. Ñ$_1$ चलाम्यनभि°; D$_3$ चराम्यनुप°. — (L. 2) K$_6$ Ñ$_1$ D$_3$ Ck सह चै(D$_3$ नै)व.].

7 ^{a}) = 3. 33. 22^c. — ^{b}) Da$_1$ D$_3$ याति (sic). Ś$_{1.4-6}$ K$_{0.6}$ मामकीं; D$_3$ (by corr.) मामकां; Cl. n. r. ś. u. v मामिकाम् (as in text). — ^{c}) G$_3$ अल्पक्षये; Cl. n. r. ś. u कल्प° (as in text).

8 ^{a}) Cf. Gītā 4. 6^c. Ś$_1$ अधिष्ठाय; M$_4$ अपष्टभ्य; Cg. k. l. m. n. r. ś. u अवष्टभ्य (as in text). — ^{c}) Ś$_{4.5}$ K$_6$ D$_{3.8}$ Ck इदं; Cl. n. r. ś. u इमं (as in text).

9 ^{a}) K$_2$ Cm तु; Cg. l. n. r. ś. u च (as in text). — ^{b}) = Gītā 4. 41^d. — ^{c}) Cf. Gītā 14. 23^a. — ^{d}) K$_1$ तेन; Ck. l. ś. u तेषु (as in text).

11 ^{b}) K$_2$ मानुषी-; Ck. l. m. n. r. ś. u. v मानुषीं (as in text). Ś$_{1.3.4}$ (*sup. lin.* as in text).$_{5.6}$ K$_6$ D$_3$ M$_2$ Ck आस्थितं; K$_2$ Da$_1$ D$_3$ M$_4$ आश्रिताः; Cl. m. n. r. ś. u आश्रितम् (as in text). — ^{c}) = Gītā 7. 24^c. K$_1$ परभावम्; Ck. l. n. r. ś. u. v परं भावम् (as in text). — ^{d}) Ś$_{3-6}$ K$_6$ Cā. k मम(Ck तथा)-व्ययमनुत्तमं (= Gītā 7. 24^c); K$_{0.2}$ सर्वभूतमहेश्वरं; Cl. m. n. r. ś. u मम भूतमहेश्वरम् (as in text).

12 ^{a}) M$_4$ मोघदाशा मोघकाणा (corrupt). — ^{b}) Ñ$_1$ D$_3$ मोघज्ञान-; M$_4$ मोहज्ञाना; Ck. l. m. n. r. ś. u मोघज्ञाना (as in text). — ^{c}) Ś$_{3-6}$ K$_6$ Cā; transp. राक्षसीं and आसुरीं. D$_6$ राक्षसी मासुपाश्रि (sic). — ^{d}) Ś$_{3.4}$ मोहनीं; Ck. l. n. r. ś मोहिनीं (as in text). Ś$_1$ स्थिताः; Ck. l. n. r. ś. u श्रिताः (as in text).

13 ^{a}) K$_0$ महात्मनस्तु (sic). Ś$_1$ मे; Ck. l. n. r. ś. u मां (as in text). — ^{b}) Ś$_{1.6}$ B$_{3.4}$ D$_3$ (m as in text) आस्थिता; D$_6$ आश्रितं; Ck. l. n. r. ś. u आश्रिताः (as in text). — ^{c}) Ś$_6$ D$_3$ Ck भजंते; Cl. n. r. ś. u भजन्ति (as in text). — ^{d}) D$_2$ भूत्वा; Ck. l. n. r. ś. u ज्ञात्वा (as in text).

14 ^{a}) Ś$_{1.3-6}$ K$_6$ Ck कीर्तयंतश्च; Cā. r. ś. u कीर्तयन्तो मां (as in text). — ^{b}) Ś$_1$ यतंतो मां; K$_{5.6}$ D$_3$ यजंतश्च; Ck यतमाना; Cā. l. n. r. ś. u यतन्तश्च (as in text). Ś$_{3-5}$ B$_1$ यतव्रताः; Cā. l. n. r. ś. u दृढ° (as in text). — ^{d}) = Gītā 12. 2^b.

15 ^{a}) K$_0$ वाप्यन्ये; Ck. l. r. ś. u चाप्यन्ये (as in text). — ^{b}) Ñ$_1$ यजंते; Cg. k. r. ś. u यजन्तो (as in text). — ^{c}) = B. 12. 270. 37^a.

17 ^{a}) K$_1$ Ñ$_1$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{3.4.7}$ (the latter four before corr.).$_8$ G$_1$ M$_{2.4}$ पितामहस्य (by metathesis); Ck. l. r. ś. u पिताहमस्य (as in text). — ^{b}) M$_2$ धाता माता (by transp.). — ^{c}) K$_0$ वेदं पवित्रमोंकार; M$_3$ वेद्यं पवित्रमोंकारम्; Ck. l. r. ś. u as in text. Cn cites

वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९
त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २०
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२
येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४
यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् २५
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः । C. 6. 1198 B. 6. 33. 28 K. 6. 33. 28

वेद्यं पवित्रं. — d) K0-2 Ñ1 transp. साम and यजुः. K6 [अ]थर्वऋक्साम वै यजुः; Ck. l. r. ś. u as in text.

18 Da1 om. 18. — c) Cf. Gītā 7. 6d. Ś4. 5 K3 D3. 4. 8 G2. 3 M1. 3. 4 प्रलय-; T1 G4 प्रलयं; Ck. l. n. ś. u प्रलयः (as in text). K5 Cr प्रभवप्रलय-स्थानं. — d) G2 निदानं; Ck. l. m. n. r. ś. u निधानं (as in text).

19 b) Ñ1 [उ]त्सृजानि; Ck. l. n. r. ś. u [उ]त्सृजामि (as in text).

20 a) M4 त्रयी विद्या; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v त्रैविद्या (as in text). Ś1 सोमपा; Ck. n. r. ś. u सोमपाः (as in text). K0 Ñ1 D3 G3 धूतपापा; Ck. r. ś. u पूत° (as in text). — b) Ś6 D3 प्रार्थयंति; Cā. k. l. n. r. ś. u °यन्ते (as in text). — c) G2 °लोकान्; Ck. l. r. ś. u °लोकम् (as in text). — d) T2 देह°; Ck. r. ś. u देव° (as in text).

21 b) Ś1 पुण्ये क्षीणे (by transp.). K3 Da1 Dn1 (before corr.) मर्त्यलोके; Ck. r. ś. u °लोकं (as in text). — c) M1 एवं हि त्रयी धर्म्यन्; Cśp. up एवं हि त्रैधर्म्यम्; Cā. k. l. n. r. ś. u एवं त्रयीधर्मम् (as in text). M2 °प्रविष्टा; Cā. k. r. ś. u °प्रपन्ना (as in text). — d) T1 G2-4 गतागतिं; Cā. g. k. l. n. r. ś. u °गतं (as in text). G3 कामकामं; Ck. l. n. r. ś. u. v °कामा (as in text).

22 a) K6 Ck अनन्याश्च विरक्ता मां; Cā. g. l. m. n. r. ś. u as in text. — d) Ś1. 4 (m as in text). 6 ददामि; Ck. l. n. r. ś. u वहामि (as in text).

23 a) Da1 G3 येप्यन्यदेवता (G3 °न्यवैता, sic) भक्त्या; T1 G4 Cm ये त्वन्यदेवता भक्ता; Ck. l. r. ś. u as in text. — b) = Gītā 17. 1b: Cf. B. 12. 91. 37b. — d) K1. 5 यजंति विधि°; K6 Ñ1 D6 Ck. l यजंतेविधि°; Cā. g. n. r. ś. u as in text.

24 a) K1. 2 T1 °भूतानां; Cā. g. k. l. n. ś. u °यज्ञानां (as in text). — d) Ś3 चलंति; K2 व्यचंति; Da1 D6 चवंति; Cg चलंते; Cā. k. l. n. ś. u च्यवन्ति (as in text).

26 c) D2 भक्त्यापहृतं; Ck. n. r. ś. u भक्त्युप° (as in text).

28 a) K0 D3 G3 -फलैरेव; Ck. l. n. r. ś. u -फलै-रेवं (as in text). — b) K1 Da1 Dn1 D1. 3 M2 मोक्षसे (sic). — c) A few MSS. सन्यास°. — d) Ś1. 6 K1. 2. 6 D2. 6 S (except M1) Cā उपेष्यसि; Ck. l. n. r. ś. u उपै° (as in text).

C. 6. 1198
B. 6. 33. 28
K. 6. 33. 28

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९
अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३०
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

---

29 [a]) Cf. B. 13. 85. 3^a. $K_{1.2}$ समूहं ; Da_1 (before corr.) संमोहं ; Cā. k. l. m. n. r. ś. u समोऽहं (as in text). — [b]) K_0 द्वेषोस्ति ; Ck. r. ś. u द्वेष्योऽस्ति (as in text). T_2 मत्प्रियः ; Ck. r. ś. u न प्रियः (as in text). — [c]) D_6 च ; Cā. l. r. ś. u तु (as in text).

30 [a]) = B. 13. 115. 80^c. — [d]) T_2 $G_{2.3}$ व्यवहितो ; Cā. k. l. n. r. ś. u व्यवसितो (as in text).

31 [b]) $Ś_{1.6}$ K_1 B Da_1 $D_{1.6}$ Cā. kp नियच्छति ; Ck. n. r. ś. u निगच्छति (as in text). — [c]) $Ś_{3.5}$ Cg प्रतिजानेहं ; Cl. n. r. ś. u प्रतिजानीहि (as in text). — [d]) $Ś_{1.3-6}$ $K_{0.6}$ Cā. k मद्भक्तः ; Cl. n. r. ś. u मे भक्तः (as in text). K_1 प्रयच्छति (sic).

32 [a]) K_5 व्युपाश्रित्य ; Ck. n. r. ś. u व्यपाश्रित्य (as in text). — 32^{bcd} = B. 14. 19. 61^{bcd}. — [d]) Cf. Gītā 6. 45^d; 13. 28^d; 16. 22^d: B. 12. 217. 30^b, 31^b. D_6 ते यांति परमां गतिं ; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text.

33 [a]) Cf. B. 14. 19. 62^a. — [d]) D_3 अनुचिंत्य ; M_4 इदं प्राप्य ; Cā. k. l. n. r. ś. u इमं प्राप्य (as in text). M_2 भजंति ; Cā. l. n. r. ś. u भजस्व (as in text).

34 [ab]) = Gītā 18. 65^{ab}. — [c]) Cf. Gītā 18. 65^c. $Ś_1$ सत्यं ते ; D_4 युंक्त्वैव ; D_6 मुक्त्वैव ; Ck. l. n. r. ś युक्त्वैवम् (as in text). — [d]) $D_{5.6}$ T_2 $G_{1.3}$ M_3 मत्परायणं ; Ck. l. n. r. ś °यणः (as in text). $Ś_1$ प्रतिजाने प्रियोसि मे (= Gītā 18. 65^d).

Colophon om. in $Ś_{4-6}$. — *Sub-parvan* : $Ś_1$ $K_{0.2.5}$ $Ñ_1$ B D (Da_2 om.) T_1 G_{2-4} $M_{2.4}$ (some MSS. with the prefix श्री or श्रीमद्)भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K_2 $D_{3.7}$ om. उप°); K_6 श्रीमद्भगवद्गीतायां ; G_1 गीतायां. $K_{0.5}$ $Ñ_1$ Da_1 Dn D_5 cont. : ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; K_6 D_6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; T_1 G_4 परब्रह्मविद्यायां संहितायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; G_2 ब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name* : $Ś_1$ $D_{2.3}$ भक्तियोगः ; $K_{0.6}$ Dn T_1 $G_{2.4}$ Cś राजविद्याराजगुह्ययोगः ; K_3 राजगुह्यराजयोगः ; K_5 ब्रह्मविद्यायोगः ; $Ñ_1$ D_4 T_2 G_1 राजगुह्ययोगः ; B_2 प्रकृतियोगः ; B_3 प्रकृतिपुरुषयोगः ; B_4 D_5 राजविद्याराजगुह्यः (D_5 °योगः); D_1 राजयोगः ; D_3 आत्मनिर्णययोगः ; M_2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 M_2 32 ; M_4 33 ; T G 31 (as in text). — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ $K_{0-3.5.6}$ $Ñ_1$ B Da_2 Dn $D_{1-4.6-8}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3.5}$ Cv 9. — *Śloka no.* : $K_{1.3.5}$ Da_1 Dn $D_{1.2.5.6}$ G_2 34 ; K_6 35.

३२

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५
महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२

C. 6. 1216
B. 6. 34. 12
K. 6. 34. 12

32

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 K1 om. the ref., but reads ॐ instead. —^{b}) = Gītā 18. 64^{b}. —^{c}) M3 तत्ते; Cā. k. l. r. ś. u यत्ते (as in text). K1 प्रय°; K2 प्रेय°; D1. 2. 4 (by corr. !). 8 T1 G4 M1 प्रियमाणाय; Ck. l. m. n. r. ś. u प्रीयमाणाय (as in text).

2 ^{b}) Ś1 (before corr.) G2 M1 Ckp. vp प्रभावं; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v प्रभवं (as in text). Ś6 Cā च; B2 नो; Cl. n. r. ś न (as in text). —^{d}) D6 हि; Cl. r. ś. u च (as in text).

3 ^{d}) = 3. 81. 80^{d}, 118^{d}, 176^{d}; 82. 4^{d}, 45^{d}, 54^{d}, 92^{d}, 135^{d}, 140^{d}; 83. 21^{d}, 101^{d}; 198. 53^{d}: B. 12. 97. 13^{d}: B. 13. 26. 44^{d}.

4 ^{a}) K1. 2 Da1 G3 बुद्धि°; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u बुद्धिर् (as in text). —^{b}) Ś1 transp. दमः and शमः. —^{c}) Cf. B. 12. 227. 73^{d}.

5 ^{a}) Cf. 3. 298. 8^{a}. —^{c}) Ś1 भाव° (sic). —^{d}) G3 एवं; Cā. k. l. n. r. ś. u एव (as in text).

6 ^{a}) Cf. 1. 114. 40^{d}. —^{c}) Da1 (before corr.) G2 मनसा; T2 मानवा; M2 मानुषा; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v मानसा (as in text). —^{d}) G2. 3 Ck एषां; Cl. m. n. r. ś. u. v येषां (as in text). G2 Cv लोका; Ck. l. m. n. r. ś. u लोक (as in text).

7 ^{a}) K5 M2 एषां; Cā. k. l. n. r. ś. u. v एतां (as in text). —^{c}) Ś6 K1 Cā [ऽ]विकल्पेन; G1. 3 Cr [ऽ]विकंप्येन; G2 [ऽ]पिकंपेन; Cu [ऽ]प्रकंपेन; Ck. n. ś ऽविकम्पेन (as in text).

8 ^{a}) Ś3. 4 (*sup. lin.* as in text). 5. 6 K6 Cā. k अयं; Cl. m. n. r. ś. u अहं (as in text). —^{b}) Ś3. 4 (marg.). 5. 6 K5 Cā. k इतः; Cn. r. ś. u मत्तः (as in text). —^{d}) D2 °समस्थिताः; Cā. l. n. r. ś. u °समन्विताः (as in text).

9 ^{a}) Ñ1 D3 मद्गतः (sic). —^{b}) Ñ1 D3 बोधयंत (sic). —^{d}) Ś1 स्तोष्यंति; D3 पुष्यंति; Cā. k. l. n. r. ś. u तुष्यन्ति (as in text). Ś1. 3. 4 (*sup. lin.*). 5 Cā. k रमयंति; Cl. n. r. ś. u च रमन्ति (as in text).

20

C. 6. 1217
B. 6. 34. 13
K. 6. 34. 13

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४
स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८

श्रीभगवानुवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १[illegible]
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २०
आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१
वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२
रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३
पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

12 ^{a}) M$_{1.3.5}$ transp. ब्रह्म and धाम. — ^{c}) = 3. 192. 21^{c}. — ^{d}) Cf. 3. 187. 54^{c}.

13 ^{c}) Cf. 2. 4. 8^{a}: 3. 13. 43^{d}; 83. 103^{a}: B. 9. 49. 24^{a}. — ^{d}) Ś$_{3-6}$ K$_6$ D$_3$ Ck मां; Cś मे (as in text).

14 ^{b}) Ś$_1$ M$_4$ यन्मा; Ś$_{3-5}$ यन्मे; G$_3$ यं मां; M$_2$ यं तां; Cl. r. ś. u यन्मां (as in text). — ^{c}) T$_2$ मे; Ck. l. r. ś. u ते (as in text). K$_1$ भक्तिं; G$_3$ Cv व्यक्तं; Ck. l. n. r. ś. u व्यक्तिं (as in text). — ^{d}) Ś$_{3-6}$ K$_6$ Ck महर्षयः; Cl. r. ś. u न दानवाः (as in text).

15 Ś$_6$ om. 15. — ^{a}) Cf. 6. 61. 65^{b}. — ^{b}) D$_2$ वेत्सि; Ck. l. r. ś. u वेत्थ (as in text).

16 ^{b}) = 19^{b}. Ś$_1$ दिव्या आत्मविभूतयः; Ś$_{3-6}$ K$_6$ Ck विभूतीरात्मनः शुभाः; Cā. l. r. ś. u as in text. — ^{d}) G$_2$ इमास्त्वं; G$_3$ (by corr.) नित्यं स; Ck. l. r. ś. u इमांस्त्वं (as in text). M$_4$ प्राप्य; Ck. l. r. ś. u व्याप्य (as in text). K$_5$ Ñ$_1$ D$_8$ तिष्ठति; Cl. r. ś. u °सि (as in text).

17 ^{ab}) Ś$_1$ विंद्यामहा- (sic); Ś$_3$ Ck विद्यां महा-; K$_3$ D$_{1.2.4.8}$ T$_1$ G$_4$ विंद्यामहं; Cl. n. r. ś. u विद्यामहं (as in text). K$_1$ योगिं त्वां; K$_3$ Da$_1$ D$_8$ Cl. r योगी त्वां; K$_5$ Dn$_1$ D$_8$ योगिस्त्वां; Cā. k. lp. n. ś योगिंस्त्वां (as in text). Ś$_{1.3-6}$ K$_6$ Ck त्वामहं; Cr. ś. u [illegible] सदा (as in text). — ^{c}) D$_6$ तेषु लोकेषु भावे[illegible]; Ck. l. r. ś. u as in text.

18 ^{d}) D$_6$ M$_4$ मे मतं; Ck. n. r. ś. u मेऽमृतम् (as in text).

19 ^{a}) = 3. 186. 13^{a}; 203. 3^{a}: B. 7. 12. 1[illegible]: B. 12. 160. 5^{a}; 163. 6^{c}; 340. 18^{c}: B. 13. 7. [illegible]; 50. 2^{a}. — ^{b}) = 16^{b}. Ś$_{1.3-6}$ K$_6$ Ck विभूतीरात्म[illegible] शुभाः (cf. v. l. 16^{b}); Cl. n. ś. u as in text.

20 ^{b}) B Da$_1$ D$_1$ Ck सर्वभूताशये (D$_1$ °यः) स्थित[illegible]; Cā. l. n. r. ś. u. v as in text. — ^{c}) K$_1$ आद्यश्[illegible]; Ck. l. n. r. ś. u. v आदिश्च (as in text). G$_3$ M[illegible] मध्यश्च; Ck. n. r. ś. u. v मध्यं च (as in text).

21 ^{b}) Cf. 2. 33. 28^{d}. Ś$_1$ अहम्; Ck. l. n. r. ś. [illegible] रविर् (as in text). — ^{d}) Cf. B. 7. 6. 7^{a}.

22 ^{a}) Cf. B. 13. 14. 323^{a}. Ś$_{1.3-5}$ K$_6$ Ck °वेदो[illegible]हं; Cl. r. ś. u °वेदोऽस्मि (as in text). — ^{d}) Ñ[illegible] चेतनां; Cā. k. n. r. ś. u चेतना (as in text).

23 ^{b}) K$_8$ Dn$_1$ (before corr.) G$_2$ °राक्षसां; Ck. r. ś. u °रक्षसाम् (as in text). — ^{c}) Cf. 4. 2. 1[illegible]: B. 7. 6. 5^{b}: B. 13. 14. 322^{b}. — ^{d}) Cf. 5. 63. [illegible].

24 ^{a}) G$_3$ पुरोधानां; Ck. n. r. ś. u पुरोधसां (as [illegible]

ज्योतिषां रविरंशुमान् । ६.३२.२१b (BG. १०.२१b)

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८
अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३०
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३
मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५
द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

C. 6. 1240
B. 6. 34. 36
K. 6. 34. 36

---

in text). D_6 $G_{2.3}$ मुख्यानां ; M_2 मां मुख्यं (by transp.); Ck. r. ś. u मुख्यं मां (as in text). — ^{c}) $Ś_3$ Ck सेनान्यामप्यहं ; Cn. r. ś. u सेनानीनामहं (as in text). — ^{d}) Cf. B. 14. 43. 7^{b}. K_2 सागरं ; Ck. l. r. ś. u सागरः (as in text).

25 ^{b}) $Ś_3$ K_6 अपि ; Cā. l. r. ś. u अस्मि (as in text). — ^{c}) $Ś_1$ K_{3-5} K_6 Ck °यज्ञोहं ; Cr. ś. u °यज्ञोऽस्मि (as in text). — ^{d}) $Ś_6$ $K_{1.5}$ D_6 Cā हिमाचलः ; M_4 हिमालयं ; Ck. r. ś. u हिमालयः (as in text).

27 ^{a}) Some MSS. उच्चैश्र°. — ^{c}) Cf. 4. 2. 14^{b}. $Ś_1$ K_6 ऐरावणं ; Cl. r. ś. u ऐरावतं (as in text). — ^{d}) D_6 नराधिपः ; T_2 नरोत्तमः ; Cr. ś. u नराधिपम् (as in text).

28 ^{a}) Cf. 4. 2. 13^{a}. $Ś_1$ वज्रो ; Cr. ś. u वज्रं (as in text). — ^{c}) $Ś_1$ Cā प्रजनस्यास्मि ; M_4 प्रजनेष्वपि ; Ck. l. n. r. ś. u प्रजनश्चास्मि (as in text).

29 ^{a}) G_2 °श्चापि ; Cś. u °श्चास्मि (as in text). — ^{b}) Cf. B. 9. 47. 10^{d}: B. 13. 85. 123^{d}. — ^{d}) $Ś_{1.4}$ D_3 संयमिनाम् ; Ckp संयच्छताम् ; Cā. k. n. r. ś. u संयमताम् (as in text).

30 ^{a}) Some MSS. प्रह्लाद°. — ^{b}) G_1 कालयताम् ; Cā. k. n. r. ś. u कलयताम् (as in text). — ^{d}) Cf. B. 13. 14. 322^{c}.

31 ^{a}) $Ś_{1.4}$ K_1 $D_{2.3}$ Cā पवनः (K_1 °नां) प्लवताम् ; M_4 °नः पतताम् ; Cn. r. ś. u पवनः पवताम् (as in text). — ^{d}) A few MSS. श्रोतसाम्.

32 ^{a}) G_1 स्वर्गाणाम् ; Cā. l. n. r. ś. u सर्गाणाम् (as in text). — ^{b}) M_2 मध्यश्च ; Cl. n. r. ś. u मध्यं (as in text).

33 ^{b}) K_1 $D_{2.3}$ द्वंद्व (sic) (for द्वंद्वः). — ^{d}) Dn_1 °मुखं ; Cn. r. ś. u °मुखः (as in text).

34 ^{a}) $Ñ_1$ चास्मि ; Cā. n. r. ś. u चाहम् (as in text). — ^{c}) Dn_1 कीर्तिः श्री- ; D_3 कीर्तिश्री- ; Cl. r. ś. u कीर्तिः श्रीर् (as in text). — ^{d}) B_1 transp. स्मृतिः and धृतिः. Da_1 $G_{2.3}$ धृतिक्षमा (G_2 °माः); Dn_1 D_6 धृतिः क्षमाः ; Cr. ś. u धृतिः क्षमा (as in text).

35 ^{a}) $Ñ_1$ बृहत्सामस् ; Cl. n. r. ś. u °साम (as in text). M_2 कथा ; Cr. ś. u तथा (as in text). — ^{b}) Cf. B. 14. 44. 7^{a}. — $K_{1.2}$ om. (hapl.) 35^{c}–36^{b}. — ^{c}) $Ñ_1$ °शीर्षोस्मि ; Cā. l. ś. u °शीर्षोऽहम् (as in text). — $Ñ_1$ (*sec. m.* within parenthesis ; om. line 2) ins. after 35 : K_3 D_3 (*marg. sec. m.* ; om. line 2, with the remark "त्यक्तं च") ins. after 38 :

101* ओषधीनां यवश्चास्मि धातूनामस्मि काञ्चनम् ।
सौरभेयो गवामस्मि स्नेहानां सर्पिरस्म्यहम् ।
सर्वासां तृणजातीनां दर्भोऽहं पाण्डुनन्दन ।
[(L. 3) $Ñ_1$ सर्वेषां (for सर्वासां).]

C. 6. 1240
B. 6. 34. 36
K. 6. 34. 36

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ३६
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७
दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४०
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥ ४१
अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

---

36 K1.2 om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — ^{a}) G2 चल° ; Cā. k. l. r. ś. u छल° (as in text). — Ś6 (but not Cā !) om. (hapl.) 36^{bc}. — ^{b}) = Gītā 7. 10^{d}. — Ś1 reads 36^{cd} in marg.

37 K2 om. (hapl.) 37^{b}–38^{a}. — ^{c}) Ś1 D6 अस्म्यहं ; Cl. r. ś. u अप्यहं (as in text). — ^{d}) Ś4. 5 K1 D2. 3 उशनाः ; Cl. n. r. ś. u उशना (as in text).

38 K2 om. 38^{a} (cf. v. l. 37). — ^{b}) Dn1 D6. 8 नीतिरश्मि (sic). G2 जिगीर्षतां ; M5 जिहीर्षतां ; Cā. k. n. r. ś. u जिगीषताम् (as in text). — ^{d}) K1 ज्ञानमताम् ; Cā. r. ś. u °वताम् (as in text). — After 38, K5 D3 (*marg. sec. m.* ; om. line 2) ins. 101*.

39 ^{a}) M2 मचापि (sic). — ^{b}) Ś4. 5 Ck तद्बीजमहम् ; Cā. r. ś. u बीजं तदहम् (as in text). — ^{c}) T2 M1. 5 तदस्मि ; Cā. k. l. n. r. ś. u तदस्ति (as in text). K1 corrupt ; D6 यः स्याद् ; M3. 5 यस्मान् ; Cā. m. r. ś. u यत्स्यान् (as in text). — ^{d}) Ś6 Cā मम भूतं ; D6 भावभूतं ; Cl. m. n. r. ś. u. v मया भूतं (as in text).

40 ^{a}) K6 शुभ- ; Ck. r. ś. u मम (as in text). — ^{d}) Da1 विभूतिर् ; D6 विभूति- ; Ck. n. r. ś. v विभूतेर् (as in text).

41 ^{c}) Ś1. 4–6 Ko. 6 Ck °गच्छेस्त्वं ; Cn. r. ś. u °गच्छ त्वं (as in text).

42 ^{a}) Ś4. 5 Ko. 6 G2 Ck बहुनोक्तेन ; D5 बहुनैकेन ; Cā. g. l. m. r. ś. u बहुनैतेन (as in text). — ^{b}) Ś1. 3–6 Ko. 1. 6 Da1 Dn D1. 2. 6 T1 G2–4 M1 Cā. k. r ज्ञानेन ; Cl. m. ś. u ज्ञातेन (as in text). — ^{d}) Ś3 Cg जगत्स्थितः (by transp.) ; Ko स्थितं जगत् ; Cā. k. l. r. ś. u स्थितो जगत् (as in text). Cn cites स्थितः.

Colophon om. in Ś4–6. — *Sub-parvan :* Ś. Ko. 3. 5 Ñ1 B Da1 Dn D1–6. 8 T G2–4 M2. 4 (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ; K2 श्रीभगवद्गीता ; K6 श्रीभगवद्गीतायां ; D7 भगवद्गीतासु ; G1 गीतायां. Ko. 5 Ñ1 B3 Da1 Dn D1–4 T2 cont. : ब्रह्म(T2 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ; G2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name :* Ś1 महापुरुषविभूतियोगः ; Ko–3. 5 Ñ1 B3. 4 Da1 Dn D1–7 T2 G1 Cś. v विभूतियोगः ; K6 शुभदिव्यविभूतियोगः ; B2 योगः ; D8 विभूतिपुरुषयोगः ; T1 G4 विभूतिविस्तरयोगः ; G2 भवद्विभूतियोगः ; M2 विभूतिविस्तरः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : D5 30 ; T G 32 (as in text) ; M2 33 ; M4 34. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 Ko–3. 5. 6 B Da1 Dn D1–4. 6–8 G2. 3 M1. 3. 5 Cś 10. — *Śloka no. :* Ś1 (by corr.) K1. 3 Da1 Dn D1. 2. 5. 6 42 ; K5 G2 43.

३३

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २
एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५
पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८

C. 6. 1254
B. 6. 35. 8
K. 6. 35. 8

33

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^{b}) K1 °संज्ञिकं; Ck. l. n. r. ś °संज्ञितम् (as in text). — ^{c}) M4 यस्त्वयोक्तं; Ck. l. n. r. ś. u यत्त्वयोक्तं (as in text).

2 ^{a}) Cf. B. 12. 222. 29^{d}; 250. 19^{b}; 320. 108^{d}. Ś1. 6 भवात्ययौ; G2 M4. 5 °व्ययौ; Ck प्रभवाप्ययौ (hypermetric); Cl. n. r. ś. u भवाप्ययौ (as in text). — ^{b}) K1 M8 श्रुतो (sic). Ś1. 3–6 Da1 D2. 3. 6 M2. 4 Cā. k विस्तरतो; Cl. n. r. ś. u विस्तरशो (as in text). — ^{c}) = 3. 186. 128^{a}. — ^{d}) K1. 3 Ñ1 Dn2 D6 महात्म्यम् (sic). — After 2, K1 *repeats* 1^{cd}.

3 G3 om. (hapl.) 3–4. — ^{a}) = 5. 165. 7^{c}: B. 13. 55. 30^{a}. T2 M1. 5 यथातत्त्वम्; Ck. r. ś. u यथात्थ त्वम् (as in text). — ^{b}) Ś1. 3–5 K0 Dn1 Da. 3 G2 M4 Ck परमेश्वरं; T2 पुरुषोत्तम; Cn. r. ś. u परमेश्वर (as in text). — 3^{cd} = (var.) B. 14. 55. 3^{cd}. — ^{d}) K1. 2 D6 ऐश्वर्यं; Cā. k. l. n. r. ś. u ऐश्वरं (as in text). B2 परमेश्वर; G2 पुरुषोत्तमं; Ck. l. n. r. ś. u °त्तम (as in text).

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{b}) T2 इह; Ck. l. n. r. ś इति (as in text). — ^{c}) Ś1. 3–6 K6 Cā. k योगीश्वर; Cl. n. r. ś. u योगेश्वर (as in text).

5 ^{b}) = 1. 1. 179^{b}; 33. 23^{b}: 2. 9. 4^{d}; 45. 20^{b}: 3. 93. 18^{d}; 170. 34^{d}: 4. 52. 4^{d}: 5. 54. 45^{b}; 149. 76^{d}: 6. 10. 36^{b}; 16. 28^{d}: B. 7. 16. 5^{d}; 26. 33^{b}: B. 8. 19. 5^{d}; 24. 36^{d}: B. 9. 10. 67^{b}; 19. 28^{b}: B. 10. 6. 9^{d}; 7. 27^{d}: B. 11. 24. 25^{b}: B. 12. 284. 36^{d}; 313. 15^{d}: B. 13. 14. 405^{d}; 26. 64^{d}: B. 14. 34. 8^{d}; 56. 17^{d}: etc. ("epic tag"). — ^{d}) Da1 (before corr.) G3 °वर्णकृतीनि; D6 °वर्णाकृतानि; Ck. n. r. ś. u °वर्णाकृतीनि (as in text).

6 ^{a}) G2 रुद्राः (sic). — ^{c}) Ñ1 (before corr.) °पुण्यानि; D6 T2 M4 (also as in text) Cl °रूपाणि; Cā. k. n. r. ś. u °पूर्वाणि (as in text). — ^{d}) Ś1. 3. 4 (*sup. lin.* as in text). 5 K6 पांडव; Cś. u भारत (as in text).

7 ^{a}) Ś1 G3 सर्वं; Ck. l. n. r. ś. u कृत्स्नं (as in text). — ^{b}) K1. 2 [आ]दि (sic). — ^{d}) K2 चान्यं; Cā. k. l. n. r. ś. u चान्यद् (as in text).

8 ^{a}) Ś1 M2 न च; K0 Da1 Dn1 न तु; K1 न त्वं; Cl. r. ś. u न तु (as in text). Ś1. 4 Ck शक्यसि; Ś4 (marg.) K6 शक्ष्यसि; B2 शक्यते; Da1 D4 (by corr.) T1 G1. 3. 4 M1–4 Cr शक्ष्यसे; T2 G3 द्रक्ष्यसे; Cl. n. ś. u शक्यसे (as in text). — ^{b}) D5 एतेनैव; G3 मनोनैव (sic); Cā. k. l. n. ś. u अनेनैव (as in text). K1 सुचक्षुषा; Cl. r. ś. u स्वचक्षुषा (as in text). — ^{c}) Ś1 ददानि; Ck. l. r. ś. u ददामि (as in text). K3 रूपं; Ck. l. r. ś. u चक्षुः

C. 6. 1255
B. 6. 35. 9
K. 6. 35. 9

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १०
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८

(as in text). — ^{d}) = Gītā 9. 5^{b}. B1 D5 Ck रूपम्; Cā. l. n. r. ś. u योगम् (as in text).

9 ^{a}) G3 एवमुक्त्वा महाराज; M3. 5 एवमुक्त्वाग्रतो राजन्; Cl. n. r. ś. u as in text. — ^{b}) Ś1. 3–6 Ko. 1. 6 °योगीश्वरो; Cl. m. n. r. ś. u °योगेश्वरो (as in text).

10 ^{d}) Ś1 K2 दिव्यानीको° (sic).

11 With 11^{ab}, cf. B. 13. 107. 104^{ab}, 129^{cd}. — ^{a}) Cf. 1. 114. 43^{a}; 211. 9^{c}: 5. 120. 2^{a}: B. 12. 148. 11^{c}: B. 15. 32. 16^{c}; 33. 23^{c}. Ś1. 3–6 Ko–2. 6 दिव्यमालांबर°; Cr. ś. u °माल्या° (as in text). Cl cites अम्बरं. — ^{c}) Ś1 विष्णुम्; Ck. r. ś. u देवम् (as in text). — ^{d}) = B. 7. 149. 30^{d}.

12 ^{a}) M5 दिव्य-; Ck. m. n. ś. u दिवि (as in text). — ^{c}) K3 D1–3 M3 भा (sic). G3 सूर्याद्; Ck. ś. u सा स्याद् (as in text).

13 ^{d}) T2 तथा; Ck. r. ś तदा (as in text).

14 ^{c}) = B. 14. 8. 32^{a}. Ś1 विष्णुं; Cr. ś. u देवं (as in text).

15 ^{b}) Ś1. 5 भूतविशेषसंगान्; G3 भूतमशेषसंघान्; Ck. l. n. r. ś. u °विशेषसंघान् (as in text). — ^{d}) Ś1. 3–5 (Ś1. 5 *sup. lin.*). 6 Ko G3 Ck. r दीप्तान्; T1 G4 संघान्; Cn. ś. u दिव्यान् (as in text).

16 ^{b}) Ś6 Ko. 2. 3 D (Da3 om.) M5 Cr. u त्वां; Cś त्वा (as in text). — ^{c}) K1 तवाद्यं; Cm. n. r. ś. u तवादिं (as in text). — ^{d}) G3 सर्वेश्वर; Cā. r. ś. u विश्वेश्वर (as in text). Ś1. 5 Ko–3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1. 3. 4. 6. 7 T2 G2 M2. 5 विश्वरूपं; Cā. r. ś. u विश्वरूप (as in text).

17 ^{a}) Cf. 46^{a}: B. 13. 14. 387^{a}. — ^{c}) Ś1. 5 K3 T G2 M1. 3–5 त्वा; Cr. ś. u त्वां (as in text). Ś1 K1 Ñ1 D2 T2 G2. 3 Cr दुर्निरीक्षं; Cn. ś. u °रीक्ष्यं (as in text). — ^{d}) = (var.) 1. 83. 8^{b}.

18 ^{b}) = 38^{b}. — ^{c}) Cf. B. 12. 335. 5^{d}. Ś3–5 Cā. g. k सात्वत°; K1 शश्वत°; Cn. r. ś. u शाश्वत° (as in text). ❀ Cā : सदिति ब्रह्मनाम। तद्विद्यते यस्मिन्निति सत्वान् परमेश्वरः । स देवता येषां ते सात्वताः ब्रह्मविदस्तेषां धर्मस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानस्य गोप्ता । ❀ — ^{d}) K3 पुरुष (sic).

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा
वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६

C. 6. 1272
B. 6. 35. 26
K. 6. 35. 26

19 a) Cf. 5. 69. 6^{b}. — c) Ś1.4.5 Ko.6 S (except M2) त्वा; Ck.l.n.r.ś.u त्वां (as in text). — d) Ñ1 (marg.) विश्वमनंतरूपं; Cn.r.ś.u विश्वमिदं तपन्तम् (as in text).

20 b) Ś1 व्याप्तास्; Ck.m.n.r.ś.u व्याप्तं (as in text). — c) Ś1.3–5 K6 Ck रूपमिदं (K6 °मुग्रं) तवेदम्; Ś6 K1–3.5 Da1 Dn D1–5.7.8 S Cn.r.u रूपमुग्रं तवेदं (G1 °देवं); D6 रूपमुदग्ररूपं तवेदं (hypermetric); Cś रूपमिदं तवोग्रं (as in text).

21 a) Ś1.6 K1.3.5 Ñ1 B1–3 Da1 Dn1 D1–3.6 Ck.r.u त्वां; Cn.ś त्वा (as in text). Cup त्वा + असुरसंघाः. — b) Ś4 (*sup. lin.* as in text) गृणंति; Ck.n.r.ś.u गृणन्ति (as in text). — c) Ś4 स्वस्तीत्यचोक्त्वा (sic). Ś1.3.4.6 K1.2.6 Ck स्वस्तीति चोक्त्वैव महर्षिसंघाः; Cr.ś.u as in text. — d) S (except M2) त्वा; Ck.ś त्वां (as in text).

22 With 22^{ab}, cf. B. 13. 158. 34^{ab}. — a) Cf. 5. 29. 14^{b}: B. 16. 4. 25^{b}. — b) Ko विश्वे देवा; Cś.u विश्वेऽश्विनौ (as in text). Cn cites विश्वे. — c) = B. 7. 163. 34^{a}. D8 M5 गंधर्वयक्षाः सुर°; Cn.ś.u as in text. — d) N (Ś2 missing; K4 Da2 om.) G1 M3.5 Ck.n.r त्वां; Cś.u त्वा (as in text). Cś cites विस्मिता एव (om. च?).

23 G1 om. 23^{c}–24^{b}.

24 G1 om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — a) Ś1 °वक्त्रं; Cr.ś.u °वर्णं (as in text). — c) Ś1.3.5 K2.3.5.6 Da1 Dn D1.5–8 S Ck.n त्वा; Cr.ś.u त्वां (as in text).

25 K2 om. (hapl.) 25^{c}–27^{b}. — d) = 45^{d}. Ś1 K1 देवीश; Cr.ś.u देवेश (as in text).

26 K2 om. 26 (cf. v.l. 25). — a) Ś1.3–5 K6 सर्वे; Ś6 Da1 D4 T G1.2 M Cu च त्वा; G3 हि त्वा; Cś च त्वां (as in text). — b) Ś1.4.5 K1.6 G1 M1 सर्वैः; Cr.ś.u सर्वे (as in text).

C. 6. 1273
B. 6. 35. 27
K. 6. 35. 27

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
　दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
　संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
　समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
　विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा
　विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
　स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९
लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-
ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
　भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३०
आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
　नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
　न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१
श्रीभगवानुवाच ।
कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
　लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
　येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

---

27 K2 om. 27^{ab} (cf. v. l. 25). — After 27^{ab}, Ś1 ins. :

102* सहस्रसूर्यात*संनिभानि
　तथा जगद्ग्रासकृतक्षणानि ।

— c) T2 विलग्नो; G3 विमग्ना; Cr. ś. u विलग्ना (as in text). D6 दशनांतराले; Cr. ś. u °नान्तरेषु (as in text). — After 27, Ś1. 3–5 K6 D3 Ck ins. :

103* नानारूपैः पुरुषैर्वध्यमाना
　विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः
　शस्त्रैः कृत्ता विविधैः सर्व एव ।
त्वत्तेजसा निहता नूनमेते　　[5]
　तथा हीमे त्वच्छरीरं प्रविष्टाः ।

[(L. 1) Ś3. 5 बाध्य°; Ś4 K6 योध्य° (for वध्य°). — (L. 5) Ś1. 5 निहिता; K6 Ck विहृता; D3 [अ]भिहृता (for निहता). K6 नूनमेव (for °मेते). — (L. 6) Ś3 D3 त्वच्छरीरे; K6 त्वच्छरीर-.]

28 b) Ś1 विशंति; Ś3 व्रजंति; CŚ. u द्रवन्ति (as in text). — c) Ś1 नरदेवलोका; Cl. ś. u नरलोकवीरा (as in text). — d) Ś1. 3–6 K5. 6 B °ण्यभितो ज्वलंति; Ś4. 5 (both marg.) °ण्यभितो व्रजंति; D4 (m as in text) °णि समृद्धवेगाः; Cn. r. ś. u °ण्यभिविज्वलन्ति (as in text).

29 a) T2 G2. 3 प्रदीप्त-; Cn. r. ś. u प्रदीप्तं (as in text). — b) Ś1. 6 समिद्धवेगाः; CŚ. u समृद्ध° (as in text). — d) Ś1. 5 (*sup. lin.* as in text) समिद्ध°; K2 समृद्धि°; Cl. ś. u समृद्ध° (as in text).

30 b) Ñ1 T2 G1 समस्तान्; Ck. n. r. ś. u समग्रान् (as in text). — d) Ś1. 4 (*sup. lin.* as in text). 5. 6 K0 M3. 5 प्रपतंति (by metathesis); Ck. n. r. ś. u प्रतपन्ति (as in text). Ś4. 5 K0. 2. 3. 6 Ñ1 M1-3 विष्णोः; Cl. n. ś. u विष्णो (as in text).

31 a) D3 भग(ग marg.)वान्; Ck. l. n. r. ś. u भवान् (as in text). — b) D3 देवेशवर; Ck. l. r. ś. u ते देववर (as in text). — c) K1 विज्ञातम्; Ck. l. n. r. ś. u विज्ञातुम् (as in text). — d) Dn1 च; Cg. ś. u हि (as in text).

32 a) Ś1. 3–6 Cā. k प्रवृद्धान्; Cm. n. r. ś. u प्रवृद्धो (as in text). — b) D6 इतः; Ck. l. m. n. r. ś. u इह (as in text). — c) Ś1 ऋते त्वदेते; Ś3 K0 B1–8 Ck. r ऋतेपि त्वां; Cā. l. n. ś. u ऋतेऽपि त्वा (as in text). Ś3 भवंति; Ck. l. m. n. r. ś. u भविष्यन्ति (as in text).

33 a) Ś4 (*sup. lin.*) भजस्व; Cr. ś. u लभस्व (as

जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३
द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४
संजय उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५
अर्जुन उवाच ।
स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६
कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

C. 6. 1286
B. 6. 35. 40
K. 6. 35. 40

in text). — c) K5 मयैव ते; Da1 G2 मयैवेते; M1 मयैवैता; Cr. ś. u मयैवैते (as in text). Ś1 D3 निहिताः; Cr. ś. u निहताः (as in text). D3 सर्वमेव; Ck. r. ś. u पूर्व° (as in text).

34 b) Ś3-6 Ck लोकवीरान्; K0 वीरमुख्यान्; K1. 2 G3 Cu योधमुख्यान् (for योधवीरान्). — c) Da1 हतास्त्वं; Cl. r. ś. u हतांस्त्वं (as in text). G2. 3 (before corr.) व्यतिष्ठा; Cn. r. ś. u व्यथिष्ठा (as in text).

35 c) Cup cites एव + अह.

36 c) Ś4 (*sup. lin.* as in text). 6 भूतानि; Ck. l. n. r. ś भीतानि (as in text).

37 a) Ś3 Ck कस्माच्चैते; Cl. m. n. r. ś. u कस्माच्च ते (as in text). Ś3. 4 (by corr. *sec. m.*). 5 K6 Ck नमेयुर्; Cn. r. ś. u नमेरन् (as in text). — b) D6 T2 M2 ह्यादि°; Ck. n. r. ś. u ऽप्यादि° (as in text). — d) Ś4. 5 M2 सदसत्तः परं; Ś6 सदसतोः परं; Ck. l. m. n. r. ś. u सदसत्तत्परं (as in text).

38 b) = 18b. — c) Ś4 परमं; Cl. n. r. ś. u च परं (as in text). — d) Ś1 इदं समस्तं; Ś3-6 B4 Da1 D4-6. 8 T2 G1. 2 M2. 5 अनंतरूपं; B1 °माद्यं; Cn. r. ś. u °रूप (as in text).

39 After 39ab, Ś1. 3-6 K6 D3 Cā ins. :

104* अनादिमानप्रतिमप्रभावः
सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ।

[(L. 2) D3 °विभूतिः; Cā °विभूते (as above).]

40 a) Ś6 च; Cn. ś. u ते (as in text). — b) K3 M4 सर्वें; Ñ1 सर्वः; Cl. n. ś. u सर्व (as in text). — After 40ab, Ś1. 3-6 K6 D3 Ck ins. :

105* न हि त्वदन्यः कश्चिदपीह देव
लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ।

[(L. 1) Ś4 (orig.). 6 K6 D3 कश्चिदस्तीह.]

— c) Ś1. 3. 4 °वीर्योमित°; Ś6 °वीर्यास्मृत°; Cn. r. ś. u °वीर्यामित° (as in text). — d) K6 व्याप्तोपि सर्वं च;

C. 6. 1286
B. 6. 35. 40
K. 6. 35. 40

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२

पितासि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

Cl. n. r. ś. u सर्वं समाप्नोषि (as in text). Dc. 8 सर्वं; Ck. n. r. ś. u सर्वः (as in text).

41 [a]) Ś1. 3 यदुक्तो; D8 यथोक्तं; Cl. n. r. ś. u यदुक्तं (as in text). — [b]) Ś1. 4 (*sup. lin.*) Cā सखेति च; Ś3–6 सखे च; Ck. l. n. r. ś. u सखेति (as in text). — [c]) K2 Ck अजानतो; Cl. n. r. ś. u अजानता (as in text). Ś1. 3–5 Ko. 6 B4 D3 Cśp. up तवेमं; Cn. r. ś. u तवेदं (as in text). — [d]) K1 प्रणवेन (sic). D6 T2 Cn चापि; Cr. ś. u वापि (as in text).

42 [a]) D1. 6 S (except M2. 5) यच्चापहा°; Cr. n. ś. u यच्चावहा° (as in text). M4 [ऽ]पि; Cl. n. r. ś. u ऽसि (as in text). K1 यश्चावहासार्थनमस्कृतोसि. — [c]) Ś4 (*sup. lin.*). 6 Cā सत्समक्षं; Ck मत्समक्षं; Cn. r. ś. u तत्समक्षं (as in text). — [d]) D6 कामये (sic). Ś1 ईशमीड्यं (cf. 44[b]); D2 M3. 4 अप्रमेय; Cn अप्रमेयः; Cr. ś. u अप्रमेयम् (as in text).

43 [a]) K1 पितास्य; G3 पिता हि; Cl. n. r. ś. u पितासि (as in text). — [b]) M2 त्वमद्य; Cr. ś. u त्वमस्य (as in text). Ś3. 4 Ko. 6 Ck विश्वस्य; Cr. ś. u पूज्यश्च (as in text). — [c]) Ś6 [अ]धिकः (submetric); B4 D2 [अ]प्यधिकः; M4 [अ]भ्यधिकं; Ck. r. ś. u [अ]भ्यधिकः (as in text). Ś1. 6 कुतो नु; Ck. r. ś. u कुतोऽन्यो (as in text). — [d]) Ś1. 3. 4 (*sup. lin.*). 5. 6 Ko. 2. 3. 5. 6 B2 Da1 Dn D1–3. 5 T G3. 4 °प्रभावः; Ś1 (orig.) °स्वभावः; Cr. ś. u °प्रभाव (as in text).

44 [a]) G3 कामं; Cn. r. ś. u कायं (as in text). — [b]) Ś1 T1 G4 अप्रमेयं; Ś3 ईशमीड्यं; Da1 ईड्यमीशं (by transp.); Cn. r. ś. u ईशमीड्यम् (as in text). Cl cites ईशं. — [d]) Ś1. 3–6 K6 प्रियस्यार्हसि; D3 (m as in text) प्रियाया इव; Cl. r. ś. u प्रियाया° ... र्हसि (as in text). Ś6 सोढुमर्हन्; Cl. r. ś. u सोढुम् (as in text). Cl cites सोढुं. — After 44 Ś1. 3–6 K6 D3 Cā. k ins.:

106* दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि
पूर्वाणि पूर्वेऽप्यृषयः स्मरन्ति ।
नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको
धाता विधाता च विभुर्भवश्च ।
तवाद्भुतं किं नु भवेदसह्यं [5]
किं वाशक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै
विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ।
अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते
कर्मोपमानं न हि विद्यते ते । [10]
न ते गुणानां परिमाणमस्ति
न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धेः ।

[(L. 2) Ś8 पूर्वे ऋषयः; K6 पूर्वा ऋषयः; Ck पूर्वेऽप्यृषयः (as above). D3 वदंति; Ck स्मरन्ति (as above). — (L. 4) Cā. k cite धाता and विधाता. — (L. 5) Ś4 न (for नु). — (L. 6) Ś6 पुरतः; Ck परतः (as above). — (L. 8) D3 ततो जगत्कृत्स्नमिदं त्वमेव. — (L. 12) Ś4 तेजसां (for तेजसो). Ś1 नत्र्वे (sic); Ś6 ऋद्धेः (for नर्द्धेः).]

On the other hand, Ñ1 ins. after 44:

107* इमानि कर्माणि तवाद्भुतानि
कृतानि पूर्वे मुनयो वदन्ति ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति
न तेजसश्चापि बलस्य विष्णो ।

[Cf. lines 1, 2, 11, 12 of 106*.]

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७
न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८
मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९

संजय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५०

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१

श्रीभगवानुवाच ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२
नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

C. 6. 1299
B. 6. 35. 53
K. 6. 35. 53

---

45 ^{c}) B_1 दिव्यरूपं; Cup देवरूपं; Cl. n. r. ś. u देव रूपं (as in text). — ^{d}) = 25^{d}.

46 With 46^{a}, cf. 17^{a}. — ^{b}) Ś$_{1.6}$ T_2 $G_{2.3}$ M_{3-5} त्वा; Cl. r. ś. u त्वां (as in text). — ^{c}) K_6 भुजद्वयेन; Cl. n. r. ś. u चतुर्भुजेन (as in text). — ^{d}) K_0 विश्वमूर्तेः (sic).

48 ^{a}) Ś$_{1.3.4}$ (*sup. lin.*). $_{5.6}$ Ck °ज्ञाधिगमैर्; Cn. ś. u °ज्ञाध्ययनैर् (as in text). — ^{c}) Ś$_{1.3.4}$ (also as in text). $_5$ $K_{0.6}$ B_3 Ck. l एवंरूपं; Cn. r. ś. u °रूपः (as in text). Ś$_1$ शक्यते मां; Ś$_{3.4}$ (marg.). $_5$ $K_{0.6}$ Ñ$_1$ B_3 $D_{6.8}$ T_2 G_1 $M_{2.4}$ शक्यमहं; B_1 द्रष्टुमहं; B_2 शक्योहं; B_4 शक्यस्त्वहं; D_2 शक्यतेहं; Ca. l. n. r. ś. u शक्य अहं (as in text). Ś$_{1.6}$ त्रिलोके; M_4 न लोके; Cl. n. r. ś नृलोके (as in text). — ^{d}) K_1 D_6 G_3 Ck दृष्टं; B_1 शक्यं; Cl. n. r. ś. u द्रष्टुं (as in text).

49 ^{a}) K_1 न च; Cn. r. ś. u मा च (as in text). Ś$_{1.3.4}$ (marg.; orig. deleted). $_{5.6}$ विमूढता भूद्; Cn. r. ś. u विमूढभावो (as in text). — ^{b}) Ś$_{3.4}$ (marg.; orig. deleted). $_{5.6}$ Ck घोरमुग्रं; Cn. r. ś. u °मीदृङ् (as in text). — ^{c}) G_3 व्यपेतभीतः; Cn. ś. u व्यपेतभीः (as in text).

50 ^{d}) M_4 काम्य°; Cl. n. r. ś. u सौम्य° (as in text).

51 ^{a}) Da_1 दृष्ट्वैवं; Cr. ś. u दृष्ट्वेदं (as in text). — ^{b}) D_6 G_3 सौम्य; Cl. r. ś. u सौम्यं (as in text). — ^{d}) Ś$_5$ Da_1 (by corr.) D_3 G_3 गताः (sic).

52 ^{a}) Ś$_4$ (before corr.) G_3 सुदर्शनम्; Ś$_4$ (after corr.!) दुर्दशनम्; Ck. l. r. ś. u सुदुर्दर्शम् (as in text). — ^{d}) G_3 नित्यं वंदनकांक्षिणः; M_3 नित्यदर्शन°; Ck. l. n. r. ś. u as in text.

53 Ś$_6$ om. 53. — ^{b}) D_8 दानैर् (submetric!);

C. 6. 1299
B. 6. 35. 53
K. 6. 35. 53

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४
मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

अर्जुन उवाच ।
एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।
मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २
ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५

Cr. ś. u दानेन (as in text). — c) K1. 2 द्दष्टं (sic). — d) K1 ये यथा; B4 मां तथा; Ck. r. ś. u मां यथा (as in text). Cl cites मां.

54 a) Ñ1 शक्यम्; Ck. l. n. r. ś शक्य[:] (as in text). — b) Ś1. 3–5 K6 ह्यहम्; D1. 3 त्वहम्; Ck. l. n. r. ś अहम् (as in text).

Colophon om. in Ś4–6 K3. — *Sub-parvan :* Ś1 Ko. 5 Ñ1 B1–3 Da1 Dn D1. 2. 4. 8 T G2–4 M2. 4 (some MSS. with the prefix श्री· or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K2. 5 D3 श्रीभगवद्गीतासु (K5 °यां); G1 गीतायां. Ko. 5 Ñ1 Da1 Dn D4–6 T2 cont. : ब्रह्म- (T2 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे (D5 om. श्रीकृष्णा°); K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name :* Ś1 Ko. 2. 5. 6 B2–4 Dn D1. 2. 6–8 Cś विश्वरूपदर्शनं (some MSS. °नः); Ñ1 D4 T G1. 4 विश्वरूपदर्शनयोगः; Da1 विभूतियोगविश्वरूपं; D3 विश्वरूपीयः; D5 श्रीकृष्णविश्वरूपदर्शनः; G2 भगवद्विश्वरूपदर्शनयोगः; M2 विश्वरूपप्रदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 34; T G2–4 33 (as in text); M4 35. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 Ko–2. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–4. 6–8 G1–3 M1. 3. 5 Cv 11. — *Śloka no. :* K1. 3. 5 Da1 Dn D1. 2. 5 G2 55.

34

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 b) Ś1 Da1 भक्त्या; Ck. l. m. n. r. ś. u भक्तास् (as in text). — c) K1 चापि क्षरम् (sic). — d) G2. 3 तेषां को योगवित्तमः; Ck. n. r. ś. u as in text. Cl cites तेषां के युक्ततमाः.

2 b) = Gītā 9. 14d. — d) Ko युक्ततमो (sic). D6 ते मे युक्ताः समा मताः; Ck. n. r. ś. u as in text.

3 b) K6 Ck मामुपासते; Cl. m. n. r. ś. u पर्यु° (as in text). — c) K2 सर्वत्रागमचित्यं (sic).

4 a) = B. 14. 19. 36a : B. 15. 19. 16c : cf. 1. 110. 27a : B. 15. 37. 31a. — d) = Gītā 5. 25d (q. v.).

5 b) Ś4 (*sup. lin.* as in text) K5 सर्वत्राव्यक्तचेतसां; Ck. l. m. n. r. ś. u as in text. — d) Ś1. 3–5 Cā. k देहभृद्भिर्; Cn. r. ś. u °वद्भिर् (as in text).

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०
अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२
अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ C. 6. 1317 B. 6. 36. 16 K. 6. 36. 16

---

6 a) Ś1 transp. सर्वाणि and कर्माणि. — b) Cf. Gītā 18. 57b.

7 b) T2 G3 मृत्युः संसार° (sic).

8 Ś1 reads 8cd in marg. — c) Ś1. 3. 4 (marg.). 4. 6 Cā. k नि(Ś6 वि)वत्स्यसि त्वं; Cl. n. r. ś. u निवसिष्यसि (as in text). — d) D1 धनंजय; Cn. ś. u न संशयः (as in text). Ś1. 3–6 K6 D3 Cā. k योगमुत्तममास्थितः.

9 a) Ś1 (marg.). 3–6 K6 D3 Ck अथावेशयितुं चित्तं; Cl. n. r. ś. u as in text. — b) T2 अशक्नोषि (sic). D2 स्थितं; Ck. l. r. ś स्थिरम् (as in text). D3 (by transp.) मयि शक्नोषि न स्थिरं. — d) M2 मामिहाप्तुं; Cā. k. l. n. r. ś. u मामिच्छाप्तुं (as in text).

10 a) Ś1. 3. 5 Ck सन्; Ś6 Cā त्वं; M5 हि; Cl. r. ś. u ऽसि (as in text). — d) Ś1 मुक्तिम्; Cā. k. n. r. ś. u सिद्धिम् (as in text).

11 b) Ñ1 T2 M3. 5 उद्योगम्; Cā. k. l. n. r. ś. u मद्योगम् (as in text). Ś1. 3. 4. 6 K6 Da1 D3 Cā. k भ्रास्थितः; Cl. r. ś. u आश्रितः (as in text). — c) = Gītā 18. 2c. — d) Ś1 K0 यतात्मवाक्; D1 जितात्मवान्; Ck. n. r. ś यतात्मवान् (as in text).

12 a) G3 श्रेयोभि-; Cg. k. m. n. r. ś. u. v श्रेयो हि (as in text). — d) Ś3–6 Cā. k अनंतरा; K6 निरंतरा; Ckp. l. m. n. r. ś. u अनन्तरम् (as in text).

13 a) T2 अचेष्टा (sic). — b) K0 D6 वरुण (sic). D2 आत्मवान्; Ck. r. ś एव च (as in text). — c) = Gītā 2. 71c (q. v.). — d) Cf. B. 12. 297. 36c. D6 क्षमः (sic).

14 b) D3 जितात्मा; Ck. l. n. r. ś. u यतात्मा (as in text). — c) = Gītā 8. 7c. — d) = 16d. K2. 6 B Da1 Dn D1. 8 मे भक्तः; Ck. l. n. r. ś. u मद्भक्तः (as in text). D6 यो भक्तः स च मे प्रियः.

15 With 15ab, cf. B. 14. 46. 41ab. — a) Cf. 3. 29. 22a: B. 12. 262. 24a, 30a, 31a. — b) Ś8 लोकादुद्विजते; Cl. n. r. ś. u लोकान्नोद्विजते (as in text). Ś8 न यः; Dn1 D2. 3 तु यः; D6 हि सः; Cl. n. r. ś. u च यः (as in text). — c) Ś1. 4 (m as in text) हर्षामर्षभयक्रोधैर्; Ś6 हर्षामर्शभयोद्वेगैर्; K6 हर्षमन्युभयक्रोधैर्; Ñ1 मर्षामर्षभयोद्वेगैर्; D8 हर्षाद्धर्षभ°; Cl. n. r. ś. u as in text. — d) Ś6 स हि; Cl. n. r. ś. u स च (as in text).

16 D5 om. 16. — b) M2 दृढव्यथः; Cup न च क्षमी; Cl. n. r. ś. u. v गतव्यथः (as in text). — c) = Gītā 14. 25c: B. 12. 329. 14a. Ś1. 3–6 K0. 6 -फल°; Cl. m. n. r. ś. u. v -परि° (as in text). — d) = 14d. Dn1 D7 यो मे भक्तः स; D3 M3 भक्तिमान्यः स; D5 मद्भक्तः स च; Ck. l. m. n. r. ś. u यो मद्भक्तः स (as in text).

C. 6. 1318
B. 6. 36. 17
K. 6. 36. 17

योो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

श्रीभगवानुवाच ।
इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

---

17 M2. 3 om. (hapl.) 17. — b) = Gītā 18. 54b. — c) Ś1. 3–6 K6 ॰फल॰; Cl. n. r. ś. u ॰परि॰ (as in text). — d) Cf. 19d. D6 यो मद्भक्तः; Cl. n. r. ś. u भक्तिमान्यः (as in text).

18 a) = B. 12. 18. 31c. K1 D6 G3 सम॰ (sic). K1 Dn1 (before corr.) G3 मित्रौ (sic). — b) = Gītā 6. 7d. K1–3. 6 Ñ1 B D (Da2 om.) T2 Cl. r. ś. u मानाप॰ (for मानाव॰). — c) = Gītā 6. 7c.

19 a) Cf. 3. 247. 42a : B. 12. 222. 5a. G3 निंदा॰तुल्य॰; Cl. n. ś. u तुल्यनिन्दा॰ (as in text). — d) Cf. 17d. D7 भक्तिमान्यः स मे प्रियः; Cn. r. ś. u as in text.

20 a) Ś1. 3–5 K6 B Da1 Dn1 D1–3. 5–7 Ck. l. n. धर्मा॰; Cā. m. r. ś धर्म्या॰ (as in text). — d) T2 मत्प्रियाः; Ck. l. n. r. ś. u मे प्रियाः (as in text).

Colophon om. in Ś1–6. — *Sub-parvan* : Ś1 Ko. 3. 5 Ñ1 B D (except D3; Da2 om.) T G2–4 M2. 4 (some MSS. with the prefix श्री॰ or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K2. 6 श्रीभगवद्गीतासु (K6 ॰यां); G1 गीतायां. Ko. 5 Ñ1 Da1 Dn D5. 6 cont. : ब्रह्मविद्यायां (D5 om.) योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T2 G2 परब्रह्मविद्यायां परमहंसां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये (T2 om. परम॰ श्रीयोग॰) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name* : Ś1 भक्तिसंन्यासयोगः; Ko–2. 5 Ñ1 B2. 4 Da1 Dn D2. 4 T G1. 2. 4 Cś. v भक्तियोग (to it B2 adds ज्ञानविज्ञानदर्शनः); K6 योगविस्तर विवरणपूर्वकं कर्मफलत्यागरूपधर्मामृतोपदेशः (?); D1 भक्ति संज्ञायोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 35; T G 34 (as in text); M1 36. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 Ko–3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–4. 6–8 G1. 3 M1. 3. 5 Cv 12. — *Śloka no.* : K1. 3. 5 Da1 D2 D2. 5 G2 20.

35

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

Before 6. 35. 1, Ś1. 3 Ko–3. 5. 6 Ñ1 B1. 3. 4 Da1 Dn1 D1–4. 6 T G M2 Cg. v ins. (cf. 109*):

108*
अर्जुन उवाच ।
प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ।

[(L. 1) Prior half = Gītā 13. 19a. K2 B4 D1 क्षेत्रज्ञ(for क्षेत्रज्ञम्). B1 (by transp.) क्षेत्रज्ञं क्षेत्रमेव च. — (L. 2) K2 om. the line from मिच्छामि up to वेत्ति in 6. 35. 1c. T2 ज्ञानाज् (for ज्ञानं). Ko (erroneously) भारत (for केशव).]

1 K2 om. up to वेत्ति in 1c (cf. v. l. 105*). — After the ref., K6 ins. (cf. 108*):

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४
महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६
अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १०
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२
सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

C. 6. 1385
B. 6. 37. 13
K. 6. 37. 14

109* प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतत्ते कथयिष्यामि ज्ञानं ज्ञेयं च भारत ।

—^{b}) D6 क्षेत्र; Cā. g. k. l. n. r. ś. u क्षेत्रम् (as in text). — D5 om. 1^{cd}. —^{c}) Ś1. 3. 4 (*sup. lin.*). 5. 6 Cā. g. k. v वेद; Cl. n. r. ś. u वेत्ति (as in text). —^{d}) Ś1. 4–6 Ko. 3. 6 D1. 3 M2 Cā क्षेत्रज्ञम्; Ck. l. n. r. ś. u क्षेत्रज्ञ (as in text). K2 तद्विधाः (sic).

2 ^{a}) Ś1. 6 क्षेत्रज्ञमपि; Ñ1 क्षेत्रज्ञ इति; Da1 क्षेत्रज्ञं वापि; Cl. n. r. ś. u क्षेत्रज्ञं चापि (as in text). —^{c}) T1 (by transp.) क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोर्ज्ञानं.

3 ^{a}) B1 D2 यत्क्षेत्रं; Ck. l. n. r. ś. u तत्क्षेत्रं (as in text). K1. 2 यश्च; Cā. k. l. n. r. ś. u यच्च (as in text). —^{c}) Ś1. 3–5 Cā. k °स्वभावश्च; Cl. n. r. ś. u °प्रभावश्च (as in text). —^{d}) = 5. 66. 3^{d}.

4 ^{a}) Ś1 बहुभिर्; Cā. g. k. l. n. r. ś. u बहुधा (as in text). —^{d}) Ś1. 3–6 Ko. 6 Ck विनिश्चितं; Cl. n. r. ś. u विनिश्चितैः (as in text).

5 ^{c}) = B. 14. 35. 47^{c}. —^{d}) G3 खेंद्रिय°; Ck. l. n. r. ś. u चेन्द्रिय° (as in text).

6 ^{a}) K1 M3. 5 -द्वेषाः; K3 -द्वेषं; Ck. l. n. r. ś. u द्वेषः (as in text). D5 सुखं चैव; Ck. l. n. r. ś. u सुखं दुःखं (as in text). —^{b}) Cr [आ]धृतिः.

7 ^{a}) D6 अदानित्वम्; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u अमानित्वम् (as in text). Ś1 Ko अदांभित्वम्; some MSS. अडंभित्वम्; Cā. k. l. m. n. r. ś. u अदम्भित्वम् (as in text). —^{b}) Cf. B. 12. 270. 39^{b}. —^{d}) Ko मौनम्; Cā. k. n. r. ś. u स्थैर्यम् (as in text).

8 ^{b}) Ko T2 M3. 5 अनहंकारम्; Cā. k. l. n. r. ś. u °कार (as in text). —^{c}) = B. 12. 9. 33^{a}, 37^{c}: B. 13. 149. 131^{c}: cf. Gītā 14. 20^{c}.

9 ^{a}) D6 अशक्तिर्; T2 आसक्तिर्; G3 अनक्तिर्; Cā. k. l. m. n. r. ś. u असक्तिर् (as in text). — Ś1 om. (hapl.) 9^{d}–11^{a}.

10 Ś1 om. 10 (cf. v. l. 9). —^{b}) = B. 13. 17. 166^{d}.

11 Ś1 om. 11^{a} (cf. v. l. 9). —^{a}) Ś3–5 K5 Ck. r °ज्ञाननिष्ठत्वं; M4 °ध्याननित्यत्वं; Cā. l. n. ś. u °ज्ञाननित्यत्वं (as in text). —^{b}) Cr °चिंतनं; Cā. k. l. m. n. ś. u °दर्शनम् (as in text). —^{d}) Ś6 G2 Cā यत्ततो; Cn यदितो; Ck. l. r. ś यदतो (as in text).

12 ^{b}) Cf. B. 13. 16. 28^{d}. —^{c}) Cr. śp. up अनादि मत्परं; Cā. g. k. l. m. n. ś. u. v अनादिमत्परं (as in text). —^{d}) Ś5 (by transp.) न सन्नासत्तदुच्यते; Cā. k. l. n. r. ś. u. v as in text.

13 = B. 12. 239. 29; 302. 17; cf. 284. 75^{c}–76^{b}; 312. 14: B. 13. 14. 418^{c}–419^{b}: B. 14. 19. 49; 40. 4: Śvetāśvataropaniṣad 3. 16. —^{a}) Ś1. 4. 6 K1–3. 6 D5. 8 Cb °पादांतं; Da1 °पादं च; Ck.

C. 6. 1335
B. 6. 37. 13
K. 6. 37. 14

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २०

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

---

r. ś. u °पादं तत् (as in text). Cn cites पाणिपादं. — ^{b}) Cf. B. 12. 61. 17^{d}. Ñ1 °सुखः; Cl. n. r. ś. u °सुखम् (as in text).

14 14^{ab} = Śvetāśvataropaniṣad 3. 17^{ab}. — ^{c}) Ś1 सर्वतश्चैव; Da1 सर्वभृत्त्वेव; M3 °हृच्चैव; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °भृच्चैव (as in text).

15 ^{a}) K2 हविर्; Ck. l. n. r. ś. u बहिर् (as in text). — ^{d}) Ś4. 5 (both *sup. lin.*) D3. 6 T2 च यत्; Ck. l. n. r. ś. u च तत् (as in text).

16 ^{a}) Ś1. 3–5 Ck विभक्तेषु; Cu तु भूतेषु; Cl. n. r. ś. u. v च भूतेषु (as in text). — ^{b}) Ś5 Da1 संस्थितं; Ck. l. n. r. ś. u च स्थितम् (as in text). — ^{c}) T1 (after corr.) भूतभृन्न च; Ck. l. n. r. ś. u °भर्तृ च (as in text). K0 विज्ञेयं; Ñ1 तं ज्ञेयं; Cr. ś. u तज्ज्ञेयं (as in text).

17 T2 om. (hapl.) 17^{c}–20^{d}. — ^{a}) D8 तद्योनिस्; Cā. k. l. n. r. ś. u तज्ज्योतिस् (as in text). — ^{b}) K1 तमसा (sic). — ^{c}) Ś1. 3–6 K0 Ck ज्ञानज्ञेयं; Cl. n. r. ś. u ज्ञानं ज्ञेयं (as in text). ❀ Cā : ज्ञानेनोक्तेनादम्भादिना ज्ञेयं साक्षात्करणीयम् । ❀ — ^{d}) Ś1. 6 K6 Cā. k सर्वस्य हृदि (by transp.); T1 G4 हृदि सर्वत्र; Cl. n. r. ś. u हृदि सर्वस्य (as in text). Ś1 मध्यगं; Ś4 K0. 6 वेष्टितं; K3. 5 Ñ1 D (Da2 om; D4 m as in text) Cl. n. up धिष्ठितं; Cā. k. r. ś. u विष्ठितम् (as in text).

18 T2 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Ś3 Cg एतद्; Ck. l. n. r. ś. u इति (as in text).

19 T2 om. 19 (cf. v. l. 17). — ^{a}) = B. 12. 14. 6^{a}. — ^{b}) D5. 7 ह्युभा°; Cl. n. r. ś. u उभा° (as in text). — ^{c}) Ś1 Cg विकाराश्च; Cl. m. n. r. ś. u. v °रांश्च (as in text).

20 T2 om. 20 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Cā. np. ś. u कार्यकरण°; Cg. k. l. m. n. r. śp. up °कारण° (as in text). — Ś1 om. 20^{cd}.

21 ^{a}) Ś6 K0 [ऽ]पि; Cn. ś. u हि (as in text). T1 G4 पुरुषः सुखदुःखो हि. — ^{c}) Ś1 K0 गुणसंगत्वं; Ck. l. n. r. ś. u. v °सङ्गोऽस्य (as in text).

22 ^{a}) K6 उपदेष्टा; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °द्रष्टा (as in text). — ^{b}) Ś1 K6 T2 कर्ता; K1 G1 भक्ता; Cā. k. l. n. r. ś. u भर्ता (as in text). — ^{d}) D परं; Cā. l. n. r. ś. u परः (as in text).

23 ^{a}) D2 T2 G2–4 M1 Cr एनं; Cā. g. k. n. ś. u एवं (as in text). — ^{c}) = Gītā 6. 31^{c}. Ś5 यथा; Cā. g. k. n. r. ś. u सर्वथा (as in text). Cop [आ]वर्त°. — ^{d}) K0 Ñ1 B1. 2 Da1 T2 G2 M3 [ऽ]पि; G3 हि; Cā. k. n. r. ś. u ऽभि- (as in text). D5 न पुनर्नाभिजायते.

24 ^{a}) D1 ज्ञानेन; Cā. k. l. n. r. ś. u ध्यानेन (as in text). — ^{c}) K0 D1 अन्येन (D1 °न्ये तु) सांख्ययोगेन; Cā. k. l. m. n. r. ś. u as in text.

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५
यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७
समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८
प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३०
अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४

C. 6. 1355
B. 6. 37. 34
K. 6. 37. 35

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

25 ^{a}) Ś$_{1.5}$ चैवम्; D$_{3}$ त्विदम्; Cā. l. n. ś. u त्वे-वम् (as in text). Cr cites तु. Ck cites एवम्. T$_{3}$ अजायंत (sic). — ^{c}) Ś$_{6}$ Cā [ए]वं; Ck. l. n. r. ś. u [ए]व (as in text).

26 ^{a}) Ś$_{5}$ Cg संभवति; D$_{3}$ संभवते; Cl. r. ś. u संजायते (as in text). Ś$_{1.3.4}$ (marg.). $_{6}$ Ck याव-त्किंचित्संभवति. — ^{d}) = 2. 45. 4^{d}.

27 ^{a}) = B. 14. 1. 17^{a}. B$_{3}$ समां; Cā. k. l. n. r. ś. u समं (as in text). — K$_{2}$ om. (hapl.) 27^{c}–28^{b}. — ^{d}) = Gītā 5. 5^{d}.

28 K$_{2}$ om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^{d}) = Gītā 6. 45^{d} (q. v.); 16. 22^{d}. K$_{3}$ यांति (sic).

29 With 29^{ab}, cf. Gītā 3. 27^{ab}. — ^{a}) Ś$_{1.3-6}$ K$_{5}$ Cā. g हि; Cl. n. ś. u. v च (as in text). — ^{c}) T$_{3}$ सदात्मानम्; G$_{3}$ तदात्मानम्; Cl. n. r. ś. u. v तथा-त्मानम् (as in text).

30 = B. 12. 17. 23. — ^{a}) T$_{2}$ G$_{3}$ यथा; Ck. l. n. r. ś. u. v यदा (as in text). — ^{b}) D$_{3}$ एकत्वम्; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v °स्थम् (as in text). — ^{d}) = 3. 30. 41^{d}: B. 12. 7. 39^{b}; 21. 5^{d}; 26. 14^{d}, 15^{d}; 174. 52^{d}, 54^{d}; 239. 21^{d}; 251. 6^{d}; 262. 15^{d}, 16^{d}; 326. 33^{d}, 34^{d}, 36^{d}, 38^{d}; etc. D$_{3}$ सदा; Cā. k. l. n. r. ś. u तदा (as in text).

31 Da$_{1}$ om. 31–32; D$_{7}$ om. (? hapl.) 31. — ^{a}) M$_{2}$ अनंतत्वान्; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v अनादि° (as in text). K$_{6}$ निर्मलत्वात्; Ck. l. m. n. r. ś. u निर्गुण° (as in text). — ^{b}) G$_{3}$ M$_{2}$ परमात्मानम्; Cl. n. r. ś. u परमात्मायम् (as in text).

32 Da$_{1}$ om. 32 (cf. v. l. 31). D$_{2}$ om. 32^{cd}. — ^{c}) D$_{3}$ M$_{1.5}$ देही; Cā. k. l. r. ś. u देहे (as in text).

33 Ś$_{1}$ transp. 33 and 34. — ^{a}) M$_{4}$ एकं; Ck. n. r. ś. u एकः (as in text).

34 For sequence in Ś$_{1}$, cf. v. l. 33.

Colophon om. in Ś$_{4-6}$. — *Sub-parvan :* Ś$_{1}$ K$_{0.2.3.5}$ Ñ$_{1}$ B Da$_{1}$ Dn D$_{1.4-6.8}$ T G$_{2.3}$ M$_{2.4}$ (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगव-द्गीतासु उपनिषत्सु; K$_{6}$ D$_{2.3.7}$ श्रीभगवद्गीतासु (K$_{6}$ °यां); G$_{1}$ गीतायां. K$_{0.5}$ Ñ$_{1}$ Dn$_{2}$ D$_{5.8}$ T$_{2}$ cont.: ब्रह्म(T$_{2}$ परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K$_{6}$ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G$_{3}$ परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्री-योगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name:* Ś$_{1}$ K$_{2}$ B$_{4}$ G$_{2.4}$ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगः; K$_{0}$ क्षेत्रनिर्देशः; K$_{3}$ क्षेत्रक्षेत्रज्ञदर्शनः; K$_{5}$ Ñ$_{1}$ T$_{2}$ प्रकृतिपुरुषविवेकयोगः; K$_{6}$ प्रकृतिपुरुषक्षेत्रक्षेत्रज्ञादिवर्णनं (?); B$_{2}$ क्षेत्रप्रकृतियोगः;

३६

C. 6. 1356
B. 6. 38. 1
K. 6. 38. 1

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

D$_{a1}$ D$_5$ क्षेत्रनिर्देशयोगः; Dn D$_{6.8}$ क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशः; D$_8$ क्षेत्राभिदर्शनः; T$_1$ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः; G$_1$ Cś. v क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D$_5$ M$_2$ 36; T G 35 (as in text); M$_4$ 37. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ K$_{0-3.5.6}$ Ñ$_1$ B D$_{a1}$ Dn D$_{1-4.6-8}$ G$_{2.3}$ M$_{1.3.5}$ Cv 13. — *Śloka no.:* K$_{1.5}$ D$_{1.2.5}$ 34; K$_8$ Dn D$_6$ G$_2$ 35; D$_{a1}$ 32.

36

☞ K$_4$ D$_{a2}$ om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 M$_{3.5}$ om. the ref. — ^{d}) Ś$_6$ उपागताः; Ñ$_1$ उदागताः; D$_8$ अतो गताः; Ck. l. m. n. r. ś. u इतो गताः (as in text).

2 ^{a}) K$_8$ D$_7$ G$_3$ अपाश्रित्य; Cn. r. ś. u उपाश्रित्य (as in text). Ck cites आश्रित्य. — ^{b}) G$_3$ आस्थिताः; Ck. l. n. r. ś. u आगताः (as in text). — ^{c}) D$_2$ स्वर्गे; Ck. l. n. r. ś. u सर्गे (as in text). Ś$_1$ G$_{2.3}$ नोपि; Ś$_6$ न प्र-; Cl. r. ś. u नोप- (as in text). Cn cites न जायंते. — ^{d}) D$_6$ च; Ck. l. n. r. ś. u न (as in text). Ś$_5$ व्ययंति च; Ś$_6$ व्यथंति ते; K$_1$ विशंति च; B$_1$ कथंति च; Cg. l. n. r. ś. u व्यथन्ति च (as in text).

3 ^{b}) Ś$_{1.3}$ Ñ$_1$ Ck ददामि; Cl. m. n. r. ś. u दधामि (as in text).

4 ^{c}) Ñ$_1$ (by transp.) तासां योनिर्महद्ब्रह्म; Ck. l. n. r. ś. u. v as in text.

5 ^{a}) = B. 12. 16. 13^a: (var.) B. 14. 12. 4^c. — ^{b}) = B. 12. 269. 55^f.

6 ^{a}) M$_4$ निर्ममत्वात्; Ck. l. n. r. ś. u निर्मलत्वात् (as in text). — ^{c}) K$_1$ सुखसंगेन; T$_2$ सुखदुःखेन; G$_3$ M$_{3.5}$ सुखसंगे नि-; Ck. l. n. r. ś. u. v सुखसङ्गेन (as in text). K$_2$ ज्ञानसंघेन; K$_6$ °संखेन; Ck. l. n. r. ś. u. v °सङ्गेन (as in text).

7 ^{b}) M$_1$ °द्भवा (sic). — ^{d}) Ś$_1$ Ñ$_1$ D$_{1-3.1.4}$ G$_3$ देहिनां; Cn. r. ś. u देहिनम् (as in text).

8 ^{a}) M$_2$ ततस् (sic). — ^{b}) Ś$_5$ D$_3$ मोहिनं; Ck. n. r. ś. u मोहनं (as in text).

9 D$_2$ om. (hapl.) 9^{ab}. — ^{b}) D$_{n1}$ D$_3$ T$_1$ कर्माणि (sic). — ^{c}) Ś$_5$ तु तमं; Ñ$_1$ तु मतः (by metathesis); D$_{a1}$ मनुजं; Ck. r. ś. u तु तमः (as in text).

10 ^{a}) M$_8$ (*sup. lin.* as in text) चापि भूयः; Cg. k. l. n. r. ś. u. v चाभिभूय (as in text). — ^{b}) Ś$_{3-6}$ K$_6$ Cg. k सत्त्वं भारत वर्धते; Cl. n. ś. u as in text. Cr cites सत्त्वं वर्तते. — ^{c}) Cf. B. 14. 39. 1^d. D$_{a1}$ दमश्; Cg. n. r. ś. u. v तमश् (as in text). — ^{d}) Cf. B. 14. 39. 12^c.

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५
कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६
सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८
नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९
गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

C. 6. 1375
B. 6. 38. 20
K. 6. 38. 20

11 [b]) Ś3 D2 Cv प्रकाशम्; Cr प्रकाशे; Cā. k. l. n. ś. u प्रकाश (as in text). — [c]) K5 Ñ1 D1. 5. 8 विंद्याद्; M3 विद्या; Ck. l. n. r. ś. u विद्याद् (as in text). — [d]) Ś1 D1 सत्त्वमात्मनः; G2 सत्यमित्युत; Cl. n. r. ś. u सत्त्वमित्युत (as in text).

12 [a]) K3 D2 M1. 4 लोभ-; Cā. k. l. n. r. ś. u लोभः (as in text). — [b]) Ś1 कर्मणो मनसः स्पृहा; Ś3. 4 (marg.). 5 Ck कर्मणामशमश्च तृट्; Cn. r. ś. u as in text. Cl cites कर्मणाम्. — [d]) D6 T2 प्रवृद्धे; Cn. r. ś. u विवृद्धे (as in text). Ś4 (*sup. lin.* as in text) K6 कुरुनंदन; Cn. ś. u भरतर्षभ (as in text).

13 K2 reads 13 twice. Ś4 D7 read 13 on marg. — [a]) K1 अप्रकाशोप्रविचश्च (sic); Da1 अप्रकाशं प्रवृत्तिश्च; D3 अप्रकाशाप्रवृ° Cā. k. n. r. ś. u as in text. — [b]) K3 मोहम् (sic). — [c]) G2 (also as in text) जायंति; Ck. r. ś. u जायन्ते (as in text). — [d]) D1. 3 प्रवृद्धे; Ck. r. ś. u विवृद्धे (as in text). K2 (first time) G3 भरतर्षभ; Cś. u कुरुनन्दन (as in text).

14 [a]) Ś3. 4 (*sup. lin.*). 5. 6 Cg. k. u विवृद्धे; D3 प्रवृत्ते; Cl. r. ś प्रवृद्धे (as in text). — [b]) Ñ1 Da1 Dn1 (before corr.) D6 यांति; Ck. l. r. ś. u याति (as in text). — [c]) Ś4. 5 Ko Dn1 D6 तदोत्तमविदाँल्लोकान्; Da1 तत्रोत्तमविदां लोकान्; G2 ततोत्तमविदां लोकान्; Cā. k. l. n. r. ś. u. v as in text. — [d]) Da1 नमलान्; D1 निर्मलान्; M1. 3 अचलान्; Ck. n. r. ś. u अमलान् (as in text).

15 [b]) Ś6 जायते कर्मसंगिषु (by transp.); D6 G2 कर्मसंगीषु जायते; T2 Cā कर्मसंगेषु जा°; M3. 5 कर्मसंधिषु जा°; Ck. l. n. r. ś. u as in text. — [c]) Ś4 (m as in text) तदा तमसि लीने तु; K6 तथा तमसि लीनास्तु; G2 तथा प्रलीने तमसि; Ck. r. ś. u as in text. — [d]) G2 मूढा; Cā. k. l. n. r. ś. u मूढ- (as in text).

16 D5 om. 16. — [a]) K1 Da1 कर्मणा; Cā. k. l. r. ś. u कर्मणः (as in text). — [b]) Ś1 transp. सात्त्विकं and निर्मलं. — [c]) T2 परं; Cā. k. l. m. n. r. ś. u फलं (as in text).

17 [b]) Ś4 (m as in text) मोह; Cl. r. ś. u लोभ (as in text). — [cd]) Ś1 जायेतां तमसो; Ś3–6 K6 Ñ1 जायेते तमसो; Ko. 1 Da1 तमसौ जायेते; G1 तपसो जायेते; Cr. ś. u तमसो भवतो (as in text). Cl cites तमसः. — After 17, Ś1 reads 20 for the first time, *repeating* it in its proper place.

18 = (var.) B. 14. 39. 10. — [a]) K6 सत्त्वेन; Cr. ś. u सत्त्वस्था (as in text). — [c]) Ś3 Ko. 1. 3. 5. 6 Da1 D1–3. 5. 6. 8 T2 G2. 3 Cl °वृत्तिस्था; Cn. r. ś. u °वृत्तस्था (as in text).

19 Ś6 transp. 19 and 20. — [b]) K2 द्रष्टा; Cā. l. n. r. ś. u. v द्रष्टा (as in text). Ko न पश्यति (sic). — [d]) M2 सोपि; Cā. l. n. r. ś सोऽधि- (as in text).

20 Ś1 reads (for the first time) 20 after 17. Ś6 transp. 19 and 20. — [b]) Ś3 Ko. 1 देहे; Cg. k. r. ś. u देही (as in text). — [c]) = B. 12. 215. 2[a]: (var.) 3. 200. 33[a]: cf. Gītā 13. 8[c]. — [d]) Ś5 G2 °क्तोमृत्युम्; Cl. n. r. ś. u °क्तोऽमृतम् (as in text).

C. 6. 1375
B. 6. 38. 20
K. 6. 38. 20

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३
समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४
मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५
मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

---

21 ^{a}) T_2 त्रिगुणानेतान्; Ck. l. n. r. ś. u त्रीन्गुणानेतान् (as in text).

22 After the ref., Ko reads 6. 37. 1–2, *repeating* them in their proper place. — ^{b}) T_2 मोह; Ck. l. n. r. ś. u मोहम् (as in text). — ^{c}) Dn_1 संनिवृत्तानि; Ck. l. n. r. ś. u. v संप्र° (as in text). — ^{d}) $Ś_6$ transp. न and निवृत्तानि.

23 ^{a}) Cf. Gītā 9. 9^{c}. — ^{c}) $Ñ_1$ $D_{2.4.7}$ $M_{1.3.5}$ Cu इत्येवं; Cā. k. l. n. r. ś इत्येव (as in text). — ^{d}) $Ś_{3-6}$ K_6 Cā. g यो ऽनुतिष्ठति; G_2 नोऽनुतिष्ठति; Cś p. up योऽनुतिष्ठति; Ck. l. n. ś. r. u योऽवतिष्ठति (as in text).

24 = (var.) B. 12. 236. 38. — ^{a}) Cf. B. 12. 297. 36^{c}. $Ś_{3.4}$ (*sup. lin.*). $_{5.6}$ K_6 Ck समदुःखसुखः ($Ś_3$ K_6 °ख-) स्वप्नः; K_3 Da_1 D_8 G_2 समदुःख(Da_1 °खः)सुखस्वस्थः; Cl. m. n. r. ś. u as in text. — ^{b}) = Gītā 6. 8^{d}: 3. 247. 42^{b}: Cf. B. 12. 192. 3 (line 4); 262. 12^{d}; 326. 49^{d}. — ^{c}) Cf. 3. 297. 64^{a}. — ^{d}) = 1. 110. 9^{b}: B. 9. 50. 3^{b}: B. 12. 9. 14^{b}.

25 ^{a}) $K_{1-3.5}$ $Ñ_1$ B D (Da_2 om.) $M_{2.4.5}$ Cl. n. ś. u मानापमानयोस्; Cā. r मानाव° (as in text). — ^{c}) = Gītā 12. 16^{c}: B. 12. 329. 14^{a}. $Ś_{1.3-6}$ K_6 Cā. g सर्वारंभफलत्यागी; K_1 °परित्यागे; Cl. r. ś. u as in text.

26 ^{b}) $Ñ_1$ सेव्यते (sic). — ^{c}) $Ś_6$ °त्यैनान्; $D_{2.3}$ G_3 °त्येतान्; M_5 °त्यैता; Ck. l. n. r. ś. u °त्यैतान् (as in text). — ^{d}) Gītā 18. 53^{d}: B. 12. 160. 25^{d}. 215. 20^{d}; 251. 7^{d}: B. 13. 141. 31^{d}; 142. 35^{d}; 143. 57^{d}: B. 14. 35. 18^{d}; 42. 51^{d}; 47. 8^{d}. B कल्प्यते; Cā. k. l. n. r. ś. u. v कल्पते (as in text).

Colophon om. in $Ś_{4-6}$. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{0.2.3.5}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn $D_{1.2.4-6.8}$ T $G_{2.4}$ $M_{1.1}$ (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K_6 $D_{3.7}$ Cv श्रीभगवद्गीतासु (K_6 °यां); G_1 गीतायां. Ko $Ñ_1$ Da_1 Dn $D_{1.8.4}$ cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T G_4 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (T_1 om. योग°) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G_2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name:* $Ś_1$ गुणविमर्दनः; Ko गुणत्रयनिर्देशः; K_3 B D_4 T $G_{1.2}$ Cś गुणत्रयविभागयोगः; K_5 त्रिगुणविवेकः; K_6 सत्त्वरजस्तमोगुणमयजगद्वर्णनपूर्वकं गुणातीतस्थितिप्राप्तिसाधनज्ञाननिदर्शनं (?); $Ñ_1$ D_7 गुणातीतयोगः; B ज्ञानविज्ञानयोगः; Dn $D_{6.8}$ प्रकृतिगुणभेदः; D_1 प्रकृतिपुरुषगुणभेदः; D_5 Cv गुणत्रयविचारः (Cv °भागः); T_1 G_4 गुणत्रयगुणातीतलक्षणविभागयोगः — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_5 M_3 37; T G 36 (as in text); M_4 38. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ $K_{0-3.5.6}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn $D_{1-4.6-8}$ $G_{2.3}$ $M_{1.3.5}$ Cv 14. — *Śloka no.:* $K_{1.3.5}$ Da_1 Dn $D_{1.5.6}$ G_3 27.

३७

श्रीभगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । C. 6. 1390 B. 6. 39. 8 K. 6. 39. 8

37

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 M1 om. the ref. Ko reads st. 1–2 (for the first time) after the ref. of 6. 36. 22. With 1^{ab}, cf. Kaṭhopaniṣad 2. 3. 1^{ab}. — ^{a}) Ñ1 °शाखाम्; Cv °शाखाः; Cā. k. l. m. n. r. ś. u °शाखम् (as in text). — ^{c}) Ś1 तस्य; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v यस्य (as in text). — ^{d}) = B. 14. 51. 26^{d} : Maitryupaniṣad 6. 15 (stanza 1^{d}).

2 ^{a}) Cf. Muṇḍakopaniṣad 2. 2. 11^{c}. D4 S Ck. n °श्चोर्ध्वं च; Cā. l. m. n. r. ś. u. v °श्चोर्ध्वं (as in text). Ś3. 4 (*sup. lin.*). 5 K6 Cu यस्य; Cā. l. m. n. r. ś तस्य (as in text). — ^{d}) K2 कर्मानुबंधेन; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v °बन्धीनि (as in text).

3 ^{a}) B1 तथोपपद्यते; D7 G3 M2 ततोपलभ्यते; Cā. l. m. r. ś. u तथोप° (as in text). — ^{b}) M3 संप्रतिष्ठिता; Cā. k. l. n. ś. u संप्रतिष्ठा (as in text). — ^{c}) Ś1 प्रविरूढ°; Ś6 स्वविरूढ°; Cā. k. l. n. r. ś. u सुविरूढ° (as in text). — ^{d}) Ś1. 3–6 K6 D3 Cā. k शितेन; Cr. n. ś. u दृढेन (as in text). M1 (*inf. lin.* as in text). 3–5 हित्वा; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u छित्त्वा (as in text).

4 ^{a}) Ś1. 4. 6 K6 D3 Cā परं; Ck. n. r. ś. u पदं (as in text). B2 यत्; Cā. n. r. ś. u तत् (as in text). Ś4 K6 पदं मा°; Cv परमा°; Cā. k. l. n. r. ś. u परिमा° (as in text). — ^{b}) Ś1. 3–6 K6 Cā. k यस्मिन्गतो (K6 °ते) न निवर्तेत भूयः; Cl. n. r. ś. u as in text. — Ko om. 4^{cd}. — ^{cd}) Ś3–5 D3 M4 Ck. r प्रपद्येद्; Clp तं प्रपद्य; Cā. l. m. n. ś. u प्रपद्ये (as in text). ❀ Cr : प्रपद्य इयत इति वा पाठः । ❀

5 ^{a}) Ś1. 5 Ñ1 D6. 7 Ck निर्माण°; Cl. m. n. r. ś. u निर्मान° (as in text). — ^{b}) Ś4 (*sup. lin.*) D3 (before corr.) G1. 2 अध्यात्मविद्या; K2 °योगा; K6 °निष्ठा; B1 °चित्ता; Cā. k. l. n. r. ś. u °नित्या (as in text). Da1 विनिवर्त°; Cā. k. l. n. r. ś. u विनिवृत्त° (as in text).

6 ^{a}) Ś1 यद्; Cg. k. l. m. n. r. ś तद् (as in text). — ^{b}) D5 न शशी न च पावकः; Cn. r. ś. u as in text. — 6^{cd} = (var.) Gītā 8. 21^{cd}. — ^{c}) D3 निवर्तेत; Ck. l. n. r. ś. u निवर्तन्ते (as in text).

7 ^{c}) = B. 13. 54. 34^{c}.

C. 6. 1390
B. 6. 39. 8
K. 6. 39. 8

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९
उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १०
यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२
गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४
सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

---

8 ^{b}) Ś$_{6}$ °त्क्रमतेश्वरः ; K$_{0}$ °त्क्रमतीश्वरः ; Cg. k. l. m. r. ś. u. v °त्क्रामतीश्वरः (as in text). — ^{c}) K$_{6}$ गृहीत्वा तानि ; Ck. l. m. n. r. ś. u. v °त्वैतानि (as in text). — ^{d}) D$_{2}$ गंधम् ; Cg. k. l. m. n. r. ś. u. v गन्धान् (as in text).

9 ^{a}) K$_{3}$ transp. श्रोत्रं and चक्षुः. D$_{3}$ स्पर्शनश्च ; Cr. ś. u °नं च (as in text). — ^{b}) K$_{0}$ रसनां ; Cś. u रसनं (as in text). — ^{c}) K$_{2}$ मनश्चैव ; M$_{1}$ मनश्चैनं ; Cn. r. ś. u °श्चायं (as in text).

10 ^{a}) Ś$_{1.3.5}$ K$_{6}$ Cg. k तिष्ठंतमुत्क्रामंतं वा ; Ś$_{4}$ (marg. ; orig. as in text being deleted).$_{6}$ Cā तिष्ठंतमुत्क्रमंतं वा ; K$_{2}$ उत्क्रामंतं स्थितं चापि ; Cl. m. n. r. ś. u as in text. — ^{b}) K$_{0.1}$ च ; Cg. l. n. r. ś. u. v वा (as in text). — ^{d}) Cf. 3. 181. 31^{d}. D$_{8}$ G$_{1.2}$ (before corr.) M$_{1.3.5}$ °चक्षुषा ; Cā. k. l. n. r. ś. u °चक्षुषः (as in text).

11 G$_{3}$ om. (hapl.) 11^{ab}. Ś$_{1}$ transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^{a}) Ś$_{1}$ चैव ; D$_{3}$ M$_{3.5}$ चैवं ; Ck [ऽ]प्येनं ; Cā. n. r. ś. u चैनं (as in text). — ^{c}) K$_{2}$ यततोपि कृता° ; G$_{3}$ यततोप्यकृता° ; M$_{1.3.5}$ यतंतोन्यकृता° ; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u as in text. — ^{d}) D$_{3.6}$ नैवं ; Ck. l. n. r. ś. u नैनं (as in text).

12 ^{a}) B$_{2}$ ज्योतिर् ; Cā. k. l. n. r. ś. u तेजो (as in text). — ^{b}) G$_{2}$ भाव° ; Cn. r. ś. u भास° (as in text). — ^{c}) K$_{1.2}$ यश्चंद्र° ; Ck. n. r. ś. u यच्चन्द्र° (as in text).

13 ^{a}) K$_{6}$ माम् ; Cā. g. k. l. m. n. r. ś u. v गाम् (as in text). D$_{6}$ योगमाविश्य (orig. गमाविश्य च) भूतानि. — ^{c}) K$_{0}$ T$_{2}$ G$_{2}$ चोषधीः ; D$_{2}$ वौषधीः ; Cā. g. l. n. r. ś. u चौषधीः (as in text).

14 ^{a}) K$_{5}$ विश्वानरो ; Cā. g. k. l. n. r. ś. u वैश्वानरो (as in text). — ^{b}) Ś$_{3-6}$ K$_{6}$ D$_{3}$ Cā आस्थितः ; Cn. r. ś. u आश्रितः (as in text). Ck cites आविष्टः. — ^{c}) M$_{2}$ प्राणापानः समा° ; Cā प्राणापानसखो भूत्वा. Ck. n. r. ś. u as in text.

15 ^{b}) K$_{1}$ मत्तस्म्रुतिज्ञानम् (sic) ; Da$_{1}$ M$_{1.3.4}$ मत्तः स्म्रुतिज्ञानम् ; G$_{2.3}$ मत्तस्म्रुतिर्ज्ञनम् ; Cā. k. l. n. r. ś. u as in text. D$_{6}$ अमोहनं ; Cā. g. k. l. n. r. ś. u अपो° (as in text). — ^{d}) Ś$_{4}$ (marg.).$_{5}$ K$_{6}$ D$_{3}$ वेदकृदेव ; Cā. g. k. l. n. r. ś वेदविदेव (as in text).

16 ^{b}) = B. 12. 280. 20^{b}. — ^{d}) K$_{1.2}$ एव च ; Cā. k. l. r. ś. u. v उच्यते (as in text).

17 ^{b}) = B. 12. 187. 23^{d}. — ^{d}) Ś$_{5.6}$ Ck [अ]व्ययम् ; Cā. l. n. r. ś. u [अ]व्यय (as in text).

18 ^{a}) M$_{2}$ तस्मात् ; Ck. l. n. r. r. ś. u. v यस्मात् (as in text). Ś$_{4.5}$ Ck अक्षरस्यापि ; Cā. g. l. n. ś. u अक्षरादपि (as in text). — ^{c}) Ś$_{6}$ D$_{3}$ अतोस्मिन् ; Cr. ś अतोऽस्मि (as in text). Cl cites अतः.

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

श्रीभगवानुवाच ।
अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३
दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४
दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

C. 6. 1407
B. 6. 40. 5
K. 6. 40. 5

19 ^{d}) = Gīta 18. 62^{b}.

20 ^{a}) D6 गुस्त°; Cā. g. k. l. n. r. ś. u गुह्य° (as in text). — ^{b}) Ś1. 4 (m as in text) K6 मया प्रोक्तं तवानघ; Cā. l. n. r. ś. u as in text. — ^{d}) M3 °कृत्यं च; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v °कृत्यश्च (as in text).

Colophon om. in Ś4–6. — *Sub-parvan:* Ś1 Ko. 2. 5 Ñ1 B Dn D2. 4–6. 8 T G2–4 M2. 4 (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K2 गीतासु; K6 Da1 D3. 7 श्रीभगवद्गीतायां (D3. 7 °सु); G1 गीतायां; Cv भगवद्गीतासु. Ś1 K6 D1 cont.: श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; Ko. 5 Ñ1 Dn D5. 6 T1 G4 ब्रह्म (T1 G4 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T2 G2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां योगशास्त्रे (G2 श्रीयोगशास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name:* Ś1 अक्षरनिर्देशः; Ko. 3. 5 B2 Dn D1. 4–6. 8 T G4 G5 पुरुषोत्तमयोगः; K6 गुह्यशास्त्रविवर्णनपूर्वकं पुरुषोत्तमयोगात्मकः (?); Ñ1 पुरुषोत्तमप्रकृतियोगः; B4 बुद्धियोगः; G1 संसारविषवृक्षच्छेदकुठारयोगः; G2 संसारवृक्षच्छेदनयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 38; T G 37 (as in text); M4 39. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 Ko–3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–4. 6–8 G2. 3 M1. 3. 5 Cv 15. — *Śloka no.:* K1. 2. 5 Da1 Dn D5. 6 G2 20.

38

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^{a}) D2 सत्त्वसंसिद्धिर्; Cā. k. n. r. ś. u. v °संशुद्धिर् (as in text). — ^{b}) Dn1 G2 °स्थितः (sic). — ^{d}) Cf. 3. 197. 38^{b}.

2 ^{a}) = B. 12. 36. 10^{c}; 65. 20^{a}; 191. 15^{c}: B. 13. 22. 19^{a}; 162. 23^{a}. — ^{b}) Ś3–6 Cā. k त्यागोऽसक्तिर्; Cn. r. ś. u त्यागः शान्तिर् (as in text). — ^{c}) Cf. B. 14. 38. 6^{d}. Ś3. 4. 6 Ck [अ]लौल्यं च; Ś5 Ko Dn2 D2 (before corr.). 4. 6 T1 G1. 3. 4 M2. 4. 5 Crp [अ]लोलुत्वं; K6 [अ]लौब्ध्यं च; D2 (after corr.). 8 T2 M1. 3 [अ]लोलत्वं; Cm. n. r. ś. u [अ]लोलुप्त्वं (as in text). — ^{d}) = B. 12. 21. 12^{b}; 160. 15^{d}; 313. 18^{d}. D6 G1 M5 आर्जवं; Ck. n. r. ś. u मार्दवं (as in text).

3 ^{a}) Ś3–6 K6 Cā. k तुष्टिर्; Cn. r. ś. u शौचम् (as in text). — ^{b}) Cf. 3. 198. 87^{c}. Ś4 (*sup. lin.* as in text). 6 Ko–2. 6 Ñ1 Ck नाभिमानि(K2 Ñ1 °न)ता; Ś5 नातिमानता; Cn. r. ś. u नातिमानिता (as in text). — ^{d}) B1. 4 पांडव; Cn. r. ś. u भारत (as in text).

4 ^{a}) Ś1. 3–6 Ko–3. 6 Ñ1 B D (except D3. 8; Da2 om.) M4 Ck. l. n. u दर्पोऽभिमानश्च; Cr. ś दर्पोऽति° (as in text). — ^{b}) D8 पारुष्य; Ck. n. r. ś. u

C. 6. 1407
B. 6. 40. 5
K. 6. 40. 5

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १०
चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२
इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

पारुष्यम् (as in text).

5 d) Ś6 M2.3.5 भारत; Cl.r.ś.u पाण्डव (as in text).

6 a) K2 °संघौ; Cā.k.l.n.r.ś.u °सर्गौ (as in text). M1 भूतेस्मिन्; Cl.r.ś.u लोकेऽस्मिन् (as in text). Ś1 दैवी; Ck.l.r.ś.u दैव (as in text). — c) Ś3–5 Dn1 (*sup. lin.* as in text) D3.6 G4 विस्तरतः; Cl.r.ś.u विस्तरशः (as in text).

7 a) = Gītā 18. 30a. — c) Ś1 नाशौचं वापि; Ck.l.r.ś.u न शौचं नापि (as in text). K1 D6 वाचारो; Ck.l.r.ś.u चाचारो (as in text).

8 a) Ś4 K6 D1 Ck च; Cś ते (as in text). — d) Ś3.4 (marg.).5 K1.6 Ck अकिंचित्कमहेतुकम्; Ś4 (orig.) K5 Da1 D8 G2.3 M1.4 Cr किमन्यत्कामहेतुकम्; Ś6 K2 अकिंचित्कामहै(K2 °हे)तुकम्; Cl.n.ś.u.v as in text. Ck cites अकिंचित्कं.

9 a) Ś6 बुद्धिम्; Ck.l.n.r.ś.u दृष्टिम् (as in text). — K5 om. 9cd. — c) Ś6 प्रवर्तंति; Ck प्रवर्तंते; Cl.r.ś.u प्रभवन्ति (as in text). — d) Ś3.4 (marg., but deleted).5.6 B1 T2 G1.3 M1.3–5 Ck [ऽ]शुभाः; Cn.ś.u ऽहिताः (as in text).

10 M2 om. (hapl.) 10a–11b. — b) Ś1 दंभमानमदान्वितः; Ś3–6 Ck दंभलोभमदान्वि(Ś6 °श्रि)ताः; Cl.r.ś.u as in text. — c) Ś3–6 K6 Cā.k असद्ग्रहाश्रिताः क्रूराः; Cl.n.r.ś.u as in text. — d) Ś1 प्रभवंत शुचिव्रताः; Ś3–6 K6 Ck प्रचरंत्यशुचि°; Cl.n.r.ś.u as in text.

11 M2 om. 11ab (cf. v.l. 10). — a) Ś1 अपरिमेये; K1 अपरिमीयां; K2 Da1 अपरमेयां; Ck.r.ś.u अपरिमेयां (as in text). Cu तां; Cr.ś च (as in text). — b) D2 G3 M (M2 om.) अपाश्रिताः; Ck.r.ś.u उपा° (as in text). — Da1 om. (hapl.) 11d.

12 c) K1 M2 रोहंते; D3 G3 ईहते; Cā.n.r.ś.u ईहन्ते (as in text). Ś3–6 कामभोगार्थान्; K6 कामलोभार्थम्; Cl.r.ś.u °भोगार्थम् (as in text). — d) Ś1 K2 °संचयं; K1 G2 °संजयान्; Cn.r.ś.u °संचयान् (as in text).

13 b) K0.2.6 Ñ1 (before corr.) B Dn1 (marg.) n2 D4 m.5.7 T1 G1.2.4 M1 Cr इमं; Ck.ś.u इदं (as in text). Ś6 मनोगतं; Ck.r.ś.u मनोरथं (as in text).

14 c) K0.6 योगी; K1 भागी; Ck.n.r.ś.u भोगी (as in text). — d) D6 बलवत्; Ck.n.ś.u बलवान् (as in text).

15 a) K1 अद्याभि-; G3 आढ्योपि; Cā.k.n.r.ś.u आढ्योऽभि- (as in text). — b) T2 [अ]पि वा; Ck.r.ś.u मया (as in text). — c) Ś1.3.6 K1.3 Dn2 D2.5 G1.3 M5 Ck मो(Ś1 म)दिष्ये; Cl.r.ś.u मोदिष्य (as in text). — d) K1 इति ज्ञान; Cl.n.ś.u इत्यज्ञान- (as in text).

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६
आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८
तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २०

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४

C. 6. 1426
B. 6. 40. 24
K. 6. 40. 24

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

---

16 ^{a}) Ś3-6 D2 अनेकचित्ता वि(D2 °त्तसं)भ्रांता ; Ck. l. n. r. ś. u as in text. — ^{b}) Ś3-6 K6 मोहस्यैव वशं गताः ; T2 मोहजालविमोहिताः ; Cn. r. ś. u as in text. — ^{c}) D5 कामलोभेषु ; Cr. ś °भोगेषु (as in text). — ^{d}) Ś3-6 K6 B3. 4 D2. 8 Cā. g निरये ; Cl. r. ś. u नरके (as in text). K1 [ऽ]शुभौ ; Cg. l. n. r. ś. u ऽशुचौ (as in text).

17 ^{b}) D5 °समन्विताः ; Ck. n. r. ś. u °मदान्विताः (as in text). — ^{c}) D1 कामयज्ञैस् ; D2 मानयज्ञैस् ; Cg. l. n. r. ś. u नाम° (as in text). ❀ Cā : यजन्ते नाम । नामेत्यलीकार्थमव्ययम् । ❀ — After 17, M4 reads 6. 39. 5-6.

18 With 18^{ab}, cf. Gītā 18. 53^{ab}. — ^{b}) Da1 कामक्रोधे ; Cn. r. ś. u कामं क्रोधं (as in text). Ś6 समाश्रिताः ; K1 च संस्थिताः ; Cn. r. ś. u च संश्रिताः (as in text). — ^{c}) K0 T2 ममात्मा परदेहेषु ; Cā. n. n. r. ś. u. v as in text. — ^{d}) K1 °भिसूर्यकः (sic) ; G3 ह्यसूयकाः ; M2 [ऽ]भ्यसूयया ; Ck. n. r. ś. u ऽभ्यसूयकाः (as in text).

19 ^{cd}) Ś1. 3-5 K0-2. 6 अशुभास्वासुरी(Ś1 °रे)ष्वेव ; Ś2 अशुभामासुरी° ; Cr. ś. u. v अशुभानासुरी° (as in text). Ck cites अशुभासु ; Cg. l आसुरीषु.

20 ^{a}) K3. 5 Ñ1 आसुरी- ; Ck. l. n. ś. u आसुरीं (as in text). — ^{c}) G3 अप्राप्य च ; M3 अप्राप्येव ; Cl. r. ś. u. v अप्राप्यैव (as in text). — ^{d}) Da1 D8 याति (sic).

21 G1 om. (hapl.) 21-22. — ^{a}) G2. 3 M3. 4 °स्यैतद् ; Cg. k. r. ś °स्येदं (as in text). — ^{b}) D7 नाशकम् ; Cr. ś. u नाशनम् (as in text). — ^{c}) K1. 3 D8 G2. 3 कामक्रोधस् ; Ck. l. r. ś. u कामः क्रोधस् (as in text). — ^{d}) Ś1-6 त्यज ; Cl. r. ś. u त्यजेत् (as in text).

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) Ś1 K1 विमुक्ताः ; Ś3 Ck वियुक्तः ; Cn. ś. u विमुक्तः (as in text). — ^{d}) = Gītā 6. 45^{d} (q. v.) ; 13. 28^{d} : cf. Gītā 9. 32^{d}. K3 यांति (sic).

23 K2 M4 om. (hapl.) 23. — ^{b}) B1. 3 कामचारतः ; D2. 6 °कातरः ; D3 °कारकः ; T2 °कारकं ; Cā. k. l. n. r. ś. u. v °कारतः (as in text). — ^{d}) B2 परमां ; Ck. l. n. r. ś. u न परां (as in text).

24 ^{b}) Cf. B. 8. 69. 20^{b}. G3 कार्यं कार्यं° ; Cā. g. k. n. r. ś. u कार्याकार्य° (as in text). — ^{c}) Ś5. 6 Ck कृत्वा ; Cn. r. ś ज्ञात्वा (as in text).

Colophon om. in Ś4-6. — *Sub-parvan :* Ś1 K0. 5 Ñ1 B Da1 Dn D4-6. 8 T1 G2-4 M2. 4 (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ; K2. 3. 6 D2. 3. 7 श्रीभगवद्गीतासु (K6 °यां) ; T2 श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सु ; G1 गीतायां ; Cv भगवद्गी-

३९

C. 6. 1427
B. 6. 41. 1
K. 6. 41. 1

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३
यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५
कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८

तासु. Ko Ñ1 Da1 Dn D4–6 cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (D4 om. योग°) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; T G1 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name:* Ś1 damaged; Ko दैवासुरीसंपद्विभागः; K1. 2 प्रकृतिविभागयोगः (K2 om. योगः); K5 D6. 8 दै(D8 दे)वासुरसंपत्तियोगः; K6 दैव्यासुरसंपदैवासुरभूतसर्गवर्णनपूर्वकमासुरभावापन्नजंतूनां दशानिरूपणं (?); Ñ1 दैवासुरसंपद्विवेकयोगः; B2 Dn2 D1. 5 दे(Dn2 दै)वासुरसंपद्विभागः (B2 cont. प्रविवेकदर्शनः); B4 Dn1 T G1. 2. 4 Cś दैवा(B4 दैत्या-; T G1. 2. 4 Cś देवा)सुरसंपद्विभागयोगः; Cv संपद्विभागः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 39; T G 38 (as in text); M4 40. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 damaged; Ko–3. 5. 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–4. 6–8 G2. 3 M1. 3. 5 Cv 16. — *Śloka no.:* K1. 3. 5. 6 Da1 Dn D1. 5. 6 G2 24.

39

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 ^{b}) = Gītā 9. 23^{b}. Ś3–5 K6 Ck. l वर्तंते; Cu यजंति; Cn. r. ś यजन्ते (as in text). — ^{d}) Ś1 D1 सत्त्वं मोहो (sic).

2 With 2^{cd}, cf. B. 12. 194. 30^{ab}; 348. 68^{cd}. — ^{d}) Ś3–5 K6 D3 Cā ताः; G2 तान्; Cl. n. r. ś. u तां (as in text).

3 ^{a}) K3 सत्त्वस्य; Ck. r. ś. u. v सर्वस्य (as in text). — ^{b}) B1 देहिनां; Cś. u भारत (as in text). — 3^{cd} = B. 12. 264. 17^{cd}. — ^{d}) K1. 3 G2. 3 M2. 4 यः श्रद्धः; Cm. n. r. ś. u यच्छ्रद्धः (as in text).

4 ^{a}) Da1 सात्त्विकान् (sic). — ^{b}) D6 M2. 4 राक्षसाः; Cā. r. ś. u राजसाः (as in text). — ^{c}) Ś3–6 K6 Ck भूतप्रेतपि(Ś6 °तान्प्रेतान्पि)शाचांश्च; B1 भूतान्प्रेतगणांश्चान्ये; Cr. ś. u as in text.

5 M4 reads 5–6 after 6. 38. 17. — ^{b}) Ś3–6 D3 तपस्तप्यं(Ś6 °प्स्यं)ति ये जनाः; Ck. l. n. r. ś. u as in text. — ^{c}) Da1 दंभोहंकार° (sic).

6 For sequence in M4, cf. v. l. 5. — ^{a}) Ś3–6 Ko. 1. 3. 6 Ñ1 B Da1 Dn1 D1. 2. 4 (before corr.). 5–8 M2. 3. 5 Cg. k. l. v कर्षयंतः; Cm. n. r. ś. u कर्श° (as in text). — ^{b}) Ś3–6 K6 Cg. k अचेतनं (Ś5 °नाः); M4 अचेतसं; Cl. n. r. ś. u अचेतसः (as in text).

7 ^{a}) D6 m °श्चापि; Cg. l. n. r. ś °स्त्वपि (as in text). — ^{d}) G2 इदं; Cl. r. ś. u इमं (as in text).

8 ^{ab}) G3 °रोग्यः (sic). Ś6 K2 D8 °विवर्धनः; Ck. l. n. r. ś. u as in text. Cm cites प्रीतिविवर्धनाः. — ^{cd}) K1 रस्याः स्निग्धा; Da1 Dn1 Cv रस्यास्निग्धाः (sic); D2. 7 G2. 3 रस्यास्निग्धा-; D8 तस्याः स्निग्धाः; Cl. n. r. ś. u रस्याः स्निग्धाः (as in text). Ś6 Cā रस्यः स्निग्धः स्थिरो हृद्य आहारः सात्त्विकप्रियः.

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९
यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १०
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११
अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३
देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६
श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८
मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९

C. 6. 1445
B. 6. 41. 19
K. 6. 41. 19

---

9 ^{a}) K2 कट्वंस्वलवणात्युष्ण-; Da1 M5 कट्वाम्ललवणा-त्युष्ण-; M4 कट्वम्ललवणाद्युष्ण-; Ck. l. n. r. ś. u as in text. — ^{b}) K0 -रूक्षविभाविनः; Cn. r. ś. u as in text. — ^{c}) Da1 आहार- ; M3. 5 आहारो; Cr. ś. u आहारा (as in text). D3 राजसश्रेष्ठा (sic). — ^{d}) G3 दुःखं शोकमय°; Ck. n. r. ś. u as in text.

11 ^{a}) Ś6 °कांक्षिणा; Ck. r. ś. u °काङ्क्षिभिर् (as in text). — ^{b}) K0 न युज्यते; Ck. n. r. ś. u य इज्यते (as in text). — ^{c}) M2 यष्टव्य; Ck. n. r. ś. u यष्टव्यम् (as in text). Ś3-6 इत्येव; Ck. r. ś. u एवेति (as in text). D1 ततः; Cg. k. n. r. ś. u मनः (as in text). — ^{d}) M4 सात्विकं; Cn. r. ś. u सात्त्विकः (as in text).

12 ^{a}) D6 अभिसंध्येय (sic). — ^{b}) D5 दंभोर्थम् (sic). Ś3-6 D1 चैव यः; Cr. ś. u चैव यत् (as in text). — ^{c}) Da1 इज्येत; Ck. r. ś. u इज्यते (as in text). Ś3-6 K6 D3 (before corr.) विद्धि तं यज्ञं; T2 भारतश्रेष्ठ; Cś. u भरतश्रेष्ठ (as in text). — ^{d}) Ś3-6 K6 D3 (before corr.) Cā. k राजसं च (D3 ब)-लमध्रुवं (= 18^{d}); Cr. ś. u as in text.

13 ^{a}) K1 Ck असृष्टान्नं; B1 असृष्टार्थं; M4 अनु-ष्ठानं; Cg. n. r. ś. u असृष्टान्नं (as in text). ❀ Cā: असृष्टान्नं पाकादिसंस्कारहीनान्नम् । ❀ — ^{c}) Ś1 °विव-र्जितं; Ck. r. ś. u °विरहितं (as in text). Ś6 यच्च; Ck. r. ś. u यज्ञं (as in text).

14 ^{cd}) = B. 12. 217. 17^{ab}.

15 K2 om. (hapl.) 15. G2 transp. 15 and 16. — ^{c}) = B. 12. 60. 9^{c}. Ś1 Ñ1 Da1 (by corr.) °भ्यासनं; Cr. ś. u °भ्यसनं (as in text).

16 G2 transp. 15 and 16. — ^{a}) K1. 3 D1. 3 G2. 3 M3. 5 मनःप्रसादसौम्यत्वं; Ck. n. r. ś. u as in text. — ^{c}) Da1 °संबुद्धिर्; Cg. k. n. r. ś. u °संशुद्धिर् (as in text). — ^{d}) Ś5 K1-3. 5 Da1 Dn1 (before corr.) D5. 6. 8 M4 मानस; G2 दानं स; Ck. n. r. ś. u मानसम् (as in text).

17 ^{a}) Ś3 Cg. k परयोपेतं; Cr. ś. u परया तप्तं (as in text). — M2 om. (hapl.) 17^{b}–18^{a}. — ^{b}) Ś6 transp. तपस् and तत्. K0 तपस्तु; Cr. ś. u तपस्तत् (as in text). — D3 om. 17^{cd}. — ^{c}) M3 सुक्तैः; Cā. k. n. r. ś. u युक्तैः (as in text). — ^{d}) K2 °रक्षते (sic).

18 M2 om. 18^{a} (cf. v. l. 17). — ^{c}) T2 यदिह; Ck. r. ś. u तदिह (as in text).

19 ^{a}) Ś3-5 K1 Cā. k मूढग्रहेण; K5 व्यूढग्राहेण; Da1 गूढग्राहेण; G3 मूढाग्रहेण; Cn. r. ś. u. v मूढग्राहेण (as in text). — ^{b}) K3 नरैः; Ck. r. ś तपः (as in text). — ^{c}) K1 Ñ1 °स्योच्छादनार्थं; Cg. k. n. r. ś. u °स्योत्सादनार्थं (as in text). Ś3 D3 Cr च; Cś. u वा (as in text). — ^{d}) = 22^{d}; Gītā 18. 22^{d}, 39^{d}. Da1 तामस; Cg. k. r. ś. u तामसम् (as in text).

C. 6. 1446
B. 6. 41. 20
K. 6. 41. 20

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २०
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४
तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

---

20 G3 om. (hapl.) 20–21. G1 om. (hapl.) 20^{b}–22^{a}. — ^{c}) B1. 2 transp. देशे and काले. — ^{d}) B2 D4 (m as in text). 8 विदुः; Cr. ś. u स्मृतम् (as in text).

21 G1. 3 om. 21 (cf. v. l. 20). K1 om. 21^{c}–22^{d}. — ^{c}) M4 परिक्रुष्टं; Cā. n. r. ś. u. v परिक्लिष्टं (as in text). — ^{d}) Ś3–5 K6 तद्राजसमिति स्मृतं; Ś6 Ko. 2. 3 Ñ1 Da1 D5. 7 T G2. 4 M2 तद्राजसमुदाहृतं; Cr. ś. u as in text.

22 K1. 5 om. 22 (for K1, cf. v. l. 21); G1 om. 22^{a} (cf. v. l. 20). — ^{b}) T1 °भ्यः प्र-; Ck. n. r. ś. u °भ्यश्च (as in text). — ^{c}) = B. 13. 135. 17^{a}. Ś1 D3 अविज्ञातं; M1. 3. 5 अवज्ञातुं; Ck. n. r. ś. u अवज्ञातं (as in text). — ^{d}) = 19^{d}; Gītā 18. 22^{d}, 39^{d}. B1 तद्दानं तामसं स्मृतं; Da1 तत्तामस उदाहृतं; Cś. u as in text. Ck cites तत्तामसं.

23 ^{a}) K2 निर्दिष्टो; Ck. l. n. r. ś. u. v निर्देशो (as in text). — ^{b}) Ś1 Dn1 (before corr.) ब्राह्मणस्; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v ब्रह्मणस् (as in text). — ^{c}) Ś1–6 Ko. 1. 6 Ck. l ब्रह्मणा; Cl. m. n. r. ś. u. v ब्राह्मणास् (as in text).

24 ^{b}) Cf. Gītā 18. 3^{c}, 5^{a}. — K2 om. (hapl.) 24^{c}–25^{b}. — ^{d}) Cf. B. 13. 22. 7^{b}.

25 K2 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{b}) Da1 यज्ञस्; D3 यज्ञास्; Cā. k. l. n. r. ś. u यज्ञ- (as in text). — ^{c}) K2 दानः (sic). — ^{d}) K5 क्रियंतां; Cā. k. l. n. r. ś. u क्रियन्ते (as in text).

26 In Da1, the portion from 26 up to 6. 40. 2 is lost on a missing fol. B1 om. (hapl.) 26^{cd}. — ^{c}) Ś1 M2 प्रशस्त-; Ck. l. n. r. ś. u प्रशस्ते (as in text). — ^{d}) K2 सछंदः (sic); G3 स शब्दः; Ck. n. r. ś. u सच्छब्दः (as in text). Ś3–5 K6 Ck पार्थ गीयते; Ś6 परिपठ्यते; Ñ1 पार्थ उच्यते; Cl. n. r. ś पार्थ युज्यते (as in text).

27 Da1 missing (cf. v. l. 26). — ^{a}) D6 यत्ते; Ck. l. n. r. ś. u यज्ञे (as in text). K1 दानं; Cl. r. ś. u दाने (as in text). — ^{b}) K1 चोझ्यते; G3 चोद्यते; Ck. l. n. r. ś. u चोच्यते (as in text). — ^{d}) K1 °वाभिदधते; Ck. l. n. r. ś. u °वाभिधीयते (as in text).

28 Da1 missing (cf. v. l. 26). D6 reads 28^{ab} in marg. *sec. m.* — ^{a}) G3 दानं; Ck. n. ś. u दत्तं (as in text). — ^{c}) T2 असती° (sic). — ^{d}) G3 चैतत्; Ck. l. n. r. ś. u च तत् (as in text).

Colophon om. in Ś1–6. Da1 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 Ko. 2. 3. 5 Ñ1 B Dn D2–8 T1 G1–4 M2. 4 (some MSS. with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K2. 3 D2. 8 om. उप°);

४०

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८

C. 6. 1462
B. 6. 42. 8
K. 6. 42. 8

K6 श्रीभगवद्गीतायां; G1 गीतायां; Cv गीतासु. K0 Ñ1 Dn D4–6 cont.: ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (Dn1 om. योगशास्त्रे) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; G2 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name*: K0 श्रद्धागुणनिर्देशः; K1.2 Dn G1 श्रद्धाविवेकयोगः; K5 श्रद्धागुणभेदः; K3 श्रद्धामयपुरुषवर्णनपूर्वकं त्रिगुणरूपतपआहारयज्ञत्रिविधतपोदानब्रह्मनिर्देशोंतत्सदसत्प्रयोगवर्णनं (?); Ñ1 गुणकर्मश्रद्धाविवेकयोगः; B2 श्रद्धात्रिविधयोगः; B4 गुणयोगः; D1 संवादे श्रद्धात्रययोगः; D4 G3 Cś श्रद्धात्रयविभागयोगः; D5 सिद्धांतयोगः; D6 प्रकृतिगुणसंयोगः; D8 कर्मगुणविभागयोगः; T1 G4 शास्त्रयोगः; T2 श्रद्धाविभागयोगः; Cv गुणनिर्देशयोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M2 40; T1 G 39 (as in text). M4 41. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0–3. 5. 6 Ñ1 B Dn D1–4. 6–8 T2 G2. 3 M1. 3. 5 Cv 17. — *Śloka no.*: K1. 3. 5 Dn D1. 5 G2 28.

40

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy. 23).

1 Da1 missing (cf. v. l. 6. 39. 26). — ^{a}) Cf. Gītā 5. 6^{a}. M2 संन्यासस्तु; Cg. k. l. m. n. r. ś. u संन्यासस्य (as in text). — ^{b}) = B. 12. 124. 59^{d}: cf. 2. 11. 51^{b}. — ^{d}) Ś1. 4–6 K1. 2 Ñ1 B M पृथक्केशिनिषूदन; T2 पृथक्कर्मनिषूदन; Cl. m. n. ś. u as in text. Ck cites पृथक्.

2 Da1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś5 Ck त्यागं; Cl. m. r. ś. u. v न्यासं (as in text). — ^{c}) = Gītā 12. 11^{c}.

3 ^{a}) Ś1 त्यागं; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u. v त्याज्यं (as in text). T2 मोक्षवद्; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u दोष° (as in text). G1 [ए]ते; Cā. l. m. n. r. ś. u. v [ए]के (as in text). — ^{b}) D6 विचक्षणः; Ck. l. m. n. r. ś. u मनीषिणः (as in text). — ^{c}) = 5^{a}; cf. Gītā 17. 24^{b}. — T1 om. (hapl.) 3^{d}–5^{a}.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{a}) Ś6 निश्चयः; Cg. k. l. m. n. r. ś. u निश्चयं (as in text). — ^{b}) D2 T2 भारतसत्तम; Cś. u भरत° (as in text). — ^{d}) Ś1. 5 T2 Ck संप्रदर्शितः; B1 Cn परिकीर्तितः; Cl. r. ś. u संप्रकीर्तितः (as in text).

5 T1 om. 5^{a} (cf. v. l. 3). — ^{a}) = 3^{c}; cf. Gītā 17. 24^{b}. K3. 5 B D8 Cl. u यज्ञो दानं; Cm. n. r. ś यज्ञदान- (as in text). — ^{c}) Cf. 3. 198. 57^{a}: 5. 130. 22^{a}.

6 ^{a}) = (var.) B. 12. 34. 16^{a}. Ś3–6 K2. 6 D6 T2 G2 M4 Ck च; Cl. n. r. ś तु (as in text). — ^{b}) Cf. 9^{c}. Ś4. 6 B2 त्यक्त्वा संगं (by transp.).

7 ^{a}) Ś3–6 K6 Ck च; Cg. l. n. r. ś. u तु (as in text). — ^{c}) M2 मोहार्तस्य; Ck. l. n. r. ś. u मोहात्तस्य (as in text). — ^{d}) Ś4. 5 परिकीर्त्यते; Cl. n. r. ś. u °कीर्तितः (as in text).

8 ^{a}) Ś3–5 K6 Ck यः कर्म; Da1 यत्कार्यं; Cn. r. ś. u यत्कर्म (as in text). — ^{b}) Da1 कार्यं; M2

C. 6. 1463
B. 6. 42. 9
K. 6. 42. 9

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १०
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२
पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८

काल॰; Cn. r. ś. u काय॰ (as in text). — c) M2 राजसात्; Cg. k. l. n. r. ś. u राजसं (as in text). — d) Ś6 तत्र; Da1 त्यागं; Cg. k. l. n. r. ś. u त्याग॰ (as in text). T2 भवेत्; Cl. n. r. ś. u लभेत् (as in text).

9 b) K5 Ñ1 D2 कुरुते; Ck. l. n. r. ś. u क्रियते (as in text). — c) Cf. 6b. — d) D2 त्यागी; Ck. l. n. r. ś. u त्यागः (as in text). B1 D7 स्मृतः; Cl. n. r. ś. u मतः (as in text).

10 a) K1. 2 कुशलं; Cā. l. n. r. ś. u [अ]कुशलं (as in text). — b) Ś1. 6 G1. 2 M ॰पज्यते; Ś3 Ck ॰पज्जति; B1–3 ॰सज्जते; Cl. n. r. ś. u ॰पज्जते (as in text). — c) Ś1 सत्य॰; Ck. l. n. r. ś. u सत्त्व॰ (as in text).

11 a) K2. 3 D2. 3. 5 T2 देहभृतां; M3. 5 ॰कृता; Cā. l. m. n. r. ś. u ॰भृता (as in text). — c) Da1 यत्तु; Cā. l. n. r. ś. u यस्तु (as in text).

12 a) K3. 5 इष्टमिश्रं; Cā. k. l. r. ś. u इष्टं मिश्रं (as in text). — c) K3 भवत्यसंगिनां; D2 भवंत्य-त्यागिनां; Cā. g. l. n. r. ś. u भवत्य॰ (as in text).

13 a) Ś3–6 K1. 5. 6 Ñ1 B D2. 3. 5. 7 M Ck पञ्चे-मानि; Cl. r. ś. u पञ्चैतानि (as in text). D6 महा-भाग; Cn. ś. u महाबाहो (as in text).

14 = (var.) B. 12. 347. 89. — b) K2 D6 Cv कारणं; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u करणं (as in text). — c) Ś3. 6 D4 T1 G2. 4 विविधा च; Cā. l. n. r. ś. u विविधाश्च (as in text). — d) Ś3. 5. 6 K0 Ck. u एव; Cl. r. ś चैव (as in text).

15 a) Ś3–6 K6 हि; Ck. r. ś. u यत् (as in text). — b) Ś3–6 K6 Ck यत्कर्मारभते; Cr. ś. u कर्म प्रारभते (as in text). Ś3–6 K6 T1 G4 [ऽ]र्जुन; Cś. u नरः (as in text). K0 कर्म प्रारभ्यते नरैः. — c) Ś4 K0. 1. 3 M1. 3. 5 न्यायं (sic). K1 वापि परीतं व (sic). — d) K6 पंच ते; Cś. u पञ्चैते (as in text).

16 a) D3 तत्रैव; Cā. k. l. m. n. r. ś. u. v तत्रैवं (as in text). K1 Cn सत्यकर्तारं; Cā. k. l. r. ś. u सति कर्तारम् (as in text). — b) K1. 2 त्वय (sic); M3. 5 तु यत्; Cā. k. l. n. r. ś तु यः (as in text). — c) Ñ1 (before corr.) पश्यतेकृत॰; Ck. l. n. r. ś. u पश्यत्यकृत॰ (as in text). — d) Dn1 (before corr.) M5 संपश्यति; Cā. k. l. n. r. ś. u स प॰ (as in text).

17 a) K1 नाहंकृते; Cā. k. l. n. r. ś. u नाहंकृतो (as in text). — b) Ś6 यस्य बुद्धिर् (by transp.). — c) K5 कृत्वा; D2 T2 हित्वा; Cā. k. l. n. r. ś. u हत्वा (as in text). — d) Ś6 न निहंति न बध्यते; Ck. l. n. r. ś. u as in text.

18 b) Ś1 कर्मवेदना; D2 Cā ॰नोदना; Cg. k. l. m. n. r. ś. u ॰चोदना (as in text). — c) Cf. R. 14. 25. 3a. K2 Da1 D3 (before corr.) कारणं; M2 त्रिविधं; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u करणं (as in text). — d) Ś6 कर्मसंश्रयः; G2 ॰संग्रहं; Cā. k. l. m. n. r. ś. u ॰संग्रहः (as in text).

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९
सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २०
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९

C. 6. 1483
B. 6. 42. 29
K. 6. 42. 29

---

19 ^{b}) M_2 त्रिधेव ; Ck. l. n. r. ś. u त्रिधैव (as in text). $\tilde{N}_1$ (before corr.) कर्म° ; Cā. k. l. n. r. ś. u. v गुण° (as in text). — ^{c}) $Ś_6$ प्रोच्यंते ; M_2 प्राप्यते ; Cl. u उच्यते ; Ck. r. ś प्रोच्यते (as in text).

20 ^{b}) $\tilde{N}_1$ अव्यक्तम् ; Cl. n. r. ś अव्ययम् (as in text). $Ś_1$ Da_1 $D_{2.3.6}$ ईक्ष्यते ; Ck. l. n. r. ś ईक्षते (as in text). — ^{d}) $M_{3.5}$ यज्ज्ञानं ; Cl. n. r. ś. u तज्ज्ञानं (as in text).

21 ^{a}) D_2 च ; Cl. r. ś. u तु (as in text). D_2 तज्ज्ञानं ; M_4 यज्ज्ञानान् ; Cn. r. ś. u यज्ज्ञानं (as in text). — ^{c}) $D_{7.8}$ भावेषु ; Cn. r. ś. u भूतेषु (as in text). — ^{d}) $Ś_{3-6}$ $K_{0.6}$ तद्राजसमिति स्मृतं ; Ck. n. r. ś. u as in text.

22 ^{a}) $Ś_{4.5}$ K_6 यत्तु (K_5 °द-) कृत्स्नविद् ; $Ś_6$ Cā. k यत्त्वकृत्स्नविद् ; D_2 यत्तु कृत्स्नस्तद् ; Cl. n. r. ś. u. v यत्तु कृत्स्नवद् (as in text). — ^{b}) Da_1 कार्यसक्तम् ; Cā. r. ś. u कार्ये सक्तम् (as in text). Ck cites कार्ये. Cl. n cite सक्तं. $Ś_{1.3-6}$ $K_{1.2.5.6}$ B_3 Cg. l. r. ś. u महेतुकं ; Ck. n. v as in text. K_0 कार्यमेतमहेतुकं. — ^{c}) T_2 °र्थविद् ; Cā. k. n. r. ś. u °र्थवद् (as in text). — ^{d}) = 39^d; Gītā 17. 19^d, 22^d. B_1 तज्ज्ञानं विद्धि तामसं ; Cn. r. ś. u. v as in text. Cl cites तत्तामसं.

23 T_1 om. (hapl.) 23^d–24^a. — ^{d}) K_1 सत्यकम् ; B_3 तामसम् ; Cl. n. r. ś. u सात्त्विकम् (as in text). K_0 तत्सात्त्विकमुदाहृतं.

24 T_1 om. 24^a (cf. v. l. 23). — ^{b}) T_2 साहंकृरेण (sic). D_6 वै ; Cl. n. r. ś. u वा (as in text). — ^{c}) $Ś_{3-6}$ K_6 D_3 Cā. g. k क्लेशबहुलं ; Cl. n. r. ś. u बहुलायासं (as in text). — ^{d}) $Ś_{3-6}$ D_3 तद्राजसमि- (D_3 °स इ)ति स्मृतं ; Cn. ś. u as in text. Cl cites तद्राजसम्.

25 ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_2 Ck अनुबंध- ; Cā. l. n. r. ś. u. v अनुबन्धं (as in text). — ^{b}) $Ś_{3-6}$ $K_{0.3.6}$ Dn_1 $D_{2.3.5}$ T_2 $M_{1.3}$ Cā. k. n. r. u अनवेक्ष्य ($Ś_5$ °वीक्ष्य ; D_5 °वेक्ष) ; K_1 $\tilde{N}_1$ अनपेक्ष ; Cś. v अनपेक्ष्य (as in text). — ^{c}) D_3 आरभते ; Cl. u प्रारभ्यते ; Cā. k. n. r. ś आरभ्यते (as in text). — ^{d}) K_{1-3} Da_1 $D_{2.5}$ Cl. n. u तत्तामससमुदाहृतं ; Cā. r. ś as in text.

26 ^{c}) Cf. Gītā 2. 48^c. D_2 निराकारं ; Cā. l. n. r. ś. u निर्विकारः (as in text).

27 ^{a}) $K_{1.2}$ रागे ; Cā. k. n. r. ś. u रागी (as in text). D_8 कर्मफले ; Ck. l. n. r. ś. u कर्मफल- (as in text). — ^{b}) $K_{1.2}$ लब्धो ; Cā. k. l. n. r. ś. u लुब्धो (as in text). K_1 हिंसात्मके ; Ck. l. n. r. ś. u °त्मको (as in text). — ^{d}) $Ś_{3-5}$ परिकीर्त्यते ; Cn. r. ś. u °कीर्तितः (as in text).

28 ^{b}) $Ś_5$ $K_{2.6}$ Dn_1 Ck. r. ś नैष्कृतिको ; $D_{3.7}$ नैःकृतिको ; Cā. g. n. u. v नैकृतिको (as in text). — ^{c}) $Ś_{1.3-6}$ K_6 Cā. k दीर्घसूत्रश्च ; Cl. m. n. r. ś. u °सूत्री (as in text).

29 ^{a}) G_2 धृतिश्च (sic). — ^{b}) $Ś_6$ त्रैविध्यं गुणतः शृणु ; D_2 गुणतस्तु विधिं शृणु ; Ck. l. ś. u. v as in text.

C. 6. 1484
B. 6. 42. 30
K. 6. 42. 30

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३०
यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२
धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३
यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७
विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९

---

30 a) = Gītā 16. 7a. — b) D2 कार्याकार्यौ; Ck. n. ś. u कार्याकार्ये (as in text). — c) Dn1 (before corr.) D2. 6. 8 M5 यो; Ck. l. n. r. ś. u या (as in text). Ś3–6 Ko Ck बुद्धिर्; Cl. n. r. ś. u वेत्ति (as in text). — d) Ś3–6 Ko Ck वेद सा सात्विकी मता; Cl. n. r. ś. u as in text.

31 D8 om. 31. — a) Ś1 K2 T2 यथा; Ck. l. m. r. ś. u यया (as in text). — b) K1–8 Ñ1 (by corr.) Da1 वाकार्यम्; Cl. r. ś. u चाकार्यम् (as in text). — c) D2 अथ यावत्; Cā. g. l. m. n. r. ś. u अयथावत् (as in text). K6 यथावन्नाभिजानाति.

32 a) Cf. B. 12. 123. 14a: B. 13. 145. 62a. D5 G4 M1. 3. 5 अधर्म्यं; Cl. n. r. ś. u अधर्मं (as in text). G4 M1. 3. 5 धर्म्यम्; Cr. ś. u धर्मम् (as in text). — b) Ś3–6 Ck बुध्यते; Cn. r. ś. u मन्यते (as in text). Ś3–6 K6 तमसा(K6 °सो)न्विता; Ck. n. r. ś. u तमसावृता (as in text). — c) Da1 Dn1 D2 तु; Ck. r. ś. u च (as in text). K1 सर्वार्थरूपरेतांश्च (sic). — d) Ś3–6 K6 Ck तामसी मता; Cr. ś. u पार्थ तामसी (as in text). Cl. n cite तामसी.

33 G1 om. 33. — a) Cg. k. u धारयति; Cā. n. r. ś धारयते (as in text). — c) D2 [अ]व्यभिचारिण्यो; D6 (marg. by corr.) [अ]व्यभिचारेण; M1. 3. 5 व्याभिचारिण्या; Cā. k. l. n. r. ś. u [अ]व्याभिचारिण्या (as in text). — d) Ko बुद्धिः (sic). Ś3–5 D3 सात्विकी मता; Cn. r. ś. u पार्थ सात्विकी (as in text). Ck. l cite सात्त्विकी.

34 a) K1 यथा; Cā. k. l. n. r. ś. u यया (as in text). D6 कर्म°; Cā. k. n. r. ś. u धर्म° (as in text). — c) M3 प्रसक्तेन; Cā. g. k. l. n. r. ś. u. v प्रसङ्गेन (as in text). G1 [अ]फलाकांक्षी; Ck. l. n. r. ś. u फला° (as in text). — d) M2 या; Cl. n. r. ś. u सा (as in text).

35 a) Ś1 D2 यथा; Cg. k. l. r. ś. u यया (as in text). Ś4 (sup. lin. as in text) स्वास्थ्यं; K1 स्वप्न°; Ck स्वप्नः; Cl. n. r. ś. u स्वप्नं (as in text). B1 क्रोधं; Ck शोकः; Cn. r. ś. u शोकं (as in text). — b) Ś3 मोहम्; B2 दमम् (by metathesis); Ck. r. ś. u मदम् (as in text). — d) Ś3–6 K6 Ck धृतिः सा तामसी मता (Ś4. 5 स्मृता); Cg. n. r. ś. u as in text.

36 ab) Ś4. 6 Ko. 6 transp. त्रिविधं and शृणु मे. — d) Ś3–6 B D1. 8 M2 Ck च नियच्छति; D3 न निगच्छति; D6 च न गच्छति; Cl. n. r. ś. u च निगच्छति (as in text).

37 a) Ś3–6 K6 Cā. g. k यत्तदात्वे; B1 तत्तदग्रे; Cl. n. r. ś. u यत्तदग्रे (as in text). — c) Ś3–6 K6 विद्याद्; Cn. r. ś. u प्रोक्तम् (as in text). — d) K5 °प्रसादनं; Cā. n. ś. u °प्रसादजम् (as in text).

38 b) Ś3–6 K6 Ck यत्तदात्वे; Cl. n. r. ś यत्तदग्रे (as in text). — D8 om. 38cd. — d) Ś3–6 K6 Ck तद्राजसमिति स्मृतं; Cn. r. ś. u as in text.

39 b) Ś1 Cv सुखमोहनम्; Cā. g. k. l. n. r. ś. u सुखं मोहनम् (as in text). — d) = 22d; Gītā 17. 19d, 22d. Ko तत्तामसमिति स्मृतं; D1 तत्सुखं तामसं स्मृतं; Cr. ś. u as in text.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४०
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७
सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०

C. 6. 1504
B. 6. 42. 50
K. 6. 42. 50

---

40 ^{a}) Ś1 नो; D1.6 Cl च; Cr.ś.u वा (as in text). — ^{b}) D7 क्वचित्; Cr.ś.u पुनः (as in text).

41 ^{ab}) = B. 12. 107. 1^{ab}. — ^{c}) M4 प्रविभुक्तानि; Cg.k.l.n.r.ś.u °भक्तानि (as in text).

42 ^{a}) Ś3 Ck तथा शौचं; Cś.u तपः शौचं (as in text). — ^{d}) Ś3–6 K0 D4 T2 Cā ब्राह्मं कर्म; Cn.r.ś.u ब्रह्मकर्म (as in text). D2 प्रभावजं; Cn.r.ś.u स्वभावजम् (as in text).

43 ^{a}) Ś1 दक्षं; Da1 दाक्षं; D1 दाढ्यं; Cā.k.l.n.r.ś.u दाक्ष्यं (as in text). — ^{b}) Da1 Cn वा; Cr.ś.u च (as in text). — ^{c}) D2.7 ऐश्वर°; Cā.k.l.n.r.ś.u ईश्वर° (as in text). — ^{d}) Ś3–6 K0.2.3.6 Ñ1 (by corr.) B D (except D1.2.6.8; Da2 om.) T G M2 Ck.n क्षात्रं कर्म; Cr.ś.u क्षत्रकर्म (as in text).

44 D8 om. (hapl.) 44. — ^{a}) = 3. 198. 23^{a}: B. 12. 88. 27^{a}; 89. 7^{a}: B. 13. 135. 9^{c}: cf. B. 12. 77. 15^{a}; 167. 11^{c}. K6 Da1 D1.5.6 T2 G1.2 M कृषिगोरक्षवाणिज्यं; Ñ1 °वाणिज्यगोरक्षं; Cś.u °गौरक्ष्यवाणिज्यं; Ck.r as in text. — ^{b}) K1 D4 T G1.2.4 वैश्यं (K1 °शं); Ck.n.r.ś.u वैश्य- (as in text). — ^{c}) Ś3–6 K6 Ck पर्युत्थानात्मकं कर्म; G2 परिचर्यात्मिकं कर्म; Cl.r.ś.u as in text. — ^{d}) K0 (erroneously) वैश्यकर्म (for शूद्रस्यापि).

45 ^{b}) D2 M3 (*inf. lin.*) परां; Cā.k.n.r.ś नरः (as in text). — ^{c}) Cf. 1. 58. 22^{a}. M3 (*inf. lin.*).5 शुद्धिं; Ck.n.r.ś.u सिद्धिं (as in text). D2 अथातः संप्रवक्ष्यामि.

46 ^{a}) K1 Da1 D3 प्रवृत्ति-; D2 प्रवृत्तिं; Ck.n.r.ś.u प्रवृत्तिर् (as in text). — ^{b}) = Gītā 2. 17^{b} (q. v.); 8. 22^{d}. Ś3–6 K6 Ck विश्वम्; Cn.r.ś.u सर्वम् (as in text). — ^{c}) D2 अकर्मणो (sic). Ś4.6 K0.5 Cā.k तमेवार्च्य; Cn.r.ś.u तमभ्यर्च्य (as in text).

47 47^{ab} = Gītā 3. 35^{ab} (q. v.). — ^{a}) M3.5 विगुणात्; Cā.k.l.n.r.ś.u विगुणः (as in text). — After 47^{ab}, Ś4.5 K0.6 D3 ins. (cf. Gītā 3. 35^{cd} with v. l.):

110* स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ।

— ^{d}) = Gītā 4. 21^{d}.

48 ^{d}) Ś1.6 K1.2 Ñ1 B2 D3 M1 °वृतः; Ck.l.n.r.ś.u °वृताः (as in text).

49 ^{a}) Ñ1 असक्तः; D3 असक्ति-; Cā.k.l.n.r.ś.u असक्त- (as in text). — ^{c}) Ś1 निष्कर्म°; D1.6 नैःकर्म्य°; Da1 T2 नैष्कर्म°; Cā.k.l.m.n.r.ś.u नैष्कर्म्य° (as in text).

50 ^{a}) D2 सिद्धिमाप्नोति च यथा; Cl.m.n.r.ś.u as in text. — ^{b}) Ś5.6 D3 Cā तदाप्नोति; K6 Ck प्राप्नोति तन्; Cl.m.r.ś.u तथाप्नोति (as in text). — ^{c}) Ś3–6 K0.6 तु; Cś.u [ए]व (as in text).

C. 6. 1505
B. 6. 42. 51
K. 6. 42. 51

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४
भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६
चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६०

— [d]) K_{1-3} Da_1 Dn $D_{2.3.5.8}$ ध्यानस्य; Cm. n. r. ś. u ज्ञानस्य (as in text). T_2 M_2 चापरा; Cā. m. n. r. ś. u या परा (as in text).

51 [a]) = B. 7. 3. 12[c]. — [c]) T_2 शब्दादि-; Ck. n. r. ś. u शब्दादीन् (as in text). — [d]) $Ś_6$ नियम्य; Cā. k. n. r. ś. u व्युदस्य (as in text).

52 [a]) = (var.) B. 12. 215. 16[c]. Cl (as reported by Puruṣottama) लब्धाशी; Cā. k. n. r. ś. u लघ्वाशी (as in text). — [b]) Cf. 3. 38. 14[d]. $Ś_1$ जित°; K_1 यत्त्व°; Cā. k. n. r. ś. u यत° (as in text).

53 With 53[ab], cf. Gītā 16. 18[ab]. — [b]) Cf. B. 14. 45. 8[d]. T_2 कामक्रोधौ; Ck. r. ś. u. v कामं क्रोधं (as in text). — [d]) = Gītā 14. 26[d] (q. v.). B_3 D_6 कल्प्यते; Ck. m. n. r. ś. u कल्पते (as in text).

54 [b]) = Gītā 12. 17[b]: cf. B. 14. 19. 25[d]: B. 15. 26. 8[d]. $Ś_{3-6}$ K_6 Ck. śp. up हृष्यति; Cn. r. ś. u काङ्क्षति (as in text). — [c]) = 1. 45. 8[c]: B. 12. 160. 27[c]; 236. 36[a]; 240. 12[c], 31[c]; 345. 28[a]: B. 14. 46. 40[c]: cf. B. 12. 59. 104[b]; 262. 10[c]; B. 14. 28. 24[a]. — [d]) Cv नरः; Cā. k. n. r. ś. u पराम् (as in text).

55 [b]) $Ś_{3-6}$ K_6 Cā. k योहं यश्च; D_6 यावद्यश्च; Cl. r. ś. u यावान्यश्च (as in text). K_5 यादृशः; Cā. k. l. r. ś. u तत्त्वतः (as in text). — [c]) $Ś_5$ ततोसौ; Cā. k. l. n. r. ś. u. v ततो मां (as in text).

56 [a]) D_2 नरः; T_2 तदा; Ck. n. ś. u सदा (as in text). — [b]) D_2 मय्यपाश्रयः; Cā. k. n. r. ś. u मद्व्यपाश्रयः (as in text).

57 [b]) Cf. Gītā 12. 6[b]. $Ś_{3-6}$ B_1 भारत; Cl. n. r. ś. u मत्परः (as in text). — [c]) $Ś_1$ शुद्धियोगम्; Cā. k. l. n. r. ś. u बुद्धि° (as in text). $Ś_{3-6}$ K_6 Cā. k समाश्रित्य; K_1 $Ñ_1$ B Da_1 Dn_2 D_4 T_1 $G_{1.4}$ $M_{1.3}$ अपाश्रित्य; Cl. n. r. ś. u उपा° (as in text). — T_1 om. (hapl.) 57[d]–59[a].

58 T_1 om. 58 (cf. v. l. 57). — [a]) $Ś_1$ (sup. lin. as in text). $_6$ Cā °दुःखानि; D_1 (m as in text) °कर्माणि; Ck. l. n. r. ś. u °दुर्गाणि (as in text). — [b]) Da_1 D_2 तरिष्यति; Cā. k. l. r. ś. u तरिष्यसि (as in text). — [c]) $Ś_{3-6}$ K_0 D_3 Cā. k अहंकारं; Cn. r. ś. u °कारान् (as in text). — [d]) $Ś_{3-6}$ K_0 D_3 Cā. k मोक्ष्यसि; Cl. n. r. ś. u श्रोष्यसि (as in text). K_2 न कांक्षसि; Cā. k. n. r. ś. u विनङ्क्ष्यसि (as in text).

59 T_1 om. 59[a] (cf. v. l. 57). — [a]) $Ś_1$ या[?यो] हंकारमुपाश्रित्य; K_5 $D_{1.3.6}$ T_2 $G_{1.2}$ M_4 यद्यहंकारमाश्रित्य; Ck. n. r. ś. u as in text. — [b]) $D_{3.5}$ न योत्स्यामीति मन्यसे (D_6 °ते); Cā. k. l. n. r. ś. u as in text. — [c]) $Ś_{1.3-6}$ $K_{0.5}$ D_3 T_2 Cā. k मिथ्यैव; D मय्येव; Cl. n. r. ś. u. v मिथ्यैष (as in text). K Dn_1 व्यवसायास्ते; Cā. k. l. n. r. ś. u. v °यस्ते (as in text). K_6 मिथ्यैवाध्यवसायस्ते. — [d]) $Ś_4$ G_1 प्रकृति स्त्वा; K_0 प्रकृतिं त्वा; Cā. k. l. n. r. ś. u प्रकृतिस्त्वां (as in text). $Ś_{4.5}$ Ck नियोक्ष्यते; $Ñ_1$ D_5 M_4 नियोक्ष्यसि; Da_1 निरक्ष्यति; Cā. l. n. r. ś. u नियोक्ष्यति (as in text).

60 [a]) D_2 स्वभावज्ञेन; D_6 स्वभावाद्येन; Cl. n. r. ś. u स्वभावजेन (as in text). — [c]) T_2 इच्छासि; Cā.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६
इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०

C. 6. 1524
B. 6. 42. 70
K. 6. 42. 70

ś. u नेच्छसि (as in text). D6 तन्मो° ; Cr. ś. u यन्मो° (as in text). — [d]) Ś1 D6 करिष्यति ; Cl. n. r. ś. u °सि (as in text). Ś4. 6 K6 Ñ1 D7. 8 Cā सन् ; K5 तं ; Cn. r. ś. u तत् (as in text).

61 [a]) = B. 12. 72. 6[c] ; 227. 25[a]. — [b]) Ś3 K6 D3 Ck हृद्येप ; Ñ1 Cā हृदये ; Cl. n. r. ś. u हृद्देशे (as in text). Ś3–6 K6 D3 वसतेर्जुन ; Cl. m. n. ś. u ऽर्जुन तिष्ठति (as in text). — [d]) Ś4 यंत्रारूढेव ; Ck. l. n. r. ś. u °रूढानि (as in text). Da1 मानव ; Ck. l. n. r. ś. u मायया (as in text).

62 [a]) Ś1 तामेव ; Cā. g. k. l. m. n. r. ś. u तमेव (as in text). — [b]) = Gītā 15. 19[d]. Ś6 पांडव ; Cr. ś. u भारत (as in text). — [c]) Ś3 D6 Cg. k. l मत्प्रसादात् ; Cm. n. r. ś. u तत्प्रसादात् (as in text). Ś3–5 Ck सिद्धिं ; Cā. l. n. r. ś. u शान्तिं (as in text). — [d]) Dn1 D2 प्राप्स्यति ; Cā. k. l. n. r. ś. u प्राप्स्यसि (as in text).

63 [a]) D6 इदं ; Cā. l. n. r. ś. u इति (as in text). D3 ध्यानम् ; Cā. g. l. n. r. ś. u ज्ञानम् (as in text). — [b]) G2 °तमं ; Cn. r. ś. u °तरं (as in text). — [c]) Some MSS. विसृज्य. — [d]) = 1. 224. 15[d] : 5. 123. 17[d]. Ś4. 5 K6 D2 यदिच्छसि ; Cā. l. n. r. ś. u यथेच्छसि (as in text).

64 [b]) = Gītā 10. 1[b]. — [c]) K2 दृष्टोसि ; Cg. k. n. r. ś. u इष्टोऽसि (as in text). K0 Ñ1 D1. 8 T2 Ck दृढमतिस् ; D8 दृढमतं ; T1 G1. 4 Cr दृढ इति ; Cn. ś. u दृढमिति (as in text). — [d]) Da1 D6 वक्षामि (sic).

65 65[ab] = Gītā 9. 34[ab]. — [a]) Da1 D2 सन्मना ; Cg. l. n. r. ś. u मन्मना (as in text). — [b]) Da1 मा ; Cn. r. ś. u मां (as in text). — [c]) Cf. Gītā 9. 34[c]. Ś3 K1 °वेष्यसि (sic).

66 [c]) Ś5 K3. 5 Ñ1 B D2. 5. 6 T2 M4 Cā. g. k त्वां ; Cl. n. r. ś. u त्वा (as in text). — [d]) Da1 D3 मां ; Cā. g. k. l. n. r. ś. u मा (as in text). Ñ1 D6 शुच ; Cā. g. l. n. r. ś. u शुचः (as in text).

68 [a]) Ś3 D3 G1 Cā. ś. u य इमं ; D6 इदं यः ; Ck. l. n. r य इदं (as in text). — [b]) G2 °धास्यते ; Cā. g. k. l. n. r. ś. u °धास्यति (as in text). — [c]) Ś6 मयि भक्तिं (by transp.). — [d]) Cf. Gītā 8. 7[d]. Ś1 D6 M5 मामेवेष्यति ; Ś3–6 K6 Ck स मामेष्यति ; K0 °वैष्यसि ; Cā. l. n. r. ś मामेवैष्यति (as in text). Ś4–6 K0. 5. 6 D1. 3. 7. 8 M4 [अ]संशयं ; Cn. r. ś. u [अ]संशयः (as in text). D2 भविष्यति न संशयः.

69 [c]) G2 समस् ; Cā. k. l. n. r. ś. u च मे (as in text). T2 यस्माद् ; Cā. k. ś. u तस्माद् (as in text). — [d]) K5 D1 M1. 5 Cu प्रियतमो ; Cā. n. ś प्रियतरो (as in text).

70 [a]) D2 इदं ; Ck. r. ś. v इमं (as in text). — [b]) K1 Cn धर्मं ; D2 M2 धर्म्यं- ; M3. 5 धर्मं- ; Cā. k. r. ś धर्म्यं (as in text). — [c]) K0 ज्ञानयोगेन ; Cr. ś. u ज्ञानयज्ञेन (as in text).

C. 6. 1525
B. 6. 42. 71
K. 6. 42. 71

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ७१
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३

संजय उवाच ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५
राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ समाप्तं भगवद्गीतापर्व ॥

---

71 ^{a}) Cf. Gītā 3. 31^{c}. K3 D2. 6-8 M5 अनुसूय° (D7 M5 °यु)श्च; G1. 2 M1-3 अनसूयुश्च; Cr. ś. u अनसूयश्च (as in text). — ^{d}) Ko आप्नु°; Ck. n. r. ś. u प्राप्नु° (as in text).

72 Before 72, Ñ1 ins. श्रीभगवानुवाच. — 72^{ab} = (var.) B. 14. 19. 55^{ab}. — ^{b}) Ś6 °काग्र्येण; Ck. n. r. ś. u °काग्रेण (as in text). — ^{d}) Some MSS. प्रणष्टस्ते.

73 Ś1 धनंजय उ°. — ^{c}) Da1 D3 गतसंमोहः; Cā. k. l. n. r. ś. u °संदेहः (as in text). — ^{d}) = 5. 176. 26^{d} : B. 13. 14. 35^{d} : cf. 3. 128. 1^{d} : 5. 15. 8^{d}.

74 ^{b}) = 3. 89. 8^{b}. Ś6 महात्मना; Cr. ś. u °त्मनः (as in text). — ^{c}) Da1 M5 इदम्; Cl. r. ś. u इमम् (as in text). — ^{d}) Some MSS. लोम°.

75 ^{b}) Ś6 D2 Cu इमं; Cś एतं (as gloss for एतद्); Ck. l. n. r एतद् (as in text). Ś3-5 K6 Ck गुह्यतरं; Ko Da1 D1. 2. 4 T G1. 2. 4 M4 Cś गुह्यतमं; Cl. n. r. u गुह्यमहं (as in text). Ś3-5 K6 महत्; Cl. n. r. ś. u परम् (as in text). D3 एतं गुह्यमनुत्तमं. — ^{c}) Ś4. 5 Ko योगीश्वरात्; Cā. l. r. ś. u योगेश्वरात् (as in text). — ^{d}) K1 कथयता; G1 तु कथितः; Cā. k. l. n. r. ś. u कथयतः (as in text).

76 Ś6 om. 76-77. M2 om. (hapl.) 76^{b}-77^{a}. — ^{b}) Ś4. 5 K3 Ñ1 Da1 M5 इदम्; Cl. r. ś. u इमम् (as in text). D6 उत्तमं; Cl. r. ś. u अद्भुतम् (as in text). — ^{d}) Ś4 हृष्यामीव (marg. °ति); Cl. ś हृष्यामि च (as in text). D2. 3 पुनः पुनः; Cl. r. ś. u मुहुर्मुहुः (as in text).

77 Ś6 om. 77; M2 om. 77^{a} (cf. v. l. 76). — ^{a}) Ś3-5 संस्मृत्य परमं; Cl. n. r. ś. u संस्मृत्य संस्मृत्य (as in text). — D3 reads (*sec. m.*) 77^{cd} on marg. — ^{c}) Ś1. 3-5 K2. 6 Ñ1 Da1 D6-8 महाराज (Ś1 K1 Ñ1 D6. 8 °जन्); Cl. r. ś. u महान्राजन् (as in text). — ^{d}) Ś4-5 K6 प्रहृष्ये; Cl. r. ś. u हृष्यामि (as in text).

78 ^{a}) Ś1. 3-5 Ko. 1 D3. 7 T2 G1 योगीश्वरः; Cā. l. r. ś. u. v योगेश्वरः (as in text). — ^{b}) D2 पार्थो यत्र (by transp.). — ^{d}) Ck स्थिरा; Cā. l. n. r. ś. u ध्रुवा (as in text). Ś4 Ck इति; Cā. l. n. r. ś. u नीतिर् (as in text). Ko ध्रुवाणीति मतिर्मम. — After 78, Ñ1 ins.:

111* भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः ।
सुखं बन्धविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः ।

[This is (with var.) the संग्रहश्लोक to adhy. 18 in Cg.]

४१

संजय उवाच ।

ततो धनंजयं दृष्ट्वा बाणगाण्डीवधारिणम् ।
पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ॥ १

पाण्डवाः सोमकाश्चैव ये चैषामनुयायिनः । C. 6. 1534 B. 6. 43. 7 K. 6. 43. 7

Colophon om. in Ś4-6. G3 not collated. *Sub-parvan:* Ś1 K0-2.5 Ñ1 B Da1 Dn D1-3 T G2.4 M1.2.4.5 Cv (a few of these MSS. with the prefix श्री॰ or श्रीमद्)भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K1.2 D2 om. उपनिषत्सु); K6 श्रीभगवद्गीतायां; D3 भगवद्गीता समाप्ता; G1 गीतायां. Ś1 K6 D3 M1.3.5 cont.: श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K0.5 Ñ1 B3 Da1 Dn2 D1.4-6 T G2.4 M2 Cv ब्रह्म(T2 G2 M3 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे (T1 G2.4 °शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे. — *Adhy. name:* Ś1 विभूतयोगः (sic); K0.2 D3 संन्यासयोगः; K3 निर्णयसंन्यासयोगः; K5 परमार्थनिर्णयः; K6 सर्वकर्मफलत्यागपूर्वकं काम्यकर्मणां सम्यक् न्यासपूर्वकं सत्वरजस्तमोगुणमयजगाद्विवरणपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तियोगः (?); Ñ1 परमार्थनिर्गुणमोक्षयोगः; B3 छिन्नसंशयः; Da1 D1.5 Cś मोक्षसंन्यासयोगः; Dn संन्यासादितत्त्वनिर्णययोगः; D4 सर्वोपनिषदर्थप्रतिपादनमोक्षयोगः; D6 संग्राम अंगीकारः; D7 परमार्थनिनिर्णणे (sic); T1 G2.4 सकलवेदशास्त्रपुराणसंग्रहमोक्षयोगः; T2 G1 मोक्षयोगः; Cv अर्जुनसुबोधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 M3 41; T1 G1.2.4 40 (as in text); M4 42. — *Bhagavadgītā adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K0-3.5.6 Ñ1 B Da1 Dn D1.2.4.6-8 T2 G2 M1.3.5 Cv 18. After the adhy. no., Ś1 Dn2 D8 read समाप्त; K5 समाप्ता चेयं गीता; B4 T G1 M4 भगवद्गीता समाप्ता; D1 गीताशास्त्रं समाप्तं. — *Śloka no.:* K1.3.5 Da1 Dn D1.5.6 G2 78. — *Aggregate śloka no.:* D1 1465. — *Aggregate Bhagavadgītā śloka no.:* Ś1 (marg.) 740.

Ś1 K0.1 ins. after adhy. 40: K2 B2-4 Dn D4.8 cont. after 113*:

112* षट् शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः ।
अर्जुनः सप्तपञ्चाशत्सप्तषष्टिस्तु संजयः ।
धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते ।

[(L. 2) Ś1 K0.1 पंचपंचा° (for सप्तपञ्चा°). Ś1 K0 पंचषष्टिस्तु; K1 पंचषष्टिं च; K2 B2.3 सप्तषष्टिं तु; B4 सप्तषष्टिं च (for सप्तषष्टिस्तु). — (L. 3) Ś1 K0-2 एष गी(Ś1 °तद्गी)तार्थसंग्रहः (for the post. half).]

K2 B2-4 Dn D3 (om. lines 3-6).4.8 ins. after adhy. 40:

113* वैशंपायन उवाच ।
गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या चेयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ।
सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयो मनुः ।
गङ्गा गीता च गायत्री गोविन्देति हृदि स्थिते । [5]
चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ।

[B2 संजय उ° (for वैशंपायन उ°). — (L. 1) Dn2 गीताः सुगीताः कर्तव्याः. K2 D3.8 °संग्रहैः (for °विस्तरैः). — (L. 2) K2 B4 D3 स्वयं; B3 त्वियं (for चेयं). — (L. 4) B3 सर्वधर्म°; Dn1 D4.8 सर्वदेव° (for सर्ववेद°). — (L. 5) Dn D4 transp. गङ्गा and गीता. B2.3 D4 गोविंदे च (for गोविन्देति). D3 गोविंदे हृदि संस्थिते.]

B2-4 Dn D4.8 ins. after 112*:

114* भारतामृतसर्वस्वगीताया मथितस्य च ।
सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे हुतम् ।

[(L. 1) D4.8 °सर्वस्य (for °सर्वस्व-).]

After adhy. 40, D5 *repeats* 6. 22. 17-22.

41

☞ S reads this adhy. after adhy. 22.

1 In Da1, the portion of the text from st. 1 up to st. 27 of this adhy. is partly lost on a damaged fol. — After the ref., D6 ins.:

115* प्रबोधितः स तु तदा विष्णुना विश्वमूर्तिना ।
अविनाशिस्वरूपं च दृष्ट्वा तत्त्वेन फाल्गुनः ।
कृत्रिमं तु जगद्रूपं ज्ञात्वा युद्धोद्यतोऽभवत् ।
देवदत्तं समायुज्य शस्त्राणि जगृहे पुनः ।

— b) K3.5 D1-3.6 बाणकार्मुक°; K4 B रणे गांडीव°; T2 रथो गांडीव°. — c) D3 महात्मानं (for °नादं). D6 पुनश्च सर्वे ते योधा. — d) Ś1 K0.1.3.5 D1.2 व्यमुंचंत; K2 विसृजंत. D6 महानादं व्यमुंचत.

C. 6. 1534
B. 6. 43. 7
K. 6. 43. 7

दध्मुश्च मुदिताः शङ्खान्वीराः सागरसंभवान् ॥ २
ततो भेर्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त ततः शब्दो महानभूत् ॥ ३
अथ देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनेश्वर ।
सिद्धचारणसंघाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ॥ ४
ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ।
समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ॥ ५
ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय सुसमुद्यते ।
ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ॥ ६
विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् ।
अवरुह्य रथात्तूर्णं पद्भ्यामेव कृताञ्जलिः ॥ ७
पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
वाग्यतः प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ८
तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

2 [a]) K4 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 सृं(B3 D5 सं)-जयाश् (for सोमकाश्). M पांचालाः केकयाश्चैव. — [b]) K3. 5 D2. 6 चैतान्; B3 चान्ये (for चैषाम्). — [c]) B2 S दध्मुः प्र- (for दध्मुश्च). D8 transp. मुदिताः and शङ्खान्. — [d]) K1 भीराः. Ś1 Ko. 1 D1. 2 सागर-संनिभान्; D6 संगारसंभवान् (sic).

3 [a]) Ko. 1 तेषां; K2. 4 B1. 3 Da Dn D4–8 तथा; K3. 5 D2 अथ (for ततो). K3. 5 D2. 6 भेर्यः स- (for भेर्यश्च). Ca cites भेर्य्या; Cd (corrupt) भार्ये. Ś1 K1 पेटाश्च; Ko पोटाश्च; K3. 5 D2. 3. 6 S पणवाः; Da D5 पेव्यश्च; D1 पटहाः; D8 ढकाश्च (for पेश्यश्च). Ca cites पेष्याः; Cc पेशी. — D4 om. 3[bc]. — [b]) Da1 damaged. Ś1 Ko. 1 D1 क्रकचो; K3 क्रकचो; K5 क्रकचो; Dn1 कवचा; D3 स्क्रकतो; D6 क्रकवा; D8 दुंदुभी; T1 G4 कंकरा; T2 G1–3 काहला; M1. 3–5 क्रकरा; M2 कृतरा; Ca. c क्रकचा (as in text). Cd cites क्रकचः. K5 गौविषाणिकाः; D8 गोमुखादयः; S गोवि-षाणकाः (T2 °णगाः; G3 °णिनः); Ca. c. d °णिकाः (as in text). — [c]) = 6. 23. 13[c]. Cc cites सहसा. M1. 3–5 °हन्यंतस्; Cc °त (as in text). — [d]) Da1 damaged. Ś1 तेन (for ततः). B Da2 Dn(!) D4. 5. 7. 8 स शब्दस्तुमुलोभवत् (= 6. 23. 13[d]); M स (M3. 5 सु-) शब्दः सुमहानभूत्.

4 [a]) Da1 damaged. K2 D3 T1 G2 तथा; G4 ततो (for अथ). T1 G4 च (for स-). — [b]) Ś1 Ko–2 किंनराश्च; T2 पितरः स-; G1 शंखरश्च; G3 शंकरश्च (for पितरश्च). K3. 5 D2 नरेश्वराः; B1 गणे-श्वराः; B2 D3 जनाधिप; Da1 जनेश्वरः; D1. 8 °श्वराः; D6 T G महेश्वराः (G1–3 °रः); M सहेश्वराः. — [c]) K3 °गंधर्वाः; D3 °सर्वे वै (sic) (for °संघाश्च). — [d]) T1 G4 समेयुस्ते. K3 D1. 3 दिदृक्षवः.

5 In Da1, st. 5 is lost on a damaged fol. — [a]) K5 ऋषयस्ते. — [c]) D6 सहसा (for सहिता). — [d]) Ś1 K1 D6 तद्वैपसं; D1 तद्विस्मयं. — After 5, S ins. :

116* ते सेने स्तिमिते चास्तां वीक्षमाणे परस्परम् ।
गङ्गायमुनयोर्वेगौ यथैवेत्य परस्परम् ।
एवं प्रवृत्ते ते सेने निःशब्दे जनसंसदि ।
चित्रे इव पटालेख्ये दर्शनीयतरे शुभे ।

[(L. 1) T2 सैन्ये. T1 G4 सज्जे; G1. 3 तत्र (for चास्तां). T2 G2 ईक्ष° (for वीक्ष°). — (L. 4) T G M4 चित्रे पट इवालेख्ये (for the prior half). T1 G4 °तमे (for °तरे). T2 G2. 3 M2. 4 उभे (for शुभे).]

6 [a]) Ś1 Ko–2 राजा; S वीक्ष्य (for दृष्ट्वा). — [b]) Ś1 Ko–2 समुपस्थितः; K3–5 B2 D1. 2 समव-स्थिते (D2 °तः); B3 समभुच्यते; Da1 समुपवते; D3. 6 समुपस्थिते; S सु(T1 G2–4 स)समुद्यतः. — [c]) K3. 5 D2. 6 सागरनिभे; D1 °राकारे. Ś1 (m as in text) तेन सागरप्रख्येन. — [d]) K1 प्राचल्यते; S प्रज्वलिते (T1 °ध्वंसिते).

7 [a]) D3 धीरो. — [b]) D1 विक्षिप्य च; T1 G विनिक्षिप्य. Ko. 1 शरासनं; Cc वरायुधम् (as in text). — [c]) Da1 damaged. Ś1 Ko–2. 4. 5 Dn1 D1. 6 क्षिप्रं (for तूर्णं).

8 [b]) K4 धर्मपुत्रो. — K3. 5 D2 om. 8[c]–9[b]. — [c]) Ś1 T1 G2. 4 वीरः (for येन). — [d]) = 11[d].

9 K3. 5 D2 om. 9[ab] (cf. v. l. 8). — [a]) Ś1 K1. 2 D3. 5. 6. 8 G1–3 M5 प्रयातम्; K4 तु यांतम्. — [b]) T1 G2. 4 कुंतीपुत्रं. S वृकोदरः (for धनंजयः). — [c]) K3. 5 D2 अवरुह्य. — [d]) K3 D2. 7 °तोभ्ययाद्; K5 B4 Dn D4. 8 °तोभ्यगात्; B1–3 Da (Da1 dam-

अवतीर्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वयात् ॥ ९
वासुदेवश्च भगवान्पृष्ठतोऽनुजगाम ह ।
यथामुख्याश्च राजानस्तमन्वाजग्मुरुत्सुकाः ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानपहाय वै ।
पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ११

भीमसेन उवाच ।

क्व गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः ।
दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातॄनुत्सृज्य पार्थिव ॥ १२

नकुल उवाच ।

एवंगते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत ।
भीमें दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान्क्व नु ॥ १३

सहदेव उवाच ।

अस्मिन्रणसमूहे वै वर्तमाने महाभये ।
योद्धव्ये क्व नु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप ॥ १४

संजय उवाच ।

एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
नोवाच वाग्यतः किंचिद्गच्छत्येव युधिष्ठिरः ॥ १५ C. 6. 1547 B. 6. 43.20 K. 6. 43.22

---

aged) $D_{5.6}$ °तोन्वगात्; D_1 °तोन्वियात्; S °तो वशी. — After 9, S ins.:

117* भीतं युधिष्ठिरं मत्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।

10 ^{a}) Da (Da_1 damaged) Dn $D_{4.5.7.8}$ तं राजन् (for भगवान्). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.1.4}$ तान्; $K_{3.5}$ $D_{2.3.6}$ तं (for ह). — After 10^{ab}, S ins.:

118* सात्यकिश्चार्जुनश्चैव अभिमन्युश्च वीर्यवान् ।

— ^{c}) K_2 B Da (Da_1 damaged) Dn $D_{4.5.7.8}$ पार्थिवाश्चैव; K_3 D_2 यथामुख्यास्तु; K_4 यथामुख्यं च; D_3 तथा मुख्याश्च; G_3 ययौ मुख्याश्च. B Da (Da_1 damaged) D_5 राजानं. — ^{d}) K_0 उत्तमाः (for उत्सुकाः). K_1 तमन्वाजग्मुरुत्तुमाः (corrupt); K_2 तं जग्मुरन्तु सोत्सुकाः; K_3 $D_{2.3}$ तमथाजग्मुरु°; K_4 तं समाजग्मुरु°; B अनुजग्मुः स(B_2 °ग्मुस्त)मु°; Da (Da_1 damaged) Dn $D_{4.5.7.8}$ तमनुजग्मुरु°; D_1 ते समाजग्मुरु°; D_6 तरसा जग्मुरु°; S तमन्वाययुरु°.

11 S भीमसेनः (for अर्जुन उवाच). — ^{a}) K_3 $D_{1-3.6}$ पार्थ (for राजन्). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ $D_{3.8}$ अवहाय; D_1 त्वं विहाय (for अपहाय). — ^{c}) $M_{1-3.5}$ °भैवापया°. — ^{d}) = 8^d. S (except T_3) प्रमुखे (for प्राङ्मुखो).

12 S अर्जुनः (for भीमसेन उवाच). — ^{a}) T_2 किं (for क्व). Da (Da_1 damaged) D_5 गमिष्यामि. — ^{b}) K_2 Dn_2 T_2 M_2 निक्षिप्यकवचायुधः (sic); D_3 T_1 G °प्य (T_1 °स-) कवचायुधं. — ^{c}) $K_{0.3}$ D_4 (by corr.) S दंसितेषु; Cc दंशि° (as in text). K_5 अरिवृंदेषु. — ^{d}) $G_{1.3}$ °नुद्दिश्य. S पांडव (T_2 °वान्).

13 ^{a}) $K_{3.5}$ Da_2 $D_{2.5.6}$ श्रेष्ठे (for ज्येष्ठे). — ^{b}) D_3 पार्थिव (for भारत). — ^{c}) K_0 भीमं; $K_{3.5}$ $D_{2.3.6}$ भीः सं-; D_1 भृशं; D_3 भीष्मे (for भीमें). $Ś_1$ $K_{0.1}$ तनोति (for दुनोति). — ^{d}) D_1 क्व हि (for ब्रूहि). D_1 भवान्कथं. — For 13, S subst.:

119* क्वैवं गमिष्यसि श्रेष्ठ त्यक्त्वास्मान्दुर्बलो यथा ।
राजा हि त्वं महाबाहो वाग्यतो मन्युमानिव ।

[(L. 1) M_2 क्वेदं. T_2 केन चैवं गमिष्यंति (for the prior half). T_2 त्यक्त्वासून् (for °स्मान्). — (L. 2) T_2 $G_{1.3}$ M राजा भीम; G_2 राज्ञामभि (for राजा हि त्वं). T_2 $G_{1.3}$ M वार्यतामत्र मानद ($M_{1.2}$ °दः); G_2 वार्यतोत्र ममानघ.]

14 T_2 om. the ref. — ^{a}) D_3 अस्मिन्नृप-; T_1 G_4 अस्मिन्राज-; $M_{2.3.5}$ अस्मिन्रणे (for अस्मिन्रण-). K_0 -समूहे तु; M_2 महाबाहो (for -समूहे वै). — ^{b}) T_1 G_4 महाहवे; $M_{1-3.5}$ भयावहे (for महाभये). — ^{c}) K_{0-2} योद्धव्यः. — ^{d}) D_6 रणे (for नृप). S अभिमुखे स्थितान्.

15 ^{a}) $Ś_1$ K_1 संभाष° (for आभाष्य°). K_4 D_8 वै; M_3 हि (for ऽपि). — ^{b}) $K_{4.5}$ B Da_2 Dn_1 $D_{1-3.5.6}$ S (except T_1 G_4) °नंदनः (for °नन्दन). — ^{d}) D_6 अटव्ये च; D_3 गच्छत्येव.

16 ^{b}) D_1 देवो देवकिनंदनः.

C. 6. 1548
B. 6. 43. 21
K. 6. 43. 23

तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो सहामनाः ।
अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ १६
एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च ।
अनुमान्य गुरून्सर्वान्योत्स्यते पार्थिवोऽरिभिः ॥ १७
श्रूयते हि पुराकल्पे गुरूननुमान्य यः ।
युध्यते स भवेद्व्यक्तमपध्यातो महत्तरैः ॥ १८
अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरैः ।
ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥ १९
एवं ब्रुवति कृष्णे तु धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।
हाहाकारो महानासीन्निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् ॥ २०
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं दूराद्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
मिथः संकथयांचक्रुर्नैषोऽस्ति कुलपांसनः ॥ २१
व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजासौ भीष्ममन्तिकात् ।
युधिष्ठिरः ससोदर्यः शरणार्थं प्रयाचकः ॥ २२
धनंजये कथं नाथे पाण्डवे च वृकोदरे ।
नकुले सहदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डवः ॥ २३
न नूनं क्षत्रियकुले जातः संप्रथिते भुवि ।
यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे ॥ २४

17 ^{a}) $K_{1.2}$ एवं (for एष). — ^{b}) Cc गौतमं (as in text). — ^{c}) T_1 G_4 कुरून् (for गुरून्). K_{3-5} $D_{2.6}$ S वृद्धान् (for सर्वान्). — ^{d}) $B_{1.3}$ Da_2 Dn $D_{4.5.7.8}$ सह शत्रुभिः; B_2 शत्रुभिः सह; B_4 सह शत्रुणा (for पार्थिवोऽरिभिः).

18 $Ś_1$ $K_{0.1}$ om. 18–19. — ^{a}) $G_{2.3}$ °कल्पो; Ca.c °कल्पे (as in text). — ^{b}) D_1 गुर्वाज्ञां नानु°; D_6 गुरूनन्वनु°; T_2 गुरून्स्वाननु°; M_{3-5} न गुरूननु°. $K_{2.4}$ B Da_2 Dn $D_{4.5.7.8}$ गुरून्वृ(K_2 $D_{4.7.8}$ °रुवृ)-द्धान्सबांधवान्; K_5 गुरूनत्वनुमान्यवः (sic). — B Da_2 Dn $D_{4.5.7.8}$ om. (? hapl.) 18^{cd}. — K_4 transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^{c}) K_{3-5} $D_{1.2.6}$ युध्येत. — ^{d}) D_1 अपराधो महत्तरः. — For 18^{cd}, S subst. :

120* युद्धायावतरत्येव तस्य नास्ति जयो रणे ।
यस्तु युद्धे समुत्पन्ने गुरून्दृष्ट्वाथ दंशितान् ।

19 $Ś_1$ $K_{0.1}$ om. 19 (cf. v. l. 18). K_4 transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^{a}) D_3 यथान्यायं; M_5 °शस्त्रं. D_1 प्रणम्य च गुरुं यस्तु. — ^{b}) T G तैस्तु; M ततो (for यस्तु). D_6 G_2 युद्धे (for युध्येन्). D_6 महामतिः (for महत्तरैः). D_1 *भियुध्येत मानवः. — ^{c}) D_1 T G ध्रुवं (for ध्रुवस्).

20 ^{a}) K_4 कृष्णे च; K_5 कृष्णेन; D_6 वै कृष्णे. — ^{b}) S निःशब्दाः सर्वसैनिकाः (cf. 20^{d}). — After 20^{ab}, S ins. :

121* नेत्रैरनिमिषैः सर्वे प्रेक्षन्ते स्म युधिष्ठिरम् ।

[T_1 G_4 $M_{1.4}$ सर्वैः. T_2 $G_{2.3}$ M_5 प्रेक्ष्यंते. G_2 तं (for स्म).]

— ^{d}) B_2 निःसंज्ञां (for निःशब्दास्). $Ś_1$ $K_{0.1}$ निःशब्दस्त्वपरोभवत्; S धार्तराष्ट्र(G_3 °ष्ट्रीं)चमूं प्रति (= 20^{b}).

21 ^{a}) Da $D_{5.7.8}$ क्रूरा; Dn D_4 वीरा (for दूराद्). — ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ °राष्ट्राः ससैनिकाः. — ^{c}) Da_2 D_5 च (for सं-). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0.3.5}$ D_{1-3} T G $M_{1.2.4.5}$ नैषोस्ति; K_1 नैशोस्ति; $K_{2.4}$ B Da_2 Dn $D_{4.5.7.8}$ M_3 Cc एषो हि; D_6 ह्येषोस्ति. K_4 कुलपांशुलः; B °पांशनः; Ca °पांपणः.

22 ^{a}) K_3 B_{1-3} Da_2 $D_{1.2.5}$ इहाभ्येति; D_4 इवान्वेति. — ^{b}) D_1 राजायं. $K_{1.2.5}$ $B_{1.2.4}$ Da_2 Dn $D_{1.4.5.7.8}$ Cc भीष्मसंतिकं; K_4 B_3 $D_{3.6}$ °संतिकं; G_2 भीमसंतिकात्. — ^{c}) $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ ससौदर्यः. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 °णार्थ-; D_3 °णार्थी; D_8 °णार्थे. K_5 प्रचायत (sic); T G उपागतः; M इहागतः (for प्रयाचकः).

23 ^{a}) K_1 नाथ; D_1 योधे; T_2 नाथैः. — ^{b}) B Da_1 Dn_1 $D_{4.5.7.8}$ पांडुपुत्रे (for पाण्डवे च). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ B_3 भीतस्त्वभ्येति; K_{2-5} B_2 $D_{2.6}$ भीतिरभ्येति; D_1 भीतश्चाभ्येति; D_3 भीतो ह्यभ्येति; D_8 भीतो भवति (for भीतोऽभ्येति च). $K_{2.3.5}$ D_2 पांडवं; D_5 पांडव. S धृष्टद्युम्ने च सात्य(G_2 °त्वि)कौ.

24 ^{a}) D_6 भूयः; Cc नूनं (as in text). — ^{b}) K_2 $D_{3.6}$ T $G_{2.4}$ जातः संप्रथि(G_2 °स्थि)तो; K_{5} D_2 जात उत्पत्स्यते; K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ जातोवं प्रथितो (D_7 °ते); M जातः सन्प्रथितो. K_3 D_2 तथा (for भुवि). — ^{c}) K_4 D_2 तथास्य; S (except M_5) यदस्य. — ^{d}) Da_1 अल्पमन्वस्य(sic).

ततस्ते क्षत्रियाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् ।
हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुवुः पृथक् ॥ २५
व्यनिन्दन्त ततः सर्वे योधास्तत्र विशां पते ।
युधिष्ठिरं ससोदर्यं सहितं केशवेन ह ॥ २६
ततस्तत्कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम् ।
निःशब्दमभवत्तूर्णं पुनरेव विशां पते ॥ २७
किं नु वक्ष्यति राजासौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ।
किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति ॥ २८
विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् ।
उभयोः सेनयो राजन्युधिष्ठिरकृते तदा ॥ २९

स विगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् ।
भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३०
तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः ।
भीष्मं शांतनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ३१

युधिष्ठिर उवाच ।

आमन्त्रये त्वां दुर्धर्ष योत्स्ये तात त्वया सह ।
अनुजानीहि मां तात आशिषश्च प्रयोजय ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत ॥ ३३

C. 6. 1565
B. 6. 43. 38
K. 6. 43. 40

---

25 S om. (hapl.) 25–26. — a) K4 B Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 सैनिकाः ; Dn1 D1. 3 कौरवाः (for क्षत्रियाः). — b) D1 प्रशशंसुस्तु सैनिकाः. — c) K3. 5 D2 दृष्ट्वा (for हृष्टाः). Ś1 K0–2 सर्वे (for भूत्वा). – K0–2 om. (hapl.) 25^{d}–26^{a}. — d) K4 B1 Da2 Dn2 D1. 4. 5. 7 Ca चेलानि. B1 दुदधुः ; Ca दुधुवुः (as in text). D1. 8 च ह (for पृथक्). D8 वचांस्यूचुः पृथक्पृथक्.

26 S om. 26 ; K0–2 om. 26^{a} (cf. v. l. 25). — a) Ś1 व्यनिंदं स्म ; K3. 5 D2 व्यनदं स्म ; D1 व्यनदंश्च ; D6 व्यनिंदंश्च ; D8 विनिंदतस्. D3 तथा (for ततः). K4 योधाः (for सर्वे). — b) K4 सर्वे (for योधास्). K5 D5 तव (for तत्र). — c) K1. 3. 5 Da1 D1–3. 6 ससौदर्यं. — d) K0–2 D1. 3. 6 हि ; K5 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 तु (for ह).

27 a) K1. 5 B1. 2 S तु (for तत्). S नृपतेः (for कौरवं). T G M4 सेना (for सैन्यं). D6 समागतस्तु कौरव्य-. — b) Ś1 D1 M1. 3. 5 [अ]थ ; K0. 3. 5 D2. 3 स ; K1 स (sic) ; G2 च ; G3 नु (for तु). D5 कृष्णार्जुनयुधिष्ठिरं ; D6 -सैन्यं तत्र युधि°. — c) M राजन् (for तूर्णं). T1 G निःशब्दा समभूद्राजन् ; T2 निःशब्दा भूश्च सहसा. — T1 om. (? hapl.) 27^{d}–36^{c}. — d) S (T1 om.) दृष्ट्वा प्राप्तं च पांडवं.

28 T1 om. 28 (cf. v. l. 27). — b) D6 भीष्मः किं (by transp.). K5 प्रवदिष्यति ; D3. 8 प्रविवक्ष्यति. — For 28^{ab}, S (T1 om.) subst. :

122* किं नु वक्ष्यति राजासौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
किं नु वक्ष्यति भीष्मोऽसौ भरतानां धुरंधरः ।
[(L. 2) G4 भारतानां.]

— c) Ś1 K5 G2. 3 भीष्मः (for भीमः). K3 D1. 2 समरे श्लाघी. — d) Dn1 D7. 8 G4 किं तु. Ś1 K0–2 B2 D1 °नावपि.

29 T1 om. 29 (cf. v. l. 27). — a) T2 विवक्षा तु ; Cc °क्षितं (as in text). — b) D1 तु (for सु-). — d) D6 सदा.

30 T1 om. 30 (cf. v. l. 27). — a) K2 B Da Dn D4. 5. 7. 8 सोवगाह्य ; K4 संवि° ; K5 D1 विगाह्य च ; M2 अविगाह्य ; M5 सावि°. — b) K0. 1. 5 B1 Da1 T2 °समाकुलं. — d) = 83^{d}.

31 T1 om. 31 (cf. v. l. 27). — a) G1 उवाच च (for तमुवाच). Da D5 तदा (for ततः). S (T1 om.) धीमान् (for पादौ). — b) S (T1 om.) पादौ सं- (for कराभ्यां). D1. 3 गृह्य (for पीड्य). — d) K2–5 Da D3–5 समवस्थितं ; B3 समुपा°.

32 T1 om. 32 (cf. v. l. 27). D3. 6 G1. 4 om. the ref. — a) Ś1 K1. 2 T2 G2. 4 M1. 3 त्वा (for त्वां). — b) K3 D2 तावत् (for तात). B Da Dn D4. 5. 7. 8 त्वया योत्स्यामहे सह ; D1. 3 S (T1 om.) त्वया योत्स्याम्यहं सह (T2 रणे). — c) Ś1 M2 मा ; D3 मे (for मां). Dn तत्र ; S (T1 om.) राजन् (for तात). — d) B Da Dn D4. 5. 7. 8 आशिषश्चैव योजय ; D3 अशेषश्चानुयोजय (sic) ; G2. 3 आशिष्यश्च प्रयो°. — After 32, S (T1 om.) ins. :

123* जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ।
युध्यन्तं मां रणे वीर त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।
[(L. 1) = 64^{cd}. — (L. 2) M1. 5 °ध्यातु° (for °ज्ञातु°).]

C. 6. 1566
B. 6. 43. 39
K. 6. 43. 41

प्रीतोऽस्मि पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव ।
यत्तेऽभिलपितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ३४

व्रियतां च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकाङ्क्षसि ।
एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ३५

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ३६

अतस्त्वां क्लीववद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।
हृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ३७

युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाप्राज्ञ हितैषी मम नित्यशः ।
युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

राजन्किमत्र साह्यं ते करोमि कुरुनन्दन ।
कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ।
एतन्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ ४०

भीष्म उवाच ।

न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे ।
विजयेत पुमान्कश्चिदपि साक्षाच्छतक्रतुः ॥ ४१

---

33 = (var.) 48, 65, 74. T1 om. 33 (cf. v. l. 27). — ^{a}) B1 Da Dn1 D5. 7. 8 नाधिगच्छेथा; S (T1 om.) नाभिगच्छेस्त्वं. — ^{b}) D1 युद्धे. S युद्धाय कृतनिश्चयः (= 6. 24. 37^{d}). — ^{c}) Ś1 K1 T2 M2 त्वा (for त्वां). B1 महाबाहो; D8 महाभाग. — ^{d}) K0 B8 D6 Cd पराभवाय; Ca. c °भावाय (as in text). K0–2 D1 T2 पांडव (for भारत).

34 T1 om. 34 (cf. v. l. 27). D1 om. (hapl.) 34^{ab}. — ^{a}) K2 B1. 2 Dn1 D3 प्रीतोहं. K4 B3 Da D5 राजन् (for पुत्र). — ^{b}) K0. 1 भारत (for पाण्डव). — G2 om. (? hapl.) 34^{cd}. — ^{c}) K0 यत्तोभिलपितं; K5 D2. 3 (before corr.) यत्तेभिलिखितं; M1–3. 5 ततोभिलषितं. Da1 त्वान्यत्. — ^{d}) G1. 3 पांडव (for संयुगे).

35 T1 om. 35 (cf. v. l. 27). — ^{a}) K1 भ्रयतां (corrupt); D1 G1. 4 व्रीयतां; D8 वृयतां; T2 जयताच्. D8 च परः; T2 च परं; G4 च वरं. D6 व्रियतां वर पार्थाय. — ^{b}) K4 T2 °वांछसि; B2. 3 D8 °कांक्षति; B4 °कांक्षितं; G1. 3 °कांक्षसे. K3. 5 D2 किं कांक्ष(K5 °क्ष्य)सि यथेप्सितं; D6 किमस्मानभि°; G4 किं त्वं मत्तोभि°. — ^{c}) = 50^{c}. D8 एवं कृते; Ca. c. d एवं गते (as in text). — ^{d}) S (T1 om.) युद्धादन्यत्कि(M4 °न्यं कि)मिच्छसि.

36 = 51, 66, 77. T1 om. 36^{abc} (cf. v. l. 27). — ^{b}) D3 अर्थो दासो. M2 कर्हिचित्. K3. 5 D2. 6 नार्थो दासो हि (K3 °स्स्य; K5 °सोस्ति) कस्य°. — ^{c}) S (T1 om.) एतत् (for इति). Ś1 मत्वा; Da1 सत्यो; Ca सत्यं (as in text). — ^{d}) M1–3. 5 बद्धो ह्यर्थेन.

37 ^{a}) Cf. 52^{a}, 67^{c}, 78^{c}. Ś1 M4 अतस्त्वा; [illegible] अतस्त्वं; B1. 2 Dn2 D4. 7. 8 यतस्त्वां; Da D5 तत[illegible] — ^{c}) Cf. 51^{d}, 66^{d}, 77^{d}, 80^{d}. Ś1 K1. 2. 4 B D3 [illegible] D4. 5. 7. 8 भृतो; K0 बद्धो; K3 D1–3. 6 M4 वृतो([illegible] हृतो). K5 D1 कौंतेय; Da Dn1 D4. 5. 7. 8 कौरव्[illegible] (for कौरव्य). — ^{d}) = 50^{d}, 52^{b}, 67^{d}, 76^{d}, 78^{d}.

38 ^{a}) K2 D3 M2 महाबाहो; Da D5 °भाग; D[illegible] °राज. — ^{b}) B Da Dn D4. 5. 7. 8 हितार्थी (for हितैषी). D6 निश्चयः (for नित्यशः). — ^{c}) = 53^{c}. Da Dn D[illegible] कौरवार्थे वै (for °वस्यार्थे). — ^{d}) Ś1 K3–5 D1. [illegible] मे; K0. 1 D6 एष ते (for ममैष). K4 दीयतां ([illegible] सततं). B1 वचः.

39 ^{a}) Ś1 कुरूणां; K5 किमस्मि (for किमत्र). [illegible] Da1 Dn D4. 5. 8 सह्यं ते; K6 D1 साहाय्यं (for [illegible] ते). Ca. c cite सह्यं. — ^{b}) K5 कुल° (for कुरु°). — For 39^{ab}, S subst. :

124* मन्त्रयिष्याम्यहं राजन्यच्च ते हितमुत्तमम् ।

— After 39^{ab}, D4 *repeats* 37^{c}–38^{d}. — ^{c}) D1 [illegible] बाहो (for परस्यार्थे). Cd cites परस्य (as in text). — ^{d}) T1 G यत्ते मनसि वर्तते.

40 ^{ab}) = 56^{cd}. D1 युधिष्ठिरोयं संग्रामे भवत्वेपरा[illegible] जितः. — ^{c}) K4 G3 एवं मे; T2 एतत्ते. K5 मंत्रविहि[illegible] G2 मंत्रसहितं. — ^{d}) K5 D2. 6. 8 प्रपश्यति; M प्रवक्ष्यसि[illegible]

41 ^{a}) Ś1 संग्रामे; M कौरव्य (for कौन्तेय). K[illegible] न शक्तं तात पश्यामि. — ^{b}) M2 मा (for मां). [illegible] युध्यन्महाहवे; D6 युध्यति चाहवे. K4 समरे यो [illegible] माम्. — ^{c}) K5 विजयेत्पुरुषः कश्चिद्. — ^{d}) Ś1 [illegible]

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोऽस्तु ते ।
जयोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

न शत्रुं तात पश्यामि समरे यो जयेत माम् ।
न तावन्मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु ॥ ४३

संजय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दन ।
शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ४४

प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ॥ ४५

स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
उवाच वाचा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ४६

आमन्त्रये त्वां भगवन्योत्स्ये विगतकल्मषः ।
जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ॥ ४७

द्रोण उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ४८

C. 6. 1581
B. 6. 43. 53
K. 6. 43. 55

(for अपि). B Da2 D1. 3. 5 S साक्षादपि (by transp.). Ś1 K0-3. 5 D2. 6 शचीपतिः; D1 पुरंदरः (for शतक्रतुः).

42 K5 om. 42-43. — ^{a}) D1 हितं (for हन्त). Ś1 K0. 1 T2 त्वा (for त्वां). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 तस्मात्पृच्छाम्यहं तु त्वां (K4 B3 भूत्वा; Da1 तु त्वा; D3 तुभ्यं). — ^{b}) G2 युधिष्ठिर (for पितामह). — ^{c}) Ś1 K0-3 D2. 6 G1 M5 वधोपायं; D1 जयाय हि (for जयोपायं). Ś1 वदाम्यत्वम्; K0 वदाच त्वम्; K1 वदाहत्वाम् (corrupt); S हि मे ब्रूहि (for ब्रवीहि त्वम्).

43 K5 om. 43 (cf. v. l. 42). B1 om. the ref. — ^{a}) = 59^{a}. K1 न शत्रं; K2. 4 B2. 4 Da Dn2 D4. 5. 7. 8 न स तं; D1 न शक्तं; T2 M2 न शत्रूंस्; G1 न शक्यं. — After 43^{ab}, S ins. (for lines 2–6 cf. 6. 103. 71^{c}–73^{d}):

125* अयुध्यमानं संहत्य सौहृदेन परिप्लुतम् ।
न्यस्तशस्त्रं निरुद्योगं हन्युर्मा शत्रवो युधि ।
निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचे तथा ।
द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च यो वदेत् ।
स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके । [5]
अप्रसूते च हीने च न युद्धं रोचयाम्यहम् ।
इदं च गदितं पार्थ परमं व्रतमाहवे ।

[(L. 1) G1 संगम्य; M संगत्या (M2 °त्य). — (L. 2) T1 G2-4 M5 मां (for मा). — (L. 4) T2 विस्रमाणे च हीने च (for the prior half). — (L. 5) G2. 3 M4. 5 स्त्रियं (for स्त्रियां). T G चैव पुत्रक (T2 G2 °के). — (L. 6) T1 G2. 4 भीते (for हीने). M अ-नर्थेन (M4 °तैन्य) हीने च. T2 करवा° (for रोचया°). — (L. 7) T2 G1 M2 गदिदं (for गदितं).]

— ^{c}) B [s]पि (for मे).

44 B1. 2. 4 Da Dn1 D5. 7 G1. 3 om. the ref. — ^{b}) K0. 1. 4. 5 B4 Dn D3. 4. 7. 8 G1. 3 M1. 3-5 °नंदनः. — ^{c}) S प्रतिगृह्याथ. — ^{d}) Ś1 K0. 1. 3. 5 D2. 6 भूमौ (for भूयस्). D2. 3 तद् (for तम्). D1 अभिवंद्य.

45 ^{a}) Dn प्रागात्. Ś1 K5 D6 महाबाहो; S महाराज. — ^{c}) M1. 3. 5 सर्वभूतानां. — ^{d}) T G मध्ये तं (T2 तद्-) (for मध्येन).

46 Cf. 72. — ^{a}) D6 °वाद्येव. — ^{b}) K0 च वै; K2 Da1 Dn1 D3. 4 चाभि-; B2 चैवं; S चापि (for चैव). — ^{c}) K3 D2 युद्धे; K4. 5 B Da D5 M1-4 राजा; D1 वाक्यं; D6 युधि (for वाचा). K5 T2 M1. 3-5 दुर्धर्ष. — ^{d}) D1 ततः (for वचः). Ś1 K0. 2 आत्मनः (K0. 2 °चार्य) श्रेयसे वचः; K1 आचार्य श्रेयमेव च. Ca cites निःश्रेयसं.

47 Cf. 64, 73. Before 47, M ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) K1 D3 अमंत्रये. Ś1 K1 G1. 4 M त्वा; Da D5 [s]हं (for त्वां). M1-3. 5 दुर्धर्ष (for भगवन्). — ^{b}) K3 °किल्बिषः; M4. 5 °कल्मष. — M5 om. (hapl.) 47^{c}–64^{b}. — ^{c}) K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 कथं जये (for जयेयं च). — ^{d}) Da1 शत्रुज्ञातस् (for अनु°). K3 D1-3. 6 G2 त्वयानघ.

48 = (var.) 33, 65, 74. M5 om. 48 (cf. v. l. 47). — ^{a}) Ś1 G2 मा (for मां). B2 Da Dn D4. 5. 7. 8 नाधिगं(Da1 °पृ)च्छेथा; S (M5 om.) नाभिगच्छेस्त्वं. — ^{c}) Ś1 K1 M4 त्वा (for त्वां). Da D5 महाभाग. — ^{d}) K3 D1 भारत; B3. 4 सर्वतः; T G नित्यदा.

C. 6. 1582
B. 6. 43. 54
K. 6. 43. 56

तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ ।
अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥ ४९
करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ५०
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ५१
अतस्त्वां क्लीबवद्ब्रूमो युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।
योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मया ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच ।

जयमाशास्स्व मे ब्रह्मन्मन्त्रयस्व च मद्धितम् ।
युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृतो मया ॥ ५३

द्रोण उवाच ।

ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मन्त्री हरिस्तव ।
अहं च त्वाभिजानामि रणे शत्रून्विजेष्यसि ॥ ५४
यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।
युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ॥ ५५

---

49 M5 om. 49 (cf. v. l. 47). — ^{c}) M3 बुध्यस्व. — ^{d}) K3 D2 च समाप्नुहि; D3 समवाप्स्यसि.

50 M5 om. 50 (cf. v. l. 47). — ^{a}) K3. 4 D2. 6 T2 G1-3 M (M5 om.) कं; T1 G4 यं (for ते). Ko. 1 वाक्यं (for कामं). — ^{b}) T2 ब्रूया (for ब्रूहि). K2 D1. 3 त्वमभिकांक्षितं; K4 यत्ते हि कांक्षितं; K5 B Da Dn D4. 5. 7. 8 S (M5 om.) यत्ते विवक्षितं. — 50^{cd} = 76^{cd}. — ^{d}) = 37^{d} (q. v.). Ś1 बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः (= 36^{d}, 51^{d}, 66^{d}, 77^{d}).

51 = 36, 66, 77. M5 om. 51 (cf. v. l. 47). Ś1 reads 51 after 52^{ab}. — ^{b}) Ko-3 नार्थो दासो हि (K3 °सश्च); D2 दासश्चार्थो न; D3 क्षर्थो दासो न; G2 दासस्यार्थो न. — D6 om. 51^{c}–52^{b}. — ^{c}) Ś1 मत्वा (for सत्यं). — ^{d}) K3 बद्धाम्यर्थेन (sic).

52 M5 om. 52 (cf. v. l. 47). D6 om. 52^{ab} (cf. v. l. 51). — ^{a}) Ś1 K1 त्वा (for त्वां). K2 भूमौ; K4 Dn D4. 7. 8 ब्रूयां; B1. 2 वाक्यं; B3 राजन्; D2 ब्रूमि (for ब्रूमो). B4 अतस्त्वां **व*यां; Da1 अर्वस्छंशःत्क्लीबवत्त्वां (corrupt); Da2 D5 ब्रवीम्यतः क्लीबवत्त्वां; D1. 3 ब्रवीम्येतत्क्लीबवाक्यं (D3 °बवत्त्वां); S (M5 om.) ब्रवीम्यहं क्लीबभावाद्. — ^{b}) = 37^{d} (q. v.). B1. 2 S (M5 om.) अर्थार्थे (B1. 2 ब्रवीमि; T2 त्वदर्थे; G2 अर्थोर्थे) कुरुनंदन. — After 52^{ab}, Ś1 reads, while K1 *repeats*, 51. — ^{c}) K2 B1-3 D1. 3 S (M5 om.) योत्स्येहं (for योत्स्यामि). — Ś1 Ko. 1. 3 om. (hapl.) 52^{d}–53^{c}. — ^{d}) Da Dn1 D4-7 जयो मम; D1 जयोदयः (for जयो मया). K5 तवाशास्ये जयं सदा; S (M5 om.) त्वया सार्धं विशां पते.

53 M5 om. 53; Ś1 Ko. 1. 3 om. 53^{abc} (cf. v. l. 47, 52). — ^{a}) Some MSS. आशास्व. K… आशंससे; Dn D4. 8 आशास्तु मे; T2 आशंस… G2. 3 आशास्महे. D1 जयं मां शंससे गुह्यं; … पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ. — T2 om. 53^{b}–55^{c}. — … D2. 3 G1-3 M1. 2. 4 यद्धितं; T1 G4 मे हितं. … शृणु मे तद्विवक्षितं. — ^{c}) Da D4. 5. 7. 8 कौरवार्थे … (D8 °र्थे हि); Dn °वार्थेन. — ^{d}) D… Ko G1. 3 एव (for एष). T1 G2-4 M2 मम (… मया).

54 T2 M5 om. 54 (cf. v. l. 53, 47). D… (hapl.) 54–56. Ś1 K1 om. the ref. — ^{a}) … ध्रुवं. — ^{b}) Ko-2 जनार्दनः; K3 हरिस्तथा; D1. … स्वयं. — ^{c}) K3 D2 च त्वानु°; K4 B Dn D… त्वामभि°; Da D5 S (T2 M5 om.) त्वामनु°; D… चाभि°; D3 च प्रति° (for च त्वाभि°). — ^{d}) … हनिष्यसि; Dn विमोक्ष्यसे; G2 विनेष्यसि. M (… om.) विजेष्यसि रणे रिपून्.

55 D6 M5 om. 55 (cf. v. l. 54, 47). T… 55^{abc} (cf. v. l. 53). — ^{a}) S (T2 M5 om.) transp. धर्मः and कृष्णः. — ^{b}) = 6. 21. 11^{d}. T1 G… M1-4 धर्मस् (for कृष्णस्). — ^{c}) K3-5 D2 गच्छ युध्यस्व (by transp.). D3 पृच्छ (for गच्छ). M1. 2. 4 … (for कौन्तेय). — ^{d}) D3 गच्छ (for पृच्छ). … पृच्छामः (for पृच्छ मां). K1 मा किं; D1 किं वा; … S (M5 om.) वा किं (for मां किं). K3 D2 … ते करोम्यहम्; K4 पृच्छ किं ते ब्रवीम्य*म्.

56 D6 M5 om. 56 (cf. v. l. 54, 47). T… the ref. — ^{a}) Ś1 Ko. 1 T2 G3 त्वा (for त्वां). — ^{b}) D1-3 T2 G1. 3 M (M5 om.) शृणु यन्मे; …

युधिष्ठिर उवाच ।

पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यद्विवक्षितम् ।
कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ॥ ५६

द्रोण उवाच ।

न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युध्याम्यहं रणे ।
ममाशु निधने राजन्यतस्व सह सोदरैः ॥ ५७

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः ।
आचार्य प्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ॥ ५८

द्रोण उवाच ।

न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितम् ।
युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षौघवर्षिणम् ॥ ५९
ऋते प्रायगतं राजन्न्यस्तशस्त्रमचेतनम् ।
हन्यान्मां युधि योधानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६०
शस्त्रं चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ६१

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ।
अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ॥ ६२
सोऽभिवाद्य कृपं राजा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
उवाच दुर्धर्षतमं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ६३
अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।

C. 6. 1597
B. 6. 43. 69
K. 6. 43. 71

$G_{2.4}$ द्वितीयं मे (for शृणु मे यद्). D_3 S (M_5 om.) [ऽ]भिकांक्षितं (for विवक्षितम्). — D_4 om. (hapl.) 56^{cd}. — ^{c}) M_1 जयेय. S (M_5 om.) समरे (for संग्रामे).

57 K_2 M_5 om. 57 (for M_5, cf. v. l. 47). — ^{a}) K_3 D_2 न वो; D_6 ध्रुवो (for न ते). B_{1-3} D_8 विजयं. D_8 M (M_5 om.) तात (for तावद्). — ^{b}) M (M_5 om.) यदि (for यावद्). Ś1 योत्स्यामहं; K_0 योध्याम्यहं; K_3 D_2 युद्धाम्यहं; K_5 युध्यस्म्यहं; T_2 स्थास्याम्यहं; G_1 युध्यामहं; G_{2-4} उर्व्यामहं. — ^{c}) D_8 ममाथ (for ममाशु). D_8 विजये (for निधने). — ^{d}) Ś1 D_8 सहसोदरः.

58 M_5 om. 58 (cf. v. l. 47). — ^{a}) B_4 ब्रूहि; D_8 अहं (for हन्त). G_{1-3} कस्मान् (for तस्मान्). $K_{0-2.5}$ D_1 वधोपायं; S (M_5 om.) मम ब्रूहि (for महाबाहो). — ^{b}) $K_{0-2.5}$ महाबाहो; D_1 मम ब्रूहि (for वधोपायं). Ś1 तवात्मनः; K_3 B_4 $D_{2.3}$ T_1 G M_{1-4} त्वमा°; D_1 महामते; D_6 T_2 त्वयात्मनः. — ^{c}) K_3 $D_{2.3.6}$ आचक्ष्व (for आचार्य). Da_1 G_1 $M_{1.3}$ °पत्यैष; D_1 °पत्यैतत्; D_3 °पत्यैव; T_2 °पत्येहं. — ^{d}) K_1 $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ त्वा (for त्वां).

59 M_5 om. 59 (cf. v. l. 47). — ^{a}) = 43^a. M_1 शत्रूंस्. G_2 तं प्र- (for तात). — ^{b}) Da_1 $M_{1.3.4}$ मा (for मां). B Dn_1 $D_{1.3.4}$ M (M_5 om.) रथे (for रणे). K_4 रिपुं (for स्थितम्). — ^{c}) $K_{0.1}$ ससंरब्धं; T_2 सुसंक्रुद्धं (for सुसंरब्धं). — ^{d}) K_1 Da_1 शरवर्षौघवर्षिणं; D_1 T_2 °वर्षेण व°; D_3 °वर्षैरव°; G_2 °वर्षोपव°.

60 M_5 om. 60 (cf. v. l. 47). — ^{a}) S (except T_2; M_5 om.) यो मां; D_8 सुते (for ऋते). D_8 प्रायोगतं; Cc. d. v प्रायगतं (as in text). S (except T_2; M_5 om.) हन्यान् (for राजन्). — ^{b}) Da_1 न्यस्ते (for न्यस्त-). D_6 अचेतसं; S (M_5 om.) तथा विभो. Cv as in text. — ^{c}) K_1 मा (for मां). Ś1 Da $D_{1.3.5-7}$ यो हन्यात्; $K_{0.1}$ यो वीरा (K_0 °रः); K_3 हन्यात्त्वं; D_2 हन्यात्स; D_3 (*sup. lin.*) यो राजन् (for योधानां). S (M_5 om.) स वै हन्यान्महाराज. — ^{d}) = 70^d.

61 K_1 D_6 (both hapl.) M_5 om. 61 (for M_5, cf. v. l. 47). Ś1 reads 61 on marg. — ^{a}) Da_1 वाहं; $D_{2.8}$ चाह (for चाहं). — ^{b}) $K_{2.4}$ B Da_1 Dn_1 तु (for सु-). — ^{c}) Cd श्रद्धेयवचनात् (hypermetric); Cc. v °वाक्यात् (as in text). M_2 Cv परुषाद्. — ^{d}) Ś1 $K_{0.2.3.5}$ सत्यमेतद् (by transp.); D (except $D_{1.8}$; D_8 om.) S (M_5 om.) इति सत्यं (for एतत्सत्यं). D_1 ब्रवीम्यहं.

62 M_5 om. 62 (cf. v. l. 47). Dn $D_{4.7}$ om. the ref. — ^{a}) D_1 एवं (for एतद्). — ^{b}) $K_{0.1}$ M_2 भरद्वाजस्य. D_1 भाषितं; T_1 G पश्यतः (for धीमतः). — ^{c}) D_1 स आचार्यं; T_2 महाचार्यं (for तमा°). — ^{d}) Ś1 पुनः (for प्रति).

63 M_5 om. 63 (cf. v. l. 47). — ^{a}) K_0 D_5 कृतं; D_4 परं (for कृपं). $K_{0.2}$ B Da (Da_1 da-

C 6. 1597
B. 6. 43. 69
K. 6. 43. 71

जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ॥ ६४

कृप उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ६५

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ६६

तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ।
अतस्त्वां क्लीबवद्ब्रूमि युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ६७

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य शृणु मे वचः ॥ ६८

संजय उवाच ।

इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ।
तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम् ।
अवध्योऽहं महीपाल युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ६९

प्रीतस्त्वभिगमेनाहं जयं तव नराधिप ।
आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ७०

---

maged) Dn1 D4. 5. 7. 8 राजन् (for राजा). — b) Ś1 B1. 3 Dn D3. 7 M4 चाभि- ; B2 चात्र ; Da (Da1 damaged) D5 चाति- ; D6 T G1. 3. 4 चैव ; G2 चैनं (for चापि). — c) B Da Dn D4. 5. 7. 8 G1. 3 M (M5 om.) दुर्ध(B1. 2. 4 °र्म)र्षतरं ; T1 G2. 4 वाचा दुर्धर्ष (for दुर्धर्षतमं). — d) D3 °विदां वरः (for °विशारदः).

64 Cf. 47, 73. M5 om. 64ab (cf. v. l. 47). Before 64, D1 M2 ins. युधिष्ठिरः. — a) Hypermetric. K3 अनुनीय ; D1 अनुमान्य (for अनुमानये). Ś1 K1 M2 त्वा (for त्वां). B4 च गुरो ; Dn D4. 7 योत्स्ये ; D8 योत्स्येहं (for योत्स्यामि). D2 अनुनीयश्चास्यो- नुयाम (sic). — b) K0 D3 T2 G2 गुरोर् ; B4 योत्स्ये (for गुरो). K3 B3 G1. 3 M1. 3 °कल्मष. D2 गुरो- रिगतकल्मखः (sic). — c) D5 वा ; M2 स्व- (for च). — d) Ś1 K0-2 त्वया द्विज.

65 = (var.) 33, 48, 74. — a) D1 त्वं (for मां). B1. 3. 4 Da (Da1 damaged) D5 नाधिगच्छेथा ; T1 G2. 4 नाभिगच्छेस्त्वं. — c) Da1 D8 शपेय. Ś1 K1 Dn2 G1 त्वा (for त्वां). — d) Da1 पराभवाय. D1 कौरव ; G3 वै रणे (for सर्वशः). — After 65, S ins. (cf. 50):

126* किं ते करोमि वै कामं ब्रूहि पाण्डवनन्दन ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।

[(L. 1) M2. 5 कं ते. — (L. 2) G2 om. (hapl.) from the post. half of line 2 up to 67a.]

66 = 36, 51, 77. G3 om. (hapl.) 66–74. K4 G2 om. 66 (for G2, cf. v. l. 126*). — b) Ś1 दासो- प्यर्थो न ; K0-2 दासोर्थो हि न ; K3 D6 नार्थो दासश्च (D6 °सो हि) ; D1. 3 त्व(D3 अ)र्थो दासो न ; D2 दासश्चार्थो न. — c) D1 सत्यं ब्रवीमि राजेंद्र. — T2 om. 66d–69e. — d) K3 बद्धाम्यर्थेन (sic).

67 T2 G3 om. 67 (cf. v. l. 66). G2 om. 67a (cf. v. l. 126*). K4 reads 67 after 77. — a) K5 तेषा मद्य. — c) Ś1 K1 M1. 3 अतस्त्वा. K0. 1 D8 T1 G1. 4 M2 ब्रूमो ; K2 भूमौ ; K4 ब्रूयां ; K5 वच्मि ; D3 G1 M5 ब्रूम (for ब्रूमि). B Da Dn D4. 5. 7. 8 ब्रवीम्यतः क्लीब- वत्त्वां ; D1 ब्रवीमि क्लीबवदतो. — d) = 37d (q. v.). D6 युद्धानन्य°.

68 T2 G3 om. 68 (cf. v. l. 66). — a) Cf. 42a. Ś1 K0. 1. 3. 5 D2. 6 तस्मात्त्वाम् (for ते तस्माद्). D3 हंतुमिच्छामि त्वां तस्माद्. — b) M1-3. 5 मतं (for वचः). — After 68, K4 B3 ins. (= var. 42cd):

127* वधोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ।

69 G3 om. 69 ; T2 om. 69abcde (cf. v. l. 66). K4 B3 om. 69ab. Ś1 K0-2. 5 M1-3. 5 om. the ref. K3. 4 B D T1 G1. 2. 4 M4 read the ref. *before* 69cd. — a) K5 इत्युक्तो. T1 G4 राजन् (for राजा). — c) Da D5 तद् (for तं). — d) K5 विजयास्य (for विज्ञा°). K D2. 3. 6 चिकीर्षितं ; D1 मनोगतं (for विवक्षितम्). — e) Da1 D5 M4 अवध्योयं. B D5 Dn D4. 5. 7. 8 महाराज (for महीपाल). — f) = 75d. K0-2. 4 D2 जयमाप्स्यसि.

70 G3 om. 70 (cf. v. l. 66). — a) Ś1 प्रीतोस्म्य- भिगमेनाहं ; K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 प्रीतस्तेभिगमे- नाहं ; K3 D2 प्रीतस्त्वागमनेनाहं ; T1 G2. 4 प्रीतस्त्वभि- गतेनाहं. — b) D1 जयस्व त्वं (for जयं तव). D3 महामते (for नराधिप). M न च वः (M3. 5 न वचः) पीडयाम्यहं. — c) K3 D2 आशि(D2 °नि)ष्येहं ; Da1 Dn1 D3. 7. 8 आशाशिष्ये ; T2 आशास्ये हि ; G1 आशा- सिष्ये. M जयं चैव (for सदोत्थाय). — d) = 60d. D1 जय त्वं च नराधिप ; M गच्छ युध्यस्व शत्रुभिः.

एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा ।
अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्रराट् ॥ ७१
स शल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ७२
अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।
जयेयं च महाराज अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ॥ ७३

शल्य उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ॥ ७४
तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि यत्काङ्क्षसि तदस्तु ते ।
अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ७५
ब्रूहि चैव परं वीर केनार्थः किं ददामि ते ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७६
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ७७
करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितम् ।
ब्रवीम्यतः क्लीबवत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७८

युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमम् ।
कामं युध्य परस्यार्थे वरमेतद्वृणोम्यहम् ॥ ७९

C. 6. 1612
B. 6. 43. 84
K. 6. 43. 86

---

71 G3 om. 71 (cf. v. l. 66). —b) D1.3 विशां पते (for वचस्तदा). —d) K3 D1.2.6.8 S (G3 om.) यत्र (for येन).

72 Cf. 46. G3 om. 72 (cf. v. l. 66). —b) D2.6.8 T G2.4 M3.5 चापि; G1 चैव (for चाभि-). —c) Ś1 राजन्; Ko.1 वाचा (for राजा). T2 धर्मात्मा (for दुर्धर्षम्). —d) Ś1 Ko आत्मनः श्रेयसं (Ko °से) वचः; K1 आत्मनाश्रयमेवचः (sic); K2 आत्मनः श्रेयमेव च; B1.2 इदमात्महितं वचः; T2 निश्रेयसकरं वचः.

73 Cf. 47, 64. D8 G3 om. 73 (for G3, cf. v. l. 66). Before 73, M4 ins. युधिष्ठिर उ°. —a) Hypermetric. K3 D2 अनुनीय; D6 अनुमान्य (for अनुमानये). Ko.1 D6 G1.2 त्वा (for त्वां). K2 B4 Dn D4.7 दुर्धर्ष; B1.2 Da D3.5 योत्स्येहं; D1 योत्स्ये (for योत्स्यामि). —b) Ś1 गुरोर्; K2 Dn D4.7 योत्स्ये; S (G3 om.) परान् (for गुरो). K4 B3 M1.3–5 °कल्मष. —c) D2 यजेयं (by metathesis). K3 Da1 Dn1 तु (for च). K2 B1.2.4 Da Dn D4.5.7 परात्राजन् (for महाराज). —d) K3 D2 रिपुं; Da D5 विभो; D1.3 [अ]नघ (for रिपून्).

74 = (var.) 33, 48, 65. G3 om. 74 (cf. v. l. 66). —a) Ś1 Ko.1 Da1 मा (for मां). Da D5 नाधि- (for नाभि-). —b) M5 °निश्चयं. —c) Ś1 शपेये; K2 पश्येयं. Ś1 Ko.1 त्वा (for त्वां). — D3 om. (hapl.) 74^{d}–76^{c}. —d) Ś1 K2.3 Dn1 D1.6.8 G2 वैरिणे (K3 °णां; D1 °णं; D6.8 °णः); Da D5 सर्वतः (for वै रणे).

75 D3 om. 75 (cf. v. l. 74). —a) Ś1 °श्चासि; Da D1.5 °श्चाहं; D7 °श्चापि (for °श्चास्मि). —b) D8 तदास्तु; G1.3 तदस्ति. K5 D8 मे; D6 तत् (for ते). —c) Ś1 Ko.1 T2 M1.3 चैव त्वा; M4 युद्धाय. —d) = 69^{f}.

76 D3 om. 76^{abc} (cf. v.l. 74). —a) Ś1 Ko.1 Da D1.5 चैव (Ko.1 °वं) वरं; K5 B3 S चैवापरं; Dn D4.6–8 वै वचनं (for चैव परं). —b) T2 G M4 केनार्थी. Da1 कं. K5 वदामि; D7 S (except T2 G2) ददानि. — 76^{cd} = 50^{cd}. —d) Ko.1 युद्धात्किमन्यदिच्छसि. — After 76, S reads 78^{ab}, 79, 80^{ab}, 77, 128*, 78^{cd}.

77 = 36, 51, 66. For sequence in S, cf. v. l. 76. —b) Ko दासोर्थो न हि; K1.2 दासो ह्यर्थो न; K3 त्वर्थो दासो न; D3.6 नार्थो दासोस्ति (D6 °सो न); G3 दासस्त्वर्थे न. — K5 om. 77^{cd}. —c) Ko.2 महाबाहो; Dn D4.6.8 वचो राजन्. — After 77, S ins.:

128* तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ।

78 For sequence in S, cf. v. l. 76. Ś1 reads 78–80 on marg. —a) D2 चरि° (for करि°). Da2 D5 च ते; S यथा- (for हि ते). D1 करिष्यामि च कामं ते. —b) D8 यथोचितं; M1.3.4 तवेप्सितं. —c) D1 ब्रवीम्येतत्क्लीबवाक्यं; D3 ब्रवीम्यतस्त्वां क्लीब इव (hypermetric); S अतस्त्वां (M1–3.5 °स्ते) क्लीबवद्ब्रूमि (T2 G4 °हि; G1 °याद्; G3 °यां; M4 °म). —d) = 37^{d} (q. v.). Ko.1 युद्धात्किमन्यदिच्छसि.

79 For sequence in S, cf. v. l. 76. —b) D3 येन स्याद्धित°; S नित्यं मे हित°. —c) D6 युध्येत्; Co युध्य (as in text). S कामं युध्यस्व रिपवे.

C. 6. 1613
B. 6. 43. 85
K. 6. 43. 87

शल्य उवाच ।

ब्रूहि किमत्र साह्यं ते करोमि नृपसत्तम ।
कामं योत्स्ये परस्यार्थे वृतोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ८०

युधिष्ठिर उवाच ।

स एव मे वरः सत्य उद्योगे यस्त्वया कृतः ।
सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ८१

शल्य उवाच ।

संपत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र यथेप्सितः ।
गच्छ युध्यस्व विस्रब्धं प्रतिजाने जयं तव ॥ ८२

संजय उवाच ।

अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरम् ।
निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८३
वासुदेवस्तु राधेयमाहवेऽभिजगाम वै ।
तत एनमुवाचेदं पाण्डवार्थे गदाग्रजः ॥ ८४
श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसि ।
अस्मान्वरय राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥ ८५
हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगे ।
धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समम् ॥ ८६

— d) K2. 4 B Da Dn D3-5. 7. 8 °मेतं; K8 D1 °मेनं; D2 °मेवं (for °मेतद्).

80 For sequence in S, cf. v.l. 76. K5 om. (hapl.) 80-81. — ab) K0. 2 ब्रूहि किं मंत्रसाह्यं ते; K1 D7 ब्रूहि किं मंत्रसाह्यर्थे (D7 °सह्यं ते); K3 D1. 2 ब्रूहि किं चात्र साह्यं (D1 कार्यं) ते; K4 ब्रूहि किंचित्प्रसह्यं ते; B1. 2 Dn D3 किमत्र ब्रूहि सा(Dn स)ह्यं ते; Da D4-6. 8 ब्रूहि किमत्र सह्यं ते (for 80a). S मंत्रयिष्ये महाराज नित्यं त्वद्धितमुत्तमं. — S om. 80cd. — d) K0. 2. 4 B1 Da1 (before corr.). a2 Dn D5 भृतो; B2. 4 बद्धो; B3 धृतो (for वृतो).

81 K5 om. 81 (cf. v. l. 80). T2 om. the ref. — a) K4 एवास्तु (for एव मे). K0 सत्यम्; K4 B Da Dn D4-8 शल्य; D1 त्वद्य (for सत्य). T G M4. 5 एवमेव वचः (M5 °रः) सत्यम्. — b) G2. 3 M5 उद्योगो. D1 वृतः; D5 कृतं. K0. 1 उद्योगे यः कृतस्त्वया (by transp.). — c) K4 सूर्यं° (for सूत°). S राजेंद्र (for संग्रामे). — After 81, S ins.:

129* त्वां हि योक्ष्यति सूतत्वे सूतपुत्रस्य मातुल ।
दुर्योधनो रणे शूरमिति मे नैष्ठिकी मतिः ।

[(L. 1) G3 योत्स्यति (for योक्ष्यति). M4 सारथ्ये (for सूतत्वे). — (L. 2) T2 ह्यसिन्; M1. 2. 5 नूनम्; M4 शूर (for शूरम्).]

82 a) K4 B Da D5 संपत्स्यते स; D1. 3 S संपत्स्यते च (for °त्येष). Ś1 कामस्ते; K3 D2 वै कामः; D8 कामोयं. K5 संपत्स्य[त्य]खिलः कामः. — b) B2 कुंतीपुत्रो; M1-3. 5 सूतपुत्रे (for कुन्तीपुत्र). K2. 5 D1 T G4 M यथेप्सितं; K4 B Da Dn D4-8 युधिष्ठिर; D3 यथेच्छसि. — c) Ś1 K3. 5 D2 विश्रब्धं; K2 D1. 3 विश्रब्धः; S राजेंद्र (for विस्रब्धं). K4 B Da D5 यथेच्छं (D5 °च्छं) गच्छ युध्यस्व (K4 adds विश्रब्धं after युध्यस्व); Dn D4. 6-8 यथेप्सितं गच्छ युध्य (D6. 8 °ध्यस्व). — d) K5 (sup. lin. as in text) प्रियं (for जयं). K4 प्रतिजानि प्रियं तव; S करिष्ये य(T1 G2. 4 त)द्धितं तव.

83 a) K4 D1 °मान्य च. M4 राजेंद्रो. — b) K1. 4 D2 मद्रकाधिपं. — c) K3 महत्- (for महा-). — d) = 30d.

84 Before 84, T1 G1. 3. 4 M1. 4 ins. संजय. — a) K5 Dn D4 °देवश्च (for °देवस्तु). — b) B1-4 Da2 Dn2 D4-8 ह (for वै). D1 आहवेभिजगाद ह; S अभिगम्य जगाद वै (M4 °स्येदमब्रवीत्). — S om. 84cd. — c) D1 °चैवं (for °चेदं). — d) K4 B2. 4 सा(K4 शा)न्त्वपूर्वं; Da D5 सांत्वपूर्वं (for पाण्डवार्थे). B2 सदाग्रजः; D1 गदाधरः.

85 a) K5 किल (for कर्ण). — b) K5 कर्णो (for किल). K3 नराधिप; K4. 5 B Da D1-3. 5 T1 G4 M4 न योत्स्यसे (K5 D3 °ते); M1-3. 5 न युध्यसे. — c) T1 G4 M तावद्; T2 G1. 3 तस्माद्; G2 अस्माद् (for अस्मान्). D3 वर्धय; T1 G4 विरम; T2 वरेयं; G1. 3 वरद; G2 वानय; M1-3. 5 वृणोमि (for वरय). D2 (sec. m.) राजेंद्र (for राधेय). — d) K5 कुप्यते (for हन्यते).

86 b) B Da Dn2 D4. 5. 7 M संयुगं. — K5 om. 86cd. — c) S पांडुपुत्रस्य (for धार्तराष्ट्रस्य). — d) Ś1 Da2 D6 गच्छसि (for पश्यसि). K0-2 चोत्तमं; तत्समं; T1 G च क्षमं; T2 M चेत्क्षमं.

कर्ण उवाच ।

न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ८७

संजय उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्तत भारत ।
युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह संगतः ॥ ८८
अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत्पाण्डवाग्रजः ।
योऽस्मान्वृणोति तमहं वरये साह्यकारणात् ॥ ८९
अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् ।
प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ९०
अहं योत्स्यामि मिषतः संयुगे धार्तराष्ट्रजान् ।
युष्मदर्थे महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ॥ ९१

युधिष्ठिर उवाच ।

एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातॄनपण्डितान् ।
युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ॥ ९२
वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् ।
त्वयि पिण्डश्च तन्तुश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ ९३
भजस्वास्मान्राजपुत्र भजमानान्महाद्युते ।
न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ ९४

संजय उवाच ।

ततो युयुत्सुः कौरव्यः परित्यज्य सुतांस्तव ।
जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिम् ॥ ९५ C. 6. 1628 B. 6. 43. 100 K. 6. 43. 102

---

87 a) K4 वैषम्यं (for विप्रियं). — b) D1 संयुगे (for केशव). — c) K5 तु (for हि).

88 Ś1 K1 Da Dn D4-7 T1 G om. the ref. — a) D1 तस्य (for कृष्णः). — b) T2 स (for सं-). — T1 G om. 88cd. — c) D3 °पुरोगैस्तु. — d) B3 संगतैः. K3 पांडवैः परिवारितः.

89 b) K0 प्रावोचत्; K1 प्रोवाच; K5 प्रक्रोशत् (for प्राक्रो°). — cd) D6 वृणोतु; D7 वृणीत. T1 G4 transp. तमहं and वरये. K4 Da Dn D4. 5. 7. 8 सह्य(Da1 ब्रह्म°; D8 सत्व)कारणात्. M1-3. 5 वृणे साहाय्य-कारणात् (for d).

90 a) D3 तत् (for तान्). D1 अथ तं समनुप्रेक्ष्य; S अथ तं समभिप्रेप्सुर् (M4 °क्ष्य). — c) D2 Cd प्रीतोस्मि (for प्रीतात्मा). K5 तव (for धर्म-).

91 a) K2. 4 Dn D4-6 भवतः; K3 D2 सततं; K5 Cc मिषतां; D3 नियतः; Ca. np मिषतः (as in text). G1. 3 अहं हि योत्स्यामीत्युक्तः; G2 अहं हि राजन्योत्स्यामि. — b) D1 संयोगे. Ś1 K0-3 D2 धार्त-राष्ट्रं; K5 धृतराष्ट्रजान्. — c) Ś1 K0-2. 4. 5 Dn D2. 3 T2 युष्मदर्थं. — d) Ś1 K0. 1 Da1 मा (for मां). Da D3 वृणुसे. D1 नृप; D8 M5 [s]नघं.

92 K5 om. the ref. — a) K1. 3 D3 सर्वं (sic); D1 सर्वान् (for सर्वे). — b) K5 अपह्नवान् (for अपण्डि-तान्). — D6 om. 92c–93b. — c) K5 D1 वासुदेवस्य; D3 °देवं च. — d) K0 ब्रूमो हि; K2 ब्रूम हि; Dn1 D2 ब्रूमश्च; D1 च बहु (for च ब्रूम). S त्वमहं भ्रातरश्च मे. — After 92, S ins.:

130* न भविष्यन्ति ते बाला धार्तराष्ट्रा न संशयः ।

93 D6 om. 93ab (cf. v. l. 92). — a) Ś1 K1 G1 M4 त्वा (for त्वां). D1 M महेष्वास; T1 G महाराज (for महाबाहो). — b) D8 युध्य च (for युध्यस्व). K0-2 युयुत्सो साह्यकारणात्. — c) D (except D2. 3) transp. पिण्डश्च and तन्तुश्च. — After 93, S ins.:

131* ततो जलक्रिया चैव त्वया कार्या तथैव च ।

[T2 M1-4 तेषां (for ततो). M2 ज्वलंतिया (sic) (for जल°).]

94 Before 94, D3 ins. युयुत्सुरुवाच. — a) Ś1 K1 मा; K0. 3-5 D1. 2 मां (for [अ]स्मान्). D7 (*sup. lin.* as in text) महाराज (for राजपुत्र). — b) Ś1 K0. 1. 3-5 D1. 2 भजमानं. D1 G1. 3 महामते. — c) T2 गमि-ष्यति; Ca. c. v भविष्यति (as in text). — d) K0 B3 Da Dn D4-8 M1-3. 5 °ष्ट्रो ह्य(K0 °भ्य)मर्षणः; B1 °ष्ट्रो महीपतिः; T2 °ष्ट्रोत्यमर्षणात्.

95 a) K0. 2-4 B Da Dn D1-7 कौरव्यान्; S (except G1. 3) कौरव्य; D3 कौंतेयं. — b) K0. 1 परिष्वज्य (for °त्यज्य). Ś1 D8 सुतास्; D1 सुतस्; S सुतं (for सुतांस्). — After 95ab, S ins.:

132* स सत्यमिति मन्वानो युधिष्ठिरवचस्तदा ।

— d) K1 T2 सेना. K0. 1 विद्राव्य; D1 आहन्य; D8

C. 6. 1629
B. 6. 43. 101
K. 6. 43. 103

ततो युधिष्ठिरो राजा संप्रहृष्टः सहानुजैः ।
जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत्कनकोज्ज्वलम् ॥ ९६
प्रत्यपद्यन्त ते सर्वे रथान्स्वान्पुरुषर्षभाः ।
ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ॥ ९७
अवादयन्दुन्दुभींश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
सिंहनादांश्च विविधान्विनेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ९८
रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रेक्ष्य पार्थिवाः ।
धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जहृषिरे मुदा ॥ ९९
गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान्मानयतां च तान् ।
दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयांचक्रिरे भृशम् ॥ १००
सौहृदं च कृपां चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् ।
दयां च ज्ञातिषु परां कथयांचक्रिरे नृपाः ॥ १०१
साधु साध्विति सर्वत्र निश्चेरुः स्तुतिसंहिताः ।
वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोहृदयहर्षिणीः ॥ १०२
म्लेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तदा ।
वृत्तं तत्पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ॥ १०३

विश्राम्य; T2 संभ्राम्य (for विश्राम्य). K2 Dn1 D1.6 दुंदुभिः; B Da2 Dn2 D4.5.7 दुंदुभीः; S दुंदुभीन्. — After 95, S ins.:

133* सवलो धार्तराष्ट्रस्य कुत्सयन्कर्म दुष्कृतम् ।
[T2 G2.3 M5 दुष्करं.]

96 b) K0-2 प्रहृष्टः स; B1.3.4 D (except D1-3) सुसंहृष्टो (for संप्रहृष्टः). K D1.3 T2 M4 सहानुजः; B Da Dn D4-8 महाभुजः; D2 सहा**; M1-3.5 सहानुगः. — d) K5 द्युतिमत् (for दीप्ति°). D1 दीप्तिमत्कांचनोपमं; S कांचनं शतचंद्रव(M4 °म)त्.

97 a) D3 S च पुनः (for ते सर्वे). — K0-2 om. (hapl.) 97b–99c. — b) K4 B Dn2 D3 स्वरथान्; G1.3 स्वान्रथान् (by transp.); T G2.4 ते (T2 स-) रथान् (for रथान्स्वान्). Ś1 K3-5 B3 Da1 D8 पुरुषर्षभः (K4.5 D8 °भान्; B3 °भ); D3 भरतर्षभाः (for पुरुषर्षभाः). — D6 om. (hapl.) 97c–98d. — c) T1 G4 राजन्; T2 भूयो (for व्यूहं). K5 तथा पूर्वं; T1 G1.3.4 यथाव्यूहं (G3 °ह्यं); T2 रथं पूर्वं; G2 तथा व्यूहं (for यथापूर्वं). — d) Da D5 प्रत्यव्यूहत; T2 प्रतिव्यूहंत; G2.3 प्रतिव्यूह्यंत. K4 पुरा; T2 ततः (for पुनः).

98 K0-2 D6 om. 98 (cf. v. l. 97). — a) M4 अवादय. Ś1 दुंदुभी च; K5 दुंदुभिश्च; D1-3.5.7 दुंदुभींश्च; T G M1-3 दुंदुभींस्ते; M4 दुंदुभिस्ते; M5 दुराभिस्ते (for दुन्दुभींश्च). — b) Da D3.5 °श्चैक-; M1.5 °श्चापि (for °श्चैव). B3 D1.8 चैव पुष्कलान्; Ca. d. np एकपुष्करान्. — c) K3 D3 (by corr.).8 सिंहनादाश्च. — d) K3 विवेदुः; M1 निनेदुः (for विनेदुः).

99 K0-2 om. 99abc (cf. v. l. 97). — b) Ś1 पार्थिवः; D3 Ccp पांडवाः; T1 G4 M1.2 पार्थिवान् (for पार्थिवाः). — d) K1.2 Dn T2 तदा (for मुदा).

100 b) Ś1 K1 मान्य-; Cc मान्यान् (as in text). Da2 D5.8 मानयतांश्च. K0 मन्यमानायतां च तां (sic); K3 D2.3 मान्यसन्मानजं (D3 °नं) च यत्; K5 अज्ञान-मज्ञतां च तान्; Da1 ममान्यसनमाननयतांश्च तान् (sic); D1 मन्यंते भरतर्षभ; T1 G सत्य(G2 °त्यं)धर्मज्ञतां तथा; T2 सत्यं धर्मार्थतामपि; M सत्यं (M2.3.5 °त्य) धर्मज्ञतामपि. — d) K4 मुदा; Da1 नृप; D1 G1 ततः (for भृशम्).

101 Da1 G1 om. 101. — a) M1 सौहृदं. Ś1 क्षमां; Ca. c. d कृपां (as in text). S (G1 om.) चापि (for चैव). — b) T1 G2-4 प्रायः काले; T2 M1-3.5 प्राप्ते काले; M4 प्राप्तकाले. K5 महात्मनः; M1-3.5 महामना (M2 °नाः) (for महात्मनाम्). — c) G1 दयां च तज्ज्ञातिषु परां (hypermetric). — d) K1 भृशं; D3 मुदा; G2.3 (both also as in text) ततः (for नृपाः).

102 Before 102, G1 ins. नृपाः. — a) Ś1 K1 सर्वे ते; K0.2 ते सर्वे (for सर्वत्र). — b) Ś1 K0.1 विनेदुस; K1 वृतेद्ध (corrupt) (for निश्चेरुः). B1 K0-2 तत्र संह(K2 °हि)ताः; K5 स्तुतिसंहितां; S स्तुतिसंयुताः; D1.8 श्रुतिसंहिताः; Cc स्तुतिसंश्रवाः. — c) K1 M4 वाचा (for वाचः). K1 पुण्यं. K1 कीर्तितां नो; M1-3.5 कीर्तिमत्यः; Cc °मतां (as in text). — d) Ś1 K5 मनोहृदयहर्षणी; K3 B1.4 Da D1 °हर्षणीः; K3.4 B2.3 D2.3 M4 °हर्षणाः; D1 सुभ्रू °कर्षणीः (Da1 °णः); Dn D4.6-8 °कर्षणाः; D1 हृदयहर्षणीः; T2 G1-3 M5 मनोहृदयहार्षिणः (T2 °र्णा); M1-3 सत्या हृदयह(M2 °क)र्षणाः.

103 a) Ś1 म्लेच्छाः शकाश्च; K5 D1.6.8 T1 G म्लेच्छाचार्यां; B3 मान्याचार्यां; D3 म्लेच्छानार्यां.

ततो जघ्नुर्महाभेरीः शतशश्चैव पुष्करान् । शङ्खांश्च गोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
कं पूर्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ १
संजय उवाच ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया ॥ २
तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः ।
भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ ३
क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ।
भेरीमृदङ्गमुरजा हयकुञ्जरनिस्वनाः ॥ ४

C. 6. 1641
B. 6. 44. 4
K. 6. 44. 4

---

cites आर्याः (as in text). Ko ते (for ये). K5 यत्र (for तत्र). — b) D8 चुक्रुशुस् (for शुश्रुवुस्). K B3. 4 Dn1 D2. 3 G2 M1. 3–5 तथा; Da D5 ततः; T2 च ये (for तदा). — c) Ko वृत्ते तत्; K5 वर्तत; D1 S वृत्तांतं (for वृत्तं तत्). Cc cites वृत्तं (as in text). — d) K3 Da1 D2. 3 तुष्टुवुस्ते समागताः; S रुरुदुर्बाष्पगद्गदाः.

104 a) Ko. 1 दध्मुर्; D1 जघ्ने. K5 Da1 D2. 8 G2 °भेरी; M3. 5 °भेरीं. — b) B3 पुष्कलाः; D1. 8 पुष्कलान्. Da D5 शतशोथ सहस्रशः; S पटहान्गोमुखांस्तथा. — c) K3 D8 शंखाश्च. K1. 3 °निभा; G2 °समा; G3 °समान् (for °निभान्). T1 G1 शंखान्गोक्षीरधवलान्. — d) K5 दध्युर् (for दध्मुर्).

Colophon. — *Adhy. name:* Ko भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमन; K4 भीष्माद्यतिगमः; K5 प्रथमदिवसे; Da D5 भीष्माभि(D5 om. भि)गमनः; D1 संन्यासमुद्राविनिर्गतयुधिष्ठिरस्य गुरुत्वप्रदानिकः; D8 युद्धसमागमः; G2 गुरूपसर्पणं; M1–3. 5 द्रोण(M2 भीष्मद्रोण)कृपशल्यामंत्रणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 1; Dn2 D1 42; D5 43; T G 22; M 24 (M2 23). — *Śloka no.:* Dn1 104; Dn2 D5 102.

42

Before 6. 42. 1, T1 G4 ins. (= 85*):

134*

भगवानुवाच (sic) ।
कृष्णं कमलपत्राक्षं पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।
वासुदेवं जगद्योनिं नौमि नारायणं हरिम् ।

1 T1 G4 om. the ref. — $1^{ab} = 6. 48. 1^{ab}$. — a) Ś1 Dn2 D8 Cd एवंव्यूहेष्व°. — b) M1–3. 5 पांडवे° (for मामके°). — d) Ś1 मामकाः; T G पांडवाः; M कौरवाः (for कुरवः). T G कौरवास् (for पाण्डवास्). B1 D1. 8 T2 G2 तदा (for तथा). D3 कुरवः पांडवाथ किं.

2 a) D1 राजा (for राजन्). B Da1 (also as in text). a2 Dn D4. 5. 8 भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा; S भ्रातुर्वचनमाज्ञाय. Ca cites भ्रातुः and तद्वचः. — b) K4 B Da Dn D4. 5. 8 T G4 M दुःशासनस् (for दुर्योधनस्). T1 G4 तथा (for तव). — d) B D (except D1–3. 6) S transp. सह and सेनया.

3 c) D7 ईप्सतः. — d) K5 प्रययौ (for प्रययुर्). S सर्वे च सहिता ययुः.

4 a) K1 क्षेद्वाः; K3 D2 क्ष्वेडा-; Da Dn D4. 6. 7. 8 S Cv क्ष्वेलाः (Da1 °भाः; Dn1 °जाः; Cv °ळाः); Ca. d क्ष्वेडाः (as in text). Ś1 (*sup. lin.* as in text) किलकिलाशंखाः; Dn D1. 8 S Cv किलिकिलाशब्दाः. — b) = 6. 41. 3^{b}. Ś1 कृकत्रे; Ko D1. 3. 6 कृकचो; K1 कृकचा; K3 D2 क्रकचो; K5 कृकचो; T G M1. 4 कृकरा; M3. 5 कृतरा; Cv कृकचा (for क्रकचा). K5 G1–3 M °पाणकाः (K5 G2 °णिनः). — c) K1 भीरी-. Ś1 K1 °मुरुजाः; K3. 5 Da1 D8 °मरुजाः; D1 °पणवाः; T1 G1. 2. 4 M4 °मुरवाः. Cc cites मृदङ्गाः and मुरजाः. — d) Ś1 K D2. 6 कुंजराणां च (for हयकुञ्जर-). Some MSS. °निःस्वनाः, °निःश्वनाः.

C. 6. 1642
B. 6. 44. 5
K. 6. 44. 5

उभयोः सेनयो राजंस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् ।
वयं प्रतिनदन्तश्च तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ५

महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये
समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिस्वनैः
प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ६

नरेन्द्रनागाश्वरथाकुलाना-
मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।
बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां
वातोद्धुतानामिव सागराणाम् ॥ ७

तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।
भीमसेनो महाबाहुः प्राणदद्गोवृषो यथा ॥ ८

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानां च बृंहितम् ।
सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ॥ ९

हयानां हेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः ।
सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमसेनस्य निस्वनः ॥ १०

तं श्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः ।
जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनम् ॥ ११

वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ।
शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ १२

दर्शयन्घोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् ।
विभीषयंस्तव सुतांस्तव सेनां समभ्ययात् ॥ १३

---

5 ^{a}) D_3 S सेनयोर्ह्या(T $G_{3.4}$ °योरा-; G_2 °यो ह्यत)-संस्. — ^{b}) Dn $D_{4.7.8}$ ते स्म; $D_{1.3}$ तस्मात्; S तेषां (for तेऽस्मान्). K_3 $D_{2.6}$ उपाद्रवत्; S समाद्रवः (T_1 °मुद्रवाः; G_4 M_1 °माद्रवाः; $M_{3.4}$ °माद्रवे); Cc °द्रवन् (as in text). — D_1 om. 5^{cd}. — ^{c}) T_1 $G_{3.4}$ वधं (for वयं). K_2 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ Cv वयं तान्प्रतिनर्दं($D_{4.8}$ Cv °नंदं-; D_7 °नादं)तस्; $G_{1.2}$ $M_{1.2.4}$ न वयं प्रतिनंदंतस्. — ^{d}) Da_2 D_5 तदाभूत्. $Ś_1$ तुमुलो; $K_{3.5}$ D_6 तुमलं; D_3 तुमले.

6 ^{a}) K_3 $D_{2.6}$ तदा समुच्छ्रये; D_1 महासमुत्सवे. Cc cites महान् and समुच्छ्रियः. — ^{c}) Some MSS. निःस्वनैः.

7 ^{a}) K_5 रथेंद्र°; D_4 नगेंद्र°. — ^{b}) $K_{0.1}$ अत्यायतानाम्; K_{2-5} $B_{1.3}$ Da_1 (also as in text) $D_{2.3.6}$ अभ्यागतानाम्; $B_{2.4}$ अभ्यागच्छतीनाम्; Dn $D_{1.4.7.8}$ आगच्छती(Dn_2 D_3 °ता)नाम्; S समाकुलानाम्. — ^{c}) $Ś_1$ K_4 D_1 G_2 घोरस् (for घोषस्). Some MSS. तुमलश्. Ca. d cite तुमुलो घोषः. — ^{d}) Ko वातोद्धतानाम्; K_1 वातो धृतानाम्; K_3 $D_{2.6}$ वातेरितानाम्; K_5 $D_{3.4.8}$ T G $M_{3.5}$ वातोद्धता°.

8 ^{a}) D_7 समुच्छ्रिते. — ^{b}) Ko S रोमहर्षणे. — ^{c}) K_8 D_8 महानादं (for °बाहुः). — ^{d}) K_5 प्रणुदद्. $Ś_1$ प्राणदश्च वृषो; $K_{0.1.3}$ $D_{2.6}$ T_2 G_3 M_5 प्रणदद्गो(T_2 °न्गो)वृषो; D_8 प्रनादत्तो गोवृषो (sic); M_4 प्राणदद्वृषभो. Ca. d cite गोवृषो. Cc cites वृषः.

9 With 9^{ab}, cf. 6. 18. 2^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ D_1 °निर्घोषा; $K_{4.5}$ Da Dn $D_{3-5.7.8}$ °निर्घोषाश्; $M_{1-3.5}$ °निर्घोषो. — ^{b}) Ko बृंहतान्; K_1 व्यंहतां (sic); $K_{4.5}$ Da_1 D_3 बृंहितान्; D_1 निस्वनाः; D_8 बृहस्पतिं (hypermetric); T_1 G निस्वनं (for बृंहितम्). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.1.4}$ $D_{1.3}$ °नादां(D_1 °दा)श्च; K_5 M_{2-5} °नादश्. $Ś_1$ वीराणां; $K_{0.1}$ शूराणां; D_1 योधानां (for सैन्यानां). — ^{d}) $K_{0.1}$ °रवोत्यभूत्; $K_{3.5}$ D_1 °रवो ह्यभूत्; Da_1 D_5 °वचोत्यभूत्; D_3 °रवोत्यगात्; S °रथं प्रति. Cv cites अत्यभूत्; Cc. d अभ्यभूत्.

10 ^{a}) = 6. 18. 3^{a}. D_6 हेय°; D_3 हेप° (for हेष°). — ^{b}) Ko अनेकेषु; $M_{1.2}$ अनीके वै (for °केषु). $K_{0.1}$ च सर्वशः (for सहस्रशः). — ^{c}) D_1 अभ्यहनद्; Cv पराभवत् (for अभ्यभवत्). Da D_5 $M_{1.3.5}$ शब्दो (for शब्दान्). — ^{d}) D_3 निश्चलः (for निस्वनः). $Ś_1$ K $D_{1-3.6}$ भीमस्य नदतः स्व((K_4 पु)नः.

11 ^{a}) $K_{4.5}$ D_3 T G तत् (for तं). — T_2 om. 11^{bc}. — ^{b}) K_5 Da_1 तत्र (for तव). D_1 विशांपते (for वितत्रसुः). — ^{c}) G_2 जीमोतस्येव; G_3 जीमूतस्यैव. D_4 S (T_2 om.) निनदं (D_4 M_4 °दः) (for नदतः). — ^{d}) $Ś_1$ K_4 °समस्वनः; $K_{3.5}$ $D_{2.3.6}$ °मुचस्वनं; M °समन्वितं.

12 ^{b}) = 6. 1. 18^{d}. K_4 B_2 सकृन्. K_1 प्रसुस्रवुः. K_3 $D_{2.3.6}$ शकृन्मूत्रे प्रशु(K_3 °सु)श्रुवुः. — ^{c}) K_5 तव (for तस्य). D_1 S शब्देन भीमसेनस्य. — ^{d}) D_3 °स्येव मृगो यथा.

13 ^{b}) K_4 महेंद्र इव; T_1 G_4 $M_{1.3}$ नवाभ्रमिव; T_2 G_{1-3} $M_{2.4.5}$ नवाभ्र इव. Cc cites महाभ्रम् (as in text). K_3 D_2 चानदत्; K_4 $D_{6.7}$ चानदन्;

तमायान्तं महेष्वासं सोदर्याः पर्यवारयन् ।
छादयन्तः शरव्रातैर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ १४
दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहः शलः ।
दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप ॥ १५
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥ १६
महाचापानि धुन्वन्तो जलदा इव विद्युतः ।
आददानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥ १७

अथ तान्द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ १८
धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरर्दयन्तः शितैः शरैः ।
वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृताम् ॥ १९
तस्मिन्प्रथमसंमर्दे भीमज्यातलनिस्वने ।
तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ २०
लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ ।
निमित्तवेधिनां राजञ्शरानुत्सृजतां भृशम् ॥ २१

C. 6. 1657
B. 6. 44. 21
K. 6. 44. 21

°र्दयन्; D3 T2 G1–3 M1. 3 नानदत्; T1 G4 M4. 5 नानदन्; Cd नादयन् (as in text). — c) Ś1 K1–4 D2. 3 T2 G3 M5 विभीषयंस्; D6 भीषयंतस्. B Da Dn D4. 5. 7. 8 भीषयंस्ते सुतांस्तत्र; D1 भीषयंस्तव पुत्रांस्तु; G2 विभीषयन्सुतान्संदांस्. — d) K4 damaged. Ś1 तत्र वीरान्; K3 D2. 6 तत एनं; K5 भीमसेनः; B Da Dn D3–5. 7. 8 तत एतान् (for तव सेनां). S समाद्रवत्.

14 In K4, st. 14 is lost on a damaged fol. — a) D8 तमायातं. — b) K3 D2. 3 सौदर्याः; Da1 D5 सोदर्यान्; T2 ससेनाः; Ca. c. d सोदर्याः (as in text). K3 D2 तेभ्य°; Da D5 सम°; D6 ते न्य°; M3. 5 प्रत्य° (for पर्य°). — c) D3 शरशतैर् (for °व्रातैर्).

15 a) K3 B3 D2. 6 दुर्योधनस्तु; T1 G2. 4 °नस्ते; G3 °नं च (for °नश्च). T1 G4 पुत्रश्च; G1. 2 पुत्राश्च; G3 पुत्रास्ते. Ś1 K0–2. 5 दुर्योधनः सपुत्रश्च. — b) K1 om. from दुःसहः up to भो in 16c. S दुंःषहः (for दुःसहः). Ś1 K0. 2 S (except M4) कृपः; B1. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 सहः; D1 तथा (for शलः). — c) G3 दुःशासनं (for °सनश्च). — d) Ś1 दुर्धर्षणो. Ś1 K0. 2 [ऽ]पि च; K3. 4 B D2 T1 G नृपः (for नृप).

16 K1 om. up to भो in 16c (cf. v. l. 15). — 16ab = 6. 18. 11ab. — b) T G M4 वृषसेनो (for विकर्णश्च). Ś1 तथात्मजः; K (K1 om.) D2. 6 तवात्मजः (for महारथः). — c) D4 महातेजाः; D7 (*sup. lin. sec. m.* as in text). 8 महाभोजः (for जयो भोजः). — d) Ś1 T2 G1–3 सोमदत्तिश्च; K3. 5 D2. 6 सोमदत्त°; D3 सौमदंति°; T1 G4 सौमदत्त°. T G भूमिपः (for वीर्यवान्).

17 T G om. 17ab. — a) D6 महच्च् (for महा-). Da1 D3 धन्वंतो; M2 धून्वंतो. — b) K1–3. 5 D2. 6 M मेघा इव सविद्युतः. — K5 om. 17cd. — c) D3 अददानाश्च; G3 आददानश्च. T1 G मुंचंतः (for नाराचान्). — d) T1 G शराशाशी°; T2 शितानाशी°; Cv निर्मुक्ताशी° (as in text). Cd cites निर्मुक्ताः and आशीविषोपमाः.

18 a) B Da Dn D3–5. 7. 8 ते (for तान्). G1. 3 °पुत्रः. — b) K1. 3 D2 महारथाः. — d) K0 पार्श्वतः; D2 पार्थिवः (for पार्षतः).

19 b) K0 अमदांताः (sic); K1 अमर्दंतः; D1 ताडयंतः; T1 G4 दार°; T2 भेद°; G2 मर्द° (for अर्द°). K5 शतैः शरैः; B1 निशितै[ः] शरैः (hypermetric); G1 शरैः शितैः (by transp.). K3 D2. 6 निघ्नंतो निशितैः शरैः; D8 निर्दहंतः शतैः शरैः. — c) D8 मेघैर् (for वज्रैर्). — d) K0–3 D2. 6 T1 G4 महीभृतां; T2 वधं भृतां; Ca धराभृताम् (as in text).

20 a) K2 B D (except D2. 6) S °संग्रामे (for °संमर्दे). — b) Ś1 भीमस्य बलनिःस्वने; K4 °ज्यातलनिःस्वनं; K5 B3 Dn D7. 8 T G1. 2. 4 °निःस्वनैः; D1 °मर्दितैः. Cc cites भीमो, तलानां and निस्वनो. — c) Ś1 K0. 1 च सर्वेषां (for परेषां च). — d) M3. 5 पराङ्मुखं; Cv पराङ्मुखः (as in text).

21 b) Ś1 प्रपश्यद्; K0 संपश्यन्; K3 D3 अपश्यन्; K5 D8 अपश्यद्; T2 पार्थानां; G2 असह्यं (for अपश्यं). D1 भरतोत्तम. — cd) K0. 1 °वेदिनां; K3 °वेधिना; D6 °वेधितां; Ca. c °वेधिनां (as in text). K2. 4 B D3 चैव (for राजन्). Da1 om. (hapl.) from नुत्सृ up to शरा in 22c. K1 D3 T1 G4 उत्सृज्यतां. D1 साधनैर्विविधै राजन्नसृजंत शरान्बहून्.

C. 6. 1659
B. 6. 44. 22
K. 6. 44. 22

नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा ।
विनिश्चेरुः शरा दीप्ता ज्योतींषीव नभस्तलात् ॥ २२
सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत ।
ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् ॥ २३
ततस्ते जातसंरम्भाः परस्परकृतागसः ।
अन्योन्यस्पर्धया राजन्व्यायच्छन्त महारथाः ॥ २४
कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले ।
शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव ॥ २५
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः ।
सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥ २६
युधिष्ठिरेण चादिष्टाः पार्थिवास्ते सहस्रशः ।
विनदन्तः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् ॥ २७
उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां स समागमः ।
अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २८
प्रयुद्धानां प्रभग्नानां पुनरावर्ततामपि ।
नात्र स्वेषां परेषां वा विशेषः समजायत ॥ २९

---

22 Ko-2 om. (hapl.) 22–23. Da1 om. up to शरा in 22c (cf. v. l. 21). — a) D1 निर्घोषं. K3 D2. 6 नोपशाम्यंति निर्घोषा. — b) D5 कुजतां. B1. 4 Da2 Dn D1. 4. 5. 8 तदा. B3 °षां चानुकूजतां. — c) M1-3. 5 निश्चेरुश्च. B1 दिव्या; Da1 दीप्ति- (for दीप्ता). D8 विनिष्पेतुः शरान्दीप्ता. — d) T2 G1-3 M1 नभ-स्थलात्.

23 Ko-2 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) K5 त्वन्मे; D1 चान्ये; D6 सैन्ये (for त्वन्ये). — c) G2 ददर्शुर् (for ददृशुर्). T1 G4 तु (for तं). Ś1 K5 T2 G1-3 M दर्शनीयाक्षा (K5 °याश्च); D1 भीषणं भीमं. — d) K5 T1 G2. 4 भीम-; D1 क्रुद्धं; Cc भीमं (as in text). K3 B2. 3 D1. 2. 6 M3 (inf. lin.). 4 °समागमे; B4 G1 °समागतं; Cv ज्ञाति° (as in text). Da1 भीमं ज्ञानिसमागरां (corrupt).

24 a) D1 ह्याशु संरब्धाः; D8 जातसंरब्धाः (for जातसंरम्भाः). Cc cites संरम्भः. — b) K1 परस्परकृतागमः; K3 D2. 6 T1 G1. 2. 4 M4 °कृतैषिणः; K5 °समागमः; D1 परस्पराय वैरिणः; D6 परस्परकृतैक्षिणः; T2 °वधैषिणः; G3 M1-3. 5 °जयैषिणः. Cc cites कृतागसः. — c) Ś1 Ko. 1 अन्योन्यत्वरया; D8 G1. 3 M1-3. 5 अन्योन्यं स्पर्धया. — d) D1 निर्हरंते; D3 प्रयच्छंत; Ca. c. d व्यायच्छन्त(Cd °न्तो) (as in text). Ś1 °रथः. K3 D2. 6 निघ्नतामितरेतरं. — After 24, K3 D2. 6 *repeat* 22abc.

25 K3 D2. 6 om. 25a. — a) M4 च (for ते). — c) D3 रणे वीर. — d) K2. 4 D1. 3 S चित्रार्पिते (for चित्रगते). D1 S य(M1-3. 5 त)था. B3 विचित्रे पटहस्वने.

26 b) K3 Da1 D2. 6 संगृहीत°. Cc cites शरासनं. — c) Ś1 महा-; T2 सर्वे-; G2 सहः (for सह-). K3 ससैन्याः सहसापेतुः. — Dn om. (hapl.) 26d–27c. — After 26, K4 D4. 7. 8 ins. :

135* तेषामाधावतां तत्र गजाश्वकलिलो महान् ।
सिंहनादरवोन्मिश्रः शङ्खभेरीसमाकुलः ।
स घोषवाञ्शरग्राहो धनुर्नागोऽसिकच्छपः ।
व्यावल्गितपुरोवात आसीत्क्षुब्धाब्धिवत्स्वनः ।

27 In G1, 27a–29b is lost on a damaged fol. Dn om. 27abc (cf. v. l. 26). — a) D1 वीरेण (for चादिष्टाः). — K1 om. (hapl.) from चादिष्टा in 27a up to अन्तर्धीयत in 28c. — c) K3 Da2 D2. 3. 5 M1-3. 5 विन(D6 °म)दंतः; G2 विनंदंतः. — d) K3 तव पुत्रस्य (by transp.).

28 K1 om. up to अन्तर्धीयत in c (cf. v. l. 27). — a) Ś1 सैन्ययोस् (for सेनयोस्). S राजंस (for तीव्रः). — b) K3 D2. 3. 6 बभूव (for सैन्यानां). K1 स सैन्यानां (by transp.). K3 सु-; K4 च; D1 तु (for स). S (G1 damaged) तीव्रसेना(M °योध) समागमः. — 28cd = 6. 1. 20cd. — c) K3 त्वंतर्धी; D8 G3 अंतर्धा°; Cc. v अन्तर्धी° (as in text). K1 D3 अंतर्धाय तदादित्यः. — d) D2 सैन्यस्य; Cc. v सैन्येन (as in text). Ś1 राजसा (sic).

29 a) T G (G1 damaged) प्रयुध्यतां (for °द्धानां). D1 युध्यतां तत्र योधानां; M1-3. 5 प्रभग्नानां प्रयुद्धा(M1 *inf. lin.* °क्ता)नां. — b) Ko. 2-4 B Dn1 °वर्तितां; G3 °पतता° (for °वर्तता°). — c) B1. 3 Dn D4. 7. 8 न तु; D1 न च; S तत्र (for नात्र). D5 न तेषां च (for नात्र स्वेषां). Da D8 तेषां (for स्वेषां). Ko. 1. 3. 5 B1 D2 Dn D2-7 M2 च; D8 वै (for वा). — d) B Dn D1. 3. 4. 7. 8 समदृश्यत; S नोपपद्य(G1 °लभ्य-; G3 °लक्ष्य)ते.

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ।
अति सर्वाण्यनीकानि पिता तेऽभिव्यरोचत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

संजय उवाच ।

पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमह्नो विशां पते ।
प्रावर्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १
कुरूणां पाण्डवानां च संग्रामे विजिगीषताम् ।
सिंहानामिव संह्रादो दिवमुर्वीं च नादयन् ॥ २
आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह ।
जज्ञिरे सिंहनादाश्च शूराणां प्रतिगर्जताम् ॥ ३
तलत्राभिहताश्चैव ज्याशब्दा भरतर्षभ ।
पत्तीनां पादशब्दाश्च वाजिनां च महास्वनाः ॥ ४
तोत्राङ्कुशनिपाताश्च आयुधानां च निस्वनाः ।

C. 6. 1674
B. 6. 45. 5
K. 6. 45. 5

---

30 ^{a}) B Dn1 M1–3. 5 तस्मिन्सु-. A few MSS. तुमले. K3–5 Da2 D2. 6 घोरे (for युद्धे). — ^{b}) Ko. 1 महाबले; K5 S भयावहे. — ^{c}) D1 अति सर्वान्महीपालान्. — ^{d}) Ś1 पिता तव व्यरो°; K3. 5 D2. 6 पिता ते व्यतिरोचयत् (K5 °त्यरोचत); Dn D4. 7. 8 पिता तेति व्यरोचत; D1 पिता ते व्यतिरिच्यत.

Colophon lost in G1 on a broken leaf. Omitting sub-parvan name, K5 reads प्रथमदिवसे; Da D5 प्रथमेह्नि पूर्वाह्णे प्रथमप्रहारे (Da1 °प्रहरिवे); D6 likewise only प्रथमदिवसयुद्ध. — *Adhy. name :* G2 सेनानिर्यासः; M सेनानिपातः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 2; D5 44 (in fig.) and 40 (in words); T G 41; M1. 2 42 (as in text); M3–5 43. — *Śloka no. :* Dn1 D5 29; Dn2 30. — *Aggregate śloka no. :* K5 960.

43

1 ^{a}) A few MSS. and Cd पूर्वाह्णे. — ^{b}) Da2 D5 युद्धमार्गो; T2 G2. 4 युद्धं भीमं (for युद्धमह्नो). — ^{c}) Ko. 1. 5 °घोरो; D1 °रौद्रं. — ^{d}) T2 राजन् (for राज्ञां). Ko. 1. 5 देहावकर्तनः; D6 देहविकर्तनं; T2 G2 देहावकृंतनं; G3 देवावकर्तनं.

2 ^{a}) D1 M1–3. 5 transp. कुरूणां and पाण्डवानां. K2. 4. 5 B Da Dn D3–5. 7. 8 Cc संजया° (for पाण्डवा°). — ^{b}) Ś1 Ko. 1. 3. 5 D2. 6 विजयैषिणां: D1 जयमिच्छतां; M1–3. 5 विजिगीषुणां. K2 D3 जिगीषूणां परस्परं. — ^{c}) K3 D1. 2 संनादो (for संह्रादो). — ^{d}) K4 Da2 D5 दिवं भूमिं; B2 दिशमुर्वीं. D1 व्य- (for च).

3 ^{a}) T2 आसन्. Ś1 S किलिकिलाशब्दस् (T2 °ब्दास्); Ca किल° (as in text). — ^{b}) Ś1 K3. 5 D2 शंखशब्द°; Ko–2 शंखभेरी°; D1. 6 S तलशब्द°; D3 शंखनाद° (for तलशङ्ख°). — ^{c}) T2 सिंहनादाश्च शूराणां. — ^{d}) K4. 5 B1. 3 Da2 Dn D1. 5. 7. 8 नराणां (for शूराणां). Ś1 Ko–3 D2. 6 वाजिनां च महास्वनः (Ko °नाः), cf. 4^{d}; T2 प्रतिगर्जंत सैनिकाः.

4 G3 om. (hapl.) 4–5. — ^{a}) Ko. 1 तनुत्राभिहता°; K5 तत्त्राभिहता°; B3 तदत्राभिहता°; Da2 Dn D5. 8 तलत्राभिहत°; D1 तलत्राणाभिघाताश्च; T2 तूर्याभ्यंतहताश्चैव. — ^{b}) K4 Da2 Dn D3–5. 7. 8 ज्याशब्दो. Ko. 1 T2 चैव भारत; D1 भरतोत्तम. — ^{c}) Ś1 पत्रशब्दा°; Ko. 3. 4 D2 M4 पदशब्दा°; K1 चैव शब्दा°; K5 कलशब्दा°; B Da1 Dn1 G1 पादशब्द°; Da2 Dn2 D4–8 पदशब्द°; D1 च महाञ्छब्दो. — ^{d}) D1 वाजीनां. B Dn D1. 4. 7. 8 G1 महास्वनः. Ś1 Ko–3 D2. 6 नराणां प्रतिगर्जतां, cf. 3^{d}.

5 G3 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K2 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 तोत्रांकुशनिपात(D1 °तै)श्च; K3. 5 D3 तत्रांकुशनिपाताश्च; M1. 2. 5 (*inf. lin.*) तोत्रांकुशनिनादा(M2 °द)श्च. Ca. c. d cite तोत्रं. — ^{b}) Ś1 K2 B Da Dn D4. 5. 7. 8 G1 निः(B3 Da1 Dn2 नि)स्वनः; D1. 3. 6 T G4 M निःस्वनाः (D1 °नैः). — ^{c}) Ko. 1 घंट(Ko

C. 6. 1674
B. 6. 45. 5
K. 6. 45. 5

घण्टाशब्दाश्च नागानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ५
तस्मिन्समुदिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।
बभूव रथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ६
ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ७
स्वयं शांतनवो राजन्नभ्यधावद्धनंजयम् ।
प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदण्डोपमं रणे ॥ ८
अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतम् ।
अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्धनि ॥ ९
तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ ।
गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्ध्वा नाकम्पयद्बली ।
तथैव पाण्डवो राजन्भीष्मं नाकम्पयद्युधि ॥ १०
सात्यकिश्च महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ।
तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ११
सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिम् ।
आनर्छतुः शरैर्घोरैस्तक्षमाणौ परस्परम् ॥ १२
तौ शराचितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ ।
वसन्ते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १३
अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत् ।
ततः कोसलको राजा सौभद्रस्य विशां पते ।

°टा)स्वनाश्च ; K2 B Da Dn D1. 4. 5. 7 M4. 5 घंटाशब्द- (D1 °ब्दै)श्च. — d) Da D5 अन्योन्येनाभिधा°.

6 S transp. 6ab and 6cd. — a) Ś1 K0–2. 5 D6 तु तुमुले ; K3 D2 सुतुमले ; K4 सतुमुले ; D1 S समुत्थिते (for समुदिते). K5 युद्धे (for शब्दे). B Da Dn D4. 5. 7. 8 तस्मिन्समुदितः शब्दस्. — b) D3 तुमले. S रोम° (for लोम°). Ś1 K D2. 6 वर्तमाने सु(D6 °नेषु)- दारुणे ; B Da Dn D4. 5. 7. 8 तुमुलो लोमहर्षणः. — K4 om. 6cd. — c) S तथैव (for बभूव). K1 T2 M2 रथनिर्घोषाः ; K3 रवनिर्घोषः ; D1 रथिनिर्घोषः. — d) T2 M2 °दोपमाः.

7 = (var.) 6. 48. 4. — a) K0. 2 T1 G क्रूरमादाय ; K1 क्रूरमा*य ; Da Dn D4. 5. 7 M4 °मास्थाय ; D1 काम- मास्थाय ; D6 करमाधाय. D8 ते नरा रथमास्थाय. — b) D8 °जीविनः. — c) K5 पांडवांश्चाभ्यधावंत ; S °वाश्चाभ्य- वंर्तत. — d) K3 D2. 6 सर्वे एवोत्सृत° ; K5 सर्वे एवोद्धत° ; S कुरवश्चोच्छ्रि(G2 °च्छ्रू)त° ; B3 सर्वे एवोच्छ्रृत° ; Da D5 सर्वे एवोदित°.

8 a) K0–2 D3 राजा (for राजन्). — b) K0. 1 चाभ्य° (for अभ्य°). K4 अभ्यवर्तत संयुगे. — c) M2 पांडवं (for कार्मुकं). — d) B3 कालदंष्ट्रो°. Ś1 नवं (for रणे).

10 a) Da1 M1. 3. 5 °शार्दूल. — b) K5 S (except M4) परस्परजयैषिणौ ; D2 (*sec. m.*) °जिगीषिणौ. — c) Ś1 गांगेयं तु. — d) T2 इषुणाकंप°. — e) T1 G2. 4 भीष्मं (for राजन्). — f) T1 G2. 4 विध्वा (for भीष्मं). D3 M2 बली ; G4 रणे (for युधि).

11 D5 om. (hapl.) 11. — a) K2. 4 B Da Dn D1–4. 7. 8 T G1. 4 M4. 5 सात्यकिस्तु ; K5 सात्यकिः सु ; G2. 3 सात्विकस्तु. D6 °ष्वासं ; Cc °ष्वासः (as in text). — b) K3 D2. 6 अन्वयात् ; K5 आह्वयत् (for अभ्य- यात्). — c) Dn D4. 7. 8 S तयोः सु(T1 G1. 4 °योस्तु)तुमुलं युद्धं. — d) A few MSS. तुमलं. Dn D4. 7. 8 सुमहल् ; T G4 M अभवद् ; G1–3 महत्तद् (for तुमुलं). K0. 2 S रोमहर्षणं.

12 a) G3 सात्विकिः. — b) B2 [अ]पि (for च). G3 सात्विकिं. — c) Ś1 T1 G2. 4 M2 आनर्चतुः ; K1 अनश्छता (corrupt) ; K5 तानर्जुनः ; D1 ततक्षतुः ; G1. 3 आजघ्नतुः ; Ca. c. d आनर्छतुः (as in text). B Da Dn D4. 5. 7. 8 सनिर्घोषं (Dn D4 °षौ) ; S शरै- स्तीक्ष्णैस्. — d) K3 तक्ष्य° ; D1 ईर्ष्ये° ; Ca. c तक्ष- माणौ (as in text).

13 a) K5 शरांचित° ; Da1 शरान्वित° ; D3 शरा- र्दित° ; S शरार्पित°. Ca cites आचितं. — b) K4 B Da (Da1 damaged) Dn D4. 5. 7 शुशुभातेथ (B1. 3 °ते च ; B3 °ते तु ; Dn2 °तेति) सात्वतौ ; D3 °भाते यशस्विनौ. — c) K0 °शवलौ ; B3 Da1 D8 °सबलौ ; D3 °समये ; Cc °शबलौ (as in text).

14 a) K5 अभिमन्युं. Ś1 K (except K3) B3. 4 D3 महेष्वासं. — c) K2. 4. 5 B D को(K5 Da1 Dn कौ)शलको ; T1 G1. 2. 4 कौस°. G1. 3 राजन् (for राजा). — e) K1 Da1 विच्छेद (for चिच्छेद). — f) K3 B2. 4 D2. 6 व्यपातयत् ; B1. 3 Da Dn D4. 5. 7. 8 [अ]भ्यपा° (for न्यपा°). D1 सारथिं च त्रिभिः शरैः.

ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिं च न्यपातयत् ॥ १४
सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ ।
बृहद्बलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः ॥ १५
अथापराभ्यां भल्लाभ्यां पीताभ्यामरिमर्दनः ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्ष्णिमेकेन सारथिम् ।
अन्योन्यं च शरैस्तीक्ष्णैः क्रुद्धौ राजंस्ततक्षतुः ॥ १६
मानिनं समरे दृप्तं कृतवैरं महारथम् ।
भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् ॥ १७
तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ ।
अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे ॥ १८
तौ तु वीक्ष्य महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ।
विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ॥ १९
दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युद्याय महारथम् ।
अविध्यन्निशितैर्बाणैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ २०
तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरं च शरासनम् ।
चिच्छेद निशितैर्बाणैः प्रहसन्निव भारत ।
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्दयत् ॥ २१
पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो नकुलस्य महाहवे ।

C. 6. 1693
B. 6. 45. 21
K. 6. 45. 21

---

15 ^{a}) Ko B3 सौभद्रश्च. M4 रणे (for ततः). — ^{b}) Ś1 Ko. 1. 3. 4 D2. 3. 5 T G2. 4 पतिते; M4 पातितौ. D1 विद्धाश्वरथसारथिः. — ^{d}) T G M4 निशितैः (for नवभिः).

16 ^{a}) K4 damaged. B1 Dn D4. 7. 8 तथा (for अथ). Ś1 बल्लाभ्यां; K2 वल्ला°; Da1 सल्ला°; G2 फल्ला°. — ^{b}) K4 damaged. Ś1 पाताभ्याम्; K1 पीताभ्राम्; B Da Dn D4. 5. 7. 8 T G2. 4 Cc. d शिताभ्याम्. D3 अरिमर्दन. — ^{c}) D1 विव्याध (for चिच्छेद). — ^{d}) Ko. 1 प्रार्ष्टिमेकेन; K2 पातिमे°; D1 तथैकेन च; D8 पार्ष्निमेकेन; S विभेदैकेन. Cc cites पार्ष्णिम्. — Ko-2 B1 om. (hapl.) 16^{e}–18^{b}. — ^{e}) D1 °न्यं तु; G2 °न्यश्च. D1. 3 क्रुद्धौ (for तीक्ष्णैः). Ś1 K3-5 D2. 6 अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां (= 18^{c}). — ^{f}) Ś1 K3-5 D2. 6 ववृषा(K5 °वर्षा)ते रणाजिरे (= 18^{d}); B2-4 Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 ततक्षतुररिंदमौ; D3 ततक्षाते परस्परं.

17 Ko-2 B1 om. 17 (cf. v. l. 16). K4 reads 17-18 twice consecutively. — ^{a}) Ś1 K3 D2. 6 धृष्टं; B2 हंतुं; B4 Dn D4. 7. 8 दीप्तं; T1 G2. 4 दृप्तः; M4 दृष्ट्वा (for दृप्तं). — ^{b}) M4 °रथः (for °रथम्). — ^{d}) T1 G4 सुयोधनम्; T2 G1-3 भीमसेनम् (for दुर्योधनम्).

18 Ko-2 B1 om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). For the repetition in K4, cf. v. l. 17. — ^{a}) Ś1 K3. 5 D2. 3 कुरु° (for नर°). — ^{b}) Ś1 K4 B2. 3 D (except Dn2) T2 M4 °रथौ (for °बलौ). T1 G परस्परवधैषिणौ. — T2 om. (? hapl.) 18^{c}–20^{b}. — ^{c}) Ś1 K3. 4 (second time) D2. 6 समरे (for अन्योन्यं). K5 शरवर्षाणि; T1 G शरजालैस्तौ (for शरवर्षाभ्यां). — ^{d}) K4 (second time). 5 D2. 3 T1 G4 M1. 3-5 ववर्षाते; Dn2 ववृधाते; D1 ववर्षतुर्; G2. 3 प्रवर्षाते. Ś1 Ko-3. 4 (second time) D2. 3. 6 परस्परं; D1 अरिंदमौ (for रणाजिरे). — After 18, D3 ins.:

136* तौ वीरावतिसंरब्धौ कृतिनौ विषमे स्थितौ ।

19 T2 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) Ko-2 ततोवेक्ष्य; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 तौ वीक्ष्य तु (by transp.); D3 तौ समीक्ष्य; T1 G2. 4 तौ वीक्ष्य च; G1. 3 M तौ प्रवीक्ष्य. — ^{b}) Ś1 K (except K4) D2. 3. 6 कृतप्रतिकृतैषिणौ (= 25^{d}); D5 सनाधिचित्रयोधिनौ. — ^{c}) D6 विस्मयं. — ^{d}) Ś1 K (except K2) D2. 6 समरे समपद्यत.

20 In Da1 st. 20–74 are lost on missing fol. T2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{a}) Ś1 Ko. 1 समरे (for नकुलं). — ^{b}) Ś1 समुद्याय; K3. 5 D2. 3. 6 प्रत्युत्थाय; D1 प्रत्ययुध्यन्; D3 प्रत्युद्यातो. Ś1 K4. 5 D1 महाबलं; Ko-3 D2. 6 °बलः; G2 °रथः. — ^{c}) D3 अवध्यन्; T2 अवध्यैर्. B1-3 बाणैरविध्यन्निशितैर्. — D3 om. (hapl.) 20^{d}–21^{c}. — ^{d}) K4 B1-3 Da2 D5. 7 दशभिर्; D4 अविध्यन् (for बहुभिर्). Dn प्रहसन्निव भारत (= 21^{d}).

21 Da1 missing; D3 om. 21^{abc} (cf. v. l. 20). — ^{b}) K3 D2. 6 शरावापं; B3 कवचं च; B4 सशरं स-. — ^{c}) Ś1 T2 G1 M1-3. 5 विशिखैस् (for निशितैर्). Ś1 K3. 4 D2. 3. 6 S तीक्ष्णैः (for बाणैः). — ^{d}) = 6. 24. 10^{b} (q. v.). D1 प्रसभं तस्य भारत. — ^{e}) K4 तथैनं. — ^{f}) K3 D2. 6 क्षुरप्राणां; Cc क्षुद्रकाणां (as in text). K1 समर्द°; K2. 4 B Dn2 D2. 4. 5. 7. 8 समार्प°; K3. 5 Da2 Dn1 D6 S समर्प°; D1 समाहनत्. D3 हृदये समताडयत्.

22 Da1 missing (cf. v. l. 20). — ^{a}) D3 अथ

27

C. 6. 1693
B. 6. 45. 24
K. 6. 45. 24

युगेषां चिच्छिदे बाणैर्ध्वजं चैव न्यपातयत् ॥ २२
दुर्मुखः सहदेवं तु प्रत्युद्याय महाबलम् ।
विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ २३
सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महाहवे ।
शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् ॥ २४
तावन्योन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ ।
त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २५
युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्रराजानमभ्ययात् ।
तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद मारिष ॥ २६
तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्बलवत्तरम् ॥ २७
ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः संनतपर्वभिः ।
छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २८
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्रवत भारत ।
तस्य द्रोणः सुसंक्रुद्धः परासुकरणं दृढम् ।
त्रिधा चिच्छेद समरे यतमानस्य कार्मुकम् ॥ २९
शरं चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम् ।
प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत ॥ ३०
अथान्यद्धनुरादाय सायकांश्च चतुर्दश ।
द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे ।

दुःशासनो राजन्. — ^{b}) Ko. 1 नकुलं तु (for नकुलस्य). — K1 D6 om. (hapl.) 22^{c}–23^{d}. — ^{c}) Ko युग्येशं; K2. 4 तुरंगान्; D1 युगपच् (for युगेषां). B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 तुरंगांश्चैव चिच्छेद; S बाणैर्युगेषां (T2 °गं च) चिच्छेद. — ^{d}) S चास्य (for चैव). Ko च्यपा°; K3 Dn D1 [अ]भ्यपा° (for न्यपा°).

23 Da1 missing. K1 D6 om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{a}) Ś1 K2. 4 Dn1 D1. 3. 8 च (for तु). — ^{b}) Ś1 K3. 5 G3 प्रत्युत्थाय; D1 °द्यायान्; D8 °द्यातो. Ko. 3 D1. 2 T2 G1. 3 M महारथं; Da2 D5 °वनं; T1 G2. 4 °रथः. — D5 om. (hapl.) 23^{cd}.

24 Da1 missing. Ś1 om. (hapl.) 24^{ab}. — ^{b}) K5 B1–3 Da2 D5 S (except T1 G4) महामृधे; D3 °रणे. — ^{c}) D3 शरेणाथ सुतीक्ष्णेन. — ^{d}) M2 वर° (for पात°).

25 Da1 missing. — ^{b}) D2 युद्धमर्दनौ. — ^{c}) Ko त्रासेयतां (sic); D1 ततक्षतुः; S ततक्षाते (for त्रासयेतां). B4 D1. 2 शरैस्तीक्ष्णैः. — ^{d}) D7 कृतिप्र°.

26 Da1 missing. — ^{a}) G2 राजन् (for राजा). — ^{b}) D8 अन्व° (for अभ्य°). D1 शरैः संनतपर्वभिः; S (except M2) मद्रराजमयोधयत्. — After 26^{ab}, D1 ins.:

137* शल्यमभ्यर्दयामास महाबलपराक्रमम् ।

— ^{c}) B D (except D2. 3. 6; Da1 missing) G1–3 M मद्रपतिश् (for मद्राधिपश्). S (except M1. 3) चापि (for चापं). — ^{d}) D8 M1. 3 ध्वजं; T1 G M2. 4. 5 धनुश्; T2 धनु (for द्विधा). B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 पश्यतः; M2 मारिषः (for मारिष).

27 Da1 missing. — ^{a}) K5 तदपेत्य; D3 तमा पश्यद्; T2 तमपास्य. — ^{c}) Da2 Dn D4. 5. 7. 8 आदत्त (for आदाय). — ^{d}) K1 °वर्तिनं.

28 Da1 missing. — ^{a}) G3 °श्वरो. — ^{b}) $=41^{d}$, 62^{d}. K5 शरः (for शरैः). T2 च (for सं°). — ^{c}) Da2 D5 दार° (for छाद°). K5 संक्रुद्ध°. — Ko–2 D3 om. (hapl.) 28^{d}–29^{c}. — ^{d}) $= 32^{d}$.

29 Da1 missing. Ko–2 D3 om. 29^{abc} (cf. v. l. 28). — ^{a}) D1 राजन् (for द्रोणम्). — T2 om. 29^{bc}. — ^{b}) S (T2 om.) अभ्यधावत. D1 द्रोणमभ्यद्रवद्रणे. — ^{c}) Ś1 D3 M5 स सं°; K4 स्वयं; K5 D1 तु सं° (for सुसं°). — ^{d}) K1 °करणे; D1 T1 G2. 4 °हरणं; D8 पराशुकरणं; M5 पराः सक°; Cc.d.r परासुकरणं (as in text). The sequence of pādas in D8 is 29^{e}, 30^{d}, 31^{a}, 30^{b}, 30^{c}, 31^{b}. — ^{e}) Ś1 K (except K2) B Da2 Dn D1–6. 8 धनुश्; D3 द्विधा; D3 सद्यश् (for त्रिधा). — D8 om. 29^{f}–30^{a}. — ^{f}) K2 पांचाल्यस्य तु; T1 G M3 यतमानश्च (G3 °नं च). Ś1 Ko. 1. 3. 4 D2. 6 संयुगे; K5 धन्विनः (for कार्मुकम्). B Da2 Dn D4. 5. 7 पांचाल्यस्य महात्मनः.

30 Da1 missing. D8 om. 30^{a} (cf. v. l. 29). — ^{a}) M5 गच्छन् (for शरं). — For sequence in D8, cf. v. l. 29.

31 Da1 missing. For sequence in D8, cf. v. l. 29. — ^{a}) M4 तथान्यद्. K1 आधाय. — ^{b}) M1–3. 5 सायकानां (for °कांश्च). — ^{c}) G M2. 5 द्रोणे. — ^{d})

तावन्योन्यं सुसंक्रुद्धौ चक्रतुः सुभृशं रणम् ॥ ३१
सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि ।
प्रत्युद्ययौ महाराज तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३२
तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजम् ।
सौमदत्तिस्तथा शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् ॥ ३३
तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं विशां पते ।
दृप्तयोः समरे तूर्णं वृत्रवासवयोरिव ॥ ३४
बाह्लीकं तु रणे क्रुद्धं क्रुद्धरूपो विशां पते ।
अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ॥ ३५
बाह्लीकस्तु ततो राजन्धृष्टकेतुममर्षणम् ।
शरैर्बहुभिरानर्छत्सिंहनादमथानदत् ॥ ३६
चेदिराजस्तु संक्रुद्धो बाह्लीकं नवभिः शरैः ।
विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ३७
तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दन्तौ च मुहुर्मुहुः ।
समीयतुः सुसंक्रुद्धावङ्गारकबुधाविव ॥ ३८
राक्षसं क्रूरकर्माणं क्रूरकर्मा घटोत्कचः ।

C. 6. 1711
B. 6. 45. 42
K. 6. 45. 42

S प्रेषयामास संयुगे. — c) Da2 Dn1 D4. 5. 7 सुसंरब्धौ; D3 °क्रुद्धो; T2 °क्रुद्धं; M1–3. 5 भृशं क्रुद्धौ. M4 तावन्योन्यस्य संक्रुद्धौ. — f) Da2 D5 स भृशं; D1 तु भृशं; T1 सुदृशं (for सुभृशं). Da2 D5 व्रणं; D3 T1 G3. 4 M व्रणान्; T2 G2 रणान्; G1 रणात् (for रणम्).

32 Da1 missing. — a) Ś1 K2. 3. 5 D2. 6. 8 सोमदत्तिं (K3 D2 °दत्तं; D8 °दंतिं). D1 तथा (for रणे). K3 शंखं (for शङ्खो). T1 G4 M मागधः सौमदत्तिं तु (T1 G4 च); T2 मागधं सोमदत्तिस्तु; G1–3 मागधः (G1 °धिः) सोमदत्तिं तु. — K2 om. (hapl.) 32^{b}–33^{c}. — b) B3 वेगेन महता वृतः; D1 सहसाभ्यद्रवद्युधि. — c) B1 Dn D1. 4. 7. 8 S अभ्यु° (for प्रत्यु°). — d) = 28^{d}.

33 Da1 missing. K2 om. 33^{abc} (cf. v. l. 32). — a) Ko. 1 तस्यैवं; K3 D2. 6. 8 तस्यैव (for तस्य वै). Ko. 5 दक्षिणे. D6 वीरं; Cc वीरः (as in text). S दक्षिणं सो(M सौ)मदत्तेस्तु. — b) Ś1 निर्भिद्य च (for निर्बिभेद). B2. 4 शरैर् (for रणे). — c) Ś1 K5 Dn2 D2. 8 T2 G1–3 सोमदत्ति(D2 °दत्त-; D8 °दंति)-स्; K1 सौमदंतिस्. B1. 3 Da2 Dn D4. 5. 7. 8 ततः शंखं; T G4 M सहदेवं; G1–3 तु रभसं (for तथा शङ्खं). — d) K3 जानु°; Ca. d जत्रु° (as in text). K1 समाहरत्; K5 समाहतं. D1 जानुदेशे ह्यताडयत्; D3 जहुदेशे महाहनत्; S जत्रुदेशेपुणार्पयत् (T2 °शेर्पयत्तदा).

34 Da1 missing. — 34^{ab} = (var.) 76^{ab}. — a) K2. 3. 5 D2. 6 G2 तयोस्तदभ°. — c) K5 पूर्वं; Da2 D5 हंतुं (for तूर्णं). — d) D1 यथा (for इव). B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 देवदानवयोरिव.

35 Da1 missing. — a) Ś1 K2. 3. 5 D2 सोमदत्तिं (D2 °त्तं); Ko. 1 D1. 3. 6 सौमदत्तिं (K1 °दंतिं); B1. 2. 4 बाह्लीकस्तु. Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 क्रुद्धः. — S om. 35^{bc}. — b) K4 क्रूररूपो; B Da2 Dn D4. 5. 7 क्रुद्धरूपं; D1 मृत्युरूपं; D8 क्रोधरूपं. — d) S धृष्टकेतुः समभ्ययात्.

36 Da1 missing. — a) Ś1 Ko–2. 5 D2 बाह्लिक°; D3 बाह्लिकि°. K5 Dn1 D8 T2 M4 रणे राजन्; T1 G महाराज (for ततो राजन्). — D6 om. 36^{b}–37^{a}. — b) K1 °तुममर्षिणं; K4 Dn1 D4 M1. 3. 5 °तुममर्षणः; T2 °तुरमर्षणं. — c) T G M4. 5 दशभिर् (for बहुभिर्). K3 D2 आनर्छं; G1 आनर्चत्. — d) Ś1 Ko–2 अथोन्न-(Ś1 °थो न)दन्; K3. 5 D2 अथोनदत्; D1 S ननाद च (T2 च नादयत्).

37 Da1 missing. D6 om. 37^{a} (cf. v. l. 36). — a) Ko. 1 चेदिराजा च; T G M4 धृष्टकेतुः सु- (T2 °तुस्तु). Ś1 Ko. 1. 3 D2. 3 संक्रुद्धं. M1–3. 5 धृष्टकेतुः सुसंरब्धो. — b) Ś1 Ko. 5 D2. 3. 7 M3 बाह्लिकं; K1 वह्लिकं. — c) Da2 हंतुं (for तूर्णं). D3 विव्याध तूर्णं समरे (by transp.). — d) = 60^{d}. G3 मत्तं (for मत्तो). Da2 D1. 5 G2. 3 मत्त (for मत्तम्). D8 द्विपः.

38 Da1 missing. — a) Da2 D5 क्रूरौ; T1 G दृप्तौ; T2 M हृष्टौ (for क्रुद्धौ). — b) Ko. 1. 3 (both times). 5 B3 Da2 D1–3. 5. 6 M4 नदंतौ च; D8 नदंतश्च; T G चेरतुश्च. Ś1 K (K3 both times) D2. 3. 6 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). — c) D1 तु (for सु-). Ś1 Ko. 1 समे(Ko °मी)यतुः सुसंरब्धौ; D8 सुसमीपा सुसंक्रुद्धौ. — After 38^{c}, K3 *repeats* 38^{bc}.

39 Da1 missing. — a) Ś1 Ko–2 राक्षसः; K3 अलंबुसं (hypermetric) (for राक्षसं). K4 रौद्र°; M1–3. 5

C. 6. 1711
B. 6. 45. 42
K. 6. 45. 42

अलम्बुसं प्रत्युदियाद्बलं शक्र इवाहवे ॥ ३९
घटोत्कचस्तु संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ।
नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ॥ ४०
अलम्बुसस्तु समरे भैमसेनिं महाबलम् ।
बहुधा वारयामास शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४१
व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ ।
यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ॥ ४२
शिखण्डी समरे राजन्द्रौणिमभ्युद्ययौ बली ।
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः शिखण्डिनमवस्थितम् ॥ ४३
नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्ध्वा व्यकम्पयत् ।
शिखण्ड्यपि ततो राजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ॥ ४४
सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निशितेन च ।
तौ जघ्नतुस्तदान्योन्यं शरैर्बहुविधैर्मृधे ॥ ४५
भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिः ।
अभ्ययात्त्वरितो राजंस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ४६
विराटो भगदत्तेन शरवर्षेण ताडितः ।
अभ्यवर्षत्सुसंक्रुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलम् ॥ ४७
भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिम् ।

घोर° (for क्रूर°). — ^{b}) Ś1 Ko. 1. 3 D1. 2. 6 T2 M रौद्र°; D3 घोर° (for क्रूर°). K1 गदोकचः (sic); D7 घटोत्कटः. — ^{c}) K1 अलंबसं; K2. 4 B Da2 Dn D2. 4. 5. 7. 8 M2 अलंबुषं. K5 प्रत्युद्ययौ; D8 T1 G2. 4 M2. 4 प्रत्युदीयाद्. — ^{d}) Ś1 बडिं; K1. 3. 5 D2. 3 T1 G1–3 M1. 3–5 बलिं; D6 बली (for बलं). D6. 8 शक्रम्; M2 शत्राव् (for शक्र). D8 इवासु च.

40 Da1 missing. M5 om. (? hapl.) 40^{a}–41^{b}. T2 om. (? hapl.) 40^{ab}. — ^{a}) Ś1 K2–5 D2. 3. 6 ततः क्रुद्धो; Ko. 1 तत्र क्रुद्धं (Ko °द्धो); Dn तु संक्रुद्धं; S (T2 M5 om.) ततस्तू(M4 तु तं तू)र्णं. — ^{b}) Ś1 राक्षसस्तं; Ko. 1 °सं तु. S (T2 M5 om.) राक्षसेंद्रं महाहवे. — ^{c}) D3 नवभिः; M1–3 महद्भिः (for नवत्या). K3 D2. 6 तूर्णं (for तीक्ष्णैर्). — ^{d}) Ś1 Ko. 1. 3. 5 D1–3. 6 वारया°; T2 M1. 4 अर्दया°. D2 भारतं; T1 G वेगि(G1. 3 °ग)तः.

41 Da1 missing. M5 om. 41^{ab} (cf. v. l. 40). — ^{a}) K2. 4 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 °बुषस्तु. — ^{b}) K5 भीमसेनिं; D6 भैमसेनीं. K1. 3 D2. 6 महाबलः; M1–3 महाहवे. — ^{c}) D1 संक्रुद्धो (for बहुधा). K4 B Da2 Dn D1. 4. 5. 7. 8 G3 M2 दा(D8 धा)रया° (for वारया°). — ^{d}) = 28^{b}, 62^{d}. S सायकैर्नतपर्वभिः.

42 Da1 missing. — ^{a}) K3 D2. 6 विभ्रा°; K5 अभ्रा°. — ^{b}) K1 °विक्षितौ; K3. 5 D6. 8 °वीक्षितौ (for °विक्षतौ). — Dn om. 42^{cd}. — ^{c}) Ś1 D4 दैवासुरे. — ^{d}) K3 D2. 6 G2 M4 बलि(K3 °ली)शक्रौ. S महारथौ. D8 बलं शक्रो महाहवे.

43 Da1 missing. — ^{b}) Ś1 Ko. 2 द्रौणिमभ्युदियाद्; K1 °णिमभिद्रयाद्; K3 D1. 2. 6 °णिमभ्यद्रवद्; D8 °णिमप्युययौ; S °णिमभ्य(T2 °णिरभ्य°; G1. 3 °णिसंम°; M1 °णीमभ्य)र्दयद्. K5 रणं (for बली). — ^{c}) Ś1 K4. 5 उपस्थितं; D3 अमर्षणं.

44 Da1 missing. K2 om. (hapl.) 44^{b}–45^{a}. — ^{b}) K3–5 B D2. 3. 6 G1. 3 M ह्यकंपयत्; Da2 D5 [अ]भ्यकंप°. T2 सुभृशं विध्वकंपयत् (sic). — ^{c}) D1 शिखंडी तु.

45 Da1 missing. K2 om. 45^{a} (cf. v. l. 44). — ^{a}) Ko D1. 6 S सुतीक्ष्णेन; D3 सुपातेन; G2 सुपीतेन (as in text). — ^{b}) Ko. 2 D1. 6 S पीतेन (for तीक्ष्णेन). Ś1 K1. 4 ह; K3 D2 तु (for च). — ^{c}) B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 जघ्नतुस्तौ (by transp.). Ś1 Ko. 1. 3. 4 D2. 3. 6 ततो; B2 तथा; B3 सदा (for तदा). S समाजघ्नतुरन्योन्यं. — ^{d}) D1 S नृप; B1 अपि (for मृधे). D1 शरैर्बहुभिराहवे.

46 Da1 missing. — ^{ab}) K5 भगदत्तो रणे शूरो विराटं वाहिनीपतिं. — ^{c}) Da2 Dn D4. 5. 7. 8 अभ्यगाद्; Ko त्वरितं. Ko. 1 राजा. — ^{d}) = 55^{d}, 68^{d}. K1 तयोर्द्वंद्वमवर्तत; D1 तयोर्युद्धमभूत्तदा.

47 Da1 missing. — ^{a}) K5 T G M4 भगदत्तं च (T2 °त्तश्च); B Da2 Dn D1. 4. 5. 7. 8 M1–3. 5 भगदत्तं (D8 °दंतं) तु. — ^{b}) B Da2 Dn D1. 5. 7. 8 S भारत; D3 पीडितः (for ताडितः). — ^{c}) T2 M5 °वर्षद्. — ^{d}) S (except G2) यथाचलं (for इवा°). Ś1 K D1–3. 6 मेघो वृष्ट्येव पर्वतं.

48 Da1 missing. — ^{a}) B1. 2 Da2 D5 च तं; B3. 4 D4. 7 स तं; Dn2 तु तं (for ततस्). B1 शूरं;

छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ॥ ४८

बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ।
तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ ४९

गौतमं केकयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याभ्यपूरयत् ।
तावन्योन्यं हयान्हत्वा धनुषी विनिकृत्य वै ॥ ५०

विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ।
तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ५१

द्रुपदस्तु ततो राजा सैन्धवं वै जयद्रथम् ।
अभ्युद्ययौ संप्रहृष्टो हृष्टरूपं परंतप ॥ ५२

ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ।
ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत ॥ ५३

तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ।
ईक्षितृप्रीतिजननं शुक्राङ्गारकयोरिव ॥ ५४

विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं सुतसोमं महाबलम् ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ५५

विकर्णः सुतसोमं तु विद्ध्वा नाकम्पयच्छरैः ।

C. 6. 1727
B. 6. 45. 53
K. 6. 45. 53

Da2 D5 हंतुं; T G M4 क्षिप्रं; M1–3. 5 क्रुद्धो (for तूर्णं). —^{b}) Ko. 1. 4 B1–3 Da2 D5 पृथिवीपते; D3. 6 °पतिः; S वाहिनी(T1 G4 वा मही)पतिं (for पृथिवीपतिम्). —^{c}) Da2 D5 T2 दार° (for छाद°). S नाराचैर् (for समरे). —^{d}) K1 M1. 2. 5 मेघाः; T2 मेघं. Dn2 M4 सूर्यं (for सूर्यम्). T2 इवोदितः.

49 Da1 missing. —^{a}) Ko. 2 B1–3 बृहत्क्षेत्रं; B4 °क्षुद्रं. B1. 2. 4 Da2 Dn D3–5. 7 T1 G2. 4 च (for तु). K4 समरे (for कैकेयं). —^{b}) K4 रणी (for ययौ).

50 Da1 missing. —^{a}) Ś1 K2. 3 D1. 3. 6 कैकयः (for केकयः). K4 केकेयो गौतमं क्रुद्धः; B Dn D4. 7. 8 गौतमं च सुसंक्रुद्धं (B1–3 °द्धः); Da2 D5 °मं च स कैकेयः; D2 °मं कैकयनृपः; S गौतमं के(T2 G1. 3 M5 कै)कयश्चापि. —^{b}) K4 °वृष्ट्याप्यपूरयत्; K5 D4 °वृष्ट्याभ्यपूजयत्; D1 °वृष्ट्या ववर्षत; T2 G1. 3 °वृष्ट्या ह्यपूज(T2 °र)यत्. — D6 om. 50^{c}–51^{b}. —^{c}) B4 Da2 Dn D4. 5. 7. 8 ततोन्योन्यं. Ko हयान्कृत्वा; T2 हि हत्वाश्वान् (for हयान्हत्वा). M तावन्योन्यस्य हत्वाश्वान् (M2. 5 °त्वाश्वं). —^{d}) G3 M5 धनूंषि. K4 च निकृष्य; D1 M1 विनिकृष्य; T2 विनिहत्य. D1 S च (for वै). Ś1 Ko–2 धनुषी चैव चिच्छिदे; K5 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 धनुश्छि(D8 °नु छि)त्वा च भारत.

51 Da1 missing. D6 om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). —^{a}) Ś1 अरियुद्धाय; Ko. 2 अपि युद्धाय (for असि°). K3 विरथावसियुक्तौ च. —^{b}) Ś1 K3 D2. 3 समेयतुर्; T1 G संगच्छतुर्. K4 G2 M4 अमर्षिणौ; D1 T2 अरिंदमौ. — 51^{cd} = (var.) 54^{ab}. —^{c}) K4 D1 तयोः समभव°. —^{d}) B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 दुरासदं; M1–3. 5 भयाव(M5 °प)हं (for सुदारुणम्).

52 Da1 missing. Ko. 1 D1 T2 om. (hapl.) 52^{a}–54^{b}. —^{a}) M1 तयो. Ś1 K5 Da2 D5 राजन्. —^{b}) Ś1 सैंधवेंद्रं; K4. 5 M1–3 सैंधवं च (for सैन्धवं वै). —^{c}) Ś1 K3. 4 Da2 D2. 3. 6 प्रत्युद्ययौ. K4 B1. 2. 4 Dn2 D7 सुसंरब्धो; K5 हृष्टरूपो; B3 Da2 Dn1 D4. 5. 8 सुसंरब्धौ (for संप्रहृष्टो). S (T2 om.) अभ्ययात्समरे हृष्टो (T1 धृष्टो; M5 हृष्यौ). —^{d}) K3 D2 हृष्ट(K3 °ष्टः)रूपः. K4 परंतपं; K5 B1. 2. 4 D6 G1. 3 °तपः. D3 हृष्टरूपतरं ततः.

53 Da1 missing. Ko. 1 D1 T2 om. 53 (cf. v. l. 52). —^{a}) G2 राजन्. —^{d}) D8 समविध्यत; M4 प्रत्ययुध्यत (for °विध्यत).

54 Da1 missing. Ko. 1 D1 T2 om. 54^{ab} (cf. v. l. 52). — 54^{ab} = (var.) 51^{cd}. —^{a}) Ś1 K2. 5 तयोस्तदभ°. —^{b}) K3 B1 D8 दुरासदं (for सुदारुणम्). —^{c}) Ko–2 ईक्षितृप्रीतिजनकं; K3. 5 D2. 3. 6 ईक्षकप्रीतिजननं (K5 D3 °कं); K4 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 ईक्षणप्री°; D1 ईक्षतां प्री°; M4 प्रेक्षतां प्री°. —^{d}) K1 शक्रांगारकयोरिव; S हसशार्दूलयोरिव.

55 Da1 missing. —^{a}) T2 विकर्णं तु. Ko *ताभ्यां च; K3 D2. 6 ततः क्रुद्धः; K4 सुसंक्रुद्धः; B3 D1 ततो राजन्; B4 सुतस्तुल्यं; D8 तत्र सुतः; T1 सुतस्तूर्णं; T2 सुतं तुभ्यं; G2. 3 ततस्तुभ्यं (for सुतस्तुभ्यं). Cc cites तुभ्यं (as in text). —^{b}) K3 भीमसेनं; K5 श्रुतसोमं; D1 श्रुतसेनं; S युधामन्युं; Cc सुतसोमं (as in text). Da2 D5 महारथं (for °बलम्). —^{c}) B4 Dn D4. 7. 8 अभ्यगात्. B4 यवनैर्. —^{d}) = 46^{d}, 68^{d}. Ko. 1 तयोर्युद्धम्.

56 Da1 missing. —^{a}) Ko–2 B1 विकर्णं (B1 °र्णः) सुतसोमस्तु; D1 °र्णः श्रुतसेनं च; S °र्णस्तु युधामन्युं.

C. 6. 1728
B. 6. 45. 59
K. 6. 45. 59

सुतसोमो विकर्णं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५६
सुशर्माणं नरव्याघ्रं चेकितानो महारथः ।
अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धः पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ ५७
सुशर्मा तु महाराज चेकितानं महारथम् ।
महता शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ५८
चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे ।
प्राच्छादयत्तमिषुभिर्महामेघ इवाचलम् ॥ ५९
शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु पराक्रान्तं पराक्रमी ।
अभ्यद्रवत राजेन्द्र मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ६०
यौधिष्ठिरस्तु संक्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः ।
व्यदारयत संग्रामे मघवानिव दानवम् ॥ ६१
शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु प्रतिविध्यन्तमाहवे ।
व्यदारयन्महाप्राज्ञः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ६२
सुदक्षिणं तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथम् ।
श्रुतकर्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत संयुगे ॥ ६३
सुदक्षिणस्तु समरे साहदेविं महारथम् ।

— ^{b}) Ko–2 D1. 3 बली (for शरैः). — ^{c}) Ko–2 सुतसोमं; D1 श्रुतसेनो; T G1–3 M2. 5 युधामन्युर्; G4 M1. 3. 4 युधामन्युं (for सुतसोमो). Ś1 Da2 D1. 2. 5 विकर्णं तु; Ko. 1 T2 M4 विकर्णश्च. — ^{d}) D8 अत्यद्भुत°.

57 Da1 missing. — ^{a}) K1 सुषर्मानं; K2 सुसर्माणं; B3 सुकर्माणं. Ś1 Ko. 1 D3 रथव्याघ्रं; K2. 4 B Dn D4. 7. 8 G1 M1–3. 5 नरव्याघ्रस्. — ^{b}) T G महाबलः (T2 °लं). — ^{c}) S अभ्यर्दयत्. K4 B1–3 सुसंहृष्टः; Da2 D5 सुसंरब्धः. Ś1 Ko. 1. 3. 5 D1–3. 6 अभ्य- (Ś1 °भ्या)द्रवत संहृष्टः (D1 °क्रुद्धः). — ^{d}) = 6. 19. 25^{d}. K1 पांडवार्थी.

58 Da1 missing. — ^{a}) K3 D2. 6 च; K5 सु- (for तु). Ś1 K1. 2 महाराजं. — ^{b}) Ko–2 महाबलं; B3 महारथः (for °रथम्). — ^{c}) T2 चास्त्र° (for शर°). — D8 om. (? hapl.) 58^{d}–59^{c}. — ^{d}) D1 छाद° (for वार°).

59 Da1 missing. D8 om. 59^{abc} (cf. v. l. 58). — ^{a}) K4 S संक्रुद्धः (G3 °ध्य); D3 सरथं. — ^{b}) K5 महामृधे (for °हवे). — ^{c}) Ko. 1. 3. 5 प्रच्छादयंतम्; D2 प्राच्छादयंतम्; D6 प्रच्छादयत्तम्. B Da2 Dn D1. 4. 5. 7 ववर्ष शरवर्षेण; S शरैः संछादयामास. — ^{d}) K3 D2. 3. 8 महामेघा.

60 Da1 missing. — ^{a}) = 62^{a}. M4 शकुनिं. Ko. 1 D1 प्रतिविंध्यं च; K3 Dn1 प्रत्यविध्यं तु; D3 प्रति- व्यंधं तु; D8 G3 °विध्यं तु; M5 °विध्यंत. — G3 om. (hapl.) 60^{b}–62^{a}. — ^{b}) D1 प्रतिविंध्यमवस्थितं. — D8 om. (? hapl.) 60^{c}–62^{b}. — ^{c}) Ś1 अभ्या°; T2 अभ्यवर्तत. Da2 राजेंद्रं. — ^{d}) = 37^{d}. Ś1 मत्तो मत्त; K4 B मत्तः सिंह; K5 मत्तं सिंहम्; Da2 Dn D1. 4. 5. 7 मत्तं सिंह; D3 मत्तं मत्त; T G2. 4 M5 सिंहो मत्त; G M1–4 सिंहो मत्तम् (for मत्तो मत्तम्). Ś1 B4 D3 इव द्वि-

61 Da1 missing. D8 G3 om. 61 (cf. v. l. 60). — ^{a}) Ś1 K5 D6 G2 युधिष्ठिरस्; D1. 4. 7 G2 यौधिष्ठिर- Ko D5 तु संक्रुद्धं; K3 D6 तु संरब्धः; Da2 Dn D4 T2 सुसंक्रुद्धः. — ^{b}) D2 सौबलिं. — ^{c}) K1 विधार°; K3 D2 विदारयंतं; D6 विदारयत; G1 संदार°. — ^{d}) K3 B1. 2 Dn D4. 7 मघवा इव. Ś1 Ko. 4 दानवान्; S (G3 om.) शंबरं.

62 Da1 missing. D4. 8 om. 62^{ab} (for D8, cf. v. l. 60). G3 om. 62^{a} (cf. v. l. 60). — ^{a}) = 60^{a}. Ś1 Ko. 1 शकुनिं. Ś1 प्रतिविंध्यस्तु; Ko. 2 °विंध्यश्च; K1 °विंदश्च; K3 प्रत्यविध्यं तु; D3 प्रतिव्यंध्यंतं; M5 °विध्यं तु. — ^{b}) K1 प्रतिविद्यतमाहवे; K3 D2 G1 °विध्य महाहवे; K4 B Da2 D5. 7 पराक्रम्य पराक्रमी (cf. 60^{b}); Dn D6 T1 G2. 4 प्रति(T1 G2. 4 °त्य)विध्यन्महाहवे; D1 °विंध्यस्तु सौबलं; D3 प्रत्यविध्यतमाहवे. — After 62^{ab}, K1 *repeats* 59^{c}–62^{b}. — ^{c}) Ś1 व्यादा°; K3 D2. 3. 6 विदा°; B2. 3 Da2 Dn D4. 5. 7 अदा°; D1 श्रावा° (for व्यदा°). Da2 Dn1 D4. 5. 7. 8 महाप्राज्ञं; D1 °राज; T1 °प्राज्ञ. — ^{d}) = 28^{b}; 41^{d}.

63 Da1 missing. D1 om. (hapl.) 63. — ^{a}) Ko B1. 2 Da2 D7. 8 सुदक्षिणस्तु; T G1. 2. 4 °क्षिणं च. G4 राजेंद्रं. — Da2 D5. 7. 8 om. (? hapl.) 63^{b}–64^{a}. — ^{b}) = 65^{b}. Ko–2 कांभोजानां. K3 Dn1 महारथः; D2 महारथ; S (except M4) जनेश्वरं. — M4 om. (hapl.) 63^{c}–65^{b}. — ^{c}) Ś1 Ko. 5 श्रुतसेनः; K1 शतसेनः; K4 B3 S (M4 om.) सुत(T1 G4 °तः)सोमः (for श्रुतकर्मा). S (except G1; M4 om.) पराक्रांतो. — ^{d}) Ś1 अभ्याद्र°; D2 अभ्यधावत; S (except G1; M4 om.) अभ्यद्रव- (G2 °वर्त)त.

विद्धा नाकम्पयत वै मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ६४
श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धः काम्बोजानां महारथम् ।
शरैर्बहुभिरानर्छद्दारयन्निव सर्वशः ॥ ६५
इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुपममर्पणम् ।
प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपतरं ततः ॥ ६६
आर्जुनिस्तस्य समरे हयान्हत्वा महारथः ।
ननाद सुमहन्नादं तत्सैन्यं प्रत्यपूरयत् ॥ ६७
श्रुतायुस्त्वथ संक्रुद्धः फाल्गुनेः समरे हयान् ।
निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्तत ॥ ६८
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कुन्तिभोजं महारथम् ।
ससेनं ससुतं वीरं संससज्जतुराहवे ॥ ६९
तत्राद्भुतमपश्याम आवन्त्यानां पराक्रमम् ।
यदयुध्यन्स्थिरा भूत्वा महत्या सेनया सह ॥ ७०
अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत् ।

C. 6. 1742
B. 6. 45. 74
K. 6. 45. 74

64 Da1 missing. M4 om. 64; Da2 D5. 7. 8 om. 64^{a} (cf. v. l. 63). —^{a}) B3. 4 Dn D4 राजेंद्र; D2 कांबोजः (for समरे). —^{b}) Ś1 K2 साहदेवं; Ko. 1. 5 B4 D8 सहदेवं; K3 D2. 3 सहदेविं. Ś1 K3 महारथः. S (M4 om.) भैमसेनिं महाबलं. —^{c}) K5 D1. 6 नाकंपयत्तं वै; B1–3 नाकंपयच्चैव (B3 °नं); S (M4 om.) °यत्संख्ये.

65 Da1 missing. D1 om. 65. M4 om. 65^{ab} (cf. v. l. 63). —^{a}) Ko. 1. 5 श्रुतसेनस्; K2 अतुसेनस्; K4 श्रुतसोमस्; B4 सुतसोमस् (for श्रुतकर्मा). K2 तथा क्रुद्धः; K5 सुसंक्रुद्धः. S (M4 om.) सुतसोमस्तु संक्रुद्धः. —^{b}) = 63^{b}. K1 कांबूजानां; K5 कांभोजानां; S (except M2; M4 om.) कांबोजं तं (T1 G2. 4 °जं तु). S (M4 om.) नरा(T1 G4 जना)धिपं (for महारथम्). —^{c}) K1 Dn1 D3. 8 आनर्छ; G2 आनर्चद्. —^{d}) Ś1 K3–5 D2. 3. 6 पर्वतं; Ko–2 सर्वतः; T1 G2–4 मेदिनीं (for सर्वशः).

66 Da1 missing. —^{a}) D1 T1 G2. 4 M1–3. 5 इरावानपि. — Ko–2 G3 om. (hapl.) 66^{b}–68^{a}. —^{b}) D3 श्रुतायुधम्; Cc °युषम् (as in text). K5 °मरिंदमं; G2 अधर्षयत् (for अमर्षणम्). —^{c}) Dn1 यत्तो; D8 यंतो; T1 G1. 2. 4 मत्तो (for यत्तो). —^{d}) G1 युक्त- (for यत्त-). K5 तदा (for ततः). K4 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 यत्तरूपं परंतपः (Da2 परं तव).

67 Da1 missing. Ko–2 G3 om. 67 (cf. v. l. 66). —^{a}) G2. 4 M2 आर्जुनेस्; M1 अर्जुनेस्. Ś1 S (G3 om.) तत्र (for तस्य). D1 transp. तस्य and समरे. —^{c}) K3. 4 D2. 3 सुमहा-; B D4 बलवन्; Da2 Dn D5. 7. 8 बलवान्; D1. 6 सुमहान् (for सुमहन्). Dn D4. 7. 8 राजन् (for नादं). T G1. 2. 4 M4 ननाद तत्कर्म रणे; M1–3. 5 ननाद च रणे यत्तस्. —^{d}) K3. 5 D1. 2. 6 तत्सै(D1 तं सै)न्याः; K4 सैन्यं तत् (by transp.). K3. 5 D1. 2. 6 प्रत्यपूजयन्; K4 B1. 2 Da Dn2 D4. 5 °पूजयत्. D3 तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन्; S (G3 om.) सर्वं(M1–3 तं तु)सैन्यान्यपूजयन् (T2 G2 °यत्); Cv सैन्यान्यस्य तु पूजयन्.

68 Da1 missing. Ko–2 G3 om. 68^{a} (cf. v. l. 66). —^{a}) K3 D6 श्रुतायुश्चाथ; K5 श्रुतायुधोथ; D1 श्रुतायुषस्तु; D2 T1 G1. 2. 4 M इरावानपि (D2 G1 °वानथ) (for श्रुतायुस्त्वथ). B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 श्रुतायुस्तु सुसंक्रुद्धः; D3 °युधस्ततः क्रुद्धः; T2 इरावतमपि क्रुद्धः. —^{b}) Ko–2. 5 D2. 6 फाल्गुनिः. S श्रुतायोस्तुरगा(T2 °युस्तु हया)न्रणे. —^{c}) D1 गदाघातैस्; Cc गदाग्रेण (as in text). —^{d}) = 46^{d}, 55^{d}. K2 तयोर् (for ततो).

69 Da1 missing. —^{a}) Da2 Dn2 D5 विंदानुविंदा°. —^{b}) K5 Dn2 D3. 6. 8 कुंती°. —^{c}) K3 D2 समेतं; K4 B3 सुसैन्यं; B1. 2 सुसेनं; B4 D4. 7. 8 सुषेणं; S ससैन्यं (for ससेनं). D1 विविधां ते महाराज. —^{d}) Ś1 Ko समासजतु°; K1. 3. 5 D2. 6 समाजघ्नतु°; K4 B3 समासज्जस्तु°; B2 सुसंसज्जतु°; Da2 Dn D5. 7 समसज्जतु°; D1 ततो युद्धमवर्तत (= 68^{d}); D3 समाजग्मतुराहवे; D8 स संजघ्नतु°; S अयुध्येतां परंतपौ. Cc cites संसज्जंतः.

70 Da1 missing. —^{a}) Dn D3. 8 °पश्यामः. —^{b}) K2. 4 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 तयोर्घोरं; K5 ह्यावंत्यानां. Cc cites तयोः. K3 D6 महारथं (for पराक्रमम्). D1 कुंतिभोजस्य विक्रमं. —^{c}) Ś1 D8 यदयुध्यत्; K1 यदयुद्धि (sic); K2 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 S अयुध्येतां (M2 °ध्यानां). K2. 4 B Dn D4. 6–8 T G1. 2. 4 M1. 3. 4 स्थिरौ; K3 D2 स्थिरी; Da2 D3. 5 M2. 5 स्थिरो; G3 स्थितौ (for स्थिरा). K5 यदयुद्धं स्थिरीं कृत्वा (sic); D1 यदेकस्तु महाराज. —^{d}) K1 सहत्या. D1 द्वाभ्यां स युयुधे तदा.

71 Da1 missing. —^{a}) Ko अनुवंदिस्तु; K5 Da2 D5 अनुबिंदुस्तु. D1 अथान्योन्यं महाराज. —^{b}) K8

C. 6. 1743
B. 6. 45. 74
K. 6. 45. 74

कुन्तिभोजस्ततस्तूर्णं शरव्रातैरवाकिरत् ॥ ७१
कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं विव्याध सायकैः ।
स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७२
केकया भ्रातरः पञ्च गान्धारान्पञ्च मारिष ।
ससैन्यास्ते ससैन्यांश्च योधयामासुराहवे ॥ ७३
वीरबाहुश्च ते पुत्रो वैराटिं रथसत्तमम् ।
उत्तरं योधयामास विव्याध निशितैः शरैः ।
उत्तरश्चापि तं धीरं विव्याध निशितैः शरैः ॥ ७४
चेदिराट् समरे राजन्नुलूकं समभिद्रवत् ।
उलूकश्चापि तं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ७५
तयोर्युद्धं समभवद्घोररूपं विशां पते ।
दारयेतां सुसंक्रुद्धावन्योन्यमपराजितौ ॥ ७६
एवं द्वंद्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
पदातीनां च समरे तत्र तेषां च संकुलम् ॥ ७७
मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
तत उन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत किंचन ॥ ७८

Dn1 D6 T2 कुंती°. D1 अविध्यतां (for अताडयत्). — K2 reads 71^{cd} twice. — c) K5 D3. 6 T2 कुंती°. B D3. 7 T1 G M1. 3–5 च तं; Da2 Dn D4. 5. 8 T2 M2 तु तं (for ततस्). S क्षिप्रं (for तूर्णं). D1 °भोजोथ तत्तूर्णं. — d) D8 °किरन्.

72 Da1 missing. — a) K3 D6 T2 कुंती°. D1 °भोजस्तु तं चापि; D4. 7. 8 °भोजस्ततश्चापि. — b) K5 Da2 D5 विंदुं; D1 हृदि (for विन्दं). — c) Ś1 D1 तु (for च). T2 तत् (for तं). K5 प्रतिजग्राह (for °विव्याध). — d) D1 नाराचैस्तु स्तनांतरे.

73 Da1 missing. — a) K2. 3. 5 B Da2 Dn2 D2. 4. 5. 8 कैकेया; D1. 3. 6. 7 कैकया. B2 सर्वे (for पञ्च). — b) K1. 3 D2 गंधारान्; Da2 Dn1 गांधाराः. K0–2 भारत (for मारिष). — c) K0. 1 D3 सहसैन्याः; K3 D2. 6 ससैन्याश्च; S ससैन्यास्तु (for ससैन्यास्ते). K1 ससैन्याश्च; D3 ससेनाश्च; T G1. 2. 4 M4 ससैन्यांस्तु; M1–3 ससैन्यां(M2 °न्या)स्तान् (for ससैन्यांश्च). Ś1 K5 ससैन्याः सहसैन्यांश्च; K4 ससैन्याः सहयोधांश्च; B3 Da2 D5 ससैन्याः पांडवीं सेनां; Dn D4. 7. 8 ससैन्याः सहसैन्यास्तु; D1 ससैन्याः समरे ते वै. — d) S योधयंति महारणे.

74 Da1 missing. — a) M2 °बाहुस्तु. D1 °बाहुस्तव सुतो. — b) K1 वैराटं; D3 वैराटीं. Ś1 D2 G3 रथमुत्तमं; D1 °संमतं (for °सत्तमम्). — c) S उत्तरं योधयंस्तूर्णं. — d) = 74^{f}. Ś1 D3 च शितैः; K1 निपतैः; K3 Dn D4. 7. 8 नवभिः; D2 च शतैः; D6 च शनैः (for निशितैः). — S ins. after 74^{cd} (M2, after 74):

138* उलूकं तु शतानीकः शरैर्बहुभिरावृणोत् ।

— T G M1. 3–5 om. (hapl.) 74^{e}–75^{b}. K0. 1. 5 B1 om. (hapl.) 74^{ef}. D8 reads 74^{ef} twice. — e) Ś1 तं वीरो; D3 तं धीरं. — f) = 74^{d}. D1 विव्याध नतपर्वभिः.

75 S om. 75^{ab} (for T G M1. 3–5, cf. v. l. 74). — b) Ś1 ओल्लूकं; K1 उलोकं; Da1 D7 उलकं; D1 उल्लूकं. K3. 4 D2. 3. 6 समुपाद्रवत्; Da D1. 5 समबोधयत्. — After 75^{ab}, B1. 2. 4 Dn ins.:

139* तथैव शरवर्षेण उलूकं समविध्यत ।

— c) D3 उल्लूक°. K4 वीरं (for बाणैर्). — d) K5 नेमिवाहिभिः; D1 मर्मभेदिभिः; T1 G लोमवापिभिः; Ca लोमवाहिभिः (as in text).

76 76^{ab} = (var.) 34^{ab}. — a) K3 नाना युद्धं; D1. 2. 6 M2 ततो युद्धं; Cc तयोर्द्वंद्वं. D1 संबभूव (for समभवद्). — c) D8 वारयेतां (for दार°). K5 सुसंविद्धौ; B2 सुसंरब्धौ; T G4 M1. 3–5 रणे शस्त्रैर् (for सुसंक्रुद्धौ). K4 तौ दारयेतां सुसंक्रुद्धौ (hypermetric); Da2 D5 दारयेतांश्च संक्रुद्धौ; D1 ततक्षतुस्तौ संक्रुद्धौ; G1–3 कवे कामं रणे शस्त्रैर्. — d) K5 अपराजिते. — After 76, Ś1 K0. 1. 3–5 D1–3. 6 ins.:

140* तथैव चेदिराजोऽपि उलूकं प्रत्यविध्यत ।

[Ś1 करमर्दो°; K0 करकर्षो°; K1. 4 D3 करमर्षो° (for चेदिराजो°). D1 करभोपि महाराज (for the prior half).]

77 a) Ś1 एतद्-; K0. 1 एते; S आसन् (for एवं). Da2 द्वंद्वं (for द्वंद्व-). — b) G नर°; M वर° (for रथ°). — c) Ś1 K0. 1 D3 प(K0. 1 पा)दातानां; K4 पादाती°; S पांडवानां (for पदातीनां). — Da1 M5 om. (hapl.) 77^{d}–79^{a}. — d) K3 Dn D2. 4. 7. 8 संकुले. S (M5 om.) तावकानां च संयुगे.

78 Da1 M5 om. 78 (cf. v. l. 77). — b) D5 (marg.) आसीदद्भुतदर्शनं; M2 आसीरसुरदर्शनः. C4 cites मधुरदर्शनम् (as in text). — K5 om. (hapl.)

गजो गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ ।
अश्वोऽश्वं समभिप्रेत्य पदातिश्च पदातिनम् ॥ ७९
ततो युद्धं सुदुर्धर्षं व्याकुलं समपद्यत ।
शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परम् ॥ ८०
तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः ।
प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुररणोपमम् ॥ ८१
ततो दन्तिसहस्राणि रथानां चापि मारिष ।
अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः ॥ ८२
तत्र तत्रैव दृश्यन्ते रथवारणपत्तयः ।
सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

संजय उवाच ।
राजञ्शतसहस्राणि तत्र तत्र तदा तदा ।
निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १
न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।

C. 6. 1758
B. 6. 46. 2
K. 6. 46. 2

78^{c}–79^{d}. — ^{d}) Ś1 K3 D1. 6. 8 T1 G M4 न प्रज्ञायत; K0 न प्राज्ञयत; D2 प्राज्ञायत न; M1–3 नाभिज्ञायत.

79 Da1 M5 om. 79^{a} (cf. v. l. 77). — ^{a}) K3 D2. 3. 6 गजं च (for गजेन). — ^{b}) Ś1 K0. 4 G2 रथी च रथिना; K1 रथे च रथिनां; Da1 तेषां च रथिनं. — ^{c}) K2–4 B Dn2 D2. 3. 6 समभिप्रायात्; Dn1 D4. 7. 8 समभिप्रेक्ष्य; T1 G2. 4 M1. 3 समरे प्रेक्ष्य; T2 G1. 3 M2. 4. 5 समरे प्रेत्य. D1 अश्वैरश्वश्च समरे. — ^{d}) Da1 पादातिश्च; D1 पदातिस्तु. Ś1 D1 पदातिना; G2 °नां; M3 °नः.

80 ^{a}) S एवं (for ततो). — ^{b}) K3 D2 संकुलं (for व्याकुलं). D1 समदृश्यत. S अ(T1 G2. 4 प्र-; T2 स)व्याकुलमजायत. — ^{c}) S संकुले तत्र युध्यंति (M युद्धे-स्मिन्). — ^{d}) D3 समासाद्येतरेतरं; D6 °साद्य ततः परं.

81 ^{a}) T2 ततो (for तत्र). T1 G M ततो देवर्षि-सिद्धा(G3 °संघा)श्च. — G3 om. (hapl.) 81^{b}–82^{c}. — ^{b}) K5 वारणाश्च. Ś1 K1 समागतः. — ^{c}) K2 Da D1. 2. 4–6 M4 प्रे(Da1 D2 प्र)क्षंत; K5 प्रेक्षंतस्; Dn प्रैक्ष्यंत; D3 प्रेक्षतस्. D1 स्म रणं; T1 G2. 4 तत्र ते; T2 G1 M ते रणं (for तद्रणं). — ^{d}) K2 देवासुरगणोपमं; B Da Dn D1. 3–8 S (G3 om.) °सुरसमं युवि (D4. 7. 8 युधि).

82 G3 om. 82^{abc} (cf. v. l. 81). B1 om. 82^{ab}. — ^{b}) K0. 1. 3. 5 D2 रथिनां. M4 चैव (for चापि). D1 रथानामयुतानि च; M1. 3. 5 तावकानां च मारिष. — ^{c}) T1 G4 पौरुषेयाश्च. — ^{d}) Ś1 M विपरीताः; T1 G °रीतान्. Cc. d. v °रीतं (as in text). Da1 समं ययुः; D1 समागताः.

83 ^{a}) K2 B प्रदृश्यन्ते; Da D5. 7 व्यदृश्यंत; Dn D4. 8 प्रदृश्यंत; D3 महाराज (for [ए]व दृश्यन्ते). — ^{b}) K5 नर- (for रथ-). T2 °पंक्तयः. — ^{c}) K0. 1 G3 रथ-व्याघ्रा; T1 M1. 3. 5 नरव्याघ्रा. D1 सादिनः पुरुषव्याघ्रा. — ^{d}) D3 युद्धमाना; G2 M4 युध्यमानं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K4 B1 mention only प्रथमदिनयुद्ध; K5 D6 प्रथमदिवसयुद्ध; Da D5 प्रथमाहयुद्ध; M4 प्रथमाह्निक. — *Adhy. name:* D1 G2 M4 द्वंद्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 3; Dn2 M1. 2 43 (as in text); D1 M3–5 44; D5 45; T G 42. — *Śloka no.:* Dn 86; D5 87. — *Aggregate śloka no.:* K5 1084.

44

1 ^{b}) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 पदातिनां (for तदा तदा). D3 रथानां चापि मारिष (= 6. 43. 82^{b}). — ^{c}) D1 प्रवृत्तानि; D3 प्रयुध्यंति; T1 G °कानि; T2 °ध्यानि. — ^{d}) D1 तत्र (for तत्ते).

2 ^{a}) K0 B4 पुत्रं. B1 राजन्; Cc. d जज्ञे (as

न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्रीयं न च मातुलः ॥ २
मातुलं न च स्वस्रीयो न सखायं सखा तथा ।
आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३
रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन्रथैः ।
अभज्यन्त युगैरेव युगानि भरतर्षभ ॥ ४
रथेपाश्च रथेषाभिः कूबरा रथकूबरैः ।
संहताः संहतैः केचित्परस्परजिघांसवः ॥ ५
न शेकुश्चलितुं केचित्संनिपत्य रथा रथैः ।
प्रभिन्नास्तु महाकायाः संनिपत्य गजा गजैः ॥ ६
बहुधादारयन्क्रुद्धा विषाणैरितरेतरम् ।
सतोमरपताकैश्च वारणाः परवारणैः ॥ ७
अभिसृत्य महाराज वेगवद्भिर्महागजैः ।
दन्तैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः ॥ ८
अभिनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्राङ्कुशसमाहताः ।
सुप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां संमुखाभिमुखा ययुः ॥ ९
प्रभिन्नैरपि संसक्ताः केचित्तत्र महागजाः ।

---

in text). —^{b}) K4 B3.4 D3 पिता वा (for न पिता). Ś1 पौत्रम्; Da1 सुतस् (for पुत्रम्). —^{d}) Ś1 Ko.1 स्वस्रेयं; K2 सुश्रेयं; Da Dn D4.5.7.8 स्वस्रीयो; Cd स्वस्रीयं (as in text). Ko.2 न तु; T1 G च न (by transp.). B Da Dn D4.5.7.8 G1 मातुलं.

3 ^{a}) K3 D1-3.6 transp. मातुलं and न. Ś1 Ko.1 स्वस्रेयो; K2 सुस्रेयो. B Da Dn D4.5.7.8 न मातुलश्च स्वस्रीयं; S स्वस्रीयो (M1 °यं) मातुलं चापि. —^{b}) S सखायं च (for न सखायं). K5 सखा वहा (*sup. lin.* तदा); B1-3 Dn D6-8 T G1.2.4 M4 सखा तदा; Da तथा सखा (by transp.). K2 न सुखायं सखींस्तथा. —^{c}) D2 आदिष्टा; Cd अरिष्टा; Cc.v आविष्टा (as in text). D1.3 युध्यंति; M2 युज्यंते. —^{d}) Ś1 कुरवः पाण्डवैः सह.

4 ^{a}) K1 G3 रथानेकं. Ś1 नरव्याघ्रः; Dn1 D1.2 °व्याघ्र; D8 T1 G2.4 रथ(D8 °था)व्याघ्राः. —^{b}) B1-3 कैश्चिद्. Ś1 अप्यपतद्; Ko.1 अप्यपतन्; K3.5 G2 अभ्यपतद्; D1 अभ्यापतन्; D3 अभ्यद्रवद्. Ś1 Ko-2 G1.3 रणे; K5 रथे (for रथैः). —^{c}) Ś1 Ko असज्जंत; K1 असंजंत; K2 अभज्जत. D1 रथैरेव (for युगै°). Cd cites युगं. —^{d}) Cc युगेषु. D1 भरतोत्तम.

5 ^{a}) Ś1 K3 D2.6 M1.3 रथैपाश्च; B1-3 D7 रथेशाश्च; D8 रथेपाः स्व-; T1 G4 M2.5 रथेषां च (for रथेपाश्च). K3 D2.6 रथैपाभिः; B D7 M3 रथेशाभिः. Cd cites रथेपा. D5 om. from षाभिः up to पत्य in 6^{d}. —^{b}) K5 D6 कूबरास्त्वथ; T1 G4 °रानथ (for °रा रथ-). Cc.d cite कूबरः (Cc °राः). —^{c}) B Da D3.4.7.8 संहतैः संहताः (by transp.); Dn संगतैः सहिताः; D1 शस्त्रैः संपतत्तां; D6 हंसता हंसतैः (by metathesis); T G संहताः संहताः; Cc संहतौ संहताः. Cd cites संहताः. —^{d}) =15^{d}. Ś1 Ko-3 D2.6 °जिघांसया.

6 D5 om. up to पत्य in 6^{d} (cf. v.l. 5). —^{a}) Ko.1 Da1 चलितं. D1 तत्र; D6 किंचित्. —^{b}) Ś1 स निपत्य; T1 G समुपेत्य; M4 संनिपात्य; Cc.d °पत्य (as in text). D1 महारथैः; D3 रथान्रथैः. —^{c}) K5 अभिन्नास्; D2 प्रपन्नास् (for प्रभिन्नास्). Cd cites प्रभिन्नः. D1 च; T2 G1-3 M1.2.4.5 सु-; M3 स (for तु). Da महानागाः. —^{d}) B1-3 Da Dn2 D4.5.7.8 महा- (for गजा).

7 D3 om. (hapl.) 7^{a}-8^{b}. —^{a}) S बहुधा दा(M1.3.5 °भिर्दा)रयामासुर्. —^{c}) K4 B1.3.4 Da सतोरण°; K5 ततो रण°; M1.3 ततोमर° (for सतोमर°). Cd cites तोमराः. K D2.6 S (except M5) तु (for च). —^{d}) T2 परस्य (for वारणाः). B D (except D2.6; D3 om.) S वरवारणैः (M2 वारणैः सह). Cal. reads रणवारणैः.

8 Ś1 D3 om. 8^{ab} (for D3, cf. v.l. 7). —^{a}) K5 S अभिप(T1 G4 °ह)त्य; Dn अभिसृज्य; D1 संनिपत्य. —^{b}) Ko-2.4 B3 Da Dn D4.5.7.8 महाज(D5 °ह)वैः; K5 महारथैः; S महाबलैः. —^{c}) D1 केचिच्; D8 चैव (for तत्र).

9 ^{a}) Ś1 Ko.1.3 स्वभिनी°; K2.5 D1 M3-5 सुविनी°; D6 स्वविनी°; D8 अमानि°; M1 अभिगी°. Cc cites अभिनीताः; Cd अविनीताः. M4 शिक्षद्भिस्. D2 स्वभिर्नताश्च भिक्षाभिः; D3 स्वभिनीताः स्वसिक्ताभिस्. —^{b}) D2 श्रोत्रांकुश-. Ś1 K3 D3 -समाहिताः; K1 -समाहतः; Da2 -समाहितः; S -निपातनैः (for -समाहताः). —^{c}) Ś1 K5 स्वप्रभिन्नाः; K4 B Da Dn D1.4.5.7.8 Cc अप्र° (for सुप्र°). —^{d}) Ś1 K3.5 D2.6 सुमुखा°; K1 संसुखाभिसुखा (sic); K2 B3 Da D5.7.8 Cc सं(K2 स)मुखाभिमुखं; K4 D1 सु(D1 सं)मुखाविमुखं. D3 सुसुखाभिमुखा ययौ; S सु(G3 सं)मुखा

क्रौञ्चवन्निनदं मुक्त्वा प्राद्रवन्त ततस्ततः ॥ १०
सम्यक्प्रणीता नागाश्च प्रभिन्नकरटामुखाः ।
ऋष्टितोमरनाराचैर्निर्विद्धा वरवारणाः ॥ ११
विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ।
प्राद्रवन्त दिशः केचिन्नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ १२
गजानां पादरक्षास्तु व्यूढोरस्काः प्रहारिणः ।
ऋष्टिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः ॥ १३
गदाभिर्मुसलैश्चैव भिण्डिपालैः सतोमरैः ।
आयसैः परिघैश्चैव निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः ॥ १४
प्रगृहीतैः सुसंरब्धा धावमानास्ततस्ततः ।
व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः ॥ १५
राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसिक्ता नरशोणितैः ।
प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योन्यमभिधावताम् ॥ १६
अवक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः ।
संजज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु ॥ १७
गदामुसलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः ।

C. 6. 1774
B. 6. 46. 18
K. 6. 46. 18

मुखमाययुः.

10 ^{a}) Ś1 संसिक्ताः; K1 संसक्तः; B Da Dn D4. 5. 7. 8 M4 संयुक्ताः. D3. 6 प्रभिन्नैरभि(D6 °ति)संसक्ताः; T1 G2. 4 प्रभिन्नरथसंसक्ताः; T2 अभितैरभिसंसक्ताः; G1. 3 प्र(G3 क्ष)भिन्ना रथसं°; M3. 5 °न्नैरभिसंयुक्ताः. — ^{b}) Ś1 B3 Da2 Dn D4. 5. 7. 8 S (except T2 G1. 3) केचिन्न. K1 महागजः. K4 तत्र केचिन्महारथैः. — ^{c}) T1 G भैरवं (for क्रौञ्चवन्). K1 B1 मुक्ता; K4 D4 श्रुत्वा; B2-4 Dn D7. 8 S कृत्वा; Da1 युक्ता (for मुक्त्वा). — ^{d}) K1 G2 प्राद्रवंतस्; K3 व्याद्रवंत. K5 ततस्तदा; D1 सहस्रशः.

11 ^{a}) B1-3 Da Dn D3-5. 7. 8 च तथा (for नागाश्च). D1 S सम्यक्प्रणिहिता नागाः (D1 °हिताश्चैव; M1-3. 5 °हिता राजन्). — ^{b}) K4 (m as in text) व्यूढोरस्काः प्रहारिणः (=13^b). — ^{c}) K1 D3. 6 रिष्टि°; K5 रिष्ट°; D8 T1 G2-4 यष्टि°. Cd cites ऋष्टिः. Cc cites तोमराः. —^{d}) Ś1 D6 निबद्धाः; Ko-2 निर्युद्धा; K3 G2 निविद्धाः; K4 D1 निर्भिन्ना; K5 प्रभिन्ना; Da D5 विभिन्ना; Dn1 D4. 8 निरुद्धा; T2 G3 M2 निषिद्धा. Ś1 वरवारणैः; K3 D2. 6 परवारणाः.

12 ^{a}) Da1 निनिपेदुर् (hypermetric); D3 प्रणेदुर्. D3 भिन्नकर्माणो; S छि(M2 छ)न्नव(G1 °म)र्माणो. —^{c}) K1 प्रद्रवंत; B1-3 Dn D4. 7. 8 S प्रधावंति; Da D5 प्राधावंत; D1 प्रधा°; D2. 6 प्राद्रवंतो. D6 कश्चिन्; S सर्वा (for केचिन्). K5 प्राद्रवंति दिशं कांचिन्. — ^{d}) T1 G4 नुदंतो.

13 ^{a}) Ś1 राजानः (for गजानां). Ś1 K (except K4) D °रक्षाश्च. — ^{b}) K1 °रस्कः; G3 °रस्कां. — ^{c}) K1 ऋष्ट°; K3 D2 रिष्टि°; T G3. 4 यष्टि°; G2 इषु° (for ऋष्टि°). D1 दृष्टिभिश्च ततः पाशैर्. — ^{d}) K3 Da Dn1 D1. 2. 4-8 Cc. d परस्वधैः.

14 ^{a}) Ś1 Ko. 1 मुसुलैश्; K2. 3 Da D2. 5. 6. 8 मुशलैश्. — ^{b}) K3. 5 D2. 3. 6 भिंडिमालैः; K4 B Da2 Dn D4. 5 G3 M5 Cc भिंदिपालैः; Cd भिण्डि° (as in text). — ^{c}) B1 Da Dn D4. 5. 7. 8 परिघैश्चापि; T G विमलैश्चैव. Cc cites परिघैः. D1 परिघैश्चैव निस्त्रिंशैर्. — ^{d}) Ko-2 विविधैः (for विमलैः). Ko. 1 चिताः; Da D5 सितैः. D1 विमलैश्च सुतेजितैः.

15 ^{a}) K1 Dn1 प्रग्रहीतैः; Da D5 प्रग्र(Da1 °गृ)हैश्च; Dn2 D4. 7. 8 सुगृहीतैः. D6 असंरब्धा; T1 G तु संसक्ता; T2 M तु संरब्धा. — ^{b}) Ko-2 धावमानैस्; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 Cc द्रवमाणास्. D1 द्रुतस्ततः. — ^{c}) Ko. 1 व्याप्नु(Ko °प्य)च्छंत; K2 व्ययुध्यंत; K3 D2. 6 अदृश्यंत; D1 व्यद्रवंत. — ^{d}) = 5^d. K3 D2. 6 °जिघांसया.

16 ^{a}) Ko-2 B1-3 Da D1 M4. 5 भ्राजमानाश्च; T G राजमानास्तु. — ^{b}) Ko. 2 Dn2 D6 T G संसक्ता; D1 संयुक्ता; D3 M संरक्ता. K3 D2 रणशोणितैः; T1 G4 शोणितैस्तदा; G1 वारणेरितैः. — ^{c}) D3 प्राददृश्यंत च शूराणाम्.

17 ^{a}) Ko-2 तेषां क्षिप्ताव°; K4 अभिक्षिप्ताव°; K5 अवक्षिताव°; Da1 G2 अविक्षिप्ताव°; T2 अवाक्षिप्ता च सूतानां; G2 अपक्षिप्ताव°; M2 अवाक्षिप्ताव°; Ca as in text. Cd cites अविक्षिप्तानां and धूतधूतानां (sic). — ^{b}) Ko आसीनां; K5 खड्गानां; D1 असिनां. K1. 3 Da1 D2. 6 वरबाहुभिः. — K3 om. (hapl.) 17^c-18^b. — ^{c}) K5 D2-4. 6 तुमलः; M1. 2 विपुलः. — ^{d}) T2 किल (for पर-). K1 पततां परमंसुना; K5 पततां परमूर्धसु.

18 K3 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) Ś1 Ko-2 D2. 6 ग(Ko ना)दामुसु(K1 °मसु-; D2. 6 °मुश)लभ-

C. 6. 1774
B. 6. 46. 18
K. 6. 46. 18

दन्तिदन्तावभिन्नानां मृदितानां च दन्तिभिः ॥ १८

तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम् ।
शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत ॥ १९

हयैरपि हयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ।
हंसैरिव महावेगैरन्योन्यमभिदुद्रुवुः ॥ २०

तैर्विमुक्ता महाप्रासा जाम्बूनदविभूषणाः ।
आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ २१

अश्वैरग्र्यजवैः केचिदाप्लुत्य महतो रथान् ।
शिरांस्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः ॥ २२

बहूनपि हयारोहान्भल्लैः संनतपर्वभिः ।
रथी जघान संप्राप्य बाणगोचरमागतान् ॥ २३

नगमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान्गजाः ।
पादैरेवावमृद्नन्त मत्ताः कनकभूषणाः ॥ २४

पाट्यमानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि च वारणाः ।
प्रासैर्विनिहताः केचिद्विनेदुः परमातुराः ॥ २५

साश्वारोहान्हयान्केचिदुन्मथ्य वरवारणाः ।

न्नानां; K_5 $B_{3.4}$ Da $D_{3.5}$ °मुष(K_5 Da_2 D_3 °श)-लरुग्णानां; D_1 °मुसललन्नानां; D_8 °मुशलक्षुण्णानां. — $Ś_1$ om. (hapl.) 18^{bc}. — ^{b}) K_{0-2} D_3 (*sup. lin. sec. m.*) भग्नानां च; D_1 छिन्नानां च; $D_{2.6}$ निकृत्तानां; D_8 S रुग्णानां च (for भिन्नानां च). — ^{c}) $M_{1.3}$ (*inf. lin.*) °सूतानां; M_2 °धूतानां. — ^{d}) $B_{1.3}$ Da D_5 T_2 मर्दितानां; Cc मृदि° (as in text). K_5 च दंतिनां; B_3 वरासिभिः; D_1 च वाजिभिः (for च दन्तिभिः).

19 In Da_1 the portion of the text from st. 19 up to 6. 45. 22^c is lost on missing fol. — ^{a}) $Ś_1$ रवो घोरः; K_{0-2} Da D_8 T_2 नरौघानां; T_1 G M रथौघानां (G_2 °णां). — ^{d}) $Ś_1$ प्रीतानाम्; Ca. c. d प्रेतानाम् (as in text). K_{0-2} सर्वतः (for भारत).

20 Da_1 missing (cf. v. l. 19). — ^{a}) K_5 हयैरभि-; D_1 हयैरेव. $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ $D_{4.7.8}$ हता(K_2 °या)-रोहैश्. — ^{c}) B_2 सिंहैर्; Cd हंसैर् (as in text). D_1 अभिवृता महाराज. — ^{d}) K_4 अभिदुद्रुवे; B Da_2 Dn $D_{4.5.7.8}$ Cc अभिविद्रुताः; D_3 इव दुद्रुवुः; Cd अभि-[दु]द्रुवुः (as in text). D_1 व्यद्रवंत सहस्रशः.

21 Da_1 missing. — ^{a}) $Ś_1$ ते (for तैर्). Da_2 विरक्ता; D_5 वियुक्ता; D_6 मुक्तानां. K_{0-2} महेष्वासैर्; D_4 महाप्राज्ञ. Cc. d cite प्रासाः. — ^{b}) K_2 °विभूषिणाः; $K_{3.4}$ $D_{1.2.6}$ G_2 °विभूषिताः. — 21^{cd} = 30^{ab}. — ^{d}) K_3 D_2 प्रपेतुर्. $D_{1.7}$ भुजगोत्तमाः.

22 Da_1 missing. $M_{1.2}$ om. 22–23. — ^{a}) $K_{0-2.5}$ B_3 $D_{1.3}$ S ($M_{1.2}$ om.) उग्र°; K_3 $D_{2.6}$ अति°; Dn D_8 Cc अग्र°; Cd अग्र्य° (as in text). K_{0-2} वीरा (for केचिद्). — ^{b}) $Ś_1$ आधाव्य; K_{0-2} आरुह्य; K_3 D_2 आसाद्य; K_5 आसाश्च (for आप्लुत्य). Da_2 Dn_2 $D_{1-3.5.7.8}$ G_{1-3} रथात्. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0-2,3}$ °स्यादधिरे; S ($M_{1.2}$ om.) °सि चिच्छिदुर्. — ^{d}) K_3 अश्वसादिनां. D_8 रथीनामश्ववादिनः.

23 Da_1 missing. $M_{1.2}$ om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{b}) $K_{1.2}$ भल्लैः; G_2 फलैः. — ^{c}) D_1 रथा निकृ संप्राप्य. — ^{d}) D_1 आगताः (for आगतान्).

24 Da_1 missing. — ^{a}) $Ś_1$ D_8 (before corr.) न च मेघप्रतीकाशांश् (D_8 °शाश्); K_2 B_3 Dn D_8 (before corr. as in text) G_1 नवमेघप्रतीकाशाः (G_1 °शांश्); K_5 घनमेघ°; B_2 न चामेघ°; Da_2 D_5 नागमेघ°; D_1 महामेघ°; G_3 नवमेघप्रतीकाशांश्. — ^{b}) K_{0-2} आक्षिप्य; S (except T_2) चोत्क्षिप्य (for चाक्षिप्य). $Ś_1$ K (except K_5) $D_{2.6}$ द्विपाः (for गजाः). — T_1 G_4 om. (? hapl.) 24^c–27^b. — ^{c}) $K_{3.4}$ B_4 $D_{1.3.6}$ पा(D_1 प)दैरेव विमृद्नंति; K_5 पादैरेवावमृद्नन्ति; $B_{1.3}$ स्वपादैरिव मृद्नंति (B_3 °तो); B_2 Da_2 Dn $D_{4.5.7.8}$ स्वपादैरवमृद्नंति (B_2 D_4 °तो; $D_{7.8}$ °त); S (T_1 G_4 om.) ममृदु(T_2 °पु)श्चरणैरेव. — ^{d}) D_1 महा- (for मत्ताः). S (T_1 G_4 om.) हयान्कनकभूषणान्.

25 Da_1 missing. T_1 G_4 om. 25 (cf. v. l. 24). K_4 $B_{1.2}$ Da_2 Dn $D_{4.5.7.8}$ om. (hapl.) 25^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ पतमानेषु; $K_{3.5}$ B_3 $D_{2.3.6}$ S (T_1 G_4 om.) Ca. d प्रति° (G_3 प्रथ°) (for पाट्य°). D_1 छिद्यमानेषु गात्रेषु. — ^{b}) $K_{0.2}$ सुवारुणाः; K_1 सुचारिणाः (for च वारणाः). — ^{c}) K_2 प्राशैर्; D_4 (before corr.).s पाशैर्. $Ś_1$ B Da_2 Dn $D_{4.5.7.8}$ विमथिताः (for विनिहताः). — ^{d}) K_3 $D_{2.6}$ निपेतुः; D_3 G_1 विनेदुः (for विनेदुः).

26 Da_1 missing. T_1 G_4 om. 26 (cf. v. l. 24). — ^{a}) G_3 अश्वा° (for साश्वा°). $K_{0-2.4.5}$ B $D_{2.4}$ कांश्चिद्; K_3 $D_{2.6}$ चापि (for केचिद्). — G_3 om.

सहसा चिक्षिपुस्तत्र संकुले भैरवे सति ॥ २६

साश्वारोहान्विषाणाग्रैरुत्क्षिप्य तुरगान्द्विपाः ।
रथौघानवमृद्नन्तः सध्वजान्परिचक्रमुः ॥ २७

पुंस्त्वादभिमदत्वाच्च केचिदत्र महागजाः ।
साश्वारोहान्हयाञ्जघ्नुः करैः सचरणैस्तथा ॥ २८

केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान्करैः ।
विकर्षन्तो दिशः सर्वाः समीयुः सर्वशब्दगाः ॥ २९

आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ।
नराश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च ॥ ३०

निपेतुर्विमलाः शक्त्यो वीरबाहुभिरर्पिताः ।
महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशां पते ॥ ३१

द्वीपिचर्मावनद्धैश्च व्याघ्रचर्मशयैरपि ।
विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजघ्नुः परान्रणे ॥ ३२

अभिप्लुतमभिक्रुद्धमेकपार्श्वावदारितम् ।

C. 6. 1789
B. 6. 46. 33
K. 6. 46. 33

(hapl.) from दुन्मथ्य up to केचि in 28^{a}. — ^{b}) G1 पर° (for वर°). — ^{c}) K5 सहस्ताश्च; Cc सहसा (as in text). Ś1 निक्षिपुस्; K3 D2 विक्षिपुस्; M2 शिक्षिपुस् (for चिक्षिपुस्). — ^{d}) Ś1 Ko. 1 भैरवे सं(Ko स)-कुले (by transp.); Dn D4 संकुले परमे.

27 Da1 missing. G3 om. 27 (cf. v. l. 26). T1 G4 om. 27^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{a}) Ko साश्वारोहा; K5 अश्वारोहान्. — ^{b}) Ś1 विक्रम्य; Ko–2 विक्षिप्य (for उत्क्षिप्य). B D (except D2. 6; Da1 missing) S (T1 G3. 4 om.) गजाः (for द्विपाः). — ^{c}) K1. 3 D8 अवमृद्नंत; K4 B Da2 Dn1 D1. 5 M5 अभि(Da2 D5 °पि)मृद्नंतः. — ^{d}) K1. 3–5 D2. 3. 6 T G1. 2. 4 सध्वजाः. K3–5 D2. 6 परिबभ्रमुः; B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 Cc अभिचक्रमुः.

28 Da1 missing. G3 om. up to केचि° in 28^{b} (cf. v. l. 26). — ^{a}) Ś1 पुंस्त्वादभिपतंतश्च; Ko. 1. 3. 5 D2. 6 °दभिम(Ko. 1 °ग)तत्वाच्च; K4 B Da2 Dn D4. 5 M1–3. 5 °दतिमदत्वाच्च; D1 तोत्रैः परिहताश्चैव; T1 G1. 2. 4 लघुत्वादभि(T1 G4 °पि)मत्तत्वात्; Cd as in text. — ^{b}) K3–5 B D (Da1 missing) M5 केचित्तत्र. K4 महारथाः. — ^{c}) Dn2 नृपान्; G2 समा- (for हयान्). — ^{d}) Ś1 च चरणैस्; D1 सचरणास्. — After 28, Ś1 Ko–3. 5 Da2 D2. 4–6 ins.:

141* अश्वारोहैश्च समरे हस्तिसादिभिरेव च ।

[Ś1 Ko–2 साश्वा°.]

On the other hand B1 ins. after 28, 142*.

29 Da1 missing. K1 B1 om. 29. N (K1 B1 om.; Da1 missing) Ca. c. d read 29 after 33. — ^{a}) T1 G M2 उन्मृज्य; T2 M1. 3–5 उन्मृश्य; Cc. d आक्षिप्य (as in text). T2 M1. 3–5 दंडेषु; T1 G M2 दंतेषु (for करिणः). — ^{b}) S (except G3) महारथान् (for रथान्करैः). — D1 om. 29^{cd}. — ^{d}) K4 B2. 4 Da2 Dn D3–5. 7. 8 S संपेतुः (for समीयुः). B4 सर्वशो गजाः; Ca. c. d सर्वशब्दगाः (as in text). — K4 B2. 4 Da2 Dn D3–5. 7. 8 ins. (cf. 25^{ab}) after 29: B1, after 28: D1, after 29^{ab}:

142* प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेष्वभि च वारणान् ।

[Da2 D5 पार्ष्णिष्वपि; D3 पार्श्वेष्वपि (for °ष्वभि).]

On the other hand, S ins. after 29:

143* मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजनाः ।
ते निपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ।

30 Da1 missing. D3 T G M1–4 om. 30^{ab}. — 30^{ab} = 21^{cd}. — ^{a}) K4. 5 मुक्ताः (for तीक्ष्णाः). K3 D2. 6 विमुक्ता विमलाः प्रासाः. Cc cites आपुगाः. — ^{b}) K5 B D7 निपेतुर् (for संपेतुर्). D6 भुजगोत्तमाः. — ^{c}) K2. 3 D2 नराश्व; Da1 निराश्व-; D1 नागाश्व-. — ^{d}) Ś1 Ko–3 D2–4. 6 T G1. 3 M2. 4 लोहानि. K5 कवलानि.

31 Da1 missing. — ^{a}) K2 शक्यो; Da2 D5 तीक्ष्णा; D1 शेषा (for शक्त्यो). K5 निपेतुर्विमला शक्तौ (sic). — ^{b}) K3 D2 वरबाहुभिर्. Ś1 Ko–2 अर्दिताः; K3 D2 ईडिताः; K5 अर्थिनः; D6 ईरिताः. — ^{c}) D3 (before corr.) G2 महोल्काः. K1 G2 घोरा; M1. 2 तत्र (for घोरास्). K4 महोल्काप्रतिमाकारास्. — ^{d}) M1. 2 घोरास्तत्र; M3. 4 ततस्तत्र (for तत्र तत्र).

32 Da1 missing. — ^{a}) Ś1 Cd द्वीपिचर्मविधानैश्च; Ko. 1 °व(Ko °च)र्मिपिधानैश्च; K2 °चर्मिपिघातैश्च; K3. 5 D2. 6 द्वीपि(K5 °पी)चर्मापिधानैश्च; K4 द्वीपिचर्मपरीधानैर्; Dn °चर्मावबद्धैश्च; G3 °चर्मानवद्धैश्च; M2 °चर्मापनद्धैश्च. — ^{b}) Ś1 Ko–2. 5 Ca. v व्याघ्रचर्ममयैरपि; K4 B Da2 D5 °र्मच्छदैरपि; D1 °र्मावगुंठितैः; D4. 8 S °र्मशयैरपि. — ^{c}) Da2 D5 Ca विकोषैर्; T2 घोरैश्च; Cc. d विकोशैर् (as in text). — ^{d}) D5

C. 6. 1789
B. 6. 46. 33
K. 6. 46. 33

विदर्शयन्तः संपेतुः खड्गचर्मपरश्वधैः ॥ ३३
शक्तिभिर्दारिताः केचित्संछिन्नाश्च परश्वधैः ।
हस्तिभिर्मृदिताः केचित्क्षुण्णाश्चान्ये तुरंगमैः ॥ ३४
रथनेमिनिकृत्ताश्च निकृत्ता निशितैः शरैः ।
विक्रोशन्ति नरा राजंस्तत्र तत्र स्म बान्धवान् ॥ ३५
पुत्रानन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄंश्च सह बान्धवैः ।
मातुलान्भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे ॥ ३६
विकीर्णान्त्राः सुबहवो भग्नसक्थाश्च भारत ।
बाहुभिः सुभुजाच्छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः ।
क्रन्दन्तः समदृश्यन्त तृषिता जीवितेप्सवः ॥ ३७
तृष्णापरिगताः केचिदल्पसत्त्वा विशां पते ।
भूमौ निपतिताः संख्ये जलमेव ययाचिरे ॥ ३८

अभिजग्मुः (for °जघ्नुः). K1 परांधणैः (sic); D1 परस्परं ; S पदातयः (for परात्रणे).

33 Da1 missing. — ^{a}) Ś1 K3 D1–3. 6 अभिद्रुतम्; K0 °स्रुतम्; K1 अभिग्रद्रुम् (corrupt); K2 °श्रुतम्; Cc अतिद्रुतम् (for °स्रुतम्). D1 अभिक्रुद्धा; Cc अतिक्रुद्धं. S द्रुतं स्रुतमतिक्रांतम्; Cv अतिविद्धमतिक्रुद्धौ (sic). — ^{b}) K0. 2 एकपार्श्वावधारितं; D1 °पार्श्वविदारिताः; D8 °पार्श्वाविदारितं; D6. 8 °पार्श्वविदा°; T G1. 3. 4 M2 °पार्श्व(T1 G4 °र्श्वे; G1 °र्श्वं)तिरोहितं; G2 M1. 3–5 °पार्श्वं (G2 °र्श्व-) तिरोगतं; Cc as in text. — ^{c}) Ś1 विमर्द°; K5 विनर्श°; Cd विदर्श° (as in text). T2 दर्शयंतः सुपेतुश्च. — ^{d}) K2 °परस्वधाः; K8 Da2 D2. 4–6 °परस्वधैः. — After 33, N (K1 B1 om.; Da1 missing) Ca. c. d read 29.

34 Da1 missing. B1 om. (hapl.) 34^{a}–35^{b}. K1 D1 T G M2 om. (hapl.) 34^{ab}. — ^{a}) B2 Dn D7. 8 Cc शंकुभिर् (for शक्तिभिर्). K3 D2. 6 ताडिताः; K4 वारिताः (for दारिताः). — ^{b}) K4 B Dn1 D8 संभिन्नाश्च. Some MSS. परस्वधैः. — D6 om. (? hapl.) 34^{c}–35^{b}. — ^{c}) K5 रथिभिर् (for हस्तिभिर्). K3. 5 D2. 3. 8 मर्दिताः (for मृदिताः). S गात्रैः (for केचित्). — ^{d}) B3 क्षीणाः; D8 छिन्नाः (for क्षुण्णाः). B3 Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 केचित् (for चान्ये). D1 तथा रथैः (for तुरंगमैः). S क्षुण्णाश्च तुरगैस्तथा.

35 Da1 missing. B1 D6 om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). — ^{a}) B3 Da2 Dn D4. 5. 7. 8 रथचक्रनिकृत्ता(Dn1 D8 °कृंता)श्च. — ^{b}) T1 G2. 4 द्वी(G2 द्वि)पाः सु-; T2 M3–5 कृत्ताश्च; G1. 3 द्विधा सु- (for निकृत्ता). M1. 2 च शितैः (for निशितैः). Ś1 K0–4 B (B1 om.) Da2 Dn D2–5. 7. 8 निकृत्ता(Dn1 D8 °कृंता)श्च परश्व(or °स्व)-धैः; K5 कृत्वाश्चान्यैः परस्वधैः; D1 निकृत्ताश्च वरासिभिः. — ^{c}) K4 B Da2 Dn D1. 4. 5. 7. 8 Cc च्या(D1 त्र)क्रोशंत (Cc °तः); S विचुक्रुशुर् (T2 °क्रतुस्). B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 महाराज; T2 तदा राजन्. — ^{d}) Ś1 सबांधवैः; K0–4 B2. 4 D2 स्वबांधवान्; T1 G M [आ]त्मबांधवैः; T2 स्म बांधवाः.

36 Da1 missing. Ś1 om. 36^{ab}. — ^{b}) M4 मातृश्च. K0–2 -बांधवान्; B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 बंधुभिः. D2 भ्रातॄनपि च बांधवान्. — ^{c}) K1. 2 मातुला. K0 भगिनेयांश्च; K3 भागिनेयाश्च. — ^{d}) D3 मित्रान(*sup. lin.* °ण्य)पि; T2 पितॄनपि (for परानपि). D8 परिशोचंति संयुगे; M1. 2 अपरानपि च स्वयं.

37 Da1 missing. — ^{a}) Ś1 विकीर्णांतः; K0. 1 °र्णांताः (K0 °त्याः); K2 °र्णांवाः. T1 G1. 2. 4 सुबहुशो. K3. 5 D2. 6 विकीर्णांगाश्च (K5 °स्तु) बहवो; D3 विकृत्तगात्रा बहवो. — ^{b}) Ś1 K0 भग्नसक्ताश्च; K2 °संध्याश्च; K3 D2. 6 °संज्ञाश्च; K5 °शस्त्राश्च; D1 °सक्थ्यश्च; D3 भिन्नसक्थाश्च; D8 भयभीताश्च; T1 G2. 4 भग्नस्कंधाश्च; Ci भग्नसक्थाश्च (as in text). G4 मारिष (for भारत). — ^{c}) D2. 3 बहुभिः. Ś1 स्वभुजाच्छिन्नैः; K3 D2. 6 सा(D6 स्वा)युधैश्छिन्नैः; K4. 5 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 चापरे छि(B2 Dn2 D8 °रैश्छि)न्नैः (K5 °न्नाः); T1 G2. 4 M1. 4 सुभुजाछिन्नाः; T2 सभुजाछिन्नैः; G3 सुबहुशाछिन्नैः (sic); M2. 3. 5 सुभुजाश्छिन्नाः. D1 बहवश्च भुजैश्छिन्नाः. — ^{d}) D3 पार्श्वेष्विव; D6 पार्श्वे चैव; D8 पार्श्वेषु प्र-. K3 विदारितैः. — ^{e}) K5 °दृश्यंते. — ^{f}) Da2 Dn1 D4. 5. 7. 8 सुभृशं; T1 G4 समरे; T2 G1–3 M1. 2 सुहृदो (for तृषिता).

38 Da1 missing. — ^{a}) Ś1 G3 तृष्णाः; K4 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 T1 M3. 4 तृषा. D1 भृत्यैः परिवृताः केचिद्; G2 तृष्णापरिहृताः केचिद्. — ^{b}) D1 दत्त्वा सार्द्रं (for अल्पसत्त्वा). — ^{c}) K5 G1. 3 सर्वे; G2. 4 संख्ये (for संख्ये). — ^{d}) K5 जयमेव. B D (except D2. 3. 6; Da1 missing) S मृगयांचक्रिरे जलं.

रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत ।
व्यनिन्दन्भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च संगतान् ॥ ३९
अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परम् ।
नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिष ।
तर्जयन्ति च संहृष्टास्तत्र तत्र परस्परम् ॥ ४०
निर्दश्य दशनैश्चापि क्रोधात्स्वदशनच्छदान् ।
भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षन्ते च परस्परम् ॥ ४१
अपरे क्लिश्यमानास्तु व्रणार्ताः शरपीडिताः ।
निष्कूजाः समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबलाः ॥ ४२
अन्ये तु विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे ।
प्रार्थयाना निपतिताः संक्षुण्णा वरवारणैः ।
अशोभन्त महाराज पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ४३
संबभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः ।
वर्तमाने महाभीमे तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ ४४
अहनत्तु पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ।
स्वस्रीयो मातुलं चापि स्वस्रीयं चापि मातुलः ॥ ४५ C. 6. 1803 B. 6. 46. 47 K. 6. 46. 46

---

39 Da1 missing. B1 om. (? hapl.) 39^{a}–40^{d}. — a) D3 भुविरौघ(*sup. lin. sec. m.* रक्त)परि°; T2 रुधिरैश्च परि°. — b) K5 क्रंदमानाश्च; D3 दृश्यमानाश्च; D8 क्लिष्यमाणाश्च. D1 S (except T2) संयुगे (for भारत). — c) K0 व्यनिंदन्; K1 T2 M4 विनिंदन्; K3 D2 व्यन(D2 °नं)दन्; D6 विनदं (for व्यनिन्दन्). — d) K5 T1 G3.4 M3 पुत्राश्च. K5 S (except M4) संगताः; B2.3 भारत (for संगतान्). D1 तव पुत्रं विशां पते.

40 Da1 missing. B1 om. 40^{abcd} (cf. v. l. 39). — b) K5 हन्यमानाः (for कृत°). K4 परस्परवधैषिणः. — Ś1 K0–2 D3 om. (hapl.) 40^{cdef}. — c) G2 M1 न च (for नैव). K3 B2 D2.6 प्रमुंचंति. D1 नैव शस्त्राणि मुमुचुर्; T G1.3.4 M2 न च शस्त्रं प्रमुंचंति; M3–5 न च शस्त्राणि मुंचंति. — d) D2 नैवा-; S न चा- (M2 च) (for नैव). B2 D8 भारत (for मारिष). — K3 D2.6 om. 40^{e}–41^{d}. — e) Dn2 सु- (for च). K5 तर्जयंतश्च संहृष्टास्; D1 अतर्जयंश्च संहृष्टास्. — f) B Da2 Dn D4.5.7.8 विशां पते (for परस्परम्).

41 Da1 missing. K3 D2.6 om. 41 (cf. v. l. 40). — a) Ś1 K0–2.5 अदशन् (K2 °द्); B4 आदश्य; D3 विदंशन्; D8 निर्दशन्; G1.3 निदंश्य; G2 विदंश्य; M1.3–5 संदश्य (for निर्दश्य). B2 दर्शनैश्चापि. — b) K1 G2 क्रोधात्सुदशन°; K4 B Dn °त्स्व(B1 °त्सु)रदनच्छदं; Da2 D4.5.7.8 °त्स्व(D4.7 °त्सु)दशनच्छदं; D1 दृष्टिक्रोधान्विताः परे; T2 क्रोधाच्च दशनच्छदान्; M2 °त्स्वरदनच्छदान्. Cc. d cite दशनच्छदं. — c) Ś1 K2 Da2 Dn D3.4.7.8 T G1.3.4 M भृकुटीकुटिलै°; K1 भ्रुकुटे कुटिले; Da2 D5 भृकुटीं कुटिलै°; D1 भृकुटीकुंडलै°. Cc cites भृकुटी. — d) Ś1 K0–2.4 B2.4 G2 प्रेक्षंति; D2 प्रेक्ष्यंतश्; D3 प्रेक्षंतो. K5 D1 T2 M स; D4.8 (S)पि (for च). — After 41, S ins.:

144* तर्जयित्वा सुसंहृष्टा यावत्प्राणस्य धारणम् ।
[T1 G4 तु; G3 M1.3.4 च (for सु-).]

42 Da1 missing. K3 D2.6 read 42^{ab} after 43^{cd}. — a) K3 D1.2.6 च (for तु). — b) T G1.2.4 प्राणार्ताः; M1.4 शरार्ताः (for व्रणार्ताः). K0–2 B Da2 Dn D4.5.7.8 शरार्ता व्र(K0 र)णपीडिताः. — K3 D2.6 om. 42^{cd}. — c) Ś1 निष्कूर्चाः; K0–2 निष्कु(K2 °ष्कू)टाः; K5 Da2 D5.7 निकूजाः; B3 निस्त्रसाः; D1 निष्पंदाः; D4 निष्कुजाः; D8 निकुंजाः; T G निष्क्रियाः; Cd निष्क्यजाः; Cc निष्कूजाः (as in text). B1 समवर्तंत; D3 °दृश्यंत. — d) Ś1 K0–2 दृससत्त्वा; K5 दृष्टसत्वा.

43 Da1 missing. — a) K4 B4 Dn D3.4.7.8 च (for तु). D6 अपरे क्षत्रियाः शूरा. — b) K5 रथमध्यस्य; G1.3 रथमारुह्य. — c) K5 प्रार्थमाना; D4 प्रार्थयंतो; Cc (by corr.) प्रार्थयता. D1 प्रार्थ्यमानैर्निपात्यंते; D3 पार्श्वयाना निसंक्षुन्ना. — d) Ś1 K0–3.5 D2.6 क्षुण्णाश्च; D8 संक्षुन्ना; G3 संक्षुण्णैः. K4 T1 G2–4 पर° (for वर°). D1 क्षुण्णास्तुरगवारणैः. — After 43^{cd}, K3 D2.6 read 42^{ab}. — e) K3 D2.6 शोभमाना; K5 अशोकं तु (for अशोभन्त). — f) Ś1 फलिता; K4 B Dn D3.4.7.8 T1 सपुष्पा (for पुष्पिता).

44 Da1 missing. — a) K1.2 संबभूवुरनेकेषु; K3 D2 प्रबभूवुरनी°; D1 चुक्रुशुस्तत्र तत्रैव; S चुक्रुशुश्चाप्यनीकेषु. — b) Ś1 D2.6 G3 M1.2 भैरवस्वराः; K5 D3 °स्वनान्; T1 G2.4 °स्वनं. D1 तत्रासन्निष्टुरस्वनाः. — c) K1.3 D6 महाभैमी; S तथा (G2 °दा) भीमे (for महाभीमे).

45 Da1 missing. — a) Ś1 B3 D3 अहनच्च; K0–4 D2.6 °नद्धि; B4 अहन्य तु; D1.3 S निजघान (for

C. 6. 1804
B. 6. 46. 48
K. 6. 46. 47

सखायं च सखा राजन्संबन्धी बान्धवं तथा ।
एवं युयुधिरे तत्र कुरवः पाण्डवैः सह ॥ ४६
वर्तमाने भये तस्मिन्निर्मर्यादे महाहवे ।
भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकम्पत ॥ ४७
केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ ।
राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महारथे ।
बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

संजय उवाच ।
गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।
वर्तमाने महारौद्रे महावीरवरक्षये ॥ १
दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः ।

अहनत्तु). K5 अहनाद्विपिनोपुत्रं (sic); B1 अहन् रुषिताः पुत्रं (sic). — b) B1 पुत्राश्च. Da2 D5 तथा (for रणे). M1.2 पुत्रः पितरमेव वा. — c) Ś1 K0 स्वस्रेयो; K1 स्वसयो; K2 स्वाश्रीयो; D1 श्वस्रियो. M2 मातुलांश्चापि; M3.5 °लं चैव. — d) Ś1 K0-2 स्वस्रेयं; D1 श्वस्रीयं; G2 स्वस्रीयांश्. K4 चापि मातुलं; D1 मातुलस्तथा; T1 G4 अपि मातुलः. Da2 D5 मातुलश्चापि स्वस्रियं.

46 Da1 missing. — a) B D (except D2.6; Da1 missing) S सखा सखायं च तथा. — b) B1.2.4 Da2 Dn D4.5.7.8 M4 बांधवास् (for बान्धवं). — cd) D8 वीराः (for तत्र). B Da2 Dn D4.5.7.8 S एवमेष (T1 G °व; M3.5 °षां) क्षयो वृत्तः कुरूणां पांडवैः सह.

47 Da1 missing. — a) K5 रणे; D1 ततस्; D3 T G M2-5 तथा; M1 तदा (for भये). — b) K0-2 निर्मर्यादं. Ś1 K0-3.5 D2.6 विशां पते; Dn D4.7.8 महाभये; D8 भयानके (for महाहवे). — d) K1 B4 समकल्पत; D8 (*sup. lin.* as in text) सहकंपत.

48 Da1 missing. Dn1 om. 48[abcd]. — a) Ś1 K0-3.5 D2.3.6 Cd पंचशीर्षेण; T G M2 Cd °तालेन. — b) Ś1 पंचतालेन भारत; D1 तालेन भरतोत्तम. — c) K5 महाबाहोर्. — d) Ś1 महारथः; K1 °रथं; G3 °हवे. K5 उत्थितेन विशां पते. — e) K2 उभौ; Cd बभौ (as in text). S (except G3) तथा (for तदा). — f) K5 चंद्र इव मरुद्गणाः; S मेरुश्चंद्रमसा यथा; C as in text.

Colophon. Da1 missing. — *Sub-parvan*: Omitting sub-parvan name, K4 B1 mention only प्रथमदिनयुद्ध; K5 D6 प्रथमदिवसयुद्ध; Da2 D5 प्रथमे[ह्नि]; M4 प्रथमाह्निक. — *Adhy. name* : Da2 D5 G2 M1.[…] संकुलयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 4; Dn2 M1.2 44 (as in text); D1 M3-5 45; D5 46; T G 43. — *Śloka no.*: Dn 48; D5 50.

45

1 Da1 missing up to 22c (cf. v.l. 6. 44. 19). — a) K2.5 Da2 D2.5.8 G2.3 गतपूर्वाह्ण°; D1 गतपूर्वार्ध°; Ca. c. d. v as in text. — b) K3 तस्मिन्महति. K2 दारुणं. — c) K4.5 B1.2.4 D (except D1.2; Da1 missing) M1.3 तथा (for महा°). — d) K[…] B1-3 Dn D4.7.8 राजन्नरवर°; B4 Da2 D5 राजन्वीरवर°; M2 तथा वीरवर°.

2 Da1 missing (cf. v.l. 1). — b) K3 विविंशतिं; K3 विशां पते; B3 D2.6 विशां पतिः. — c) K5 M1 भीष्मं ज(K5 जु)गुः पुरासाद्य; D1 भीष्मं तु गुरुमाश्रित्य. — d) K3 D1.2.6 नोदिताः (for चोदिताः).

भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥ २
एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतर्षभ ।
पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः ॥ ३
चेदिकाशिकरूषेषु पाञ्चालेषु च भारत ।
भीष्मस्य बहुधा तालश्चरन्केतुरदृश्यत ॥ ४
शिरांसि च तदा भीष्मो बाहूंश्चापि सहायुधान् ।
निचकर्त महावेगैर्भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ ५
नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ ।
केचिदार्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मणि ताडिताः ॥ ६
अभिमन्युः सुसंक्रुद्धः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति ॥ ७
जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना ।
अभ्यवर्षत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ८
स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा ।

C. 6. 1816
B. 6. 47. 9
K. 6. 47. 9

3 Da1 missing. — a) Ś1 गुप्तं; K2 गम्यः. S एतैर्गुप्तो महेष्वासैः. — b) K4 B1. 2. 4 D2 भरतर्षभः; D1 भरतोत्तमः; S पावकोपमैः. — d) Ś1 विजगाम; K0–2 स जगाम; K3. 5 D2. 6 विजगाह; K4 व्याजगाह; Da2 D5 व्याजगार; D1 व्यजगाहे; D3 व्यगाहत. K5 महाबलः; G3 °रथाः; M2 °रथैः.

4 Da1 missing. — a) K1 S °करूशेषु. — b) K1. 4 B1. 3 D4 पंचालेषु; K2 Da2 Dn1 D5 पांचाल्येषु. — d) Ś1 K1 G3 M5 चरत्केतुर्; K4 B Da2 Dn2 D4. 5. 7 M3 चलत्केतुर्; Dn1 D1. 3. 6 चल(D3 °र)केतुर्; D2 शरत्केतुर्; D8 लशात्केतुर्; G1 चनत्केतुर्.

5 Da1 missing. K4 reads 5^{ab} twice. — a) K3 [ब]पि (for च). Ś1 तथा (for तदा). K4 (first time) B1. 2. 4 Da2 Dn D1. 3–5. 7. 8 स शिरांसि रणे वीरो (K4 B1. 2 D1. 3 °णेरीणां). — b) K3 D2 चैव (for चापि). Ś1 महायुधः; K2. 5 महायुधान्. K4 (first time) B1. 2. 4 Da2 Dn D1. 3–5. 7. 8 रथांश्च सयुग(D1 सगज; D3 कनक)ध्वजान्. — For 5^{ab}, S subst.:

145* धनूंषि रथिनां भीष्मः सोत्सेधानि शिरांसि च ।
बाहूनपि तथा चोरूत्रथांश्च विपुलध्वजान् ।

[(L. 1) M2 सायकानि (for सोत्सेधानि). — (L. 2) T1 G4 M3 चोरू (for चोरून्).]

— c) K5 B2 Dn D4. 7. 8 विचकर्त; G1 निश्चकर्त. D6 महावेगो. — d) K1 बलैः; T1 G शरैः (for भल्लैः). — After 5, S ins.:

146* एकैकेन तु मातङ्गा नाराचेन महात्मना ।
ताडिताः सहसा जग्मुः पृथिवीं पर्वतोपमाः ।

[(L. 1) T1 G4 महात्मनः. — (L. 2) G3 संहता and पर्वतोपमां.]

6 Da1 missing. — a) K0. 5 नृत्यंतो; Cc. d नृत्यतो (as in text). T1 G2. 4 नृत्यंस्त्वरितमार्गेषु; T2 नृत्यन्समरमा°; G1. 3 नृत्यंश्च रथमा°; M नृत्यन्स रथमा°. — b) D1 भीष्मस्य भरतोत्तम; S भीष्मश्चरति नित्यशः (T2 M पार्थिव). — After 6^{ab}, S ins.:

147* दुराधर्षस्तु शत्रूणां मनांसि समकम्पयत् ।
हयांश्च सहयारोहान्पातयामास सायकैः ।
स रथेन महेष्वासो विचरन्बहुधा बली ।
मण्डलानि च वीथीश्च गोमूत्राणि च भारत ।
अन्यांश्च सुबहून्मार्गान्रथेन रथकोविदः । [5]
विस्मापयञ्शत्रुसंघान्व्यचरज्जाह्नवीसुतः ।

[(L. 1) G3 M1. 4. 5 समकंपयन्. — (L. 2) T1 सगजा° (for सहया°). T2 M संयुगे (for सायकैः). — (L. 3) M1 व्यचरद्; M4. 5 व्यचरन् (for विच°). — (L. 4) M मंडलार्धानि (for मण्डलानि च). T G2. 4 वीथी(G2 °थीं)श्च. — (L. 6) T2 विहरञ्छत्रुसैन्येषु. T1 G3 M2 व्यचरन्.]

— S om. 6^{cd}. — c) Da2 D1. 3. 5 भृशम् (for केचिद्). K4 °स्वनं (for °स्वरं). — d) K4 D1 मर्मसु; K5 मर्मभिस् (for मर्मणि). K3 D2. 6 नागा मर्मनिपीडिताः; Da2 D5 नागो मर्मणि ताडितः.

7 Da1 missing. — a) K5 D1. 3 S ततः क्रुद्धः; B1 सुसंरब्धः; D2 तु संक्रुद्धः (for सुसं°). — b) K5 वशगैस्; Cc. d पिशङ्गैस् (as in text). — c) Ś1 संरक्तं; K1 स युक्तं; K2–4 Da2 D1–4. 7. 8 T1 G4 सुयुक्तं; D6 समुक्तं; T2 सुसुक्तं. B2 युक्तं रथं समास्थाय. — d) K5 शीघ्रं (for प्रायाद्).

8 Da1 missing. — After 8^{ab}, G2 ins.:

148* अभ्यवर्षच्छल्यमुखान्रथान्सतालकेतुना ।

— c) K1. 4 B1. 3. 4 Dn D4. 7. 8 G3 M2. 5 अभ्यवर्तत. D1 भीष्मं स. K5 अभ्यवर्षच्च भीष्मः स. — d) K0 तैश्चैव; K1–3 ताश्चैव. S अंग(T2 M तांश्च)शल्यमुखान्रथान्.

C. 6. 1818
B. 6. 47. 9
K. 6. 47. 9

भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुचरैः सह ॥ ९
कृतवर्माणमेकेन शल्यं पञ्चभिरायसैः ।
विद्धा नवभिरानर्छच्छिताग्रैः प्रपितामहम् ॥ १०
पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
ध्वजमेकेन विव्याध जाम्बूनदविभूषितम् ॥ ११
दुर्मुखस्य तु भल्लेन सर्वावरणभेदिना ।
जहार सारथेः कायाच्छिरः संनतपर्वणा ॥ १२
धनुश्चिच्छेद भल्लेन कार्तस्वरविभूषितम् ।
कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः ॥ १३
जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः ।
तस्य लाघवमुद्वीक्ष्य तुतुषुर्देवता अपि ॥ १४
लब्धलक्ष्यतया कार्ष्णेः सर्वे भीष्ममुखा रथाः ।
सत्त्ववन्तममन्यन्त साक्षादिव धनंजयम् ॥ १५
तस्य लाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभम् ।
दिशः पर्यपतच्चापं गाण्डीवमिव घोषवत् ॥ १६
तमासाद्य महावेगैर्भीष्मो नवभिराशुगैः ।
विव्याध समरे तूर्णमार्जुनिं परवीरहा ॥ १७
ध्वजं चास्य त्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमौजसः ।

---

9 Da1 missing. —^{a}) K0.1 D6 तालकेतुस्. D1 अभिमन्युस्तु तीक्ष्णेन; S स ता(M3.5 का)लकेतुना कार्ष्णिः. —^{b}) K5 केतुना हतपत्रिणा; S समासाद्य महारथः (T2 °रथान्). —^{c}) K1 वीरास्. —^{d}) K4 चाश्वरथैः; Dn D4.7.8 T2 M चानुरथैः. K3 D2.6 योधैश्चैवापरैस्त- (K3 °रैः स)दा.

10 Da1 missing. —^{b}) K0–2 D1.3 S °भिराशुगैः. —^{c}) B Da2 Dn D4.5.7.8 भित्त्वा (for विद्धा). Ś1 K0–2 D3 आनर्छ (for आनर्छत्). —^{d}) Dn D4 शराग्रैः; D5 शताग्रैः; M2 छित्वाग्रैः.

11 Da1 missing. —^{a}) = 32^{a}. Ś1 पूर्णयात°; Cd पूर्वायत°; Cc as in text. —^{b}) K0–2 विनिहतेन; Cc प्रणिहितेन (as in text). —^{c}) D2.4.7 चिच्छेद (for विव्याध). —^{d}) Ś1 K1 °विभूषितान्; D3.8 °परिष्कृतं.

12 Da1 missing. K0 om. (hapl.) 12^{a}–13^{b}. —^{a}) M2 दुर्मनस्य. D1 च (for तु). K1 बलेन. — K1 om. (hapl.) 12^{b}–13^{a}. —^{b}) D8 T1 सर्वाभरण°; T2 क्रुद्धो रमण°. —^{d}) K2 D4.7.8 °पर्वभिः; K5 °पर्वणः. — After 12, S ins.:

149* विविंशतिस्त्रिभिर्बाणैः सर्वावरणभेदिभिः ।
[T1 G विविंशतेस्.]

13 Da1 missing. K0 om. 13^{ab}; K1 om. 13^{a} (cf. v. l. 12). —^{a}) Ś1 बल्लेन; T2 M1.3.4 चैकेन; G2 फल्लेन (for भल्लेन). —^{b}) = 44^{b}. K5 सर्वावरणभेदिना (= 12^{b}); D1 जातरूपविभूषितं; S भित्त्वा वक्षसि चानदत् (T2 मानदं). Cc cites कार्त्तस्वरेण. —^{c}) S (except T2) °ग्रैस्तु (for °ग्रेण). —^{d}) K2 तैश्च; S हयांस् (for तांश्च). S तीक्ष्णज(G2 M °र)वैः; Cv °मुखैः (as in text). D1.8 सर्वांश्च निशितैः शरै:

14 Da1 missing. —^{a}) K4 S (except M[illegible]) समरे; Dn2 परमः; D8 परमं (for परम-). —^{b}) K1.2 D8 (before corr.) G3 नृत्यंतीव. B3 महारे[illegible] D1 महारथान्. —^{c}) S आलक्ष्य (M4 °साद्य) (for उद्वीक्ष्य). —^{d}) K3.5 Da2 D1.2.6 T G2–4 तुतुशु[illegible] (for तुतुषुर्). T1 M1.2.4 दैवतान्यपि; T2 G1[illegible] M3.5 देवतान्यपि.

15 Da1 missing. —^{a}) K2.5 B Da2 D1.[illegible] T1 G M Cc लब्धलक्ष°. B3 D8 कार्ष्णिः; Cc कार्ष्णे (as in text). Ś1 K0.1 लब्ध(K0 लंब)पुंल[illegible] शौरेः; K3 D2.6 लब्धं लक्ष(D6 °ब्धलक्ष्य)तया शौ[illegible] K4 लब्धलक्षतमाः शौरेः; T2 लब्धलक्षं तु कार्ष्णेयं. C[illegible] cites शौरिः. —^{b}) K3 D2.6 समं (for सर्वे). —^{c}) तथा; D1 S च ते; D8 नृपाः (for रथाः). —[illegible] D8 शूरमेकम्; Cc सत्त्ववन्तम् (as in text). Ś1 सत्[illegible] वंतः समन्यंत (sic). —^{d}) K5 धनंजयः.

16 Da1 missing. —^{a}) D8 तस्य तल्लाघवाद्[illegible] —^{b}) K4 तमालसदृश°. Cc cites अलातं. —^{c})[illegible] K1 परिपतंश्; K0.3 D2 परिपतच्; D6 प्रतिपतच्[illegible] Cc पर्य° (as in text). K4.5 चापि (for चापं). [illegible] दिशश्च पर्यतच्चापं. —^{d}) K5 D2.6 गांजीवस्. सर्वशः (for घोषवत्).

17 Da1 missing. —^{a}) K2 B Da2 Dn D1.[illegible] स तमासाद्य वेगेन; S तमुद्यंतं (T2 G2 °द्यंत-; M1-4 °द्यत-; M4 °द्यतं) महावेगैर्. —^{b}) S (except M[illegible]) दशभिर् (for नवभिर्). Ś1 K5 आयसैः (for आशुगैः). —^{c}) Da2 D5 हंतुम्; S (except M4) वीरम् (for तूर्णम्). —^{d}) Ś1 G3 अर्जुनिं; K0 आर्जुनिः; K[illegible] आर्जुनं.

सारथिं च त्रिभिर्बाणैराजघान यतव्रतः ॥ १८
तथैव कृतवर्मा च कृपः शल्यश्च मारिष ।
विद्धा नाकम्पयत्कार्ष्णिं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १९
स तैः परिवृतः शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
ववर्ष शरवर्षाणि कार्ष्णिः पञ्चरथान्प्रति ॥ २०
ततस्तेषां महास्त्राणि संवार्य शरवृष्टिभिः ।
ननाद बलवान्कार्ष्णिर्भीष्माय विसृजञ्शरान् ॥ २१
तत्रास्य सुमहद्राजन्बाह्वोर्बलमदृश्यत ।
यतमानस्य समरे भीष्ममर्दयतः शरैः ॥ २२
पराक्रान्तस्य तस्यैव भीष्मोऽपि प्राहिणोच्छरान् ।
स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्शरान् ॥ २३
ततो ध्वजममोघेषुर्भीष्मस्य नवभिः शरैः ।
चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ २४
स राजतो महास्कन्धस्तालो हेमविभूषितः ।
सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत ॥ २५
ध्वजं सौभद्रविशिखैः पतितं भरतर्षभ ।
दृष्ट्वा भीमोऽनदद्धृष्टः सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६
अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च । C. 6. 1834 B. 6. 47. 27 K. 6. 47. 27

18 Da1 missing. — ^{a}) T1 G बाणैश् (for भल्लैश्). — ^{b}) Ś1 K0. 1. 3. 4 D2. 3. 6 बिभेद; K5 विव्याध (for चिच्छेद). K5 Da2 D5 T2 G1. 3 M पर- मो(M1. 3 °मो)जला; D1 परमास्त्रवित्. — ^{c}) M4 भल्लैर् (for बाणैर्). — ^{d}) K1 इतव्रतः; D1 महारथं; S महाव्रतः.

19 Da1 missing. — ^{a}) Ś1 K0-2 Dn D4. 7. 8 तु (for च). — ^{b}) S दुर्मुखः (for मारिष). — After 19^{ab}, S ins.:

150* विविंशतिस्तथा राजन्सर्वे विद्धा महारथाः ।

[M1-3. 5 transp. सर्वे and विद्धा.]

—^{c}) S तथा (for विद्धा). Ś1 न कंपयात्; D1 ना- कंपते; D3 न कंपयन्; T1 G2. 4 नाकंपयन्. Ś1 K0. 1 सूरं; K2 कार्ष्णीं; K3. 5 शौरिं; D1 T2 G2 M3 Cd कार्ष्णिर्; D3 शौरिर्; D6 सौरिं; Cv कार्ष्णि (as in text). — ^{d}) D1 T2 G2 मैनाक इव पर्वतः.

20 Da1 missing. — ^{a}) D1 शरैः (for स तैः). K4 S (except M5) परिवृतैः. D1 S शूरैर् (for शूरो). —^{b}) K3 D6 महाबलः; B4 °रथे. — ^{d}) G3 °शरान् (for °रथान्).

21 Da1 missing. — ^{a}) K4 D3 सहस्राणि. —^{b}) Ś1 K2 स वार्यं; Dn निवार्य; D1 संछाद्य. — ^{c}) K2. 5 B Da2 Dn2 D3-5 Cc बलवत् (for बलवान्). —^{d}) Ś1 K0. 1. 3 D2. 6 [अ]वसृजन् (for विसृजन्). K5 भीष्मो यावत्सृजञ्छरान्.

22 Da1 missing. — ^{a}) D6 यत्रास्य. S सौभद्रस्य तदा राजन्. — ^{c}) S यतमानं महेष्वासं. — Ś1 om. (hapl.) 22^d-23^a. — ^{d}) K0. 1 Da1 Dn2 D3 T2 G1. 3 M2 मर्दयतः; Cc अर्पयतः (for अर्दयतः).

23 Ś1 om. 23^{abc} (cf. v. l. 22). — ^{a}) T2 परि- क्रांतस्य. K1-3 D2. 3. 6-8 तस्यैवं; B2 तत्रैव. D1 दृष्ट्वा पराक्रमं तस्य; G3 पराक्रमं तस्य तस्यैव (hypermetric). — ^{b}) B2 T1 G2-4 M3. 5 भीष्मो हि. B3 प्राहनत् (for प्राहिणोत्). — K3 D2. 6 M4 om. (hapl.) 23^{cd}. — ^{d}) K4 सितान्; T2 शरैः (for शरान्).

24 ^{a}) K0-3 Da1 Dn1 D2. 6. 8 T1 G1. 4 M1-3 अ- मोघेषु (T1 G4 °षुं); D1 अमोघैस्तु; T2 महाघोरं (for अमोघेषुर्). — ^{c}) B2 भीष्मस्य (for चिच्छेद). K2. 3 वीर. — ^{d}) K0. 1 तस्य वै चुक्रु°; K3 ततस्तचुक्रु°; K5 ततश्चोचुक्रु°; G3 त ऊचुश्चुक्रु°.

25 T1 reads (*sec. m.*) 25^a-26^b on marg. — ^{a}) Ś1 शराहतो; K4 स राजन्सु-; K5 स राजानो (for स राजतो). — ^{b}) D3 हेमपरिस्कृतः. — ^{c}) K5 छिन्नं; Da T2 G1. 2 M2. 5 भिन्नः (for छिन्नः). K3 D2. 6 कृत्तः सौभद्रविशिखैः. — ^{d}) T1 G4 पतितो; G2 पातितो (for पपात).

26 ^{a}) D1. 3 तं तु; S तं च (for ध्वजं). — ^{b}) Ś1 पततं; K (except K5) B Da Dn D2. 4-7 पतंतं; D1. 8. 3 G2. 3 M5 पातितं. Da1 D4. 7 भरतर्षभः; D1 भुवि भारत. — ^{c}) Da1 D1. 6 भीष्मो (for भीमो). K3 B1. 2 D2. 6 नदन्हृष्टो; D1. 3 S ननादोच्चैः. — ^{d}) K2 सुभद्रम्. D1 अभिमर्षयन्; D2 अपि हर्ष°; T G अभि(G3 °पि)पाल°.

27 ^{a}) D1 S स्वयं (M स्वयन्) राजन् (for महा- स्त्राणि). — Da1 om. 27^b-28^a. — ^{b}) K4. 5 B2-4 सु- (for the first च). D1 S दिव्यमस्त्रमुदारधीः. — ^{c})

प्रादुश्चक्रे महारौद्रं क्षणे तस्मिन्महाबलः ॥ २७
ततः शतसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः ।
अवाकिरदमेयात्मा शराणां नतपर्वणाम् ॥ २८
ततो दश महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः ॥ २९
विराटः सह पुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
भीमश्च केकयाश्चैव सात्यकिश्च विशां पते ॥ ३०
जवेनापततां तेषां भीष्मः शांतनवो रणे ।
पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्छत्सात्यकिं निशितैः शरैः ॥ ३१
पूर्णायतविसृष्टेन क्षुरेण निशितेन च ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२
जाम्बूनदमयः केतुः केसरी नरसत्तम ।
पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ॥ ३३
भीमसेनस्त्रिभिर्विद्ध्वा भीष्मं शांतनवं रणे ।
कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४
प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना ।
अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ३५
तस्य वारणराजस्य जवेनापततो रथी ।
शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे ॥ ३६
तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः ।

Ś1 K3 D2.3.5 प्रादुष्करोन् (for प्रादुश्चक्रे). K3.4 B Da2 Dn D4.5.7.8 महारौद्रे; D1 S (except G4) °रौद्रं; D2.6 °रौद्रान्. K0-2 प्रादुश्चकार रौद्राणि; K5 प्रादुष्करोत्क्षणे तस्मिन्. — d) K0-2 B Dn D4.7.8 G1 M रणे (for क्षणे). M4 महारथः. K5 महारौद्रे महाबलः.

28 Da1 om. 28a (cf. v. l. 27). — a) Ś1 K0-3.5 B3 Dn D2-4.6-8 शरसहस्रेण; D1 शतसहस्राणि; M2.4.5 °सहस्राणां. — b) D1 S शराणां नतपर्वणां (= 28d). — d) Ś1 K D2.3.6.7 तदद्भुतमिवाभवत्; D1 सौभद्रं परवीरहा; S सौभद्रं प्रपितामहः (= 28b).

29 c) K1.3 D1.2.6 T1 रक्षार्थमभिधावंतः; K5 रक्षमाणाभ्यधावंत; Da1 D3 रक्षार्थमभ्यधावंती (D3 °तः); Dn1 D5 °मभ्यधावंतं. — d) G1-3 रणे (for रथैः).

30 b) K0 पार्श्वतः. — c) K0.2 Dn1 M1.3 केकयश्चैव; K1 कीकय°; K3.5 Da D1-3.5-8 M4 कैकया°; Dn2 D4 कैकय°. — d) K1 Da1 G3 सात्विकिश्च. D1 [अ]पराजितः (for विशां पते).

31 a) Dn D4 जवेन पततां तेषां; D1 S तेषां जवेनापततां (by transp.). — b) D1 S भीष्मोपि (D1 M3-5 °थ) त्वरितो रणे. — c) K1 पंचाल्यं; K5 पांचालस्; D1 G1.2 पांचालं. Ś1 Da1 D3 आनर्छे. K0 पांचल्यं तैत्तिरेणार्छत्; K1 पंचाल्यं तैत्तिरेणार्हत्. — d) K1 G3 सात्विकिं. K4 च सितैः; B Dn D4.7.8 नवभिः; Da D1.5 S च त्रिभिः (for निशितैः). K5 D2.3.6 त्रिभिः (for शरैः).

32 a) = 11a. K0-2 °यतविशिष्टेन; D3 °यतानस्°; G3 °यतौ विसृ°. — b) D1 शरेण. K3 ह (for च). — d) D1 भीमसेनोस्य पत्रिणा; M1.2 भीमस्य नतपर्वणा.

33 a) K5 केतूः; D3 S श्रीमान् (for केतुः). — b) K0 केसरीन्; a few MSS. केशरी; Cc. v केसरी (as in text). Ś1 न**त्तम; K0-2 Da D5 नृपसत्तम (Da1 °मः); K4 B D2.6.8 नरसत्तमः; D1.3 T2 G2 M1.2.4 स नरोत्तम; T1 G4 स नृपोत्तम; G1.3 [इ]व नरोत्तम; M3.5 स ध्वजोत्तम (M3 °मः); Cv नर° (as in text). — c) Da1 °सेनेन. — d) M1 महितो. Ś1 रणात्. K5 भीष्मेणोन्मथितो रथात्; Da1 भीमेन रथितो रथात्; D1 छिन्नं भीष्मेण वै रथं.

34 a) K4 B D (except D2.6) S ततो भीमस् (for भीमसेनस्). B2 त्रिभिर्भित्त्वा. — b) T1 युधे (for रणे).

35 a) D1 प्रगृहीतोग्र°; D3 निगृहीताग्र°; Cc. v as in text. — d) K5 °मुत्तरं; B4 °मुत्तमं; Da2 D °रुत्तरः.

36 b) K4 रथे च; Cc रथेन (for जवेन). D1 [आ]पतितो; M1.3 [उ]त्पतितो. K0 (sup. lin. as in text) बली (for रथी). B Da (Da1 damaged) Dn D4.5.7.8 रथे चा(B2 रथे च; B3 वेगेना°; Da2 D रथेना)पततो जवात्. — d) Ś1 D3 °प्रतिमैः. Ś1 K0-2.5 D1-3.6 शरैः (for रणे).

37 a) Ś1 बभ्रुः स; Da1 क्रुद्धस्य; D1 [अ]भवत्स; T G4 बभ्रून्स; G1.3 बभ्रन्स; G2 विभ्रन्स; M वाहान्स (for क्रुद्धः स). Cd cites बभ्रून्. M2 राजेंद्रो (for नागेन्द्रो). K0-2 समवष्टभ्य नागेंद्रम्. — b) K0 उत्तरः

पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥ ३७
स हताश्वे रथे तिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीम् ।
उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमाम् ॥ ३८
तया भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः ।
स पपात गजस्कन्धात्प्रमुक्ताङ्कुशतोमरः ॥ ३९
समादाय च शल्योऽसिमवप्लुत्य रथोत्तमात् ।
वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिच्छेदाथ महाकरम् ॥ ४०
भिन्नमर्मा शरव्रातैश्छिन्नहस्तः स वारणः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च ॥ ४१

एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो महारथः ।
आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ ४२
उत्तरं निहतं दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरं शुभम् ।
कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ।
शङ्खः क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव ॥ ४३
स विस्फार्य महच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
अभ्यधावज्जिघांसन्वै शल्यं मद्राधिपं बली ॥ ४४
महता रथवंशेन समन्तात्परिवारितः ।
सृजन्बाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ४५

C. 6. 2013
B. 6. 49. 23
K. 6. 49. 23

K1.2 अत्तरः ; K3 D2.6 M3.5 बृहंतः ; B1 बृंहत ; D1 संवृतः ; Cc बृहतः (as in text). Ś1 K0-2 B2 D6 T1 G4 °वाहनः ; D1 °वाहिभिः ; Cc °वाहिनः (as in text). — d) K0-2 जघानास्य हयोत्तमान्.

38 D5 om. (? hapl.) 38^{a}–39^{b}. — a) D3 संहताश्वे ; G3 स हताश्वो. Da1 सगणश्वे रथे राजन्. — b) K0 मद्राधिपतिम्. K1 आयसी ; D1 आहवे. — c) K1 °करी शक्तिं ; K5 °करीं घोरां ; Da1 D3 °करिं शक्तिं ; D1 प्राणप्रगृहिणीं शक्तिं. — d) K2 D1 चिच्छेद (m तत्याज) (for चिक्षेप). K5 भुजगोत्तमं.

39 D5 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — a) K1.5 T2 M4 तथा ; T1 G तदा (for तया). D1 तस्य भिन्नं तनुत्राणं. — c) B3 पपात स (by transp.). Ś1 K0.1 गजस्कंदात् ; Da1 भुजस्कंधात्. — d) K3 D2.3.6 प्रमुक्तप्राससतोमरः ; D3 प्रयुक्तांकुश°.

40 a) B2 M2 स (for च). K4 शल्योपि. D1.3 असिमादाय शल्योपि. — b) K3 D2.6 अवतीर्य ; B1 मवश्रुत्य ; T2 ह्यवप्लुत्य ; M2 अवा°. Ś1 K0-4 D2.6 महारथात्. — c) K4 वारणे रणराजस्य ; D3 तस्य वारणराजस्य. — d) Ś1 K0-2.5 चिच्छेदास्य ; K3 D2.6 T1 G1.2.4 M5 °दाशु. D3 महीकरं.

41 a) K0.1 भिन्नपत्रा (K0 °त्राः) ; K2 °मर्मः ; K5 T G M1.3.5 °वर्मा (G1.3 °र्प्मा) ; D3 छिन्नमर्मा. Ś1 K D2-4.6 M1 शरशतैश्. — b) Ś1 K3 D2.6 च (for स). G1 रावणः (by metathesis). — c) D3 तुतम् (for भीमम्). T2 °रवं (for °स्वरं). G3 भीमेनर्तस्वयं कृत्वा (sic). — T2 om. (hapl.) 41^{d}–42^{a}. — After 41, Ś1 writes उत्तरवधः.

42 T2 om. 42^{a} (cf. v. l. 41). — a) K4 B1.4 Da (Da1 damaged) D5 एतदेतादृशं ; D1 तदेतदीदृशं ; D3 एतादृशं रणं. K0.2 दृष्ट्वा (for कृत्वा). — b) B1.2 Dn2 D7.8 G1.2 M2 जनाधिपः ; B3 Dn1 D4 T1 G4 M1.3-5 नराधिपः ; B4 D3.5 G3 नराधिप ; Da1 damaged ; Da2 धनाधिपः (for महारथः). — c) D1 अरुणोह (sic). — d) K1 भासुरं.

43 a) B1.3 Dn2 D1.4 S (except T2) तु ; B2.4 D3.7 वै ; D3 च (for नि-). — b) D2 T1 G2.4 M1.3.4 वैराटिं. B1-3 Da D5 ततः ; B4 Dn D4.7.8 G3 M5 तदा ; D1 प्रति ; D3 T1 G1.2.4 M1-4 तथा (for शुभम्). — After 43^{ab}, Dn ins. a passage given in App. I (No. 4). — c) Hypermetric. D1 कृतवर्मणो रथगतं ; D3 °र्मणाथ सहितं ; D6 M1 °र्मा च (D6 °र्माण-) सहितं. — A passage given in App. I (No. 4) is ins. in B3.4 Da D4.5 after 43^{cd} ; in Dn (transferring lines 9–18 after 46), after 43^{ab} ; in M3-5 (all om. lines 1–6, and 288–339), after 46. — e) M1.2 स (for प्र-). — f) T2 °षा हव्यवाहवत्.

44 b) = 13^{b}. K4 B D (except D2.6) S शक्रचापोपमं बली. — c) K0-4 D6 अभ्यद्रवज् ; M1.2 अभ्ययाच्च. K0 D1 जिघांसुर्वै ; B1.2 °संस्तु ; S जिघांसुस्तं (T2 °संतं). Ś1 अभ्याद्रवज्जिघांसार्थं. — d) K0 शक्यं (for शल्यं). B1.2 Da D1.3.5 S युधि (for बली).

45 a) D4 रथवेगेन ; M2 रणवंशेन ; Cc रथवं° (as in text). — b) D3 परिरक्षितः ; M2 परितः सृजन् (for परिवारितः). — c) B2 मुंचन् (for सृजन्).

46 a) T1 G2.4 आपतंतं तु (G2 स) संप्रेक्ष्य. — b)

C. 6. 2013
B. 6. 49. 26
K. 6. 49. 28

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ।
तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
मद्रराजं परीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ॥ ४६
ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदो यथा ।
तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रणे ॥ ४७
तमुद्यतमुदीक्ष्याथ महेष्वासं महाबलम् ।
संत्रस्ता पाण्डवी सेना वातवेगहतेव नौः ॥ ४८
तत्रार्जुनः संत्वरितः शङ्खस्यासीत्पुरःसरः ।
भीष्माद्रक्ष्योऽयमद्येति ततो युद्धमवर्तत ॥ ४९
हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम् ।
तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ॥ ५०
अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य महारथात् ।
शङ्खस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ॥ ५१
स हताश्वाद्रथात्तूर्णं खड्गमादाय विद्रुतः ।
बीभत्सोः स्यन्दनं प्राप्य ततः शान्तिमविन्दत ॥ ५२
ततो भीष्मरथात्तूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः ।
यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृतम् ॥ ५३
पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च केकयांश्च प्रभद्रकान् ।

D8 शंखं रणविशारदं. — D8 om. 46^{cd}. — d) K0–2 परिवारितं (for पर्यवारयन्). — After 46, M3–5 ins. a passage given in App. I (No. 4); while K3 ins., and D4 *repeats*, lines 9–18 of that passage also cf. v. l. 43).

47 D1 om. 47^{ab}. — a) T2 भीमो (for भीष्मो). — b) K5 विनर्दन्; D6 विनदन्; G3 व्यनद्य. — c) G1 damaged. K5 तनुर्; Da1 धनु. T1 G4 बिभ्रन्; T2 G2.3 M1.2 बिभ्रत् (for गृह्य). — d) Ś1 अभ्याद्रवद्.

48 a) K3 समुद्यतम्; K4 B D (except D2.3) T1 G M5 तमुद्यंतम्. K0.2 समीक्ष्याथ; K1 महेक्ष्याथ (corrupt); K5 समुद्वीक्ष्य; B3 अवेक्ष्याथ; T G M1.2 उदीक्ष्यैनं. — b) K0–2 D3 M3–5 महारथं (for °बलम्). — Dn1 om. 48^{d}–50^{a}. — d) K0 वातवेगवतेव; Da1 Dn2 D3.4.7.8 G3 M1.2 वातवेगाहतेव; T2 वातवेगवधेव. K0.3 Da1 D6 G4 नौ; T2 गौः.

49 Dn1 om. 49 (cf. v. l. 48). — a) D8 S (except M3.4) ततोर्जुनः. Ś1 K2 D6 M1 स; D8 च (for सं°). — b) M4 पुरःसरं. — c) K1 Da1 भीष्माद्रक्षो; B3 भीष्मः क्रुद्धो. K4 B D7 T2 अभ्येति; T1 G4 इत्येव; M3 अद्येव (for अद्येति). D8 भीष्मादिच्छां चिकीर्षुर्वै. — d) Ś1 K0–4 D1.2.6 M1.2 तयोर्; B4 Dn2 D4.7.8 तत्र (for ततो).

50 Dn1 om. 50^{a} (cf. v. l. 48). — a) = 59^{c}. S °कारस्ततो (M1.2 °था) राजन्. — b) K3 तत्र (for युधि). K3 D2 M5 गर्जतां; M3 निर्जितां (for युध्यताम्). T G4 योधानां युध्यतां तदा. — c) D8 ततस्तेजांसि. B1.4 Da D5 T1 G4 M3–5 संयुक्तम्; T2 G2.3 M1.2 संसक्तम्. — d) Ś1 इत्येव (for इत्येवं). D3 T1 G2.4 M1–4 विस्मयात्; T2 विस्मयो; G1.3 व्यस्मयंन्. D1 S तदा (T2 [ऽ]भवत्) (for ययुः).

51 a) B4 यथा (for अथ). B1 महाबाहुर् (for गदापाणिर्). — c) G1.3 च ततो (for चतुरो). — d) B1.2.4 Da1 Dn D4.7.8 S अवधीद् (for अहनद्). D1 प्रेषयामास मृत्यवे.

52 a) K0–2 महताश्वाद्; K4.5 B1.2.4 Dn3 D1.2.4.6–8 T1 G2.4 स हताश्वो; T2 G1.3 M स हताश्वे. S रथे तिष्ठन् (for रथात्तूर्णं). — b) D6 विद्रुतं; M विश्रुतः (M4 °तं). B3 शल्यमालोक्य विश्रुतः. — c) B1.2.4 Da Dn D3–5.7.8 च रथं; B3 स रथं (for स्यन्दनं). Ś1 गत्वा; K0.1 प्राप; K2 प्रापुस. — d) D1.3.6 S पुनः (for ततः). K0–2 अवाप च (for शान्तिमविन्दत). — After 52, D1 reads 6. 46. 4^{cd}, 153^{*}, the ref. युधिष्ठिरः and 5^{a}–23^{b}.

53 a) D8 भीम° (for भीष्म°). — b) Ś1 Dn3 D4.7.8 उत्पतंतः; Dn1 (by corr.) उत्पतंतं; D1 प्रापयंत; S प्रपतंति. — c) K3 द्यौर्; D1 तैर् (for यैर्). K4 M4 भूमिं च. — d) Ś1 समंतात् (for सर्वतः). B1.2.4 Da Dn D3–8 समवस्तृता (D6 °सृतां); B3 समवे * ता. D1 S सर्वतोभू(D1 °मासी)त्समावृतं. — After 53, Ś1 ins. (cf. 54^{a}, 55^{b}):

151* पाञ्चालानथ मत्स्यं च द्रुपदं सेनया वृतम् ।

54 a) K1.4.5 B1.3.4 Da1 D1.2.5 G3 M5 पंचालान्; T G4 पांचाल्यान् (for पाञ्चालान्). Ś1 मत्स्यां च; K1.2 मत्स्यांश्च. — b) K3 D2 कैकेयां°; B4 केवलां°; Da1 कैरलां°; Da2 Dn2 D4.5.8 केरलां°; D1.3.6 कैकयां°;

भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास मार्गणैः ॥ ५४
उत्सृज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सव्यसाचिनम् ।
अभ्यद्रवत पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतम् ।
प्रियं संबन्धिनं राजञ्शरानवकिरन्बहून् ॥ ५५
अग्निनेव प्रदग्धानि वनानि शिशिरात्यये ।
शरदग्धान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य ह ।
अतिष्ठत रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ५६
मध्यंदिने यथादित्यं तपन्तमिव तेजसा ।
न शेकुः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुम् ॥ ५७
वीक्षांचक्रुः समन्तात्ते पाण्डवा भयपीडिताः ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः शीतार्दिता इव ॥ ५८
हतविप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिते ।
हाहाकारो महानासीत्पाण्डुसैन्येषु भारत ॥ ५९
ततो भीष्मः शांतनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ ६०
शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ ६१
ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्वशः ।
प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६२
भीष्मं च समुदीर्यन्तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे ।
अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ६३

C. 6. 2032
B. 6. 49. 53
K. 6. 49. 53

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

M3–5 कोसलां°. — c) M4 श्रेष्ठं. — d) Ś1 पतया°; M1. 2 तापया°. Ś1 K D1–3. 6 पत्रिभिः (for मार्गणैः).

55 a) B Da Dn D1. 3–5. 7. 8 T2 M राजन्; T1 G वीरं (for तूर्णं). — c) Ś1 अभ्याद्रवत; K1 अभिद्रवत; K2 अभ्यद्रवति; S अभ्यवर्तंत. K1 पंचालं; K2 पांचाल्ये. — d) D1 द्रौपदं. K5 D6 M2 वृतः. — f) Ś1 शरानवाकिरन्; K3 D2. 6 स शरान्विकिरन्; Da Dn D4. 5. 7. 8 शरांश्च विकिरन्; M1. 2 शरानाविकिरन्.

56 D8 transp. 56ab and 56ef. — a) Ś1 K3 अग्निरेव; D6 °रिव. — d) K0–2 D6 S च; K5 D1. 8 हि (for ह). — e) K4 B3 अत्यतिष्ठद्; B1. 2. 4 अतितिष्ठद्; D1 व्यतिष्ठत; D2 S अतिष्ठच्च. — f) = 6. 7. 8d (q. v.)

57 a) K3 D2. 6 यथादित्यस्. — b) K2 पतंतम् (by metathesis). K3 D2. 6 तपन्नमिततेजसा; D1 तपंतं रश्मिमालिनं. — d) Da Dn1 D5 समीक्षितुं.

58 a) K0–2 वेक्षां°; K5 D6 वीक्ष्यां°. K1. 2 समंतात्ते; D3 S समंतात्तं. — c) K4 B4 नाध्यपश्यंत; K5 G1–3 M1. 3–5 नाभ्यगच्छंत; B3 Dn2 D4. 7. 8 नाभ्यपश्यंत; Da Dn1 D5 नाभ्यपद्यंत; D6 नाधिगच्छंतो. — After 58, Dn2 D4 ins.:

152* सा तु यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरपीडिता ।
सिंहेनेव विनिर्भिन्ना शुक्ला गौरिव गोपतेः ।

59 D1 om. 59. — a) K3. 5 Dn1 D2. 6. 8 हते विप्रद्रु°; T1 G अथ तस्मिन्द्रु°; T2 अथ तद्विद्रु°; M अथ विप्रद्रु°. — b) K1 विमर्दिनी (for विमर्दिते). — c) = 50a. — d) Dn2 D4. 8 °सैन्यस्य. K2 भारतः; D3 सैनिकाः; S (except M3) मारिष.

60 a) D1 ततो शांतनवो भीष्मो. — b) Ś1 K3 Dn2 D2. 3. 6 M3. 5 नित्य- (for नित्यं). D1 मंडलीकृतकार्मुकः. — c) D1 तीक्ष्णाग्रान् (for दीप्ता°). — d) K3 D1. 2. 6 अही(D1 छिता)नाशीविषोपमान्.

61 a) D1 एकायनाः; D3 °यना-; T2 °यनं; M3. 5 यनीः; Ca. c. d एकायनी° (as in text). K5 शरीरे कायजान्कुर्वन्. — d) D3 उद्दिश्योद्दिश्य भारत.

62 a) K3 D2 सर्वेषु; M2 दुर्गेषु (for भग्नेषु). — b) B D (except Dn1 D2. 3. 6) T G M1. 2 च भारत; M3. 5 विशां पते. — c) B1–3 चास्ते. — d) K0 प्राज्ञयत (sic); Dn2 D1–3. 6. 7 T G1. 4 M1–4 प्रज्ञायत.

63 a) Ś1 समुदीक्षंतं; D3 समुदीप्यंतं; T2 समुदीर्णं तं. — b) K1. 5 Da2 D5. 8 पार्थं. K5 महामृधे. — c) T1 G2–4 M1. 4 अपहारम् (for अव°). Cc. d cite अवहारः. K5 D6. 8 S (except G3 M2) °वंस्ते (for °र्वन्त). — d) D1 भरतोत्तम; D3 भरतर्षभः.

४६

C. 6. 2033
B. 6. 50. 1
K. 6. 50. 1

संजय उवाच ।
कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ ।
भीष्मे च युधि संरब्धे हृष्टे दुर्योधने तथा ॥ १
धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः ॥ २
शुचा परमया युक्तश्चिन्तयानः पराजयम् ।
वार्ष्णेयमब्रवीद्राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ३
कृष्ण पश्य महेष्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
शरैर्दहन्तं सैन्यं मे ग्रीष्मे कक्षमिवानलम् ॥ ४
कथमेनं महात्मानं शक्ष्यामः प्रतिवीक्षितुम् ।
लेलिह्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ॥ ५
एतं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलम् ।

Colophon om. in T1 G4. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0. 1. 3. 5 D8 mention only प्रथमो (K0 °म·) युद्धदिवसः ; K4 D1 प्रथमदिवस ; B1 Da2 Dn1 D4. 5 प्रथमदिनयुद्ध ; B3 Da1 Dn2 प्रथमदिवसयुद्ध ; D2 प्रथमयुद्धदिवस ; D8 प्रथमेह्नि ; G1. 3 M1. 2 प्रथमाप(M1. 2 °व or °प)हार ; G2 प्रथमदिवस and प्रथमापहार ; M3–5 प्रथमाह्निक. K4 G1–3 M3. 5 cont. समास. — *Adhy. name :* K4 G1–3 M1. 2. 4 उत्तरवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 Da2 7 ; Dn2 M5 47 ; D1 48 ; D5 49 ; T2 G1–3 44 ; M1. 2 45 (as in text) ; M3. 4 46. — *Śloka no.* : Dn 49 ; D5 44.

46

1 K3 D2 om. the ref. After the ref., D3 (*inf. lin. sec. m.*) ins. प्रथमदिवसः. Da1 om. 1^{ab}. — ^{a}) T1 G1. 2. 4 M2. 4 कृतेपहारे ; T2 कृताप° ; G3 कृतोप°. Cd cites 1^{a} as in text. — ^{b}) Ś1 K0–2 प्रथमं ; D8 प्रथमेह्नि (hypermetric). D1 भारतोत्तम (for भरत°). — ^{c}) K0. 2 B3 D5 युद्ध- (for युधि). K3 D2. 6 T1 G संहृष्टे ; B1 दुर्धर्षे (for संरब्धे). — ^{d}) K3. 4 Dn2 D1. 2. 6 तदा ; M1. 2 नृपे ; M3–5 सति (for तथा). T G1. 3. 4 राजन्दु(T2 °जा दु)र्योधनेपि च ; G2 राजदुर्योधनेन च.

2 ^{a}) D6 धर्मराजा. T2 तथा तूर्णम्. — ^{b}) K3 D2. 6 समभ्येत्य (for अभिगम्य). — ^{c}) D3 M1. 3. 4 सहितैः. D5 तस्य ; T G शूरैः (for सर्वैः). — ^{d}) B1 जनाधिपैः. K5 सर्वैश्च जवनेश्वरैः (sic) ; D1 S सर्वैश्च पृथिवीश्वरैः (M1. 2 सचिवैश्च समावृतः).

3 ^{a}) K4 ह्रिया ; K5 श्रुत्वा (for शुचा). B Da Dn D4. 5. 7. 8 शोकेन महता युक्तश्; D1 S शोकसंतप्तहृदयश्. — ^{b}) K1 चिंतयाना ; Cc °यानः (as in text). Ś1 K4 T2 M3–5 पराभवं ; K5 परायणं. — D1 om. (hapl.) 3^{cd}. — ^{c}) K4 B1. 4 Da2 Dn D4. 5. 7. 8 राजा (for राजन्). — ^{d}) Ś1 भीष्मसु- (for °स्य).

4 ^{a}) B2 M1 पश्य कृष्ण (by transp.). — ^{b}) G1 भीमं (for भीष्मं). — D1 reads 4^{cd}, 153*, the ref. युधिष्ठिरः and 5^{a}–23^{b}, after 6. 45. 52. — ^{c}) Da Dn D4. 5. 7. 8 दहति (for दहन्तं). D1 तद् (for मे). K5 शरैर्मे निहतं सैन्यं. — ^{d}) K2 भीष्मे ; D1. 3 भीष्मं (for ग्रीष्मे). Ś1 कर्षम् ; K1. 2 कक्ष्यम् ; Ca. d कक्षम् (as in text). Cc cites कक्षे (sic). K4. 5 B3. 4 D3 Dn2 D1–5. 7. 8 M5 इवानलः. — After 4^{cd}, D1 ins. :

153* युधिष्ठिरो महाराज दृष्ट्वा कृष्णमथाब्रवीत् ।

5 For sequence in D1, cf. v. l. 4. Before 5, D1 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) K0. 2 महात्मानः ; B1 D3 महेष्वासं ; M2 नरव्याघ्रं (for महात्मानं). — ^{b}) Ś1 K0. 2 Da2 Dn1 शक्यामः ; Da1 D5 शक्याम. K3 प्रीतिवी° ; G2 पृथिवी° (for प्रतिवी°). K5 शिक्षामो युधि वीक्षितुं ; D1 शक्नोम्यपि च वीक्षितुं. — K1 om. 5^{c}–6^{d}. — ^{c}) D1 Cc लेलिहानं च ; D3 रेरिह्यमाणं ; Cd लेलिह्य° (as in text). — ^{d}) D1 हविःसिक्तम् ; T2 हविष्यंदम् ; Cc °ष्मन्तम् (as in text). K4 °नलः.

6 For sequence in D1, cf. v. l. 4. K1 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) K2. 3. 5 B3 Da2 D5. 6 S (except M2. 4) एनं ; K4 Da1 Dn1 (before corr.) D1. 3 एवं (for एतं). D1 °व्याघ्र. — ^{b}) S धनुर्व्यात्तमहामुखं (M1 °महाननं ; M2 °मिवाननं). — ^{c}) D1 तु विहितं (for विप्रद्रुतं). — ^{d}) K4 समरे (for मदीयं). D3 मर्मणाहतं ; D8 मार्गणाहतं.

दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गणाहतम् ॥ ६
शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे ।
वरुणः पाशभृच्चापि कुबेरो वा गदाधरः ॥ ७
न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महाबलः ।
सोऽहमेवं गते मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवः ॥ ८
आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव ।
वनं यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे तत्र जीवितुम् ॥ ९
न त्विमान्पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे ।
क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् ॥ १०
यथानलं प्रज्वलितं पतंगाः समभिद्रुताः ।
विनाशायैव गच्छन्ति तथा मे सैनिको जनः ॥ ११
क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्शिताः शरपीडिताः ॥ १२
मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात् ।
जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ॥ १३
जीवितस्य हि शेषेण तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ।
न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव ॥ १४
रथान्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ।

C. 6. 2047
B. 6. 50. 15
K. 6. 50. 15

7 For sequence in D_1, cf. v. l. 4. — ^{a}) $Ś_1$ शक्यं (for शक्यो). D_1 शिवः (for यमः). K_1 शक्यं; $D_{1.3}$ S संख्ये (for क्रुद्धो). — ^{b}) K_4 दंडपाणिश्च. D_1 केशव (for संयुगे). — ^{c}) $Ś_1$ K_{0-2} पाशबद्धोपि; K_3 B_{1-3} D_{1-3} °भृद्वापि; $M_{1.2}$ °भृच्चैव. — ^{d}) K_5 कुबेरो गदया धरः.

8 For sequence in D_1, cf. v. l. 4. — ^{a}) D_1 च (for तु). $K_{1.3}$ D_1 G_2 महातेजा; $D_{4.7.8}$ °बाहुः. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ $D_{2.6}$ महारथः. — ^{c}) K_0 एव गते; K_1 T_1 $G_{2.4}$ एवं गतो; G_3 एतं गते; M_4 एनं गते. T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 भग्नो (for मग्नो). — ^{d}) $Ś_1$ भीष्मागाधजलप्लवे; K_{0-2} °गाधे जलेप्लवः; K_3 M_1 भीष्मोगाधजलेप्लवः; K_4 B Dn_2 $D_{4.6.8}$ °गाध(B_1 °धे)जलेप्लुतः; Da Dn_1 $D_{1.5.7}$ °गाधजलेप्लवे; D_3 भीष्मोगाधे जलेप्लवे; T G भीष्मेणाथ जयेप्सुना; $M_{3.4}$ भीष्मेगाधजलेप्लवः (M_3 °प्सवः). Ca. c. d cite अप्लवे.

9 For sequence in D_1, cf. v. l. 4. — ^{b}) D_3 केशवं. — ^{c}) G_2 च्युतिं; M_5 वयं (for वनं). B D (except D_2) S वार्ष्णेय (for गोविन्द). — ^{d}) K_4 मे वा न; K_5 मे नाद्य; Da Dn $D_{4.5.8}$ वा मे न; T_1 मेन्यत्र; $G_{2.4}$ मन्येत्र (for मे तत्र). K_4 Da Dn_2 $D_{1.4.5.7.8}$ M जीवितं.

10 For sequence in D_1, cf. v. l. 4. — ^{a}) K_5 बुद्धिमान्; B_2 T_2 न त्वेमान्; $D_{3.6}$ न त्वेतान् (for न त्विमान्). — B_2 om. (? hapl.) 10^{c}–11^{d}; M_2 om. 10^{cd}. — ^{c}) $K_{0.2}$ क्षिपयिष्यति; K_5 क्षपयिष्यामि; D_3 क्षपयिष्यंति. $Ś_1$ $K_{0.1}$ D_6 मे सेनां (by transp.); K_4 मे सैन्यं; Da Dn_1 D_5 सेना मे; T G सैन्यं मे.

11 For sequence in D_1, cf. v. l. 4. B_2 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K_2 तथा (for यथा). — ^{c}) K_4 $B_{1.3}$ Dn_2 $D_{2.3}$ विनाशायोप°; D_1 °शमेव (for °शायैव). — ^{d}) K_3 Da_2 Dn_1 (before corr.) D_5 यथा (for तथा). $K_{0.2.3.5}$ $D_{2.3.6}$ T_2 सैनिका जनाः; M_{3-5} सैनिका जवात्. T_1 $G_{2.4}$ इमे सैन्या निराकृताः; $G_{1.3}$ इमे सैन्यादिका जवात्; $M_{1.2}$ तथा भीष्मं महारथं.

12 For sequence in D_1, cf. v. l. 4. — M_4 reads 12^{a}–13^{b} after 18. — ^{a}) $Ś_1$ नेतास्मि; K_5 नीतोस्म (sic); Da Dn_1 D_5 ग(Da_2 गं)तोस्मि; Dn_1 (marg.) गतोस्मि; D_1 नीतो हि; D_3 नीतास्मि. — ^{b}) D_3 °क्रमैः; T_2 °क्रमः. — ^{c}) $Ś_1$ भ्रातरैश्चैव. K_3 D_2 $M_{1.2}$ वीर; D_1 धीर; D_6 वीरं. T G पार्थ(G_{1-3} पांड)वा भ्रातरश्चैव. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0-2.4}$ B D_3 कर्षिताः. D_1 शोककर्षिताः; $M_{3.5}$ शरविक्षताः (for °पीडिताः).

13 For sequence in D_1 M_4, cf. v. l. 4, 12. — ^{a}) B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ भ्रातृहार्देन; D_1 S °भावेन; D_3 (*inf. lin. sec. m.*) °स्नेहेन. — ^{b}) K_1 corrupt. $D_{1.3}$ $M_{1.4}$ राज्यभ्रष्टास्; D_2 T_2 राज्याद्भ्रष्टात्. D_1 तथाभवन्. — ^{c}) D_6 T_2 G_2 जीवितुं. $Ś_1$ K_{0-2} मन्यंते (for मन्येऽहं). — ^{d}) D_6 जीवितुं. Dn_2 त्वद्य; D_1 ह्यत्र; T_2 मे तु; G_2 चेह (for ह्यद्य). D_1 दुर्बलं (for दुर्लभम्).

14 For sequence in D_1, cf. v. l. 4. — ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_2 जीवितस्याव°; K_{0-2} °तस्यावि°; K_4 B_3 D_3 °तस्य च; K_5 °तस्यापि; D_5 °तं तु वि°; T_2 °तस्य वि° (for जीवितस्य हि). D_1 शोषेण (for शेषेण). — ^{b}) D_6 तप्स्याम. K_5 दुष्करं (for दुश्चरम्). — ^{c}) Da Dn $D_{4.5.7.8}$ घातयिष्ये च (for °यिष्यामि). — ^{d}) D_1 सैन्यमुख्यानि केशव.

15 For sequence in D_1, cf. v. l. 4. — ^{a})

C. 6. 2047
B. 6. 50. 15
K. 6. 50. 15

घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणाम् ॥ १५
किं नु कृत्वा कृतं मे स्याद्ब्रूहि माधव माचिरम् ।
मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् ॥ १६
एको भीमः परं शक्त्या युध्यत्येष महाभुजः ।
केवलं बाहुवीर्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १७
गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः ।
करोत्यसुकरं कर्म गजाश्वरथपत्तिषु ॥ १८
नालमेष क्षयं कर्तुं परसैन्यस्य मारिष ।
आर्जवेनैव युद्धेन वीर वर्षशतैरपि ॥ १९
एकोऽस्त्रवित्सखा तेऽयं सोऽप्यस्मान्समुपेक्षते ।
निर्दह्यमानान्भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २०
दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
धक्ष्यन्ति क्षत्रियान्सर्वान्प्रयुक्तानि पुनः पुनः ॥ २१
कृष्ण भीष्मः सुसंरब्धः सहितः सर्वपार्थिवैः ।
क्षपयिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः ॥ २२
स त्वं पश्य महेष्वासं योगीश्वर महारथम् ।
यो भीष्मं शमयेत्संख्ये दावाग्निं जलदो यथा ॥ २३
तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतद्विषः ।

M4. 5 रथान्स. — b) Ś1 महाबलं; D1 समन्वितान्; T2 महाबलैः. — c) D1 S (except G1 M2) पात° (for घात°).

16 For sequence in D1, cf. v. l. 4. — a) K3. 5 D1. 7. 8 तु (for नु). D8 कृष्ण (for कृत्वा). K4 B D (except D1-3. 6) Ccp हितं; Cc अलं (for कृतं). — b) Da1 om. from माधव up to सम in 16^{d}. G3 केशव (for माधव). D8 मेचिरं.

17 For sequence in D1, cf. v. l. 4. — a) M3. 5 भीष्मः (for भीमः). D1 सत्त्वाद्; Cc शक्त्या (as in text). — b) Ś1 युध्यतैष; B1. 3 Da1 युध्यत्येव; G1. 3 युध्येदेष. K0-2 महाबलः; D3 ममानुजः. — d) D1 क्षात्रं; T2 क्षुद्र- (for क्षत्र-).

18 For sequence in D1, cf. v. l. 4. — a) G3 शर° (for वीर°). — b) Ś1 D1 महाबलः. — c) K1. 2 करोति सुकरं; K3 D2 प्रकरोत्यासुरं. — d) B Da Dn D4. 5. 7. 8 T2 रथाश्वनर(T2 °गज)दंतिषु; D1 नागाश्वरथपत्तिषु; D3 रथाश्वगज°; M1. 2 रथाश्वनरदंतिनां; M3-5 रथेभनरवाजिषु. — After 18, M4 reads 12^{a}–13^{b}.

19 For sequence in D1, cf. v. l. 4. — a) Ś1 अशमेय (sic); K0-2. 5 B1 D3 अलमेष; T1 G4 नालमेव; T2 G2. 3 M1. 3-5 नालमेवं. Cc cites नालम् (as in text). — b) Ś1 K0-3. 5 D2. 6 परसैन्येषु; D1 मम सैन्यस्य. K1 M5 मारिषः; D1 माधवः. — c) M2 °वेनापि (for °वेनैव). — d) K0. 1. 3 D1-3. 6 वीरो (for वीर). Ś1 °शतेन यः; K0-2 °शतेन वा. K5 वीरवर्यं शमेन वा.

20 For sequence in D1, cf. v. l. 4. — a) M5 एका° (for एको°). Ś1 सकांतेयं; K3 D2. 6 सखायं ते; D1 सव्यसाची; S सहायोयं (for सखा तेऽयं). Co. d cite सखा (as in text). K5 एकोवास्त्रविशेषाते (s… — b) D1 स ह्यस्मान् (for सोऽप्यस्मान्). — c) … M4 निर्दह्यमाना; K5 निर्हत्यमानान्; G1. 3 दंदह्यमाना…; G2 निर्दह्यमानो. Ś1 द्रोणेन (for भीष्मेण). — K1 … (hapl.) 20^{d}–21^{a}. — d) Ś1 भीष्मेण (for द्रोणेन).

21 For sequence in D1, cf. v. l. 4. K1 om. … (cf. v. l. 20). — a) K3. 5 D2. 6 दिव्याण्य°. — … K0-2 धक्ष्यंते; K3 B3 Da2 Dn1 धक्षंति. Ś1 K1 क्षत्रि… सर्वें (K1 °र्वा); D1 °यान्योधान्; T G °यानद्य. — … Da Dn1 D5 प्रमुक्तानि; D1 नियुक्तांश्च; T2 प्रवृत्तानि…

22 For sequence in D1, cf. v. l. 4. — a) T… भीमः (for भीष्मः). K5 Da1 D1 तु (for सु-). — b) K5 सहितान्; M3. 5 संमितः (for सहितः). K… सहितः पार्थिवर्षभैः. — c) K1 T2 क्षपयिष्यंति; B3 क्षपि… ष्यति स; D3 क्षापयिष्यति. K3 वै; D8 T2 ते (for नो). — d) D2 S (except M1. 3) तादृशो.

23 For sequence of 23^{ab} in D1, cf. v. l. 4. — … K0. 1 तं त्वं; G1 सत्यं. K1 परेश्वासं; B D3 D… D4. 5. 7. 8 महाभाग (for महेष्वासं). — b) K0-2. 4 … Da Dn1 D5. 8 T G1. 2. 4 योगेश्वर. D1 रथोत्तमं; D… महारथ; M1. 2 °भुज. — Before 23^{cd}, D1 ins. संजय… — c) B Da Dn D3-5. 7. 8 T G M1. 2 भीष्मं य… (by transp.); D1 योस्मान्प्र-; M3-5 भीष्मोयं (for यो भीष्मं). Some S MSS. संघे and संखे. — d) G… दैवाग्निं; M1-3 दवाग्निं; M4 देवाग्निं. K5 जलदा यथा; D8 जलदोपमः.

24 a) B4 भवत्- (for तव). — b) M4 निहत… त्विषः. — c) K1 सुराज्यम्; K3 (marg. sec. m. as in text) अराज्यम्; D8 साम्राज्यम्; G1. 3 स्वाराज्यम्.

स्वराज्यमनुसंप्राप्ता मोदिष्यन्ति सबान्धवाः ॥ २४

एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः ।
चिरमन्तर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ २५

शोकार्तं पाण्डवं ज्ञात्वा दुःखेन हतचेतसम् ।
अब्रवीत्तत्र गोविन्दो हर्षयन्सर्वपाण्डवान् ॥ २६

मा शुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि ।
यस्य ते भ्रातरः शूराः सर्वलोकस्य धन्विनः ॥ २७

अहं च प्रियकृद्राजन्सात्यकिश्च महारथः ।
विराटद्रुपदौ वृद्धौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २८

तथैव सबलाः सर्वे राजानो राजसत्तम ।
त्वत्प्रसादं प्रतीक्षन्ते त्वद्भक्ताश्च विशां पते ॥ २९

एष ते पार्षतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः ।
सेनापत्यमनुप्राप्तो धृष्टद्युम्नो महाबलः ।
शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्य निधनं किल ॥ ३०

एतच्छ्रुत्वा ततो राजा धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
अब्रवीत्समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३१

धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि मारिष ।
नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् ॥ ३२

C. 6. 2065
B. 6. 50. 32
K. 6. 50. 32

स्नु मे प्राप्ता; D1 अनुसंप्राप्य. —^{d}) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 T1 G4 मोदिष्यंते. Ś1 स्म (for स-).

25 Before 25, T2 G1–3 ins. संजयः. —^{a}) D1 धर्मराजो; D3 S च (G3 तु) कृष्णं स (for ततः पार्थो). —^{b}) D3 S दध्यौ राजा (D3 G1. 3 M4 राजन्) (for ध्यायन्नास्ते). D3 महामतिः. —^{d}) D6 शक्तोपहत°.

26 ^{a}) B3 D3 S तमथो; D1 तु तथा (for पाण्डवं). K0–2 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 दृष्ट्वा; M2 राज्ञा (for ज्ञात्वा). —^{b}) Ś1 °चेतनं. K5 D1. 3 S दुःखोपहतचेतनं (K5 D1. 3 M °सं); B Da Dn D4. 5. 7. 8 दुःखेनावृतचेतसं. — K1 om. 26^{c}–27^{d}. —^{d}) D1 S इव (for सर्व-).

27 K1 om. 27 (cf. v. l. 26). Before 27, G1. 3 ins. श्रीकृष्णः. —^{a}) M4. 5 मा शोच. Ś1 पांडव° (for भरत°). —^{b}) = 6. 24. 27^{d}, 30^{d}. D1 नैतत्त्वय्युपपद्यते (= 6. 24. 3^{b}). —^{c}) K5 यत्र ते; D3 यस्येते. Ś1 K2 भ्रातराः. —^{d}) K4 D3 सर्वलोकेषु; G2 सर्वे लोकस्य. D7 विश्रुताः (for धन्विनः). B Da Dn D4. 5. 8 सर्वे ते लोकविश्रुताः (B1 Da D5 °धन्विनः).

28 ^{a}) D1 अयं वै (for अहं च). —^{b}) K4 M1 सात्यकिं च. K1 पराजितः; D3 T G M3. 4 महायशाः; M1. 2. 5 महाबलः. —^{c}) B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 चैव; B3 D1. 3 M चेमौ; T G चोभौ (for वृद्धौ). — G3 om. (hapl.) 28^{d}–30^{c}. —^{d}) K0 पार्श्वतः (for पार्षतः).

29 G3 om. 29 (cf. v. l. 28). —^{a}) D1 प्रबलाश्. B3 D1. 3 S चेमे (for सर्वे). —^{b}) K3. 5 D2. 6. 8 °सत्तमाः; Da1 M2 °सत्तमः. —^{c}) G1 त्वत्प्रसादात्. D3 M2 प्रतीक्ष्यंते. Ś1 K0–2 त्वत्प्रसादप्रतीक्षा वै; K3. 5 D2 त्वत्प्रसादप्रतीक्ष्या (K5 D2 °क्षा) श्च. —^{d}) T2 मद्भ° (for त्वद्भ°). B Da Dn2 D4. 6–8 विशेषतः (for विशां पते).

30 G3 om. 30^{abc} (cf. v. l. 28). —^{a}) B D (except D1–3) S (G3 om.) अयं (for एष). M4 च (for ते). K0 Dn1 (marg.) पार्श्वतो. —^{c}) K4 B Da Dn1 (before corr.) D5. 8 सैना° (for सेना°). —^{d}) K0–2. 5 B Dn2 D4. 7. 8 महारथः. — After 30^{cd}, K2 *repeats* 28^{ab}. —^{e}) D1 महाबाहुर्. —^{f}) T2 M4. 5 निधने; Ca निधनं (as in text). Ś1 K0–2. 5 भीष्मस्यांतकरः किल; K3 D2. 6 भीष्मः शांतिकरः किल. — After 30, M3–5 ins.:

154* स त्वं पुरुषशार्दूल शार्दूलसमविक्रम ।
सेनापत्येन राजेन्द्र धृष्टद्युम्नं नियोजय ।

[(L. 2) Cf. 30^{cd}. M3. 5 धृष्टद्युम्नो महाबलः.]

31 Before 31, T2 ins. संजयः. —^{a}) D1 तच्छ्रुत्वा तु (for एतच्छ्रुत्वा). Ś1 K0–3 Dn2 D2. 4 महाराजो; K5 वचो राजा; D3 T1 G ततो राजन्; T2 महाराज (for ततो राजा). —^{b}) D3 महाबलं. —^{c}) D8 समितौ तत्स्थं; T1 G स हि धर्मात्मा; T2 सहसा वाक्यं; M1–3. 5 च महातेजा; M4 संनिधौ तस्य (for समितौ तस्यां). Cc cites समितौ (as in text). —^{d}) K2 वासुदेवेन संमितः (cf. 33^{b}).

32 Before 32, D1 T2 ins. युधिष्ठिरः. —^{a}) Ś1 निबोधेयं. —^{b}) K2–4 B D (except Da1) T G2–4 यत्त्वां. Ś1 D8 भारत; K0 पार्श्वत; K1. 2 D1 पार्षत;

C. 6. 2065
B. 6. 50. 33
K. 6. 50. 33

भवान्सेनापतिर्मह्यं वासुदेवेन संमतः ।
कार्त्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा ।
तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानीः पुरुषर्षभ ॥ ३३
स त्वं पुरुषशार्दूल विक्रम्य जहि कौरवान् ।
अहं च त्वानुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष ॥ ३४
माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः ।
ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ ॥ ३५
तत उद्धर्षयन्सर्वान्धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत ।
अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शंभुना पुरा ॥ ३६
रणे भीष्मं तथा द्रोणं कृपं शल्यं जयद्रथम् ।
सर्वानद्य रणे दृप्तान्प्रतियोत्स्यामि पार्थिव ॥ ३७
अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैः पाण्डवैर्युद्धदुर्मदैः ।
समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते शत्रुसूदने ॥ ३८
तमब्रवीत्ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिम् ।
व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्वशत्रुनिबर्हणः ॥ ३९
यं बृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत् ।

S दुर्धर (for मारिष). K5 यत्प्रवक्ष्यामि पार्थिव. — c) K0 नाभिक्रुध्यं; K1 नाभिक्रंदं; Da1 M2 नातिक्रम्य. K1. 2 भवत्तच. — d) Ś1 मम भाषितुं; K0–2 समभाषितं; D1 प्रार्थितं मम. Ca. c. d cite भाषितम् (as in text).

33 a) D1 भव (for भवान्). S मे स्याद्; Ca. c मह्यं (as in text). — b) K5 D1 वासुदेवस्य; G3 °देवेषु-. K0. 2–4 B1 Da Dn D2. 5 G1–3 M1. 3. 4 संमितः; B2 शंसितः; T2 धार्मिक. — c) D1 तात; S पूर्वं (for नित्यं). — e) D6 तत्र (for तथा). K4 पार्थानां (for पाण्डूनां). — f) K1 सेनाने; K2. 3 Da1 Dn1 D2. 3. 8 G2 सेनानी. K0–2 भरतर्षभ; B4 Dn2 D4. 7. 8 T G M3 (*inf. lin.* as in text). 4. 5 भव पार्षत; D1 पुरुषोत्तम; M2 °षर्षभः.

34 a) T1 G1. 2. 4 °शार्दूलान्. — b) Ś1 K0–2 विक्रमी जहि; K3 D2. 6 युधि वि(D2 चा)क्रम (for विक्रम्य जहि). B3 शात्र° (for कौर°). — c) B D (except D2. 6) T G M4 ते (for त्वा). K3 D2. 6 °योत्स्यामि (for °यास्यामि). — d) K3 D2. 6 भीष्मं (for भीमः). D1 पार्षत (for मारिष). S भीम(G2 M1–3. 5 °मः)कृष्णौ च मारिष. Cc cites कृष्णः (as in text).

35 b) K0–2 दंसिताः; D8 दर्शिताः; T G संहिताः; M1. 4 संहताः; M2. 3. 5 संगताः (for दंशिताः). — c) T1 G अन्ये च (for ये चान्ये). — d) T2 प्रथिताः (for प्रधानाः). D1 पुरुषोत्तम. — After 35, M3–5 ins.:

155* एतावदुक्त्वा नृपतिः सहदेवमभाषत ।
अभिषेकस्य संभारान्क्षिप्रमानय वै जवात् ।
प्रादुरासीत्ततो धौम्यः संभारान्गृह्य भारत ।
सहदेवेन सहितः पाण्डवाय न्यवेदयत् ।
ततस्तं पुरुषव्याघ्रं द्रुपदस्यात्मजं युधि ।
भद्रपीठे सुखं न्यस्य अभिषेचयदच्युतः ।
अशोभताभिषिक्तो हि द्रुपदस्यात्मजो बली ।
यथा देवासुरे युद्धे कार्त्तिकेयो ह्यशोभत ।

36 a) K0–2 ततस्तूद्धर्ष°; K5 तव उद्धर्ष°; [illegible] ततस्तान्हर्ष°. Cc cites उद्धर्षयन् (as in text). — [illegible] D6 °द्युम्नोत्यभाषत. — Before 36cd, D7 ([illegible] m.) ins. धृष्टद्युम्न उवाच. — cd) K5 प्राणांतकः; [illegible] द्रोणान्तकः (as in text). T1 G4 पार्थो. D1 द्रोणांतकं [illegible] विहितः शंभुना पुरुषोत्तम.

37 a) K3 D2. 6 अहं; S कर्णं; Cc रणे (as in text). D1. 3 कृपं (for तथा). — b) D3 S [illegible] (for कृपं). D1 शल्यं च सजयद्रथं. — c) T1 G [illegible] (*sup. lin.*). 4 एतानद्य; G1–3 सर्वानपि. K3 D1 धृष्टान्; B3. 4 Dn2 D4. 7 (m as in text). 3 [illegible] (for दृप्तान्). K4 सर्वान्रणेभि*दृप्तानैव (sic); D[illegible] (Da1 damaged) Dn1 D5 दृष्ट्वा सर्वानद्य रणे. — d) K[illegible] Ś1 °योक्ष्यामि. K0. 1 (before corr.) पार्थिवान्; B3 भारत; D1. 7 पांडवान्.

38 a) Ś1 K0–3 D2. 6 महावीर्यैः (for महेष्वासैः). — For 38ab, S subst.:

156* तच्छ्रुत्वा जहृषुः पार्थाः पार्थिवाश्च महारथाः ।

— c) G1 M2 समुत्थिते; G2 °द्योते. — d) T1 पार्थिवे. B3. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 शत्रुतापने.

39 a) Ś1 K0–3. 5 D2. 6 अब्रवीच्च; D1 अब्रवीत्स (for तमब्रवीत्). B1. 3. 4 Da Dn D3–5. 7. 8 S पुनः; D1 तदा (for ततः). — b) Ś1 पर्षतं. — c) K3 D[illegible] T2 क्रौंचारणो; D1 T1 G M क्रौंचो रणे. — d) [illegible] °निसूदनः; Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 °निपूदनः.

तं यथावत्प्रतिव्यूह परानीकविनाशनम् ।
अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह ॥ ४०
तथोक्तः स नृदेवेन विष्णुर्वज्रभृता इव ।
प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनंजयम् ॥ ४१
आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः ।
शासनात्पुरुहूतस्य निर्मितो विश्वकर्मणा ॥ ४२
इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतः ।
आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः ।
नृत्यमान इवाभाति रथचर्यासु मारिष ॥ ४३
तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना ।
बभूव परमोपेतः स्वयंभूरिव भानुना ॥ ४४
शिरोऽभूद्द्रुपदो राजा महत्या सेनया वृतः ।
कुन्तिभोजश्च चैद्यश्च चक्षुष्यास्तां जनेश्वर ॥ ४५
दाशार्णकाः प्रयागाश्च दाशेरकगणैः सह ।
अनूपगाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ ॥ ४६
पटच्चरैश्च हुण्डैश्च राजन्पौरवकैस्तथा ।

C. 6. 2081
B. 6. 50. 43
K. 6. 50. 43

40 a) D1 यो; M4 यद् (for यं). — b) Ś1 M2 दैवासुरे. — c) K3 तथा तत्; D5 तथावत् (for यथावत्). K B D1-3. 6 T2 G1-3 M2-4 प्रतिव्यूहं; Da1 प्रतिव्यूह्य; T1 G4 °व्यूह्यं. — d) T G परा(T2 तदा)-नीकविमर्दनं; M1. 2 °कविदारणं. — f) M2 पश्यंति.

41 a) B Da1 Dn1 यथोक्तः. K4 B1. 2. 4 Da2 Dn D4-8 Cc स ह देवेन; T G M3(*sup. lin.*). 4. 5 स(T2 तु)नृपस्तेन; M1-3 पार्षतस्तेन (for स नृदेवेन). Ś1 तथोक्ताः सानृवीरेण (sic); K5 यथोक्तं नृपदेवेन. — b) M1 °भृतां. K3-5 D2. 6 S यथा (for इव). K0-2 जिष्णुर्वज्रभृतेव ह; Da1 विष्णुर्यज्ञभृतां वर (also °तामिव); Cc as in text. — d) K3 चक्रुर्; G1 कृत्वा (for चक्रे).

42 a) K1. 3 °पथगा; T2 °पतगः; Cc °पथगः (as in text). Cd cites आदित्यपथं. — b) B2 Da Dn1 D5. 7. 8 Cc तत्र (for तस्य). Dn2 D4 तत्राद्भुतमनोहरः; T1 G2. 4 तस्याद्भुतकरोत्तमः; G1. 3 °तमनौपमः. — d) K5 D8 निर्मिता (K5 °तां); M1. 2. 5 विहितो.

43 a) Dn2 °वर्णाभः. — b) K5 T2 M4 अलंकृतं. — e) G1-3 M चैव; Ca. d इव (as in text). T1 G4 राजन्नाकाशमध्ये तु; T2 आकाशगश्चकाशेसौ. — f) Da1 M2 मारिषः; D1 (m as in text) भारत (for मारिष).

44 a) Da1 D6 रत्नवती; Cv रत्नवता (as in text). K3 Da1 पार्थं; Cv पार्थः (as in text). D8 तेन रत्न च पार्थार्थः (corrupt). — b) D1 तेन; T1 G4 स हि (for स च). K5 गांडीवधन्वनः; D2. 6 गांजीवधन्वना. — c) K4 परमः प्रीतः; Ca. c. d. v परमो° (as in text). — d) B Da Dn1 D3. 5 सुमेरुरिव; T2 G3 स्वयंभुरिव. K0 D8 M2 (*inf. lin.* as in text). 5 वायुना (for भानुना).

45 a) K1-3 Da Dn D5. 8 शिरोभू; T1 G2. 4 विशिखो; T2 व्यूहस्य; G1. 3 विशिखाद्; M1-3. 5 शिखा तु; M3 (*inf. lin.*). 4 शिरस्तु (for शिरोऽभूद्). G1 राजन्. — b) B1. 2 D1 सह (for वृतः). — c) K5 D6 T2 कुंती°. K0-3. 5 D2. 6 T2 G1. 3 M शैब्यश्च (for चैद्यश्च). — d) Ś1 चक्षूंष्यास्तां; K0-2 चक्षुष्यांस्तां (K0 °स्तान्); K4 चक्षुर्म्यां तौ; B Da Dn D4. 5. 7. 8 M3-5 चक्षु(B3 चंचु)रास्तां; D1 चक्षुर्जातौ; T G M1. 2 चक्षुरासीज्. K0-3 D2. 6 जनेश्वरौ; B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 नरेश्वर; T1 G4 जनेश्वरः; G1. 3 जनाधिप.

46 a) Ś1 दशार्णशाः; K0 दशार्णदाः; K1 दाशर्णचा; K2 दाशार्णशः; B2 Da1 D1 M1. 3. 4 दशार्णकाः (D1 °कः); D2. 6 दा(D6 द)शार्णाश्च; T G M2. 5 द(T2 G3 M5 दा)शार्णगाः. Ś1 पुरोगाश्च; K0. 1 D1 प्रयागश्च; K4 प्रयोगाश्च; Dn2 प्रभद्राश्च. — b) K3. 4 B2 D (except D3) दासेरकग(D8 °र)णैः सह; T G4 M क-(M1. 3-5 द)शेरुकगणैः सह; G1 काशिकाशूरकैः सह; G2 देशेरुक्महणैः सह; G3 काशिकौरूशकैः सह. — c) K1. 2. 4. 5 B Da Dn D3-5. 7. 8 अनूपकाः; D1 अंध्राः सकाः; M1. 3 (*inf. lin.*) आरूपगाः; M2-4 आनूपगाः. — K1 om. (hapl.) 46d–48a. — d) D1 भरतोत्तम.

47 K1 om. 47 (cf. v.l. 46). — a) Ś1 D3 °चरैस्तु; Cv °चरैश्च (as in text). K4 Da Dn1 D5 T1 G2. 4 M1. 3 (*inf. lin.*). 4 हूणैश्च; B Dn2 D1. 4. 7. 8 Cv पौंड्रै(D1 °ड्रै)श्च; G1. 3 M2 भ्रूणैश्च; M3. 5 भोजैश्च (for हुण्डैश्च). T2 पटच्चरैर्भूपणैश्च. — b) B1. 2. 4 D (except D1-3. 6) राजा कौर°; T1 G4 M1 राजन्यैरवकै(M1 °रै)स्; T2 M2-5 राजन्यैरपरैस् (M2 °र्); G2. 3 राजन्रौरवकैः. K0. 2 D1 G1. 3 सह; M2 अपि (for तथा). — c) K0 विषादैः; Da D5 निषादः. Ś1 K0. 2-5 D1. 2. 6 सहित(K0. 5 °तै-; D2 °ता)श्चैव; B1. 2 °ताश्चापि; D3 °तैश्चापि. — d) D1 पृष्ठतश्च युधि°.

C. 6. 2081
B. 6. 50. 49
K. 6. 50. 49

निषादैः सहितश्चापि पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ ४७
पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ ४८
पिशाचा दरदाश्चैव पुण्ड्राः कुण्डीविषैः सह ।
मडका लडकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ४९
बाह्लिकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ।
एते जनपदा राजन्दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥ ५०
अग्निवेश्या जगत्तुण्डा पलदाशाश्च भारत ।
शबरास्तुम्बुपाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः ।
नकुलः सहदेवश्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ॥ ५१
रथानामयुतं पक्षौ शिरश्च नियुतं तथा ।
पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणि च विंशतिः ।
ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ॥ ५२
पक्षकोटिप्रपक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः ।

---

48 K1 om. 48^{a} (cf. v. l. 46). — a) Ś1 K5 M1 च (for तु). — b) K0 पार्श्वतः. — c) = 6. 48. 29^{c}. S द्रौपदेयाश्च कार्ष्णिश्च; Cv as in text. — d) K1 सात्यकिं च पराजितः.

49 a) K4 B2 Da Dn1 D5 पाश्चात्या; T1 पिशाच-; T2 पिशंगा (for पिशाचा). K0. 2 B3. 4 D4. 7 G3 M5 दारदाश्चैव; B1. 2 Da Dn1 D5 दाक्षिणात्याश्च; D1 दरदाः शैब्याः. — b) K0. 2 D6 पौंड्राः; K4 B1 Da2 D5 पुंड्रैः; B2 Dn2 D4 पौंड्रैः; B4 पुत्रैः; Da1 पुंटैः; Dn1 पुंटैः; D1 पौंढ्राः; D2 पुंट्राः; D3 मुंडाः; D8 पौंड्रः. K3 कुंत्तीविषैः; K4 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 कुंडीवृषैः; D1 कुंतिपयैः; D3 कुंडीविधैः; D6 कौंडिविषैः; T G4 M3. 4 क्रुंडि°; G3 कुंडवृषैः; M1. 2 कुंडविषैः. T2 (also as in text) तथा (for सह). K1 पांडक्रडीवषैः सह (sic). — c) Ś1 मेरुका; K1 मंडका; K3 D2. 6 म(D6 मा)गधा; K4 B1. 3 Da Dn1 D5 G3 मारुता; B2. 4 Dn2 D4. 7. 8 यवना; T G1. 2. 4 निकुंभो; M मरुत्तो (M3. 5 °त्तो) (for मडका). Ś1 लरुकाश्चैव; K1 लदका°; K3 D2. 6 वेणुका°; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 S धेनुका(T2 °गा-; G1. 2 °क)श्चैव (for लडका°). K5 मरुकधेनुकश्चैव; D1 मरुंडवेणुकाश्चैव; D3 मारुका मगवेणुश्च. — D2 om. (hapl.) 49^{d}–50^{a}. — d) = 6. 10. 63^{b}. B3 टंकणाः परटंकणाः; S तं(M4 कं)कणाः परतंकणाः.

50 D2 om. 50^{a} (cf. v. l. 49). — a) Ś1 वाल्मीकास्; K0 वाही°; K1 वाहे°; K2. 3 Dn2 D3. 6–8 T2 G2 बाह्ली°; M1 वाहि°. D8 तिमिरा°; G1 तित्तरा°. D1 मरुत्ता वेणुकाश्चैव. — b) Ś1 K0 पांड्याश्चोड्राश्च; K1 पाद्यचोडाश्च; K2. 3 D2. 6 पांड्याश्चोडा (D2 °श्चौला)श्च; K5 पांड्यापौंड्राश्च; D1. 3. 7 चोडाः (D3 चोद्राः) पांड्याश्च. M1. 2 केरलाः (for भारत). K4 पांड्याश्चैव जनेश्वर. — K0. 1 om. (hapl.) 50^{c}–51^{b}. — c) K3 G2 जानपदा. — d) K2 दक्षिणां. Ś1 K3 D1. 2. 9 पार्श्वम् (for पक्षम्). Ś1 आश्रितः; K3 D2. 6 आगताः; D1. 3 T2 आस्थिताः.

51 K3. 5 D2. 6 om. (hapl.) 51. K0. 1 om. 51^{a} (cf. v. l. 50). — a) Ś1 अग्निवैश्या; K2 Dn2 D4. 1. 1 अग्निवैश्या. B Da Dn1 D5 तुहुंडाश्च; Dn2 D1. 2. 3 गजतुंडा; D3 गजस्तुंडा; S जगत्कुंडा. K4 °वेश्या हुंडा*. — b) D3 मलदाभाश्च; T G1. 3. 4 M2 मलदा नाम (for पलदाशाश्च). K2 मलदा दासहारयः; K4 B1–3 Da D5 मालवा(B1 °लुका)श्च सकेरलाः; B4 Dn2 D4. 7. 8 मलदा दाश(B4 °स)कारयः; Dn1 मालवाश्चापि केशव; D1 मालवा तुंदकारिषाः; G2 मलदाना महारयाः; M1. 3. 4 मलयादा (M3 *inf. lin.* मलादाना; M4 महादाना) महारयाः; M5 मलया दामभारयाः. — c) K0–3 शरवास्; B2 D1 सबराः; B3 शबलाः. K0 तुंडुसाश्चैव; K1 तुभिसा°; K2 तंबुसा°; K4 उन्द्रसा°; B Da Dn1 D5 कुंतला°; Dn2 D4. 7. 8 कुंभसाश्चै(D3 °का चै)व; D1 M3. 5 बर्बु(M5 °र्दु)रा°; D3 भुभुसा°; T1 G हुहुरा°; T2 कर्डुरा°; M1. 2. 4 चहुला° (for तुम्बुपा°). — d) Ś1 ननृच; D3 साश्वश्च (for वत्साश्च). B3 सहनाकुलाः; Dn2 सह मालवैः. T1 G4 M3. 5 सद्श्वानां कुलैः सह; T2 G2. 3 M1 वत्साश्वानां कुलैः सह; G1 M2. 4 वत्साश्वानाकुलैः सह. — f) Ś1 K0 T3 M3 वामपार्श्वं; Da Dn D1. 4. 5 T1 G वामं पक्षं; D7. 8 K0–3 वामपक्षं (for वामं पार्श्वं). Ś1 G3 समाश्रितः; D1. 3 M1. 2 उपाश्रिताः; M4 समाश्रितौ.

52 a) K0 पक्षैः; K2. 4 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 पक्षः; K3. 5 Da1 D2 वक्षः; D1 पक्षे; D6 वक्ष्यः. — b) K0–2. 4 Dn1 D3 S शिरस्तु; D1 शिरसि. B3 नियुतं च शिरस्तथा; Cv as in text. Cc cites नियुतं. — c) D1 पृष्ठे चार्बुद°. — K5 om. 52de. — d) K4 चतुर्दश; D3 विशां पतिः (for च विंशतिः). — D4 om. (hapl.) 52^{ef}. — e) T2 नासायां (for ग्रीवा°). D2 वापि. — f) K1 स (for च). D1 विंशतिः.

जग्मुः परिवृता राजंश्चलन्त इव पर्वताः ॥ ५३
जघनं पालयामास विराटः सह केकयैः ।
काशिराजश्च शैब्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ ५४
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
सूर्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ५५
तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च ।
श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु रथेषु च ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

संजय उवाच ।
क्रौञ्चं ततो महाव्यूहमभेद्यं तनयस्तव ।
व्यूढं दृष्ट्वा महाघोरं पार्थेनामिततेजसा ॥ १
आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च मारिष ।
सौमदत्तिं विकर्णं च अश्वत्थामानमेव च ॥ २
दुःशासनादीन्भ्रातृंश्च स सर्वानेव भारत ।

C. 6. 2093
B. 6. 51. 3
K. 6. 51. 3

53 K5 om. 53. — a) Ś1 Ko. 1 पक्षि(Ś1 पंच)-कोटिषु पक्षेषु; K3 Da1 D2. 6 पक्षे कटिप्रदेशे तु (Da1 °शेषु); D1. 3 T1 G4 पक्षे कोटिः प्रपक्षेषु; G2 पक्षे कोटिप्र°; M3. 5 पक्षेषु च प्र°. Cc cites कोटिषु पक्षेषु. — d) Ś1 नदंत; Ko. 2 जलांत; T2 G1-3 चरंत (for चलन्त).

54 a) Dn2 जघन्यं; Cc. v °नं (as in text). — b) D8 स विरथः (for विराटः). K3. 5 Da1 Dn D2. 4. 6-8 कैकयैः. — c) K3 D1. 6 चैद्यश्च; D3 शैक्यश्च.

55 a) K3 Da1 D2. 6 M5 एवमेवं; K4. 5 °मेनं; T1 G2. 4 M1. 4 °मेतन्; T2 °मेव. — b) K1. 2 पांडवः; B Da Dn D4. 5. 7. 8 सत्तमाः (Da1 D8 °मः). D1 व्यूहमानाश्च पांडवाः. — c) K5 D6 °दयं समीक्ष्यं(K5 °क्षं)तः; B3 T2 °दयं त इच्छंतः; Da1 Cc °दयमनिच्छंतः; T1 G2. 4 सूर्यस्योदयमिच्छंतः; G1. 3 ते सूर्योदयमिच्छंतः; M1-3. 5 सूर्योदयं तमिच्छंतः. Ccp उदीक्षन्तः. — d) B2 स्थिरा. Ko-2 S दंसिताः. — After 55, D1 ins. a passage given in App. I (No. 5).

56 b) Da1 विमानानि; Dn2 D4 निर्मलानि; M4 नीलानि च. — c) G1. 3 पताकाग्राणि (for श्वेतच्छत्राणि). K4 B1. 2. 4 Da Dn1 D5. 7 [अ]दृश्यंत; Dn2 D1. 4. 8 दृश्यंते (for [अ]शोभन्त). — d) Ko-2 ध्वजेषु (for रथेषु).

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ko-3 D2. 6 द्वितीययुद्धदिवस; K4 द्वितीयदिनयुद्ध; K5 T1 G2. 4 द्वितीयदिवस; Da Dn1 D5 द्वितीयेह्नि; M1 द्वितीय; M4 द्वितीयाह्निक. — *Adhy. name:* K4 Da Dn1 D5 व्यूहरचनं (K4 Da1 °ना); G2 व्यूहकरणं; M1 क्रौंचव्यूहकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 8; Dn2 M5 48; D1 M3. 4 47; D5 50; T G 45; M1. 2 46 (as in text). — *Śloka no.:* Dn2 D5 59.

47

1 a) Ś1 K3 D2. 3. 6 दृष्ट्वा ततो; Ko. 2 दृष्ट्वा महा-; K1 दृष्ट्वा तथा; T2 तं ते महा-; G1. 3 नाम महा- (for ततो महा-). D8 क्रौंचं व्यूहमभेद्यं च; Cd क्रौंचं दृष्ट्वा तथा व्यूहम्. — b) D3 दृष्ट्वा तत्तनयस्तव. — c) Ś1 व्यूढं सज्जं; Ko. 2 D2 व्यूढं संख्ये; K1. 3. 4 D6 व्यूहं संख्ये; K5 B4 D1. 4. 7 T2 M1 व्यूहं दृष्ट्वा; B3 D3 रक्ष्यमाणं; D8 निर्मितं च (for व्यूढं दृष्ट्वा). Ś1 Ko-2 महापारं; G1. 3 महावेगः (for °घोरं). — d) K3 D2. 6 पार्थिवेनामितौजसा; K5 पार्थिवेनामिततेजसा (hypermetric); B1-3 पार्थेनादित्यतेजसा; B4 Da Dn D4. 5. 7. 8 पांडवेनामितौजसा; T2 पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा.

2 b) Ko. 1 पार्थिव; K2 D3 पार्थिवः; K3 D2. 6 पार्थिवं; Da1 मारिषं (for मारिष). Ś1 कृपं सेश्वर-पार्थिवं. — c) Ś1 K5 D8 T2 G2 सोमदत्तिं; K1 सौमदंतिं; Da1 सोमदत्तं. K1 विकर्णश्च. — d) Ś1 K5 Dn2 साश्व°; Ko-2 B Da2 D3-5. 7. 8 सोश्व° (for अश्व°).

3 a) G3 °नार्दीश्च भ्रातरः (hypermetric). — b) B D (except D1-3. 6) T1 G सर्वानेव च भारत. — c)

C. 6. 2093
B. 6. 51. 3
R. 6. 51. 3

अन्यांश्च सुबहूञ्शूरान्युद्धाय समुपागतान् ॥ ३
प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे शस्त्रास्त्रवेदिनः ॥ ४
एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः ।
पाण्डुपुत्रान्रणे हन्तुं ससैन्यान्किमु संहताः ॥ ५
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः ॥ ६
संस्थानाः शूरसेनाश्च वेणिकाः कुकुरास्तथा ।
आरेवकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७
शत्रुंजयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च ।
विकर्णेन च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥ ८
चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पाणिभद्रकैः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सह सैन्यपुरस्कृताः ॥ ९
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तव पुत्रश्च मारिष ।
अव्यूहन्त महाव्यूहं पाण्डूनां प्रतिबाधने ॥ १०
भीष्मः सैन्येन महता समन्तात्परिवारितः ।

K1.3 अन्याश्च सु-; B4 अन्यांश्चापि. Ś1 राजन्; K5 D6 घोरान्; T1 G1.3.4 योधान् (for शूरान्). — ^{d}) K3.5 D1.2.6 T G2.4 समुपस्थितान् (for समुपागतान्).

4 ^{b}) K1 वर्षयं; K3 D8 हर्षयस्. K3 D2 तनयांस्; D6.8 G3 तनयं; G1 तनयास्; Cc तनयस् (as in text). D1 हर्षयंस्तव वाहिनीं. — ^{c}) = 6. 23. 9^{c}. Dn2 D4.7.8 नानाप्रहरणाः सर्वे. — ^{d}) Ś1 सर्वशास्त्रास्त्रवेदिनः; K0 सर्वशस्त्रार्थ°; K1.2 सर्वे शास्त्रार्थ°; K4.5 B1.2 M1.2 सर्वशास्त्रार्थकोविदाः (K5 °दर्शिना); B3.4 Da Dn D1.4.5.7.8 सर्वे (B3 नाना-) शास्त्रार्थकोविदाः; D3 T2 सर्वे युद्ध(T2 शस्त्र)विशारदाः (= 6. 23. 9^{d}); T1 G1.2.4 सर्वे शस्त्रास्त्रकोविदाः; G3 M4 सर्वे शस्त्रार्थकोविदाः; M3.5 सर्वशस्त्रास्त्रकोविदाः.

5 ^{a}) T2 G1.3 M1.3.5 एकैकं हि (for °कशः). K6 स पार्था हि. Cc cites समर्था (as in text). — ^{b}) K5 स्वयं (for यूयं). — ^{d}) K4.5 Da Dn D3–5.7.8 ससैन्याः. K3 D2.6 T1 G M3.5 संगताः; Cc संहताः (as in text).

6 = (var.) 6. 23. 10. — ^{b}) K3 D2 बलं पार्थिवरक्षितं; K5 D3 (marg. *sec. m.* as in text) G1.3 बलं पार्थाभि°. — Da1 D3 om. 6^{cd}. — ^{c}) K6 अपर्याप्तमिदं तेषां; D3.4 पर्याप्तमिदमे°. — ^{d}) K4 B Da2 Dn D4–7 T1 G4 बलं भीष्माभिरक्षितं (= 6. 23. 10^{b}); K6 बलं पार्थिवसत्तम.

7 ^{a}) Ś1 सेनास्थाः; T2 समर्थाः; M2 सस्थानाः. B2 D1.6 सूर°. — ^{b}) Ś1 K0 वेण्णिकाः; K1 वेनिकाः; K4 B Da Dn D4.5.7.8 विकर्णाः; K5 वंत्रिकाः; D1 वाह्लीकाः; D3 वार्ष्णिकाः; T1 G4 खर्वराः; T2 G1 M लब्धकाः; G2 कर्वकाः; G3 लुब्धकाः (for वेणिकाः). D1 M4 कुक्कुरा°; D6 कुरुरा°. — D3 om. (hapl.) 7^{cd}. — ^{c}) K0–2 आ(K1 अ)वेरकास्; K3 D2.6 आराविकास्; K4 B1.2.4 Da2 Dn D4.5.7 रेचकाश्च; K5 आरोधिकास्; B3 D3 T G3.4 M5 आरोचकास्; D8 केरलाश्च; D1 आत्रेयकास्; G1.2 M1–4 अरोचकास्. K1 त्रिगंता°; D2 त्रिवर्गा°; G2 त्रिकर्ता°. — In K3, 7^{d}–8^{d} is lost on a damaged fol. — ^{d}) Ś1 मभ्रकाः; T2 G1–3 M भद्रका. G2 यौवना°.

8 K4 damaged. — ^{a}) K1 शत्रंजयेन; K3 D1.2 शत्रूञ्जयैरन्; D1 कुंतलैयेन; M1 (*sup. lin.* as in text). 3.5 श्रुतंजयेन. T1 तथा शत्रुंजयेनैव. — D3 om. (hapl.) 8^{b}–9^{a}. — ^{b}) T2 हिता (for तथा). B3 D7 ह; Dn1 D4 हि (for च). — ^{c}) B2.4 Dn1 (after corr.) n2 D4.7 सुवीरेण; Da Dn1 (before corr.) n3 सुवर्णेन; D1 च शूरेण; S (except T2) तु वीरेण. — ^{d}) K3 D2.3.6 चित्र- (for तथा). M2 °नंदकः; Cc °नंदकैः.

9 D4 M1 om. (hapl.) 9^{ab}. D3 om. 9^{a} (cf. v. l. 8). — ^{b}) K3 D1.2.6 तथा वै (for सहिताः). K1 पानिवद्रकैः; K2 प्राणिभ°; K3.5 D2.6 पारिभद्रकाः; B Da Dn D5.7.8 सणिभद्रकैः; D1.3 T2 M3.4 पारि°; T1 G M2.5 परिचारकैः (for पाणिभद्रकैः). — ^{c}) = 6. 23. 11^{c}. K2 भीष्मसेनाभि°. — ^{d}) D1.3 T1 G1.2 M1–4 सर्व- (for सह). K0.2 सहसैन्याः पु(K2 °न्याभि)रस्कृताः; K3.5 D2.6 सह सैन्यैः पुरस्कृतैः; B Da Dn D4.5.7.8 सह सैन्यपुरःसराः; G4 सर्वसैन्यसमन्विताः.

10 ^{a}) K0.1 तथा (for ततो). K5 B Dn3 D3.4.7.8 M4 transp. द्रोणश्च and भीष्मश्च. — ^{b}) K0.1.4 B Da Dn D4.5.7.8 G1 पुत्राश्च. Da1 Dn1 मारिष. T2 द्रोणपुत्रश्च मारिष. — ^{c}) K3 D2.6 तथा (for महा-). — ^{d}) K2 पांडवानां (hypermetric); K4 G3 M1.3–5 पांडवान्; B Da Dn D4.5.7.8 पार्थानां (for पाण्डूनां). K5 प्रतिबांधवं; Da2 प्रतिबंधने; D3 बाधनं; G1 °बाधते. D1 पांडून्प्रति निवारणं; T G2.4

ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११
तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशां पते ॥ १२
विदर्भैर्मेकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ।
सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३
गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिबयोऽथ वसातयः ।
शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४
ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ।
अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा शर्मिलकोसलैः ॥ १५
दरदैश्चूचुपैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ।
अभ्यरक्षत संहृष्टः सौबलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७
सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
शतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥ १८
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः । C. 6. 2109 B. 6. 51. 19 K. 6. 51. 19

M2 पांडवान्प्रतियो(T2 °द्यो)धने.

11 a) K1 Da1 भीष्म-; T2 भीम-. — K1 om. 11b. — c) D3 प्रहर्षन्; G2 प्रकार्षीन्. K1.2 महती. D1 ययौ प्रहर्षयन्राजन्. — d) K3 पुर° (for सुर°).

12 a) K5 B3 G2 M4 तमन्वियान्; D8 तमन्वयन्; T2 तमादाय. — b) Ko भारध्वाजः; K1.2 भारद्वाज-; D5 M1 भरद्वाजः.

13 ab) Ś1 दवलैश्; Ko.2 मेलकैश्; K1.5 मङ्कैश्; Da1 मकलैश्; D3 रेकलैश्; S (except T2) मेखलैश् (for मेकलैश्). K3.4 D2.6 तथा (for अपि). K5 कर्णप्रावरकैस्तथा. D1 वैदर्भमेखलेयैश्च दुर्दुरैश्च सकैरपि. — c) Ś1 संहताः; K1 सहिता; B1 सहितैः; D1.2 G1 सहितः. Ś1 Ko-2 सर्वसैन्येषु. — d) D1 भीष्मसेवा-भिपालयन्.

14 a) Ś1 Ko.2 D1 गांधार-; K1 गंधार-. — b) = 6. 18. 12d. Ś1 Ko-2 Da1 Dn D1.4.7 M4 शिवयो; D2 शवयो. B Dn2 D6.7 वशातयः; G3 वसा°. M1-3.5 सौबलश्च जयद्रथः. — c) K1 शक्तिनिश्च सुसैन्येन; K5 Dn2 D4.7 M3 (inf. lin.).4 शकुनिश्च सर्वे°; M1-3.5 शकुनिः सह सै°. — d) Ko भारध्वाजम्; Da1 M1 भरद्वाजम्. K2 M5 अपालयन्.

15 K2 om. (hapl.) 15–17. — a) D1 तस्थौ (for ततो). — b) D3 स ह (for सर्व-). — c) K1 अश्वातकैर्; K5 अथांतकैर्; D1 अस्माकैश्च; D3 अस्वात-कैश्; D6 अश्वांतकैर्; D8 अश्वत्थाम्ना; S (except T2) अश्मंतकैर् (for अश्वातकैर्). D3 त्रिगीर्णैश्च; T1 G1.3.4 निषण्णैश्च; G2 निषादैश्च; M निकीर्णैश्च (for विकर्णैश्च). — Da1 om. 15d. — d) Ko.1 चर्मिल°; K3.5 D2.6 वर्मि(K5 चर्मा)लकोशलैः; K4 B चांबष्टकोश(K4 °स)-लैः; Da2 D5.7.8 चामलकोश°; Dn D4 वामनकोस-(Dn1 °श)लैः; D1 द्रविडकोश°; D3 चांबिककोश°; S काश्मीरकोस°; text as in Ś1 only.

16 K2 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) Ko चर्म-पैश्चैव; K1 चमपै°; K3 D2 चुवुपै°; K4 B Da Dn1 D5 च शकै°; K5 वपुपै°; Dn2 D4.7.8 च वृकै°; D1 च खसैश्चापि; D3 चांधकैश्चैव; D6 चांवुपै°; G2 चुचुपै°; M3-5 चूचुकै°. — b) Ko तथा क्षुद्रकसालवैः; K5 तथा क्षुद्रकमालकैः. — c) K3.5 D2.6 M1 अभ्यरक्षंत; K4 °धावत; B Da Dn D4.5.7.8 °द्रव(Dn2 °वं)त. K3.5 Dn2 D2.4.6 संहृष्टाः. — d) K3 D2.6 सौबलस्य च; K4 B Da Dn D4.5.7.8 पांडवेयस्य; D1 सौबलेयश्च.

17 K2 om. 17 (cf. v. l. 15). — a) D1 शल-श्चैव; D4 शरः शल्यो; T2 शूलशल्यो (for शलः शल्यो). — b) D1 वीर्यवान् (for मारिष). — d) Ś1 K5 Da2 D3.5.7.8 वामपार्श्वम्; S (except M2) वामं पक्षम्. K3 D6 M2 अपालयत्.

18 a) Ś1 D6 सोमदत्तिः; Ko-2 D1 S सोमदत्तः. K2 सुसर्मा; K3 D2 (*sup. lin.* as in text) सुकर्मा. — b) Ś1 कांभोजश्च; K1 कांभू°. — c) T2 जरा° (for श्रुता°). K3 D2.3 शतायुश्चाश्रुतायुश्च; K4 B Da2 Dn D4.5.7.8 G1-3 M1.2.5 श्रुतायुश्चाच्यु(D4 °यु)तायुश्च; Da1 श्रुतायुताश्चायुताश्च; T1 G4 श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च; M3.4 श्रुतायुश्चाश्रुतर्वा च. — d) Ś1 Dn D1.3-5 S पक्षम् (for पार्श्वम्). Ko-2.5 B D1.4 S आश्रिताः.

19 a) K4 B Da Dn D4.5.7.8 चापि (for चैव). D1 सोमशर्मा सुशर्मा च. — b) Ko-2 D3 शाश्वतः; K1 सौबलः. — B1.3.4 Da Dn D5.7.8 om. 19cd.

C. 6. 2109
B. 6. 51. 19
K. 6. 51. 19

महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ॥ १९
पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्नानादेश्या जनेश्वराः ।
केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ २०
ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।
दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ताः सिंहनादांश्च नादयन् ॥ २१
तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः ।
आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६
काशिराजश्च शैब्यश्च शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महायशाः ॥ २७
पाञ्चाल्यश्च महेष्वासो द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

K4 B2 read 19^{cd} after 20. — ^{d}) D1 सैन्यपृष्ठे. Ś1 K5 D6 व्यवस्थितः.

20 ^{a}) B1. 2. 4 Dn1 D1. 4. 6. 8 °गोपाश्च; B3 °गोप्ता च. — ^{b}) K1. 5 D3 नानादेशा; K4 B D8 G3 °देश°. K5 जनाधिपाः; M नरेश्वराः (M4 नराधिपाः). Da Dn D1. 4. 5 नानाजनपदेश्वराः. — ^{c}) K0. 2 वसुदानाश्च; K1 वसुधानाश्च. — ^{d}) K5 काश्यपस्य च (sic). Ś1 दांभिकः; K0 चाबिभुः; K1 D1. 3 चाभिभुः; K2 B4 चाविभूः; K4 *भिभूः; B3 मारिष; Da1 Dn2 D4. 7. 8 Cap Cc वा विभुः; Da2 D5 वाभिभूः; Dn1 वाविभूः; G2 साहिभूः; Ccp आविभुः. Ca cites अभिभूः. K3 D2. 6 ये चान्ये पृथिवीक्षिताः. — After 20, K4 B2 read 19^{cd}.

21 ^{a}) K2 ततस्तु (for ततस्ते). T2 G1. 3 ते तु नराः; G2. 4 तेषु नराः (for ते तावकाः). K5 ततः स्वरायुताः सर्वे. — ^{b}) S युक्ताश्च (for युद्धाय). — ^{c}) M2 महेष्वासाः (for मुदा युक्ताः). — ^{d}) Ś1 Da1 D4 सिंहनादाः. K0–2 अनादयन्; K3 D2. 6 च नेदिरे; K4. 5 B3 Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 M4 तथानदन्; B1. 2. 4 D3 तथोन्नदन्; M1–3. 5 च नानदन्.

22 ^{a}) K5 transp. श्रुत्वा and तु. K0–2 श्रुत्वा प्र°; K3 D2. 6 श्रुत्वा सु°; T1 G3. 4 श्रुत्वाशु (for श्रुत्वा तु). — ^{b}) = 6. 23. 12^{b}. B1 D1. 3 वृद्धः कुरुपितामहः. — 22^{cd} = 6. 23. 12^{cd}. — ^{d}) K0 शंखान्दध्मुः प्रता°.

23 = (var.) 6. 23. 13. — ^{b}) Ś1 चापाश्च; K0. 1 पेटाश्च; K2 पेथश्च; K5 पणवा; Da D5 पेष्यश्च; D1 घोषाश्च (for पेश्यश्च). K0–2 परे. K3 D3 G2 पणवानकगोमुखाः (= 6. 23. 13^{b}); D2. 6 पणवा गोमुखास्तथा; T G1. 3. 4 M पणवाश्च विशां पते. — ^{c}) K0–2 आनका (K0 °कां) चाभिहन्यंत; K3 D2. 6 सहसैवाभ्य° (= 6. 23. 13^{c}); T G4 M आनकाश्चाभ्यवाद्यंत (M °द्यंतः); G1 आनंदकाश्चावाद्यंत; G2 आनर्तकाश्च वाद्यंत; G3 आनकाश्चापि वाद्यंते. — ^{d}) = 6. 23. 13^{d}. K... Da1 D2. 3. 6 तुमलो. M3. 5 महान् (for ऽभवत्).

24 24^{ab} = 6. 23. 14^{ab}. — ^{a}) M1–3 श्वेतहयैः. Da2 D2. 5 G1 युक्तैर्. — D1 om. (hapl.) 24^{a}. — ^{c}) B1. 2 दध्मतुस्तौ (for प्रदध्मतुः). G3 शंखवरौ. B3 दध्मतुः शंखप्रवरौ; D8 अदध्मतुः शंखप्रवरौ (hypermetric). — ^{d}) K5 D2. 3. 6 हेमरत्नपरिस्कृतौ; B D... Dn D4. 5. 7. 8 हेमरत्नविभूषितौ; T2 हेमद्युम्नपरिष्कृते.

25 = 6. 23. 15. — ^{c}) D2. 3 पौंढ्रं. K0 दध्मुः... D1 S तथैव बलवान्राजन् (D1 °वान्गर्जन्; T G... °वद्राजन्).

26 = 6. 23. 16. — K2 om. (hapl.) 26^{ab}. — For 26, D1 S subst.:

157* युधिष्ठिरश्च धर्मात्मा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
अभिमन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
[(L. 2) = (var.) 6. 23. 6^{cd}.]

27 ^{a}) K1 काश°; G2 काशी°. D3 M4 चैद्यश्च. M1–3. 5 विक्रांतः (for शैब्यश्च). D1 काशिराजः शिखंडी च; T1 G4 शैब्यश्च काशिराजश्च. — ^{b}) = 6. 23. 17^{b}. D1 धृष्टद्युम्नो (for शिखण्डी च). K1. 3 Da1 °रथः. — Dn1 D8 om. (? hapl.) 27^{cd}. — ^{c}) = 6. 23. 17^{c}. D1 विराटश्च महेष्वासः. — ^{d}) K1 सातिकिश्च; G3 सात्विकिश्च. K1 पराजितः; K2. 3. 5 B Da Dn D1. 4. 6. 7 T G2. 4 महारथः (for °यशाः).

सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८
स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९
एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः ।
पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १
संजय उवाच ।
समं व्यूढेष्वनीकेषु संनद्धा रुचिरध्वजाः ।
अपारमिव संदृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २
तेषां मध्ये स्थितो राजा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युध्यध्वमिति दंशिताः ॥ ३
ते मनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४

C. 6. 2124
B. 6. 52. 4
K. 6. 52. 4

28 [a]) Ś1 K4 B1.2 Da D5 S (except M1.4) पांचाल्याश्च; D1 पांचालश्च. Ś1 K4.5 Da D5.7 S (except M1.4.5) महेष्वासा. — [b]) B1.2.4 Da Dn D1.4.5.7.8 द्रौपदेयाश्च पंच ये (D1 °श्च मारिष); B3 सौभद्रो द्रौपदीसुताः; G3 द्रौपद्याः पांडवात्मजाः. — [d]) K2 च निंदिरे; B3 विनेदिरे; D8 च भेजिरे.

29 [a]) K1.5 D1.8 सु- (for स). T2 स घोषस्तु; G1.3.4 ततः शब्दो (for स घोषः सु-). G2 ततस्तत्र महाञ्छब्दो. — D1 om. 29[c]–30[d]. — 29[cd] = (var.) 6. 43. 19[cd]. — [c]) K5 D6 नभस्तलं च पृथिवीं. — [d]) K3.5 Da1 D2.3.6 तुमलो. Ś1 Ko.5 Da1 D6 T2 G1.2 व्यनुनादयन्; B Da2 Dn2 D4.5 [ऽ]भ्यनुनादयत्; Dn1 M1–3.5 [ऽ]भ्यनुनादयन्; D7 [ऽ]भ्यन्वनादयत्; T1 G4 व्यन्वनादयत्; M4 [ऽ]प्यनुनादयन्.

30 D1 om. 30 (cf. v. l. 29). — [a]) G1 एवमेव. — [b]) T1 G2–4 प्रवृद्धाः (for प्रहृष्टाः). B3 संप्रहृष्टाश्च पांडवाः. — [c]) M4 मुहुर् (for पुनर्). G1.3 संनद्धास् (for संजग्मुस्). — [d]) Ś1 K3 तापयानः; K5 स्नापयंतः; Da Dn1 D5 त्रासयानाः; Dn2 तपयानाः; T G2.4 स्नापयंतः; G1.3 M तापयंतः (for तापयानाः).

Colophon om. in Ś1. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ko–3 D2.6 mention only द्वितीययुद्धदिवस; K4, likewise, द्वितीयदिनयुद्ध; K5 T2 G2 द्वितीयदिवस; M1 द्वितीयेहनि; M2 द्वितीयेह्नि; M4 द्वितीयाह्निक. — *Adhy. name:* K4 Da Dn1 D5 व्यूहरचना; T2 G2 धार्तराष्ट्रव्यूहकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 M5 49; D1 M3.4 48; D5 51; T G 46; M1.2 47 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D5 29.

48

1 1[ab]) = 6. 42. 1[ab]. — [a]) K2 Da1 D8 -व्यूहेष्व°; Cd व्यूढेष्व° (as in text). — [b]) K2 मामकेपितरेषु (sic); D6 °केष्वपरेषु; T1 G4 पांडवेष्वितरेषु. — [c]) T2 कथं प्रहारं संनद्धा; G1.3 कथं परमसंरब्धं. — [d]) D8 संप्राहारं; T2 नृपश्रेष्ठ; M2 सगरं सं-; Cc.d संप्रहारं (as in text). G1.3 प्रचक्रमे.

2 [a]) Ko.1.4 B3 एवं; D1 S तथा; Cc समं (as in text). K1.2 व्यूढेषु नीकेषु; Da1 D6.8 व्यूहेष्व°. — [b]) Ś1 संवद्धा रुचिर°; K4 B1–3 T1 G1.3.4 M संनद्धरुचिर°; K5 संनद्धाः सुचिरं द्विजाः; B4 °द्धरुचिरप्रभाः; D1 संरब्धा रुचिरध्वजाः; D3 संनद्धं रुचिरध्वजं; G2 संनद्धा रुचिरा ध्वजाः. Some printed ed. संनद्धरुचिरध्वजं. Cc cites सन्नद्ध-. — After 2[ab], S ins.:

158* तावकाः पाण्डवैः सार्धं यथायुध्यन्त तच्छृणु ।

— [c]) Ko तद्दृश्यं; K1 सदृशं; K2 Da1 D1.2 दृश्यंत; K3 दृश्यंते; B1 संदिश्य; Dn2 दृश्यंतं. Ś1 अपरमिव तद्दृष्यं; K5 अपरे संप्रहृष्यंत.

C. 6. 2125
B. 6. 52. 5
K. 6. 52. 5

ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ।
तावकानां परेषां च व्यतिपक्तरथद्विपम् ॥ ५
मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजनाः ।
संनिपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६
तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः ।
अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७
सौभद्रे भीमसेने च शैनेये च महारथे ।
केकये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८
एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाभितः ।
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९
प्राकम्पत महाव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १०
सादितध्वजनागाश्च हतप्रवरवाजिनः ।
विप्रयातरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११
अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ।
वार्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२

---

3 a) K1. 2 मध्य-. D5 स्थिरो. K B D (except D1. 8) T2 राजन् (for राजा). — d) K5 युद्धस्व. K0–2 G1. 3 M1. 3. 5 दंसिताः; D1 T G2. 4 M2. 4 दंसि- (D1 °शि)तान्. — After 3, B4 *repeats* 2cd; while D3 *repeats* 6. 47. 10.

4 = (var.) 6. 43. 7. — a) D3 शूरम्. Ś1 K0–3 आदाय; K5 G3 आधाय (for आस्थाय). — c) K1 अभिवर्तंत; D1 अभ्यवर्षत. — d) K5 एवोच्छ्रितो द्विजाः; D2 एवोत्सृतध्वजाः.

5 a) K3 D6 सुतुमुलम् (for समभवत्). — b) K1. 5 Da1 D2. 8 तुमलं; K3 D6 अभवल्. K0. 2 S रोम° (for लोम°). — d) Ś1 व्यतिपक्तरथध्वजं; D1 व्यक्तमश्वरथद्विपं; D4. 8 M1 व्यतिपिक्तरथ°; T1 G4 M3–5 व्यतिरिक्तरथ°; G3 व्यतिपक्तमथ द्विपं. Cc cites व्यतिपक्ताः; Cd °पिक्तं.

6 = (var.) 143*. — a) D8 प्रमुक्ता (for मुक्तास्तु). K3 D2. 6 राजभिर्. B3 मुक्ता दुरात्मभिर्बाणा. — b) Ś1 K3. 5 D2. 3. 6. 8 M1 सुतेजसः; B Dn2 D4. 7 सुतेजिताः. D1 तन्मुखाश्च सुतेजसाः. — c) S अतीवोग्रा (for अकुण्ठाग्रा). — d) K3 D2. 6 मातंगेषु (for नागेषु च). D5 महाहये (for हयेषु च).

7 b) K5 धनुरादाय. K0–2 T2 G M1. 3–5 दंसितः; K3–5 B दंशिताः; T1 M2 दंसिताः. — After 7ab, S, omitting 7cd, reads 9cd. — c) Dn2 D4. 7. 8 अभिपद्य. K3 महाबाहुं. Cv अभिमन्युर्महा°.

8 b) Ś1 K3. 5 D2. 3. 6 सात्यकौ; K0 सातिकौ; K1 सत्यकौ; K2 सात्यके; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 अर्जुने; D1 सात्वते (for शैनेये). — c) K1. 3–5 B Da Dn D2. 4. 5. 8 कैकेये च; D1 G2 कैकेयेषु; D3. 6. 7 कैकये च; T1 G4 कैकयेषु; T2 G1. 3 M1. 3–5 केकयेषु. [illegible] G विराटेषु (for विराटे च).

9 a) K2 B3 D4 (before corr.). 7 नववीरेषु; [illegible] नरसिंहेषु. — b) K0 चाविभुः; K2 चाविभुः; K3 [illegible] चाभिभो; K4 च प्रभो; K5 चादिभिः; B1. 2. 4 वा[illegible]भूः; B3 वाविभूः; Da1 वाभिभुः; Da2 Dn1 D5 [illegible]भिभूः; Dn2 D4. 7. 8 वा विभुः; D1. 2 (before corr.) चाभिभौ; D2 (marg. *sec. m.*) चादिभूः; D3 चाभिभु (for चाभितः). Cd cites अभिभूः. K1 चेदिमत्स्येभि भारिषु; S चेदिम(T1 G4 °मा)त्स्यक(G2 M5 °कु)[illegible]शिषु; text as in Ś1 only. — S reads 9cd after 7ab. — d) D1 क्रुद्धः (for वृद्धः). K3. 5 D2. 6 S कुरुवृद्धः पितामहः (= 6. 23. 12b).

10 a) Ś1 नाकंपत; K0. 1 प्रकंपत; K2 प्रकंपेत; K3 D6 प्राक्रम्यत; D3 अभिद्यत; T1 G4 M1. 3. 4 अभिनत्तं; T2 अभिसक्तं; G1. 3 M2. 5 अभिनर्क्तं; G2 अभिनर्तं (for प्राकम्पत). Ś1 K Da1 Dn1 D1–3. 6 ततो व्यूहस्; D8 S महाव्यूहं. — b) D8 अस्मिन्. D1 S °वरक्षये (for °समागमे). — c) G1. 3 °षां चैव (for °षामेव).

11 a) K1 सादित्य-; K2 सादितो; K3 D2 कि- सादि-; K4 शातित-; D3 सादिनो; Cd सादिता (for सादित-). D3 M तु (for च). K5 सादिनध्वजगोघ्नश्च; B Da Dn D4. 5. 7. 8 सादिनो ध्वजिनश्चैव; D1 सादिनो हतनागाश्च; T2 सादिनो ध्वजनादाश्च. — b) B D (except D2. 3. 6) हताः (for हत-). — c) K3 विप्रयात रथानीकान्; K5 D1 विप्रद्रुतरथानीकाः; B3 विप्रयाता रथा°; D4 विप्रयांति रथा°; D3 विप्रजातरथा°; S विप्र(M4 प्रवि)कीर्णरथा°. Ca. d cite विप्रयातं.

12 a) Da2 D1. 5 S ततोऽर्जुनो (for अर्जुनस्तु). T1 [illegible]

एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो वार्ष्णेय मम वाहिनीम् ।
नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३
एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४
पाञ्चालान्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।
सोऽहं भीष्मं गमिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५
तमब्रवीद्वासुदेवो यत्तो भव धनंजय ।
एष त्वा प्रापये वीर पितामहरथं प्रति ॥ १६
एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् ।
प्रापयामास भीष्माय रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७
चञ्चद्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८
महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ १८
विनिघ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पाण्डवः ।
आयाच्छरान्नुदञ्शीघ्रं सुहृच्छोकविनाशनः ॥ १९
तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
त्रासयानं रणे शूरान्पातयन्तं च सायकैः ॥ २०
सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ।

C. 6. 2141
B. 6. 52. 21
K. 6. 52. 21

G महातेजा (for नरव्याघ्रो). — ^{b}) D8 नराधिपं (for महारथम्). — ^{c}) T1 G4 कृष्ण (for क्रुद्धो). — K0. 1 om. (hapl.) 12^{d}–13^{a}. — ^{d}) K3 पाहि; K3 Da1 यो हि (for याहि). K2 Da1 पितामह.

13 K0. 1 om. 13^{a} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K3 इति (for एष). K3 D2. 6 स्वयं क्रुद्धो; G1. 3 M सुसंरब्धो. — ^{b}) Ś1 K1 सम- (for मम). — ^{c}) K0–2. 5 वि- (K0 व्य)नाशयति; D4. 8 क्षपयिष्यति (for नाश°). K3 D8 सुव्यक्तो; D1 S संग्रामे; Ca सुव्यक्तं (as in text). — ^{d}) K0 °हितं; K2 °हते (for °हिते).

14 K5 G3 om. (hapl.) 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) K3 धार्तराष्ट्रश्च सहितो.

15 K5 G3 om. 15 (cf. v. l. 14). In K4, this st. is lost on a damaged fol. — ^{a}) Ś1 B2–4 D4 T1 G4 M5 पंचालान्; K1 पंचाला; K2 पांचाला; T2 पांचाल्यान्. M3–5 विधमिष्यंति (for निहनि°). — ^{b}) K0–3 B D (except D3) T2 G1. 2 M3 °धन्विना; Ca °धन्वना (as in text). — ^{c}) B Da Dn D4. 5. 7. 8 वधिष्यामि; D1 S (G3 om.) हनिष्यामि.

16 ^{b}) K3 D2. 6 भव यत्तो (by transp.). — K2 om. (hapl.) 16^{cd}. — ^{c}) K3–5 B D त्वां (for त्वा). K4 B1. 3. 4 प्रापयिष्यामि (for प्रापये वीर).

17 ^{a}) K3 D6 शौरि; D2. 3 सौरी; S कृष्णो. — ^{c}) K4 प्रेर°; D1 S प्रेष° (for प्राप°). K2. 3 B Dn2 D1–4. 6–8 S भीष्मस्य. — ^{d}) Da1 D8 जनेश्वरः.

18 ^{a}) K3 D2. 6 पंचवर्णपता°; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 T1 G2–4 M1–3. 5 चलद्बहुपता°; K5 एवं बहुपता°; D3 चंचुबहुपता°; T2 G1 पश्चाद्बहुपता°. Cd cites चञ्चद्- (as in text). — ^{b}) K0 बलाङ्गांधर्ववाजिना; K1 बलगङ्गंगवंवार्जिना (corrupt); K2 Da2 Dn D4 Cc बलाका(K2 °ङ्गा)वल्गुवाजिना; K3 D2. 6 रथेनाप्रतिमेन च; D8 बलाकावल्गुपापिना; M2 बलाकार्णववाजिना. — ^{c}) K0–2 D6 समुच्छ्रितं महाभीमं; Da1 °स्थितमहाभीम-; D3 G3 °च्छ्रितमहाभीमं. — ^{d}) K5 T2 -नदन्वानर°; M1 (*inf. lin.* as in text). 2. 3. 5 -वरवानर°. — After 18^{cd}, D1 ins. :

159* लाङ्गूलास्फोटशब्देन स्वनयानो नभस्तलम् ।
पिङ्गाक्षैर्दृष्टिपातैश्च भीषयन्नरिसैनिकान् ।

— D6 om. 18^{e}–19^{d}. In G1, 18^{ef} is lost on a damaged fol. — ^{f}) Ś1 K (K4 damaged) D2. 3 रथेनामिततेजसा.

19 D6 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{b}) K1. 2 शूरसेनां च; K3 D3 सूरसेनांश्च; T1 G2. 4 शूरघ्नोपि च; G1. 3 अभ्रांतोपि च. — ^{c}) K0–4 B2. 4 D2. 8 S प्रा(K0–2 आ)याच्छरणदः शीघ्रं; K5 प्रायाच्च स रणे शीघ्रं; B1 Da D5 आगच्छंतं रणे शीघ्रं; B3 प्रायात्स तु रणे वीरः; Dn D4. 7. 8 आगच्छत रणे शीघ्रं; D1 प्रायच्छन्रणदः शीघ्रं. — ^{d}) K0–3 D2 सुहृच्छोकविना°; K4 सुहृदां * विनाशनः; K5 B Da Dn D1. 3–5. 7. 8 S सुहृदां (M2 द्विषतां) हर्षवर्धनः. Only Ś1 reads 19^{cd} as in text.

20 ^{b}) K5 प्रभिन्नवरवारणं. Ca cites प्रभिन्नम् (as in text). — ^{c}) Ś1 त्रासमाने; K3. 5 B4 Da Dn1 D2. 5. 6 S त्रासयंतं (K5 °ते); D3 (marg. *sec. m.* as in text) असयानं. K1 शूरः. D8 त्रासयन्नितराञ्छूरान्. — ^{d}) K5 प्रापयंतं; B1. 2. 4 पातयानं; B3 G1 मर्दयंतं; D1 दारयंतं; D5 अर्दयंतं; D8 पातयंतश्; T1 G2–4 स्तंभ-

C. 6. 2142
B. 6. 52. 22
K. 6. 52. 21

सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ॥ २१
को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ।
द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथः संयातुमर्हति ॥ २२
ततो भीष्मो महाराज कौरवाणां पितामहः ।
अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समावृणोत् ॥ २३
द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शरैः ।
दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ॥ २४
सैन्धवो नवभिश्चापि शकुनिश्चापि पञ्चभिः ।
विकर्णो दशभिर्भल्लै राजन्विव्याध पाण्डवम् ॥ २५
स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ।
न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः ॥ २६
स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ॥ २७
आर्तायनिं त्रिभिर्बाणै राजानं चापि पञ्चभिः ।
प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ॥ २८
तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवव्रुर्धनंजयम् ॥ २९
ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम् ।
अभ्यवर्षत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ॥ ३०
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विव्याध पाण्डवम् ।

यंतं; T_2 M तापयंतं. $Ś_1$ सायकान्; G_3 संगरैः.

21 D_8 T G om. 21^{ab}. — ^{b}) K_1 प्रशिसैवेरकेकयैः; K_3 B_3 Da Dn $D_{1-5.7}$ प्राच्यसौवीरकैकयैः; K_5 D_6 प्राप्य सौवीरकैर्हयः (K_5 °यैः); M प्राच्य(M_5 °प्य)-केकयसाल्व(M_4 °सैनि)कैः. — ^{c}) K_1 प्रतिदेयाय; D_1 प्रत्युदीयात्स; D_3 तु प्रतीयाय; T_2 संप्रतीयायाद्; G_1 $M_{1.3-5}$ संप्रतीयाय; Cc प्रत्युदीयाय (as in text). $Ś_1$ प्रत्युदियाय दीयाय (sic).

22 ^{a}) K_5 $D_{2.6}$ गांजीव°. — ^{c}) K_{0-2} हि (for वा). — ^{d}) K_3 $D_{2.6}$ रथं; K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S रथी; D_1 पार्थं (for रथः).

23 ^{b}) D_1 सर्वलोकपितामहः; D_3 S सर्वलोक(D_3 °के)महारथः.. — ^{c}) T_2 सप्तसप्तानां. — ^{d}) $B_{1.2.4}$ Da Dn_2 $D_{4.5.7.8}$ समार्पयत्; B_3 Dn_1 S समर्पयत्; D_3 समाचिनोत् (for समावृणोत्). D_1 कृपणं पंचाशता शरैः.

24 ^{a}) B_4 सप्त° (for पञ्च°). — ^{b}) K_{0-3} B_3 D_4 पंचशता; D_2 पंचाशतान्. $Ś_1$ परैः (for शरैः). S कृपः शारद्वतस्त्रिभिः. — B_3 Dn_2 $D_{4.7.8}$ ins. after 24 : B_2, after 25^{ab} :

160* द्रौणिः षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णश्च त्रिभिः शरैः ।

25 M_2 om. (hapl.) 25^{a}–27^{b}. Dn_2 $D_{4.7.8}$ om. 25^{ab}. — ^{a}) K_4 $B_{3.4}$ $D_{1.8}$ चैव (for चापि). D_1 शकुनिश्चैव. — After 25^{ab}, B_2 ins. 160*. — ^{b}) G_2 om. (hapl.) 25^{c}–28^{b}. K_2 reads 25^{c}–26^{b} on marg. — ^{c}) K_3 $D_{1.2.6}$ T_1 G_4 $M_{1.3.4}$ नवभिर् (for दशभिर्). $Ś_1$ बल्लैः; K_1 बाणै (for भल्लैः). B_2 D_2 $D_{4.7.8}$ आर्तायनिस्त्रिभिर्भल्लै (cf. v. l. 28^{a}).

26 G_2 M_2 om. 26 (cf. v. l. 25). — ^{a}) D_1 S (G_2 M_2 om.) तैर्विद्धः स महेष्वासैः (D_1 °सः). — K_2 om. (hapl.) 26^{c}–27^{d}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.1.3-5}$ $D_{2.6}$ न स विव्यथते (K_5 °तां) पार्थो.

27 K_2 G_2 om. 27 (cf. v. l. 26, 25); M_2 om. 27^{ab} (cf. v. l. 25). — ^{b}) S (G_2 M_2 om.) दशभिः (for नवभिः). B_2 कृपं पंचाशता शरैः (cf. 24^{b}). — ^{c}) $K_{0.1}$ M नरव्याघ्रं; T G (G_2 om.) °व्याघ्र. — ^{d}) D_1 नवभिः (for च त्रिभिः). — After 27, D_2 ins.:

161* शल्यं च दशभिर्बाणैस्तावद्भिश्च जयद्रथम् ।

28 G_2 om. 28^{ab} (cf. v. l. 25). — ^{a}) $K_{0.2}$ आर्तायणं; $K_{1.4}$ $B_{1.2}$ D_8 Ca आर्तायनं; K_3 $D_{2.3}$ आर्तायिनं; $B_{3.4}$ शल्यं चैव; T_2 G_3 आर्तायनीं; M_1 °यनस्. Cv आर्तायनिस्त्रिभिर्भल्लैः (cf. v. l. 25^{c}). — ^{b}) B_2 चाभि-; D_3 G_3 चैव (for चापि). K_3 पंक्तिभिः. — ^{c}) K_{0-2} प्रति° (for प्रत्य°). — ^{d}) D_1 S पांडवो युद्धदुर्मदः.

29 ^{a}) T_2 तत् (for तं). K_1 सातिकिर्; G_3 सात्वकिर्. K_{0-2} तु (for च). — ^{b}) K_0 पार्श्वतः. — ^{c}) S सौभद्रो द्रौपदेयाश्च (= 6. 23. 6^{c}).

30 ^{a}) K_1 तथा (for ततो). $K_{0.1}$ महेष्वासो. — ^{b}) K_1 गंगे°. K_2 प्रियं तरं; D_1 प्रियैषिणं; S प्रिये स्थितं. — ^{c}) K_1 अभिवर्षंत; K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ T_1 $G_{3.4}$ अभ्यवर्तंत. T_2 अभ्यवर्तंत पांचाल्याः. — ^{d})

अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ॥ ३१
तेषां तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत् ।
प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् ॥ ३२
तेषां तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनंजयः ।
चिक्रीड धनुषा राजँल्लक्ष्यं कृत्वा महारथान् ॥ ३३
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ।
पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ॥ ३४
एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ।
यततां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिकृन्तति ।
त्वयि जीवति गाङ्गेये द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३५
त्वत्कृते ह्येष कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो महारथः ।
न युध्यति रणे पार्थं हितकामः सदा मम ॥ ३६
स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फल्गुनः ।
एवमुक्तस्ततो राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
धिक्क्षत्रधर्ममित्युक्त्वा ययौ पार्थरथं प्रति ॥ ३७
उभौ श्वेतहयौ राजन्संसक्तौ दृश्य पार्थिवाः ।
सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खशब्दांश्च भारत ॥ ३८
द्रौणिर्दुर्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः । C. 6. 2160 B. 6. 52. 40 K. 6. 52. 40

D5 G3 स युक्तः. K3 D2.6 सर्वसोमकैः; T1 G1.3.4 सायकोत्तमैः; M1.2 सोमकैः सह (by transp.).

31 [a]) B2 भीष्मश्च. — [b]) K3 तुल्यं; D1.3 S राजन् (for तूर्णं). — [c]) K1 अशेत्या; Da1 D5 आशीत्या; D3 अशीत्यां. K1 Da1 निशतैर्; D1 नवभिर्. — [d]) Ś1 ततोतुष्यतु (sic); K0 ततोतुष्यंत; K1 ततोतुषंतु; K2 ततोमुष्यत; K4 उदक्रोशंत; B1 Da Dn1 D5 G1 ततः क्रोशंति; T1 G2.4 M5 ततः क्रोशंत; M2 तत्राक्रोशंत. S (M1.3 *inf. lin.* as in text) पांडवाः (for तावकाः).

32 [a]) Da1 तु; S च (for तु). D3 तेषां निनादं श्रुत्वा तु. — [b]) K4 B D1.3 सहितानां (for प्रहृष्टानां). D1 प्रहृष्टवान्; T1 G4 M3.5 प्रहर्षतः; G1-3 प्रधर्षितः; M1.2.4 प्रहर्षितः. — [c]) D1 मध्ये. — [d]) K4 B D3 नर-; K5 रहः (for रथ-).

33 [a]) D1.3 S तेषां महारथानां च (D3 °नां स). — [c]) K2 Da1 विक्रीड. D1 चिक्रीडत महाराज; D2 चिक्रीडे धनुषो राजन्. — [d]) Ś1 K0.3.4 B1.2.4 Da1 D1-3.7.8 M4 लक्षं कृत्वा; B3 लक्षीकृत्य; T1 G1 M1-3.5 लक्षान्कृत्वा; T2 वृक्षान्कृत्वा; G2-4 लक्ष्यान्कृत्वा. Cd cite लक्ष्यं (as in text). — After 33, S ins.:

162* क्षत्रियाणां शिरांस्युग्रैः कृन्तञ्शस्त्रैर्महारथः ।
शून्यान्कृत्वा रथोपस्थान्व्यचरत्फल्गुनस्तदा ।

34 [a]) D1 दुर्योधनस्ततो राजन्. — [b]) B3 जनेश्वरं; Da2 Dn1 D5 G1.3 °श्वर; Dn2 नरेश्वरः. — [c]) Da पीड्यमानां; Dn1 पीडमानं. K3 D2.6 स्वसैन्यं च; K4 मृशं सैन्यं; Da D5 स्वकां सेनां.

35 [c]) K4 B Da Dn D4.5.7.8 पा(K4 घा)तयन्त्सर्वसैन्यानि. — [d]) K2 D1 मूलतः. — [e]) K0-2.4 B D (except D7) T2 G1-3 M1.2.5 गांगेय.

36 [a]) M5 तत्कृते. K5 ह्येव; B D3 चैव; S चैष (for ह्येष). K3 कर्माणि; S (except T2) वै कर्णो (for कर्णोऽपि). — [b]) D6 त्यक्त° (for न्यस्त°). N विशां पते (for महारथः). — [c]) B1.2 Da D5 S युध्यते. B1.2.4 D (except D2.3.6) S पार्थान् (for पार्थं). — [d]) B3 कृत° (for हित°).

37 [a]) Ś1 तथा त्वं; D1.3 (marg. *sec. m.*) T2 त्वं तथा. — [b]) K0 फाल्गुणः; K1-5 B D फाल्गुनः; G3 फाल्गुनं. — [c]) S तदा (for ततो). — [e]) K1 D1 धिक्क्षत्रं; D3 धिक्क्षात्रं; D3 दिधिक्षु- (for धिक्क्षत्र-). D1 इदम् (for -धर्मम्). — [f]) N (except Ś1) प्रायात् (for ययौ).

38 [b]) K0-2 संस्थितौ; K5 B2 संपृक्तौ. Ś1 K B1 D2.3.6 प्रेक्ष्य; D1 वीक्ष्य (for दृश्य). S संस(M2 °य)क्तौ दृढधन्विनौ. — [c]) K1.2 B D (except D1.2.6) S सिंहनादं (for °नादान्). S कृत्वा (for चक्रुः). — [d]) K1 शंखशब्दं च; K3 D6 °नादांश्च. K5 मारिष (for भारत). B Da Dn D1.3-5.7.8 शंखान्दध्मुश्च मारिष; S बाणशंखरवैः सह.

39 K5 D5 om. (hapl.) 39. — [a]) K1 द्रोणिर्; K2 D3 M2 द्रौणि-; K3 D2.6 द्रोणो; Da1 द्रोण-; G2 द्रौणी-; G3 द्रौणिं. K3 D2.6 चापि (for चैव). — [b]) S महारथः (for तवात्मजः). — [d]) B1 D3 भारत (for मारिष). S अभ्यरक्षन्पितामहं.

C. 6. 2161
B. 6. 52. 41
K. 6. 52. 40

परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष ॥ ३९
तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य धनंजयम् ।
स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्तत ॥ ४०
गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानर्छन्नवभिः शरैः ।
तमर्जुनः प्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मवेधिभिः ॥ ४१
ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयद्दिशः ॥ ४२
शरजालं ततस्तत्तु शरजालेन कौरव ।
वारयामास पार्थस्य भीष्मः शांतनवस्तथा ॥ ४३
उभौ परमसंहृष्टावुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ।
निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ ४४
भीष्मचापविमुक्तानि शरजालानि संघशः ।
शीर्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्नान्यर्जुनसायकैः ॥ ४५
तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि भागशः ।
गाङ्गेयशरनुन्नानि न्यपतन्त महीतले ॥ ४६
अर्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममार्छच्छितैः शरैः ।
भीष्मोऽपि समरे पार्थं विव्याध त्रिंशता शरैः ॥ ४७
अन्योन्यस्य हयान्विद्ध्वा ध्वजौ च सुमहाबलौ ।
रथेषां रथचक्रे च चिक्रीडतुररिंदमौ ॥ ४८
ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ।

---

40 ^{c}) D_3 सहितास् (for महते). — ^{d}) G_2 तयोर् (for ततो).

41 ^{a}) D_1 ततः (for रणे). — ^{b}) $K_{1.2.5}$ $D_{5.8}$ आनर्छ; D_8 विव्याध; G_3 आनर्च (for आनर्छन्). Ś$_1$ $K_{0-2.5}$ बहुभिः; G_2 दशभिः (for नवभिः). — ^{c}) K_5 प्रतिविध्य; G_3 प्रत्ययुध्यद्. — ^{d}) M_4 नवभिर् (for दश°). Ś$_1$ मर्मछेदिभिः; $K_{0.5}$ °भेदिभिः.

42 ^{a}) Da_2 D_8 (*sup. lin.* as in text) G_2 M_2 शत° (for शर°). — ^{b}) Ś$_1$ संप्रमुक्तेन; K_2 M_4 स प्रयुक्तेन; K_4 B_2 $D_{2.3.7}$ सुप्रमुक्तेन; T_2 G_2 संप्रयुक्तेन. K_3 पांडव; D_1 मारिष; S भारत. — ^{c}) S धनंजयो जयप्रेप्सुर्. — ^{d}) Ś$_1$ K_3 B_3 T_1 °वारयन्. $G_{1.3}$ $M_{3.5}$ दिशं. D_1 भीष्मस्याभ्यधमद्रथं.

43 Ś$_1$ reads 43^{a}–68^{d} after 6. 49. 22^{ab}, and *repeats* 48^{c}–70^{d} and colophon after 6. 49. 4. — ^{a}) Ś$_1$ द्रोणो युधि; K_3 D_6 शरजालास्; D_8 °जालस्. Ś$_1$ शरैरन्यैः; $K_{0.2}$ $D_{1.7.8}$ T $G_{2.4}$ $M_{4.5}$ ततस्तं तु; $K_{3.5}$ Da Dn_1 $D_{2.5.6}$ ततस्तस्य (K_5 °त्र). — ^{b}) $K_{0-2.4}$ कौरवः; K_5 Da पार्थिवः; B Dn $D_{4.5.7.8}$ पार्थिव; $D_{1.3}$ मारिष; S भारत. — ^{d}) $K_{1.3}$ Da D_5 भीष्म-. Ś$_1$ K_0 (*sup. lin.*). 1. 2 B Dn_2 $D_{1-4.6-8}$ तदा; S युधि (for तथा).

44 For sequence in Ś$_1$, cf. v. l. 43. — ^{a}) K_1 °संतुष्टाव्. — ^{b}) Ś$_1$ D_3 °नंदनौ; K_0 युद्धाय नंदिनौ. — ^{c}) T_2 °शेषं नियुध्येतां; M_4 °शेषेण युध्येतां. — ^{d}) = 6. 43. 25^{d}. $K_{0.2}$ T_2 M_4 °कृतैषिणौ; D_6 °कृतिक्षिणौ.

45 For sequence in Ś$_1$, cf. v. l. 43. K_{0-2} om. 45. — ^{a}) Dn_2 D_8 °प्रयुक्तानि; $D_{4.7}$ °प्रमुक्तानि. — ^{b}) T_2 °जातानि. Ś$_1$ K_5 D_8 सर्वशः; Dn_2 D_3 G भागशः; D_1 मारिष (for संघशः). — ^{c}) G_2 शीघ्रं; M_4 कीर्य° (for शीर्य°). K_3 शीर्यमाणा व्यदृश्यंत. — ^{d}) Ś$_1$ K_{3-5} Da_2 Dn_1 $D_{1-3.5.6}$ छिन्नानि (for भिन्नानि).

46 For sequence in Ś$_1$, cf. v. l. 43. — K_0 पार्थचापविनिमुक्तानि (hypermetric); K_1 पार्थचापविमुक्तानि; K_2 पार्थचापविनिर्मुक्ता; D_1 तथैव शरजालानि. — ^{b}) D_1 पार्थमुक्तानि; T_2 शरजातानि. K_3 Dn_2 $D_{2.4}$ सर्वशः; D_3 संघशः; D_8 भारत. — ^{c}) K_3 $D_{2.6}$ °शरकृत्तानि; D_3 °शरमुक्तानि; T_2 °शरजातानि. — ^{d}) K_3 व्यपतंत; $B_{1.3.4}$ प्रापतंत; $M_{1-3.5}$ न्यविशंत. D_3 महीपते.

47 For sequence in Ś$_1$, cf. v. l. 43. — ^{b}) D_3 आर्छच्छतैः. K_5 भीष्ममानर्छ छतैः शरैः (hypermetric). — D_4 om. (hapl.) 47^{cd}. — ^{c}) K_{0-3} पार्थ. — ^{d}) $K_{0.2}$ त्रिंशतः; K_1 त्रिंशतैः; K_4 B Da Dn $D_{5.1.5}$ नवभिः; $D_{1.3}$ S निशितैः (for त्रिंशता).

48 For sequence in Ś$_1$, cf. v. l. 43. — ^{a}) B Da_2 Dn_2 $D_{4.5.7.8}$ अन्योन्यं तौ (D_8 ते). M_4 शरैर् (for हयान्). — ^{b}) D_6 ध्वजं. D_8 समहाबलौ; T_1 सुमहद्युधि; M सुमहाद्युती. T_1 G ध्वजौ चापि महाद्युती. — K_5 om. 48^{cd}. — ^{c}) D_1 रथैषां. Ś$_1$ K_3 $D_{1.2.5}$ चक्ररक्षौ; K_0 रथचक्रौ; K_1 रथशक्रौ; K_2 $B_{3.4}$ Dn_3 $D_{4.7.8}$ रथचक्रं. K_3 Da Dn_1 $D_{2.5}$ तु (for च). T_1 G रथेषां रथचक्रेण. — ^{d}) In K_4, the text from तु up to भि- in 49^{c}, is lost on a damaged fol. T_1 G M चित्रं चि($G_{1.3}$ चा)क्रीडितु रणे; T_2 विच्छेदुरौ तदा रणे.

वासुदेवं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ४९
भीष्मचापच्युतैर्बाणैर्निर्विद्धो मधुसूदनः ।
विरराज रणे राजन्सपुष्प इव किंशुकः ॥ ५०
ततोऽर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवम् ।
गाङ्गेयसारथिं संख्ये निर्बिभेद त्रिभिः शरैः ॥ ५१
यतमानौ तु तौ वीरावन्योन्यस्य वधं प्रति ।
नाशक्नुतां तदान्योन्यमभिसंधातुमाहवे ॥ ५२
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।
अदर्शयेतां बहुधा सूतसामर्थ्यलाघवात् ॥ ५३
अन्तरं च प्रहारेषु तर्कयन्तौ महारथौ ।
राजन्नन्तरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः ॥ ५४
उभौ सिंहरवोन्मिश्रं शङ्खशब्दं प्रचक्रतुः ।
तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ ॥ ५५
तयोः शङ्खप्रणादेन रथनेमिस्वनेन च ।
दारिता सहसा भूमिश्चकम्प च ननाद च ॥ ५६
न तयोरन्तरं कश्चिद्ददृशे भरतर्षभ ।

C. 6. 2178
B. 6. 52. 58
K. 6. 52. 58

---

49 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^{a}) G3 °तेजा (for °राज). — K1 om. (? hapl.) 49^{b}–50^{c}. — ^{b}) S भीष्मः शांतनवः शरैः. — ^{c}) S ततस्तीक्ष्णैर् (for त्रिभिर्बाणैर्). — D6 om. (hapl.) 49^{d}–50^{a}.

50 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. K1 om. 50^{abc}; D6 om. 50^{a} (cf. v. l. 49). — ^{a}) K4.5 B D (except D2; D6 om.) °च्युतैस्तैस्तु. — ^{c}) K3 D2.6 तदा राजन्; D1 महाराज (for रणे राजन्). — ^{d}) Ś1 Ko.2 D3 T2 G1 M4 सुपुष्प. D1 पुष्पितः किंशुको यथा.

51 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^{b}) Ko–2 M4 निविद्धं. S (except M1) वीक्ष्य. K3 D2.6 विद्धं प्रेक्ष्य जनार्दनं. — ^{c}) Ko गांगेयं. D6 चक्रे (for संख्ये). D1.8 S सारथिं कुरुवृद्ध(T1 G2.4 °वीर)स्य. — ^{d}) Dn2 D3.8 T1 G शितैः (for त्रिभिः).

52 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^{a}) In K4 the portion of the text from नौ to सू in 53^{d} is lost on a damaged fol. — ^{b}) K3.5 B Da Dn D2.4–6.8 T2 G1–3 M रथं (for वधं). D1 अन्योन्यवरदंशितौ. — ^{c}) D1 नो शकेतां. K3 D2.6 ततो (for तदा). S न तौ शेकतुरन्योन्यम्. — ^{d}) D3 अभिसंधानम्; S (except G4) अतिसंधातुम्; Cc अभि° (as in text).

53 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. K4 damaged up to सू in 53^{d} (cf. v. l. 52). — ^{a}) B3.4 S तौ मंडलानि चित्राणि. — ^{b}) K2 मत° (for गत°). — ^{c}) K1 अधर्ष°; K5 आर्दयेतां तु; D1 आदर्शयेतां; T1 G M व्यदर्श°. B Da Dn D4.5.7.8 दर्शयामासतू राजन्; T2 दर्शयेतां बहुविधं. — ^{d}) K1.3 D2.6 सूतसामर्थ्यलाघवं; S °सामर्थ्य(G3 °सारथ्य)जं बलं; Cc. d as in text.

54 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^{a}) D3 अंतरंतः; D6 अंतरं तु; T2 अनंतं च. Ca. c. d cite अंतरं. T1 G4 प्रहारेस्मिन्. — ^{b}) K1.2 Da1 तर्कयंतो; T1 G °येतां; Ca. c. d °यन्तौ (as in text). K3 D2.6 महाबलौ; K4 B Da Dn D4.5.7.8 विशां पते; D1.3 S परस्परं (for महारथौ). — After 54^{ab}, (through eye-wandering) K2 reads 56. — ^{c}) Ko.1.3.5 Da1 D2.6 उत्तम°; Da2 D5 उत्तर°; D3 तौ वन°; G1–3 आंतर°; Ca. c अन्तर° (as in text).

55 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — ^{a}) K1 Da1 T2 सिंहरवौ मिश्रं; B2 शंखरवोन्मिश्रं; D2 सिंहरथोन्मिश्रौ; D6 °रवान्मिश्रं; G2 °रवैर्मिश्रं. — ^{b}) B Da Dn D4.5.7.8 च चक्रतुः; D6 प्रचक्रमुः.

56 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. K2 reads 56 after 54^{ab}. — ^{a}) K1 B2 °प्रनादेन; K4 B1.3.4 D3.7 S °निनादेन. D1 उभयोः शंखनादेन. — B2 om. (hapl.) 56^{cd}. — ^{c}) K4 धारिता; D1 नादिता (for दारिता). T1 G4 सहभूमिश्च (for सहसा भूमिश्च). — ^{d}) All MSS. (except Ś1 K1 D3; B2 om.) चकंपे (for चकम्प). — After 56, S, om. 57^{ab}, reads 60.

57 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. K4 damaged. S om. 57^{ab}. — ^{a}) B D1.3 M5 नोभयोर् (for न तयोर्). Ko.1 कैश्चिद्; D1 केचिद्. — ^{b}) Ko दृश्यते; D1 ददृशुर्. — ^{c}) S उभौ हि (for बलिनौ). Ś1 Ko–3 D2.6 स(Ko सु)दृशौ (for समरे). S वीरौ (for शूरौ). D1 तरस्विनौ युधि दुर्धर्षौ (hypermetric); D3 बलिनौ युद्धदुर्धर्षौ. — ^{d}) B3 D3

C. 6. 2179
B. 6. 52. 59
K. 6. 52. 56

बलिनौ समरे शूरावन्योन्यसदृशावुभौ ॥ ५७
चिह्नमात्रेण भीष्मं तु प्रजज्ञुस्तत्र कौरवाः ।
तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे ॥ ५८
तयोर्नृवरयो राजन्दृश्य तादृक्पराक्रमम् ।
विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संयुगे ॥ ५९
न तयोर्विवरं कश्चिद्रणे पश्यति भारत ।
धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्वृजिनं क्वचित् ॥ ६०
उभौ हि शरजालेन तावदृश्यौ बभूवतुः ।
प्रकाशौ च पुनस्तूर्णं बभूवतुरुभौ रणे ॥ ६१

तत्र देवाः सगन्धर्वाश्चारणाश्च सहर्षिभिः ।
अन्योन्यं प्रत्यभाषन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ६२
न शक्यौ युधि संरब्धौ जेतुमेतौ महारथौ ।
सदेवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि कथंचन ॥ ६३
आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम् ।
नैतादृशानि युद्धानि भविष्यन्ति कथंचन ॥ ६४
नापि शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ।
सधनुश्च रथस्थश्च प्रवपन्सायकान्रणे ॥ ६५
तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदम् ।

अन्योन्यं. K5 अन्योन्यविजयैषिणौ.

58 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — a) K5 भीष्मं ते; B1. 2. 4 Da Dn1 D4–8 भीष्मं च; Dn2 भीष्मस्य. — b) K0 प्रजज्ञुस्; K2 Da1 प्रजजुस्; K5 D6 S Cd जज्ञिरे; Da2 प्रजहुस्; D4. 8 प्रययुस्; Cv प्रजज्ञुस् (as in text). — c) K0. 2 ततः. K1 G1. 3 पार्थसुताः; T2 M1 पांडुसुतं. — d) K3 D2. 6 चिह्नमादाय. K5 जज्ञिरे.

59 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — a) K3 D2 ततो (for तयोर्). S नृ(M2 तु)सिंहयो. K5 दृष्ट्वा (for राजन्). — b) K3. 4 B D दृष्ट्वा (for दृश्य). K5 तादृशं तं पराक्रमं; T1 G युद्धं दृष्ट्वातिविक्रमं; T2 M युधि (T2 °द्धे) दृष्ट्वा पराक्रमं. — K3 D2. 6 om. (hapl.) 59c–62d. — cd) K0–2 विस्मयं परमं जग्मुः सर्वभूतानि संयुगे.

60 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. K3. 5 D2. 6 om. 60 (for K3 D2. 6, cf. v. l. 59). S reads 60 after 56. — a) T2 रथयोर् (for न तयोर्). D (except D1. 3; D2. 6 om.) S अंतरं (for विवरं). G2 किंचिद्. — b) Ś1 K0–2 D3 [ऽ]पश्यत (for पश्यति). — c) K0. 1 D3 धर्मस्थितस्य; S धर्माश्रितस्य. T1 G2. 4 तथा (for यथा). — d) T1 G1. 2. 4 किंचिद् (for कश्चिद्).

61 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. K3 D2. 6 om. 61 (cf. v. l. 59). — a) K5 B2 उभौ तु; B3 D1. 3 उभौ च; S अन्योन्य- (T1 G1. 3. 4 न्यं). B1 शरवर्षेण (for °जालेन). — c) K4. 5 B3. 4 D (except D1. 3; D2. 6 om.) तु (for च). K4 Dn2 ततस् (for पुनस्). S प्रकाश(M4 °शे)तां पुनर्यातौ. — d) D1 बभूवतुररिंदमौ; S क्षणेन भरतर्षभौ (M2–5 °भ).

62 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. K3 D2. 6 om. 62 (cf. v. l. 59). — a) B D1 ततो (for तत्र). — D3 om. (hapl.) from गंधर्वा up to सदेवासुर in 63c. — b) Ś1 K4 B2–4 Da Dn D4. 5 मह° (for सह°). D1 सिद्धाश्च ऋषिभिः सह; D3 चारणाश्चर्षिभिः सह; D7 °णाः समहर्षिभिः. — c) K0–3 प्रति; M1 प्राप्य (for प्रत्य-).

63 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. D3 om. up to सदेवासुर in 63c (cf. v. l. 62). — a) K5 अशक्यौ; D6 न शक्यो युधि संरब्धो. — b) K3 D2. 6 महाबलौ; D1. 3 S कथंचन (for महारथौ). — c) T G M1: सदैत्या(M2 °नागा)सुर°. — d) D1. 3 महारथौ (for कथंचन). D6 लोके परि कथंचन; S देवै(G1 लोकै)रपि सवासवैः.

64 Ś1 om. (hapl.) 64. — a) K3 D2. 6 S लोकेस्मिन् (for लोकेषु). — c) B D (except D1–3. 5) नैव चैतादृशं युद्धं. — d) K4. 5 B D (except D1–3. 5) भविष्य(K4. 5 °ष्यं)ति कदाचन; S भूतपूर्वाणि संयुगे.

65 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — a) B D1 Da Dn1 D3. 5 S न हि; Dn2 D4. 7. 8 नैव; तु (for नापि). K3. 5 D2. 6 S transp. जेतुं and भीष्मः. K4 भीष्मं जेतुं (for जेतुं भीष्मः). — c) K3–5 B सधनुः स (for सधनुश्च). D3 रथस्तस्य. D3. 5 Da Dn D2. 4–8 सधनुः सरथः साश्वः (K3. 5 °रथश्चैव; B2 °शराः साश्वः). — d) Da Dn1 D5 प्रव(Da1 °ह)र्षन्; D1 प्रकर्षन्. Da Dn1 D5 बहून् (for रणे). S विसृजंश्चापि सायकान्.

न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्धरम् ॥ ६६
इति स्म वाचः श्रूयन्ते प्रोच्चरन्त्यस्ततस्ततः ।
गाङ्गेयार्जुनयोः संख्ये स्तवयुक्ता विशां पते ॥ ६७
त्वदीयास्तु ततो योधाः पाण्डवेयाश्च भारत ।
अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ६८
शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः ।
शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ।
उभयोः सेनयोर्वीरा न्यकृन्तन्त परस्परम् ॥ ६९
वर्तमाने तथा घोरे तस्मिन्युद्धे सुदारुणे ।
द्रोणपाञ्चाल्ययो राजन्महानासीत्समागमः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चाल्यश्चापि पार्षतः ।
रणे समीयतुर्यत्तौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ।

C. 6. 2195
B. 6. 53. 2
K. 6. 53. 2

66 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — a) K3 D6 पांडवान्. — b) K3 D2.6 सुदुर्जयं (for दुरासदम्). Ś1 K0-2 नातरद्ध (K0 °द्धा) रतौजसा. — c) S हि (for वि-). K5 D6 भीष्मम्. — d) K0 धनुर्वरं; D3 धनुर्युतं. K5 उत्सहंते धनुर्धरः. — After 66, N ins.:

163* आलोकादपि युद्धं तु सममेतद्भविष्यति ।
[K3-5 B D हि (for तु).]

67 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — a) K4 G2 वाचोश्रूयंत. — b) K1 प्रोचरंति; K5 °रंतस; B3.4 Da Dn D4.5.7.8 प्रचरंत्यस्; D1 प्रस्फुरंत्यस् (for प्रोच्चरन्त्यस्). K3 D2.6 प्रोच्यमानाः पुनः पुनः. — c) D1 मध्ये (for संख्ये). — d) K0-2 हेतुयुक्ता; D1 तथा युधि (for स्तव°). S स्व(T2 M1.3-5 त)त्कृते भरतर्षभ.

68 For sequence in Ś1, cf. v. l. 43. — a) K0-3 D1.2.6 च (for तु). D3 तदा (for ततो). S ततस्त्वदीया योधाश्च. — b) D1 तु (for च). — c) D1 अन्योन्यस्य शराञ्जघ्नुस्; T2 °न्यं च समाजघ्नुस्. — d) B2 S समागमे (for पराक्रमे).

69 a) K5 D2 शत°. Ś1 °रैरथाखड्गैर्. — b) K5 निशितैस्तु (for विमलैश्च). K2.3.5 Da Dn1 D1-3.5.6 परस्वधैः. — D1 om. 69cdef; S (except M1.2) om. 69cd. — e) Ś1 शरजालं शरैरन्यैः. — e) K4.5 B D (except D2.3.6; D1 om.) S शूरा (for वीरा). — f) Ś1 न्यकृतंत; K1 व्यकृतंत; K3.5 Da1 D1.6.8 M3 न्यकृंतत (for न्यकृन्तन्त).

70 a) Ś1 K0-2 तदा; K3 D6 ततो (for तथा). D1 °माने ततस्तस्मिन्. — b) D1 रणे चैव सुदारुणे; S तस्मिन्वीरवरक्षये. — c) K0.5 D7 S (mostly) °पांचाल्योः; K1 °पंचाल्ययो. — d) T1 G घोर आसीत्समा°.

Colophon *repeated* in Ś1. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 (only once) K0-2 mention only द्वितीययुद्धदिवस; likewise, K5 T2 द्वितीयदिवस; D6 द्वितीयदिवसयुद्ध; M1 द्वितीयेह्नि; M2 द्वितीयेह्नि; M4 द्वितीयाह्निक. — *Adhy. name:* T2 G2 भीष्मार्जुनसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D1 M3.4 49; Da2 10; Dn2 M5 50; D5 52; T G 47; M1.2 48 (as in text). — *Śloka no.:* Dn2 D5 72.

49

1 In K4, 1a-2b is lost on a damaged fol. — a) K5 कथं द्रोणं महेष्वासं. — b) K5 M1.3-5 पांचालश्च. B Da Dn D4.5.7.8 चैव (for चापि). K0 पार्श्वतः. D1 पांचाल्यश्च महाबलः. — c) Ś1 K0-3.5 D1-3.6 उभौ (for रणे). K0 यात्तौ; K1 Da1 यत्तो; G2 M5 युक्तौ. — d) B1-3 दारुणं (for संजय).

C. 6. 2195
B. 6. 53. 2
K. 6. 53. 2

यत्र शांतनवो भीष्मो नातरद्युधि पाण्डवम् ॥ २
भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान् ।
स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्संजयौजसा ॥ ३

संजय उवाच ।

शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत्सुदारुणम् ।
न शक्यः पाण्डवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४
द्रोणस्तु निशितैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ५
तस्याथ चतुरो वाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
पीडयामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ६
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः ।
विव्याध प्रहसन्वीरस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७
ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् ।
शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ८
आददे च शरं घोरं पार्षतस्य वधं प्रति ।
शक्राशनिसमस्पर्शं मृत्युदण्डमिवापरम् ॥ ९
हाहाकारो महानासीत्सर्वसैन्यस्य भारत ।
तमिषुं संधितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥ १०
तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषम् ।
यदेकः समरे वीरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ११
तं च दीप्तं शरं घोरमायान्तं मृत्युमात्मनः ।
चिच्छेद शरवृष्टिं च भारद्वाजे मुमोच ह ॥ १२

---

2 D2 om. (hapl.) 2^{ab}. — ^{a}) S दैवम्; Cc. d दिष्टम् (as in text). Da Dn1 D5 एतत्; M2 एवं (for एव). — ^{b}) D1. 3. 7 पौरुषादिति (D7 °दपि) मे मतिः; S पौरुषं तु निरर्थकं. — ^{c}) K2 D2 तत्र. — ^{d}) K5 नाजयद्; B1. 2. 4 नाभवद्; S नाहनद्; Ca. c नातरद् (as in text).

3 ^{a}) D8 M1 भीष्मोपि. — ^{c}) M3 बांधवं (for पाण्डवं). D3 संख्ये (for युद्धे). — ^{d}) K5 नाजयत्; B3 नाभवद्; T1 G4 नाहनत्; M4 नाहरत्. B Dn2 D4. 7. 8 युधि संजय (B1 पांडवं); S संजयात्र वै (for संजयौजसा).

4 ^{c}) K4 damaged. B1–3 शक्याः. — ^{d}) T1 G सेंद्रै(G3 देवै)रपि सुरासुरैः. — After 4, Ś1 *repeats* 6. 48. 48^{c}–70^{d} and colophon.

5 Before 5, Ś1 reads धृतराष्ट्र उवाच. — ^{a}) Ś1 द्रोणः सु-; K0–2 D1 द्रोणश्च. B D (except D1–3. 6) विविधैर् (for निशितैर्). D1 भल्लैर् (for बाणैर्). — ^{b}) K2 अचोदयत्; K4 B D (except D2. 6) अयुध्यत. — K3 om. (hapl.) 5^{cd}. D2 writes 5^{cd} on marg. and cancels it. — ^{c}) M1. 2 चापि (for चास्य). Ś1 बल्लेन; T1 G3 फल्लेन. — ^{d}) = 26^{b}. K4 damaged. Ca. d cite नीडात्. Ś1 K0–2 रथनीडादपाहरत्; D1. 8 S ध्वजं चैकेन विव्यधे.

6 ^{a}) K4 damaged. Da Dn1 D3. 5 S (except T1) तथास्य (for तस्याथ). — ^{d}) B3 D2 (*sup. lin.* as in text). 6 M3. 5 धृष्टद्युम्नश्च; D1 °द्युम्नं च. T1 G भारत (for मारिष).

7 ^{b}) D8 नवभिर् (for नवत्या). K3 नवभिः (for निशितैः). — ^{c}) G2. 3 विव्याथ (for °ध). Ś1 K0–2 प्रहरन्; K3 D6 विहसन्; Dn2 D4. 8 S समरे; D1 प्रसभं (for प्रहसन्).

8 ^{c}) S संछाद°. — ^{d}) K0. 2 महारथं (for अमर्षणम्).

9 ^{a}) Ś1 K0–2 आदिदेश; D2 आददेथ; D3 S संदधे च (for आददे च). — ^{b}) K3. 4 D2. 6. 8 रणे (for वधं). D1. 3 S पार्षतांत(T1 G4 °तांतं)चिकीर्षया. — ^{c}) Ś1 K0–2 शक्राशनिसमं घोरं; M वज्राशनिसमस्पर्शं (M2 °र्शः). — ^{d}) K4 damaged. D3 S कालं (for मृत्यु°). D3 इवांतकः (for इवापरम्).

10 ^{b}) D3 सर्वसैन्येषु. D1 T G मारिष (for भारत). — ^{c}) Ś1 मंत्रितं; K5 सज्जितं; D8 संधितुं; T G संहितं. Cc cites संधितं and तमिषुं. — ^{d}) M2 भरं. S धीमता (for संयुगे).

11 ^{a}) D2. 6 M3–5 अपश्यामो; M1. 2 अपश्यं वै. — ^{c}) D3 तदेकः; T1 G2. 4 य एकः.

12 ^{a}) K6 स च दीप्त-; D1 तं दीप्यंतं; S तं च दृष्ट्वा (T2 दृष्ट्वा). B Da2 Dn2 D1. 4. 5. 7. 8 S महाघोरं (for शरं घोरम्). — ^{b}) K0–2 आयातं. K5 मन्यु

तत उच्चुकुशुः सर्वे पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
धृष्टद्युम्नेन तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ १३
ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैडूर्यभूषिताम् ।
द्रोणस्य निधनाकाङ्क्षी चिक्षेप स पराक्रमी ॥ १४
तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषणाम् ।
त्रिधा चिक्षेप समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ १५
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
ववर्ष शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥ १६
शरवर्षं ततस्तं तु संनिवार्य महायशाः ।
द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकम् ॥ १७
स च्छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशाः ।
द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ॥ १८
सा गदा वेगवन्मुक्ता प्रायाद्द्रोणजिघांसया ।
तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमम् ॥ १९
लाघवाद्व्यंसयामास गदां हेमविभूषिताम् ।
व्यंसयित्वा गदां तां च प्रेषयामास पार्षते ॥ २०
भल्लान्सुनिशितान्पीतान्स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ।
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ २१

C 6. 2214
B. 6. 53. 21
K 6. 53. 21

मात्मनः ; G3 मृत्युमाहवे. — c) D1 समरे क्रुद्धः ; T1 च शराभ्यां च ; T2 G (G1 damaged) शरवर्यं च ; M शरवर्षेण (for शरवृष्टिं च). — d) K2 भारद्वाजं. K1 D2.3 च (for ह). D1 शरवृष्टिं ससर्ज च ; S भारद्वाजस्य संयुगे.

13 a) Ś1 ततश्च चुक्रुशुः ; K0-3 D1.2.6 ततस्ते चुक्रुशुः. K0 सर्वाः ; B Da Dn D4.5.7.8 S हृष्टाः ; D6 शूराः (for सर्वे). — b) K1.3.4 B1.2 D2.3.8 पंचालाः. S सह पांडवैः (by transp.). — c) D1 धृष्टद्युम्नस्य.

14 a) K4 damaged. S अथ (T1 G4 रथ-) शक्तिं. — b) Ś1 K0-2 स्वर्ण(K0 °र्णं)वैडूर्यभूषणां ; K4 B D6 °वैडूर्यभूषि(B2 °शोभि)तां ; D1 तदा कार्ष्णायसीं दृढां ; S (except G1) रुक्मवैडूर्य°. — d) Ś1 K3 च ; D1 [आ]शु (for स). S चिक्षेप त्वरयान्वितः.

15 a) G2 संप्रेक्ष्य (for सहसा). — b) K4 S °भूषितां. — After 15^{ab}, K1 *repeats* 14^{c}–15^{b}. — c) Ś1 K0-2 B3 D1 द्विधा. K0 चिच्छेद (for चिक्षेप). D1 सहसा (for समरे). — d) D3 [ऽ]सहन्निव ; D6 पराक्रमी (for हसन्निव).

16 Dn1 om. 16^{a}–17^{b}. — a) D1 निवारितां ; D3 विनिहितां ; S तां विहतां. — b) G3 भारद्वाजः (for धृष्टद्युम्नः). — c) K3 D2.6 शरवर्षेण (for °र्षाणि). — d) K0-2 D3 M3 जनेश्वरः.

17 Dn1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — a) K0.2 तु तत्तत्र ; K1.3 B3 Da Dn2 D2.4-8 ततस्तत्र ; K4 D1.3 ततस्तत्तु ; K5 च तं तस्य ; B1.2.4 ततस्तच्च ; S ततस्तूर्णं. — b) K0-2 स निवार्य. K3 D2.6 महौजसा ; T G महारथः. — D3 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. — d) Ś1 कार्पुकं ; G2 सायकं (for कार्मुकम्).

18 D3 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — a) T2 G1.2 M1.3.4 सं- (for स). — b) K0.2.3 Da1 गदा गुर्वी. Ś1 K1 महायशः ; T1 G महारथः ; T2 M महाबलः. D1 गदामादाय वीर्यवान्. — d) D1 वज्र° ; S (except M2) अश्म° ; Cc गिरि° (as in text). K3 D2 बलात् ; K5 बलिः ; S दृढां (for बली).

19 a) B3.4 D (except D1-3.6) तस्करान् (for वेगवन्). — b) B3 Da Dn D4.5.7.8 (*sup. lin.*) प्रागाद्. — 19^{cd} = (var.) 32^{ab}. — c) Ś1 K D2.6 तत्राश्चर्यम्. K3.5 D2.3 M3-5 अपश्यामो. — d) K0 भरद्वाजस्य. D3 लाघवं (for विक्रमम्). M2 विक्रमं पार्षदस्य च.

20 a) Ś1 शमयामास ; K0-2 D1.3.6 S (except M4) ध्वंस° ; K5 भ्रंश° ; Ca.c व्यंस° (as in text). — b) Ś1 K5 हेमविभूषणां ; D1 यद्धेमभूषितां ; S (except G1) तां हेमभूषितां. — c) Ś1 K0-2.5 D1.3.6 T G2-4 ध्वंस° (for व्यंस°). K0-2 D3 तां तु ; K4 B3.4 Da Dn D4.5.7.8 S चैव ; D1 सोपि (for तां च). — d) K5 पार्षतं ; B1 D3 भारत ; B2-4 Dn2 D4.7 मारिष ; Da1 D1 पार्षत.

21 a) G2 फल्लान्. K3 D2.6 पंच ; K5 दीप्तान् ; T2 भीतान् ; G2 पीनान् ; Ca पीतान् (as in text). — b) Ś1 सुवर्ण° (hypermetric) ; Dn1 D3 T G2.4 M रुक्मपुंखान् ; G1.3 कंकपत्रान्. K0-2 शिलाचितान् ; D3 S सुदारुणा(G1.3 °वेगिता)न्. — c) G1 ते त्वस्य ; G3 ते तत्र. — d) D8 पपौ.

C. 6. 2215
B 6. 53. 22
K. 6. 53. 22

अथान्यद्धनुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२
रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ ।
वसन्तसमये राजन्पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ २३
अमर्षितस्ततो राजन्पराक्रम्य चमूमुखे ।
द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ २४
अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः संनतपर्वभिः ।
अवाकिरदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ २५
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ।
अथास्य चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ २६
पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च ।
ततोऽपरेण भल्लेन हस्ताच्चापमथाच्छिनत् ॥ २७
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गदापाणिरवारोहत्ख्यापयन्पौरुषं महत् ॥ २८
तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत ।
रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
ततः स विपुलं चर्म शतचन्द्रं च भानुमत् ।
खड्गं च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो बली ॥ ३०
अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाङ्क्षया ।
आमिषार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ३१

---

22 ^{b}) K4 D1 महायशाः; Da1 मृतप्रजाः; D3 G3 महारथः (for °मनाः). After 22^{ab}, Ś1 reads 6. 48. 43^{a}–68^{d}. — ^{c}) Ś1 परस्परं (for द्रोणं युधि). — K0–2 om. 22^{d}–24^{c}; D6 om. 22^{d}–25^{a}.

23 K0–2 D6 om. 23 (cf. v.l. 22). T1 G om. (hapl.) 23^{a}–25^{b}. — ^{a}) K3 D2 तदा (for ततस्). D3 हि (for तु). — ^{b}) M3. 5 शुशुभातेनुरंजितौ. — ^{c}) Ś1 K3–5 B D (except D2; D6 om.) वसंते पुष्पशबलौ. Cc cites पुष्प; Cd शबलौ. — ^{d}) K3. 4 D2 सपुष्पाविव.

24 D6 T1 G om. 24 (cf. v.l. 22, 23). K0–2 om. 24^{abc} (cf. v.l. 22). — ^{a}) D1 अमर्षात्तु (for °र्षितस्). — ^{b}) M2 च दुर्मुखे (for चमू°).

25 T1 G om. 25^{ab} (cf. v.l. 23). D6 om. 25^{a} (cf. v.l. 22). — ^{a}) B4 तथैनं. — ^{c}) Ś1 प्रत्याकिरद्; K4. 5 D1 अभ्याकिरद्; D3 S अभ्यवर्षद्. — ^{d}) B3 मेघवृष्टिरिवाचलं; S वृष्ट्या शैल(G1. 3 बाणैर्गिरि)मिवांबुदः. — After 25, D6 ins.:

164* तदप्यस्य रणे द्रोणश्चिच्छेद सशरं धनुः ।

26 ^{a}) K0–2 चापि (for चास्य). T1 G2. 3 फल्लेन. — K5 om. (hapl.) 26^{b}–27^{c}. — ^{b}) = 5^{d}. Ś1 रथपीडाद्; S °नीळाद्. Ś1 K0–2 D3 S अपाहरत् (for अपातयत्). — K2 om. (hapl.) 26^{c}–27^{d}. — ^{d}) D1 चतुर्भिः सायकोत्तमैः.

27 K2 om. 27; K5 om. 27^{abc} (cf. v.l. 26). — ^{c}) S भल्लेन चास्य (M1 °नास्य सु°) तीक्ष्णेन. — ^{d}) K0. 4 B2. 4 Da Dn2 D3. 4. 8 (marg. *sec. m.*) T2 Cc. d हस्तावापस्. K0. 1. 5 अवाछिनत्; K4 अथाछिनोत्; Da1 तथाछिनत्; D1 अवछिनत्; S अपातयत्.

28 ^{a}) S (except G3 M2. 5) संछिन्न°. — K1 om. 28^{bc}. — ^{c}) Ś1 K0. 2 M4. 5 अपोवाह; K3 D2. 6 इ(K3 अ)वातिष्ठत्; D3 अवारोहः; M3 अपोवाहत्. K5 ख्यापयन्पौरुषं युद्धे; D1 गदापाणी रथे तस्थौ. — ^{d}) K1 स्थापयन्; K3 D2 (marg. *sec. m.* as in text) ख्यायन्वै; D6 ख्यापन्वै; D8 स्थापयन्; G2 दीप°. T1 G4 रथात् (for महत्). K5 गदापाणिरवातरत्; D1 क्षात्रं पौरुषमास्थितः.

29 ^{a}) D1 तामन्य-. D1 तीक्ष्णैः; T2 तूर्णीं (for तूर्णं). — ^{b}) K0–2 पार्षतः; D1 भूतले (for भारत). — ^{c}) Cd अनवगूढस्य; Cc °रूढस्य (as in text).

30 ^{a}) K0. 2 तथा स; D1 ततस्तु; T1 G4 तदस्य; M1. 3. 4 स तस्य. K3 D1. 2. 6 M2. 4. 5 विमलं. — ^{b}) G3 जित° (for शत°). Ś1 K0–3 Dn1 D1–3. 6 T1 G M1. 2 शतचंद्रं (K3 °द्र-) मनोरमं; K4 °चंद्रं मनोरथं; B Da Dn2 D4. 5. 7. 8 °चंद्रं (Da1 D8 °द्र-) सतोमरं; Dn1 (by corr.) °चंद्रं सतोरणं; T2 °चर्ममनोहरं; text as in K5 M3–5. — ^{c}) K3 D1. 3 T1 G2. 4 M विमलं (for विपुलं). Da Dn1 रम्यं (for दिव्यं). — ^{d}) M3–5 वि- (for प्र-). D1 सुभृशं बली; S सु(M3–5 स)महाभुजः.

31 ^{c}) Ś1 K0–2. 5 आमिषार्थे; Da1 D8 अमिषार्थी; T2 आमिषार्थं. K0–2 महा- (for यथा). — ^{d}) B3 T2 G3 मत्त. K5 महाद्विपं; D3 इवोपमं (marg. *sec. m.* °त्तमं).

तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् ।
लाघवं चास्त्रयोगं च बलं बाह्वोश्च भारत ॥ ३२
यदेनं शरवर्षेण वारयामास पार्षतम् ।
न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ॥ ३३
तत्र स्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
वारयाणं शरौघांश्च चर्मणा कृतहस्तवत् ॥ ३४
ततो भीमो महाबाहुः सहसाभ्यपतद्बली ।
साहाय्यकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ॥ ३५
स द्रोणं निशितैर्बाणै राजन्विव्याध सप्तभिः ।
पार्षतं च तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथम् ॥ ३६
ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गं समचोदयत् ।
सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य रक्षणे ॥ ३७
ततः सा महती सेना कलिङ्गानां जनेश्वर ।
भीममभ्युद्ययौ तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ३८
पाञ्चाल्यमभिसंत्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः ।
विराटद्रुपदौ वृद्धौ योधयामास संगतौ ।
धृष्टद्युम्नोऽपि समरे धर्मराजं समभ्ययात् ॥ ३९
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
कलिङ्गानां च समरे भीमस्य च महात्मनः ।
जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकम् ॥ ४०

C. 6. 2234
B. 6. 53. 41
K. 6. 53. 41

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

---

32 32^{ab} = (var.) 19^{cd}. — a) B D (except D1-3. 6) तत्रा(B3 °था)श्चर्यम्; T1 अत्राद्भुतम्. K3 D2. 6 G1 M3-5 अपश्यामो. — b) K0 भारध्वा°; T2 भरद्वा°. K0. 2. 4 विक्रमं; Cd पौरुषम् (as in text). — c) D4. 7. 8 चास्त्रयोगेन. Cc cites अस्त्रयोगं (as in text). — d) G3 बंधं (for बलं). K0 बाह्वोश्च. S मारिष (for भारत).

33 a) Ś1 येनेदं; K4 यदेवं; B Da Dn D4. 5. 7. 8 यदेकः (Da1 °व). — b) K2 पार्षत; D1 मारिष. T G संक्रुद्धं समवारय(G3 °किर)त्; M संक्रुद्धः समवारयत् (M1 °न्). — c) D8 चचाल (for शशाक). M2 तदा (for ततो). — d) D1 वारितः शरवृष्टिभिः.

34 ab) K3 D2. 6 अपश्यामो. S निवारितस्तु द्रोणेन धृष्टद्युम्नो महारथः (M3-5 °बलः). — c) Ś1 B4 Dn2 D1. 4. 8 वारयानं; K2 वारयाणा; K3-5 B1-3 Da Dn1 D2. 3. 5 वारयंतं. Ś1 K0-3. 5 D1-3 शरान्घोरांश्च (for शरौघांश्च). S न्यवारयच्छरौघांस्तांश्च (G2 °घांश्च; G3 °घांस्ता). — d) G2 मर्मणा.

35 b) Dn2 D4. 7. 8 T1 G4 सहसा न्यप°. — c) K2 D8 सहाय्य°. Ś1 K0. 2. 3. 5 Da Dn1 D2. 5. 6 बलवान् (for समरे). — d) Ś1 K0-2 महाबलः; K5 महारणे.

36 a) K3 D2. 6 विशिखैर् (for निशितैर्). — c) B4 पातयंतं; Da Dn1 D5 T1 G2. 4 पार्षतं तु. K4 क्षणात्; Dn2 D3 T1 G2. 4 M रथं; G1. 3 रथात् (for तदा). Ś1 K3 D2. 6 त्वरन्राजंस्; K5 रथं राजंस; T2 महाराज (for तदा तूर्णम्). K0-2 पार्षतं चतुरं राजंस; D1 पार्षतं विरथं भीमः. — d) Ś1 K0-3. 5 D2. 6 तूर्णम्; D1 स्वयम् (for अन्यम्). K5 स्वकं; D3 S तदा (for रथम्).

37 Ś1 om. 37^{ab}. — a) D3 राजन्. — b) K0-3 B D2. 7 Cc कालिंगं. K3. 5 Da1 D2. 6 समनोद°. — c) S गुप्तं (for युक्तं). — d) K0 भारध्वा°. Ś1 K0-2 कारणात्; K3-5 B D (except Dn1 D3) गोपने (for रक्षणे).

38 a) D1 सु- (for सा). — b) Ś1 कालिंगानां. Ś1 K0-4 D2. 6 नराधिप; K5 जनेश्वरः; Da2 Dn2 D4. 8 नरेश्वर (for जने°). — c) Ś1 अभ्युदयौ; K1 अद्य ययौ; K3 B D (except D3. 6) M3-5 अभ्याययौ; M1 अभ्युद्यता; M2 °द्यतस्. K5 शीघ्रं; B Da Dn D4. 5. 7. 8 भीमा (for तूर्णं).

39 a) Ś1 पंचाल्यम्; K1 पंचालिम्; D6 पांचालम्. K0 B4 Dn2 D4. 7. 8 अपि; K1. 2. 4. 5 D1. 3 अथ (for (for अभि-). B3 °ल्यमभिसंगम्य. — b) S द्रोणः प्रहरतां वरः. — M3. 5 om. 39^{cd}. — c) D3 m S (except T2; M3. 5 om.) क्रुद्धौ (for वृद्धौ). — d) D3 वार° (for योध°). K3 D1. 3 S (except M4; M3. 5 om.) संयुगे. — e) K0-2 सहसा (for समरे). — f) Ś1 K0. 2. 3. 5 B3 D1-3. 6 T1 G4 धर्मराजानमभ्ययात्; K1 दर्मराजश्चाद्द्रवात् (corrupt); T2 G1. 3 M3-5 धर्मराजानमन्वयात्; G2 °राजानपालयत् (sic).

40 b) A few MSS. तुमलं. K0 S रोम° (for लोम°). — c) D1 कालिंगानां. — d) K3 भीष्मस्य च;

५०

C. 6. 2235
B 6. 54. 1
K 6. 54. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रतिसमादिष्टः कलिङ्गो वाहिनीपतिः ।
कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलम् ॥ १
चरन्तं गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकम् ।
योधयामास समरे कलिङ्गः सह सेनया ॥ २

संजय उवाच ।

पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः ।
महत्या सेनया गुप्तः प्रायाद्भीमरथं प्रति ॥ ३
तामापतन्तीं सहसा कलिङ्गानां महाचमूम् ।
रथनागाश्वकलिलां प्रगृहीतमहायुधाम् ॥ ४
भीमसेनः कलिङ्गानामार्छद्भारत वाहिनीम् ।
केतुमन्तं च नैषादिमायान्तं सह चेदिभिः ॥ ५
ततः श्रुतायुः संक्रुद्धो राज्ञा केतुमता सह ।
आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेषु चेदिषु ॥ ६
रथैरनेकसाहस्रैः कलिङ्गानां जनाधिपः ।
अयुतेन गजानां च निषादैः सह केतुमान् ।
भीमसेनं रणे राजन्समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ७
चेदिमत्स्यकरूषाश्च भीमसेनपुरोगमाः ।

K_5 भीमस्य सु॰. — ^{e}) D_1 संक्षय°; T_1 G_4 प्रेक्षण° (for प्रक्षय°). — ^{f}) $K_{0-2.5}$ भयावहं; K_3 $D_{2.6}$ महाबलं; D_8 दुरासदं (for भयानकम्).

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K_{0-2} mention only द्वितीययुद्धदिवस; K_4 Da Dn_1 D_5 द्वितीयेह्नि; K_5 द्वितीयदिवस; B_3 D_6 द्वितीयदिवससंग्राम(D_6 °सयुद्ध); M_4 द्वितीयाह्निक. — *Adhy. name:* K_4 धृष्टद्युम्नपराजयः; Da Dn_1 D_5 धृष्टद्युम्नयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da_2 11; Dn_2 M_5 51; D_1 $M_{3.4}$ 50; D_5 53; T G 48; $M_{1.2}$ 49 (as in text). — *Śloka no.:* Dn_2 D_5 41.

50

1 ^{a}) K_{0-2} $M_{1.2}$ ततः; D_1 यथा; T_2 $G_{1.3}$ तदा (for तथा). T_1 $G_{2.4}$ मम पुत्रसमादिष्टः; Cal. ed. पुत्रेण मम संप्रोक्तः. — ^{b}) K_{0-2} M_3 कालिंगो. — ^{d}) T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ महारथं (for °बलम्).

2 ^{a}) K_{0-2} वर्तंतं (for चरन्तं). $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ समरे (for गदया). M_4 वीर. — ^{b}) $Ś_1$ K_{0-3} B_{1-3} $D_{1-3.6}$ दंडहस्तम्; K_5 हस्तदंडम्. — ^{d}) $Ś_1$ **गः; $K_{0-2.4}$ B Da_2 Dn_2 $D_{5.7}$ कालिंगः. T_1 G_4 transp. सह and सेनया. $Ś_1$ सर्वे (for सह).

3 ^{ab}) D_1 दुर्योधनेन राजेंद्र तथादिष्टो महाबलः. — ^{c}) $K_{4.5}$ B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ $M_{3.5}$ युक्तः; G_2 गुप्तं (for गुप्तः). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 प्रोयाद्.

4 ^{a}) $K_{1.5}$ Dn_1 (by corr.) D_6 तमा°. $B_{1.2.4}$ Dn_2 $D_{1.3.4.7.8}$ S महतीं (for सहसा). — ^{b}) G_1 कालिंगानां. — ^{c}) K_{2-4} D_2 G_1 M_2 रथा नागाश्वं; B Da Dn $D_{1.3-5.7.8}$ M_{3-5} रथाश्वनाग°; G_3 (*inf. lin.* as in text) रथनागां च कलिलां. — ^{d}) S °महागदः.

5 ^{a}) D_1 भीमस्तत्र (for °सेनः). — ^{b}) K_5 आव छंद् (hypermetric); T_2 छिंदन्; M_2 अछंद्; $G_{1.3}$ आछंद् (as in text). $K_{0.2}$ भरत. — ^{c}) T_2 नैषादीन्; M_2 °पादीम्. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0-2.4}$ संयांतं; D_2 संसक्तं; S आसाद्य (T_2 समन्युः) (for आयान्तं).

6 ^{a}) K_5 ततः शतायुः संनद्धो. — ^{b}) D_1 T_2 M_{3-5} राजन्; $M_{1.2}$ राजा (for राज्ञा). — After 6^{ab}, $Ś_1$ reads 7^c, *repeating* it in its proper place. — ^{d}) K_4 B D (except $D_{2.3.6}$) व्यूढानीकेन (K_4 °g) दंशितः; S °नीको महाबलः.

7 ^{a}) S रथस्थै(M °थैस्तै)र्बहुसाहस्रैः. — ^{b}) G_3 कालिंगानां. $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_6 नराधिपः; $B_{1.2}$ Da_1 जनाधिप; B_3 S जनेश्वरः (T_2 °र); D_{1-3} नराधिप. — ^{c}) G_1 गदानां. T_2 युयुधेनेन गदिना. — ^{d}) D_1 केतुना (for केतुमान्). — ^{e}) Dn_2 $D_{4.3}$ महाराज (for रणे राजन्). — ^{f}) $K_{2.3}$ $D_{1.4}$ M_4 पर्यवारयन्.

8 ^{a}) $Ś_1$ K_{3-5} B D (except $D_{1.3}$) °करूषास्तु; K_{0-2} °करूषांश्च; S °क($M_{1.2}$ °कु)रूशाश्च. — ^{b}) $Ś_1$

अभ्यवर्तन्त सहसा निपादान्सह राजभिः ॥ ८
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
प्रजानन्न च योधान्स्वान्परस्परजिघांसया ॥ ९
घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः ।
यथेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया ॥ १०
तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ।
बभूव सुमहाञ्शब्दः सागरस्येव गर्जतः ॥ ११
अन्योन्यस्य तदा योधा निकृन्तन्तो विशां पते ।
महीं चक्रुश्चितां सर्वां शशशोणितसंनिभाम् ॥ १२
योधांश्च स्वान्परान्वापि नाभ्यजानञ्जिघांसया ।
स्वानप्याददते स्वांश्च शूराः समरदुर्जयाः ॥ १३
विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ।
कलिङ्गैः सह चेदीनां निषादैश्च विशां पते ॥ १४
कृत्वा पुरुषकारं तु यथाशक्ति महाबलाः ।

C. 6. 2249
B. 6. 54. 15
K. 6. 54. 15

Ko-2 °सेनपुरोगमान् (Ś1 °माः); D1 S °सेनपदानुगाः; D3 °सेनपुरःसराः. — c) D1 अभ्यवर्पंत. Ś1 K3 D6 सहिता (for सहसा). D3 S अभ्यधावंत समरे. — d) Ko-3 D1. 6 निपादाः; S निपादैः.

9 a) Da1 प्रवर्तते. — b) Ś1 K D2. 3. 6 M1. 2. 4 भयावहं (for °नकम्). — After 9ab, M1-3. 5 ins. (cf. 16):

165* सर्वे कलिङ्गकाश्चैव संनिवृत्तेषु चेदिषु ।
स्वबाहुबलमास्थाय अभ्यवर्तन्त पाण्डवम् ।

— c) Ko. 2 प्रजानन्नपि; K3 D2. 3 प्राजानन्न च; K4 B1. 3 Da प्रबाधनं च; B2. 4 Dn2 D4. 7. 8 प्रधावतां च; Dn1 D5 प्रबोधनं च; T G परेषां तव; M1-3. 5 शूराणां तत्र. K3 D2. 3. 6 योधाः स्वान् (D6 °धास्तान्); K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 S (except M4) योधानां. K1 प्रजानन्नप्रयोधां तु; D1 तावकानां परेषां च.

10 a) Ś1 भीमम् (for घोरम्). S घोररूपं ततो (M1-3 °घोर्) युद्धं. — b) Dn2 भीमस्य सह सायकैः; D1 भीमस्य रिपुभिः सह. — d) K3 D2. 6 महत्या सेनया-नघ (K3 °या सह).

11 a) D5 संग्रामे; T1 G समरे (for संग्रामे). — b) Da1 D6 युद्धमा°. — c) K2 B3 M3. 5 सुमहाशब्दः; D1 °हाब्दादः. Ś1 बभूवुः सुमहाञ्छब्दाः. — d) Da1 सागरस्यैव. K3. 5 D2. 6 दीर्यतः; K4 वर्जतः; B Da Dn1 D6 वर्धतः; Dn2 D4. 8 सर्वतः; D7 पर्वणि; T1 G निस्वनः; M1 गर्जितं (for गर्जतः).

12 a) Ko. 5 B2 D3 T2 G1. 3 M1. 2 अन्योन्यं स; K1 °न्यं स; K3 D2. 6 °न्यं ते; D1 °न्यं च (for °न्यस्य). Ś1 Ko-3. 5 D2. 6 महा-; B1 ततो; M2 तथा (for तदा). K4 अन्योन्यं सहसा योधा. — b) Ś1 Ko-2 विकि-(Ś1 °क)रंतो; K5 B2 D1 M2 विकर्पंतो (K5 °ते); T1 G4 विकत्थंतो; T2 विकृतंते; G1. 3 विकर्तंते; G2 विकर्तंत; M1. 3-5 विकर्तंतो (for निकृन्तन्तो). K5 परस्परं (for विशां पते). — c) Ś1 T2 च तां; B1. 2 चितः; Ca चितां (as in text). M1. 3-5 जिघांसंतः (for चितां सर्वां). K5 महतीं चक्रुश्चितां सर्वां (hypermetric). — d) Ko-2 रक्त-लोहितसंनिभां; K3. 5 D2. 3. 6 शश (K5 श्वास) लोहित°; K4 B3 Dn2 D1. 4. 7. 8 T G M2 मांसशोणितसंनिभां (D8 °कर्दमां; T1 G2. 4 M2 °कर्दमैः); M1 शतशोणित°; M4 शवशोणित°.

13 a) K3 D2. 3. 6 योधाश्च स्वान्; K5 योधांश्चास्वान्; Da Dn1 D5 योधान्स्वांश्च; Dn2 D1. 4. 7. 8 M1 योधा-न्स्वान्स्वान्; T1 G M3. 5 योधान्स्वान्वा; T2 M2. 4 योधाः स्वान्वा (M2 स्वांश्च). Ko-2 परांश्चैव; B3 D (except D2. 3. 6) M2 परांश्चापि. Ś1 योधांश्च स्वापरांश्चापि. — b) K5 नाभिजानन्; B2 Dn2 D4. 7 न ह्यजानन्; D8 न जानंत. — D5 G1. 3 om. 13cd. — c) Ś1 Ko-3 D2. 3. 6 M स्वान्; K4 B3 Da2 स्वांश्च; Dn2 D7. 8 तु स्वाः; D4 तुष्टाः (for स्वाश्च). K5 स्वान्रथा ददृशुः सत्ते; D1 स्वानप्याजघ्निरे शूराः; T1 G4 °प्याददतेसाकं; T2 समाजघ्नुश्च ते तत्र; G2 स्वकानप्याददेसाकं. — d) Ko-3 Dn1 D2. 3. 6 T2 G2 परम° (for समर°). D3 भीषणा नदतो मुहुः.

14 d) K2 विषादैश्च; Da D5 निस्वादैश्च.

15 b) K3 D2. 6 यथावीर्यं; K5 Cd यथाशक्तिर्; T1 G4 ययाशक्तिं. Ś1 Ko-3. 5 D2. 6 यथाबलं; K4 D1 महाबलं; Da1 यथाबलः (for महाबलाः). — M1. 2 om. (hapl.) 15c-17b. — c) Ś1 Ko-3. 5 D2. 6 समासाद्य; K2 अनासाद्य (for परित्यज्य). — d) K1 D1. 6 G2 स न्यवर्तंत; Da1 D2 T2 संन्यवर्तंत; D3 संनिवर्तंत. T1 G4 चेदत; G2 चोदयः. Cd as in text.

C. 6. 2250
B. 6. 54. 16
K. 6. 54. 16

भीमसेनं परित्यज्य संन्यवर्तन्त चेदयः ॥ १५
सर्वैः कलिङ्गैरासन्नः संनिवृत्तेषु चेदिषु ।
स्वबाहुबलमास्थाय न न्यवर्तत पाण्डवः ॥ १६
न चचाल रथोपस्थाद्भीमसेनो महाबलः ।
शितैरवाकिरन्बाणैः कलिङ्गानां वरूथिनीम् ॥ १७
कलिङ्गस्तु महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ।
शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पाण्डवं शरैः ॥ १८
ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन्रुचिरं धनुः ।
योधयामास कालिङ्गान्स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १९
शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्बहून् ।
अश्वाञ्जघान समरे भीमसेनस्य सायकैः ।
ववर्ष शरवर्षाणि तपान्ते जलदो यथा ॥ २०
हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनो महाबलः ।
शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यायसीं गदाम् ॥ २१
स तया निहतो राजन्कलिङ्गस्य सुतो रथात् ।
सध्वजः सह सूतेन जगाम धरणीतलम् ॥ २२
हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां जनाधिपः ।
रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २३

---

16 With 16, cf. 165*. — M1. 2 om. 16 (cf. v. l. 15). Ko. 1 om. 16^{a}–17^{b}. — a) K5 स तैः; D1 भीमः (for सर्वैः). K3 D1–3. 6 आसक्तः; K5 आसन्नैः; M3–5 मगधैः; Cc आसन्नः (as in text). T G1. 3. 4 सर्वे(T2 °र्वै)कालिंगकाश्चैव; G2 सर्वान्कालिंगकांश्चैव. — c) B2 °बलमाश्रित्य; D1 °बलसंपन्नः. — d) Ś1 K3 B1. 3. 4 Dn2 D1. 3. 4. 7. 8 M4 संन्य°; K2. 5 D6 स न्यवर्त(K5 °र्तं)त; B2 D3 न न्यवर्तत; T1 G अभ्यवर्षत; T2 अभ्यवर्तत; M3. 5 संन्यवर्तत. K2 पांडव; K6 T G पांडवं; M3. 5 चेदयः.

17 Ko. 1 M1. 2 om. 17^{ab} (cf. v. l. 15, 16). — a) M3–5 रथात्पार्थो (for रथोपस्थाद्). — c) K5 स तैर्; D1 शरैर्; D2 शतैर्; D6 सर्वैर् (for शितैर्). K4. 5 B1. 2. 4 D1. 8 S (except T2 M2) अवाकिरद् (D1 °त्); D4. 7 अवकिरन्. D1 सर्वां (for बाणैः).

18 a) K4 B1. 3. 4 Da Dn D4. 5. 7 कालिंगस्तु; B2 D1 S क(B2 M1. 3 का)लिंगश्च. — b) K3 महाद्युतेः; K5 M2 °बलः (for °रथः). — c) D3 शत्रुदेव. Ko इवाख्यातो. — d) पार्थिवं (for पाण्डवं). K4 पांडवं जग्मतुः शरैः.

19 b) K3 D2. 6 S प्रगृह्य (for विधुन्वन्). Ś1 Ko–2 रथिनां वरः; D1. 8 विपुलं धनुः. — c) M4 रोध° (for योध°). Ś1 कलिंगं; K4 B D (except D2. 3. 6) कालिंगं. — d) D3 आस्थितः.

20 a) K5 D3 शत्रुदेवस्तु; B3 शक्रदेवोपि. S (except M4) भीमस्य (for समरे). — S transp. 20^{cd} and 20^{ef}. — c) K1 अश्वं. B4 D (except D1–3. 6) चतुरो (for समरे). S जघान चाश्वा(T2 साश्वा)न्समरे. — d) K5 वीर्यवान् (for सायकैः). — After 20^{cd}, N ins.:

166* तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमरिंदमम् ।
शक्रदेवोऽभिदुद्राव शितैरवकिरञ्शरैः ।
भीमस्योपरि राजेन्द्र शक्रदेवो महाबलः ।

[(L. 1) K5 हताश्वं च तथा दृष्ट्वा. Da Dn D5. 8 °रिंदम. — (L. 2) K5 D3 शत्रुदेवोभिदुद्राव; B3 Da D5 शक्रदेवोपि दु°. K2 D2. 6 शतैर्. Ś1 अवा° (for अव°). B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 किरंतं (B1 °स्तु; B2–4 °तं); निशितैः शरैः. — (L. 3) K5 D3 शत्रुदेवो.]

— D8 (following upon 166*) om. (hapl.) 20^{e}–21^{b}. — e) Ś1 K3. 5 D2. 6 शरजालानि.

21 a) S स हताश्वे (for हताश्वे तु). — c) K5 D3 शत्रु° (for शक्र°). — d) Ś1 सर्वसैक्या°; Ko. 1 D3. 6. 8 G M Cc सर्वसैक्या°; K1 D2 सर्वसैन्या°; सर्वसैन्यहरां; Ca. d °शैक्या° (as in text).

22 K2 om. (hapl.) 22^{ab}. — a) S गदया (for स तया). Ko. 1 गृहितो; K6 D1. 8 S (except M2) [अ]भिहतो (for निहतो). G3 M3–5 राजा. — B1. 2. 4 Dn2 D4 कालिंगस्य. B3 D3 S क(B3 का)लिंगतनयो रथात्. — d) D1 पपात (for जगाम). धरणीतले; T1 G जगतीतलं.

23 a) D1 ततः कलिंगो राजेंद्र. — b) Dn3 कालिंगा°. K2 जनाधिप; K5 S जनेश्वरः; महारथः (for जनाधिपः). — d) Da Dn1 °वारयन्. G1. 3 M3. 5 दिशं. — After 23, S ins. (cf. 7^{cd}):

167* अयुतेन गजानां च निषादैः परिवारितः ।

ततो भीमो महाबाहुर्गुर्वीं त्यक्त्वा महागदाम् ।
उद्बर्हाथ निस्त्रिंशं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ॥ २४
चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्षभं पुरुषर्षभ ।
नक्षत्रैरर्धचन्द्रैश्च शातकुम्भमयैश्चितम् ॥ २५
कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य ह ।
प्रगृह्य च शरं घोरमेकं सर्पविषोपमम् ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकाङ्क्षी जनेश्वरः ॥ २६
तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम् ।
भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ।
उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥ २७
कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो भीमसेनाय संयुगे ।
तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् ॥ २८
तानप्राप्तान्महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः ।
चिच्छेद सहसा राजन्नसंभ्रान्तो वरासिना ॥ २९
निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान्वै चतुर्दश ।
भानुमन्तमभिप्रेक्ष्य प्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ ३०
भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन् ।
ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम् ॥ ३१
न तं स ममृषे भीमः सिंहनादं महारणे ।
ततः स्वरेण महता विननाद महास्वनम् ॥ ३२

C. 6. 2270
B. 6. 54. 36
K. 6. 54. 36

---

24 a) Ko.1 भीमसेनो; Da Dn1 D5 अथ भीमो. Ś1 महावेगो; Ko–3.5 D2.3.6 °वेगां; D1 °वेगात् (for बाहुर्). — b) K1 D1.3 त्यक्त्वा गुर्वीं (D1 मूर्तिं). K4 B Da Dn D4.5.7.8 गदां त्यक्त्वा महाबलः; S रथादा- (G1 °थमा)प्लुत्य हृष्टवत्. — c) Ko–3 D2.6 उद्ववाहा- (Ko °र्हा)थ; K4 B3 उदकर्षच्च; B1.2 Da Dn1 D5 उदकर्षत्स (Da2 D5 °न्स); B4 Dn2 D4.7.8 उद्बबर्ह स; D1 आयार्थबद्धं (for उद्बर्हाथ). Cc cites उदकर्षत्; Ccp Cd उद्बबर्ह (as in text). K5 उद्बर्हाम्यनिस्तृंशं (sic); D3 S निस्त्रिंशमाददे घोरं. — d) M3 चिकीर्षन्. K3 D1.2.6 S दुष्करं (for दारुणम्).

25 a) Ś1 वर्म; B4 M5 कर्म. Ko चर्मा*प्रतिमं राजन्. — b) Ś1 °न्नोर्षभं; K3 Da1 °न्सर्षभं. K3 पुरुषर्षभं; K5 Dn2 D4.5.7.8 T1 G4 M पुरुषर्षभः; D1 पुरुषोत्तम. Cc cites आर्षभं; Cd वार्षभं. — c) K4 B1–3 Da Dn1 D5 सभल्लैरर्ध°; G1.3 नक्षत्रैश्चार्ध°. — d) Ś1 D3 शातकौंभ°; K1 शतकौंभ°; K3 शांतकुंभ°; K5 शात- कौंभ°. B3 चितः.

26 a) K4.5 B Da Dn D4.7 कालिंगस्तु. — b) Ś1 Ko–2 Da1 D6 °ज्यामवसृज्य; B2 °गृंह्यावमृज्य; D1 °ज्यां चाव°; G2 °ज्यामप°. Ko–2.4.5 B1–3 Da Dn D1.5.8 S च; D3 सः (for ह). — c) K3 D2.6 प्रहृष्टः (for प्रगृह्य). Ś1 Ko.2–5 B4 D (except D1.3) T2 स (for च). S तीक्ष्णम् (for घोरम्). — f) Ko.2 Da2 D2.3 वधकांक्षी; S जयकांक्षी. Ś1 Ko.3 D2.3 जनेश्वर; B Da2 D1.5 नरेश्वर; Da1 Dn D4.7 नरेश्वरः.

27 b) K5 S प्रेषितं. D1 पूरितं निशितं शरैः. — c) D2 महाराज (for द्विधा राजंश्). — d) Ś1 Ko.1.3.4 D1.2.6 विमला°; K5 निशिता° (for विपुला°). — e) K1.2 उदक्रोशश्च; K3 D1 M4 °शंश्च; B2 तदाक्रोशच्च. T2 सहसा; M3.5 संक्रुद्धस् (for संहृष्टस्). — f) D1 ताप° (for त्रास°). B1.2.4 D (except D1–3.6) बलं तव (for वरूथिनीम्).

28 K4 om. 28–29. — a) K5 B Da2 Dn2 D1.4.5.7.8 कालिंगो (B1 °गस्). K5 B2–4 D (except D2.3.6) S [ऽ]थ (for तु). — b) B1.2.4 D (except D2.3) S भीमसेनस्य. — c) Ś1 प्रहि°. — d) K1 शिलाचितान्; K3 Da Dn1 D1.5 °सितान्.

29 K4 om. 29 (cf. v.l. 28). — b) Ko.2 खगतानिव; D1 शरांस्तस्य च (for खगतानेव). — c) S समरे (for सहसा). D1 संचिच्छेद महाराजन्.

30 a) Ś1 निक्षिप्य; D8 निकृंत्य. M3–5 तरसा (for तु रणे). — c) Ś1 Ko.2.3.5 D2.6 Cv अभिद्रुत्य; K1 अतिक्रम्य (sic); D1.3 S ततो भीमः (for अभिप्रेक्ष्य). — d) K3 D2–4.7.8 पुरुषर्षभ; K5 भरतर्षभः; Da Dn1 D5 S पुरुषोत्तमः.

31 T1 G4 om. (hapl.) 31[ab]. B3 transp. 31[ab] and 31[cd]. — a) Ko भौमं (for भीमं). S (T1 G4 om.) भानुमानपि संक्रुद्धः. — b) K3 D2.6 ताडयन्; D1 चार्दयत् (for छाद°). K4 S शरवर्षैरवाकिरत्. — c) Ko Da1 Dn1 D1.3.4 बलवान्; S सिंहवन्. — d) Ś1 M1.4.5 छाद°; K2 नद° (for नाद°). T G1.2.4 M1.5 नभस्थलं.

32 a) K3.4 B3 D1.2.6 स तं न; K5 न तं च; D3

C. 6. 2270
B. 6. 54. 36
K. 6. 54. 36

तेन शब्देन वित्रस्ता कलिङ्गानां वरूथिनी ।
न भीमं समरे मेने मानुषं भरतर्षभ ॥ ३३
ततो भीमो महाराज नदित्वा विपुलं स्वनम् ।
सासिर्वेगादवप्लुत्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमम् ॥ ३४
आरुरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ।
खड्गेन पृथुना मध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् ॥ ३५
सोऽन्तरायुधिनं हत्वा राजपुत्रमरिंदमः ।
गुरुभारसहस्कन्धे नागस्यासिमपातयत् ॥ ३६
छिन्नस्कन्धः स विनदन्पपात गजयूथपः ।
आरुग्णः सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः ॥ ३७
ततस्तस्मादवप्लुत्य गजाद्भारत भारतः ।
खड्गपाणिरदीनात्मा अतिष्ठद्भुवि दंशितः ॥ ३८
स चचार बहून्मार्गानभीतः पातयन्गजान् ।
अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ३९

न च तं; S न तु तं (M1.3.5 तन्). K5 वीरः (for भीमः). — ^{b}) B1.4 महामृधे; B2 D1.3 महाहवे. — ^{c}) D1.3 शब्देन; S स्वनेन (for स्वरेण). — ^{d}) K0 महास्वरं; K2 महासुरं; K5 B2.3 Dn2 D4.7.8 °स्वनः; S °बलः.

33 ^{a}) D3 नादेन (for शब्देन). B1.4 महता (for वित्रस्ता). — ^{b}) G1.3 वरूथिनीं. — ^{c}) D1 भीमं न (by transp.). D6 transp. भीमं and मेने. K3 न मेने भीमसेनं स. — ^{d}) K2 B Da Dn D4.6.7 पुरुषर्षभ; D1 पुरुषोत्तम; D3 भरतर्षभं.

34 ^{a}) T1 G4 तदा चरन्; T2 M तथा च तं; G1.3 तदा च तं; G2 तदा चिरं (for ततो भीमो). Da Dn1 D5 महानादं; D3 °बाहुर् (for °राज). — ^{b}) K2.4 B Dn2 D4.7 नर्दित्वा; K5 ननर्द; S विनद्य (for नदित्वा). K0.2 विपुलं स्वरं; D1 T1 G1.3.4 M विपुलस्वनं; T2 विपुलं बलं. — ^{c}) K0 सासि-; K5 असिं (for सासिर्). K4 B Da Dn D3-5.7.8 सासिर्वेगवदाप्लुत्य; D1 °र्वेगात्पराक्रम्य; S °वेगात्समाप्लुत्य. — ^{d}) K1 D8 वारुणो°.

35 ^{a}) D1 मध्ये. — After 35^{ab}, Dn2 D4 ins. :

168* ततो मुमोच कालिङ्गः शक्तिं तामकरोद्द्विधा ।

— ^{c}) K3 D1.2.6 पृथुधारेण; Da Dn1 D5 S पृतनामध्ये. Cc cites मध्ये (as in text). — ^{d}) K0 सानु° (for भानु°). Ś1 अथाच्छितान् (*sup. lin.* °नात्); K3 D2 (by corr.).6 अवाच्छिनत्; K4 अथाच्छिनोत्.

36 K2 om. (hapl.) 36. T2 om. 36^{ab}. — ^{a}) K1 D3.8 (by corr.) सोत्तरा°. Ca.c.d cite अन्तरायुधिनं. S उत्तरा(M5 °रं)युधिनश्चा(M3.5 °धिनिश्चा)स्य. — ^{b}) Ś1 K0.1.5 D1 अरिंदमं; Da Dn1 D2.5 °दम. S हत्वा भीमो रणोत्कटः. — ^{c}) K0.1 D1 M2-5 गुरुभारस(K0 °म)हं स्कंधे (D1 स्कंधं); K3.5 D2.6 °सहं युद्धे; K4 B Da Dn D4.5.7.8 गुरुं भारसहं (Da1 °ह-) स्कंधे; D3 T1 G गुरु(D3 °रुं)भारसहे स्कंधे; T2 °सहस्रस्य. — ^{d}) K3.5 D2.6 नागस्यासिमपात(D6 °ताड)यत्; D1 नागस्य समपातयन्; स्कंधेनास्य न्यपातयत्.

37 ^{a}) S1 छिन्नस्कंदः; K1.2 भिन्नस्कंधः (K1 °न्नः); T1 G4 भिन्नहस्तः. T1 G2.4 M1.3-5 स निनदन्. सिंहस्कंधगतस्येव. — D8 om. 37^{cd}. — T2 G1.2 अरुग्णः; K5 आरुक्षू; D3 आलुलः; आरुग्नः; Cv आरुग्णः (as in text). D4 सिंह°; सिन्धु° (as in text). D1 अरुग्लबंधनो भीमः. — K3 Da Dn D4 भानुमानिव. Cd cites सानु° (as in text).

38 D3 reads (*sec. m.*) 38^{ab} in marg. — B Da Dn D4.5.7.8 पततश्चाप्यवप्लुत्य; D3 ततस्तस्माद्; T1 G4 M1.3-5 गजात्प्र(M1 °जान्प्र; °जः प्र-)पततोप्लुत्य; T2 गजात्पतत आप्लुत्य; गजात्प्रपततोत्प्लुत्य. — ^{b}) Ś1 रथाद्; S रणे (for गजाद्). Ś1 K2.4 B2-4 भरत भारतः; K3 B1 D1 S भरतस° (K3 G1.3 M4 °मः); K5 Da1 भारत भारत; भारतसत्तम (D6 °मः). Cc cites भारतः (as in text). D8 गजादाप्लुत्य भारत. — ^{d}) K3 D2.6 व्यतिष्ठद्. त्वतिष्ठद्भुवि दंसितः; K4 अतिष्ठस्तु विदंशितः; तस्थौ भूमौ सुदंशितः; Da Dn1 D5 S तस्थौ सुदंशि(S °सि)तः; Dn2 D4.7.8 तस्थौ भुवि स (च) दंशितः.

39 ^{a}) B2 स चचाल; T G चचार च; M3-5 सु- (for स चचार). M1.2 चचार विविधान्मार्गान् — ^{b}) K3 Da Dn1 D2.3.5.6.8 अभितः. K0-3 D2.3 प्रति तान्; K5 D6 प्र(K5 प्री) (for पातयन्). K4 अभीतस्तान्गजान्प्रति; निपतितो भुवि; S भीमः प्रहरतां वरः. — चक्रम्; Cc अग्निचक्रम् (as in text). विद्धः; G2 [अ]विध्यन्; Cc [अ]विद्धं; Ca.d [आ]विद्धं

अश्ववृन्देषु नागेषु रथानीकेषु चाभिभूः ।
पदातीनां च संघेषु विनिघ्नञ्शोणितोक्षितः ।
श्येनवद्व्यचरद्भीमो रणे रिपुबलोत्कटः ॥ ४०
छिन्दंस्तेषां शरीराणि शिरांसि च महाजवः ।
खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनाम् ॥ ४१
पदातिरेकः संक्रुद्धः शत्रूणां भयवर्धनः ।
मोहयामास च तदा कालान्तकयमोपमः ॥ ४२
मूढाश्च ते तमेवाजौ विनदन्तः समाद्रवन् ।
सासिमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे ॥ ४३
निकृत्य रथिनामाजौ रथेषाश्च युगानि च ।
जघान रथिनश्चापि बलवानरिमर्दनः ॥ ४४
भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत ।
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं प्रसृतं सृतम् ।
संपातं समुदीर्यं च दर्शयामास पाण्डवः ॥ ४५

C. 6. 2234
B. 6. 54. 50
K. 6. 54. 50

(as in text). — ^{d}) Ś1 (also as in text) K1 D8 प्रतिदृश्यत; G2 प्रत्यविध्यत.

40 D8 om. 40. D5 om. (? hapl.) 40^{abcd}. — ^{b}) K0 रथानेकेषु; Da गजानीकेषु; D1 रथवृंदेषु. Ś1 चाभितः; K0–3. 5 D2. 3 चाभिभुः; K4 B वाभिभूः; Da1 चाविभुः; Da2 वाभिभुः; Dn D4. 7 वा विभुः; D1 च प्रभुः; T1 (before corr. as in text)) चाबभौ. — ^{c}) K1 संगेषु; Da1 (also as in text) संघे च. — ^{d}) M1. 2 विनदन् (for विनिघ्नन्). Ś1 शोणितोषितः; Dn2 D4. 7 प्रत्यदृश्यत (for शोणितोक्षितः). — ^{e}) Ś1 Dn2 D4. 6 विचरन्; K0–2 B D7 व्यचरन्; K3 D1. 2 विचरद्; K5 व्यनदन्. B Da Dn D4. 5. 7 संख्ये (for भीमो). — ^{f}) K4 D6 रणेरिपु; B Da Dn1 D5 भीमो युधि; T2 रणे तु स; M रणेषु च (for रणे रिपु-). M2 रणो° (for बलो°). Dn2 D4. 7 युधि भीमो महाबलः; T1 G रणे तु समरोत्कटः.

41 ^{a}) K3 छिद°; K5 छिंदि°; Da1 छिदं°; D6 छिन्नं°. — ^{b}) K0–2. 5 D3 S °बलः (for °जवः). — ^{c}) K0 खड्गेण. K5 शत° (for शित°). — ^{d}) D3 (marg. *sec. m.* as in text) राजयोगिनां; T1 जययोधिनां (for गजयोधिनाम्).

42 ^{c}) K3 च स तान्; K4 B Da2 Dn D4. 7. 8 S शूरांस्तान्; Da1 शूरांश्च; D1 पुत्रांस्ते; D2 स च तान् (for च तदा). D3. 6 स मोहयामास च तान्. — ^{d}) K2 कालांतक इवोपमः; Ca as in text. — After 42, T1 G4 ins.:

169* पदातिभिः पदातींश्च अश्वानश्वैर्गजान्गजैः ।
रथान्रथैश्च बहुधा जघान समरे बली ।

43 T2 om. 43^{ab}. — ^{a}) K0. 1 मोहाश्च (for मूढाश्च). K4 B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 S (T2 om.) मूढास्तमेव च रणे; Dn2 मूढास्त एव च रणे; D1 मूढाश्च स ततो **. — K0. 1 om. (hapl.) 43^{b}–44^{a}. — ^{b}) K3 D2 विनर्दंतः; Da1 विनष्टं तत्; D6 विमर्दंतः; D3 निनदंतः. K2 Da1 D6 समाद्रवत्; T1 G4 तथाद्रवन्. K5 नदंतः समुपाद्रवत्; D1 सगजाः सह सादिभिः. — After 43^{ab}, D1 ins.:

170* विभुज्य क्षुधिता नादं विद्रवन्ति दिशो दश ।
भ्रमन्तं कालरूपेण भीमसेनं महाबलम् ।

— M2 om. 43^{cd}. — ^{c}) S (M2 om.) सोसिमुद्यम्य च रणे. — ^{d}) K2 Da1 D2 विचरंत. B1. 2 महाहवे; D1 अभीतवत् (for महारणे). S (M2 om.) वेगेन व्यचरन्नदन् (T1 G °रद्बली).

44 K0. 1 om. 44^{a} (cf. v.l. 43). — ^{a}) K2. 3 D2. 6 विकृत्य; K5 निकृंत. B2 रश्मिनाम्. K3–5 D2. 3. 8 S चाजौ; Cc. d आजौ (as in text). D1 निकृंतं रथिनस्त्वाजौ. — ^{b}) K0–3 Da Dn D2. 4–8 S रथेषां च; D1 रथैषां च. — ^{c}) D1 M3–5 रथिनां (M4 °नं) चापि. — ^{d}) D6 रिपु° (for अरि°).

45 ^{b}) S बहून्दृढपराक्रमः. — K5 om. 45^{c}–46^{b}. — ^{c}) D1. 3 S (except M1. 2) भ्रांतमाविद्धमुद्भ्रांतम् (by transp.); Ca. c. d. v as in text. — ^{d}) D1 आवृतं; M3. 5 आप्लुतः; Cv आप्लवं; Ca. c. d आप्लुतं (as in text). K1 प्रसृतं; D1 प्रस्थितं; T2 G1. 3 प्रद्रुतं; M3. 5 प्रसृजन्; Ca. c. d. v प्रसृतं (as in text). K0. 1 सृतं; K2. 4 B Da2 Dn1 D1. 4. 7 प्लुतं; S (except G2) द्रुतं; Ca स्रुतं; Cv स्तृतं; Cc सृतम् (as in text). — ^{e}) D1 संजातं; T G2. 4 संगतं; G1. 3 M1–3. 5 संहतं; Cv संयतं; Ca. d संपातं (as in text). Cc cites संपातः. Ś1 समुदी*च; K0. 2 D4 समुदीयं (K0 °तं) च; K4 B Da Dn D2. 5 Ca. d °दीर्णं च; D1 समप्रदीप्तं च; D3 समुदीपं च; D3 Cd °दायं च; T1 G2. 4 M4 °दीप्तं च; T2 G1. 3 M1–3. 5 °दीप्तं तं;

C. 6. 2284
B. 6. 54. 51
K. 6. 54. 51

केचिदग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना ।
विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ॥ ४६
छिन्नदन्ताग्रहस्ताश्च भिन्नकुम्भास्तथापरे ।
वियोधाः स्वान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः ।
निपेतुरुर्व्यां च तथा विनदन्तो महारवान् ॥ ४७
छिन्नांश्च तोमरांश्चापान्महामात्रशिरांसि च ।
परिस्तोमानि चित्राणि कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ४८

ग्रैवेयाण्यथ शक्तीश्च पताकाः कणपांस्तथा ।
तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ॥ ४९
अग्निकुण्डानि शुभ्राणि तोत्रांश्चैवाङ्कुशैः सह ।
घण्टाश्च विविधा राजन्हेमगर्भांस्त्सरूनपि ।
पततः पतितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः ॥ ५०
छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापि वारणैः ।
आसीत्तस्मिन्समास्तीर्णा पतितैर्भूर्नगैरिव ॥ ५१

C_c cites °दीर्यं (as in text). — ^{f}) D_1 दर्शयानः स; G_3 दशया°. B D (except $D_{1-3.6}$) T_2 M भारत (for पाण्डवः).

46 K_5 om. 46^{ab} (cf. v. l. 45). — ^{a}) K_3 $D_{2.6}$ केचिदुग्रासिना छिन्नाः; S गजास्तत्रासिना (M_2 °सिवि°) छिन्नाः. — ^{c}) D_{n2} निनेदुर्. $Ś_1$ भिन्नचर्माणो; K_4 छिन्नचर्माणो; S (except T_2 G_3 M_5) भिन्नवर्माणो (for °मर्माणो).

47 ^{a}) $K_{1.3}$ T_2 °हस्ताच्च; M_5 °हस्ताश्च°. — ^{b}) K_{0-2} भिन्नदंतास्; $D_{7.8}$ छिन्नकुंभास्. — D_1 T_2 om. 47^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ वियोगात्; K_2 व्ययोधाः; G_3 $M_{4.5}$ वियौधाः; $C_{c.d}$ वियोधाः (as in text). — ^{d}) D_6 नेदुर् (for जघ्नुर्). S (T_2 om.) मृद्नंति वरवारणाः. — ^{e}) $Ś_1$ K_1 विनेदुर् (for निपेतुर्). D_a D_n $D_{4.5.7.8}$ च तदा; D_1 बहुधा (for च तथा). — ^{f}) $Ś_1$ K_{0-2} निपतंतो (for विनदन्तो). $K_{0-3.5}$ $D_{2.6}$ महारथान्; D_1 °गजाः. — After 47, S ins.:

171* गजांश्च गजयन्तॄंश्च गजहस्तांश्च भारत ।

[T_1 $G_{2.4}$ M_3 °कर्तॄंश्च; T_2 °यंतारं (for °यन्तॄंश्च). T_2 चक्रहस्तांश्च (for गज°). $M_{1.2}$ मारिप (for भारत).]

48 ^{a}) $Ś_1$ K_{0-3} $D_{1-3.6.8}$ छिन्नाश्च; T_1 G $M_{2.3}$ भिन्नांश्च; M_5 भिन्नाश्च; C_d छिन्नांश्च (as in text). $Ś_1$ G_2 तोमराचापा (G_2 °पां); $K_{0.1}$ $D_{2.6}$ तोमराचापा (sic); K_2 °रां चापां; K_3 °राश्चापा; B D_a D_n $D_{4.5.7.8}$ °रान्राजन्; D_3 °रारावान्; T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1-3.5}$ °रा(M_2 °रो)चापान्; T_2 °रप्रासान्; M_4 °रावासान्. — ^{b}) K_0 सहसात्र-; K_5 महामात्रां; D_3 महामात्रान्. $C_{a.c.d}$ cite °मात्रः. — ^{c}) $Ś_1$ K_{0-3} $D_{1.2}$ °स्तोमा (K_2 °मां) विचित्राश्च; K_5 B_3 $D_{3.6}$ °स्तोमान्वि(D_6 °मा वि)चित्रांश्च; $B_{1.2.4}$ °स्तोमान्विचित्राणि; T_2 °स्तोमानि छत्राणि. C_c cites परिस्तोमाणि (sic); C_d °स्तोमाः. — ^{d}) K_3 D कक्षाश्च; K_5 वृक्षांश्च.

49 T_1 G om. 49^{ab}. — ^{a}) K_5 ग्रैवेयानथ (for °याण्यथ). $Ś_1$ $K_{0.1}$ शक्त्यश्च; D_{a1} शक्तश्च; D_{n1} D_3 शक्तींश्च; D_6 M_2 शक्तिश्च; M_4 शक्तिं च. — ^{b}) $Ś_1$ K_{0-2} पताकाः कणय(K_0 °नका)स्तथा; K_3 °का कणपा°; K_5 $D_{2.3}$ °का कुणपा°; D_6 °का कणया°; D_1 °का पणव°; T_2 M °का कणयां°. — ^{c}) $Ś_1$ शरीराण्यथ; K_4 B तूणीरानथ. K_5 चित्राणि; S योक्त्राणि; $C_{a.c.d}$ यन्त्राणि (as in text). — ^{d}) K_5 अरूंषि च महात्मने.

50 ^{a}) K_2 $B_{1.2.4}$ D_a D_n $D_{4.7.8}$ C_c अग्निदंडानि; K_3 $D_{2.3.6}$ भिंडिमालानि; K_4 B_3 अंगुलित्राणि; D_1 अग्निवर्णानि; D_5 असिदंडानि (for अग्निकुण्डानि). — ^{b}) $K_{1.2}$ तोत्रां चैव; K_3 D_6 तोत्राश्चैव; B_3 T_1 G_4 तोमरांश्च. $C_{a.d}$ cite तोत्राणि. B_2 [अं]कुशानि च (for [अ]ङ्कुशैः सह). D_1 तोत्राणि विविधानि च; T_2 तोत्रांश्चापांकुशैः सह. — ^{c}) K_4 खड्गाश्च; G_1 घटांश्च (for घण्टाश्च). $B_{2.4}$ D_{n2} $D_{4.7.8}$ G_3 विविधाकारा (D_4 °रान्); D_a D_{n1} D_5 °धा घोरा. — ^{d}) $Ś_1$ हेमगर्भां; K_{0-2} हंसगर्भा (K_0 °र्भान्); D_{a1} हेमगर्भा; D_3 हेमगर्भाः; T_1 G_4 $M_{1.3.4}$ हेमगर्भं; G_3 उद्गोगर्भान्. $Ś_1$ तरूनपि; K_3 $D_{2.6}$ बहूनपि; K_4 सर्वशश्च; K_5 गुरूनपि; B_2 D_8 G_1 M_2 सरूनपि. G_3 °गर्भसरूनपि. C_d cites त्सरून् (as in text). — ^{e}) K_4 पततैः; K_5 D_8 पतंतः; D_7 पतिताः (for पततः). K_3 T G M_2 प(G_1 M_2 पा)तितांश्चापि; K_4 B D_{a2} पातितांश्चैव; K_5 D_8 पतिता°; D_1 (before corr.) पतता°. K_0 पतितांश्चैव पतितः. — ^{f}) B_2 D_{a1} D_2 $D_{4.5.7.8}$ पश्यामि; D_6 G_2 $M_{1.3.5}$ पश्याम.

51 ^{a}) $Ś_1$ भिन्नगात्रा°; D_3 °त्रापरकरैर्; S छिन्नगात्रैश्छिन्नहस्तैर्; $C_{d.v}$ as in text. — ^{b}) D_7 निहितैर्; $B_{2.4}$ चैव (for चापि). D_2 वारुणैः. S निहतैर्वरवारणैः. — ^{c}) K_3 B_3 $D_{2.6}$ भूमिः; K_4 तत्र (for तस्मिन्).

विमृद्यैवं महानागान्ममर्दाश्वान्नरर्षभः ।
अश्वारोहवरांश्चापि पातयामास भारत ।
तद्धोरमभवद्युद्धं तस्य तेषां च भारत ॥ ५२
खलीनान्यथ योक्त्राणि कशाश्च कनकोज्ज्वलाः ।
परिस्तोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः ॥ ५३
कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्यास्तरणानि च ।
तत्र तत्रापविद्धानि व्यदृश्यन्त महाहवे ॥ ५४
प्रोथयन्त्रैर्विचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलैस्तथा ।
स चक्रे वसुधां कीर्णां शबलैः कुसुमैरिव ॥ ५५
आप्लुत्य रथिनः कांश्चित्परामृश्य महाबलः ।
पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः ॥ ५६
मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः ।

C. 6. 2296
B. 6. 54. 63
K. 6. 54. 63

B1.4 D (except D2.6) S रणे (T1 G4 मृधे) भूमिः (for समास्तीर्णा). K5 आशीस्तस्मिन्समाकीर्णाः. — d) K3.5 D2.6 भूधरैर्; B Da Dn1 D3.5.7.8 S पर्वतैर्; D1 भुजगैर् (for भूनगैर्). Dn2 D4 पर्वतैः पतितैरिव.

52 a) K0 Da1 D1.4.7 विमृद्यैव; K3 विमृद्येवं; B3 विसृत्यैवं; B4 विसृज्यैवं; D2 विमृश्यैवं; D8 विमृद्य च; T2 विद्रिये च (for विमृद्यैवं). S तथा नागान् (G3 °गं). — b) K0 संमर्द्याश्वान्; K3 D2.6 समर्दान्यान्; D1 ममर्द च (for ममर्दाश्वान्). K3 D2.3.6 महाबलः; K4 Da1 D4.5.7.8 नरर्षभ. Ś1 मदाश्वान्भरतर्षभ; K1 संमर्द्यामनुरर्षभः (sic.). — c) Ś1 K1 D8 अश्वरोहवरांश्; K5 M1.2 अश्वारोहान्व(M1 °न्न)रांश्; B2 अश्वारोहवलांश्; Da1 अश्वरोहावराश्. K0.5 Da1 चैव (for चापि). — d) K1 पत°; M3-5 घात° (for पात°). K3 D2.6 संयुगे (for भारत). — Ś1 om. (hapl.) 52ef. — e) K5 Dn2 D4.7 transp. घोरं and युद्धं. — f) B1.2.4 Dn2 D4.7.8 तत्र (for तस्य). B D (except D1.2.6) मारिष (for भारत).

53 a) T2 कवचान्यथ; M3.5 बलिनां चाथ; M4 सजिनान्यथ (for खलीनान्यथ). Ca.c.d.v cite खलीनानि (as in text). K4 Da Dn1 D3.5 T G M4 Cv चित्राणि; M1.2 शस्त्राणि; Cc.d योक्त्राणि (as in text). B Dn2 D4.7.8 खलीनानि विचित्राणि. — b) K0-2 वृषाश्च; K4 B1.2 कक्ष्याश्च; B3.4 Da Dn D4.5.7.8 कक्षाश्च (for कशाश्च). Ca cites कक्ष्या[:]. — c) B2 Da Dn1 D5 परिस्तोमानि प्रासाश्च; Dn2 D4.7.8 °मानि यंत्राश्च; D1 °मास्तथा प्रासा. — d) K1 ऋषयश्च; K3 D2.6 T2 G3 यष्टयश्च; K5 शक्तयश्च; Da2 D5 हृष्टयश्च; G1 अष्टयश्च. Cd cites रिष्टयः. D8 महाबलाः; Co.d महाधनाः (as in text).

54 a) K4 वर्षाणि; K5 वर्माणि; T G चित्राणि (for चर्माणि). — b) Ca आस्तार°; Cc आस्ताराणि; Cd आस्तर° (as in text). Ś1 चित्राण्य*रणानि च; K0.1 विचित्राण्यस्त्व(K0 °ण्यंब)राणि च; K3 विचित्राण्यंवरानि च; D1 चित्राण्यस्त्रवराणि च; T2 छत्राण्याभरणानि च. — c) T1 G तत्रापविद्धान्येतानि; T2 तत्रोपविद्धापहतान्; M1.3.5 तत्रापविद्धानि रणे. — d) B1 महीतले (for महाहवे). T1 G M पश्यामस्तत्र (M2 रणे पश्याम) संघशः.

55 a) K3 D2.6 प्रासयंत्रैर्; K4 प्रासैर्यंत्रैर्; B1.2 योधयंत्रैर्; B3 प्रोथयन्स-; D1 कूथायंत्रैर्; Cc प्रोथतंत्रैः; Cd प्रोथयत्रैर् (as in text). K1 च शस्त्रैश्च; Dn2 D4 च चित्रैश्च; D3 तथा चित्रैः (for विचित्रैश्च). K5 प्रोथयंश्चैव विविधैः; S चकर्त रथचक्रां(M1.2.4 °नीलां-; M3.5 °नागां)श्च. — b) B2 शंखैश्च; B4 Dn2 D4.7.8 खड्गैश्च; D5 शनैश्च (for शस्त्रैश्च). T1 G4 रथनीलांस्तथाभिभूः; T2 G1-3 रथनीडां(T2 °चक्रां-; G2 °क्रीडां)श्च चाभिभूः; M रथचक्राणि चाभिभूः. — c) S तैः कीर्णां वसुधां चक्रे. — d) K4 B Da1 Dn D4.5.7.8 S Cd शबलां; D1 सबलां; D6 सबलौ; Cc सबलं (for शबलैः). B Dn2 D4.7.8 कुमुदैरिव (for कुसुमै°). K0 अपि (for इव).

56 a) D1 आवृत्य. — After 56a, G3 ins.:

172* आक्षिप्यान्यान्यपातयत् ।
खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद.

— b) Ś1 K0-2.5 Da Dn D4 परामृष्य; D2 परामृशन्; Cc.d परामृश्य (as in text). T1 G महारथः (for °बलः). — c) T2 छेद° (for पात°). — d) B3 सभुजानपि; T1 G2-4 ध्वजानपि स; T2 ध्वजांश्चैव स (for सध्वजानपि).

57 a) Ś1 उत्पत्यतो; Da2 M2.4 उत्पतितो. — b) Ś1 K1 वातवश्च; K0 वा**श्च; K3 (by metathesis) धातवश्च; D3 पादातेश्च. Dn2 D4.7.8 तर° (for यश°). — c) Dn2 समार्गांश् (for मार्गांश्च). D8 चरतांश्. K3 B D2.6 चित्रं. D3 मार्गांश्चरतश्चित्रांश्च. — d) K1.2 T विस्मयंत.

C. 6. 2297
B. 6. 54. 64
K. 6. 54. 64

मार्गांश्च चरतश्चित्रान्व्यसयन्त रणे जनाः ॥ ५७
निजघान पदा कांश्चिदाक्षिप्यान्यानपोथयत् ।
खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादेनान्यांश्च भीषयन् ॥ ५८
ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले ।
अपरे चैनमालोक्य भयात्पञ्चत्वमागताः ॥ ५९
एवं सा बहुला सेना कलिङ्गानां तरस्विनाम् ।
परिवार्य रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ६०
ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ।
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् ॥ ६१
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कलिङ्गो नवभिः शरैः ।
भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ६२
कलिङ्गबाणाभिहतस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेन्धनैः ॥ ६३
अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतम् ।
भीमं संपादयामास रथेन रथसारथिः ॥ ६४
तमारुह्य रथं तूर्णं कौन्तेयः शत्रुसूदनः ।
कलिङ्गमभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६५
ततः श्रुतायुर्बलवान्भीमाय निशिताञ्शरान् ।

---

58 [a]) K3 D2.6 स जघान. Ś1 पताकांश्च; K0–2 D1 पदातींश्च; K5 D3 पदातांश्च; T1 G1.2.4 M1.2.4 तदा कांश्चिद्. — [b]) K0.2 [अ]प्याक्षिप्य; K3.4 B D2 G1 व्याक्षिप्य; Cc आक्षिप्य (as in text). D3 व्यपोथ°; T1 G1.3.4 M अपात°; Cc अपोथ° (as in text). K5 आक्षिप्यान्यानि पोथयत्; T2 तलेनैव व्यपोथ°; G2 कांश्चिदाक्षिप्य पातयत्. — [c]) K1.2 खड्गेनान्यं च; K2 °नान्याश्च; K3 °नाश्वांश्च; T1 G2.4 M2.5 खड्गैरन्यांश्च. — [d]) K0–2 पादेनान्यांश्च; D1 दृष्ट्वा चान्यांश्च; T G2.4 M नादैरन्यांश्च. K4 B1.3.4 Da Dn D4.5.7.8 नादैरन्यान(Dn2 °न्य)भीषयत्; B2 नादेनान्यानविभीषयत् (hypermetric).

59 [a]) K3.5 Da Dn2 D6 उरुवेगेन. M चान्यान्स (for चाप्यन्यान्). — [c]) G2 अथान्ये (for अपरे). K2 Da1 D5.8 चैवम्. D1 अपरे च समालोक्य. — [d]) B Da Dn D4.5.7.8 भयाद्विद्राविणोभवन्; D1 भयाद्विप्राणिनोभुवन्.

60 [a]) S एवं स बहुलां (M4 °वं बहुविधां) सेनां. — [b]) Da1 कलिंपगानां; D5 कलिपतानां. — [c]) D2 परिसृप्य. K0–2 तेन; D1 राजन् (for भीष्मं). S विनिघ्नन्व्यचरद्भीमो. — [d]) Ś1 K3 D3.6 अभि° (for उपा°). K0–2 भीमेन समभिद्रुतः (K0 °ता); K5 D2 °सेनो ह्यभिद्रवत्; D1 भीमसेनमथार्दयन्; S युगांताग्निरिवाहवे.

61 [a]) D (except D1–3.6) ततः कलिंग(Da °गः)-सेनां तां. — [b]) G1 प्रमुखं. D1 भरतोत्तम. — [c]) Ś1 K1 शता° (for श्रुता°). K1 °प्रेख्य; K5 G2 °प्रेत्य. — K5 om. (? hapl.) 61[d]–62[c]. G3 om. (hapl.) 61[d]–62[a]. — [d]) D1 समभ्यगात्; G1 M1.2 तमभ्ययात्; Cc समभ्ययात् (as in text).

62 K5 om. 62[abc]; G3 om. 62[a] (cf. v. l. 61). — [b]) K4 B Da Dn D4.5.7 M3–5 कालिंगो. B1 बहुभिः (for नवभिः). — [d]) K2.3 D5 प्रत्यविध्य; K5 अविध्यत; M3 प्रत्यविध्यन्.

63 [a]) K4 B Da Dn D4–7 कालिंगबाणाभिह(Da1 Dn1 °णाभिभू-; Dn2 °णनिह)तस्. — [b]) M2.5 °र्दित (for °र्दित). D1 इति (for इव). — [d]) T1 G कोपेन (for क्रोधेन). K0–3 D3 G1 M2.5 इवैधितः; K4 इवोद्धृतः; K5 D2.6 M1.3 इवेधितः; D1 T2 G3 इवोत्थितः; T1 G2.4 M4 इवेरितः (for इवेन्धनैः).

64 [a]) K0 अथाशोकं; K3 यथाशोकः; B3 तथा°; Cv अथा° (as in text). D1.3 S विशोकस्तु ततो राजन् (D1.3 °स्तु रथं तूर्णं). — [b]) K3.5 Da Dn D2.5–7 °परिस्कृतं. D1.3 S योजयित्वा महारथं (D1 °त्वा महाजवं; M1.2.4.5 °त्वास्मवान्प्रभो; M3 °त्वा महाबलः). — [c]) K3 D2.6 रथं (for भीमं). Ś1 समादया°; S (except M1.2) संपात°; Cc संपाद° (as in text). — [d]) K0–2 सरथं; K3 D2.6 भीमस्य (for रथेन). K4 B1–3 Da D3.5 S रथिनां वरं; B4 Dn D4.7.8 रथिनां वरः (for रथसारथिः).

65 [a]) Ś1 K0–2 तमारूढो; D2 समारुह्य; G3 तदारुह्य. — [c]) K0.1.4 B Da Dn D4.7 M4 कालिंगद-

66 [a]) T G4 तत्र (for ततः). Ś1 शतायुर्. — [b]) Ś1 B2 D (except D1.2.6) भीमस्य (for भीमाय). [अ]त्रासृजन्; K0–2.5 [अ]वसृजन्; K3 D2.6 व्यसृजन् S इषून् (for निशितान्). — [d]) B Da Dn D4.5.7.8

प्रेषयामास संक्रुद्धो दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ६६
स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ।
समाहतो भृशं राजन्कलिङ्गेन महायशाः ।
संचुक्रुधे भृशं भीमो दण्डाहत इवोरगः ॥ ६७
क्रुद्धश्च चापमायम्य बलवद्बलिनां वरः ।
कलिङ्गमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥ ६८
क्षुराभ्यां चक्ररक्षौ च कलिङ्गस्य महाबलौ ।
सत्यदेवं च सत्यं च प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ६९
ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैस्त्रिभिः ।
केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयद्यमसादनम् ॥ ७०
ततः कलिङ्गाः संक्रुद्धा भीमसेनममर्षणम् ।
अनीकैर्बहुसाहस्रैः क्षत्रियाः समवारयन् ॥ ७१
ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टिपरश्वधैः ।
कलिङ्गाश्च ततो राजन्भीमसेनमवाकिरन् ॥ ७२
संनिवार्य स तां घोरां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
गदामादाय तरसा परिप्लुत्य महाबलः ।

C. 6. 2313
B. 6. 54. 80
K. 6. 54. 80

(T2 अस्त्र)लाघवं (for पाणि°).

67 a) Ko–2 स कार्मुकरथो हृष्टो ; S स (G3 स्व-) कार्मुकच्युतैर्बा(G2 °तो बा)णैः. — b) K1 D1 निशतैः. S स्वर्णपुंखैर्महाहवे (T1 G °मृधे). — K5 om. 67^c–70^b. — c) K8 D1. 2. 6 महाराज ; B1–3 महाराजन् (for भृशं राजन्). D3 कलिंगेन शरैः पार्थो ; S कलिंगेन तदा भीमो (T1 तथा भीमो ; G1 महाभीमो ; M1. 2 तदा विद्धो). — d) K4 B Da Dn1 D5 कालिंगेन. K3 D2. 6 महात्मना ; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 महाबलः (for महायशाः). D3 मर्मभेदिभिराशुगैः ; S विद्धः (M1. 2 भीमः) सप्तभिराशुगैः. — e) Ko–2 Dn2 D3. 4. 7 T G2. 4 M1–3 संचुक्रोध ; B1. 2 Da Dn1 D5 G1. 3 °कोप ; B3. 4 D2 °क्रुशे ; D1 ततः क्रुद्धो ; D8 M4. 5 संचुक्रोश. S (except M3. 4) तदा (for भृशं). Ko–2 क्रुद्धो (for भीमो). — f) M5 दंडहस्त (for दण्डाहत). T1 -महोरगः.

68 K5 om. 68 (cf. v. l. 67). — a) K4 B Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 T G M4. 5 क्रुद्धः स ; D1 M1. 2 क्रुद्धस्तु. Ś1 चापमाकृष्य ; Ko °मायस्य ; B °मानस्य ; Da Dn1 D5 M3–5 °मादाय. Cc cites आयम्य (as in text). — b) M3–5 बलेन (for बलवद्). — c) K4 B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 M3 कालिंगम्. — d) D1 T G °भिराशुगैः.

69 K5 om. 69 (cf. v. l. 67). — a) Ko–2 शराभ्यां (for क्षुराभ्यां). D1 S तु (for च). — b) K4 B1. 3. 4 Da Dn D4. 7. 8 G1 कालिंगस्य. D1 T1 G2. 4 महाबलः ; G1. 3 महात्मनः ; M1. 2 °रथौ. — c) G1. 2 सत्यदैवं. — d) K1 यमसाधनं ; Cc °सादनम् (as in text).

70 Ko–2 D2 om. (hapl.) 70. K5 om. 70^{ab} (cf. v. l. 67). — b) D8 नरान्वै (for नाराचैर्). T G नाराचैश्च त्रिभिः पुनः. — T G om. (hapl.) 70^c–75^b. — d) K3 D6 (with hiatus) अनयद् (for ऽगमयद्). K3 °साधनं. D1 गमयामास मृत्यवे.

71 T G om. 71 (cf. v. l. 70). — a) Ś1 Ko–2. 5 M4 ततः कलिंगः संक्रुद्धो. — K5 om. 71^c–72^b. — c) Ko–2 B2 Dn2 D5. 8 अनेकैर्. M अनेकशतसाहस्राः. — d) Ko–2 D1 क्षत्रियैः ; M समंतात् (for क्षत्रियाः). Ko–2 समवारयत् ; K3 °वाकिरन् ; B Da Dn D4. 6. 7. 8 °योधयन् ; D1 M पर्यवारयन्.

72 K3 (hapl.) T G om. 72 (for T G, cf. v. l. 70). K5 om. 72^{ab} (cf. v. l. 71). — a) D1 °खड्गैस् (for °खड्ग-). — b) D1 M -तोमरासिपरश्वधैः. A few MSS. °परस्वधैः. — c) Ko–2 D6 कलिंगास्. K4. 5 B Da Dn D3–5. 7. 8 M शतशो ; D1 समरे (for च ततो). — d) Ko. 1 अवाकिरत् ; B Dn2 D4. 7. 8 M4 अवारयन् ; Da Dn1 D5 उपाद्रवन्.

73 T G om. 73 (cf. v. l. 70). — a) Ko–3 D1. 2 स निवार्य ; D6 नविचार्य ; M समवार्य (for संनि°). B Da Dn D4. 5. 7. 8 तु तां ; D1 ततो ; D3 M च तां (M1 तान्) (for स तां). K1 घोरं ; B Da Dn D4. 5. 7. 8 राजन् ; D1 घोरान् ; D3 M वीरः (for घोरां). — b) Ko शरवृष्टि- ; Da Dn1 M शस्त्रवृष्टिं ; D1 शरवृष्ट्या. K1 Da1 समुत्थितं ; K5 Dn D3. 4. 7. 8 समुच्छ्रितां ; B3 स सायकैः ; D1 दुरासदान् ; M दुरासदां (for समुत्थिताम्). — c) M1. 2 तान्सर्वान् (for तरसा). — d) Ś1 Ko. 1 D3 परिपत्य ; K3 D2. 6 संनिवार्य ; K5 संनिपत्य ; M परिवृत्य (for परिप्लुत्य). K3 महारथः. D1 अवप्लुत्य रथाद्बली. — After 73^{cd}, D1 ins. :

C. 6. 2314
B. 6. 54. 81
K. 6. 54. 81

भीमः सप्तशतान्वीराननयद्यमसादनम् ॥ ७३
पुनश्चैव द्विसाहस्रान्कलिङ्गानरिमर्दनः ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७४
एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनः पुनः ।
विभेद समरे वीरः प्रेक्ष्य भीष्मं महाव्रतम् ॥ ७५
हतारोहाश्च मातङ्गाः पाण्डवेन महात्मना ।
विप्रजग्मुरनीकेषु मेघा वातहता इव ।
मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि विनदन्तः शरातुराः ॥ ७६
ततो भीमो महाबाहुः शङ्खं प्राध्मापयद्बली ।
सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत् ॥ ७७
मोहश्चापि कलिङ्गानामाविवेश परंतप ।
प्राकम्पन्त च सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः ॥ ७८
भीमेन समरे राजन्गजेन्द्रेणेव सर्वतः ।
मार्गान्बहून्विचरता धावता च ततस्ततः ।

173* पपात शत्रुसैन्येषु केसरीव महाबलः ।

— ^{e}) K4 D1 योधान् (for वीरान्). — ^{f}) D3 नान° (for अन°).

74 T G om. 74 (cf. v. l. 70). — ^{b}) D4. 7 कालिंगान्. K2 परिमर्दनः (for अरि°). — ^{c}) M1. 2. 4. 5 यमलोकाय (for मृत्यु°). — ^{d}) K3 तदद्भूतम्. — After 74, D1 ins.:

174* गदया मुक्तया राजन्पातयामास दन्तिनः ।
तथा गजं गजेनैव प्राहिणोद्यमसादनम् ।
रथं रथेन संचूर्ण्य तुरङ्गं तुरगेण तु ।
पदातिनं पदातेन प्रेषयामास मृत्यवे ।
पुनरश्वेषु पतति गजेषु च पुनः पुनः । [5]
रथेषु स पदातेषु वायुनेव महानलः ।
यथा मृगाणां मध्ये तु केसरीव नखग्रहः ।
एवं भ्रमति सैन्येषु भीमकर्मा वृकोदरः ।

75 T G om. 75^{ab} (cf. v. l. 70). — ^{a}) M ततः (for एवं). K5 सर्वान्य°; Da Dn D1. 5 शतान्य° (for स तान्य°). — Ko. 1 om. (hapl.) 75^{b}–76^{e}. — ^{b}) D1 समंततः (for पुनः पुनः). K2 व्यमर्दत महाबलः. — ^{c}) Ś1 K5 पार्थः; K3 D2. 6 तूर्णं; D1 राजन्; M1. 3–5 वीरं (for वीरः). — ^{d}) S (except M4) भीमः (for भीष्मं). K3 D2. 6 M5 महारथं; T1 G समाप्लुतं; M1–3 महाबलः (for °व्रतम्). K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 भीमो भीमपराक्रमः; K5 भीष्मं प्रेक्ष्य महानत्तं; D1 भीमसेनो महाबलः.

76 Ko. 1 om. 76^{abcde} (cf. v. l. 75). — ^{a}) D1 हस्त्यारोहाः समातंगाः. — ^{b}) K2 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7 कृता रणे; K4 D3 महारणे; B3 हवा रणे (for महात्मना). — ^{d}) K2 D (except D2. 6) S घना (for मेघा). K3 Da Dn D5 M वाताहता इव; K5 वात इवाहताः; G3 वातेरिता इव (for वातहता इव). — D3 om. 76^{ef}. — ^{e}) D5 मृदंगः; D6 मर्दंतः (for मृद्नन्तः); T G मृद्नं (T2 त्रसं°; G2 मह)तः स्वंदनानीकान्. — ^{f}) K4 शराहताः; Da1 शरातुगः; D1 च सातुराः. K... व्य(K1 वि)मर्दत महाबलः. — After 76, D1 ins.:

175* भ्रमन्ति तत्र तत्रैव काल्यमाना महात्मना ।

77 K2 om. 77–84. — ^{a}) T1 G महेष्वासः; ... महाघोरं; M महाघोषं (for महाबाहुः). — After 77^{a}, N (K2 om.) ins.:

176* खड्गासक्तमहाभुजः ।
संप्रहृष्टो महाघोषं

[(L. 1) K3. 5 B2–4 D2. 6 खड्गहस्तो; Da1 D... खड्गसक्त°; D3 खड्गशक्तो (for खड्गासक्त°). D1 ... शत्रून्रणाजिरे. — (L. 2) Dn2 D3. 7. 8 महाघोरं (for °घोषं). D1 सिंहनादं मुहुः कृत्वा.]

— ^{b}) Ko. 1. 3. 5 Da Dn D5. 8 प्रध्मापयद् (Dn1 ... D4 प्राध्मापयन्. D1 शंखं दध्मौ प्रतापवान् (= 6. ... 12^{d}); S शंखं दध्मौ महाबलः. — ^{c}) Ś1 °कलिंग°; M2 °योधानां (for °सैन्यानां). — ^{d}) Da1 D... G1. 3. 4 M5 समकंपयन्. — After 77, D1 ins.:

177* भीमेन सहसा राजन्भ्रममाणेन संयुगे ।

78 K2 om. 78 (cf. v. l. 77). D1 om. 78^{a}–79... — ^{a}) D3 S (except M3) मोहस्तेन (for श्चापि). K... — ^{b}) Da1 T2 °तपः. — ^{c}) Ko प्राकंपत च; ... अकंपस्तव; Da Dn1 D3. 5 प्राकंपयंत (for प्राकम्पन्त च). — ^{d}) B1. 2. ... S प्रचकंपे च तत्सै(M1. 2 °पे ततः सै)न्यं. — ... Dn2 D4. 7. 8 च सुस्रुवुः; B3 Da Dn1 D5 प्रसुस्रुवुः; S च भारत (for च सर्वशः). Cc cites सुस्रुवुः.

79 K2 om. 79 (cf. v. l. 77). D1. 3 S om. 79... (for D1, cf. v. l. 78). — ^{b}) K5 गजेंद्रेणैव. Ś... K4. 5 B1–3 D6 पर्वतः; Ko. 1 पर्वते; K3 D2 सर्वतः (for सर्वतः). D8 गर्जनेन च सर्वशः. — ^{c}) Da1 D...

मुहुरुत्पतता चैव संमोहः समजायत ॥ ७९
भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च समकम्पत ।
क्षोभ्यमाणमसंबाधं ग्राहेणेव महत्सरः ॥ ८०
त्रासितेषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा ।
पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च संघशः ॥ ८१
सर्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां ध्वजिनीपतिः ।
अब्रवीत्स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति पार्षतः ॥ ८२
सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः ।
भीममेवाभ्यवर्तन्त रथानीकैः प्रहारिभिः ॥ ८३
धर्मराजश्च तान्सर्वानुपजग्राह पाण्डवः ।
महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ॥ ८४
एवं संचोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः ।
भीमसेनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् ॥ ८५
न हि पाञ्चालराजस्य लोके कश्चन विद्यते ।
भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः ॥ ८६
सोऽपश्यत्तं कलिङ्गेषु चरन्तमरिसूदनम् ।

C. 6. 2329
B. 6. 54. 96
K. 6. 54. 96

बहु (for बहून्). D_1 मार्गा बहुविधा सैन्ये ; D_3 M मार्गांश्च चरत(T_2 सरथ)श्चित्रान् ; T_1 G मार्गान्विचरत- श्चित्रान्. —^{d}) $K_{0.1}$ धावतश्च. D_1 कृतप्रतिकृतैः कृताः ; D_3 S धावतश्च (T_2 ध्वजं चैव) यशस्विनः. —^{e}) D_6 बहुर् (for मुहुर्). K_5 मुरुच्चत्पतनाच्चैव (sic); D_3 मुहु- रुत्पततश्चैव ; S मुहुश्चोत्पततो दिक्षु. —^{f}) K_3 B_4 $D_{2.6}$ समपद्यत ; D_7 सह जायते ; Cc परिजायते. D_3 S व्य- (D_3 by corr. वा)स्मयंत रणे जनाः. — For 79^{ef}, D_1 subst. :

178* धावता हस्तिमार्गेषु मुहुरापतता पुनः ।
कलिङ्गानां ससैन्यानां संमोहः समजायत ।

80 K_2 om. 80 (cf. v. l. 77). —^{a}) S हन्यमानं (for भीमसेन-). Ko -भयात्रस्तं. —^{b}) $B_{1.4}$ Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S सैन्यं तत् ; $D_{1.3}$ तत्सैन्यं (for सैन्यं च). —^{c}) Ko असंबाध- ; M_1 °बाधे ; Cc °बाधं (as in text). D_1 ताड्यमानमसंख्येयं ; D_5 क्षोभयामास संबाधं ; T_1 G क्षोभ्यमाणं महत्सैन्यं. —^{d}) D_1 गजेनेव ; D_3 T_2 G_2 ग्राहेणैव. Dn_2 $D_{1.4.7}$ महासरः.

81 K_2 om. 81 (cf. v. l. 77). —^{a}) Da Dn_1 D_5 [त्र]थ ; D_3 T_1 G M_{3-5} तु (for च). K_3 B_3 $D_{2.6}$ सर्वेषु ; D_3 S सैन्येषु (for वीरेषु). B_1 संत्रा- सितेषु वीरेषु. —^{d}) B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S समंततः; D_1 सहस्रशः ; D_3 च सर्वशः (for च संघशः).

82 K_2 om. 82 (cf. v. l. 77). —^{a}) K_5 पूर्वं (for सर्व-). D_1 °पादेषु ; T_1 G_4 °सैन्येषु (for °योधेषु). —^{b}) $B_{1.2}$ वाहिनी° ; Da_2 D_8 ध्वजनी°. —^{c}) B D (except $D_{1.3.6}$) अवादीत् (for अब्रवीत्). D_3 स्वानि सैन्यानि. —^{d}) K_4 B D (except $D_{1-3.6}$) भारत ; S मारिष (for पार्षतः).

83 K_2 om. 83 (cf. v. l. 77). —^{a}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ सेनापतिमतं ; $B_{2.4}$ D (except $D_{1-3.6}$) °पतेर्वचः. —^{b}) K_5 Da_1 D_5 G_2 शिखंडी-. $K_{0.1}$ ततः ; D_3 S रथाः (for गणाः). D_6 (m as in text) शिखंडीप्रमुखा नृपाः. —^{c}) $K_{0.1.5}$ $B_{1.4}$ D (except D_6 ; D_2 marg. *sec. m.*) भीष्मम् (for भीमम्). Ko अभ्यवर्तत ; K_5 अभिवर्तंत. —^{d}) D_3 T_2 प्रहारिणः.

84 K_2 om. 84 (cf. v. l. 77). —^{a}) T_2 पार्थैः (for सर्वान्). —^{b}) S पालयन्पृष्ठतोन्वगा(M_1 °या)त्. —^{c}) S मेघ(M_2 रथ)घोषेण. —^{d}) D_6 नागानीकेषु. S गजा(M_1 रथा- ; M_2 तथा)नीकेन दंसितः.

85 ^{a}) $Ś_1$ K_{0-2} संछाद्य ; K_3 $D_{2.6}$ संनोद्य ; K_4 संदिश्य ; K_5 संबोध्य (for संचोद्य). D_1 योधांस्तु (for सर्वाणि). S सर्वसैन्यानि संचोद्य. —^{b}) D_1 राजन्सा- त्यकिपार्षतौ ; S धृष्टद्युम्नो महाबलः. —^{c}) D_1 रक्षार्थं ; Cc जग्राह (as in text). —^{d}) K_5 पार्णिं सत्पुरुपो- चितं ; B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ पार्ष्णिं सत्पुरुषैर्वृतः ; D_1 जग्मतुस्त्वरितौ नृप ; S पार्ष्णिं सत्पु(G_{1-3} °र्ष्णान्स्वपु- ; M_2 °ष्णिं स्वपु)रुषैः सह.

86 ^{a}) K_{0-2} D_2 पंचाल° ; D_1 S °पुत्रस्य. —^{c}) D_3 प्रियः सात्यकिभीमाभ्याम् ; D_6 न भीमसात्यकोरन्यः ; T_1 G M भीमशै(M_1 °सै)नेययोरन्यो ; T_2 भीमसेनसमो वीरो. —^{d}) D_3 अन्यः पुरुषसत्तमः ; S नरः प्रियतरो (T_2 M °मो) भुवि.

87 ^{a}) K_2 Da Dn $D_{1.3-5.7.8}$ सोपश्यत ; K_3 $B_{1.2}$ $D_{2.6}$ सोपश्यच्च ; K_4 B_4 सोपश्यत् (submetrial); K_5 सोपश्चाच्च (sic); S स तं पश्यन्. — T_2 om. 87^{b}–89^{c}. —^{b}) K_{0-2} $D_{1.3}$ अरिमर्दनं. —^{c}) M_2 महाबाहुः.

88 T_2 om. 88 (cf. v. l. 87). —^{a}) $K_{0-2.5}$ D (except $D_{2.3.6}$) M_5 ननंद (for ननर्द). D_3 S (T_2

C. 6. 2329
B. 6. 54. 95
K. 6. 54. 96

भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ॥ ८७
ननर्द बहुधा राजन्हृष्टश्चासीत्परंतपः ।
शङ्खं दध्मौ च समरे सिंहनादं ननाद च ॥ ८८
स च पारावताश्वस्य रथे हेमपरिष्कृते ।
कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ ८९
धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कलिङ्गैः समभिद्रुतम् ।
भीमसेनममेयात्मा त्राणायाजौ समभ्ययात् ॥ ९०
तौ दूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
कलिङ्गान्समरे वीरौ योधयन्तौ मनस्विनौ ॥ ९१
स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतां वरः ।
पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिं जग्राह पुरुषर्षभः ॥ ९२
स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः ।
आस्थितो रौद्रमात्मानं जघान समरे परान् ॥ ९३
कलिङ्गप्रभवां चैव मांसशोणितकर्दमाम् ।
रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीम् ॥ ९४
अन्तरेण कलिङ्गानां पाण्डवानां च वाहिनीम् ।
संततार सुदुस्तारां भीमसेनो महाबलः ॥ ९५
भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप ।

---

om.) पुरुषव्याघ्रो (for बहुधा राजन्). — b) D3 जहास च; T1 G2. 4 M जहृषे च; G1. 3 जहर्षे च (for हृष्टश्चासीत्). Ś1 D1. 6 परंतप; T1 G पुनः पुनः. — T1 G4 om. 88c–89a. — c) Da Dn D4. 7. 8 दध्मौ स; D5 च दध्मौ (by transp.). S (T G4 om.) शंखं च समरे दध्मौ.

89 T1 G4 om. 89 (cf. v. l. 88); T2 om. 89abc (cf. v. l. 87). — a) Ś1 सर्वं; G1–3 M2 स तु (for स च). Ko. 1 परावताश्वस्य; K5 D1. 8 पारापताश्वस्य; Da पारावतश्वास्य; D8 पारावतश्वस्य; M1–3. 5 पारावताश्वे तु; Ca पारावताश्वस्य (as in text). K3 D6 स चचार ततश्चास्य; D2 स च सवारतश्चास्य (sic); Cv as in text. — b) Dn2 रथं; Cd रथे (as in text). K3. 5 Da Dn1 D1–3. 5–8 हेमपरिस्कृते; G1–3 M हेमचि(M2 महति)भूषिते. — d) D2. 8 समाश्वसन्; T2 समाह्वयत्; Cd समाश्वसत् (as in text).

90 a) Ko–2 B Da Dn D4. 5. 7. 8 धृष्टद्युम्नश्च (for °द्युम्नस्तु). Ko ते दृष्ट्वा; K2 संदृष्ट्वा. D1 धृष्टद्युम्नं परिस्कन्य. — b) B2–4 Da Dn D4. 5. 7. 8 कालिंगैः. D1 सात्वतं च महारथः. — c) D1 भीमसेनो महामेघो; T1 G °सेनं महाबाहुं. — d) Ś1 Ko. 1 त्राणायासौ; Da Dn1 D5 द्रोणायाजौ. D1 नरपर्वतमभ्ययात्.

91 a) K5 D1 दृष्ट्वा (for दूरात्). K B Da1 D2. 3. 6 S सात्य(G2 °त्वि)किं. K5 दूरात्; D1 वीरौ (for दृष्ट्वा). — c) K1 D1 कलिंगं; K3 D2. 6 कालिंगान्. T1 G4 योधान् (for वीरौ). — d) K3–5 B D2. 3. 6 योधयेतां. Ś1 D3 तरश्विनौ; S यशस्विनौ (for मन°).

92 K5 om. 92a–94b. — a) Ko. 2 तत्र स (by transp.). D1 [आ]साद्य; D3 यात्वा (for गत्वा). K1 D2. 3. 6. 8 सैनेयो; Da1 G1 M2 शैनेयौ; D1 सेनानीर्. — b) D2 M5 जयेन (for जवेन). Ś1 जविनां; K1. 2. 5 जवतां; D2 यजतां. — c) S (except M2. 3) भीम° (for पार्थ°). K3 D3 G2 पाष्णीं; G3 पार्ष्णीन् — d) K3 D2. 6. 8 T1 G2. 4 पुरुषर्षभ; T2 M पुरुषोत्तमः. — After 92, D1 ins.:

179* एतच्चतुर्दशे वर्षे भीमो दृष्ट्वा रणाजिरम् ।
विशेषेण गजान्राजन्परं तोषमुपागमत् ।

93 K5 om. 93 (cf. v. l. 92). — a) T2 तं कृत्वा; M5 स दृष्ट्वा (for स कृत्वा). Ś1 Ko–3 D1. 2. 8 दारुणं; Ca. c कदनं (as in text). Ś1 Ko–4 D1. 2. 8 कर्म (for तत्र). — b) M2 प्रगृहीतः. — D3 om. 93c–96b. — c) D3 विधाय (for आस्थितो). D1 द्रौणम्; T1 G4 रुद्रम्. — d) T1 G रिपून् (for परान्). Ś1 Ko–3 D2. 6 कलिंगानन्ववैक्षंत; D1 कलिंगानभिदुद्रुवे; D8 कलिंगान्समयोधयत्.

94 D8 om. 94 (cf. v. l. 93). K5 om. 94ab (cf. v. l. 92). — a) B2 D4 T1 G4 M3 कालिंग°. D1 M3 क(M2 का)लिंगप्रभवाश्चैव. — b) Ś1 °कर्दमान्. — cd) B2 °स्यंदनं; Da1 Dn1 °स्यंदनीं. S रुधिरस्य नदीं तत्र भीमः प्रावर्तयद्व(T1 °न्ब)ली.

95 D8 om. 95 (cf. v. l. 93). — a) B D3 D4. 5. 7 अथांतरे (for अन्तरेण). — b) K5 पांडवानां अनीकिनीं; S पांडूनां चैव वाहिनीं (M1. 3–5 भारत). — c) Ko–2 संततान; D3 स ततार; Co संततार (as in text). K3 D2. 6 तां संततार दुस्तारां; S तस्याः पा(T2 G1. 3 M5 प)रमपाराया. — d) S भीमसेनोऽभ्यगच्छत.

96 D8 om. 96ab (cf. v. l. 93). — a) Ś1 Ko–4

कालोऽयं भीमरूपेण कलिङ्गैः सह युध्यते ॥ ९६

ततः शांतनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे ।

अभ्ययात्त्वरितो भीमं व्यूढानीकः समन्ततः ॥ ९७

तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ९८

परिवार्य च ते सर्वे गाङ्गेयं रभसं रणे ।

त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्छुरञ्जसा ॥ ९९

प्रत्यविध्यत तान्सर्वान्पिता देवव्रतस्तव ।

यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ १००

ततः शरसहस्रेण संनिवार्य महारथान् ।

हयान्काञ्चनसंनाहान्भीमस्य न्यहनच्छरैः ॥ १०१

हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनः प्रतापवान् ।

शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ १०२

अप्राप्तामेव तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव ।

त्रिधा चिच्छेद समरे सा पृथिव्यामशीर्यत ॥ १०३

ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य बलवद्गदाम् ।

C. 6. 2345
B. 6. 54. 113
K. 6. 54. 113

Dn2 D4.5.7 तदा (for तथा). T1 G M वि(G2 व्या)क्रोशंति स्म तं दृष्ट्वा ; T2 आक्रोशंति सुतं दृष्ट्वा. — [b]) S तावका भरतर्षभ. — [c]) D8 भीमजनकं (for °रूपेण). — [d]) K5 Dn2 D4.7.8 कालिंगैः. D3 S युध्यतीति भयार्दिताः.

97 [a]) T1 G दृष्ट्वा ; T2 M श्रुत्वा (for भीष्मः). — [b]) K1.2 Da1 Dn1 तन् ; D8 ते (for तं). S निनदं तं महाहवे. — [c]) Ś1 K1 अभि°. Ś1 K2 त्वरितं. Ś1 भीष्मो ; Dn2 D4 [s]नीकं (for भीमं). — [d]) K0-2 व्यूढानीकं ; B2 °नीकैः. S परंतपः (for समन्ततः). D1 व्यूढानीकेन संवृतः.

98 [a]) D2 स (for तं). M1-3.5 सात्यकिर्भीमसेनोथ. — [b]) K2 पार्षत. — [c]) Ś1 अभ्याद्रवत. S वेगेन (for भीष्मस्य). — [d]) K2.3.5 Da Dn1 D1-3.5-7 °परिस्कृतं. S रथैर्हेमपरिष्कृतैः.

99 [a]) Da2 D5 संनि° (for परि°). K3-5 B1.2.4 D (except D3) तु (for च). Ś1 ततः (for च ते). D1 गांगेयं (for ते सर्वे). — [b]) D1 सर्वे ते (for गाङ्गेयं). K4 B D (except D2.3.6) तरसा रणे ; S द्रुतमाहवे (for रभसं रणे). — [c]) T2 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्). — [d]) Ś1 आनर्चुर् ; Cd आनाच्छुर् ; Ca आनर्छुर् (as in text). K3 D1.2.6 ओजसा ; Cc अञ्जसा (as in text). S भीष्मं विव्यधु(G2 M2 °धु)राहवे.

100 [a]) K0 पुत्रविध्यत (sic) ; K1 प्रतिविध्यत ; K2 परिविध्यत. D1 S प्रत्यविध्यत्ततः (D1 T1 °ध्य ततः) सर्वान्. — [c]) K0 यतमानो महेष्वासस्. — [d]) T1 G2.4 त्रिभिर्बाणैरजिह्मगैः.

101 Ś1 om. 101. — [a]) B1.2 Da2 Dn1 (before corr.) D5 T1 शत° (for शर°). — [b]) T1 G4 M1-3.5 महारथः. — [d]) K0 *हनच् ; K5 चाहनच् (for न्यहनच्). K3 भीममभ्यहनच्छरैः ; Da Dn1 भीमस्याभ्याह° ; Dn2 D1.4.5.7.8 भीमस्याभ्यह° ; D3 भीमस्य व्यह° ; T2 भीमः संन्यह° ; M4 भीमस्य निह°.

102 [a]) K0 [s]थ ; K3 D2.6 स ; D1 च (for तु). K5 स हताश्वे रथे तिष्ठन्. — [c]) K5 चिच्छेद (for चिक्षेप). K4 सहसा ; S समरे (for तरसा).

103 G3 om. 103[ab]. — [a]) K4.5 B D अथ (for एव). — [b]) D3 T2 M4 राजन् ; M1-3.5 घोरां (for पिता). D3 S (G3 om.) शरैः (for तव). — [c]) K5 D (except D1-3.6) द्विधा (for त्रिधा). — [d]) Ś1 अचीर्यत ; D1 पपात ह. Da Dn D4.5.7.8 पृथिव्यां सा (Da Dn1 D5 स) व्यशीर्यत ; D3 S सा व्यशीर्यत (T2 व्यशीर्यत च) भूतले.

104 [a]) Ś1 शक्या° ; K0-3 D1-3.6-8 S (except T1) सैक्या° ; B3 सर्वा° (for शैक्या°). K1.2 गुर्वी. — [b]) K3 D1.2.6 M3-5 बलवान् ; K4 B Da Dn D4.5.7.8 T G महतीं ; M1.2 विपुलां (for बलवद्). — [c]) K3.4 B D2 (marg. *sec. m.* as in text). 8 ततस् ; D1 रथं (for रथात्). — [d]) K1.2.5 पुप्लुवे. K0-2 मनुजेश्वर ; K5 Da Dn1 D2 (corr. *sec. m.*) D5 S भरतर्षभ ; Dn2 D4.6.7 पुरुषर्षभः ; D1 मनुजोत्तमः. — After 104, Da D4.5.8 read 109 (Da D5 *repeating* it in its proper place) ; while S ins. :

180* भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं जिघांसुः पाण्डवर्षभः ।

[T2 °भ्यवर्तत ; G1.3 M1.2 °भ्यधावत्तं ; M3-5 °भ्यधावंत (for भ्ययात्तूर्णं).]

C. 6. 2346
B. 6. 54. 113
K. 6. 54. 113

भीमसेनो रथात्तूर्णं पुप्लुवे मनुजर्षभ ॥ १०४
सात्यकोऽपि ततस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया ।
सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः ॥ १०५
भीष्मस्तु निहते तस्मिन्सारथौ रथिनां वरः ।
वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतो रणाजिरात् ॥ १०६
भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महाव्रते ।
प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन्कक्षमिवैधितः ॥ १०७
स हत्वा सर्वकालिङ्गान्सेनामध्ये व्यतिष्ठत ।
नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावका भरतर्षभ ॥ १०८
धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः ।
पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनम् ॥ १०९
संपूज्यमानः पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ ।
धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समेयादथ सात्यकिम् ॥ ११०
अथाब्रवीद्भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
प्रहर्षयन्यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ १११
दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् ।
शक्रदेवश्च कालिङ्गः कलिङ्गाश्च मृधे हताः ॥ ११२
स्वबाहुबलवीर्येण नागाश्वरथसंकुलः ।

---

105 a) K1 सात्विकोपि ; D1.3 T2 °किस्तु ; D3 °क्यपि ; T1 G M सात्य(G2.3 °त्वि)किश्च. — Ko.1 om. 105^{ab}. — After 105^{ab}, D1 ins. :

181* आप्लुत्याप्लुत्य वेगेन चर्म भ्राम्य पुनः पुनः ।
असिना तीक्ष्णधारेण योधाञ्छित्त्वा महाहवे ।

— c) Ś1 K3–5 D1.2.6 गांगेयसारथिं तूर्णं. — d) D3 S भारत (for सायकैः). D1 विध्वा चिच्छेद सोसिना.

106 a) K5 भीष्मस्य (for °स्तु). — T2 om. 106^{cd}. — c) Ś1 वातायमानस् ; K5 D3 (*sup. lin.*) पतमानैश्च ; T1 G M1 पात्यमानै(G1 °न- ; G3 °ना)स्तु ; Ca. c. d वातायमानैस् (as in text). Da Dn1 D4.5.7.8 transp. तैर् and अश्वैः. K5 अश्वाव् (for अश्वैर्). — d) Da Dn1 D5 व्यप° (for अप°).

107 b) K4 अपयाते (for °नीते). B D (except D1–3.6) महारथे (for °व्रते). — c) T G महा- (for यथा). — d) D3 दढं (for दहन्). Ś1 T1 G2.4 कक्ष ; Ko कक्ष्यम् (for कक्षम्). Ś1 K3.5 D2.6 इवे- धितः ; K4 समेधितः ; B Da Dn D3–5.7.8 T2 M इवोल्वणः (Da Dn1 [before corr.] D5 °ल्वणैः) ; D1 इवानलः ; T1 G इवोज्ज्वलः (G2 °लन्).

108 b) Ś1 रणमध्ये ; T1 G2.4 बलान्मध्ये ; G3 वेला- मध्ये (for सेना°). K4 B D (except D2.6) S व्यव- स्थितः (for व्यतिष्ठत). — K5 om. 108^{c}–109^{d}. — c) D6 भीमम् (for नैनम्). K3 अभ्युत्सहेत् ; D3 अभ्यहनन् ; T1 G2.4 त्वभ्युद्ययुः ; T2 G1.3 M चाभ्युद्ययुः (for अभ्युत्सहन्). Ś1 Ko–2 नैनमभ्यु(K2 °द्यु)त्सहे कश्चित्. — d) Ko–2 तावको (for तावका).

109 K5 B1 om. 109 (for K5, cf. v. l. 108). Da D5 (both for the first time) and D4.8 read, 109 after 104. — a) Ko–2 तदा° ; G3 तवा° ; M4 समा° (for तमा°). — b) Ko–2.5 D1.3 S (except M2.4) स्वरथं. M3.5 वरं. — c) K1.2 पश्यैतां. M1 सर्व- वीराणाम्. — d) D1 अपोह च ; D3 अपोवाहद् ; C: अपोवाह (as in text). T2 यशस्विनीं.

110 D3 om. 110^{ab}. — a) K2 Da Dn1 D5 M1 स ; K5 आ- (for सं-). K1 पंचाल्यैर् ; K5 D2.3 T1 G1.3 M पांचालैर् ; D1 पंचालैर्. — b) D2 T2 भरत- र्षभः. — c) M5 धृष्टद्युम्नः. D (except D2.3.6) पर्य- त्यज्य (for °ष्वज्य). — d) Ko–2.5 D (except D2.3.6) समीयादथ. D6 T2 G1.3 M5 सात्यकिः ; G: सात्विकिं.

111 a) Da2 Dn1 (before corr.) भीमसेनः. — b) G2 सात्विकिः. D1.3 S परवीरहा (for सत्यविक्रमः). — c) Ś1 यदुव्याघ्रं ; D1 °श्रेष्ठं ; S (except M4) °श्रेष्ठो.

112 a) K1 धृष्टा (sic) ; Dn1 (by corr.) दृष्ट्वा. Ko.4.5 B कालिंग°. — b) D1 °पुत्रः स (for °पुत्रश्च). — c) K5 शक° ; D3 शत्रु° ; S सत्य° (for शक्र°). K1 कलिंगो ; K3 कालिंग्यः. — d) Ś1 कालिंगैश्च ; D1 Ko–2 भानुमांश्च ; Da2 Dn2 D4.5.7 कालिंगाश्च. D1 रणे (for मृधे).

113 b) K1.2 रथनागाश्वसंकुलः ; K6 नागाश्वरथसं- कुलाः ; D3 T G M4 गजाश्वरथसंकुलः ; M1–3.5 रथाश्व- गज°. — After 113^{ab}, Ś1 Ko–4 B3 D2.6 ins. :

182* महापुरुषभूयिष्ठो वीरयोधनिषेवितः ।
[K3 B3 D2.6 धीरयोध° ; K4 योधवीरसमन्वितः.]

— c) D3 भीमव्यूहः ; G1–3 महान्व्यूहः. — d) G1–3 एतेन. Ś1 सादितस् (for सूदि°).

महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया ॥ ११३
एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिंदमः ।
रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यष्वजत पाण्डवम् ॥ ११४
ततः स्वरथमारुह्य पुनरेव महारथः ।
तावकानवधीत्क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत् ॥ ११५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

संजय उवाच ।
॰गतापराह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
रथनागाश्वपत्तीनां सादिनां च महाक्षये ॥ १
द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना ।
समसज्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः ॥ २
स लोकविदितानश्वान्निजघान महाबलः ।
द्रौणेः पाञ्चालदायादः शितैर्दशभिराशुगैः ॥ ३
ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः ।
द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्षदथेषुभिः ॥ ४
धृष्टद्युम्नं तु संसक्तं द्रौणिना दृश्य भारत ।

C. 6. 2333
B. 6. 55. 5
K. 6. 55. 5

114 ^{a}) Ś1 K5 D2.6 शनेर्; D8.8 सिनेर्. — ^{b}) K0–2 अनिंदितः; K4 B Dn2 D2.3.5 M1.2 अरिंदम; D1 अरिंदमं. — ^{c}) K4 B Da Dn D4.5.7.8 रथस्थं तम् (K4 B3 सम्) (for रथाद्रथम्). D1 S अव(G2 समा)-द्रुत्य; Co अभिद्रुत्य (as in text). — ^{d}) K0.2 G3 M4 परिष्वज(K0.2 °ज्य)त; Da D7 पर्यस्वजत; Dn2 पर्यपृच्छत; D1 परित्यज्य च; M1–3.5 परि(M5 °र्ये)-ष्वज्य च. — After 114, D1 ins.:

183* भीमश्च पुनराविष्टः सात्वतेन नरोत्तम ।
प्रहर्षमतुलं लेभे भीमः सात्यकिना सह ।

115 ^{a}) Ś1 K0–2 Da1 स (for स्व-). K3.4 B D2.3.6 आस्थाय; K5 Da Dn D4.5.7.8 M आगम्य (Dn2 °त्य); T2 आप्लुत्य (for आरुह्य). — ^{b}) D8 पुनरेव्य महाबलः. — ^{c}) K0 D8 अब्रवीत् (for अवधीत्). — ^{d}) Ś1 बलसादयत्; D1 °मादधात्; M4 °मादधे. Co cites आदधत् (as in text).

Colophon om. in Ś1. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K0–3 D2 mention only द्वितीययुद्धदिवस; K4 द्वितीयेह्नि; K5 द्वितीयदिवस; D6 द्वितीयदिवसयुद्ध; M4 द्वितीयाह्निक. — *Adhy. name :* K4 B3 G1–3 M1.3–5 कलिंगवधः; Da Dn1 D5 भीमसेनयुद्धं; D6 कलिंगानां पराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 12; Dn2 M5 52; D1 M3.4 51; T G 49; M1.2 50 (as in text). — *Śloka no.:* Dn2 D5 123.

51

1 ^{a}) Ś1 K0.3.4 B1–3 Dn1 D3 गतपूर्वाह्ण(K0 °ह्नि)भूयिष्ठे; K1.2 Da D1.2.5.6 गतपूर्वाह्ण°; K5 गते भूयिष्ठपूर्वाह्णे; B4 Dn2 D4.7.8 गतपूर्वाह्णसमये; S ततोपराह्ण(M3.5 °ह्णे)भूयिष्ठे. — ^{b}) S दारुणे (for भारत). — ^{c}) B Da Dn D1.4–8 S रथाश्वनरनागानां; D3 नराश्वरथनागानां. — ^{d}) K3 T1 सादीनां. D1 सुमहाक्षये; D3 च महाक्षयः; S चाभवत्क्षयः (for च महाक्षये).

2 ^{b}) D1 सु- (for च). — ^{c}) T1 G4 समसृज्यत; T2 समभ्युद्यत; G1.2 समसज्यत; G3 समसज्ज च; M1.5 समासाद्य तु; M3.4 समासज्यत. — ^{d}) Ś1 K0–3 त्रिभिरेव. D8 महारथः; M3–5 महात्मभिः.

3 ^{a}) Ś1 K1.2 लोके; K0 लोकं (for लोक-). — ^{b}) B1 विजघान; T1 G4 जघान च; T2 G1–3 M आजघान (for निजघान). D3 महारथः. — K0.1 M2 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. — ^{c}) Ś1 Da1 D1 द्रोणेः; K3 द्रोणः (for द्रौणेः). — ^{d}) K3 D2 शतैर्; D1.3.8 शरैर् (for शितैर्). D1.4 M1 बहुभिर् (for दशभिर्).

4 K0.1 M2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) K5 ततः शल्यं रणे तूर्णं. — T2 om. (hapl.) 4^{b}–7^{a}. — ^{c}) K1.2 Da1 द्रौ(K1 द्रो)णि; M2 द्रौणेः. D3 पांचाल्य°. — ^{d}) Ś1 M1–3 अभ्यवर्षद्रथेषुभिः; K0–2 °द्रवद्रणेषुभिः; D4 °वर्तदथेषुभिः.

C. 6. 2363
B. 6. 55. 5
K. 6. 55. 5

सौभद्रोऽभ्यपतत्तूर्णं विकिरन्निशिताञ्शरान् ॥ ५
स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध पुरुषर्षभ ॥ ६
आर्जुनिं तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पत्रिणा ।
शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु तव पौत्रमवस्थितम् ।
अभ्यवर्तत संहृष्टस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ८
दौर्योधनिस्तु संक्रुद्धः सौभद्रं नवभिः शरैः ।
विव्याध समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं भरतर्षभ ।
शरैः पञ्चाशता राजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ १०
लक्ष्मणोऽपि ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा ।
मुष्टिदेशे महाराज तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ११
तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा ।
अन्यदादत्तवांश्चित्रं कार्मुकं वेगवत्तरम् ॥ १२
तौ तत्र समरे हृष्टौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
अन्योन्यं विशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ १३
ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महारथम् ।

---

5 T_2 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) K_5 °द्युम्नं च; B_2 Da_1 D_1 °द्युम्नस्तु. K_4 B Da Dn $D_{2.4.5.7.8}$ $G_{1.3}$ M_3 संयुक्तं; D_1 संसक्तो. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ M_1 द्रोणिना. K_3 $D_{2.3.6}$ वीक्ष्य; Da Dn_1 D_5 पश्य (for दृश्य). D_1 द्रोणपुत्रेण भारत. — ^{c}) D_3 [ऽ]भ्यद्रवत्तूर्णं. — Ko.1 om. (hapl.) 5^d–7^a. — ^{d}) D_3 S (except M_2; T_2 om.) विसृजन् (for विकिरन्).

6 Ko.1 T_2 om. 6 (cf. v. l. 5, 4). — ^{a}) Da_1 शल्यः. — ^{c}) D_1 इषुभिर् (for अष्टाभिर्). S (T_2 om.) विव्याध समरे राजन्. — ^{d}) $K_{2.5}$ Da Dn_2 $D_{3-5.7.8}$ भरतर्षभ; K_4 पुरुषर्षभः; B भरतर्षभः; D_1 भरतोत्तम. S (T_2 om.) अश्वत्थामानमेव च.

7 Ko.1 T_2 om. 7^a (cf. v. l. 5, 4). — ^{a}) G_2 M_5 अर्जुनिं. $Ś_1$ K_5 $G_{1.3}$ च (for तु). — ^{b}) G_3 द्रौणी (for द्रौणिर्). T_1 G_4 पत्रिभिः. T_2 विव्याधैकेन पत्रिणा. — ^{c}) K_3 D_6 शल्योथ द° (for शल्यो द्वाद°). S तीक्ष्णैः (for चैव). — ^{d}) K_4 कृपः सु-; Da_1 M_2 कृपं च. D_2 नवभिः (for निशितैस्). $Ś_1$ D_2 $M_{1.2}$ शरैः (for त्रिभिः).

8 G_2 reads 8^{ab} twice. — ^{a}) $M_{2.5}$ लक्षणस्. $Ś_1$ तव पौत्रश्च; Ko D_1 तव पुत्रस्तु; $G_{1.2}$ (second time).$_3$ पंचविंशत्या. — ^{b}) $Ś_1$ अवस्थितः. Ko–4 B Da Dn $D_{2.4-8}$ सौभद्रं पर्यव(Ko–4 $D_{2.6}$ समव-; B_3 पर्युप)स्थितं; D_1 पांडुपौत्रमवस्थितं; D_3 पौत्रं ते पर्यव°. — ^{c}) Ko–2 B_2 T_1 G M_4 अभ्यवर्ष(G_4 °र्ष)त; M_5 °वर्तंत. B D (except $D_{1-3.6}$) संक्रुद्धस्; M_2 संसृष्टस् (for संहृष्टस्). — ^{d}) B D (except $D_{1-3.6}$) तयोर् (for ततो).

9 ^{a}) Ko.1 ततः क्रुद्धः; Da_1 Dn_1 G_2 सुसंक्रुद्धः (for तु संक्रुद्धः). — Ko.1 om. (hapl.) 9^b–10^a. — ^{b}) K_3 D_2 समरे; D_1 आर्जुनिं (for सौभद्रं). $K_{2.4.5}$ B Da Dn $D_{1.3-5.7.8}$ T_1 G निशितैः शरैः; K_3 $D_{2.6}$ परवीरहा. — ^{d}) D_1 अमर्षाक्रांतमानसः; D[illegible] S नवभि(T_2 M निशितै)र्मर्मभेदिभिः

10 Ko.1 om. 10^a (cf. v. l. 9). — ^{a}) K_3 D_2 $D_{4.7.8}$ च संक्रुद्धो; S ततः (G_3 °दा) क्रुद्धो; B D_3 Dn_1 $D_{1.5.6}$ सु(D_5 स)संक्रुद्धो. — ^{b}) S लक्ष्म($M_{1-3.5}$ °क्ष)णं (for भ्रातरं). Ko.1 भारतं भा(Ko भ)रतर्षभ; D_1 भ्रातरं तं नरोत्तम. — ^{c}) $Ś_1$ Ko.2 पंच शता; K_3 D_2 T_1 G_4 पंचाशतैः; K_4 B D_3 D_2 $D_{4.5.7.8}$ T_2 G_{1-3} M पंचशतैः. B D (except $D_{2.6}$) S क्षिप्रं (for राजन्). — ^{d}) Da Dn_1 D_3 M न्व विध्यत; D_1 T_2 ह्यविध्यत; T_1 G_4 [ऽ]भ्यवर्षत.

11 ^{a}) M लक्षणो. K_1 हि (for ऽपि). K (except K_5) B_{2-4} $D_{2.6}$ पुनस् (for ततस्). — ^{c}) D_1 $M_{1.3}$ महाराजन्. — ^{d}) $Ś_1$ ततस्तचुक्रुशुर्; Ko–4 B $D_{2.6}$ ततस्ते चु°.

12 ^{a}) K_3 D_6 चित्रं (for छिन्नं). — ^{c}) Ko D_3 S चित्र- (for चित्रं). D_1 अन्यद्गृहीतवांश्चित्रं; K_3 D_2 अन्यदादत्त बलवान्. — ^{d}) Ko–2 वेगवत्तमं; वेगवत्तरः; S बलवत्तरं.

13 ^{a}) K_3 D_6 धृष्टौ; K_4 B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ M_5 Cc युक्तौ; T G M_{1-4} यत्तौ (for हृष्टौ). — ^{b}) = 6. 43. 25^d; 48. 44^d. — ^{c}) $Ś_1$ Ko–2.3 D (except $D_{1.2.6}$) निशितैस्; T_1 G विविधैस् (for विशिखैस्). — ^{d}) D_1 पुरुषोत्तमौ; G_4 भरतर्षभौ.

पीडितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वरः ॥ १४
संनिवृत्ते तव सुते सर्व एव जनाधिपाः ।
आर्जुनिं रथवंशेन समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १५
स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्जयैः ।
न स्म विव्यथते राजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ १६
सौभद्रमथ संसक्तं तत्र दृष्ट्वा धनंजयः ।
अभिदुद्राव संक्रुद्धस्त्रातुकामः स्वमात्मजम् ॥ १७
ततः सरथनागाश्वा भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
अभ्यवर्तन्त राजानः सहिताः सव्यसाचिनम् ॥ १८
उद्धूतं सहसा भौमं नागाश्वरथसादिभिः ।
दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥ १९
तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च ।
तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तन्त सर्वशः ॥ २०
प्रणेदुः सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः ।
कुरूणामनयस्तीव्रः समदृश्यत दारुणः ॥ २१
नाप्यन्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः ।
प्रजज्ञे भरतश्रेष्ठ शरसंघैः किरीटिनः ॥ २२
सादितध्वजनागास्तु हताश्वा रथिनो भृशम् ।

C. 6. 2381
B. 6. 55. 23
K. 6. 55. 23

14 ^{a}) G3 M1. 2 दृष्ट्वा; M3. 5 राजन् (for राजा). — ^{b}) G3 M1. 2 राजपुत्रं (for दृष्ट्वा पुत्रं). K5 B Da Dn D3-5. 7. 8 T2 M महाबलं; T1 G अवस्थितं. — ^{c}) Ś1 K5 Da1 G3 तव पुत्रेण; K0-2 पार्थपुत्रेण. — ^{d}) S ततः प्रायाज् (for प्रायात्तत्र). K3 D2. 6 प्रजेश्वरः (D2 °र); K5 जनाधिपः; G1 M2 जनेश्वरं; M1 जनेश्वर.

15 ^{b}) K2 Da1 M1 जनाधिपः; D1 महारथाः. — ^{c}) K1 G2. 3 अर्जुनिं; Da1 अर्जुनं; D6 आर्जुनीं. D1 रथवृंदेन; Ca. c °वंशेन (as in text).

16 ^{a}) K3 D3 G1. 3 M2-5 परिवृतैः. — ^{b}) D3 वीरो युधि; D6 शूरो युद्धे; M1-3. 5 युधि सर्वैः; M4 शौरिर्युधि. K4 B Da Dn2 D1. 4-8 T2 सुदुर्जयः; K5 °जैयं. — ^{c}) K0 विव्यथिते; B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 प्रव्यथते. D3 S न विव्यथे तदा राजन् (T1 G4 महाराज; M3 तथा राजन्). — ^{d}) Ś1 कृत- (for कृष्ण-).

17 ^{a}) K5 B4 Da Dn D4. 5. 7. 8 संयुक्तं. D6 सौभद्ररथसंयुक्तं. — ^{b}) Ś1 K0 दृष्ट्वा तत्र (by transp.). S पुत्रं (for तत्र). T1 G1 धनंजयं. K5 दृष्ट्वा पुत्रं महाबलं. — ^{c}) Ś1 K0-2 संत्रस्तस्; K3. 4 D2. 6 वेगेन (for संक्रुद्धस्). K5 धनंजयस्तु संक्रुद्धं.

18 ^{a}) K5 D6 सरथनागाश्च; B3 स्वरथनागाश्वा; D1 श्वरथनागाश्च; D3 सरथनागाश्वान्; T2 त्वं रथनागाश्वा; G2 सरथनागाश्व-. — ^{b}) T2 भीष्मद्रोणरथोत्तमाः. — ^{c}) K0-2 अन्व(K0 °नु)वर्तंत; K5 अभ्यवर्तत. — ^{d}) K1. 2 सहितः; B1 D (except D1-3. 6. 8) S सहसा (for सहिताः). Ś1 K0. 1. 5 D1 सव्यसाचिना.

19 ^{a}) K2 D1 उद्धृतं; K3 D6 उद्धतं; Da1 उद्धुतं; Dn2 D3 (before corr.). 4. 7. 8 उद्धतं. B1 रौद्रं; D3 भूमौ (for भौमं). — ^{b}) K3-5 Dn2 D2. 3. 6 नागा(Dn2 नरा)श्वरथपत्तिभिः; B1. 2 रथनागाश्वसादिभिः. — ^{c}) K5 दिवाकरमथ; B4 Da Dn1 D1. 4. 5 S (except M2. 5) °रथं (for °पथं). D1 S प्राप्तं. — Ś1 om. (hapl.) 19^d-20^c. — ^{d}) K0 B3 M5 राजंस्तीव्रम्. B1 प्रदृश्यत; B4 अपश्यत (for अदृ°).

20 Ś1 om. 20^{abc} (cf. v. l. 19). — ^{a}) T1 G2. 4 ततो; G3 तस्य (for तानि). — ^{d}) Ś1 Da1 नाभ्यवर्तंत; K1 D6 नाभिवर्तंत; M2 नाप्य°; Cc नाभ्य° (as in text). K0 (hypermetric) सहस्रशः (for सर्वशः).

21 Ś1 om. (hapl.) 21^{ab}. — ^{a}) S सर्वसैन्यानि. — ^{b}) K (except K4) D2. 3. 6 T1 G4 स्तिमिता; D1 चाकुला (for तिमिरा). — ^{c}) K3. 5 D2. 3. 6 चानयस्; D1 च भयं; T1 G4 जनयत्; T2 चाभवत्; G1-3 M जनयंस् (for अनयस्). D1. 3 S तीव्रं. — ^{d}) B Da Dn D4. 5. 7. 8 प्रत्यपद्यत; D1. 3 समपद्यत; S (except G3) प्रत्यदृश्यत. D1 भारत; S (except G1 M4) दारुणं.

22 ^{a}) B नाप्यंतरीक्षं; T G न चांतरिक्षं. — ^{b}) K5 भूमिं. K0-2. 5 भास्करं. — ^{c}) K2 °श्रेष्ठं; D2 °श्रेष्ठः. K4 B Da Dn D3-5. 7. 8 S प्राज्ञाय(G1-3 M5 प्रज्ञाय-; M2 प्रज्ञायं-; M4 प्रकाशं)त नरश्रेष्ठ; D3 (marg. *sec. m.*) नाज्ञायत नरश्रेष्ठ. — ^{d}) Ś1 शरपुंखैः; B1 D2. 4. 7 शस्त्रसंघैः; D1 शरव्रातैः. T2 किरीटिना.

23 K5 om. 23-24. — ^{a}) Ś1 B4 सादितध्वजनागाश्च; K0 सादिता ध्वजनागास्तु; K3 B1-3 Da Dn1

C. 6. 2381
B. 6. 55. 23
K. 6. 55. 23

विप्रद्रुतरथाः केचिद्दृश्यन्ते रथयूथपाः ॥ २३
विरथा रथिनश्चान्ये धावमानाः समन्ततः ।
तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधाः साङ्गदैर्भुजैः ॥ २४
हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः ।
अर्जुनस्य भयाद्राजन्समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ २५
रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः ।
पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्जुनताडिताः ॥ २६
सगदानुद्यतान्बाहून्सखड्गांश्च विशां पते ।
सप्रासांश्च सतूणीरान्सशरान्सशरासनान् ॥ २७
साङ्कुशान्सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणाम् ।
निचकर्त शरैरुग्रै रौद्रं बिभ्रद्वपुस्तदा ॥ २८
परिघाणां प्रवृद्धानां मुद्गराणां च मारिष ।
प्रासानां भिण्डिपालानां निस्त्रिंशानां च संयुगे ॥ २९
परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणां च भारत ।
वर्मणां चापविद्धानां कवचानां च भूतले ॥ ३०
ध्वजानां चर्मणां चैव व्यजनानां च सर्वशः ।

D5.6 सादिनो रथ(K3 B3 ध्वज)नागास्तु ; K4 शातिता रथनागास्तु ; D1.3 S संपा(D1.3 संसा)दितध्वजाः (T2 °गजाः) केचित् ; D2.8 सादिनध्वजनागाश्च (D8 °स्तु). — b) Ko.1 B1.3 हताश्च ; K2 B2 G3 हताश्च-. K3 D2.6 दिशः ; D3 T1 G M [ऽ]परे (for भृशम्). D1 हतसारथिनो रणे ; T2 रथाश्वादपरे जनाः. — D8 om. 23^{c}–24^{b}. — c) Dn2 D4.7 विप्रद्रुता ; G2 विद्रुताश्च (for विप्रद्रुत-). — d) K1.2 दृश्यते. D3 नरपुंगव ; S रथ(M3.5 नर)पुंगवाः (for रथयूथपाः).

24 K5 om. 24 ; D8 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — a) T2 सरथा (for विरथा). B3 चान्यैर्. — b) B Da Dn D4.5.7.8 S ततस्ततः ; D1 इतस्ततः (for समन्ततः). — T1 om. 24^{c}–25^{d}. — c) = 6. 43. 83^{a}. T2 G रणे तस्मिन्नदृश्यंत ; M1.2 रणेस्मिन्प्रत्यदृश्यंत ; M3–5 रणे तस्मिन्व्य(M3 °न्प्र)दृश्यंत. — d) K3 D2.6 सरथाः (for सायुधाः). D5 भुवि ; G3 द्विजैः (for भुजैः).

25 T1 om. 25 (cf. v. l. 24). — a) Ko G3 हयारोहान्. Da1 D6 हयास्. — b) Ko M2 गजारोहांश्च. — c) D1 ते शरैराहनागाश्च (sic). — d) D1 समंतात्संप्रदुद्रुवुः ; T2 M1.3–5 व्यद्रवंत (M3.5 °तः) समंततः ; G M2 व्यद्रवंत (G2 °तस्) ततस्ततः.

26 ab) T G transp. गजेभ्यश्च and हयेभ्यश्च. B2 नराधिप ; D6 रथाधिपाः. D8 गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च रथेभ्यश्च रथाधिपाः. — c) Ko.1 B1.2.4 Dn2 D1.4.7.8 S (except G2) पातिताः. Ś1 T2 G3 पत्य°. — d) K1 द्विषंते ; D1 लक्ष्यंते (for दृश्यन्ते). K3 Dn2 D4 °सायकैः ; T1 G °पीडिताः (for °ताडिताः).

27 a) K1.2 सगदान्युद्य° ; D6 सगतामुद्य°. — b) K1 सखड्गं च ; D1 सशंखांश्च ; D6 सुखड्गांश्च. — K5 om. 27^{cd}. — c) Ś1 K1 D3 सशूलांश्च (for सतूणीरान्). Ko.2 सप्रासान्स च मू(Ko शू)लांश्च. — d) K1 सशिरान्सशिरासनान् ; Da2 D5 सशरांश्च शरासनान्.

28 b) D1 नृप ; D3 रणे (for नृणाम्). T2 तत्रार्जुनभयाद्रणे. — c) B1.2 Da Dn D4–7 विचकर्त. D3 न्यकृंतत नृणां क्रुद्धो ; S व्य(T2 M2.5 न्य)कृंतत रणे क्रुद्धो. — d) S transp. रौद्रं and बिभ्रद्. D3 बिभ्रन्रौद्रं (for रौद्रं बिभ्रद्). Ś1 K (except K4) B3 D1.2.5 रौद्रं वपुरधारयत्.

29 a) Ko.2 Da1 (before corr.). a2 Dn1 D1.3.5 T2 G1.3 M1.4 परिघानां. K4 B Da Dn D4.5.7.8 विदीर्णानां ; D1 सायकानां ; S विकीर्णानां (for प्रवृद्धानां). — b) D1 तूणीराणां (for मुद्ग°). S पार्थिव (for मारिष). — D6 om. (? hapl.) 29^{c}–30^{b}. — c) Ś1 प्रसानां ; K2 पाशानां. K3 D2.3 भिंडिमालानां ; K4.5 B Da Dn1 D1.5 G3 M5 भिंदिपालानां. — d) S भारत (for संयुगे).

30 D6 T2 (hapl.) om. 30^{ab} (for D6, cf. v. l. 29). — a) Ś1 परिश्वधानां ; K2.3 D1.2.5.8 परश्व° ; B2 पूरश्व°. — b) Ś1 om. (hapl.) from भारत up to च in 30^{d}. Ko–2 M4 मारिष ; T1 G सर्वशः (for भारत). — K5 om. 30^{c}–31^{b}. — c) K2 Da1 D5 चर्माणां ; K3.4 B Da2 Dn D1.2.4–8 चर्मणां ; M1.2.3 (by corr.).5 ध्वजानां (for वर्मणां). K3 चापि विद्धानां ; B Da Dn1 D4.5.7.8 अपवि° ; Dn2 अति न°. — d) Ko–2.4 कांचनानां ; K3 D2.6 कंबलानां (for कवचानां). K3 D2.6 भूमिप ; T G संयुगे (for भूतले).

31 K5 M1–3.5 om. 31^{ab} (For K5, cf. v. l. 30). — a) B3 वर्मणां (for चर्मणां). K4 B1.2.4 D3 D5 D4.5.7.8 ध्वजानामथ शस्त्रा(B4 शुभ्रा)णां ; D1 ध्वजानां

छत्राणां हेमदण्डानां चामराणां च भारत ॥ ३१

प्रतोदानां कशानां च योक्त्राणां चैव मारिष ।
राशयश्चात्र दृश्यन्ते विनिकीर्णा रणक्षितौ ॥ ३२

नासीत्तत्र पुमान्कश्चित्तव सैन्यस्य भारत ।
योऽर्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात्कथंचन ॥ ३३

यो यो हि समरे पार्थं प्रत्युद्याति विशां पते ।
स स वै विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ॥ ३४

तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्वशः ।
अर्जुनो वासुदेवश्च दध्मतुर्वारिजोत्तमौ ॥ ३५

तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव ।
अब्रवीत्समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ॥ ३६

एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली ।
तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनंजयः ॥ ३७

न ह्येष समरे शक्यो जेतुमद्य कथंचन ।
यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥ ३८

न निवर्तयितुं चापि शक्येयं महती चमूः ।

C. 6. 2397
B. 6. 55. 39
K. 6. 55. 39

च युगानां च. —^{b}) K1 विजनानां च; K4 B1.2.4 Da Dn D4.5.7.8 संत्यक्तानां च; D1 ध्वजानां चैव; D2 व्यंजनानां च; Cd व्यजनानां च (as in text). B2 Da Dn1 D5.7.8 सर्वतः (for सर्वशः). —^{d}) Ś1 K0–4 B3 D2.6 M1.3.5 तोमराणां च; K5 B1.2 Da Dn1 D3.5 अंकुशानां च; B4 Dn2 D4.7.8 सांकुशानां च; D1 पपात भुवि (for चामराणां च). K4 सर्वशः; D3 मारिष (for भारत). M4 चामराणां विशां पते.

32 K1 om. (hapl.) 32^{a}–33^{b}. —^{a}) Ccp प्रकर्णानां; Cc प्रतोदानां (as in text). K0 कथानां च; K2 रथानां च; K5 च शंकूनां; B1.3 D1 कुशानां च; B4 D7 कषाणां च; T1 G M अंकुशानां (for कशानां च). T2 प्रदानामंकुशानां च. —^{b}) Ś1 T1 G4 M4 योक्तॄणां; K2 वक्त्राणां; D1 शस्त्राणाम्. B Da Dn D4.5.7.8 चापि; D1 अपि (for चैव). K4 D3 M4 भारत (for मारिष). D6 योक्तूराणां च मारिष (sic); T2 तनुत्राणां च मारिष. —^{c}) K0.2–5 B2 D2.3.6 सात्र दृश्यंते; B1.4 Da Dn D4.5.7.8 स्म प्रदृश्यंते; B3 प्रत्यदृश्यंत; D1 तत्र दृश्यंते; S संप्रदृश्यंते (T1 G1.3.4 °दृश्यंत; G2 °विद्रंत). —^{d}) K0.3 Dn2 D2.4.6–8 रणे क्षितौ; K5 रथेषुभिः; D1 त्वयि क्षितौ (for रण°). D3 विकीर्णाः समरे क्षितौ; S विकी(T1 G4 M1–3.5 °शी)र्णानां विशां पते (M4 नराधिप).

33 K1 om. 33^{ab} (cf. v.l. 32). —^{a}) D2 नासीत्त्वत्र; S न तत्रासीत्. —^{b}) D1.3 S सैन्येषु (for सैन्यस्य). K4.5 B D (except D1–3.6) S (except T1 G4) मारिष (for भारत). —^{c}) Da1 शूर; D3 T2 G1–3 M1.3–5 वीरं; T1 G4 वीर (for शूरं). —^{d}) K3 प्रत्युत्थायात्; D (except D1–3.6) S प्रत्युदीयात्. S महारथं (for कथंचन).

34 ^{a}) Ś1 राजन्; D1 शूरः; T2 वीरं (for पार्थं). —^{b}) K0–2 D3 प्रत्युद्यायाद्; D1 °द्यातो. Ś1 धनंजयं (for विशां पते). —^{c}) Ś1 स पुमान्; K0.2 T2 स सर्वैर्; K3.4 B1.3.4 D1.2.6 स संख्ये; K5 B2 Da Dn D4 (marg. *sec. m.* as in text).5.7 स शरैर् (for स स वै). D3 सोपि सोपि शरैस्तीक्ष्णैः.

35 ^{a}) K0 तेषु विद्रावमाणेषु; Da Dn1 तेषु प्रद्रव°; D1 युध्यता समरे राजन्; S ततो विभ्राम्यमाणेषु. —^{b}) K5 तत्र (for तव). Ś1 योधिषु; some S MSS. यौधिषु. B4 सर्वतः (for सर्वशः). D1 अर्जुनेन महात्मना. —^{d}) K0 वाजिनो° (for वारिजो°). K2 दध्मुः शंखोजिनोत्तमौ; B1.2.4 Da Dn D4.5.7.8 S शंखौ (B4 Da1 Dn2 T1 G2 °खं) दध्मतुरुत्तमौ; B3 दध्मतुः शंखमुत्तमौ; D1.3 °तुर्वारिजावुभौ. — After 35, D1 ins.:

184* रोरूयमाणो दृश्येत ध्वजाग्रे वानरेश्वरः ।
दृष्ट्वा भीषयते शत्रूंस्तब्धकर्णो महाकपिः ।

36 ^{a}) Ś1 तं प्रभग्नं; D1 तत्र भग्नं. —^{b}) Da Dn1 D5 तदा (for तव). —^{c}) T1 G वीरो; T2 M2–5 शूरो (for शूरं). —^{d}) D1 हसन्निव; S यशस्विनं (for स्मयन्निव).

37 ^{a}) G2 एवं (for एष). Ś1 K1.3 B1.4 Da1 Dn1 D2.5.6 वीर; B3 देव (for वीरः). —^{c}) T1 G4 M3.5 यथा (for तथा). K3 D3 सैन्यानां; K5 संग्रामे (for सैन्यानि). —^{d}) T1 G4 तथा (for यथा). B2 न कश्चन (for धनंजयः). Cc यथा कुर्याद्धनंजयं; Ca.d.v as in text.

38 ^{a}) G2 न ह्येनं. D6 सह्यो (for शक्यो). —^{b}) D2 विजेतुं हि; T1 G जेतुमन्ये (G3 °न्यैः). —^{c}) T1 G2–4 M1.3.4 तथास्य; M2.5 तथा वै (for यथास्य).

C. 6. 2397
B. 6. 55. 39
K. 6. 55. 39

अन्योन्यप्रेक्षया पश्य द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३९
एष चास्तं गिरिश्रेष्ठं भानुमान्प्रतिपद्यते ।
वपूंषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा ॥ ४०
तत्रावहारं संप्राप्तं मन्येऽहं पुरुषर्षभ ।
श्रान्ता भीताश्च नो योधा न योत्स्यन्ति कथंचन ॥ ४१
एवमुक्त्वा ततो भीष्मो द्रोणमाचार्यसत्तमम् ।
अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ॥ ४२
ततोऽवहारः सैन्यानां तत्र तेषां च भारत ।
अस्तं गच्छति सूर्येऽभूत्संध्याकाले च वर्तति ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

T2 तदृश्यते ह्यस्य रूपं. — [d]) S क्रुद्धस्येव पिनाकिनः.

39 [b]) Dn1 (by corr.) M4 शक्यो. S भारती (M4 °तीं) (for महती). Da1 चमू; M4 चमूं. — [c]) K0-2 अन्योन्यप्रे(K0 °न्यं प्र)क्षयात्; T1 G2 °न्यं प्रेक्षया; T2 °न्यापेक्षया; G4 °न्यं प्रेषया; Ca. c. d °न्यप्रेक्षया (as in text). D1 तात; D8 यस्य (for पश्य). — [d]) K0. 1 D1 द्रवतेयं; K5 विद्रवंति; G3 द्रवती या. D8 द्रवते महती चमूः. — After 39, D1 ins.:

185* वयं च शस्त्रिभिर्भिन्ना नृपैरिन्द्रसमैर्युधि ।
भीतो व्यूहस्य सर्वत्र न स्थातुं कश्चिदिच्छति ।
शरव्राताः प्रदृश्यन्त पन्नगाभाः समन्ततः ।
दिशश्च विदिशश्चैव व्याप्ता ह्यर्जुनसायकैः ।

40 [a]) K3 D2 गिरेः श्रेष्ठं; D2 (*sup. lin.*). 6 गिरेः शृंगं. K5 एष चास्तगिरेः शृंगं. — [b]) K3 S प्रत्यपद्यत. — [c]) K4 B1. 2. 4 Da Dn D2 (by corr.). 4-8 चक्षूंषि; T2 व्यापारं (for वपूंषि). B3 T1 G M वपुः (B3 आयुः; T1 G4 प्रभुः) सर्वस्य लोकस्य. — [d]) D6. 8 स (for सं-). K5 B3 D1. 3 सर्वशः; S भारत (for सर्वथा).

41 G1-3 om. 41[ab]. — [a]) Ś1 K0-2 ततोवहारं; K5 तथावहारं; T1 G4 सेनापहारं; T2 M तेनाप(M1 °व)हारं. — [b]) K0-2 पुरुषोत्तम; M2 भरतर्षभ. — [c]) B3 T1 G रणे; D3 आर्ता (for श्रान्ता). T1 G4 transp. भीताः and योधाः. K2 B1. 2 Da1 Dn2 D4. 7. 8 ये योधा; K3 योधाश्च; Da2 Dn1 मे योधा; M1 योधा नो (for नो योधा). — [d]) Ś1 योक्ष्यंति; D8 योत्स्यंते. Dn2 D4. 7. 8 कदाचन.

42 [b]) K0-2 °यैसुत्तमं. — [c]) T1 G2. 4 M1. 2 अपहारम्. B3 चक्रुस् (for चक्रे). — [d]) K1 B3 D1 महारथाः. — After 42, S ins.:

186* ततः सरथनागाश्वा जयं प्राप्य ससोमकाः ।
पाञ्चालाः पाण्डवाश्चैव प्रणेदुश्च पुनः पुनः ।
प्रययुः शिबिरायैव धनंजयपुरस्कृताः ।
वादित्रघोषैः संहृष्टाः प्रनृत्यन्तो महारथाः ।

[(L. 1) T1 G2. 4 सनर° (for सरथ°). —(L. 4) T2 °घोषाः. T1 G4 प्रहृष्यंतो; G2 प्रणमंतो (for प्रनृत्यन्तो).]

43 [a]) K1. 2 ततोवहारं; Da D6 G3 °व(G3 °प)हार-; T1 G1. 4 M1. 3-5 °पहारः; G2 M2 °पहार. — [b]) K5 B D (except D1-3. 6) मारिष (for भारत). — [c]) Ś1 K0-2 D1 तु; K5 B3 T2 G1-3 M वै; T1 G4 च (for ऽभूत्). — [d]) K4 B1-3 Da1 वर्तते; Ca. c वर्तति (as in text). T G4 संध्याकालोभ्यवर्तत; G1-3 M °कालेभि(M1-3. 5 °ति)वर्तति.

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K0-3 D2. 6 mention only द्वितीययुद्धदिवस; K4 द्वितीयेह्नि and द्वितीययुद्धदिवस; K5 तृतीयदिवस; B1 Da Dn1 D5 द्वितीयदिनयुद्ध; B2 M4 द्वितीयाह्निक; B3 द्वितीयदिवससंग्रामादिकं; Dn2 D4 द्वितीयदिवसयुद्धं; D1. 3 द्वितीयादिवस; D7 has the figure 2 (for द्वितीय); D8 द्वितीयोहः; T G द्वितीयापहार; M1. 2 द्वितीयाप(M1 °व)हार and द्वितीयाह. K4 B3 D4. 6. 8 G1-3 M1. 2. 4 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* K4 कौरवपराजयः; T1 G4 अर्जुनविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 13; Dn2 53; T G M3 50; M1. 2 51 (as in text); M3. 4 52. — *Śloka no.:* Dn1 D5 43; Dn2 42.

५२

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां भीष्मः शांतनवस्ततः ।
अनीकान्यनुसंयाने व्यादिदेशाथ भारत ॥ १
गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शांतनवस्तदा ।
पुत्राणां ते जयाकाङ्क्षी भीष्मः कुरुपितामहः ॥ २
गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३
अश्वत्थामा कृपश्चैव शीर्षमास्तां यशस्विनौ ।
त्रिगर्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतौ ॥ ४
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥ ५
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां संनिवेशिताः ।
पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदरैः सानुगैर्वृतः ॥ ६
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च शकैः सह ।
पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च सर्वशः ॥ ७
मागधाश्च कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह ।

C. 6. 2409
B. 6. 52. 8
K. 6. 56. 8

52

1 ^{a}) D2 च (for तु). — ^{b}) K3 D1. 2. 6 T1 G1. 3. 4 M1. 4 तदा; G2 तथा (for ततः). — K5 om. 1^{cd}. — ^{c}) Ś1 K0 अनीकान्यत्र (K0 °स्त्र-) संयाने; K2 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 °कान्यथ संयाने; D1 °कान्युपसंधाय; D3 °कान्यनुसंधाने; T2 अतिमान्यसुसंयानैर्; G1-3 अनुमान्यानुसंयानैर्; M3 (*sup. lin.* as in text) अनीकान्यनुसंयानैर्. Cc cites संयाने. — ^{d}) D1 भारतः. K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 S °देश परंतपः (Da1 D5 G2 °प; T2 °पं).

2 ^{b}) T1 G4 M1. 2 तव; G2 तथा (for तदा). — ^{c}) K3 D2 च; M2 तु (for ते). Ś1 प्रियाकांक्षी. — ^{d}) B D (except D2. 3) S वृद्धः कुरु- (M1-3. 5 कुरुवृद्धः).

3 ^{a}) B3 D1. 8 T1 G4 गारुडस्य. D1 च तुंडं तु; S तु यत्तुंडं (for स्वयं तुण्डे). — ^{b}) = 6. 48. 37^{b}. D1 भीष्मः शांतनवः स्थितः; D3 पिता देवव्रतः स्थितः. — ^{c}) K5 B1. 2 Da Dn1 तु (for च). B3 भारद्वाजश्चक्षुरास्तां. — ^{d}) = 6. 16. 34^{d}; 47. 19^{b}. B3 S च भारत; D1 स सात्वतः.

4 ^{a}) = 6. 47. 19^{a}. D1 विकर्णश्च (for कृपश्चैव). — ^{b}) Da Dn D4. 6. 7. 8 S शिर आ(D3 T1 G4 °रस्था)-स्तां; D1 श्रवणौ च. B3 तरस्विनौ. — K5 om. 4^{cd}. — ^{c}) K3. 4 B1. 2 Da Dn D1. 2. 5. 6 त्रैगर्तैर्; T2 त्रिगर्तो. K3 D2. 6 अथ कैकेयैर्; D1. 3 T G2. 4 M मद्रकै(T1 G2 °के)केयैर्; G1. 3 केकयैश्चैव (for मत्स्य°). B3 त्रैगर्तः कैकेयैः सार्धं. — ^{d}) Da1 चीरधानैः; D2 वाटधान्यैः; D5 वारिधानैः; T1 G2. 4 विदधानैः; G1 पाटधानैः; G3 पाटयानैः; M5 वाटयानैः. K3 D2. 6 T G M3 (*sup. lin.* as in text) संयुगे; K4 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 M2. 4 संयुतैः.

5 5^{ab} = 6. 47. 17^{ab}. — ^{a}) K1 D1. 6 °श्रवा. K0-2 च शल्यश्च; D1 शलं शल्यो; M1-3. 5 शलश्चैव. — ^{b}) K1 भगदंतश्च. M2 मारिषः. — ^{c}) G2 मद्रकः; M2 माद्रकाः. D1. 3 भ(D1 म)द्रकालिंगसौवीरास्. — K5 om. 5^{d}-6^{a}. — ^{d}) K3. 4 B Da1 Dn1 D2. 3. 6 पांचनदाश्.

6 K5 om. 6^{a} (cf. v. l. 5). — ^{a}) Da1 सिंधुराजेन सहिता. — ^{b}) S ग्रीवा ह्यासन्विशां पते. — ^{d}) K3. 4 B Da Dn D1. 3. 6 सोदर्यैः; K5 D2. 5 सौदर्यैः; D4 सोदर्यः; D7. 8 सौदर्यः. K3 D2 (m as in text) T1 सानुजैः; D1 चानुजैः; D6 G4 स्वानुजैः. K3 तथा; B3 D1. 6. 8 T1 G M4 सह; T2 तदा (for वृतः). M1-3. 5 सानुगैः सोदरैः सह.

7 ^{a}) A few MSS. विंदानुविंदा°. — ^{b}) K0 कांभोजा°; K1 कांभूजा°; K2. 3 D1. 4. 7. 8 T1 G4 कांबोजा°; Da1 कंबोज°. S नराधिप (T2 M1. 3-5 °पः) (for शकैः सह). B3 कांबोजैश्च नृपैः सह. — ^{c}) K0 पुच्छे; K1. 2 D3 पुच्छ (for पुच्छम्). Ś1 पुच्छ आसीन्महावीरः. — ^{d}) K3 सर्वतः; B Da Dn D4. 5. 7. 8 मारिष (Da1 °षः).

8 ^{b}) = 6. 46. 48^{b}. Ś1 K2-5 B Dn2 D2. 4 (orig.). 6-8 दासेरक°; K0. 1 दाशरेक°; Da1 दशेरेक°; D1 दासेरुक°; S कशेरुक°. D3 वृतः (for सह). — ^{cd}) Ś1 आस्थाय; D3 S आश्रित्य (for आसाद्य). M1. 2. 3

C. 6. 2409
B. 6. 56. 8
K. 6. 56. 8

दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ८
काननाश्च विकुञ्जाश्च मुक्ताः पुण्ड्राविषस्तथा ।
बृहद्बलेन सहिता वामं पक्षमुपाश्रिताः ॥ ९
व्यूढं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्यसाची परंतपः ।
धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे ।
अर्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् ॥ १०
दक्षिणं शृङ्गमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत ।
नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ॥ ११
तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।
तदनन्तरमेवासीन्नीलो नीलायुधैः सह ॥ १२
नीलादनन्तरं चैव धृष्टकेतुर्महारथः ।
चेदिकाशिकरूपैश्च पौरवैश्चाभिसंवृतः ॥ १३
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।
मध्ये सैन्यस्य महतः स्थिता युद्धाय भारत ॥ १४
तथैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः ।
ततस्तु सात्यकी राजन्द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ १५

(*inf. lin.* as in text). 5 युद्धाय (for व्यूहस्य). K0-2 D4 (by corr.) S (T1 by corr.) दंसिताः. B3 जयद्रलेन सहिता दक्षिणं पक्षमाश्रिताः.

9 K5 om. (hapl.) 9. — a) K3 D2. 3. 6 कानीनाश्च; K4 B Dn2 D4. 7. 8 कारुषाश्च; Da Dn1 D5 करूषाश्च; D1 वामनाश्च; S कर्णाटाश्च (for काननाश्च). K0 विकुब्जाश्च; K3 D2. 6 विकुंठाश्च; D1 विवूर्याश्च; T G विकुर्वाश्च (G3 °र्णाश्च); M1-3. 5 विकर्णाश्च; M4 विकुंताश्च. — b) K0 मुत्थाः पुंड्रविशास्तथा; K1 मुक्तापुंडविश°; K2 मुत्था पुंड्रवृषा°; K3 D2. 6 सुह्माः पुंड्राधिपैः सह; K4 B3 मुं(B3 सुं)डाः पुंड्रावृषैः सह; B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 मुंडाः कुंडी(Da मुंडाकुंडी-; Dn2 D4. 7 °डाः कौंडी-; D5 मंडाकुंडि-; D8 मुंडाकांडी)-वृषास्तथा; D1. 3 सूक्ष्मा(D3 मुत्था)कुंडीविषैः सह; S सुद्राः कुंडि(G1. 3 M2 °द्राः कुंड-; G2 °द्राः कुंडी-; M4 सुंडाः कुंडि)विपास्तथा; text as in Ś1. — d) K3. 4 B D1. 2. 6 T2 G1. 3 वामं पार्श्वं (B1. 2. 4 °र्श्वे); Da Dn D4. 5. 7. 8 वामपार्श्वे; D3 G2 M वामपार्श्वं. K0-2. 4 B1. 4 Da Dn D3-5. 7. 8 समास्थिताः; K3 D2. 6 अवस्थिताः; B2 व्यवस्थिताः; B3 अवाश्रिताः; M1-3. 5 समाश्रिताः; M4 उपागताः.

10 a) K5 D1. 7. 8 S (except G3 M5) व्यूहं (for व्यूढं). K5 [अ]थ तं सैन्यं; D1 ततः सैन्यं; S तु सैन्यस्य. — b) K3 D1 परंतप; D8 T1 G धनंजयः. — c) K1. 2 T2 सहिताः. — d) K1 T2 G1-3 प्रतिव्यूहत; D6 प्रत्यव्यूहंत. T G पांडवाः (for संयुगे). — After 10^{cd}, K2. 4 B1. 2. 4 Da Dn D1 (hapl. om. the post. half). 3-5. 7. 8 M ins. :

187* तावकानां तु तं व्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।

— D1 om. (hapl.) the post. half of 187* and 10^{c}–18^{a}. — f) B3 व्यूहं तमतिमानुषं.

11 D1 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) K0 शंखम् (for शृङ्गम्). Ś1 K5 आश्रित्य (for आस्थाय). — b) K3 व्यरोचयत्; B3 व्यराजत; G1. 3 [s]त्यरोचत. — K5 om. 11^{c}–13^{d}. — c) K0. 1 °शस्त्रौघसंपन्नो; Da1 °शास्त्रौघसंपन्ने; T1 G °शस्त्रौघसंपूर्णो; T2 °शस्त्रैश्च संपूर्णैर्; M °शस्त्रौघसंपूर्णैर्. — d) K1 Da D3. 5 नानादेशैर्; K3 °दृश्यैर्. T1 G समावृतः; T2 च संवृतः (for नृपैर्वृतः).

12 K5 D1 om. 12 (cf. v. l. 11, 10). K3 D2. 6 om. 12^{ab}. — a) K0-2 B2 S तमन्वेति; K4 B3. 4 D5 Dn D3. 5 तमन्वेव. Cc. d cite अन्वेव. — b) = 6. 23. 4^{d}. K1. 2 महारथ; S °यशाः. — c) D (except D1-3. 6) एवाथ (for एवासीन्). — d) G3 नीलैः. D6 नीलयुधैः. S नीलो नीलायुधो विभुः.

13 K5 D1 om. 13 (cf. v. l. 11, 10). — a) K3. 4 B Da Dn1 D2. 5. 6 T2 G1. 3 M अनंतरश्च. S चापि (for चैव). — b) K3 D2. 3. 6 S महाबलः (for °रथः). — c) K1 Da D5 चेदिकाशकरूषै(K1 Da1 °पै)श्च; K3 D2. 6 °काशिकरूषाश्च; S °काशि(M1 °राज)करूशैश्च. — d) K3 D2. 6 पौरवैरपि (K3 °भिः) संवृतः; B3. 4 °वैश्चापि संवृतः; Dn2 पौरुषैश्चाभिसं°; S पौरवैश्चापि (T1 G4 °श्चाभि-; T2 M4 °श्चैव) रक्षितः.

14 D1 om. 14 (cf. v. l. 10). Da Dn1 D5 om. (hapl.) 14^{a}–15^{b}. — b) K1. 2 B D6 G3 M5 पंचालाश्च. — c) K1 B2 G4 महता. B1. 2. 4 Dn2 D3. 4. 7. 8 मध्ये सैन्येन महता.

15 D1 om. 15 (cf. v. l. 10). Da Dn1 D5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — a) K1. 4. 5 B Dn2 D4. 7. 8 D3 तत्रैव (for तथैव). K3 D2. 6 तत्रैव च महाराजो; — b) S तत्रानु (T2 °स) धर्मराजश्च (D3 °जा च).

अभिमन्युस्ततस्तूर्णमिरावांश्च ततः परम् ।
भैमसेनिस्ततो राजन्केकयाश्च महारथाः ॥ १६
ततोऽभूद्द्विपदां श्रेष्ठो वामं पार्श्वमुपाश्रितः ।
सर्वस्य जगतो गोप्ता गोप्ता यस्य जनार्दनः ॥ १७
एवमेतन्महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
वधार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च संगताः ॥ १८
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ १९
हयौघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशां पते ।
संपतन्तः स्म दृश्यन्ते निघ्नमानाः परस्परम् ॥ २०
धावतां च रथौघानां निघ्नतां च पृथक्पृथक् ।
बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः ॥ २१
दिवस्पृङ् नरवीराणां निघ्नतामितरेतरम् ।
संप्रहारे सुतुमुले तव तेषां च भारत ॥ २२

C. 6. 2424
B. 6. 56. 22
K. 6. 56. 22

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

D3 संयुतः; S दंसि(T1 [by corr.] °शि)तः. — ^{c}) Ś1 Da Dn1 D3 ततश्च; M1-3. 5 ततः स (for ततस्तु). D3 राजा (for राजन्). T1 G4 सात्यकिश्चापि राजेंद्र; T2 ततः ससात्यका राजन्; G1-3 ततः समस्ता राजेंद्र (G3 °द्रा); M4 ततः सात्यकिना राजन्. — D2 om. (hapl.) 15^d-16^c. — ^{d}) = 6. 47. 28^b.

16 K5 D1 om. 16 (for D1, cf. v. l. 10). D2 om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). — ^{a}) B1. 2. 4 Da Dn1 D3. 5 S शूरः (for तूर्णम्). — ^{b}) G2 रूपवांश्च (for इरावांश्च). D8 इरावांस्तदनंतरं; M1. 2. 3 (before corr.). 5 पितुस्तुल्यपराक्रमः. — ^{c}) Da1 भीमसेनस्. — ^{d}) K2 Da1 Dn D2. 4. 6-8 कैकेयाश्च; K3 D5 G3 कैकया°. K0 केकयश्च महारथः.

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K4 द्विषतां; Da2 D5 द्विपदः. S एते सर्वे महाराज. — ^{b}) Da1 D1. 6. 7 G2 M वामपार्श्वम्. K0-2 D8 समाश्रिताः; K4 Da D5 अपाश्रितः; K5 D2 उपास्थितः; S अपालयन्. — ^{d}) K1. 2 om. (hapl.) गोप्ता. B2 Da Dn D4. 5. 7. 8 यस्य गोप्ता (by transp.); T1 G2. 4 यस्य यंता; G3 यस्य देवो. Cv as in text: — After 17, S ins.:

188* तत्रानु रथिनां श्रेष्ठो वामशृङ्गे व्यवस्थितः ।

[G1. 2 यंता स; M1-3. 5 ततोभूद्; M3 (*inf. lin.*). 4 तत्राथ (for तत्रानु).]

18 D1 om. 18^a (cf. v. l. 10). — ^{a}) K2. 4 B D (except D2. 6; D1 om.) G1. 3 M1. 2. 5 एवमेतं; T2 एवमेते. — ^{b}) K1 T2 G1-3 M4 प्रतिव्यूहंत (K1 °ति); D5 समव्यूहंत. — ^{c}) K4 कुरु- (for तव). — ^{d}) Ś1 K0-3. 5 D1. 2. 6 तत्पक्षा; Da Dn1 D5 स्वत्पक्षं; T1 G2. 4 तत्पक्षे. B Da Dn D1. 4. 7 M1. 3-5 च संश्रिताः; D3 च संस्तृताः; D8 च संस्थिताः; T G1. 3. 4 समाश्रिताः; G2 समाहिताः; M2 जनाश्रिताः.

19 ^{a}) Da1 D5 प्रवर्तते. — ^{b}) = 6. 48. 5^d. Dn2 D8 M2 व्यतिषिक्त-; T2 व्यतिघ्नंत. — T1 G om. 19^c-22^d. T2 om. (hapl.) 19^d-20^a.

20 D1 om. 20^a-21^b. K5 D6 T1 G om. 20 (for T1 G, cf. v. l. 19). T2 om. 20^a (cf. v. l. 19). — ^{a}) D (except D2. 3; D1. 6 om.) हस्त्यौघाश्च (for हयौ°). — ^{b}) T2 M गजौघाश्च (for तत्र तत्र). — ^{c}) K0 संपततः; Da1 संपतंते; Cc संपतन्तः (as in text). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 व्यदृश्यंत (Da1 °ते); D2 M4 स्म दृश्यंत. M3 (*sup. lin.* as in text) स सततश्च दृश्यंते (sic). — ^{d}) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 निघ्नं(Da2 D5 °घ्न)तस्ते; M1. 2 युध्यमानाः.

21 T1 G om. 21 (cf. v. l. 19). D1 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). K3 om. (hapl.) 21^a-22^b. D3 om. (hapl.) 21^b-22^a. — ^{b}) K4 B D (except D2. 3; D1. 6 om.) M युध्यतां (for निघ्नतां). — ^{c}) K3. 5 D2 तुमलः. — ^{d}) D1 मिश्रितो (for विमिश्रो).

22 T1 G om. 22 (cf. v. l. 19). K3 om. 22^{ab}; D6 om. 22^a (cf. v. l. 21). — ^{a}) D7 (by corr. *sec. m.*) दिविस्पृङ्; T2 M एवं तु. K5 दिवस्पृक्परवीराणां; Da Dn1 D5 दिवस्पृगथ शूराणां; D1 °स्पृग्गुत्तवीराणां; D2 °स्पृग्वरवीराणां. — ^{b}) D1 परलोकमभीप्सतां. — K5 om. 22^{cd}. — ^{c}) K3 संप्रहारैः; D3 °हारं; M2 °हारः; Cc °हारे (as in text). K2 D3 तु तुमुलं; K3 सु-

५३

C. 6. 2425
B. 6. 57. 1
K. 6. 57. 1

संजय उवाच ।
ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च ।
धनंजयो रथानीकमवधीत्तव भारत ।
शरैरतिरथो युद्धे पातयन्रथयूथपान् ॥ १
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
धार्तराष्ट्रा रणे यत्ताः पाण्डवान्प्रत्ययोधयन् ।
प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ २
एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्डवानां वरूथिनीम् ।
बभञ्जुर्बहुशो राजंस्ते चाभज्यन्त संयुगे ॥ ३
द्रवद्भिरथ भग्नैश्च परिवर्तद्भिरेव च ।
पाण्डवैः कौरवैश्चैव न प्रज्ञायत किंचन ॥ ४
उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम् ।
दिशः प्रतिदिशो वापि तत्र जज्ञुः कथंचन ॥ ५
अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे ।

तुमलैस्; D1 च तुमले; D2 सुतुमले; D4-7 तु तुमुले; M2 सुतुमुलो. — d) K1. 2 चैषां. T2 M रौद्रमासीत्तदा वपुः. — After 22, D1 ins.:

189* प्रावर्तत नदी घोरा परलोकाय भारत ।

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko. 1. 3 D2 mention only तृतीययुद्धदिवस; K4 M1. 2 तृ(M2 द्वि)तीयेह्नि (M1 °येहनि); K5 T2 G2. 4 तृतीयदिवस; B1 तृतीयदिनयुद्ध; B3 D6 तृतीयदिवससंग्राम (D6 °सयुद्ध); M3-5 तृतीयाह्निक. — *Adhy. name:* K4 Da Dn1 D5 व्यूहरचना; T2 G2 व्यूहकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 Dn2 M5 54; D1 M1. 2 52 (as in text); T G 51; M3. 4 53. — *Śloka no.:* Dn2 D5 23.

53

1 K3 om. the ref. — a) D1. 8 तथा; S एवं (for ततो). Ś1 D6. 8 व्यूहेषु (for व्यूढेषु). — b) K3 D2. 6 परेषु (for [इ]तरेषु). — d) Ś1 अभ्यूहं तत्र; Ko-2 आययौ तत्र; K3. 5 D2. 6 अगाहत्तत्र; B1 अभ्य*स्तव; B2 अभीघ्नंस्तव; Da Dn1 अनिघ्नंस्तव; D1 अभ्यहन्यत; D5 अजिघ्नंस्तव; S पीडयंस्तव. — e) D3 (by corr. sec. m.) शरैरपि रथान्. D1 राजन् (for युद्धे). — f) K3. 4 D2. 6 दारयन्; Da Dn1 D5 [ऽ]पातयद्; D1 घातयन् (for पातयन्). S पातयामास पार्थिवान्.

2 b) K3 Da1 D5 T2 कालेनैव. — c) Ś1 B1. 2 यत्नात्; K1 यंताः; K3 D6 यत्तान्; D2. 5 G2 यत्ता. — d) K3 D2. 8. 3 प्रत्यबोधयन्; K4 समयोध; K5 T1 G4 प्रत्यवारयन्; B3 प्रत्ययोधयत्. — K5 om. 2^c–4^d. — e) D1 प्रार्थयंति. — f) T1 G2. 4 मत्वा (for कृत्वा). T1 G4 निवर्तिनं. Ca. c. v as in text. ❁ Cd: स्वस्य परस्य वा मृत्युरेव निवर्तकः नापरं संत्राणादि ❁

3 K5 om. 3 (cf. v. l. 2). — c) B3 बभंजु; Da1 बभजुर्. Da Dn1 D5 M5 बहवो; D1 बहुधा (for बहुशो). — d) K2 तेवाभज्यंत; K3 D1-3 ते (D1 न) चाभजंत; Da Dn1 D5 तेषां भज्यं(Da1 Dn1 °ज्य)त; T1 G4 तैश्चाभज्यंत; T2 ते च गर्जंति; G2 ते चाहन्यंत. Ko-2 चाहवे (for संयुगे).

4 K5 om. 4 (cf. v. l. 2). D3 om. (hapl.) 4^a–6^b. — a) K2 मग्नैश्च. D1 °द्भी रथसंघैश्च; D3 °द्भि[:] रथैभग्नैश्च; S °द्भिश्च रथैर्भग्नैः. — c) K2-4 B D2. 4. 5 पांडवैः कौरवैयै(D2 °वेंद्रै)श्च; D1 कौरवैः पांडवैश्चैव (by transp.); S पांडवाः कौरवेयाश्च (T2 °वानां कौरवाणां). — d) K4 B D (except D2. 7. 8) G3 प्राज्ञायत; T1 G2. 4 M1-3. 5 प्रज्ञायंत. T2 M1-3. 5 केचन.

5 Ko. 1 (both hapl.) D8 om. 5 (for D3, cf. v. l. 4). — a) K2 D2 भूमं; D6 भीमं; T1 G M छादयन घोरं (for भौमं). — b) K5 छादयंतं; — c) (for °यानं). Da Dn1 D5 छादयंतो नभस्तलं. All MSS. (except Ś1; Ko. 1 D8 om.) न दिशः प्रदिशो (for दिशः प्रतिदिशो). K2 B1. 2. 4 Dn2 D1. 4. 7 चापि; B3 Da Dn1 D5 चैव; T1 G4 वात्र (for वापि). — d) Ś1 B2 D1 जज्ञे; K2 यत्तु; K4. 5 B1. 3. 4 जघ्नुः; K3 Da D5 जहुः (Da1 °हुः); D2 हन्युः (for जज्ञुः). K3 D2 कथं नराः; D6 कथं जनाः. S जज्ञिरेत्र समागा(T1 sup. lin. °वृ)ताः.

वर्तते स्म तदा युद्धं तत्र तत्र विशां पते ॥ ६
न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां कथंचन ।
रक्षितः सत्यसंधेन भारद्वाजेन धीमता ॥ ७
तथैव पाण्डवेयानां रक्षितः सव्यसाचिना ।
नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥ ८
सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः ।
उभयोः सेनयो राजन्व्यतिषक्तरथद्विपाः ॥ ९
हयारोहैर्हयारोहाः पात्यन्ते स्म महाहवे ।
ऋष्टिभिर्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे ॥ १०
रथी रथिनमासाद्य शरैः कनकभूषणैः ।
पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयंकरे ॥ ११
गजारोहा गजारोहान्नाराचशरतोमरैः ।
संसक्ताः पातयामासुस्तव तेषां च संघशः ॥ १२
पत्तिसंघा रणे पत्तीन्भिण्डिपालपरश्वधैः ।

C. 6. 2438
B. 6. 57. 17
K. 6. 57. 17

6 D3 om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). M1 om. 6^{a}–10^{b}. — ^{a}) T2 वर्तमाने च संज्ञा°. Cd cites अनुमानैः and संज्ञाभिः. Ca. c as in text. — ^{b}) T1 G नाम्ना (G2 °म°) गोत्रेण; M (M1 om.) नाम्ना गोत्रैश्च. D1 नामगोत्रैर्विशां पते. — K3 om. 6^{c}–7^{d}. K5 om. 6^{cd}. — ^{c}) K1 B3 वर्तते स; K2 वर्तते स्म; D1. 3 प्रावर्तत; D2 वर्तते च; D6 वर्ततेथ; S (M1 om.) अ(M3. 4 आ)वर्तत; Cc वर्तते स्म (as in text). D1. 3 ततो; D2. 6 तथा (for तदा). K0–2 युद्धे. — ^{d}) Da D5 तत्र तत्र.

7 K3 M1 om. 7 (cf. v. l. 6). M2 om. 7^{a}–10^{b}. D3 reads 7^{ab} on marg. — ^{a}) D6 व्यूढो. T G व्यूहो नाभिद्यत महान्; M (M1. 2 om.) व्यूहो निर्भिद्यत महान्. — ^{b}) B D (except D2. 3. 6) विशां पते (for कथंचन). — ^{c}) D6 रक्षिताः सैन्यसंघेन. — ^{d}) B Da Dn D3–5. 7. 8 S (M1. 2 om.) मारिष; D1 भारत; D2. 6 संयुगे (for धीमता).

8 M1. 2 om. 8 (cf. v. l. 6, 7). — ^{a}) B1. 2 D2 तथैव पांडवानां च. — ^{c}) K2 नाभ्युद्यत. D1 तदा (for महा°). — ^{d}) Ś1 भीमसेनसुरक्षितः; K5 B3 D1 भीमसेनेन रक्षितः.

9 K5 M1. 2 om. 9 (for M1. 2, cf. v. l. 6, 7). — ^{a}) Ś1 अपि निष्पाद्य; K1 अभिनिष्क्रम्य; D1 अवनिष्पत्य; D2 अपि नि°; T2 अथ नि°. — ^{b}) D3 M4 प्रयुध्यंस. D1 सैनिकाः; G2 पांडवाः (for मानवाः). D3 प्रायुध्यंत परंतप. — M4 om. 9^{c}–11^{d}. — ^{d}) K1 व्यतिशक्त°; B1 नासाद्य गजयोधिनां; Da D5 व्यतिषक्तरथद्विपं; Dn2 D6. 8 °षिक्तरथद्विपाः; D1 प्रविभक्तपरस्परं; D3 S (M1. 2. 4 om.) व्यतिषक्ताः (D3 °षक्तः; T2 G2 M5 °षिक्ताः) परस्परं.

10 M4 om. 10 (cf. v. l. 9). M1. 2 om. 10^{ab} (cf. v. l. 6, 7). — ^{a}) B1–3 हयारोहा हयारोहैः (by transp.); S (M1. 2. 4 om.) हयारोहा हयारोहान्. — ^{b}) S (M1. 2. 4 om.) पातयामासुराहवे. — T2 om. 10^{c}–15^{d}. K5 om. 10^{cd}. — ^{c}) K1. 2 M5 ऋषिभिर्; D2 सष्टिभिर्; D3 रिष्टिभिर्; T1 G3. 4 यष्टिभिर्. K0. 2 विशिखा°; K1 विसुखा°; K4 विमलाभिश्च. — ^{d}) B2 पाशैर्; D3 प्राशैर्.

11 T2 M4 om. 11 (cf. v. l. 10, 9). — ^{a}) D6 रथो. K5 रथी च रथमासाद्य. — ^{b}) = 6. 54. 4^{d}. B D (except D2. 8) S (T2 M4 om.) बाणैः (for शरैः). — K1 om. (hapl.) 11^{d}. — ^{d}) S (T2 M4 om.) शरैः संनतपर्वभिः.

12 T2 om. 12 (cf. v. l. 10). K5 om. 12–23. — ^{a}) Ś1 K0–2 गजारोहैर्गजारोहा (K0 °हान्); Da Dn1 D5 M1 °रोहान्गजारोहा (by transp.); D8 °रोहान्गजारोहैर्. — ^{b}) D1 नाराचवर°; D3 नाराचशित°. Cc cites नाराचाः. — ^{c}) K2. 4 B1 संसक्तान्; K3 D6 संभक्ताः; B2–4 Da Dn D4. 5. 7. 8 Cc संयुक्तान्; T1 G संयुक्ताः; M2 समस्तं; M5 संसक्ताः (sic). Ś1 पालयामासुस्; B3 पातयामास. D1 निघ्नंति समरे राजंस्. — ^{d}) K3. 4 B1–3 D2. 6. 8 M1. 2 (*sup. lin.* as in text) सर्वशः. — After 12, Da Dn1 D5 ins.:

190* कश्चिदुत्पत्य समरे वरवारणमास्थितः ।
केशपक्षे परामृश्य जहार समरे शिरः ।
अन्ये द्विरददन्ताग्रनिर्भिन्नहृदया रणे ।
वेमुश्च रुधिरं वीरा निःश्वसन्तः समन्ततः ।
कश्चित्करिविषाणस्थो वीरो रणविशारदः । [5]
प्रावेपच्छक्तिनिर्भिन्नो गजशिक्षास्त्रवेदिना ।

13 K5 T2 om. 13 (cf. v. l. 12, 10). — ^{a}) K0 पत्तिसंगा; B3 पत्तिसंहा. B3 पत्तिर् (for पत्तीन्). — ^{b}) K3 Da1 D2. 3 भिंडिमाल°; K4 B भिंदिपाल°; B3 भिंडिपालैः; M5 भिंडिमाला° (for भिण्डिपाल°). Some MSS. °परस्वधैः. Ś1 भिंडिमालं परश्वधान्. — ^{c}) K1 D1 T1 G निपातयंति; Da D2. 5 M2 न्यपातयत (D2 M2

C. 6. 2438
B. 6. 57. 17
K. 6. 57. 17

न्यपातयन्त संहृष्टाः परस्परकृतागसः ॥ १३
पदाती रथिनं संख्ये रथी चापि पदातिनम् ।
न्यपातयच्छितैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि ॥ १४
गजारोहा हयारोहान्पातयांचक्रिरे तदा ।
हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः ।
पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः ॥ १६
पत्तिसंघा हयारोहैः सादिसंघाश्च पत्तिभिः ।
पात्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च कार्मुकैस्तोमरैस्तथा ।
प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा ॥ १८
शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कणपैरङ्कुशैरपि ।
निस्त्रिंशैर्विमलैश्चापि स्वर्णपुङ्खैः शरैस्तथा ॥ १९
परिस्तोमैः कुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः ।

°यंतः). Da1 om. from संहृष्टाः up to च in line 1 of 191*. — d) S (T2 om.) परस्परजिगीषवः; Cv as in text. — After 13, N (except B1; K5 om.) ins.:

191* रथी च समरे राजन्नासाद्य गजयोधिनम् ।
सगजं पातयामास गजी च रथिनं रथात् ।
रथिनं च हयारोहः प्रासेन भरतर्षभ ।
पातयामास समरे रथी च हयसादिनम् ।

[(L. 1) D1 रथेस्थः (for रथी च). K3 D2. 6 °यूथपं (for °योधिनम्). D1 रथिनं च समाद्रवत् (for the post. half). — D8 om. lines 2–4. — (L. 2) K4 B2 गजं च; D1 गजस्थः (for सगजं). K4 पत्ती च; B3 रथी च; D2 गजाश्च (for गजी च). Ś1 K3 D2. 4–6 रथिनां; B2 रथिनस् (for रथिनं). K3 D2. 6 वरं; K4 B Da Dn1 D7 तथा; Dn2 D4 तदा (for रथात्). — (L. 3) Da Dn D5 रथिनश्च (for रथिनं च). K1 D7 हयारोहाः. D1 ते सर्व एव विक्रम्य शरैश्चैव महामृधे. — (L. 4) D2 रथांश्च (for रथी च). Ś1 K0–2 D1 रथ° (for हय°).]

14 K5 T2 om. 14 (cf. v. l. 12, 10). Dn2 om. 14ab. — a) D1 पदातिश्च रथं; D6 G1. 3 M2 पदातिरथिनं (G1. 3 °नः). Da Dn1 D5 M5 रथिनः (for रथिनं). K4 B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 चैव; G2 M1 संघे (for संख्ये). — b) K4 B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 चैव (for चापि). D1 पदानुगान्; M4 पदातिनः. — c) K3 D6. 8 T1 G4 °च्छि(D8 °च्छ)तैरस्त्रैः; G3 °च्छितैर्बाणैः.

15 K5 T2 om. 15 (cf. v. l. 12, 10). — a) Ś1 गजारोहान्; D1 गजारोहो (for गजारोहा). Ś1 K1 हयारोहा; D1 गजारोहं. — b) K3 D2. 6 मुदा (for तदा). B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 S (T2 om.) पातयामासुराहवे (D1 °स भूतले). — c) Ś1 K0–2 हयस्थांश्च; S (T2 om.) गजारोहान् (for गजस्थांश्च). — After 15c, S (T2 om.) ins.:

192* आप्लुत्याप्लुत्य संयुगे ।
निस्त्रिंशैर्निशितैस्तीक्ष्णैः.

— d) S (T2 om.) पातयामासुराहवे.

16 K5 om. 16 (cf. v. l. 12). — a) B1 हयारोहवरैः; S वारणस्थैश्च समरे. — b) S (except M1. 2) हतास्तत्र (for तत्र तत्र). — c) K0–2 Dn2 D4 M1. 2 पतिताः; T2 प्रदाताः. B3 समपश्यंत; S प्रत्यदृश्यंत. — M4 om. (hapl.) 16d–17c. — d) B3 गजयोधिभिः; T2 हययोधिनः.

17 K5 om. 17 (cf. v. l. 12). M4 om. 17abc (cf. v. l. 16). — a) K4 पत्तिसंहा; S (M1 om.) हस्तिसंघा. — b) D1 हयारोहाश् (for सादिसंघाश्). Da2 च पत्तयः; T1 G2. 4 च सादिभिः; T2 M1–3 च दंतिभिः; G1. 3 निषादिभिः. — c) B1 च दृश्यंत; B2 न्यदृ°; B3 Da Dn1 D3. 5 T G व्यदृ°; D1 प्रदृ°.

18 K5 om. 18 (cf. v. l. 12). — a) Ś1 K0–2 गजैस् (for ध्वजैस्). — b) S transp. कार्मुकैः and तोमरैः. Ś1 K1. 2 अपि (for तथा). — T1 G4 om. (hapl.) 18c–19d. — c) Ś1 G2. 3 M2 तदा; D1 चैव. — d) K1 कपनं; D1 कांचनैस् (for कम्पनैस्). D3 अपि (for तथा). T2 G1–3 कणैः (G2 °र्णैः); M कणयैः कर्पणैस्तथा.

19 K1. 2. 5 T1 G4 om. 19 (for K5 T1 G4, cf. v. l. 12, 18). — a) Dn2 छिन्नैः; D1 चैव; D8 (before corr.) तीक्ष्णैः (for चित्रैः). — b) K4 B1 D3. 6 कणयैर्; B3 कनकैर्; Dn1 कर्णपैर्; D8 कुन्तैर्; S (T1 G4 om.) परिघैर् (for कणपैर्). D1 कैर्भ्राजितैरपि. — c) B2–4 Dn2 D3. 4. 7. 8 T2 G1–3 M चैव (for चापि).

20 K5 om. 20 (cf. v. l. 12). — a) K1 T1 कुशाभिश्; K2 कथा°; Ca d कुथा° (as in text). D3 रथि G2 प्रासैस्तदा गदाभिश्च. — c) Ś1 भारतश्रेष्ठ; D3 श्रेष्ठ (submetrical).

भूर्भाति भरतश्रेष्ठ स्रग्दामैरिव चित्रिता ॥ २०
नराश्वकायैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे ।
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ २१
प्रशशाम रजो भौमं व्युक्षितं रणशोणितैः ।
दिशश्च विमलाः सर्वाः संबभूवुर्जनेश्वर ॥ २२
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः ।
चिह्नभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत ॥ २३
तस्मिन्युद्धे महारौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ।
प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः ॥ २४
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ।
पुरुमित्रो विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ २५
एते समरदुर्धर्षाः सिंहतुल्यपराक्रमाः ।
पाण्डवानामनीकानि बभञ्जुः स पुनः पुनः ॥ २६
तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः ।
सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ॥ २७
तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान्सर्वराजभिः ।
द्रावयामासुराजौ ते त्रिदशा दानवानिव ॥ २८
तथा ते समरेऽन्योन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्षभाः ।
रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुर्दानवा इव ॥ २९
विनिर्जित्य रिपून्वीराः सेनयोरुभयोरपि । C. 6.2457 B. 6. 57. 36 K. 6. 57. 36

D3 S विबभौ भूर्नरश्रेष्ठ. —[d]) Ko स्रग्धामैर्. T1 स्रग्दाममिरिवाचिता.

21 K5 om. 21 (cf. v. l. 12). —[a]) K3 D2.6 वरा° (for नरा°). T2 विदितैर् (for पतितैर्). —[b]) S दंतिनां च. —[d]) Ś1 T1 G2.4 °कर्दमैः; K3 °कर्मदा; M2 °कर्दमाः.

22 K5 om. 22 (cf. v. l. 12). —[a]) Ko प्रशशास. T G घोरं (for भौमं). —[b]) Ko न्यक्षतं; K1.2 विक्षतं; Da2 Dn1 व्युत्थितं; D6 वीक्षितं; D8 व्युत्क्षितं; T G2-4 उत्थितं; Cc व्युक्षितं (as in text). Ś1 Da2 Dn D3-5.7.8 नर°; S (except G1) गज° (for रण°). —[c]) Ko.2 Da1 विमला; D1 प्रदिशश् (for विमलाः). K1.2 D1 चैव (for सर्वाः). —[d]) K1.2 संबभूव. B Da Dn D4.5.7.8 समपद्यं(Da1 °द्य)त भारत; D1 बभूवुर्विमलास्तदा.

23 K5 om. 23 (cf. v. l. 12). —[b]) Ko कदंबानि; Da1 D5 निबंधानि; Cc कबन्धानि (as in text). — K2 D1.5.7 om. (hapl.) 23[c]-24[d]. Ko om. 23[c]-24[b]. —[c]) T2 चित्र° (for चिह्न°). T G1.3.4 जगतां; G2 चरतां (for जगतो). —[d]) Ś1 D3 M1.2 विनाशाय च; K1.3 D2.6 विनाशायाथ (for °शार्थाय).

24 K2 D1.5.7 om. 24; Ko om. 24[ab] (cf. v. l. 23). —[a]) Da Dn1 °सत्त्वे (for °रौद्रे). —[b]) T1 G वर्तमानेतिदारुणे. —[c]) M2 संप्र° (for प्रत्य°). —[d]) K5 धावमानः; Da Dn1 बाध(Da1 °ध्य)मानात् (for धावमानाः). Dn2 S ततस्ततः (for समन्ततः).

25 [a]) K2.4.5 B Dn2 D4.7.8 G3 M3-5 transp. द्रोणश्च and भीष्मश्च. —[b]) Ko महारथः (for जयद्रथः). — K5 om. 25[cd]. —[c]) K1 G3 पुत्र° (for पुरु°). Ś1 Ko.1.3 D2.6 जयो भोजः; G4 विवर्णश्च (for विकर्णश्च). —[d]) Ś1 शिनिश्चापि स-; Ko.1 शिबिश्चापि स-; K3 D2.6 शल्यश्चापि स-; B4 शकुनिश्चैव.

26 [a]) D1 परम° (for समर°). —[d]) K1 बभंज. Ko स; K2 ते; K5 च (for स). K4 B Da Dn D4.5.7.8 S बभंजुः समरे स्थिताः.

27 [a]) K5 तस्यैव. D3 भीमसेनश्च. —[c]) G2 सात्विकश्च. —[d]) M पार्थिव (for भारत).

28 [a]) Ko.1.4 तत्र (for तव). Ś1 B3 T2 तावकास्तव पुत्राश्च. —[b]) K3.5 B3 Dn2 D1.2.4.7.8 S (except G1.3) सहिताः (for सहितान्). Ś1 D8 G2.3 °राजिभिः. —[c]) Ś1 Ko-2 त्रासयामासुर्; K5 द्रावयामास; M2 प्रापयामासुर् (for द्रावया°). K3 आजौ तौ; K4 आजौ च; B2 Da Dn D5.7 आजिस्थांस्; D3.4.8 S आजिस्थास्. D1 योधयामास राजेंद्र; D6 द्रवमाणासुराजौ ते (sic). —[d]) Ś1 Ko त्रिदशान्दानवा इव; D1 °शा दानवा यथा; G3 °शा दानवानि च.

29 K5 om. 29-33. —[a]) D1 तथान्योन्यं च निघ्नंतः. —[b]) K1-3 निघ्नतः. D1 क्षत्रियाः पुरुषोत्तमः (sic). —[c]) Dn2 रक्तरूपा (for घोर°). —[d]) Ko-2 राक्षसा; T2 दानवान् (for दानवा).

30 K5 om. 30 (cf. v. l. 29). —[a]) Ś1 ते निर्जित्य; Ko-2 ते विजित्य; B D (except D2.6) S

C. 6. 2457
B. 6. 57. 36
K. 6. 57. 36

व्यदृश्यन्त महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले ॥ ३०
ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अभ्ययात्पाण्डवान्युद्धे राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ ३१
तथैव पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह ।
द्रोणभीष्मौ रणे शूरौ प्रत्युद्ययुररिंदमौ ॥ ३२
किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समर्थान्पार्थिवोत्तमान् ।
आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौबलं बलम् ॥ ३३
ततः प्रववृते भूयः संग्रामो लोमहर्षणः ।
तावकानां परेषां च समरे विजिगीषताम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

संजय उवाच ।
ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फल्गुनं वीक्ष्य संयुगे ।
रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
अथैनं रथवृन्देन कोष्टकीकृत्य भारत ।
शरैः सुबहुसाहस्रैः समन्तादभ्यवारयन् ॥ २
शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिघैः सह ।

विजित्य च. B2 रणे; M1. 2 परान् (for रिपून्). K0-2 B1 सर्वान्; B2. 3 Da Dn1 D4. 5. 7. 8 वीरान्; T1 G M5 शूराः; M1. 2 रेजुः (for वीराः). — ^{b}) = 6. 23. 27^{b}. — ^{c}) M1. 2 घोररूपा (for व्यदृश्यन्त). Ca महामंत्राः; Cc. d °मात्रा (as in text). — ^{d}) K1 D8 ग्राहा (for ग्रहा). D3 T G M1 नभस्थले.

31 K5 om. 31 (cf. v. l. 29). — ^{c}) Ś1 K3. 4 B Da1 Dn1 D1. 6 T1 G4 पांडवं; K2 पांडवा (for पाण्डवान्). K0. 2 योद्धुं. K1 अभ्ययान्पांडवान्योन्यं. — ^{d}) G1. 3 राक्षसश्च घटोत्कचः.

32 K5 om. 32 (cf. v. l. 29). — ^{a}) S तथैवापततः शूरा(M1. 2 °तो भूपा)न्. — ^{b}) D3 वृताः; S वृतौ (G2 °तान्) (for सह). — ^{cd}) B D (except D1-3. 6) भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ). K3 D2. 6 यत्तौ (for शूरौ). B1 प्रत्युद्ययुरविक्रमैः. S भीष्मद्रोणौ महात्मानौ वार(M2 पात)यामासतुः शरैः.

33 K5 om. 33 (cf. v. l. 29). — ^{a}) K3. 4 D2. 3. 5. 6 G3 च (for तु). T G ततः (for ययौ). — ^{b}) K0-2 समर्थः; K4 B Da Dn D1. 4-8 M समंतात्; D8 समस्तान्; T1 G2. 4 समरे (for समर्थान्). D1 पार्थिवैः सह; M2 पार्थिवर्षभान्. — ^{c}) Ś1 K0-2 अर्जुनः; D8 G2 अर्जुनिः. K1 सात्यकिं; K2 सात्यकश्. — ^{d}) D8 युयुत्सुः (for ययतुः). K0. 2 D1 प्रति (for बलम्). S सौबलं ययतुर्बलं (by transp.).

34 ^{a}) Da1 D5 प्रवर्तते; D1 प्रवर्तितो. S घोरः; Cc भूयः (as in text). — ^{b}) S रोमहर्षणः. — ^{c}) Ś1 वा (for च). — ^{d}) K0-2 समरे विजिगीषुणां; K1 D2. 6 समरे विजयैषिणां; K5 समरे विजिगीषवः; S मृत्युं कृ(T1 G2. 4 म)त्वा निवर्तनं (= 2^{f}); B Da Dn D3-5. 7. 8 जिगीषूणां (D3 संरब्धानां) परस्परं.

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K0-3 D2. 6 mention only तृतीययुद्धदिवस; K4 Da Dn1 M1. 2 तृतीयेह्नि (M1 °येहनि); K5 G2 तृतीयदिवस; D5 M3-5 तृतीयाह्निक. — *Adhy. name:* K4 T2 G2 M4 संकुलयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D1 M3. 4 54; Da1 15; Dn2 M5 55; T G 52; M1. 2 53 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 40; Dn2 36; D5 39.

54

1 ^{a}) D1 कौरवाः (for पार्थिवाः). K0-3 D1 सर्वे (for क्रुद्धाः). — ^{b}) Ś1 K3-5 B D फाल्गुनं; K0 फल्गुणं; K2 फाल्गुणं. D1 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). — ^{c}) G3 °साहस्रः. — ^{d}) D2. 6 परिवारयन् (for पर्य°).

2 T2 om. 2^{ab}. — ^{a}) Ś1 K0-2 तथैनं; D3 रथेनं; K4 B D (except D1-3. 6) S (T2 om.) रथ(M3 शर)वंशेन. — ^{b}) T1 G4 कोष्टीकृत्य च; G1 कौष्ठीकृत्य; G2 गोष्ठकीकृत्य; Ca. d. v कोष्टकीकृत्य (as in text). Cc cites कोष्टीकृत्य. — ^{c}) K5 शरैः स बहुशः; Ś1 K4, D1 शरैश्च बहुसा°; S शरैरनेकसाहस्रैः. — ^{d}) Ś1 K1

प्रासान्परश्वधांश्चैव मुद्गरान्मुसलानपि ।
चिक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ ३
शस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिम् ।
रुरोध सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः ॥ ४
तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा बीभत्सोरतिमानुषम् ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
साधु साध्विति राजेन्द्र फल्गुनं प्रत्यपूजयन् ॥ ५
सात्यकिं चाभिमन्युं च महत्या सेनया सह ।
गान्धाराः समरे शूरा रुरुधुः सहसौबलाः ॥ ६
तत्र सौबलकाः क्रुद्धा वार्ष्णेयस्य रथोत्तमम् ।
तिलशश्चिच्छिदुः क्रोधाच्छस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ॥ ७
सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्तमाने महाभये ।
अभिमन्यो रथं तूर्णमारुरोह परंतपः ॥ ८
तावेकरथसंयुक्तौ सौबलेयस्य वाहिनीम् ।
व्यधमेतां शितैस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ॥ ९
द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीम् ।
नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ १०
ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
मिषतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥ ११
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।

C. 6. 2474
B. 6. 58. 13
K. 6. 58. 13

अभ्यवाकिरन्; Ko-2 D3.4.7.8 T G1.3.4 M1.2.4 पर्यवारयन्; B Da Dn D5 M3.5 पर्यवाकिरन्.

3 a) B3 शक्तयो; Da1 G3 शक्तिश्च. Ko-2 तीव्रा (for तीक्ष्णा). — b) T G मुसलैः (for परिघैः). — c) Da D5 प्रायात्; D8 प्राशान्. A few MSS. परस्व°. K5 परस्वधानेपून्. — d) K5 हलांश्च (for मुद्गरान्). MSS. मुसुलान्, मसुलान्, मुशलान्, मुषलान्. K4 मुसलानि च; D1 विमलांस्तथा; T1 G4 मुसलैरपि; T2 G2 M4 मुसलान्यपि. — e) S वीरा (for क्रुद्धाः). — f) Ko.2 फाल्गुणस्य; K1.3-5 B D फाल्गुनस्य; S धनंजय°.

4 a) Dn2 D4.8 अस्त्राणाम् (for शस्त्रा°). — b) B D3.8 आयतीं; Cc आयतिम् (as in text). S समंतात्पतितां रथे. — c) D8 करोतु; T2 शूरोयं (for रुरोध). Ko.2 D3 S समरे (for सर्वतः). — d) = 6. 53. 11b. D1 कनकभूषितैः; G2 कांचनभूषणैः.

5 a) D1 M1-3 तस्य (for तत्र). D3 तं लाघवं. Da Dn1 D5.7 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — b) K4 °लाघवं; D6 °मानवं (for °मानुषम्). — d) G1.3 पितरोरग° (sic). — e) D3 S भावंतः (for राजेन्द्र). — f) Ko फल्गुणं; K1.3-5 B D फाल्गुनं; K2 फाल्गुणं. K1 प्रतिपूजयन्. S विस्मयं परमं ययुः.

6 a) All MSS. (except Ś1 Ko-2) सात्यकिश्चाभिमन्युश्च. — b) K3 D2.3.6 S वृतौ (for सह). — c) K3-5 B Dn D1-4.6-8 S गांधारा(G3 °धर्वा)न्समरे शू(K5 G2 वी)रान्. — d) K3 D2.3.6 जग्मतुः (for रुरुधुः). K3.5 B D सहसौबलान्; K4 सहसैनिकाः. S वारयेतां ससौबलान् (G1-3 °तां महाबलौ).

7 a) K5 B Da Dn1 D4.7.8 M4 ततः (for तत्र). B3 D (except D2.6) S शूरा (for क्रुद्धा). — b) D1 महारथं; T G M3 (by corr.).4.5 रथं प्रति; M1.2.3 (before corr.) रथं युधि (for रथोत्तमम्). — c) D1 बहुशश्; T2 रथं च (for तिलशश्). D3 चिक्षिदुः; M5 चछिदुः. K3 D1.3.6 क्रुद्धाः; G1 क्रोशान्. — d) Dn2 D4.7.8 अपि; D3 तदा (for युधि). K5 D1 शरै(K5 °स्त्रै)र्नानायुधैर्युधि; S नानाप्रहरणैस्तदा.

8 a) D1 सात्यकिः स्व°; T1 G सात्य(G3 °त्वि)किश्च. K1 कृत्वा (for त्यक्त्वा). — b) K3 D2 भयावहे; K4 B Da Dn D4.5.7.8 S महाहवे (for महाभये). — c) Ko-2.5 S (except M3.5) अभिमन्युर(Ko °न्यू र)थं. — d) K4 B1.2.4 Da D5.6 परंतप.

9 a) Ko.2 Da1 तावेव रथ°; D1 द्वावेकरथसंसक्तौ; D3 S तावेकरथमारूढौ. — c) Ś1 नाशयेतां; D1 व्यधेतां च (for व्यधमेतां). Ś1 Ko-3 D1-3 शरैस्; K5 शतैस् (for शितैस्). K4 B D (except D1-3.6) जघ्नतुर्निशितैस्तूर्णं; S जघ्नतुर्निशितैर्बाणैस्. — d) Ś1 Ko-2 ततः; K3 D3 शितैः; S तीक्ष्णैः (for शरैः).

10 a) Ko-2 भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ). K5 रथे (for रणे). D3 यांतौ. — c) Ko-2 शरैस्तीव्रैः. D1.3 S अदार(D1 अवार°; D3 अनाश°; T2 व्यदार)येतामिषुभिः. — d) D3 S कंकपत्रैरजिह्मगैः.

11 d) Ko-3 Da Dn1 D2.3.5.6.8 M2.4.5 उपाद्रवत्; T2 अपातयत्.

12 a) K4 S तुमुलं; K5 तुमलं (for सुमहद्).

C. 6. 2474
B. 6. 58. 13
R. 6. 58. 13

यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत्सुदारुणम् ॥ १२
कुर्वाणौ तु महत्कर्म भीमसेनघटोत्कचौ ।
दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावभ्यवारयत् ॥ १३
तत्राद्भुतमपश्याम हैडिम्बस्य पराक्रमम् ।
अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत ॥ १४
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्योधनममर्षणम् ।
हृद्यविध्यत्पृषत्केन प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ १५
ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरमोहितः ।
निषसाद रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ॥ १६
तं विसंज्ञमथो ज्ञात्वा त्वरमाणोऽस्य सारथिः ।
अपोवाह रणाद्राजंस्ततः सैन्यमभिद्यत ॥ १७
ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां समन्ततः ।
निघ्नन्भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठतः ॥ १८
पार्षतश्च रथश्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ।
द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गाङ्गेयस्य च पश्यतः ।
जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविशातनैः ॥ १९
द्रवमाणं तु तत्सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे ।
नाशक्नुतां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ २०

— ^{b}) K1. 3 D2. 3. 6 तुमलं; K4. 5 सुमहल्; S भैरवं (for तुमुलं). Ko. 2 S रोम° (for लोम°). — ^{c}) K3 देवासुरे; T1 G4 M2 दैवासुरं. — ^{d}) Ś1 Ko-2. 5 आसीत्पूर्वं (by transp.).

13 ^{a}) Ko-3 D1. 2. 6. 8 सु-; K4 च (for तु). — For 13^{ab}, S subst.:

193* पिता पुत्रश्च समरे कुर्वाणौ कर्म दुष्करम् ।
राजानं प्रत्युदीयेतां भीमसेनघटोत्कचौ ।

[(L. 2) T2 °दीर्यैतां; M1. 3. 4 °दीयातां.]

— G1. 3 M om. 13^{cd}. — T G2. 4 transp. 13^{cd} and 14^{ab}. — ^{c}) K5 दुर्योधनस्ततो राजा. — ^{d}) Ś1 तावुभावद्य वार°; K3 तावुभावभ्यधार°; K5 D1 तावुभौ प्रत्यवारयन् (D1 °त्); B Da Dn D3-5. 8 तावुभावप्यवार°; T1 G4 तावुभौ चाभ्यवार°; T2 तावुभौ पर्यवार°; G2 तावुभौ च सलारयन् (sic).

14 T G2. 4 transp. 13^{cd} and 14^{ab}. — ^{a}) D3 T1 G2. 4 M3-5 अपश्यामो. — ^{b}) Ko हैडिंभस्य; K3 Da1 D1. 2. 5-8 हैडंबस्य; K5 हिडंबस्य. — ^{c}) D1 आभात्य (for अतीत्य). D3 संख्ये (for युद्धे). — ^{d}) Dn2 यययु°; D1 तदायु°; G1 यदायु°.

15 Ko. 1 om. (? hapl.) 15. — ^{a}) K2 भैमसेन°. K4. 5 सु- (for तु). — ^{b}) G3 भीमसेनम् (for दुर्योधनम्). D4. 7 अमर्षणः. — ^{c}) K3 तमविध्यत्; B2 Da1 D2. 5 प्रत्यविध्यत्. K3 D3. 7. 8 पृषत्केन; Da1 D6 पृथक्त्वे (D5 °क्ते)न; T1 G4 पृषद्क्रेण; T1 (by corr.) °त्केण; Cc °त्केन (as in text). K5 ह्वेप्यं विध्यन्प्रयुक्तेन. — ^{d}) K2 T1 G M1 (before corr.). 3. 5 भारत; B1 पांडव.

16 ^{b}) K2 Dn2 D1. 3. 4 T2 प्रहारवरपीडितः; T1 G2. 4 °भर(G2 °य)पीडितः; G1. 3 M °परि(M3 °र)पीडितः. — ^{d}) G2 चाजगाम. D1 कश्मलं चाविशत्परं.

17 ^{a}) T1 G विषण्णम् (for विसंज्ञम्). Ś1 M1-3. 5 अथ (for अथो). Ko-2 गत्वा; Dn2 D4. 7. 8 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). K3 D2. 6 तं विसंज्ञं विदित्वा तु. — ^{b}) Ś1 °माणेभ्य-; M1 °माणस्तु. — ^{c}) Ś1 अपोवाह द्रणाद्; D3 °वाह रणे. Ca. d cite आपोवाह. K4 तूर्णं (for राजंस्). — ^{d}) K5 ततोनीकम्; T1 G तव सैन्यम्. K2 अनिंद्यत; K3-5 B Da Dn D2-3 अभज्यत (for अभिद्यत). D1 तव सैन्यस्य पश्यतः.

18 K5 om. 18^{ab}. — ^{a}) S विद्रुतां (M1-3. 5 °दीर्णां) तु तदा सेनां. — ^{b}) K4 B1-3 Da Dn D4. 5. 7. 8 T1 G ततस्ततः (for समन्ततः). — ^{c}) D2 परैस्तीक्ष्णैः (for शरैस्तीक्ष्णैर्). — Ko-2 om. (hapl.) 18^{d}-19^{f}. — ^{d}) D2 शरैर्बभ्राज; T2 अनुवृत्तश्च.

19 Ko-2 om. 19^{abcde} (cf. v. l. 18). — ^{ab}) K5 नर-; Dn2 रणे (for रथ-). D1 S पार्थ(D1 पश्यं)तश्चापि तत्सैन्यं तव पुत्रस्य मारिष. — T1 G4 read 19^{cdef} after 24^{ab}. — ^{c}) S यततः (for पश्यतः). D1. 3 संख्ये; S संखे (for सैन्यं). — Ś1 om. 19^{d}. — ^{d}) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 भारत; D1. 3 S धीमतः (for पश्यतः). — ^{e}) S (except T2) जघ्नतु (for जघ्नतुर्). — ^{f}) K1 D1 S परानीकं विशां पते; K3 B Da Dn D2. 4-8 °नीकविनाशनैः; D3 °नीकविशातिनौ.

20 K1 om. 20^{a}-21^{b}. T1 G4 om. 20^{ab}. — ^{a}) Ś1 ततः; B2 Da Dn1 D5 च तत् (for तु तत्). — D3 om. (hapl.) 20^{b}-21^{c}. — ^{b}) T2 G1-3 मारिष (for

वार्यमाणं हि भीष्मेण द्रोणेन च विशां पते ।
विद्रवत्येव तत्सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः ॥ २१
ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः ।
तावास्थितावेकरथं सौभद्रशिनिपुंगवौ ।
सौबलीं समरे सेनां शातयेतां समन्ततः ॥ २२
शुशुभाते तदा तौ तु शैनेयकुरुपुंगवौ ।
अमावास्यां गतौ यद्वत्सोमसूर्यौ नभस्तले ॥ २३
अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशां पते ।
ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ॥ २४

वध्यमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संयुगे ।
दुद्राव कौरवं सैन्यं विषादभयकम्पितम् ॥ २५
द्रवतस्तान्समालोक्य भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
न्यवारयेतां संरब्धौ दुर्योधनहितैषिणौ ॥ २६
ततो दुर्योधनो राजा समाश्वस्य विशां पते ।
न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ॥ २७
यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः पश्यति भारत ।
तत्र तत्र न्यवर्तन्त क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २८
तान्निवृत्तान्समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः ।

C. 6. 2492
B. 6. 58. 31
K. 6. 58. 31

संयुगे). — ^{c}) D_3 धार° (for वार°). — ^{d}) = 26^{b}.

21 K_1 om. 21^{ab}; D_1 om. 21^{abc} (cf. v. l. 20). — ^{a}) B Dn $D_{4.7.8}$ °माणं च; Da D_5 °माणश्च. — ^{b}) B D (except $D_{2.6}$; D_1 om.) S महात्मना (for विशां पते). — ^{c}) K_1 Dn_2 विद्रवंत्येव. S अभिदुद्राव वेगेन. — ^{d}) $K_{1.3.5}$ Da $D_{5.6}$ पश्यतो (for पश्यतोर्). $Ś_1$ पश्यतोर्भीष्मद्रोणयोः; $D_{1.3}$ S भीमेनार्दितमाहवे.

22 ^{ab}) B_1 D_1 समंततः (for ततस्ततः). S तथा रथसहस्राणि विद्रवंति रणाजिरे. — ^{c}) K_{0-2} D_1 तत्र (D_1 द्वावा-) स्थितावेकरथे; D_3 S एकस्थौ च रणे शू(T_1 G_4 वी)रौ. — D_6 om. 22^{d}–23^{a}. — ^{d}) K_{0-3} Da_1 $D_{2.3.5}$ सौभद्रशनि°; S शैनेयकुरु°. — $Ś_1$ om. (hapl.) 22^{e}–23^{b}. — ^{e}) K_5 तौ बली; S शरौघैः (for सौबलीं). T_2 वीरौ (for सेनां). — ^{f}) K_5 शातयंतौ; $B_{2.3}$ Da Dn_1 $D_{3-5.7.8}$ S नाशयेतां; D_1 नाशयंतौ (for शातयेतां). B_4 ततस्ततः; Dn_2 $D_{4.7.8}$ परंतप (D_8 °पौ). K_4 तावशातयतां ततः.

23 $Ś_1$ om. 23^{ab}; D_8 om. 23^{a} (cf. v. l. 22). — ^{a}) Da_1 शुशुभांते; T_2 शुशुभेते. Dn_2 $D_{4.8}$ ततस् (for तदा). K_{0-2} च (for तु). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0-2.4}$ B_4 अमावस्यां. $K_{2.5}$ Da_1 गतो. K_{0-2} प्रायात्; K_5 युद्धं (for यद्वत्). — ^{d}) $K_{1.2}$ सोमसूर्यौ; K_4 सूर्यसोमौ. $D_{3.8}$ T $G_{1.2.4}$ M_1 नभस्थले.

24 ^{a}) B_2 Da Dn_1 D_5 अर्जुनश्च. — After 24^{ab}, T_1 G_4 read 19^{cdef}. — ^{d}) B_2 तोयदैः.

25 ^{a}) D_8 वध्यमानस्; G_{1-3} वार्यमाणं; M_{1-3} विध्यमानं; M_4 व्यधमानं. $Ś_1$ ते तु; K $B_{1.2.4}$ $D_{1.2.6}$ तत्र; D_5 तौ तु; D_8 G_3 तं तु; T_2 सैन्यं (for तत्तु). — ^{b}) K_3 शरौ. Da_1 पार्थस्तु; D_3 T_2 पार्थेन. — ^{d}) D_1 °भयशंकितं; S विषादभयपीडितं (G_3 विषादौ भयपीडितौ). Cc cites विषादः. — After 25, D_3 ins.:

194* वार्यमाणं महाराज भीष्मद्रोणकृपादिभिः ।

26 ^{a}) $Ś_1$ द्रवमानौ; B_3 दूरतस्तान्; D_1 विद्रवंतं; G_2 द्रवतस्तत्. K_{3-5} B_4 Da_1 Dn_1 $D_{2.3.6}$ S (except T_1 G_4) समालक्ष्य. K_{0-2} पलायमानमालोक्य. — ^{b}) = 20^{d}. B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ महाबलौ. — ^{c}) B_4 नावारयेतां; D_1 न्यवारयंतो; D_7 अवारयेतां. B_{1-3} Da Dn $D_{3-5.7.8}$ संक्रुद्धौ (for संरब्धौ). S वारयेतां सुसंरब्धौ (T_1 G_3 °क्रुद्धौ).

27 ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.5}$ Da_1 Dn_1 $D_{3.8}$ $G_{1.2.4}$ M_2 समाश्वास्य. D_1 महीपते. — K_5 om. 27^{cd}. — ^{c}) K_3 D_2 न्यवर्तयत्ततः सैन्यं. — ^{d}) Dn_2 D_4 समीपतः; T_2 M ततस्ततः (for समन्ततः). K_2 विषादभयकंपितं (= 25^{d}).

28 ^{a}) K_{3-5} $B_{1.2.4}$ Dn_1 $D_{2.6.8}$ सुतस्तुभ्यं; B_3 सुतांस्ते वै; Da_1 सुसंस्तुभ्यं; Dn_2 (marg.) तव सुतं; D_1 तव सुतः; S हि पुत्रं ते (T_1 G_4 हि ये पुत्रं). Cc cites तुभ्यं (as in text). — ^{b}) $Ś_1$ यं याः; K_1 यो या; K_{3-5} $B_{1.2.4}$ $D_{2.6}$ यं यं; D_1 सैन्यं; D_8 योधा; T_2 G_{1-3} ये ये (for यो यः). G_{1-3} पश्यंति. T_1 G_4 ते पश्यंति च भारताः. — ^{c}) K_5 तत्र तत्राभ्यवर्तंत. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0-2.5}$ क्षत्रियास्तु.

29 K_5 om. 29. — ^{a}) $K_{2.4}$ तन्निवृत्तान्; $M_{1-3.5}$ तन्निवृत्तं. T_1 G समालक्ष्य; T_2 M समीक्ष्याथ. — ^{b}) $Ś_1$ तत्रान्ये. K_2 Da_1 ततोन्ये पितरे जनाः (sic). — ^{c}) T_2 अन्योन्यं वीक्ष्य राजानो; G_3 ऽन्यं स्पर्धया राजन्. — ^{d}) $K_{3.4}$ B Dn_1 $D_{2.3.6}$ लज्जया चावतस्थिरे; Da_1 लज्-

C.6.2492
B.6.58.31
K.6.58.31

अन्योन्यस्पर्धया राजँल्लज्जयान्येऽवतस्थिरे ॥ २९
पुनरावर्ततां तेषां वेग आसीद्विशां पते ।
पूर्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ॥ ३०
संनिवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
अब्रवीत्त्वरितो गत्वा भीष्मं शांतनवं वचः ॥ ३१
पितामह निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि भारत ।
नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥ ३२
द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे ससुहृज्जने ।
कृपे चैव महेष्वासे द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३३

न पाण्डवाः प्रतिबलास्तव राजन्कथंचन ।
तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रौणेश्चैव कृपस्य च ॥ ३४
अनुग्राह्याः पाण्डुसुता नूनं तव पितामह ।
यथेमां क्षमसे वीर वध्यमानां वरूथिनीम् ॥ ३५
सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन्पूर्वमेव समागमे ।
न योत्स्ये पाण्डवान्संख्ये नापि पार्षतसात्यकी ॥ ३६
श्रुत्वा तु वचनं तुभ्यमाचार्यस्य कृपस्य च ।
कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयानस्तदैव हि ॥ ३७
यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे ।

यान्येस्थिरवते (sic); D1 °या च व्यवस्थिताः; D4 °यान्ये च तस्थिरे; T1 G M °यान्ये व्यवस्थिताः; T2 °यावनता[:] स्थिताः.

30 a) D6 °वर्तनं. K4 चैव; D3 T2 M चैषां. — b) D8 परंतप (for विशां पते). — c) K1 D2 M2 पूर्वतः; K5 पूर्णस्य; D8 स्फूर्यतः; M4 पूरितः; Co पूर्यतः (as in text). M1.5 सागरस्यैव. — d) S °स्योदयने य(G1 त)था.

31 a) K5 विनिवृत्तांस्; G3 संनिवृत्तास्. K8 ततस्तां स; K4 B D2 ततस्तां तु; K5 ततस्तास्तु; Dn2 D8 ततस्तांस्तां; D4.7 ततस्तांस्तान्; G3 ततस्ता स्स. — c) D3 G3 त्वरितं. K8 राजन् (for गत्वा). — d) G2 भीष्मः.

32 a) G3 पितामहं. — b) K2-4 B D यत्त्वां. D1 सुव्रत (for भारत). — c) T2 नानुयुक्तम्. D3 S इदं (T2 °मं) (for अहं). — d) K8 B2 D2.6 कौरवे.

33 a) K0-2 श(K1 शा)स्त्रविदां; S च रथिनां (for चास्त्र°). Da1 द्रोणे वास्त्रविदांश्चैवं. — b) M3.5 सपुत्र°. — c) K1 कृपं. Da Dn1 D5 चापि; D1 चाति° (for चैव). — d) K B Dn2 D2-4.6-8 द्रवते (K1 °ती) यद्; Da Dn1 D5 Cc द्रवतेयं; Ccp °तीयं (as in text).

34 D1 om. (hapl.) 34-35. — a) K5 प्रत्यबलास्. K4 B Da Dn D4-8 S न पांडवान्प्रतिबलांस् (Da1 °लं). — b) K4 सौम्य; B D (except D2.8; D1 om.) मन्ये (for राजन्). S महाबल (for कथंचन). — c) B2 Da1 D5 ततो; M2 यथा (for तथा). — d) K1 द्रौणे चैव; K3.5 द्रोणेश्चैव; B1-3 Da Dn D4.7.8 द्रौणे(Da1 °ण)श्चापि. Ś1 तु (for च).

35 D1 om. 35 (cf. v. l. 34). — a) G3 अनुगृह्याः. K4 पांडुपुत्रा. — b) K0-3 B4 D2.6 transp. नूनं and तव. — c) K0-2 तवेमां; D3 यथेमान्. G1.3 वीक्षसे (for क्षमसे). — d) Ś1 वेध्यमानां; K4 वध्यमाना; G1.3 वार्यमाणां; M1.2 बाध्यमानां.

36 a) K5 सोसि; B2 नोस्मि; D1.3 S सोहं (for सोऽस्मि). Ś1 वान्यस्; D1 चाद्य; T2 G1-3 वार्यस् (for वाच्यस्). Ś1 तथा; K3.5 तदा (for त्वया). D1.8 S वीर (for राजन्). — b) S पूर्वमेवेह (T1 G1 °व हि; T2 °व न) संयुगात् (G1 °गे). — G1 om. (hapl.) 36c-38b. — c) Ś1 पांडवैः. S (G1 om.) न योत्स्येहं रणे वीर (M1.2 राजन्). — d) Ś1 नापि पार्षतसात्यकिं; K2 नाप्यपार्षतसात्यकी; K3 D3 नापि पार्षतसात्यकौ; B Da Dn D1.4.5.7.8 नापि सात्यकि(Da D5 °क)पार्षतौ; S (G1 om.) पांडवान्प्रति भारत.

37 G1 om. 37 (cf. v. l. 36). — a) K4 B D5 Dn D3-5.7.8 श्रुत्वाहं. D1 श्रुत्वा तेद्य त्वतो वाक्यम्; S (G1 om.) श्रुत्वा ततोहं (G2 °तो हि) वाक्यं ते. — b) B1.2.4 D (except D2.6) S (G1 om.) च (M1-3.5 तु) भारत (for कृपस्य च). — d) K3.5 D1.2 चिंतयेयं; D3 चिंतयामि; Ca चिन्तयानः (as in text). K0.2 Da1 तदेव. S (G1 om.) चिंतयिष्ये यथातथं.

38 G1 om. 38ab (cf. v. l. 36). — a) D1 परित्यक्तो. — b) K1.2 युवाभ्यामिव; S (G1 om.) भवद्भ्यामत्र. K4 भारत (for संयुगे). — d) K0-3 D2.6-8 युध्यतां. B3 पुरुषर्षभ; D1 S पुरुषोत्तमौ.

विक्रमेणानुरूपेण युध्येतां पुरुषर्षभौ ॥ ३८
एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्वै मुहुर्मुहुः ।
अब्रवीत्तनयं तुभ्यं क्रोधादुद्धृत्य चक्षुषी ॥ ३९
बहुशो हि मया राजंस्तथ्यमुक्तं हितं वचः ।
अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥ ४०
यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनाद्य नृपोत्तम ।
करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सबान्धवः ॥ ४१
अद्य पाण्डुसुतान्सर्वान्ससैन्यान्सह बन्धुभिः ।
मिषतो वारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४२
एवमुक्ते तु भीष्मेण पुत्रास्तव जनेश्वर ।
दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ता भेरीश्च जघ्निरे भृशम् ॥ ४३
पाण्डवापि ततो राजञ्श्रुत्वा तं निनदं महत् ।
दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च मुरजांश्च व्यनादयन् ॥ ४४ C. 6. 2507 B. 6. 58. 46 K. 6. 58. 46

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

---

39 K2 om. 39. Before 39, D1 reads संजय उवाच. —a) D3 एवमुक्तो. B3 M3.5 ततो; T2 तु वै (for वचो). —b) B3 S पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). —c) S अब्रवीत्तव पुत्रं तु. —d) Da1 कोपाद्. K0 Da1 D5 उद्धृत्य; B2 Dn2 D4.7.8 व्यावृत्य. S सामपूर्वमिदं वचः.

40 a) K0-2 Da Dn1 बहुशोपि; K3.5 B1.4 Dn2 D1-4.6-8 °शोसि. Dn2 T2 G1-3 M2.5 महाराज (for मया राजंस्). B3 बहुधोक्तोसि ते राजन्. —b) Ś1 B3 पथ्यमुक्तं; K0-2.5 B2 Da Dn D3-5.7.8 पथ्यमुक्तो; K3.4 B1.4 D1.2.6 तथ्यमुक्तो. Ś1 तव (for वचः).

41 a) K5 यच्च शक्यं; D3 (before corr.) यदशक्यं; G1.3 यत्तच्छक्यं. —b) B2 D (except D1-3.6) वृद्धेनात्र; B3 °नापि. D1.3 S गतायुषा (for नृपोत्तम). —c) K2.3 D8 यथा शक्तिं. —d) Ś1 D3.6.8 प्रेक्ष्येदानीं; T G पश्ये°. T1 G सु(G1.3 स)बालवत् (for सबान्धवः).

42 a) D8 अथ. K3 D2.6 एकः (for सर्वान्). —b) K1 Da1 ससैन्याः. K1 बंधुभिः सह (by transp.); K3 B1 D8 सह बांधवैः; D7 सहबांधवान्. —c) K3 D8 युद्धेहं; D1.3 S समरे; D2 सोहं नि°; Cc मिषतो (as in text). —d) S सर्वसैन्यस्य.

43 a) K0.2 एवमुक्तो(K0 °क्ते)ति; B Dn D1.4.7.8 M3.5 °मुक्तस्तु; Da1 D3 T G1.3.4 M1.2.4 °मुक्तास्तु. —b) Ś1 Dn2 D4.7.8 पुत्रस्तव. Da1 जनेश्वरः; Dn2 नरेश्वरः. —c) Ś1 दध्मुः शंखान्द्रसायुक्ता (sic); B3.4 Dn2 D1.4.7.8 दध्मौ शंखं मुदा युक्तो. —d) K (except K3) भेरीश्चाजघ्निरे भृशं; B3.4 Dn2 D1.4.7.8 भेरीश्च समताडयत्; B1.2 D3 S भेरी(D3 °र्य°; G3 °रीं)श्च समताडयन्; Da Dn1 D5 भेरीः संजघ्निरे भृशं.

44 Ś1 om. 44ab. —a) K0-2 पांडवास्तु; K3 D2.6 G1 M4 °वा हि; K4 D4 T G2-4 M1-3.5 °वाश्च. —b) B3 D (except D1-3.6) M3-5 श्रुत्वा तु; T2 तच्छ्रुत्वा; M1 श्रुत्वा सं°. D1 पृथक् (for महत्). T1 G श्रुत्वा निनदमद्भुतं. —c) Ś1 T2 शंखाश्च. D3.8 M4 भेर्यश्च. K5 दध्मुर्भेरीश्च शंखाश्च. —d) Ś1 मुरुजाश्च; T1 G4 पणवांश्च; G2 मुरवांश्च. D3 व्यताडयन्. K3.5 D2.6 M4 मुरजां(K3 °रुजा)श्चाप्यना(K5 °पि ना)दयन्; K4 °जांश्चाश्वनाभाजयन् (sic); B Da Dn1 °जांश्चाभ्यताडयन्; Dn2 D1.4.5.8 °जांश्चाभ्य(D1 °प्य°; D8 °पि)वादयन्; D5 °जांश्चाभ्यभापत.

Colophon. —*Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K0-3 D2.6 mention only तृतीययुद्धदिवस; K4 तृतीयेह्नि; K5 T G2.4 तृतीयदिवस; M4 तृतीयाह्निक. —*Adhy. name:* K4 कुरुपराजयः; T2 G2 दुर्योधननिवर्तनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 M3.4 55; Da2 16; Dn2 M5 56; D1 M1.2 54 (as in text); T G 53. —*Śloka no.:* Dn D5 46.

५५

C. 6. 2508
B. 6. 59. 1
K. 6. 59. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रतिज्ञाते तु भीष्मेण तस्मिन्युद्धे सुदारुणे ।
क्रोधितो मम पुत्रेण दुःखितेन विशेषतः ॥ १
भीष्मः किमकरोत्तत्र पाण्डवेयेषु संजय ।
पितामहे वा पाञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २

संजय उवाच ।

गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
जयं प्राप्तेषु हृष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ३
सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ॥ ४
प्रावर्तत ततो युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
अस्माकं पाण्डवैः सार्धमनयात्तव भारत ॥ ५
धनुषां कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यताम् ।
महान्समभवच्छब्दो गिरीणामिव दीर्यताम् ॥ ६
तिष्ठ स्थितोऽस्मि विद्ध्येनं निवर्तस्व स्थिरो भव ।
स्थितोऽस्मि प्रहरस्वेति शब्दाः श्रूयन्त सर्वशः ॥ ७
काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च ।

55

1 a) K3 D2.6 प्रतिज्ञाय तदा सूत; Dn2 D4.7.8 °ज्ञाते ततस्तस्मिन्. — b) K0-2.5 युद्धे तस्मिन् (by transp.). Dn2 D4.7.8 युद्धे भीष्मेण दारुणे. — After 1^{ab}, S ins.:

195* पाण्डूनावारयिष्येति कथं युयुधिरे नृपाः ।

— c) B Da Dn D3-8 S मम पुत्रस्य वाक्यैस्तु (D8 वाक्यात्तु; T2 वाक्येन). — d) B Da Dn D3-5.7.8 क्रोधितेन; D1 दुःखिते च; S क्रोधितश्च (for दुःखितेन). B1 Dn2 D4.7.8 विशां पते; D3 महात्मना; T1 G4 महारथः; T2 G1-3 M महाव्रतः (for विशेषतः).

2 b) Da1 पांडवेषु च (for °वेयेषु). Ś1 K3-5 D2.6 भारत; D3 संयुगे (for संजय). — D6 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — c) Ś1 Da Dn1 D5 पितामहो. K3 D1.2 S च; K5 [ऽ]थ (for वा). K1.4 B पंचालास्. D3 पितामहो महाबाहुस्. — d) B1 सत्तम (for संजय). S शूरा युद्धाभिनंदिनः.

3 D6 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). K1 om. the ref. — ab) = (var.) 6. 45. 1^{ab}. Ś1 गते पूर्वाह्ण°; K5 Da2 Dn1 D5.7 G3 गत(G3 °तः)पूर्वाह्ण°. Da2 Dn1 D3 S दारुणे (for भारत). — After 3^{ab}, N ins.:

196* पश्चिमां दिशमास्थाय स्थिते चापि दिवाकरे ।

[K5 Da1 Dn2 D3 (before corr.) दिशिमास्थाय (D3 °साद्य); D8 दिशि चास्थाय. K0-2 स्थिते चैव; B3 Dn2 D4.7.8 किंचिद्याते; Da Dn1 D5 किंचिद्याति.]

— c) Ś1 K0.1 जयत्सु तेषु; K2 जयश्रातेषु; Da Dn1 D3.8 जयप्राप्तेषु. K1 दृष्टेषु; T2 तुष्टेषु (for हृष्टेषु). — d) D5 च सत्सु (for महात्मसु).

4 d) S पार्थमेव धनंजयं. — e) K4.5 युक्तस् (for गुप्तस्). — f) K5 पौत्रैश्च. K1.2 सर्वतः; D3 M1 मारिष; T G M1-3.5 भारत (for सर्वशः).

5 a) Ś1 K0-2 प्रावर्तयत्. T2 युद्धे (for युद्धं). — b) K3.5 Da1 D3.5.6 तुमलं. K0.2 S रोम° (for लोम°). — d) D1 सेनया; T2 सेनयोस् (for अन-यात्). T1 G सेनयोर्भरतर्षभ.

6 a) K0 कुजतां; D3 जघ्नतां (for कूजतां). K0-2 Ś1 तात (for तत्र). — b) D1 भल्लानां (for तलानां). Ś1 च नि°; D1 M चापि (for चाभि°). T2 °गर्जतां (for °हन्यताम्). — c) K4 B D (except D1-3.6) बभूव तुमुलः शब्दो. — d) G3 वर्षतां (for दीर्यताम्).

7 a) M5 स्थिरोस्मि. K3 Dn2 D3.4.6 T1 G3.4 M1 विध्येनं; K5 वध्येनं; B2 भिद्यैनं; G2 मध्येन; D3 वध्यैनं (for विद्ध्येनं). Cc cites विध्य. — b) Ś1 K1 D8 T1 स्थितो (for निवृत्तस्व; D6 विवर्तस्व. Ś1 K1 D8 T1 स्थितो (for स्थिरो). — c) K1 स्थि*स्मि; K3-5 Dn1 D1-4.8 स्थिरोस्मि. K8 प्रहरत्वेति. — d) K3-5 D1-3.6 शब्दो श्रूयत; S वाचो(M5 शब्दो)श्रूयंत. D1 सर्वतः.

8 a) M1.3.4 तनुश्रेष्ठ (for °त्रेषु). — c) T1 G1 पतंतीं शराणामिव. — d) K4 B D (except D1.2.6) पततां नाम्. K0-3,4 (m as in text) D1.2.6 ध्वनिः (for

शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूत्स्वनः ॥ ८

पतितान्युत्तमाङ्गानि बाहवश्च विभूषिताः ।
व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९

हृतोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः ।
प्रगृहीतायुधाश्चापि तस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥ १०

प्रावर्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी ।
मातङ्गाङ्गशिलारौद्रा मांसशोणितकर्दमा ॥ ११

वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ।
परलोकार्णवमुखी गृध्रगोमायुमोदिनी ॥ १२

न दृष्टं न श्रुतं चापि युद्धमेतादृशं नृप ।
यथा तव सुतानां च पाण्डवानां च भारत ॥ १३

नासीद्रथपथस्तत्र योधैर्युधि निपातितैः ।
गजैश्च पतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतम् ॥ १४

विकीर्णैः कवचैश्चित्रैर्ध्वजैश्छत्रैश्च मारिष ।
शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलम् ॥ १५

विनिर्भिन्नाः शरैः केचिद् *अन्तपीडाविकर्षिणः ।
अभीताः समरे शत्रूनभ्यधावन्त दंशिताः ॥ १६

तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल ।

C. 6. 2525
B. 6. 59. 18
K. 6. 59. 18

स्वनः). T1 G शिलाभिः (G1. 2 नाम वा; G3 तथैव) श्रूयते ध्वनिः; T2 M पतंतीनां (T2 पततां च) महाध्वनिः.

9 ^{b}) Ko. 2 Da1 D3 बहवश्च. T1 G2. 4 सोष्णीषाणि ततस्ततः. — ^{c}) Ś1 व्यन्वर्ष्टंत; Ko न्यवेष्टंत; K1 निवेष्टंत; K5 विचेष्टंत; T1 G4 M1–3 व्यवेष्टंत; T2 G1–3 व्यावेष्टंत. Ś1 मही सर्वा; T2 महीपालाः (for महीं प्राप्य).

10 ^{a}) Da Dn D1. 5. 7. 8 कृत्तो(Da1 Dn °त्तो)त्तमांगाः. D1. 8 केचिच्च. — ^{b}) Ko तथैव धुतकार्मुकाः; T G तथैवोत्तम(T2 °स्कत्त)कार्मुकाः. — ^{c}) B D (except D1. 2. 6) S चैव (for चापि). — ^{d}) K1 तस्थौ; D8 ततः (for तस्थुः).

11 ^{a}) D1 नदी घोरा (for महावेगा). — ^{b}) D1 तस्मिन्; T2 आजौ (for नदी). — ^{c}) Ś1 °रौद्रां; K1 °रौद्रं; B D (except D1–3. 6) °घोरा.

12 ^{a}) K5 D2 वराश्ववर°; D1 रथाश्वनर°; D3 S नराश्व(G2 °णां)द्विरदेंद्राणां. — ^{b}) Da Dn1 (before corr.) °प्रभवे. K2 शरीरप्रभवात्तदा; K5 D1 °प्रवहा (K5 °भवा) नदी. — ^{d}) Ś1 °मोदनी; Ko–2 Da1 D5 G2 °मेदिनी; D1 °संकुला; M3. 4 (before corr.). 5 °नादिनी.

13 ^{a}) S नैव दृष्टं (for न दृष्टं न). Dn1 D1. 3. 4. 6–8 चापि (for चापि). — ^{b}) D3 °दृशीश्वर; S °दृशं पुरा. — ^{c}) Ko–3 तथा (for यथा). — ^{d}) D3 °वानां तथैव च.

14 ^{a}) Ko–2 रथनृपस्तत्र; G2 रथपतिस्तत्र; G3 रथं पथस्तत्र. — ^{c}) B Da Dn D1. 5. 7 (*m* as in text). 8 गजैर्नि° (for गजैश्च). — ^{d}) Ś1 °शृंगम्. Ko–2 T2 M1–3. 5 °वृतैः; K3–5 B1 D2. 3 T1 G1. 3. 4 M4 °वृतः; B4 °भृतं.

15 ^{a}) D3 M1–3. 5 विशीर्णैः. Da1 चैव; M तत्र (for चित्रैर्). — ^{b}) K3. 4 B D (except D1. 3) शिरस्त्राणैश्च; K5 वज्रैश्चित्रैश्च; G3. 4 M1. 3–5 ध्वजैश्चित्रैश्च. D3 भारत (for मारिष). — ^{c}) B2 शृणुते (for शुशुभे). M5 तद्रथस्थानं. — ^{d}) D3. 8 T G M1 नभस्थलं.

16 ^{a}) S (mostly) °भिण्णाः. Ś1 Ko–2. 5 B3 D (except D2. 6. 7) T G2. 4 M नराः (M2 °रैः) (for शरैः). G1. 3 °भिण्णाननाः केचिद्. — ^{b}) Ś1 अंतपीडा विकर्षणिः; Ko अंत्रापीडविकर्षणः; K1 अतापीडं विकर्षिणः; K2 अंतपीडविक°; K3–5 B Dn D1. 2. 4. 7 Cv अंत्रापीडप्रकर्षिणः (K4 B1. 2 Dn1 °कर्षकाः; K5 °कर्षणाः; D1 °दर्शिनः); Da D5 रंतापीड(Da1 रत्नपीडा)प्रकर्षकाः; D3. 8 अंतापीडप्रकर्षिणः; D6 यंत्रापीड°; T1 G1. 2. 4 M1. 2 अना(G1. 2 आंत्र°; M1. 2 आंत्रा)पी(M1 °पिं)डप्रकर्ष(M1 °र्षि)णाः; T2 आंत्रापीडप्रधर्षणाः; G3 अंत्रपीडप्रकर्षिणः; M3. 5 आंत्रापीडप्रकर्षिणः; M4 आंत्रापिंड°; Cc दांतापीडप्रकर्षणः; Cd दांतापीडप्रकर्षिणः. — ^{c}) B Da Dn D1. 5. 7. 8 अदीनाः; T1 G2–4 अ(G2 आ)र्दिताः (for अभीताः). — ^{d}) M4 °वर्तंत (for °धावन्त). N (except Ś1 Ko–2) दर्पिताः (for दंशिताः).

17 ^{b}) K3. 5 D2 निबोध (for वयस्य). K4 सुत (for मम). Ś1 मातुलं; K2 मातुलः. — ^{c}) Ś1 Ko–2 मा मा; D7 मां मा (for मा मां). D1 °त्यजेदन्ये; D3 °त्येतच्; T2 °दन्यं (for °त्वन्ये). — ^{d}) K3 D3

C. 6. 2525
B. 6. 59. 18
K. 6. 59. 15

मा मां परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतिता रणे ॥ १७

आधावाभ्येहि मा गच्छ किं भीतोऽसि क्व यास्यसि ।
स्थितोऽहं समरे मा भैरिति चान्ये विचुक्रुशुः ॥ १८

तत्र भीष्मः शांतनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ १९

शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ २०

स नृत्यन्वै रथोपस्थे दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
अलातचक्रवद्राजंस्तत्र तत्र स्म दृश्यते ॥ २१

तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः सृञ्जयास्तथा ।
अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् ॥ २२

मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरे ।
पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः ॥ २३

उदीच्यां चैनमालोक्य दक्षिणस्यां पुनः प्रभो ।
एवं स समरे वीरो गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत ॥ २४

न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति वीक्षितुम् ।
विशिखानेव पश्यन्ति भीष्मचापच्युतान्बहून् ॥ २५

कुर्वाणं समरे कर्म सूदयानं च वाहिनीम् ।
व्याक्रोशन्त रणे तत्र वीरा बहुविधं बहु ।
अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव ॥ २६

---

transp. चुक्रुशुः and पतिताः.

18 B1.4 om. 18. T2 om. 18[ab]. — [a]) Ś1 Ko-2 अथ वाभ्येहि; G1 M1-3 आधाव ह्येहि; G2 आयाह्यभ्येहि; G3 आयाह्येहि (submetrical). Ś1 Ko-2 चागच्छ (for मा गच्छ). K4 B2.3 Da Dn D4.5.7.8 अथाभ्येहि (D8 °त्य) त्वमागच्छ; D1 आगच्छस्व विधावस्व. — [b]) K5 किं भीतेति; T1 G2.4 क्व भूतोसि (for किं भीतोऽसि). Ś1 प्र- (for क्व). M1.2.5 यास्यसे. — [c]) Ś1 Ko-2 मा (Ko ना-) भीद् (for मा भैर्). — [d]) Da1 Dn2 वान्ये (for चान्ये).

19 B2 transp. 19 and 20. — [a]) G1-3 M1-4 ततो (for तत्र). K5 तत्र चान्ये महेष्वासा. T1 G4 ततः शांतनवो भीष्मो. — [b]) Ś1 K5 G3 M5 नित्यमंडल-कार्मुकः (K5 °काः). — [c]) Ko-2 दीप्तांगान्; K4 M1 तीक्ष्णाग्रान्; M2 तीक्ष्णानाम्. — [d]) K5 दीनान्; T2 अरीन् (for अहीन्). D1 T2 °विषोपमान्.

20 B2 transp. 19 and 20. — [a]) D7 एकायनीं. — [d]) Ś1 K3-5 D2 (marg. *sec. m.* as in text) आदिश्य भरतर्षभ.

21 [a]) Ko रथोपस्थो. K4 B Da Dn D4.5.7.8 S नृत्यन्वै (T2 °त्यंश्च) रथमार्गेषु; D3 स नृत्यन्वि(marg. *sec. m.* °न्हि)रथोपस्थे. — [b]) G3 दर्शन्वै. S हस्त(G2 °स्ति)लाघवं (for पाणि°). — [c]) S संख्ये (for राजंस्). K3 D2 °चक्रप्रतिमं. — [d]) K2 स्म भारत; K3-5 D2.6 व्यदृश्यत.

22 [a]) S वीरं (G2 °राः) (for शूरं). — [b]) B D (except D2) पांडवाः सृंजयैः सह; S पांडवाः सह सृंजयैः. — [d]) Ś1 समयुध्यंत; Ko.1.3.5 D2.3.6 समपन्यं(K °त्यं)त; T1 G1.2.4 M समं पश्यंति; T2 संपश्यंति स. K1 लाघवं; T2 M5 लाघवान्.

23 [a]) Ko.1 Da1 मया (for माया-). Dn2 इति (for इव). — [b]) K1 Da2 तत्र स; T1 G M ते तत्र. T2 ते भीष्मं तत्र मेनिरे. — [c]) D1 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा).

24 [a]) K2 नैवम्; K4 B1 D1.3.6.8 चैवम् (for चैनम्). Ś1 Ko-2.5 आलक्ष्य (for आलोक्य). S उदीच्यां दक्षिणस्यां (T2 M °णायां) च. — [b]) B1 Dn1 D4.7.8 दक्षिणायां. K4 B2-4 Da Dn D4.5.7.8 तथैव च; D1 ततः प्रभो. T G M1.2.4 लघुत्वात्प्रत्यदृश्यत; M3.5 लब्धत्वात्प्रत्यदृश्यते. — [c]) B3 प्रयुध्यन् (for एवं स). K3 B1 D2.6 शूरो; D3 धीरो; M2 वीर. — [d]) B1 B2.4 Da Dn D4.5.7.8 प्रतियुध्यन्स समरे. — सम° (for प्रत्य°).

25 [b]) K5 °च्छक्तोभिवीक्षितुं; T1 G °च्छक्तो निरीक्षितुं; M2 °च्छक्तोतिवीक्षितुं. — [c]) K1 विशाखानेव; K3 D2.6 नैव केचन; K4 विशिखानिव; T2 °खां चैव. — [d]) K3 D8 T2 पश्यामि; T1 G M पश्यामो. — D2.6.8 शरान् (for बहून्).

26 [a]) K3 D2 नरा नागाश्च समरे. — [b]) D1 मर्द° (for सूद°). — [c]) Ś1 K1.2.4 विक्रोशंति; K3 D2.7.8 T1 व्यक्रोशंत; Da1 G2 व्याक्रोशत; D1 विक्रोशंतो; D4 M3.4 व्याक्रोशंतं; G3 व्याक्रोशं च. — [d]) B1.2.4 D4 M5 Ś1 नरा; D3 शूरा; G3 वीरान्. Ś1 Ko-2 बहुविधा. रणे; Ko-2 नृप; B3 D3 तदा; D3 मुहुः (for बहु). T G T1 G2.4 नराश्च विविधं बहु. — [e]) Ś1 रूपे च; वपुषा (for रूपेण). — [f]) Ś1 बहु (for तव).

शलभा इव राजानः पतन्ति विधिचोदिताः ।
भीष्माग्निमभि संक्रुद्धं विनाशाय सहस्रशः ॥ २७
न हि मोघः शरः कश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे ।
नरनागाश्वकायेषु बहुत्वाल्लघुवेधिनः ॥ २८
भिनत्त्येकेन बाणेन सुमुक्तेन पतत्रिणा ।
गजकङ्कटसंनाहं वज्रेणेवाचलोत्तमम् ॥ २९
द्वौ त्रीनपि गजारोहान्पिण्डितान्वर्मितानपि ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन निजघान पिता तव ॥ ३०
यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन ।
मुहूर्तदृष्टः स मया पातितो भुवि दृश्यते ॥ ३१
एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ।
भीष्मेणातुलवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ३२
प्रकीर्यत महासेना शरवर्षाभितापिता ।
पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ३३
यतमानापि ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडिताः ॥ ३४

C. 6. 2549
B 6. 19. 25
K. 6. 19. 26

---

27 a) G2 शरभा. S राजेंद्र (for राजानः). — b) K3 D1.2.6 विधिनोदिताः ; K4 °देशिताः ; B Da Dn D4.5.7.8 स्म प्रमोहिताः ; G2 कलिबोधिताः. K5 पतंतमिव नोदिताः. — c) Ś1 Ko–2 D1 अतिसंक्रुद्धं ; K5 M2 इव सं° ; M1 अथ सं°.

28 a) K5 कस्य (for कश्चिद्). — b) K5 (hypermetric) तदासीद् (for आसीद्). — d) S (except T2 M4) लघुत्वाल्ल् (for बहु°). Ś1 Ko–3 लघुवेदिनः ; K4 B D (except Da2 D2.6) S °योधिनः.

29 a) Ś1 भिन्नत्वेकेन ; Ko भिंदंत्यैकेन ; K1 विंधत्वे° ; T G छिनत्वे°. B3.4 D (except D1–3.6) च रणे (for बाणेन). — b) Ś1 प्रमुक्तेन ; Ko *मुक्तेन ; K1 G3 स मुक्तेन ; B1 सुमुखेन ; B4 D1 सुयुक्तेन. B2 M4 च पत्रिणा ; D1 सुपत्रिणा (for पतत्रिणा). G2 सकृन्मुक्तेन पत्रिणा. — c) Ko.1 गजसंकट° ; K2.3.5 D2.6 गजं कनक° ; K4 D3 गजं कंकट° ; B1 D5 गजकंटकसंनद्धं ; B2 गजं सककंटस्कंधं (sic) ; B3.4 Dn1 (before corr.) T1 G M गजं कंकट(B4 कंटक- ; M1 कटंक)संनद्धं ; Da Dn1 (by corr.) गजकंकटसंनद्धं ; Dn2 D1.4.7.8 गजं कंटक(Dn2 °जं कंकट- ; D4 °जकंटक)संबद्धं ; T2 गजं गर्जहितं वीरं ; Ś1 as in text. Cc cites कंकटसंनद्धं. — d) K4 B D (except D2.6) S °णेव शिलोच्चयं ; K5 वज्रणे चाचलोच्चतं (sic).

30 a) B3 गजानपि ; T1 G द्वित्रा(G1–3 °त्री)नपि. T1 G M4 गजान्भीष्मो (for गजारोहान्). T2 रथाश्वगतान्भीष्मो. — b) K1 पंडितान् ; K3 पिडीतान् ; K5 D1 पीडि° ; Da1 Ca पिडि° ; T1 G M वर्मि(G3 M2 °र्मै)तान्. Cc. d पिण्डि° (as in text). Ś1 Ko–2 पर्वतानपि (Ko.1 °निव) ; K3 चर्मितानपि ; B3 वर्मिका° ; D1 घूर्णितानिव ; D6 वर्मिणानपि ; T1 G अपि पी(G1.3 पिं)डितान् ; M पिंडितानपि (for वर्मितानपि). Ca. c. d cite वर्मितान्. T2 वाजीन्वाजिगतानपि. — c) D3 G1.3 M सुमुक्तेन ; T1 G2.4 समुक्ते(G4 °स्थे)न ; T2 समुद्धेन (for सुतीक्ष्णेन). — d) D3 (by corr.) विजघान ; G3 न जघान. T2 परंतपः (for पिता तव).

31 a) Ko.1 यो यं. — b) D1 अभ्येति समरे स्थितं. — c) D1.8 G3 मुहूर्तं ; D6 मुहूर्तैं. K5 समयो ; T1 G M सहसा (for स मया). T2 मुहूर्तात्तु स सो दृष्ट्वा. — d) K2–4 B D (except D2) T1 G M पतितो. K3 D2.6 युधि (for भुवि). T2 सहसा पतितो भुवि.

32 b) Ko (*sup. lin.* as in text) वध्यमाना ; T1 G2.4 मथ्यमाना (for वध्य°). — K5 G3 om. (hapl.) 32c–35b. — d) Ko T2 व्यशीर्यंत ; K1 विशेर्यंत ; D1 विदीर्यंत ; D8 व्यशीर्यंत ; M2 व्यशीर्यं च.

33 K5 G3 om. 33 (cf. v. l. 32). — a) Ś1 प्रकीर्यंते ; K2 प्राकीर्यंत ; K3 D2.6 प्रकाल्यते ; K4 प्रकंपते ; B D7.8 T1 G2.4 प्राकंप(G2 °प्य)त ; Da Dn1 D3–5 T2 M Cc प्रा(T2 प्र)काल्यत ; Dn2 G1 प्राकल्प(G1 °ल्प्य)त. D1 प्रक्रम्यमाणा महती. — b) K3 D1–3.6 शरवर्षेण तापि(D2 पाति- ; D3 पीडि)ता ; K4 B Da Dn D4.5.7.8 T G (G3 om.) शरवर्षाभिपीडिता (T2 °पातिना ; G1 °ताडिता). — d) D1.3 पार्थस्याथ ; T2 सपार्थस्य (for पार्थस्य च). D1.3 S (G3 om.) शिखंडिनः (for महात्मनः).

☞ Stanzas 6. 55. 34a–66b recur (with v. l.) as 6. 102. 24a–52d.

34 = (var.) 6. 102. 24. K5 G3 om. 34 (cf. v. l. 32). — a) Ś1 यतमाना हि ; Ko–2 D2 °मानाश्च. K3 वीरान् (for वीरा). S (G3 om.) य(T2 प)तमाना महावीर्याः. — b) D4.7.8 द्राव्यमाणान्. Ś1 Ko–3 Dn2 D2 द्रव(Ś1 त्राय)माणा महारथाः ; S (G3 om.) पांडवाः

C. 6. 2543
B. 6. 59. 36
K. 6. 59. 36

महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ।
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ ३५
आविद्धनरनागाश्वं पतितध्वजकूबरम् ।
अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ ३६
जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ॥ ३७
विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ ३८
तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथयूथपम् ।
ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ ३९
प्रभज्यमानं तत्सैन्यं दृष्ट्वा देवकिनन्दनः ।
उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ४०
अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्त्वया ।
प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसे ॥ ४१
यत्त्वया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे ।
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ॥ ४२
सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ।
इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम ॥ ४३

सोमकैः सह· —^{c}) T2 न शक्तु°. T2 M1-3. 5 धारयितुं (for वार°). —^{d}) Ś1 भीष्मं बाण°; K4 B D (except D2) G1 भीष्मबाणप्रपीडितान्; T1 G2. 4 °णैः प्रपीडिताः; T2 °णाभिपीडिताः.

35 = 6. 102. 25. K5 G3 om. 35^{ab} (cf. v. l. 32). —^{a}) Ś1 K1 महींद्र°. —^{b}) Dn2 भज्य°; D5 वध्य°. K1 महाचमूं. —^{d}) B3 तौ (for द्वौ). D1 न कोसावप्यतिष्ठत; S धर्म(T2 तव)पुत्रस्य पश्यतः.

36 = (var.) 6. 102. 26. —^{a}) Ś1 आविद्धनरनागाश्वैः; K1 अविद्धनरनागाश्वं; K3. 4 B Da Dn1 D1. 2. 4-8 आ(Da1 D8 अ)विद्धरथना°; D3 व्याकुलं नरना°; T1 G4 आविद्धरथनागं च; G1-3 आविद्धध्वजनागं च; M आविद्धहयनागं च (M5 °गाश्वं). —^{b}) Ko. 1 पातितध्वज°; D1 रथविध्वस्त°. —^{c}) Da1 अनाकं. —^{d}) G3 अहोभूतम्; M1-3. 5 हाहाकारम्. T1 G2. 4 अदृश्यत (for अचेतनम्).

37 = 6. 102. 27. —^{a}) T1 G जघान कुपितः पुत्रं; T2 जघान पितरं पुत्रः. —^{b}) K5 पुत्राश्च. D1 पितरं च सुतस्तथा. —^{c}) T1 G चाक्रंदत्; T2 चाक्रम्य. Ca. d. v cite आक्रन्दे. —^{d}) Ś1 Ko-2 Da1 Dn1 चैव (for दैव-). Ś1 Ko-2 बलात्कृतं.

38 = (var.) 6. 102. 28. —^{a}) G1. 3 विमुक्त-. Ś1 K B1 Da2 D1-3. 6 कवचान्यन्ये; B2-4 Da1 Dn D4. 5. 7. 8 कवचांश्चान्ये; Dn1 (by corr.) °चाश्चान्ये. —^{b}) K5 प्रत्यदृश्यंत; Da1 Dn1 (before corr.) D5 पाण्डुपुत्रश्च. —^{c}) Ś1 प्रकीर्णकेशान्; Ko-2 B1. 2 Da Dn1 D1. 5 °र्णकेशा; B4 °र्ये केशा; D3 विमुच्य केशा; S विकीर्य केशान्. T2 प्राद्रावन् (for धावन्तः). —^{d}) M4 प्रत्यदृश्यत. D1 दृश्यंते तत्र भारत.

39 = (var.) 6. 102. 29. —^{a}) K3. 5 D2. 6 तं गोकुलम्; G1. 3 तदाकुलम्. Ś1 K D2. 6. 7 इवाविद्ध; G2 M1. 2. 4. 5 इव भ्रांतम् (for इवोद्भ्रान्तम्). —^{b}) Ko उद्भ्रांतं रथ°; D1 रथयूथपयूथपं; S उद्भ्रांतरथकुंजं. —^{c}) D1 ददृशुः. K2 B D (except D1. 3. 6) पांडुपुत्राणां. —^{d}) Ko. 1. 4 B1. 2 Da1 Dn D4. 5. 7 आर्तस्वनं; D1 आवर्तनं. B1. 2 D (except Dn2 D3. 5. 6) M1. 2. 4. 5 तथा.

40 = (var.) 6. 102. 30. —^{a}) T1 G3 वि- (for प्र-). K4 B1 D1. 3. 4. 6 S सैन्यं तु; B2-4 D3 Dn D5. 7. 8 सैन्यं च (for तत्सैन्यं). —^{b}) B D (except D2. 6) S यादव° (for देवकि°). —^{c}) B D (except D1-3. 6) S कृष्णस्तु (for बीभत्सुं). —^{d}) K3 D1. 6 S प्र-; D7 वि- (for नि-). Dn2 D4 रथसत्तमं; D5 परमुत्तमं (for रथ°).

41 = (var.) 6. 102. 31. —^{b}) K3 D6 यः पार्थ; K4 पथि वः; T2 पार्थिवं (for पार्थ यः). D8 प्रार्थितः (for काङ्क्षितस्). Ko-2. 4 B3. 4 Da Dn D4. 5. 8 तव (for त्वया). Ś1 B1. 2 D3 पार्थ यस्तेभिकांक्षितं; M1. 3. 5 पार्थ यत्कांक्षितं त्वया. —^{c}) D1 T2 प्रहरस्व; D1 प्राहरास्मै. —^{d}) K3 न च. Ko-2 D1. 8 मौढ्याद् (for मोहाद्). K3. 5 D2. 6 विमुच्यसे. T2 न ते मोघं वचो भवेत्.

42 ^{ab}) = (var.) 6. 102. 32^{ab}. S transp. त्वया and पुरा. D1 भाषितं; Cc कथितं (as in text). Ko राज्ञा; K4 राज- (for राज्ञां). —^{cd}) = 6. 102. 33^{ab}. K5 द्रोणभीष्ममुखान्. T2 M4 धार्तराष्ट्रान्सैनिकान्.

43 ^{ab}) = 6. 102. 33^{cd}. B2. 3 Da Dn D5. 7. 8 यो मां योत्स्यति संयुगे. —^{cd}) = 6. 102. 34^{ab}. T2

बीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमानं समन्ततः ।
द्रवतश्च महीपालान्सर्वान्यौधिष्ठिरे बले ॥ ४४
दृष्ट्वा हि समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
भयार्ताः संप्रणश्यन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ ४५
एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ।
चोदयाश्वान्यतो भीष्मो विगाह्यैतद्बलार्णवम् ॥ ४६
ततोऽश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
यतो भीष्मरथो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिमानिव ॥ ४७
ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ४८
ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
धनंजयरथं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४९
क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रकाशते ॥ ५०
वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्त्ववान् ।
चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ५१ C. 6. 2560 B. 6. 59. 53 K. 6. 59. 53

सत्यवाक्यम्.

44 ^{a}) K3. 5 D2. 6 विगतं (for बीभत्सो). K5 तस्य (for पश्य). K3. 5 D2 सैन्यं त्वं; K4 D1 स्वं सैन्यं (by transp.). S स्वसैन्यं पश्य बीभत्सो. — ^{b}) S धाव° (for भज्य°). B Da Dn D4. 5. 7. 8 S इतस्ततः; D3 ततस्ततः (for समन्ततः). — ^{c}) K5 भवतश्च (for द्रवतश्च). — ^{d}) B D (except D2) S पश्य (for सर्वान्). Ko–2 यौधिष्ठिरान्.

45 ^{a}) B D (except D1–3. 6) तु (for हि). Ko–3. 5 Da1 Dn1 D1–3. 6 transp. समरे and भीष्मं. S दृष्ट्वा भीष्मं हि समरे. — ^{c}) Ś1 भयार्तः. Ś1 प्रणमन्त्ये ते; Ko–2 प्रणमंत्यन्ये; K3 D2. 6 विप्रणश्यंति; S संप्रद्रवंते; Bomb. Ed. प्रपलायंते. D1 तद्भयार्ताः प्रणश्यंति. — ^{d}) Ś1 B4 D1–3 सिंहात्; K5 सिंहाः; Dn1 सिंहः. T1 G सिंहत्रस्ता मृगा इव.

46 46^{cd} = (var.) 6. 102. 37^{ab}. — ^{c}) Ko. 2 चोदयाश्वौ; K3. 5 D2. 6 नोदयाश्वान्; K4 देशया°. — ^{d}) Ś1 व्यगाहंत; K3 D2 विगाह्येनं; K4 D3 °ह्यैतं; K5 °ह्यैव; B1. 2 M5 °ह्यै तद्; B3 Da D5. 6 °ह्यैनं; B4 Dn D4. 7 °ह्यैवं; D1 °ह्यैनं; D8 °ह्येवं; T G M2 °हे तं; M4 °हे तद्. Da Dn1 D5. 7 T G2–4 रणार्णवं; D1. 2 महा°; G1 रणाद्भुवं; M रथार्णवं. — After 46, T2 ins. an addl. colophon (*adhy. no.* 54); while B2. 3 *repeat* 43^{ab}. — After 46, N (except B1–3 D1) ins. :

197* पातयिष्यामि दुर्धर्षं कुरुवृद्धं पितामहम् ।

[= (var.) 6. 102. 37^{cd}. — K4 B4 Da Dn D3–5. 7. 8 वृद्धं कुरु- (for कुरुवृद्धं).]

— After 197*, Da2 D5 *repeat* 43^{ab}.

47 = (var.) 6. 102. 38. Before 47, Ś1 Ko–2. 4. 5 B3. 4 Dn1 D3 T G M2 ins. संजय उवाच. — ^{a}) K3 ततोन्यात्र°; T1 G2. 4 ततोश्वान्विशद(G2 °त)प्रख्यांश्. — ^{b}) K4. 5 B D1 नोदया° (for चोदया°). S केशवः (for माधवः). — ^{c}) K4 T1 G1. 3 ततो (for यतो). — ^{d}) A few MSS. दुःप्रेक्ष्यो; दुष्प्रेक्षो. N (except Ś1 K5) G1 M5 रश्मिवान्.

48 = 6. 102. 39. — ^{a}) Ko–2 ततः स पुन°. — ^{d}) K3 B1. 2. 4 D2. 3. 6 T2 G3 M5 भीष्मायोद्यतम्; B3 °ष्मो युध्यत; D1 °ष्मं युध्यंतम्.

49 = (var.) 6. 102. 40. — ^{a}) Ś1 K3. 4 B D1 G2. 3 M4. 5 °श्रेष्ठ. — ^{b}) K3 D2. 6 निनदन्; Da2 Dn1 D5. 8 G1 M1. 3–5 व्यनदन्; T1 G1. 3 व्यचरन्; G2 विचरन्. — ^{c}) M2 om. from तूर्णं up to सं in 51^{a}. D3 S (M2 om.) शीघ्रं (for तूर्णं).

50 = (var.) 6. 102. 41. K1 om. 50^{a}–51^{b}. M2 om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{a}) S (M2 om.) क्षणेनाति- (G1 °पि; M1. 3–5 °थ)रथस्. — ^{b}) Ko सहायः; B D (except D1–3. 6) सध्वजः (for सहयः). — ^{d}) Ko संछिन्नो.

51 = (var.) 6. 102. 42. K1 om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). M2 om. up to सं (cf. v. l. 49). — ^{a}) K2. 3 B3 D2. 6 T2 वासुदेवस्तु सं°; K4 T1 G1. 3. 4 °देवः सुसं°. — ^{b}) G3 स्थैर्यम्. T1 G तत्क्षणात्; T2 M वीर्यवान् (for सत्त्व°). — ^{c}) K1 शोचया°; K3. 5 D2 नोदया°; K4 देशया° (for चोदया°). — ^{d}) Ko–2 विभग्नान्; K3 Dn D1. 2. 4. 6–8 T2 G1. 3 M4 वितुन्नान्; K4 B1. 4 विचितान्; B2 वित्ततान्; B3 T1 G2. 4 विभिन्नान्; Da D5 वितूर्णान्; D3 वितुन्नो; M1. 3 विकृन्तान्; Co वितुन्नान् (as in text).

C. 6. 2561
B. 6. 59. 54
K. 6. 59. 54

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम् ।
पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा त्रिभिः शरैः ॥ ५२
स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः ।
निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ५३
विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिस्वनम् ।
अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ५४
तस्य तत्पूजयामास लाघवं शंतनोः सुतः ।
साधु पार्थ महाबाहो साधु भो पाण्डुनन्दन ॥ ५५
त्वय्येवैतद्युक्तरूपं महत्कर्म धनंजय ।
प्रीतोऽस्मि सुदृढं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ॥ ५६
इति पार्थं प्रशस्याथ प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः ।
मुमोच समरे वीरः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ५७
अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
मोघान्कुर्वञ्शरांस्तस्य मण्डलान्यचरल्लघु ॥ ५८
तथापि भीष्मः सुदृढं वासुदेवधनंजयौ ।
विव्याध निशितैर्बाणैः सर्वगात्रेषु मारिष ॥ ५९
शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ।
गोवृषाविव नर्दन्तौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ६०
पुनश्चापि सुसंक्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।
कृष्णयोर्युधि संरब्धो भीष्मो व्यावारयद्दिशः ॥ ६१

---

52 = (var.) 6. 102. 43. — [a]) S ततोर्जुनो (for ततः पार्थो). — [b]) A few MSS. °निःस्वनं. — [d]) B3. 4 D (except D1–3. 6) S शितैः (for त्रिभिः).

53 = 6. 102. 44. — [a]) T1 (before corr.). 2 G1. 4 M सं· (for स). K3 Da1 D3–5. 7. 8 कौरव्य. — [b]) G2. 3 °रन्यं. K1 महद्भुवः; K5 महाधनुः. — [c]) K1. 4. 5 B1. 3. 4 Dn1 D1. 3. 6. 8 (before corr.) निमिषांतर°; T1 G2. 4 क्षिप्रमादाय तद्राजन्. — [d]) Ś1 K3–5 B Da2 Dn2 D1–5 T1 G4 सज्जं. K3. 5 D2. 6 कृत्वा (for चक्रे).

54 = 6. 102. 45. — [a]) Ś1 K1 विचकर्षंस; Da1 विकीर्षत. — [b]) T G M4 धनुस्तज्जलदस्वनं. — [d]) K3 D2 पुनरर्जुनः; D6 ** चार्जुनः. K5 धनुश्चिच्छेद चार्जुनः.

55 = (var.) 6. 102. 46. — [a]) K1 प्रज° (for पूज°). — [b]) Ś1 (before corr.) K4 B Da Dn D5. 7 शांतनोः. — [d]) Ko B3 Da Dn D4. 7 भोः. K4 S साधु पांडवनंदन.

56 [a]) Ś1 त्वय्येव रूपसंयुक्तं; Ko. 2 M2. 5 त्वय्यैवैतद्युक्तरूपं; G3 त्वय्येमेव तद्युक्तरूपं (sic). — [c]) S प्रीतोस्मि ते भृशं (G3 तेनिशं) पार्थ.

57 [a]) Ś1 Ko–2 Da2 D1. 2. 6 प्रशंस्याथ. — [b]) Ś1 प्रगृह्यार्थं; K3 D2 प्रतिगृह्य; D3 G3 प्रगृह्यान्यं; T2 प्रसह्यान्यन्. — [cd]) = (var.) 6. 102. 47[cd]. Ś1 शूरः (for वीरः). Ko–2 पार्थसुतं.

58 = (var.) 6. 102. 48. — [a]) Ko. 2 अदर्शयन्; S विदर्शयन् (G3 विदर्शयो). K3 अदर्शद्वासुदेवाय. — [b]) Dn2 हयमाने; T G1. 4 M1–4 हयज्ञाने; G2 हयज्ञाने. — [c]) Ś1 K1 G2 मोघां; K5 मोघी· (for मोघान्). Ś1 हयांस (for शरांस). — [d]) K3. 4 B D2. 4. 6 मंडलान्याचरल्ल; K5 मंडलीन्या°; D1 °लान्यचरद्; T2 G1. 2 °लान्यचरल्ल (T2 °न्); G3 °लान्याचरन्. D1 युधि; D8 (marg. *sec. m.*) G3 बहु (for लघु).

59 [a]) Ś1 K1 तथा तु; Ko. 2 ततस्तु; G1. 3 तथा हि. D1. 3 तथा भीष्मस्तु सुदृढं. — [c]) T2 G1–3 तीक्ष्णैः (for बाणैः). — [d]) Ko–2 B1 D3 भारत (for मारिष).

60 = (var.) 6. 102. 49. — [b]) K1. 2 भीष्मेन शरविक्षतौ; K3. 5 D1. 6. 8 तौ भीष्मशरवीक्षितौ; D1 M भीष्मस्य शरविक्ष(D2 M1 °विक्षि-; M2 °वीक्ष)तौ; T G भीष्मस्य शरपीडितौ. — [c]) Ko नंदंतौ; K3 B1. 4 D3 S संरब्धौ; D1 संसक्तौ (for नर्दन्तौ). — [d]) Ś1 °णोल्लेखितांकितैः; K4 B Da1 D1. 4 °णैर्लिखितां(Da1 °लिंखिनां-; D1 °लांछनां-; D4 °लिखनां)कितौ; K5 विषाणौ लिखि°; Dn1 D7 °णोल्लिखनांकितौ; D8 °णोल्लिखितांबरौ; T1 G4 °णोल्लेखितांकितौ; T2 G1–3 M विषाणोल्लेखनांकितौ (M2 °शेषा)ल्लेखनांकितौ; Cc as in text. Cd cites उल्लिखितं and अंकितः.

61 [a]) K5 D2 स संक्रुद्धः; B1. 4 Da1 D3 सुसंरब्धः. — [b]) B D (except D2) S शरैः शतसहस्रशः. — [c]) K4 B2. 3 Da Dn D4. 5. 7. 8 भृशसंक्रुद्धो; D1 युधि विसृजन्; T2 M युधि संक्रुद्धो. — [d]) Ś1 व्यवारयद्; D3 D5 K3 D2. 6 [s]प्यावार°; K4 B [s]थावार°;

वार्ष्णेयं च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोषितः ।
मुहुरभ्युत्स्मयन्भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ६२
ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् ।
संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ॥ ६३
भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ।
प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ६४
वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ॥ ६५
अमृष्यमाणो भगवान्केशवः परवीरहा ।
अचिन्तयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ६६
एकाह्ना हि रणे भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ।
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥ ६७
द्रवते च महत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान्दृश्य सोमकान् ।
आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहम् ॥ ६८
सोऽहं भीष्मं निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय दंशितः ।
भारमेतं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ६९
अर्जुनोऽपि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानो हि संयुगे ।
कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् ॥ ७०
तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः ।
प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ७१
तेषां बहुत्वाद्धि भृशं शराणां

C. 6. 2562
B. 6. 59. 74
K. 6. 59. 74

D$_{4.5.7.8}$ आवार° ; D$_1$ T$_1$ G M$_{1.2.5}$ प्राच्छाद° ; D$_3$ व्याच्छाद° ; T$_2$ M$_{3.4}$ प्रच्छादयद्. K$_5$ भीष्मोद्यावारयद्दिशः. — After 61, T G ins.:

198* पार्थोऽपि समरे क्रुद्धो भीष्मस्यावारयद्दिशः ।

T$_2$ cont.:

199* भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः पार्थस्यावारयद्दिशः ।

62 a) Ś$_1$ K$_{0-2}$ स वार्ष्णेयं (for वार्ष्णेयं च). — b) G$_{1.3}$ क्षप° (for कम्प°). K$_3$ D$_{2.6}$ चाभितः (for रोषितः). T$_2$ सर्वगात्रेषु मारिष. — c) K$_0$ मुहुरत्यस्मयन्; K$_3$ D$_2$ मुहुरभ्यहनद्; K$_4$ B D$_{1.3.6}$ °रभ्यर्दयन्; K$_5$ °राभ्यत्स्मयद्; T G$_4$ °रस्यन्स्वयं; G$_{1.3}$ मुहुरस्यन्स्मयन्; G$_2$ °रास्यात्स्मयन्; M °रस्य स्वयं. — d) T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ ततः (for तदा). Ś$_1$ प्रहस्यांबुदवत्ततः. — After 62, D$_1$ ins. an addl. colophon (*adhy. no.* 55).

63 Before 63, D$_1$ ins. संजय उवाच. — a) Ś$_1$ कृष्णोस्य (for कृष्णस्तु). D$_3$ ततस्तु कृष्णः समरे ; T G कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा. — b) D$_1$ प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा). T G भीष्मं भीमपराक्रमं. — c) K$_5$ स संप्रेक्ष्य (for संप्रेक्ष्य च). K$_3$ D$_{2.6}$ महाबाहो. — d) Ś$_1$ K$_{0.1.5}$ T$_1$ G मृदु युध्यतः ; Da$_1$ Dn$_1$ °युध्यतां ; D$_1$ मृदुवत्त्वतां.

64 a) B$_{3.4}$ Dn$_2$ D$_{4.7.8}$ तं भीष्मं ; D$_1$ भीष्मं तु. — b) K$_{1.2}$ B$_2$ अनिसं. D$_1$ तथा (for युधि). — c) K$_2$ D$_8$ प्रपतंतम्. — d) D$_1$ मध्यमास्थाय.

65 a) D$_8$ वीरान् (for the first वरान्). T$_1$ G M$_2$ परान्; M$_4$ वीरान् (for the second वरान्). — d) K$_{0.5}$ यौधिष्ठिरं. K$_5$ बलं.

66 a) K$_5$ बलवान्. — b) D$_1$ केशवः केशिसूदनः. — d) K$_4$ तदा (for नास्ति).

67 a) S (except G$_3$ M$_5$) एकाह्नापि. D$_1$ एको हि समरे भीष्मो. — b) Ś$_1$ देवमानुषान्; B$_3$ Da$_1$ Dn D$_{4.8}$ (marg. *sec. m.* as in text) दैत्यदानवान्. — c) K$_{3.4}$ B D$_{2.8}$ किं नु (for किमु). D$_3$ संख्ये (for युद्धे). — d) Ś$_1$ समदान्; K$_{0.2}$ सगदान्; K$_1$ सपक्षे; T$_2$ बलवान्; G$_{1.3}$ सपदान् (for सबलान्). D$_2$ सवाहनबलान्वितान्.

68 a) K$_5$ B$_{1.3.4}$ D$_{1.8}$ महासैन्यं. — c) D$_1$ सर्वे (for तूर्णं). — d) K$_5$ प्रभग्ना. Ś$_1$ पृष (sic); K$_{0.2}$ मुच्य; K$_1$ मृश्य; K$_{3.5}$ B$_4$ D$_{2.6.7}$ S वीक्ष्य; D$_1$ प्रेक्ष्य (for दृश्य). B$_1$ सैनिकान्. — e) Ś$_1$ आद्रवंत; K$_2$ B$_4$ प्राद्रवंति; K$_5$ कौरवाश्च; D$_1$ व्यद्रवंत; D$_8$ आर्दयंति. Ś$_1$ K$_{4.5}$ B D$_6$ दृष्ट्वा (for हृष्टा). — f) K$_5$ हर्षयंतं; M$_2$ आर्षयंतः.

69 a) K$_{3.5}$ D$_{2.3}$ S निहत्याद्य. — b) Ś$_1$ K$_1$ दंशितं; K$_{0.2}$ S दंसितः. — c) K$_3$ D$_{2.6}$ भारमेवं; S (except T$_2$) °मेनं. D$_1$ भारमद्यापनेष्यामि.

70 a) Ś$_1$ K$_{3-5}$ B$_3$ D$_{1-4.6.7}$ M$_{2.4}$ अर्जुनो हि; Da Dn °नोद्य. K$_{0-2}$ अर्जुनो निशितैस्तीक्ष्णैर्. — b) Ś$_1$ तप्य° (for वध्य°). K$_{0-4}$ B$_2$ D$_{1-3.6.8}$ S [ऽ]पि; B$_{3.4}$ [ऽ]थ; Da Dn$_1$ [ऽ]द्य (for हि).

71 b) T$_2$ भूयस्तव पितामहान्.

C. 6. 2582
B. 6. 59. 74
K. 6. 59. 74

दिशोऽथ सर्वाः पिहिता बभूवुः ।
न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमि-
र्न भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ।
ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा
दिशश्च सर्वाः क्षुभिता बभूवुः ॥ ७२
द्रोणो विकर्णोऽथ जयद्रथश्च
भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ।
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च ॥ ७३
प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे
वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ।
किरीटिनं त्वरमाणाभिसस्रु-
र्निदेशगाः शांतनवस्य राज्ञः ॥ ७४
तं वाजिपादातरथौघजालै-
रनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ।
किरीटिनं संपरिवार्यमाणं
शिनेर्नप्ता वारणयूथपैश्च ॥ ७५
ततस्तु दृष्ट्वार्जुनवासुदेवौ
पदातिनागाश्वरथैः समन्तात् ।
अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ
शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम् ॥ ७६
स तान्यनीकानि महाधनुष्मा-
ञ्शिनिप्रवीरः सहसाभिपत्य ।
चकार साहाय्यमथार्जुनस्य
विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य ॥ ७७
विशीर्णनागाश्वरथध्वजौघं
भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ।
युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं

---

72 ^{a}) K3.5 D2 बहुत्वाद्धि-; K4 B1.2.4 Da Dn D1.3–8 °त्वात्तु; B3 मुहूर्तात्तु; S बहुत्वात्सु- (for °त्वाद्धि). — ^{b}) Ko–2 B1.2.4 दिशश्च; Da Dn1 D3.5 दिशो हि. Dn1 om. (hapl.) from पिहिता up to सर्वाः in 72^{f}. Ś1 Ko–2 व्यथिता; Co पिहिता (as in text). T1 G समीक्ष्य (for बभूवुः). — Ko.1 om. 72^{c}–73^{b}. K3 om. (hapl.) 72^{cdef}. — ^{c}) D8 S नैवांत° (for न चान्त°). — ^{e}) D3 ववुस्तु; T1 (before corr.) G3 वपुश्च. Some MSS. तुमलाः. K5 विधूमा; D1 प्रचंडा; D8 M2 सुधूमा. — ^{f}) Ś1 पतिता; Dn2 तुमला (for क्षुभिता).

73 Ko.1 om. 73^{ab} (cf. v. l. 72). — ^{a}) D1 द्रौणिर्. K2.5 D1.2.4.7.8 M4 विकर्णश्च. — ^{b}) D1 श्रुतायुरश्वस्य पतिश्च राजा. — ^{c}) Ko.1 श्रुतायुरश्वस्य पतिश्; K3 शतायुरंबष्ठ°. Ś1 स (for च). M1–3.5 राजन् (for राजा). — ^{d}) K2 सुदक्षिणं च; S महीक्षितश्च (M1–3.5 °तौ च).

74 ^{a}) Ko–2 सौवीरजनाश्च. — ^{b}) D (except D1–3.6) वशातयः; G2 वासादयाः. Ko कृत्तक-; Dn2 क्षुद्रका. — Ko om. (hapl.) 74^{c}–75^{b}. — ^{c}) Dn2 D4.7 विसस्रुर्; D1 हि वव्रुर्; D3 विवव्रुर्; D8 विशंति; T1 G2.4 तु तूर्णं (for [अ]भिसस्रुर्). — ^{d}) S राजन् (for राज्ञः). — After 75, D1 ins.:

200* तवापि पुत्रस्य तु कोपनस्य ।

75 Ko om. 75^{ab} (cf. v. l. 74). — ^{a}) D1 तैर् (for तं). K1.3 °पादातरथोघ°; K2 °पदातिरथौघ°; Dn1 M3.5 °पादातिरथौघ°. — ^{b}) D1 समंतात् (for ददर्श). — ^{d}) K3.5 D2 शनेर्नप्ता; D3 Dn1 D5 नप्ता शिनेर्; T1 शिनैर्नप्ता. D1 वृष्णिवरप्रियैषी; T2 वारणयूथपाश्च.

76 ^{a}) Dn2 D2 ततश्च; D1 ततः स (for ततस्तु). — ^{b}) D3 पादाति°. — ^{c}) Ś1 अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं. — Ko.1.5 om. (hapl.) 76^{d}–77^{a}. — ^{d}) K3 D2.3 शनि°. Da Dn1 °रोथ ससार; D5 °रोपससार.

77 Ko.1.5 om. 77^{a} (cf. v. l. 76). — ^{a}) B1 शतान्य°; S ततो ह्य° (for स तान्य°). K2 B D (except D1–3.6) धनुष्मतां वरः (for महाधनुष्मान्). — ^{b}) K3 D2 शनिप्रवीरः. D2 [अ]भिगत्य; D3 निपत्य. — ^{d}) K3 वज्र° (for वृत्र°). A few MSS. °निसू°.

78 ^{a}) D1 T1 G1.2.4 M4 विकीर्ण- (for विशीर्ण-). Ś1 Ko.1 -द्विपौघं (for -ध्वजौघं). — ^{b}) Ś1 भीष्मं च (for भीष्मेण). K3 D6 °सर्वयोधाः. — ^{c}) Ko.2.5 यौधि°. D2 उप- (for अभि-). — ^{d}) Ś1 संस्मृत्य; M1.2 संदिश्य (for संदृश्य). Ś1 K3.5 D2 शनिप्र°; Da1 निशि प्र°.

प्रोवाच संदृश्य शिनिप्रवीरः ॥ ७८
क्व क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्मः
सतां पुरस्तात्कथितः पुराणैः ।
मा स्वां प्रतिज्ञां जहत प्रवीराः
स्वं वीरधर्मं परिपालयध्वम् ॥ ७९
तान्वासवानन्तरजो निशम्य
नरेन्द्रमुख्यान्द्रवतः समन्तात् ।
पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च
भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणम् ॥ ८०
अमृष्यमाणः स ततो महात्मा
यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ।
उवाच शैनेयमभिप्रशंस-
न्दृष्ट्वा कुरूनापततः समन्तात् ॥ ८१
ये यान्ति यान्त्वेव शिनिप्रवीर
येऽपि स्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु ।
भीष्मं रथात्पश्य निपात्यमानं
द्रोणं च संख्ये सगणं मयाद्य ॥ ८२
नासौ रथः सात्वत कौरवाणां
क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित् ।
तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं
प्राणं हरिष्यामि महाव्रतस्य ॥ ८३
निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ
द्रोणं च शैनेय रथप्रवीरम् ।
प्रीतिं करिष्यामि धनंजयस्य

C. 6. 2595
B. 6. 59. 87
K. 6. 59. 87

79 ^{a}) B3 धिक् (for क्व). K0 यास्यत वैष. — ^{b}) K3. 5 B2. 3 Da Dn1 D1. 2, 5. 6 S पुराणः (D1 °णे; T2 °णं). — ^{c}) K0. 1 M2 मां स्वां; K3 मा स्वां; K5 D1 मा तां; B Da Dn D4. 5. 7. 8 T G मा स्व. K5 जहथ; B D (except D2. 3. 6) S त्यजत (for जहत). K5 प्रवीरान्. — ^{d}) K0–2. 4. 5 D2 M स्ववीर (K4 °र्यं) धर्मं; B Da Dn D4. 5. 7. 8 स्व (B1. 2 सु-; B3. 4 D7 स्वं) वीरधर्मान्. Ś1 K1 Dn2 D7. 8 M1. 2. 3 (before corr.) प्रति° (for परि°).

80 ^{a}) B1. 4 D1 T2 G1. 2. 4 M2. 3. 5 निशाम्य. — ^{b}) Dn2 D4. 7 समेतान् (for समन्तात्). — K2 om. (hapl.) 80^c–81^d. — ^{c}) K3 Da Dn1 D3. 5. 6 मृदुयुध्यतां च; T1 G मृदु युद्ध (T1 G4 -बुद्धि) वीर्यं. — ^{d}) T1 G M1. 3–5 संख्ये; T2 युद्धे; M2 बाणान्. T2 समुदीर्णं°; Ca °दीर्यं° (as in text). D1 भीष्मं संख्ये निहतं मयाद्य.

81 K2 om. 81 (cf. v. l. 80). D1 om. (hapl.) 81–82. — ^{a}) B D (except D2. 3. 6; D1 om.) तु (for स). — ^{b}) K5 यशस्विनः. Ś1 K4 Dn1 D3. 4 (by corr.) T1 G4 सर्वदाशार्हभर्ता; K0 तं स दशार्हं°; K3 सर्वदशार्हकर्ता; B2 °हर्ता. — ^{c}) K0. 1 अभिप्रशंस्य. — ^{d}) Ś1 कुरूणां परितः. D3 समस्तान्; S समग्रान्.

82 D1 om. 82 (cf. v. l. 81). — ^{a}) Ś1 K0. 2 यांत्येव; K1 यातैव; K4 यांतेव; Da1 Dn1 यांत्वैव; D3 ते यांतु; T2 यात्येव (for यान्त्वेव). Ś1 K3. 5 D2 शनिप्रवीर. D3 ये क्षत्रियस्त्वे च शनि° (sic). — ^{b}) Ś1 K0–2 T G4 M1–3. 5 येवस्थिताः; G1–3 ये व (G2 नि)-र्जिताः. D3 सात्यके; M सत्यक (for सात्वत). — ^{c}) Ś1 K0–2 पश्यत पात्यमानं; G1. 3 पश्यसि पात्य°. — ^{d}) K0 संख्यं; S (mostly) संखे. T1 G शरणं (for सगणं). K5 समायात्; D3 तथाद्य.

83 ^{a}) K3–5 D2. 6 न मे रथः; B1. 2. 4 Da1 Dn1 D1 न मे रथी; B3 न मे रणे; Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 न मे बले; D3 चक्रान्न मे; T G न सारथेः; M नासौ रणे. K5 सात्यकि; D1 सात्यकिः; M सत्यक (for सात्वत). — ^{b}) Ś1 क्रुद्धोस्य. Dn2 D4. 7. 8 युध्येत (for मुच्येत). M रणे हि. Ś1 G3 कंचित्; Da1 क्वचित्; D1 कोपि; G1. 2 किंचित्. — ^{c}) S त (M2 क) स्मादिहादाय (for तस्मादहं गृह्य). Ca cites गृह्य. K3 रथां-गमुत्तमं; M रथांगमद्य; Ca. c °गचक्रं. — ^{d}) Ś1 K3 D2. 3 S (except T2) द्रोणं; K0–2 भीष्मं (for प्राणं). Ś1 K3. 4 D2 वधिष्यामि; K0–2 D3 S (except M4) हनि° (for हरि°). K2 om. (hapl.) from महा up to ष्यामि in 84^c. Ś1 K0. 1. 3. 5 D1–3 S महाव्रतं च.

84 K2 om. up to ष्यामि (cf. v. l. 83). — ^{a}) Ś1 K0. 1 तथा वै; K3 D2. 6 तथैव; B3 तु चाजौ; T1 G4 तदाजौ. — ^{b}) G3 शैनं च (for शैनेय). Ś1 रथोत्तमौ च; K0. 1. 3. 5 B3 D2. 6 रथोत्तमौ तौ; K4 Da Dn D1. 5. 7. 8 रथप्रवीर; B1. 4 D3 S रथ (T2 महा)-

C. 6. 2595
B. 6. 59. 87
K. 6. 59. 87

राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च ॥ ८४
निहत्य सर्वान्धृतराष्ट्रपुत्रां-
स्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः ।
राज्येन राजानमजातशत्रुं
संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ॥ ८५
ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः
सूर्यप्रभं वज्रसमप्रभावम् ।
क्षुरान्तमुद्यम्य भुजेन चक्रं
रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् ॥ ८६
संकम्पयन्गां चरणैर्महात्मा
वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ।
मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पः
सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम् ॥ ८७
सोऽभ्यद्रवद्भीष्ममनीकमध्ये
क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी ।
व्यालम्बिपीतान्तपटश्चकाशे
घनो यथा खेऽचिरभापिनद्धः ॥ ८८
सुदर्शनं चास्य रराज शौरे-
स्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम् ।
यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं
रराज नारायणनाभिजातम् ॥ ८९
तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धं

प्रवीरौ; D_1 रथोत्तमाग्र्यं. —[d]) K_4 राज्ञः स-(for राज्ञश्च). K_3 Da_1 भीष्मस्य (for भीमस्य). K_0 च तथाश्विनोः; K_2 तथार्जुनस्य; $K_{3.5}$ Da_1 $D_{2.5.6.8}$ M_4 तथाश्विनौ च; D_1 °श्विनाभ्यां. Ca.c cite आश्विनोः.

85 [a]) Da Dn $D_{5.8}$ °राष्ट्रपुत्रास्; D_1 °राष्ट्रस्य पुत्रास्. —[b]) K_4 तत्पक्षका; $B_{1.3.4}$ Dn_2 $D_{4.8}$ तत्पाक्षिका; Da Dn_1 D_5 तत्पार्श्विका (for तत्पक्षिणो). —[c]) $K_{0.1}$ राज्ञां च; K_2 T_1 G_{2-4} राज्ये च (for राज्येन). $Ś_1$ इति ब्रुवारानमजात° (sic). —[d]) $Ś_1$ संमोद°; $K_{3.5}$ D_2 संयोज° (for संपाद°). K_5 अग्र-(for अद्य). B_3 कृष्णः; T_1 G हृष्टं. — After 85, T_2 ins. an addl. colophon (*adhy. no.* 55). T (T_2 after the addl. colophon) G ins. after 85:

201* इतीदमुक्त्वा स महानुभावः
सस्मार चक्रं निशितं पुराणम् ।
सुदर्शनं चिन्तितमात्रमेव
तस्याग्रहस्तं स्वयमारुरोह ।;

which is followed by 89–90 in T_1 G.

86 [a]) $Ś_1$ सुराभं; $K_{0.2}$ सुनादं; D_1 शतारं. $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ $D_{2.3.6}$ S °नाथः (for °पुत्रः). —[b]) $B_{1.2.4}$ Da Dn $D_{4.5.7.8}$ वज्रसहस्रतुल्यं; D_1 वज्रसमानकल्पं. —[c]) D (except $D_{1-3.6}$) उत्क्राम्य; Cc उद्यम्य (as in text). D_1 करेण (for भुजेन). —[d]) K_0 विसर्ज्य.

87 [a]) $K_{0-3.5}$ $D_{2.8}$ T_1 G_{2-4} M_4 स कंप°; $M_{1-3.5}$ प्रकंप°. $Ś_1$ K_3 $G_{1.2}$ चरणे; K_5 चरणौ; Ca चरणैः (as in text). —[b]) S जवेन (for वेगेन). K_4 B_3 transp. भीष्मं and कृष्णः. B_2 D_7 स; D_8 [S]भि-(for प्र-). T_2 भूमिं (for भीष्मम्). —[c]) D_3 मदात्तम्. $Ś_1$ समुदीर्यदर्पः; $K_{2.4}$ B D (exept D_{1-3}) M °र्णदर्पं. —[d]) D_3 वारणेंद्रान्.

88 [a]) $Ś_1$ सोभ्याद्रवद्; K_3 Da Dn $D_{1.2.4.5}$ T G_{2-4} सोभिद्रवद्; K_4 B $D_{3.6-8}$ G_1 M_5 सोभिद्रवन्. $K_{1.3}$ अनेक°. —[b]) K_2 °व्ररणः (for °वरजः). —[c]) $Ś_1$ K_{0-2} T_2 $M_{1.3-5}$ व्यालंब(K_1 विलंब-; T_2 विलंबि) पीतांतपटश्; K_5 व्यालंबी पीतार्धपटश्; T_1 G व्यालंबि (G_1 °ब-; G_2 °व्य)पीतांबरधृक्. $K_{0.1}$ च काले; $K_{2.3}$ D_{2-4} चकासे. —[d]) K_5 मेघो (for घनो). $Ś_1$ खेचिरतावनद्धः; $K_{0.1}$ खेचिरभावनद्धः; $K_{2.3}$ $D_{2.6}$ खेचिरभावि(K_2 °व)नद्धः; K_4 $B_{2.3}$ खे तडिता पिनद्धः; $B_{1.4}$ $D_{1.3}$ खे तडितावनद्धः; Da Dn_1 D_5 खे(D_5 दे) तडिताभिनद्धः; T G सूर्यमरीचिनद्धः; M खे रविभाभि(M_1 °वि-; M_4 °नु)नद्धः.

89 T_1 G read 89–90 after 201* (cf. v.l. 85). —[ab]) B_2 चाथ (for चास्य). K_3 $D_{3.8}$ सौरेः. K_3 D_3 सुचक्र° (for तच्चक्र°). $Ś_1$ K_0 सुभुजांतरा(K_0 °ना)लं; K_3 Da_1 सुभुजोरुनाभं. T G तच्चक्रपद्मं प्रगृहीतमाजौ रराज नारायणबाहुनालं. —[c]) $Ś_1$ यथादिपर्णं; $K_{3.5}$ D_2 यथा हि पद्मं; Da D_5 यथालिपद्मं; D_6 तथादिपद्मं. —[d]) Da_2 °नाभिजालं; D_8 °बाहुनालं.

90 K_{0-2} $D_{2.6}$ (? hapl) om. 90. For sequence in T_1 G, cf. v.l. 85. T_2 reads 90 twice consecutively.

क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ।
तस्यैव देहोरुसरःप्ररूढं
रराज नारायणबाहुनालम् ॥ ९०

तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः
क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ।
सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः
क्षयं कुरूणामिति चिन्तयित्वा ॥ ९१

स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः
संवर्तयिष्यन्निव जीवलोकम् ।
अभ्युत्पतँल्लोकगुरुर्बभासे
भूतानि धक्ष्यन्निव कालवह्निः ॥ ९२

तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं
समीक्ष्य देवं द्विपदां वरिष्ठम् ।
असंभ्रमात्कार्मुकबाणपाणी
रथे स्थितः शांतनवोऽभ्युवाच ॥ ९३

एह्येहि देवेश जगन्निवास
नमोऽस्तु ते शार्ङ्गरथाङ्गपाणे ।
प्रसह्य मां पातय लोकनाथ
रथोत्तमाद्भूतशरण्य संख्ये ॥ ९४

त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण

C. 6. 2605
B. 6. 59. 98
K. 6. 59. 97

— a) Ś1 Da Dn1 D5 उत्कृष्टकोपोदय° ; D3 तत्कृष्णकोपोदयसूर्ययुद्धं ; T1 G2. 4 तत्कृष्णकोपोदित(G2 °पादति)सूर्यवर्चः. — b) D5 °प्रभुजातपत्रं. — M1. 3. 5 om. 90cd. — c) T2 G3 तत्रैव (for तस्यैव). — d) Ś1 °बाहुजातं ; K4 °नाभिनालं ; T2 (*inf. lin.* as in text) °नाभिजातं.

91 a) G3 तमात्तवक्रं. Ś1 प्रजहंतम् (for प्रणदन्तम्). — d) Da Dn1 D4. 5. 8 T1 G4 M1–3 क्षयः. K4 B1. 2. 4 D8 (marg. *sec. m.* as in text) इव (for इति).

92 a) D5 °चक्रं. — b) Cc. d संवर्त° (as in text). ❀ Ca : उद्धरिष्यन् संहरिष्यन् । उद्वर्तयिष्यन्निति पाठः । स एवार्थः । ❀ K5 om. (hapl.) from जीव up to न्निव in 92d. K4 D7 सर्वलोकं ; Da1 D5 जीवलोके. — c) K3 Da1 Dn अभ्युत्पतत् ; K4 प्रत्युत्पतन्. D1. 4 T2 बभाषे. — d) K3 D2 जगद्दिधक्षन् ; T1 G4 वनानि धक्ष्यन् ; M4 भूतानि धक्षन्. K4 B D (except D2. 6 ; D7 marg. as in text) Cc धूमकेतुः (for काल°).

93 a) Ko तमापतपंतं (sic) ; K3–5 D1–3. 6 तमाद्रवंतं ; T1 G2. 4 स (G2 तं) वासुदेवं ; M1 तमातपंतं. D1 प्रसमीक्ष्य भीष्मो (for प्रगृहीतचक्रं). — b) Ś1 Ko–3. 5 D2. 3. 6 दृष्ट्वा कृष्णं (D3. 6 °ष्ट्वा देवं) शांतनवस्तदानीं ; D1 गृहीतचक्रं युधि वासुदेवं. — For 93cd, Ś1 Ko–3. 5 D1–3. 6 subst. :

202* असंभ्रमं तद्विचकर्ष दोर्भ्यां
महाधनुर्गाण्डिवतुल्यघोषम् ।
उवाच भीष्मस्तमनन्तपौरुषं
गोविन्दमाजावविमूढचेताः ।

[(L. 1) Ś1 Ko–3 D2. 3 असंभ्रमम् ; D1 °भ्रमात्. Ś1 Ko–2 तत्र (for तद्वि-). — (L. 2) Ś1 Ko–2 D1 महद्धनुर्. K3 D2 गांडिव°. — (L. 3) Om. (hapl.) in D1. K3. 5 D2 °वीर्यं (for °पौरुषं). — (L. 4) D1 गोविंद जानामि तव प्रभावं.]

— c) T1 G4 M1. 3. 4 असंभ्रमः ; T2 अथाब्रवीत् ; G1–3 असंभ्रमं ; M2. 5 असंभ्रमन् (for असंभ्रमात्). G1 °पाणिं ; G2 °पाणि ; G3 M5 °पाणिः. — d) T2 महात्मा (for ऽभ्युवाच).

94 a) D1. 3 S एह्येहि फुल्लांबुजपत्रनेत्र. — b) Ko. 2 शार्ङ्गचक्राब्जपाणे ; K1 शंराचक्रपाणे (sic) ; K3 B1. 3. 4 Da Dn D4–8 °गदासिपाणे ; K4. 5 D2 (before corr.) °चक्रासिपाणे (K5 °णौ) ; B2 D2 (marg. *sec. m.*) माधव चक्रपाणे ; D1. 3 S देववराप्रमेय (for शार्ङ्गरथाङ्गपाणे). — c) Ś1 Ko. 1 M2. 4. 5 मा (for मां). G1. 3 पाणे). — d) K4 भूतसौख्यसंख्ये (sic) ; D1 भूतपालय. — d) K4 भूतसौख्यसंख्ये (sic) ; D1 भूतपालय ; Some S MSS. संखे (*or* संघे). — After 94, D1 ins. :

203* ममोग्रचक्रेण निकृन्त देहं ।

95 a) Ko–2 Da1 D3 हतस्येव (Ko °वम्) ; D1. 3 S हतस्यापि. Ko आसाद्य ; G2 मयाद्य. Da Dn1 D5 विष्णो (for कृष्ण). — b) G3 इव (for इह). Ko. 2 चैक- ; K5 B2 D3 T1 G जीव- ; M2 वै च (for चैव). D1 श्रेयः परं भविता देवदेव. — c) G2 [ऽ]पि (for ऽस्मि). — d) D1 देव (for वीर). K2 D1 तवाभिधानात् ; K3. 5

C. 6. 2505
B. 6. 59. 98
K. 6. 59. 97

श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ।
संभावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ
लोकैस्त्रिभिर्वीर तवाभियानात् ॥ ९५
रथादवप्लुत्य ततस्त्वरावा-
न्पार्थोऽप्यनुद्रुत्य यदुप्रवीरम् ।
जग्राह पीनोत्तमलम्बबाहुं
बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः ॥ ९६
निगृह्यमाणश्च तदादिदेवो
भृशं सरोषः किल नाम योगी ।
आदाय वेगेन जगाम विष्णु-
र्जिष्णुं महावात इवैकवृक्षम् ॥ ९७
पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ
भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् ।
बलान्निजग्राह किरीटमाली
पदेऽथ राजन्दशमे कथंचित् ॥ ९८
अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं
प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली ।
उवाच कोपं प्रतिसंहरेति
गतिर्भवान्केशव पाण्डवानाम् ॥ ९९
न हास्यते कर्म यथाप्रतिज्ञं

$D_{2.6}$ Cd °सारात्; T_1 G °घातात्. K_4 B Da_2 (marg.) Dn_2 $D_{4.7.8}$ लोकैस्त्रिभिश्च प्रथितप्रभावः. — After 95, $Ś_1$ K_{0-2} ins.:

204* श्रुत्वा वचः शांतनवस्य कृष्णो
वेगेन धावंस्तमथाभ्युवाच ।
त्वं मूलमस्येह भुवि क्षयस्य
दुर्योधनं चाद्य समुद्धरिष्यसि ।
दुर्द्यूतदेवी नृपतिर्निवार्यः [5]
सुमन्त्रिणा धर्मपथि स्थितेन ।
त्याज्योऽथ वा कालपरीतबुद्धि-
र्धर्मातिगो यः कुलपांसनः स्यात् ।
भीष्मस्तदाकर्ण्य यदुप्रवीरं
राजा परं दैवतमित्युवाच । [10]
त्यक्तस्तु कंसो यदुभिर्हितार्थे
धर्मात्कुरूणामधिपस्तदानीं ।
संबोध्यमानो न बुबोध राजा
क्लेशाय दैवाद्विपरीतबुद्धिः ।
श्रोता हितं यस्य न कश्चिदस्ति [15]
वक्ता भृशं स्यात्स तु किं ब्रवीतु ।

[(L. 1) K_2 वाचं (for वचः). — (L. 4) $Ś_1$ समुद्धरासि. — (L. 6) $Ś_1$ धर्मपथस्थितेन. — (L. 9) $Ś_1$ रथप्रवीरो (for यदुप्रवीरं). — (L. 11) $Ś_1$ त्यक्तं हि कंसो यदुभिर्हितेन्ये. — K_{0-2} om. line 12.]

96 Before 96, D_1 ins. संजय उवाच. — ^{a}) $K_{1.2}$ रथस्त्वरावान्; T_2 ततः स्वकाच्च. — ^{b}) $B_{1.4}$ पार्थः पदा*त्य; B_2 Da_2 D_5 °र्थः पदाप्लुत्य; B_3 °र्थः पदौ धृत्य; Da_1 Dn D_8 °र्थः पदा द्रुत्य; D_4 °र्थः परिद्रुत्य; M °र्थो प्यनुप्लुत्य. — ^{c}) K_5 $D_{3.8}$ पीनोन्नतलंबबाहुं (D_3 °लंबिबाहुर्); T_1 G_4 °त्तममूलबाहुं. — ^{d}) $K_{0.1}$ $D_{1.3}$ °पीनबाहुं; K_5 °दीर्घबाहुं.

97 ^{a}) K_4 B_{2-4} D (except $D_{1.2.6}$) निगृह्यमाणस्तु; B_1 विगाह्यमाणस्तु. $Ś_1$ K $D_{2.6}$ G_{1-3} $M_{2.5}$ तमा° (for तदा°). — ^{b}) K_{0-2} सरोषात्; Ca सरोषः (as in text). K_4 B_2 Da Dn D_4 (before corr.).5 Ca वा (K_4 Be Da_2 Dn_2 चा)स योगी; K_5 ना***; B_4 वासुदेवः; Cc. v नाम योगी (as in text). — ^{c}) K_4 *दाय वेगात्. $K_{0-2.5}$ Da T_2 $M_{3.5}$ विष्णुं; Dn_1 $D_{4.7.8}$ T_1 G M_1 जिष्णुं (for विष्णुर्). — ^{d}) K_{0-2} Dn_2 $D_{4.7.8}$ G_{1-3} $M_{1.2.5}$ विष्णुर्; Da_2 T_2 M_3 जिष्णुर् (for जिष्णुं). K_3 $D_{2.6}$ महावायुम् (for महावात). D_8 इहैक°. D_2 -पत्रं (for -वृक्षम्).

98 ^{a}) $Ś_1$ पार्थोस्य; T_2 M_2 पार्थस्य (for पार्थस्तु). — ^{b}) K_5 Dn_2 D_4 (before corr.) भीष्मांतकं. — ^{c}) K_4 किरीटिमाली; $B_{1.2.4}$ Da Dn $D_{4.5.7.8}$ शनैर्महात्मा; $D_{1.3}$ S हरिं किरीटी. — ^{d}) K_3 पदाथ; B Dn $D_{4.7.8}$ S (except T_2 M_2) पदे च (for पदेऽथ).

99 ^{a}) S तु (for च). M_1 प्रसमीक्ष्य (for प्रणिपत्य). — ^{b}) K_5 प्रीतोर्जुनं. T G M_4 °चित्रमौलिः. — ^{c}) D_5 प्रतिसंजहार (for °हरेति). — ^{d}) K_3 $D_{2.6}$ गतिर्भवान्पांडवानां यतो हि (D_2 °तोसि).

100 ^{a}) K_5 तदास्यते. Dn_2 D_4 (m as in text) K_{0-2} हास्यसे; G_3 यास्यते; M हास्येहं (M_2 °वं). K_{0-2} यथा प्रतिज्ञा; कृष्ण; Cv कर्म (as in text).

पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च ।
अन्तं करिष्यामि यथा कुरूणां
त्वयाहमिन्द्रानुज संप्रयुक्तः ॥ १००
ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्मै
जनार्दनः प्रीतमना निशम्य ।
स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य
रथं सचक्रः पुनरारुरोह ॥ १०१
स तानभीषून्पुनराददानः
प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता ।
विनादयामास ततो दिशश्च
स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः ॥ १०२
व्याविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं
रजोविकीर्णाञ्चितपक्ष्मनेत्रम् ।
विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं
विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ॥ १०३
मृदङ्गभेरीपटहप्रणादा
नेमिस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ।
ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः
सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणाम् ॥ १०४
गाण्डीवघोषः स्तनयित्नुकल्पो
जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च ।
जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः
सर्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः ॥ १०५
तं कौरवाणामधिपो बलेन

C. 6.2520
B. 6.59.109
K. 6.59.110

K4 G2 यथाप्रतिज्ञां; Cv यथाप्रतिज्ञं (as in text). — b) Ś1 Ko–2 च मे; D2 समं (for शपे). K5 पुत्रो शपे केशव पांडवानां. — c) Ś1 K4 B3 D (except D2.6) गमि° (for करि°). — d) K3 संघमुक्तैः; D6 संघयुक्तं (for संप्रयुक्तः). Ko–2 त्वयाहमिंद्रप्रतिमेन युक्तः; B2 °हमिंद्रावरज प्रयुक्तः.

101 a) Ko प्रतिज्ञा-. K4 B D (except D6) T1 G M च तस्य; T2 तदस्य (for च तस्मै). — c) K2 B1.2.4 Da Dn1 D4.5.7 T2 प्रियः; D2 प्रियं (for प्रिये). D1 कौरवसत्तमानां. — d) K3 सुचक्रः; B T1 G4 सचक्रं; Dn2 प्रचक्रः. — After 101, T1 G ins.:

205* ततः प्रतिज्ञां समवाप्य भीष्मः
कृताञ्जलिः स्तुत्यमथाकरोद्वै ।
त्रैविक्रमे यस्य वपुर्बभासे
तथैव दृष्ट्वा तु समुज्ज्वलन्तम् ।

102 a) Ś1 K1.2 D2 Cv अभीशून्; K5 °भीभूत्; Cc.d °षून् (as in text). Ś1 आदधानः. T1 G4 पुनस्त्वरन्वै वरदो जिघांसुः; T2 G1–3 M2 पुनस्त्वरन्वै वरदो जि(G2 °रन्नेव रिपोर्जि)घांसन्; M1.3–5 पुनस्त्वरीन्वै व-(M4 °स्त्वरावान्व)रदो जिघांसन्. — c) K3.4 B D (except D1.3.6) निनादयामास; K5 तं पूरयामास. D1 K4 B Da1 Dn D4.7.8 T G M4 दिशो नभश्च; D1 M1–3.5 नभो. दिशश्च. — d) Ś1 शौरि; D3.8 सौरिः.

103 a) K5 D2.8 आविद्ध-; D6 व्यादिश्य. Ś1 Ko–2 °कुंडलांतं. — b) Ś1 Ko.1 रजोप-; K5 रजःप्र- (for रजोवि-). K3.4 B3 Dn2 D1–3.4 (by corr.). 6.8 T G M4 -पद्मनेत्रं; B1.2.4 Da Dn1 D4.5.7 -पत्रनेत्रं; M1–3.5 -नेत्रपद्मं (for -पक्ष्मनेत्रम्). — c) T1 G4 विचित्रदंष्ट्रं; Cv विशुद्ध° (as in text). Ko–2 °चक्रं (for °शङ्खं).

104 a) Ś1 Ko–2 °भेरीमुरजप्रणादा; K3–5 D1–3.6 S °भेरीप(K5 °प्र)णवप्रणादा. — b) Some MSS. °निःस्वनाश्च. — S (except M4) *repeats* 104[cd] after 114[ab]. — c) Ko बभूव रुद्राः; K2 °च रौद्राः; T G M1–3 (all both times).4.5 (both times) °वुरुच्चैः (for °वुरुग्राः). — d) Da1 सर्वे ह्य°; D2 सर्वेष्व°. S (G3 M5 both times) कुरूत्तमानां; T G1.2.4 M1–3 (all second time) तथा कुरूणां (for ततः कुरूणाम्).

105 a) A few MSS. गांजीव°. K4 °धन्वा (for °घोषः). — b) T1 G4 ससार (for जगाम). K3 Da1 पार्थश्च; K4 पार्थोस्य. S दिशो नभश्च (for नभो दिशश्च). — c) D1 प्रमुक्ताः (for प्रसन्नाः). — d) D2 °चापयुक्ताः; T2 °चापमुख्यान्; M °बाहुमुक्ताः.

106 a) D2 S (except T2 G1.4) स; D3 तत् (for तं). G1.3 अभितो (for अधिपो). D3.7 S जवेन (for बलेन). — b) T2 पार्थः (for सार्धम्). — c) Dn2

C. 6. 2520
B. 6. 59. 109
K. 6. 59. 110

भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धम् ।
अभ्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः
कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः ॥ १०६

अथार्जुनाय प्रजहार भल्ला-
न्भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्खान् ।
दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगं
शल्यो गदां शांतनवश्च शक्तिम् ॥ १०७

स सप्तभिः सप्त शरप्रवेका-
न्संवार्य भूरिश्रवसा विसृष्टान् ।
शितेन दुर्योधनबाहुमुक्तं
क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ ॥ १०८

ततः शुभामापततीं स शक्तिं
विद्युत्प्रभां शांतनवेन मुक्ताम् ।
गदां च मद्राधिपबाहुमुक्तां
द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्त वीरः ॥ १०९

ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य
चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
माहेन्द्रमस्त्रं विधिवत्सुघोरं
प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरिक्षे ॥ ११०

तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा
सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान् ।
शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णै-
र्निवारयामास किरीटमाली ॥ १११

शिलीमुखाः पार्थधनुःप्रमुक्ता
रथान्ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून् ।
निकृत्य देहान्विविशुः परेषां

$D_{4.7.8}$ प्रत्युद्ययावू; D_2 अभ्युद्यतो. K_4 B Da Dn_1 $D_{1.5}$ उत्तमबाण(B_2 °शस्त्र)पाणिः; D_2 [ऽ]युध्यत बाण-पाणिः; D_3 उद्यतचापपाणिः. — [d]) Ko कक्ष्यं; M_2 कक्षान्. — After 106, Ko–2 ins. an addl. colophon.

107 Before 107, $Ś_1$ Ko–2 ins. संजयः. — [a]) B_2 Da Dn_1 D_5 Ca प्रजिघाय (for प्रजहार). $G_{2.3}$ फल्लान् (for भल्लान्). — [b]) K_5 शुद्ध- (for सप्त). — [c]) K_3 $D_{2.6}$ उग्रवीर्यं; S उग्र(T_2 आयु)धन्वा.

108 [a]) K_3 $D_{2.6}$ शरप्रवर्या(D_2 °र्ज्या)न्; K_4 Dn_2 D_8 T_2 °प्रवेगान्; K_5 °प्रबर्हान्; D_1 च तत्र भल्लाः; M_4 शरांश्च वेगान्; Ca.c शरप्रवेकान् (as in text). G_3 स सप्त सप्ताश्च शरप्रवेगान्. — [b]) $Ś_1$ Ko–2 विदार्य; $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ निवार्य (for संवार्य). $Ś_1$ वरिष्ठान्; B $D_{1.4.6.7}$ प्रमुक्तान्; Da Dn $D_{5.8}$ प्रयुक्तान्; T_1 प्रहृष्टान्; T_2 [ऽ]वसृष्टान्; $G_{1.3.4}$ M प्रसृष्टान्; G_2 पृषत्कान् (for विसृष्टान्). — [c]) Ko शरेण; $K_{1.2}$ शतेन; $D_{3.8}$ सितेन. D_2 °माशु विध्वा (for °बाहुमुक्तं). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_8 शरेण (for क्षुरेण). $D_{3.6.8}$ तं तोमरम्.

109 [a]) Ko शुभाश्चापततीं; Da D_5 T_2 M_4 °माप-तितां; $G_{1.3}$ °मापतंतीं. Ko.3 B Da $D_{2.4–6.8}$ च (for स). — [b]) D_8 विष्वक्प्रभां. K_1 D_8 मुक्तम्. — [c]) Ko–2 °हस्त°; S °वेग° (for °बाहु°). — [d]) S (except T_1 G_4) क्षुराभ्यां (for शरा°). K_4 D_3 G_3 विचकर्त; T_1 $G_{2.4}$ स चकर्त.

110 [c]) $Ś_1$ K_5 Dn_2 $D_{4.5.7.8}$ (marg. *sec. m.*) T $G_{2.4}$ महेंद्रमस्त्रं; D_8 महेंद्रवज्रं. $K_{3.5}$ विविधं; D_2 सु-विधं; T_2 विदधत् (for विधिवत्). Ko सघोरं; T_1 प्रयुक्तं (for सुघोरं). — [d]) K_5 °रिक्षं; B °रीक्षे.

111 [a]) D_8 तत्रोत्तमास्त्रेण; T_1 G_4 M_2 तदोत्तमा°; T_2 ततोत्कम°; $G_{1.3}$ तथोत्तमा°; G_2 तथोत्कशा°; $M_{1.3–5}$ ततोत्तमा°. $M_{1.3.5}$ तदा (for ततो). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_5 सर्वान्य°. — [c]) Da_1 D_5 °ग्निवर्णौ; D_1 °कवर्णैः; T_2 °ग्निखंडैर्. — [d]) Da_1 निर्वार°. — After 111, S ins.:

206* भीष्मं शरैः संपरिवार्य संख्ये
चिच्छेद भूरिश्रवसश्च चापम् ।
शल्यं च विद्धा नवभिः पृषत्कै-
र्दुर्योधनं वक्षसि निर्बिभेद ।

112 [a]) $D_{2.3}$ शली°. K_1 D_8 °नुर्विमुक्ता; K_5 °नुःप्र-युक्ता; B Da Dn_1 $D_{4.5.7}$ °नुर्विसृष्टा (for °नुःप्रमुक्ता). — [b]) B Da Da_1 D_5 रथध्वजाग्राणि; S रथान्ध्वजा-न्बाण-. G_3 बाणान् (for बाहून्). — [c]) D_3 निकृत्य; T_1 G_4 निकृत्त-; M_2 विकृत्य. $D_{3.7}$ (both marg. as in

नरेन्द्रनागेन्द्रतुरंगमाणाम् ॥ ११२

ततो दिशश्चानुदिशश्च पार्थः
शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य ।
गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां
किरीटमाली व्यथयांचकार ॥ ११३

तस्मिंस्तथा घोरतमे प्रवृत्ते
शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ।
अन्तर्हिता गाण्डिवनिस्वनेन
बभूवुरुग्राश्च रणप्रणादाः ॥ ११४

गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा
विराटराजप्रमुखा नृवीराः ।
पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीर-
स्तं देशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः ॥ ११५

सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि
यतो यतो गाण्डिवजः प्रणादः ।
ततस्ततः संनतिमेव जग्मु-
र्न तं प्रतीपोऽभिससार कश्चित् ॥ ११६

तस्मिन्सुघोरे नृपसंप्रहारे
हताः प्रवीराः सरथाः ससूताः ।
गजाश्च नाराचनिपाततप्ता
महापताकाः शुभरुक्मकक्ष्याः ॥ ११७

परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः
किरीटिना भिन्नतनुत्रकायाः ।
दृढाहताः पत्रिभिरुग्रवेगैः

C. 6. 2632
B. 6. 59. 121
K. 6. 59. 122

---

text) देहाद्; T2 देहे; G1-3 M देहं (for देहान्). K3 निविशुः; Da1 D5 विमुच्य (for विविशुः). — ^{d}) Ś1 K0-2 नरेंद्रनागाश्वतुरं°; T2 नरेंद्रदेहं तु तुरं°.

113 ^{a}) Ś1 D3 M4 सानु°; K4 च प्र-; B Da Dn D1.4.6-8 सोनु° (for चानु°). K4 बाणैः; K5 सर्वाः (for पार्थः). — ^{b}) K4 पार्थः (for शरैः). M3 सुसारैर् (for सुधारैर्). K3 D2 सहसा; D3.6 समरे (for निशितैर्). B2 निकृत्य; B4 विभिद्य; T1 निवृत्य; G2.4 विवृत्य (for वितत्य). — K5 om. (hapl.) 113^{c}–114^{d}.

114 K5 om. 114 (cf. v. l. 113). — ^{a}) Da1 Dn1 D5 ध्वस्मिंस्तथा. B Da Dn D4.5.7.8 घोरतमास्त्रयुद्धे (B1 °स्त्रवृंदे; Da1 D5 °श्च युद्धे); D1 घोरतमे प्रपाते; T G2.4 °तरे (T2 °रं) प्रवृत्ते. — ^{b}) Some MSS. °निःस्वनाश्च. — After 114^{ab}, S (except M4) *repeats* 104^{cd} with v. l. — ^{d}) K1 om. (? hapl.) from णप्रणादाः up to ग्मुर in 115^{d}. Ś1 K2 Da Dn1 D1.5-8 T2 M उग्राश्वरथ(M1-3.5 °श्च तथा)प्रणादाः; K0.3.4 B Dn2 D2-4 उग्राश्च रथप्रणादाः.

115 G1.3 om. (hapl.) 115^{a}–116^{b}. K1 om. up to ग्मुर in 115^{d} (cf. v. l. 114). — ^{b}) Ś1 विराजनामप्रमुखा. K3 B1 D2.6.8 प्रवीराः; S (G1.3 om.) नरेंद्राः (for नृवीराः). — ^{c}) D7 पंचाल°. T2 द्रुपदाश्च वीरास्. — ^{d}) K2 M2 तद्देशम्.

116 G1.3 om. 116^{ab} (cf. v. l. 115). — ^{a}) D3 सु-; S (G1.3 om.) च (for तु). — ^{b}) K5 गांजिवजः; M गांडिवज्या-. — ^{c}) Cc संनयम् (for संनतिम्). S चक्रुः (for जग्मुर्). — After 116^{c}, S ins.:

207* पुनः पुनर्धार्तराष्ट्राः समग्राः ।

— ^{d}) Ś1 D2.3 G1.3 M5 प्रतीतो; K0-2 प्रभीतो; K5 प्रतितो; Ca.c प्रतीपो (as in text). K3 D2 [ऽ]तिससार; D6 [ऽ]पससार.

117 ^{a}) D3 तु; D4 स (for सु-). — ^{b}) Ś1 K0-3 D2 हत- (for हताः). T1 G4 प्रभग्नाः (for प्रवीराः). K0-2 सहयाः ससूताः; K3 B Da2 Dn D1.4.6-8 G1 सरथाश्वसूताः (D1 °श्वशूराः); Da1 D2.3.5 सरथाश्च सूताः (D3 शूराः); T2 ससुताः ससूताः. — ^{c}) T G हयाश्च नागाश्च निघा(T2 °तां; G2.3 °वा)ततप्ता; M हयाश्च नागाः शरपाततप्ता. — ^{d}) B Da Dn D5.7 °कक्षाः; D4 °दंडाः (for °कक्ष्याः). Ś1 K0-2 वातायमाना ध्वजवैजयंत्यः; K3 D1-3.6 Cd महापताकोच्छ्रय(D1 °कोच्छ्रित)वैजयंत्यः; K5 महापताकोयतवैजयंतः (sic).

118 ^{a}) K0-3.5 D2.6 परेत(K5 °रे न-)सत्त्वाः; D3 परीतशस्त्राः; Cc °सत्त्वाः (as in text). — ^{b}) B D (except D1-3.6) तत्र विभिन्नकायाः; T1 G4 भिन्नतनुत्रगात्राः. — ^{c}) B1.2 D6.8 S दृढं हताः; D1 इच्छाहताः. K3 पंचभिर्; D3 पत्तिभिर् (for पत्रिभिर्). — ^{d}) K1 निशतैः; K4 B1 D3 S विमलैः (for निशितैः). K1 शताग्रैः.

C. 6. 2532
B. 6. 59. 121
K. 6. 59. 122

पार्थेन भल्लैर्निशितैः शिताग्रैः ॥ ११८

निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रकीला
ध्वजा महान्तो ध्वजिनीमुखेषु ।
पदातिसंघाश्च रथाश्च संख्ये
हयाश्च नागाश्च धनंजयेन ॥ ११९

बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा
विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्याम् ।
ऐन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राज-
न्महाहवे भिन्नतनुत्रदेहाः ॥ १२०

ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना
नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा ।
नदी सुघोरा नरदेहफेना
प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १२१

वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा
प्रसुस्रुता भैरवारावरूपा ।
परेतनागाश्वशरीररोधा
नरान्त्रमज्जाभृतमांसपङ्का ॥ १२२

प्रभूतरक्षोगणभूतसेविता

---

119 D_2 om. 119^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ निकृत्तयत्तो; K_3 D_5 निकृंतयंत्रा; D_4 निकृत्यपत्रा; Da_2 °त्य यंत्रा; D_6 °त्य सत्त्वा. Cc. d cite निकृत्तं and यत्रं (Cd °त्राणि). Ś$_1$ $K_{3.4}$ B_3 D_6 विहि(K_4 B_3 °ह)तेंद्रजाला; $K_{0.1.5}$ Dn_2 (*sup. lin.* as in text) $D_{3.4.7}$ S Cv निह(K_5 D_3 °हि)तेंद्रजाला. Cc cites निहतं and इंद्रजालं; Cd °जालानि. K_2 $D_{1.8}$ निकृंतयंत्राणि ह(D_1 हि)तेंद्रजाला. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{0-3.5}$ Da Dn $D_{4.6-8}$ नृपाणां; D_5 मुखानां (for महान्तो). B_3 S °पतीनां (for °मुखेषु). K_4 सहस्रशस्ते ध्वजिनी°. — ^{c}) Ś$_1$ K_{0-2} रथाश्वसंघा; K_5 नृपाश्च संख्ये; D_1 रथौघसंघा. S (mostly) संघे *or* संखे. — ^{d}) D_2 रथाश्च (for हयाश्च). D_5 रथो रथाश्वाश्च धनं°.

120 ^{a}) Ś$_1$ $K_{0.1}$ बाणाहतास्तूत्तमसत्त्वयु($K_{0.1}$ °मु)-क्ता; K_3 °हतास्तूर्णनिपेतसत्त्वा; S बाणा(G_2 बला)-हताः पेतुर(M_2 °तास्तूर्णम)दीनसत्त्वाः. — S (except M_4) om. 120^b. — ^{b}) $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{4.7.8}$ विस्त्रं(B_3 Dn_2 °स्र)स्य; M_4 विसृज्य (for विष्टभ्य). $B_{2.3}$ Da Dn $D_{4.5.7.8}$ शस्त्राणि (for गात्राणि). B_3 [अ]थ (for नि-). D_1 विस्रस्तगात्राश्च निपेतुरु°. — After 120^{ab}, M_4 *repeats* 119^c. — D_2 om. 120^c–121^b. — ^{c}) Ś$_1$ तेनाशु शरेण; D_8 तेनास्त्रबलेन. — ^{d}) K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ °कायाः; D_1 °गात्राः (for °देहाः). S प्रकीर्ण-विच्छिन्नशिरोरुकायाः.

121 D_2 om. 121^{ab} (cf. v. l. 120). — ^{b}) K_0 ***मस्त्रक्षत°; K_1 नृदेहमस्त्रक्षत°; K_5 Da Dn_1 D_5 °शस्त्राक्षत°; D_1 शस्त्रैः कृतास्ते शकलानि राजन्. — ^{c}) K_3 सुदेहा; Dn_1 सघोरा; D_8 च घोरा. K_0 नरदेहहीना; K_4 B Da Dn D_{3-8} नरमेदफेना; D_1 नरदेववाहिनी; D_2 नरंदेव तेन. — ^{d}) D_8 रणांगणे (for रणाजिरे). D_1 प्रवर्तिता तस्य रणस्य मध्ये. — For 121–122, S subst. :

208* ततः शरौघैर्निशितैः किरीटी
प्रवर्तयामास नदीं सुघोराम् ।
नृनागवाजिक्षतलोहितोदां
नरेन्द्रमज्जास्थिकमांसफेनाम् ।

[(L. 2) $M_{1.3-5}$ प्रावर्त°. — (L. 4) T_2 M नरांत्र (T_3 M_2 °रेंद्र)मज्जोद्धृतमांस°; $G_{2.3}$ नरांत्रमज्जास्थिक° (G_1 °त°).]

122 For subst. in S, cf. v. l. 121. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{0.1}$ गंगेव (for वेगेन). D_6 यातीव (for सातीव). K_5 वेगेन सा मांसवसाप्रवाहा. — K_4 B Dn_2 $D_{1.2.3}$ om. 122^b. — ^{b}) $K_{3.5}$ $D_{1.3.6}$ प्रसुस्रुवे; D_2 सुप्रस्रुता. Ś$_1$ K_{0-2} चैव वराहरूपा; $K_{3.5}$ Da_2 $D_{1-3.5.6}$ भैरवरावरूपा. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 B_1 परीतवाहा(B_1 °नागा)श्व°; $K_{0.2}$ परेतवाहाश्वशरीरतीरा (K_0 °रोधा); K_3 °नागाश्वशरीररूपा; B_2 Da D_5 परीतनागा(Da_1 D_5 °शा)श्वशरीरतीरा; B_4 Dn $D_{4.7.8}$ परेतनागाश्वशरीरतीरा; Cv as in text. Cc cites परेता. Cd cites °बाधा. — ^{d}) K_0 नरांत्रसंज्ञैर्वृतमांस°; K_1 नरत्तमजैर्वितमांस° (sic); K_2 नाराचमज्जावृत°; K_3 $D_{2.6}$ नरांत्रमज्जोद्धृत-मांस(D_2 °रक्त)पंका; K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ नरेंद्र-मज्जोच्छ्रि(Dn_2 °ज्जोद्धृ-; D_7 °ज्जोद्धु-; D_8 °ज्जाद्धु)तमांस°; K_5 D_3 नरास्थिमज्जोद्धृतमांस°; D_1 नरेंद्रछत्रोद्धृतहंसशोणा; Ś$_1$ as in text. Cc cites उद्धृतं (cf. K_3 $D_{2.6}$).

123 ^{a}) S °णभूत(M_2 °फेन)जुष्टां. — M_2 om. 123^b–124^d. — ^{b}) Dn_2 D_2 °कपालांकुश°. A few MSS. °शाड्वलां. — ^{c}) Ś$_1$ G_3 $M_{1.3-5}$ शरीरसंघाटसहस्र-वाहिनीं (Ś$_1$ °नी); K_4 °संपातसहस्रवाहिनी; $B_{2.4}$ D_3 Dn $D_{4.5.7.8}$ °संघातसहस्र(Da_1 D_5 °शरीर)मालिनी;

शिरःकपालाकुलकेशशाद्वला ।
शरीरसंघातसहस्रवाहिनी
विशीर्णनानाकवचोर्मिसंकुला ॥ १२३
नराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा
विनाशपातालवती भयावहा ।
तां कङ्कमालावृतगृध्रकह्वैः
क्रव्यादसंघैश्च तरक्षुभिश्च ॥ १२४
उपेतकूलां ददृशुः समन्ता-
त्क्रूरां महावैतरणीप्रकाशाम् ।
प्रवर्तितामर्जुनबाणसंघै-
र्मेदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम् ॥ १२५
ते चेदिपाञ्चालकरूषमत्स्याः
पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः ।
वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां
सिंहो मृगाणामिव यूथसंघान् ।
विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ
गाण्डीवधन्वा च जनार्दनश्च ॥ १२६
ततो रविं संहृतरश्मिजालं

C. 6. 2642
B. 6. 59. 131
K. 6. 59. 132

T1 G2.4 °संघट्टसहस्रवाहिनीं. — ^{d}) Ko विशीर्णवाता कवचो°; B2.4 D (except D2.3.6) S (M2 om.) विकीर्णनानाक(M4 °र)वचोर्मिसंकुला (S °लां).

124 M2 om. 124 (cf. v. l. 123). — ^{a}) Ś1 K3 D6 °स्थि(D6 °रि)शरीरशर्करा; Ko-2 नरास्थिनागाश्वशरीर(K2 °निकृत्त)शर्करा; K5 D2 नराश्च नागाश्वशरीरसंकुला (K5 °कर्करा); D1 नराश्वनागाश्च निकृत्तशर्करा; D3 निकृत्तनागाश्वनरास्थिशर्करा; D5 नराश्च नागास्थिनिकृत्त°; S (M2 om.) °श्वनागा(M3.5 °ना)स्थिनिकृत्तशर्करां. Cc cites शर्कराः; Cd शर्करा. — K4 B Da1 Dn D4.7.8 om. 124^{b}. — ^{b}) D1 निपातपातालवती; S (M2 om.) विनाश(T2 °राज)पातालवतीं. Cc cites विनाशः. Cc.d cite पाताल-. T G भयावहां; M (M2 om.) °नकां. Cv विनाशपालालवती भयावहा. — D5 om. 124^{cd}. — ^{c}) Ko.1 तं कंकमालावृकगृध्र°; K2 B1.2.4 Da Dn D4.7.8 गोमायुशालावृककंकगृध्रैः (K2 B1.4 °गृध्रकाकैः; B2 Da Dn1 °गृध्रकंकैः); K3.5 D2.6 तां काकशालावृकगृध्रकं(D2 °पं)कैः; K4 तां कंकशालावृककंकगृध्रैः; B3 तां कंकशालावृकगृध्रकाकैः; D1 पीनाश्वशालावृकगृध्रकंकैः; D3 श्वकाकशालावृकगृध्रकंकैः; T श्वकंकमालावृक(T1 °त)गृध्रकाकैः; G1-3 श्वकाकमालाकुल(G3 °वृत)गृध्रकंकैः; G4 श्वकंकमालावृतगृध्रकंकैः; M1.3-5 श्वकंकमालाकुल(M4 °वृक)गृध्रकह्वैः; Ś1 as in text. Cc.d cite शालावृका[:]. — ^{d}) Ko क्रव्यादसंज्ञैश्च. K1.2 तरक्ष°; K3 D6 तिरक्षु° (for तरक्षु°). S (M2 om.) तरक्षुभिर्भूतगणैश्च जुष्टां.

125 S transp. 125^{a} and 125^{b}. — ^{a}) T G2-4 न्यपेत°; G1 M2 अपेत°. All MSS. except Ś1 Ko-2 मनुष्याः (for समन्तात्). — D5 om. 125^{b}. — ^{b}) Ś1 Ko-2 °णिप्रकाशां; D1 °णीव साक्षात्. — ^{c}) K5 प्रवर्तितान्. — After 125, N ins.:

209* हतप्रवीरां च तथैव दृष्ट्वा
सेनां कुरूणामथ फल्गुनेन ।

[(L. 2) Only Ś1 K1 फल्गु°; Ko.2 फाल्गुणेन; the rest फाल्गुनेन.]

126 ^{a}) K1 D3.7 चेदिपंचाल°; D1 चेदिपांचालकसोमकाश्च; S चेदि(T2 चापि)पांचाल(M4 °ल्य)करूश(T2 °प)मत्स्याः (G2 °मात्स्याः). — ^{b}) Ś1 Ko-2.5 D2.6 सहसा; M1 प्रतराः (for सहिताः). K5 प्रणेमुः; S प्रतेरुः (G2 °चेरुः; G3 °तेपुः). — After 126^{ab}, N (except D2) ins.:

210* जयप्रगल्भाः पुरुषप्रवीराः
संतापयन्तः कुरुयोधवीरान् ।

[(L. 1) Ś1 जयप्रवृद्धाः; Ko जये प्रगृ(m °वृ)द्धाः; K1 जयप्रगृद्धाः; K2 जये प्रवृद्धाः. — (L. 2) Ś1 संथाप°; K4 B Da Dn D1.3-3 संत्रास° (for संताप°). Ś1 कुरुवृद्धवीरान्; K4 B1.2.4 Dn2 D3.4.7.8 कुरुवीरयोधान्; D1 कुरुयोधमुख्यान्; D6 कुरुयोधयोधान्.]

— K4 B Da Dn D4.5.7.8 cont.: S ins. after 126^{ab}:

211* हतप्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा
किरीटिना शत्रुभयावहेन ।

— ^{c}) K5 वित्रश्च सेनां (sic); D1 विभ्रंस्य सेनां; T1 G4 वित्रस्यमाना; T2 G1-3 M2 वित्रास्यमाना; M1.3-5 वित्रास्यमाणा(M1.4 °ना)न्. T G ध्वजिनी परेषां. — ^{d}) Ś1 Ko.2 सिंहा. S यथा मृगें(T1 G4 महें)द्रेण हि मार्गसंघान् (T2 °घाः). — After 126^{cd}, S ins.:

212* हतद्रुतां तव पुत्रस्य सेनां
दृष्ट्वा तदा भारतवृष्णिसिंहौ ।

C. 6. 2642
B. 6. 59. 131
K. 6. 59. 132

दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः ।
तदैन्द्रमस्त्रं विततं सुघोर-
मसह्यमुद्वीक्ष्य युगान्तकल्पम् ॥ १२७
अथापयानं कुरवः सभीष्माः
सद्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च ।
चक्रुर्निशां संधिगतां समीक्ष्य
विभावसोर्लोहितराजियुक्ताम् ॥ १२८
अवाप्य कीर्तिं च यशश्च लोके
विजित्य शत्रूंश्च धनंजयोऽपि ।
ययौ नरेन्द्रैः सह सोदरैश्च
समाप्तकर्मा शिबिरं निशायाम् ।
ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां
निशामुखे घोरतरः प्रणादः ॥ १२९
रणे रथानामयुतं निहत्य
हता गजाः सप्तशतार्जुनेन ।
प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे
निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ।
महत्कृतं कर्म धनंजयेन
कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः ॥ १३०
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
द्रोणः कृपः सैन्धवबाह्लिकौ च
भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन् ।
स्वबाहुवीर्येण जिताः सभीष्माः

— ^{e}) Ś$_1$ विरेजतुस्. S तावति (M$_{1. 3. 5}$ °वथ; M$_4$ °नथ) हृष्यमाणौ. — ^{f}) K$_5$ D$_2$ गांजीव°.

127 ^{a}) K$_0$ संहृतिरश्मि°; K$_1$ संहितरश्मि°; K$_3$ संवृतिरश्मि°; K$_4$ B D (except D$_{1-3}$) संवृतरश्मि°; T$_2$ संवृतरश्मिमालिनं; G$_1$ संहृतरश्मिमालिं. — ^{b}) T$_1$ G$_4$ परैः; G$_{1. 3}$ रविं; G$_2$ परे (for भृशं). Ś$_1$ शस्त्रपरिक्ृतांगाः; K$_{0. 2}$ °परिक्षतांगां (K$_0$ °गः); K$_5$ M$_3$ °परिक्षितांगाः; Da$_1$ D$_{6. 8}$ °परीक्षतांगाः. — ^{c}) K$_2$ तदेंद्रमस्त्रं; S तमैंद्रम(G$_2$ °श)स्त्रं. K$_4$ B D (except D$_{1. 2. 6}$) च (for सु-). — ^{d}) T$_2$ अवश्यम्; M$_{3. 5}$ असंह्यम्.

128 ^{a}) Ś$_1$ अथोपयानं; K$_1$ यथापयानं; K$_5$ अप्यावयानं; B$_{2. 3}$ तथापयानं; D$_2$ अथापयानाः; S अथापहारं. — ^{b}) K$_1$ °बाह्लिकां च. — ^{c}) Dn$_1$ (marg.) जग्मुर् (for चक्रुर्). M$_4$ निशा. B$_2$ Da$_1$ संधिमतीं; T$_2$ सर्वगतां; G$_3$ सिंधुगतां; M$_{1-3. 5}$ संध्यगतां; M$_4$ संधिगतं; Cc °गतां (as in text). Ca. d cite संधिः. D$_2$ G$_3$ M$_{3. 5}$ निरीक्ष्य. — ^{d}) K$_{4. 5}$ B Da Dn D$_{1. 4-8}$ विभावसोर्लो(D$_1$ °सुं लो)हितरागयुक्तां; S विभावसुं लोहितराजि(T$_1$ G$_{2. 4}$ M$_2$ °रश्मि)युक्तं. — After 128, Da Dn$_1$ D$_5$ ins. :

213* रराज चारक्तदिगन्तरालं
सशोणमत्यर्थरथाङ्गनाम्नः ।
ह्रदः प्रभिन्नादिव शोणितौघै-
र्विलिप्तवन्तः सकलं वियोगात् ।

129 ^{a}) B$_2$ D$_2$ अपास्य. — ^{b}) Da Dn D$_{4. 5. 7. 8}$ G$_{1-3}$ M$_1$ विसृद्य; D$_3$ निर्जित्य; T$_1$ G$_4$ विसृज्य; M$_{2-5}$ विसृश्य (for विजित्य). K$_5$ धनंजयश्च. — ^{c}) Dn$_2$ D$_{2. 4. 7. 8}$ T$_1$ G$_{3. 4}$ नरेंद्रः. — ^{d}) D$_1$ प्रमुखे (for शिबिरं). — After 129^{cd}, D$_1$ ins. :

214* दुर्योधनः प्रव्यथितान्तरात्मा
ययौ तदा प्रेक्ष्य तदाजिमध्ये ।

— ^{e}) K$_{3. 5}$ D$_{2. 3. 5}$ तुमलः; G तुमुलं. — ^{f}) K$_{2. 4}$ B D (except D$_{2. 6. 7}$) T$_2$ G$_{1. 3}$ M$_4$ घोरतमः.

130 ^{b}) D$_{4. 7. 8}$ गजा हताः (by transp.). K$_3$ D$_5$ °शता नरेण. S हत्वा गजानां च श(M$_{1-3. 5}$ °नामयु)तानि सप्त. — D$_2$ om. 130^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{0-2}$ तत्र (for सर्वे). — ^{d}) K$_4$ विशातिताः (for निपा°). — ^{e}) K$_1$ धर्म (for कर्म).

131 D$_2$ om. 131^{ab}. — ^{a}) D (except D$_{1. 3. 6}$; D$_2$ om.) राजंस् (for राजा). — ^{b}) S तथा च (for तथैव). Ś$_1$ दुर्दर्शन°; K$_{3. 5}$ दुर्धर्षण°. — ^{c}) M$_4$ द्रौणिः (for द्रोणः). — ^{d}) D$_6$ भुरि°. Ś$_1$ D$_{2. 3}$ T$_1$ G$_4$ शलशल्यौ. — After 131^{cd}, N ins. :

215* अन्ये च योधाः शतशः समेताः
क्रुद्धेन पार्थेन रणस्य मध्ये ।
[(L. 2) Ś$_1$ D$_2$ रणाजिमध्ये; K$_0$ नराजिमध्ये; K$_{2. 3. 5}$ D$_3$ वराजिमध्ये; D$_6$ च राजिमध्ये.]

किरीटिना लोकमहारथेन ॥ १३१

इति ब्रुवन्तः शिविराणि जग्मुः

सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ।

उल्कासहस्रैश्च सुसंप्रदीप्तै-

र्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः ।

किरीटिवित्रासितसर्वयोधा

चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरूणाम् ॥ १३२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

संजय उवाच ।

व्युष्टां निशां भारत भारताना-

मनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा ।

ययौ सपत्नान्प्रति जातकोपो

वृतः समग्रेण बलेन भीष्मः ॥ १

तं द्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च

तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।

जयद्रथश्चातिबलो बलौघै-

C. 5.2652
B. 6.60.2
K. 6.60.2

— After 131[cd], Da_2 $D_{5.7}$ ins.:

216* अहो प्रयात्येष गजेन्द्रवृन्दैः

संवेष्टितः पाण्डवबाणभिन्नः ।

दुर्योधनश्चन्द्रसमानशोभिना

तिर्यग्धृतेनातपत्रेण मन्दः ।

132 [a]) D_1 द्रवंतः; $M_{1-3.5}$ ब्रुवाणाः. — [b]) M_1 गुणा; M_2 हत्वा (for गणा). — [c]) D_2 °स्रैस्तु. — [d]) K_2 °मानाश्च; Da Dn_1 $D_{1.5}$ M_5 °माणैश्च. B_3 $D_{1.2}$ तथा प्रदीप्तैः; T_1 G सुसंप्रदीप्तैः. — [e]) D_1 किरीटिविभ्राजित°; D_2 °टिना त्रासित°. $Ś_1$ K_3 D_2 -योधाश्. — [f]) T G_4 M_4 जग्मुर्; $G_{1.3}$ जग्मे; G_2 जहे (for चक्रे). K_4 रथानां; D_1 प्रवेशं (for कुरूणाम्). — After 132, D_1 ins.:

217* भग्नेन दर्पेण महारथानां

विध्वस्तवक्राश्च महारथद्विपाः ।

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ $D_{2.6}$ mention only तृतीय(K_5 °यो)युद्धदिवस; K_4 तृतीयेह्नि and तृतीययुद्धदिवस; B_2 D_5 M_{3-5} तृतीयाह्निक; B_3 तृतीयदिवससंग्रामादिकं; Da D_1 Dn_1 D_3 M_2 तृतीयमहः; Dn_2 तृतीयदिवसयुद्ध; D_7 has the figure 3 (for तृतीय); $D_{4.8}$ तृतीयदिनयुद्ध; तृतीयदिवस; T G तृ(T_2 G_3 द्वि)तीयापहार; M_1 तृतीयाह. $K_{0.4}$ B_3 $D_{4.8}$ S cont. समाप्त. — *Adhy. name :* K_4 कुरुपराजयः; T_2 क्रोधोद्यमः; $G_{1.3}$ चक्रोद्धारः (G_1 °रं); G_2 चक्रोद्धारणः; $M_{1.2.4}$ चक्रोद्यमः (M_4 °द्यमनः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 T_2 $M_{3.4}$ 56; Da_2 (*sec. m.*) 17; Dn_2 M_5 57; D_1 58; T_1 G 54; $M_{1.2}$ 55 (as in text). — *Śloka no.:* Dn_1 141; Dn_2 136; D_5 45 (= 145).

56

☞ D_2 om. this adhy.

1 [a]) K_{0-2} D_3 $M_{3.5}$ व्युष्टा निशा; $Ca.c$ व्युष्टां निशां (as in text). B M भारतीनाम्. Cd as in text. — [b]) G_1 प्रथमो; G_3 प्रमुखो; Cc प्रमुखे (as in text). — [c]) K_1 $M_{3.5}$ सपत्नं; K_4 स शत्रून्; B_2 ससान्. K_4 °रोषः (for °कोपो). — [d]) $Ś_1$ $K_{0-2.4.5}$ $D_{1.3}$ प्रीतः; $B_{2.4}$ Dn_2 $D_{4.8}$ ततः; B_3 हृष्टः (for वृतः). K_{0-2} समं द्रोण- (for समग्रेण).

2 [a]) $Ś_1$ ते (for तं). B_3 -बाह्लीकाश्च. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.5}$ दुर्धर्षण°; D_3 °चित्रसेनाः. — [c]) K_5 चापि (for चाति-). — [d]) $Ś_1$ $K_{0.1}$ वृतास् (for नृपास्). Ko [ऽ]न्वययुः; K_2 न ययुः; $K_{3.4}$ B Da Dn D_{1-3} Cc प्र(B_3 च)ययुः; D_3 T_1 G_4 $M_{3.5}$ [ऽ]पि ययुः; G_{1-3} $M_{1.2.4}$ [ऽ]भिययुः. T G समस्ताः.

C. 6. 2652
B. 6. 60. 2
K. 6. 60. 2

नृपास्तथान्येऽनुययुः समन्तात् ॥ २
स तैर्महद्भिश्च महारथैश्च
तेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन् ।
रराज राजोत्तम राजमुख्यै-
र्वृतः स देवैरिव वज्रपाणिः ॥ ३
तस्मिन्ननीकप्रमुखे विषक्ता
दोधूयमानाश्च महापताकाः ।
सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा
महागजस्कन्धगता विरेजुः ॥ ४
सा वाहिनी शांतनवेन राज्ञा
महारथैर्वारणवाजिभिश्च ।
बभौ सविद्युत्स्तनयित्नुकल्पा
जलागमे द्यौरिव जातमेघा ॥ ५
ततो रणायाभिमुखी प्रयाता
प्रत्यर्जुनं शांतनवाभिगुप्ता ।
सेना महोग्रा सहसा कुरूणां
वेगो यथा भीम इवापगायाः ॥ ६
तं व्यालनानाविधगूढसारं
गजाश्वपादातरथौघपक्षम् ।
व्यूहं महामेघसमं महात्मा
ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ॥ ७
स निर्ययौ केतुमता रथेन
नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः ।
वरूथिना सैन्यमुखे महात्मा

---

3 D5 om. 3. — a) K4 एतैर्; T1 G2. 4 शरैर्; T2 सुतैर्; G1. 3 M4 शनैर् (for स तैर्). K4 व्रज- द्भिश्च. — b) B3 वीरतमैश्च; D1 वीर्यधनैश्च. — c) T G राजा (T2 °ज्ञां) तु स; M भीष्मस्तु स; Cc राजोत्तम (as in text). B1. 2. 4 Da Dn D4. 7. 8 S राजमध्ये (for °मुख्यैर्). — d) K4 वृत्तं (for वृतः). K3. 5 D6 सु(D6 स)घोरैर्; D3 सुरौघैर् (for स देवैर्). D1 चक्र° (for वज्र°). B1. 2. 4 Da Dn D4. 7. 8 S मध्ये (B2 Da Dn1 प्रभुः; B4 संख्ये) सुराणामिव देव(D8 [before corr.] धर्म)राजः.

4 a) K1 विशक्ता; K5 Dn2 विमुक्ता; Da D5. 6 विसक्ता; Cc विषक्ता (as in text). — b) S वितताः (for च महा-). Ś1 K0–3. 5 D1. 3. 6 विरेजुरत्यर्थमहा- वितानाः. — c) K0 सुरक्तपीता भृशपांडुराभा; K1 °पीताभ्रशुपांडराभा; K2. 3 °पीताशितपांडु°; Dn2 °पीता- रुणपांडु°; D1 °पीतासितपांडुराश्च; T1 G1. 2. 4 M1. 3–5 °पांडराभा; T2 °पांडुरागा. — d) Ś1 K0. 1 °स्कंदगताः; B4 °स्कंधगजा. Ś1 K0–3. 5 D1. 3. 6 पताकाः (for विरेजुः).

5 a) K0 स (for सा). Dn1 D3. 6 S गुप्ता (for राज्ञा). — b) K0. 2 वारणवाजिनीभिः; K5 वारणवाजि- संघैः; D1 वाजिभिर्वारणैश्च. — c) G1. 3 बभूव (for बभौ स-). K2 -स्तनयत्नकल्पा; K3 -स्तनयित्नुकल्पैर्; S -स्तनयित्नुघोषा. — d) K0–2 जगाम सा; K5 जलाग- मैर्; Da1 D5. 8 (sup. lin. as in text) जलाद्यमे; G3 जवागमे. K2. 5 D6 जातमेघाः.

6 a) K0 D3 °भिमुखा; Cc °मुखी (as in text). — b) D1 शांतनवेन गुप्ता; D3 °नवाभिगुप्ताः. — c) K4 B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 S ससार सेना; B3 सेना ससार; D3 सेना समग्रा. Cc cites ससार. — d) D1 इवापगानां. — After 6, M4 ins.:

218* अतः परं व्यूहमचिन्त्यरूपं
निवेशयामास महाधनुष्मान् ।

7 a) Ś1 ते तु नानाविधगूडसारं; K0 तं व्याधुनोना- विधगूढ° (sic); K1 तं व्यादुमोनाविदिगूड° (corrupt); K2 तं व्यालनानाविधिगूढ°; K3. 5 D6 तं व्याद(K5 °ध)नानाविधगू(D6 °रू)ढ°; K4 तं व्यालनानाविधशूरं; B2 तव्यापिनानाविध° (sic); Da D5 तद्व्यालनानाविध°; D1 तं व्यात्तनानाविधगूढ°; T1 G तं व्यूढनानाद्विपगूढसारं (G2 °रां); Ca as in text. Cc. d cite व्याल-. Cc cites नानाविधः, गूढः and सारः. — b) K3 गदा- श्वपादात°; Da1 D5. 8 गजाश्वपादातरथौघपक्षी; D3 °रथौ- घवृंदं; T1 G M वरा(M3–5 परा)श्वपादातरथौघयुक्तं (G2 °क्तां); T2 नानाश्वपादातरथौघरक्तं. Cc cites गजा- and पक्षः. — c) Da1 D3 T1 G4 व्यूढं; G3 व्यूढां (for व्यूहं). D1 महामेघसहो; T1 G °मेघ(G3 °वेग)- निभं. — K0. 1 om. (hapl.) 7d–8c. — d) K3 °राजहेतु.

8 K0. 1 om. 8abc (cf. v. l. 7). — a) K3 D1 (also as in text). 7. 8 तं; Dn2 D1. 6 वि- (for स). — b) Dn2 श्वेतरथेन; D1 श्वेतहयो नृ-. S काले (for वीरः). — c) Cd वरूथिना (as in text). K2. 4

वधे धृतः सर्वसपत्नयूनाम् ॥ ८

सूपस्करं सोत्तरबन्धुरेषं
यत्तं यदूनामृषभेण संख्ये ।
कपिध्वजं प्रेक्ष्य विषेदुराजौ
सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ॥ ९

प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन
किरीटिना लोकमहारथेन ।
तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीया-
श्चतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णम् ॥ १०

यथा हि पूर्वेऽहनि धर्मराज्ञा
व्यूहः कृतः कौरवनन्दनेन ।
तथा तथोद्देशमुपेत्य तस्थुः
पाञ्चालमुख्यैः सह चेदिमुख्याः ॥ ११

ततो महावेगसमाहतानि
भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ ।
शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च
सर्वेष्वनीकेषु ससिंहनादाः ॥ १२

ततः सबाणानि महास्वनानि

C. 6. 2663
B. 6. 60. 13
K. 6. 60. 14

B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ T_2 M वरूथिनीनां प्रमुखे (T_2 $M_{1.2.4.5}$ °वरो) महात्मा; T_1 G जये धृतः शत्रुवरूथिनीनां. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{0.1}$ $D_{1.3}$ वधे वृतः. K_3 सर्वसपत्नपूजां; T_2 M शत्रुवरूथिनीनां. $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ बलैर्वृतः सर्वसपत्नसेनां. — After 8, T_1 G ins.:

219* नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्तः
शशीव सूर्येण समेयिवान्यथा ।
तथा महात्मा सह केशवेन
वरूथिनीनां प्रमुखे रराज ।

[(L. 2) T_1 $G_{1.4}$ समे इवा°.]

On the other hand, T_2 M ins. after 8:

220* यथा महेन्द्रोऽसुरवाहिनीनां
नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्तः ।
शशीव सूर्येण समेयिवान्यथा
तथा महात्मा सह केशवेन ।

9 ^{a}) K_{0-2} B_3 Dn_2 $D_{1.7.8}$ $G_{1.3}$ Cc सोपस्करं; M_4 स्वप°; Ca सुपुष्करं; Cd सूपस्करं (as in text). $Ś_1$ °बंधरीयं; $K_{0.1}$ D_3 °बंधुरीयं; K_2 °बंधुरेवं; $K_{3.5}$ सू(K_5 सो)त्तमबंधुरीयं; B सोत्तरबंधुरेशं; Da Dn_1 D_5 सुत्तरबंधुरेषं; Dn_2 सोत्तरबंधलेखं; G_2 M °बंधुरेषां; Ca °बंधुवेषं; Cd सोत्तरं बंधुवेशं; Cc सोत्तरबन्धुरेषं (as in text). — ^{b}) K_1 यत्तुं; K_2 यस्तुं; B Da Dn D_7 Cc यंत्रा; G_2 यत्नं; $M_{1-3.5}$ युक्तं (for यत्तं). T_2 G_2 $M_{2.5}$ संघे (for संख्ये). — ^{c}) $Ś_1$ ins. न before कपिध्वजं. S प्रेक्ष्य रथं विषेदुः (G_2 समेयुः). Ca cites विषेदुः. — ^{d}) K_1 सहेव; K_3 सदैव. K_4 M_2 पुत्रैः सह; $M_{3.5}$ पुत्रास्तव. K_5 कौरवेण; M_3 कौरवेयैः.

10 ^{a}) D_6 समर्पिता; S प्रकल्पितं; $Ca.c$ प्रकर्षता (as in text). B_3 चैवमुदायुधेन; D_1 गुप्तमदायुधेन; M_2 युक्तमुदायु°. Cc उदा° (as in text). — ^{b}) K_5 लोकमुदा° (for लोकमहा°). Ca as in text. — ^{c}) T G ततस्तु राजन् ($G_{2.3}$ M_5 राजं); T_2 ततस्त्वदीया; Ca तं व्यूहराजं (as in text). $K_{1.2}$ तदीयाश्; T_2 च राजंश्; Ca त्वदीयाः (as in text). — ^{d}) K_2 चक्षुश्चतुर्; K_5 चरंश्चतुर्; $G_{2.3}$ चतुर्बलं (for चतुश्चतुर्). $Ś_1$ D_3 व्याड- (for व्याल-). $Ś_1$ $K_{0.1}$ B_4 (m as in text) Da_1 Dn $D_{4.5.7.8}$ Ca °स्त्रकर्णं; M_2 °स्त्रकीर्णा; Cc °स्त्रकीर्णम् (as in text).

11 ^{a}) $Ś_1$ M य(M_2 त)था च; K_2 यथा तु; B_1 यथा ह; D_1 तथा हि; D_7 T G त(D_7 T_2 य)थैव. K_1 om. हि. K_3 पूर्वोहनि; Dn_2 $D_{7.8}$ पूर्वाहनि. — ^{b}) T G $M_{3.4}$ व्यूहं कृतं. B D (except D_6; D_2 om.) S कौरवसत्तमेन. — ^{c}) Ko तथा देशम् (for तथोद्देशम्). — ^{d}) $K_{0-2.4}$ D_3 °ल(K_{0-2} °ल्य)मुख्याः; K_5 पंचालमुख्यैः. $K_{0-2.4}$ D_3 चेदिमुख्यैः. — K_4 D_1 ins. after 11^{cd}: B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S subst. for 11^{cd}:

221* तथा न भूतो भुवि मानुषेषु
न दृष्टपूर्वो न च संश्रुतश्च ।

[(L. 1) B_3 Da_1 Dn_1 T G M_4 यथा (for तथा). T_1 G_{2-4} मानवेषु. — (L. 2) T_1 G तु (for the *first* च). K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ वि- (for सं-). D_1 न; T G_4 हि; G_{1-3} नः; M वा (for the *second* च).]

12 ^{a}) T_1 $G_{2.4}$ M_5 °समागतानि. — ^{c}) $K_{0.2}$ महा- (for शङ्ख-). B $D_{4.8}$ °स्वनास्तूर्यरवा(D_8 °र्यवरा)श्च जग्मुः; Da Dn $D_{1.4}$ (by corr.).$_{7}$ (m as in text) °स्वनास्तूर्यरवाश्च जज्ञुः; S °स्वनास्तूर्यरवाः (G_3

C. 6. 2683
B. 6. 60. 13
K. 6. 60. 14

विस्फार्यमाणानि धनूंषि वीरैः ।
क्षणेन भेरीपणवप्रणादा-
नन्तर्दधुः शङ्खमहास्वनाश्च ॥ १३
तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरिक्ष-
मुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालम् ।
महावितानावततप्रकाश-
मालोक्य वीराः सहसाभिपेतुः ॥ १४
रथी रथेनाभिहतः ससूतः
पपात साश्वः सरथः सकेतुः ।
गजो गजेनाभिहतः पपात
पदातिना चाभिहतः पदातिः ॥ १५
आवर्तमानान्यभिवर्तमानै-
र्बाणैः क्षतान्यद्भुतदर्शनानि ।
प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि
सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः ॥ १६
सुवर्णतारागणभूषितानि
शरावराणि प्रहितानि वीरैः ।
विदार्यमाणानि परश्वधैश्च
प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्याम् ॥ १७
गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णाः
केचित्ससूता रथिनः प्रपेतुः ।
गजर्षभाश्चापि रथर्षभेण
निपेतिरे बाणहताः पृथिव्याम् ॥ १८
गजौघवेगोद्धतसादितानां

°र्यंवराः) प्रणेदुः. Cc cites जघ्नुः. — d) K0–2. 4 Dn च (for स-).

13 a) D3 प्रयुक्तानि (for सबाणानि). T1 G महांति तानि; M2 महाजवानि. — b) S विष्फार्यं°. — c) D1 नरेंद्र (for क्षणेन). K0 भेरीपणवप्रणादा; B4 T2 भेरीपटह°. — d) Ś1 K0–2 ह्यंतर्दधुः; T2 आदध्मतुः (for अन्तर्दधुः). Da °स्वनश्च; Dn1 D4. 7. 8 T1 G2. 4 °स्वनांश्च; D3 °स्वनं च; G3 °स्वराश्च.

14 a) K0–2 तच्छब्दशब्दावृतम्; T1 G4 ततश्च शब्दाहतम्; T2 M1. 3–5 तं शंखशब्दाहतम्; G1–3 M2 तच्छंखशब्दाहतम्. — b) Ś1 D3 उद्धूतभीमाद्भुतरेणुजालं; K3 उद्धूतभीमद्रुत°; Da Dn D5. 7. 8 उद्धूतभौमद्रुत°; D1 उद्धूतभौमोत्थित°; D6 उद्धूतभीमं हृत°. — c) K1 महावृतानावततप्रकाशम्; K5 महावितानावितत°; Dn महावितानाश्च ततः प्र°; S महानुभावा(G1. 3 °व)श्च ततः प्र°; Ca महावितानावततप्रकोष्ठं; Cc as in text. — d) K4. 5 B D (except D1. 5. 6; D2 om.) T1 G M2 सहसा निपेतुः.

15 a) K2 रथौ. Dn1 °भिहितः. K0. 1 om. (hapl.) from ससूतः up to भिहतः in 15c. — b) D1 पपात साश्वः सह केतुना च. — d) Da1 Dn1 पादातिना. G1. 3 M1–3. 5 पदाती.

16 a) D4 M2. 5 °मानात्यति°; D5 °मानान्यनि°; G2 °मान्यान्यभि°. — b) Ś1 बाणाक्षतान्यद्भुत°; K3 Dn2 D4. 6–8 घोराकृती(D4 °ता)न्यद्भुत°; K4. 5 B D1 घोरी (B2 घनी)कृतान्यद्भुत°; Da Dn1 D5 Ca. c घोणीकृतान्यद्भुत°; D3 शरैः क्षितान्यद्भुत°; S घोराण्यनीकानि सु°. — c) K0 महाहतानि; K5 D3 T2 समाहितानि. — d) D1 वृंदानि सर्वाणि; Cc सदश्ववृन्दानि (as in text). K4 सहस्रवृंदैः. G2 सदश्ववृंदैश्च समाकुलानि.

17 a) D1 सुवर्णतारागणसंवृतानि; T2 सवर्णतारागणभूषितानि. — b) K0–4 B1. 3. 4 Da Dn D3–8 S सूर्यप्रभाभा(K3 D6 °काशा-; Da1 Dn D4. 7. 8 °भावा-; M4 °भाता-; M3. 5 °भासा)नि शरावराणि; K5 B2 M1 (*inf. lin.*) सूर्यप्रभाभानि शरासनानि (K5 सचामराणि); D1 सूर्यविभासानि सरोवराणि. — c) D5 विस्फार्य°. Some MSS. परस्वधैश्च.

18 a) Ś1 D3 °षाणावरहस्तरुग्णाः; K2 °षाणेरवहस्तं; B3 °षाणैर्वरहस्तलग्नाः; D1 °षाणैः पररुग्णहस्ताः; S (G1 damaged) °षाणापर(T2 °हत)गात्ररुग्णाः. Cc cites विषाणौ and हस्तः. — b) B2 केचित्प्रसूता; B3 °त्समं ताद्. K4 निपेतुः (for प्रपेतुः). T3 केचित्प्रभूता अधिकं प्रपेतुः. — c) Ś1 K0–3. 5 रथर्षभा(K2 °भ)श्चापि; Da1 गजर्षभश्चापि; D1 °र्षभाश्चैव; T1 G °र्षभा(G2 °भ)श्चात्र. G2. 4 गजर्षभेण (for रथ°). — d) K3. 5 D5 निपातिता; K4 निपेदिरे; B Da Dn D4. 5. 7. 8 S प्रपेदि(M5 °ति)रे. T1 G4 दंत° (for बाण°). D1 निपेतुरेवानिहताः पृथिव्यां.

19 a) Ś1 K0–2 °द्धुतसायकानां; K3. 5 D5. 6 °द्ध

श्रुत्वा निपेदुर्वसुधां मनुष्याः ।
आर्तस्वरं सादिपदातियूनां
विषाणगात्रावरताडितानाम् ॥ १९

संभ्रान्तनागाश्वरथे प्रसूते
महाभये सादिपदातियूनाम् ।
महारथैः संपरिवार्यमाणं
ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम् ॥ २०

तं पञ्चतालोच्छ्रिततालकेतुः
सदश्ववेगोद्धतवीर्ययातः ।
महास्त्रबाणाशनिदीप्तमार्गं
किरीटिनं शांतनवोऽभ्यधावत् ॥ २१

तथैव शक्रप्रतिमानकल्प-
मिन्द्रात्मजं द्रोणमुखाभिसस्रुः ।
कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च
दुर्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् ॥ २२

ततो रथानीकमुखादुपेत्य
सर्वास्त्रवित्काञ्चनचित्रवर्मा ।
जवेन शूरोऽभिससार सर्वां-
स्तथार्जुनस्यात्र सुतोऽभिमन्युः ॥ २३

तेषां महास्त्राणि महारथाना-
मसक्तकर्मा विनिहत्य कार्ष्णिः ।
बभौ महामन्त्रहुतार्चिमाली

C. 6. 2674
B. 6. 60. 25
K. 6. 60. 26

(K_5 °ह)तसादिनादं (K_5 D_3 °दान्); B_3 D_1 °द्धत-सादिनां वै (B_3 च); T_1 G_3 °द्धृतसादितानां; $M_{1.2.4}$ °द्धुतसादि°. Ca cites उद्धतानां and सादितानां; Cc उद्धतसादितानां (as in text). — ^{b}) Ś$_1$ विनेदुर्; K_2 विषेदुर्. K_{3-5} B Da Dn D_{3-8} श्रुत्वा विषेदुर्बहुधा (D_3 °दुः सहसा) मनुष्याः; D_1 श्रुत्वा विनेदुः सहसा महारथाः; S श्रुत्वा निपेतुः सहसा मनुष्याः. ❀ Cc आर्तस्वरं श्रुत्वेत्यन्वयः। ❀ — ^{c}) Ś$_1$ अभिस्वनं; K_3 D_6 आर्तस्वरः; K_5 B_1 $D_{1.3}$ आर्तस्वनं; B_3 °रवं. M_4 °मुक्तं (for °यूनां). D_7 आर्तस्वरान्सादिपदातियूथान्. Ca cites सादिनः. — K_2 om. (hapl.) 19^{d}. — ^{d}) K_0 (*sup. lin.* as in text) विषाणगात्रावरताहतानां; K_4 T_1 G_4 °त्रापरि-(K_4 °र)तापितानां; K_5 D_3 G_{1-3} M_2 °त्रापरताडितानां (G_2 *inf. lin.* °सादितानां; M_2 °ताडितानि). Ca. c cite गात्रं. Ca अपरं.

20 K_1 reads 20 twice. — ^{ab}) All MSS. (except Ś$_1$ K_{0-2}; D_2 om.) मुहूर्ते (for प्रसूते), and महाक्षये (for महाभये). D_8 om. from पदाति up to द्ध in 21^{b}. — Da_1 om. (hapl.) 20^{c}–21^{b}. — ^{c}) $K_{2.4}$ B Da_2 Dn $D_{4.5.7}$ °वार्यमाणो. — ^{d}) S संदृश्य दूरात् (for ददर्श भीष्मः). D_1 सहसादिकेतुं.

21 ^{a}) D_7 स (for तं). K_5 तं पंचतारोत्थिततालकेतुं; Ca as in text. — ^{b}) $K_{0.1}$ °वेगोद्ध(K_1 °द्र)-तवीर्ययुक्तं; K_2 °वेगोद्भवतीर्थयुक्तं; K_3 $D_{3.6}$ °वेगोद्भवतवीर्यपातं (D_6 °द्धत)वीर्यपातं; K_4 B D_7 °वेगाद्भुतवीर्ययानः (B_3 °माणं); K_5 °वेगाहतवीर्यवातः; Da $Dn_{1.n2}$ (marg.) $D_{5.8}$ °वेगाद्भुतवीर्ययानं (D_5 °मानं); Dn_2 D_4 °वेगाद्भुतवीर्यबाणं; D_1 °वेगोद्धतवीर्यजातः; T_1 °वेगाद्भुतपादवेगः; T_2 °वेगोत्पतवीर्यवान्सः; $G_{1.3}$ °वेगोद्भुतवेगवातः; $G_{2.4}$ °वेगाद्भुतवेगपातः (G_2 °वाताः); M °वेगो(M_4 °गा)द्भुतवीर्ययानं. — ^{c}) $K_{0.2}$ महास्त्रबाणाशनिदीप्यमानं; K_1 सहस्त्रभाणाशनिदीपिमानं (sic); K_4 B Da Dn $D_{4.7.8}$ °वेगाशनिदीप्तिमंतं; K_5 °बाणाशनिदीर्घकायां; D_1 °दीप्तमार्गें; $D_{3.5}$ °दीप्तिमंतं; D_6 °दीप्तिमार्गं; S °बाणासनभीममार्गं.

22 ^{a}) Cc शक्रप्रति° (as in text). Ca cites प्रतिमानकल्पं. K_3 D_6 तथैव शक्रप्रतिमानवीर्यम्; Dn_2 D_3 °प्रतिमप्रभावम्; S तं कार्तवीर्यप्रतिमानकल्पम् (T_2 °रूपम्). — ^{b}) S इंद्रोपमं (for इन्द्रात्मजं). K_3 °मुखा निसस्रुः; K_4 $D_{1.3}$ T_2 °मुखा विसस्रुः; K_5 °मुखा विसत्रसुः; B_3 °मुखाभिसन्नं; T_1 G_4 °मुखाभितस्थुः. — ^{c}) Ś$_1$ भीष्मश्च (for शल्यश्च). S कृपस्तथा शल्यविविंशती च. — ^{d}) $K_{3.4}$ B Da T_2 सोमदत्तिश्च; D_3 G_{1-3} M सोमदत्तश्च; T_1 G_4 सौमदत्तश्च. D_1 राजा.

23 ^{a}) T G °मुखान्. B_2 G_2 Co अपेत्य. Ś$_1$ तथा रथानीकमुपेत्य सम्यक्; K_{0-2} ततो रथानीकमुपेत्य घोरं. — ^{b}) S (except G_1) महास्त्रवित्. G_1 °चित्रधर्मा. — ^{c}) T_2 शूरो हि; G_3 वीरोभि°. K_3 Da_1 सर्वास्. — ^{d}) K_{3-5} D_6 तदा($K_{4.5}$ °था)र्जुनस्यापि; B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ तानर्जुनस्यात्म° (for तथार्जुनस्यात्र). D_1 तानर्जुनस्य प्रभवोभिमन्युः; S तानर्जुनस्यात्मभवोभिमन्युः.

24 ^{a}) B_3 Da_1 D_1 सहस्राणि (for महास्त्राणि). $B_{2.3}$ D (except $D_{1.3.6}$; D_2 om.) °बलानाम् (for °रथा-

C 6. 2674
B. 6. 60. 25
K. 6. 60. 26

सदोगतः सन्भगवानिवाग्निः ॥ २४
ततः स तूर्णं रुधिरोदफेनां
कृत्वा नदीं वैशसने रिपूणाम् ।
जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो
महारथं पार्थमदीनसत्त्वः ॥ २५
ततः प्रहस्याद्भुतदर्शनेन
गाण्डीवनिर्ह्रादमहास्वनेन ।
विपाठजालेन महास्त्रजालं
विनाशयामास किरीटमाली ॥ २६

तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणा-
मसक्तकर्मा कपिराजकेतुः ।
भीष्मं महात्माभिववर्ष तूर्णं
शरौघजालैर्विमलैश्च भल्लैः ॥ २७
एवंविधं कार्मुकभीमनाद-
मदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् ।
ददर्श लोकः कुरुसृञ्जयाश्च
तद्द्वैरथं भीष्मधनंजयाभ्याम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

नाम्). — ^{b}) K4 अनंतकर्मा; B1. 2. 4 D (except D3. 6; D2 om.) असह्य°; B3 अशक्त°; T1 G4 समुग्र°; G1. 3 स भीम°; G2 स उग्र°; Cc असक्त° (as in text). Ko-2 [अ]भिनिहत्य; T2 विनिवृत्य. M5 कार्ष्णि. — ^{c}) Ko. 2 बभौ महामंत्रहु(K2 °हु)तोर्चिमाली; D1 बभौ महामंत्रशिखी च देवो; D3 बभौ महामंत्रहुतो महार्चिः; S बभौ तदा मंत्रहुतः शिखीव (T1 G4 शिखंडी; G2 शिखावान्). — ^{d}) Ś1 सदागतिः सन्; Ko-2 स मातरिश्वा; K3. 5 D1. 3. 6 सदा(K5 D3 °दो)गतोसौ. Cc cites सदोगतः (as in text).

25 ^{a}) K1. 5 D1 रुधिरोघफेनां; K3 Da Dn D3. 5 °रौघफेनां; M2. 3. 5 °रोदकानां. — ^{b}) K1 हत्वा. K2 Da1 नदी; K6 नदं. Ś1 Ko. 1 आशसने; K2. 4 B Da Dn D4-8 तां (K3 D6 वै) समरे; D1 मांसचयैः (for वैशसने). D1 S कुरूणां (for रिपूणाम्). — ^{d}) M1-4 महारथः. B3. 4 Dn2 D4. 7 अहीनसत्वः; S (except T2) अदीनसत्त्वं.

26 Ko-2 om. 26^{a}-27^{b}. — ^{a}) K4 D (except D1. 3. 6; D2 om.) प्रगृह्य (for प्रहस्य). K4 S °विक्रमेण (for °दर्शनेन). — ^{b}) D1. 3 S गांडीवमुक्तेन शिलाशितेन. — ^{c}) Ś1 विपिठ°; K5 विषाद°; B3 शरौघ°; Cv विपाठ° (as in text). Cc cites विपाठोः. K4 महेंद्रजालं. — ^{d}) S विशा(T2 निपा)तयामास.

27 Ko-2 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{b}) Ś1 K5 असह्य°; D3 अत्यंत°; T1 आसक्त°. K5 °केतुं. — Ś1 om. 27^{c}-28^{b}. — ^{c}) D (except D3. 6; D2 om.) S स (T2 प्र-) ववर्ष (for [अ]भिववर्ष). B1. 3. 4 Dn1 D1. 7. 8 भूयः (for तूर्णं). B2 भीष्मं महात्मा शरवर्षभूयः. — ^{d}) B D (except D1. 3. 6; D2 om.) शरैः सुतीक्ष्णैर् (for शरौघजालैर्). — After 27, K B Da Dn D1. 3-8 ins.:

222* तथैव भीष्माहतमन्तरिक्षे
महास्त्रजालं कपिराजकेतोः ।
विशीर्यमाणं ददृशुस्त्वदीया
दिवाकरेणेव तमोभिभूतम् ।

[(L. 1) Da D5 °रिक्ष-. — (L. 2) K5 महास्त्रजालं कपिराजकेतौ. — (L. 3) D1 विशीर्णमानं; D5 °र्यमाना. — (L. 4) Da1 Dn2 दिवाकरेणैव. K5 तमोभिनूतं; D5 तमोविभूतं.]

28 Ś1 om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^{a}) T G2-4 एवं कृतं. — ^{b}) Cc सुदीनवत्. Ko स (for सद्). D1 T G अदीनसत्वं पुरुषो°; M3 (*sup. lin.* as in text). M4 असंगवेगं पुरुषो°. — ^{c}) Ko लोकाः. — ^{d}) D5 रथं रथं (for तद्द्वैरथं). Dn1 (m as in text) D5 कृष्ण° (for भीष्म°).

Colophon om. in D2. — *Sub-parvan*: Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 mention only चतुर्थयुद्धदिवस; K4 Da2 Dn1 चतुर्थेह्नि; B3 चतुर्थदिवससंग्राम; Da1 D5 चतुर्थ; T1 G2. 4 M1. 2 चतुर्थेहनि; T2 चतुर्थदिवस; M4 चतुर्थेह्निके. — *Adhy. name*: K4 D3 Dn1 D5 भीष्मा(Dn1 orig. कृष्णा)र्जुनयुद्धं; G3 संकुल

५७

संजय उवाच ।

द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष ।
पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं समयोधयन् ॥ १
संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः ।
पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा ॥ २
नाभिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्ये न पराक्रमे ।
बभूव सदृशः कार्ष्णेर्नास्त्रे नापि च लाघवे ॥ ३
तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिंदमम् ।
दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तः सिंहनादमथोऽनदत् ॥ ४
पीडयानं च तत्सैन्यं पौत्रं तव विशां पते ।
दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ५
ध्वजिनीं धार्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् ।
प्रत्युद्ययौ स सौभद्रस्तेजसा च बलेन च ॥ ६
तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम् ।

C. 6. 2686
B. 6. 61. 7
K. 6. 61. 7

युद्धं; M4 द्वंद्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D1 T2 M3.4 57; Da2 (*sec. m.*) 18; D3 4 (sic); T1 G 55; M1.2 56 (as in text); M5 58. — *Śloka no.:* Dn2 D5 29. — *Aggregate śloka no.:* D1 2448.

57

1 a) K1 द्रोणिर्; G2.3 M2 द्रौणि-. K3 D2.6 भूरिश्रवा. — b) K4 B मारिषः. — c) D2 पुत्रं. Ś1 K5 सायम(K5 °मि)नश्चैव; K3 D1 G1 सांयमिनेश्चैव (D1 °श्चापि); B1 संयमनेश्चैव; Da1 D8 सायमने°; D2 G3 संयमिन°; D3 सांयमन° (*inf. lin.* °शल°); D6 चांयमिने°; T2 सांयमिन°; Cc सांयमने° (as in text). B3 पौत्रश्च लक्ष्मणश्चैव. — d) Da2 D4 (also as in text).5 समयोधयत्; D3 पर्यवारयन्. D1 कार्ष्णि समभियोधयन्.

2 D2 om. 2^{ab}. — a) Ś1 Ko.3–5 D2.6 संसक्तमिव; K1.2 संसिक्तमिव; M2.3.5 संसक्तमभि-. — b) T2 समीकं (for तमेकं). — c) Da1 मनुजैर्व्याघ्रे; D3 S मनुजव्याघ्र (D3 °घ्रं). — d) K3.5 D1.6.8 T2 सिंहशिशुर्.

3 a) Ś1 K1–3 B3 D3 T2 G2 नाभिलक्षतया; Ko न ह्यलक्ष°; K4 Da Dn D4.5.7.8 M नातिलक्ष्य°; K5 नातिभिर्लक्षया; D1 नाभ्यलक्षत वै; D2 T1 G4 नाभि(D2 °ति)लक्षितया; D6 G1.3 नाभिलक्ष्ये तथा(G1 °क्ष्ये तया; G3 °क्ष्येत यः). D3 तत्र (for कश्चिन्). — b) K2 Da1 Dn1 (by corr.) D7 T2 M1.3 न शौर्येण; D1 तत्र धैर्यं; D2 शौर्येणापि; G3 न चौर्ये न. K5 न शौर्यमपराक्रमं. — c) G3 बभूवुः. M2 समरः (for सदृशः). K1 कृष्णैर्; K5 कोष्णे; Da Dn1 D5 कार्ष्णिर्; T2 कश्चिन्. D1 कृष्णेन सदृशो वीर्ये. — d) Ś1 आस्ते नापि; K1 नास्त्रं नापि; Da Dn D2.5 नास्त्रेणापि; M4 न शस्त्रेस्त्रे. K5 लाघवं (for लाघवे). D1 अभिमन्युर्महाबलः; T G न शस्त्रे नापि लाघवे.

4 a) M2 तदा° (for तमा°). D2 तं तथा हि तथा युद्धे. — b) D4.5 °दम. Ś1 विक्रमे तमरिंदमं; K5 विक्रामंतमरिंदम; T G विक्रांतमरिमर्दनं. — c) K5 पार्थं. Ko.2 रणे हृष्टः; K1 रनहन्या (corrupt); K4 B D3 सुसंयत्तं; Da1 Dn1 बले यत्तः; Da2 D5 बले यत्तं; D2 रणे यत्तं; T1 G तु संपन्नं; T2 तु संवीतः; M तु संयत्तं (for रणे यत्तः). — d) Ko.2 °दमथोन्नदत्; K1 °दमनोदतम् (corrupt); K3 D6 °दमथाकरोत्; K5 °दमथानदत्; S °दं ननाद च (M1–3.5 ह).

5 a) D1 पीड्यमानं. B1.2 D3 तु (for च). — b) Ko–2 पौत्रस्तव; D1 पौत्रेणैव; S तव पौत्रं (by transp.). — Ko–2 om. 5^{c}–6^{b}. — cd) M4 समवारयन् (for पर्य°). — T G M1.2 subst. for 5^{cd}: M3–5 ins. after 5 (cf. 14^{cd}):

223* ददर्श राजन्पाञ्चाल्यः सेनापतिररिंदमः ।

6 Ko–2 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — a) Ś1 Da1 D5.6 ध्वजिनी; D8 ध्वजनीं; S स च तां (T2 स तथा) (for ध्वजिनीं). — b) D1 गजाश्वरथसंकुलां; S ध्वजिनीं परवीरहा. — c) Ko अभ्युद्ययौ. S अत्यरोचत सौभद्रस्.

7 a) Ś1 °मानस्थम्. — b) D1 अलातसदृश°. — c) B4 Dn2 D8 प्रादृ°; Da1 D5 G1–3 व्यादृ°; D4 अदृ° (for व्यदृ°).

C. 6. 2686
B. 6. 61. 7
K. 6. 61. 7

व्यदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ॥ ७
स द्रौणिमिषुणैकेन विद्ध्वा शल्यं च पञ्चभिः ।
ध्वजं सांयमनेश्चापि सोऽष्टाभिरपवर्जयत् ॥ ८
रुक्मदण्डां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना ।
शितेनोरगसंकाशां पत्रिणा विजहार ताम् ॥ ९
शल्यस्य च महाघोरानस्यतः शतशः शरान् ।
निवार्यार्जुनदायादो जघान समरे हयान् ॥ १०
भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः ।
नाभ्यवर्तन्त संरब्धाः कार्ष्णेर्बाहुबलाश्रयात् ॥ ११
ततस्त्रिगर्ता राजेन्द्र मद्राश्च सह केकयैः ।
पञ्चत्रिंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ॥ १२
धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि ।
सहपुत्रं जिघांसन्तं परिवव्रुः किरीटिनम् ॥ १३
तौ तु तत्र पितापुत्रौ परिक्षिप्तौ रथर्षभौ ।
ददर्श राजन्पाञ्चाल्यः सेनापतिरमित्रजित् ॥ १४
स वारणरथौघानां सहस्रैर्बहुभिर्वृतः ।

---

8 ^{ab}) D1 स द्रौणिमिषुणा विध्वा शल्यं पंचभिराशुगैः ; S द्रौणिमेकेषुणा विद्धा शल्यं विव्याध पंचभिः. — D2 om. 8^{e}–35^{d}. — ^{e}) Ś1 सायंमनेश् ; K3 D6 G1. 3 सांयमि°. B1–3 D3 T1 G चैव (for चापि). D1 ध्वजं च भूरिश्रवसः. — ^{d}) T1 G1. 3. 4 M1–3. 5 सोष्टभिश्. K1 Da1 अपवर्जयन् ; K4. 5 D3 अप(D3 °पि)वर्जयेत् ; Dn1 D3 S चिच्छिदे ततः (T2 च सः) ; D1 अभ्यमर्दयत् ; Cc अपवर्जयत् (as in text).

9 D2 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) Da1 रुक्मदंडं ; D5 तस्माद्दंडं. — ^{b}) Da1 D5 प्रेषितं ; D6 प्रेक्षितां. Ś1 K3–5 B4 Da1 D3 T2 G1–3 सोमदत्तिना ; D3 सौमदंतिना. — ^{d}) K1. 4 B पत्रिणापजहार तां ; K3. 5 D6 S पत्रिणाभि(T2 °नु)जघान तां (K5 तं) ; Da Dn D4. 5. 7. 8 पत्रि(Da D5 °त्रे)णाभिजहार तां ; D1. 3 °णा प्रजहार तां.

10 D2 om. 10 (cf. v. l. 8). K1 om. 10^{ab}. — ^{a}) Ś1 K0. 2. 3. 5 Da D1. 5. 6 तु (for च). K4 B1. 4 D3 S महावेगान्. — ^{b}) K3 अस्यांतः ; B2 D3 अश्यतः ; D1 शितांश्च. K4 Dn1 S समरे (for शतशः). D1 परैः ; T2 शरैः. — After 10^{ab}, T1 G4 M2 ins. :

224* धनुश्चिच्छेद भल्लेन तीव्रवेगेन फाल्गुनिः ।

[T1 फल्लेन.]

— ^{e}) S जघान (for निवार्य). Ś1 °दायादौ. — ^{d}) S चतुर्भिश् (for जघान). K4 B Dn2 D1. 3. 4. 7. 8 S चतुरो (for समरे).

11 D2 om. 11 (cf. v. l. 8). — ^{b}) K0 सांयमणिः ; K1 D1 संयमनिः ; K2 साय° ; K3 संयमिनिः ; K5 Dn2 T2 G1–3 M2 सांयमिनिः (K5 °नः). — ^{e}) K1–3 नाभ्यवर्तंत ; K5 D3 T2 M1–3 नात्य(K5 °न्य)वर्तंत ; T1 G4 न ह्यव° ; G3 नाभ्यवर्धंत ; Cc नाभ्यवर्तन्त (as in text.) S संक्रुद्धाः. — ^{d}) K1. 3 Da1 G2 कार्ष्णे ; Dn3 D1. 4. 5. 7. 8 T2 G1 कार्ष्णि° ; G3 कार्ष्णी. Ś1 बाहुबलाश्रयः ; K4 °श्रयाः ; K5 °श्रयं ; B1. 3. 4 Dn2 D1. 3. 4. 7 °बलोदयं (D3 °ये) ; Da Dn1 D5 °बलार्दिताः ; S °बलोदयात् (T2 M1–3. 5 °यान्).

12 D2 om. 12 (cf. v. l. 8). — ^{a}) B1 Da1 D3 G1. 3 M2. 5 त्रिगर्त°. — ^{b}) K3 D6 मद्रकाः (for मद्राश्च). K3 B4 Dn3 D3. 4. 7. 8 कैकयैः ; Da Dn1 D5 केकयाः. K4 मद्रकाश्च सकेकयाः ; T1 G4 सहितास्तु सकेकयैः ; G1–3 सहितास्तत्र केकयैः. — ^{e}) K0. 2. 4 B D (except D3 ; D2 om.) पंचविंशतिसाहस्रास् ; S पंचत्रिंशत्सहस्राणि. — ^{d}) S पुत्रेण तव (by transp.). K3. 5 D6 नोदिताः ; K4 देशिताः.

13 D2 om. 13 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K3 D6 चतुर्वेदविदो ; K5 D1 S धनुर्वेदविदां. S श्रेष्ठम् (for मुख्या). — ^{b}) K1. 2 अजेया युधि शत्रुभिः ; S अजेयमरिभि(M1–3 °मरै)र्युधि. — ^{e}) M2 सहसात्र (for सहपुत्रं). K0–3 D3 G2. 3 M1. 2. 4. 5 °संतः. D1 पुत्रेण सह संयुक्तं. — ^{d}) D1 परिचक्रं (for °वव्रुः).

14 D2 om. 14 (cf. v. l. 8). — ^{a}) B3 तौ तु हतपिता° ; T2 तौ तु तत्र महाराज. — ^{b}) Dn2 परिक्षिप्तौ ; K3. 5 T2 पितापुत्रौ ; Ca. c परिक्षिप्तौ (as in text). K3. 5 D6 नरर्षभौ ; K4 रथाद्बहिः ; D1 नरोत्तमौ ; D3 S महारथौ (for रथर्षभौ). — 14^{cd} = (var.) 223*. — ^{d}) D1. 3 Dn2 राजा (for राजन्). K1 पंचाल्यः. °पतिररिंदमः.

15 D2 om. 15 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K4 स वारणसहस्राणां. — ^{b}) K4 रथौघैर् (for सहस्रैर्). — ^{e}) D1 सादिभिः (for वाजिभिः). — ^{d}) B Dn3 D1. 4. 7. 8 K0. 2 वैः ततः ; Da Dn1 D5 तथा (for वृतः).

वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ॥ १५

धनुर्विस्फार्य संक्रुद्धश्चोदयित्वा वरूथिनीम् ।
ययौ तन्मद्रकानीकं केकयांश्च परंतपः ॥ १६

तेन कीर्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना ।
प्रयुक्तरथनागाश्वं योत्स्यमानमशोभत ॥ १७

सोऽर्जुनं प्रमुखे यान्तं पाञ्चाल्यः कुरुनन्दन ।
त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जत्रुदेशे समर्पयत् ॥ १८

ततः स मद्रकान्हत्वा दशभिर्दशभिः शरैः ।
हृष्ट एको जघानाश्वं भल्लेन कृतवर्मणः ॥ १९

दमनं चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः ।
जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परंतपः ॥ २०

ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ।
अविध्यत्त्रिंशता बाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् ॥ २१

सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंलिहन् ।

C. 5. 2708
B. 6. 61. 22
K. 6. 61. 22

Da1 D5 वात- (for शत-). — For 15, S subst.:

225* पारावताश्वं स रथमास्थाय परवीरहा ।
[T1 G1 पारावताश्वः ; G3 वारावतावं.]

16 D2 om. 16 (cf. v. l. 8). — a) S विस्फार्य. — b) K4 देशयित्वा; K5 B नोद° (for चोद°). B D (except D6; D2 om.) T1 G च वाहिनीं; T2 M च वाजिनः (for वरूथिनीम्). — Da Dn1 D5 om. 16cd. — c) K4 B D1. 4. 6 T2 ययौ तं; T1 G M4 स ययौ; M1-3. 5 ययौ च (for ययौ तन्). B3 मद्रकानीकैः. D3 (marg. sec. m.) जगाम तन्महानीकं. — d) MSS. (indiscriminately) कैकयान्, कैकेयान्. Ko केकयाश्च. K3. 4 B3. 4 D3 (before corr.). 6-8 T1 G2. 4 M1. 3. 5 परंतप.

17 D2 om. 17 (cf. v. l. 8). — a) G3 गुप्तान्. — b) D1 तत्सैन्यं; G3 अनीक-. K4 Da1 D1. 3. 6 T G4 M4 °धन्विना. — c) Ko-2 प्रयुक्त(K2 °भूत)नरनागाश्वं; K3 D6 प्रभूतरथनागाश्वं (K3 °गौवं); D1. 3 S संरब्धरथ(T2 °ब्धे नर- ; M1 °ढधनर)नागाश्वं. Cc cites प्रयुक्ताः and रथाः.

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 8). — a) Ko-2 स कृपं; K4 B3 Da Dn D1. 5. 7 T G1. 4 M2 सोर्जुन-; G2. 3 सोर्जुने; Cc सोऽर्जुनं (as in text). Ko-3 D6 सहसा; Cc प्रमुखे (as in text). Da D5 यांतु; S यात्वा; Cc यान्तं (as in text). D3. 4. 8 सोर्जुनप्रमुखैर्यां- (D3 °खं यां)तं. — b) K1 पंचाल्य-; B2. 3 पांचालः; D1 पांचाल्यं; G2 पांचाल्यैः. Ś1 K3 D1. 6 G3 M1 कुरुनंदनः (M1 °नं); B2. 3 Dn1 कुल(B2 °रु)वर्धनः; T2 कुलनंदन. K4 B1. 4 Da1 Dn2 D3. 4. 7. 8 पां(D3. 7 पं)-चालकुलवर्धनः; B4 पांचालकुरुनंदनः; Da2 D5 पांचाल्य-कुरु(D5 °ल)वर्धनः. — c) Da1 D3 सार° (for शार°). — d) K1. 2 जत्र°; D5 यतु°; D6 जतु°; S (except M3) भुज° (for जत्रु°). Ś1 Ko-2. 5 समार्दयत्; K3. 4 B1 Da2 Dn2 D3-8 समार्प°; D1 समर्पयेत्.

19 D2 om. 19 (cf. v. l. 8). — a) D1 ततस्तु. B2 Da D5 प्रभद्रकान् (for स मद्र°). Ś1 मंद्र°; K2 मुद्र°; K5 पुत्र°. T G म(T1 मु)द्रराजानं (for मद्रकान्हत्वा). B1. 3. 4 Da Dn1 D5 M1. 2. 4. 5 विध्वा; Dn2 D4. 7. 8 भित्त्वा (for हत्वा). — b) K3. 5 D6 दश वै; B1 D1. 3. 7 M दशैव; T1 G विव्याध; T2 विध्वाथ (for दशभिर्). K4 कुशभिः; Da1 न शतैः; Da2 Dn D4. 5. 8 निशितैः (for दशभिः). — c) K3. 4 D3 T1 G M हृष्ट एकं; K5 हृष्य एकं; D1 हृष्टमेकं. Ko. 2 जघानाश्वान्. B Da Dn D4-8 पृष्ठरक्षं (D6 हृष्ट एवं) जघानाशु. — d) K1 बलेन. K1. 2 कृतवर्मणा.

20 D2 om. 20 (cf. v. l. 8). — a) Ś1 Ko. 1. 4 चैव (for चापि). — b) Dn2 T1 G4 कौरवस्य; G3 M1-3. 5 पौरव्य°. — c) B1. 4 Da1 Dn1 D1. 3. 4 S विमलाग्रेण. — d) K3. 5 Da2 D5. 6. 8 T2 M1-3. 5 परंतप (K5 °पं); B4 समंततः; D1 महाबलं; T1 G महाबलः.

21 D2 om. 21 (cf. v. l. 8). — a) MSS. (indiscriminately) संय°, °मिनेः, साय°. — T2 om. (hapl.) 21b-24c. — b) K1. 5 पंचाल्यं. D1 °दुर्मदः. — c) Ko. 2 आविध्यत्. K3 D6 विंशता; K4 B3. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 S (T2 om.) दशभिर् (for त्रिंशता). — d) K5 साश्व- (for चास्य).

22 D2 T2 om. 22 (cf. v. l. 8, 21). — b) = 3. 154. 40b: 4. 20. 34f. Ś1 Ko. 2 Dn2 D3-5 T1 G1. 4 सृक्विणी (Ko °णीः); K1 सकुले; K3 D6 सृक्किणीं; D8 G1 M2. 5 सक्वणी; M1. 3. 4 स्रक्वणी. B2 Da1 Dn2 D1. 3-5. 8 परिलेलिहन्; T1 G संलिहन्मुहुः; M लेलिहन्मुहुः. — c) K1 बलेन. — d) Ś1 निश्चकर्तास्य; B Da Dn D4. 8 चकर्तास्य च; D1 विचकर्तास्य; D5 न चक°. Ko कार्मुके; T1 G सारथिं (for कार्मुकम्).

C. 6. 2708
B. 6. 61. 22
K. 6. 61. 22

भल्लेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्तास्य कार्मुकम् ॥ २२
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समर्पयत् ।
अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ॥ २३
स हताश्वे रथे तिष्ठन्ददर्श भरतर्षभ ।
पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य महात्मनः ॥ २४
स संगृह्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसम् ।
पदातिस्तूर्णमभ्यर्छद्रथस्थं द्रुपदात्मजम् ॥ २५
तं महौघमिवायान्तं खात्पतन्तमिवोरगम् ।
भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकम् ॥ २६
दीप्यन्तमिव शस्त्रार्च्या मत्तवारणविक्रमम् ।
अपश्यन्पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २७
तस्य पाञ्चालपुत्रस्तु प्रतीपमभिधावतः ।
शितनिस्त्रिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ॥ २८
बाणवेगमतीतस्य रथाभ्याशमुपेयुषः ।
त्वरन्सेनापतिः क्रुद्धो बिभेद गदया शिरः ॥ २९
तस्य राजन्सनिस्त्रिंशं सुप्रभं च शरावरम् ।

---

23 D2 T2 om. 23 (cf. v. l. 8, 21). — a) B3 Dn2 D4. 8 तथैनं. — b) Ś1 K0–2 समर्दयत्; K3–5 B D (except Da1 Dn1 D8; D2 om.) समार्पं°. — c) Ś1 अश्वाश्चास्य; S (T2 om.) अथाश्वांश्च (for अश्वांश्चास्य). G3 राजा. — d) K0. 2. 4 B2. 3 Da2 D3. 5 उभौ च; K3 तथोभौ; K5 तथा तौ. T1 G नदन्पृष्टे च सारथिं; M उभौ च प्राष्टिसारथी.

24 D2 om. 24 (cf. v. l. 8). T2 om. 24abc (cf. v. l. 21). — a) B2–4 हताश्वेथ (B3 °श्वे तु); Da2 D5 हतेश्वेथ; Dn2 D4. 8 हताश्वे स (by transp.). — b) Ś1 भारतर्षभ; K3 M2 पुरुषर्षभ (M2 °भं); D1 भरतोत्तम. D5 नक्ष्यां भरतसत्तम. — c) K5 पुत्रिः सांयमिनेः पुत्रः. — d) K1 पंचालस्य. B1. 3. 4 Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 S यशस्विनः (T1 G3. 4 °नं) (for महात्मनः).

25 D2 om. 25 (cf. v. l. 8). — a) D1. 4. 8 T1 G1. 8 संप्रगृह्य; B Da Dn D3. 5. 7 G3. 4 M स प्रगृह्य; T2 स प्रहृश्य. K2 महात्मानं; D1 महाराज. — b) Ś1 निस्त्रिंशं शरमायसं; K0–2 °शं स्थिरमा°; K3. 5 D3 °शं परमा°; S °शं परमायुधं. — c) K0–2 T1 G अभ्यागाद्; K4 B D (D2 om.) Cc आनर्छद्; K5 अस्यहंन्; T2 M आगच्छद्. — d) D1 पुरुषोत्तमं; D8 S पुरुषर्षभं (G1 °भः) (for द्रुपदात्मजम्).

26 D2 om. 26 (cf. v. l. 8). — a) D1 तं श्येनमिव चायांतं. — b) K3 D6 समुद्धतम्; K5 D3 आपतंतम्; D1 S खे पतंतम्. — In K4, 26cd is lost on a damaged fol. — c) Ś1 K0. 8 भ्रांतचारण°; K2 भ्रांतावारण°; K5 भ्रोमितारण°; D1 विभ्रंतं वर°. Ca cites आवरण. — d) K3 कालोच्छृष्टम्; K5 कालोच्छिष्टम्; D1 S कालासृष्टम्; Ca. c कालोत्सृष्टम् (as in text).

27 D2 om. 27 (cf. v. l. 8). — a) K0. 2 शस्त्रोर्च्या; K3. 5 D1. 3. 6 शस्त्राग्निं. K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 दीप्यमानमिवादित्यं; S दीप्यमानं यथा वह्निं. — b) S (except T2) मत्तवारणवारणं. — c) Ś1 अपश्यन्पांडवांस्तत्र; K3 D3 °श्यत्पांडवस्तत्र; S पश्यतां पांडुपुत्राणां. — d) K0 चैव (hypermetric) (for च). Ś1 धृष्टद्युम्नं च पार्षतं; Da2 D5 °द्युम्नस्य पार्षतः; S प्रवेगः (T2 M °मोहः) समपद्यत.

28 D2 om. 28 (cf. v. l. 8). — a) Ś1 K3 पांचालपुत्रस्य; K1 D4 पंचालपुत्रस्तु; B1–3 D3 पांचालदायादः; D6 °पुत्रश्च. — b) G3 अति· (for अभि·). — c) T1 G1. 3. 4 M4 पीत°; M3 शत° (for शित°). — d) K3 शरवारणधारिणः; M4 शरावरणधारिणं.

29 D2 om. 29 (cf. v. l. 8). — a) Ś1 बालवेगम्; Cc बाण° (as in text). K3. 5 D6 व्यतीतस्य (K3 °श्च); M1–3 अतीत्या(M3 °ता)स्य; Cc अतीतस्य (as in text). — b) Ś1 K5 रथाभ्यां समुपेयुषः; K2. 3 Da2 D3. 5–7 रथाभ्याससुपे°; K4 B1. 2. 4 Dn2 D1. 4 तथाभ्याशमुपे°; D8 रथाभ्याशमपेयुषः; T2 °भ्याशमुखे ततः. — c) M4 सेनापतिं.

30 D2 om. 30 (cf. v. l. 8). — a) K5 सनिस्त्रिंशः (for °स्त्रिंशं). D6 तस्य राजतनिस्त्रिंशं; S निस्त्रिंशस्तस्य राजेंद्र. — b) K3 D6 सुप्रवृत्तं; K5 सुवृत्तं च; D3 सशरं च; T2 सुप्रसन्न·; G1 संप्रभग्न·; M1. 3–5 प्रभग्नं च; M2 प्रभिन्नं च (for सुप्रभं च). K3 D6 शिरोवरं; K4 B3 D8 शरासनं; K5 M4 शरावहं (for शरावरम्). — c) K0. 2 सुप्रभं शरवारणं; T1 G2–4 संप्रभग्नशरावरः. K4 Dn D4. 5. 8 पतितं; D7 T1 G पति(G1 °रि)तो. Cc cites [आ]पतितं. K2 B2 Da2 हतस्यापति(K2 °त)तं हस्ताद्; K3. 5 B3 हतस्यापततो हस्ताद्. — d) K3. 5 B3 B2 Da Dn D6 T1 G M वेगेनाभ्यपत(G3 °हन)द्भुवि;

हतस्य पततो हस्ताद्वेगेन न्यपतद्भुवि ॥ ३०
तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यशः ।
पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः ॥ ३१
तस्मिन्हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे ।
हाहाकारो महानासीत्तत्र सैन्यस्य मारिष ॥ ३२
ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ॥ ३३
तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ ।
ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ ३४
ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा ।
आजघान त्रिभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ३५
तथैव पार्षतं शूरं शल्यः समितिशोभनः ।
आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।
दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ।
यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन वध्यते ॥ १
नित्यं हि मामकांस्तात हतानेव हि शंससि ।

C. 6. 2717
B. 6. 62. 2
K. 6. 62. 2

D1. 4. 5. 8 सोत्सेधमपतद्भुवि (D1 °च्छिरः). Ca. c cite सोत्सेधं.

31 D2 om. 31 (cf. v. l. 8). — [a]) D1 निहत्य तु (for तं निहत्य). — [b]) D6 लभेत; M3 स लेभे (by transp.). B1 D8 स लेभे परमां मुदं; T G M1. 3–5 लेभे परमकं यशः. — [c]) Ś1 Da1 पुत्रं. K1 Da1 D7 पंचाल°. — [d]) D1 महात्मा ह्यतिविक्रमः; S इंद्रो बलमिवेश्वरः.

32 D2 om. 32 (cf. v. l. 8). — [b]) S शल्य° (for राज°). K4 महाबले; K5 बलीयसि. — Ko om. 32[d]–34[a]. — [c]) K5 आक्रोशः सुमहाना°. — [d]) K4 सैन्येषु; Da Dn1 D5 पुत्रस्य. Ś1 K1. 3. 4 भारत (for मारिष).

33 Ko D2 om. 33 (cf. v. l. 32, 8). — [b]) K5 निहितम् (for निहतम्). — [d]) K1 पंचाल्यं. G1–3 युधि (for युद्ध-).

34 D2 om. 34 (cf. v. l. 8). Ko om. 34[a] (cf. v. l. 32). — [a]) D3 शूरौ (for वीरौ). Ś1 तत्र तत्र महावीरौ; K1. 3–5 D1. 6 तौ तु तत्र (K1 तत्र तौ तु) महावीर्यौ. — [b]) Ś1 रथिनौ वरौ; D3 युद्धदुर्मदौ. — [d]) K1. 2 कुरवाः; Da Dn1 D5 कौरवः. T1 G कुरवः पांडवैः सह.

35 D2 om. 35 (cf. v. l. 8). — [b]) K5 Da2 D5 पार्पतः; M2 पार्वतः. — [c]) K5 महाबाहुस् (for त्रिभिर्बाणैस्). — [d]) K4 महागजं.

36 [a]) Ś1 तथैवं. K1 पार्षितं; K3 B4 Da2 D1. 3. 6 S पार्ष(M2 °र्व)तः. K3 B4 D6 शल्यं; K5 D2 वीरं. B1. 2 Da2 शूरः; D1 S वीरः (for शूरं). — [b]) K1 शलिः; K3 D6 वीरं; B4 D3 S शल्यं; D1 शरैः (for शल्यः). K3. 5 D3 S °शोभनं (T2 °भितं). — [c]) K5 क्रुद्धं. S आजघान शरैः क्रुद्धस्.

Colophon om. in Ś1. — *Sub–parvan :* Omitting Sub–parvan name, Ko mentions only चतुर्थे दिवसे; K1. 2 D2 चतुर्थयुद्धदिवस; K4 M4 चतुर्थेह्नि (M4 °ह्निके). — *Adhy. name :* K4 Da Dn1 D5 सांयमनि(D5 °नी)-पुत्र(K4 om. it)वधः; G1–3 M1. 2. 4 शल्यपुत्रवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 19; Dn3 M5 59; D1 T2 M3. 4 58; T1 G 56; M1. 2 57 (as in text). — *Śloka no. :* Dn D5 36.

58

1 Ś1 Ko–2 transp. 1[a]–16[b] of this adhy. and 7[a]–19[f] of adhy. 61, (K2 reading st. 1[a]–16[b] also after the transposed stanzas.). — [a]) K2 (first

C. 6. 2717
B. 6. 62. 2
K. 6. 62. 2

अव्यग्रांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ॥ २
हीनान्पुरुषकारेण मामकानद्य संजय ।
पतितान्पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ॥ ३
युध्यमानान्यथाशक्ति घटमानाञ्जयं प्रति ।
पाण्डवा विजयन्त्येव जीयन्ते चैव मामकाः ॥ ४
सोऽहं तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतानि च ।
अश्रौषं सततं तात दुःसहानि बहूनि च ॥ ५
तमुपायं न पश्यामि जीयेरन्येन पाण्डवाः ।
मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन संजय ॥ ६

संजय उवाच ।

क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयम् ।
शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ७

---

time) °मैवं. M5 वरं (for परं). — ^{c}) D2 ससैन्यं; T1 G यत्सेना; T2 तत्सैन्यं. D1 पुत्राणां (for पुत्रस्य). — ^{d}) K3. 5 B1 S पांडुपुत्रेण. Ś1 D1 बाध्यते; B1 हन्यते; Da1 विध्यते; D1. 6 वध्यते.

2 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. Da1 reads 2^{ab} twice. — ^{a}) Ś1 मामकास्तात; Ko. 1. 2 (second time) T1 G1. 3. 4 °कानेव; K2 (first time) B1. 3. 4 Da Dn D2. 4. 5. 7 °कान्सू(B1 °कान्पू-; D7 °काः सू)त. G2 मामकांश्च रणे तात. — ^{b}) Ko. 1. 2 (second time) हतांस्तात. Ś1 Ko. 1. 2 (second time) प्र-; K4 Da1 (second time) D5 च; T2 M1. 3–5 स; M2 सु(for हि). K5 शंसति. T1 G निहतानिह (G2 °नेव) शंससि. — After 2^{ab}, G3 reads 4. — Ko. 2 (both second time) om. (hapl.) 2^{c}–3^{d}. — ^{c}) Ś1 K1 D2 अव्यंगांश्च; K2 (first time). 4 Dn2 D1. 4. 8 अत्युग्रांश्च; Da1 अवध्यांश्च; S उदग्रांश्च. Cc cites अव्यग्रान्. Da1 [अ]प्रहृष्टांश्च; T2 प्रवृष्टांश्च; G2–4 प्रवृद्धांश्च. — ^{d}) K5 शंसति (for °सि). — After 2, S ins.:

226* विभग्नांश्च प्रणष्टांश्च नित्यं शंससि मामकान् ।

[T2 G1. 3 M भग्नांश्चैव (for विभग्नांश्च). T2 प्रभग्नांश्च; G1 M [अ]प्रहृष्टांश्च (for प्रणष्टांश्च).]

3 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. Ko. 2 (second time) om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{b}) D2 मामकानथ; S (except M2) निरुत्साहांश्च (for मामकानद्य). — ^{c}) K4 B1. 4 Da2 Dn1 D5 पातितान्. S (except M2) मामकांश्च रणे तात. — ^{d}) Ś1 K3 D2. 6 प्र-; D1 हि (for च). K5 नित्यं शंससि पांडवान् (= 2^{d}); B2 S (except M2) निहतानेव शंससि.

4 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. G3 reads 4 after 2^{ab}. — ^{a}) Ś1 Ko. 1. 2 (second time). 3 D2 युध्यमाना. — ^{b}) Ś1 घटमानं; Ko. 1. 2 (second time). 8 D2. 6 घटमाना; T2 यतमानान्; Cc घटमानान् (as in text). — ^{c}) K1 om. (hapl.) from जयन्त्ये up to वा in 6^{c}. K4 B D1. 3. 6 M1–3. 5 हि; M4 वै (for वि-). K2 (first time). 5 Da Dn1 D5. 8 एते (for एव). T1 G पांडवा विजयंते च. — ^{d}) B3 Da1 Dn2 D2. 3 (marg. *sec. m.*). 4. 5. 7. 8 T2 M हीयंते; Da1 जीयंते; Dn1 जयंते; T1 G1 त्रि(G3 क्रि)यंते (for जीयन्ते). K3. 5 D6 [ऽ]पि च (for चैव).

5 K1 om. 5 (cf. v. l. 4). For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. — ^{a}) S transp. तीव्राणि and दुःखानि. — ^{b}) D2 M2 °कृतेन. K3. 4 ह; D1. 2 S वै; D6 हि (for च). — Ko. 2 (both second time) om. (hapl.) 5^{cd}. — ^{c}) Ś1 अद्रौषं (sic). D6 समरे (for सततं). D1 तावद् (for तात). S समश्रौषमहं तात. — ^{d}) S (mostly) दुःषहानि.

6 K1 om. up to वा in 6^{c} (cf. v. l. 4). For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. — ^{a}) S उपायं तु (G3 उपयांति) (for तमुपायं). Ś1 उपायं नैव पश्यामि. — ^{b}) Ś1 जयेरन्; K4 जयेयुर्; B2 जीयेयुर्; Da Dn2 D3 (marg. *sec. m.*). 4. 5. 7. 8 हीयेरन्; D2 जीयंते. B1. 4 ये च. B2 Dn1 D2. 3. 5. 6 पांडवान्. S येन जेया (M2–4 जय्या) हि पांडवाः. — M1. 2 om. 6^{cd}. — ^{c}) G2 मामकेया (for मामका वा). B2. 4 D2. 6. 8 विजयं; D1 तु जयं; M4 च जयं (for वा जयं).

7 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. M5 om. the ref.; T2 reads the ref. before 7^{cd}. — ^{a}) D1 यथा क्षयो नराणां हि; S गजवाजिमनुष्याणां. — ^{b}) Ś1 रथवाजिगजक्षयं; D1 गजाश्वरथसंक्षयः; S तथैव रथिनां क्षयं. — ^{c}) K2 (all first time) शिरो; D5 T2 स्थितो (for स्थिरो). Ś1 Ko. 1. 2 (all second time) D2 शृणुष्वावहितो राजन् (Ś1 °तो भूत्वा). — ^{d}) Ś1 T1 G4 तथैव; D5 तस्यैव (for तवैव). S [अ]पनयं (T2 °यो) महत्.

8 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. — ^{a})

धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः ।
पीडयामास संक्रुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ॥ ८
तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमम् ।
न्यवारयत यत्तूर्णं शल्यं समितिशोभनम् ॥ ९
नान्तरं ददृशे कश्चित्तयोः संरब्धयो रणे ।
मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः सममिवाभवत् ॥ १०
ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥ ११
अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारत ।
गिरिं जलागमे यद्वज्जलदा जलधारिणः ॥ १२
अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने निपीडिते ।
अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ॥ १३
ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः प्राप्यातिकोपनः ।
आर्तायनिममेयात्मा विव्याध विशिखैस्त्रिभिः ॥ १४
ततस्तु तावका राजन्परीप्सन्तोऽर्जुनिं रणे ।
मद्रराजरथं तूर्णं परिवार्यावतस्थिरे ॥ १५
दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविविंशती ।
दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनश्च दुर्मुखः ॥ १६

C. 6. 2731
B. 6. 62. 18
K. 6. 62. 16

K2 (first time). 4. 5 B3 D (except D1–3. 6) °द्युम्नश्च. — b) Ś1 K (K2 second time) D2 बहुभिः; S (except M2) निशितैः (for नवभिः). — d) Ś1 Ko. 1. 2 (second time) °पतिसायकैः; Da Dn1 D5 °पतिरायसैः; D1 °पतिमोजसा.

9 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. — a) K4 तदद्भुतम्. T1 G1. 3. 4 रणं चक्रे; T2 M परं चक्रे; G2 रथांश्चक्रे (for अपश्याम). — b) K2 (first time) पार्षमस्यपराक्रमः (sic); S पार्षतः परवीरहा. — c) K1 Da1 D1. 5 निवारयत. K4 B यस्तूर्णं; S यत्संख्ये. K3 D2. 6 न्यवारयत्ततस्तू(D2 °च्चथा तू)र्णं. — d) Ko समतिशोभनं; Cc समिति° (as in text).

10 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. D2 om. 10ab. — a) B1 D1 दृश्यते (for ददृशे). Ś1 Ko. 1. 2 (second time). 3. 5 B1 D1. 3. 6 तत्र (for कश्चित्). — b) Ś1 Ko. 1. 2 (second time) सारथिनोस्तदा; K3. 5 D6 स रथिनोस्तथा (K5 °नोस्तदा; D6 °नस्तदा); D1 S पुरुषसिंहयोः; D3 तु रथिनोस्तदा. — d) K2 (first time) B1–3 Da Dn D4. 5. 7. 8 S तयोः समभवत्तदा; D1 तयोस्तदभवत्समं.

11 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. — c) Ś1 वह्लेन; K8 वेगेन; Da1 शल्येन; Dn1 पीतेन; G3 फल्लेन (for भल्लेन). — d) K8 भल्लेन; Dn1 शितेन (for पीतेन).

12 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. — a) Ś1 Ko. 1. 2 (second time) तथैनं. — b) Ś1 Ko. 1. 2 (second time). 3. 5 Dn1 D2. 3. 6 संयुगे (for भारत). — d) Ś1 जलदो जलदानिव; Ko. 1. 2 (second time) ज(K2 ज्व)लदा व्योमचारिणः; K3 D1–3. 6 जलदो जलवृष्टिभिः (D1 °वर्षिणा; D2 °वृष्टिमान्); K5 जलदे जलधारय (sic). Cc cites जलधारिणः (as in text).

13 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. — a) K3 D2. 6 च सं-; S ततः (for तु सं-). — b) Ś1 प्रपीडिते; K4 B1. 2 T2 G1. 3 M च पीडिते; B3 D1 [ऽ]तिपीडिते; B4 च पातिते. K2 (second time) Da1 °म्नेन पीडिते.

14 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. — a) Ko °रथः. K4 मद्राधिपरथं प्राप्य. — b) Ko. 1. 2 (second time) प्राप्याथ कोपनः; K2 (first time) B2. 3 Da Dn D4. 5. 7. 8 संप्राप्य कोपनः; K3 D6 प्राप्यांत(D6 °प्याति)कोपसः; K4 परमकोपनः; D1 युद्धविशारदः (for प्राप्यातिकोपनः). — c) Ś1 आर्तायनिर्; Ca अर्त्तायनिं. — d) Ś1 Ko. 1. 2 (both times). 3. 5 Dn2 D1–4. 6–8 S निशितैः (for विशिखैस्). Ś1 Ko. 1 D1–3. 6 S शरैः (for त्रिभिः).

15 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. — b) D6 G3 परिप्संतो; Cc परीप्सन्तो (as in text). Ś1 K2 (second time). 3. 5 B1. 2 Da Dn D3. 5. 7 T2 [ऽ]र्जुनं; Cc [आ]र्जुनिं (as in text). Ś1 समे; B1 D2 प्रति (for रणे). D1 परीप्संतो रणेर्जुनं. — c) K3 प्राप्य; K5 सर्वे; T2 M क्षिप्रं (for तूर्णं). — d) B2 S परिवार्योपतस्थिरे.

16 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 1. — a) B2 विराडश्च; S दुर्विषहो (for विकर्णश्च). — b) K2 (both times). 3 D3 °विविंशति; D1 पुरुमित्रश्च भारत; T1 G दुःषहो दुर्मुखस्तथा; T2 M दुर्मुखो दुःषहस्तथा. — c) Ś1 K1 दुर्धर्षणो; D1 दुःशासनो (for दुर्मर्षणो). Ko–2 D1 दुर्विषहो; D2 (marg. *sec. m.*) चित्रसेनो; S च राजेंद्र (for दुःसहश्च). — d) Ś1 K4 Da Dn D4. 5. 8

C 6. 2732
B. 6. 62. 17
K. 6. 62. 17

सत्यव्रतश्च भद्रं ते पुरुमित्रश्च भारत ।
एते मद्राधिपरथं पालयन्तः स्थिता रणे ॥ १७
तान्भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १८
नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशां पते ।
अभ्यवर्तन्त संहृष्टाः परस्परवधैषिणः ।
ते वै समीयुः संग्रामे राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ १९
तस्मिन्दाशरथे युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
तावकानां परेषां च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ॥ २०
शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिनर्दन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २१
ते यत्ता जातसंरम्भाः सर्वेऽन्योन्यं जिघांसवः ।
महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षणाः ॥ २२
दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे ।
विव्याध निशितैर्बाणैश्चतुर्भिस्त्वरितो भृशम् ॥ २३
दुर्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः ।

चित्रसेनः सुदुर्मुखः; B1. 2 D3 °सेनोथ दुर्मुखः; D1 दुर्मुखश्च विविंशतिः; D2 (marg. *sec. m.*) दुर्मुखो दुःसहस्तथा; S चित्रसेनो विविंशतिः.

17 ^{a}) K4 B D (except D1–3. 6) S सत्यव्रतः पुरुमि- (T2 °रुर्मि)त्रो. — ^{b}) K4 B1. 4 दुष्कर्णश्च महारथः; B2. 3 Da Dn D4. 5. 7. 8 S विकर्णश्च महारथः; D1 चित्रसेनश्च भारत. — ^{d}) K5 पालयंति. K0 स्थितान्; Da1 M3 स्थिरा (for स्थिता).

18 ^{a}) Ś1 भीमसेनोथ संक्रुद्धो; S भीमसेनस्ततः क्रुद्धो. — ^{b}) Da D5 °म्नस्य. D6 भारत (for पार्षतः). — ^{d}) K3 D5 माद्रि°. K3 तु (for च). T2 मारिष; M भारत (for पाण्डवौ). — After 18, N ins.:

227* धार्तराष्ट्रान्दश रथान्दशैव प्रत्यवारयन् ।

19 D2 om. 19. — ^{a}) M1–3. 5 नानाविधानि. — ^{b}) Da1 D5 विसृजंतौ. — ^{c}) K0. 2 D1 T2 M2. 3. 5 अभ्यद्रवंत; K1 Dn2 °वर्तत; K3 °वर्षंत. K4 B Da Dn D4. 5. 8 संक्रुद्धाः (for संहृष्टाः). — ^{e}) K0–2. 4 B1. 2. 4 Da1 D6. 7 समेयुः; K3. 5 समेत्य; D3 समेपु. D1 विनिघ्नंतस्तथान्योन्यं; S ततः समाययुर्वीरा. — ^{f}) Da1 दुर्मंत्रितेन च; T2 दुर्मंत्रणे तव.

20 ^{a}) K1. 3. 5 B D T2 G1. 3. 4 M4 दशरथे; K4 दशवर्षे (for दाशरथे). K0. 2 B2–4 Dn2 D4. 7. 8 क्रुद्धे (for युद्धे). — ^{b}) G2 (*inf. lin.*) वर्धमाने (for वर्त°). K0–2. 4. 5 B Da Dn D4. 5. 7. 8 M4 महाभये; D1 °रथे; T1 G4 °हवे. — ^{c}) B1. 4 Dn1 वा (for च). — ^{d}) K0 प्रेक्ष(*also* प्रेक्षि)का; K2 D1. 6 प्रेक्ष्यका; Da1 प्रेक्षिका. K0 रक्षिणो (for रथिनो).

21 ^{a}) D1 S (except G4 M2. 3) अस्त्राण्य°. — ^{b}) K5 विसृजंते. — D2 om. 21^{c}–22^{d}. Dn2 om. (hapl.) 21^{c}–22^{b}. — ^{c}) K0 °नंदतः; S °गर्जंतः (for °नर्दन्तः). — D3 om. 21^{d}–22^{b}. — ^{d}) D1 प्रचक्रमुः (for प्रचक्रिरे).

22 D2 om. 22; Dn2 D3 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — ^{a}) K3 गत्वा; K4 B Da Dn D4–7 S तदा (for यत्ता). D1 जातसंरब्धाः. — ^{b}) T G2–4 M3. 4 सर्वेन्योन्य- जिघां°. — After 22^{ab}, K4 B Da Dn1 D4. 5. 7 ins.:

228* अन्योन्यमभिनर्दन्तः स्पर्धमानाः परस्परम् ।

[Prior half = 21^{c}. K4 B °मर्दंतः (for °नर्दन्तः).]

K4 B Da Dn1 D4. 5. 7 cont.: Ś1 K0–3. 5 D1. 3. 6. 7 ins. after 22^{ab}: Dn2 after 21^{ab}: D3 after — 21^{c}:

229* अन्योन्यस्पर्धया राजञ्ज्ञातयः संगता मिथः ।

[Ś1 K0–3. 5 D1. 3. 6 अन्योन्यमभिनर्द(K0 °नंद)न्तः (= 21^{c}). Ś1 K0–3. 5 D1. 3. 6 स्पर्धया (for ज्ञातयः). K0 संगिनो; K5 संगतो (for संगता). D1 इव; C मिथः (as above).]

D1. 3 cont.:

230* समागता महाराज ज्ञातयः शस्त्रपाणयः ।

— Ś1 K0–3. 5 D6 om. 22^{cd}. — ^{c}) T G M4 महाशस्त्राणि मुंचंतः. — ^{d}) M4 अमर्षणं (for अमर्षणाः).

23 ^{a}) Ś1 K0–2 दुर्योधनश्च; K3 °धनः सु°; C T1 °धनस्तु (as in text). — ^{b}) K3 D1. 6 महारथं; T1 G अमर्षणं (for महारणे). — ^{d}) K4 B D (except D2. 6) S चतुर्भिः समरे द्रुतं (T1 G4 स्थितं).

24 ^{a}) Ś1 दुर्धर्षणस्तु; K1 दुर्दर्शनश्च; B4 दुर्मर्षणस्तु; Da1 महर्षणश्च; M5 दुर्मर्षणं च. M2 विंशत्यास- (*sec. m.*) — G3 om. (hapl.) 24^{b}–25^{c}. D2 reads 24^{bcd} in marg. — ^{b}) Ś1 B4 D1 चित्रसेनस्तु; K5

दुर्मुखो नवभिर्बाणैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः ।
विविंशतिः पञ्चभिश्च त्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥ २४
तान्प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः ।
एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २५
सत्यव्रतं तु समरे पुरुमित्रं च भारत ।
अभिमन्युरविध्यत्तौ दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २६
माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातृनन्दनौ ।
छादयेतां शरव्रातैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७
ततः शल्यो महाराज स्वस्रीयौ रथिनां वरौ ।
शरैर्बहुभिरानर्छत्कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ २८
अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
विधित्सुः कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ॥ २९
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् ॥ ३०
दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधं समचोदयत् ।
अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनं समभ्ययात् ॥ ३१ C. 6. 2750 B. 6. 62. 35 K. 6. 62. 35

°सेनोथ. K3 D6 विंशतिः; B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 S (G3 om.) सप्तभिः (for पञ्चभिः). — B3 Da Dn D5 om. (hapl.) 24^{cd}. — ^{c}) B1. 2. 4 S (G3 om.) दशभिर् (for नवभिर्). — ^{d}) K0 दुःसहैश्; T1 G2. 4 M दुःपहश्; T2 दुष्प्रहश्; G1 दुष्प्रभश् (for दुःसहश्). Ś1 चेति; D1 चैव (for चापि). K4 पंचभिः (for सप्तभिः). — ^{e}) B2 Da Dn1 D5 तु विंशत्या; B3 Dn2 D2. 4. 7. 8 पंचभिस्तु; S (G3 om.) त्रिभी राजन् (for पञ्चभिश्च). — ^{f}) Ś1 तदा. S (G3 om.) विकर्णः पंचभिः शरैः. — After 24, D2 (marg. *sec. m.*) ins.:

231* विकर्णो दशभिर्बाणैः पुरुमित्रश्च पञ्चभिः ।
सत्यव्रतः सप्तभिश्च पार्षतं समरेऽहनत् ।;

while D1 ins.:

232* मद्राधिपस्त्रिभिश्चैव विकर्णः पञ्चभिः शरैः ।

25 G3 om. 25^{abc} (cf. v. l. 24). — ^{a}) Ś1 K1 प्रतिविध्यद्. Ś1 K0-3. 5 D6 बलवान् (for राजेन्द्र). D3 तान्प्रत्यविध्यत बलात्. — ^{b}) K5 शत्रुघातिनः; T2 परवीरहा (for शत्रुतापनः). — D2 reads (*sec. m.*) 25^{cd} in marg. — ^{d}) B Da Dn D4. 5. 7. 8 हस्त° (for पाणि°). D1 दर्शयामास लाघवं.

26 D2 om. 26. — ^{a}) K4 B2 Dn2 D1. 3-5 S सत्यव्रतं च (B2 °तस्तु); B1. 4 अभिद्रवंतं (for सत्यव्रतं तु). — K3 D6 om. (hapl.) 26^{b}–27^{a}. — ^{c}) K4. 5 B Dn2 D4. 7. 8 अविध्यत्तु; Da Dn1 D5 अभिविध्यत्; — ^{d}) K4 B2 Da D1 च विव्याध (for अविध्यत्तौ). — Dn1 D5 निशितैः (for the second दशभिः).

27 K3 D6 om. 27^{a} (cf. v. l. 26). — ^{b}) D3 माद्रिनंदनौ; S प्रीतिवर्धनं (for मातृनन्दनौ). — ^{c}) Ś1 छादयंतौ; Da Dn1 D5 दारयेतां; D3 अविध्येतां (for छादयेतां). B D (except D2. 6) शरैस्तीक्ष्णैस्; S शरैर्घोरैस्. — G2 om. (hapl.) 27^{d}–28^{e}.

28 G2 om. 28^{abcde} (cf. v. l. 27). — ^{b}) Ś1 K0-2 स्वस्रेयौ; K3 D3 M1 स्वस्त्रियौ; Da1 स्वस्रीयौ. S (G2 om.) युद्ध (T2 °धि) दुर्मदौ (for रथिनां वरौ). — $^{e f}$) K3 बाध्य° (for छाद्य°). S (G2 om. the prior half) वार्यमाणः शरैर्घोरैर्मद्रराजो न विव्यथे.

29 ^{a}) S ततो (for अथ). — ^{b}) T1 G जनेश्वरं (for महाबलः). — ^{c}) Ś1 दिधक्षः (sic); D1 विधास्यन्; S दिदृक्षुः (for विधित्सुः).

30 ^{b}) K3 Da1 D2. 6 कैलाशम्. — ^{c}) K3 महाबाहो (for °बाहुं). — ^{d}) M1. 3. 5 प्राव्यथन्. B4 (m as in text) रणात् (for भयात्).

31 ^{a}) D1 तु समरे; S ततः क्रुद्धो (for तु संक्रुद्धो). — ^{b}) K3. 5 D6 समनोदयत्; K4 समदेश°; T2 समयोज°. — ^{c}) Ś1 अनेकं. T2 M शत° (for दश°). — After 31^{cd}, N ins.:

233* गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः ।

[Da2 D5 सहितास्; D1 सहितं. D3 ततो (for तेन).]

— ^{e}) D2 मागधं तु पुरस्कृत्य; S मागधश्चा (G1 मगधश्चा; M2 मागधं चा) प्रणीस्तत्र. — ^{f}) B Da Dn D4. 5. 7. 8 अथाभ्ययात्; D6 समभ्यगात्.

C. 6. 2751
B. 6. 62. 36
K. 6. 62. 36

आपतन्तं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः ।
गदापाणिरवारोहद्रथात्सिंह इवोन्नदन् ॥ ३२
अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ३३
स गजान्गदया निघ्नन्व्यचरत्समरे बली ।
भीमसेनो महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ३४
तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना ।
व्यत्यचेष्टन्त संहत्य गजा भीमस्य नर्दतः ॥ ३५
ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३६
पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारणान् ।
अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्यथा ॥ ३७
क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैरञ्जलिकैरपि ।
पातयन्तोत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनाम् ॥ ३८
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः ।
अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ॥ ३९

---

32 D2 om. 32ᵃ–33ᵇ. — ᵃᵇ) K4 बलं; B1 तु तं (for च तं). Dn1 om. (hapl.) from वृकोदरः up to व्यादितास्य in 33ᵈ. K5 वृकोदरं (for °दरः). S आपतंतं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो महारथः (T2 M वृकोदरः). — ᶜ) K0-2 अपोवाहद्. — ᵈ) D1 गजं (for रथात्). K0 इवोनुदन्; K5 इवानदत्. — After 32, K5 ins.:

234* घोरः प्रतिभयश्चासीत्पिनाकीव पिनाकधृक् ।
निर्मथ्यमानां क्रुद्धेन प्रगृह्य महतीं गदाम् ।

[(L. 1) = 52ᶜᵈ. — (L. 2) post. half = 33ᵇ.]

33 D2 om. 33ᵃᵇ; Dn1 om. up to तास्य in 33ᵈ (cf. v. l. 32). — ᵃ) T1 G अश्म° (for अद्रि°). K4 गृह्य; Da1 गुर्वीं (for गुर्वीं). K2 अद्रिसारमयी गुर्वी. — ᵇ) K4 गुर्वीं तु (for प्रगृह्य). K2 महती. K5 अद्रीसारमयेन च. — ᵈ) K0 व्यावृत्तास्य; D2 व्याधितस्य (for व्यादितास्य). D6 इवानलः.

34 ᵃ) Da1 D5 G3 गदां (for गजान्). K0 नदया (for गदया). — D2 om. 34ᵇᶜ. — ᵇ) Ś1 K0-2. 5 विचरन्. B Da Dn D4. 5 समरे व्य(Da Dn1 °रेभ्य)-चरद्बली. — ᶜ) S गदापाणिर् (for महाबाहुः). — ᵈ) K4 B Da Dn D4. 6. 7. 8 S वृत्रहा दानवेष्विव.

35 ᵇ) D1 मनांस्येषां चकंपिरे. — After 35ᵃᵇ, D1 ins.:

235* विप्रध्वस्ता गजा राजन्मदं त्यक्त्वा भयं गताः ।

— ᶜ) Ś1 K2. 6 व्यत्यवेष्टत; K3 व्यवचेष्टंत; K4 अभ्यचेष्टंत; D2 व्यत्यचेष्टत; T1 G4 M प्रवेपंति च; T2 G2 प्रावेपंत च; G1. 3 प्रावेपंतीव; Cc व्यत्यचेष्टन्त (as in text). Da1 D5 संगत्य; Dn2 संहत्य; S संभी-(M3-5 °भ्रां)ता (for संहत्य). — ᵈ) Ś1 K4 T1 (before corr.) गदा; K0 गदां (for गजा). K0 नंदनः; K1 नंदतः; D2 दर्शना; D5 गर्जतः (for नर्दतः).

36 ᵃ) K3 D6 तदा तु; K5 ततश्च; Da1 T1 G2-4 ततस्ते. — ᶜ) = 6. 23. 16ᶜ. K3 D6 सहदेवोथ नकुलो.

37 ᵇ) D1 T2 शरवर्षैरवाकिरन्; D5 G1. 3 °र्षैर्वारयन्. — Dn1 om. from 37ᶜ to 6. 60. 47ᵈ. — ᶜ) D2 मर्षंतो. B D3. 6 अभ्यवर्षंत धावंतो. — ᵈ) B1 यथा गिरीन्; B4 Dn2 D4 गिरीनथ; D1 धराधरान्; D2 महागिरीन्; D5 गिरीन्रथाः; T2 M1. 3. 5 गिरिं यथा; G1. 3 गिरिव्रजान्; M2 महागिरिं; Cc गिरीन्यथा (as in text). — After 37, S ins.:

236* नाकुलिस्तु शतानीकः समरे शत्रुपूगहा ।

[T2 शत्रुपुंगवः.]

38 Dn1 om. 38 (cf. v. l. 37). — ᵃ) K3 D1 क्षुद्रैः; B3 S (except G1) शरैः; D2 कुशैः (for क्षुरैः). K1. 2 क्षुरैः प्र-; T2 क्षुरभ्रैर् (for क्षुरप्रैर्). Ś1 K1 बल्लैश्च. — ᵇ) K4 B D1. 3 चांजलिकैः (for अञ्ज°). K4 B Da Dn2 D3-5. 7. 8 शितैः (for अपि). S वत्सदंतैर्वरासिभिः. — ᶜ) K0. 3 D1 पातयंत्युत्तमांगानि; K4 B Da2 D2 पातयन्नुत्त°; K5 Dn2 D4. 7. 8 व्याहरन्नुत्त°; D3. 5. 6 व्यहरन्नुत्त°; Da1 व्याहनन्नुत्त°; S न्यहनन्नोत्त°. — ᵈ) D1. 6 S पांडवो.

39 Dn1 om. 39 (cf. v. l. 37). D2 om. 39–41. B3 om. (hapl.) 39ᵃ–40ᵇ. — ᵇ) Ś1 बाहुभिश्चैव भूषितैः. — ᵈ) K5 प्राणिभिश्च; Da2 D5 पाशिभिश्च. K0 महांकुशैः; K5 सहांकुरैः (for सहाङ्कुशैः).

हतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः ।
अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव ॥ ४०
धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान् ।
पतितान्पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना ॥ ४१
मागधोऽथ महीपालो गजमैरावणोपमम् ।
प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ४२
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य गजोत्तमम् ।
जघानैकेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ४३
तस्यावर्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरंजयः ।
राज्ञो रजतपुङ्खेन भल्लेनापहरच्छिरः ॥ ४४
विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः ।
व्यचरत्समरे मृद्नन्गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ४५
एकप्रहाराभिहतान्भीमसेनेन कुञ्जरान् ।
अपश्याम रणे तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ॥ ४६
भग्नदन्तान्भग्नकटान्भग्नसक्थांश्च वारणान् ।
भग्नपृष्ठान्भग्नकुम्भान्निहतान्पर्वतोपमान् ॥ ४७
नदतः सीदतश्चान्यान्विमुखान्समरे गजान् ।
विमूत्रान्भग्नसंविग्नांस्तथा विशकृतोऽपरान् ॥ ४८

C. om.
B. 6. 62. 52
K. 6. 62. 52

---

40 Dn1 D2 om. 40; B3 om. 40^{ab} (cf. v. l. 37, 39). — a) K4 Dn2 D4.7.8 कृत्तोत्त°; M4 हतोत्त°. Ś1 स्कंदेषु; D1 क्रुद्धेषु (स्कन्धेषु). — c) K0 अदृश्यंत चलाद्रिषु; K1.3 °श्यताचलाग्रेषु; D1 M1.3–5 °श्यंत बला°. — d) Ś1 G1.2 भग्नशिला; D1 भुग्नशिखा; D3 रुग्ण° (for भग्नशिखा).

41 Dn1 D2 om. 41 (cf. v. l. 37, 39). S reads 41 after 44. — a) K3 धृष्टद्युम्नहतानश्वान्; D1 °हतानेवम्; G2 °म्नं गतानन्यान्; M1–3.5 ददृशुर्निहता°. — b) Ś1 अपश्यंत; K5 न पश्याम; D3 अपश्यामो (for अपश्याम). K4 हतो (for महा-). T1 G समरे वि(G2 °रेभि)मुखान्गजान्; T2 M विमुखान्समरे गजान्. — c) Ś1 पातितान्; B4 D3 पततः. K1.2 पाति° (for पात्य°). T G पततः पतितांश्चान्यान्. — d) T2 अपश्याम (for पार्षतेन).

42 Dn1 om. 42 (cf. v. l. 37). — b) K3 Da Dn2 D1.4–6.8 S गजमैरावतोपमं. — c) Ś1 K0–3.5 D1.2.6 संक्रुद्धः (for समरे). — d) D8 जिष्णुपुत्ररथं प्रति.

43 Dn1 om. 43 (cf. v. l. 37). — a) G2 समा° (for तमा°). — b) D3 मगधस्य. B D (except D2.6; Dn1 om.) S महागजं (for गजोत्तमम्). — Da D5 om. 43^{cd}. — c) K5 वीरं (for वीरः). Dn2 निजघानेषुणा वीरः.

44 Dn1 om. 44 (cf. v. l. 37). — a) K3 तस्यावर्जितकायस्य; K4 B1.4 G4 तस्य वर्जितनागस्य; B3 तस्यावर्तत°; D2 तस्य निर्जित°; D3 तस्यावर्तित°. Ca तस्यावर्तत°; D2 तस्य निर्जित°; D3 तस्यावर्तित°. — b) M5 cites आरुजितः; Cc cites आवर्जितः. — d) D8 G2 फल्लेन. पार्ष्णिः. — c) G2.4 राजत°. K1.4 B D (except D1–3.6; Dn1 om.) S (except M2) [अ]पाहरच्; K5 [अ]पहतच् (for [अ]पहरच्). — After 44, S reads 41.

45 Dn1 om. 45 (cf. v. l. 37). — a) K0 व्यगाह्य. D1 [ए]वं; T2 M1–3.5 तं (for तद्). — b) Ś1 K0–4 D2 °नोथ (for °नोऽपि). S मारिष (for पाण्डवः). — c) K0.2.5 विचरन्. K0 मृघ्नन्; K3.5 निघ्नन्; K4 राजन् (for मृद्नन्). — d) G1 गजानिव (for गिरीनिव).

46 Dn1 D3 om. (hapl.) 46 (for Dn1, cf. v. l. 37). — a) K1 °प्रहाराभिहता; B Da Dn2 D4.5.7.8 S °प्रहारनिहतान् (B2.4 Da1 D5.7.8 T2 M3–5 °हता); D1 गदाप्रहाराभि. — b) Da D5 °सेनस्य. K4 B D (except D1.2.6; Dn1 om.) S दंतिनः (for कुञ्जरान्). — d) M2 गिरिवज्राहता°.

47 Dn1 om. 47 (cf. v. l. 37). D2 om. 47–48. — a) K3 D8 भग्नकर्णान् (for °दन्तान्). K3 D8 भग्नदंतान्; K5 °कर्णान्; Dn2 D3 (marg. *sec. m.*) T G M4 °करान्; D1 °कटीन्; M1–3.5 °कायान्. Cc cites कटः. — Dn2 om. 47^{b}–49^{c}. — b) K0 भग्नसक्थश्च; K2 °मंखाश्च; K3 D8 G2.4 °संधींश्च; Da1 T G1.3 M °सक्थींश्च; D5 °संस्थिश्च. Cc cites सक्थि. D1 भग्नोरूनथ वारणान्. — c) K1 B Da D1.3–5.7.8 S भग्नपृष्ठत्रिका(D1 °ष्ठत्वचा-; T1 G4 °ष्ठास्थिका-; M4 °ष्ठमुखा)नन्यान्. — d) K2 पर्वतोत्तमान्; S सह सादिभिः. K5 हतारोहान्समंततः.

48 Dn D2 om. 48 (cf. v. l. 37, 47). K1 Cal. ed. om. (hapl.) 48^{a}–49^{b}. — a) K0 नंदतः; K2 D3 नदंतः; D1 नदेतः; S द्रवतः (for नदतः). K3 D8

C. om.
E. 6. 62. 53
K. 6. 62. 53

भीमसेनस्य मार्गेषु गतासून्पर्वतोपमान् ।
अपश्याम हतान्नागान्निष्टनन्तस्तथापरे ॥ ४९
वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः ।
विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले ॥ ५०
मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामज्जासमुक्षितः ।
व्यचरत्समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५१
गजानां रुधिराक्तां तां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
घोरः प्रतिभयश्चासीत्पिनाकीव पिनाकधृक् ॥ ५२
निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः ।
सहसा प्राद्रवञ्शिष्टा मृद्नन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ५३
तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रमुखा रथाः ।
पर्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः ॥ ५४
शोणिताक्तां गदां बिभ्रदुक्षितो गजशोणितैः ।
कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत ॥ ५५

तथैव नदतश्चान्यान्; K4 B Da D4. 5. 7. 8 भयात्संसीदतश्चा°. — b) K0 विसुंजान्; K5 विसुंचन् (for विमुखान्). B1 स्थितान्; D4 गतान् (for गजान्). — S om. (? hapl.) 48^{cd}. — c) Ś1 विसूत्रान्; K3 D8 वित्रस्तान्; K5 विद्रुतान्; B1. 4 विमूतान्; B3 विमुखान्; Da D1. 5 विमूढान्; Cc विमूत्रान् (as in text). Ś1 K0. 5 भयसंविग्नान्; D1 भयसंदिग्धान्. — d) K0 विकृपतो°; K2 विपकृतो°; B1. 3 D1. 6 विशकृतोपमान्. Cc cites विशकृतो (as in text). K5 तथाद्रोधीकृतान्परान् (sic).

49 Dn1 om. 49 (cf. v. l. 37). Dn2 om. 49^{abc} (cf. v. l. 47). K1 om. 49^{ab} (cf. v. l. 48). D4 reads (*sec. m.*) 49 in marg. — a) K2 भीमसेनस्तु. Ś1 K0 मार्गे तु; K2 मार्गेध्व (sic); K5 D1 मार्गेण. G1-3 M5 भीमस्य मार्गेषु गतान्. — b) K4 B1 Da1 D1-3. 5 पतितान्; K5 निहतान् (for गतासून्). T1 G पर्वतानिव (for पर्वतोपमान्). — c) K3 महाभागान्; K4 D6 (*sup. lin.*) महानागान्; K5 महान्नादान्; D6 महाराज (for हतान्नागान्). K2 B Da D2-5. 7. 8 अपश्यं निहतान्नागान्; D1 °श्यं निहतास्तत्र; S °श्यं निहतान्राजन्. — d) K0 निष्टानंतस्; Ca. c निष्ट° (as in text). K3 D6 तथापरान्. K4 निपुनंतसुतोपरान् (sic); B Da Dn2 D3-5. 7. 8 राजन्निष्टीवतोपरान्; D1 भिन्नदंष्ट्रांस्तथापरे; D2 तथा निष्टनतोपरान्; T1 G गजान्निहन(T1 G4 °निहत)तोपरान्; T2 M नागान्निष्टनतोपरान्.

50 Dn1 om. 50 (cf. v. l. 37). D2 om. 50^{a}–51^{b}. — a) K0 वसंतं; D6 वमतो. M4 रुधिरांश् (for रुधिरं). K3 D6 चान्यान्. — b) K3 भग्न°; T2 सन्न° (for भिन्न°). K3 D6 महागजान्. — After 50, D1 ins.:

237* मार्गेण गच्छमानस्य भीमस्योभयपार्श्वतः ।
दृश्यन्ते पतिता नागा वज्रेणेव शिलोच्चयाः ।

— c) Ś1 विह्वलं ते. D1. 7 गजा (for गता). — d) G3 शैलरूपा (for शैला इव). D1. 3 धरातलं.

51 Dn1 om. 51 (cf. v. l. 37). D2 om. 51^{ab} (cf. v. l. 50). — a) K0 मेधोरुधिर°; M3 मेदोरुहर° (for मेदोरुधिर°). — b) K0. 2. 5 Da1 D4. 8 वसामज्ज(K5 °ज्जा)समुक्षि(K2. 5 °मुत्थि- ; Da1 °चोक्षि)तः; T2 G1-3 M2 वसामेदःसमु°; T1 G4 वसामेदसमुत्थितः; M1. 3. 5 वसामांससमुक्षितः. Cc cites मज्जा (as in text). — c) K2. 3 G3 व्यचरन्. S वीरो (for भीमो).

52 Dn1 om. 52 (cf. v. l. 37). — a) K0. 2 D1. 6 रुधिरा(K0 °र)क्तांगो; K3-5 B3 D3 T2 °क्तांगां; Da D5 T1 G M °क्तानां; Dn2 D4. 8 °द्रांगीं; D2. 7 रुधिर(D2 °रैः)क्लिन्नां (for रुधिराक्तां तां). — c) Cc प्रतिभ्रमश् (for °भयश्). K0 चापी (for चासीत्). — d) Ś1 K0-2 D6 पिनाकभृत्; K3 °धृत्.

53 Dn1 om. 53 (cf. v. l. 37). D2 om. 53–56. — a) D1 विमथ्यमानाः; D3. 7 संमथ्य°; D6 निर्मथ्यमानान् (for निर्मथ्यमानाः). Ś1 निर्मथ्यमाणस्तु रणे. — b) Da D5 भीमसेनस्य. — c) D1 प्रद्रवन्. Ś1 शिष्टं; K2 शिष्टां; K4 B1. 3. 4 Da Dn2 D4. 5. 7. 8 क्लिष्टा; D1 S भीता (G3 °तान्). — d) K0 मृभ्रंतस्; K1 मृद्यंत; D6 मज्जंतस्; T G M3 मृदित्वा; M1. 3-5 मृदितास्.

54 Dn1 D2 om. 54 (cf. v. l. 37, 53). — a) Ś1 M3 ते (for तं). K0. 1. 3. 5 D6 T2 G1-3 M2-5 वीरा (for वीरं). D1. 3. 4 T1 G4 महेष्वासं. — b) Da D5 रणे; D1. 3 T G M4 नृपाः (for रथाः). — c) K1 K5 परिरक्ष्यंत. S संक्रुद्धा (for युध्यन्तं). — d) K1 वज्रयुद्धम्; T1 G वज्रपाणिम् (for वज्रायुधम्).

55 Dn1 D2 om. 55 (cf. v. l. 37, 53). — a) T2 °ताक्त-. D8 बिभ्रन्. — b) Ś1 K0 D3 व्युक्षितां; K5 K1. 3. 4 B Da Dn2 D4-8 उक्षितां; K2 रक्षितां; K5 व्युक्षुतां; D1 सूक्षितां; M1. 3 युक्षितो; M4 व्युक्षितो

व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वासु भारत ।
नृत्यमानमपश्याम नृत्यन्तमिव शंकरम् ॥ ५६
यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम् ।
अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ ५७
विमिश्रां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरेण च ।
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥ ५८
यथा पशूनां संघातं यष्ट्या पालः प्रकालयेत् ।
तथा भीमो गजानीकं गदया पर्यकालयत् ॥ ५९
गदया वध्यमानास्ते मार्गणैश्च समन्ततः ।
स्वान्यनीकानि मृद्नन्तः प्राद्रवन्कुञ्जरास्तव ॥ ६०
महावात इवाभ्राणि विधमित्वा स वारणान् ।
अतिष्ठत्तुमुले भीमः श्मशान इव शूलभृत् ॥ ६१

C. 6.2779
B. 6.62.65
K. 6.62.63

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

(for उक्षितो).

56 Dn1 D2 om. 56 (cf. v. l. 37, 53). — [c]) K0 न्यत्यमानम् (sic); K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 भीमसेनम् (for नृत्यमानम्). D8 S अपश्याम रणे भीमं. — [d]) K3 D6 प्रनृत्तम्; K4 प्रनृत्यम्; K5 D3 प्रवृत्तन्; B3. 4 सूद्यंतम्; T2 मृत्युं तम् (for नृत्यन्तम्).

57 Dn1 om. 57 (cf. v. l. 37). — [a]) D6 यमदंष्ट्रो°. — [b]) K0-2 वज्राशनि°; K3 D3 °समप्रभां; D2 इंद्रायुध°; G2 °समस्वरां. — [c]) K3 महारौद्रां; S गदां राजन् (for महाराज). — [d]) K3 ·गदां; K4 Da Dn2 D3-5. 7. 8 G2. 3 M2. 5 रौद्रीं (for रौद्रां). K0 विशमनीं; Cc °सनीं (as in text). S परमदारुणां (for विशसनीं गदाम्). K3 तथा; D6 यथा (for गदाम्).

58 Dn1 om. 58 (cf. v. l. 37). D2 om. 58-61. — [a]) K3 सन्मिश्रां; K4 व्युक्षितां; K5 B1. 2 Da Dn2 D4. 5. 7. 8 व्युन्मिश्रां; B3. 4 व्यामिश्रां; D6 संमिश्रां (for विमिश्रां). — [d]) K2. 3 क्रुद्धस्यानिघ्नतः. — For 58, S subst.:

238* केशमज्जासृगभ्यक्तो रौद्रं बिभ्रत्तदा वपुः ।
मारुतिः शूलहस्तस्य पुरेवाभिघ्नतः पशून् ।

[(L. 1) T1 G4 °भ्यक्तं. T2 केशमज्जास्थ्यसृग्भ्युक्तं. — (L. 2) G1 M2 मारुतः; G2 मारुतैः (for मारुतिः). T1 G4 पुरो वाभिघ्नतः पशून्; T2 पुनरेवाभिनिघ्नतः; G3 पुरेवानिघ्नतः पशून्.]

59 Dn1 D2 om. 59 (cf. v. l. 37, 58). — [a]) G3 संपातं (for संघातं). — [b]) K4 तथा कालः; K5 यथा कालः; Da2 यष्ट्या कालः; D5 दिष्ट्या पालः. Cc cites यष्ट्या (as in text). Ś1 प्रकालयत्; B1. 4 प्रपालयेत्; Cc प्रकालयेत् (as in text). — Ś1 om. (hapl.) 59[cd]. — [c]) G2 (*sup. lin.*) गदा° (for गजा°). — [d]) B2 D3 सम°; D1 पर्यकालयेत्.

60 Dn1 D2 om. 60 (cf. v. l. 37, 58). — [a]) Ś1 गदाया बध्य°. Dn2 D4. 8 च; G1. 3 तु (for ते). — [b]) Dn2 D4. 8 ते (for च). B1 स सर्वदः (for समन्ततः). — [c]) K0 मृश्नंतः; D3 मर्दंतः (for मृद्नन्तः). Dn2 D4. 8 स्वान्स्वंदनान्विमृद्नंतः. — [d]) K0 प्राद्रवत्. K3. 5 B3 Dn2 D4. 6-8 ततः (for तव).

61 Dn1 D2 om. 61 (cf. v. l. 37, 58). — [a]) K5 मेघावाल; B महावातम्; D6 °वाता (for महावात). — [b]) K0 वधमित्वा; K2 वधयित्वा; K5 व्यधमित्वा. — [c]) T2 अतिष्ठन्; M2 आतिष्ठत्. K3. 5 D3. 6 तुमले; B Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 T2 समरे (for तुमुले). — [d]) K0 श्मशाने इव. Ś1 शीलभृत्; K3 D3 T1 G M1. 4 शूलधृक्; B4 शूरभृत्. D1 श्मशाने शूलभृद्यथा.

Colophon om. in Dn1. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K0-2 D2 mention only चतुर्थयुद्धदिवस; K4 M4 चतुर्थेह्नि (M4 °ह्निके); K5 चतुर्थे दिने; T2 चतुर्थदिवस. — *Adhy. name:* K4 Da D5 मागधवधः; T1 भीमसेनपराक्रमः; T2 मागधगजानीकवधः; G2 M4 भीममागधयुद्धं; M1. 2 मागधयुद्धं (M1 °द्धः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 D1 T2 M3. 4 59; T1 G 57; M1. 2 58 (as in text); M5 60. — *Śloka no.:* Dn2 63; D5 64. — *Aggregate śloka no.:* D1 2550.

५९

C. 6. 2780
B. 6. 63. 1
K. 6. 63. 1

संजय उवाच ।

तस्मिन्हते गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ १
ततः सर्वाण्यनीकानि तव पुत्रस्य शासनात् ।
अभ्यद्रवन्भीमसेनं नदन्तं भैरवान्रवान् ॥ २
तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि दुरुत्सहम् ।
आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्वणि ॥ ३
रथनागाश्वकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितम् ।
अथानन्तमपारं च नरेन्द्रस्तिमितह्रदम् ॥ ४
तं भीमसेनः समरे महोदधिमिवापरम् ।
सेनासागरमक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ॥ ५
तदाश्चर्यमपश्याम श्रद्धेयमपि चाद्भुतम् ।
भीमसेनस्य समरे राजन्कर्मातिमानुषम् ॥ ६
उदीर्णां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
असंभ्रमं भीमसेनो गदया समताडयत् ॥ ७
स संवार्य बलौघांस्तान्गदया रथिनां वरः ।

59

☞ This adhy. is om. in Dn1 (cf. v. l. 6. 58. 37).

1 ^{a}) B1. 3. 4 Da Dn2 D1. 3–5. 7. 8 transp. तस्मिन् and हते. — ^{c}) D3 °त्येव. S भीमसेनवधायैव. — ^{d}) K3. 5 D6 सर्वसैन्यान्यनोदयत्; K4 B3 °न्यान्यदेशयत्; D2 °न्यं व्यचोद°; S °न्यम(M1–3. 5 °न्यान्य)चूचुदत्.

2 In B4, 2^{ab} is lost on a damaged fol. — ^{a}) K0 यतः (for ततः). B1–3 D (except D1–3; Dn1 om.) सैन्यानि (for [अ]नीकानि). — ^{b}) Dn2 D4. 8 transp. तव and पुत्रस्य. — ^{c}) Ś1 अभ्याद्रवन्; K6 Da M5 अभ्यद्रवद्; T G °धावन्. — ^{d}) Ś1 K1. 2 D3 नदंतो; K0 नंदंतो. S नदंतं सिंहवद्रणे.

3 ^{a}) Ś1 तां बलौघम्; K4 तुमुलौघम्; T2 M1–3. 5 तद्बलौघम्; G1. 3 स्वं बलौघम्. Ś1 अमन्यंत; K0–2 T1 G1. 3. 4 अपश्यंतं (K0 °त) (for अपर्यन्तं). D1 तस्य लाघवमद्राक्षं. — ^{b}) K0–3 B2–4 D (except D3; Dn1 om.) सुदुःसहं; B1 S दुरासदं (for दुरुत्सहम्). — ^{c}) Ś1 K1 D5 अपतंतं; M3 आचरंतं. A few MSS. सुदुःपारं. — ^{d}) T2 समुद्र इव.

4 D2 om. 4; K5 om. 4^{ab}. — ^{a}) K1 रथनागाश्वकपिलं; G3 रथा नागाश्वकलिलं. — ^{b}) K3 °भिनोदितं; D1 °भिनिस्वनं. — In B4, 4^{cd} is lost on a damaged fol. — ^{c}) K1 अथ नांतमपारं च; K2. 4 B1–3 Da Dn2 D1. 4–8 S अनंतरथ(M1–3 °नर)पादांतं; K3 D3 अनंतमप्य(D3 °न)पारं च; K5 रथावर्तमपारं च. — ^{d}) K1 महींद्र- (for नरेन्द्र-). K5 -द्रुतं (for -ह्रदम्). K0 महेंद्रस्तमितं ह्रदं; K2 B1–3 D (except D1. 3. 6; Dn1 D2 om.) S रजसा सर्वतो वृतं (M4 तोदिशं).

5 ^{a}) K2–4 B D (except D1–3; Dn1 om.) स (for तं). S भीमसेनो महाराज. — K0 D2 om. (hapl.) 5^{b}–6^{c}. — ^{b}) S (except T2 G1. 3) नृपो° (for महो°).

6 K0 D2 om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). K2 om. 6^{ab}. — ^{a}) K3. 5 G2. 3 M2. 4 अपश्यामः (K3. 5 °मो). — ^{b}) Ś1 K5 इव (for अपि). K3. 5 [ऽ]श्रद्धेयमिव चापरं (K5 °द्भुतं); K4 B Da Dn2 D4–8 S पांडवस्य महात्मनः; D1. 3 अ(D3 ह्य)श्रद्धेयमिवाद्भुतं. — ^{c}) K2 तं भीमसेनः (for भीमसेनस्य). — ^{d}) K1 राजन्कर्मासिमा(corr. to °सि सा)निनम्; S कर्मा(G1 °र्म)मानुषकर्मणः.

7 D2 om. 7^{a}–8^{b}. — ^{a}) K0 उदीर्णं. S पृतनां (for पृथिवीं). K1. 2 उदीर्णं पृथिवी सर्वा (K1 °वीं सर्वं); K4 B Da Dn2 D4. 5. 7. 8 उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान् (B3 °न्दृष्ट्वा). — ^{b}) K0–2 साश्वं सरथकुंजरं; K4 B Da Dn2 D4. 5. 7. 8 साश्वान्सरथकुंजरान्. — In B4, 7^{cd} is lost on a damaged fol. — ^{c}) Ś1 M2 असंभ्रमो; B3 °भ्रमद्; T2 M1. 3–5 °भ्रमाद्; G1–3 °भ्रमन्. — ^{d}) K3. 5 B1–3 D(Dn1 D2 om.) सम(K5 पर्य)वारयत्; S °पोथयत्.

8 D2 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ś1 समं वार्य. T2 संवार्य रथघोषांस्तान्. — ^{b}) K0 नदया (for गदया). K4 B3. 4 Da Dn2 D5. 7. 8 S बलिनां; D1 गदिनां

अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेरुरिवाचलः ॥ ८
तस्मिन्सुतुमुले घोरे काले परमदारुणे ।
भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ९
द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डी च महारथः ।
न प्राजहन्भीमसेनं भये जाते महाबलम् ॥ १०
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अवधीत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
पोथयन्रथवृन्दानि वाजिवृन्दानि *चाभिभूः ॥ ११
व्यचरत्समरे भीमो युगान्ते पावको यथा ।
विनिघ्नन्समरे सर्वान्युगान्ते कालवद्विभुः ॥ १२
ऊरुवेगेन संकर्षन्रथजालानि पाण्डवः ।
प्रमर्दयन्गजान्सर्वान्नड्वलानीव कुञ्जरः ॥ १३
मृद्नन्रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातिनः ॥ १४

C. 6. 2794
B. 6. 63. 15
K. 6. 63. 15

(for रथिनां). — ^{c}) A few N MSS. तुमले; S समरे.

9 ^{a}) K1 तस्मिन्स; K5 S तस्मिंस्तु; D1 तस्मिंश्च (for तस्मिन्सु-). Ś1 K0–3. 5 Dn1 D2. 6 काले; D1 M4 युद्धे (for घोरे). — ^{b}) Ś1 K0. 3. 5 Dn1 D1. 2. 6 घोरे; B Da Dn2 D4. 5. 7. 8 रणे (for काले). — ^{cd}) S भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च धृष्टद्युम्नो महाबलः.

10 ^{b}) K4 B Da Dn2 D3–5. 7. 8 T G M4 चापराजितः (for च महारथः). — K5 om. 6. 59. 10^{e}–6. 62. 17^{b}. — ^{c}) Ś1 K1. 3 D3 प्राजहुर्; K0 प्रजहुर्; B4 D2 (marg. *sec. m.*). 6 प्राजहुर्; D1 जजहुर्; M5 प्राजहद्. — ^{d}) Ś1 जातौ; K1 Dn2 जातं. D1 T2 °बलाः; D2 °बले.

11 K5 D2 om. 11 (for K5, cf. v. l. 10). — ^{a}) Ś1 स व्यायतां; K0. 1 D3 T1 (before corr.) G1. 2. 4 M3–5 सैक्यायसीं; B3 G3 सर्वायसीं; T2 स्पैकायसीं; M1 सैत्यायनीं; M2 सैह्यायसीं. K2 गुर्वी. — ^{b}) K2 महती. — ^{c}) B4 Dn2 D4. 7. 8 अधावत् (for अवधीत्). K1. 2 भीमो (for योधान्). — ^{e}) Ś1 योधयन्; K1 G2 प्रोथ°; K2 पोष°; M1. 3. 4 पोथयद्. Ś1 नर°; D3 गज° (for रथ°). — ^{f}) Ś1 K1. 3 D3. 6 चाभिभुः; K0 चाविभुः; K2 चाविभुः; K4 B1. 2. 4 वाविभूः; Da Dn2 D4. 5. 7. 8 वाविभुः; D1 च प्रभो; T G2. 4 M1. 2 चैव हि; G1. 3 M3–5 चैव ह (for *चाभिभूः). B3 गजेभ्यो गजयोधिनः.

12 K5 om. 12 (cf. v. l. 10). K0–2 B1 om. (hapl.) 12. — ^{ab}) K3 D6 विचरन्; Da1 व्याचरेत्; G2 व्यचरन्. Da1 (*sup. lin.*) वीरो (for भीमो). D3 कर्षयन्रथवृंदानि बाहुवेगेन पांडवः. — D2 om. 12^{cd}. S transp. 12^{cd} and 13^{ab}. — ^{c}) B (B1 om.) Da Dn2 D4. 5. 7. 8 योधान्; D1 सर्वा (for सर्वान्). — ^{d}) M1–3. 5 D3 S विनिघ्नन्व्यचरत्संख्ये (T1 G5 °घे). प्रभुः (for विभुः). D1 प्रजाः काल इवाभितः.

13 K5 om. 13 (cf. v. l. 10). S transp. 12^{cd} and 13^{ab}. — ^{a}) K0–2 गुरुवेगेन; K3 Da2 D1. 3. 5. 6. 8 उरुवेगेन. K0 संवर्षन्. — ^{b}) B1 रथ्याना * नि; B2 D1 रथवृंदानि. T1 G मारिष (for पाण्डवः). — ^{c}) K0 प्रमृद्नंश्च; K2 प्रमर्द्नंश्च; K3 D2. 6 प्रममर्द (for प्रमर्दयन्). K1. 4 B Da D1. 3–5. 7. 8 T1 G M बलानि च (K1. 4 Da1 सं-; D1 स; D3 प्र-) ममर्दाशु; T2 जलानीव च घर्मांशुः. — ^{d}) K3 नलिनीरिव; B3 D5 T1 G4 नड्वलानिव; D1 शृंखलानिव; D2. 6 G2. 3 नलिनानीव; T2 पल्वलानीव. Cc cites नड्वलानि (as in text).

14 K5 om. 14 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K0 मृद्नन्. D6 मर्दन्नश्वेभ्यो रथिनो; S रथेभ्यो रथिनश्चापि. — ^{b}) G3 गजयूथिनः. — D2. 4 om. (hapl.) 14^{cd}. — ^{c}) Ś1 Da1 सादिश्चाश्वपृष्ठेभ्यो (submetric); D3 सादिनश्चाश्वपृष्ठेषु. — ^{d}) K4 B Da Dn2 D1. 3. 5. 7. 8 S चापि (for चैव). Ś1 K (K5 om.) Da D5. 6 Cc पदातयः (for °तिनः). — Ś1 K0–4 B Da Dn2 D1. 3. 5–8 ins. after 14: D2 (om. lines 1–3). 4, after 14^{ab}:

239* गदया व्यधमत्सर्वान्वातो वृक्षानिवौजसा ।
भीमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले ।
सा वै मज्जावसामांसैः प्रदिग्धा रुधिरेण च ।
अदृश्यत महारौद्रा गदा नागाश्वघातिनी ।

[(L. 1) Ś1 [अ]त्यधमन्; K0–2 व्यधम(K1 °य)न्; B1 Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 व्यहनत्; Da1 व्यवहत्. K4 व्यधमद्गदया सर्वान्. — (L. 2) K4 वै रणे; B2 सौबले; D1 वै बलं. — (L. 3) K0. 1 शावैर्; K2 शवैर्; K4 सावैर्; Da1 D6 सापि (for सा वै). K3 D3 °वसामांस-; K4 मज्जरसा°; Da1 D4. 8 मज्जवसा°. K0 दिग्धाश्च-; K1. 2 दिग्धाश्च (for प्रदिग्धा). — (L. 4) D1 अदृश्यंत. K4 Da Dn2 D4. 8 महारौद्री. Ś1 K1. 2 D8 °पातनी; K0. 3

C. 6. 2795
B. 6. 63. 17
K. 6. 63. 17

तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः ।
रणाङ्गणं तदभवन्मृत्योराघातसंनिभम् ॥ १५
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ।
यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसमस्वनाम् ।
ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ १६
आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव युगक्षये ॥ १७
तं तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः ।
दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ १८
यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
तेन तेन स्म दीर्यन्ते सर्वसैन्यानि भारत ॥ १९
प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापराजितम् ।
ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ २०
तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदम् ।
दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात् ॥ २१
महता मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
छादयञ्शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २२
तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकम् ।

Dn1 D3 °पातिनीं; D1 °दारिणी (for °घातिनी). D2 रथा नागाश्ववाजिनं.]

15 K5 om. 15 (cf. v. l. 10). D2 om. 15^ab. — ^a) Ś1 हतैश्चैवं; K1. 2 हतश्चैव; K3. 4 D8 हतैश्चैव; M3 गतैश्चापि. — ^b) K3 D6 मनुष्यैर्गज°; K4 B Da Dn2 D1. 4. 5. 7. 8 मनुष्यगज(B2 गजाश्वरथ)सादिभिः; T2 °वाजिनः. — After 15^ab, S reads 17^cd. — S om. 15^c–16^b. — ^c) Ś1 K1. 2 रणांगनं; D1 रणाजिरे; Cc रणाङ्गणं (as in text). B1 D1. 3 समभवन्. — ^d) Ko–2 मृत्योरागार°; D1 मृत्योरास्येन संमिताः. Cc cites आघातः.

16 K5 om. 16 (cf. v. l. 10). S om. 16^ab (cf. v. l. 15). — ^a) Da D5 क्रुद्धस्य (for रुद्रस्य). — ^b) K3 D6 क्रुद्धस्य निघ्नतः; Da D5 रुद्रस्याभि°; D2 क्रुद्धस्य जघ्नतः. — D2 om. 16^c–18^d. — ^c) D1 गुर्वीम् (for उग्राम्). — ^d) B1. 3. 4 Da Dn2 D4. 5. 7. 8 °सम-प्रभां. — ^e) G3 ददृशे. — ^f) K4 B D (except D6; Dn1 D2 om.) रौद्रीं (for रौद्रां).

17 K5 D2 om. 17 (cf. v. l. 10, 16). — ^a) K4 आविद्धतो; B4 अविध्यतो; Cc आविध्यतो (as in text). T1 G2. 4 आविध्यतोंतकस्येव. — After 17^ab, D3 S ins.:

240* गदामारुतवेगोऽभूद्विष्फूर्जितमिवाशनेः ।

— S reads 17^cd after 15^ab. — ^c) T1 G1. 2. 4 M1–4 विबभौ कर्म तद्रौद्रं; T2 बभौ कर्म तथा रौद्रं. — ^d) S (except G3 M5) रुद्र° (for काल°). Ś1 Ko–3 D1. 6 महाक्ष(Ko. 2 °भ)ये.

18 K5 D2 om. 18 (cf. v. l. 10, 16 — ^a) Ś1 आदाय; Ko–2 पांडवं; K3 अवार्य; B2 G1–3 M2. 3. 5 तां तथा; D1. 6 आवार्य (for तं तथा). Ś1 K2 महती सेना. — ^b) B2 प्रद्रवंतीं; S त्रासयानं (G2 °नां; M2. 3. 5 °नः). — ^d) K3 नातिप्रमनसोभवन्; S सर्वेषां विस्मयोभवत्.

19 K5 om. 19 (cf. v. l. 10). — ^a) K2 B2. 3 प्रेक्ष्यते स्म; K3 प्रेक्षती स्म; K4 प्रेक्षति स्म; D3. 8 प्रेक्ष्यति स्म; T1 G समुद्युक्तो; T2 M संप्रयाति (for प्रेक्षते स्म). — ^c) D1 S ततस्ततो (for तेन तेन). Ś1 स्म दीयंते; B4 सुदीर्यंते; D1 विशीर्यंत; T1 G व्य-दीर्यंत (G2 °ते); T2 M विदीर्यंते. — ^d) K3 D3 तव; D2 तस्य (for सर्व-).

20 K5 om. 20 (cf. v. l. 10). B Da Dn2 D4. 5. 7. 8 om. 20^ab. — ^a) K4 प्रदारयंती; D2. 6 S विदार-यंतं. — ^b) Ś1 बलौघेन पराजितं; D1. 3 S बलेनामित-विक्रमं. — ^cd) S transp. ग्रसमानम् and व्यादितास्यम्. — After 20, M3. 5 read 22^ab (for the first time).

21 K5 T2 om. 21 (for K5, cf. v. l. 10). — ^a) D5 तथा च; S (T2 om.) समरे (for तं तथा). — ^b) Ś1 Ko. 1 °महागदां; D2 प्रगृह्य महतीं गदां; D3 प्रग्र-हीत°; M2 प्रकर्षित°. — ^d) Ko–3 सहसेनः; D1. 2 सह सैन्यः; S (T2 om.) तत एनं (for सहसैव).

22 K5 om. 22 (cf. v. l. 10). D1. 3 om. 22^ab. T1 G M read 22^ab after 23^ab (M3. 5, for the first time, after 20). — ^a) K3. 4 B D (Dn1 D1. 3 om.) T G रथ°; M (M3. 5 second time) नेमि° (for मेघ°). — ^b) T1 रथेनामितवर्चसा. — T2 om. 22^c–23^b. — ^c) Da D5 दारयन्; G3 छादयत्. — ^d) G3 पर्जन्यम्; Cc पर्जन्य (as in text).

भीष्मं भीमो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षणः ॥ २३
तस्मिन्क्षणे सात्यकिः सत्यसंधः
शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम् ।
निघ्नन्नमित्रान्धनुषा दृढेन
स कम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ २४
तं यान्तमश्वै रजतप्रकाशैः
शरान्धमन्तं धनुषा दृढेन ।
नाशक्नुवन्वारयितुं तदानीं
सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ॥ २५
अविध्यदेनं निशितैः शराग्रै-
रलम्बुसो राजवरार्श्यशृङ्गिः ।
तं वै चतुर्भिः प्रतिविध्य वीरो
नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २६
अन्वागतं वृष्णिवरं निशम्य
मध्ये रिपूणां परिवर्तमानम् ।
प्रावर्तयन्तं कुरुपुंगवांश्च
पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ॥ २७
नाशक्नुवन्वारयितुं वरिष्ठं

C. 6. 2810
B. 6. 63. 31
K. 6. 63. 31

---

23 K5 om. 23 (cf. v. l. 10). T2 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^{a}) K1 D1 ततो; D2 रथं (for तथा). S (T2 om.) भीमसेनं रणे भीष्मो. — ^{b}) D1 व्यादितास्यम्. G1.3 इवांतकः. — After 23^{ab}, T1 G M (M3.5 second time) read 22^{ab}. — ^{c}) B3.4 Dn2 D4.8 भीमसेनो (for भीष्मं भीमो). — ^{d}) K1 प्रतिदेयाद्; K2 प्रत्युदायाद्; T2 प्रत्युदीर्याद्. B1.2.4 Da Dn2 D2.4.5.7.8 M1.3.5 अमर्षितः; M4 °र्षणं.

24 K5 om. 24 (cf. v. l. 10). — ^{a}) T G2-4 रणे; Cc क्षणे (as in text). T1 G2.4 °संधं. — ^{b}) K3 D2.5 शनि°. B3 [ऽ]प्यपतत्; M5 ह्यपतत्. — ^{c}) T1 G रथेन (for दृढेन). — ^{d}) K0-2 D1 संकालयंस्; Da2 D4 (before corr.).5 संकंपयंस्. K3 तेन (for तव). Ś1 Da1 पुत्रसेनां; B1 D1.8 S (except M2) पुत्रस्य सैन्यं.

25 K5 om. 25 (cf. v. l. 10). D2 om. 25^{ab}. — ^{a}) Da1 तं यातम्; T2 संशांतम्. — ^{b}) K1 प्रभां (for शरान्). K3 B Dn2 D6-8 वपंतं; K4 Da D5 वर्षंतं; K5 D1.3.4 S वमंतं (for धमन्तं). K4 B D (except D1.3.6; Dn1 D2 om.) S निशितान्सुपुंखान् (for धनुषा दृढेन). — ^{c}) K4 B1.2.4 D3 M धारयितुं; T G प्रेक्ष(G1 °ष)यितुं.

26 K5 om. 26 (cf. v. l. 10). D2 om. 26-27. — ^{a}) Da1 अभिस्येदनं (sic); G3 आविध्यदेनं. K0-2 S विशिखैः; K4 B D (except D6; Dn1 D2 om.) दशभिः (for निशितैः). K0-2 T G शिताग्रैर्; K4 B D (except D6; Dn1 D2 om.) पृषत्कैर्; M1.3.4 शिताग्र्यैर्; M2.5 शराग्र्यैर्. — ^{b}) Ś1 आलंबुसो; K1 अलंबसो. K3.4 B Da Dn2 D4-8 M Cep अलंबुषो (M °सो) राक्षसोसौ (K3 D6 °सौ वै) तदानीं; D1.3 अलंबुसस्त्वार्घ्य(D3 °र्ष)शृंगिः प्रसह्य; T G अलंबुषोसौ समरे तदानीं (T1 G2.4 त्वदीनं). Cc cites राजवर (as in text), and आर्घ्यशृंगी. — ^{c}) K4 B D (Dn1 D2 om.) S शरैश् (for तं वै), and तं च (for वीरो). — ^{d}) K3 D6 शनेर्. K1 अभिपतद्; Da D5 चाभ्यप°.

27 K5 D2 om. 27 (cf. v. l. 10, 26). — ^{a}) T1 G1.2.4 समागतं; G3 अथागतं. K4 B1.2.4 Da Dn2 D4.5.7.8 वृष्णिवीरं; B3 °रथं; T G1.2.4 M1-3.5 °पतिं; G3 °पती. Ś1 निशाचरं; S (except G2 M1.2) निशाम्य. — ^{b}) Ś1 तं शक्यमध्ये (sic); K0-3 D1.3.6 तं शत्रुमध्ये (for मध्ये रिपूणां). — ^{c}) Ś1 प्रावर्तयंते; K0.1 प्रवारयंतं; K2 प्रचारयंतं; K3 D1.3.6.7 प्रद्रावयंतं; Ca.c प्रावर्त° (as in text). D4 °पुंगवाश्च; D6 °पांडवाश्च; M1.2 °पुंगवांस्तान्. — ^{d}) Da D5 om. च. D1 वै (for च). K3 प्रणुदंतम्. M1.2.3 (*inf. lin.*) पुनश्च सैन्यं प्रतपंतमाजौ. — N (K5 Dn1 om.) ins. after 27 (D2, after 25^{cd}):

241* योधास्त्वदीयाः शरवर्षैरवर्ष-
न्मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः ।

[(L. 1) Ś1 K1 यथा; K0.2 ततस् (for योधास्). K1.4 शरवर्षवर्षन्; B3 °र्षैर्ववृषुर्; D1 तु शरैरवर्षन्. — (L. 2) K4 मेघो. K2 भूध्वरन्. D2 °वेगाः.]

28 K5 om. 28 (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ś1 K (K5 om.) D1-3.6 तथापि तं (K1 त्वं); T1 G4 न शक्नुवन् (for नाशक्नुवन्). K4 B1.2 D3.6 T1 G2.4 M1.2.4 धार° (for वार°). Ś1 K (K5 om.) D1-3.6 न शेकुर्; B3 गरिष्ठं (for वरिष्ठं). — ^{b}) Ś1 सूर्यं

C. 6. 2610
B. 6. 63. 31
R. 6. 53. 31

मध्यंदिने सूर्यमिवातपन्तम् ।
न तत्र कश्चिन्निविषण्ण आसी-
द्दते राजन्सोमदत्तस्य पुत्रात् ॥ २८
स ह्याददानो धनुरुग्रवेगं
भूरिश्रवा भारत सौमदत्तिः ।
दृष्ट्वा रथान्स्वान्व्यपनीयमाना-
न्प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

संजय उवाच ।
ततो भूरिश्रवा राजन्सात्यकिं नवभिः शरैः ।
अविध्यदङ्कुशसंक्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १
कौरवं सात्यकिश्चैव शरैः संनतपर्वभिः ।
अवाकिरदमेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।

(for सूर्यम्). Ś1 इवातपत्रं; D1 इव ज्वलंतं; D2 इवोत्तपंतं; D3 इवापतंतं. S सैन्यं हि तूर्णं ख(T2 M1-4 तत्तूर्णं)मिवापतंतं. — D2 om. 28c-29d. — c) T1 G तत्रापि; M3.5 तं तत्र (for न तत्र). Ś1 K0-2 कश्चिदविषण्ण; T1 G M3.5 कश्चिन्न विषक्त (G2 °षकुर्; M3.5 °पद्म). — d) K0 om. राजन्. K3 सोमदत्तिश्च (for °दत्तस्य). K1.2 D1 पुत्रं; B3 T2 G2 M2.5 पुत्रान् (for पुत्रात्).

29 K5 D2 om. 29 (cf. v.l. 10, 28). — a) Dn2 D4 स त्वाददानो; T1 G4 सोप्यादधानो; G1-3 M3-5 सोप्याददानो (for स ह्याददानो). T2 उग्ररूपं (for °वेगं). Ś1 K (K5 om.) D1.3.6 स वै (Ś1 शिनेः) समादाय धनुर्महात्मा. — b) Ś1 K2.3 Da1 T G M2 सोमदत्तिः; K1 सौमदंतिः. — After 29ab, K2 ins. (cf. 6. 60. 1ab):

242* ततो भूरिश्रवा राजन्सोमदत्तस्य पुत्रकम् ।;

which is followed by the repetition of 29ab. — K0-2 om. 29cd. — c) K3 इष्टान् (for दृष्ट्वा). Ś1 D3 अपनीयमानान्; K3 नृप नीय°; B3 न्यपनीय°; D1 विनिहीय°; T G अवलीय°; M व्यवलीय° (for व्यपनीय°). — d) S प्रत्या(M °त्य)द्रवत् (for प्रत्युद्ययौ). K3 सात्यकिः. Ś1 सोमदत्तिः; K3 सोमदत्तिं; D6 सौमदत्तिः; S योद्धुकामः (for योद्धुमिच्छन्).

Colophon om. in Ś1 K0-2 Dn1. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K4 Da D5 mention only चतुर्थेह्नि; D2 चतुर्थयुद्धदिवस; T2 चतुर्थदिवस; M3-5 चतुर्थेह्निके. — *Adhy. name:* K4 भीमसेनयुद्धं; G2 भीमयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 21; Dn2 D1 T2 M3.4 60; T1 G 58; M1.2 59 (as in text); M5 61. — *Śloka no.:* Dn2 D5 32.

60

☞ K5 om. this adhy. (cf. v. l. 6. 59. 10). Dn1 om. 1-47 (cf. v. l. 6. 58. 39).

1 K2 T1 G4 om. the ref. — c) B1 प्राविध्यद्; Da D2.5 आविध्यद्. T1 G समवि(G3 °ब)ध्यत्सुसंक्रुद्धस; T2 M प्रत्यविध्यत्सुसं°. — d) M4 महागजं (for °द्विपम्).

2 D2 om. 2. — a) S कौरव्यं. K1 सातिकिं. — b) D1 B Da Dn2 D4.5.3 चापि (for चैव). — b) D3-5 अभिदुद्राव वीर्यवान्. — c) K3.4 B Da Dn2 D3-5 अवारयद् (for अवाकिरद्). D1 वारयंस्तान्महायोधान्; G2.3 S पर्यवारयदव्यग्रः. — d) K0.2 सर्वलोकेषु; °सैन्यस्य. K1 सर्वलोकेष्वपश्यत.

3 b) D2.3 सौदर्यैः; T1 G4 M सोदरैः. — c)

सौमदत्तिं रणे यत्तः समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ३
तथैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं रभसं रणे ।
परिवार्य स्थिताः संख्ये समन्तात्सुमहौजसः ॥ ४
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत ।
दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रांस्ते पर्यवारयत् ॥ ५
रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलम् ।
विव्याध निशितैः षड्भिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ६
दुर्योधनस्तु समरे भीमसेनं महाबलम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो मार्गणैर्निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं विशोकं चेदमब्रवीत् ॥ ८
एते महारथाः शूरा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
मामेव भृशसंक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि ॥ ९
एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ।
तस्मान्ममाश्वान्संग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे ॥ १०

C. 6. 2623
B. 6. 64. 14
K. 6. 64. 14

K1 सौमदंतिं ; K3 T G1. 2. 4 सोमदत्तिं ; D2 सोमदत्तं. B3. 4 Da2 Dn2 D1. 2. 4. 5 S (except M2) यत्तं ; D8 यंतं (for यत्तः). — d) M2 परि° (for पर्य°).

4 b) Ś1 रभसाद् ; K4 Cc रभसा ; B Da Dn2 D4. 5. 7. 8 Ca तरसा ; D1 प्रसभं ; S तु महा- (for रभसं). — c) Ś1 स्थितः. K0–2 T1 G1. 2. 4 सर्वे ; G3 संघे ; M2 राजन् (for संख्ये). — d) D1 समंतात्ते महौजसं ; D6 समंतात्सुमहौजसं ; S तव पुत्रस्य पश्यतः.

5 a) S ततः क्रुद्धो (for तु संक्रुद्धो). — b) D1 पांडवः (for भारत). — c) Ś1 Dn2 दुर्योधनमुखाः सर्वे. — d) Ś1 K0. 3 Dn2 पुत्रास्ते ; G1. 3 पुत्रांस्तान्. K0–2 समवारयत् ; D1 पर्यधावत ; T G1. 3. 4 M1. 2. 3 (*sup. lin.* as in text). 4 पर्यकालयत्. — After 5, D1. 3. 7 ins. :

243* तथैव च सुतास्तुभ्यं भीमसेनं महारथम् ।
दुर्योधनमुखाः सर्वे समन्तात्पर्यवारयन् ।

[(L. 1) D1 ते ; D7 तु (for च). D1 तूर्णं (for तुभ्यं). D8 महाबलं (for °रथम्). — (L. 2) D1 राजन् (for सर्वे). D7 पुत्रास्ते (for समन्तात्).]

6 D2 om. 6. S transp. 6^{ab} and 6^{cd}. — a) K0 रथैरनीक°. — b) K1 °समन्वितैः ; K4 B3 Dn2 D1. 3. 7 °समन्विताः ; S समंतात्पर्यवार(G2 °काल)यत्. — c) S ततस्तव सुतः क्षिप्रं. — K0 om. (hapl.) 6^{d}–7^{a}. — d) Ś1 K3. 4 D1. 6 महारथं ; G1 महद्बलं (for महाबलम्). — K1 om. (hapl.) 6^{e}–7^{b}. S (except M2) om. 6^{ef}. — e) Ś1 K3 D3. 6. 7 विशिखैः (for निशितैः). K2 B1. 2. 4 Da2 Dn2 D4. 5. 8 तीक्ष्णैः ; B3 बाणैः (for षड्भिः). — f) K2 कंकपत्र-.

7 K1 om. 7^{ab} ; K0 om. 7^{a} (cf. v. l. 6). D3 reads 7 on marg. — a) K2 B Da Dn2 D4. 5. 7. 8 तदा राजन् ; D1. 3 च समरे ; T1 G1. 2. 4 ततो राजन् ; T2 G3 M1. 3. 4 ततो राजा ; M2. 5 तदा राजा (for तु समरे). — b) K2 B1–3 Da Dn2 D4. 5. 7. 8 T2 G1–3 M महाहवे ; K4 D3 महारथं. — c) D2 जघानोरसि संक्रुद्धो ; T2 आजघान रणे क्रुद्धो. — d) K3. 4 B Da Dn2 D1. 3–8 S मार्गणैर्नवभिः शितैः (Da1 शतैः ; D3. 8 शरैः).

8 b) Ś1 स्वरथे ; K0 सुरथं ; K3 D8 सरथं. D8 सुमहाबलं. S आस्थाय स्वरथं महत्. — c) K0–3 D2. 3. 6 रथ(K0 °थं)श्रेष्ठो ; D1. 8 रथं श्रेष्ठं ; Cc रथश्रेष्ठं (as in text). S स्मयमानश्च कोपेन. — d) B3 चैवम् ; Da D5 इदम् (for चेदम्). S स्वसारथिमथाब्रवीत्.

9 a) Ś1 K0. 2 D1. 2 महाबलाः ; T1 G4 हि संगताः ; G1 समागताः (for महारथाः). — b) D1. 3 T G2. 4 M समागताः ; G1. 3 सुसंगताः (for महाबलाः). — c) Da1 भृशसंक्रुद्धां ; Dn2 अभिसंक्रुद्धा. S मामेवाभिमुखास्तूर्णम्. — d) K2 अत्युद्यता ; Da1 अभ्युद्युता. B2 हंतुमभ्युद्यतायुधाः ; S उपतिष्ठंति दंसि- (T1 [*sup. lin.*]दंशि- ; G3 ताडि)ताः. — After 9, Da D5 ins. :

244* मनोरथद्रुमोऽस्माकं चिन्तितो बहुवार्षिकः ।
सफलः सूत अद्येह योऽहं पश्यामि सोदरान् ।
यत्राशोक समुत्क्षिप्ता रेणवो रथनेमिभिः ।
न प्रयास्य[? न्त्य]न्तरिक्षं हि शरवृन्दैर्दिगन्तरे ।
तत्र तिष्ठति संनद्धः स्वयं राजा सुयोधनः । [5]
भ्रातरश्चास्य संनद्धाः कुलपुत्रा मदोत्कटाः ।

10 a) K4 एतानहं ; B4 तानद्य नि- ; M3 एतान्यद्य (for एतानद्य). — c) D2 सदश्वान् (for ममाश्वान्).

…6. 2823
…6. 64. 14
…6. 64. 14

एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं दुर्योधनं तव ।
विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः ।
नन्दकं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ११
तं तु दुर्योधनः षष्ट्या विद्धा भीमं महाबलम् ।
त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत ॥ १२
भीमस्य च रणे राजन्धनुश्चिच्छेद भास्वरम् ।
मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभी राजा हसन्निव ॥ १३
भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा ।
पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ १४
अमृष्यमाणः संक्रुद्धो धनुर्दिव्यं परामृशत् ।
पुत्रस्य ते महाराज वधार्थं भरतर्षभ ॥ १५
समादत्त च संरब्धः क्षुरप्रं लोमवाहिनम् ।
तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमम् ॥ १६
सोऽपविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
अन्यत्कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरम् ॥ १७
संधत्त विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभम् ।

— ^{d}) D1 यत्तं; G1 यत्नः; M2 सम्यक्; Cc यत्तः (as in text). Ś1 संयत्स्व; Da1 संय्यच्छ; D1 संरक्ष; D2 संछिद्य; D5 संव्यत्स (for संयच्छ).

11 ^{b}) B D (except D1. 2. 6; Dn1 om.) S पुत्रं तव (D3 तव पुत्रं) विशां पते. — ^{c}) K3 Dn2 D3. 4 T1 G2. 4 निशितैस् (for दशभिस्). K3 तीक्ष्णः. — T2 om. (hapl.) 11^{d}–14^{c}. — K0–2 om. (hapl.) 11^{d}–13^{c}. — ^{d}) G2 कांचनभूषणैः; M1. 2 कनकभूषितैः. — D2 om. 11^{ef}. — ^{e}) G1. 3 M5 (*inf. lin.* as in text) नंदनं; G2 नंदकिं. — ^{f}) K3 D6 अभि°; D1. 7 अभ्य° (for प्रत्य°).

12 K0–2 T2 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) M4 षड्भिर् (for षष्ट्या). — ^{b}) B2 विध्वा भीमं स्तनांतरे; S (T2 om.) विध्वा भारत संयुगे. — ^{c}) D2 एतैः (for अन्यैः). Da1 सुविशेषैर्; D5 सुविशिखैर्. — ^{d}) Ś1 K3 अशोकं (for विशोकं).

13 T2 om. 13; K0–2 om. 13^{abc} (cf. v. l. 11). — ^{b}) Ś1 K3 B1. 3 Da D5. 6 भासुरं; D2 भास्करं; M4 भारत. — D2 om. 13^{cd}. — ^{c}) D1. 3 S (T2 om.) भृशं ती(M2 ततस्ती)क्ष्णैर्. — D6 om. 13^{d}–14^{d}. — ^{d}) K3 त्रिभी राजन्; K4 B2–4 Da Dn2 D4. 5. 7. 8 त्रिभिराजौ; B1 D1 त्रिभिर्भल्लैर्; D3 भल्लैस्त्रिभिर् (for त्रिभी राजा). D1 महात्मनः (for हसन्निव). S (T2 om.) विद्धा राजन् (G1. 3 विशोकं च) महाशरैः. — After 13, D1 ins.:

245* आकर्णपूर्णैः पुत्रस्ते प्रहसन्निव भारत ।

14 D6 om. 14 (cf. v. l. 13). T2 om. 14^{abc} (cf. v. l. 11). — ^{a}) K3 भीमस्तं; K4 भीमस्तत्; D3 S (T2 om.) समरे. K0–2 प्रेक्ष्य भीमस्तु यंतारं. — ^{b}) D3 S (T2 om.) विशोकं तु वृकोदरः. — ^{c}) D1 तं विद्धं (for पीडितं). M1–3 निशितैस् (for विशिखैस्). — ^{d}) K0–2 D1 धीमता (for धन्विना).

15 T2 M1. 4 om. 15^{ab}. — ^{a}) K1 असृष्ट°. G3 तं (for सं-). — ^{b}) D1 धनुरन्यत्. Ś1 K0–2. 4 B2. 3 परामृषत् (K4 °षन्); G1–3 °मृशन्. — ^{d}) S वधार्थी. K3. 4 B Da Dn2 D4. 5. 7. 8 S पुरुषर्षभ (Da Dn2 G1–3 M3–5 °भः); D1 पुरुषोत्तमः; D2 तत्र भारतः.

16 ^{a}) Ś1 समादत्तद् (sic); K3. 4 B Da Dn2 D3–8 समाधत्त (B2 °त्ते); D1 स संधाय; S समधत्त (T2 °सक्त). Ś1 असंरंभात्; K0–2 ससंरंभः; K1 सुसंरंभा; D1. 3 सुसंक्रुद्धः; D2 M4 सुसंरब्धः; T1 G2. 4 [अ]भिसंक्रुद्धः; T2 [अ]तिसंरब्धः; G1. 3 [अ]तिसंक्रुद्धः; M3. 5 च दुर्धर्षः. — ^{b}) Ś1 क्षुराग्रं. Ś1 K0–2 T2 लोमवाहनं; K4 रोमवाहिनं; D1. 2 रो(D2 लो)महर्षणं; T1 G लोमवापिनं; M4 °वाहिनः. — ^{c}) K0. 1 नृपते; K4 समरे; D1 भल्लेन (for नृपतेर्). — K1 om. (hapl.) 16^{d}–18^{c}. — ^{d}) B1. 3. 4 Da2 Dn2 D4. 8 T2 G1. 3 M मुष्टौ; Da1 D5 मुष्टं; D1 नृप-; D6 भीष्म- (for भीमः). D2 (marg. *sec. m.* as in text) बलवान्बलवत्तरः.

17 K1 om. 17 (cf. v. l. 16). D2 reads (*sec. m.*) 17^{ab} on marg. — ^{a}) K4 सोपि विध्य; B1. 3 Da2 D5 S अपविध्य (G3 °द्धं); B3 Dn2 D4. 7. 8 अपास्य तु; Da1 अतिध्यय (sic); D1 रणे विध्य (for सोऽपविध्य). K0. 2 सोपि विद्धश्छिन्नधनुः; D2 स च्छिन्नधन्वा पुत्रस्ते. — ^{b}) K0. 2 क्रुद्धेन; T1 G M5 कोपेन. B Da Dn2 D3–5. 7. 8 पुत्रस्ते क्रोधमूर्छितः; D6 क्रोधेन प्रज्वलंति च. — ^{c}) D2 भीमं (for अन्यत्). B2–4 D (except D3. 6; Dn1 om.) S आदाय (for आदत्त). — ^{d}) T2 M3–5 स त्वरन् (for सत्वरं). D1 भारसाधनमुत्तमं.

18 K1 om. 18^{abc} (cf. v. l. 16). — ^{a}) K2 सं-

तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ १८
स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत् ।
स निषण्णो रथोपस्थे मूर्छामभिजगाम ह ॥ १९
तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः ।
नामृष्यन्त महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २०
ततस्तु तुमुलां वृष्टिं शस्त्राणां तिग्मतेजसाम् ।
पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि ॥ २१
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः ।
दुर्योधनं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२
शल्यं च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः ।
रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयाद्रणात् ॥ २३
प्रत्युद्ययुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश ।
सेनापतिः सुषेणश्च जलसंधः सुलोचनः ॥ २४
उग्रो भीमरथो भीमो भीमबाहुरलोलुपः ।
दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ २५
विसृजन्तो बहून्बाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशम् ॥ २६
पुत्रांस्तु तव संप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः ।

C. 6. 2840
B. 6. 64. 31
K. 6. 64. 31

धयो ; K_3 $D_{2.6.7}$ संदधे ; K_4 B Da_2 Dn_2 $D_{1.3-5.8}$ संधाय ; Dn_2 संधार्य (for संधत्त). S तत्र संधाय स (M च) शरं. — ^{b}) D_2 °मृत्युभयप्रदं. — ^{c}) D_2 जघान तेन ; D_6 तेषां जघान.

19 ^{a}) Ko सागाढविद्धो ; $G_{1.3}$ तेनातिविद्धो. — ^{b}) $K_{0-2.4}$ D_6 स्यंदनोपस्थमाविशत् ; $B_{1.2}$ Da Dn_2 (m as in text) D_5 सर्वगात्रैर्वियोजितः ; D_2 स्यंदनोपरि आविशत् ; D_3 स्यंदनोपर्युपाविशत् ; T $G_{2.4}$ सर्वगात्रैर्विचेतनः (T_2 G_2 °वर्जितः) ; $G_{1.3}$ M सर्वगात्रैर्विवे(M_3 °भे)जितः. Cc cites वियोजितः. — ^{c}) K_3 स निषण्णा ; K_4 सुनिषण्णो ; $B_{1.2.4}$ Da Dn_2 $D_{4.5.7.8}$ S निषसाद ; B_3 प्रणिषण्णो (for स निषण्णो). D_1 मूर्छामभिजगामाथ. — ^{d}) $B_{1.2.4}$ Da D_5 T_1 G_4 मूर्छां चा(B_1 °र्छाश्चा)पि ; Dn_2 $D_{4.7.8}$ मूर्छां चाभि- ; D_3 मूर्छामति. D_1 तव पुत्रेण पीडितः.

20 ^{a}) $Ko._1$ मूर्छितं (for व्यथितं). — ^{b}) K_1 °पुरोगतः ; D_1 धर्मराजपुरोगमाः. — ^{c}) K_1 नामृषंत ; K_3 °ष्यत ; $D_{1.2}$ °श्यंत ; D_6 °शंत. B Da Dn_2 $D_{4.5.7.8}$ महाभागाः (for महेष्वासाः).

21 ^{a}) K_3 B Da_2 Dn_2 $D_{4.5.7.8}$ T_2 G_{1-3} $M_{1.3-5}$ ततः सु- ; Da_1 D_5 ततः स (for ततस्तु). K_1 Da_1 तुमलं ; a few MSS. तुमलां. — ^{b}) B Da Dn_2 $D_{1.4.5}$ शराणाम् ; D_3 पांसुनाम् (for शस्त्राणां). B Da Dn_2 $D_{4.5.8}$ S उग्र° (for तिग्म°). — ^{cd}) S अपातयन्महाराज तव पुत्रस्य मूर्धनि.

22 ^{c}) G_2 ततो (for त्रिभिर्). D_3 बाणैः (for विद्धा).

23 D_2 om. 23^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 शलं च ; D_1 स शल्यं. — ^{b}) B_3 पुनर् (for शरैर्). S शरैः संनतपर्वभिः. — ^{c}) D_3 °ष्वासैः. — ^{d}) K_3 [ऽ]भ्यप° (for व्यप°). K_3 B_3 D_8 रणे ; D_2 रथात् (for रणात्).

24 ^{a}) Ko प्रत्युद्ययौ ; D_2 प्रत्याययुस्. G_3 भीष्मं (for भीमं). — ^{c}) Some MSS. सुखेणश्च. — ^{d}) $Ś_1$ जालसंधः ; K_1 मलमेधा ; $G_{1.3}$ जलसंधिः.

25 Dn_2 om. (hapl.) 25^a-26^b. — ^{a}) K_3 भीमरवो ; Da_1 भीमरथे. — ^{b}) K_{2-4} B Da_2 $D_{1.3.4.6-8}$ T_2 वीर° ; T_1 G महा° (for भीम°). — ^{c}) A few MSS. दुःप्र° (for दुष्प्र°). K_1 दुर्मुखो दुष्प्रदुर्धर्षो. — ^{d}) K_3 विविशुर् ; D_2 विविंशो ; S विचित्रो (for विवित्सुर्).

26 Dn_2 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). — ^{b}) $Ko._1$ M_5 °लोचनः ; B_2 Da D_5 युधि संरक्तलोचनाः (Da_1 °नः) ; T_1 G कोपसंरक्तलोचनाः (G_2 °नः). — ^{d}) K_1 विविदुः ; G_1 M_2 विव्यथुः (for विव्यधुः). S (except T_2) चापि पांडवं (for सहिता भृशम्).

27 ^{a}) Da_1 पुत्रास्तु. K_3 तदसंप्रेक्ष्य ; D_3 तत्र तान्प्रेक्ष्य. K_1 पुत्रास्तव च संप्रेक्ष्य. — ^{c}) $Ś_1$ Dn_2 $D_{4.5}$ T G_4 सृक्किणी ; K_1 स्विकाने (corrupt) ; K_2 सृकिणी ; K_3 सृकाणी ; B_3 G_1 सृक्किणीं ; G_2 सृकणीं ; G_3 सृक्किणीं ; $M_{1.2.4.5}$ सृक्कणी ; M_3 स्वक्कणी (for सृक्किणी). K_1 विलहन् ; D_1 T_2 G_{1-3} M संलिहन् ; T_1 G_4 लेलिहन्. $Ś_1$ वीराः ; B_3 एव. — ^{d}) D_3 यथा वृकः (by transp.). — After 27^{cd}, N (K_5 Dn_1 om.) M_2 ins. :

246* अभिपत्य महाबाहुर्गरुत्मानिव वेगितः ।

[D_1 अभिवृत्य ; D_3 (marg. *sec. m.* as in text)

C. 6. 2640
B. 6. 64. 31
K. 6. 64. 31

सृक्किणी विलिहन्वीरः पशुमध्ये वृको यथा ।
सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ २७
जलसंधं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनम् ।
सुषेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २८
उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि ।
पातयामास भल्लेन कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ २९
भीमबाहुं च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिम् ।
निनाय समरे भीमः परलोकाय मारिष ॥ ३०
भीमं भीमरथं चोभौ भीमसेनो हसन्निव ।
भ्रातरौ रभसौ राजन्ननयद्यमसादनम् ॥ ३१
ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ।
मिषतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् ॥ ३२
पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम् ।
शेषा येऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयार्दिताः ।
विप्रद्रुता दिशो राजन्वध्यमाना महात्मना ॥ ३३
ततोऽब्रवीच्छांतनवः सर्वानेव महारथान् ।

अभिमन्युर्. D2 महाबाहो (for °बाहुर्). Da2 वेगतः; D1. 2 वेगवान्; M2 पन्नगान् (for वेगितः).]

—^{e}) पृषत्केन (for क्षुरप्रेण). —^{f}) T1 G1. 3. 4 M5 भारत; T2 G2 M1–4 मारिष (for पाण्डवः). — After 27, N (K5 Dn1 om.) ins. :

247* संप्रहृष्य च हृष्टात्मा त्रिभिर्बाणैर्महाभुजः ।

[Ś1 संप्रहस्यत; K0–2 सं(K1 स)प्रहृष्यत; K3 B D3. 6 संप्र(K3 संग्र-; B3 स प्र)हस्य च; Da1 D2 संप्रहृष्ट च (D2 °ष्टश्च). K4 संप्रहस्य महात्मा स; D1 ततस्तु संप्रहृष्टात्मा. K3 D6 महाबलः; K4 °रथः.]

28 ^{a}) B1. 3 जलसंघं; Da1 D2 G2 °संधिं. B3 विनिर्भित्य; S त्रिभिर्बाणैर् (for विनिर्भिद्य). —^{b}) D6 सोगमद्; S अनयद् (for सोऽनयद्). — K1 om. (hapl.) 28^{c}–32^{d}. —^{c}) Ś1 प्रेषणं; some MSS. सुखेणं. Ś1 K0. 2 D4. 6 तथा हत्वा; D2 तथाहत्य. —^{d}) S भीमबाहुं च (G2 °हुः स) पंचभिः. — After 28, T1 G4 ins. :

248* विचित्रं च तथा हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ।

29 K1 om. 29 (cf. v. l. 28). —^{a}) K0 च (for स-). G3 उग्रस्य सशिरस्तूर्णं (sic). —^{b}) T1 विभुं (for भुवि).

30 K1 om. 30 (cf. v. l. 28). Ś1 om. 30^{ab}. —^{a}) K4 B1. 2. 4 Da Dn2 D1. 4. 5. 7. 8 वीर° (for भीम°). —^{b}) B1 श्वेतकेतुं. K3 D6 साश्वकेतनमाशुगैः; D2. 3 साश्वकेतनसारथिं. —^{c}) B1 D3. 7 वीरः (for भीमः). D1 प्रेषयामास समरे; S निनाय भरतश्रेष्ठ (G1 °ष्ठः). —^{d}) B D (except D2. 6; Dn1 om.) पांडवः; S भारत (for मारिष).

31 K1 om. 31 (cf. v. l. 28). —^{a}) K4 भीममन्युं भीमं रथे चोभौ (sic); B Da Dn2 D1. 4. 6–8 भीमभीमरथौ (D1 °थं) चोभौ; D5 भीमसेनरथौ चोभौ. —^{c}) D1 रभसा; Cc रभसौ (as in text). K4 B Da Dn2 D4. 5. 7. 8 युद्धे (for राजन्). D3 पुत्रौ ते दुर्मदौ राजन्; T1 G M4 पुत्रौ ते (G1. 3 तौ) युद्धदुर्मत्ताव्; T2 पुत्रौ ते बुद्धिदुर्मत्ताव्; M1–3. 5 पुत्रौ ते युद्धसंमत्ताव्. —^{d}) B1. 4 Da Dn2 D4. 5. 7. 8 ह्यनयद्; B3 [s]प्यनयद्; D1 निनाय (for अनयद्). — After 31, Ś1 reads 34^{a}, *repeating* it in its proper place.

32 K0–2 D5 om. 32 (for K1, cf. v. l. 28). D2 om. 32^{a}–33^{b}. D1 om. 32^{ab}. Da2 reads 32 in marg. —^{a}) K3 D6 transp. ततः and सुलोचनं. Ś1 K3 D6 षड्भिः (for भीमः). —^{b}) B3 S महाहवे (for महामृधे). Ś1 K3 D6 क्षुरप्रैः स (Ś1 सु-) महाहवे.

33 D2 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). —^{a}) M4 पुत्रास्ते. Dn2 तत्र (for तव). K0–2 तद्दृष्ट्वा. —^{b}) K0. 1 भीमसेनस्य विक्रमं. —^{c}) M2 om. from शेषा to भीमस्य in 33^{b}. T1 G ये च; M4 ये हि (for येऽन्ये). T2 स्थितास् (for ऽभवंस्). D1 शेषा अपाक्रमुस्तत्र. —^{d}) B Dn2 D4. 7. 8 T2 M भयात्तदा. Da D5 भीमसेनभयार्दिताः; T1 G2. 4 भीमसेनभयात्तदा. —^{e}) T1 (by corr.) G1. 2. 4 M विप्रसस्रुर्; T1 (before corr.). 2 G3 °सुस्रुर् (for विप्रद्रुता). G3 दिवो. Da1 राजा. —^{f}) K1 युध्य°; D4. 7. 8 विध्य°; T2 बाध्य°.

34 ^{b}) S समागता(G3 °मा)न् (for महारथान्). — D2 om. 34^{c}–35^{b}. Dn2 D7. 8 om. (hapl.) 34^{cd}. D4 reads 34^{c}–35^{b} on marg. —^{c}) S (except T1 G4 M2. 3) एवं (for एष). T G M4 रणे (M4 °ण-) क्रोधी; M1–3. 5 रणश्लाघी. —^{d}) B Da D4. 5 S सर्वानेव (for महाधार्तराष्ट्रान्). K0–2 D6 (*sup. lin.* as in text) महा-

एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥ ३४
यथाप्राग्र्यान्यथाज्येष्ठान्यथाशूरांश्च संगतान् ।
निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रमथ्नीत पार्थिवाः ॥ ३५
एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलम् ॥ ३६
भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशां पते ।
अपतत्सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३७
आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः ।
अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम् ॥ ३८

अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यन्त महारथाः ।
भीमस्याच्छादनं संख्ये स्वबाहुबलमाश्रिताः ॥ ३९
त एनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
गजं च शरवृष्ट्या तं विभिदुस्ते समन्ततः ॥ ४०
स शस्त्रवृष्ट्याभिहतः प्राद्रवद्द्विगुणं पदम् ।
प्राग्ज्योतिषगजो राजन्नानालिङ्गैः सुतेजनैः ॥ ४१
संजातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे ।
गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४२
स चोदितो मदस्रावी भगदत्तेन वारणः ।

C. 6. 2858
B. 6. 64. 4
K. 6. 64. 4

बलान्. D1 धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः.

35 D1.2 om. 35^{ab} (for D2, cf. v. l. 34). — a) Ś1 Da1 यथाप्रागान्; K1 यथाप्रागून्; K3 यथाप्राज्ञान्; B3 यथाप्रज्ञान्; T1 G2.4 यथाप्राज्ञं; T2 M यथाप्राग्रं; G1.3 यथाप्रज्ञं. Ca cites -प्राग्र्यान् (as in text). B2-4 Da Dn2 D4.5.7.8 यथावीरान्; T1 G2.4 यथा-शूरं; T2 यथाज्येष्ठं; G1.3 M यथाश्रेष्ठं. — b) T1 G2.4 यथाश्रेष्ठं च; T2 G3 M यथाशूरं च. T2 संगतः; G3 संगमान्. — c) K3 निपातयेत्युग्र°; T G M4 च-रत्यपातयत्क्रुद्धः; M1-3.5 चरते पातयन्भीमः (M2 °न्क्रुद्धः). — d) B1.4 Dn2 D4.7.8 तं प्रगृह्णीत; B3 तं प्रमर्दत; D1 तत्र प्रायांतु; D6 तं प्रशमर्थांव (sic); T G संप्रधा-वत; M4 संप्रमर्दत (for तं प्रमथ्नीत). Ko-2 पार्थिवः; K4 B1.2 Da D3.5 S माचिरं; Dn2 D4 पांडवः (D4 °वं). D2 भीमो भीमपराक्रमः.

36 a) Dn2 D1.2.6 M1 एवमुक्त्वा. — c) Ś1 अभ्याद्रवंत; K1.2 अभ्य(K1 °भि)द्रवत. B1 संहृष्टा (for संक्रुद्धा). — d) D2 महारथं; D7 महाबलः; T1 G M अमर्षणं (for महाबलम्). T2 यत्र भीमो व्यवस्थितः (= 37^{d}).

37 b) D2 महाहवे (for विशां पते). — c) Ko-2 B1 D1 आपतत्; D3 S अभ्ययात्. — d) D1 भीमो यत्र (by transp.). B3 ह्यवस्थितः. T2 भीमसेनममर्षणं (cf. 36^{d}).

38 D2 om. 38. — a) Da D5 प्रापतन्ने(Da1 °न्नै)व; D8 आपतन्नैव. Ś1 Ko-3 राजा स; D6 राजा-नं; T1 G समरे (for च रणे). D1 भगदत्तस्ततो राजन्. — b) K4 B Da D1.3.5 S शि(D3 श)लीमुखैः. — c) — d) S Ko अपश्यन्; K2 अदृश्यत् (for अदृश्यं).

महामेघो (M4 °मेघा) रविं यथा.

39 a) Da D5 अभिमन्युस्तथा (for °मन्युमुखास्). B1 D3 तत्तु (for तत्र). — b) K1.2 D6 नामृशं(K2 °श्यं)-त. Ko-2 महाबलाः; D2 °रथान्. — c) D1 भीमस्य च्छादनं; D2 °स्य स्पंदनं; G2 भीमसंछादनं. K1 चक्रे; K5 चक्रुः; D1 क्रुद्धाः; G2 संवे; M1.2 सर्वे; some few S MSS. संख्ये. — d) K1 सु- (for स्व-). K1 Da1 D2 आश्रितः; K3 D6 आस्थिताः.

40 D2 om. 40–44. — a) K2 तपनं; T2 अथैनं. — b) M1-3.5 प्रत्य° (for पर्य°). — T G om. 40^{cd}. — c) B3 गजेन (for गजं च). Ś1 Ko B3 शरवृष्ट्या च; K1.2 °वृष्ट्याथ; K4 B1.2.4 Da Dn2 D1.4-7 °वृष्ट्या तु. — d) Da2 व्यभिदुस्ते; D1 विभिदुर्वै; D3 सिषिचुस्ते.

41 D2 om. 41 (cf. v. l. 40). — a) D1 शब्द° (for शस्त्र°). Da1 [अ]भिहितः; T1 G निहतः. — b) K3 प्राश्रवद्; D1 प्रास्र° (for प्राद्र°). Ko-2 जवं; K3 D1.3 मदं (for पदम्). K4 B Da Dn2 D4-8 समस्तैस्तैर्महारथैः; S समरे तैर्महारथैः. — c) B2 G1 प्राग्ज्योतिषगतो; G2 °षो गजो; M2 °षगजा. — d) Ś1 सुतेजनः; D3 तु तेजनैः.

42 D2 om. 42 (cf. v. l. 40). — a) Ko-2 संजात-रुधिरोत्पीडैः; K3 °तरुधिरापीडः; B3 °तो रुधिरोत्पीडः; D3 °तरुधिरो राजन्; G3 स जातरुधिरोत्पीडः. — d) K1 T2 संसृतो; K2 संस्पृष्टो; K4 B1 संसृष्टो; B3 संभृतो; Da1 संस्यृतो; D1 संश्रितो; T1 G4 संसक्तो; G2 सूत्रतो; M3 सस्रुतो; Ca संस्यूतो (as in text). B1-3 Da D1.5 यथा (for महान्).

43 D2 om. 43 (cf. v. l. 40). — a) K3 D6 स नोदितो; K4 B1 Da2 Dn2 D1.4 S संचोदि(M2 स

C. 6. 2858
B. 6. 64. 49
K. 6. 64. 49

अभ्यधावत तान्सर्वान्कालोत्सृष्ट इवान्तकः ।
द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीम् ॥ ४३
तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ।
असह्यं मन्यमानास्ते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ४४
ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ।
आजघान नरव्याघ्र शरेण नतपर्वणा ॥ ४५
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ।
मूर्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ४६
तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्छितम् ।
ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ४७
ततो घटोत्कचो राजन्प्रेक्ष्य भीमं तथागतम् ।
संक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८
स कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भयवर्धिनीम् ।
अदृश्यत निमेषार्धाद्धोररूपं समाश्रितः ॥ ४९
ऐरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतम् ।
तस्य चान्येऽपि दिङ्नागा बभूवुरनुयायिनः ॥ ५०
अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ।
त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः ॥ ५१

बोधि)तो. Ko. 2 मेदस्त्रावी ; Da D5 महा° ; D1 महाराज ; D6 मदश्रावी ; M2 मदास्त्रावी. — S om. 43^b. — ^c) D1 अभ्यधावत्ततः सर्वान् ; S तान्सर्वानभ्यधावत (by transp.). — S om. 43^d. — ^d) K3 D1 कालसृष्ट ; D6 कालमृत्युर्. — ^e) T2 बलम् (for जवम्). — ^f) Ko-2 °श्च पदैर् ; Da1 °श्चरणे (for °श्चरणैर्). K2 Da1 मही. B2 कल्पयंस्तरसा महीं ; S कं(G1 क्ष)पयन्निव मेदिनीं.

44 D2 om. 44 (cf. v. l. 40). — ^a) Ś1 तस्यैतत्. S (except M2) युद्धं (for रूपं). — ^b) K3 सर्वं ; M3. 5 सर्व-. — ^c) K2 असह्य-. K4 B1. 3. 4 Dn2 D1. 4. 7. 8 मन्यमानाश्च ; B2 Da D5 T G M4. 5 °मानास्तु ; D3 °मानाः स ; M1-3 °मानास्तं. Ko प्रसह्यममर्ष्यमानास्ते (sic). — ^d) Dn2 D4. 8 Cc ते विप्रमनसो° ; D1 ततः सुमनसो° ; S नाव्यप्रमनसो°.

45 ^a) D1 भगदत्तस्ततः क्रुद्धो. — ^c) Ko. 2 B D1 नरव्याघ्रः ; K3 D6. 8 °व्याघ्रं ; D3 S महाराज. — ^d) K4 B Da1 Dn2 D1. 2. 4. 5. 7. 8 T G4 शरेणानतपर्वणा.

46 ^b) K1 Da1 महारथाः ; K3 D6 S °बलः. — ^c) K4 D3 S मूर्छयाभि(D3 T2 °या वि)परीतात्मा. — ^d) Ś1 Da D5 ध्वजयष्टिमपाश्रितः ; D3 M1-3. 5 °ष्टिं समाश्रयत् ; T G M4 °ष्टिमु(T2 G1 °म)पाश्रयत्. Cc cites उपाश्रितः (as in text).

47 Dn1 resumes. — ^a) Ko तास्तु. K1 D5. 8 भीमान् (for भीतान्). B3 T1 G2. 4 समालोक्य ; D6 °लिख्य. — ^c) K3 D1. 2 G1. 2 M2. 4 बलवान्. — After 47, D1 ins.:

249* भीमोऽपि लब्धसंज्ञस्तु अद्रवत्स ततो रणे ।

48 ^a) Ś1 घटोत्कटो. — ^b) K1 प्रेक्ष भीमं ; B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 दृष्ट्वा भीमं ; S भीमं वीक्ष्य. K3 D2 M1. 3. 4 तथाविधं ; T1 (also as in text) तथा गजं.

49 ^a) Ko-2 B3 दारुणीं (K2 °णी). — ^b) D5 शत्रूणां. Ś1 D3 M4 °वर्धनीं ; K2 °वर्धिनी ; Da1 °वर्धनं. — ^c) K1 अदिव्यत (sic) ; Da1 अदृश्यंत ; S (except G1) प्रत्यदृश्यन्. Ś1 निमेषात्स ; B3 Da1 °पार्धं. D1 अदृश्यं निमिषार्धेन. — ^d) Ś1 D2-4 T1 G2. 4 घोरं रूपं. Ś1 K3. 4 Da2 D3. 5-7 T2 M1-3. 5 समास्थितः.

50 ^a) Ś1 K (K5 om.) D2. 3. 6 ऐरावणं. Ś1 Ko-3 D1-3. 6 समारूढः (D1 °ढं). — ^b) Ś1 Ko-3 D2. 3. 6 स वै (Ś1 सर्वं ; K3 D2 संख्ये) माया(K2 °यां) कृतं स्वयं ; D1 वृतं मायामयं द्विपं ; S अष्टदंतं महाबलं (T2 °गजं). — After 50^ab, S ins.:

250* कैलासगिरिसंकाशं वज्रपाणिरिवाभ्ययात् ।

— ^c) K1 तस्य चान्ये प्र- ; B2 तस्य चान्ये च ; S तथान्ये चैव. D5 दिग्धांगा ; some N MSS. दिग्नागा. B3 तस्य चान्ये रणे नागा. — D2 om. (hapl.) 50^d-51^c. — ^d) Ko-2 बभूवुरन्वयायिनः ; S त्रासयंतोनुयायिनः (G2 M2 °ना).

51 D2 om. 51^abc (cf. v. l. 50). — ^a) Ko D3 Dn1 (before corr.) D5 अर्जुनो ; G3 अजनो. — ^b) K3 तत्र ; Ko-2 T2 सुप्रभाः. — Ś1 om. 51^cd. — ^c) K3 तत्र ; — Dn2 G2 यत (for त्रय). Ko-2 महाभागाः. — om. (hapl.) 51^d-54^a. — ^d) D2 राक्षसैः समवेष्टिताः. — After 51, Da Dn1 D5 ins. (cf. 1. 143. 32-34, 38):

251* मध्ये त्रिगर्त(sic)त्राक्षस्यो लभन्ते प्रस्रवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपकाः ।

महाकायास्त्रिधा राजन्प्रस्रवन्तो मदं बहु ।
तेजोवीर्यबलोपेता महाबलपराक्रमाः ॥ ५२
घटोत्कचस्तु स्वं नागं चोदयामास तं ततः ।
सगजं भगदत्तं तु हन्तुकामः परंतपः ॥ ५३
ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।
परिपेतुः सुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम् ।
भगदत्तस्य तं नागं विषाणैस्तेऽभ्यपीडयन् ॥ ५४
संपीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तः शरातुरः ।
सोऽनदत्सुमहानादमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ५५
तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिस्वनम् ।
श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्द्रोणं राजानं च सुयोधनम् ॥ ५६
एष युध्यति संग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना ।
भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रेण परिवर्तते ॥ ५७
राक्षसश्च महामायः स च राजातिकोपनः ।

C. 6. 2874
B. 6. 64. 65
K. 6. 64. 66

प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात्पितरं तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ।
घटोत्कचस्योक्तपूर्वं माता तं प्रत्यभाषत । [5]
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ।
स हि सृष्टो मघवता कर्णहेतोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य प्रतियोद्धा महारथः ।

52 Ko-2 Dn2 om. 52 (for Dn2, cf. v. l. 51). —[b]) D2. 6 प्रश्रवंतो; T G4 M4 सुस्रवंतो. K4 B2 D2 मुहुः. — D2 om. 52[cd]. —[c]) T2 तेजोवीर्यं छलो°; M1. 2 तेजोचयबलो°. —[d]) B2-4 Da Dn1 D4. 5. 7. 8 महाजव(B4 °राज)पराक्रमाः (Da1 °मः); D1 महासत्त्व°; M1 महावीर्य°. — After 52, S ins.:

252* प्रेपिताश्च महाराज राक्षसैश्च चतुर्दिशम् ।

[G2 M प्रेपितास्ते. M1. 3. 4 महानाली (for महाराज). T2 चतुर्दिशः (for °र्दिशम्).]

53 Dn2 om. 53 (cf. v. l. 51). T2 G1-3 M1. 3-5 om. (hapl.) 53[a]-54[d]. —[a]) Da D5 घटोत्कचस्य; T1 G4 °त्कचश्च. T1 G4 दिङ्नागान्; M2 तान्नागान् (for स्वं नागं). —[b]) K3 D1 नोदयामास. K1 (before corr.) D1. 3 तदा; K2 तथा (for ततः). K4 B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 प्रेषयामास संयुगे; T1 G4 M2 चोदयन्सततं त(T1 G4 °तस्त)दा. —[c]) In D3, the portion of the text from तु up to हि in 64[b] is missing, the fol. being left blank. Ś1 Ko-2 D2 भगदत्तं च; B2 °दत्तस्तु; T1 G4 M2 °दत्तस्य. —[d]) K3 D1. 8 परंतप; K4 प्रतापवान्; D2 समंततः.

54 D3 missing (cf. v. l. 53). T2 G1-3 M1. 3-5 om. 54[abcd] (cf. v. l. 53). Dn2 om. 54[a] (cf. v. l. 51). —[a]) Ko-2 ये चान्ये. M2 ये चासै. K3 नोदिता; K4 देशिता. T1 G4 M2 राजन् (for नागा). —[b]) Ko-2 राक्षसैस्ते; B Da Dn D4. 5. 7. 8 राक्षसैः सु-; T1 G4 M2 राक्षसैस्तु. —[c]) B2-4 Dn2 D1. 4. 8 सुसंक्रुद्धाश्च; Da Dn1 D5 सुसंहृष्टाश्च. —[d]) K3 B2-4 D (except D1; D3 missing) T1 G4 M2 चतुर्दंताश्च (for °दंष्ट्राश्च). K3 चतुर्दिशः; B3 °र्दशं; Da1 °र्दशीं; D1. 6 °र्दश. —[f]) Ś1 विपर्यैस् (for विषाणैस्). K3 B1 D6 विषाणैरभ्य°; K4 B2-4 Da Dn1 D5 S विषाणैः सम°; Dn2 D4. 7. 8 विषाणैरच°; D1 विषाणाग्रैस्त्व°.

55 D3 missing. —[a]) K1-4 B Da1 Dn D4-8 स(for सं-). K3 Da Dn1 D5. 6 नागैस्तैर् (by transp.). D1 पीड्यमानस्तु तैर्नागैर्. —[b]) K3 दर्शनार्तः; Da D5 वद°. K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 शराहतः (Da1 °सनः; D5 °सनं); D1 भृशातुरः; G1. 3 तथातुरः. Ko वेदनांतः शरार्तरः (sic). —[c]) K3. 4 B D (D3 missing) अनदत्; S (except M3. 5) व्यनदत् (for सोऽनदत्). D1 स (for सु-). — Ko M1 om. (hapl.) 55[d]-56[a]. —[d]) K3. 4 D2. 6 इंद्राशनिसमप्रभं (K4 °भः); B Da Dn D4. 5. 7. 8 °समं ततः; M2. 3 (*inf. lin.*) सुघोरं भीमनिस्वनं (= 56[b]). — After 55, T G M2-5 ins.:

253* न्यवर्तत महाघोषो भीमसेनशरार्दितः ।
मृदित्वा सर्वसैन्यानि तव पुत्रस्य भारत ।

[(L. 1) G2. 3 भैमसैनिशरार्दितः (G3 °भयार्दितं). — (L. 2) T1 G4 M3. 4 मृदित्वा च स सैन्यानि.]

56 D3 missing. Ko M1 om. 56[a] (cf. v. l. 55). B3 K3 D1. 6 om. (hapl.) 56[ab]. —[a]) K1 ना-; Ś1 T1 G सं-; Da2 Dn1 D5 तन्; D2 चा- (for तं). —[b]) Some MSS. °निःस्वनं. तस्य नानादतो वादं (sic).

57 D3 missing. —[a]) Ś1 Ko-3 D1. 2 ध्रुवं; Da1 एव (for एष). —[b]) = 67[b]. K1 हैडिबेन; K3 Da1. a2 (by corr.) D1. 2. 5. 6. 8 Ca हैडंबेन; D4 राक्षसेन. Ko-3 D6 S (M3 *inf. lin.* as in text) Ca. c महा° (for दुरा°). —[c]) K1 भगदंतो. —[d]) K (K5 om.) B Da Dn D1. 4-8 M1. 2 कृच्छ्रे च; D2 कृच्छ्रैव (for कृच्छ्रेण). Cc cites कृच्छ्रे.

C. 6. 2674
B. 6. 64. 65
K. 6. 64. 66

तौ समेतौ महावीर्यौ कालमृत्युसमावुभौ ॥ ५८
श्रूयते ह्येष हृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः ।
हस्तिनश्चैव सुमहान्भीतस्य रुवतो ध्वनिः ॥ ५९
तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुम् ।
अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान्विमोक्ष्यते ॥ ६०
ते त्वरध्वं महावीर्याः किं चिरेण प्रयामहे ।
महान्हि वर्तते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षणः ॥ ६१
भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः ।
युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुमस्माभिरच्युताः ॥ ६२
भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः ।
सहिताः सर्वराजानो भगदत्तपरीप्सया ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत् ॥ ६३
तान्प्रयातान्समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् ॥ ६४
तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव ॥ ६५
तस्य तं निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ।
भीष्मः शांतनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ॥ ६६

---

58 D3 missing. — a) D1 राक्षसः स. K2 B1.4 Dn2 D4.6–8 G1 M2 महाकायः; M4 महेष्वासः. — b) G3 माया° (for राजा°). — c) K4 B D (except D1.2.6; D3 missing) S ध्रुवं (B3 एवं; S एतौ) समेतौ समरे. — d) K0 Da Dn1 कालमृत्यू समा°; T2 G1–3 M °त्यूप(M1.3 °त्युप)मावुभौ.

59 D3 missing. — a) D1 च सु- (for ह्येष). D7 घुष्टानां (for हृष्टानां). S एष श्रूयति (T1 G4 °षो- श्रूयत) हृष्टानां. — b) D2 महास्वनं. — D2 om. 59^{cd}. — c) G1–3 चैष (for चैव). — d) K3 D5.6 S भीमस्य (for भीतस्य). K0–3 D6 श्रूयते; K4 B Da Dn D1.4.5.7.8 रुदित-; S नदतो; M3 (*inf. lin.*) रवतो (for रुवतो).

60 D3 missing. — a) K3 B1 D6 तत्र (K3 °त्रा-) गच्छाव; S गच्छामस्तत्र. D5 नो (for वो). — b) Ś1 (by corr.) पर-; D1 अभि- (for परि-). — c) Ś1 K1 Da1 अरक्ष°; G2 असृप्य°. — d) K2 विमोक्षते; K4 B Da Dn D1.4.5.7.8 T G M4 वि-मोक्ष्य(Da1 Dn1 °क्ष)ति; D2.6 (*sup. lin.* as in text) °क्ष्यसे.

61 D3 missing. — a) K0 ते तरध्वं; K2 Da1 Dn1 तत्तरध्वं; K4 B1.2.4 Da2 D4.5.7.8 तत्त्वरध्वं; B3 तं रक्षध्वं. K3 D6 महावेगाः; T2 °वीर्यं. — b) K4 B Da Dn D4.5.7.8 T G M1.2.3 (*sup. lin.* as in text).4 मा चि(B1.2.4 किं चि-; T2 मा ह)रं कुरुतानघाः. — D2 om. 61^{c}–62^{d}. — c) Da D5 सुमहान् (for महान्हि). Ś1 हि वर्ततो; K0–2 विवर्तते. — d) K4 S रोम° (for लोम°).

62 D3 missing. D2 om. 62 (cf. v.l. 61). — ab) M1.2 अनुरक्तश्च भक्तश्च युक्तश्च पृतनापतिः. — c) B3 युक्तस्. M1.2 अस्य (for तस्य). — d) K0–3 B1 D6 अच्युत (K0.2 °तः); B3 उद्यतः; Da1 Dn1 आहते; Da2 आहतैः; D5 आवृतैः; G3 (*inf. lin.* as in text) उद्यतैः; M ऊर्जिताः.

63 D3 missing. — a) Da D5 ते भीष्मस्य वचः श्रुत्वा; M1.2 भीष्मस्य वचनं श्रुत्वा. — b) D1 S (except M3.5) सर्वं एव महारथाः (= 6. 23. 6^{d}). — Dn1 om. (hapl.) 63^{c}–64^{b}. — c) K0 सहितः; M3.5 संयुक्ताः (for सहिताः). D1 T G M1.2.4 द्रोण-भीष्मौ पुरस्कृत्य. — d) T2 °परीक्षया. — e) Ś1 यत्नम् (for जवम्).

64 D3 missing up to ष्ठि in 64^{b} (cf. v.l. 53). Dn1 om. 64^{ab} (cf. v.l. 63). — a) T1 G समालक्ष्य. — D6 om. (hapl.) 64^{b}–65^{a}. — c) K1.4 B1.4 M3 पंचालाः; K2 पांचालः. D1 पांचालाः पांडवाश्चैव. — d) Ś1 [ऽ]नुययौ; K0 [ऽ]न्वययुः. K3 तदा; D1 पुरा; D3 पुरान्.

65 D6 om. 65^{a} (cf. v.l. 64). Ś1 om. (hapl.) 65^{ab}. — a) D3 °वेक्ष्य (for °लोक्य). — b) S राक्षसः परवीरहा. — c) K0.2 Da2 ननाद सुमहानादं; M4 ननाद नादं सुमहान्. — d) K3 विस्फारम्. K0–3 अशनिर्; D6 अवनेर्. K4 B Da Dn D4.5.8 नादः यानो नभस्तलं; T2 कंपयन्निव मेदिनीं; M3 (*inf. lin.* as in text).5 इंद्राशनिसमप्रभं.

66 T2 om. 66^{ab}. — a) K0–2 तस्य तन्; B Da Dn D4.5.8 तस्यापि (for तस्य तं). — b) B3 नागैश्च; T1 G नागं च. D6 युध्यतां. — c) K1 Da1 भीष्म-. S राजन् (for भूयो).

न रोचते मे संग्रामो हैडिम्बेन दुरात्मना ।
बलवीर्यसमाविष्टः ससहायश्च सांप्रतम् ॥ ६७
नैष शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयम् ।
लब्धलक्ष्यः प्रहारी च वयं च श्रान्तवाहनाः ।
पाञ्चालैः पाण्डवेयैश्च दिवसं क्षतविक्षताः ॥ ६८
तन्न मे रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
घुष्यतामवहारोऽद्य श्वो योत्स्यामः परैः सह ॥ ६९
पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः स्म कौरवाः ।
उपायेनापयानं ते घटोत्कचभयार्दिताः ॥ ७०
कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
सिंहनादमकुर्वन्त शङ्खवेणुस्वनैः सह ॥ ७१
एवं तदभवद्युद्धं दिवसं भरतर्षभ ।
पाण्डवानां कुरूणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ॥ ७२
कौरवास्तु ततो राजन्प्रययुः शिबिरं स्वकम् ।
व्रीडमाना निशाकाले पाण्डवेयैः पराजिताः ॥ ७३
शरविक्षतगात्राश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः ।

C. 6. 2891
B. 6. 64. 82
K. 6. 64. 83

---

67 [a]) G_{3} न; Cc मे (as in text). Da_{1} संग्रामे; T_{2} संग्रामं. — [b]) = 57^{b}. K_{3} Da_{1} Dn_{1} (before corr.) $D_{1-3.5.6}$ हैडंबेन. B_{1} D_{1} S (except $M_{1.4}$) महात्मना (for दुरा°). — [c]) S (except M_{2}) °समायुक्तः. — [d]) $Ś_{1}$ B_{2-4} सु- (for स-). Da Dn_{1} D_{5} वीर्यवान्; D_{1} राक्षसः (for सांप्रतम्).

68 $G_{1.3}$ read 68 after 70. — [a]) D_{2} न तु; D_{6} नैक-; T_{1} G_{4} न स (for नैष). M_{2} शल्यो (for शक्यो). D_{1} रणे जेतुम्; T_{1} $G_{2.4}$ महारौद्र (for युधा जेतुम्). — [b]) T_{1} $G_{2.4}$ इंद्रेणापि युधा क्वचित्. — [c]) Some MSS. लब्धलक्षः; Da Dn $D_{2.5.6}$ T_{2} लब्धलक्ष-. K_{2} प्रहारे; M_{2} प्रमादी; Cc प्रहारी (as in text). $M_{1.3.5}$ लब्धलक्षोप्रमादी च. — [e]) K_{1} B_{1} D_{4} पंचालैः. K_{3} Dn $D_{3.4}$ S पांडवैश्चैव. — [f]) Da_{1} क्षयविक्षतः; Dn_{1} कृतविक्षताः; $D_{1.4}$ (marg.) T_{1} G शरविक्षिताः (D_{1} °विक्षितं; G_{1} °विक्षताः); $D_{2.6}$ T_{2} क्षतविक्षतं (D_{6} °तां); M_{2} °जीविताः; M_{4} °विग्रहाः; Cc क्षतविक्षताः (as in text). — T_{1} G_{4} ins. after 68: M_{2} (om. line 1), after 69^{ab}:

254* इदानीं युधि निर्जेतुं न शक्योऽसौ स राक्षसः ।
अस्तमभ्येति सविता रात्रौ योद्धुं न शक्यते ।

[(L. 2) M_{2} अस्तमत्येति.]

69 T_{1} $G_{1.3.4}$ om. 69^{ab}. — [a]) K_{0-2} B_{2-4} Da Dn $D_{4.5.7.8}$ transp. न and मे. — After 69^{ab}, M_{2} ins. line 2 of 254*. — [c]) K_{3} Dn_{1} D_{6} युज्यताम्; $D_{2.5}$ युध्यतान् D_{1} घोष्यताम् (*sup. lin.* रुच्यताम्); K_{3} $D_{1.6}$ °हारो- (for घुष्य°). $Ś_{1}$ K_{0-2} अवहारः श्वो; T_{1} $G_{2.4}$ अपहारमतः यं (D_{1} °त्र); $M_{2.5}$ अपहारोद्य. — [d]) कुर्मः; $G_{1.3}$ नैष शक्यो महारौद्रः (cf. 68^{a}). T G श्वो यास्यामः; $M_{1-3.5}$ श्वो योत्स्यामि. $Ś_{1}$ K_{0-2} योत्स्यामस्तत्; D_{5} श्वो योत्स्याम;

70 [b]) K_{0-2} सकौरवाः; B Da Dn $D_{4.5.8}$ प्रहर्षिताः; S अमर्षिताः (for स्म कौरवाः). — [c]) K_{3} उपायोनापयानं; B_{2-4} Da Dn $D_{4.5.8}$ °येनापयातास्; M_{4} °येनाथ यानं. T_{1} G M_{4} तत्; T_{2} $M_{1.2.3}$ (*inf. lin.* as in text).5 तं (for ते). — [d]) Da_{2} D_{5} °बलार्दिताः. — After 70, $G_{1.3}$ read 68.

71 [a]) B_{3} विचित्रेषु (for निवृत्तेषु). — [b]) K_{3} जितकासिनः. — [c]) $D_{1.3.6}$ सिंहनादान्. K_{4} अकुर्वंस्ते; B_{3} D_{6} अकुर्वंतः; D_{1} व्यमुंचंतः; D_{3} S भृशं चक्रुः. — [d]) $Ś_{1}$ K (K_{5} om.) $D_{1.2.6}$ °रवैः (for °स्वनैः). D_{3} S शंखान्दध्मुश्च भारत.

72 [b]) D_{1} भरतोत्तम. — D_{2} om. 72^{cd}.

73 [a]) $M_{3.5}$ कौरवेयास् (for कौरवास्तु). K_{4} B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ तूर्णं (for राजन्). T G ततस्तु कौरवा राजन्. — [b]) D_{3} भवनं (for शिबिरं). D_{1} प्रति (for स्वकम्). — [c]) K_{4} B Da Dn_{1} D_{5} व्रीडान्विता; Dn_{2} $D_{4.7.8}$ व्रीडानता (D_{8} °ना); T G $M_{1.2.4}$ प्राप्ते तदा; $M_{3.5}$ ततः प्राप्ते (for व्रीडमाना). — [d]) D_{3} परीक्षिताः (for पराजिताः). D_{1} पांडवाश्चैव गर्जिताः.

74 [a]) K_{3} G_{2} शरविक्षितगात्रास्; D_{1} शरैर्विक्षत°; D_{4} (marg. *sec. m.* as in text) क्षर°; D_{6} शरवीक्ष्यत°. K (K_{5} om.) $B_{1.3}$ Dn_{2} $D_{1-4.6-8}$ $M_{3.5}$ तु (for च). B_{4} शरविक्षतगात्रेषु. — [b]) D_{1} T_{2} महाबलाः (for °रथाः). — D_{2} om. 74^{c}–76^{d}. — [c]) $Ś_{1}$ युद्धं; D_{1} योधाः; S युद्धा (T_{2} युद्धात्). K_{4} B_{2-4} Da Dn $D_{4.5.8}$ S राजन् (for भूत्वा). — [d]) K_{4} B Dn_{2} $D_{3.4.7.8}$ S जग्मुः स्व (K_{4} B_{3} °ग्मुश्च) शिबिरं प्रति.

C. 6. 2591 B. 6. 64. 82 K. 6. 64. 83

युद्धे सुमनसो भूत्वा शिबिरायैव जग्मिरे ॥ ७४
पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ ।
पूजयन्तस्तदान्योन्यं मुदा परमया युताः ॥ ७५
नदन्तो विविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ।
सिंहनादांश्च कुर्वाणा विमिश्राञ्शङ्खनिस्वनैः ॥ ७६
विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम् ।
घट्टयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ।
प्रयाताः शिबिरायैव निशाकाले परंतपाः ॥ ७७
दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च ।
मुहूर्तं चिन्तयामास बाष्पशोकसमाकुलः ॥ ७८
ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिबिरस्य यथाविधि ।
प्रदध्यौ शोकसंतप्तो भ्रातृव्यसनकर्शितः ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

धृतराष्ट्र उवाच ।
भयं मे सुमहज्जातं विस्मयश्चैव संजय ।
श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म देवैः सुदुष्करम् ॥ १
पुत्राणां च पराभवं श्रुत्वा संजय सर्वशः ।

---

75 D2 om. 75 (cf. v. l. 74). — a) Ś1 महाराजं; D1 °राजन्. — c) B4 पूजयंतौ. Ś1 तदन्योन्यं; K4 B2–4 Da Dn D4. 5. 7. 8 महाराज; D1 तथान्योन्यं; S यथान्यायं (for तदान्योन्यं). — d) S मुदिताः प्रियदर्शनाः.

76 D2 om. 76 (cf. v. l. 74). — a) Ś1 नादंतो; K0 नंदंता. — b) B3. 4 Dn2 D4. 7. 8 तूर्यस्वनविभूषितान्; T G तूर्यमिश्रितनिस्वनाः; M तूर्यनिस्वनमिश्रितान्. — c) Dn2 D1 कुर्वाणान्; D3. 6 कुर्वंतो. — d) Ś1 K0 विमिश्राः; D1 मिश्रितान्. Some MSS. °निःस्वनैः.

77 a) Ś1 विनिदंतो; B2–4 Da1 Dn D8 M2 निन°. D2. 3 महानादान्; M1. 3. 5 महाराज. — c) K3 वदयंतश्च; Da1 Dn2 D1. 2. 5. 8 Ca घटयंतश्च; Cc घट्ट° (as in text). K3 चर्माणि. — d) K2 Da1 पुत्रश्च. — For 77cd, S subst.:

255* कम्पयन्तश्च पुत्राणां तव चेतांसि भूमिप ।
पुत्राश्च तव राजेन्द्र तथैव शरविक्षताः ।

[(L. 1) T2 M कंपयंतश्च राजेंद्र पुत्राणां ते मनांसि च (T2 M4 मनांस्युत). — (L. 2) T2 G3 शरविक्षिताः; G2 °पीडिताः.]

— D2 om. 77ef. — e) Ś1 प्रपेतुः (for °याताः). D1 शिबिराग्रेण. — f) K0–2 D1 परंतप.

78 b) D2 (marg. sec. m.) भीतो (for दीनो). D1 हि (for च). — c) D2 संततश् (for मुहूर्तं). — d) D1 बाष्पव्याकुललोचनः; T G M3. 5 °शोकपरिप्लुतः.

79 D2 om. 79. — a) K1 ततश्चक्रुर्. G2 M3 वधं (for विधिं). Ś1 सर्वां; T1 G1. 3. 4 M1. 2. 4. 5 तत्र; T2 G2 M8 तस्य (for सर्वं). — b) Da1 शवरस्य. — c) T2 निदध्यौ. — d) Ś1 K0 B2–4 D1 °कर्पितः; K4 °पीडितः.

Colophon om. in K5. — *Sub-parvan*: Omitting sub-parvan name, Ś1 K0–3 D2 mention only चतुर्थयुद्धदिवस; K4 चतुर्थेह्नि and चतुर्थयुद्धदिवस; B2 M3. 5 चतुर्थाह्निक; Da1 Dn2 D6 चतुर्थदिवसयुद्ध; Da2 Dn1 D4. 5. 8 चतुर्थदिनयुद्ध; D1. 3 (*sup. lin. sec. m.*) चतुर्थदिवस; T1 G चतुर्थापहार; T2 चतुर्थदिवसावहार and चतुर्थावहार; K4 M1. 2 चतुर्थमहः; M4 चतुर्थाह्निक and चतुर्थमहः. Da2 D4. 8 S cont. समाप्त. — *Adhy. name*: M1–3. 5 दुर्योधनानुजवधः; M4 धृतराष्ट्रनवकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sec. m.*) 23; D1 M1. 2 60 (as in text); T1 G 59; T2 M3. 4 61; M5 62. — *Śloka no.*: Dn2 80; D5 91.

61

☞ K5 om. this adhy. (cf. v. l. 6. 59. 10).

1 b) K3 सर्वशः; T2 जायते (for संजय). — d)

चिन्ता मे महती सूत भविष्यति कथं त्विति ॥ २
ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं मम ।
यथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन संजय ॥ ३
यत्र भीष्मप्रमुखाञ्शूरानस्त्रज्ञान्योधसत्तमान् ।
पाण्डवानामनीकानि योधयन्ति प्रहारिणः ॥ ४
केनावध्या महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
केन दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ।
येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव ॥ ५
पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यं स्म पाण्डवैः ।
मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदारुणः ॥ ६
यथावध्याः पाण्डुसुता यथा वध्याश्च मे सुताः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन संजय ॥ ७
न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य कथंचन ।
समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः ॥ ८
पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणम् ।
घातयिष्यति मे पुत्रान्सर्वान्भीमो न संशयः ॥ ९

C. 6. 2907
B. 6. 65. 10
K. 6. 65. 10

G2 दैवः. Ko-2 च (for सु-).

2 ^{a}) Ko-2 T G M4 वै; D2 तु (for च). Ko-2 T1 G4 M4 परिभवं; K3 पराभावान्; B3 Da Dn D1-3. 5-8 T2 G1-3 पराभावं; Ca पराभवं (as in text). D4 पुत्राणां च परी(by corr. वै परि)भावं; M1-3. 5 पराभवं च पुत्राणां (by transp.). — ^{b}) B3 सर्वतः (for °शः). T1 G2. 4 M4 श्रुत्वा संख्ये महत्तरं; T2 G1. 3 श्रुत्वा संखे महत्ततः; M1-3. 5 श्रुत्वा संखे ह तत्त्वतः. — In B4, 2^{cd} is lost on a damaged fol. — ^{c}) Ś1 K1 महते. B3 Dn2 D4. 7. 8 भूता; S (except M1) जाता (for सूत). — ^{d}) B8 धृतिः (for त्विति). T G M4 कथं चैतद्भविष्यति.

3 ^{a}) D1 नूनं; T2 पूर्वं (for ध्रुवं). — ^{b}) D1 धक्ष्यंति मम संजय. — ^{c}) Ko-2. 4 D2 S (except T2 M1) तथा हि. — ^{d}) Ś1 देवं युगेन; G3 देवयोगेन.

4 ^{a}) Ko. 2 ततो; K1 तत्र. K3 B1 D1. 3. 6 सर्वान्; T1 G योधान् (for शूरान्). — ^{b}) K1. 2 अस्त्रजान्; K3 D6 शास्त्रज्ञान्; B1 Dn2 D1. 3 शस्त्र°; D2 युद्ध°; T2 तंत्र° (for अस्त्रज्ञान्). D1 योधसंमतान्; T1 G शूरसत्तमान्; T2 चाथ सत्त°. — ^{c}) K1 अनेकानि; B D (except D2. 3. 5) अनीकेषु. — ^{d}) M2. 5 प्रहारिणां.

5 ^{a}) Ko. 1 Da1 T2 केन वध्या; B3. 4 Dn2 D4. 8 किं तेवध्या. — ^{b}) Ko-2. 4 B2-4 Da Dn1 D2. 3. 5 पांडोः पुत्रा (for पाण्डुपुत्रा). Ko-2 D2 महारथाः. Ś1 पांडुपुत्रमहाबलः. — ^{c}) B3. 4 Dn2 D4. 8 किं ते (for केन). M4 दत्ता वरास्. — ^{d}) K3 D5 किं वि-; Da1 किं च; S किमु (for किं वा). Ś1 Ko-2 D1 T2 G1. 3 M3. 5 वदंति; G2 वदस्व. — ^{e}) T G2 केन (for येन). Da1 नागच्छंति; S न (M4 अ-) विंदंति (for न गच्छन्ति). — ^{f}) Ś1 भारगणा; M1. 2 तारागणो. T2 G1. 3 M यथा (for इव).

6 D2 om. 6^{ab}. — ^{a}) Ś1 पृच्छामि; D5 तुष्यामि; Cc मृष्यामि (as in text). — ^{b}) D3 हतसैन्यं. Ko-2 स; K4 B1 तु; Dn2 D4. 8 च; D7 स्व- (for स्म). D3 संजय (for पाण्डवैः). S हतसैन्योस्मि पांडवैः. — D1 om. 6^{cd}. — ^{c}) B4 Dn2 D3 G1. 3 ममैव; Da1 M5 (*sup. lin.*) मय्यैव; M1. 2. 5 मयीव. K4 B Da Dn2 D4. 5. 8 T1 G पतितो; D7 पततो. — ^{d}) Da1 देवात्. Ś1 °दारुणं. K (K5 om.) D2. 3. 6 दैवं परमदारुणं; S दैवादेव (M1. 3. 5 °प) सुदारुणः.

7 Ś1 Ko-2 transp. 1^{a}–16^{b} of adhy. 58 and 7^{a}–19^{f} of this adhy. D2 om. (hapl.) 7^{a}–9^{b}. T2 om. 7^{a}. — After 7^{ab}, Ko. 2 read 9^{ab}. — ^{c}) G2. 3 एतं मे. — ^{d}) Ko-2 T2 M1-3. 5 यथातथ्येन; K4 B1. 2 D1 M4 याथातथ्येन; B3. 4 D4 (before corr.) याथातत्वेन; D6 सर्वतत्वेन.

8 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) B2 नाहं (for न हि). — D6 om. 8^{b}. — ^{b}) K3 परंतप; K4 कदाचन (for कथंचन). — ^{c}) T2 G2 समुद्रस्यैव. D3 भवतो (for महतो). Ko समुद्र * वेगमतो; K1 समुद्रवेगसहतो; K2 स समुद्रवेगमहतो (hypermetric). — ^{d}) Ś1 K3 प्रपतन्; D3 (m as in text) प्रहसन् (for प्रतरन्). Ś1 नराः; T2 इव; G1 नृपः.

9 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. D2 om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). Ko. 2 read 9^{ab} after 7^{ab}. — ^{a}) M2. 3. 5 मरणं; Cc व्यसनं (as in text). Da1 मध्ये (for मन्ये). — ^{b}) G2 प्राप्तः (for प्राप्तं). — ^{cd}) Ko-2 B3 D2 पात°; Cc घात° (as in text). Ś1 Ko. 2. 4 D1. 3 T2 M transp. पुत्रान् and सर्वान्.

C. 6. 2907
B. 6. 65. 10
K. 6. 65. 10

न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत्सुतान्रणे ।
ध्रुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम संजय ॥ १०
तस्मान्मे कारणं सूत युक्तिं चैव विशेषतः ।
पृच्छतोऽद्य यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ११
दुर्योधनोऽपि यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान्रणे ।
भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौबलेयो जयद्रथः ।
द्रौणिर्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः ॥ १२
निश्चयो वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनाम् ।
विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु संजय ॥ १३

संजय उवाच ।
शृणु राजन्नवहितः श्रुत्वा चैवावधारय ।
नैव मन्त्रकृतं किंचिन्नैव मायां तथाविधाम् ।
न वै विभीषिकां कांचिद्राजन्कुर्वन्ति पाण्डवाः ॥ १४
युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे ।
धर्मेण सर्वकार्याणि कीर्तितानीति भारत ।
आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः ॥ १५
न ते युद्धान्निवर्तन्ते धर्मोपेता महाबलाः ।
श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः ।

10 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. — b) K3 स (for यो). D2 रणात्सुतान्; T2 सुदारुणे (for सुतान्रणे). T1 G यः पुत्रान्पालयेद्रणे. — c) Ko. 2 निराशः (for विनाशः). K4 B1 D2 संप्राप्तः (for समरे).

11 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. — a) S चैव (for सूत). — b) K2 B Da Dn D1. 3–8 T Cc युक्तं; K4 D2 शक्तिं (for युक्तिं). — c) Da1 D5 पृष्टता; Dn1 (before corr.) पृष्टतो; S (except M3) पृच्छते. K4 B D (except D1. 2. 6) वै; T1 G हि; M3 च (for ऽद्य). — d) S सर्वमाख्याहि संजय.

12 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. — a) K3. 4 B1 D1. 6 S °नश्च; B2–4 Da Dn D3–5. 7. 8 °नस्तु (for °नोऽपि). Ko. 1. 3 यश्चक्रे. — b) B4 [अ]स्वान्; D2. 5 तान् (for स्वान्). K1 धृष्टा स्वान्विमुखांधने (sic). — c) K3 D1. 3 T1 G1. 3. 4 M1 भीष्मो द्रोणः (K3 G3 °ण-); D6 G2 M3 भीष्मद्रोण- (G2 °णः). Da Dn1 D5 जयश्चैव; T2 कृपा°. — d) B1 D3 S सौबलोथ (B1 M2 °लश्च). Ś1 जयद्रथपुरोगमः. — ef) Ś1 द्रौणिपापि (sic); K1 Da1 द्रोणिर्वापि; B3. 4 द्रौणिश्चापि. D1 transp. महेष्वासो and विकर्णो वा. D2 विकर्णोपि. D8 T1 G महारथः (for °बलः).

13 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. — a) T1 G2. 4 [ऽ]पीह (for वापि). K1 कस्त्वेषां; M2 वस्तेषां. — b) K2 [अ]थासीन्. — c) Ko. 1 तदा प्राज्ञ; D7 महाप्रज्ञ. — d) S transp. मम and पुत्रेषु. D6 पुत्रेण (for पुत्रेषु). — After 13, D1 ins.:

256* यद्वृत्तं तत्र संग्रामे तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

14 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. — a) Ś1 Ko-2 D2 शृणु सर्वं महाराज. — b) K2 श्रुता (for श्रुत्वा). K1 [अ]वदारय; D5 °धायतः. — c) Ś1 मंत्रकृती; Cc °कृतं (as in text). K1. 2 कश्चिन्; T G राजन् (for किंचिन्). — d) K3 Da1 D1–3. 6 माया; Cc मायां (as in text). K3 D2. 3. 6 तथाविधा; D1 M3 (sup. lin. as in text). 4 कृतं तथा (for तथाविधाम्). — D2 om. 14ef. — e) D3 नैवं; D6 नैव; M1–3. 5 न वा (for न वै). Da1 विभर्षिकां; G2 M4 वि(M4 वि)भीपिकाः; Cc विभीपिकां (as in text). G3 वापि; M2 किंचिद्; M4 काश्चिद् (for कांचिद्). G3 न चैव भीपिकां कांचिद्.

15 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. D3 repeats 15ab after 16. — a) Ś1 B D (except D2. 3) युध्यंते. Dn1 ये (for ते). D3 (first time) त(sup. lin. as in text)थाज्ञायं; D3 (second time) यथा ज्ञायं (for °न्यायं). — b) D3 (second time) पार्थिव; S (except G1) पांडवाः (for संयुगे). — c) Ś1 धर्मं च (for धर्मेण). M5 सह (for सर्व-). — d) K3. 4 B Da Dn D2–8 जीवितादीनि; D1 S जीवितादपि (for कीर्तितानीति). — e) D2. 3 आरंभंते. Da1 आरंभते सदा पार्थः. — D7 om. 15f–16f. — f) D3 प्रार्थयंतो; G2 पार्थिवानां; M2 प्रार्थयाम (for प्रार्थयाना).

16 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v. l. 7. D7 om. 16 (cf. v. l. 15). T2 om. 16ab. — a) Da1 युद्धं (for युद्धान्). M निवर्तेरन्. — b) K3 धर्मपिता; Da Dn1 D5 युद्धोपेता; S (T2 om.) धर्म(G3 °र्मै)युक्ता; Cc धर्मोपेता (as in text). — d) = 5. 39. 7d; 141. 33d; 146. 16d: 6. 2. 14d; 21. 11d; 62. 34d; etc. — e) D2. 6 अवधा; T2 अयुध्या (for श्रवध्या). — f) T1 G Ko यथायुक्ताश्च; T2 जययुक्तास्तु. D3 पांडवाः; भारत (for पार्थिव). — After 16, D3 repeats 15ab.

तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव ॥ १६
तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा ।
निष्ठुरा हीनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे ॥ १७
सुबहूनि नृशंसानि पुत्रैस्तव जनेश्वर ।
निकृतानीह पाण्डूनां नीचैरिव यथा नरैः ॥ १८
सर्वं च तदनादृत्य पुत्राणां तव किल्बिषम् ।
सापह्नवाः सदैवासन्पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
न चैनान्बहु मन्यन्ते पुत्रास्तव विशां पते ॥ १९
तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः ।
संप्राप्तं सुमहद्घोरं फलं किंपाकसंनिभम् ।
स तद्भुङ्क्ष्व महाराज सपुत्रः ससुहृज्जनः ॥ २०
नावबुध्यसि यद्राजन्वार्यमाणः सुहृज्जनैः ।
विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २१
तथा मया चाप्यसकृद्वार्यमाणो न गृह्णसि ।
वाक्यं हितं च पथ्यं च मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ।
पुत्राणां मतमास्थाय जितान्मन्यसि पाण्डवान् ॥ २२
शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ॥ २३
दुर्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ।

C. 6. 2925
B. 6. 65. 28
K. 6. 65. 29

---

17 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 7. — a) G3 महा° (for दुरा°). D6 ते युध्यंते यथान्यायं. — b) K3 पापैश्चाभिरताः; D1 पापेषु नि°; D3 पापेषु च रताः; D6 शक्ताश्चाभि°. M2 तदा (for सदा). — Ko. 2 om. 17c–18d. — c) Ś1 K1 भीमकर्माणस्; T1 G2. 4 क्रूर°; Cc हीन° (as in text). — d) Ś1 K1. 3 D6 तेना-हीयंति (K1. 3 °येत); G1. 2 तेन हीयंत. K4 तेन हीनत्तु संयुगे (sic); D2 क्षुद्रा नीचयुताः सदा.

18 For sequence in Ś1 K1, cf. v. l. 7. Ko. 2 om. 18 (cf. v. l. 17). — b) G2 पुत्रस्तव. D2 G3 नरेश्वर (for जने°). — c) Ś1 निहितानीह; K3 निकृता-निह; B1 D2 विकृतानीह; Da1 निकृतंतीह; D1 विकृ-तानि च; D6 निष्ठुराणीह; M1. 2 प्रकृतानीह; M5 निकृत्तानीव. Cc cites निकृतानि (as in text). D6 कर्माणि (for पाण्डूनां). T2 कृतानि पांडुपुत्राणां. — d) K3 D6 सदा; M2 तथा (for यथा).

19 For sequence in Ś1 Ko–2, cf. v. l. 7. D2 om. 19. — a) Ko सर्वमेतदनादृत्य; K1. 2 सर्वं मे तद-नावृत्य. Cc cites अनादृत्य (as in text). — b) K3 किल्बिषः. — c) Ś1 सोपप्लवाः; Da1 सापह्नवां; T1 G2. 4 धर्ममूलाः; Ca सापाह्नवा; Cc सापह्नवाः (as in text). Ko–2 सदैवास; Dn2 D4. 7. 8 तथै(D7 °दै)वासन्. K4 सकुरास्तथावासन् (sic); Cv as in text. — d) K3 D3 पांडुपूर्वजः; G2 पूर्वजन्मनि. — e) B Da Dn D3–8 T1 G4 M1. 3. 5 न चैतान्; D1 न चेमान्; G2 नन्वैनान्. — f) B3 पुत्रांस्तव.

20 b) K3 क्रीयमाणस्य. — c) B1 Da2 D4. 5 सांप्रतं (for संप्राप्तं). K3. 4 Da1 D1–3. 5. 6 सुम(D1 तन्म)-हाघोरं. S संप्राप्तः सुमहान्घोरो; Cv संप्राप्तं समहाघोरं. — d) Ko फलं किं पाप°; K2 B2 फलं प्राप्तं जनेश्वर; S विपाको दुर्नयात्तव; Cv as in text. Ca. c cite किंपाकः. — e) K3 D6 सततं तु; Dn2 D4. 7. 8 तत्त-द्भुंक्ष्व; D1 तद्भुंक्षस्व; S (G1 damaged) स तं भुंक्ष्व. — f) S ससुहृद्गणः.

21 Ko–2 om. (hapl.) 21ab. — a) D3 त्वं न (for नाव-). Ś1 तद्राजन्; D2 राजंस्त्वं. — Da1 om. 21cd. — c) T2 M2 [अ]पि (for [अ]थ). — d) S कृपेण च (for महात्मना).

22 ab) K3 तथानयाचास्यसकृद् (sic); D6 मया चाप्यसकृद्राजन्. Ś1 न गृह्णामि; K3 D2. 3. 6 न बुध्यसे; B3. 4 न गृह्यसि; D1 [ऽ]ग्रहीनं हि (for न गृह्णसि). K4 B1. 2 Da Dn1 D5 वार्यमाणो मया चापि न गृह्णासि महीपते; D4 (marg. sec. m.) S तथा मया वार्यमाणो न गृह्णास्यसकृद्विभो. — D2 om. 22cdef. — c) D7 S तथ्यं (for पथ्यं). — d) K4 B Da1 Dn1 (marg.) D4. 7. 8 Cc मंदः (for मर्त्यः). — e) B1 D3. 4. 6 M1. 2 आज्ञाय (for आस्थाय). — f) Ś1 Ko. 1. 3. 4 D3. 6 जितान्पश्यसि; G2 जितवानसि; M3. 5 जितान्मंस्यसि; M4 जिता मन्यसि. B1–3 Da Dn1 D5 मन्यसे पांडवाञ्जितान्.

23 a) S राजन् (for भूयो). T2 M3. 5 यथातथ्यं. — b) Ko–2 यस्मात्; Da1 M1. 3. 5 यन्मा (for यन्मां). K3. 4 B2–4 D (except D1–3) अनु- (for परि-). — c) D1 भारत°. — e) T1 G ततोहं. Da Dn1 D5 संप्रवक्ष्यामि.

24 a) Ś1 संपृष्टम्; T1 G4 संदिष्ट. — b) Ko–2 S

C C. 6. 2926
E B. 6. 63. 29
R K. 6. 65. 29

दृष्ट्वा भ्रातॄन्रणे सर्वान्निर्जितान्सुमहारथान् ॥ २४
शोकसंमूढहृदयो निशाकाले स कौरवः ।
पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह ।
यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौ तन्मे शृणु जनेश्वर ॥ २५
दुर्योधन उवाच ।
त्वं च द्रोणश्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २६
भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ २७
त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ।
पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ॥ २८
तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्पदे पदे ॥ २९
भीष्म उवाच ।
शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
बहुशश्च ममोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम् ॥ ३०
क्रियतां पाण्डवैः सार्धं शमो भरतसत्तम ।
एतत्क्षममहं मन्ये पृथिव्यास्तव चाभिभो ॥ ३१
भुञ्जेमां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी ।
दुर्हृदस्तापयन्सर्वान्नन्दयंश्चापि बान्धवान् ॥ ३२

(except T_2) एतद्-; K_3 D_5 एनम्; D_3 इमम्; C_c एवम् (for एतम्). $Ś_1$ K_2 पितामह. — K_{0-2} om. 24^{c}–25^{b}. — ^{c}) $Ś_1$ सृष्ट्वा; D_2 सर्वान् (for दृष्ट्वा). T_1 G यथा (for रणे). D_2 पुत्रान् (for सर्वान्). — ^{d}) Da Dn $D_{4.5.7.8}$ विजितान् (for निर्जितान्). K_4 B तु; D_5 T G M_4 स (for सु-). D_1 विजितान्भीमकर्मणा.

25 K_{0-2} om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{a}) $Ś_1$ शोकसंपूर्ण°; D_3 शोकसंविग्न°. — ^{b}) T G M_4 स (for स). D_2 $M_{1.2.5}$ कौरव. — D_2 om. 25^{cd}. — ^{c}) G_2 पितामह-. $K_{1.3}$ महाप्रज्ञं. — ^{d}) D_1 च; T $G_{2.4}$ M तु; $G_{1.3}$ तं (for ह). — ^{e}) D_1 यथा°; M_2 यच्चा° (for यद°). — ^{f}) T G M_4 तत्त्वं (for तन्मे). D_1 तन्मे निगदतः शृणु.

26 ^{a}) B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ transp. त्वं च and द्रोणश्च. S भवान्द्रोणश्च कर्णश्च. — ^{b}) $K_{2.3}$ Da_1 द्रोणिस्. T_1 G द्रौणिश्च कृप एव च. — ^{c}) D_1 दुर्धर्षः (for हार्दिक्यः). — ^{d}) K_1 कंभूजश्; Da_1 कंबूजश्.

27 ^{d}) K_0 कुलपुत्रस्. D_3 च सर्वशः; $C_{a.c}$ तनुत्यजः (as in text). S कुरूणां कीर्तिवर्धनाः.

28 $Ś_1$ om. 28^{ab}. — ^{b}) K_5 पर्याप्त. — ^{c}) T G $M_{4.5}$ समस्तानां; M_{1-3} समर्थानां (for समस्ताश्च). — G_3 erroneously *repeats* 28^{b} after 28^{c}. — ^{d}) $Ś_1$ K_3 Da_2 $D_{2.3}$ नातिष्ठंत; K_4 Da_1 Dn_1 नातिष्ठंति. T_2 किमुताद्य पितामह.

29 ^{a}) $Ś_1$ तेन (for तत्र). D_1 राजंस्; T_2 राज्ञा (for जातस्). — ^{b}) T_1 G_4 तत्त्वमा° (for तन्ममा°). Da D_5 पृष्ठतः; M पृच्छते. D_1 कथयस्व पितामह. — ^{c}) K_{0-2} भीममाश्रित्य; T_1 G यत्समा°; C_c यं समाश्रित्य (as in text). K_0 कौंतेय; M_2 कौंतेयो (for कौन्तेया). — ^{d}) M_2 जयत्यस्मान्.

30 ^{a}) T_1 G अवहितो; T_2 M मम वचो (for वचो मह्यं). — ^{b}) K_1 B $D_{3.6}$ यथा; T_1 $G_{1.4}$ M यत्ता (for यत्त्वां). K_3 D_1 भारत (for कौरव). — ^{c}) $Ś_1$ बहुलश्च. K_0 मयोक्तोसि; Da_2 D_5 मयोक्तानि. — ^{d}) M_2 मे यत्; M_{3-5} वै तत् (for मे तत्). B D (except $D_{1-3.6}$) श्रुतं (for कृतम्).

31 ^{a}) K_3 क्रीयतां (for क्रियतां). — ^{b}) B_2 D_3 समो. T_2 भारत°. — D_2 om. 31^{cd}. — ^{c}) $K_{0-2.4}$ B Da_2 Dn_1 $D_{1.3.6}$ क्षेमम्; G_3 क्षिप्रम् (for क्षमम्). — ^{d}) B_3 पृथिव्यां (for °व्यास्). K_1 चाबभू (corrupt); $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ वा विभो; D_1 भारत (for चाभिभो).

32 ^{a}) $K_{0.3.4}$ B D S भुंक्ष्वेमां (Dn_1 G_3 भुक्ष्वेमां; M_5 भुंक्षेमां). S सर्वां (for राजन्). — ^{b}) T_1 G स- T_1 (G_2 स्व)पुत्रैः; T_2 M पांडवैः (for भ्रातृभिः). B_3 $G_{2.4}$ संगतः (for सहितः). — ^{c}) K (K_5 om.) B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ सुहृदः (for दुर्हृदस्). K_{0-2} नंद- यन्; Da Dn $D_{4.5.7.8}$ तर्पयन् (for ताप°). — ^{d}) M_4 $Ś_1$ K_0 नर्दयंश्. K_4 G चैव; $M_{1-3.5}$ च स्व-; $K_{0.1}$ सर्वे- (for चापि). $Ś_1$ T_1 $G_{2.4}$ पार्थिवान्; शात्रवान्; T_2 पांडवान् (for बान्धवान्).

न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा ।
तदिदं समनुप्राप्तं यत्पाण्डूनवमन्यसे ॥ ३३
यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तं शृणुष्व महाराज मम कीर्तयतः प्रभो ॥ ३४
नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति ।
यो जयेत्पाण्डवान्संख्ये पालिताञ्शार्ङ्गधन्वना ॥ ३५
यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथम् ॥ ३६
पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ।
पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥ ३७
मध्ये तेषां समासीनः प्रजापतिरपश्यत ।
विमानं जाज्वलद्भासा स्थितं प्रवरमम्बरे ॥ ३८
ध्यानेनावेद्य तं ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिम् ।
नमश्चकार हृष्टात्मा परमं परमेश्वरम् ॥ ३९
ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वा ब्रह्माणमुत्थितम् ।
स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो महदद्भुतम् ॥ ४०
यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ॥ ४१

C. 6 2943
B. 6. 65. 46
K. 6. 65. 46

---

33 a) G2 ते (for मे). T G तत्र (for तात). — b) S यत् (for वै). — c) Ś1 तदिमं समनुप्राप्तो. — d) T2 यत्कार्यं तव मन्यसे.

34 a) D1 यश्च हेतुरवश्यत्वे ; G2 यच्च हेतुर्हि युद्धस्ते. — b) Dn1 तेषामा°. — c) B2 D4 M1-3. 5 तत् (for तं). Ko. 1 श्रुणुध्वं. B1 महाबाहो ; D1 महेष्वास (for महाराज). — d) T2 तव (for मम).

35 a) D2 लोके च (for लोकेषु). T1 G4 स पुमान् ; T2 तत्सत्वं ; M4 यन्द्भूतं ; Ca तन्द्भूतं (as in text). — b) D3 भूतं नो ; D5 ततस्ता ; T1 G4 न भूतो ; Ca. c भविता (as in text). K3 D2 वा तथाविधं ; B2 D3 T G M4 न भविष्यति ; Cc नो भवि° (as in text). — cd) K3 D3 यज्जयेत्. K4 B D (except D1. 3) सर्वान् (for संख्ये). Ko. 2. 3 D3. 6 °धन्विना ; B2 D2 °पाणिना. S ससुरासुरमर्त्येषु यो विद्यात्तत्त्वतो (G2 तद्विद्यात्ततो) हरिम्.

36 a) B4 बहु (for यत्तु). Ko-2 तावन् (for तात). B1 कथितं यच्च मे तात. — b) Ko-2 मुनिना भावितात्मना. — c) Ś1 पुराणं गीतं ; D5 ततोयगीतं (sic) ; D8 पुराणगीत° ; T2 G4 पुराणतत्वं (T2 °त्व°). B3 Da1 Dn1 D5 धर्मस्य ; D6 धर्मज्ञं ; G1. 4 M धर्मज्ञैस. D1 G3 पुराणगीतधर्मज्ञैस ; T1 G2 पुराण(T1 °णं)तत्व-धर्मज्ञैस्. — d) M4 तच्छृणु त्वं (for °णुष्व). K3 यथा तथा ; D1. 3. 6 विशां पते ; T2 M यथाश्रुतं. — After 36, D1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.* 62).

37 Before 37, D1 reads भीष्म उवाच. — a) Da1 [अ]सुराः (for सुराः). — b) G2 समाहिताः (for °गताः). — c) Ś1 Ko-2 उपासंत (K2 °ते) ; K3 Da Dn1 D5. 6 उपागम्य ; D2 °सीनं. — d) Ko. 2 सर्वे ते (for पर्वते). S मानसोत्तरे.

38 ab) B4 मध्यं तेषां ; Dn2 D4 तेषां मध्ये (by transp.). K3 D1. 3. 6 उपा° (for समा°). D1 अदृश्यत (for अपश्यत). S प्रजापतिरथापश्यदासीनो महदद्भुतं. — c) K3 पुराणं (for विमानं). Ś1 च ज्वलद् ; B1 प्रज्वलद् ; Cc जाज्व° (as in text). Ko-2 विमानप्रभवं भासा ; B3 विमानं जाज्वलवता ; D1 विमानमुज्ज्वलाभास° ; T1 G4 विमानस्थं ज्वलद्भासा ; T2 G1. 3 °नस्थो ज्वलद्भा(T2 °न्भा)सा ; G2 °नस्थज्वलन्भासा. — d) Ko-2 प्रज्वलद् ; T1 G4 परमम् ; G3 प्रावरम् (for प्रवरम्). B2 अंतिके (for अम्बरे). K3 स्थितं च प्रवरेंबरे.

39 a) Ko-2 ज्ञानेनावेद्य ; Da Dn1 ध्यानेनावेक्ष्य ; D2 ध्यानेन वेद्य ; D3 S ध्यानेनावे(M1-3. 5 °ल)क्ष्य. Ko-2 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 T G M1-3. 5 तद्ब्रह्मा (T1 G4 M1. 2 °ह्म). — b) Ko-2 नियतोंजलिं ; Dn2 °तोंजलिः ; D2. 6 G3 °तांजलिं. — c) Ś1 Ko-2 D2. 6 तुष्टात्मा (for हृष्टात्मा). — d) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 पुरुषं ; D1 G1 परमः. D3 परमेश्वरः.

40 a) D1 तु स° ; D2 चैव ; T1 G4 M2 चापि ; T2 G1-3 M1. 3-5 चाथ (for त्वथ). Da1 Dn1 D5 वेदाश्च (for देवाश्च). — b) Ś1 K3 D8 G2 M3. 5 ब्राह्मणम् (for ब्रह्माणम्). — c) S तस्थुः (for स्थिताः). — d) K1 Da1 पश्यतो. D1 पश्यंतस्तन्महाद्भुतं.

41 a) K3 यथावत्तमथाभ्यर्च्य ; B3 °वच्च समभ्यर्च्य. — c) B1 M2 जगाम (for जगाद). — d) M2 परा ; Ca परं (as in text). Ś1 Ko-2 परमं सर्वधर्मवित्.

C. 6. 2944
B. 6. 65. 47
K. 6. 65. 47

विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो
विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च ।
विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्मा-
द्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ॥ ४२
जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत ।
जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ४३
पद्मगर्भ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ।
भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ४४
असंख्येयगुणाजेय जय सर्वपरायण ।
नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ४५
सर्वगुह्यगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय ।
विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ४६
महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो जय ।
हरिवास विशामीश विश्वावासामिताव्यय ॥ ४७
व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सेन्द्रिय ।
असंख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद ॥ ४८

---

42 Before 42, Ko. 1 read ॐ; K2. 3 ब्रह्मा उवाच ॐ; D1. 7 ब्रह्मोवाच; M1–3. 5 ब्रह्मा. — a) T2 G1–3 M हि विश्वो; Cc विश्लेषो (for विश्वेशो). K3 D2. 3. 6 विश्वावसुर्वि(D2. 6 °सो वि)श्वकृद्विश्वमूर्तिर्; T1 G4 °वसुर्विश्वगो विश्वमूर्तिर्; Ca as in text. — b) Cc विश्वसेनो; Ca विष्वक्सेनो (as in text). T2 विभुरः; Ca. c वशी (as in text). — c) Ś1 °वोपि; D5 °वोसि; M1 °वो हि. D2. 3 विश्वेश्वरो वासुदेवोमितात्मा. — d) Ś1 दैवतं त्वा; Da1 देव त्वाम्; D6 देवतायम्; Cc दैवतं त्वाम् (as in text). Ś1 प्रणौमि; K2 B3 उपैषि; D8 T G1. 4 उपैति; Ca. c उपैमि (as in text). — For 42, D1 subst.:

257* विश्वावासो विश्वमूर्तिर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।
विश्वकर्ता विश्वपतिर्देवदेव जगत्पते ।
योगेश्वर नमस्तेऽस्तु संसारार्णवतारण ।
[(L. 1) विश्वभूतिर् (*sup. lin.*).]

43 a) D1 (*sup. lin.* as in text) देव (for विश्व). — b) Da1 D2. 3 रतः. — c) Ko. 1 Da1 D1. 2 योगेश्वर; B2 गोपीश्वर; M5 लोकेश्वर. Da1 हि भो (for विभो). T1 G M4 जय योगमयो देव; T2 जय लोकमयाजेय; M1–3 जय योगमयाजेय; M3 (*inf. lin.*) जय लोकेश्वर विभो. — T G om. (hapl.) 43d–44a. — d) Ś1 D1 योग(D1 लोक)परायण; K3 D2. 3. 6 M लोकपराव(D6 °त्प)र; Cc योग° (as in text).

44 T G om. 44a (cf. v. l. 43). — b) B3 D3 T1 G4 जय योगे(D3 °गी)श्वरेश्वर. — c) Ko–2 भूतभव्य जगन्नाथ; S °भवो(G1–3 °व)न्नाव. — d) D1 सौरे क्षराक्षर; D2 सौम्य जगत्पते; D6 सौम्यात्मज प्रभो; T1 G4 सर्वात्मकात्मभूः; G1–3 सौम्यात्मकात्मज; Ca °त्मज (as in text). Cc. d cite सौम्यात्मजात्मजः.

45 a) K4 B4 Dn2 D4. 7. 8 असंख्येयगुणाधार; B1–3 °गुणज्ञेय; Da Dn1 D5 °गुणोज्ञेय; G3 असंध्येयगुणाजेय. Cc cites [अ]ज्ञेय (for [अ]जेय). — b) D1 सर्वलोकसमुद्भव; D3 S (except M4) सर्वलोकपरायण. Cc cites सर्व° (as in text). — c) D6 सुदुश्वार; M2 सुदुर्वार; Cd सदुःपारे; Ca. c सुदुष्पार (as in text). — d) Ko–2 D1. 3. 6 जय शार्ङ्ग(D1 शंख)गदाधर.

46 a) K3. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 जय सर्वगुणोपेत. — b) D6 विश्वमूर्ति. D1 जयाव्यय (for निरामय). Cc as in text. — Ś1 reads 46cd twice. — c) Ś1 (second time) महेश्वर; Cc विश्वेश्वर (as in text). — d) B3. 4 Da Dn1 D5 जय लोकात्मतत्पर; D2 जय लोकानुकारक.

47 a) D8 महोरग वराहोच; T1 G4 °रगशयानाद्य; G1–3 °वराभोग; Cv °वराहाय; Cc as in text. Ca cites महोरग; Cd °रगः. — b) T1 G1. 4 हरे (G1 °रि) शेष; G2. 3 °शय शेष; Ca. c. d हरिकेश (as in text). D6 जयोविभो (for विभो जय). — c) G1 भूम्यावास; G3 भूत्यावास; G4 दिशीशेश; Ca हरिवास (as in text). Cc. d cite °वासः. K3. 4 B D (except D3. 6) T G दिशामीश; M3. 5 वशामीश; Cc. d विशा° (as in text). — d) Ś1 विश्वावास मिताव्यय; Ko. 3. 4 B Da Dn D3–8 G2. 3 विश्ववासामिताव्यय; D1 विश्वावास नमोव्यय; T2 विश्वावासंमिता°; G1 विश्वावासामितव्यय; M1. 3. 5 विश्वा(M3 °श्व)वास सदाव्यय. Cc cites विश्ववासः.

48 D2 om. 48. — a) Ś1 व्यक्ताव्यक्तामितिस्थान; Ko Da2 D5 व्यक्ताव्यक्तमितस्थान; D6 व्यक्ताव्यक्तामितास्थाना; T G व्यक्ताव्यक्तस्थितस्थाने; M1. 3–5 व्यक्ताव्यक्तस्थित(M5 °ति)स्थान; Ca °मितज्ञान; Cc as in text. Cd cites व्यक्तं and अमितस्थान. — b) K3

अनन्त विदितप्रज्ञ नित्यं भूतविभावन ।
कृतकार्य कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयाजय ॥ ४९
गुह्यात्मन्सर्वभूतात्मन्स्फुटसंभूतसंभव ।
भूतार्थतत्त्व लोकेश जय भूतविभावन ॥ ५०
आत्मयोने महाभाग कल्पसंक्षेपतत्पर ।
उद्भावन मनोद्भाव जय ब्रह्मजनप्रिय ॥ ५१
निसर्गसर्गाभिरत कामेश परमेश्वर ।
अमृतोद्भव सद्भाव युगाग्ने विजयप्रद ॥ ५२
प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल ।
आत्मभूत महाभूत कर्मात्मञ्जय कर्मद ॥ ५३
पादौ तव धरा देवी दिशो बाहुर्दिवं शिरः ।
मूर्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ५४

C. 6. 2956
B. 6. 65. 5
K. 6. 65. 5

D1. 3 संयत ; K4 B Da2 Dn D4. 5. 7. 8 सत्क्रिय ; Da1 शक्रयः (for सेन्द्रिय). Ko-2 यतेंद्रिय समेंद्रिय ; M1-3. 5 नियतो नियतेंद्रियः. — d) D3 सर्वगंभीर ; M2 यज्ञगंभीर (for जय गम्भीर).

49 a) K4 B D1. 3. 4. 7 विदितब्रह्मन् ; Da Dn D2. 5. 6. 8 Cc °ब्रह्म ; T G M4 विदितात्मा त्वम् ; M1-3. 5 °तार्थस्त्वम् ; M3 (*inf. lin.*) विदिताब्रह्म (for विदितप्रज्ञ). — b) K4 B Da Dn D3-5. 7. 8 Cc नित्य भूतविभावन ; S अद्भुतोद्भाव(T G4 °ताद्भुत- ; G2 °तोद्भव)भावन ; M3 (*inf. lin.*) भूतभावन भावन. — D2 om. (hapl.) 49c–50d. — d) Ś1 विजयाय च ; Ko-2 °यात्मक ; K3 B1 D3. 6 M4 °यावह ; T G M1. 2 °यो जय ; Cc विजयाजय (as in text).

50 D2 om. 50 (cf. v. l. 49). — a) K3 D1 गूढात्मन् ; D3 S गुणा° ; Cc गुह्या° (as in text). K3. 4 B1. 2. 4 D (except D3 ; D2 om.) M1 (*inf. lin.*) सर्वयोगात्मन् ; B3 सर्व सर्वेश ; Cd सर्वभूतात्मन् (as in text). — b) K2 सदसंभूत° ; K3 D1 स्फुटसंभू(D1 °भू)तभावन ; D6 M1. 2. 5 °संभूतिसंभव ; T1 G4 गुणसंभूत° ; G2 स्फुटं संभूत° ; Ca as in text. Cd cites स्फुट and संभूत. — c) K1. 2 भूतार्थतत्तु (sic) ; Dn2 D7 भूतात्मतत्त्व ; Ca. c. d भूतार्थतत्त्व (as in text). D6 योगेश ; Ca. c. d लोकेश (as in text). B1 भूतात्मन्सर्वलोकेश ; D1 °र्थलोकतत्त्वज्ञ ; D3 भूताद्य लोकतत्त्वेश. — d) D1 जटाजूटविभा° ; D3. 6 जय भूतविनाशन. Ca cites भूतविभावनः ; Cc सत्त्वविभावनः ; Cd भूतविभावन (as in text). — After 50, K3 *repeats* 49cd.

51 a) Ś1 आत्मयोग ; Da1 °योनि ; Ca. c. d आत्मयोने (as in text). — b) K1 B2 Da2 Dn D1. 4. 7. 8 कल्पसंख्येय तत्पर (D1 °य सत्तम) ; Da1 D2. 5 Cd कल्पसंक्षय° ; D4 (marg.) T1 G2. 4 कल्पसंयोग° ; Cc as in text. Ca cites कल्पः and संक्षेपः. — c) Ko-2 B3 तद्भावन ; T2 शुद्भावन ; M (M4 by corr.) मद्भावन ; Ca. c उद्भावन (as in text). K (K5 om.) B D (except D3) M2. 3. 5 Ca. c. d मनोभाव ; T1 G4 जयोद्भाव ; T2 मतोभाव ; G1-3 मतोद्भाव. — d) Ś1 Ko-2 B1. 3 जय ब्रह्मजयप्रिय (B1 °प्रद) ; D1 जय ब्रह्मञ्जयाजय ; D2 जय ब्रह्मजितप्रिय ; G2 जय ब्रह्मजनि°.

52 a) Ko. 2 निसर्गसर्वाभिरत ; K3. 4 B D Ca. c नि(B2 वि)सर्गसर्गनि° ; S निसर्गमार्गनि°. Cd cites निसर्गानंद. — b) Ca काम्येश. — c) M4. 5 अमृतोद्भाव ; Ca. c °द्भव (as in text). K1. 2 संभाव ; M2 तद्भाव ; Ca. c सद्भाव (as in text). — d) K1. 2 D6 युगाग्रे ; K3 D3 योगाग्नि° ; K4 B1-3 Da Dn D5 यु(B3 यु)क्तात्मन् ; B4 युक्ताग्रे ; D1 योगज्ञ ; D2 युगांत ; D4. 7. 8 Cc मुक्ताग्रे (D8 Cc °ग्ने) ; G1-3 M4 युक्ताग्नि- (G1 °ग्निर्) ; T2 युक्तानां ; M1 मुक्तानां ; M2. 3. 5 युक्ताग्रे (for युगाग्रे). Da1 विजयप्रदं ; M2 विनयप्रद. T1 G4 युगारिविजय प्रभो.

53 a) B3 प्रजापते महादेव. — b) S महाभुज (M5 °व) ; Ca महाबल (as in text). — c) Ś1 Ko-2 D2 पद्मभूत ; Cc आत्म° (as in text). B1 D1 महाभाग ; Cc महाभूत (as in text). — K2 om. (hapl.) 53d–55a. — d) Ś1 D2 कर्तात्मन् ; Da1 कामा° ; Dn2 D3. 6 सत्त्वा° ; S धर्मा° ; Ca. c कर्मा° (as in text). Ś1 कर्म च ; K3. 4 B2-4 Da1 D2. 3. 4 (after corr.). 8 सर्वद ; B1 Da2 Dn D1. 4 (before corr.). 5-7 S सर्वदा (for कर्मद).

54 K2 om. 54 (cf. v. l. 53). — a) K3 देव (for देवी). T1 G4 क्षितिः पादो नभो नाभिर् ; T2 G1-3 क्षितिः पा(G2 प)दोद्भवा देव ; M क्षितिः (M1. 3 °ति-) पादोद्भुतो (M2 °ते) देव. — b) K (K2. 5 om.) B1. 2 D1. 3. 6 बाहू (for बाहुर्). Da1 दिवं गिरः ; D1 नभः शिरः ; D2 दिशांबरः (for दिवं शिरः). S दिग्बाहुर्द्यौर्महाशिरः. — c) D3 तेदं ; G3 तेयं (for तेऽहं). Ko. 1 हराः (Ko °रः) कायश् ; K3 D2. 8 सुराकायश् ; D3 शिरः कालश्. T2 मूर्तिस्ते निर्मलाकाशं ; Cv as in text. Cc cites मूर्तिः and अहं. — d) D5 चंद्रादित्यं.

C. 6. 2957
B. 6. 65. 60
K. 6. 65. 60

बलं तपश्च सत्यं च धर्मः कामात्मजः प्रभो ।
तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते खेदसंभवाः ॥ ५५
अश्विनौ श्रवणौ नित्यं देवी जिह्वा सरस्वती ।
वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयीदं जगदाश्रितम् ॥ ५६
न संख्यां न परीमाणं न तेजो न पराक्रमम् ।
न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न संभवम् ॥ ५७
त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वा समाहिताः ।
अर्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरम् ॥ ५८
ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ५९
एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम् ।
पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःस्वप्ननाशन ॥ ६०
त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखम् ।
त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ॥ ६१
पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात्सदाभवत् ।
तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धनः ॥ ६२

---

55 K2 om. 55^{a} (cf. v. l. 53). — a) D6 बलसत्वश्च; Ca बलं तपश्च (as in text). Cd cites तपः and सत्यं. — b) Ko. 1 D2 धर्मकामात्मज प्रभो (D2 °जः प्रभुः); K2 भूतकर्मात्मज प्रभो; K3. 4 B2. 4 Da Dn D1. 3–8 धर्म(K4 °र्मः)कर्मात्मजं तव; B1 कर्म धर्मात्मकं तव; B3 धर्मकर्मार्थजं तव; T1 G1. 3. 4 धर्मः कामोद्भवस्तव; T2 धर्मकर्मार्थ एव च; G2 धर्मः कामात्मजस्तव; M धर्मः कर्मा(M4 °र्मकामा)त्मजास्तव. ❀ Cc: कर्म आत्मजः कार्यमित्यर्थः ।; Cd: धर्मरूपस्य कर्मणः आत्मजः कार्यम् । ❀ — c) Da1 D8 पवनश्वास; D1 पवनोश्वास. — d) K2 °संभवः. Ś1 Ko. 1 आपस्तेजोंशसंभवाः (K1 °वः). Cc cites स्वेद° (as in text).

56 a) Dn1 (by corr.) T1 आश्विनौ. T1 G1–3 M4 श्रवणे. S देव (for नित्यं). — b) Ko. 1. 4 M जिह्वा देवी (by transp.). D5 देवि जिह्वा सरस्वति. — c) K1 Da1 वेदा-; K3 B3 T2 M4 देवाः (for वेदाः). D1 संस्कारविष्टा हि; D2 °हीना हि; D3 स्कंधारनिष्ठा हि; D6 संस्कारनिश्वा हि; G1. 3 संस्मारनिष्टा हि; G2 संस्कारनिष्ठाभिस्; Cc °निष्ठा हि (as in text). — d) Ś1 Ko–2 त्वयेदं; K3 G1 M3 त्वदीयं; D4 (before corr.) त्वदापं. D6 जगदामृतं; S (except G3) जगदास्थितं.

57 a) K3 असंख्यानं; K4 B1. 2 Da Dn1 D1. 2. 5. 7 न संख्यानं; B4 Dn2 D3. 4. 8 G1. 2 M3 न संख्या न (B4 तु); G3 न संख्यात- (for न संख्यां न). G2 परीणामं (by metathesis). Ś1 संख्या न परिमाणस्ते; Ko–2 B3 संख्यां न (K1 °ख्यं न; K2 °ख्या न; B3 °ख्यानं) परिमाणं ते. — b) Ś1 G1–3 पराक्रमः. — c) Ś1 यो स्म योगीश; Ko–2 चैव योगे च (Ko °गेश); S योगयोगेश; Cc योगयोगीश (as in text). — d) Cc संभवम् (as in text). S विजानीमः (G2. 3 M1. 3–5 °म) परंतप (T2 पदं तव).

58 a) K2 त्वद्भक्त-; B4 त्वच्छक्ति-. — b) K1 नियमं; B3 निमेषास्; Cc नियमैस् (as in text). K2. 4 B D त्वां; K3 च (for त्वा). S नियमस्थाः (for नियमैस्त्वा). B1. 3. 4 Dn2 D4. 7. 8 समाश्रिताः; D2 प्रमोहिताः. — c) Ś1 K1 Dn2 D4. 8 अर्चयाम. Ś1 महाविष्णो; S सदा विष्णुं. — d) Ś1 Ko. 2 Dn1 D3 T2 परमेश; Da D5 परमेण; D2 परमं त्वां. Ko–2 D8 महेश्वर; Cc महेश्वरम् (as in text).

59 a) K1 °गंधर्व-. — c) G3 पिशाच-. — d) Ś1 K1 मृगपक्षवयांसि च; Ko. 2. 4 D1–3. 6 मृगपक्षि(D6 °क्षी)वयांसि च; B3 मृगपक्षसरी°; Da1 मृगपक्षीसरि°; S मृगपक्षिनगास्त(T2 M1–3. 5 °गणास्त-; G2 °नगां त)था. Cc cites -सरीसृपाः (as in text). Cd cites पक्षिणो and वयांसि.

60 a) Ko–2 Da1 D2 त्वया (for मया). — b) Ko–2 Da1 पृथिव्यास्. K1 Da1 तत्- (for त्वत्-). D1 T2 -प्रसादतः; M5 °दजः. — D1 transp. 60^{cd} and 61^{ab}. — c) Ś1 Ko–2 D1. 2 पद्मगर्भ. — d) K4 B Da2 Dn2 D5 कृष्ण दुःखप्रणा(B3 Da2 Dn2 D5 °ना)शन.

61 D1 transp. 60^{cd} and 61^{ab}. — b) D2 नेता त्वं च (for त्वं नेता त्वं). Ś1 जगत्सुत; Ko. 1 °त्सुतः; K3 °त्सुखं; B1 D2 °द्गुरुः; D1 °त्पतिः; Cc °न्मुखम् (as in text). S तेनेदं त्वन्मु(G3 तु मु)खं जगत्. — c) D1 त्वत्प्रसादात्सुरश्रेष्ठ. — d) B3 देवताः (for विबुधाः). Dn1 G1. 3 सह (for सदा).

62 a) M1–3. 5 निश्चला; M3 (*inf. lin.*) निर्जिता (for निर्भया). — b) Ś1 सदाभव; Ko. 1 Da Dn1 K1 (before corr.) D5 सदा भवेत्; S भविष्यति. — K1 om. 62^{cd}. Ś1 Ko. 2 read 62^{cd} after 63. — c)

धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां वधाय च ।
जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे प्रभो ॥ ६३
यदेतत्परमं गुह्यं त्वत्प्रसादमयं विभो ।
वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ॥ ६४
सृष्ट्वा संकर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना ।
कृष्ण त्वमात्मनास्राक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसंभवम् ॥ ६५
प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमव्ययम् ।
अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ॥ ६६
वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ।
विभज्य भागशोऽऽत्मानं व्रज मानुषतां विभो ॥ ६७
तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै ।
धर्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥ ६८
त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम ।
तैस्तैश्च नामभिर्भक्ता गायन्ति परमात्मकम् ॥ ६९

C. 6. 2971
B. 6. 65. 74
K. 6. 65. 74

Ś1 Ko. 2 त्वत्प्रसादाद्; T2 यस्माद्भव (for तस्माद्भव). — d) Ś1 Ko. 2 D4 T2 G2. 3 M2. 5 °विवर्धन; D3 °समुद्भव.

63 a) = 6. 26. 8^{c}. K1 °संस्थार्पणार्थाय. — D1 om. (hapl.) 63^{bc}. — b) K2 D2. 5 दैत्येयानां; K3 दानवानां; K4 B1 दैत्यानां च. — c) Ko जगतां. Ś1 D2 जगतो धारणार्थं च; K2 °तां धारणार्थं वै; K4 °तोनु°ग्रहार्थाय; S °तो रक्षणार्थाय. — d) Ś1 Ko–2 वैज्ञप्यं; D1 विज्ञप्तं; S प्रसादं; Cc विज्ञाप्यं (as in text). D2 शृणु (for कुरु). G2 हे (for मे). K3 B1. 3. 4 D (except D2. 6) विभो. — After 63, Ś1 Ko. 2 read 62^{cd}.

64 D2 om. (hapl.) 64^{ab}. — a) Ś1 यत्तत्परपदं गुह्यं; Ko–3 B4 Dn2 D3. 4. 6. 7. 8 S यत्तत्परमकं गुह्यं; B1 तदेतत्परमं गुह्यं; D1 यत्तत्परतमं गुह्यं. Cc cites यदेतत् and गुह्यं (as in text). — b) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 त्वत्प्रसादादिदं; D1 °दान्मया; T2 °दादयं. B2. 4 D4. 6. 8 प्रभो. G1. 3 त्वत्प्रसादाद्भविष्यति. — c) Ś1 Ko–2 यदेतत्ते; D1 मयैतत्ते; T1 G2. 4 मया गीतं; G1. 3 M4 तदेवं तु. — d) D1 यथाधीतं; T1 G2. 4 कुरु सर्वं; G1. 3 M4 मया गीतं. M1. 3. 5 यथा तथा. Cc as in text.

65 a) Ko–2. 4 G1–3 दृष्ट्वा. — c) Ko. 2 D2 आत्मनः (for आत्मना). Ko–2 B3 Da1 Dn2 D5. 6 साक्षी (for [अ]स्राक्षीः). S सृज त्वमा(G3 सृज त्वामा°; M1–3. 5 सृजेस्त्वमा°; M4 असृजच्चा)त्मना कृष्ण (G2 °ष्णं). — d) B2–4 Da Dn1 D4. 5. 7. 8 ह्यात्म° (for चात्म°).

66 a) Ko–2 G2 प्रद्युम्नाश्चानि°; B1 D3. 8 °म्नादनिरुद्धं (D8 °द्धस्); D2 °म्नमनि°; T2 M2 °म्नं चानि°; M1. 3 °म्नाच्चानु°. Ś1 Ko. 2 त्वां; Da1 M4 तं; Dn1 (by corr.). n2 D4. 7. 8 तु; D1 वै; D2 T2 M2 च (for त्वं). — b) S प्राहुर् (for विदुर्). — c) M1. 3. 5 अनुरुद्धो. G3 बृहत् (for ऽसृजन्). K1 मा वै; T1 lacuna; G1–3 सांबं; G4 साजं (for मां वै). — d) Dn1 (before corr.) G1. 3 ब्राह्मणं. Da1 Dn1 D2 °धारणं; D1 °कारणं.

67 a) B4 स्वयं; D2 °मयं. Cv as in text. — b) G1. 3 त्वय्येवास्मि. K1 G3 विनिर्मितं. — After 67^{ab}, S ins.:

258* वासुदेवेति तं विद्याद्येनाहं निर्मितः प्रभो ।
तस्माद्याचामि लोकेश चतुरात्मानमात्मना ।

[(L. 1) T G2–4 विद्यां (for विद्याद्). T2 G1 M यत्राहं (for येनाहं). — (L. 2) T2 योगेश (for लोकेश).]

— c) Dn1 विभाज्य; G3 विवभौ. B3. 4 T2 G1–3 M4 भागमात्मानं; D6 हि स्वमा°; D8 (m as in text) द्वादशो°; T1 G4 भावमा°; M2 भागशा°. — d) K3. 4 D6 प्रभो. S व्रज (G1. 3 ब्रह्म) वै मानुषीं तनुं.

68 b) D1 °हिताय (for °सुखाय). — c) Da2 D2. 5. 6 T2 प्राप्य (for स्थाप्य). — d) B1. 2 योगं प्राप्स्यति; Da Dn1 D6 संयोगं प्राप्य. Ca cites संयोगं.

69 a) Ko. 1 Da1 त्वं हि. D6 ब्रह्ममयो. Ś1 D3 देवा; Ko. 1. 3 D1. 2 देव; D8 देवः (for लोके). S ततो दिशश्च लोकाश्च. — b) Ś1 देवश्; D1 विष्णुश्; D3. 8 वेदाश्. Da1 D6 M2 °विक्रमः. — c) K3. 4 B1. 3 D3. 5–7 तैस्तैर्हि; K2 D2 तैस्तैः स्व°; B4 Dn D4. 8 तैस्तैः स्वैः; D1 सर्वैस्तैर्; M2. 3. 5 शस्तैश्च. K4 Da2 Dn1 कर्मभिर् (for नामभिर्). K3 D2 T2 भक्त्या; B1. 4 D3. 5. 6 युक्ता; D1 व्यक्तं. B2 Da1 तैस्तैः स्वकर्मभिर्भक्ता. — d) G1 गायंतः. Da D5 परमा(Da1 वरमा°; D5 वरगा)र्थकं; G2 °त्मनः. G3 भावयंतः परात्मकं. — After 69, S ins.:

259* सर्वभूतेश्वरं देवं योगं योगेश्वरं प्रभुम् ।

[T2 सर्वयोगेश्वरं. M4 सर्वं° (for योगं). T1 G4 विभुं; T2 हरिं (for प्रभुम्).]

C. 6. 2972
B. 6. 65. 75
K. 6. 65. 75

स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः
कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो ।
अनादिमध्यान्तमपारयोगं
लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

भीष्म उवाच ।
ततः स भगवान्देवो लोकानां परमेश्वरः ।
ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १
विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवेप्सितम् ।
तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २
ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः ।
कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ३
को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो ।
वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः ।
देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान्सर्वान्मधुरया गिरा ॥ ५
यत्तत्परं भविष्यं च भवितव्यं च यत्परम् ।

---

70 D2 om. 70. — a) G3 भूते (for सर्वे). G2 °संज्ञाः (for °संघाः). — b) T1 G4 ज्ञात्वा°; G3 M4 कृता°. Ś1 Ko-2 Da1 M2. 3 त्वा (for त्वां). — c) Ś1 Da1 M2 °मध्यं तम्. Ś1 Ko-2 अनंतयोनिं; D6 अपारणीयं (for °योगं). Cd cites अंतः. Cc cites अपारः. Cc. d cite योगः. — d) D6 T2 हेतुं; Cc. d cite सेतुं (as in text). Ś1 Ko-2 विष्णुं (for विप्राः).

Colophon om. in K6. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ś1 K (K5 om.) Da Dn1 D1-3. 5. 6 mention only विश्वोपाख्यान; M1. 2 पंचमेहनि; M4 पंचमेह्निके. — *Adhy. name :* K4 पितामहस्तोत्रं; D1 ब्रह्मस्तुतिः; T2 वासुदेवप्रशंसनं; G2 वासुदेवस्तुतिः; M नारायणस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sup. lin. sec. m.*) 23; Dn2 T2 M3. 4 62; D1 M5 63; T1 G 60; M1. 2 61 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 75; D6 62.

62

1 K5 om. 1a–17b (cf. v. l. 6. 59. 10). Da1 D5 om. the ref. — a) Da1 D5 देव (for देवो). — b) K1 B Da Dn D4-8 लोकानामीश्वरेश्वरः; D1 लोकनाथो जगत्पतिः. — d) Ko-2 विश्व° (for स्निग्ध°).

2 K5 om. 2 (cf. v. l. 1). Before 2, G3 ins. विष्णुः. — a) T1 G (G1 damaged) M1-3 तत्तु; T2 ननु; M4 मम; M5 तं तु (for तात). T1 G (G1 damaged) लोकात्मन्; T2 M योगात्मन्; Cc. d योगान्मे (as in text). — b) K3 D2 सर्वमेव (for सर्वमेतत्). S (G1 damaged) सर्वं तु तव चेप्सितं. — c) G1. 3 यथा. T G2-4 M4 तद्भवतीत्युक्त्वा.

3 K5 om. 3 (cf. v. l. 1). — a) D2 देवाः स- (for देवर्षि-). — d) S प्रजापतिम् (for पितामहम्).

4 K5 om. 4 (cf. v. l. 1). — a) Ś1 कोन्वयायं; Ko. 2 कोनु यूयं; K1 को न योयं; D3 कोयं यो. Cc cites नु. D2 हि भवता (for भगवता). — b) Ko-2 G1. 3 प्रभो (for विभो). — c) B4 वाग्भिश्चैव (for वाग्भिः स्तुतो). T1 G2. 4 वरिष्ठो हि. — d) D3 स्तोतुम् (for श्रोतुम्). K1 इच्छाव तं; B2 Dn1 D6 G1-3 M5 इच्छामि तं (B2 तद्); B3 M4 इच्छे(M4 °च्छा)म तद्; T2 इच्छामहे. D1 श्रोतुमिच्छाम तत्स्वयं.

5 K5 om. 5 (cf. v. l. 1). — a) B2 (also as in text) T2 G2. 3 M1-3. 5 स (for तु). — b) D1 M4 पितामहं (for °हः). — c) Ś1 देवान्देवर्षि°; Ko-2 देवान्ब्रह्मर्षि°; B2. 3 Da Dn1 D5 देवदेवर्षि°. — d) D1 उवाच मधुराक्षरं.

6 K5 om. 6 (cf. v. l. 1). — a) G3 यत्तत्त्वपरं

भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ॥ ६
तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ।
जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७
मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः ।
असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ ८
संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ।
त इमे नृषु संभूता घोररूपा महाबलाः ॥ ९
तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो वशी ।
मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ १०
नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
सहितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युती ॥ ११
अजेयौ समरे यत्तौ सहितावमरैरपि ।
मूढास्त्वेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ १२
तस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पतिः ।

C. 6. 2965
B. 6. 66. 13
K. 6. 66. 13

(for यत्तत्परं). Cc cites परं (as in text). K3 D3.4 (by corr.) T1 G M भविष्यच्च (G2 °श्च); T2 भवच्चैव. Cc cites भविष्यं (as in text). D2 यत्परं च भविष्यत्वं (marg. यत्तत्परात्परतरं). — ^{b}) K3 D2 भविष्यत्वं च; Da Dn D4.5.7.8 Cc भविता यच्च; D3 T1 G4 भवद्भूतं च. Ca cites भवितव्यात्. Da2 D8 तत्परं; Cc यत्परं (as in text). — ^{c}) Ś1 Ko-3 Cd भूतात्मनः; K4 B1.2.4 D3.6 Cc भूतात्मा च; D2 भूतात्मकं (for भूतात्मा यः). Ko.2 प्रभोश्चैव; K1 प्रभूचैव; B3 परश्चैव; T G2-4 प्रसूश्चैव; M4 प्रसूतिश्च. Cc cites प्रभुः (as in text). — ^{d}) T1 G2-4 ब्रह्मवर्चः (for ब्रह्म यच्च). Cc cites ब्रह्म. Ś1 Ko.1 परं मतं; K2 मतं पदं; B4 परस्परं. B1.3 ब्रह्म यत्परमं पदं.

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 1). — ^{a}) S तेनाहं. — ^{b}) Ś1 K1 सुरर्षभ; D1 सुरोत्तमाः. — ^{c}) K3 D2 °ग्रहार्थं च. — Da1 om. (hapl.) 7^{d}–8^{c}. — ^{d}) D6 योर्चितो. S वै (for मे).

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 1). Da1 om. 8^{abc} (cf. v.l. 7). — ^{a}) Ś1 Ko-2 Dn1 T1 G2.4 आतिष्ठद्; Cc आतिष्ठ (as in text). — ^{b}) Dn1 D4 (before corr.).7 श्रुतिः. T2 G1.3 M वासुदेवेति विश्रुतः. — ^{c}) D5 ह्यासुराणां. — After 8^{c}, Ko.1 ins. (L. 1 = 8^{b}):

260*　　　वासुदेव इति श्रुतः ।
　　वासुदेवगृहे साक्षात्.　　　.

— ^{d}) K2 संभवश्च.

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 1). T2 om. (hapl.) 9–10. — ^{a}) K3 येन; B3 Da Dn1 D1.2.5.6 M3-5 ये च; M1.2 ये वै (for ये ते). T1 G निहता ये च (T1 °ताश्चैव) संग्रामे. — ^{c}) Ko.2 य इमे; D1 ते भूमौ (for त इमे). — ^{d}) D1 भयानकाः; T1 G2.4 भयावहाः (for महाबलाः).

10 K5 T2 om. 10 (cf. v.l. 1, 9). — ^{a}) Ś1 Ko-2 Da1 G1.3 भगवन्; D3 बलवान्. — ^{b}) B3 बली (for वशी). — ^{c}) K2 मानुषी·; M5 मानुषं. — ^{d}) Ko चरिष्यामि; K1.2 Da1 G3 चरिष्यसि; B3 भविष्यति (for चरिष्यति).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ko यातौ; K2 योनौ; K3 D2 तात; B3 D5 यत्तौ; D1 S [प्र]तौ; D6 यौ तु (for यौ तौ). — Ko-2 om. (hapl.) 11^{b}–12^{a}. — ^{b}) K3 D2 पुरुषाव् (for पुराणाव्). — M2 om. 11^{c}–12^{d}. — Dn2 D4.7.8 transp. 11^{cd} and 12^{ab}. — ^{cd}) S (M2 om.) transp. सहितौ and संभूतौ. T1 G अमर° (for अमित°).

12 K5 M2 om. 12 (cf. v.l. 1, 11). Ko-2 om. 12^{a} (cf. v.l. 11). Dn2 D4.7.8 transp 11^{cd} and 12^{ab}. — ^{a}) D1 T1 G2.4 M4 अजय्यौ. B Da Dn D4.5.7.8 S (M2 om.) हि रणे; D1 च रणे (for समरे). D1 ह्येतौ; D3 यौ तौ (for यत्तौ). — ^{b}) B Da Dn1 D4.7.8 समेतैरमरैरपि; Dn2 सहितैरमरैरपि; D2 देवैरपि सवासवैः; D5 सर्वदेवमयैरपि. — ^{c}) Ś1 D1 G1.3 मूढास्त्वेते; K1.3 D2 M3.5 °स्ते तौ; Da1 G2 °स्त्वेतौ. K1 G2 जानाति (for जानन्ति). — T2 (which reads 13^{ab} after 23) om. (hapl.) 12^{d} and 13^{c}–21^{c}. — ^{d}) D1 इमौ तौ केशवार्जुनौ. — After 12, D1 ins.:

261*　जगतश्चाग्रजौ विभ्रस्ततो देवौ सुरर्षभाः ।

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 1). T2 reads and T1 G M *repeat* (with v.l.) 13^{ab} after 23. — ^{a}) K4 B D (except D1-3.6) S (except T2 M2) यस्य (for तस्य). D6 अग्रजः (for आत्मजो). B D (except D1-3) पुत्रः (for ब्रह्मा). — ^{b})

C. 6. 2985
B. 6. 66. 13
K. 6. 66. 13

वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३
तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः ।
नावज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४
एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदम् ।
एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः ॥ १५
एतदक्षरमव्यक्तमेतत्तच्छाश्वतं महत् ।
एतत्पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ १६
एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् ।
एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥ १७
तस्मात्सर्वैः सुरैः सेन्द्रैर्लोकैश्चामितविक्रमः ।
नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभुः ॥ १८
यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्सुमन्दधीः ।
हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ १९
योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम् ।
अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २०
देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्कं सुवर्चसम् ।

D2 पिता; D3 T2 M1. 4 (the last two second time) प्रभुः (for पतिः). — T2 om. 13^{c}–21^{c} (cf. v. l. 12). — ^{c}) Dn2 D4. 7. 8 [ऽ]नुनेयो (for ऽर्चनीयो). D1 [ऽ]र्यं; S (T2 om.) वै (for वः).

14 K5 T2 om. 14 (cf. v. l. 1, 13). — ^{a}) Ko–3 D2 न वो; D1 तस्मान्; S (T2 om.) न वै (for तथा). — ^{c}) Ś1 Ko–3 D2. 6 S (T2 om.) Ca अव(K2 G2 °वि)ज्ञेयो (for नाव°). Ś1 महावीरः; S (T2 om.) महाबाहुः. — After 14, S (T2 om.) ins. :

262* एतत्पुरुषसंज्ञं वै पुराणं रूपमुत्तमम् ।
[G2 °संजज्ञं (for °संज्ञं वै).]

15 K5 T2 om. 15 (cf. v. l. 1, 13). K3 B1 D2 om. (hapl.) 15^{ab}. — ^{a}) D1 परमिकं. D1 M4 ब्रह्म (for गुह्यम्). — ^{b}) Ko–2 मतं (for पदम्). — D1 om. (hapl.) 15^{cd}. — ^{c}) B1 M4 गुह्यम् (for ब्रह्म). — ^{d}) Ko–2 त्वेतत् (for एतत्). D7 reads from यशः up to परमकं in 17^{b} on marg.

16 K5 T2 om. 16 (cf. v. l. 1, 13). — ^{a}) G1–3 अक्षयम्; Cc अक्षरम् (as in text). — ^{b}) K1 D3. 6 M एतद्वै; K4 एतच्च (for एतत्तत्). Ś1 Ko. 2 पदं; K1 Dn2 D3. 6 महः (for महत्). B Da Dn1 D4. 5. 7. 8 एतच्छाश्वतमेव च; D2 G2 एतच्छाश्वतमं महत्. — G3 om. 16^{c}. — ^{c}) Ko–2. 4 B Da Dn D1. 3–8 यत्तत्; D2 महत् (for एतत्). Dn2 D7 पुरुषसंज्ञो; D4 (before corr.). 8 परमसंज्ञो; D4 (by corr.) परमसंज्ञं. Dn2 [ऽ]यं (for वै). — ^{d}) Ś1 Ko–2 धीयते; T1 G M2 हीयते; M3 (*inf. lin.*). 4 म्रियते (for गीयते). T1 G M4 जायते; M1. 2. 3 (*sup. lin.*). 5 गायते (for ज्ञायते). Ś1 Ko–2 Dn2 च यत्; M3 (*inf. lin.*) च ह (for न च).

17 T2 om. 17 (cf. v. l. 13). K5 om. 17^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{a}) S (T2 om.) धाम; Ca तेज (as in text). — ^{c}) D3. 6 नित्यं (for सत्यं). K5 तत्राजहुः सत्यकीर्तिः. — ^{d}) K5 निर्मितं; Da Dn1 D5 कांक्षितं (for कीर्तितं). K1. 2 Da1 °कर्मणः; Ca. c. d °कर्मणा (as in text).

18 T2 om. 18 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K5 D3. 6 transp. सर्वैः and सेन्द्रैः. K4 B Da D4. 5. 7. 8 तस्मात्सुरासु(K4 °त्सुरा सु)रैः सर्वैः; D2 °त्सुरेंद्रैरसुरैः; S तस्मात्सेंद्रैः सुरैः सार्धं. — ^{b}) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 सेंद्रैश् (for लोकैश्). K3 M5 °विक्रमाः. — ^{c}) Ś1 K5 न विज्ञेयो (for नाव°). K1 वसुदेवो.

19 T2 om. 19 (cf. v. l. 13). — ^{a}) D1 यस्तु (for यश्च). — ^{b}) Ś1 प्र-; K1. 3. 4 B D (except D3. 6) M3 स (for सु-). — ^{c}) B2 T1 G1. 4 M2. 3 अविज्ञाय; B3. 4 G2. 3 M1. 4. 5 अवज्ञाय; Dn1 D4. 3 आविज्ञानात्. — ^{d}) S (T2 om.) तमाहुस्तामसात्मकं.

20 T2 om. 20 (cf. v. l. 13). T1 G om. 20^{ab}. — ^{a}) K3 B3. 4 D (except D1. 6) M1. 4 यो योगिनं; M2. 3. 5 ये योगिनं (for योगिनं तं). — B3 om. (hapl.) 20^{b}–21^{a}. — ^{c}) Ko. 1. 4 Da Dn1 D5 योवमन्येद्; D6 अवमन्याद्; T1 G1. 2. 4 M1. 3–5 अवमन्यते (hypermetric); G3 अवमाते; M2 अमन्यते (for अवमन्येद्). — After 20, Ko–2 read 23^{cd}.

21 T2 om. 21^{abc} (cf. v. l. 13). B3 om. 21^{a} (cf. v. l. 20). Ko–2 om. 21^{a}–22^{b}. D2 (*sec. m.*). 4 read 21 on marg. — ^{a}) Ś1 देवं यत्तु धरात्मानं; K5 देवे K3 D2. 3. 6 देवं यश्च(D6 °वा यं च)तुरात्मानं; S (T2 om.) यस्यत्तुरा° (sic); D1 देवं यस्तु महात्मानं;

पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २१
किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरम् ।
अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ २२
एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ।
वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः ॥ २३
एवमुक्त्वा स भगवान्सर्वान्देवगणान्पुरा ।
विसृज्य सर्वलोकात्मा जगाम भवनं स्वकम् ॥ २४
ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च ।
कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ॥ २५
एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् ॥ २६
जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ॥ २७
एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम् ।
वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरेश्वरम् ॥ २८
यस्यासावात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ।

C. 6. 3001
B. 6. 66. 29
K. 6. 66. 29

वासुदेवं महात्मानं. —^{b}) T1 G श्रीवत्सांकं (G2 °गं) चतुर्भुजं. —^{c}) K3 B1 Da Dn1 D1-3. 5. 6 S (T2 om.) जानंति; K5 जानंत. Ś1 अवमन्येत्पद्मनाभं. —^{d}) Da1 Dn D3. 6 बुधाः (for जनाः). D1 तमाहुः सात्विकं जनं; S तानाहुस्तामसान्बुधाः (T1 G4 °ञ्जनाः; G1-3 °ञ्जनान्).

22 Ko-2 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). Ś1 om. 22^{a}-23^{b}. —^{a}) G2 M5 किरीटी (for किरीट-). D6 किरीटकौस्तुभधनं. —^{b}) D1 भक्तानाम्; M2 विप्राणाम् (for मित्राणाम्). D1 T G M4 अभयप्रदं. —^{c}) K1 अवजानान्; K5 Da1 अवज्ञातं (Da1 °नं); G1-3 M1. 2 अवज्ञाय (for अवजानन्). —^{d}) Da2 मज्जते (for मज्जति.)

23 Ś1 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). —^{a}) Ko. 1 D2. 3 G1-3 विदिततत्त्वार्थैर्; K3 °तत्त्वार्थे; B3 °तत्त्वार्थं; D1 °तत्त्वार्था; T G4 M °तत्त्वार्थौ. —^{b}) D1 ईश्वरेश्वरं. — Ko-2 read 23^{cd} after 20. K5 om. 23^{cd}. —^{c}) G2 महावीर्यो (for नमस्कार्यः). D1 स्तुवंति वासुदेवं ये. —^{d}) S लोकैः सर्वैः (for सर्वलोकैः). K3 D2. 6 सर्वलोके सुरोत्तमः (K3 °कसुरोत्तम); D1 न ते प्रकृतिमानवाः. — After 23, T2 reads and T1 G M *repeat* (with v. l.) 13^{ab}.

24 Before 24, K2 Dn1 D4 m. 3 G1 ins. भीष्म उवाच. —^{a}) Ś1 Ko. 1. 4 स एवमुक्त्वा (by transp.). —^{b}) K3. 5 D1-3 देवानृषिगणान्पुरा (D1 °णांस्तथा); K4 S देवान्सर्षिगणान्पुरा; B1. 3. 4 Da Dn1 D5. 7. 8 ऋषि- (B1 सर्व-; B3 सिद्ध-; D7. 8 सर्षि)देवगणान्पुरा; B2 देवानृषिदेवगणान्पुरा (hypermetric); Dn2 D4 स देवर्षिगणान्पुरा. —^{c}) K3 D1. 3. 6 सर्वभूतात्मा; K5 B Da Dn D2. 4. 5. 7. 8 S °भूतानि (for °लोकात्मा). —^{d}) D2. 8 G1 भुवनं (for भवनं).

25 ^{a}) K1 सु- (for स-). —^{b}) K3 [ऽ]पि वा; D1 तथा (for ऽपि च). D2 मुनयश्चाप्सरोगणाः. —^{c}) Ś1 D6 कथं; D1 गाथां (for कथां). Ś1 ब्रह्मणोद्गीतं; Ko-2 ब्रह्मणोद्गीतां; K4 Da D5 ब्रह्मणो गीतां. —^{d}) K1 D6 पीता (for प्रीता). D1 M4 गताः (for ययुः).

26 ^{a}) B D (except D1-3. 6) एवं श्रुतं. K5 D2 महाराज (for मया तात). —^{b}) S मुनीनां (for ऋषीणां). K1 Da1 भविता°. —^{d}) Ś1 सामुदाये; Ko-2 समुदाये; Cc समवाये (as *in text*). Ś1 Ko-2. 4. 5 D1 पुरातने.

27 ^{a}) D3. 6 S रामस्य जामदग्न्यस्य (by transp.). —^{b}) Ś1 Ko मार्कंडेयस्य. —^{d}) K1. 2 श्रुतविशारदः; K3 D2. 3 S °वतां वर; K5 °विदां वरः. D1. 6 सकाशाद्भरतर्षभ.

28 ^{a}) Ko. 2. 5 B3. 4 D2. 6 G1-3 M3 (*inf. lin.*). 4 Cc एतदर्थं (for एतमर्थं). D3 अवज्ञाय; M1. 2. 3 (*sup. lin.* as in text) विजानीहि; M5 विजानाति (for च विज्ञाय). —^{b}) K3 D2. 3 तं (for च). K3 प्रभुर् (for प्रभुम्). Ś1 अच्युतं; Ko-2 उत्तमं (for अव्ययम्). K5 श्रुत्वा तं प्रभुधाव्ययं. —^{d}) B Da Dn D4. 5. 7. 8 °नामीश्वरं प्रभुं; M5 °नामीश्वरेश्वरः (= 23^{b}).

29 ^{a}) Ko-2 तस्यासावात्मजो; K3. 4 यस्य सावा°; B Da Dn D5. 7. 8 यस्य स्यादा°; D4 यस्य चैवा°; M2 यस्य वा आ°. Ś1 ब्रह्म (for ब्रह्मा). D1 यस्यायमात्मनो ब्रह्मा. —^{b}) K1 पितुः (for पिता). —^{c}) Da2 D5 कथं तु; D1 स कथं. T G [ऽ]र्च्यः (for ऽयम्). —^{d}) K5 D2 अर्च्यः सेव्यश्च; B1. 3 D3 अर्च्यः श्रेष्ठश्च; T G1. 4 M सेव्यश्चैवेह; G3 सेव्यश्चैव (for अर्च्यश्चेज्यश्च). Ca. c. d cite अर्च्यः and इज्यः. T1 G4 दानवैः

C. 6. 3001
B. 6. 66. 29
K. 6. 66. 29

कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः ॥ २९
वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्वेदपारगैः ।
मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धीमता ।
मा पाण्डवैः सार्धमिति तच्च मोहान्न बुध्यसे ॥ ३०
मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ।
यस्माद्द्विषसि गोविन्दं पाण्डवं च धनंजयम् ।
नरनारायणौ देवौ नान्यो द्विष्याद्धि मानवः ॥ ३१
तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेष वै शाश्वतोऽव्ययः ।
सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥ ३२
लोकान्धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ।
योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ ३३
राजन्सत्त्वमयो ह्येष तमोरागविवर्जितः ।
यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३४
तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्मन एव च ।
धृताः पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषां भविष्यति ॥ ३५
श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः ।

(for मानवैः). D1 नार्च्यो नेज्यश्च मानुषैः; G2 सेव्य-श्चैवेमहानवैः (sic).

30 a) Ś1 Ko-2 M1. 3 (*inf. lin.* as in text) वारितोपि; B3 श्रावितोसि; Cc वारितोऽसि (as in text). K3. 5 D1-3. 6 M2 मया (for पुरा). D1 राजन् (for तात). — b) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 मुनिभिर्भावितात्मभिः. — c) Da2 संयुगे. Ko-2 तात (for तेन). S मा गास्त्वं विग्रहं तेन (T2 °स्त्वं वासुदेवेन). — d) T2 विग्रहं तेन (for वासुदेवेन). K3-5 B D धन्विना (for धीमता). — e) Ś1 सारम् (for सार्धम्). K4 B D (except D1-3. 6) पांडवैः सार्धमिति यत्; S मा तात पांडवैः सार्धं. — f) K3 Dn1 D2. 3. 6 त्वं च; Dn2 D4. 7. 8 तत्त्वं; D1 तत्र (for तच्च).

31 a) K5 मन्येत् (for मन्ये). Ś1 Ko-2 T2 M4 त्वा; K5 तं (for त्वां). Da1 (*also* as in text) घोरं; Dn2 क्रुद्धं; M2 क्रूर (for क्रूरं). — b) K3. 5 D2. 6 चापि (for चासि). K3-5 D2 तमोवृतं. S अथ वा ताम-सात्मकं. — c) Dn2 D4. 6. 8 तस्माद् (for यस्माद्). Ś1 गोविंद (for गोविन्दं). D1 तेन त्वं द्वेष्टि गोविंद. — d) Ko. 2 पांडूनां; K1 पंडूनां (for पाण्डवं). Ś1 स·; D2. 6. 7 तं (for च). — After 31^{cd}, T1 G4 *repeat* 28^{cd}. — f) K3. 4 B Da Dn D1-5. 7. 8 S कोन्यो (for नान्यो). Cc cites अन्यो; Cd अन्ये. Ś1 द्विषाद्धि; Ko-2 द्विष्टाद्धि; D2 हन्याद्धि; T G4 M द्वेष्टा हि; G1 द्वेष्टीह; G2 द्वेषी ह; G3 द्वेषीव (for द्विष्याद्धि). K5 को हन्याद्द्वेष्टि मानवः; D6 तुभ्यं देश-समावृतौ.

32 a) Ko-2 यस्माद् (for तस्माद्). Ś1 Ko. 1 त्वा राजन्; K2. 3 त्वां राजन्; K5 D2 राजेंद्र; D1 राजं-स्त्वाम् (for ते राजन्). — b) Ś1 उपसः; Ko. 1. 5 D2 एष स; B2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 एषोसौ; D1 इष्टव्यः (for एष वै). — c) Ś1 नित्यं; K3. 5 D3 देवः (for नित्यः). — d) K1 धातरो (sic); K3 D2 T2 M4 धाता वरो; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 Cc धात्री धरो; K5 धाराचरो; D6 धात्रीहरो (for धाता धरो). D5 ध्रुवं. M1 ध्रुवो धरः (by transp.).

33 a) K5 लोकं. Ś1 तारयते; Ko. 1 ताप°; K3 चार° (for धार°). D5 यस्मिन् (for यस्त्रींश्). D3. 5 S यो धारयति लोकांस्त्रींश्. — b) Ko °गुरुध्रुवः; K1. 3 Da1 °गुरुप्रभुः; M2 °गुरुं प्रभुः. — cd) T1 G4 यो धाता (for जेता च). D1 यः सदा जायते तात सर्वलोक-जनेश्वरः.

34 a) Ś1 Ko. 2 सृजन्; Cc राजा (for राजन्). Ś1 Ko-2. 5 D2. 3. 6 सर्वमयो; T1 G सत्यं ह्य(G3 ह्)-तो (for सत्त्वमयो). Ś1 ह्येषं (for ह्येष). — b) B1. 3 D4 (before corr.). 7. 8 तमोरजोविवर्जितः; B2. 4 Da Dn D5-7 तमोरजावि°; D3 M5 ततो रागवि°; T1 G4 कामरागवि°; G1 तमोरोगवि°. — d) = 5. 39. 7^{d}; 61. 141. 33^{d}; 146. 16^{d}: 6. 2. 14^{d}; 21. 11^{d}; 61. 16^{d}; etc. T2 ततो धर्मः प्रजायते.

35 a) Ś1 Ko. 1 D5 यस्य (for तस्य). — b) K4 B D (except D2) योगेनात्ममयेन च; T1 G M4 °नात्म-बलेन च; T2 M1-3. 5 °नात्म(T2 °न च)बलेन च. Cc cites योगेन and आत्ममयेन. — cd) Ś1 धृतः; K5 D1. 2 वृताः (for धृताः). D6 G3 जयस्तेषां. M1. 2. 3 (*inf. lin.* as in text). 5 धृताः पार्था जयश्चैषां भविष्यति नरर्षभ.

36 D1 reads 36 twice consecutively. — a) Ś1 श्रेयोयुक्तं (for °युक्तां). Ś1 Ko-2 तथा; T1 G2. 4 सतां (for सदा). D3 शुद्धिं (for बुद्धिं). — b) D3 पांडवे-भ्यो. Ś1 Ko-2 करोति; K5 D1 (both times). 2. 3 T

बलं चैव रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ३६
स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः ।
वासुदेव इति ज्ञेयो यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३७
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ ३८
द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ।
सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ॥ ३९
स एष सर्वासुरमर्त्यलोकं
समुद्रकक्ष्यान्तरिताः पुरीश्च ।
युगे युगे मानुषं चैव वासं
पुनः पुनः सृजते वासुदेवः ॥ ४०

C. 6. 3013
B. 6. 65.
K. 6. 66.

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

G M3. 5 ददाति (for दधाति). K5 D2 S सः (for यः). — [c]) K4 B Da Dn2 D4. 5 चापि (for चैव). G2 [अ]परे (for रणे). — [d]) K2 D2 रक्ष्यति; T2 वक्ष्यते.

37 [a]) D3 य (for स). Da1 G2 एव (for एष). Ś1 Da1 देव; B3. 4 Dn2 D4. 8 दिव्यः (for देवः). — [b]) Ś1 K0–3 सर्वगुह्यतमः; B Da Dn D4. 5 सर्वभूतमयः; G2 °गुह्यलयः. D1 हरः; Cc शिवः (as in text). K5 D2 तमोरागविवर्जितः (= 34[b]). — [c]) B2–4 D (except D1–3. 6) प्रोक्तो; S ख्यातो (for ज्ञेयो). — [d]) D3 यन्मां त्वं परिपृच्छसि; S यन्मां (M1. 3–5 °न्मा) त्वं पृष्टवान्विभो (M1. 3. 4 °नसि).

38 Cv cites the entire stanza as in text. — [b]) Ca. c. d कृतलक्षणैः (as in text). G2 शूद्रश्चैव कृतक्षणैः. — [c]) K0. 2 [S]भ्यर्चिते; D2 चार्च्यते (for ऽभ्यर्च्यते). S अर्चनीयश्च सेव्य(T2 नित्य)श्च. — [d]) D3 नित्यं युक्तैः; M2 नित्ययुक्ते. Ś1 K0. 2 D3 सुकर्मभिः; S स्व(G1. 3 सु)कर्मसु.

39 T2 om. 39. — [a]) Ś1 युगस्यांत (for °स्यान्ते). — [c]) K4 शाश्वतं; G2 सात्वतीं; Ca. c सात्वतं (as in text). D1 वपुर्; G1–3 बुद्धिम्; Ca विधिम् (as in text). — [d]) K3. 5 D2 G1. 3 जातः; D1 वृतः (for गीतः). K2 Dn2 संकर्षणो न; G2 सारक्षणेन; M1–4. 5 (*sup. lin.*) संकर्षणेति; Co संकर्षणेन (as in text). K2. 5 Da1 D2 चै; K3 D1. 5 T1 G च; M3 (*inf. lin.*). 5 (*sup. lin.*) सः (for यः). K0 गीतसंकर्षणोनयः (sic).

40 [a]) B2–4 Da1 Dn D2. 4. 7. 8 एव (for एष). Ś1 देवासुर°; K1. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 सर्वं सुर°; K2 सर्वासुरमर्त्यलोके; K3 सर्वान्सुरमर्त्यलोकान्; S सर्वामर(T2 °मृत)मर्त्यलोकं. — [b]) Ś1 समुद्रकक्ष्यांतरितः; K1. 4 B1 °कक्ष्यांतरितां; K3 B3. 4 Dn2 D2. 4. 6–8 °कक्षांतरिताः (Dn2 °तः); K5 B2 D1. 3 °कक्षांतरितां; Da Dn1 D5 Ca °कुक्ष्यंतरितां; T G °कल्पांतरिताः (G1–3 °तां). Cc cites कक्षांतरिताः. Ś1 पुरीषु; K1. 5 B1. 2 D1. 3. 5 G1–3 M2 पुरीं च; Da पुरीश्च. — [c]) Ś1 मानुषकं च; Da1 मानुषीं चैव. D7 m लोकं. K3 युगे युगे मानुष**वान्स. — [d]) B Da Dn D4. 5. 7 (m as in text). 8 विश्वकर्मा (for वासुदेवः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 K Da Dn1 D2. 5 mention only विश्वो(K1 °शो)पाख्यान; M4 पंचमेढिके. — *Adhy. name:* K4 Da Dn1 D5 T2 वासुदेवमाहात्म्यं; G2 M1. 2 वासुदेवमाहात्म्यकथनं; M4 वासुदेवस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sup. lin. sec. m.*) 24; Dn2 (*sup. lin.*) T2 M3. 4 63; D1 M5 64; T1 G 61; M1. 2 62 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 30; Dn2 D5 41.

६३

C. 6. 3014
B. 6. 67. 1
K. 6. 67. 1

दुर्योधन उवाच ।
वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते ।
तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
वासुदेवो महद्भूतं संभूतं सह दैवतैः ।
न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ ।
मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत् ॥ २
सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ॥ ३
स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ।
सर्वतोयमयो देवो योगात्सुष्वाप तत्र ह ॥ ४
मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च ।
सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ॥ ५
एष लोकान्ससर्जादौ देवांश्चर्षिगणैः सह ।
निधनं चैव मृत्युं च प्रजानां प्रभवोऽव्ययः ॥ ६

63

1 a) = 2a. K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 T2 M4 Cc महाभूतः (Dn2 T2 M4 °तं). — b) D1 गीयते (for कथ्यते). S सर्वलोकगुरुश्च यः (T1 G2. 4 सः). — c) Da1 M1 [आ]गम-; M5 [आ]गमः; Ca [आ]गमं (as in text). K3 प्रतिष्ठा; Ca. c. d प्रतिष्ठां (as in text). — d) S श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). K4 ज्ञातुमिच्छामि भारत.

2 a) = 1a. K0-2 G3 वासुदेवं. Dn1 T2 महाभूतं; D3 महद्भूतः; M4 महाभूतः. — b) Ś1 उद्भूतं; K0-2 अद्भुतं. K5 दैवतं (for दैवतैः). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 सर्वदैवतदैवतं; S संभूतमिह दैवतं. — d) D1 भरतोत्तम; G1. 3 M4 पुरुषर्षभ. K4 *परं दृश्यते भुवि. — After 2cd, D4 S ins.:

263* श्रुतं मे तात रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ।
असितो देवलश्चापि वालखिल्यास्तपोधनाः ।

[(L. 1) D4 T2 कथ्यतः (for जल्पतः). — (L. 3) T2 अतो देवाल्यश्चापि (sic).]

— e) Ś1 K0. 1 मार्कंडेयश्च. K1. 4 B D (except D2) T2 M गोविंदे. — f) S (except T2) कथयंस्त्व°. D3 G1. 3 महः; T1 G4 परं; G2 मम (for महत्).

3 a) S °भूतादि-; Cc °भूतानि (as in text). — b) Da Dn1 D5 सत्वात्मा (for महात्मा). B Da2 Dn1 D4. 5. 7. 8 पुरुषोऽव्ययः; D6 पुरुषोत्तम. Cc cites अव्ययः. — G1 om. (hapl.) 3c-4d. — d) Cc cites त्रयीं.

4 G1 om. 4abcd (cf. v. l. 3). — a) Ś1 संसृष्ट्वा; K3-5 D2 T2 स दृष्ट्वा; B1. 3 असृष्ट्वा; B2. 4 Da Dn D4 (also as in text). 5 अदृष्ट्वा; D3 ससृजे (for स सृष्ट्वा). Ś1 चैव; S (G1 om.) देवीं (for देवः). — b) D1 सर्वलोकेश्वरेश्वरः. — d) D2 पुरुषोत्तम (for °त्तमः). — e) K2 सर्वतेजमयो; K4 B Da Dn D1. 4-8 सर्वतेजोमयो; D2 °लोकमयो; S °देवमयो. T2 G3 देव (for देवो). — f) Da Dn D5 योगी; Cc योगात् (as in text). K4 B2-4 Da2 यत्र ह; Da1 Dn1 यद्गहः; D1 तत्र हि; D5 य इह. Cc cites यत्र. B1 योगात्स्रष्टा बभूव ह; S शयानः शयने सुखं.

5 a) Ś1 प्रचेताः (for मुखतः). K0 उत्सृजन्; K1 उत्सर्जन् (for असृजत्). — b) K3 D2 तथापि च; Dn2 D3. 4 अथासृजत्; D1 तथैव च (for अथापि च). — c) Ś1 सरस्वती. T1 देवांश्च (for वेदांश्च). — d) K3. 5 D2. 6 [s]सृजद् (for ससृजे). K4 प्रभुः; K5 अव्ययः (for ऽच्युतः). K4 m B Da Dn D4. 5. 7. 8 वासुदेवो महामनाः (D5 °त्मना); D1 मनसा सृजतेच्युतः; S वासुदेवो महायशाः. Cc cites महामनाः.

6 a) B Da2 Dn2 D5. 7. 8 एवं (for एष). B4 लोकं (for लोकान्). — b) K0-2 देवान्सर्षिं°; K3. 5 D2 S देवानृषिं°; B1 देवांश्च ऋषिं° (hypermetric). D1. 3. 6 देवांश्च ऋषिभिः सह. — c) K3. 4 B1-3 D3 विधानं; K5 Da D5. 6 Cc निधानं; T G4 अमृतं; Ca. cp निधनं (as in text). D2 चैष (for चैव). — d) K3. 5 B4 D2. 3. 6 T2 Ca. c मृत्युश् (for मृत्युं). Ś1 K1 T2 G1 Ś1 प्रजाश्च; K5 D2 लोकानां (for प्रजानां). प्रभवाप्ययः; K0. 5 S प्रभवाप्ययौ (K5 °व्ययः; M5 °व्ययौ). Ca. c cite प्रभवः and अव्ययः.

एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः ।
एष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवः स्वयंप्रभुः ॥ ७
भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् ।
उभे संध्ये दिशः खं च नियमं च जनार्दनः ॥ ८
ऋषींश्चैव हि गोविन्दस्तपश्चैवान्वकल्पयत् ।
स्रष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ॥ ९
अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ।
शेषं चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ॥ १०
यो धारयति भूतानि धरां चेमां सपर्वताम् ।
ध्यानयोगेन विप्राश्च तं वदन्ति महौजसम् ॥ ११
कर्णस्रोतोद्भवं चापि मधुं नाम महासुरम् ।
तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।
ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः ॥ १२
तस्य तात वधाद्देव देवदानवमानवाः ।

C. 6.3025
B. 6.67.15
K. 6.67.13

---

7 ^{a}) K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ धर्मात्मा (for धर्मज्ञो). — ^{c}) D_5 एककर्ता (for एष कर्ता). — ^{d}) $K_{0.2}$ स वै देवः; K_1 Da_1 $D_{4.5}$ पूर्वदेव-; D_1 पूर्वदेवं; S आदेरादिः (G_{1-3} °दि-) (for पूर्वदेवः). K_3 प्रभो; D_1 M_3 (*inf. lin.*). $_5$ -भुवः (for -प्रभुः).

8 ^{a}) $K_{2.4}$ B_{2-4} D (except D_{1-4}) भविष्यं च. — ^{b}) K_4 सर्वम् (for पूर्वम्). D_1 सर्वमेवान्वकल्पयत्. — $K_{0.1}$ om. (hapl.) 8^{c}–9^{b}. K_2 om. (hapl.) 8^{c}–10^{b}. — ^{c}) $K_{3.5}$ D_2 T_1 G M_4 दिवं (for दिशः). K_3 खं भूर्; B_2 खंडो (for खं च). — ^{d}) D_2 नियमेन; D_6 नियमांश्च; G_2 निमेषं च (for नियमं च).

9 K_2 om. 9; $K_{0.1}$ om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) D_5 ऋषीणांश्च; $M_{1.2}$ सप्तर्षींश्च (for ऋषींश्चैव). K_4 तु; K_5 Da_2 Dn $D_{2.4.7}$ च; D_8 om.; S [अ]पि (for हि). — ^{b}) K_5 D_2 पशूंश्चैव (for तपश्चैव). $K_{3.5}$ D_2 T_2 व्यकल्पयत्; K_4 Da Dn_1 [अ]न्वक°; B_{2-4} Dn_2 $D_{4.7.8}$ G_{1-3} M_{3-5} [अ]प्यक°; B_1 $D_{1.3.5.6}$ $M_{1.2}$ [अ]भ्यक°. T_1 G_4 तपश्चैवसकल्पयत्; $Ś_1$ as in text. — ^{c}) T_1 G_4 सृष्ट्वापि; T_2 $G_{1.3}$ स्रष्टा यो; G_2 स्रष्टा च (for स्रष्टारं). T_1 $G_{1.3.4}$ जगतां; G_2 जगतं (for जगतश्). $B_{1-3.5}$ Da Dn_1 प्रजापतिं च स्रष्टारं; B_4 Dn_2 $D_{4.7.8}$ प्रजापतिश्च जगतो; $M_{1.2}$ एष यज्जगतश्चापि; M_4 एष यज्ञशतं वापि. — ^{d}) K_5 D_2 महांतं; B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ वरदः (for महात्मा). $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ अव्ययं (for अव्ययः). D_1 महात्मानमकल्मषं.

10 K_2 om. 10^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) K_1 अप्रजं; K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ अजय्यं; D_1 अजस्रं; T G_4 $M_{1.2}$ अग्रजः (for अग्रजं). — After 10^{ab}, $K_{3.5}$ D_2 T_2 (om. lines 2–3) ins.:

264* तस्मान्नारायणो जज्ञे देववेदः सनातनः ।
नाभौ पद्मं बभूवास्य सर्वलोकस्य संभवः ।
तस्मात्पितामहो जातस्तस्माज्जातास्त्विमाः प्रजाः ।

[(L. 3) D_2 °ता इमाः (for °तास्त्विमाः).]

— ^{c}) $Ś_1$ चाकर्षयद्; K_5 D_8 वाकल्पयद्. — ^{d}) B_1 अनंत (for अनन्तम्). K_5 D_2 T_1 G तं (for यं). T_2 महत् (for विदुः). D_8 अनंतं विश्वरूपिणं.

11 ^{b}) $Ś_1$ K_{0-2} T_2 $M_{1-3.5}$ चैव; K_4 चैनां (for चेमां). G_3 सपर्वताः; M_4 सपत्तनां. — ^{c}) G_3 ध्यानयोगं च (for °योगेन). K_0 वित्रास्य; B_3 D_1 $G_{1.3}$ M_2 विप्रांश्च. — ^{d}) K_3 ये; K_5 D_1 यं (for तं). K_3 D_4 विंदंति; B $D_{3.6}$ T_1 G_4 M_4 विदंति (for वदन्ति). $Ś_1$ महौजसां; $B_{3.4}$ Da Dn $D_{4.5.7.8}$ महौजसः.

12 ^{a}) K_2 B_3 Da Dn_1 $D_{2.3.6}$ T_2 कर्णश्रोतो(D_2 T_2 °त्रो)द्भवं चापि; K_{3-5} $B_{1.2.4}$ Dn_2 $D_{4.5.7.8}$ Ca. c. d °स्रोतो(K_5 °श्रोतौ-; $B_{2.4}$ $D_{5.8}$ Cc °श्रोतो)भवं चापि; D_1 स्वस्य श्रोत्रोद्भवं चैव. — ^{b}) $K_{0.2}$ D_3 $M_{2.3.5}$ मधुनाम-; K_5 B_1 मधुं चापि; D_2 मधुं वापि; D_6 G_3 मधुर्नाम. B Da Dn_1 $D_{4.5.7.8}$ महौजसं (for महासुरम्). — $Ś_1$ om. 12^{cd}. — ^{c}) K_5 तमुग्रमुखकर्माणं. — ^{d}) K_1 उग्रां प्रति-; T_1 G M_4 उग्रबुद्धिं. $K_{3.5}$ B Dn_2 $D_{2.4.8}$ T_1 G M समाश्रितं (K_5 °तः); D_6 समास्थितः; T_2 अवस्थितं (for समास्थितम्). — After 12^{cd}, T_1 G_4 ins.:

265* हरन्तं ब्रह्मणो वेदाञ्जघान ब्रह्मणः पिता ।

— ^{e}) K_1 $D_{2.5}$ G_3 ब्रह्मणोपचितं; K_3 °णापचितिं; T_2 ब्राह्मणो°; Ca ब्रह्मणोपचितिं (as in text). Cc. d cite अपचितिं. B_1 Da_2 Dn D_{4-7} यातुं; B_{2-4} $D_{1.3}$ Ca. c. d यांतं; Da_1 यांतु; D_3 यातं; Cdp कुर्वन् (as in text). — ^{f}) T_1 G_4 महात्मा (for जघान). D_1 परमेश्वरः (for पुरुषोत्तमः).

13 ^{a}) D_2 (marg. *sec. m.*) तावद् (for तात). $Ś_1$ वारदेव; K_3 वधाद्देव; B_{2-4} Da Dn $D_{4.7.8}$ वधाद्देवा;

C. 6. 3027
B. 6. 67. 16
K. 6. 67. 15

मधुसूदनमित्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम् ।
वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ॥ १३
एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ।
परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ १४
मुखतोऽसृजद्ब्राह्मणान्बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा ।
वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजञ्शूद्रान्पद्भ्यां तथैव च ।
तपसा नियतो देवो निधानं सर्वदेहिनाम् ॥ १५
ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ।
योगभूतं परिचरन्केशवं महदाप्नुयात् ॥ १६
केशवः परमं तेजः सर्वलोकपितामहः ।
एवमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप ॥ १७
एवमेनं विजानीहि आचार्यं पितरं गुरुम् ।
कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः ॥ १८
यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ।

T2 वधादेके (for वधादेव). D1 कर्मणा तेन तं देवं. — ^{b}) Ko. 2 M2 देवदानवमानुषाः; K1 °माधवाः; B Da Dn D4. 7. 8 ऋषिदानवमानवाः (B3 °नुषाः). — ^{c}) K3 मधुसूदन (for °सूदनम्). D1 G1 इत्याहू; D6. 8 G2. 3 M3. 5 इत्याहु (for इत्याहुर्). — ^{d}) K5 जनार्दनः (for °नम्). — ^{e}) T2 वाराहश्चैव. T1 G M वा(G3 M4 व)राहं ना(G2 M4 न)रसिंहं च. — ^{f}) D3 M1. 2 त्रिविक्रम इति; T1 G M3–5 °ममिति. T1 G4 M प्रभुं.

14 ^{a}) M3 धाता (for माता). T1 G M1. 2. 4. 5 एष धाता विधाता च. — ^{b}) S (except T2) प्रभुः (for हरिः). — ^{c}) Ko–2 हरिं (for परं). M2 पुंडरीकाक्षो. — ^{d}) D3 T1 G2. 4 भूतो (for भूतं). K5 च (for न).

15 Cf. Ṛgveda 10. 90. 12. — ^{a}) Ko–2 मुखतो ह्यसृजद्वि(Ko °न्वि)प्रान्; K3. 5 Da1 Dn1 D2. 3. 6 मुखतः सो(D6 °तोत्य)सृजद्विप्रान्; K4 B Da2 Dn2 D4. 5. 7. 8 मुखतोजनयद्विप्रान्; D1 ब्राह्मणान्मुखतः सृष्ट्वा; T1 G M असृजन्मुखतो विप्रान् (T1 वीरान्); T2 मुखतो ब्राह्मणान्सृष्ट्वा; text as in Ś1 only. — ^{b}) K1. 2 क्षत्रियं तथा; D6 °यानघ (for °यांस्तथा). D1 बाह्वोर्जाताश्च क्षत्रियाः. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 B Da Dn2 D3. 5–8 वैश्यांश्चाप्युरुतो; K3 वैश्यांश्चाप्युरतो; K5 °श्यांश्च पुरतो; D1 °श्यांश्च ऊरुतो. G1 राजा (for राजन्). — ^{d}) K4 transp. शूद्रान् and पद्भ्यां. Ś1 पद्भ्यस; B Da Dn D4. 5. 7. 8 पादांस (for पद्भ्यां). D1 शूद्राश्चैव तु पादयोः; D3. 6 शूद्रान्वै पादतस्तथा. — After 15^{cd}, T1 G1 M read (for the first time) 17^{c}–18^{b} (T1 G4 M4, only 17^{cd}), *repeating* the same in their proper places. — G1–3 om. 15^{e}–17^{b}. — ^{e}) Ś1 T G4 M1. 3–5 नियतं (for नियतो). Ś1 Ko–2 S (G1–3 om.) देवं (for देवो). — ^{f}) Ś1 K3. 5 D1–3. 6 निधनं; Ko. 4 B4 Da Dn D4. 5. 7. 8 विधानं; T1 G4 M ईशानं; T2 निदानं (for निधानं).

16 G1–3 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) Dn2 D7 ब्रह्मभूताम् (for °भूतम्). Ko ब्रह्मभूतममावस्यां; D1 ब्रह्म तच्च सदा प्राहुर्; Ca. c. v as in text. — ^{b}) D1 दर्शपूर्णे; D2. 3 पूर्णमास्यां; Ca. c. v पौर्ण° (as in text). T1 G4 च सत्तम (for तथैव च). — ^{c}) Dn2 D8 योगभूतां; Ca. c °भूतं (as in text). Da1 Dn1 D5 परिभवेत्; Da2 °भवन् (for °चरन्). — ^{d}) Ś1 केशवो (for केशवं).

17 G1–3 om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) Ko. 2 T1 G4 M2. 5 केशवं (for केशवः). — ^{b}) Ko. 1 T1 G4 M2 °लोकपितामहं; B Da Dn D4. 5. 7. 8 °भूतजगत्पतिः. Co cites भूतं and जगत्. — T1 G4 M read (for the first time) 17^{cd} after 15^{cd}. — ^{c}) Ś1 Ko. 1 M3. 5 (the latter two first time) एतम्; K4 एनम् (for एवम्). — ^{d}) K3. 5 D2 मुनयो वेदपारगाः; D1 मुनयः शंसितव्रताः; S (except T2) मुनयस्तु जना(G3 नरा)धिप.

18 For sequence in M1–3. 5, cf. v. l. 15. — ^{a}) Ś1 एतमेवं; Ko. 1 T2 एतमेव; K3. 4 B2 Da Dn1 D3. 5–7 M4 एवमेतं; B1. 3 एवमेतद्; B4 एवमेव (for एवमेनं). Ś1 Ko. 1. 3–5 B D (except D3. 6) T2 विजानीयाद् (for °नीहि). — ^{d}) D1 लोकास्तेनार्जिताः सदा; D6 लोकास्तेन जिताक्षयाः.

19 ^{a}) K3 यथैव तं; D2. 8 M4 यश्च (D8 °श्चे-) वैनं; T1 G यश्चैनं वै; T2 यश्च चैवं. — ^{c}) D3 तदा (for सदा). Ś1 Ko–2. 4 D1 M1. 3. 5 पठेत् (for पठंस्). K3 ह्येव; D1 चैव; D3 चेमं; T2 लोके (for चेदं). K5 सदा वरपते देव; D2 सदा नरपते देवं; T1 G M4 अध्यायं शृणुयाच्चैनं. — ^{d}) Dn2 सु (for स). K5 सुखी नरः; Ko–2. 4 T2 भवेत्सुखी (by transp.); T G M4 भवेद्दुवि (for सुखी भवेत्).

सदा नरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान्स सुखी भवेत् ॥ १९
ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ।
भये महति ये मग्नाः पाति नित्यं जनार्दनः ॥ २०
एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ।
सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरम् ।
प्रपन्नः शरणं राजन्योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

भीष्म उवाच ।
शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतस्तवं मम ।
ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १
साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ।
लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ॥ २
यज्ञानां चैव यज्ञं त्वां तपश्च तपसामपि ।
देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः ।

C. om. B. 6. 66. 4 K. 6. 68. 4

---

20 [a]) K4 येन; G2 एवं (for ये च). — [b]) Da1 Dn1 D4. 7. 8 S (except T2) transp. ते and न. T1 G2. 4 पांडवाः (for मानवाः). K5 D2 न मुह्यंति च मानवाः. — [c]) K3 क्षये (for भये). K0-2 यो मग्नान्; K3. 4 D1. 2 T2 मग्नानां; B Da Dn D3-8 T1 G1. 2. 4 M मग्नांश्च; G3 मानांश्च (sic) (for ये मग्नाः). — [d]) K3. 4. 5 m D2 T2 त्राता; K5 शास्ता; B Da1 Dn D1. 4-8 G1-3 M त्राति (for पाति). T1 G4 नित्यं त्राति (for पाति नित्यं).

21 [a]) K3 ततो; K4. 5 B Da Dn D2. 5. 7. 8 एवं; D3. 4. 6 स तं (for एतद्). K0-2 भूत्वा; M2 राजा (for ज्ञात्वा). — [b]) Ś1 K0-2 Da1 T2 M3 यथातथ्ये(K1. 2 °थ्ये)न; K3. 5 D2 T1 G यथा तत्त्वेन. — [c]) K3. 5 D2 S (except T2) सर्वात्मानं (for °त्मना). Ś1 K1. 2 T2 महादेवं; K4 B D (except D1-3. 6) महाभागं (for °त्मानं). — [d]) K4 योगानां प्रभुमीश्वरं; K5 D2 (*sup. lin.*) केशवं शरणं गतः (K5 परं); D2 (orig.) केशवस्य परस्परं; T1 G4 केशवं जगतीपतिं. — K3 D2 om. (? hapl.) 21[cd]. — [e]) D1 प्रयातः शरणं राजा. — [f]) Ś1 D1 योगिनं; K0-2 योगिशं; K4 केशवं; M1. 5 योगीनाम्; M2. 3 योगिनाम्. Ś1 K0-2 पृथिवीश्वर (Ś1 °रं); K4 D1 जगदीश्वरं; D3. 6 प्रभुमी(D6 °री)श्वरं (for ईश्वरं प्रभुम्).

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 K D1-3. 6 mention only विश्वोपाख्यान; M4 पंचमेह्निके. — *Adhy. name:* K4 Da Dn1 D5 T2 वासुदेवमाहात्म्यं (Da1 °मात्मे [sic]); D1 भीष्मदुर्योधनसंवादः; G1. 3 वासुदेवप्रतिष्ठाकथनं; G2 वासुदेवकथनं; M1 वासुदेवकथनमाहात्म्यं; M2 वासुदेवमाहात्म्यकथनं; M4 भगवत्स्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sup. lin. sec. m.*) 25; Dn2 T2 M3. 4 64; D1 M5 65; T1 G 62; M1. 2 63 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 23; Dn2 D5 24.

64

1 M2 om. the ref. — [a]) K3 Dn1 चेमं; Da1 वेदं; D6 देवं; T2 चैवं (for चेदं). T1 G M स्तवं वै ब्रह्मसंयुक्तं. — [b]) K0 ब्रह्मभूतः; K2. 4 B Da Dn D1. 3-5. 7. 8 T2 Cc ब्रह्मभूतं; K3. 5 D2. 6 °प्रोक्तं (for °भूत-). K3. 5 D2. 6 महत् (for मम). T1 G M शृणु कृष्णस्य भारत. — [c]) K2 देवश्च (for देवैश्च). D2 ब्रह्मक्षत्रिय वा वैश्यैर्; S (except T2) ऋषिभिर्देवताभिश्च.

2 [a]) D2 माध्यानाम्; Cc साध्यानाम् (as in text). Cv साध्यानामपि देहानां. — [b]) K3. 5 D2 अपि सर्वेश्वरः प्रभुः; D5 S देवदेवेश्वरं प्रभुं. — [c]) D6 °भावेन (for °भावन-). S °भावज्ञं (T2 °ज्ञो). Cc cites भावज्ञः. — [d]) Ś1 K0. 1 G1. 3 M4 इति त्वा; T G2. 4 M1-3. 5 विदित्वा (for इति त्वां). — [e]) B3 भूत-. K0. 3. 5 D2. 3 G1-3 M भविष्यच्च (for भविष्यं च). — [f]) Ś1 K2 मार्कंडेयो. D1 ह्युवाच (for ऽभ्युवाच).

3 [a]) B4 Dn2 D4. 7. 8 transp. यज्ञानां and यज्ञं

Ö. om. B. 6.68.4 K. 6.69.4

पुराणे भैरवं रूपं विष्णो भूतपतेति वै ॥ ३

वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा ।
देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ४

पूर्वे प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् ॥ ५

अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम् ।
देवा वाक्संभवाश्चेति देवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ॥ ६

शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी धृता ।
जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ७

एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः ।
आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चापि सत्तमः ॥ ८

राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।

त्वां. Ś$_1$ K$_1$ यज्विनां; K$_0$ यज्वनां; K$_2$ यज्वानां (for यज्ञानां). S (except T$_2$) अपि (for चैव). M$_{1.3}$ यज्ञश्; M$_4$ यज्ञाश् (for यज्ञं). Ś$_1$ K$_1$ त्वा; K$_{3.5}$ D$_{1.2.6}$ T$_1$ G M$_{1.3-5}$ च; M$_2$ तं (for त्वां). — K$_{0.2}$ Cal. ed. om. (hapl.) 3^b–4^a. — ^{b}) T$_2$ M$_{2.5}$ तपताम् (for तपसाम्). K$_1$ तपश्चैव तपस्विनां. — ^{c}) Ś$_1$ देवेशं; G$_4$ दैवं च; M$_4$ देवाश्च (for देवं च). — ^{d}) K$_5$ D$_3$ G$_4$ तम् (for त्वाम्). D$_1$ आहुर्; M$_2$ एव (for आह). G प्रभुः (for भृगुः). — ^{e}) K$_{1.3}$ पुराणं; M (except M$_4$) पुराणैर्. K$_4$ B Da Dn D$_{4.5.7.8}$ पुराणं चैव परमं; T$_2$ पुराणेभ्योपि ते तत्त्वं. — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1.5}$ T$_1$ G M विष्णोभूत्तव चेति वै; K$_4$ B Da Dn D$_{4.5.7.8}$ विष्णो रूपं त(K$_4$ B$_{1.3}$ भ)वेति च (K$_4$ वै); D$_{1.3.6}$ विष्णोर्यत्ते (D$_3$ °ष्णोभूत्ते; D$_6$ °ष्णो भाव्यं) सनातनं; D$_2$ विष्णोर्भूत्वा तदेति वै; T$_2$ विष्णोभूर्त भवेति वै; K$_3$ as in text.

4 K$_{0.2}$ Cal. ed. om. 4^a (cf. v. l. 3). — ^{a}) K$_1$ वासुदेवं. Ś$_1$ K$_1$ त्वां; D$_1$ T$_2$ च; G$_4$ वै (for त्वं). — ^{b}) Ś$_1$ D$_{1.3.6}$ T$_1$ G$_{1.3.4}$ शक्र-; K$_3$ D$_1$ शक्रः. S (except T$_2$) तदा (for तथा). K$_{0.2}$ चक्रं स्थापयतस्तथा. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{0-2}$ T$_2$ भूतानाम्; Cc देवानाम् (as in text). — ^{d}) Ś$_1$ त्वा नारदो (for द्वैपायनो).

5 ^{a}) Ś$_1$ K$_{3-5}$ B$_3$ D$_{1-3.6}$ M$_2$ पूर्वं (for पूर्वे). K$_4$ B Da Dn D$_{4.5.7.8}$ प्रजापतेः सर्गे; D$_1$ प्रजाविसर्गे च; D$_{2.3.6}$ T$_2$ प्रजानिसर्गे तु (D$_{3.6}$ च; T$_2$ त्वद्); T$_1$ G M प्रजानां सर्गे च (T$_1$ G$_4$ त्वां; M$_4$ वै). — ^{b}) D$_1$ आह (for आहुः). K$_2$ D$_3$ M$_2$ प्रजापतिः. — ^{c}) K$_3$ D$_2$ °देवानाम्; D$_{3.4.6}$ °लोकानाम् (for °भूतानाम्). — ^{d}) D$_1$ नारदस् (for अङ्गिरास्). Ś$_1$ K$_1$ त्वा (for त्वां). K$_{3-5}$ B$_{2-4}$ Da Dn D$_{2-8}$ तथा; B$_1$ यथा; D$_1$ S (except T$_2$) अथ (for ततो).

6 K$_1$ om. (hapl.) 6. T$_2$ om. 6^{ab}. — ^{a}) K$_3$ B$_2$ Da D$_{1.5}$ T$_1$ G$_{2-4}$ M शरीरस्थं; D$_2$ शची राजन्; G$_1$ damaged; Cd शरीरोत्थं (as in text). — ^{c}) D$_6$ देवास्त्वत्- (for देवा वाक्-). K$_5$ चैव (for चेति). K$_{2.4}$ B$_4$ Dn$_2$ D$_{1.4.7.8}$ G$_{2.3}$ M$_{1-3.5}$ देवानां संभवश्चेति (D$_1$ G$_{2.3}$ °श्चैव); B$_1$ वेदवाक्यं भवान्वेत्ति; B$_2$ Da Dn$_1$ D$_5$ वेद(B$_2$ देव)वाक्यं भवांश्चेति; B$_3$ T$_1$ G$_1$ M$_4$ देवानां संभवं चैव (B$_3$ M$_4$ चेति); D$_2$ देवात्संभवस्येति; D$_3$ वादे वाक्संभवश्चैव; T$_2$ देववासं भवांश्चेति. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{0.2}$ T$_2$ देवलस्त्वां (Ś$_1$ K$_0$ °स्त्वा) तथाब्रवीत्; B$_3$ देवस्त्वसमितोब्रवीत्; M$_{3.4.5}$ देवलस्त्वासितोब्रवीत्.

7 ^{a}) Ś$_1$ तदा (for दिवं). K$_5$ व्यक्तं; B$_3$ D$_{1.2.6}$ प्राप्तं (for व्याप्तं). — ^{b}) M$_1$ पादाभ्यां (for बाहुभ्यां). B$_3$ पृथिवीं; S (except T$_2$) धरणी (for पृथिवी). K$_4$ B$_{1.2.4}$ Da$_2$ Dn D$_{2.4.7.8}$ वृता; K$_5$ B$_3$ तथा; Da$_1$ D$_5$ भृता; D$_{3.6}$ -भृतः (for धृता). D$_1$ पद्भ्यां देवी वसुंधरा. — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ T$_1$ G$_4$ जठरे ते (Ś$_1$ K$_3$ °रे च); D$_1$ जठरेण (for जठरं ते). K$_{0-2}$ T$_2$ च; K$_4$ तु (for ते). — ^{d}) S (except T$_2$) पुरुष(G$_3$ °षा)स्त्वं (for पुरुषोऽसि). Ś$_1$ K$_3$ सनातन; G$_3$ °तनं (for °तनः).

8 ^{a}) K$_{0-2.4}$ D$_2$ दैवं त्वाम्; K$_5$ D$_{3.6}$ देवं त्वाम्; D$_1$ T$_1$ G$_{2.4}$ M देवास्त्वाम्; G$_{1.3}$ देवताम् (for एवं त्वाम्). T$_2$ अपि जानंति. Ś$_1$ दैवतं त्वाभिजानंति. — ^{b}) K$_{0-2}$ तामसा (for तपसा). G$_{1.3}$ भावितः; M$_2$ चान्विताः (for भाविता). S (except T$_2$) सदा (for नराः). K$_3$ तपसा भावितात्मनः. — ^{d}) K$_{0-2}$ D$_{3.4}$ त्रासि (K$_1$ °स्य-) सत्तमः; K$_4$ Da Dn$_1$ D$_5$ M अपि सत्तम (Da$_2$ D$_5$ °मः); K$_5$ D$_2$ देवसत्तमः (D$_2$ °म); B T$_1$ G (G$_1$ damaged) ऋषिसत्तम (B$_{1.2.4}$ °मः); Dn$_2$ D$_{7.8}$ असि सत्तमः; D$_1$ भावितात्मनां; T$_2$ चासि सत्तम (for चापि सत्तमः).

9 ^{b}) Ś$_1$ आहवेष्वनिर्वृत्तिनां. — ^{c}) S (except T$_2$) सर्वभूतप्रधानानां. — ^{d}) K$_2$ गतिं. K$_5$ °सूदनः. D$_3$ गतिर्मे मधुसूदने; S (except T$_2$) गतिस्त्वं पुरुषोत्तम. — After 9, K$_4$ B$_{2.3}$ Dn$_2$ D$_{4.8}$ T$_2$ ins.:

सर्वधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ ९
एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः ।
केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ॥ १०

संजय उवाच ।

पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव ।
केशवं बहु मेने स पाण्डवांश्च महारथान् ॥ ११
तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शांतनवः पुनः ।
माहात्म्यं ते श्रुतं राजन्केशवस्य महात्मनः ॥ १२
नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यदर्थं नृषु संभूतौ नरनारायणावुभौ ॥ १३
अवध्यौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ ।
यथा च पाण्डवा राजन्नगम्या युधि कस्यचित् ॥ १४
प्रीतिमान्हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु ।
तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ १५
पृथिवीं भुङ्क्ष्व सहितो भ्रातृभिर्बलिभिर्वशी ।
नरनारायणौ देवाववज्ञाय नशिष्यसि ॥ १६
एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशां पते ।
व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह ॥ १७

C. 6. 3054
B. 6. 69. 19
K. 6. 68. 19

266* इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान्पुरुषोत्तमः ।
सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरिः ।;

while T1 G M ins.:

267* एतद्द्वैपायनः प्राह स्तुत्वा वै पुरुषोत्तमम् ।
[M1. 3. 5 एवं (for एतद्).]

10 a) T1 G एतद्विस्तर(G2 °स्तारि)तश्चापि; M एष विस्तरतश्चापि. — b) T1 G M4 संक्षेपाच्च. T1 G2–4 प्रकीर्तितं. — d) K4 S (except M2) संप्रीतो; B3 सुप्रीतिर्. B1. 2 Da Dn1 D1. 3. 5 M भज (for भव). Ś1 B4 केशव; K1 B1. 2 Da Dn D1. 3. 5 M केशवं. K5 D2. 6 यन्मां त्वं पृच्छसे नृप. — After 10, D1 reads 13^{cd}. K5 D2 ins. after 10:

268* पुराणपुरुषस्येह यदर्थं नृषु संभवः ।

11 M2 om. the ref. — ab) D1 तद् (for [ए]तद्). T2 राजपुत्र हतस्तव (for b). T1 G M एतच्छ्रुत्वा तु (T1 च) वचनं भीष्मस्य तनयस्तव. — c) Da1 Dn1 (before corr.). n2 D1. 5 मन्ये (for मेने). D5 [ऽ]पि; T1 G च; T2 M (except M4) [ऽ]थ (for स). — d) K2 पांडवाश्च (for °वांश्च). T2 पांडवं च धनंजयं.

12 b) S (except T2) तदा (for पुनः). — c) Ś1 D5. 8 महात्म्यं. D5 सुतं राजन्; T2 महाराज (for श्रुतं राजन्). — After 12, D1 ins.:

269* अर्जुनस्य माहात्म्यं हि कथितं तत्त्वतो मया ।
न जेष्यामि महायुद्धे विचरन्तं नरं कचित् ।
नारायणं च संग्रामे अवध्यौ तौ यतः स्मृतौ ।
धर्मराजश्च भीमश्च माद्रीपुत्रश्च पांडवौ ।
एतेऽप्यवध्याः कथिताः पुराणे परमर्षिणा । [5]

13 D1 om. 13^{ab}. — a) D5 महातत्त्वं (for यथा°). — b) M1. 3 मा (for मां). Ś1 K3. 5 D2. 3. 6 T2 पृच्छसे नृप (for परिपृच्छसि). — D3 om. 13^{cd}. D1 reads 13^{cd} after 10. — c) K3 तदर्थं (for यदर्थं). K2 संभूतो (for संभूतौ). — d) K5 D2. 6 नरनारायणाविमौ; B2 (m as in text) D1 M4 °णावृषी; D8 °णा उभौ.

14 D1 om. 14^{a}–15^{b}. — a) Ś1 K0. 1 T2 अजेयौ; K3 जये यौ (for अवध्यौ). Ś1 Dn2 D4. 7. 8 महावीरौ; B4 यथावीर्यौ; T2 तथा वीरौ. — b) K2 संजुगे°; T1 सहिते° (for संयुगे°). — d) K3. 4 B Da Dn D3–8 S न वध्या; K6 D2 अवध्या (for अगम्या).

15 D1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — a) M2 om. हि दृढं. K3 दृढः; G2. 3 M1. 3–5 यथा (for दृढं). K2 कृष्ण. — b) S महात्मसु (for यशस्विषु). — c) Da Dn1 (before corr.) D5 यस्माद्. K5 D2 ते राजन् (for राजेन्द्र). — d) K2 समो (for शमो).

16 a) K3 रक्ष; Ca भुङ्क्ष्व (as in text). K5 सह तैर्; Dn2 D4. 7. 8 राजेंद्र; D1 सकलां; D2 सहितैर् (for सहितो). — b) K5 M3 सहितो; T2 M1. 2. 3 (*sup. lin.*). 5 बहुभिर् (for बलिभिर्). Dn2 D4. 7. 8 सहितो भ्रातृभिर्बली (D8 °र्वशी); D1 सुखं जीवंतु बांधवाः. — c) G3 एतौ (for देवाव्). — d) G1. 2 विज्ञाय न (for अवज्ञाय). Ś1 नशिष्यते; K0 नशिष्यसे; K2 नशिष्यते; B Da Dn D3. 4. 7. 8 S (except T2) विनंक्ष्यसि; D6 विवक्ष्यसि (for नशिष्यसि). D1 पूजयित्वा भविष्यसि. — After 16, D1 ins.:

270* न चेत्कर्तासि वचनं संदिग्धं न तरिष्यसि ।

17 a) S (except T2) पिता (for तव). T1 G2. 4

C.6.3055 B.6.68.20 K.6.68.20

राजापि शिविरं प्रायात्प्रणिपत्य महात्मने । शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ ॥ १८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

संजय उवाच ।

व्युषितायां च शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ।
उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः ॥ १
अभ्यधावंश्च संक्रुद्धाः परस्परजिगीषवः ।
ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परम् ॥ २
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।
व्यूहौ च व्यूह्य संरब्धाः संप्रयुद्धाः प्रहारिणः ॥ ३
अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन्समन्ततः ।

गुह्यं; G1.3 M तुभ्यं (for पिता). — b) G2 आस्ते (for आसीद्). K0-2 सुतस्तव (for विशां पते). — c) K2 व्यसर्जयश्च; K3 D1 विसर्जयित्वा (for व्यसर्जयच्च). — d) B1 भवनं; B2 Dn2 D8 शिबिरं; B3.4 नगरं; T2 शयनाच् (for शयनं). K0.2.3 D3 T2 चाविवेश; K5 D8 चादिदेश; M2 च जगाम (for च विवेश).

18 a) Ś1 स चापि; K1.5 Dn2 D1-4.6.8 T1 G4 राजा च (for राजापि). K3.5 D1-3 प्राप्य (for प्रायात्). — b) K4 पितामहं (for महात्मने). — c) K0.5 Da2 D1.7 शिष्ये (for शिश्ये). D2 शुशोच (for शिश्ये च). K8 भुक्ते (for शुभ्रे). — d) K3 भरतर्षभः; Da D5 स नरर्षभ (Da1 °भः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-3.5 Da Dn1 D1-3.5.6 mention only विश्वोपाख्यान; K4 विश्वोपाख्यान and ब्रह्मस्तवश्च; B3 चतुर्थदिवससंग्रामादिकं; M4 पंचमेह्निके. Ś1 K0-3.5 B3 Da1 Dn1 D1.3.6 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* D1 भीष्मदुर्योधनसंवादः; T2 वासुदेवतत्त्व(T2 °वमाहात्म्य)-कथनं; M1.2 दुर्योधनहितोपदेशः; M4 नरनारायणस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sup. lin. sec. m.*) 26; Dn2 T2 M3.4 65; D1 M5 66; T1 G 63; M1.2 64 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 D5 19; Dn2 20.

65

1 G2 om. the ref. — a) D6 व्युषितायां; Ca.c व्युषि° (as in text). K4.5 B1 Da Dn1 D1.5 T2 तु (for च). Cd as in text. — c) K5 D2 उत्थाय च (for उभे सेने). — d) Ś1 K5 D3.6 समेयतुः; K2 समीपतुः; B3 मनो दधुः. — For 1, T1 G M subst.:

271* तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां निर्ययुः कुरुपुंगवाः ।
पुरस्कृत्य महात्मानं भीष्मं शांतनवं युधि ।

[(L. 1) G3 °पांडवाः (for °पुंगवाः).]

2 a) K1 अभिधावंश्च; K5 D1-3.6 T1 G M अभ्य-धावंत; T2 अभ्युत्सवं हि. — b) K0 T1 G M4 परस्पर-जिघांस(K0 °घीष)वः. — D1 om. 2[cd]. — c) B1 तत्र; S राजन् (for युद्धे).

3 a) K1 धार्तराष्ट्रांश्च; G2 °ष्ट्राच्च. — b) K0 सुमं-त्रिते तव; D5 दुर्मंत्रितेन च (for दुर्मन्त्रिते तव). — c) Ś1 K3 D2.6 व्यूहं (for व्यूहौ). D2 तु (for च). Ś1 K0-2 G1.2 व्यूहसंरब्धाः; B (except B1) Da Dn D4.5.8 व्यूह्य संनद्धाः. K5 व्यूह्य संरब्धा महाव्यूहं (hy-permetric). — d) K4 B Da Dn D4.5.7 संप्रहृष्टाः; D2 संप्रबुद्धाः; D6 संप्रयुद्धां; D8 स प्रहृष्टाः; T1 G संप्र-वृद्धाः; T2 प्रहृष्टानां; M संप्रयुक्ताः (for संप्रयुद्धाः). K1 प्रहारिणाः; K4 B2 Da Dn1 D5 परस्परं (for प्रहारिणः).

4 a) K0.2 अक्षरन्; K5 अकरोन्; D2 अरक्ष्यन् (for अरक्षन्). — b) K1 भीष्मैः; D5 भीमो. K3 महाहवे (for समन्ततः). — K3 om. 4[cd]. — c) G3 पांडवो. — d) K0 अक्षरन् (for अरक्षन्). Ś1 K1.2 D1 आहवे; Cc आत्मनः (as in text). K5 रक्षन्व्यूहं महात्मनः. — After 4, D4 S ins.:

तथैव पाण्डवा राजन्नरक्षन्व्यूहमात्मनः ॥ ४
स निर्ययौ रथानीकं पिता देवव्रतस्तव ।
महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ॥ ५
इतरेतरमन्वीयुर्यथाभागमवस्थिताः ।
रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा ॥ ६
तान्दृष्ट्वा प्रोद्यतान्संख्ये पाण्डवाश्च यशस्विनः ।
श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजय्येन संयुगे ॥ ७
अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः ।
नेत्रे शिखण्डी दुर्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ८
शीर्षं तस्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
विधुन्वन्गाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ ९
अक्षौहिण्या समग्रा या वामपक्षोऽभवत्तदा ।
महात्मा द्रुपदः श्रीमान्सह पुत्रेण संयुगे ॥ १०
दक्षिणश्चाभवत्पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः ।
पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्यवान् ॥ ११
पृष्ठे समभवच्छ्रीमान्स्वयं राजा युधिष्ठिरः ।

C. 6. 3036
B. 6. 69. 12
K. 6. 69. 15

272* अजातशत्रुः शत्रूणां मनांसि समकम्पयत् ।
श्येनवद्व्यूह्य तं व्यूहं धौम्यस्य वचनात्स्वयम् ।
स हि तस्य सुविज्ञात अग्निचित्येषु भारत ।
मकरस्तु महाव्यूहस्तव पुत्रस्य धीमतः ।
स्वयं सर्वेण सैन्येन द्रोणेनानुमतस्तदा । [5]
यथाव्यूहं शांतनवः सोऽन्ववर्तत तत्पुनः ।

[(L. 1) G2 अजातशत्रु°. — (L. 2) T2 श्येनं व्यचरयद्व्यूहं; G2 श्येनवद्व्यूहत व्यूहं; M श्येनवद्व्यचरद्व्यूहं. — (L. 3) G1. 3 सुविज्ञातम्. D4 अग्निचित्तेषु; M3 °चित्येषु. — (L. 5) D4 [अ]नुगतस्; G1 [अ]नुमितस्. — (L. 6) T1 G2 व्यूह- (T1 °ह्य)मुख्यं (for यथाव्यूहं). T2 G1 शांतनवं. G2 सो न्यवर्तत. M1. 3. 5 तं (for तत्).]

5 a) K1 यथानेकं; K4 यत्रानीकैः; K5 B2 Da Dn1 D2. 3. 5 S रथानीकात् (T2 G1 °कान्); B1. 3. 4 रथानीकैः; Dn2 D4. 7. 8 महाराज; D1 शतानीकं (for रथानीकं). — c) K1 om. (hapl.) from ता in 5c up to 6d. D2 स तेन (for महता). D2 रथभागेन (for °वंशेन). — d) K5 D2 संसृतो; D8 भृंशतो (for संवृतो). K3. 5 D1. 2 T G2. 4 M (except M4) बलिनां (for रथिनां). Ś1 संवृतो रथवाहन; Ko. 2 कंपयंश्च वसुंधरां.

6 K1 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) K4 B2-4 Da Dn D4. 5. 7. 8 इतरे चान्वयुः सर्वे; K5 D2 इतरे कुरवः सर्वे; T1 G4 इतरेनुययुः सर्वे; T2 इतरे न ययुः सर्वान्; G1. 3 अन्ये तमन्व(G3 °न्य)युः सर्वे; G2 M1. 3. 5 इतरे तमन्वयुः सर्वे (hypermetric); M2 इतरे त्वन्वयुः सर्वे; M4 इतरेतरतः सर्वे. — b) = 6. 23. 11b. B2-4 Da Dn D4. 5. 7. 8 S यथास्थानम् (for °भागम्). — c) T2 G1. 3 Dn2 D4. 7. 8 T2 G3 पत्तिनश् (for पत्तयश्). T2 G1. 3 M4 चापि (for चैव). T1 G2. 4 रथिनः पदातिनश्चापि (hypermetric). — d) K5 D1. 2 सादयस् (for सादिनस्).

7 a) K1 तान्सृष्टा; K3 भूदृष्ट्वा (sic); Dn2 D5 तां दृष्ट्वा; T2 तं दृष्ट्वा (for तान्दृष्ट्वा). Ś1 K3 प्रच्युतान्; K4. 5 Da1 Dn1 D8 [अ]भ्युद्यतान्; Dn2 D4. 8 [अ]भ्योद्यतान्; D1. 7 प्रस्थितान्; D2. 3 [अ]भ्युत्थि(D3 °दि)तान्; D5 प्राप्य तान्; S द्रवतः (G3 विद्रुतः) (for प्रोद्यतान्). K1 T2 G1-3 M संख्ये. — b) Ś1 पांडवश्च; K3 D3. 6. 7 m पांडवापि; K4. 5 B1 D2. 8 पांडवा हि (for पाण्डवाश्च). S पांडवा अपि भारत. — c) S श्येनव्यूहेन संव्यूह्य. — d) Ko. 2 D2. 6 तेनाजेये(Ko °य्ये)न; K3 तेनाजयत; K5 तेनाजौ ये च; B3 तेनाजय्येण; D1 ते व्यराजंत; D3 तेन ज्येष्ठेन; S समनह्यंत (G2 °नंतह्य [sic]; G3 °नश्यंत) (for तेनाजय्येन). Ca cites अजय्येन (as in text). M2 भारत (for संयुगे).

8 a) K5 D2 मुखं. Ś1 तस्मिन् (for तस्य). — b) Da Dn1 D5 यथाबलः (for महाबलः). — c) T1 नयने (for नेत्रे). D2 शिखंडि°. T2 दुर्धर्षं (for °र्षो). — d) Da1 Dn1 पार्श्वतः (for पार्षतः).

9 a) K3. 4 B Da2 Dn D1. 3-7 T G1. 2. 4 M4 शीर्षे. G2 [अ]वसद् (for [अ]भवद्). D5 शिखंडीस्याभवद्वीरः. — b) Ś1 सात्यकः; K3 सात्यकि°. — c) S (except G3) विधून्वन्. — d) K5 ग्रीवायामभ्यवर्तत.

10 Ko-3 om. 10ab. — a) Ś1 अक्षौहिण्यान्; B4 Dn2 D4. 7 अक्षौहिण्यां; Da1 आक्षोहिण्या; D1. 6 S अक्षोहिण्या (G1. 3 M2 °ण्याः); D3. 6 अक्षौहिण्याः. K4 B1. 2 Da Dn1 D5 च पांचाल्यो; K5 D2 समं तत्र; B3. 4 Dn2 D4. 7 समग्रायां; T2 समेतो ये (for समग्रा या). — b) Ś1 K4 B1. 2. 4 Dn D3. 4. 7 T1 G4 वामः पक्षो; D1 वामे पक्षे; M1. 3. 4 वामपक्षे. — d) Ś1 महा° (for सह). S मा(M1. 3-5 म)त्स्येन (for पुत्रेण). D1 भारत (for संयुगे).

11 a) Ś1 D1 S दक्षिणे (दक्षिणश्). B1 पुत्रः; D1 S पक्षे (for पक्षः). — b) G3 केकयो. Da1 D5 S

C.6.3066
B.6.69.12
K.6.69.15

भ्रातृभ्यां सहितो धीमान्यमाभ्यां चारुविक्रमः ॥ १२
प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तदा ।
भीष्ममासाद्य संग्रामे छादयामास सायकैः ॥ १३
ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास भारत ।
मोहयन्पाण्डुपुत्राणां व्यूढं सैन्यं महाहवे ॥ १४
संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनंजयः ।
भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्धनि ॥ १५
परिसंवार्य चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे ।
स्वेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः ॥ १६

ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत ।
पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः ।
भ्रातॄणां च वधं युद्धे स्मरमाणो महारथः ॥ १७
आचार्य सततं त्वं हि हितकामो ममानघ ।
वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् ॥ १८
देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः ।
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ॥ १९
एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण मारिष ।
अभिनत्पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः ॥ २०

[ऽ]क्षोहिणी°. — ^{c}) G2 द्रुपदेयाश्च; G3 द्रौपदेशाश्च.

12 ^{a}) K5 D2.6 S पुच्छे; D3 मध्ये (for पृष्ठे). K1–3 D5 T1 G2.4 धीमान् (for श्रीमान्). — ^{c}) K5 B D S (except M4) वीरो (for धीमान्). — ^{d}) T G M2.4 चोरुविक्रमः (for चारु°).

13 ^{a}) S च (M3 तु) तदा (for तु रणे). D1 वीरो (for भीमो). Ko.2 प्रविश्यं (K2 °श्यां) त[द्]रणे भीमो. — ^{b}) K5 व्यूहतस्; Da1 सुखतस् (for मुखतस्). K4.5 B1 Da D2.3.5 तथा (for तदा). D1 भीमो व्यूहं दुरासदं; S मकरः सागरं यथा. — ^{c}) Ko–2 D1 समरे (for संग्रामे).

14 ^{b}) G3 छादयामास (for पातयामास). B Da Dn D4.5.7.8 वीर्यवान्; D1 पांडवे; S संयुगे (for भारत). — ^{c}) K3 T2 मोहयत्. — ^{d}) Ś1 Ko–3 Dn2 (marg. as in text) D1.4 (before corr.).7.8 T1 G4 M1 (*inf. lin.*) व्यूहं (for व्यूढं). Ś1 सैन्ये; Da1 सैन्य-. S महारणे (for °हवे).

15 ^{a}) K3 Da1 स मुह्यति; K4 संयुध्यति; Cc संमुह्यति (as in text). Da2 महा- (for तदा). S संमुह्यमाने सैन्ये तु (G1.3 च). — ^{b}) K3 धनंजयं. — ^{c}) Da Dn1 (before corr.) D5 शरसहस्राणि; D6 सारसहस्रेण.

16 ^{a}) K2 परं संवार्य; K4 परिसंधाय; K5 D2.3.6 T G1.2.4 M प्रतिसंवार्य; B1–3 Da Dn1 D1.5 Ca प्रतिसंधाय; B4 Dn2 D8 युधि संधाय; G3 भृतिसंवार्य (sic); D4.7 युधि संवार्य (for परिसंवार्य). K3 परिवार्य च शस्त्राणि. — ^{b}) D1 यानि मुक्तानि; G1.3 पातयामास; M5 भीममुक्तानि (for भीष्ममुक्तानि). — D2 om. 16^{cd}. — ^{c}) B3 सेनानीकेन. T1 G संहृष्टो (for हृष्टेन). D1 गांगेये-नार्जुनः संखे. — ^{d}) K1.4 B1–3 D1.3.6 S समुपास्थितः (for समवस्थितः).

17 D2 transp. 17^{ab} and 17^{ef}. — ^{a}) K4 युधिष्ठिरो (for दुर्योधनो). — ^{b}) K4 भारद्वाजाय भारत. — D2 om. 17^{cd}. — ^{c}) S क्षयं (for वधं). — ^{d}) Ś1 Ko.1 T2 वर. — ^{e}) B Da Dn D4.5.7.8 संख्ये (for युद्धे). — ^{f}) Ś1 स्पर्धमानो; K1.2 स्मरमानो; K4 B Da Dn D2.5.7 त्वरमाणो (for स्मर°). K2 महारथैः; K3 महीपते; Da1 महारथाः.

18 ^{a}) M (except M4) सत्तमो (for सततं). K4.5 D1–3.6.8 T G M1–3.5 हि त्वं (by transp.); M4 वीर (for त्वं हि). — ^{b}) K5 D2 महारथः; S भवान्मम (for ममानघ). — ^{c}) Ko–2 D1 च (for हि). Ś1 Ko.1 T1 G2.4 M2 त्वा (for त्वां).

19 ^{a}) K3 सुरानपि; T2 देवानां च (for देवानपि). — ^{b}) K3 प्रार्थयामि; D3 °याम. D1 प्रार्थयाना महद्यशः. — ^{c}) B3 D6 किं तु (for किमु). — ^{d}) G1.3 हतवीर्य°. — After 19, N ins.:

273* स तथा कुरु भद्रं ते यथा वध्यन्ति पाण्डवाः ।

[K1m त्वं; D1 तत् (for स). K2 तथा (for यथा). Ś1 नश्यति; K2 विध्यंत; Ca वध्यन्ति (as above). K1 पांडवः; D6 पांडवान्.]

20 ^{a}) Da1 उक्तास्; D3 उक्ते. D3 तदा (for ततो). — ^{b}) K1 मारिषः; B Da Dn D4.5 संयुगे; T G M3.4 D1 M1.2.3 (*sup. lin.*).5 धीमता; भारत; Cd मारिष (as in text). — After 20^{ab}, S ins.:

274* उवाच तत्र राजानं संक्रुद्ध इव निःश्वसन् ।
बालिशस्त्वं न जानीषे पाण्डवानां पराक्रमम् ।

सात्यकिस्तु तदा द्रोणं वारयामास भारत ।
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ २१
शैनेयं तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अविध्यन्निशितैर्बाणैर्जत्रुदेशे हसन्निव ॥ २२
भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत ।
संरक्षन्सात्यकिं राजन्द्रोणाच्छस्त्रभृतां वरात् ॥ २३
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष ।
भीमसेनं रणे क्रुद्धाश्छादयांचक्रिरे शरैः ॥ २४
तत्राभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणैः सर्वांस्तानुद्यतायुधान् ॥ २५
भीष्मद्रोणौ च संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ ।
प्रत्युद्ययौ शिखण्डी तु महेष्वासो महाहवे ॥ २६
प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्जलदनिस्वनम् ।
अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरम् ॥ २७
शिखण्डिनं समासाद्य भरतानां पितामहः ।
अवर्जयत संग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ॥ २८

C. 5. 3084
B. 6. 69. 29
K. 6. 69. 34

न शक्या हि यथा जेतुं पाण्डवा हि महाबलाः ।
यथाबलं यथावीर्यं कर्म कुर्यामहं हि ते ।
इत्युक्त्वा ते सुतं राजन्नभ्यपद्यत वाहिनीम् । [5]

[(L. 3) M2 च शक्या (for शक्या हि). T2 युधा (for यथा). — (L. 4) G1. 3 M5 मे (for ते). — (L. 5) T1 यथा (for सुतं). G2. 3 M5 अभ्यापद्यत (for अभ्य°).]

— c) Ś1 अधिन्नत् (sic); K5 अभिहन्; B3 अभिदत्; D6 आगमत् (for अभिनत्). — d) Ko D3. 7. 8 T2 G1. 3 M2 प्रेक्ष्यमाणस्य; K3 प्रेक्ष्यमाणं च; Da Dn1 D1. 5 प्रेक्ष(Da1 D1 °क्ष्य)माणस्तु. Ś1 सत्यकेः; K3 D1. 6 सात्यकिं; Da1 सात्यकैः; G2 सार्थकैः.

21 a) B Da Dn D4. 5. 7. 8 च (for तु). Ko. 5 ततो (for तदा). — b) D1 संयुगे (for भारत). — c) K3–5 B Da Dn1 D2. 3. 6. 7 T G M4. 5 तयोः (for ततः). K3 प्रवर्तते; T1 G तु ववृधे (T1 G4 °ते) (for प्रववृते). — d) K5 D2 तुमलं. Ko. 2 रोमहर्षणं (for लोम°). B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 T2 M1–3. 5 घोररूपं भयानकं; D3. 6 T1 G M4 घोररूपं भयावहं.

22 a) K3. 4 शै(K4 से)नेयं च; D1 शैनेयस्य; G3 शैनेयस्तु. K4 ततः (for रणे). — b) G3 भारद्वाजं (for °जः). — c) B2–4 Da Dn D4. 5. 8 दशभिर् (for निशितैर्). — d) B3 जद्रुदेशे; Da D5 जह्राद्रो(Da2 °द्रो)णः; D3 नेत्रदेशे; D6 जहुदेशे; D3 जतृदेशे (for जत्रुदेशे). B2–4 Da Dn D1. 4. 5 S स्मयन् (T1 स्मरन्) (for हसन्).

23 b) K2 अवध्यत; T G2. 4 M अयुध्यत (for अविध्यत). G1. 3 भारद्वाजस्य युध्यतः. — cd) Dn2 M1. 3. 5 स (for सं). Ko संरक्ष्यन्. T1 G transp. राजन् and द्रोणात्. Ś1 Ko–2 अस्त्रभृतां (for शस्त्र°). K5 G3 वरः; D5 वरं (for वरात्).

24 a) T2 तदा (for ततो). Ko–2 T2 M transp. द्रोणश्च and भीष्मश्च. — b) K5 D2 तव पुत्रश्च (K5 °स्य) (for तथा शल्यश्च). Da1 मारिषः; T1 G M भारत (for मारिष). T2 शल्यश्च भरतर्षभ. — Ś1 D2 om. (hapl.) 24c–25b; M4 om. 24c–25d. — c) K1. 2 भीमसेन- (for °सेनं). Ko–2 रणे क्रोधात्; Da Dn D1. 5. 6 रणे क्रुद्धं; Dn2 अभिक्रुद्धाश् (for रणे क्रुद्धाश्). — d) K4 तदा (for शरैः).

25 Ś1 D2 om. 25ab; M4 om. 25 (cf. v. l. 24). — a) K4. 5 B2. 3 Da2 D5 ततो; B4 D1 G2 तथा; Dn2 D4. 8 T G1. 3. 4 M (M4 om.) अथ (for तत्र). — b) S (M4 om.) भारत (for मारिष). — T2 G1–3 M1–3. 5 om. 25cd. — c) D2 विव्याध; D3 अविध्यन् (for विव्यधुर्). — d) Ko. 3 सर्वास् (for सर्वांस्).

26 a) K4. 5 B Da Dn1 D1–3. 5. 6 S द्रोणभीष्मौ (G2 °ष्मश्) (for भीष्मद्रोणौ). K3–5 B Da Dn D3–8 तु (for च). D1 रणे क्रुद्धौ; D2 तु संरब्धौ; S शरैः क्रुद्धाश् (T2 G1. 3 °द्धौ) (for च संक्रुद्धाव्). — b) K4 चापवंतौ; K5 प्रपतंतौ; D1 व्यपतंतौ; D2 प्रायतंतौ (for आपतन्तौ). S छादयंति समंततः (M3 [*sup. lin.*]. 5 स्म संयुगे). — c) K5 Da Dn1 D2. 4. 5. 7. 8 S च; D1 तौ (for तु). — d) T2 महेष्वासौ. M2 महामृधे (for °हवे).

27 a) Ś1 K3. 5 M2 बलवान् (for °वद्). — b) Some MSS. °निःस्वनं. — c) G3 अभ्यवर्षन्. T2 M3 तीक्ष्णं (for तूर्णं). — d) K5 छादयंतो; D5 °यानं; D3 °यानौ. Da1 दिवाकरः (for °रम्).

28 a) Ś1 K3. 5 B1. 2 Dn2 D2–4. 6–8 तथासाद्य. — b) Ś1 Ko. 2. 5 Da1 D2. 5 T1 G1. 2. 4 M4 भारतानां.

6. 3085
6. 69. 30
6. 69. 35

ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत तं रणे ।
रक्षमाणस्ततो भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः ॥ २९
शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ।
अवर्जयत संग्रामे युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ॥ ३०
ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशां पते ।
जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ॥ ३१
तथैव पाण्डवा राजन्पुरस्कृत्य धनंजयम् ।
भीष्ममेवाभ्यवर्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिम् ॥ ३२
तद्युद्धमभवद्धोरं देवानां दानवैरिव ।
जयं च काङ्क्षतां नित्यं यशश्च परमाद्भुतम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

संजय उवाच ।
अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शांतनवस्तदा ।
भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव ॥ १
पूर्वाह्णे तन्महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्तत ।

K5 M2 पितामहं; Da1 पितामह (for °महः). — c) K4 B2. 4 अवज्ञायत; B1. 3 Da Dn1 D5 अवज्ञाय च; M2 आवर्जयत (for अव°). Ca. c cite अवज्ञाय. Ś1 K5 Dn2 D2. 3. 6 M4 संग्रामं (for° मे). — d) D3. 6 [अ]नुचिंतयन्; D1 [अ]थ संस्मरन्; T1 G4 तु संस्मरन्.

29 a) K5 द्रुतं राजन्; D2 [ऽ]द्रुतं राजन्; D6 महाराजा; T1 G M4 महेश्वासः (G2. 3 °स) (for महाराज). — b) Ko. 2 ह्यभ्य° (for अभ्य°). S शिखंडिनमभिद्रवत् (G3 °द्रवन्). — c) Dn1 रक्षमाणास्; G1 रक्ष्यमाणो. K4. 5 B D तदा; T G M1–3 रणे; M2. 3 (before corr.) रथे (for ततो). Ś1 भीष्मस्. — d) K4 देशितः; K5 D1. 2 नोदितः; Da1 चोदिता (for चोदितः).

30 a) K1 शिखंडे; Da1 Dn1 D5. 8 शिखंडि. Ś1 Ko–2 B1 D1 M4 च (for तु). K3 तमासाद्य. — Ś1 Ko–2 om. (hapl.) 30b–31c. — c) B2 तावर्त्तयत; M2 आवर्जयत. K5 संत्रस्तो (for संग्रामे). D1 अवासर्पत संग्रामे. — d) K3 इवोद्धतं; K5 B3 Dn2 D2. 5 इवोज्वलं; D1 T G M1–4 इवोत्थितं (for इवोल्बणम्). M5 युगांताग्निरिवोत्थितः.

31 Ś1 Ko–2 om. 31abc (cf. v. l. 30). — d) Da1 महद्यशाः; Dn2 D4. 7 (m as in text). 8 मृधं तदा; D5 महायशः (for महद्यशः).

32 b) K3 धनंजय. — c) Ko–2 भीमम् (for भीष्मम्). Ś1 [अ]भिरक्षंतो; Ko–2 [अ]भ्यरक्षंत; K3 [अ]भ्यवर्षंत; K5 D1–3. 6 T2 [अ]न्व(D6 °नु; T2 °भि)वर्तंत (for [अ]भ्य°). — d) Ko–2 क्षिप्त्वा (for कृत्वा). M5 दृढं. K5 गतिं (for मतिम्).

33 a) D6 तं (for तद्). M1–3. 5 तैस्तस्य चाभवद्युद्धं. — b) D2 दैवानां (for देवानां). T1 G देवदानवयोरिव. — c) Ko जयदंकांक्षितां (sic); K4. 5 B3 D1–3. 5–7 S जयमाकांक्षतां (T1 °ते); B1. 2. 4 Da Dn D4. 8 जयमाशंस(B4 °संश)तां (for जयं च काङ्क्षतां). K5 D2 M1. 3. 5 तेषां; B1. 2. 4 Da Dn D1. 3–8 संख्ये; T G M4 युद्धे (for नित्यं). — d) K5 B1. 2. 4 D सुमहाद्भुतं (D1 °हद्युते); S सुम(G3 [आ]सीन्म)हद्रणे (for परमाद्भुतम्). Ś1 भीमश्च परमाद्भुतः.

Colophon om. in K5 D2. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Ko. 1 D6 T1 G2. 4 mention only पंचमदिवस; K2 पंचमयुद्धदिवस; K4 T2 M2 पंचमेह्नि; M4 पंचमेह्निके. — *Adhy. name:* K4 व्यूहरचना; M1. 2. 4 व्यूहक(M1 °ह)रणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sup. lin. sec. m.*) 27; Dn2 T2 M3. 4 66; D1 M5 67; T1 G Dn 64; M1. 2 65 (as in text). — *Śloka no.:* D5 34.

66

1 D7 om. the ref. — a) K3. 5 Da D5. 6 तुमलं (D5 °ले). — b) K3 तथा (for तदा). — c) K2 °भयादिक्षन्; K3 °भयादिष्टं; T G M4 °भयाच्चैव;

कुरूणां पाण्डवानां च मुख्यशूरविनाशनम् ॥ २
तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने महाभये ।
अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन्गगनं महत् ॥ ३
नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ।
भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलः समपद्यत ॥ ४
युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेष्विव महर्षभाः ॥ ५
शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ६
कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च ।
पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ७
विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः ।
सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ८
कवचोपहितैर्गात्रैर्हस्तैश्च समलंकृतैः ।
मुखैश्च चन्द्रसंकाशै रक्तान्तनयनैः शुभैः ॥ ९
गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते ।
आसीत्सर्वा समाकीर्णा मुहूर्तेन वसुंधरा ॥ १०
रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशितैः ।
आयुधानां च निर्घोषः स्तनयित्नुसमोऽभवत् ॥ ११
स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः ।

C. 6. 3101
B. 6. 70. 12
K. 6. 70. 12

M1-3. 5 °भयादैच्छत्. — d) Ś1 K5 D2. 6 पुत्रं; K3 पुत्रास् (for पुत्रांस्). K5 वारयितुं (for तार°).

2 a) Some MSS. पूर्वाह्णे. Ko. 2 च महारौद्रं; K4 तन्महायुद्धं; S तस्य रौद्रस्य (T2 भीष्मस्य) (for तन्महारौद्रं). — b) D2 राज्ञा; T1 G2. 4 M3 अहो; T2 ततो; G1. 3 M1. 2. 4. 5 अह्नो (for राज्ञां). B4 रौद्रम् (for युद्धम्). — c) Ko-4 transp. कुरूणां and पांडवानां. — d) Ś1 मुख्यं; K4 युद्धं; T G M4 मुखे (for मुख्य-). M1 (*inf. lin.*) मुख्यभूतविनाशनं.

3 b) B1. 2 Da Dn1 D5 M2. 3. 5 भयावहे; T G M1. 4 भयानके (for महाभये). — c) K3. 5 Da1 D5. 6 तुमलः. — d) K5 संस्पृश्य (for संस्पृशन्). Ko-2 B3. 4 Dn2 D1. 2. 4. 7 महान्; D3 महीं (for महत्).

4 a) D1 नदद्भिश्चैव नागेंद्रैर्. — b) K2 हेषमानश्; Da1 D1 हर्षमाणैश्. M1. 3. 5 तु (for च). — c) Ś1 Ko-2. 4 शंखभे(K1. 4 °भी)रीनिनादैश्च; S भेरीशंखमृदंगैश्च. — d) K1. 5 तुमलः; K3 Da1 D2. 3. 5. 6 तुमलं; K4 B Da2 Dn D1. 4. 7. 8 तुमुलं.

5 a) Ś1 Da1 युयुत्सवास्; G3 युयुद्धवस्. Ś1 K3 ते (K3 च) संक्राता; Ko. 2 समक्रांता; K5 D2 ते निःक्रांता; S ते संक्रुद्धा (for ते विक्रान्ता). — b) K3 महीवली:; D5 महाबल; T1 G महीक्षितः; T2 M मनीषिणः (for महाबलाः). — c) Ś1 अवगर्जंतो; T1 G M अभिगर्जंति. — d) Ś1 महर्षभः; K3 नरर्षभाः; K5 महार्षभः (sic). K2 B Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 गोष्ठेषु (Da D1. 5 °ष्ठे गो-) वृषभा इव.

6 a) Da1 शिरसा. K2 पत्यमानानां; D3 वात्य°; T2 वार्यमाणानां (for पात्यमानानां). — b) D8 शिरैः. — d) D1 भरतोत्तम (for भरतर्षभ).

7 a) Ś1 °ष्णीषवारीजि (sic); Da1 °ष्णीषधारिणी; D5 °ष्णिषधारीणि. — b) D8 T2 °ज्वलानिव. — c) B2 व्यदृश्यंत; Da Dn1 D5 च दृश्यंते (for स्म दृश्यन्ते). — d) Da1 भरतर्षभः; D1 भरतोत्तम.

8 a) K3 Da Dn1 D5 विशिखैर्मथितैर्; D1. 2 विशेषोन्मथितैर्. — K2 om. (hapl.) 8^{b}–9^{a}. M1. 2 transp. (hapl.) 8^{bc} and 9^{bc}. — b) Ś1 बहुभिश्च; B1. 2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 शिरोभिश्च (for बाहुभिश्च). K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 सकुंडलैः (for सकार्मुकैः). — d) D8 अभवन् (for °वच्). K1 महीं.

9 K2 om. 9^{a} (cf. v. l. 8). — a) Ś1 Ko कवचापतितैर्; K3 कवचैः पतितैर्; D2 °चोपचितैर्; D5 °चोपतितैर्. — M1. 2 transp. 8^{bc} and 9^{bc}. — b) Ś1 Ko-2 हयैश्च; K3 भग्नैश्च; Dn2 D4. 7. 8 भुजैश्च; T2 हतैश्च (for हस्तैश्च). K1 सम्लंकृतैः (for समलं°). — c) Ko-2 मुखै(K1 सुखै; K2 मुख)श्च रक्तसंकाशैः; T2 शरैश्च पत्रसंकाशैर्. — d) K5 D2 T G M1. 2. 4 उत्क्रांत° (for रक्तान्त°). B4 Dn2 D4. 7. 8 तथा (for शुभैः). K3 रक्तावनयनांशुभिः; M3. 5 अभवच्छादिता मही.

10 b) D3 भूपतेः; T1 G भूषितैः; T2 M4 भूगतैः (for भूपते). D1 तथा गात्रैर्विभूषितैः. — c) K2 सर्वे (for सर्वा). Ś1 K3 B1 D1. 3 समा(K3 °म)स्तीर्णा (for °कीर्णा).

11 a) Da1 D5 राजमेघैश्च; Da2 रराज मेघैस् (for रजोमेघैश्च). — b) K3. 4 B D °प्रकाशिभिः. — c) T1 G2-4 निर्घोषैः (for °र्घोषः). — d) Da1 °समो भवेत्; D1 स्वनतीव नभस्तलं. Ca. c cite स्तनयित्नुः.

C. 6. 3101
B. 6. 70. 12
K. 6. 70. 12

प्रावर्तत कुरूणां च पाण्डवानां च भारत ॥ १२
तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ।
ववर्षुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३
क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ।
तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम ।
अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १४
उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः ।
तावकानां परेषां च योधानां भरतर्षभ ॥ १५

---

12 ^{a}) D2 समप्रहारस् (for स संप्र°). Cc cites संप्र° (as in text). K1 तमुलः ; K3. 5 Da1 D2. 3. 5. 6 तुमलः. — ^{b}) Dn1 कंदुकः ; D6 कंचुकः ; D8 कुटुकः (for कटुकः). Da1 D5 शोणितो(D5 °वो)दयः. — ^{c}) K1 D8 प्रवर्तत ; B1 आवर्तत (for प्रावर्तत).

13 ^{a}) T1 G तस्मिन्महाहवे घोरे ; M4 तस्मिन्भये महाघोरे. — ^{b}) K1. 3. 5 Da1 D2. 3. 5 तुमले ; G2 तुमलो. Ko. 2 S रोमहर्षणे. — ^{c}) B1. 3. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 ववृषुः ; B2 बभूवुः ; S (except M1. 2) प्रावर्षन् (for ववर्षुः). K2 सरवर्षाणि ; K4 B2–4 Da Dn D4. 5. 7. 8 शरजालानि. — ^{d}) D1 भरतर्षभ ; S रुधिराणि च (for युद्धदुर्मदाः).

14 ^{a}) K4 B1. 2 Da Dn1 D1. 3. 5. 6 S प्रा(D1. 3. 6 आ)क्रोशन् (for क्रोशन्ति). B2–4 D4. 8 चात्र (for तत्र). — ^{b}) Ś1 शरवर्षप्रतापित्तः ; K4 B1–3 Da Dn1 D1. 5 °प्रपीडिताः ; T1 G2. 6 °वर्षाभिपीडिताः. — ^{c}) = 15^{c}. K1 परेशं च (for परेषां च). — T1 om. (hapl.) 14^{d}–15^{c}. — ^{d}) Ś1 Ko–3 पांडवानां च मारिष (K3 भारत) ; K5 B1 D1. 3. 6 T2 G M1–3. 5 संयुगे भरतर्षभ ; Da1 D5 संयुगे भरतोत्तमः ; D2 संग्रामे तव भारत ; M4 योधानां राजसत्तम. — After 14^{cd}, N ins. (Ko–2 om. from post. half of line 2 up to prior half of line 4) :

275* संरब्धानां च वीराणां धीराणाममितौजसाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्देन न प्राज्ञायत किंचन ।
उत्थितेषु कबन्धेषु सर्वतः शोणितोदके ।
समरे पर्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यताः ।
शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चामिततेजसः । [5]
निजघ्नुः समरे शूरास्तेऽन्योन्यं च परंतप ।
बभ्रमुः कुञ्जराश्चात्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशाः ।

[(L. 1) Ko–2 संरब्धाणां ; K3 सरक्षाणां. B Da Dn D4. 5. 7. 8 नृ- (for च). D3 योधानां ; Co वीराणां (as above). K3 वीराणामपितेजसां ; K5 D1–3. 6. 8 शू(D3. 8 वी)राणाममितौजसां ; B3. 4 Da Dn D4. 5. 7 वीराणामति- (Da2 D4 °मि)तेजसां (for the post. half). — (L. 2) Ko. 2 धनुर्ज्याघातशब्देन ; B1. 2 Da Dn1 D1. 5 °ज्यातल- घोषेण ; B3. 4 Dn2 D4. 7. 8 धनुषां तलघोषेण (for the prior half). K3 transp. न and प्राज्ञायत. K5 Da1 D5 प्रज्ञायत. — (L. 3) K3 D2 उच्छ्रितेषु ; B2 अथ तेषु (for उत्थितेषु). — (L. 4) K5 B3. 4 Da Dn D2. 4. 5. 7. 8 अपरे (for समरे). D2 पर्यधावंतः. — After the prior half of line 4, Ś1 reads 14^{f}–15^{a}, *repeating* it in its proper place. K1 रिपुयोधना ; K3 रिपुवधोद्यत ; B1 D4. 7. 8 °समुद्यताः ; D6 °बलोद्यताः. — (L. 5) Ko–3 Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 °गदाभिश्च ; K5 D2 °गदाहस्ताः (for °गदाभिस्ते). K3 °तेजसाः. — (L. 6) B D (except D2) [ऽ]न्योन्यं (for शूरास्). K3. 4 तेन्योन्यस्य ; K5 D2 ते चान्योन्यं (for तेऽन्योन्यं च). K1. 3 परंतपः (for °तप). B Da Dn D1. 3–8 शूराः परिघबाहवः. — (L. 7) Ko–2 तत्रसुः (for बभ्रमुः). Ko–3 तत्र (for चात्र). Dn2 D3 मुक्ता ; D4 युक्ता (for विद्धा). K1. 2 निरंकुशः.]

— M4 (erroneously) reads 14^{e}–15^{d} after 16. — ^{e}) K5 अंशाश्च ; T2 हत्वा च (for अश्वाश्च). K4 T G M1. 3–5 परिधावंति ; K5 D1. 3 पर्यधावंतो. M2 अश्वानां कुंजराणां च. — For repetition of 14^{f}–15^{a} in Ś1, cf. v. l. in line 4 of 275*. — ^{f}) Dn1 दिशः (for दश).

15 T1 om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). For sequence in M4, cf. v. l. 14. — ^{a}) Ś1 (first time) उत्प्लुत्य ; K3 उपेत्य ; Da1 उत्पद्य. Ko निपतंत्येव ; K5 निपतत्यन्ये ; G4 प्रपतंत्यन्ये. — ^{b}) K1 शराघातप्र° ; K3 शरघातैः प्र° ; T2 G3 शरव्रातप्र° ; G1. 2. 4 शरपातप्र° ; M2 शरघातनि°. — ^{c}) = 14^{c}. — ^{d}) G1. 3 M यौधानां. D1 भरतोत्तम ; T3 G M राजसत्तम (for भरतर्षभ). Dn2 D4. 7. 8 पर्यधावन्समुद्यताः ; D3. 6 T1 योधा भरतसत्तम. — After 15, N ins. :

276* बहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणां तथैव च ।
गदानां परिघाणां च हस्तानां चोरुभिः सह ।
पादानां भूषणानां च केयूराणां च संघशः ।
राशयः स्म प्रदृश्यन्ते भीष्मभीमपराक्रमे ।

[(L. 1) Ko. 2. 3 B2–4 D1–3. 6 बाहू(K2 °हु)नाम् ; K1. 5 बहुनाम् ; K4 B1 Dn1 वाहानाम् (for बहूनाम्). K3 D3 Ś1 Ko–2. 4 B2–4 Da Dn1 D3. 5 कार्मुकानां ; K5 B Da Dn1 D1–3. 5. 6 च भारत (for कवचानां.

अश्वानां कुञ्जराणां च रथानां चातिवर्तताम् ।
संघाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्च नतपर्वभिः ।
जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ १७
अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि ।
बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव ॥ १८
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैश्चैव विशां पते ।
अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ १९
विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः ।
अन्योन्यमभिधावन्त परस्परवधैषिणः ॥ २०

C. 6. 3116
B. 6. 70. 27
K. 6. 70. 27

तथैव च). —(L. 2) Ś1 Ko.3 Da Dn1 D5 परिघानां. Ś1 Ko–3 हतानां (for हस्तानां). Ś1 शोनाभिः (sic); Ko.1 ऊरुभिः; K5 चारुभिः (for चोरुभिः). Dn2 D4.7.8 शरशक्तिगदाभिश्च खड्गैश्च पतितैर्भुवि. — (L. 3) Ś1 Ko–2 पदा- (Ś1 पादा-; K1 पारा)तानां भूषणानां (for the prior half). Da1 केयुराणां. K4.5 B Da Dn D2.4–8 सर्वशः (for संघशः). D1 तथा सर्वायुधैः सह (for the post. half). — (L. 4) Ś1 B2–4 Da Dn D4.5.8 चात्र; Ko–3 D3 स्मात्र; K4 B1 D1.7 तत्र (for स प्र-). — Ś1 D2 om. (hapl.) from the post. half of line 4 up to 16^{c}. K1 भीष्मं; K3 भीष्मे (for भीष्म-). B Da Dn1 D1.5 भीष्मभीमसमागमे; Dn2 D4.7.8 भीमभीष्मसमागमे.]

16 Ś1 D2 om. 16^{abc} (cf. v. l. 275*, line 4). — a) K2 B4 Dn2 D4.7.8 अश्वानां धावमानानां. — b) Ko.1.4 B1–3 Da Dn1 D5 चानि(K1 °ति)वर्तिनां; K3 विनिवर्तिनां; D3 चानिवर्ततां; S च वरूथिनां (for चातिवर्तताम्). K2 B4 Dn2 D4.7.8 कुंजराणां निवर्ततां; D1 पदातानां विशां पते. — c) Da1 संघातां; S राशयः (for संघाताः). D1 च विदृश्यंते; T1 G4 संप्रदृ°; T2 तु प्रदृ°; G1.3 स्म सुदृ°; G2 स तु दृ°; M स्मात्र दृ° (for स्म प्रदृ°). — d) K3 तव (for the first तत्र). — After 16, K2 reads (hapl.) 19^{cd}, *repeating* it in its proper place; on the other hand, M4 erroneously reads 14^{e}–15^{d}.

17 a) S परिघैः (for असिभिः). K3 पाशैर्; D6 प्राशैर् (for प्रासैर्). — b) K3.5 B2 Da Dn1 D2.5 T G2–4 M4 बाणैः संनतपर्वभिः; Dn2 D4 बाणैश्चानत°. — d) K4 कालदेशिताः; K5 Da1 D1 °नोदिताः; D3 काल आगते; D6 बलनोदिताः.

18 a) Ko.2 M8 बहुभिर् (for बाहुभिर्). — K1 om. (hapl.) 18^{b}–19^{c}. — b) D1 विव्यधुः; M2 नियुद्धे (for नियुद्ध-). Ś Ko.2 B3 भुवि (for युधि). — c) S बा(T1 G4 व)हुभिः (for बहुधा). Ś1 परिसज्जंत; T1 G4 समसज्जंते; G1 °सज्यत; G2 °सज्यंत. — d) Ś1 आयुधैः; K3 चायसैः (for आयसैः). K3 D3 अपि; K4 सह (for इव).

19 K1 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). — b) Ś1 बलैश्चैव; K5 D2.6 करैश्चैव; B2 Da Dn1 D5 तलैश्चापि; B3.4 Dn2 D4.7.8 तलैः कीलैर्; D1 मुसलैश्च (for तलैश्चैव). — K2 reads 19^{cd} for the first time after 16. — c) K2 (first time) जज्ञिरे (for जघ्निरे). — d) K5 पांडुभिः. K4 पांडवास्तावकैः सह. — After 19, N ins.:

277* पतितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले ।
घोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र जनेश्वर ।

[(L. 1) Ś1 पातितैः. K1 पातमानैश्च; K2 पाति° (for पात्य°). Ś1 Ko.2 विवेष्टद्भिश्च. — (L. 2) D1 जातं (for जज्ञे). B2 तव (for the first तत्र). B1.2.4 Da Dn D4.5 नरेश्वर (for जने°).]

— On the other hand, S ins. after 19:

278* दुर्योधनमते घोरे अक्षद्यूताभिदेवने ।
भीष्मे युधि पराक्रान्ते भीमसेनेन भारत ।
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
मध्ये च महती सेना केशशैवलशाद्वला ।
हतारोहा हया राजन्रथिनो विरथा अपि । [5]
विचेरुस्तत्र संग्रामे निस्त्रिंशवरधारिणः ।

[(L. 1) T2 °नंदिते (for °देवने). — (L. 2) G1–3 भीमे (for भीष्मे). T2 G1.3 M2 °सेने च (for °सेनेन). — (L. 4) M1.3.4 मध्येन महतीं सेनां. — (L. 5) T1 हता; T2 हयान्; M5 रथा (for हया). G2 रुधिरे (for रथिनो). — (L. 6) T2 विरेजुस् (for विचेरुस्).]

20 a) K5 D2 परिधा (for विरथा). Ś1 Ko–2 रथिनोरथिनश्चात्र. — b) K3 D2 निस्त्रृंशवर°; K5 निस्त्रृंशांबर°; D6 निस्त्रिंशं वर°; S प्रगृहीतोद्यतायुधाः. — c) Ko–3 Dn2 अभ्यधावंत; K4 B Da2 Dn1 D1–3.5–7 अभिधावंतः; S अभिधावंति.

C. 6. 3117 B. 6. 70. 28 K. 6. 70. 28

ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गैर्बहुभिर्वृतः ।
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ २१
तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
भीष्ममभ्यद्रवन्क्रुद्धा रणे रभसवाहनाः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

संजय उवाच ।
दृष्ट्वा भीष्मेण संसक्तान्भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् ।
तमभ्यधावद्गाङ्गेयमुद्यतास्त्रो धनंजयः ॥ १
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च ।
ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वान्नो भयमाविशत् ॥ २
असज्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवोत्थितम् ।
बहुवर्णं च चित्रं च दिव्यं वानरलक्षणम् ।
अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डिवधन्वनः ॥ ३
विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे ।
ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महारथे ॥ ४

---

21 ^{b}) B Da2 Dn1 D5 कालिंगैर्. M4 युतः (for वृतः). — ^{c}) S परिवार्य (for पुरस्कृत्य). G1. 3 भीमं (for भीष्मं).

22 ^{b}) D8 पुरस्कृत्य (for परिवार्य). — ^{c}) Ś1 अभ्याद्रवन्; K3 °भ्यद्रवत्; S °भ्यपतन्. — ^{d}) Ś1 K0–4 D3 ततो युद्धमवर्तत; K5 D2. 6 रणे त्वरितविक्रमाः; Da1 रणे रभ्यसवाहनः; D1 रणे सह्ययवाहनाः; Cc as in text.

Colophon. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K0–2 mention only पंचमयुद्धदिवस; K4 पंचमेह्नि; D2 चतुर्थयुद्धदिवस; T G2. 4 पंचमदिवस; M4 पंचमेह्निके. — *Adhy. name :* K4 T2 G2 M1. 2. 4 संकुलयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da2 (*sup. lin. sec. m.*) 28; Dn2 T2 M3. 4 67; D1 M5 68; T1 G 65; M1. 2 66 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 (wrongly) 38; Dn2 D5 29.

67

1 ^{a}) K5 D1. 2 T2 G3 संयुक्तान्. — ^{b}) B3. 4 Dn2 D4. 8 T1 G बांधवान्; T2 पांडवः; M1–3. 5 पांडवान् (for पार्थिवान्). — ^{c}) K3. 4 B Da Dn D3–5. 7. 8 T2 G1. 3 M4 समभ्यधावद्; K5 D2. 6 समाधावत; D1 समभ्ययाच्च.

2 ^{a}) K3 पांचजन्यश्च (sic). K5 D2. 6 निर्घोषाद् (for निर्घोषं). — ^{b}) S (except T2) श्रुत्वा वै (for धनुषो). K3 Da1 गांडीवस्य; K5 गांजिवस्य. — ^{d}) K3 D1 सर्वेषां (for सर्वान्नो). Cc cites नो (as in text). — After 2, N ins.:

279* सिंहलाङ्गूलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्वतम् ।

[D1 कपि° (for सिंह°). D3 °सकाशं (for °माकाशे). K3. 5 D1. 2 पावकं (for पर्वतम्).]

3 B1 om. 3^{ab}. — ^{a}) K4 अमजमानं; D6 असजं°; T G1. 3. 4 M1. 4 असज्य°; G2 असंत्य°. K3 असजंतं महास्तंभं; D1 असजंत महास्तोमे. — ^{b}) K3. 4 B (B1 om.) D (except D2. 3. 6) S धूमराशि(T G4 °जि)म् (for °केतुम्). Ś1 K3 D3 M3. 5 इवोच्छ्रितं; T1 G4 इवोद्यतं. — ^{c}) K0–2 च दिव्यं; K4 Da2 D2. 5. 6. 8 T G M2. 4 विचित्रं (for च चित्रं). Da1 M1. 3. 5 बहुवर्णं विचित्रं च. — ^{d}) Ś1 K0–2 M2. 3. 5 दिव्य° (for °व्यं). K3 °लक्षितं. — ^{e}) D3 तदा राजन्; S रणे राजन् (for महाराज). — ^{f}) K1. 5 D2 गांजीवधन्वनः (K5 °ना); D3. 6 G2 °धन्विनः.

4 S transp. 4^{ab} and 4^{cd}. — ^{a}) Ś1 मेघमव्यक्तं; Da1 T1 G2–4 °मध्यस्थं. — ^{b}) Ś1 G2–4 भ्राजमानम्; T1 राजमानम् (for °मानाम्). — ^{cd}) K3. 5 D2 गांजिवं (for गाण्डिवं). Ś1 रुक्मपृष्ठे (for °पृष्ठं). Ś1 महारथः; K0 °रथं; K3 D1 °हवे; K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 °मृधे; K5 महद्धनुः; D2–8 महाधनुः. S सुवर्णपृष्ठं गांडीवं रणे (M1. 2. 4. 5 °थे) द्रक्ष्याम (T1 °मि) भारत.

अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवाभिगर्जतः ।
सुघोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीम् ॥ ५
चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
दिशः संप्लावयन्सर्वाः शरवर्षैः समन्ततः ॥ ६
अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनंजयः ।
दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ॥ ७
कांदिग्भूताः श्रान्तपत्रा हतास्त्रा हतचेतसः ।
अन्योन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ ८
भीष्ममेवाभिलीयन्त सह सर्वैस्तवात्मजैः ।
तेषामार्तायनमभूद्भीष्मः शांतनवो रणे ॥ ९
समुत्पतन्त वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ १०
श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ॥ ११

C. 6. 3130
B. 6. 71. 12
K. 6. 71. 12

---

5 [a]) K3 D1 अशुश्रुवू; K4 B Da2 D4. 5. 7 आशुश्रुम; S अश्रौषं च. K3 D1 रवं; D5 शुभं (for भृशं). In K4, the portion of the text from चास्य भृशं up to the end of 5[d] is lost on a damaged fol. T1 G तात; T2 M तत्र (for चास्य). — [b]) T1 G4 पांडवस्य; T2 G1-3 M गांडी(T2 °डि)वस्य (for शक्रस्येव). Cc. d cite शक्रस्य. Da1 [अ]भिगर्जितः; D5 T2 M [अ]भिगर्जितं; T1 G4 च गर्जतः. K3 D1 अशनेरिव गर्जतः(D1 °र्जितं). — [c]) D6 सघोरं. Ś1 वलयोः; K5 D2 तलतः (for तलयोः). K3 सुघोपस्तुमुलः शब्दो; S सुघोरं (T2 M2 °र.) तलशब्दं च. — [d]) Ś1 निघ्नंतं; D5. 8 निघ्नंतस्. K1 साहिनीं (for वाहिनीम्).

6 [a]) Ś1 Ko-2 महावेगः (for यथा मेघः). — [b]) G4 सु. (for स.). K5 Da D2 G2 स्तनयित्नुवान्. K3 खं पृथ्वीमभिप्लावयन्. — [c]) Ś1 Ko खं प्लावयन्; D6 स प्लावयन्; T G M4 संछादयन् (for संप्लावयन्). B2-4 Da Dn D4. 5. 7. 8 दिशः (Da Dn1 D5 °शं) संप्ला(D5 °श्रा)वयामास. — After 6, D1 records (in marg.) 2900 as the aggregate śloka no.

7 In K4, the portion of the text from अभ्य up to स्त्रमो in 7[d], is lost on a damaged fol. — [a]) Ś1 Ko-3. 5 D1-3 समभ्यधावद्गां(K1 °द्रं)गेयं; D5 ततः समभ्यधावंत. — [b]) K3 भैरवास्त्रेण धनंजयः (hypermetric). — [c]) M4 दिशः (for दिशं). K3. 5 D2 M वा (for च). T G दिशं (T2 ततः; G2 दिशः) प्रतीचीं प्राचीं वा. — [d]) Ś1 K3 न जानीमो विमोहिताः; D6 न जानीमः सुमोहिताः; M2 जानीमोस्त्रविमोहिताः.

8 [a]) Ś1 M2. 4 कांदिशी(M4 °शू)काः; Ko-2 हादिग्भूताः; K3 वादिग्भूताः; T1 G1-3 कादिग्भूताः; G4 कादिग्भूः का (sic); M5 कांतिः शूताः (sic); Ca. c. d कांदिग्भूताः (as in text). Ś1 चिंतयंतो; Ko-2 D6 G4 M2 शांतपत्राः; B2 T2 M4 श्रांतवाहाः; D1 च संभ्रांताः; D7 m शांतशस्त्राः; G1. 3 श्रांतवक्त्राः; M1. 3. 5 शांतगात्राः; Cd श्रांतपत्राः; Ca श्रान्तपत्राः (as in text). Cc cites पत्रं. — [b]) K2-5 B D (except D3) हताश्वाः; G1 नतास्त्रा (for हतास्त्रा). K3 D1 हततेजसः (for °चेतसः). — [c]) K3 अभिसंक्लिष्टाः; K5 D2. 6 °संक्लिश्य (for °संश्लिष्य). — [d]) Ko. 1 योधास्त्रैर् (for योधास्ते). K3 D1 भरतोत्तम.

9 [a]) Ko-2. 5 D2. 6 एवोपलीयंत (D6 °ते); K3 D1 T1 G M1-3. 5 एव व्यलीयंत; K4 damaged; B Da Dn1 D3-5 T2 M4 एवाभ्यलीयंत (B3. 4 Dn1 °ते); Dn2 D7. 8 एवाभिलीयंते. Ca. c cite अभ्यलीयन्ते; text as in Ś1 only. — [b]) K5 इवात्मजैः; D1 तवात्मजः; M5 तवानुजैः. — [c]) K3 तेषामाप्यायते चाशु; D1 तेषामाप्यायने चाभूद्; T2 तेषामार्ताधनमभूद्; G2 तेषां तु त्रायमाणोभूद्; Cv as in text. Cc. d cite आर्तायनं. — [d]) T2 भीष्मं शांतनवं रणे.

10 [a]) K4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 स(Dn2 त)मुत्पतंति; D2 (marg. *sec. m.*). 3. 6 M1-3. 5 समुत्पत्य च; T G M4 समुपेत्य च (for समुत्पतन्त). Ś1 वित्रस्था. K3 समुत्पेतुः सुवीरास्ते; D1 समुत्पत्य च वीरास्ते. — [b]) K3 B1. 2. 4 D (except Dn2 D3) T G4 M3-5 तथा (for तदा). — [c]) T2 सादयश् (for सादिनश्). — [d]) Ko-2 T1 G4 भूमौ चैव; K4 भूमेरेव; B Da Dn1 D3-5. 8 M भूमेश्चापि (for भूमौ चापि). T1 G पदातिनः. — After 11, K3 ins.:

280* गजेभ्यो गजयोधाश्च वित्रस्ता भयमोहिताः ।
विह्वलाः प्रत्यदृश्यन्त न जानन्ति दिशो नृप ।

11 [b]) S (except T G4) विस्फूर्जितम्. — [c]) Ko भूतानि (for भीतानि). T2 सर्वभूतानि श्रांतानि. — [d]) Ś1 K4 B1. 2. 4 Da Dn D3-5. 7. 8 Cap. c. d व्यपा(B3 °पा)लीयंत; B3 व्यलीयंत च; D5 विलपंति स्म; T2 व्यवानीयंत; Ca व्यवधीयंत (for व्यवलीयन्त). T G सर्वशः; M भागशः (for भारत). K3 D1 व्यलीयंत

.3131
.71.13
.71.13

अथ काम्बोजमुख्यैस्तु बृहद्भिः शीघ्रगामिभिः ।
गोपानां बहुसाहस्रैर्बलैर्गोवासनो वृतः ॥ १२
मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रिगर्तैश्च विशां पते ।
सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिर्वृतः ॥ १३
नागा नरगणौघाश्च दुःशासनपुरःसराः ।
जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः ॥ १४
हयारोहवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः ।
चतुर्दश सहस्राणि सौबलं पर्यवारयन् ॥ १५
ततस्ते सहिताः सर्वे विभक्तरथवाहनाः ।
पाण्डवान्समरे जग्मुस्तावका भरतर्षभ ॥ १६
रथिभिर्वारणैरश्वैः पदातैश्च समीरितम् ।
घोरमायोधनं जज्ञे महाभ्रसदृशं रजः ॥ १७
तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनाम् ।
बलेन महता भीष्मः समसज्जत्किरीटिना ॥ १८

परस्परं·

12 a) Ko.1 कांभोज°. K3.5 D1.2.6 च (for तु). K4 B Da Dn D4.5.7.8 अथ कांबोजजैरश्वैर्. Ca.d cite कांबोजजैः. — D2.6 om. (hapl.) 12^{b}–13^{c}. — b) K3 D1 बहुभिः; K4 B Da Dn D3–5.7.8 महद्भिः (for बृहद्भिः). — c) D1 मायानां; D3 गोपनैर् (for गोपानां). Ś1 बाहु° (for बहु°). — d) K2 भल्लैर्; K3 राजा; K4 B D7 बालैर्; Da1 बलिर् (for बलैर्). Ś1 गोवाशरैर्; Ko–2 गोवाशिनां; K3 दुर्योधनो; K4 B Da Dn D4.5.7.8 Cc गोपायनैर्; D1 गोधासनो; D8 ग्रावासिनो; text as in K5 only. Ko–2 वृताः; D1 नृपः (for वृतः). — For 12, S subst.:

281* ततः काम्बोजमुख्याश्च ते हंसपथकर्णिकाः ।
गोपासनबलौघाश्च गोपासनपतिस्तथा ।

[(L. 1) G2 °पथकार्णिकः; M4 °पथिकार्णिकाः. — (L. 2) M1.3.5 गोवासन- (in both places) (for गोपासन-).]

13 D2.6 om. 13^{abc} (cf. v. l. 12). K2 om. (hapl.) 13. In K4, st. 13–14 are lost on a damaged fol. — a) K1 मद्रसौवीर्यगांधारैस्; K3 D1 सह (D1 मद्र-) गांधारसौवीरैस्; K5 सिंधुसौवीरगांधारैस्; T2 माद्रीसौवीर°. — b) K4 B Da Dn D4.5.7.8 त्रैगर्तैश्च. — c) Ś1 सर्वकलिंग°; K3 सर्वैः कलिंग°; D3 सर्वकालिंग्य°; T G पूर्वकालिंग°. — d) K3.5 B D (except D3) S °पतिः सह (T2 °तिस्तथा).

14 In K4, st. 14 is lost on a damaged fol. — a) Ko नाग-; G1 नगा; M1–3 नाना- (for नागा). K3 नागा नरनरौघाश्च; B Da Dn D5–7 M5 नानानरगणौघैश्च (D6 °णैश्चैव); D1 नागा रथनरौघैश्च; D4.8 नानानरनरौ(D8 °गणौ)घेन; T1 G2.4 नरनागगणौघाश्च; T2 नागाश्वरथपूर्णाश्च. — b) Ś1 °पुरोगसाः; K2 B3.4 Da1 Dn D1.4.7.8 °पुरःसरः; K3 °पुरोगमाः. — c) Ś1 Ko.1 तु (for च). — d) Dn2 D4 सहितैः. T2 G1–3 M1–3.5 तैश्च (for सर्व-). T1 G4 सहितस्तैश्च वाजिभिः.

15 a) Ko.1 हयारोहवरश्चैव; K2 D6 °वरैश्चैव; K3 D1 शबरा बर्बराश्चैव; B2 हयारोहनराश्चैव; B3 हयारोहा वराश्चैव; Da1 D5 हयारोहबलाश्चैव; S गजारोहवराश्चैव (G1.3 °हैश्च). — b) Ko–2 पुत्रैश्च (for पुत्रेण). Ko–2 चोदितः; K4 देशिताः; K5 D1.2.6 नोदिताः. — M2 om. (hapl.) from 15^{c} up to the end of line 3 of 282*.

16 M2 om. 16 (cf. v. l. 15). — b) D1 विपक्तरथवाहनाः; M4 विभक्तबलवाहनाः. — c) K4 B1–3 Dn2 D4.7.8 पांडवाः; D3 पांडवं. T सहितान्; G M (M2 om.) सहिता (for समरे). Ś1 K3–5 B Da2 Dn2 D1–4.6–8 जग्मुस् (for जग्मुस्). — d) B1–3 Dn2 D4.7.8 तावकान्. K3 D1 भरतोत्तम; Da1 °तर्षभः. — After 16, D4 S (M2 om.) ins.:

282* चेदिकाशिपदातैश्च रथैः पाञ्चालसृञ्जयैः ।
पाण्डवाः सहिताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
तावकान्समरे जग्मुर्धर्मपुत्रेण चोदिताः ।

[(L. 1) D4 ते चेदिकाशिपादातै; T2 M1.3–5 चेदिकाशि(T2 °दि)पदातेन. M1.3.5 रथाः; M4 रथान् (for रथैः). — (L. 2) T2 transp. पाण्डवाः and सहिताः. — (L. 3) T2 G1.3 M1.3–5 जग्मुर् (for जग्मुर्).]

17 a) S रथैश्च (for रथिभिर्). K2 वारुणैर् (for वारणैर्). K1 अश्वः; K3 D1.6 T1 G2.4 चैव (for अश्वैः). — b) K4 B Da2 Dn D1.4–8 T G2 M3 पादातैश्च (for पदा°). K2 समेरितं. — c) B1.2 T1 G4 M1.3.5 आयोधने (for °धनं). B8 Dn2 चक्रे (for जज्ञे). — d) K3 तव; T2 रथं (for रजः).

18 b) D2.6 -गजाश्वरथयोधिना(D2 °नः); T2 G M -गजाश्व(G1.3 -गजैश्च; M4 -गदाश्व)नरयोधिनां. — c) K3 बलेन महती भीष्मं. — d) K3 समं सक्तं;

आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः ।
अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेण यशस्विना ।
सहपुत्रः सहामात्यः शल्येन समसज्जत ॥ १९
विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ।
मत्स्या दुर्योधनं जग्मुः शकुनिं च विशां पते ॥ २०
द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः ।
द्रोणेन समसज्जन्त सपुत्रेण महात्मना ।
कृपश्च कृतवर्मा च धृष्टकेतुमभिद्रुतौ ॥ २१
एवं प्रजविताश्वानि भ्रान्तनागरथानि च ।
सैन्यानि समसज्जन्त प्रयुद्धानि समन्ततः ॥ २२
निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसावृताः ।
प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशां पते ॥ २३
प्रववौ च महावातः पांसुवर्षं पपात च ।
नभस्यन्तर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २४
प्रमोहः सर्वसत्त्वानामतीव समपद्यत ।
रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च तुद्यताम् ॥ २५
वीरबाहुविसृष्टानां सर्वावरणभेदिनाम् ।
संघातः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ॥ २६

C. 6. 3146
B. 6. 71. 26
K. 6. 71. 23

T_1 G समासक्तः; T_2 M_4 समासज्य (for समसज्जत्). M_4 किरीटिनम्.

19 ^{c}) Ś$_1$ मत्वाण (sic); K_3 धर्मात्मा; G_3 माद्राणाम्. — ^{d}) Ś$_1$ वृषभेन; $K_{1.3}$ $D_{2.3}$ ऋषभेन. — In K_4, 19^e–20^b is lost on a damaged fol. D_2 om. 19^{ef}. — ^{e}) M_4 सह पुत्रैः. Ś$_1$ K_{0-2} D_6 सपुत्रः स स(K_2 म)हामात्यः; K_5 सपुत्रः सहसामात्यः. — ^{f}) Da_1 D_5 शैलेन (for शल्येन). T_2 समसृज्यत; G_1 समसज्यत; M_2 सह सज्जत.

20 ^{a}) G_2 विकीर्णः (for विकर्णः). Da_1 सहदेवश्च. — ^{c}) D_6 T_2 M_{3-5} मत्स्यो; T_1 G $M_{1.2}$ मात्स्यो. S अगात् (for जग्मुः). In K_4, the portion of the text from शकुनिं up to प्रयुद्धानि in 22^d is lost on a damaged fol. Da_1 D_6 शकुनीं.

21 ^{b}) D_3 T_2 महारथाः (for °रथः). — ^{c}) D_4 द्रोणं च. K_{0-2} M_2 सह सज्जंत; K_5 $D_{2.6}$ समरे राजन्. — ^{d}) S विशां पते (for महात्मना). — ^{e}) Ś$_1$ कृपाश्च कृतवार्मा च (sic.). — ^{f}) Ś$_1$ दृष्टकेतुम्; K_5 B_1 Dn_2 $D_{2-4.6-8}$ धृष्टद्युम्नम्; T_1 G चित्रकेतुम् (for धृष्टकेतुम्). K_5 अभिद्रुतैः.

22 ^{a}) K_5 प्रजाविताश्वानि; B_1 Da_2 Dn $D_{4.6-8}$ T_1 प्रव्रजिताश्वानि; B_3 प्रचरिता°; D_2 (before corr.) प्रव्रजता°; D_3 प्रजविताश्वाणि. — ^{b}) B_2 भ्रांतनागरथानि च; D_5 भ्रांतराजरथानि च. — ^{c}) B_{1-3} Da Dn_1 D_5 समसज्जंत वृंदा(Da_1 द्वंद्वा)नि; B_4 Dn_2 $D_{4.7.8}$ समसज्जंत युद्धानि; G_3 सैन्यानि समयुज्यंत. — ^{d}) K_{0-2} D_2 प्रबु(K_0 °वृ)द्धानि; K_3 D_1 प्रायुध्यंत(D_1 °ति); B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ तत्र तत्र (for प्रयुद्धानि).

23 K_{0-2} om. 23^{ab}. — ^{a}) K_5 $D_{2.6}$ निरभ्रा (for °भ्रे). D_3 विद्युतं. K_3 चोग्राः; K_5 D_2 चासन्; D_3 तीव्रं (for तीव्रा). — ^{b}) Ś$_1$ दिशाश्च (for °शश्च). K_3 °वृतः; D_3 °वृता. — ^{d}) K_2 $D_{6.8}$ सनिर्वाता (for °र्घाता).

24 ^{a}) K_3 प्रादुरासन्; K_4 B_1 प्रादुर्भूतो; K_5 प्रादुर्बभू; B_{2-4} Da Dn $D_{3-5.7}$ (m as in text).$_8$ प्रादुर्बभौ; D_1 प्रादुर्ववौ; D_6 प्रादुर्ववुर् (for प्रववौ च). Ś$_1$ K_2 महावायुः; K_5 °वाताः. D_2 प्रादुर्बभूवुर्महावाताः (hypermetric); S चंडा बभूवुर्वाताश्च. — ^{b}) B_{2-4} Da Dn_1 (before corr.) $D_{1.3.5.8}$ पांशुवर्षं; G_2 पांसुवर्षः. M_4 ह (for च). — ^{d}) Ś$_1$ सैन्यस्य; Cc सैन्येन (as in text).

25 ^{a}) K_{0-2} सं(K_1 स)मोहः (for प्र°). K_3 B_1 D_1 सर्वसैन्यानाम्; K_5 $B_{2.4}$ Da_2 Dn_2 $D_{2.4-8}$ S सर्वभूतानाम्. — Dn_2 $D_{4.7}$ om. (hapl.) 25^{bc}. — ^{b}) S अद्भुतः (for अतीव). — After 25^{ab}, D_1 ins. (cf. 27^{ab}):

283* प्रकाशं चक्रुराकाश उद्यतासिभिरुत्तमैः ।

— ^{c}) G_2 रजसाश्. $M_{1-3.5}$ चापि (for चाभि-). — ^{d}) K_3 शस्त्रजालैश्च; D_8 अस्त्रजातैश्च; M_2 अस्त्रजालैः स (for °जालैश्च). K_3 D_1 हन्यतां; K_5 D_6 मुह्यतां; Dn D_4 युध्यतां; D_2 मुद्यतां; S मज्जतां; Cc ताड्यतां (for तुद्यताम्).

26 ^{b}) Ś$_1$ K_5 B_3 सर्वाभरण°; K_{0-2} °वरणछेदिनां; M_1 (*inf. lin.*) सर्वाचरणभेदिनां. — ^{c}) K_3 D_1 संवातैः; B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ संह्रादः (संवातः). K_3 सहजातानां (for शरजालानां). — ^{d}) $K_{3.5}$ $D_{2.8}$ तुमलः; K_4 B_{2-4} Da Dn $D_{4.5.7.8}$ S अतीव (for तुमुलः). $K_{1.2}$ समपद्यतः (sic).

3147 71. 29 71 30

प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ।
नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ २७
आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालावृतानि च ।
संपेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि भरतर्षभ ॥ २८
सूर्यवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्वशः ।
दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ २९
भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः ।
हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ॥ ३०
परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः ।
रथान्विपरिकर्षन्तो हतेषु रथयोधिषु ॥ ३१
शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्त्रा हयोत्तमाः ।
युगानि पर्यकर्षन्त तत्र तत्र स्म भारत ॥ ३२
अदृश्यन्त ससूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः ।
एकेन बलिना राजन्वारणेन हता रथाः ॥ ३३
गन्धहस्तिमदस्रावमाघ्राय बहवो रणे ।
संनिपाते बलौघानां वीतमाददिरे गजाः ॥ ३४

---

27 ^{ab}) Ś1 D8 आकाशं मुद्यतानि (sic); Ko. 2 आकाशमुदितानि; K3 आकाशं मुदितासि-; D1 आकाश-मुद्यतासि-; D2 आकाशं मुद्यतानि (sic). G1. 3 नरोत्तमैः (for भुजो°). — ^{c}) K1 नक्षत्रं विमलाभानि; K3 °त्रविमलाश्राणि. — ^{d}) K3 D1 भरतोत्तम (K3 °मः); K5 D2. 6 कवचानि च (for भरतर्षभ).

28 ^{a}) Ś1 Ko. 2 Da2 Dn1 (before corr.) D3 Cc आर्षभानि; Ca °भाणि (as in text). K3 D1 च च-(D1 व)र्माणि; K4 M4 च चित्राणि (for विचि°). — ^{b}) Ś1 K1. 2 B3 D6 रुक्मजाल°; K3 ऋक्मजाला°; M2. 5 रुग्मजाला°. Ca cites रुक्मजालानि. G2 रुक्म-पृष्ठशतानि च. — ^{c}) K5 D2 दिक्षु सर्वाणि संपेतुः. — ^{d}) B1. 3 Da1 D2. 5 वर्माणि; D6 सर्वाणि (for चर्माणि). K3 D1 अदृश्यंत शिरांसि च.

29 ^{ab}) K3 निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सूर्यवर्णैश्च सर्वशः. — ^{c}) Ś1 K5 G3 सर्वासु दृश्यंत; K3 Da Dn1 D1. 2. 5 T2 M सर्वासु दृश्यंते; D4 (before corr.) सर्वाण्यदृश्यंत.

30 ^{a}) Ś1 °चक्राक्षनीडा च; D5 M1-3. 5 °चक्राक्ष-नीला(D5 °डा)श्च; D6 °चक्राख्यनीडाश्च; T1 G2. 4 °चक्राक्षनीलास्तु; T2 भग्नश्चक्राश्च नीलाश्च; G1. 3 M4 भग्नचक्राक्षनीला(G1° ल)श्च. Ca cites नीडो; Cd नीडं. — ^{b}) Ś1 Ko-2 °महाभुजाः. — ^{c}) K3 Da1 हताश्च; D1 हयाश्च; D2 हतास्वाः (for हताश्वाः). — In K4, 30^{d}–31^{b} is lost on a damaged fol. — ^{d}) Da1 महारथः.

31 ^{a}) T2 पर्युत्पेतुर्; G1. 3 निपेतुश्च. K3 महा-श्वाश्च; B2 Da2 D5 हयास्तत्र; B4 हयाश्चान्ये; S हय-(G1. 3 °या)श्रेष्ठाः. — ^{b}) D2. 6 केचित्तत्र (for °च्छस्त्र). — B1 reads 31^{cd} after 35. — ^{c}) K2 रथानि (for रथान्वि-). K3 रथारथिपरिकर्पंतो (sic); Da1 D5 रथा-न्विपरिकर्षंते; Dn2 D4 रथाश्च परिवर्तंते; S रथान्विपरिवर्तंते (M2 °तो). — ^{d}) K3 D5 T1 G रथेषु (for हतेषु). K3 T1 G1. 2 (*sup. lin.*). 3. 4 हत°; T2 हय° (for रथ°).

32 ^{a}) D6 भिन्नदेया; S भग्नगा(M2 °ने)त्रा (for भिन्नदेहा). — ^{b}) Da1 बद्धयोक्ता; T2 बंधयोक्ता. K3 महाधनाः (for हयोत्तमाः). — ^{c}) D1 युगांतं (for युगानि). Ś1 परिकर्षंते; Ko-2 परिकर्षंति; K3 प्रति-कर्षंति; D1 प्रविकर्षंतस्; D3. 6 पर्यकर्षंतस्; G2 परि-कृष्यंत; M3. 5 पर्यरक्षंत. — ^{d}) B Da Dn D4. 5. 7. 8 हि (for स्म).

33 K3 D1 om. 33^{a}–34^{b}. — ^{a}) D2. 3 नादृश्यंत (for अदृ°). Ko ससूत्राश्च; D6 संस्कृताश्च; T1 G2. 4 ससूताश्वाः (for °ताश्च). — ^{b}) K2 साश्वाः स रथ°; Da1 D2 साश्वा सरथ°; T1 G2. 4 सरथा रथ°; M साश्वाश्च (M4 °स्तु) रथ°. — ^{c}) Ko-2 रथिना (for बलिना). — ^{d}) T1 G4 अर्जुनेन (for वारणेन). K2. 4 महारथाः; B1 हता युधि; B2-4 Da Dn D4. 5. 7. 8 S हता रणे; D2 वृता रथाः. D3. 6 वारणेनैव मर्दिताः.

34 K3 D1 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — ^{a}) Ś1 गंधहस्त°; D6 गंधं हस्ति°; M1 (*inf. lin.* as in text). 2. 3. 5 मत्तहस्ति°. — ^{b}) T2 आज्ञाय (for आ-घ्राय). — D8 om. (hapl.) 34^{c}–35^{d}. — ^{c}) Ś1 Ko. 1 संनिपात-; K3 संनिपातैर्. — ^{d}) Ś1 Ko-3 B2. 4 Da Dn1 D2 (before corr.). 3-5. 7 T2 Ca. d वातम्; D1 वनम्; M1-4. 5 (*sup. lin.*) गतिम्; M3 (*inf. lin.*) शोकम्; M5 शोपम्; Cv वार्तम् (for वीतम्). In K4, the portion of the text from तमा up to भिह in 35^{d} is lost on a damaged fol. Ś1 Ko-2 आदधिरे; T2 आजघ्निरे; Ca. d. v आददिरे (as in

सतोमरमहामात्रैर्निपतद्भिर्गतासुभिः ।
बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ॥ ३५
संनिपाते बलौघानां प्रेषितैर्वरवारणैः ।
निपेतुर्युधि संभग्नाः सयोधाः सध्वजा रथाः ॥ ३६
नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे ।
व्यदृश्यन्त महाराज संभग्ना रथकूबराः ॥ ३७
विशीर्णरथजालाश्च केशेष्वाक्षिप्य दन्तिभिः ।
द्रुमशाखा इवाविध्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ॥ ३८
रथेषु च रथान्युद्धे संसक्तान्वरवारणाः ।
विकर्षन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ३९
तेषां तथा कर्षतां च गजानां रूपमाबभौ ।
सरःसु नलिनीजालं विषक्तमिव कर्षताम् ॥ ४०

C. 6. 3160
B. 6. 71. 42
K. 6. 71. 43

---

text). K5 वातगर्दं गिरेर्गजाः (sic); B3 न प्राज्ञायत किंचन; D2 (by corr.). 6 न मर्दं सेहिरे गजाः; T1 G गजा मम्रृदिरे गजान्. ❀ Cn : वीतमाद‍्दिरे प्रतिगजं मृद्नन्तो निर्वीर्यमपि गजं जगृहुर्मत्तगजवुद्ध्येति भावः । वीतम सारगजे इति मेदिनी । ❀

35 Ds om. 35 (cf. v. l. 34). K5 D2 om. 35^{ab}. — ^{a}) K3 D1. 3. 6 सतोमरैर्; Dn2 D4 (before corr.) सतोरण- ; B Dn1 D4 (after corr.). 7 साधोरण- (B3 °णैर्); Da D5 आधोरण- ; T1 संभग्नैश्च ; M संभग्नैस्तु (for सतोमर-). T1 G संभग्नैश्च महागात्रैर्. Ca. c cite आधोरणाः and महामात्राः. — ^{b}) B Da Dn D4. 5. 7 पतद्भिश्च ; D1 निर्हनद्भिर् ; D6 नपतद्भिर्. — B1 reads 35^{cd} twice. — ^{c}) Ś1 Ko–2 राजन् ; T2 भग्नं ; M ग्रस्तं (for छन्नं). — ^{d}) D1 नाराचैर्निहतैर् ; G2 नाचाराभिहतैर्. K1 गणैः (for गजैः). — After 35, B1 reads 31^{cd}.

36 ^{a}) K3 संनिपाताद् ; K5 संनिपातैर् ; D4 संनिपात- ; S संनद्धानां (for संनिपाते). D2 च चरणे (for बलौघानां). — ^{b}) B Da Dn D4. 5. 8 चोदितैर् ; D1 प्रेरितैर् (for प्रेषितैर्). D2 नागराजोपमैः करैः (cf. 37^{a}). — D2 om. 36^{c}–37^{b}. — ^{c}) K3 संत्रांताः ; D1 संभिन्नाः (for संभग्नाः). — ^{d}) G2 सहयाः (for सयोधाः). Dn2 D4. 7. 8 सर्वतो (for सध्वजा). K2 B D (except D1. 3. 6 ; D2 om.) गजाः (for रथाः). K4 सयोधाः सरथध्वजाः.

37 D2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — ^{a}) Da1 G2 नग° (for नाग°). Cc cites नागराजः ; Cd नागवारः. T1 G4 भिन्नैर् ; G1–3 भग्नैर् ; Cc हस्तैर् (as in text). — ^{b}) K3 क्षिप्ताथ ; D1 क्षिप्त्वाथ ; D8 अक्षिप्य (for आक्षिप्य). — ^{cd}) K1 त्यदृश्यंत ; D5 T G M4 अदृश्यंत ; D6 येदृश्यंत (for व्यदृश्यन्त). Ko–2 D3. 6 T1 G2. 4 M रथा राजन् ; D1 महाराजन् ; T2 G1 तथा राजन् ; G3 तदा राजन् (for महाराज). In K4, 37^{d}–38^{d} are lost on a damaged fol. Ko–2 B2 Dn2 D3. 4 S (except G1. 3) संभग्न- ; K3 D6 सभग्ना (for संभग्ना). D1 संभिन्ना रथकुंजराः. Ś1 सृश्य व्यदृश्यंत महाराज संभग्नकूबराः (sic).

38 K4 damaged. — ^{a}) K3 D6 विशीर्णरथशालाश्च ; B1 °र्णरथसंघाश्च ; B3 °र्णा रथजालाश्च ; S विकी(T2 °शी)र्णशरजालाश्च. — ^{b}) Ś1 Ko–2 केशैर्विक्षिप्य ; Da D5 केशैश्चाक्षिप्य ; D2. 6 कोशेष्वाक्षिप्य. Ś1 Ko–3 D1 दंतिनः ; T2 दंतिना (for दन्तिभिः). — ^{c}) K3 द्रुमाञ्छाखाम् ; D1 द्रुमाच्छाखा ; G2 द्रुमशाखम् (for द्रुमशाखा). Ko. 1 B3 Dn2 इवाविध्यन् ; K3 इव भ्रांति ; T1 G4 इव क्षिप्य ; T2 G1–3 M इवाक्षिप्य (for इवाविध्य). — ^{d}) K3 शिष्टानि ; D1 निविष्टा ; D8 निक्षिप्य (for निष्पिष्टा). Ś1 निष्पिष्टरथवाहनाः ; Ko–2 निष्पिष्य रथवाजिनः ; K5 निष्पिष्य रथिनौ रणे ; D1 नि*ष्टा रथिनोपरे.

39 Ko. 1 om. 39^{ab}. — ^{a}) K3 रथा (for रथान्). K5 योधैः ; S सक्तान् (for युद्धे). — ^{b}) K2. 3 D7 संसक्ता ; B2. 3 संयुक्तान् ; S आक्षिप्य (for संसक्तान्). K3 रणवारणाः ; B2. 3 D1 वरवारणान् ; Da1 नरवारणाः ; Da2 नरवारणान् ; D5 रथवारणान्. K5 D2 पदातिषु पदातिनः. — ^{c}) K1 विकर्षंतो ; K3 निकर्षंतो ; T1 G2. 4 विक्षिपंतो (for विकर्षन्तो). — ^{d}) K5 D2 रथयानसमैर्वृताः ; D2 (also) संपेतुः सर्वशो गजाः.

40 ^{a}) K4 B1. 2. 4 D3. 6 तु (for च). K5 D2 (before corr. as in text) तत्रापश्यन्महाराज ; B3 तेषां तथा प्रकर्षतां. — ^{b}) D3. 6 गर्जतां ; M2 रथानां (for गजानां). Ko–2 रथम् ; Cd रूपम् (as in text). — ^{c}) K3 शरत्सु नलिनि° ; K5 D2 सरस्युत्पलिनी° ; T1 G4 सुरसान्नलिनीजातं ; G1. 3 सरसां नलिनीजातं ; G2 सरः सनलनीजातं. Cd cites नलिनीजालं (as in text). — ^{d}) Ś1 विभक्तम् ; D8 विशिक्तम् ; T2 कर्षंतम् ; Cd विसक्तं (for विषक्तम्). K1 कर्षमां ; D1 सर्वशः (for कर्षताम्). K5 D2 बिभ्रतामिव पर्वते (K5 °तैः).

3161 71.43 71.44

एवं संछादितं तत्र बभूवायोधनं महत् । सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

संजय उवाच ।

शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशां पते ।
भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्जयम् ॥ १
द्रोणं कृपं विकर्णं च महेष्वासान्महाबलान् ।
राज्ञश्चान्यात्रणे शूरान्बहूनार्छद्धनंजयः ॥ २
सैन्धवं च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः ।
प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपान्भूमिपर्षभ ॥ ३
पुत्रं च ते महेष्वासं दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःसहं चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ४
सहदेवस्तु शकुनिमुलूकं च महारथम् ।
पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्तत दुर्जयौ ॥ ५
युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः ।

---

41 a) Ś1 संजादितं; K5 उप्सादिनं; Da1 संस्थादितं; D2 उत्सादनं (for संछादितं). — b) In K4, the portion of the text from वा up to स in 41d, is lost on a damaged fol. — d) K1 सध्वजश्च. K6 D2 ध्वजैश्च सुमहारथैः.

Colophon om. in Dn1. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, K0-2 D2 mention only पंचमयुद्धदिवस; K4 पंचमेह्नि; M4 पंचमेह्निके. — *Adhy. name :* K4 M1.2 द्वंद्वयुद्धं; G2 हस्तियुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 64; Da2 (*sup. lin. sec. m.*) 29; Dn2 (*inf. lin.*) T2 M3.4 68; D1 70; T1 G3.4 66; G1 (wrongly) 86; G2 (wrongly) 60; M1.2 67 (as in text); M5 69. — *Śloka no.:* Dn2 42; D5 38.

68

1 a) D8 स स- (for सह). K4 सैन्येन; B3.4 S (except M4) मात्स्येन. — c) S एव (for आशु). K1 महेश्वासम्; K3 °ष्वासे; D6 रणेष्वासम्. — d) Da1 समाससाद दुर्जयं.

2 a) Ś1 K0-2 D2 T1 G4 द्रौणिं. Ś1 च कर्णं; K0-3 च शल्यं (for विकर्णं). — b) K2 om. (hapl.) from महे up to च in 3a. K1 महेश्वासं महाबलं. — c) K1 राजंश्च; C0 राज्ञः (as in text). D3 चाद्यान् (for चान्यान्). S राजन् (for शूरान्). — d) K1 corrupt; D3 बहुनृच्छद्; G2 बहुनाच्छद्.

3 K2 om. up to च (cf. v. l. 2). — a) K3 D1 S (except T1 G4) सहामात्यं; Da1 ** ष्वासः (for महेष्वासं). — K5 om. 3bc. — b) B2 -बांधवं (for बन्धुभिः). K3 D1 T2 G1-3 M महेष्वासं स (G2 सु; M स्व-) बंधुभिः; D3 सामात्यं बंधुभिः सह; T1 G4 सहामात्यं स (G4 स्व) बंधुभिः. — c) K2 Da1 प्राच्याश्च; D6 प्रांच्यांश्च. Ś1 K0-3 Da1 D6.8 T2 G2 दक्षिणात्यां (Da1 °त्या) श्च. — d) K1 om. भूमिपान्. K0-2 भूमिवासव; K3 °पालकान्; Da1 °पर्षभः. S भूमिपालान्विशां पते.

4 a) K4 पुत्रं तव (for पुत्रं च ते). S पुत्रं च तव (M1 पुत्रं तव च) दुर्धर्षं. — c) MSS. दुसहं, दुष्सहं. — d) Dn2 न्यवर्तयत् (for ऽभ्यवर्तत).

5 a) K1 सहदेवः स; K3.4 Dn2 D1.4.8 °देवश्च. D6 शकुनीम्; G2 शत्रुघ्नम् (for शकुनिम्). — b) K3 Da1 ऊलकं; K5 उल्मुकं; G2 उद्गतं (for उलूकं). Ś1 K0.1 D3 महारथः. — c) T1 महेष्वासान् (for °ष्वासाव्). — d) D3.6 संयुगे (for दुर्जयौ). K3 D1 T2 S अभ्यवर्ष (T2 M4 °वर्त) त्सुदुर्जयः (K3 D1 °यौ; T2 °यं); D7 अभ्यवर्तत दुर्जयौ.

समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ॥ ६
माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
त्रिगर्तानां रथोदारैः समसज्जत पाण्डवः ॥ ७
अभ्यवर्तन्त दुर्धर्षाः समरे शाल्वकेकयान् ।
सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महारथः ॥ ८
धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ।
पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्याताः सुदुर्जयाः ॥ ९
सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महाबलः ।
द्रोणेन समरे राजन्समियायेन्द्रकर्मणा ॥ १०
एवमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह ।
समेत्य समरे शूराः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ११
मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुलतां गते ।
कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥ १२
ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे ।
सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥ १३
समेतानां च समरे जिगीषूणां परस्परम् ।
बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव नर्दताम् ॥ १४
तत्राद्भुतमपश्याम संप्रहारं सुदारुणम् ।

C. 6. 3176
B. 6. 72. 15
K. 6. 72. 15

---

6 ^{b}) S राज्ञोनीकं (G_{2} °तं) (for गजानीकं). K_{3} महाबलः ; D_{1} °बलं ; D_{2} °रथं (for °रथः). — ^{c}) K_{5} D_{2} T_{1} G अभ्यवर्तत ; D_{1} समवर्तत. — ^{d}) Da_{1} D_{5} निष्कृतस् ; T_{2} निकृतिस् ; $M_{3.5}$ विकृतस् ; Ca. d निकृतः (as in text). K_{5} तदा (for तव).

7 ^{a}) B_{2} माद्रीसुतस् (for °पुत्रस्). — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{4} B D_{5} शूरसंक्रंदनो ; K_{2} शूरः शक्रंदिनो (sic) ; Ca शूरः संक्रन्दनः (as in text). Cv संक्रंदनो भुवि. — ^{c}) K_{3} D_{1} त्रिगर्तैश्च (for °र्तानां). K_{3} Da D_{5} रथोदारः ; B_{2} रथो देवैः ; $D_{3.6}$ बलैः सार्धं ; Cc रथोदारैः (as in text). — ^{d}) $Ś_{1}$ D_{3} T_{2} G_{1} समसज्जंत. $Ś_{1}$ D_{6} पांडवाः ; K_{3} D_{1} भारत (for पाण्डवः).

8 S reads 8^{ab} (followed by 284*) after 9^{ab}. — ^{a}) $Ś_{1}$ Dn_{2} $D_{1.3}$ अभ्यवर्षंत ; Ko–2 °वर्षंत ; B_{3} D_{6} °वर्तंत (for °वर्तन्त). $Ś_{1}$ B_{3} दुर्धर्षः ; Ko. 2 दुर्धर्षान् ; K_{3} समरे ; K_{4} D_{1} संरब्धाः ; $D_{3.6}$ संक्रुद्धाः ; S संग्रामे (for दुर्धर्षाः). — ^{b}) $Ś_{1}$ B_{4} शाल्वकेकयाः ; Ko–2 साल्वके(K_{1} °ल्यक)कयान् ; K_{3} Dn $D_{3.4.6.7}$ शाल्वकैक° ; B °केकयैः ; Da_{1} °कैकयान् ; $D_{1.2}$ °कैकयाः. K_{4} समरे सर्वे कौरवाः ; S दुर्धर्षान्साल्वकेकयान्. — After 8^{ab}, S ins. :

284* नाकुलिश्च शतानीकः समरे रथपुंगवः ।

[T_{2} $M_{1-3.5}$ नाकुलिस्तु. M_{4} रथकुंजरः.]

— ^{c}) D_{6} सात्यकी. $Ś_{1}$ चेकितानाश्च. — ^{d}) B D (except $D_{1-3.6}$) महाबलः (for °रथः).

9 ^{a}) T_{2} पांचालाः (for समरे). $M_{1-3.5}$ तथैव धृष्टकेतुश्च. — After 9^{ab}, S reads 8^{ab}, followed by 284*. — ^{c}) K_{3} पुत्रागमं (hypermetric) ; K_{5} सपुत्राणां (hypermetric) (for पुत्राणां). D_{3} रथानीके ; G_{3} शतानीकं (for रथानीकं). — ^{d}) Ko. 1 प्रत्युद्या(K_{1} °द्य)तौ सुदुर्जयौ ; K_{2} °द्याता सुदुर्जयोः ; $B_{1.4}$ Da Dn_{1} $D_{4.5.7}$ °द्ययतुरा($B_{1.4}$ °तुवा)हवे ; B_{2} °द्ययु*-वाहवे ; B_{3} °द्ययुरिहाहवे ; Dn_{2} D_{3} °द्ययुरथाहवे ; S अभ्यवर्त(G_{1} °र्तं)त दुर्धरः.

10 ^{b}) K_{3} B D (except $D_{3.6}$) T_{2} $M_{2.4}$ महारथः (for °बलः). — ^{d}) K_{3} D_{1} सम(D_{1} °मी)याद्वासवोपमः ; B_{1} समियायोग्रकर्मणा ; D_{6} T_{1} $G_{1.3}$ T_{1} $M_{1.3.5}$ समीयायेंद्र° ; T_{2} समेयाद्रौद्र° ; G_{2} समयेयेंद्र° ; G_{4} M_{4} समेयायेंद्र° ; Ca as in text.

11 ^{b}) T_{2} (by transp.) सह पांडवैः. — ^{c}) K_{3} D_{1} सहसैन्यास्तु ते सर्वे.

12 ^{a}) Ko–2 मध्यं गते दिनकरे ; D_{3} मध्यंदिने गते सूर्ये. — ^{b}) K_{3} D_{1} यमराष्ट्रविवर्धनं ; S प्रतापयति सर्वशः (M °तः) ; Ca as in text. — ^{c}) $K_{1.2}$ कुरवाः ; K_{4} कुरुभिः. $Ś_{1}$ कुरवः पांडवाश्चैव. — ^{d}) Ko. 2. 5 D_{2} विजघ्नुर्. K_{2} इतरंतरं.

13 Ko–2 om. 13^{ab}. — ^{a}) K_{4} ध्वजिनीं ; K_{5} वाजिनो (for ध्वजिनो). — ^{b}) K_{4} महारणे (for रणाजिरे). — ^{c}) T_{2} सपत्नका रणे रेजुर्. — ^{d}) K_{2} $G_{1.2}$ वैयाघ्रपरिवारिणाः (G_{2} °णः) ; Da_{1} G_{3} °घ्रपरिवारणः ; D_{6} (*sup. lin.* as in text) °घ्रपरिवारकाः.

14 ^{b}) K_{3} D_{1} परस्परजिगीष(K_{3} °य)तां. — ^{c}) A few MSS. तुमलः. — ^{d}) Ko. 1 नंदतां ; K_{2} नादतां ; $K_{3.4}$ B D (except $D_{2.3.6}$) T_{2} गर्ज(Da_{1} °र्जि)तां (for नर्दताम्).

15 ^{a}) Da_{1} तत्राद्भुतम्. K_{5} D_{3} S (except T_{2} M_{2}) अपश्यामः. — Da_{1} om. (hapl.) 15^{b}–16^{c}. — ^{b}) K_{3} संप्रहारान्सुदारुणान्. — ^{c}) K_{4} B D (Da_{1} om.)

5. 3176
5. 72. 15
5. 72. 15

यमकुर्वन्रणे वीराः सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ १५
नैव खं न दिशो राजन्न सूर्यं शत्रुतापन ।
विदिशो वाप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समन्ततः ॥ १६
शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथास्यताम् ।
निस्त्रिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ॥ १७
कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा ।
खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा ।
विरराज तदा राजंस्तत्र तत्र रणाङ्गणम् ॥ १८
रथसिंहासनव्याघ्राः समायान्तश्च संयुगे ।
विरेजुः समरे राजन्ग्रहा इव नभस्तले ॥ १९
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलम् ।
अवारयत संक्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २०
ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ।
अभ्यघ्नन्समरे भीमं तैलधौताः सुतेजनाः ॥ २१
तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः ।
क्रुद्धाशीविषसंकाशां प्रेषयामास भारत ॥ २२

S य(T2 त)द्° (for यम°). K4 B1 D1 शूराः (for वीराः). — d) Ś1 K1. 2 सं(K2 शृं)जयाः ; D6 जयाणां (for सृञ्जयाः). S कुरवः पांडवैः सह (T2 पांडवाः कुरुभिर्महत्).

16 Da1 om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). — a) K3 D1 न च (for नैव). Da2 D5 खलु ; M2 खिन्ना (for खं न). K2 दिशौ. K5 न वर्षंत दिशो राजन्. — b) K3 S सूर्यः (for सूर्यं). Ś1 K0-2. 5 शत्रुतापिताः (Ś1 °तः) ; K3 T2 G3 M °तापनः ; T1 G2. 4 °तापनैः (for °तापन). — c) K2 विदिश्यो (for विदिशो). K4 B4 D1 वाप्यपश्यामः ; K5 B1. 2 D2. 3. 6 वा(K5 चा)पि पश्यामः ; B3 वा दिशश्चैव ; Da2 Dn1 D5 वा प्रपश्याम (Dn1 °मः) ; S (M5 *sup. lin.*) समपश्यं(G1. 3 °विद्यं ; M1. 2. 4. 5 [orig.] °दृश्यं)त (for वाप्यपश्याम). — d) K3 शरै रुद्धा (for शरैर्मुक्तैः).

17 a) Da1 D5. 6 शक्तिनां. K3 विपुलाग्राणां ; M2 विचला°. — b) K0. 2 यथास्यतां ; D1 तथाश्मनां (for तथास्यताम्). — c) Da1 निस्त्रिशानां ; D2 निस्तृ° ; G3 निस्त्रं° ; M2 निस्त्रिंशाणां. D6 स्वपीतानां ; T G M2 च क्षिप्तानां (for च पीतानां). — d) K0 नीलोत्पलप्रभाः प्रभाः ; K2 D2 M4 °समाः (D2 °मा·) प्रभाः ; M2 °निभप्रभा.

18 a) K3 S (except T2) च (for वि-). Da1 विचित्राणां चंद्रसूर्यै (cf. 285*). — b) Ś1 प्रभो तथा ; D1 प्रभा तथा ; S तथा प्रभाः (by transp.). — c) M3. 5 दिशं (for दिशः). Ś1 K0-2 वि- (for प्र-). — d) D1 भासयामास ; S छादयामासुर् (for भासयामासुर्). — After 18^{cd}, N T2 ins. :

285* वपुर्भिश्च नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्यसमप्रभैः ।

[K1 वसुभिश्च ; K3 अशिभिश्च ; K5 चतुर्भिश्च ; D1. 5 वपुभिश्च ; D6 वर्मभिश्च ; T2 विदिशं च (for वपुर्भिश्च). K3 Da1 D5 °समप्रभौ.]

— e) T2 तथा (for तदा). — f) Ś1 K0-2. 4 B रणांगनं ; K3 रणागमं ; Da1 D5 रणांगणे ; D1 रणाजिरं ; D4 (before corr.). 7 रथांगणं ; T1 गणांकणः ; T2 रणांकणं ; G1. 3 रणांकणाः ; G2. 4 M4 (*sup. lin.*) रणांकणः ; Ca रणाङ्गणम् (as in text). M तथासौ रथिनां गणः.

19 a) K0-4 B1. 4 Da Dn D1-5. 7. 8 रथसिंहा (K0-3 Da2 °ह-) नरव्याघ्राः ; B2 रथारोहा नरव्याघ्राः ; B3 वरसिंहरथव्याघ्राः ; D6 रथसंघातरथव्याघ्रान् ; T G M2. 3 (*inf. lin.*) रथसिंहा रथव्याघ्रान् (T2 °घ्राः ; M3 °घ्रैः) ; M1. 3-5 रथसिंहा नरव्याघ्रैः (M4 °घ्र). — b) K0-3. 5 D1. 2 T2 M समायाताश्च ; B3 समापेतुश्च ; D3. 6 समायांति स्म ; T1 G समायाता स्म. M1. 2. 3 (*inf. lin.* as in text). 5 संगरे (for संयुगे). — G1. 3 om. 19^{c}-21^{b}. — c) G2 om. (hapl.) from राजन् up to समरे in 21^{c}. D1 समरेत्यर्थं (for समरे राजन्). — d) T G4 M1 नभस्थले.

20 G1-3 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) Ś1 K0. 2 T2 आवा(K2 °चा)रयत. — d) T1 G4 तस्य (for सर्व-).

21 G2 om. up to समरे in 21^{c} ; G1. 3 om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). — b) K1 रक्तपुंखाः ; D3 रुक्मपुंखा ; M2 रुग्मपुंखाः. D2. 6 M1 शिलासिताः ; M2 शिताशिलाः. — c) K1 अभिघ्नन्. G1. 3 भीष्मं (for भीमं). — d) Ś1 ते च धौताः ; K3 तेलधोताः ; K5 तैलधूताः ; B तैलभीताः ; Da1 तैलं धौताः ; T2 तैलतेजाः ; Ca तैलधौताः (as in text). K3. 5 D1-3. 6 S सुतेजसः (D3 °सा ; G2. 3 °साः) ; Ca सुतेजनाः (as in text).

22 a) Ś1 Da1 महावेगं (for °वेगां). — b) K5 D3 महाबलां ; D2 °बल. — c) K1 Da1 °संकाशं ; K5 D3 °शीर्विषसंकाशां. — d) Ś1 K0-2 पातयामास ; प्रापयामास (for प्रेषयामास).

तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डां दुरासदाम् ।
चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः संनतपर्वभिः ॥ २३
ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ॥ २४
सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे ।
शरैर्बहुभिरानर्छत्पितरं ते जनेश्वर ॥ २५
ततः संधाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणम् ।
वार्ष्णेयस्य रथाद्भीष्मः पातयामास सारथिम् ॥ २६
तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन्निहते रथसारथौ ।
तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः ॥ २७
ततः सर्वस्य सैन्यस्य निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ।
हाहाकारश्च संजज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २८
अभिद्रवत गृह्णीत हयान्यच्छत धावत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति ॥ २९
एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शांतनवः पुनः ।
व्यहनत्पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा ॥ ३०
ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ॥ ३१
धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शांतनवं रणे ।
अभ्यधावञ्जिगीषन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ३२

C 6 3195
B 6.72.34
K 6.72.34

23 Ś$_1$ K$_{0.1}$ om. (hapl.) 23–24. — ^{a}) K$_2$ Da$_1$ आपतंती; D$_5$ आपतंति. — ^{b}) D$_5$ रुक्मदंड-; T$_1$ G$_4$ रुक्मपुंखैः; G$_{1-3}$ °पुंखां; M$_{2.5}$ रुग्मदंडां. K$_5$ D$_2$ महास्वनां; S सुदारुणां (for दुरासदाम्). — ^{c}) D$_1$ चिच्छेद भीष्मो निशितैर्. — ^{d}) D$_1$ भल्लैः (for शरैः). — ^{d}) K$_2$ संनित°.

24 Ś$_1$ K$_{0.1}$ om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) D$_{3.6}$ ततः परेण (for ततोऽपरेण). — ^{b}) K$_3$ D$_3$ पितेन. T$_2$ च (for नि-). — ^{d}) B$_1$ पत्रिभिः; D$_1$ कौरवः (for भारत). — After 24, D$_4$ (marg. *sec. m.*) S ins.:

286* अपास्य तु धनुश्छिन्नं भीमसेनो महाबलः ।
शरैर्बहुभिरानर्छद्भीष्मं शांतनवं युधि ।

25 ^{a}) D$_1$ सात्यकिश्च रणे तूर्णं. — After 25^{ab}, Ś$_1$ K B$_3$ D$_2$ M$_5$ ins.:

287* आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ।

[Ś$_1$ आकीर्ण-. K$_5$ D$_2$ -प्रसृतैस् (for -प्रहितैस्). B$_3$ आकर्णपूरितैर्बाणैर्. Ś$_1$ निहितैस् (for निशितैस्). K$_3$ स्निग्ध-तेजनैः; K$_5$ तिमितेजसैः; B$_3$ तिग्मतेजसं; D$_2$ तिग्मते-जिभिः.]

— ^{c}) K$_5$ D$_2$ शरैर्बहुविधैराच्छंत्. — ^{d}) K$_{0-2}$ जनेश्वरं; K$_3$ Da$_1$ D$_3$ °श्वरः; T G$_{2.4}$ M$_{1-3.5}$ नरेश्वर; G$_{1.3}$ महाव्रतं (for जनेश्वर).

26 ^{a}) K$_3$ सर्वायसीं (for संधाय वै). D$_1$ निशितं; D$_1$ T$_1$ G वै तीव्रं (for वै तीक्ष्णं). — ^{b}) D$_6$ शरे. D$_1$ T$_2$ तदा; M$_{1.3-5}$ शरं कनकभूषणं. — ^{c}) T$_1$ G ततो; T$_2$ तदा; M$_{1.3-5}$ शरं कनकभूषणं. — ^{d}) Da$_1$ सारथिः (for °थिम्). तथा (for रथाद्).

27 ^{a}) K$_2$ Da$_1$ तस्याश्वा. K$_2$ M$_3$ प्राद्रुता; D$_6$ प्रहृता (for प्रद्रुता). — ^{c}) K$_{0-2}$ येन (for the first तेन). Ś$_1$ K$_3$ धावंतो; K$_{1.2}$ धावंते (for धावन्ति). Cv तेन तेनैव गच्छंति. — ^{d}) T$_2$ ततो (for मनो-).

28 ^{a}) D$_1$ तस्य (for ततः). K$_{0.2}$ B$_{1-3}$ Da Dn D$_{4.5.7.8}$ transp. सर्वस्य and सैन्यस्य. — ^{b}) Some MSS. निःस्वनः and तुमलो. Dn$_2$ तुमुलो भवन्; D$_1$ °लो भवेत्; S सुमहानभूत् (for तुमुलोऽभवत्). — ^{c}) K$_{1.3}$ स जज्ञे (for संजज्ञे).

29 ^{a}) Ś$_1$ अभ्या°; K$_{0.2.4.5}$ B Da$_2$ D$_{2.3.5}$ अभ्य°; D$_6$ अभिद्रवंत. K$_5$ गृह्णीथ. — ^{b}) B$_3$ भारत (for धावत). — ^{c}) Ś$_1$ भान्यासीत् (sic). — ^{d}) D$_3$ युयुधानो (for °धान-).

30 ^{b}) B$_{1.3.4}$ D (except D$_2$) S तदा; B$_2$ तथा (for पुनः). — ^{c}) K$_{1.3.5}$ D$_{1-3}$ T G M$_4$ न्य(D$_3$ नि)हनत्; K$_4$ अहनत्; B Da Dn D$_{4.5.7.8}$ अ(D$_5$ आ)वधीत्; D$_6$ व्यहसन् (for व्यहनत्). K$_2$ Da$_1$ पांडवी. K$_2$ सेना. — ^{d}) K$_5$ B$_4$ D$_{1.2}$ आसुरीं मघवानिव.

31 ^{a}) K$_2$ वध्यमाणा; K$_5$ D$_2$ हन्यमाना (for वध्य°). — ^{b}) S सह सोमकैः (by transp.). — ^{c}) Ś$_1$ आर्वां; D$_3$ स्थिरां; Ca.c आर्यां (as in text). Da$_1$ D$_3$ G$_2$ युद्धे मतीं; D$_2$ युद्धमतिं. B$_3$ आर्याः शुद्धमतीं कृत्वा.

32 ^{a}) K$_1$ T$_1$ G$_4$ °मुखा; K$_3$ °पुरस् (for °मुखास्). S पार्थाः (T$_1$ °र्थं) (for चापि). — ^{b}) S भीष्मं (for पार्थाः). — ^{c}) Da D$_3$ अभ्यद्रवञ्; Dn$_1$ °द्रवन्; Dn$_2$ T$_2$ °धावञ्; D$_3$ अभिधावन्. B D (except D$_{2.3}$) S

तथैव तावका राजन्भीष्मद्रोणमुखाः परान् । अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्तत ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

संजय उवाच ।

विराटोऽथ त्रिभिर्बाणैर्भीष्ममार्छन्महारथम् ।
विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्बाणैर्महारथः ॥ १
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शांतनवः शरैः ।
रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २
द्रौणिर्गाण्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः ।
अविध्यदिषुभिः षड्भिर्दृढहस्तः स्तनान्तरे ॥ ३
कार्मुकं तस्य चिच्छेद फल्गुनः परवीरहा ।
अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्शनः ॥ ४
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगवत्क्रोधमूर्छितः ।

जिघांसंतः (for जिगीषन्तस्). — ^{d}) T$_2$ G$_{1.3}$ M transp. तव and पुत्रस्य.

33 ^{a}) Ś$_1$ K$_{0.1}$ पांडवा; K$_2$ D$_8$ कौरवा; K$_3$ पांडवान् (for तावका). — ^{b}) Ś$_1$ K$_5$ D$_2$ G$_3$ M$_4$ भीष्मद्रोणमुखान् (for °मुखाः). K$_{0-2.5}$ D$_2$ परे; K$_8$ परैः; D$_6$ रथाः (for परान्). D$_8$ भीष्मद्रोणपुरोगमाः. — ^{c}) D$_2$ तावकानां परेषां च; S अभ्यधावञ्जि- (T$_2$ M$_5$ °जि)घांसंतस्. — ^{d}) D$_1$ तव पुत्रस्य वाहिनीं.

Colophon om. in K$_3$ D$_3$. — *Sub-parvan :* Omitting Sub-parvan name, K$_{0-2}$ D$_2$ पंचमयुद्धदिवस; K$_4$ पंचमेह्नि युद्धनाम् (sic); M$_4$ पंचमेह्निके. — *Adhy. name :* M$_{1.2}$ वृकोदरयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da$_2$ (*sup. lin. sec. m.*) 30; Dn$_2$ (*sup. lin.*) T$_2$ M$_{3.4}$ 69; D$_1$ 71; T$_1$ G 67; M$_{1.2}$ 68 (as in text); M$_5$ 70. — *Śloka no. :* Dn$_1$ 67; D$_5$ 34.

69

1 D$_3$ om. the ref. — ^{a}) D$_8$ महारणे विराटश्च. — ^{b}) K$_1$ द्रौणिम् (for भीष्मम्). K$_2$ अर्च्छन्. Ś$_1$ K$_{0-2.5}$ B$_{1.3}$ Dn$_1$ (before corr. as in text) D$_{1-4.6-8}$ महारथः; K$_8$ महाभुजं; G$_{1.3}$ महायशाः; M$_4$ महाबलः (for महारथम्). — T$_2$ om. (hapl.) 1^c–3^b. — ^{c}) D$_1$ अविध्यत् (for विव्याध). Da$_1$ तुरगाश्; Co तुरगांश् (as in text). K$_6$ चैव (for चास्य). — ^{d}) K$_1$ महारथाः; D$_3$ महास्त्रवित्; D$_6$ महात्मनः (for °रथः). S (T$_2$ om.) भल्लैरेव (T$_1$ G$_4$ भल्लेनैव; M गांगेयस्य) महामतिः.

2 T$_2$ om. 2 (cf. v. l. 1). Ś$_1$ K$_{0.1}$ om. (hapl.) 2^a–3^b. — ^{a}) K$_3$ Da$_1$ D$_{4.6}$ प्रत्यविध्य (for प्रत्यविध्यद्). K$_3$ दत्ताभिर् (for दशभिर्). — ^{b}) Da$_1$ भीष्म; G$_{1.3}$ क्रुद्धः (for भीष्मः). K$_3$ तथा; K$_{4.5}$ D$_2$ तदा (for शरैः). — ^{c}) M$_{2.5}$ रुग्मपुंखैर्. — ^{d}) Da$_1$ कृते हस्तो; Ca कृतहस्तः (as in text). D$_2$ महारथः; M$_2$ महाबलं (for °बलः).

3 Ś$_1$ K$_{0.1}$ T$_2$ om. 3^{ab} (cf. v. l. 2 and 1). — ^{b}) K$_4$ B$_3$ महाबल; D$_6$ महारथं (for °रथः). — ^{c}) B$_{2.3}$ Da Dn$_1$ D$_5$ अविध्यद्दशभिः षड्भिः. — ^{d}) Da$_1$ G$_{1-3}$ M$_{2.5}$ दृढहस्त स्तनांतरे.

4 ^{a}) D$_8$ चास्य (for तस्य). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2-5}$ B D (except Da$_1$) फाल्गुनः; K$_0$ फल्गुणः. — ^{c}) S पुनस् (for भृशं). Da$_1$ तीक्ष्णे. D$_1$ अविध्यद्दशभिश्चैव. — ^{d}) Ś$_1$ शत्रुकर्षणः; K$_{0-2.4}$ B$_{2-4}$ D$_8$ °कर्ष(K$_1$ °र्म)णः. D$_1$ K$_8$ इषुभिः शत्रुकर्षण; K$_5$ पत्रिभिश्च स्तनांतरे; सुतीक्ष्णैः कंकपत्रिभिः.

5 ^{b}) K$_4$ B$_4$ Da$_1$ Dn D$_{3.4.7.8}$ वेगवान्; T$_1$ G$_4$ क्रोधवत् (for वेगवत्). — ^{c}) D$_5$ आमृश्यमाणः; G$_3$ अमृष्यमाणं. Ś$_1$ पार्थस्य (for पार्थेन). — ^{d}) K$_3$ D$_1$ कार्मुकं छेद(D$_1$ छिन्न)माहवे.

अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५
अविध्यत्फल्गुनं राजन्नवत्या निशितैः शरैः ।
वासुदेवं च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ॥ ६
ततः क्रोधाभिताम्राक्षः सह कृष्णेन फल्गुनः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ७
धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।
गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः शितान्संनतपर्वणः ।
जीवितान्तकरान्घोरान्समादत्त शिलीमुखान् ॥ ८
तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवतां वरम् ।

तस्य ते कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ९
न विव्यथे च निर्भिन्नो द्रौणिर्गाण्डीवधन्वना ।
तथैव शरवर्षाणि प्रतिमुञ्चन्नविह्वलः ।
तस्थौ स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन्महाव्रतम् ॥ १०
तस्य तत्सुमहत्कर्म शशंसुः पुरुषर्षभाः ।
यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यां नापत्रपत संयुगे ॥ ११
स हि नित्यमनीकेषु युध्यतेऽभयमास्थितः ।
अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभम् ॥ १२
ममायमाचार्यसुतो द्रोणस्यातिप्रियः सुतः ।

C. 5. 321[…]
B. 6. 73. 1[…]
K. 6. 73. 1[…]

6 a) Ś1 चार्जुनं; K2-5 B Da Dn D1. 3-8 फाल्गुनं; D2 कार्मुकं; T1 (before corr.) फल्गुनीं (for फल्गुनं). — d) B3 समरेषुभिः (for परमे°).

7 a) K0-2 क्रोधाभिरक्ताक्षः; D1 क्रोधातिताम्राक्षः; T1 G4 क्रुद्धाभिभूताक्षः. D2 अतिक्रोधातिताम्राक्षः. — b) Ś1 K0-4 B3 D3 transp. सह and कृष्णेन. K0-4 B Da Dn D3-8 फाल्गुनः; K5 D1. 2 पांडवः (for फल्गुनः). — c) K2 Da1 Dn1 D5. 6 G1-3 M2. 5 च (D6 वि°) निश्वस्य. — d) K4 D3 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः).

8 a) Ś1 K0-2 ततः (for धनुः). B1. 2. 4 D (except D1-3. 6) संपीड्य; G2 प्रविध्य (for प्रपीड्य). K2 D2 मानेन (for वामेन). B3 धनुषं पीड्य वामेन. — b) Ś1 K0-4 B2-4 °मित्रकर्षणः (K3 °ण); K5 °मितकर्शनः; D8 °मित्रकर्षनः; D3 मित्रदर्शनः (for °कर्शनः). — B2 om. (hapl.) 8cd. — c) K5 गांजीव°. K1 स (for सं°). — d) D1. 6 शरान्; D2. 3 सितान् (for शितान्). T2 संनतपर्वभिः (for °पर्वणः). K2 कृष्णेन सह फाल्गुनः. — e) T1 G2. 4 क्रूरान् (for घोरान्). — f) Ś1 समदत्त; K1 समाधत्त; K5 D2 समादाय; Da1 समुधात्त; Da2 Dn D1. 4. 5. 7. 8 T2 M2 समाधत्त; T1 G समधत्त (for समादत्त). Da1 शीलान्मुखान्.

9 a) K0 स परीविध्यद् (for समरेऽविध्यद्). — b) Da1 D5 द्रोणं; G2 द्रौणीं; M2 द्रौणं. D1 परबलार्दनं; K2-5 B Da Dn D6 च बलवत्तरं (for बलवतां वरम्). — c) K5 ततो D3-5. 7. 8 T G M5 वरः (for वरम्). K5 [ऽ]स्य; (for तस्य). D6 transp. तस्य and ते. K5 [ऽ]स्य; (for ते). G2 Da Dn1 (before corr.) D5 तत् (for ते). — d) Da1 वपुः (for पपुः). हित्वा (for भित्त्वा).

10 a) K0-2 च निर्विण्णो; B2-4 Da Dn1 D5. 7. 8 विनिर्भिन्नो; D1 विभिन्नोपि; D2 आहतस्तैर्; T1 च निर्विण्णो; T2 G M4. 5 च निर्भिण्णो; M1-3 विनिर्भिण्णो (for च निर्भिन्नो). K5 तैराहतो न विव्यथे. — b) Da1 G2 द्रौणी (for द्रौणिर्). K2. 5 D3 गांडी° (K5 °जी)वधन्विना. — c) K5 B Da Dn1 D2. 4-8 T1 G M च शरान्पार्थे (D7 °र्थो); Dn2 T2 चापरान्पार्थे; D1. 3 च शरान्द्रौणिः (for शरवर्षाणि). — d) Ś1 D1. 3 प्रविमुंचन्नविह्वलः; K3 प्रतिमुंचति विह्वलः; G2 प्रतिमुंचसि विह्वलः. — e) B1 D1. 2. 6 T G2. 4 च; G1. 3 तु (for स). — f) K3 शत्रुमिच्छन्; K5 D2. 6 त्रातुकामो (for त्रातुमिच्छन्).

11 b) K5 शसंसुः. K0-2 भरतर्षभाः; K5 B1. 3. 4 Da Dn D2-8 T G M1-3. 5 कुरुसत्तमाः; B2 कुरुनंदनाः; M4 कुरुसैनिकाः (for पुरुषर्षभाः). D1 प्रशशंसुः कुरूत्तम. — c) Ś1 तत् (for यत्). D6 नापयतो (for समेताभ्यां). — d) K0-2 न पाल(K2 पला)यत; K3 D1 न प्राकंपत; K4 नासंद्रमत; K5 नापतद्रुत; B1 Da1 D5 अभ्यापद्यत; B2-4 Da2 Dn D4. 7. 8 अभ्यापतत; D3 नासंभ्रमत; D6 द्रुतं संप्राप्य; T1 G4 नाभ्यद्रवत; T2 नापद्रवत; M1-3 अमितो याति; M3 (*inf. lin.*) नाचक्रमत; M5 नापक्रवत (for नापत्रपत). M1. 2. 3 (*inf. lin.* as in text) संयुगं. D2 नापयाद्रथसंयुगे. — After 11, D1 ins.:

288* स विद्धः फाल्गुनेनाजौ न पपात महीतले ।

12 a) K4 च (for हि). K5 मामकेषु; Da2 अनेकेषु (for अनी°). — b) K5 D2. 3. 6 जयम्; T1 G4 रथम् (for ऽभयम्). — c) K0 D6 T1 G4 सुसंहारं; D5 असंहार्यं; T2 ससंभारं (for ससंहारं). — d) D3 द्रौणात्.

13 a) K3 ममार्यमाचार्यसुतो; K4 B Da Dn

3210 73.14 73.14

ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च ॥ १३
समास्थाय मतिं वीरो बीभत्सुः शत्रुतापनः ।
कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजसुतं प्रति ॥ १४
द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः शत्रुतापनः ।
युयुधे तावकान्निघ्नंस्त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १५
दुर्योधनस्तु दशभिर्गार्ध्रपत्रैः शिलाशितैः ।
भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुङ्खैः समर्पयत् ॥ १६
भीमसेनस्तु संक्रुद्धः परासुकरणं दृढम् ।
चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश ॥ १७
आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैस्तिग्मतेजनैः ।
अविध्यत्तूर्णमव्यग्रः कुरुराजं महोरसि ॥ १८
तस्य काञ्चनसूत्रस्तु शरैः परिवृतो मणिः ।
रराजोरसि वै सूर्यो ग्रहैरिव समावृतः ॥ १९
पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः ।
नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥ २०
ततः शरैर्महाराज रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
भीमं विव्याध संक्रुद्धस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥ २१
तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योन्यविक्षतौ ।
पुत्रौ ते देवसंकाशौ व्यरोचेतां महाबलौ ॥ २२
चित्रसेनं नरव्याघ्रं सौभद्रः परवीरहा ।

D4.5.7.8 ममाचार्यसुतो ह्येष. — b) K3-5 B1.2 Da Dn1 D2.3.5.6 T1 G2.4 M2 [अ]पि; D1 [अ]यं (for [अ]ति·). — c) D6 ब्राह्मणस्य (for °णश्च). — d) Da1 मानिनीयो.

14 a) T G M2 धीरो (for वीरो). — b) D1.6 विभत्सुः. G3 शत्रुपातनः (for °तापनः). — D2 om. (hapl.) 14c–15b. — c) Ś1 कृपांश्; M5 कृतं; Ca कृपां (as in text). Ś1 रणश्रेष्ठो; K0-2 युधि श्रेष्ठो (for रथश्रेष्ठो). — d) G2 °रथं (for °सुतं).

15 D2 om. 15ab (cf. v. l. 14). — a) Da1 G2 द्रौणीं. G3 सुतं (for ततो). — b) K0-2 शत्रुमर्दनः; K5 B D (D2 om.) श्वेतवाहनः (for शत्रुतापनः). — c) K3 युयुधे तावकानीकं; D1 युयुधे तावकैः सार्धं; S युयुधे तावकान्वीरान् (M4 °रः). — d) S स्मयमानः (M4 °नं) (for त्वरमाणः).

16 a) T2 संक्रुद्धो (for दशभिर्). — b) Ś1 K0-2 गार्ध्र(K0 °द्ध)पक्षैः; K4 गृध्रपत्रैः; Da2 D5 गार्धपत्रैः; D2 सार्धपत्रैः; D3 बाणैः शिघ्रं; S गृध्रपत्रैः (for गार्ध्रपत्रैः). D1 शिलीमुखैः; D6 शिलासितैः. — c) D1 महात्मानं (for महेष्वासं). — d) M2.5 रुग्मपुंखैः. Ś1 K0 D3 सम(D3 °मा)र्दयत्; K4.5 B Da2 Dn1 (before corr.) D1.4-7 समार्पयत्; Da1 समार्पयेद्.

17 a) Ś1 च; D7 सु· (for तु). — b) D1.3 परासुहरणं; D6 पराशुकरणं. — c) G3 चित्र· (for चित्रं). Ś1 आधत्त; K1 आदत्तु; D1 T1 G4 आदाय (for आदत्त). — d) S (except T2) सु· (for च). S बहून् (for दश).

18 a) B3 आकर्णप्राहितैस्; Da1 °प्रहितास्; D2 °प्रहतैस्; D6 आकर्ण्य प्रहितैस्; S आकर्णप्रेषितैस् (G1 °तस्). B1 Da Dn1 D5 S तैस्तु (for तीक्ष्णैर्). — b) K4 D1 वेगिभिस्; T1 वेशितैस् (for वेगितैस्). K3 D1.6 ती(D6 ति)ग्मतेजसैः; B4 Dn2 D4.7.8 Cv तिग्मतेजितैः; T2 तस्मतैर्जनैः (sic); G2 तिग्मतैः शरैः (sup. lin. जनैः). B1-3 Da Dn1 D3.5 वेगवद्भिरजिह्मगैः. — c) G2 अविध्यन्; M4 आविध्यत. K3 तूर्यम् (for तूर्णम्). Ś1 अव्यग्रैः; K5 अव्यग्रैः (for अव्यग्रः). — d) G1.3 M (except M2) कुरुराज·.

19 a) Ś1 B3 कांचनसूत्रैस्तु; K3 °चित्रैस्तु; Dn1 (before corr. as in text) °सूत्रस्य; D1 °सूत्रं तु; D2.3 S °सूत्रस्थः; D6 °सूत्रश्च. — b) D3 संछादितो; D6 परिव्रतो (for °वृतो). — c) K4 B1.2 Da Dn D1.3-5.7.8 S खे सूर्यो; D2.6 वैडूर्यो (for वै सूर्यो). K3 रराज राजा सूर्यश्च. — d) K2 गृहैर् (for ग्रहैर्). D6 समाव्रतः.

20 a) K3 तव च (for तु तव). — c) T2 मासृष्यत; G3 नामृष्यंत. K3 (marg. sec. m.) वीरस्; D1 हस्ती (for नागस्). — d) K5 D2 तालशब्दं; Da1 Cv तलशब्द-. K3 समीरितः; D3.4 m T1 G2.4 M मदोत्कटः (M3 °टं) (for समीरितम्). D1 तलशब्देन पीडितः; G1.3 तलशब्दमदोत्कटः.

21 b) M2.5 रुग्मपुंखैः. D2 शिलाशतैः. — d) D1.4.7 त्रायमाणो (for त्रासयानो).

22 a) D3 युद्धमानौ. — b) K0.3 M1 अन्योन्यविक्षितौ; D1 G2 M2 °वीक्षतौ; D8 T2 M3 °वीक्षितौ. — d) — c) D3 तत्र (for पुत्रौ). D3 तौ (for ते). D6 विरोचेतां (for व्य°).

23 a) K2 D4 M5 नरव्याघ्र; Dn2 M1-3 नरव्याघ्रः.

अविध्यद्दशभिर्बाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः ॥ २३

सत्यव्रतं च सप्तत्या विद्ध्वा शक्रसमो युधि ।
नृत्यन्निव रणे वीर आर्तिं नः समजीजनत् ॥ २४

तं प्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः ।
सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः ॥ २५

स विद्धो विक्षरन्रक्तं शत्रुसंवारणं महत् ।
चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः ।
भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत् ॥ २६

ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः ।
समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैः शरैः ।
तांश्च सर्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् ॥ २७

तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिवव्रुः सुतास्तव ।
दहन्तं समरे सैन्यं तव कक्षं यथोल्वणम् ॥ २८

अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकः ।
अत्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि शातयन् ॥ २९

तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशां पते ।
लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३०

अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
विव्याध विशिखैः षड्भिः सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ ३१

तथैव लक्ष्मणो राजन्सौभद्रं निशितैः शरैः ।

C. 6. 3230
B. 6. 73. 34
K. 6. 73. 34

T_1 G महाराज. — ^{c}) K_5 $D_{2.6}$ सप्तभिर्; $B_{1.3.4}$ Da Dn $D_{4.5.8}$ निशितैर्; B_2 नवभिर् (for दशभिर्). — ^{d}) K_2 सप्ततिः; B_3 पंचभिः (for सप्तभिः).

24 $K_{0.2.5}$ D_2 T_2 G_3 om. (hapl.) 24–25. — ^{a}) G_2 सप्तव्रतं. — ^{b}) K_3 [क्ष]विध्यन् (for विद्ध्वा). K_1 चक्रिसमो (for शक्र°). — ^{c}) D_6 विध्वा शक्रसमो वीरः. — ^{d}) K_3 ह्यार्जुनिः (for आर्तिं नः). $Ś_1$ B_3 न (for नः). K_1 आर्तिं न समजीगणत्; S (T_2 G_3 om.) परान्संतापयन्रणे (G_2 °यद्रणे).

25 $K_{0.2.5}$ D_2 T_2 G_3 om. 25 (cf. v. l. 24). — ^{a}) D_5 त्वं; M_5 तत् (for तं). — ^{b}) $K_{3.4}$ शिलाशितैः (for शिलीमुखैः). — ^{c}) G_1 सत्यव्रतं. D_1 दशभिः (for नवभिः). — ^{d}) $Ś_1$ D_1 पुरमित्रश्च; M_2 चित्रसेनश्च.

26 ^{a}) M_5 न (for स). K_5 Da_1 D_5 वीक्षरन्. D_6 सूक्तं (for रक्तं). Cv संविद्धोरः क्षरन्रक्तं. — ^{b}) K_2 शत्रुसंचारणं; K_3 तूर्णं संवारयन्; D_1 शत्रुसंबाधनं; T_1 G परासुकरणं; M_1 शत्रुसंहारणं (for °संवारणं). — ^{d}) K_2 अर्जुनिः; Da_1 D_6 आर्जुनीः; D_3 आहवे; T_2 अर्जुनः (for आर्जुनिः). — ^{e}) B_1 विद्धा; D_3 M (except M_4) छित्त्वा; D_6 भीत्वा (for भित्त्वा). K_4 S (except G_1) तस्य; K_5 चाशु (for चास्य). — ^{f}) K_2 सरेणोरस्य° (sic).

27 ^{a}) S तु (for ते). — ^{b}) K_{0-2} D_1 T_2 महाबलाः (for °रथाः). — ^{c}) $K_{1.2}$ समेति; T_1 G_4 आर्जुनिं; G_2 समेयुर् (for समेत्य). $Ś_1$ K_1 संरंभाद्; K_0 संरब्धाद्; Dn_1 संरब्ध्वा (for संरब्धा). — ^{d}) K_3 विभीदुर्; D_1 विविधुर् (for विव्यधुर्). Dn_2 तदा (for शरैः). — ^{e}) K_3 ताश्च; G_1 तास्तु; M_2 तांस्तु (for तांश्च).

28 ^{a}) K_3 ततः; K_5 D_2 च तत्; G_3 तु तं (for तु तत्). M_4 अमर्षितास्तु ते सर्वे. — ^{c}) $Ś_1$ K_{0-2} प्रदहन् ($Ś_1$ °त्); K_5 दहते; Dn_1 तदहं; D_6 दहंतः; M_5 तपंतः (for दहन्तं). B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ योधान् (for सैन्यं). — ^{d}) K_3 दावः कक्षं; K_5 $D_{1-3.6}$ वने कक्षं; T_2 तव कर्म (for तव कक्षं). Cc cites कक्षं (as in text). K_4 B_3 $M_{2.5}$ यथानलः; D_1 T_2 $M_{1.3.5}$ यथानलं; D_4 T_1 G इवानलं (G_{1-3} °लः); Cc यथोल्वणम् (as in text). $Ś_1$ दावकक्षमिवोद्धलं; K_{0-2} तावकानां क्षयोद्यतः.

29 ^{a}) K_2 अपेत्य; G_3 अपेतः (for अपेत-). Da_1 Dn_1 कालं (for काले). K_5 अपेतशरीरे काले. — ^{b}) $K_{0.1}$ $D_{1.4}$ G_{1-3} M_{1-3} समिद्ध; K_5 स विद्धम् (for समिद्धम्). K (except $K_{0.1}$) B Da Dn $D_{1.2.4}$ (before corr.) $._{5.7.8}$ T_2 $M_{4.5}$ पावकं. — ^{c}) $K_{0-3.5}$ B Da_2 Dn_2 $D_{1.4-6.8}$ अभ्यरोचत; T_2 न व्यरोचत (for अत्य°). — ^{d}) $B_{1.3}$ पातयन्; D_1 मर्दयन्; D_3 नाशयन्; T_2 शातयत्. $K_{0.1}$ तव सैन्यान्निशातवत् (K_0 °यन्).

30 ^{a}) T_2 तां; M_2 यत् (for तत्). — ^{b}) $K_{0.2}$ पौत्रास्. K_1 तस्य (for तव). — ^{c}) M (except M_5) लक्षणो (for लक्ष्मणो). K_{0-2} न्यपतत् (for ऽभ्य°). T G M_4 राजन् (for तूर्णं). — ^{d}) D_5 सात्वतां (for सात्वती-).

31 ^{a}) $K_{0-3.5}$ D_2 च (for तु). $K_{0.2}$ संक्रुद्धं; Da_1 संबुद्धो. — ^{b}) M (except M_5) लक्षणं (for लक्ष्मणं). — ^{c}) $K_{0.2.4.5}$ $D_{1.4.7}$ G_{1-3} निशितैः (for विशिखैः). K_2 खड्गैः; K_3 पद्भी (for षड्भिः). — G_2 M_5 om. (hapl.) 31^d–33^a. — ^{d}) K_5 सप्तभिः (for च त्रिभिः). K_3 D_1 सारथिं चास्य पंचभिः; D_2 सारथिं चैव सप्तभिः.

6.3230
6.73.34
6.73.34

अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३२
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सारथिं च महाबलः ।
अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ॥ ३३
हताश्वे तु रथे तिष्ठँल्लक्ष्मणः परवीरहा ।
शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धः सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ३४
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां दुरासदाम् ।
अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगोपमाम् ॥ ३५
ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा ।
अपोवाह रथेनाजौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३६
ततः समाकुले तस्मिन्वर्तमाने महाभये ।
अभ्यद्रवञ्जिघांसन्तः परस्परवधैषिणः ॥ ३७
तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः ।
जुह्वन्तः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ३८
मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
बाहुभिः समयुध्यन्त सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ ३९
ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सेनां जघान संक्रुद्धो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ ४०
हतेश्वरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः ।
रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

---

32 G2 M5 om. 32 (cf. v. l. 31). Ko-2 om. (hapl.) 32^{ab}. — a) M1-3 लक्षणो (for लक्ष्मणो). K5 D2 [ऽ]प्याजौ (for राजन्). — c) K1 अविदित; D6 अभिविद्य ; G1. 3 अविध्यत्तं (for °ध्यत). — d) K5 लक्ष्मणं विशिखैः सितैः.

33 G2 M5 om. 33^{a} (cf. v. l. 31). — a) Ś1 तस्याश्वं. — b) B D (except D1-3. 6) महारथः (for °बलः). — c) Ś1 अभ्याद्रवत ; Ko-2 अभ्यवं(Ko °नं)-दत ; D3 °विध्यत (for °द्रवत). D6. 7 (m as in text) S संक्रुद्धो (for सौभद्रो). — d) M (except M5) लक्षणं. D6 T G विशिखैः (for निशितैः). T G शितैः (for शरैः).

34 a) Ko-2 G2 स हताश्वे ; K5 D2. 6 हताश्वे च (D6 स) (for हताश्वे तु). Ś1 D3 तिष्ठ ; D3 [ऽ]तिष्ठल् (for तिष्ठँल्). — b) M (except M5) लक्षणः (for लक्ष्मणः). — c) K5 चिच्छेद (for चिक्षेप).

35 a) Ko तामातपंतीं ; D5. 6 तामापतंति. — b) Ś1 K1 D1 घोररूपं ; B3 घोरदंष्ट्रां ; T2 वररूपां (for घोर°). — cd) K5 D3 भुजगोपमं. K3 D1 चिच्छेद शतशो बाणैर्ननाद च महाबलः.

36 a) D1 स्वं (for स्व-). K4 आस्थाय (for आरोप्य). — b) Da1 M (except M5) लक्षणं (for लक्ष्मणं). Ś1 गोतमस ; G2 गौतमिस ; Cc गौतमस (as in text). K5 D2. 5 तथा (for तदा). — c) Da1 आपोवाह ; D3 अपोवह.

37 a) S युद्धे (for तस्मिन्). — b) Ko-2 महाबले ; K3 D1 °हवे ; K5 D2. 6 भये तदा ; T1 G भयानके ; T2 M भयावहे (for महाभये). — After 37^{ab}, S ins. :

289* हयो हयं गजो नागं वीरो वीरं विशां पते ।

— c) K2. 5 अभिद्रवन्न् ; T G M4. 5 अभ्यद्रवन् ; M3 °द्रवं. Ś1 जिघांसंताः ; T1 G2-4 M3 °संतं. — d) Da1 परस्परविधैषिणः ; S सोहन्यत (T2 °भज्यत) स चावधीत्.

38 a) Ko. 2 तु (for च). Ś1 महेश्वासः. — b) D6 महाबलाः (for °रथाः). — c) K5 B4 Da Dn D3-5. 8 T जुह्वतः ; B3 युध्यतः ; G3 जुषंतः (for जुह्वन्तः). K2 प्राणा (for प्राणान्). — d) K3. 5 D2. 6 विजघ्नुर् ; T2 G1. 2 M3. 5 आजघ्नुर् ; M4 आजानन् (for निजघ्नुर्).

39 a) Ś1 विकवचां. — b) T1 G2. 4 छिन्नवाहनाः ; T2 भिन्नकार्मुकाः ; G1. 3 छिन्नबाहवः (for °कार्मुकाः). — c) Ko-2 बहुधा (for बाहुभिः). T1 G समसज्जंत ; M2 °युज्यंत (for °युध्यन्त). — d) Ś1 संजयाः ; K3 सृंजयान्.

40 d) B3 महाबलैः (for °बलः).

41 Ś1 om. 41^{ab}. — a) K4 B D1. 3 T2 हतै(D3 °ते)रश्वैर् (for हतेश्वरैर्). Ko-2 तत्र रथैः (for गजैस्तत्र). — b) M2 असैश्च (for अश्वैश्च). D4 पालितैः (for पातितैः). Ko अश्वैश्च विनिपातितैः ; K1. 2 D1 रथै(D1 नरै)श्च विपातितैः (submetric) ; K3 नरैरश्वैः प्रपातितैः ; D2. 6 नरैरश्वैः पदातिभिः ; D3 नराश्वैश्चैव पातितैः. — c) S रथैर्भग्नपताकैश्च. — d) Ko समस्तार्यत. Ś1 B1-3 Da1 T2 G1-3 M3-5 मेदिनीं (for °नी).

७०

संजय उवाच ।

अथ राजन्महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
विकृष्य चापं समरे भारसाधनमुत्तमम् ॥ १
प्रामुञ्चत्पुङ्खसंयुक्ताञ्शरानाशीविषोपमान् ।
प्रकाशं लघु चित्रं च दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ २
तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चतः ।
आददानस्य भूयश्च संदधानस्य चापरान् ॥ ३
क्षिपतश्च शरानस्य रणे शत्रून्विनिघ्नतः ।
ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्षतः ॥ ४
तमुदीर्यन्तमालोक्य राजा दुर्योधनस्ततः ।
रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५
तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्यवान् ॥ ६
स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः ।
आससाद ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे ॥ ७
स हि संदृश्य सेनां तां युयुधानेन पातिताम् ।

C. 6. 3247
B. 6. 74. 8
K. 6. 74. 8

Colophon om. in Ś1. — *Sub-parvan :* Omitting sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only पंचमयुद्ध-दिवस; K4 पंचमेह्नि; M4 पंचमेह्निके. — *Adhy. name :* K4 लक्ष्मणपराजयः; G2 M1. 2 अभिमन्युयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 66; Da2 (marg. *sec. m.*) 31; D1 72; T1 G 68; T2 M3. 4 70; M1. 2 69 (as in text); M5 71. — *Śloka no.:* Dn 43; D5 78.

70

1 ^{a}) G3 राजा (for राजन्). T2 महेष्वासः (for महाबाहुः). — ^{b}) Cc वार्ष्णेयो (for सात्यकिर्). B2 सत्यविक्रमः (for युद्धदुर्मदः). — ^{c}) Ś1 Ko. 1 D2 निकृष्य. D1 समरे चापं (by transp.); B2 बलवच्चापं. — ^{d}) K3-5 D2. 6 भारसाहमनुत्तमं. — After 1, S ins.:

290* यत्तत्सख्युस्तु पूर्वेण अर्जुनादुपशिक्षितम् ।

[T2 पुंखानुपुंखेन; M1. 3. 5 संख्यानुपूर्वेण; M4 सौहृदपूर्वेण (for सख्युस्तु पूर्वेण). T2 दुर्जनादुपरिक्षितं (sic); M1. 3. 5 अर्जुनेनोपशिक्षितं; M2 अर्जुनात्परिशिक्षितं.]

2 T2 G1-3 M1. 3-5 om. 2^{ab}. T1 G4 M2 transp. 2^{ab} and 2^{cd}. — ^{a}) Ś1 प्रमुंचन् (for प्रामुञ्चत्). Ś1 K2 Ko. 1. 5 D1. 2 T1 G4 पुं(Ś1 Ko मु)खसंसक्तान्; K3 D6 °सक्तांश्च; Da1 Dn1 °संमुक्तान्. °संयुक्ता; — ^{b}) Ś1 शरानाशीर्विषोपमान्; K2 Da1 शरानासीविषो°; D5 शरानाशिशिखो°. — D2 om. 2^{cd}. — ^{c}) K2 Dn2 D3. 4. 7. 8 S प्र(D7 T1 प्रा)गाढं (for प्रगाढ-; — प्रकाशं). M2 खलु (for लघु). K5 अप्रकाशं लघु चित्रं. — ^{d}) Da1 दर्शनं (for दर्शयन्). K2. 4 B Da Dn D4. 5. 7. 8 हस्त-; T2 M1. 2. 4 चास्त्र-; M3. 5 चात्र (for अस्त्र-).

3 ^{a}) M4 तत्र (for तस्य). D5 शापं (for चापं). — ^{b}) D1 शरांश्चैव विमुंचतः. — ^{c}) K2 D3 आदधानस्य; D4 (before corr.) M2 आददानश्च. Ś1 चाप्यन्यान्; Ko. 1 चाप्यस्य (for भूयश्च). — ^{d}) Ś1 संददानस्य (for संदधा°).

4 D2 om. 4^{ab}. — ^{a}) G1 क्षिपताश्च. K2. 4 B2-4 Dn2 D4. 7 परां(K2 °रा)स्तस्य; K3 D6 शरांस्तत्र; K5 शरांस्तस्य; B1 Da2 D5 परांस्तूर्णं; Da1 Dn1 [अ]परांस्तूर्णं (Da1 °र्णां); D1. 3. 8 [अ]परांस्तस्य; S [अ]परांस्तत्र (for शरानस्य). — ^{b}) K2 शत्रु-; M2 शत्रू (for शत्रून्). D1 विजघ्नतः (for विनि°). G1. 3 सर्वसैन्यानि निघ्नतः. — ^{c}) D1 दृश्यते (for ददृशे). D3 अत्युग्रं (for अत्यर्थं). — ^{d}) K3 D6 विवर्षतः; M5 प्रकर्षतः (for प्रवर्षतः).

5 ^{a}) Ś1 Ko. 1 समुदीर्यंतम्; K3. 5 D2. 6 तमुग्रवीर्यम्; Da1 Dn1 तमुदीर्यतम्. — ^{b}) K2. 3. 5 B D (except D3) T2 तदा; T1 G तव (for ततः). — ^{c}) S तत्र (for तस्य). — ^{d}) B2 प्रेरयामास.

6 ^{a}) K1. 2 तास्तु; D1 तांश्च. Ś1 सर्वे (for सर्वान्). Ś1 M4 महेष्वासः (for °ष्वासान्). — ^{c}) S च महेष्वासो (for परमे°). — ^{d}) B3 दिव्यास्त्रेण च (for दिव्येनास्त्रेण). S संयुगे (for वीर्यवान्).

7 ^{a}) D6 त्यक्त- (for कृत्वा). Da1 वारुणं (for दारुणं). — ^{c}) Ś1 B2 T1 G4 रणे; M2 महा- (for ततो). Ś1 K4 B1. 3. 4 वीरं.

अभ्यधावत संक्रुद्धः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ ८
इन्द्रायुधसवर्णं तत्स विस्फार्य महद्धनुः ।
व्यसृजद्वज्रसंकाशाञ्शरानाशीविषोपमान् ।
सहस्रशो महाराज दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ९
शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेस्तु पदानुगाः ।
न विषेहुस्तदा राजन्दुद्रुवुस्ते समन्ततः ।
विहाय समरे राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ १०
तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः ।
महारथाः समाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः ॥ ११
समासाद्य महेष्वासं भूरिश्रवसमाहवे ।
ऊचुः सर्वे सुसंरब्धा यूपकेतुं महारणे ॥ १२
भो भो कौरवदायाद सहास्माभिर्महाबल ।
एहि युध्यस्व संग्रामे समस्तैः पृथगेव वा ॥ १३
अस्मान्वा त्वं पराजित्य यशः प्राप्नुहि संयुगे ।
वयं वा त्वां पराजित्य प्रीतिं दास्यामहे पितुः ॥ १४
एवमुक्तस्तदा शूरैस्तानुवाच महाबलः ।

---

8 ^{ab}) Ko. 1. 3 Da1 D2. 3. 5. 6 ते (for तां). K2 B2–4 Da Dn D1. 4. 5. 7. 8 पीडितां; K3 D2 पालितां (for पातिताम्). S स दृष्ट्वा निहतां सेनां सात्यकेन निपातितां. — B2 om. 8^{c}–9^{f}. — ^{c}) T2 G2. 4 M4 संभ्रांतः (for संक्रुद्धः). T1 G1. 3 M1–3. 5 अभ्यधावदसंभ्रांतः.

9 B2 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K4 B1. 4 Da Dn D1. 3–5. 7 तु (for तत्). K2 इंद्रायुधं सवर्णं तु; B4 इंद्रायुधसमं तूर्णं; D3 °सवर्णां तु; S इंद्रा(T2 उग्रा)युधसवर्णाभं. — ^{b}) K1. 3–5 B Da Dn1 D2–7 विस्फार्य सु((K4 B स)महद्धनुः. — ^{c}) K4 B3 T1 G M4 विसृजन्; B1 प्रसृजद्; Da Dn D5 व्यसृजन्; D3 सृष्टवान्; T2 अग्रवद् (for व्यसृजद्). K1 वज्रसंकाशं; K3 D1. 6 S वज्रसंस्पर्शाञ् (T2 °कल्पाञ्). Ś1 विसृजन्वज्रसंस्पर्शाञ्. — D2 om. (hapl.) 9^{d}–10^{e}. — ^{d}) Ś1 शरानाचीविषोपमान्; K3 Da1 शरानासीविषो°; M (except M4) आशीविषविषोपमान्. — ^{f}) K3. 5 अस्त्रलाघवं; D6 शस्त्र°. Ś1 दर्शयामास लाघवं.

10 D2 om. 10^{abcde} (cf. v. l. 9). — ^{a}) K2 M1 शरास्तान्. K4 B1 Da2 D5 S मृत्युसंकाशान् (for °संस्पर्शान्). — ^{b}) D1 सात्वतस्य; D3 सात्यकस्य (for सात्यकेस्तु). K3. 5 D3 (marg. *sec. m.*). 6 M (except M4) च (for तु). Ko पदानुगः; K5 °नुगान्. — ^{c}) K3 D6. 8 विषेदुस्. Ś1 महाराज (for तदा राजन्). T1 G विषेहिरे न ते राजन्; T2 विषहेरं ततो रा°; M विषहेरन्न ते रा°. — ^{d}) S च (for ते). D1 भयात्ततः (for समन्ततः). — ^{e}) Dn2 D3 सात्यकिं (for समरे). S शूरं (for राजन्). — ^{f}) D3 समरे (for सात्यकिं). Ś1 B2 युद्धदुर्मदां.

11 ^{a}) K4 तां; Da2 D2 तद्; G1–3 M तान् (for तं). — ^{b}) Ś1 K5 D1. 2 पुत्रा (for सुता). — ^{c}) S महारथ(G2 °बल)समाख्यातास् (G1. 3 M1–3. 5 °तं). — ^{d}) Ś1 चित्रवर्मायुधध्वजान्; T1 G4 चित्रवर्मरथध्वजाः; G1. 3 M (except M4) °वर्मायुधध्वजं.

12 ^{a}) S तमासाद्य. Ś1 महेश्वास; D1 महाबाहुं. — ^{c}) T1 G2. 4 क्रुद्धाः; G1. 3 यत्ताः (for ऊचुः). K3 D6 G1–3 सुसंक्रुद्धा; K5 भृशं क्रुद्धा; B1. 3. 4 ससंरब्धा. — ^{d}) Ś1 Ko **Cv** धूमकेतुं; K3. 5 यूपकेतुर्; D2 भूपकेतुं; T1 G आहुरेवं (for यूपकेतुं). K3 D6 रणाजिरे; Dn2 D1 S महाहवे; **Cv** महारणे (as in text). — After 12, D1 ins.:

291* युध्यस्व समरे चाद्य पश्यामस्तव पौरुषम् ।

13 ^{a}) Ś1 Ko. 1 B Da2 Dn1 M2 भो भोः. K5 कौरवदायादा; G1 पौरवदायाद; G3 भैरवदायादा. — ^{b}) K3. 5 Dn1 D2–4. 7. 8 G3 महाबलः; M2 महाबलाः. — ^{c}) S आगच्छ युध्य (T2 योद्धुं; G3 युद्ध°) संग्रामे. — ^{d}) D5 समस्तो. K3 Da1 D6 च (for वा).

14 T2 om. 14^{a}–16^{b}. — ^{a}) Ko अस्मान्वस्त्वं; S (T2 om.) आशु त्व(M4 चा)स्मान् (for अस्मान्वा त्वं). Ko. 5 G3 परित्यज्य (for पराजित्य). — D6 om. (hapl.) 14^{bc}. — ^{b}) D2 वशः (for यशः). Ś1 Ko–2 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि). — Ś1 *repeats* 14^{c}. — ^{c}) D1 त्वां वा वयं (for वयं वा त्वां). Ko वा त्वं; B D4. 8 त्वां वा (by transp.); T1 G4 वा त्वा; G1–3 च त्वा (for वा त्वां). Ko–2 परित्यज्य (for पराजित्य). — ^{d}) K3. 4 B2 D2. 3 M (except M4) धास्यामहे; K5 यास्या° (for दास्या°). Ś1 प्रीतिं यास्यामि वा पितुः; Ko–2 प्रीतिं यास्याम वै परां; D1 प्रीतिं दास्याम पांडुषु.

15 T2 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) Ko B3 D1 शूरस्; K1 शूरास्; Da1 शूरे; T1 G4 M1 वीरैस्. — ^{b}) B2 Da Dn1 D5 S (T2 om.) वीर्य(T1 G4 °र)श्लाघी (for तानुवाच). K4 D1 महाबलान्. — ^{c}) Ko वीर·

वीर्यश्लाघी नरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वा समुपस्थितान् ॥ १५
साध्विदं कथ्यते वीरा यदेवं मतिरद्य वः ।
युध्यध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि वो रणे ॥ १६
एवमुक्ता महेष्वासास्ते वीराः क्षिप्रकारिणः ।
महता शरवर्षेण अभ्यवर्षन्नरिंदमम् ॥ १७
अपराह्णे महाराज संग्रामस्तुमुलोऽभवत् ।
एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे ॥ १८
तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन् ।
प्रावृषीव महाशैलं सिषिचुर्जलदा नृप ॥ १९
तैस्तु मुक्ताञ्शरौघांस्तान्यमदण्डाशनिप्रभान् ।
असंप्राप्तानसंप्राप्तांश्चिच्छेदाशु महारथः ॥ २०
तत्राद्भुतमपश्याम सौमदत्तेः पराक्रमम् ।
यदेको बहुभिर्युद्धे समसज्जदभीतवत् ॥ २१
विसृज्य शरवृष्टिं तां दश राजन्महारथाः ।
परिवार्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः ॥ २२
सौमदत्तिस्ततः क्रुद्धस्तेषां चापानि भारत ।

C. 6. 326[illegible]
B. 6. 74.
K. 6. 74.

श्लाघी ; B_{2} Da Dn_{1} D_{5} S (T_{2} om.) तानुवाच (for वीर्यश्लाघी). D_{3} नरश्रेष्ठ ; T_{1} G नरश्रेष्टान्. — [d]) B_{2} Da Dn_{1} D_{5} S (T_{2} om.) दृष्ट्वा वै (for तान्दृष्ट्वा). $B_{1.3.4}$ D (except $D_{2.6.8}$) M_{4} समवस्थितान् ; B_{2} समरे स्थितान् (for समुप°).

16 T_{2} om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). — [a]) D_{1} साधु वै ; D_{5} साध्वैदं ; $M_{1.3.5}$ साध्वीदं. D_{1} कथितं (for कथ्यते). — [b]) K_{0-2} यदिदं ; K_{3-5} B Da_{2} Dn D_{2-8} M_{2} यद्येवं ; Da_{1} यद्येव (for यदेव). $Ś_{1}$ परिणद्य वः ; K_{0-2} परिनद्य वै ; D_{1} मतिरव्यया ; D_{3} प्रहरेद्य वै ; $K_{3.5}$ D_{6} मतिराघवः. — [c]) M_{4} समदा (for सहिता). $K_{0.1}$ न $D_{1.2}$ वीरा ; D_{3} यत्नान् (for यत्ता). — [d]) $K_{0.1}$ न हनिष्यामि ; K_{3} निहनिष्याम. $K_{0-3.5}$ D_{2} वै (for वो).

17 [a]) S_{1} एवमुक्त्वा महेष्वासस् (T_{2} °ष्वासांस्). — [b]) S तान्वीरान् (for ते वीराः). $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ क्षिप्रकांक्षिणः ; T_{2} G_{1-3} विप्रकारिणः (for क्षिप्र°). D_{1} वीराः क्षिप्रप्रहारिणः. — [d]) K_{0-3} D_{6} ह्यभ्य($K_{0.2}$ °भि)वर्षन् ; K_{4} D_{3} अभ्यधावन् ; B_{2} Da Dn_{1} D_{5} प्रत्यवर्षन् ; M_{4} अत्यवर्षन् (for अभ्यवर्षन्). B Da_{2} Dn $D_{4.5.7.8}$ अरिंदमाः ; D_{6} °दम ; S °दमः.

18 [a]) $K_{2.3.5}$ Da_{1} Dn_{1} $D_{2.5.6.8}$ अपराह्ने ; $D_{3.7}$ S सोपराह्णे (D_{3} $M_{3.5}$ °ह्ले). — [b]) $K_{3.5}$ Da_{1} $D_{2.3}$ तुमलो. — [c]) T_{1} $G_{2.4}$ तु (for the first च). — [d]) Ko समीतानां. Da_{1} M_{5} रणेजिरे.

19 [a]) Da_{1} तमेकां. $Ś_{1}$ K_{1} Da_{1} श्रेष्ठ ; D_{1} वीरं ; T_{1} $G_{2.4}$ श्रेष्ठाः. — [b]) $K_{3.5}$ B D S शरैस्ते (Da_{1} °रस्ते ; Da_{2} Dn_{1} D_{5} °रास्ते ; Dn_{2} T $G_{1.3.4}$ °रैस्तैः) समवाकिरन्. — [c]) $K_{0.1}$ प्रवृशी(Ko °षी)व ; D_{5} प्रवर्षि च ; D_{3} प्रावृषी च ; G_{3} प्रावर्षीव (for प्रावृषीव). D_{1} S महामेरुं K_{3-5} B Da Dn D_{2-8} यथा मेरुं ; $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ वृष्टिभिर् ; (for °शैलं). — [d]) $Ś_{1}$ जलौघे ; T_{2} मुंचतो ; G_{3} सिसिचुर् (for सिषिचुर्). T_{2} G_{2} जलदो. $B_{1.2}$ इव ; D_{1} भृशं ; S यथा (for नृप).

20 [a]) $K_{1.2}$ तैस्तु मुक्तां ; D_{2} तैर्मुक्तान् (submetric) ; T_{2} तैर्विमुक्तान् ; M_{2} तैः प्रयुक्तान् (for तैस्तु मुक्तान्). K_{4} $B_{2.3}$ D_{3} शरान्घोरान् (for शरौघांस्तान्). — [b]) $Ś_{1}$ K_{0-2} यमदंडाशनिस्वनान् ; K_{3} °शनिप्रपान् ; K_{4} यमदंडसमप्रभान् ; M मंडलाशनिसप्रभान्. — [c]) B D (except $D_{2.3.6}$) असंप्राप्तानसंभ्रांतश् ; T_{2} संप्राप्तान्सत्वसंपन्नांश् ; $M_{1-3.5}$ स (M_{2} सु-) संप्राप्तानसंप्राप्तांश् ; M_{4} असंप्राप्तान्स संप्राप्तांश्. — [d]) $Ś_{1}$ $K_{0-2.4}$ स महारथः (Ko °थाः) ; K_{3} सुमहाबलः ; K_{5} $D_{1.2.6}$ सुमहारथः (K_{5} °थाः) ; D_{3} [आ]शु महाबलः ; M_{5} [आ]शु महारथाः.

21 Ko om. (hapl.) 21^{a}–22^{b}. — [a]) K_{3} Da_{1} [अ]द्भुतम्. K_{3} Dn_{2} $D_{2.3}$ T_{2} $G_{2.3}$ $M_{1.4}$ अपश्यामः. — [b]) $Ś_{1}$ D_{5} T_{2} $G_{1.3}$ M_{2} सोमदत्तेः ; K_{1} सौदत्तेः (sic) ; K_{2} Da_{1} सोमदत्त- ; T_{1} G_{4} सौमदात्ति- ; G_{2} सोमदत्ति-. — [c]) D_{6} यद्येको. $Ś_{1}$ $K_{1.4}$ सार्धं (for युद्धे). — [d]) K_{2} समसर्जद् ; S समासज्जद्. K_{1} अभीरुवत् (for अभीत°). K_{5} समसज्जत भीतवत् ; D_{8} समस्तजनभीतवत्.

22 Ko om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — [a]) K_{2} सरवृष्टिं ; M (except M_{4}) शरवृष्टीस्. Dn_{2} ते ; M (except M_{4}) ता (for तां). — [b]) Dn_{1} (marg.) वीरा (for राजन्). B_{2} Da D_{5} महाबलाः (Da_{1} °लः) ; G_{2} °रथान्. — [c]) Da_{1} D_{3} G_{2} महाबाहु (sic). — [d]) K_{2} निहर्तुम् ; D_{1} नियंतुम् (for निहन्तुम्). K_{3} उपक्रमुः (sic) ; G_{2} °चक्रमे.

23 [a]) $Ś_{1}$ $K_{3.5}$ Da_{1} $D_{3.5}$ G_{2} सोमदत्तिस् ; D_{3} सौमदंतिस् ; $G_{1.3}$ सोमदत्तस्. $Ś_{1}$ K_{0-2} तु संक्रुद्धस् ($Ś_{1}$ °द्धास्) ; Da_{1} ततः क्रुद्धास्. — [c]) K_{0-2} आच्छिद्य ; Da_{1} विच्छेद. $Ś_{1}$ K $D_{2.6}$ समरे राजन् ; D_{1} निशितै-

262
74. 24
74. 24

चिच्छेद दशभिर्बाणैर्निमेषेण महारथः ॥ २३
अथैषां छिन्नधनुषां भल्लैः संनतपर्वभिः ।
चिच्छेद समरे राजञ्शिरांसि निशितैः शरैः ।
ते हता न्यपतन्भूमौ वज्रभग्ना इव द्रुमाः ॥ २४
तान्दृष्ट्वा निहतान्वीरान्रणे पुत्रान्महाबलान् ।
वार्ष्णेयो विनदन्राजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् ॥ २५
रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ ।
तावन्योन्यस्य समरे निहत्य रथवाजिनः ।
विरथावभिवल्गन्तौ समेयातां महारथौ ॥ २६
प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्मवरधारिणौ ।
शुशुभाते नरव्याघ्रौ युद्धाय समवस्थितौ ॥ २७
ततः सात्यकिमभ्येत्य निस्त्रिंशवरधारिणम् ।
भीमसेनस्त्वरन्राजन्रथमारोपयत्तदा ॥ २८
तवापि तनयो राजन्भूरिश्रवसमाहवे ।
आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ २९
तस्मिंस्तथा वर्तमाने रणे भीष्मं महारथम् ।
अयोधयन्त संरब्धाः पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ३०
लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनंजयः ।

स्तीक्ष्णैर्; D_3 S दशभिर्भल्लैर् (for दशभिर्बाणैर्). — K_{0-2} om. (hapl.) 23^{d}–24^{c}. — ^{d}) Ś$_1$ बुध्यमानो; K_{3-5} $D_{2.6}$ युध्यमानो (for निमेषेण). K_4 D_1 S महाबलः; K_5 °रथैः (for °रथः).

24 K_{0-2} om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). — ^{a}) D_1 तच्चैषां; D_3 तथैषां; D_5 यथैषां; $M_{3.5}$ अथैनान् (for अथैषां). $M_{3.5}$ छिन्नधनुषः. — ^{b}) K_4 D_3 S शरैः (for भल्लैः). — After 24^{ab}, K_3 *repeats* 23^{c}–24^{b}. — ^{c}) D_1 निशितै (for समरे). — ^{d}) B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ S भरतर्षभ (Da_1 $G_{2.4}$ °भः); D_1 जटिलानि च (for निशितैः शरैः). K_{0-2} चिच्छेद विविधैः शरैः. — ^{e}) D_2 ते ततो; T_1 G हतास्ते (by transp.). Ś$_1$ न्यपतान्; $K_{0.2.3}$ Dn_1 $D_{2.6}$ T_2 न्यपतद्. D_3 राजन् (for भूमौ). K_5 ततो न्यभ्यपतन्भूमौ; D_1 हतानि चापतन्भूमौ. — ^{f}) K_5 विद्धा भग्ना; B_1 Da Dn $D_{5.8}$ वज्ररुग्णा (B_1 °ग्ना; D_8 °ग्ला); T_1 G वज्रभिन्ना (for °भग्ना). K_{3-5} D_2 transp. इव and द्रुमाः.

25 ^{a}) K_1 तां (for तान्). K_2 निहितान्. Ś$_1$ K_{0-2} B_1 Dn_1 D_3 वीरो; D_1 भूमौ (for वीरान्). — ^{b}) K_1 पुत्रां. K_1 om. (hapl.) from बलान् up to महा in 26^{b}. Ś$_1$ K_4 महारथान्; K_3 D_8 महाबळान्; D_1 तथौरसान् (for महाबलान्). — ^{c}) K_2 व्यनदन्; K_3 D_6 विनदद्; K_5 हि तदा; D_1 तु नदन्; D_2 निनदन्; T $G_{1.3.4}$ M [ऽ]भ्यपतद्; G_2 ह्यभ्यपतद् (for विनदन्). D_1 वीरो (for राजन्). — ^{d}) K_2 Da Dn $D_{4.5.8}$ अभ्यगात्; S आहवे (for अभ्ययात्).

26 K_1 om. up to महा in 26^{b} (cf. v. l. 25). B_1 om. (hapl.) 26^{bc}. — ^{b}) Ś$_1$ महाबलः; D_8 °बल. S पीडयन्सौमदत्तिनः ($G_{1.3}$ °न्सोमदत्तिनः; T_2 °न्सोमदत्तिना). — K_3 om. 26^{cdef}. — ^{c}) K_1 ताम् (for ताव्). D_3 अन्योन्यं हि; M (except M_4) °न्यं च (for °न्यस्य). — ^{e}) D_2 विरथाम् (for विरथाव्). K_2 अभिवल्लंतौ; Da Dn_1 D_5 अतिवल्गंतौ; D_1 एव वल्गंतौ; D_6 अभिविग्लंतौ; D_8 अविभल्गांतौ (for अभिवल्गन्तौ). T_2 रथावभिभवंतौ तौ. — ^{f}) K_0 समीयातां. K_5 $D_{2.6}$ T G महाबलौ (for °रथौ).

27 ^{a}) D_5 °महाषड्गौ. — After 27^{a}, B_1 *repeats* 26^{d}–27^{a}. — ^{b}) $K_{0.1}$ चर्मवसुधारिणौ; K_5 वर्मवरधारिणौ. — ^{c}) K_1 नरव्याघ्रो; T_1 G_4 °व्याघ्र. — ^{d}) Da_1 समवस्थिते; D_1 S समुपस्थितौ (for समव°). — After 27, S ins.:

292* असह्यमसियुद्धाय भूरिश्रवसमाहवे ।
मत्वा वृकोदरस्तूर्णमभिप्लुत्य महारथः ।
[(L. 2) $G_{1.3}$ अभिसृत्य महाबलः.]

28 ^{ab}) K_2 न्यस्त्रिंश°; D_6 निस्तृंश° (for निस्त्रिंश°). S ततस्तु सात्यकिं राजन्सनिस्त्रिंशं महारथं. — ^{c}) B Dn_2 D_8 तु तं राजन्; D_1 तु बलवान् (for त्वरन्राजन्). S त्वरमाणो रणे भीमो. — Ś$_1$ om. (hapl.) 28^{d}–29^{a}. — ^{d}) K_{0-2} S रथमारोपयत्स्वकं (G_4 °यन्स्वकं).

29 Ś$_1$ om. 29^{a} (cf. v. l. 28). — ^{a}) S तथैव तव पुत्रोपि. — ^{b}) D_1 खड्गचर्मधरो युधि. — ^{c}) D_1 रथश्रेष्ठं (for रथं तूर्णं). — ^{d}) G_3 सर्वधन्वनां. D_1 भूरिश्रवसमाहवे (= 29^{b}).

30 ^{a}) Ś$_1$ K_0 तदा (for तथा). — ^{b}) M (except M_4) महारथाः. T_2 रणे भीष्ममुखा रथाः. — ^{c}) Ś$_1$ $D_{2.7}$ आयोधयंत; K_2 अयोधयन्न; T_2 °यंश्च. — ^{d}) T_2 पांडवैर् (for °वा). D_1 युद्धदुर्मदाः (for भरतर्षभ).

पञ्चविंशतिसाहस्रान्निजघान महारथान् ॥ ३१
ते हि दुर्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिबर्हणे ।
संप्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पावकम् ॥ ३२
ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्वेदविशारदाः ।
परिवव्रुस्तदा पार्थं सहपुत्रं महारथम् ॥ ३३
एतस्मिन्नेव काले तु सूर्येऽस्तमुपगच्छति ।
सर्वेषामेव सैन्यानां प्रमोहः समजायत ॥ ३४
अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
संध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः ॥ ३५
पाण्डवानां कुरूणां च परस्परसमागमे ।
ते सेने भृशसंविग्ने ययतुः स्वं निवेशनम् ॥ ३६
ततः स्वशिबिरं गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत ।
पाण्डवाः सृञ्जयैः सार्धं कुरवश्च यथाविधि ॥ ३७

C. 6.327
B. 6.74
K. 6.74

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

---

31 ^{a}) G_2 M_2 लोहितायदि; Cc °यति (as in text). D_2 आदित्ये (for चादित्ये). — ^{b}) $Ś_1$ त्वरमानो. — ^{c}) K_1 पंचतिंशतसाहस्रान्; D_3 पंचविंशतिसहस्रान्; T G_4 °साहस्रं. — ^{d}) D_1 आजघान.

32 ^{a}) B_3 [s]पि; T_2 तु (for हि). — ^{b}) $Ś_1$ S (except $M_{1.2}$) तथा (for तदा). D_1 तदा पार्थं महारथाः. — ^{c}) B Da Dn $D_{5.8}$ अप्राप्यैव (Da_2 °वं); D_1 असंप्राप्य; T_1 G प्राप्यैव ते; T_2 अवाप्यैव. — ^{d}) B_{2-4} Da Dn $D_{5.7.8}$ पावके.

33 ^{a}) T_1 G_4 मात्स्याः. $K_{3.5}$ Da Dn $D_{2-4.6-8}$ कैकया(D_8 °यां)श्च; $D_{1.5}$ स(D_5 च)कैकेया. — ^{b}) Da_1 °विशारदः; G_3 °विदां वरः. — ^{c}) T_1 $G_{2.4}$ पर्यद्रवन् (for परिवव्रुस्). $K_{3.5}$ B_{2-4} D (except $D_{1.3}$) S रणे (for तदा). — ^{d}) Ko सहस्रं स्म; K_2 सहपुत्रा; T_1 G सहपुत्रैर्. K_{0-2} महारथाः.

34 ^{a}) K_1 एकस्मिन्नेव. K_{3-5} B_{2-4} Da Dn $D_{2.4-6.7}$ (m as in text).$_8$ जगामास्तमथादित्यो; B_1 जगामास्तमथा**; D_1 जगामास्तं तदादित्यो; S अस्तं गते तथा(G_3 यथा; $M_{1-3.5}$ तदा)दित्ये. — ^{b}) K_3 $D_{2.6}$ रजोमेघे समुत्थिते; K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ रजोमेघैः (Da_1 °घ-) समुत्थितैः; K_5 रजसो वै समुत्थितः; D_1 बभूवुस्तिमिता दिशः; S तुमुले (T_1 °लं) संकुले भृशं. Cc cites रजोमेघैः. — ^{c}) $K_{0-3.5}$ $D_{1-3.6}$ सर्वेषां चैव D_1 सं- (for °षामेव). — ^{d}) K_1 Da_1 D_8 प्रमोह; D_1 सं- (for मोहः. K_5 B D (Dn_1 marg.) समपद्यत (B_2 °ते) (for समजायत).

35 Dn_1 om. 35. — ^{a}) B_1 अवहारस्; D_2 °हारंस्; S (except M_3) अपहारं. Cd cites अवहारः. B_1 तथा (for ततश्). — ^{c}) D_2 संध्याकालो. — ^{d}) K_1 शांतवाहनाः; D_1 श्रांतवादिनां; T_2 °वाहनं. $K_{0.2}$ सैन्याः संश्रांतवाहनाः.

36 ^{a}) K_4 transp. पांडवानां and कुरूणां. — ^{b}) D_6 °समागमः. — ^{c}) K_4 सेने ते (by transp.). $Ś_1$ $K_{0.1}$ भयसंविग्ने; Da_1 भृशसंविज्ञे; D_1 भयसंविष्टे; T_1 G_4 भृशसंत्रस्ते; T_2 G_{1-3} M °संतप्ते. Cc cites °संविग्ने (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ यथतुः; D_1 गच्छतः; $G_{2.3}$ ययतु. K_1 D_1 G_3 $M_{1.2.5}$ स्व-; T_2 सं- (for स्वं).

37 ^{a}) $Ś_1$ स्वं; S ते (for स्व-). M_2 हत्वा (for गत्वा). — ^{b}) K_2 न्यविशं; $K_{3.5}$ $D_{2.6}$ न्यवसंस् (for न्यवि°). — After 37^{ab}, K_5 *repeats* 36^{a}–37^{b}. — ^{c}) K_2 शृंजयैः; Da_1 सृजयैः; D_8 संजयैः (for सृञ्जयैः). — ^{d}) $K_{1.2}$ Da_1 कुरुवश्च.

Colophon. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, $Ś_1$ K $D_{2.6}$ mention only पंचमयुद्धदिवस; B_2 T_2 M पंचमाह्निक; B_3 पंचमदिवससंग्रामादिकं; Da Dn_1 $D_{4.8}$ पंचमदिनयुद्ध; Dn_2 D_5 पंचमदिवसयुद्ध; $D_{1.3}$ (*sup. lin. sec. m.*) पंचमदिवस; T_1 G पंचमापहार. $K_{2.4}$ B_3 Da_2 Dn_2 D_4 S cont. समाप्त. — *Adhy. name:* K_4 सात्यकिभूरिश्रवोयुद्धं; T_2 G_2 सात्यकिसुतवधः; $M_{1-3.5}$ सेनाप(M_3 °व)हारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da_2 (*sup. lin. sec. m.*) 32; Dn_2 (*sup. lin.*) T_2 $M_{3.4}$ 71; D_1 73; T_1 G_{2-4} 69; G_1 (wrongly) 169; $M_{1.2}$ 70 (as in text); M_5 72. — *Śloka no.:* Dn_1 38; Dn_2 D_5 39.

७१

: 6. 3277
: 6. 75. 1
: 6. 75. 1

संजय उवाच ।
विहृत्य च ततो राजन्सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
व्यतीतायां तु शर्वर्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १
तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
युज्यतां रथमुख्यानां कल्प्यतां चैव दन्तिनाम् ॥ २
संनह्यतां पदातीनां हयानां चैव भारत ।
शङ्खदुन्दुभिनादश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ३
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नमभाषत ।
व्यूहं व्यूह महाबाहो मकरं शत्रुतापनम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः ।
व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनां वरः ॥ ५
शिरोऽभूद्द्रुपदस्तस्य पाण्डवश्च धनंजयः ।
चक्षुषी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ।
तुण्डमासीन्महाराज भीमसेनो महाबलः ॥ ६
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थिताः ॥ ७
पृष्ठमासीन्महाराज विराटो वाहिनीपतिः ।
धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृतः ॥ ८

71

1 M5 om. the ref. — a) K3.5 D2.6 विश्राम्य च; K4 B3 विकृत्यै तु; B1.2.4 विकृत्य ते; D3 ते विहृत्य; D8 हृत्य ते तु (for विहृत्य च). D1 S तु; Da Dn D4.5.7 Cd ते (for च). K4 B4 तथा (for ततो). — c) Da Dn D2 च (for तु). T1 G M1–3.5 त्रियामायां (for तु शर्वर्यां). T2 M4 ततो राज्यां व्यतीतायां. — d) M2 ततो (for पुनर्).

2 a) K3–5 B D (except D1.8) T1 G M4 ततः (for तत्र). — M2 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — c) M1 (*sup. lin.*).3.5 युध्यतां (for युज्यतां). K0.1 रथमेघानां (for °मुख्यानां). — d) K0.2.3 B3 Da1 Dn1 D1.2.4 (before corr.).5.6 Ca.c.d कल्पतां; K1.5 कल्तिां (sic); B4 कंप्यतां (for कल्प्यतां). B Da Dn D4.5.7.8 चापि (for चैव).

3 M2 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — a) K1 संनह्तां; D8 सनह्यतां; Cc संनह्यतां (as in text). — b) K1 चेव. — c) K0.2 Da D5 शंख(Da1 °खं)दुंदुभिनादाश्च; Dn2 D4.7.8 °निर्घोषास्; D3 °निर्नादस्; D6 T2 M °नादैश्च. — d) Ś1 K0–2 B2–4 Da2 Dn D4.7.8 तुमुलाः; K5 D3.6 तुमलः; Da1 D5 तुमलाः. Ś1 K0 B Da Dn D5 सर्वतोभवन्; K2 सर्वतोभवान् (sic); T1 G2.4 सर्वगोभवत्.

4 a) D7 राजन्. — c) B1 व्यूहि व्यूहं; B3 D2.3 व्यूह व्यूहं (by transp.). S व्यूहं व्यूहस्व (T1 °स्य) पांचाल. — d) K5 मकरः. Ś1 K0–2 D5 M2 शत्रुतापन (M2 °नः); K5 D1.2.6 T2 M4 °नाशनं; D3 °कर्शन.

5 b) Da1 M2 महारथाः. — K0.1 om. (hapl.) 5^{c}–6^{f}; D3 om. (hapl.) 5^{c}–6^{d}. — c) D3 महाराज; S यथान्यायं (for महाराज). — d) M2 व्यूहितुं (for रथिनो).

6 K0.1 om. 6; D3 om. 6^{abcd} (cf. v. l. 5). — a) Da1 Dn1 D6.8 G2.3 M2.5 शिरोभू (sic). G2 तत्र (for तस्य). — b) Da1 पांडवाश्च. — c) D5 सिंहदेवश्च (for सह°). — e) Ś1 K4.5 B3 तुंड[:]; D3 तुंडस् (for तुण्डम्). D3 तस्मिन् (for आसीन्). T2 M महाबाहुर् (for महाराज). — f) Ś1 महारथः (for °बलः).

7 ab) Ś1 द्रौपदेयश्च and राक्षसाश्च. — c) D8 सात्यकिं; G3 सात्यकी- (for °किर्). — d) Ś1 Da1 व्यूहग्रीवा; K0 हयग्रीवां; K5 गूढग्रीवा-. Ś1 K3.5 B1.3.4 D1.2.8 (marg. *sec. m.* as in text).6 समास्थितौ; K0 T1 G1.3.4 M2 समाश्रिताः; T2 M1.3–5 °श्रितौ; G2 °श्रितः (for °स्थिताः). K4 ग्रीवायां समवस्थितौ.

8 K0 om. (hapl.) 8^{a}–9^{b}. — a) Ś1 सृष्ट; Da1 दृष्टम् (for पृष्ठम्). K5 D2 शतानीको (for महाराज). — After 8^{a}, T1 *repeats* (hapl.) 6^{f} and cancels it by enclosing it in parantheses. — D2 om. (hapl.) 8^{b}–10^{c}; K5 om. 8^{bc}. — c) Da1 M (except M4) सहिता. T1 G धृष्टद्युम्नो महाराज. — d) M1.3 वृताः.

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance." —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London. "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927."

2. "That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund a donation of £ 1,490.

The Mahābhārata Publication Fund

FOUNDATION GRANT

The Raja Saheb of Aundh has promised a donation of Rs. 1,00,000 to be paid in annual instalments

Annual Grants

Government of Bombay	Rs. 6,000
Government of India	4,000
University of Bombay	3,500
Gwalior Government	2,500
Kashmir Government	2,000
Sir Dorabji Tata Trust, Bombay	1,500
Government of Madras	1,000
Government of Mysore	500
Government of Baroda	500
Raja Saheb of Phaltan	500
Kumar Shamananda Singh, Raj Banaili	500
Calcutta University	500
Travancore University	500
H. H. the Maharaja of Dhar	500
H. H. the Maharaja of Ratlam	500
H. H. the Raja of Sangli	250
The Raja of Jamkhandi	250
Kumar K. N. Sinha Saheb, Raj Banaili	200
Raja Sir Raghunandan Prasad Singh	101
Babu Kedaranath Goenka, Monghyr	100
Pandit Bheemnath Misra, Raj Banaili	100
Rani Saheb of Garh Banaili	100
Sardesai of Vantmuri	50

Other Indian Donations

Government of Bombay	12,500
Government of Hyderabad (Deccan)	10,000
Government of Madras	10,000
Government of Burma	7,125
H. H. the Maharaja of Bhavnagar	6,000
H. H. the Raja of Sangli	2,500
H. H. the Maharaja of Porbandar	2,500
Chief Saheb of Ichalkaranji	2,500
Ghanasham Das Birla, Esq., Bombay	2,500
H. H. the Maharaja of Gwalior	Rs. 2,0[illegible]
H. H. the Maharaja of Kolhapur	2,0[illegible]
Shrimant Kanayalal Bhandari, Indore	2,0[illegible]
H. H. the Maharaja of Patiala	1,5[illegible]
Raja Devakinandan Prasad Singh	1,0[illegible]
Raja Saheb Ramdurg	1[illegible]
Government of The United Provinces	[illegible]
Shet Lalbhai Dalapatbhai, Ahmedabad	1,[illegible]
H. A. Shah Esq., Bombay	1,0[illegible]
H. G. Janorikar Esq., Poona	1,0[illegible]
" Ramaprasanna ", Poona	1,0[illegible]
Raja Saheb of Bhor	[illegible]
V. P. Vaidya Esq., Bar-at-Law, Bombay	[illegible]
Harilal Jagannath Esq., Cambay	[illegible]
Tulsidas Charities, Bombay	[illegible]
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	[illegible]
H. H. Maharani Indirabaisaheb Holkar, Indore	[illegible]
Kesari-Maratha Trust, Poona	[illegible]
M. R. Joshi Esq., Poona	[illegible]
The Nirnaya Sagar Press, Bombay	[illegible]
Savitribai Bhat Trust, Bombay	[illegible]
Devaniti Prasad Singh Esq., Monghyr	[illegible]
Jaikrishna Trust, Bombay	[illegible]
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	[illegible]
H. H. the Thakore Saheb of Palitana	[illegible]
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E., Nepal	[illegible]
Rai Bahadur Dalip Narayan Singh, Monghyr	[illegible]
N. S. Godbole, Esq., Poona	[illegible]

Foreign Donations

Mahābhārata Fund of Great Britain	[illegible]
British Academy, London	[illegible]

Critical Edition of the Mahābhārata : Rates of Subscription

(Parts not sold singly)

Cover	For Permanent Members		For Non-members	
	Advance Payment	Deferred payment	Advance payment	Deferred payment
Paper	Rs. 150	Rs. 200	Rs. 200	Rs. 240
Cloth	Rs. 170	Rs. 225	Rs. 225	Rs. 275

Subscribers on the deferred payment plan are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order. — Postage extra in all cases.

Price of fascicule 15 . . . . . . Rs. [illegible]

Price of fascicules 1-15 . . . . . . „ 101[illegible]

Printed and published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.